

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

NOVA VRSTA

5. (XL.) LETNIK 1969

BAŠEV ZBORNIK

1969

ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

Manigault

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

NOVA VRSTA
5. (XL) LETNIK 1969

BAŠEV ZBORNIK

1989

ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

IZDAJA

ZDRUŽENJE VISOKOŠOLSKIH ZAVODOV V MARIBORU
V SODELOVANJU S PODRUŽNICO ZGODOVINSKEGA DRUŠTVA V MARIBORU

UREJA S SODELOVANJEM UREDNIŠKEGA ODBORA JOŽE KOROPEC

Janko Glazer

FRANJO BAŠ

(Očrt življenja in nekaj spominov)

S Franjem Bašem, ki mu je ta zbornik bil namenjen za počastitev sedemdesetletnice, pa zaradi njegove smrti izhaja sedaj kot spominski zbornik, sva bila prijatelja in dolga leta sodelavca. Kar tu pišem, je v veliki meri obujanje spominov; kolikor so podatki prevzeti in dodani po drugih virih, vire navajam.

Nimam namena in tudi nisem poklican, da bi strokovno analiziral in ocenil delo, ki ga je opravil Franjo Baš kot geograf, zgodovinar, etnograf, muzealec in organizator; to bodo napravili — in so deloma že napravili — strokovnjaki. Moj namen je samo, da nekoliko podrobneje, ko se je to zgodilo doslej, očrtam Baševo življenje, njegovo delo pa v zvezi s tem vsaj nakažem.

Cez okvir očrta segajo strani, ki govorijo o Baševem prizadevanju, da pridobi mariborski grad za muzej. V to delo je vložil Baš posebno veliko truda in energije, dosegel pa je z njim tudi izjemen, pomemben uspeh. Delo je bilo izrazito njegovo, njegovo po zamisli in po izvedbi, zato v njegov življenjepis nujno spada. Bilo pa je tudi eno glavnih Baševih del, delo, ki bo ostalo: z njim je ustvaril temelj za neoviran nadaljnji razvoj in napredek muzeja v Mariboru, hkrati pa omogočil tudi, da je grad, najpomembnejši arhitektonski spomenik Maribora, ostal spomeniško neprizadet in neokrnjen. Vse to predstavlja v zgodovini poprevratnega, slovenskega Maribora važno poglavje, ki doslej še ni bilo napisano; če kje, se mi je zdelo primerno, da se napiše ali vsaj očrta v zborniku, ki je posvečen Bašu.

In še nekaj naj mi bo v opravičilo: vsaj ob enem primeru se mi je zdelo prav, da se pokaže ali vsaj nakaže tudi tisto drobno, pa vseeno važno delo, ki ga je Baševo življenje bilo polno, ki je v razmerah, kakršne so takrat bile, bilo nujno in neizbežno, pa nikjer ni zabeleženo, kakor da ga sploh ni bilo ali kakor da je samo po sebi umljivo, da ga je nekdo opravil.

*

Rodil se je Franjo Baš 22. januarja 1899 v Kamenčah h. št. 4 kot sin srednjega kmeta Jurija Baša in njegove žene Antonije, rojene Mešič.¹ Osnovno šolo je obiskoval v Braslovčah. Prav v tistem času je na Polzeli bila ustanovljena šulferajnska šola (odprta v oktobru 1910²), ki je s podporami učencem in z vabo, da se bodo naučili nemščine, pritegnila precej otrok tudi iz braslovškega šolskega okoliša. Bašev

¹ Življenjepisni podatki so posneti v glavnem po uradnih navedbah v službeni karti, nekatere podrobnosti tudi po avtobiografskem očrtu, ki ga je Baš napisal 13. maja 1940 (mislim, da na mojo željo, ko sem prebral njegov spomin iz otroških let Prva filozofija) in se je ohranil med njegovimi dopisi meni. Tudi ti dopisi in dopisi, ki jih hrani študijska knjižnica v Mariboru, so mestoma upoštevani, zlasti za ljubljanska leta, prav tako moji osebni spomini iz let sodelovanja z njim. Za leta v Mariboru je mnogo podrobnosti povzetih iz spisov Zgodovinskega društva (ZD), Muzejskega društva (MD) in banovinskega arhiva v Mariboru (BAM), ki jih hrani pokrajinski arhiv v Mariboru (PAM), in iz poročili ZD, MD in BAM v Časopisu za zgodovino in narodopisje (ČZN) in v Izvestju Muzejskega društva v Mariboru (IMD).

² Slovenski branik 1910, 308.

oče, inteligenten, razsoden mož in trden Slovenec, je možnost, da bi se sin prešolal, odločno zavrnil, čeprav je družina živela v težkih razmerah in skromno. Da je Franjo (doma Frenček), prvotno določen, da se izučil kolarstva in morda prevzame tudi kmetijo, kljub stiski šel v šole, je zasluga takratnega braslovškega učitelja Ivana Petraka in kateheta Ivana Vogrtnca.³ Na njuno prigovarjanje so ga jeseni 1911 dali v gimnazijo v bližnje Celje, kjer pa je na koncu drugega razreda (1913) bil izključen, ker je sodeloval pri pretepu med Slovenci in Nemci na nogometni tekmi. Nadaljeval je študij v Kranju, od koder je v posebno lepem spominu ohranil svojega profesorja nemščine dr. Ivana Preglja, predvsem njegove ekstemporacije izven učnega načrta, ki so spodbudno vplivale nanj.⁴ Kot šestošolec je moral 10. marca 1917 k vojakom in se je nato s strelskim polkom št. 26 udeležil prve svetovne vojne na odseku med Plavo in Brento ter na prelazu Tonale. Od 4. novembra 1918 do 2. februarja 1920 je bil v italijanskem vojnem ujetništvu. Po vrnitvi iz Italije je 26. marca 1920 maturiral v Kranju (z odliko) in še isto leto dopolnil v Valjevu jugoslovanski kadroški rok (od 1. avgusta do konca novembra 1920).

Kmalu nato, še v zimskem semestru 1920/21, se je vpisal kot zgodovinar in zemljepisec na univerzi na Dunaju, kjer sta mu glavna učitelja bila historični geograf Eugen Oberhummer in etnolog Michael Haberlandt. Obiskoval je — vsaj v začetku — tudi predavanja na eksportni akademiji, predvsem gospodarskega geografa Franza Heidericha in balkanologa Karla Patscha.⁵ Ostal je na Dunaju dva semestra, se udeležil nato tečaja za tuje v Münchnu, naslednjih šest semestrov (1921—1924) pa poslušal predavanja na univerzi v Ljubljani, kjer sta ga, dasi je v glavnem bil zemljepisec (slušatelj profesorja Arturja Gavazzija), pritegovala tudi zgodovinarja Ljudmil Hauptmann⁶ in Nikola Radojčić. Sicer pa je obseg njegovega zanimanja bil zelo širok in poslušal je vse, kar mu je bilo dostopno, od astronomije in arheologije do zgodovine umetnosti in narodopisja. Vendar so ga v višjih semestrih predavanja zadovoljevala le deloma: bila so mu premalo življenjska, preveč usmerjena v »generaliziranje in shematiziranje« (kakor je zapisal v avtobiografiji), predavatelji preveč »kabinetni učenjaki«. Na istem mestu se je tudi sam označil kot študenta, ugotavljajoč (gotovo pretirano, a značilno), da je bil med najslabšimi obiskovalci univerzitetnih predavanj, pa med najbolj pridnimi obiskovalci muzejskih in arhivskih zbirk na Dunaju, v času ljubljanskega študija pa krajevnih registratur v domačih občinah in župniščih ter na sodišču na Vranskem. Po odobritvi domačih nalog (iz zemljeplsa; Prometna središča Slovenije; iz zgodovine; Stališče Slovencev v dobi preurejanja Avstrije — do avstro-ogrske nagodbe) je v februarju in juniju 1925 napravil usposobljenostni izpit, v februarju za zemljepis, v juniju za zgodovino.

Ze v teh učnih letih se je Baš začel uveljavljati tudi izven šole: v Celju kot nogometaš in organizator dijaških potovanj, v Kranju pa zlasti v okviru dijaškega literarnega krožka in njegovega lista Helikon, za katerega je prispeval pesniške poskuse, predvsem pa zapisoval pripovedke iz Savinjske doline. Da se je zanimal za literaturo, kažeta govorni vaji v petem in šestem razredu o Jenkovih Obrazih in o Simonu Gregorčiču.⁷ Pod vplivom Sarabonovih zgodovinskih anekdot v Mentorju je zbiral zgodovinski droblj, poskušal pa se je tudi v potopisih, za katere so mu snov dajala lastna potovanja. Po naravi željan vtisov in spoznanj, je že od mladih nog veliko in rad potoval, kar je bistveno vplivalo nanj in usmerjalo pozneje tudi njegov strokovni študij. Ze kot dijak je nekaj s kolesom, največ pa peš prepotoval Slovenijo in bli

³ Prim. spominsko črtico Prva filozofija v Celjskem zborniku 1967, 245—247, ki plastično prikazuje okolje, iz katerega je Baš izšel, in je hkrati lep spomenik njegovemu očetu in učitelju Petraku.

⁴ V pismu meni 8. februarja 1980 (dober teden po Pregljevi smrti) ga imenuje »moj imenitni učitelj« in pravi o njem: »Preveč nam je dal v gimnaziji, kjer ga nisem razumel in vrednotil njegova globoka izvajanja šele danes, ko ga smatram za enakovrednega Prijatelju in obžalujem, da ni tega, kar nas je učil, tudi več zapisal.«

⁵ Informacija prof. Josipa Karba, s katerim sta bila na Dunaju študijska tovariša. Da pa bi bil Baš »absolviral splošni oddelek« te akademije, kakor poroča v spominih nanj prof. Franjo Sevnik (v tem zborniku), je z Baševim kratkim bivanjem na Dunaju težko združljivo.

⁶ V oceni Vatovečeve disertacije pravi Baš o Hauptmannu, da je »izredno vplival ... z metodo zgodovinskega podajanja snovi ter s tem, da je zainteresiral svoje učence za geopolitiko, predvsem pa za socialno in gospodarsko zgodovino« (CZN 1928, 91).

⁷ Izvestje gimnazije v Kranju 1915/16, 32 in 1916/17, 26.

tudi vnet planinec. Kot priložnost, da spozna še neznani svet, je doživel tudi vojno, zlasti pa vojno ujetništvo. Vse to mu je že zgodaj razširilo obzorje.

V času visokošolskega študija je živahno in iniciativno sodeloval v študentskih organizacijah, na Dunaju v Slovenski dijaški zadrugi, v Ljubljani v Podpornem društvu jugoslovanskih akademikov in v Triglavu, ki mu je v zimskem semestru 1923/24 bil predsednik; v tem času je tudi prvič nastopil kot publicist z aktualnimi političnimi glosami napredno nacionalne smeri;⁸ iz iste usmerjenosti je pomagal ustanoviti na univerzi akademsko podružnico Jugoslovanske matice in postal njen prvi predsednik.⁹ Predvsem pa je bil med ustanovitelji Geografskega društva (1922) in Geografskega vestnika (1925), v katerem je tudi objavil svoje prve strokovne članke.¹⁰

Se v istem letu, ko je napravil izpit, je nastopil službo kot suplent v Mariboru. Služboval je najprej, od 31. oktobra 1925 do 24. aprila 1928 na klasični gimnaziji, nato do 19. novembra 1931 na moškem, nazadnje do konca junija 1932 na ženskem učiteljskišću. Med službovanjem na moškem učiteljskišću je imel dva dopusta: od 15. aprila do 14. junija 1930 bolezenskega, ki mu ga je dala banska uprava, v naslednjem šolskem letu pa celoleten dopust za urejanje arhiva Zgodovinskega društva (vendar v resnici šele od 30. novembra 1930 dalje).¹¹

»Baš je prinesel na učiteljske široka obzorja, dialektično metodo, vznemirljiv znanstven temperament, dvignil je zemljepis in zgodovino nad navadno šolsko raven in nad dotedanjo prakso,« označuje Baša kot profesorja dr. Franc Sušnik, na učiteljskišću njegov stanovski tovariš.¹² Kakor kaže članek dr. Emane Pertla v tem zborniku, so tudi dijaki — ti še predvsem — Bašev nastop doživeli kot nekaj novega. Tudi spomini drugih njegovih učencev ga prikazujejo kot učitelja, ki ni bil »prav nič šolski«, nič »profesorski« (dr. Vladimir Schmidt) in je s svojimi pogledi in s svojim delom segal čez okvir šolskih knjig in učnih načrtov. V zgodovinskem dogajanju mu je bolj ko posamezna dejstva bil važen celotni razvoj, predvsem gospodarski in kulturni; ni se omejeval na deskriptivno podajanje, s poudarkom je razpravljajal o vzrokih in gibalih, odpiral nove vidike, opozarjal na probleme. »Venomer je naglašal medsebojno povezanost pojavov v prirodi in družbi.« Posebno rad se je »zadrževal pri tematiki, s katero se je ukvarjal kot raziskovalec. Zato so bila njegova predavanja polna osebne zavzetosti in prizadetosti.«¹³ Sam človek dela in akcije, si je prizadeval, da aktivizira tudi dijake; uvajal jih je v delo z referati, jih na ekskurzijah navajal k opazovanju, budil v njih zanimanje za pokrajino in človeka, za preteklost in sedanjost — in mnogi so ostali v stiku z njim tudi še pozneje in postali njegovi sodelavci in zaupniki na terenu. Dovzetni dijaki »so pri njem mnogo pridobili po vsebinski strani, še več pa po tem, da jim je razvijal mišljenje« — za umsko manj razgibane pa je bil način njegovega poučevanja zahteven, zlasti, ker »metodik ni bil... ponavljanje, utrjevanje, uvažanje v novo učno snov,« in kar je še podobnega — to je njegovi raziskovalni naravi bilo tuje.¹⁴

Po vsej verjetnosti je to bil vzrok, da je prišlo do nesoglasij med njim in ravnateljem dr. Matkom Potočnikom (čeprav sta sicer drug drugega cenila) in nekoč — ob hospitaciji zaradi spornih redov nekega dijaka — do nastopa, ki bi se za mladega profesorja lahko bil končal neprijetno. Po uvidenosti ravnatelja, ki je položaj pravilno presodil in ocenil, je spor bil poravnán tako, da je Baš dobil že omenjeni dvomesečni bolezenski dopust.¹⁵ Večji del tega dopusta je preživel v študijski knjižnici.

⁸ Vidovdan III, 1923/24, 34—36, 44—45, platnice št. 6 (febr. 1924).

⁹ N. m., str. 30; kot cilj podružnice je Baš postavil »dvignjenje naše nacionalne zavesti«, kot eno točko programa navaja osnovevanje narodnoobrambnega muzeja.

¹⁰ Več o tem dr. R. Savnik v tem zborniku.

¹¹ Po tiskanih izveštjih navedenih šol, kjer so — razen za klasično gimnazijo — zabeleženi tudi ustrezni odloki; v Baševi uslužbenki mapi so navedbe datumov deloma drugačne.

¹² Pismo meni 8. maja 1969.

¹³ Konkretno se spominja ravnatelj M. Arko: »Ne bom pozabil zgodovinske ure, ko nam je navdušeno pripovedoval o najdbi starih kupolastih grobov pod kapelico v Sentjanžu na Dravskem polju. Še istega dne smo si jih šli ogledat.« (Pismo meni 10. okt. 1968.)

¹⁴ Po podatkih, ki so mi jih dali bivši Baševi učenci Miljutin Arko, Jože Košar, dr. Vladimir Schmidt, Dušan Splindler in Karel Volmaier, za kar se vsem zahvaljujem. Doslovno citirana mesta so povzeta po pismu dr. V. Schmidta meni 22. dec. 1968. — Prim. tudi spominski članek, ki ga je objavil J. Z. (Jože Zorn) v Prosvetnem delavcu 17. maja 1967, str. 2.

¹⁵ Po podatkih M. Arka v pismu meni 10. okt. 1968.

Ali sta dopust v naslednjem šolskem letu in poznejša premestitev na žensko učiteljsko še tudi še bila v zvezi s sporom iz leta 1930, ne vem. Vsaj dopust najbrž ne: dobil ga je od ministrstva prosvete v Beogradu na prošnjo oblastnega komisariata v Mariboru, ki je pobudo zanjo dalo Zgodovinsko društvo že leta 1929¹⁶ v zvezi s prizadevanjem, da se pripravi osamosvojitve arhiva.

V Zgodovinsko (in Muzejsko) društvo se je vključil Baš takoj, ko je prišel v Maribor. Ze dober teden po prihodu je postal član Zgodovinskega društva, na občnem zboru 4. decembra 1927 je bil izvoljen za odborniškega namestnika, v februarju naslednjega leta poklican v odbor, 9. novembra 1930 je prevzel tajniške posle.¹⁷ Še prej, že 28. februarja 1926, je bil izvoljen v odbor Muzejskega društva, 9. februarja 1931 je postal njegov tajnik.¹⁸ Prva akcija, s katero se je uveljavil, je bila proslava petindvajsetletnice Zgodovinskega društva jeseni 1928. Zaradi slabega gmotnega stanja društvo jubileja ni nameravalo proslaviti. Baš je bil obratnega mnenja: ne take prilike spustiti iz rok, ker ni denarja — priliko izkoristiti, da bomo denar dobili! Nastopil je z obsežnim, mladostno zanosnim programom, katerega vodilne misli se še danes spominjam: »Treba je, da se afirmiramo. Samo kolikor bomo sami opozarjali nase in se uveljavili, nas bo javnost videla in upoštevala.« Proslava je odlično potekla: slavnostna seja v kazinski dvorani, strokovno zborovanje v čitalnici študijske knjižnice, zvečer banket v hotelu Meranu, naslednji dan izlet v Ptuj — vse je pokazalo, da je Baš imel prav. Od čestitk na slavnostni seji so bile tehtne zlasti besede starega soustanovitelja Zgodovinskega društva prof. Matije Murka, z opozorilom oblastem, kaj je njihova dolžnost, in izjava predsednika oblastnega odbora dr. Josipa Leskovarja, »da bo društvo od strani oblasti vedno našlo potrebno podporo«. Izšel je v zvezi s proslavo tudi še poseben snopič Časopisa s prispevki o obeh društvih in njunem delu, čeprav naj bi se bil letnik že s prejšnjim snopičem končal; tako šteje ta letnik (1928) izjemo — pet snopičev namesto običajnih štirih.¹⁹ Z vsem tem se je Baš na mah uvrstil med prve delavce v društvu. Ko sva kmalu za tem govorila o proslavi s predsednikom Kovačičem (bil sem takrat tajnik Zgodovinskega društva), je ocenil Baša kot moč, ki jo bo treba trajno pridobiti. Svojo staro misel,²⁰ da bi iz okvira Zgodovinskega društva (podobno kakor pet let prej študijsko knjižnico) bilo treba osamosvojiti tudi arhiv in muzej ali vsaj enega od obeh, je povezal z Bašem, ki bi v novi ustanovi lahko prevzel vodstvo in se hkrati s tem rešil šole ter se tako laže posvetil znanstvenemu delu. Mislim, da je prav ta petindvajsetletnica sprožila Baševo poklicno preusmeritev, končni sunek zanjo pa je dal pozneje že omenjeni spor v šoli.

Ker je Maribor bil takrat »središče samostojne oblasti« in je imel torej »položaj deželnega glavnega mesta«, kakor je zapisal nekolkokrat pozneje Baš v propagandnem članku Oblastni muzej in arhiv v Mariboru,²¹ in upoštevajoč, da je mestna občina bila angažirana že pri knjižnici, je Zgodovinsko društvo ustanovitev javnega arhiva v Mariboru skušalo doseči v okviru mariborske oblasti.²² Na njegovo pobudo je v ta namen takratni prosvetni inšpektor pri velikem županu dr. Francu Kotnik, star sodelavec Zgodovinskega društva, sklical 25. aprila 1929 anketo zastopnikov oblasti ter znanstvenih in kulturnih ustanov, ki je zamisel oblastnega arhiva v Mariboru soglasno sprejela in podprla. Z odobrenjem velikega župana 15. maja 1929, št. 1619/3, je predlagani

¹⁶ PAM. ZD 1929, spis 473 (19. julija).

¹⁷ CZN 1926, 155; 1929, 97, 164; 1931, 142.

¹⁸ CZN 1926, 159; 1931, 144.

¹⁹ CZN 1929, 133—134.

²⁰ Ze leta 1929 je v Kazalu k Časopisu za zgodovino in narodopisje, str. 7, dr. Kovačič zapisal, da bi mariborski muzej moral postati »oblastveni muzej Mariborske velike županije«. Podobno ob petindvajsetletnici Zgodovinskega društva v CZN 1929, 261 in zlasti 299, kjer med najnujnejšimi nalogami, ki čakajo rešitve, navaja, da se muzej »iz tesnih okvirov zasebnih društev dvigne na stopnjo javnega pokrajinskega ali oblastvenega muzeja«.

²¹ MV 27. maja 1929 (Oblastni muzej in arhiv v Mariboru).

²² »Mesto je žrtvovalo že veliko,« je na anketi 25. aprila 1929 poudaril dr. Kovačič [PAM. BAM (ZD) 1929, spis 326.] Se bolj določno se je izrazil v CZN 1929, 291: »Če mariborska mestna občina vzdržuje »študijsko knjižnico«, ki dejansko izvršuje naloge oblastvene knjižnice, se sme pričakovati, da bo oblastni odbor skrbel za muzej in arhiv.« — Prim. tudi članek A. Leskovca o Bašu kot arhivarju v tem zborniku in historiat arhiva v Vodniku po arhivih Slovenije, Ljubljana 1965, 116—119; v pričujočem sestavku sta ta očrta dopolnjena predvsem s podrobnejšimi podatki o nastanku in o prostorih arhiva.

oblastni arhiv bil ustanovljen,²³ vendar za enkrat samo na papirju; v resnici je vse delo še naprej teklo v okviru Zgodovinskega društva. Za resnično osamosvojitve ni bilo možnosti, saj sta manjkala najosnovnejša pogoja: lastni prostori in lastna delovna moč. Kljub temu je ta ustanovitev bila važna, ker je z njo načelno bila Mariboru priznana pravica do arhiva za širše, ne samo mestno območje. Ko je nekaj mesecev za tem (jeseni 1929) mariborska oblast bila ukinjena in je njeno delovno področje prevzela banska uprava v Ljubljani, je Zgodovinsko društvo s prošnjo 20. novembra 1929²⁴ brez težave doseglo, da je bil prevzet tudi predvideni oblastni arhiv, in sicer kot banovinski arhiv v Mariboru. Ni pa se s tem prevzemom položaj za takrat še nič izboljšal. Arhivarja arhiv še vedno ni imel, kajti prošnja za dopust profesorja Baša za urejanje arhiva je še vedno ležala pri ministrstvu prosvete v Beogradu in čakala na rešitev. Nerešeno je bilo tudi vprašanje prostorov.

Z ukinitvijo mariborske oblasti je dotakratni oblastni dvorec (nekdanja Scherbaumova vila, zdaj muzej NO) postal prazen in upati je bilo, da se bo lahko vselila vanj katera od mariborskih znanstvenih ustanov. Pripravno bi bilo poslopje za študijsko knjižnico, tako po zgradbi kakor po legi in obsežnem dvorišču, ki bi omogočalo razširitev, če bi nastala potreba; vendar se knjižnica takrat za prostore ni potegovala, da ne oteži akcije za muzej in arhiv, ki sta bila primerne strehe potrebna še mnogo bolj. Tako za muzej kakor za arhiv bi pridobitev dvorca bila ugodna rešitev. Vendar so vse vloge Zgodovinskega društva, tudi osebna prošnja društvenega predsednika pri banu, prav tako intervencije uglednih kulturnih delavcev iz Maribora in Ljubljane ostale brez uspeha, ker je banska uprava določila dvorec za nižjo gozdarsko šolo. Misel, da bi se v Mariboru ustanovila taka šola, je bila že stara (že iz leta 1919),²⁵ po ukinitvi mariborske oblasti pa je postala aktualna, ker bi naj ustanovitev gozdarske šole bila ena izmed kompenzacij Mariboru za izgubljeno samoupravo. Samo če bi za to šolo dalo mesto na razpolago druge ustrezne prostore, bi bilo možno, da se dvorec prepusti muzeju in arhivu. Take možnosti pa ni bilo. Poskus, da bi se gozdarska šola preusmerila v poslopje internata Vesna v Aškerčevi ulici 6, se je izkazal kot neizvedljiv, ker je poslopje v celoti bilo zasedeno z gospodinjstvo šole.²⁶ Pa tudi poskusi, da bi muzej ali vsaj arhiv dobil prostore kje drugje, so propadli: neupoštevan je ostal predlog, da bi se ob gradnji novih šolskih poslopij v magdalenskem predmestju zgradili hkrati primeren trakt za muzej²⁷; zavrnjena je bila prošnja, da bi mestna občina odstopila za arhiv prostore bivše uradniške menze v pritličju kazinskega poslopja.²⁸ Ponudba mestne občine, da bi Zgodovinsko društvo zasedlo bivšo kavarno v parku (sedanji akvarij), pa zaradi neprimerne zgradbe, vlage in majhnosti ni bila sprejemljiva.²⁹ Edino, kar se je dalo doseči, je bilo to, da je v prvem nadstropju dotakratnega oblastnega dvorca (v jugozahodnem oglu) Zgodovinsko društvo dobilo dve sobi. V prostore je Baš spravljal arhivalije in jih, ko je v novembru 1930 končno dobil zaproseni dopust, začel urejati. A komaj se je za silo udomil, je ravnateljstvo gozdarske šole prostore odpovedalo in konec šolskega leta 1930/31 se je arhiv moral izseliti. Zasilno in začasno zatočišče je našel v dveh sobah v zdravstvenem domu (za gozdarsko šolo), z delom arhivalij pa se je moral umakniti na podstrežje gozdarske šole.³⁰ S koncem istega šolskega leta je potekel tudi Bašev dopust. Njegova prošnja, ki jo je nekoliko prej (15. julija 1931) vložil pri banski upravi, da bi ga namestil kot arhivarja, je ostala nerešena. Tako je arhiv hkrati izgubil prostore in urejevalca. Pokazalo se je, da v dotakratni obliki, brez položaja samostojne ustanove, arhiv nima pogojev za obstoj. Šele ko je banska uprava z odlokom I. No. 168/5 z dne 16. junija 1932 in I. No. 489/3 z dne 26. junija 1932 prevzela arhivalije Zgodovinskega društva v svojo upravo in je istočasno novi ustanovi dodelila prostore v dveh sobah (40 in 41) sreskega načelstva

²³ PAM. BAM (ZD) 1928, spis 250.

²⁴ PAM. ZD 1929, spis 830.

²⁵ Izvestje nižje gozdarske šole v Mariboru za 1930/31, 1.

²⁶ PAM. Zapisniki sej mestnega občinskega sveta mariborskega 1930, str. 43–46 (seja 27. marca).

²⁷ IMD 1932, 59.

²⁸ PAM. Zapisniki sej ... 1931, str. 7 (seja 26. februarja). CZN 1932, 60.

²⁹ PAM. Zapisniki sej ... 1930, str. 244 (seja 11. decembra).

³⁰ CZN 1931, 139–140; 1932, 60; 1934, 82.

Marlbör levi breg (poslopje sedanje občinske skupščine),³¹ Baša pa z odlokom I. No. 489/3 z dne 24. junija 1932 namestila kot arhivarja, je banovinski arhiv v Mariboru dobil trdno osnovo. Dokončno je bil položaj arhiva urejen s pogodbo, sklenjeno 1. marca 1933 med bansko upravo in obema društvoma in s temu sledečim odlokom banske uprave I. No. 632/2 z dne 20. aprila 1933, z odobritvijo poslovnika Istega dne in uvrstitvijo arhlva v banovinski proračun.³² Za vse to je glavni pobudnik bil Baš.

Ni pa se njegovo delo omejevalo samo na arhiv. V namestitvenem dekretu je Bašu kot banovinskemu arhivarju poleg dela v arhivu bilo naloženo tudi, da »ureja muzejske predmete z območja bivše dežele Štajerske, katere upravlja Zgodovinsko društvo v Mariboru«. To je bila izrecna prilagoditev razmeram in potrebam v Mariboru, s katero je hkrati s arhivom dobil poklicnega upravljavca tudi muzej. Za organiziranje znanstvenega dela v Mariboru je bila to dragocena pridobitev, za arhivarja osebno pa je to dvojno delovno področje predstavljalo hudo obremenitev. Vsaka od poverjenih mu ustanov bi bila potrebovala lastnega človeka — in ne samo enega, saj je v obeh ustanovah bilo treba začeti od temeljev —, vendar za tako delitev dela v takratnih razmerah ni bilo sredstev; tako se je rešila stvar enostavno na ta način, da je oboje prevzel na svoja ramena Baš sam. Na tem službenem mestu — nameščen kot banovinski arhivar, v okviru te službe pa hkrati vodja muzeja, predvsem njegovih kulturno-zgodovinskih zbirk — je ostal Baš do okupacije spomladi 1941. Od leta 1933 naprej je v smislu poslovnika banovinskega arhiva bil tudi še zaupnik banovinskega spomeniškega referenta za severno Slovenijo,³³ poleg teh uradnih obveznosti pa ves čas tajnik Zgodovinskega in Muzejskega društva, po Kovačičevi smrti (1939) pri Zgodovinskem društvu predsednik in hkrati urednik Časopisa za zgodovino in narodopisje.

Vse to obsežno in mnogovrstno delo je do vselitve muzeja v grad skoraj v celoti opravljal Baš sam. Pač je nekajkrat prosil, da se mu vsaj za podrejena in ročna dela dodeli pomoč, vendar s temi prošnjami ni imel sreče. Nekaj kratkotrajnih dodelitev brezposelnih (iz tako imenovanega bednostnega fonda) je bilo samo prehodnega značaja in za delo v arhivu oziroma muzeju brez pomena. Prvo redno in trajno pomožno moč je dobil muzej šele, ko je mestna občina z novim letom 1940 v preurejenem gradu namestila hišnika Ivana Meznariča,³⁴ ki je pozneje postal laborant.

Od temeljnih problemov, ki jih je bilo treba rešiti, je najvažnejši in najbolj pereč bil problem muzejskih in arhivskih prostorov. Obe ustanovi, arhiv in muzej, sta pod Baševim vodstvom naglo rastle in dotakratne prostore dobesedno prerastle. Obsežni fond, ki jih je arhivar takoj po namestitvi začel prevzemati z graščin, sodišč, občin in od drugod, so tesne prostore arhiva (dve sobi na sreskem načelstvu) v nekaj letih napolnili do vrha, tudi rezervni prostor v kleti. Ko je Baš konec septembra 1935 pridobil 52 zabojev prekmurskih arhivalij,³⁵ je bil z njimi tako rekoč na cesti. Da jih spravi pod streho, jih je dal prenesti v bivše Berdajsovo skladišče v gradu (za katerega se je takrat potegoval). Storil je to na lastno roko, ker je prav tisti dan, ko so zaboji prispeli v Maribor, zaradi politične spremembe vladal na rotovžu interregnum: novi župan oblasti še ni prevzel, stari se v posle ni več vmešaval.³⁶ Da bi s tem »zasedel« grad, se Bašu sicer ni posrečilo, ker na občini njegovega koraka niso odobrili, brez koristi pa poskus vsekoli ni bil: ad oculos je pokazal, kako zelo so potrebni novi prostori.

Podobno je bilo z muzejem. Izkopavanja na raznih krajih so bogatila arheološko zbirko, še posebej je bilo pomembno odkritje hallstattskega grobišča v Mariboru v letih 1932 in 1933, s katerim je bilo izpričano novo poglavje mariborske preteklosti;

³¹ ČZN 1933, 58. Leto 1932 naveda kot leto ustanovitve tudi Baš sam (Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, 317).

³² ČZN 1934, 92. — Poslovnik banovinskega arhiva je bil objavljen v Službenem listu 29. apr. 1933, 35. kos.

³³ 4. točka poslovnika je nalagala banovinskemu arhivarju, da naj se zanima »tudi za umetnostnih in zgodovinskih spomenikov svojega službenega ozemlja ter v soglasju in po navodilih banovinskega spomeniškega referenta skrbi za njih ohranitev«. Več o tem v članku dr. F. Steleta v tem zborniku in v Sintezi 1968, št. 7, str. 63–64.

³⁴ ČZN 1939, 247.

³⁵ S 27. jun. 1935 (Dragocena pridobitev za naš arhiv) in 28. sept. 1935 (5000 kg listin iz Prekmurja v Maribor). PAM. BAM 1935, sp. 105 (Baš Steletu 17. julija).

³⁶ PAM. BAM 1935, sp. 139 (Baš Steletu 3. oktobra).

bila je to tudi prva večja najdba, ki je v celoti ostala doma. Zaslužila bi bila, da dobi v muzeju častno, poudarjeno mesto. A kje? Še težje je bilo z etnografsko zbirko. Ta je pred Bašem bila neznatna, pomembna je bila v njej edino lepa zbirka peč. Pravilno upoštevajoč, kako ob splošni nivelizaciji priče stare ljudske kulture naglo izginjajo, se je Baš z vso vnemo vrgel na to, da reši, kar se še rešiti dá. S sistematičnim zbiranjem, pri katerem mu je bilo v dobrodošlo pomoč obsežno osebno poznanstvo po vsej severni Sloveniji, pa tudi sodelovanje zaupnikov na terenu, je v kratkem času pridobil za muzej toliko in takega gradiva, da bi bil z njim lahko postavil popolnoma nov etnografski oddelek. A zopet: kje? Šlo je za množine gradiva, šlo vmes za obsežne eksponate (npr. omare, skrinje), potrebna bi bila smiselna razporeditev — a v takratnem muzeju (v Cankarjevi ulici 3) je vse to bilo neizvedljivo. Tako se je tudi vprašanje muzejskih prostorov oglašalo vedno bolj neizprosno in neodločljivo.

Poskus leta 1929, da bi se arhiv in muzej vselila v takrat izpraznjeni oblastni dvorec, je ostal — kakor smo videli — brez uspeha. Pozneje je Baš predlagal, da bi se dvorišče starega muzeja obzidalo z neke vrste arkadami, ki bi rabile kot lapidarij in razstavni prostor za obrtne izdelke.³⁷ A ostalo je samo pri predlogu — rešitev bi bila le začasna, tudi za njeno izvedbo ni bilo sredstev.

Nove možnosti so se odprle, ko se je mariborska mestna občina leta 1933 (pod županom dr. Franjem Lipoldom) odločila, da kupi mariborski grad, ki je do takrat bil v lasti trgovca Vilka Berdajsa in so ga uporabljali v raznovrstne namene: v njem so bili tako zvani grajski kino, vrsta zasebnih stanovanj, nekaj društvenih prostorov, pri pritličju trgovski lokali; bil je zanemarjen in je propadal, ker za primerno vzdrževanje ni bilo sredstev. To je bil eden izmed vzrokov za nakup: s prehodom v javno last naj bi zgodovinska in tudi arhitektonska pomembna zgradba dobila potrebno spomeniško zaščito. Glavni nagib pa je bil, da bi Maribor s preureditvijo gradu prišel do novega magistrata, ker je rotovž na Glavnem trgu postal pretesen. Prof. Josip Plečnik in banovinski spomeniški referent dr. Franc Stelč sta, vprašana za mnenje, namero podprla; na koncu izjave, ki sta jo o tem napisala, sta svoje mnenje strnila v besede: »Z nakupom (gradu) rešuje Maribor svoj najdragocenejši spomenik, ki bi kot sedež meščanske reprezentance tudi neprimerno dvignil ugled tega mesta.«³⁸

V zvezi s tem se je zdelo, da se bo tudi vprašanje prostorov mariborskih znanstvenih ustanov dalo premakniti z mrtve točke. Rotovž, ki bi po preselitvi uradov v novi magistrat postal prost, naj bi se dal na razpolago muzeju in študijski knjižnici³⁹ ali (če bi za knjižnico prostori ne prišli v poštev) muzeju in arhivu. Za ti dve ustanovi glede uporabnosti ni bilo pomislekov — obratno: ko je Baš 20. junija 1933 o nameri poročal banski upravi, je prav podčrtal, da bi prostori v rotovžu bili za muzej in arhiv »kar najbolj pripravi, ker so 1. suhi, 2. obokani in s tem zavarovani proti ognju.«⁴⁰

Deset dni za tem (30. junija 1933) je na izredni seji mestnega sveta predlagani nakup gradu bil sklenjen. Vendar je sklep bil sprejet samo s pičlo dvetretjinsko večino.⁴¹

³⁷ IMD 1934, 46.

³⁸ PAM. Zapisniki sej ... 1933, str. 106 (seja 30. junija). Odločilen je bil pri tem spomeniško varstveni vidik. Zato sta pozneje, ko je Baš namenil gradu drugačno funkcijo (da postane muzej), Stelč in Plečnik s tem brez pomislekov soglašala: »Plečnik nikakor ne smatra, da bi moral biti grad ravno magistrat; ko sva priporočala nakup, nama ni šlo toliko za to, kaj bo pozneje z gradom, ampak predvsem za to, da se reši. Čim manj ga bo treba adaptirati, tem bolj bo zanj kot spomenik.« (PAM. BAM 1935, spis 87 — Stelč Bašu 7. junija.) Važna je bila zlasti zadnja misel, saj je prav to stališče zavzemal tudi Baš in se nanj skliceval kot na enega svojih glavnih argumentov.

³⁹ Zamisel je bila Lipoldova, vsaj glede knjižnice; prav za knjižnico pa bi se prostori v rotovžu zaradi neenotnosti in razbitosti in zaradi nizkih obokov bili dali uporabiti le s težavo.

⁴⁰ PAM. BAM 1933, spis 47 (20. junija).

⁴¹ Od 34 navzočih mestnih svetnikov jih je glasovalo za nakup 21, eden je bil proti, dvajset se jih je glasovanja vzdržalo; med temi so bili socialni demokrati, ki — po izjavi Josipa Petejana — načelno nakupu niso nasprotovali, bili pa so mnenja, da se občina spušča v to v neugodnem trenutku (bilo je v letih krize) in za previsoko ceno (3.850.000.— dinarjev). PAM. Zapisniki sej ... 1933, str. 105—115, posebno 112. Poročalo je o nakupu seveda tudi časopisje: S 17. jun. 1935 (Občina kupuje mariborski grad), 27. jun. (Še mariborski grad), 1. jul. (Mariborski grad — bodoči rotovž); J 1. jul. (Mariborski grad kupi mestna občina); MV 1. jul. (Izredna seja mestnega občinskega sveta); MZ 2. jul. (Die Burg — das neue Rathaus).

Tudi del javnosti z nakupom in nameravano adaptacijo ni soglašal, posebno gospodarski krogi, ki so pri mestni občini vložili protest,⁴² ker da bodo stroški za predvideni magistrat previsoki in slabo naloženi; bolj smiselno bi bilo zgraditi nov magistrat ko preurejati staro zgradbo, pri kateri neustrezen tloris in spomeniška zaščita že vnaprej onemogočata funkcionalno preureditev. Zamisel magistrata v gradu je postala dvomljiva in rotoŕž kot dom za muzej in arhiv se je odmaknil v negotovo bodočnost.

V tako nastali situaciji se je Baš odločil, da načrt spremeniti: eilj naj ne bo rotoŕž, ampak grad sam.⁴³ Primer za take vrste rešitev je nudil bližnji Ptuj, kjer so nekaj let pred tem s pomočjo mestne občine v lepe muzejske prostore preuredili bivši dominikanski samostan. Ob pomislekih gospodarskih krogov proti preureditvi gradu v magistrat se taka rešitev tudi v Mariboru ni zdela nemogoča: uporaba gradu za muzej — nedvomno bolj v skladu s staro zgodovinsko stavbo ko magistrat — bi zahtevala manj preurejanja in bila cenejša. To je Bašu, ko je začel akcijo za grad, bilo izhodišče. Vidik gospodarstvenikov (čim manj preurejanja in čim cenejše) se je dal učinkovito izkoristiti in Baš se je ponovno zatekal k njemu, posebno v začetku.

Navzkriž pa mu je hodilo, da je bil popolnoma brez zaslombe pri Muzejskem društvu, ki bi bilo predvsem poklicano, da se za stvar zavzame; saj je šlo zanj. Vodil je akcijo sicer v imenu Muzejskega društva, vendar samo kot njegov tajnik in iz lastne pobude, brez sodelovanja odbora in brez njegovega pooblastila. Ko je na odborovi seji 23. novembra 1933 zastopal mnenje, da bi bilo treba vprašanje muzejskih prostorov rešiti v zvezi z gradom, je odbor predlog odklonil z motivacijo, da bo v gradu še za magistrat premalo prostorov. Na enako stališče se je postavil odbor na seji 27. julija 1934, tokrat še z dodatno utemeljitvijo, da stoji Maribor pred inkorporacijo okoliških občin in bo zaradi povečanega delovnega območja grad že z magistratnimi uradi prenapolnjen, prav tako pa tudi še na seji 19. maja 1935,⁴⁴ z enako utemeljitvijo. Vidi se, da je misel na magistrat v gradu kljub številnim nasprotnikom vseeno bila živa; ohranjal jo je živo predvsem župan dr. Lipold. Pokazalo se je to že na seji mestnega sveta 10. novembra 1933, ki je bila sklicana, ko je finančno ministrstvo v Beogradu nakup gradu odobrilo in je s tem postalo nujno, da se gradu konkretno določi namen. Kljub deljenemu mnenju je na seji prevladal Lipoldov koncept, da naj se grad preuredi v magistrat. Arhitekt Saša Dev jc bil poverjen z nalogo, da za tako preureditev sporazumno s prof. Plečnikom izdela idejni načrt.⁴⁵

Do pomladi 1935 je Dev delo končal. Njegov načrt je predvideval, da se razen električnega podjetja, mestnega fizikata in gradbenega urada vsi mestni oddelki koncentrirajo v gradu. Da se vse spravi pod streho, je arhitekt predvidel modernizacijo severnega (arhitektonsko manj važnega) trakta zahodno od bastije in dozidavo dvonadstropne zgradbe za urade med bastijo in takratno Pugljevo hišo na vzhodni strani Trga svobode, s čimer naj bi hkrati trg na severu postal sklenjen. Grajska dvorana v prvem nadstropju je bila določena za mestno posvetovalnico, sosedni prostori za mestno predsedstvo.⁴⁶ Nekoliko je bil v načrtu upoštevan tudi muzej: dobil naj bi prostor pod dvorano, v mednadstropju, kjer naj bi se namestila »mariborensia«. S to koncesijo je arhitekt skušal muzej izriniti iz prvega nadstropja, kjer si ga je zamišljal Baš; ne glede na to zaposlavitev pa bi taka delna vselitev v grad imela za posledico tudi trganje muzejskega fonda, s čimer nikakor ni bilo mogoče soglašati.⁴⁷

⁴² S 28. jul. 1933 (Proti nakupu); MV 27. jul. 1933 (Nakup Berdajsovega gradu in mariborski gospodarski krogi).

⁴³ Nakazana je bila taka možnost že v prvi beležki, ki jo le o nakupu gradu prineslo časopisje, češ da bo v gradu poleg magistrata »ostalo še dovolj prostora za koncentracijo in nastanitev raznih javnih institucij, kakor arhiva, morda tudi muzeja itd.« (S 17. jun. 1933 — Občina kupuje mariborski grad.)

⁴⁴ PAM. Zapisniki sej MD za leta 1933, 1934, 1935. Oziŕ na mestno občino je predvsem vodil predsednika dr. Kovačiča, pri odbornikih so odločali tudi drugi momenti: nekaterim se je zdela naloga pretežavna, nekateri so se tudi bali, da bi društvi izgubili mestno podporo — 6000 dinarjev na leto!

⁴⁵ J 11. nov. 1933 (Seja mariborskega občinskega sveta), J 18. jun. 1935 (Kaj bo z mariborskim gradom?).

⁴⁶ S 22. maja 1935 (Preureditev mariborskega gradu), 20. jun. (Naše stališče!). PAM. MD, zapisnik seje 22. nov. 1935.

⁴⁷ PAM. MD, zapisnik seje 18. maja 1935.

Da se vprašanje razčisti v širšem okviru, je na pobudo gospodarskega predstavništva nekaj dni pred sejo mestnega sveta, 17. junija 1935, bila sklicana javna anketa. Na anketi se je večina sicer izrekla za predloženi načrt, bilo pa je čuti tudi tehtne pomisleke gospodarskega značaja: bančni ravnatelj Bogdan Pogačnik je izrazil bojazen, da bo za preureditev gradu v magistrat treba po vsej verjetnosti namesto predvidenih treh vsaj šest milijonov dinarjev, gradbeni inženir Vlado Šlajmer pa je številko dvignil celo na deset milijonov in bil bolj za to, da se zgradi nov magistrat.⁴⁸ Baš je podal na anketi samo kratko informativno poročilo o zgodovini gradu, v debato pa se ni spuščal, ker za to ni imel pooblastila; tudi so izjave finančnih strokovnjakov same povedale dovolj in bile po vsebini enake nazorom, ki jih je že ves čas zastopal tudi Baš.

Prav takrat je Baš vodil z mestnim svetom še eno pravdo: za pravilnik o zaščiti prazgodovinskih, zgodovinskih in umetniških spomenikov v Mariboru, ki ga je izdelal kot zastopnik banovinskega spomeniškega referenta za severno Slovenijo, naletel pa z njim na srdit odpor. Po številnih člankih v časopisju⁴⁹ in »hudi bitki« na dveh anketah⁵⁰ je s svojimi tezami o zaščiti starega Maribora v glavnem sicer zmaga, prišel pa je s tem v navzkrižje z mestnim gradbenim uradom, ki je zastopal drugačno, manj rigorozno stališče. Tako za njegovo akcijo za grad, ki je tekla vzporedno, konstelacija ni bila posebno ugodna. Da pripravi potrebno razpoloženje in zavedajoč se, kako važno je za njegovo prizadevanje mnenje javnosti, deloma pa tudi zato, ker je v okviru Muzejskega društva imel le omejene možnosti, se je v tem času Baš zatekel na časnikarsko bojišče. Začel je objavljati članke in beležke v Slovincu, takrat glasilu opozicije, ki je nakup gradu vrednotila kot gospodarsko zgrešen. Oglašal se je v presledkih, deloma z drobci, vendar premišljeno in načrtno: od teze (hkrati teze gospodarstvenikov), da je grad za magistrat neprimeren, do ugotovitve, da pa bi bil primeren za same — vse s spretnimi namigi na finančno stran vprašanja. 22. maja 1935: »... prevladuje mnenje, da bi preureditev gradu v magistrat bila preveč nerentabilna.« 20. junija (en dan pred sejo mestnega sveta): »Grad naj ostane tak, kakor je danes, starinski in muzejski, in naj se ne spreminja v namene, katerim pri največjih denarnih žrtvah ne bi nikdar mogel odgovarjati.« 26. junija: »Interesirali smo se pri merodajnih zgodovinarjih, kake adaptacije bi bile potrebne za preureditev mariborskega gradu v muzej. Nič drugega, kakor očistiti ga zunaj in znotraj,« je bil odgovor. »To pa bo morala občina itak izvršiti, da poslopje ne začne še bolj razpadati.«⁵¹ Medtem ko je v drugem od navedenih odlomkov misel na muzej še samo nakazana (»muzejski«), je v naslednji beležki izpovedana jasno in določno in postavljena celo v naslov: »Grad — muzej.« To je že bila posledica preobrata, ki je nastal na seji mestnega sveta 21. junija 1935. Na njej je Josip Petejan izjavil, da je velik del javnosti proti premestitvi mestnih uradov v grad, in je predlagal, naj se grad le za silo adaptira in eventualno uporabi za mestni muzej. Tudi nekateri drugi člani mestnega sveta so imeli proti preselitvi magistrata v grad pomisleke, večina je bila neodločna. Da se najde izhod, je bilo sklenjeno, naj se odločitev odloži na prihodnjo sejo, medtem pa si naj vsi prostore v gradu ogledajo.⁵²

S to sejo, zadnjo, ki jo je vodil župan dr. Lipold, se je prva faza grajske akcije končala. Grad je v tem obdobju postal last mestne občine, izdelan je bil idejni načrt za preureditev v magistrat, ni pa še bil odobren in izročen v nadaljnjo obdelavo; mnenje javnosti je bilo deljeno, mnogi, zlasti gospodarski krogi, so bili proti vselitvi ma-

⁴⁸ S 5. jun. 1935 (Mariborski gospodarski krogi in grad); J 18. jun. 1935 (Kaj bo z mariborskim gradom?). Misel na nov magistrat se je na anketi celo že konkretizirala v predlog, naj občina kupi v ta namen zemljišče vzhodno od sreskega načelstva, kjer je pozneje tovarnar Hutter zgradil stanovanjski blok (zdaj imenovan »gradišče«). MV 18. jun. 1935 (Mariborski grad bodoči mestni magistrat); MZ 19. jun. 1935 (Zwei Lager: Ein neues Rathaus oder Adaptierung der Burg).

⁴⁹ S 19. maja 1935 (Maribor in gradbeni zakon iz l. 1931). Istega dne še en članek (F. i. K. [Frenč iz Kamenč — F. Baš]: Za mestnim obzidjem), 29. maja (F. i. K.: Za vzgojo javnosti), 14. jun. (Zgodovinski Maribor); MV 13. jun. 1935 (Kako se zaščiti zgodovinski Maribor), 15. jun. (Franjo Baš: Pojasnilo stališča), 18. jun. (Zaščita zgodovinskega Maribora).

⁵⁰ PAM. BAM 1935, spisa 87 in 92 (Baš Steletu 7. in 13. junija).

⁵¹ S 22. maja 1935 (Preureditev mariborskega gradu), 20. jun. (Naše stališče!), 26. jun. (Grad — muzej).

⁵² PAM. Zapisniki sej ... 1935, str. 186—187 (seja 21. junija). S 22. jun. 1935 (Mariborski občinski svet); MV 22. jun. 1935 (Tretja redna seja mestnega sveta).

gistrata; za kaj naj se grad uporabi, je bilo še vprašanje, vedno bolj pa se je utrjevalo naziranje, naj se uporabi za kulturne namene, eventualno za muzej. V veliki meri je bil to sad Baševih prizadevanj: širil je to misel v časopisju, zlasti v zadnjih mesecih, propagiral pa jo je tudi z besedo, z osebnimi stiki, »družabno«, kakor je imenoval to propagando sam, saj ni bilo v Mariboru pomembnejše družbe, s katero ne bi bil imel povezave. Tudi ugled društev in ustanov, v katerih je delal, mu je bil pri tem v oporo, čeprav so društva sama stala ob strani.

Po nastopu Stojadinovičeve vlade v juniju 1935, v kateri je notranje ministrstvo prevzel dr. Anton Korošec, je v vrsti političnih sprememb, ki so temu sledile, z odlokom banske uprave 27. septembra 1935 mariborski mestni svet bil zamenjan; župan je postal dr. Alojzij Juvan.⁵³ Grajsko vprašanje je Slovenec označil takrat kot »neprijetno dediščino«, ⁵⁴ načrtu, da bi se grad preuredil v magistrat, so člani novega mestnega sveta bili nasprotni, ker so ga imeli za ponesrečenega. Niso pa se odrekli zamisli, da se osrednji prostori v prvem nadstropju uredijo za posvetovalnico in sedež mestnega predsedstva. Ta pridržek iz magistratnega koncepta je bil kriv, da se je muzeju pot v grad še znatno zavlekla. Sicer pa je ovir bilo še več.

Takoj po spremembi v mestni upravi se je med kombinacijami glede gradu pojavila namera, da bi se namestila v gradu razna kulturna (ljudskoprosvetna) društva, da bi tam eventualno dobil streho Katoliški dom,⁵⁵ morda v okviru tega tudi poseben kino. Da se paralizira taka politično obarvana namera, je bila potrebna tehtna, vplivna beseda. Baš je naprosil zanjo predsednika Zgodovinskega in Muzejskega društva dr. Kovačiča ter dr. Alojzija Osterea, hkrati pa se je obrnil po pomoč do prijatelja Steleta⁵⁶ (ki je že ves čas s simpatijo spremljal njegovo borbo za grad), da intervenira pri odločilnih predstavnikih mestnega sveta. Na podlagi Baševih informacij je Stele 12. oktobra 1935 napisal županu dr. Juvanu pismo, ki je bilo prav programatično. V njem opozarja na mariborske znanstvene ustanove, katerih delo zasluži vso pohvalo, pa bi gotovo bilo še uspešnejše, če bi ustanove imele potrebne prostore. S priznanjem se spominja prejšnjega župana dr. Lipolda, ki je z nakupom gradu rešil ta »biser zgodovinskega Maribora« in je v ta namen »zastavil ves svoj osebni in strankarski ugled«. Preureditev gradu v magistrat, ki jo je imel v načrtu, pa bi bila, kakor so pokazale študije, »kočljiva in neizmerno draga« in nedvomno bi »namenu bolj ustrezalo, če bi se postavilo po modernih načelih poslovnega obrata popolnoma novo poslopje.« Kaj torej z gradom, za katerega je občina žrtvovala lepe denarje? »Moj predlog je: grad naj postane sedež mariborske kulturne reprezentance. Muzej, Banovinski arhiv, Zgodovinsko društvo naj bi imelo tu svoj sedež. Dvorana bi lahko služila za elitno predavalnico, ki jo Maribor pogreša, profanacija pa bi bila, če bi jo zopet izrabljali za kino ali podobne pridobitne svrhe. ... Prosim Te, da s svojimi prijatelji v mestni upravi in z zastopniki mariborskih kulturnih institucij pretehtaš te predloge in pospešiš rešitev te, za kulturni ugled Maribora tako važne zadeve. Če Maribor sam ne bo vsega storil, da se ta ugled utrdi, mu ga drugi gotovo ne bodo.«⁵⁷ Vse te misli je ponovno povedal že Baš sam, v uradnih vlogah, v časopisju, v javnih debatah, v osebnih pogovorih — a zdaj je prav isto povedal nekdo, stoječ izven križajočih se mnenj, vzvišen nad njimi, z avtoritativno besedo strokovnjaka, vse strnjeno v formulacijo, ki ji je stvarno bilo težko oporekati; in z velikim taktom podkrepljeno z opozorilom na kulturno važnost in odgovornost odločitve.

Pismo je prišlo v Juvanove roke kakor naročeno: istega 13. oktobra, ko ga je dobil, je Slovenec poročal o občnem zboru Katoliškega doma, ki je bil dva dni prej, in kot glavno ugotovitev občenega zbora podčrtal potrebo, »da mora dobiti Maribor zgradbo, v kateri bodo vsa naša društva našla svoj dom ter se jim bo s tem garantirala

⁵³ S 29. sept. 1935 (Mariborskemu novemu županu in podžupanu).

⁵⁴ S 1. okt. 1935 (Neprijetna dediščina). V članku je med drugim govor o nakupu »starih ropotarnic, ki praktično niso uporabljive in nikoli ne bodo rentabilne«. Zavrnil je tako vrednotenje MV 3. okt. 1935 (Poglavje o »neprijetni dediščini«).

⁵⁵ Organizacija, ustanovljena v Mariboru leta 1901 z namenom, da oskrbi mariborskim katoliškim društvom lasten dom. Zaradi pomanjkanja sredstev naloge ni mogla uresničiti.

⁵⁶ PAM. BAM 1935, spis 148 (Stele Juvanu 12. oktobra).

možnost vsestranskega razmaha.⁵⁷ Kolikor je poročilo bilo uvod v ofenzivo za zahtevano »zgradbo«, t. j. za grad, je Steletovo pismo, posebno pasus o dvorani, to ofenzivo tako rekoč že vnaprej razorožilo in jo zavrglo. Enako je učinkovala še ena izjava, podana po naključju istega dne: ko je ob godovanju stolnega prošta dr. Maksimilijana Vraberja (12. oktobra) na škofiji nanesla beseda na grad, je dr. Alojzij Osterc »precizno in določno izjavil, da je grad (primeren) edino za muzej.«⁵⁸ Namera s Katoliškim domom je bila položena ad acta, preden je našla odmev v javnosti.

Večje in dolgotrajnejše so bile težave, ki jih je povzročal mestni gradbeni urad. Bil je zamislil muzeja v gradu nenaklonjen načelno, ker še vedno ni čisto opustil magistratnega načrta, deloma pa je nasprotovanje imelo tudi osebno ozadje — boj za Bašev pravilnik o zaščiti starega Maribora nekaj mesecev prej. V oktobru 1935, ko se je borba za grad nepričakovano zaostрила, se je nasprotstvo zgostilo okrog grajske dvorane. Da prepreči Baševo prizadevanje za dodelitev prvega nadstropja muzeju, je gradbeni urad 10. oktobra 1935⁵⁹ vložil predlog, da se dvorana uredi kot mestna posvetovalnica; Baš je v imenu Muzejskega društva še istega dne predlagal, naj se preuredi v reprezentančno dvorano za slavnostne prilike in elitne prireditve.⁶⁰ Razlika na videz ni bila velika, vendar je bila bistvena. Posvetovalnica bi se trajno uporabljala in sredi muzeja trajno predstavljala izvenmuzejski prostor, kar morda tudi celice, ki bi skušala kdaj asimilirati še kak prostor v sosesčini; pri reprezentančni dvorani take nevarnosti ne bi bilo, tudi bi bila večinoma neuporabljena, razen tega bi zaradl opreme z muzejskimi predmeti v resnici predstavljala sestavni del muzeja, čeprav bi si jo pravno pridržala občina. Šlo je za odločitev načelnega pomena. Ker je za gradbenim uradom stal tudi mestni gradbeni odbor in del vplivnih mestnih svetnikov, je položaj bil kočljiv in Baš je računal z možnostjo, da bo potreben boj »na nož«.⁶¹ Ukvarjal se je z mislijo, da bi odbor Muzejskega društva v znak protesta prenehal s svojim delom, ker »je strokovno in položaju Maribora odgovarjajoče muzejsko delo nemogoče, dokler se ne reši vprašanje prostorov«, in bi upravo mestnega muzeja izročil v roke »mariborski mestni občini, varstvo nad spomeniškim in muzejskim inventarjem pa banovinskemu spomenišskemu referentu v Ljubljani.«⁶² Temu — dr. Steletu — je o stvari poročal in ga prosil za nasvet. Poročilo je Steleta spodbudilo, da je napisal gori povzeto pismo županu dr. Juvanu, za katerega ga je Baš prosil že teden dni prej. Spora pismo sicer ni poravnalo, vendar je položaj omililo, tako da do nameravane demisije društvenega odbora ni prišlo. Pač pa je Baš v imenu Muzejskega društva vložil pri gradbenem odseku mestnega sveta prošnjo s čisto konkretnim predlogom, naj se prvo nadstropje gradu da na razpolago muzeju.⁶³ Župan dr. Juvan, s katerim je Baš takoj po prevzemu županske funkcije navezal stike, je bil pripravljen Baševo zamisel zagovarjati,⁶⁴ ni pa se hotel prenagliiti.

Na seji mestnega sveta 17. oktobra 1935 se je o stvari razpravljalo samo načelno, odločitev se je odložila na naslednjo sejo, za katero naj bi medtem gradbeni urad izdelal podroben elaborat. Predlog gradbenega odseka, okoli katerega se je sukalo razpravljanje, je skušal upoštevati takó stališče gradbenega urada kakor prošnjo Muzejskega društva: grajska dvorana naj se s stranskimi prostori uporabi za reprezentančno dvorano, ki naj služi tudi v sejne namene mestnega sveta; ostali gornji prostori naj se dajo v najem Muzejskemu društvu, ki pa jih mora adaptirati na svoje stroške; pritlični prostori naj se primerno preuredijo in rentabilno oddajo pridobitnikom.⁶⁵ Predlog je bil glede dvorane kompromisen, glede muzeja pa iluzoren, saj Muzejsko društvo za najemnino in adaptacijo ni imelo sredstev.⁶⁶ Kljub temu je pomenjal korak naprej: prvič je bil z njim del gradu uradno predviden za muzej, misel na še kakega reflektanta je bila izločena.

⁵⁷ S 13. okt. 1935 (»Katoliški dom« oživiljen). PAM. BAM 1935, spís 148 (Baš Steletu 14. oktobra).

⁵⁸ PAM. BAM 1935, spís 148 (Baš Steletu 14. oktobra).

⁵⁹ PAM. BAM 1935, spís 146 (Baš Steletu 10. oktobra).

⁶⁰ PAM. BAM 1935, spís 144 in 148 (Baš Steletu 8. in 14. oktobra).

⁶¹ PAM. Zapisnik sej... 1935, str. 254 (seja 17. oktobra). MV 23. okt. 1935 (Mariborski grad).

⁶² Od časniških poročil govorita poročili v Jutru 17. okt. 1935 (V gradu: muzej, magistratna dvorana in trgovine) in 18. oktobra (Mariborski mestni svet) o »sejnih dvorani mestnega sveta« oziroma o »reprezentančni dvorani mesta Maribora, kjer bo tudi mestna posvetovalnica«, podobno tudi poročili v Mariborskem večerniku 16. oktobra (Kako se je rešilo vpraša-

Vendar ta misel, kakor je pokazal nadaljnji potek, še nikakor ni bila opuščena. Prav to, kar bi za muzej bila pridobitev (prostornost), je v borbi zanj postala ovira: gradbenemu uradu so se prostori v gradu zdeli preobsežni, da bi z muzejem bili zadostno zasedeni. Bil je mnjenja, da bi poleg posvetovalnice in mestnega prezidijskega, za kar je občina od vsega začetka nameravala pridržati dvorano in sosedne prostore zase, lahko prišel v grad še kak oddelek magistrata, npr. mestni fizikat.⁶³ Iskal je še drugih možnosti in v eni svojih kombinacij šel celo tako daleč, da je — kakor bomo videli — skorajda obnovil zamisel magistrata. Do zblizanja (vsaj delnega) je prišlo med Bašem in ravnateljem gradbenega urada inž. Jožetom Baranom v začetku novembra 1935, ko je ravnatelj Baran po županovem naročilu povabil Baša, da se skupaj domenita o razdelitvi prostorov v gradu, upoštevajoč pri tem, da pride v grad muzej. Doseženi sporazum ni pomenjal posebnega uspeha, pozitivno pa je bilo, da je Baš ob tej priliki poleg muzeja določno vključil v program tudi arhiv.⁶⁴ Pomemben je bil tudi moralni uspeh tega razpravljanja, saj je za vsem stal župan. Še slab teden pred tem je Baš v propagandnem članku *Beseda o mariborskem gradu segel po starem*, za javnost prirojenem geslu, da bodi adaptacija čim cenejša: »... potrebno je misliti na tako rešitev, da bo Mariborčana najmanj stala. V mariborski javnosti se glede tega splošno popularizira misel namestitve mariborskega muzeja v gornjih prostorih gradu.«⁶⁵ To je bil zadnji takó podčrtani apel. Z županovo direktivo gradbenemu uradu je nadaljnja borba v tej smeri postala nepotrebna: ni bilo več vprašanje, ali bo muzej dobil prostore v gradu, vprašanje je bilo samo še, koliko jih bo dobil, ali celo prvo nadstropje ali samo določen del,⁶⁶ in ali jih bo dobil samo muzej ali tudi arhiv in morda še kdo.

Pomembna vloga je pri tem pripadla študijski knjižnici.

Takoj v začetku, ko je bila v načrtu še vselitev znanstvenih ustanov v rotovž, je v ta načrt bila vključena tudi študijska knjižnica. Takratni župan dr. Lipold jo je kot predestiniranko za rotovž postavljal celo na prvo mesto; še na zadnji seji svojega županovanja, 21. junija 1935, je glede predvidene uporabe rotovža navedel študijsko knjižnico prav imenoma. S tem naj bi se rešilo vprašanje njenih prostorov, ki so za nadaljnji razvoj postali pretesni, gotovo pa je soodločalo tudi dejstvo, da je knjižnica bila takrat nameščena v kazinskem poslopju in je imela zasedene prostore okrog kazinske dvorane, kar je uporabo te dvorane otežkočalo in bi odselitev knjižnice pomenjala dobrodošlo sprostitev. Ko je misel na rotovž bila opuščena in prenesena na grad, je knjižnica stopila v ozadje. Akcijo za grad je Baš vodil v imenu muzeja, ki je novih prostorov bil najbolj potreben in za katerega je bil grad tudi najbolj primeren, imel je ves čas v mislih tudi banovinski arhiv, ki je prav tako bil brez lastne strehe, študijske knjižnice pa v propagando ni vpletal, ker je prostore imela (čeprav pretesne) in bi zato sklicevanje nanjo bilo brez zaželenega učinka. Vendar je tudi z njo računal kot s sodelaženko, zlasti, ko je spomladi 1935 z Devovim načrtom za magistrat položaj postal pereč in je zahtevo po gradu bilo treba čimbolj stvarno in vsestransko podpreti. »Naj pridejo v grad mariborske znanstvene ustanove, torej muzej, študijska knjižnica in banovinski arhiv,« je takrat v pismu dr. Steletu Baš konkretno formuliral svoj

nje mariborskega gradu) in 18. oktobra (Seja mariborskega mestnega sveta), poročil v Slovenscu 18. oktobra (Mariborska občinska seja) in v Mariborer Zeitung 19. oktobra (Sitzung des Stadtrates) pa samo o »repräsentanten der vier in der mariborschen Stadt«.

⁶³ PAM. BAM 1935, spis 185 (Baš Steletu 20. novembra).

⁶⁴ PAM. BAM 1935, spis 160 (Baš Steletu 6. novembra). — To ni bilo samo po sebi umljivo, kajti arhiv je bil banovinska ustanova, grad pa last mestne občine. To različno lastništvo je položaj kompliciralo, tako da do kraja urejen ni bil pravzaprav nikoli, čeprav se je Baš za to mnogo trudil. Zdeli si je, da bi arhiv prišel v grad, če zaradi koncentracije znanstvenih ustanov, imel pa je za to tudi čisto konkretne razloge. Arhiv je osebenjkoval pri sreskem načrtu v dveh severnih sobah, v katerih je Baš včasih tako prezebal, da skoraj ni mogel delati, tudi sta prostora že davno postala pretesna.

⁶⁵ S 3. nov. 1935 (Beseda o mariborskem gradu).

⁶⁶ PAM. BAM 1935, spis 165 (Baš Steletu 20. novembra). Glede na to je zdaj Baš prenesel poudarek na obsežnost zbirk, da utemelji potrebo po prostorih. Na obćnem zboru Muzejskega društva 9. februarja 1936, nekoliko pred odločilno sejo mestnega sveta, je na podlagi muzejskih pridobitev v prejšnjem letu opozoril, da bo muzej v naslednjem desetletju na novo potreboval okrog 5000 m³ prostornine in 3200 m² stenskih ploskev (IMD 1936, 30—31).

načrt.⁶⁷ Vselitev vseh treh ustanov bi po eni strani zagotovila zadostno in primerno izkoriščenje grajskih prostorov, po drugi strani pa bi taka koncentracija bila tudi v korist znanstvenemu delu v Mariboru, saj bi to delo gotovo našlo novih možnosti in pobud, če bi »znanstveni Maribor« (kakor se je glasila Baševa oznaka) bil združen tudi na zunaj, v skupnem domu.

Na neki način, seveda v manjšem obsegu, je ideal takega sožitja že pred tem bil uresničen v okviru študijske knjižnice. Študijska knjižnica je bila prva ustanova Zgodovinskega društva, ki se je osamosvojila in je razpolagala z lastnimi prostori, zato ji je čisto naravno pripadel centralni položaj, posebno še, ker so njeni prostori (v kazinskem poslopu) bili za to kakor izbrani: pri roki, vabljivi, pripravi. Tam sta obe društvi imeli svoje seje in občne zbornice, tam je poslovalo tajništvo Zgodovinskega društva, zlasti ko mu je leta 1931 knjižnica dala na razpolago posebno sobico, v kateri je do takrat gostovala ljudska univerza, v knjižnici je bilo uredništvo Časopisa.⁶⁸ Skoraj vsak dan je prihajal tja predsednik dr. Kovačič, prav tako — kot tajnik društva — Baš, po enkrat na teden — za reševanje denarnih zadev — navadno tudi društveni blagajnik Niko Vrabl. Ti obiski so se via facti razvili v delovne sestanke (Časopis jih imenuje »predsedstvene sestanke«),⁶⁹ na katerih smo sproti obravnavali vprašanja, ki jih je bilo treba rešiti, v ozračju neskaljenega tovarištva, »ko se je v krogu ZD in ČZN uresničeval pojem sodelovanja in je tovarištvo ter prijateljstvo postajalo iz besede meso,« kakor je označil ta leta Baš, ko je pozneje v Ljubljani obujal spomine na te »lepe mariborske čase«.⁷⁰

To je bilo Bašu pred očmi, ko si je kot podobno shajališče in zatočišče zamišljal grad. Vendar ta svetla vizija ni bila brez sence. Kakor bi vselitev v grad bila idealna za muzej, sprejemljiva tudi za arhiv (vsaj za začetek), tako bi bila za knjižnico problematična: neugoden tloris prostorov v gradu, nemožnost adaptacij zaradi spomeniškega varstva, predvsem pa premajhen obseg prostorov, kar bi iz ene utesnjenosti vodilo v novo, morda še večjo, so bili vzroki, da se knjižnica za vselitev v grad ni ogrevala. Za njo bi bilo ugodnejše, če bi se ji bili zagotovili prostori dotakratnega muzeja v Cankarjevi ulici 3, ko bi po preselitvi muzeja v grad postali prosti — a ti prostori so že vnaprej bili oddani: da pridobi za grajsko akcijo trgovske in obrtniške kroge, jim je Baš obljubil, da se bo muzejsko poslopje dalo na razpolago njim za vajeniški dom;⁷¹ tudi bi s tako odločitvijo knjižnice izostala nameravana koncentracija v gradu.

O vprašanju je ponovno razpravljal tudi kuratorij študijske knjižnice, prvič na seji 31. oktobra 1935,⁷² ko je zadevo sprožil Viktor Grčar, ki je kot mestni svetnik bil član kuratorija. Bil je za vselitev knjižnice v grad, kot primeren prostor je predlagal ložo, ki naj bi se v ta namen zasteklila. Pridružil se je njegovemu predlogu tudi Jože Stabej, načelnik gradbenega odseka v mestnem svetu, ki je prav tako bil član kuratorija. Odločno proti vselitvi je bil dr. Josip Tominšek, večina je oklevala. Glede cilja ni bilo pomislekov in smo se strinjali, težave pa so bile glede izvedbe. Da se je knjižnica končno vseeno odločila, da se skupno z muzejem in arhivom vključi v grad, je povzročil zunanji razlog: pojavila se je namera, da bi se namestila v gradu mestna policija — z zasedbo prostorov s knjižnico naj bi se to preprečilo.⁷³

O končni dodelitvi prostorov v gradu je odločal mestni svet na seji 28. februarja 1936. V elaboratu, ki ga je v ta namen izdelal mestni gradbeni urad, je stanje, nastalo z vključitvijo arhiva in knjižnice, bilo upoštevano le deloma; očitno je elaborat v glavnem bil zasnovan že prej. Od šestih varlant, ki jih je gradbeni urad predložil,

⁶⁷ PAM, BAM 1933, spis 69 (Baš Steletu 8. maja). Podobno v istem letu še enkrat: »Jaz načelno zastopam stališče, da se naj mariborske znanstvene ustanove po možnosti kar najbolj koncentrirajo« (PAM, BAM 1935, spis 160 — Baš Steletu 6. novembra).

⁶⁸ ČZN 1932, 60, 63; 1933, 58; 1934, 223; 1935, 187.

⁶⁹ ČZN 1934, 89, 222; 1935, 187; 1936, 155. Prim. tudi ČZN 1939, 34.

⁷⁰ Meni 18. jun. 1933.

⁷¹ MV 19. okt. 1935 (Kaj bo z vajeniškim domom v Mariboru?). V resnici se je poslopje preuredilo pozneje v poljejsko kasarno. PAM, Zapisniki sej... 1939, str. 45—47 (seja 24. marea 1939).

⁷² Zapisnik seje kuratorija študijske knjižnice v Mariboru 31. okt. 1935. O nameravani vselitvi knjižnice v grad je razpravljala kuratorij tudi na sejah 31. marea in 30. junija 1936 ter 28. januarja, 31. maja in 27. septembra 1937. Zapisniki, vpisani v vezano knjigo, se hranijo v rokopisnem oddelku študijske knjižnice.

⁷³ PAM, MD, zapisnik seje 12. marea 1936.

se prva in druga na banovinski arhiv in na študijsko knjižnico sploh nista ozirali, tretja je knjižnico sicer vključila, a jo je postavila v tako stisko in sosesčino (v istem nadstropju naj bi bila tudi policijska kasarna), da bi izvedba bila nemogoča; po četrty varianti je ves grad bil namenjen mestni policiji, ki naj bi se vselila v celoti, z zapori vred. Te štiri variante je kot neustrezne, pa tudi predrage (izvedba vsake bi stala tri do pet milijonov dinarjev) izločil že gradbeni odsek. Zadnji dve varianti sta glede muzeja, arhiva in knjižnice bili enaki — edini, ki sta upoštevali vse tri ustanove. Bistveno pa sta se razlikovali v eni točki: peta varianta je predvidevala (kakor že prej Devov načrt), naj se severni trakt gradu zahodno od bastije poruši in zgradi tam novo, štirinadstropno poslopje za magistratne pisarne, medtem ko v zadnji varianti tega prizidka ni bilo. Da se je po tolikih peripetijah spet obnovila misel na magistrat, je povzročila posvetovalnica, projektirana v grajski dvorani: pokazalo se je, kako prav je imel Baš, ko je posvetovalnico v tej dvorani — kot morebitni zarodek magistrata — odklanjal. Kolikor se da razbrati iz poročil v časopisju, je načrt z magistratom bil vabljiv, vendar zaradi previsokih stroškov (pet do sedem milijonov dinarjev) nesprejemljiv. Nesprejemljiv bi bil tudi za znanstvene ustanove, ker jim je nudil premalo prostora. Sprejeta je bila šesta varianta, ki je bila najcenejša (en do en in pol milijona dinarjev), podprl pa jo je referent Stabej tudi še z motivacijo, da se grad ne sme deformirati in da naj služi kulturi. Za mariborske znanstvene ustanove so v sklepu mestnega sveta bile važne predvsem naslednje določbe: grajska dvorana s stranskimi prostori se rezervira za potrebe mestnega sveta in se preuredi v ta namen s posebnim sklepom; izvzemši del zahodno od bastije se vsi drugi prostori v prvem nadstropju in celo mednadstropje ob Trgu svobode uporabijo za potrebe muzeja, banovinskega arhiva in študijske knjižnice; kot kompenzacijo za brezplačne prostore banovinskega arhiva v gradu zahteva mestna občina, da plačuje banovina iz svojih sredstev dve kvalificirani moči za muzej in arhiv.⁷⁴ Sporno vprašanje mestne posvetovalnice se je začasno odložilo, znatno okrnitev pa je za muzejske prostore predstavljalo to, da si je občina pridržala trakt zahodno od bastije, čeprav v osnutku gradbenega urada to ni bilo predvideno.⁷⁵

Medsebojno razdelitev prostorov je mestni svet prepustil ustanovam samim. Težave so pri tem bile s knjižnico. Čeprav je svoje zahteve skržila na najnujnejše, so vseeno bile občutne: vsaj za deset let zadostno skladišče, izposojevalnica ločena od čitalnice, medsebojna lega prostorov taka, da bi bilo v njih delo možno kljub majhnemu številu nameščenecv; razen tega centralna kurjava in lasten dohod. Vsaj za silo bi se bilo dalo uresničiti to edino v severnem traktu gradu, a od tega je bila na razpolago samo bastija, ker si je zahodni del pridržala mestna občina. Tu je bil izhod samo en: da so naknadno bili dani na razpolago tudi ti prostori; šele potem je bilo mogoče začeti z delom. Izdelava načrtov je bila poverjena arhitektu Maksu Czeikeju, idejne predloge za uporabo prostorov sva pripravljala z Bašem sama. Do jeseni 1936 so načrti bili izdelani⁷⁶ in predloženi, zaradi predelav, ki jih je zahteval gradbeni urad,⁷⁷ pa so prišli na sejo mestnega sveta šele 26. maja 1937. Že pred tem je zaradi visokega proračuna (1.600.000 dinarjev, od tega več ko dve tretjini za študijsko knjižnico) nastalo vprašanje, ali bi tak izdatek za rešitev, ki bi bila samo začasna, bil na mestu. Za knjižnico bi vsekakor bilo boljše, če bi se zanjo predvideni znesek (nad 1.000.000 dinarjev) rezerviral in z njim osnoval sklad, s katerim bi se, kakor hitro bi bilo možno, zgradila nova stavba. To je bilo moje stališče; načelno je soglašal z njim tudi Baš, bil pa je mnenja, naj bi se nova stavba zgradila strnjeno z gradom, na mestu severnega trakta, tam, kjer je gradbeni urad projektiral poslopje za magistratne pisarne.⁷⁸ To bi bilo sicer v nasprotju s spomeniškim vidikom, omogočilo bi pa, da bi se

⁷⁴ S 29. febr. 1936 (Mariborski mestni svet); J 29. febr. 1936 (Mariborski mestni svet); MZ 1. marca 1936 (Das Schicksal der Burg).

⁷⁵ PAM. BAM 1936, sp. 64 (Baš Steletu 26. februarja). S 28. febr. 1936 (Mariborski grad — muzej). To je bil točno tisti del gradu, kjer naj bi se po petem osnutku zgradil magistratni prizidek, in po vsej verjetnosti je to bil vzrok, da si je občina prostor pridržala: da si ohrani možnost tudi za morebitno tako rešitev.

⁷⁶ PAM. BAM 1936, sp. 108 (Baš Steletu 10. septembra).

⁷⁷ PAM. BAM 1936, sp. 122 (Baš Steletu 4. novembra).

⁷⁸ PAM. BAM 1937, sp. 44 (Baš Steletu 27. maja).

Na terenu (v Rušah 14. avgusta 1936)

mariborske znanstvene ustanove združile pod skupno streho. V resnici se ni zgodilo niti prvo niti drugo, ker ni bilo sredstev. Vprašanje je mestni svet na seji 26. maja 1937⁷⁹ odstopil posebni anketi, v kateri so bili zastopani mestna občina, Zgodovinsko in Muzejsko društvo, študijska knjižnica in banovinski arhiv, na podlagi predloga te ankete pa je pozneje (na seji 15. oktobra 1937) odločil, naj v grad pridele samo muzej in arhiv.⁸⁰

Knjižnica je ostala v starih prostorih, kot razširitev se ji je dodelila velika kazalska dvorana, vendar šele s 1. novembrom 1938.⁸¹ Rešitev je bila zasilna, a v takratnem položaju edina možna in vsekakor boljša, ko bi bila vselitev v grad. Izrazito koristi pa je to, da se je knjižnica iz gradu umaknila, prineslo muzeju: omogočilo mu je neovirano razpolaganje s prostori, tako da mu nista delala težav ne stiska ne vezanost na določene dele gradu, poenostavilo in bistveno olajšalo je restavriranje prostorov, ker je odstopanje od spomeniških načel postalo nepotrebno, hkrati pa je adaptacijo tudi pocenilo: odpadle so centralna kurjava, posebno stopnišče in zasteklitev lože. Po drugi strani pa je tudi to, da je knjižnica v grajski akciji sodelovala, čeprav samo

⁷⁹ PAM. Zapisniki sej ... 1937, str. 175 (seja 26. maja).

⁸⁰ PAM. Zapisniki sej ... 1937, str. 274–275 (seja 15. oktobra).

⁸¹ S sklepom mestnega sveta 26. oktobra 1938 (CZN 1938, 231).

prehodno, muzeju koristilo: pripomoglo je, da je iz kombinacije izostala policija, s pridobitvijo severnega trakta pa je tudi ta del gradu bil vključen v posestno stanje muzeja.⁸²

S tem je bila situacija razčiščena, odslej se načrt bistveno ni več spreminjal; šlo je samo še za to, da se izvrši. Še tik pred tem se je zdelo, da še ne bo konec težav in ovir, poti in intervencij, da bo še treba »dati na črevlje nove podplate«, ⁸³ kakor se je slikovito izrazil Baš. Zdaj je to odpadlo: položaj se je poenostavil, cilj se je približal.

Na isti seji mestnega sveta, na kateri je bila sprejeta izločitev študijske knjižnice (15. oktobra 1937), je bil odobren prvi večji znesek za adaptacijska dela, nekaj nad 600.000 dinarjev. Zgodilo se je to na predlog finančnega referenta Franca Hrastelja slovesno in na manifestativen način, s poudarkom narodno političnega pomena, ki ga ima kulturno delo in »kulturno močna meja«. ⁸⁴ »Zelo sem bil vesel,« je Baš naslednji dan poročal Steletu ⁸⁵ — in lahko je bil vesel: za kar se je več ko štiri leta trudil in vlagal energije, je bilo doseženo: ne samo prostori za muzej in arhiv, z njimi tudi pogoji, da se poglobi znanstveno življenje v Mariboru in s tem napravi korak naprej, da se Maribor kulturno dvigne in aktivizira.

V zvezi s pravoslavno cerkvijo, ki so jo v tistih letih gradili na Jugoslovanskem trgu severno od gradu, se je dve leti prej pojavila zahteva, naj se bastija (ki je cerkev zakrivala) poruši, ker da je znamenje naše suženjske preteklosti. ⁸⁶ Takrat je Baš v članku Mariborski grad skušal pokazati, kako razvoj gradu od nekdanjega sedeža tujege fevdalca do danes, ko je last mariborske občine, simbolično prikazuje zmago domačina nad nekdanjim priseljenim tujcem: »Grad v posesti mariborske občine je znamenje politične zmage domačina nad tujcem v Mariboru in v Podravju« — ni samo spomin na preteklo sužnost, je tudi spomenik naše današnje svobode. ⁸⁷ Častna in odgovorna vloga in naloga, ki jo je s tem Baš pripisal gospodarjem sedanjega Maribora, je v odločitvi teh gospodarjev, da so grad spremenili v sedež kulture in mu dali s tem ustrezno novo funkcijo, dobila potrdilo. Še bolj je pomen, ki ga je grad z novo funkcijo dobil, poudaril Baš na obnem zboru Muzejskega društva 4. februarja 1940, ko je rekel, da »postaja grad duhovna last Maribora šele danes, ko je prejel vzvišeno nalogo, da postane z muzejem in arhivom ogledalo mariborske kulture in kulture mariborskega zaledja.« ⁸⁸

Skrb za gradbena dela, ki so bila potrebna, da se grad za novo nalogo usposobi, je prevzela mestna občina, vodil jih je sporazumno z Bašem ravnatelj gradbenega urada inž. Baran. Prejšnje nasprotstvo med obema je zdaj, ko je usoda gradu bila odločena, postalo brezpredmetno, skupno delo se je razvilo v sodelovanje, ki ga je Baš od dne do dne bolj cenil. ⁸⁹ Župan je dela pospeševal, ker je želel, da se grajsko vprašanje čimprej uredi. Interna muzejska dela so bila na skrb Muzejskega društva, vodil in opravljal pa jih je po veliki večini Baš, ki mu je društveni odbor dal za to neomejeno pooblastilo.

Začela so se dela v oktobru 1937⁹⁰ s popravilom strehe in fasade proti Trgu svobode, kjer so se istočasno uredili tudi prostori v pritličju. Ti so bili prvotno namenjeni za trgovske lokale mestnih podjetij, po Baševem prizadevanju pa so v začetku leta 1937 bili dodeljeni Tujskoprometni zvezi za Putnika. To je vsekakor bilo bolj v skladu z značajem stavbe, bilo pa je Bašu tudi osebno bliže, saj je kot antropogeograf s Tujskoprometno zvezo dolga leta sodeloval. ⁹¹ Proti hodniku, ki ga je takrat za interne

⁸² Po konceptu intervjuja (z menoj), ki je nastal, ko se je študijska knjižnica gradu odrekla. Zakaj intervju ni izšel, se ne spominjam več, tudi ne, kje naj bi bil izšel: verjetno v Slovenscu, glasilu stranke, ki je lakral na magistratu odločala.

⁸³ PAM. BAM 1937, sp. 28 (Baš Steletu 1. maja).

⁸⁴ PAM. BAM 1937, sp. 91 (Baš Steletu 16. oktobra).

⁸⁵ PAM. BAM 1937, sp. 157 (Baš Steletu 3. decembra 1937).

⁸⁶ MV 23. okt. 1935 (Mariborski grad). — Z vidika spomeniškega varstva je odstranitev bastije odklonil dr. Steš kot »vandalsko prve vrste« (Kronika slovenskih mest 1936, 36, v članku Problem varstva spomenikov v slovenskih mestih); kolikor se članek tiče Maribora, je pobudo zanj dal Baš.

⁸⁷ ČZN 1939, 245.

⁸⁸ PAM. BAM 1936, sp. 139 (Baš Steletu 18. decembra).

⁸⁹ PAM. BAM 1940, sp. 10 (Baš Mesecniku 16. januarja).

⁹⁰ O Baševem delu na področju turizma prim. članek dr. F. Vatovec Ob 60-letnici Franja Baša v Turističnem vestniku 1999, 58.

potrebe zgradil Putnik ob dvorišni strani svojih prostorov, je imel Baš s spomeniškega vidika sprva pomisleke, a ker druge rešitve ni bilo, se je z njim sprljaznil;⁹¹ pozneje je hodnik prišel prav tudi njemu za arhiv, ker je omogočil lasten dohod v prostore mednadstropja neposredno z dvorišča.

V naslednjem letu se je obnova zunanosti nadaljevala in končala, glavno delo pa je bilo posvečeno adaptiranju notranosti in muzejskim problemom: razporeditvi prostorov, adaptaciji prvega nadstropja, preselitvi muzealij iz starega muzeja, ki je 10. aprila 1938 zadnjič bil odprt za javnost;⁹² ureditvi oddelka mariborske meščanske kulture v prostorih bastije, ki ga je Baš uredil kot prvega, da se oddolži mestni občini. Se v istem letu, 18. decembra 1938, je ta del muzeja bil odprt,⁹³ v sobi, ki jo je Baš opremil z dokumenti o začetkih organiziranega dela Slovencev v Mariboru.⁹⁴ Odprl ga je župan dr. Alojzij Juvan, ki je bistveno pripomogel, da se je dolgotrajna pravda za grad rešila v korist muzeju;⁹⁵ predsedoval je slovesnosti dr. Fran Kovačič, ki je prvi utiral pot organiziranemu znanstvenemu delu v Mariboru. Ravno mu je bilo še dano, da vidi, kako njegovo delo ni bilo zaman — skoraj točno četrto leta za tem (19. marca 1939) je umrl.

V letu 1939 je bilo restavrirano mednadstropje, urejeni so bili dohod iz mednadstropja v prvo nadstropje, dvorišče, grajska dvorana, v dvorani restavrirane freske in tempere, večinoma restavrirana in konservirana tudi plastika na grajskem stopnišču. V pritličju stolpa na severozahodnem oglu gradu je bila urejena muzejska delavnica. Sortirane, klasificirane in za namestitev pripravljene so bile zbirke orožja, spomenikov cerkvene umetnosti in etnografskega gradiva; kolikor so dopuščala sredstva in čas, so eksponati pred postavitvijo bili restavrirani in konservirani. Pregled čez fonde, ki je na ta način bil ustvarjen, je postal hkrati kašipot in program za nadaljnje delo. Če naj novi muzej »dostojno predstavi javnosti in znanosti kulturo naše pokrajine« in postane »ponazorilo naše kulturnozgodovinske preteklosti in prirodopisnih lastnosti in sestavin Podravja in Pomurja«, kakor mu je za nalogo postavil Baš,⁹⁶ je bilo potrebno, da se čimbolj in sistematično izpopolniijo zbirke. Tako se je Baš v delovnem zanosu, ki ga je takrat podžigal, kljub zaposlenosti v gradu z vnemolotil tudi dela na terenu. Kot prvo je vzel v program kompletiranje etnografske zbirke, ki mu je bila posebno pri srcu. Preučil je v ta namen vse Podravje in Pomurje, posebno terene s patriarhalno kulturo na goričkem Prekmurju, v Prlekiji, po južnem Pohorju ter na ozemlju med Brezno in Črno, in s pridobljenim novim gradivom, obsegajočim več kamionov, etnografsko zbirko tako zaokrožil, da jo je lahko že diferencialno tipološko in je po pravici bil nanjo ponosen.⁹⁷

V naslednjem letu, zadnjem pred vojno, so restavracijska dela bila končana, tako da je Muzejsko društvo lahko prevzelo še obe mednadstropji, stopnišče za loretansko kapelo, severni del grajskega dvorišča in vrt severno od gradu; s tem so vsi za muzej in arhiv določeni prostori v gradu bili izročeni svojemu namenu. Nameščene so bile v zahodnem mednadstropju arheološka in etnografska zbirka ter kot zvezni člen med obema keramika, v mednadstropju ob Trgu svobode, ki je bilo prevzeto šele 2. decembra 1940, je južni del bil določen za prirodopisno zbirko, severni za arhiv, ki se je takoj vselil. Urejena sta bila lapidarija na loži in v severnem delu dvorišča, na vrtu pred severnim traktom je bil postavljen nagrobnik Antona Tomšiča, prevzet z opuščenega starega pokopališča. V prostorih na jugu od grajske dvorane je bila nameščena zbirka

⁹¹ PAM, BAM 1937, spis 2 (Baš Steletu 4. januarja).

⁹² MV 16. apr. 1938 (Sredi Maribora, kjer se prellva staroslavna preteklost v živahno sodobnost).

⁹³ CZN 1938, 227—228.

⁹⁴ Gl. sliko v CZN 1939, 33.

⁹⁵ Delež, ki sta ga pri akciji grad — muzej imela oba takratna župana, je Baš — ex contrario — strnil v ugotovitve: »Dr. Juvan bi grada nikoli ne bil kupil, dr. Lipold bi ga nikoli ne bil dal na razpolago za muzej.« S tem je točno vsakemu priznal njegovo zaslugo.

⁹⁶ CZN 1939, 246.

⁹⁷ »Dejo, ki smo ga v tem pogledu izvršili v preteklem letu (1939), bo mogoče oceniti šele tisti, kdor bo za nami iskal in zbiral narodopisne spomenike po Podravju in Pomurju« (CZN 1939, 246). — Od zaupnikov, večinoma bivših Baševih učencev, ki so mu pomagali na terenu, se je posebno izkazal šolski upravitelj na Remšniku Mljetin Arko, zlasti, ko je muzeju oskrbel dimnice, ki jo je Baš dolgo iskal zaman. »Če bi našel na Remšniku zlato situlo, bi ne bil tako vesel,« se mu je navdušen zahvalil (PAM, BAM 1939, spisi 105 — Baš Arku 7. novembra).

cerkvene umetnosti, na severu orožarna. Od dopolnitve so glavne veljale cerkveni zbirki, med njimi kvaliteten zlasti krstni kamen iz 15. stoletja z Ojstrice nad Dravogradom in gotski kip Marije z Jezusom s Kozjanskega.⁹⁸

Vzporedno s prevzemom prostorov je postalo potrebno, da se uredi tudi pravna stran prevzema: da se s pogodbo določi odnos med mestno občino in Muzejskim društvom, glede arhiva pa odnos med mestno občino in bansko upravo. Po osnutku, ki ga je Muzejsko društvo predložilo mestni občini 26. oktobra 1939, je 19. aprila 1940 bila med obema dogovorjena najemna pogodba, s katero je mestna občina prepustila grad v uporabo Muzejskemu društvu za namestitev muzeja; izvzeti so bili pritlični prostori v južnem in vzhodnem traktu ter v bastiji, loretanska kapela in prostori v severni polovici mednadstropja ob Trgu svobode, ti zato, ker so bili določeni za banovinski arhiv.⁹⁹ Glede dvorane v prvem nadstropju, ki je, kakor smo videli, ves čas predstavljala eno glavnih spornih točk, je pogodba določala, da si jo hkrati z eno sobo na jugu in dvema sobama na severu pridržuje župan »za reprezentančne namene mesta Maribora in za elitne kulturne prireditve«, Muzejsko društvo pa jih sporazumno z mestno občino lahko uporablja kot razstavne prostore; o posvetovalnici v pogodbi ni besede. Tako je končno tudi v tej točki Baševa zamisel prodrla.

Manj ugodno je potekalo prizadevanje za ureditev pravnega položaja arhivskih prostorov. Mestna občina je bila pripravljena dati banovinskemu arhivu prostore v gradu brezplačno na razpolago, vendar je vezala to na določene pogoje. Na seji 28. februarja 1936 (ob dodelitvi gradu znanstvenim ustanovam) je mestni svet kot kompenzacijo zahteval, da banovina plačuje »vsaj dve kvalificirani moči za muzej in arhiv«. Za rešitev v tej obliki se je ob raznih prilikah zavzemal Baš,¹⁰⁰ je pa v nekaterih izjavah zahtevo zmanjšal na eno delovno moč. Na seji 25. avgusta 1939 je mestni svet dodelitev prostorov omejil na čas, dokler bo vodja banovinskega arhiva upravljal hkrati tudi muzej, za kompenzacijo pa je predlagal, naj banovina arhivarju za to dodatno delo nudi naturalno stanovanje ali pa mu plačuje primerno doklado.¹⁰¹ Predlog je bil upravičen, saj je Baš opravljal in opravil mnogo dela, ki zanj ni bil plačan, bilo pa je tudi razumljivo, če mestna občina zadeve ni uredila sama, saj je za grad in adaptacijo v kratkem času izdala skoraj šest milijonov dinarjev.¹⁰² Upravičeno pa je bilo tudi pričakovati sodelovanje banovine, ne samo kot kompenzacijo za prostore njene ustanove, ampak tudi zato, ker sta tako arhiv kakor muzej imela delovno področje, ki je segalo čez območje Maribora. Kako je vprašanje bilo rešeno in ali je do okupacije sploh bilo rešeno, iz gradiva, ki je ohranjeno v Mariboru, ni razvidno. V teku je bila — s podporo dr. Steleta — namestitev akademskega slikarja Franja Goloba, ki je 12. januarja 1940 bil dodeljen arhivu iz sredstev bednostnega fonda, pa bi se naj zanj ustanovilo v arhivu pomožno mesto restavratorja;¹⁰³ po vsej verjetnosti pa je zaradi vojne načrt ostal nerealiziran.

Za razporeditev in ureditev muzejskih zbirk v novih prostorih je Baš že vzporedno z adaptiranjem zasnoval načrt, spominjam se pa iz pogovorov z njim, da delo ni bilo lahko. Težave mu je povzročalo zlasti, kako kronološko ureditev — ki bi se je bil vsaj v glavnem in načelno rad držal — uskladiti z lego in značajem razpoložljivih prostorov. Zadovoljen je bil v tem pogledu z namestitvijo arheološke zbirke v mednadstropju, tudi z meščansko zbirko v bastiji. Večinoma pa se je moral sprijazniti s kompromisnimi rešitvami in se ozirati predvsem na primernost prostorov, ne glede na to, kam bi v njih razstavljena zbirka sodila po kronologiji. Vesel je bil, da je ložo lah-

⁹⁸ Po poročilu Muzejskega društva za leto 1940. Krtačni odtis skupne številke ČZN, ki zaradi vdora Nemcev v aprilu 1941 ni mogla iziti, v rokopisni zbirki študijske knjižnice v Mariboru, Ms 355.

⁹⁹ PAM. MD 1939, sp. 93 (26. oktobra) in MD 1940, sp. 90 (19. aprila). Kdaj je pogodba bila tudi podpisana, iz gradiva v PAM ni razvidno; 28. avgusta 1940 je še »visela« zaradi nekaterih »še ne rešenih juridičnih pasusov« (PAM. MD, zapisnik seje 28. avgusta 1940).

¹⁰⁰ PAM. MD, zapisnik seje 22. novembra 1935; PAM. BAM 1936, sp. 100 (Baš Steletu 10. julija).

¹⁰¹ PAM. Zapisniki sej ... 1939, str. 138—139 (seja 25. avgusta).

¹⁰² Nakup 3.850.000.— dinarjev, investicijski kredit, odobren 15. oktobra 1937, 607.171,14 dinarjev, poznejši investicijski izdatki po Baševi izjavi 15. januarja 1940 (PAM. BAM 1940, sp. 10), 1.300.000.— dinarjev.

¹⁰³ PAM. ZD 1941, sp. 1. marca (Stelč Bašu).

ko uporabil kot lapidarij in jo pustil nezastekljeno; v tem pogledu mu je umik knjižnice iz gradu bil resnično dobrodošel. Vprašanje zase je bilo, kako ustvariti primerno krožno pot skozi vse prostore; rešil ga je na ta način, da je mednadstropje zvezal z ložo oziroma s prvim nadstropjem s posebnimi stopnicami.

Pri odbiranju gradiva za razstave mu ni bilo odločilno, da so eksponati učinkoviti in zbujajo pozornost z atraktivnostjo, glavno mu je bilo, da z njimi prikaže in dokumentira značilnosti pokrajine, ki ji je muzej namenjen, posebnosti in usodo človeka v tej pokrajini. Temeljni kriterij mu je bila povezanost z domačo zemljo: v tem je videl smisel in upravičenost muzeja v Mariboru, brez tega bi po njegovem ustanova izgubila svoj značaj, postala brezbarvna in brezpomembna. Pokrajinski muzej mu je bil pokrajinski ne samo v smislu razširitve čez mestno območje, bil mu je pokrajinski tudi v smislu omejitve: kar nima organske zveze z zemljo, ki jo predstavlja, naj vanj ne pride.

Sredi určjanja muzejskih zbirk v novih prostorih je — kakor že omenjeno — 19. marca 1939 umrl predsednik obeh društev in urednik Časopisa za zgodovino in narodopisje dr. Fran Kovačič. S tem se je odprlo vprašanje novega vodstva in hkrati vprašanje, ali naj se z novim vodstvom preosnuje tudi Zgodovinsko društvo in njegovo glasilo. Načelno taka preosnova ni bila potrebna. Kovačičeva zamisel, da naj Zgodovinsko društvo mariborske znanstvene ustanove, ki so iz njega izšle, veže v enotno, dopolnjujočo se delovno skupnost, ki naj ima v Časopisu svoje glasilo,¹⁴¹ je tudi še za naprej mogla biti kažipot. Baš, ki je celo desetletje posebno veliko in intimno s Kovačičem sodeloval, je to njegovo zamisel ne samo prevzel, ampak jo še bolj izobilkoval. Ni pa se vedno strinjal s Kovačičem glede konkretnega izvajanja delovnega programa, zlasti ne z dvema točkama Kovačičeve uredniške prakse: pogrešal je v njej načrtnosti, deloma pa tudi zadostne rigoroznosti do znanstveno spornih, »rodoljubnih« sodelavcev in prispevkov.¹⁴² Kako si je zamišljal delo sam, je skušal konkretno pokazati že v začetku tridesetih let s ptujsko številko Časopisa, izdano za štiridesetletnico Muzejskega društva v Ptuj (ČZN 1933, snopič 2—4). Pobudo za številko je dal Baš, on je tudi zbral gradivo in ga uredil (čeprav to ni zabeleženo), vodilo pa ga je pri delu dvojje: da svojo načelno zamisel revije praktično preizkusi, hkrati in še bolj pa želja, da paralizira monopol, ki so ga do takrat v obravnavanju Ptuj imeli tujei. Zelo je bil številke vesel in z zadovoljstvom je ugotovil, da še v nobeni publikaciji Ptuj ni bil obdelan tako mnogostransko, in to ne samo v besedi, ampak tudi v sliki. Še posebej je imel za uspeh, da se je vabilu za sodelovanje odzval profesor Matija Murko in da je njegov prispevek (Spomini na Ptuj) postal pobuda in zameetek za njegove poznejše Spomine. Veliko dela in truda je vložil Baš tudi v Kovačičev zbornik, ki sva ga skupno pripravila za Kovačičevo sedemdesetletnico (1937); to je bilo že v času grajske akeije. Večino sodelavcev je pridobil Baš, on je tudi predvsem bil tisti, ki je z izgovori tolažil Kovačiča, ko za letnik 1937 kot urednik Časopisa ni dobil niti enega prispevka; v resnici so prispevki seveda prihajali, a prestrezala sva jih z Bašem — uredništvo je bilo v prostorih študijske knjižnice —, da jubilarita z zbornikom presenetimo. Tudi tega zbornika je bil vesel, posebej še lepe vrste gratulantov na čelu publikacije, ki ni bila samo v čast jubilarantu, ampak tudi dokaz ugleda, ki ga je Časopis užival.¹⁴³

Da naj po Kovačičevi smrti prevzame predsedništvo Zgodovinskega društva in uredništvo Časopisa Baš, je bilo tako rekoč na dlani: nikogar ni bilo v Mariboru, ki bi se bil tako intenzivno ukvarjal z zgodovino in narodopisjem kakor on, nikogar v odboru Zgodovinskega društva, ki bi bil tako zavzet in agilen; tudi to, da je tudi po-

¹⁴¹ ČZN 1967, 5.

¹⁴² To je Baš večkrat načenjal ustno, so pa o tem tudi izjave v njegovih pismih v PAM; eno citira tudi dr. Savnik v tem zborniku (med izvirčki na koncu svojega članka).

¹⁴³ Zai pa mu je bilo (in prav tako meni), da je med gratulanti manjkal eden najstarejših sodelavcev Časopisa dr. Joža Gionar. Kriva je bila zamera, ki je nastala, ko je Časopis neposredno ob Gionarjevem članku »Mrčenik« = Polidor Montagnana? objavil Kidričev zagovor (ČZN 1934, 59—63). Oba z Bašem sva si prizadevala, da bi zamero zgladila, posebno ob Gionarjevi petdesetletnici spomladi 1935, a bilo je zaman. — V šlo je Baš spor preobrniti, ko je našel Gionarjevega članka porabil za psevdonim F. J. Mrčenik, kjer je F. J. treba brati Frane Jožef; v to ime nekdanjega cesarja, čigar geslo je bilo »Viribus unitis«, je hudomušno združil oba nasprotnika: »Frane« je bil Kidrič, »Jožef« Gionar.

klicno bil zgodovinar in narodopisec raziskovalec, ne šolnik, je govorilo zanj. Tako stvarnih pomislekov proti njegovi izvolitvi ni bilo. Izrazil pa je pomisleke on sam: hotel si je ustvariti možnost, da lahko stavi pogoje in si zagotovi proste roke. Za perspektivno in sistematično delo, ki ga je imel v načrtu, se mu je zdelo potrebno, da je uredništvo nevezano, avtonomno, ne samo izvrševalce odborovih sklepov. V programatičnem pismu, ki ga je napisal 31. marca 1939, neposredno po izvolitvi, je ostro oddelil delo uredništva od dela odbora; uredništvo mu je bil »znanstveni predstavitelj društva«, odbor predstavitelj »v administrativnem in gospodarskem pogledu«. Šele na tej predpostavki je uredništvo (skupaj z menoj) prevzel.

Časopis za zgodovino in narodopisje mu je bil več ko samo brezbarvna znanstvena revija. Gledal in vrednotil ga je v povezavi z Mariborom, v povezavi s problemom, ki ga je neprestano zaposloval: kako Maribor dvigniti iz provincialne brezbriznosti, ga kulturno razgibati, duhovno strniti, mu kot kulturnemu središču severne Slovenije postaviti trdne temelje. Da dvigne raven revije, je vabil v krog sodelavcev priznane znanstvenike in mnoge tudi privabil. Značilni so argumenti, ki jih navaja v takem vabilu npr. dr. Francetu Mesesnelu: »Pomoč od mož, kakor ste Vi, nas moralno podpira in varuje pred tem, da človek ne vloži prošnje za premostitev ali pa da se ne počasniki ... S svojim sodelovanjem pri ČZN vršite ne samo znanstveno delo, ampak sodelujete na kulturnem preporodu novega Maribora.«¹⁰⁷

Vidik, ki ga je vodil pri urejevanju Časopisa, je bil tudi vidik, ki je usmerjal drugo njegovo delo: delaj tam, kjer si, rešuj realne, neposredno dane naloge, a skušaj jih rešiti tako, da bo tvoje delo veljavno in koristno tudi za celoto. S tega vidika je poudarjal važnost in pomen, ki ga ima poleg središča tudi provinca, se zavzemal za njene pravice in skušal dvigniti njeno kulturno tvornost — odločno pa zavračal očitek, da bi taka njena prizadevanja bila v škodo središču. Kot kriterij, kako mesto kaki ustanovi gre, je priznaval edino delo, ki ga ustanova opravlja. V tej točki je bil občutljiv. »Ali dobivamo dotacije kot za slovensko kulturo potrebni činitelji, ali pa nimamo eksistenčne upravičenosti!«¹⁰⁸ je reagiral na pomisleke, ki so se pojavili proti muzejem v provinci, ko je leta 1937 bil odprti mestni muzej v Ljubljani. Tri leta pozneje je Slovenija (tednik) pravdo še enkrat načela, konkretno ob primerjavi podpor, ki so jih dobivale ustanove v Ljubljani in v Mariboru.¹⁰⁹ V odgovoru, ki ga je Baš napisal Sloveniji (ki pa je ostal neobjavljen), je ostro, a s stvarnimi argumenti zapisal: »Naši dokumenti o upravičenosti in za višino naših podpor iz banovinskih sredstev so naše muzejske zbirke, naše arhivske zbirke, naši novi muzejski in arhivski prostori, naša znanstvena knjižnica in naš Časopis za zgodovino in narodopisje. To nam daje pravico do življenja in tudi do podpor, pa bilo iz kateregakoli vira.«¹¹⁰ Ni bil separatist, odločno je zagovarjal delo za skupne cilje, odločno pa zahteval tudi pravico, da vsak pri tem delu sodeluje po sposobnostih in neovirano, pa bilo kjerkoli.

Da so mu prav tako kakor domače zadeve polnili duhá tudi problemi skupnosti, je pokazal ob raznih prilikah. Posebno pomembna in plodna je v tem pogledu bila njegova pobuda za letna zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Dal je za ta zborovanja iniciativo (leta 1938), jih pomagal organizirati in je tudi vsa leta, dokler je mogel, pri njih sodeloval.¹¹¹ S posebno vnemo je pripravljal tretje zborovanje, ki bi se bilo moralo vršiti v Mariboru 25. maja 1941 skupno z otvoritvijo novega muzeja. Kakor kaže program, tiskan na vabilu, je zborovanje »imelo namen podati vpogled v znanstvene zbirke Maribora, kolikor morejo služiti zgodovinarju za vir proučevanja preteklosti severne Slovenije, pokazati v zvezi s tem na aktualna vprašanja naših zgodovinskih

¹⁰⁷ PAM. ZD 1935, sp. 240 (Baš Mesesnelu 24. aprila). — O Baševem delu za Časopis in v Časopisu gl. tudi nekrolog v ČZN 1967, 5.

¹⁰⁸ PAM. BAM 1937, sp. 91 (Baš Slelelu 16. oktobra). Javno je o stvari spregovoril v S. 3. okt. 1937 (Franjo Baš: Beseda o muzejskem vprašanju). Povod sta dala poročilo v S. 16. sept. 1937 (Ljubljanski mestni muzej odprt) in uvodnik O kulturnem separatizmu in vsenarodnih uslanovah v S. 24. sept. 1937, ki ga je napisal td. (Tine Debeljak).

¹⁰⁹ Slovenija 23. febr. 1940 (Finančna podlaga slovenskih osrednjih znanstvenih ustanov).

¹¹⁰ PAM. ZD 1940, sp. 24. februarja. V zvezi s tem je tudi članek Naši krajevni muzeji v S. 23. marca 1940, priloga str. 10.

¹¹¹ Prim. ČZN 1938, 226 in 1939, 242, Baševi poročili Sestanek zgodovinarjev v Celju (ČZN 1938, 211—212) in Prvo zborovanje slovenskih zgodovinarjev (ČZN 1939, 142—144) ter članek dr. Mellitte Plavec-Slelel v tem zborniku.

ustanov, nadalje obravnavati vprašanje krajevnega zgodovine v srednjih šolah in na zaključku z izletom k Sv. Trem kraljem opozoriti na težko pristopno umetnostnozgodovinsko gradivo v Slovenskih goricah; istočasno naj bi izšla sklepna številka Časopisa za 1940.¹¹² Vse to ob navzočnosti in s sodelovanjem zgodovinarjev iz cele Slovenije, da se podčrta pomen nove ustanove ne samo za Maribor, ampak za slovensko kulturo sploh; in da se hkrati manifestira potreba in volja po skupnem delu, kar je bila — kakor že rečeno — ena vodilnih Baševih misli: da delamo, kakor je nekoliko prej (sicer v drugi zvezi) rekel in zapisal, »vzporedno kakor kosci v rekeh«.¹¹³

6. april 1941 je čez vse potegnil črto.

Kapitulacija Jugoslavije v aprilu 1941 je zatekla Baša kot mobiliziranega podporočnika. Da takrat ni prišel v nemško vojno ujetništvo, mu je pomagalo srečno naključje: rešil ga je iz že za transport pripravljene skupine na glavnem kolodvoru Egon Baumgartner, ki je kot numizmatik bil odbornik Muzejskega društva in je tako dolga leta z Bašem sodeloval; civilni plašč za umik je dal na razpolago Jakob Richter, takrat ravnatelj spodnještajerske ljudske posojilnice, ki je slučajno bil v bližini.

Arhiva in muzeja okupacija ni prizadela tako kot študijsko knjižnico. Glavni in načelni vzrok je bil v različnosti fondov: domoznastveno gradivo arhiva, zlasti pa muzeja so Nemci tolmačili kot »štajersko« in videli v njem priče nekdanje politične pripadnosti in izraz vključenosti v nemško gospodarsko in kulturno sfero, kar z njihovo tezo o nemštvu Spodnje Štajerske ni bilo v nasprotju, medtem ko je študijska knjižnica bila po gradivu izrazito slovensko poudarjena.¹¹⁴ Zato so arhiv in muzej pustili. To, da so zbirke bile v reprezentativnih prostorih, ki bi jih bilo težko s čim drugim opremiti enako ustrezno in učinkovito, je načelno odločitev, naj ostanejo, še podprlo. Prevzela je obe ustanovi mestna občina, vodilni položaj je pripadel muzeju.

Ostal je na svojem mestu kot vodja muzeja tudi Baš (sprejet v službo 23. maja 1941), kar je zanj osebno, čeprav na zunaj ugodno, v resnici bilo mučno breme,¹¹⁵ za usodo ustanov v času okupacije pa predstavljalo dragoceno zaščito: kot vodja je Baš lahko spravil na varno gradivo, ki je bilo ogroženo, ker je presegalo »štajerski« okvir, pa tudi drugače poskrbel, da so zbirke ostale vsaj v glavnem neokrnjene, npr. kvalitetne garniture starega pohištva, ki bi se naj bile dale »na posodo« za reprezentančne namene. Bil je v teh letih za muzej in arhiv res, kakor mi je pisal v Srbijo, »kustos v prvotnem pomenu besede«.¹¹⁶ To je bila glavna naloga, ki si jo je za to obdobje postavil, edina, ki se ji je v težavnem položaju, v katerem je takrat bil, lahko posvečal s srcem, edino, kar ga je v osamljenosti, ko se je čutil »eremita v grajskih katakombah«, ¹¹⁷ povezovalo s preteklostjo in hkrati povezovalo tudi z bodočnostjo.¹¹⁸

Razmeroma mnogo mi je poročal o medokupacijskem dogajanju, zlasti o žrtvah okupacijskega nasilja, zaradi cenzure seveda konspirativno, največ na ta način, da je nemške priimke poslovenjal, slovenskim dajal nemške oblike, dogodke pa nakazoval z aluzijami. Zelo ga je prizadela smrt mlajšega brata Ivana, ki je bil ustreljen kot talec 9. marca 1944 v Novi Dobrovi pri Zrečah.¹¹⁹

Poklicno se je Baš med okupacijo, kolikor se da razbrati iz pisem, v glavnem omejeval na interno delo v muzeju in arhivu. Lotil se je prepisovanja knjige mariborskih mestnih pravic, bibliografsko ekscerpiral lokalno časopisje, vodil evidenco odkritij na terenu, izkopaval pa ni. Pozivom, da bi kake probleme obravnaval literarno, se je iz-

¹¹² Več o tem v CZN 1955. 9.

¹¹³ CZN 1939, 248.

¹¹⁴ Ko se je prve dni okupacije oglašil v študijski knjižnici kulturni vodja za Maribor Pipo Peteln, ga je predvsem zanimal knjižni fond. Izjavil je: »Styriae bodo lahko ostala, drugo na noben način ne; mogoče se bo lahko porabilo kje drugje.«

¹¹⁵ V dopisu, ki mi ga je 24. jul. 1942 poslal v Srbijo, kjer smo živeli v izgnanstvu, me je blagroval, posebno zaradi otrok, 19. sept. istega leta je zapisal, da mi »včasih zavida«; za rojstni dan 1944 mi je želel »dušni mir, ki ga (njemu) tako manjka«.

¹¹⁶ Meni 5. febr. 1943.

¹¹⁷ Meni 14. nov. 1943. Podobne tožbe o osamljenosti so tudi v dopisih 3. apr., 20. maja in 31. jul. 1943, kot »samotar« je podpisan v zadnjem pismu, ki sem ga dobil (18. marea 1944).

¹¹⁸ ... V veri na najboljše čase, mi je pisal 24. jul. 1942, 6. dec. 1943 govori o »trdni veri«.

¹¹⁹ Meni 18. marea 1944; dopis muzeja NO v Mariboru 29. jul. 1969.

mikal z izgovorom, da mu manjka za tako delo ustrezna knjižnica¹²⁰ — meni je kot vzrok (ironično) navedel »visoke zahteve koledarja«,¹²¹ zaradi katerih se dela ne more lotiti; bil je to Untersteirischer Kalender, njegove »visoke zahteve« so bile prilagoditev in izraba gradiva v politično propagandne namene. Ponovno se je v dopisih spominjal »čezna« (CZN),¹²² si želel, da bi se mogla pomeniti o povojnem »znanstvenem delu«,¹²³ bil pa zaskrbljen, ali ne bo po vojni »obnova v toliki meri zahtevala vse naše moči in sredstva, da bodo muze morale stopiti v ozadje«. ¹²⁴ Več ko prej — ker je imel več časa — je v teh letih bral: »... postal sem čisto beletristično usmerjen in zasledujem Juša v njegovem zvonarstvu, ponovno se sestajam z gospo Judit, prav posebno pa sem sklenil dobro znanje z vrhniškim Jernejem«, ¹²⁵ t. j. s Hlapcem Jernejem.

Redno mi je poročal o usodi študijske knjižnice,¹²⁶ ki ji je, kolikor je mogel, tudi skušal biti »kustos«. Njegovo prizadevanje, da bi se vsaj del odpeljanih knjig vrnil v Maribor,¹²⁷ je ostalo sicer brezuspešno, posredoval pa je, da so se za usodo teh knjig zavzeli ravnatelj deželne knjižnice v Gradcu dr. Julius Franz Schütz¹²⁸ in bibliotekarja tamkajšnje univerzitetne knjižnice dr. Anton Kern in dr. Paul Micori, s katerimi je študijska knjižnica pred vojno imela prijateljske stike. Kot očitavec medvojnega dogajanja je Baš po osvoboditvi tudi nudil dragocene informacije, ki so zelo olajšale in pospešile repatriacijo, in je pri repatriaciji tudi sam sodeloval.

Po osvoboditvi je muzej, med okupacijo mesten, dobil zopet značaj in ime pokrajinskega muzeja, Baš je nadaljeval delo v njem kot njegov ravnatelj (imenovan od okrožnega odbora OF v Mariboru 20. maja 1945) in ostal na tem mestu do pomladi 1950. Takoj se je lotil dela, intenzivno in hkrati na široko — povsod, kjer je bilo potrebno.

Jaz sem bil takrat še v Srbiji (od novembra 1944 na poverjeništvu za prosveto v Beogradu), zato je skrb za študijsko knjižnico prevzel on. Že v maju 1945 je začel z repatriacijo odpeljanih knjig iz Gradca — čisto udarniško: kamion in bencin (takrat nedosegljiv) je izposloval od vojaške oblasti, kot dokument za prevzem odpeljanih predmetov mu je okrožni odbor OF v Mariboru 20. maja 1945 izstavil pooblastilo v slovenščini in ruščini, podpisal ga je sekretar Sergej Kraigher. Kljub pomanjkljivosti in diplomatski neustreznosti dokumenta se je posrečilo do 1. junija prepeljati v Maribor štiri kamione knjig. Potem se je vračanje tako »po domače« zataknilo, nadaljevala ga je lahko šele komisija, ki jo je v ta namen imenovala Narodna vlada v Ljubljani in v kateri je bil tudi Baš.¹²⁹ Ta je v času od 20. do 30. junija 1945 vse od okupatorja odpeljane knjige, kolikor jih je bilo mogoče eruirati v Gradcu, prepeljala v Maribor (skupno 17 kamionov). Ker študijska knjižnica takrat še ni bila obnovljena in je bila sploh brez strehe, je za vrnjene knjige Baš dal na razpolago prostore v muzeju. Tako se je tam osnoval okrožni zbirni center, ki mu je Baš v oktobru 1945 bil imenovan za predsednika. Tudi jaz sem, ko sem v drugi polovici oktobra 1945 spet prevzel vodstvo knjižnice, za nekaj mesecev gostoval v muzejski pisarni. To je pripomoglo, da sem se

¹²⁰ Meni 14. nov. 1943. — Da se izogne tendenčnemu pisanju, je v časopisju (Marburger Zeitung, Steierland) objavil nekaj poljudnih člankov, za katere je izbral teme tako, da se je lahko omejil na zgolj faktografske informacije (npr. o splavarstvu, o starih mestnih ulicah).

¹²¹ Meni 18. febr. 1944.

¹²² Meni 18. jun. 1942, razen tega 3. apr., 4. in 23. jul. 1943.

¹²³ Meni 6. dec. 1943; prim. tudi CZN 1867, 6.

¹²⁴ Meni 20. maja 1942.

¹²⁵ V času od 17. febr. 1942 do 18. marea 1944 mi je poročal o knjižnici v 14 dopisih.

¹²⁶ Dr. Schütz je v deželno knjižnico prepeljal knjige dal nedolaknjene spraviti v skladišče, tako da smo jih po osvoboditvi prevzeli še v istih zabojih, v katerih so bile pripeljane. — Ko so knjižnico razbili na več delov, se je Bašovo sporočilo o tem glasilo, da je del fonda pri »emureškem strelec«, del pri »Kraševcu«, nekaj pri »leti Elizabeti«. »Emureški strelec« je bil pravkar omenjeni dr. Schütz, doma iz okolice Cmureka, »Kraševce« dr. Helmut Carstanjen, nacionalno politični referent štajerskega Heimatbunda in kot tak vodja politično propagandnega dela na Spodnjem Štajerskem, ki je kot pomožni aparat za svoje delo prevzel iz štud. knjižnice časopisje ter zgodovinsko, narodopisno in politično literaturo, »leta Elizabeta« pa je bila ruska emigrantka knežinja Elizabeta Obolenska, od 1923 honorarna nameščenska, med okupacijo ravnateljica študijske knjižnice; pri njej, torej neodpeljana, je ostala predvsem nemška klasična in domoznastvena literatura.

¹²⁷ Pobudo za to sem lahko dal sam, ker sem zaradi formiranja komisije za ugotovitev vojne škode na kulturnem področju prav takrat za nekaj dni prišel iz Beograda v Slovenijo.

seznanil z inž. Ivanom Rojnikom, ko je kot član reparacijske komisije odhajal v Avstrijo in se je pred odhodom oglasil pri Bašu, s katerim sta bila prijatelja še iz šolskih let. Domenill smo se, naj poskusi — če bo prilika — ugotoviti, kako je s časopisjem študijske knjižnice, ki so ga Nemci proti koncu vojne spravili iz Gradca v neko zaklonišče na Gornjem Štajerskem. Priliko je Bašev prijatelj našel in časopisje smo dobili vrnjeno; bilo ga je za cel vagon. Tako se je za pomoč, ki jo je študijska knjižnica nekoč nudila Zgodovinskemu društvu, Baš več ko oddolžil.

Naslednje Baševo delo je veljalo muzeju in muzejskim zbirkam. Predvsem je bilo treba popraviti škodo, ki sta jo povzročili bombardiranja 19. novembra in 6. decembra 1944: urediti streho, okna in vrata, deloma tudi muzejski inventar, preslikati stene, obnoviti parket in vse očistiti. Muzejske zbirke so bile deloma preurejene, predvsem pa dopolnjene z dokumenti o okupatorjevem nasilju in o narodnoosvobodilni borbi. Tako pripravljen, je 28. septembra 1947 muzej bil odprt za javnost, v zvezi s četrtem zborovanjem slovenskih zgodovinarjev, ki je bilo en dan prej.¹²⁸

Ze pred tem je prišlo do važne organizacijske spremembe. Pred vojno si je Zgodovinsko društvo v Mariboru priborilo položaj, ki mu je kljub pokrajinski determiniranosti zagotavljal bolj ali manj enakovredno mesto poleg Muzejskega društva za Slovenijo: vsaka od obeh organizacij je imela — vsaj v glavnem — svoje delovno območje, vsaka je izdajala svoje glasilo. Po osvoboditvi je namesto prejšnjega Muzejskega društva za Slovenijo 9. novembra 1946 bilo ustanovljeno v Ljubljani Zgodovinsko društvo za Slovenijo kot »organizatorni center slovenskih zgodovinarjev«.¹²⁹ Nastalo je vprašanje, kaj z Zgodovinskim društvom v Mariboru. Da mu ohrani vsaj relativno samostojnost, je Baš dal pobudo, da se je vključilo v Zgodovinsko društvo za Slovenijo kot sekcija za severovzhodno Slovenijo. Ni pa se žal ob tej vključitvi uredilo hkrati vprašanje društvenega glasila, kar je imelo za posledico, da Časopis za zgodovino in narodopisje takrat ni bil obnovljen in je njegovo izhajanje bilo za dolga leta prekinjeno.¹³⁰

Od leta 1946 dalje je Baš kot podroben in vsestranski poznavalec obmejnih problemov, posebej še medokupacijskega dogajanja, bil ponovno pritegnjen k delu raznih političnih komisij, večinoma v Beogradu. V januarju 1946 je delal v komisiji za vojne zločine, ki je pripravljala gradivo za nürnberški proces. V februarju in marcu 1947 je kot Zwitterjev sodelavec v Institutu za proučevanje mednarodnih vprašanj pri zunanjem ministrstvu pomagal pripravljati gradivo za jugoslovansko delegacijo, predvsem za korekturo meje na štajerskem sektorju in za utemeljitev naših restitucijskih zahtev; posebej si je prizadeval, najti možnost, da se vrnejo tudi spodnještajerske najdbe starejšega datuma (negovske čelade, ruška nekropola) — žal brez uspeha, ker je Avstrija vztrajala na stališču, da vrne samo po 6. aprilu 1941 odpeljane predmete. Neposredno restitucijski akciji je bilo posvečeno njegovo delo od pomladi do pozne jeseni 1949, najprej v Beogradu, pozneje (od srede julija do 23. novembra) v Avstriji, predvsem na Dunaju, vmes pa tudi v Gradcu in na Koroškem.¹³¹ V zadnjih dneh dunajskega bivanja se mu je posrečilo, da je skupaj z dr. Pavletom Blaznikom (s katerim sta bila sodelavca v restitucijski komisiji) odkril na Dunaju Löfflerjeve in s tem omogočil nadaljnje stike z njimi.¹³²

Do dela na terenu je poleg vsega tega prišel le malo, čeprav se je živo zavedal, kako bi ob spremembah, ki jih je prinesla revolucija, to delo bilo važno in potrebno, zlasti na etnografskem področju. V nekoliko večjem obsegu se je lahko posvetil terenskemu delu edino v letu 1948, ko mu je v njegovih izvenmariborskih agendah bilo danega nekaj premora. Organiziral je zbiranje gradiva o narodnoosvobodilni borbi, predvsem pa inventariziranje etnografskih starožitnosti, da jih otme pozabi, preden

¹²⁸ Vesnik 19. sept. 1947 (Otvoritve muzeja v Mariboru in četrto zborovanje zgodovinarjev). 3. okt. 1947 (Otvoritev mariborskega pokrajinskega muzeja — pomembni kulturni dogodek v obmejnem Mariboru); SPor 25. sept. 1947 (Pred slovesno otvoritvijo mariborskega muzeja), 1. okt. 1947 (F. R.: v Mariboru so odprli Pokrajinski muzej).

¹²⁹ ZC 1947, 186.

¹³⁰ Prim. ČZN 1967, 6.

¹³¹ Po dopisih menl 8., 10. in 18. jan. 1946, 8. febr., 0. in 21. marca 1947, 6. apr., 8. maja, 13. jul. in 12. okt. 1949.

¹³² Pri Čankarjevih znancih na Dunaju. NOB 1950, 27—33.

jih razvoj časa zbršiše. Uvedel je nov, kolektiven način dela, formiral delovne ekipe, v katerih so poleg zapisovalcev bili tudi risarji in fotografi. S temi ekipami je v poletnih mesecih 1948 v besedi in podobi povzel vrsto značilnih primerov starih domačij, gospodarskih poslopij, kmečkih žag, pa tudi inventarja, večinoma na Pohorju.¹³³ Kako ves in s kako zaverovanostjo se je temu delu predajal in potegnil za seboj tudi svoje sodelavce, ve in si more predstavljati samo, kdor je kdaj sam delal z njim. Škoda, da lepo začetega dela ni mogel nadaljevati. Naslednje leto so ga spet klicali drugam — kakor že omenjeno, v Beograd in na Dunaj —, spomladi 1950 pa je odšel iz Maribora za trajno.

Kaj ga je k temu napotilo, ne vem. Vsekakor je njegova odločitev bila presenetljiva; skoraj četrt stoletja, svoja najboljša leta, je preživel v Mariboru, bil z njim in z njegovim zaledjem povezan kakor malokdo ali morda sploh nikdo, ne samo kot zgodovinar, antropogeograf in etnograf, kot arhivar, muzealec in vršilec spomeniške službe, tudi izven stroke in urada, na najrazličnejših področjih javnega življenja; bil je ena osrednjih mariborskih osebnosti, osebnost, brez katere si Maribor v letih 1925—1950 težko mislimo. Kaj ga je napotilo, da je vsemu temu dal slovo, in to po takem uspehu, kakor je bila pridobitev gradu in njegova preureditev v muzej, kar — bi človek pričakoval — ga bo z Mariborom povežalo še bolj, ga napravilo Mariborčana dokončno in nepreklicno? Ali se je v okrnjenih znanstvenih pozicijah Maribora, ko je Zgodovinsko društvo zgubilo prejšnjo samostojnost in je z ukinitvijo Časopisa za zgodovino in narodopisje Baševemu delovnemu programu bil odsekan vrh, čutil utenjenega, zvezanih rok? Ali ga je napravilo nezadovoljnega, da te kritične situacije ni mogel reševati, kakor bi bilo treba, ker so ga neprestano trgli od dela v Mariboru in ga vodili okrog kakor »medveda«?¹³⁴ Ali je pogrešal možnosti, da dela širokopotezno in intenzivno, predano in s fanatizmom, kakor je bil vajen in kar edino ga je zadovoljevalo, in si je želel novega področja za to, novega vznemirljivega dela, kakor je bila v desetletju pred vojno borba za grad? Ali je takega novega dela pričakoval v snovanju tehniškega muzeja, v katerega pripravljalni odbor je bil imenovan takoj v začetku, že 12. decembra 1949? Ali je napravil križ čez provinco, za katero je tolikokrat lomil kopje in se potegoval za njene pravice, za ustrezen prostor poleg središča? Ali je upal, da bo iz središča lahko provinci več koristil? Ali pa so bili tudi osebni razlogi, ki so ga gnali iz Maribora, gnali v Ljubljano? Najbrž od vsega nekaj.

S koncem marca 1950 je bil razrešen službe v pokrajinskem muzeju v Mariboru in premeščen na ministrstvo za znanost in kulturo v Ljubljani.¹³⁵ Nastopil je novo službo še pred koncem marca, in sicer kot šef odseka za muzeje, spomeniško varstvo in likovno umetnost — to zadnje mu je bilo »navrženo«. Ostal je na tem mestu do konca junija 1952, ko je prevzel posle ravnatelja tehniškega muzeja Slovenije. Hkrati je od novembra 1950 naprej do bolezni 1963 kot honorarni predavatelj filozofske fakultete predaval na univerzi muzeologijo in varstvo spomenikov, po tri, zadnje leto po dve uri na teden; bil je prvi predavatelj te stroke na naši univerzi.

O Baševem delu na ministrstvu zaradi premajhnega vpogleda v problematiko ne morem soditi; povzemam samo nekaj značilnih navedb po Prvem ljubljanskem pismu,¹³⁶ v katerega je Baš leto dni po nastopu službe sam strnil načela in cilje, ki so ga vodili pri delu, in po njegovih pismih nekdanjim sodelavcem v Mariboru,¹³⁷ ki jih je od časa do časa obveščal o svojih prizadevanjih, tudi o konkretnem, drobnem delu. V pogledu na odnos med središčem in provinco je ostal, kar je bil že vedno: zagovornik lokalnega aktivizma, ki pa ga je ostro ločil od lokalnega patriotizma in regionaliz-

¹³³ Gradivo hrani pokrajinski arhiv v Mariboru.

¹³⁴ Meni 6. apr. 1949.

¹³⁵ Odločba oblasnega ljudskega odbora za mariborsko oblast 20. apr. 1950; podpisan je predsednik Avbelj. V starič uslužbencev na ministrstvu je bil prevzet z odlikom Pers. št. 744/2 z dne 22. apr. 1950 kot muzeolog v muzejsko konservatorski stroki (za april je prejel plačo še v Mariboru).

¹³⁶ Fr. Jož. Mrčenič: Prvo ljubljansko pismo. NOJa 1951, 397—404.

¹³⁷ Pisma, ki jih je pisal meni, hranim sam, pisma Niku Vrabču so v rokopisnem oddelku študijske knjižnice v Mariboru, Ms 404.

ma.¹³⁸ Končni in glavni cilj mu je bila rast in uveljavljanje naše kulture v splošno slovenskem merilu, vsaka pokrajina pa naj bi pri tem aktivno sodelovala, ne samo zato, ker je »čim manjše ozemlje« mogoče »najbolj pravilno obdelati«,¹³⁹ ampak tudi (in predvsem) zato, da se kulturno predrami tudi provinca. Njegovo načelo je bilo »aktiviziranje lastnih (to je lokalnih) sil v cilju sodelovanja pri splošnem slovenskem kulturnem programu«. ¹⁴⁰ Mariboru je kot središču severovzhodne Slovenije skušal biti »konzul« in je podpiral njegova prizadevanja, zlasti ureditev Fedroczijske palače za umetnostno galerijo in obnovo stolnice. Med nalogami muzejev je važno mesto odredil popularizaciji ter ljudskoprosvetnemu in vzgojnemu delu, ki je do takrat bilo zanemarjeno, tako da — po njegovem — med muzeji in inštituti akademije ali univerze ni bilo meje.¹⁴¹ Muzeji so (ali bi vsaj morali biti) »znanstvene ter ljudskoprosvetne ustanove«, ¹⁴² pravi v Prvem ljubljanskem pismu, torej (če misel podčrtamo) ne samo znanstvene, ampak tudi ljudskoprosvetne. Pogrešal je povezave med sorodnimi ustanovami, načrtnega stremjenja k skupnemu cilju, zato si je prizadeval, da oživi »muzejski svet kot iniciativno telo, ki mora vezati muzeje, galerije in zavod za varstvo spomenikov«. ¹⁴³ Poleg takih načelnih vprašanj je na njegovi skrbi bilo polno problemov, ki jih je sproti prinašalo delo: takoj prvo leto je organiziral preparatorski tečaj v Ljubljani, pomagal je pri raznih razstavah, urejal osebne zadeve, sklepal založniške pogodbe za revije (npr. za Likovni svet in Zbornik za umetnostno zgodovino) — bil skratka (kakor se je označil sam) »advokat vseh mogočih ustanov, ki ... jih zagovarjaš od finančnega ministra pa vse do direktij, ki razpolagajo s papirjem za znanstvene publikacije« ¹⁴⁴ (bilo je še v času diriganega gospodarstva). Posebej ga je zaposlovalo vprašanje poljudnoznanstvene revije za zgodovino, posebno za krajevno. Za severno Slovenijo je sprva upal, da bi za ukinjeni Časopis za zgodovino in narodopisje vsaj delno nadomestilo lahko postala Nova obzorja, ki so od pomladi 1948 naprej izhajala v Mariboru, če bi svoj program razširila v domoznastveno smer. Napisal je zanje nekaj tehtnih prispevkov, dobrodošlih tudi literarni reviji (zlasti članek o Löfflerjevih na Dunaju), a obravnavanje izrazito strokovnih problemov je v okvir take revije bilo težko vključiti. Pokazalo se je to že ob Prvem ljubljanskem pismu, še bolj ob njegovem nadaljevanju, ki je govorilo o potrebi in nalogah tehniškega muzeja, pa je ostalo neobavljeno, ker je bilo preveč izven koncepta revije. Še enkrat je Baš misel na preosnovo Novih obzorij obudil spomladi 1952, ko je študijska knjižnica končno prišla do svojih prostorov in se je tako spet uvrstila med činitele znanstvenega in literarnega življenja v Mariboru — a koncepta Novih obzorij to seveda ni moglo spremeniti. Vprašanje revije za krajevno zgodovino je bilo potem (1953) rešeno tako, da je namesto predvojnne Kronike slovenskih mest začela izhajati Kronika. Prva tri leta je bil v njenem uredniškem odboru tudi Baš; proti prvotni nameri, da naj revija velja samo zgodovini delavskega gibanja in NOB, je zastopal stališče, da mora biti namenjena vsem časom in vsem panogam zgodovine.¹⁴⁵

Medtem se je Baševo službeno mesto spremenilo. Z odločbo sveta za znanost in kulturo Pers. št. 887/2 z dne 5. junija 1952 je bil premeščen kot ravnatelj¹⁴⁶ v tehniški muzej Slovenije, ki je bil ustanovljen dobro leto prej, z uredbo ministrstva za znanost in kulturo 21. marca 1951¹⁴⁷ — na predlog prof. inž. Cirila Rekarja, a z aktivnim so-

¹³⁸ Meni 28. dec. 1950. Prim. tudi S 23. marca 1940, priloga str. 10 (Janko Vrabec: Naši krajevní muzeji).

¹³⁹ NOja 1951, 399.

¹⁴⁰ NOja 1951, 397.

¹⁴¹ Meni 5. maja 1952; v načelnem članku Naši krajevni muzeji iz zadnjega leta pred vojno (glej opombo 138) je vzgojne naloge omejeval v glavnem še na krajevne muzeje.

¹⁴² NOja 1951, 400.

¹⁴³ Meni 8. okt. 1950.

¹⁴⁴ Vrablu 24. dec. 1950.

¹⁴⁵ Meni 5. dec. 1952.

¹⁴⁶ 5. aprila 1951 mu je bil priznan naziv znanstveni sodelavec, 17. marca 1961 naziv višji znanstveni sodelavec.

¹⁴⁷ Uradni list LRS 3. apr. 1951 (podpisana minister za znanost in kulturo Boris Zihneri in predsednik vlade Miha Marinko); dodatno je v Uradnem listu LRS 16. okt. 1951 izšel še pravilnik o ustroju in poslovanju tehniškega muzeja Slovenije z dne 20. sept. 1951 (podpisan predsednik sveta za prosveto in kulturo Boris Zihneri).

delovanjem Baša, ki je takrat še bil na ministrstvu. Po dekretu je dotakratne službe bil razrešen s 30. junijem 1952, v resnici pa je delo na ministrstvu (oziroma svetu) opravljal še naprej, ker ni bilo zanj naslednika. »Vršim dejansko dvojne naloge,« mi je pisal 24. avgusta 1952, a kakor kažejo poznejša pisma, je tudi v decembru 1952 še bil zaposlen na svetu.

Baševo zanimanje za tehniške izdelke kot muzejske predmete je segalo daleč nazaj. Že v letnem poročilu Muzejskega društva v Mariboru za leto 1931 je z obžalovanjem navedel, da se obrtna zbirka ne more gojiti, ker manjka prostorov in potrebnega stika z obrtnimi in industrijskimi krogi.¹⁴⁸ Zamisel gozdarjev, predvsem inž. Stanka Sotoška, predavatelja na nižji gozdarski šoli v Mariboru, iz začetka leta 1939, da bi se v okviru mariborskega pokrajinskega muzeja ustanovil poseben gozdarski in lesni oddelček, je Baš pozdravil in že v januarju istega leta izdelal zanj podroben organizacijski načrt,¹⁴⁹ izvedbo je preprečila vojna. Pozneje — že po osvoboditvi — je imel načrt, da v Mariboru, sedežu železniških delavnic, osnuje železniški muzej, načrt pa je zaradi njegovega odhoda iz Maribora ostal neizvršen.

V spremenjenih razmerah, ki jih je ustvarila socialna revolucija, se je zanimanje za dokumentacijo produkcijskih procesov povečalo in tudi po uradni poti našlo podporo. Proti koncu leta 1949 je takratni minister za znanost in kulturo dr. Jože Potrč imenoval pripravljalni odbor za osnivanje historično tehnološkega muzeja LRS. Naloge tega odbora so bile, da pripravi: 1. vse organizacijske pogoje za ustanovitev muzeja (določi osebni sestav uprave, osnuje mrežo zaupnikov, izvede potrebno agitacijo); 2. vse materialne pogoje (predvidi in planira potrebna sredstva za ustanovitev in vzdrževanje muzeja, za zgraditev muzejskega poslopja, za prevoz in koncentracijo ogroženih muzejskih predmetov). Predsednik odbora je postal prof. inž. Ciril Rekar, glavni delavec v njem je bil Baš.¹⁵⁰ Že od prvega dne, ko je prišel v Ljubljano, je kljub obremenitvi z delom na ministrstvu (ki zlasti v začetku ni bila majhna) ves čas z verno delal tudi za tehniški muzej. Z zadovoljstvom je beležil njegove začetke in prve uspehe, kot realen delavec pa tudi od vsega začetka mislil na njegovo finančno in materialno osnovo in izkoristil vsakršno možnost, ki se mu je za to nudila. »... Imam vedno tesnejše zveze z inženirji in s pripravljajočim se Slovenskim tehničkim muzejem, ki bo po mojem prepričanju naša bodoča centralna in res aktivna muzejska ustanova... Na Jesenicah bo 27. aprila (1951) odprt tamkajšnji železarski muzej kot sestavni del Slovenskega tehniškega muzeja in istočasno upam, da bo odprt tudi Belokranjski muzej oziroma njegov začetek v Metliki... Za dosego ciljev, ki jih morajo te ustanove doseči, sem se povezal s predsedstvom vlade tako, da sodelujem s priložnostnimi članki v 'Ljudski upravi', začel pa sem tudi v 'Lokalnem gospodarstvu', da pridem prej do materiala.«¹⁵¹ Kakor že omenjeno, je o problematiki tehniških muzejev razpravljaj tudi v (neobjavljenem) Drugem ljubljanskem pismu, pa tudi že v Prvem ljubljanskem pismu je mimogrede nakazal načelo, ki ga je pozneje uveljavljal v okviru tehniškega muzeja: »Vzoren muzej in vzorna galerija je tista, ki ima v svojih zbirkah čim manj starin, pa na terenu čim več spomenikov, ki so v dobrem stanju; se pravi tamkaj, kjer so nastali in za kateri kraj so nastali.«¹⁵²

Po imenovanju za ravnatelja je takoj zasnoval široko organizacijo dela. Nove »prijetne sodelavce« je našel med inženirji, zlasti med rudarji, kovinarji in gozdarji, ki se je z njimi po enkrat na teden sestajal.¹⁵³ Že poleti 1952 je kot oddelček tehniškega muzeja bila ustanovljena obrtna zbirka v Tržiču,¹⁵⁴ s predavanjem o nalogah tehniških muzejev v tednu koroških študentov v avgustu 1952 na Ravnah¹⁵⁴ se je začelo plodno sodelovanje tudi s tem industrijskim krajem. Približno v isti čas segajo začetki kovaškega muzeja v Kropi, rudarskega v Idriji, v oktobru 1953 je bil odprt v Bistri pri Vrhniki gozdarski, lesni in lovski muzej, ki ga je tri leta prej osnoval

¹⁴⁸ IMD 1932, 59.

¹⁴⁹ PAM. MD 1939, spis 16 (organizacijski načrt za gozdarski muzej, izdelan 26. jan. 1939). Primi tudi članek prof. F. Sevnika v tem zborniku.

¹⁵⁰ Imenovan z odločbo ministra za znanost in kulturo Pers. 539/1 z dne 12. dec. 1949.

¹⁵¹ Vrblju 11. marca 1951.

¹⁵² Vrblju 16. okt. 1952 in 15. jun. 1953.

¹⁵³ Vrblju 16. okt. 1952.

¹⁵⁴ Meni 24. avg. 1952.

gozdarski in lesni inštitut LRS (ustanovljen leta 1947), pa je dogovorno z gozdarji prešel v sestav tehniškega muzeja, da postane dostopnejši javnosti.¹⁵⁵ Posebno živahno in bogato je bilo Baševno delo v letih 1955 in 1956: začel ga je s študijskim potovanjem na Švedsko, kamor ga je poslal glavni odbor Ljudske tehnike v Beogradu,¹⁵⁶ dosegel je zemljiškoknjižni prepis Bistre na tehniški muzej Slovenije in »za prvo silo nekaj čez milijoneček investicijskega kredita«, zasnoval načrt, da bi se poslopje tehniškega muzeja v Ljubljani gradilo skupaj s centralno tehniško knjižnico in domom tehnike na Tržaški cesti (kar pa ni bilo realizirano), udeležil se je mednarodnega zborovanja železarjev v Schaffhausenu,¹⁵⁷ povečal gozdno posest v Bistri na 11 ha,¹⁵⁸ pripravil razstavo zgodovinske stanovanjske hiše v okviru razstave »Stanovanje za naše razmere« spomladi 1956 v Ljubljani,¹⁵⁹ in Bistvo toliko adaptiral in uredil, da je v oktobru 1956 lahko bila predana javnosti.¹⁶⁰ Vsaj takrat, če ne že prej, je bila organizirana steklarska zbirka v Hrastniku, ustanovljen tekstilni muzej v Kranju, za leto 1957 dogovorjena ustanovitev premogarskega muzeja v Velenju, za kar je premogovnik dal na razpolago velenjski grad,¹⁶¹ in skupno s strojniki in gozdarji pripravljena razstava za stoletnico J. Resslera, ki je potem prešla v sestav tehniškega muzeja v Bistri.¹⁶²

V tem času je bil Baš več na terenu ko v Ljubljani. Posebno rad je zahajal na Ravne in v Kropo. Ravne so mu bile pri srcu predvsem kot kraj, kjer je ideja domačega muzeja pognala posebno žive korenine, se z domačo zemljo zrastle posebno intimno in hkrati na široko. Ob živem sodelovanju, pravi tekmi domačinov in okoličanov, gozdarjev, rudarjev in železarjev, nazadnje tudi kmetijcev je muzej leto za letom odpiral nove zbirke, najprej na prostem, pozneje v poslopju na dvorišču ravnanskega gradu, vsako leto na državni praznik 29. novembra: 1953 je bil postavljen repač, ki ga je dala na razpolago Muta, 1954 so gozdarji slovenjegraškega okraja pripravili gozdarsko zbirko, 1955 mežiški rudarji svinčeno, 1956 domačini z Raven metalurško, 1957 metalurško kovači in livarji z Mute, 1958 so kmetije postavili dimnico.¹⁶³ Veliko so k temu pripomogli dr. Franc Sušnik in njegovi sodelavci, posebno Avgust Kuhar s Koroškim fužinarjem, ki je ves čas z besedo in sliko spremljal razvoj muzeja in s spodbudo vabil in družil k delu. Ponovno mi je Baš Koroškega fužinarja navajal kot tisto med našimi tovarniškimi glasili, ki v največji meri zna povezovati sedanost in preteklost, človeka in zemljo, in ki je tako najbolj ustrezalo temu, kakor si je tako glasilo zamišljal in želel on. Tudi sam je v njem sodeloval. V letni bilanci za leto 1956 je navedel Ravne z zadovoljstvom kot primer »nadpovprečne krajevne aktivnosti«, pri kateri da je on bil »samo kočijaž«.¹⁶⁴

Kropi je posvetil Baš svojo prvo večjo študijo, zasnovano na spoznanjih, ki mu jih je dalo poglobljanje v probleme tehniškega muzejstva: da se je »zgodovina, ki temelji samo na slovtvu in arhivalijah, preživela in da mora v obravnavanje pritegniti... še predmetne vire, zlasti terenske spomenike«.¹⁶⁵ Kot »poizkusni primer« je napisal študijo o zgodovini hiše v Kropi,¹⁶⁶ ki spada kot »prispevek za podobo delavskih stanovanjskih razmer v zgodnji kapitalistični dobi« obenem tudi snovno med novosti v našem zgodovinopisju. Studija mu je hkrati s poročilom¹⁶⁷ o tako imenovani slovenski peč, ki jo je v maju 1953 odkril blizu Kroke (kar je imel za enega svojih najlepših uspehov), prinesla vabilo, da na mednarodnem zborovanju železarjev v Schaffhausenu v maju 1955 predava o zgodovini slovenskih železarskih naselij.¹⁶⁸ Slovenska peč mu je dala tudi pobudo, da je osnoval serijo Vodniki tehniškega muzeja Slovenije, ki ji je

¹⁵⁵ Mirko Sušteršič: Bistra. Ljubljana 1954, 3; Katlea Kobe: Iz zgodovine Bistre. Kronika 1961, 172—173. — Gl. tudi opombi 168 in 172.

¹⁵⁶ Vrablu 27. dec. 1934.

¹⁵⁷ O vsem tem v pismu meni 2. apr. 1955.

¹⁵⁸ Meni 3. marca 1956.

¹⁵⁹ Meni 13. dec. 1956.

¹⁶⁰ Meni 16. okt. 1956.

¹⁶¹ Vrablu 23. dec. 1956.

¹⁶² Po Koroškem fužinarju 1953—1958.

¹⁶³ Meni 13. dec. 1956. Kakšen je Baš kot »kočijaž« bil, zabavno pripoveduje urednik Kuhar v Koroškem fužinarju 10. febr. 1954, str. 7.

¹⁶⁴ Meni 28. dec. 1953.

¹⁶⁵ Iz zgodovine hiše v Kropi. Kosov zbornik (ZC VI—VII), Ljubljana 1952—1953, 619—649.

¹⁶⁶ Franjo Baš in Ciril Rekar: Slovenska peč. Ljubljana 1954, 74 str.

do 8. zvezka bil urednik. Pa ne samo po strokovni plati, tudi čisto človeško mu je Kropa bila blizu. Med Kroparje se je zatekal, »da pri tegobah vsakdanjih in puščobah znatnosti in umetnosti ... poodejuje kaj od njihovega zdravja in avtohtonega humorja«. ¹⁶⁷ Užival je ob njihovi samoniklosti, in ko so ga sprejeli v svojo bratovščino, je to občutil kot čast in počaščenje. Razigran in z navdušenjem mi je pripovedoval, kako je — s kroparskim požirkom — za ta sprejem moral napraviti »izpit«. V Kropi je tudi postal hišni posestnik: kupil si je hišico, šest metrov dolgo, štiri metre široko, okoli nje 113 m² sveta, ob meji potoček; ¹⁶⁸ imenoval jo je Krjavljevo kočo. To je bil odslej njegov »vikend«.

Nenaden bolezenski napad (kolaps) v letu 1957 je Bašev delovni polet začasno zavrl, tudi v organizaciji tehniškega muzeja so se pojavile težave, ko so se z uvajanjem samoupravljanja krajevni muzeji začeli osamosvajati. ¹⁶⁹ V glavnem se je odslej Baševo delo omejevalo na Bistri, ki je od 1955 naprej, ko je bila prepisana na tehniški muzej in jo je Baš začel preurejati, vsebolj postajala osrednji objekt tehniškega muzeja, središče, »srce«. ¹⁷⁰ Ko je Baš spomladi 1938 kot bodoči »graščak« začel z adaptacijo mariborskega gradu, je poln delovnega zanosa pisal Steletu: »... sem vesel in dobre volje in bi samo želel, ... da bi še mogel v življenju enkrat vršiti podobno opravilo, ki drži človeka v napetosti.« ¹⁷¹ Zelja se mu je izpolnila: še enkrat je postal »graščak« in bil postavljen pred obsežno in odgovorno nalogo; njegov sen je bil, da iz Bistre ustvari »muzejski biser«. ¹⁷² V teh letih mu je Bistra postala kraj, kjer je bil najrajši in kjer se je čutil najbolj zadovoljnega: »... sredi gozdov in vod, na črni barjanski zemlji in v zatišju zgodovinske kartuzije z muzejskimi razstavami in zbirkami.« ¹⁷³ »Zgledno« (kakor pravi Stele) je izvršil adaptacijo »zgodovinsko in funkcionalno komplicirane skupine zgradb, tako da je ustregla svojemu namenu, obdržala pa neokrnjen svoj spomeniški značaj.« ¹⁷⁴ Tudi muzejske zbirke bi bil rad vsaj v glavnem še uredil. Od gozdarskega in lesnega oddelka, ki je bil osnovna in najstarejša sestavina muzeja v Bistri, se je leta 1958 lovski muzej oddelil, se razširil in si pod vodstvom Lovskega društva kot lovski muzej Slovenije postavil široko zasnovan program za bodočnost. ¹⁷⁵ Spomladi 1960 je bila odprta elektrotehniška zbirka, približno v istem času restavriran nekdanji stražni stolp kot razgledni stolp in obnovljena žaga na Bistri, do pomladi 1962 obnovljena na Bistri tudi stara kovačnica, ¹⁷⁶ za katero je Baš del inventarja dobil z Mute. Že pred tem je v bivši kapeli bila urejena razstava zgodovinskega gradiva o Bistri.

V letu 1962 se je lotil še tekstilne razstave — bila je zadnja, ki jo je Baš zasnoval: »V jeseni ... odpremo še tekstilno razstavo, nato pa grem z 31. decembrom v pokoj. Zgodovinski del našega muzeja z gozdarstvom, lovom, lesom, elektrotehniko, železarstvom in tekstilstvom bo postavljen z vsem temeljnim gradivom ter dokumentacijo« — nadaljnje delo naj prevzame njegov naslednik. »Na stara leta si želim zopet brati kot nekdaj v mladosti pesmi in povesti in obiskovati prirodo.« ¹⁷⁷

Misel na pokoj ga je obletavala že vsa zadnja leta, zlasti od 1960 naprej. Bolezen (hipertonija), utrujenost, zmanjšana zmogljivost so ga navdajale z občutkom, da ne stoji več sredi dogajanja kakor prej, da je ostal brez svoje sredine, da ni več potreben. »Vedno bolj čutim, da spadam v rod, ki je svoje naloge opravil in da bi bil novemu v napotje.« ¹⁷⁸ »Dva roda ne spadata skupaj.« ¹⁷⁹ »Svojo življenjsko dolžnost sem po najboljši volji in vesti opravil ... v novi čas ne spadam ... Pa tudi potreben nisem več.« ¹⁸⁰

¹⁶⁷ Vrablu 25. okt. 1951.

¹⁶⁸ Katarina Kobe-Arzenšek v Novi protizvodnji 1966, 39, kjer je tudi kratek pregled muzejev, ki so nastali v okviru tehniškega muzeja Slovenije. Vključeni so vsi ti muzeji tudi v informativni pregled slovenskih muzejev, ki ga je sestavil Milian Brezovar (Soie in muzeji. Ljubljana 1960 197 str.), ki pa je žal brez podatkov o nastanku in razvoju muzejev.

¹⁶⁹ PAM. BAM 1938, spis 52 (Baš Steletu 16. maja).

¹⁷⁰ Meni 14. marca 1938.

¹⁷¹ Dr. F. Stele v tem zborniku.

¹⁷² Mirko Sušteršič: Lovski muzej v Bistri. Lovec 1964/65, 76; Jože Benigar: Slovenski lovski muzej. Lovec 1966/67, 6.

¹⁷³ Meni 16. marca 1962.

¹⁷⁴ Meni 16. marca 1961.

¹⁷⁵ Vrablu 30. apr. 1960.

¹⁷⁶ Vrablu 4. dec. 1961.

In točno leto dni pozneje, s filozofsko ugotovitvijo: »... v novo historlografsko družbo ne spadam, ker sem po vzgoji in delovni metodi pozitivist, kar pa danes ni dobro in prav.«¹⁷⁷

Tako je po večletnem oklevanju končno vložil prošnjo za upokožitev, po kateri bi mu naj služba prenehala s koncem leta 1962; v resnici je še en mesec ostal na svojem mestu in nastopil pokoj s 1. februarjem 1963. Kakor vedno je tudi za pokoj imel svoj program: nadoknadil bo, za kar mu je do takrat manjkalo časa, bral bo dela velikih duhov od Homerja dalje, memoarska in potopisna dela, prebiral politično časopisje iz časa narodnostnih bojev, predvsem spodnještajersko, pisal spomine na leta okupacije; in užival naravo. V resnici do ničesar od tega ni več prišel.

»Jaz čvrsto pokojujem: žepim v NUK in DAS, uživam sonec, študiram rebulo in turško kavo, kritiziram televizijo ter zbiram veterane iz vojnega ujetništva v prvi vojni,« se vedro začelja dopis, ki mu ga je prvega poslal po upokožitvi — potem se nenadoma prelomi: »Drugi teden še grem predavat v Bosno (v Zenico), da jih zbudim za ustanovitev tehniškega muzeja, nato pa s celjskimi grofi: včeraj in nikdar več!«¹⁷⁸ Iz Zenice mi je še poslal pozdrav, kmalu po vrnitvi v Ljubljano pa ga je zadela kap, ki mu je vzela govor. Dočakal je še obnovo Časopisa za zgodovino in narodopisje, v uvodni besedi še popravil eno mesto (tudi naslov »Na pot!« in sklepna formula »Srečo dobro!« sta njegova) — da bi bil doživel še jubilejni zbornik, mu ni bilo več dano. Ponovna kap ga je ohromila in mu življenje spremenila v breme — tako je smrt 30. aprila 1967 bila zanj rešitev.

*

V času, ko je Baš prišel v Maribor, je bilo tu malo ljudi, ki so se ukvarjali z znanstvenim delom. Dela ni manjkalo, a manjkalo je delavcev; tudi možnosti za znanstveno delo so bile še skromne. Znanstvene ustanove so šele nastajale, poklenih delovnih mest v njih še ni bilo — še leta pozneje so bila omejena na minimum, zato izrazito preobremenjena z delom. Kdor se je takemu mestu zapisal, se je zapisal garanju.

Bolj ko za kogarkoli velja to za Baša, posebno za čas, ko je bil v Mariboru. Ni bil zelo vprežen samo v poklicu (istočasno v arhivu in muzeju, povrh še v spomeniškem varstvu), pomagal je z reševanjem strokovnih vprašanj tudi na srezi (kjer je arhiv imel prostore) in na občini (da si ostane z njo na roko), pogosto z obsežnimi in zamudnimi referati, s pojasnili o krajevnih imenih, z narodnostnimi in drugimi statistikami, s predlogi in utemeljitvami uličnih imen in raznimi drugimi podatki. Opravljal pa je vodja ekskurzij, mentor gostom, ki so prihajali v Maribor, pobudnik in organizator zgodovinskih večerov — kot informator, popularizator, propagator. Poleg vsega tega je ves čas bil spiritus agens Zgodovinskega in Muzejskega društva, v katerih je bil tajnik oziroma predsednik in urednik. Koliko dela je opravil v pisarni, od navadnega reševanja aktov do delovnih napotkov zaupnikom na terenu, organizacijskih zasnov, idejnih smernic, vlog v zvezi s prostori, osebjem, podporami itd., o tem zgovorno pričajo obsežni fascikli banovinskega arhiva ter Zgodovinskega in Muzejskega društva v pokrajinskem arhivu v Mariboru iz desetletja pred okupacijo; za marsikaj, kar sem tu napisal, sem prav iz teh prišle Baševega dela dobil podatke. Bil je pri tem delu izjemno ekspeditiven, vsakega dela se je lotil brez odlaganja, ni se mudil s formalnostmi, glavna mu je bila stvar. Po veliki večini je pisal brez koncepta — koncept si je pripravil v glavi, na papirju samo izjemoma, če je šlo za važno vlogo ali za elaborat, ki ga je bilo treba utemeljiti z dokazili.

Pravo torišče Baševega dela pa je bil teren. Ne samo zaradi gradiva, ki ga je tam odkrival, pridobival in reševal, tudi zaradi dela samega, zaradi stika z ljudmi; bil je doma s kmetov, poznal življenje, delo, miselnost, čustvovanje kmetijskega in malega delovnega človeka, ni se mu bilo treba prilagajati, se siloma približevati — bil je med njimi domač med domačimi. Njegova naravnost, neposrednost, pristnost, smisel za stvarnost, poleg tega njegova vedra narava, dovtipna beseda, njegova družabnost so

¹⁷⁷ Vrblju 4. dec. 1962.

¹⁷⁸ Menti 7. marca 1963.

mu pri delu na terenu kot bajanec odpirale vrata in srea. Še danes se ga ljudje radi spominjajo. In še nekaj ga je k temu delu privlačevalo: njegovo nagnjenje do potovanja, do peš hoje. Nešteto krat je peš prehodil območje svojega dela, posebno severno Slovenijo, ne samo, da jo spozna neposredno in intimno — s tem se je tudi sproščal kot popotnik, kar je (po lastni izjavi) bil po naravi: »Kar sem delal in tudi napisal, za vse sem dobil pobudo na mojih peš potovanjih.«¹⁷⁹

Bil je delavec kat'eksohen, entuziast dela, po diktatu razmer tudi garač — ni pa bil ujet v ozki krog vsakodnevnega delavnika. Za svoje delo je imel jasen koncept, bil človek iniciative, organizator; kljub mnogovrstnosti in razdrobljenosti poslov, ki se je zanje razdajal, je delal smotno in načrtno. Važna so mu bila vprašanja temeljnega, načelnega značaja. V letnih poročilih na občnih zbiorih društev se ni omejeval na naštevanje statističnih in drugih podrobnosti, s posebnim poudarkom je opravljeno delo tudi idejno analiziral in nakazoval smernice za naprej. Ko je na kulturni konferenci slovenskih mest v Ljubljani 24. novembra 1935 dosegel, da je mariborskemu muzeju bil priznan položaj pokrajinskega muzeja, spomeniška zaščita starega Maribora pa vključena v splošni slovenski kulturni program, je tega načelnega uspeha bil tako vesel, da mi ga je takoj sporočil v pismu, čeprav bi mi ga bil že čez dan ali dva lahko povedal ustno. Pri dopolnjevanju zbirk ni čakal na slučajne pridobitve, dopolnjeval je gradivo organizirano, po načrtu, sistematično. Pri tem je z enako zavzetostjo skrbel za arhiv in muzej, enako tudi za oba oddelka muzeja, to zadnje zaradi omejenih možnosti (predvsem zaradi časovne stiske) tako, da je delo usmerjal izmenoma zdaj v arheologijo, zdaj v etnografijo.

To, kar je Baševemu delu dajalo smer in končni cilj, je bil »slovenski in kulturni Maribor«.¹⁸⁰ Oboje: slovenski in kulturni; oboje je nerazdružljivo vezal, tako zelo, da bi skoraj rekel: vezal vzročno. Maribor pred prevratom 1918, izoliran in brez zaledja, mu je v kulturnem pogledu bil neploden, samo »predmestje Gradca«¹⁸¹ — s politično osamosvojitvijo in etnično spojitvijo z zaledjem je dobil nalogo, da se osamosvoji tudi kulturno in da svojo kulturo prikljče v življenje iz domačih tal. To je bila idejna osnova Baševga koncepta: »afirmacija slovenskega Maribora«, in sicer »kulturna afirmacija«.¹⁸² Na znanstvenem področju je osnova za to bila dana v Zgodovinskem društvu in v njegovem Časopisu za zgodovino in narodopisje, v tem še posebej. Zato je Časopisu, kakor smo videli, posvečal prav posebno skrb.

Tudi literarno so ga dolga leta zanimali predvsem problemi v zvezi z Mariborom in njegovim zaledjem — geografski, antropogeografski, od zgodovinskih zlasti problem slovenstva. Ko je — takoj po prihodu v Maribor — začel s temi študijami, je imel v načrtu, da z njimi postopoma pripravi gradlvo za monografijo o Mariboru, ki naj bi izšla za osemstoletnico mesta. Zaradi prezaposlenosti z drugim delom in zaradi vojne je monografija ostala nenapisana — še v času, ko Baš z Mariborom ni imel več neposrednih stikov, pa se je ukvarjal z mislijo, da bi »v penziji zbral raztresene ude o Mariboru«¹⁸³ in jih vsaj na ta način povezal v knjigo. Tudi v tem skrcenem obsegu pa se mu želja ni izpolnila. Enaka usoda je zadela tudi njegov drugi večji načrt, ki je prav tako bil v zvezi z Mariborom: obdelavo narodnostnega vprašanja na Štajerskem. S problemom se je srečaval tako rekoč vse življenje: od šulterajnske šole na Polzeli v otroški dobi preko pred- in medokupacijskih let v Mariboru do dela v komisijah po osvoboditvi. Pripravljal je o njem disertacijo, resno mislil na njo zlasti v začetku leta 1937,¹⁸⁴ zaradi neodložljivih adaptacijskih del v gradu, ki so se v tem letu začela, pa moral načrt odložiti in se mu končno — zaradi okupacije — sploh odreči.¹⁸⁴ Tako sta mu obe glavni knjižni deli, ki ju je zasnoval, ostali nedodelani.

¹⁷⁹ Vrablu 2. dec. 1960.

¹⁸⁰ Vrablu 4. dec. 1957.

¹⁸¹ Ali je formulaeja Baševa, ne vem, rad pa jo je uporabljal.

¹⁸² PAM. BAM 1939, spis 91 (Baš Mesecetu 24. oktobra).

¹⁸³ PAM. BAM 1937, spis 8 (Baš Steletu 13. januarja) in BAM 1938, spis 62, 16. maja: »Seveda z delom na disertaciji ni nič, dokler niso končana dela, ki jih omogočajo že dovoljeni krediti in dokler ne pripravimo novih kreditov za končno restavracijo.«

¹⁸⁴ Z določenega vidika sta vprašanju slovenstva na Štajerskem posvečena tudi Baševa povojna referata Slovenski Nemci 1918—1945 in Doneski k problematiki slovenjštajerskega nemštva pred in med okupacijo 1941—1945; nastala za potrebo komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja, nista imela namena, da obdelata problem izčrpno in sistematično, vsebujeata pa pomembno

Nekoč (še pred okupacijo) mi je pripovedoval o prijatelju arheologu in posebej omenil, kako počasi in premišljeno piše: vsako leto en članek — a tisti je tak, da »drži«. Morda je v tem pripovedovanju bila skrita želja, da bi lahko pisal tako tudi on. A to bi bilo čisto nebaševsko. Preveč je bila njegova narava široka, na vse strani odprta, preveč njegov duh razgiban in preveč problemov ga je vznemirjalo, preveč je bil tudi človek akcije, sredi življenja, da bi se bil zaprl v kabinet učenjaka. A za kabinetno delo v njegovih mariborskih letih (ki so mi tu predvsem v mislih) tudi ni bilo možnosti. Kar je pred Bašem bilo v Mariboru ustvarjenega, je — zaradi pomanjkanja sredstev in ljudi — povečini imelo značaj provizorijev; da se omogočijo pri delu trajnejše, definitivne rešitve, je bilo treba najprej položiti temelje: muzeju priporiti prostore, njegove zbirke načrtno dopolniti, arhiv sploh šele ustvariti, obema ustanovama zagotoviti ustrezno delovno območje, pa tudi ustrezno mesto v javnosti, v vrsti sorodnih ustanov, v proračunih: obsežne naloge, temeljne in načelne, pa tudi zgolj izvršilne, ki bi bile zahtevale številnih in raznovrstnih sodelavcev. Baš jih je povečini moral reševati sam. Tako je bilo neizogibno, da je delal z zavihanimi rokavi. Da bi se bil koncentriral, se omejil na določeno področje (kakor je ob prihodu v Maribor imel v načrtu), se sistematično in v miru posvetil raziskovalnemu delu, za to na mestu, kjer je bil, takrat še ni bilo pogojev. Pogoje za to je bilo treba šele ustvariti. In ustvaril jih je prav on — ustvaril s tistim svojim delom, ki ga je opravil kot organizator.¹⁸⁵ Posebno viden izraz tega njegovega dela sta oba muzeja, ki jima je Baš zgradil temelje: pokrajinski muzej v Mariboru in tehniški muzej Slovenije v Bistri.

Da je kljub temu in poleg tega tudi kot raziskovalec opravil obsežno in pomembno delo, večje orla ledino, so mu omogočili njegov iščoč, nikoli mirujoči duh, njegova izjemna delovna energija in — ne nazadnje — njegov optimizem. Optimist po naravi, je delal ne glede na to, kakšni so bili pogoji, ugodni ali neugodni; težave mu niso bile izgovor za nedelo ali za odlaganje dela — obratno: bile so mu pobuda za še intenzivnejše delo. Ko so se po ukinitvi mariborske oblasti napovedovali za Zgodovinsko društvo »neprijazni časi«, se Baš zaradi tega ni predal malodušju; njegov program je bil: »s podvojenim delom ... dokazati življenjsko sposobnost in znanstveno nujnost«.¹⁸⁶ Ta odločitev takrat še mladega Baša je značilna zanj za vse življenje. Da je bila pravilna, so pokazali uspehi.

dokumentačjsko gradivo za okupacijsko obdobje. Prim. Dušan Biber: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Ljubljana 1966, 285, in Tone Ferenc: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor 1968, 703, 824. Oba avtorja navedenih del se skifeujeta tudi na številne Baševe tiskane članke o narodnostnem vprašanju, uvrstiti pa bi bilo treba med Baševe tudi še članke, ki jih navaja D. Biber pod imenom Jurij Glavič; Jurij Glavič je bil Bašev psevdonim.

¹⁸⁵ Da mu je v danih razmerah organizacijsko delo bilo glavno, je zapisal sam v pismu 18. oktobra 1933 Josipu Mravljaku, ko se mu je opravičil, da ne more priti v Vuzenico: »Jaz imam sedaj silno napeto vojno za bodočnost mariborskega grada in verjamim mi, da moram biti vsak dan tukaj, ker drugače se lahko stvar zavozi na pot, po kateri ne bo muzej nikdar prišel v grad. To pa je za razvoj mariborske znanosti vitaino vprašanje... Moje delo je predvsem v organizaciji.« (PAM. BAM 1935, sp. 150.)

¹⁸⁶ MV 31. dec. 1930 (Zgodovinsko društvo v Mariboru).

DELO PROFESORJA FRANJA BAŠA

UVOD

V priročnikih, ki obravnavajo teorijo in prakso univerzalnih in strokovnih bibliografij, ugotavljamo, da problem vrednotenja, ki se nujno pojavi pri vsaki monografično zamišljeni bibliografiji, ostaja nerešen, ker je vsaka formulacija za prakso pre-splošna. Ta problematika se je v vsej svoji zapletenosti pojavila pred menoj, ko je količina zbranega gradiva že med delom zahtevala mojo opredelitev. Ali so osebnost Franja Baša, njegova vloga v izgradnji kulture in znanosti na Slovenskem Štajerskem in končno rezultati njegovega znanstvenega dela zadostno jamstvo, da zavestno prevzamem vse, kar je bilo objavljeno pod njegovim imenom? Ali naj izključim novinarsko publicistiko ali pa naj jo imam za del Baševega prosvetnega dela, s katerim je populariziral rezultate svojega znanstvenega delovanja? Ali sploh lahko odgovorim na vsa našeta in še mnogo drugih vprašanj, ki bodo determinirale to bibliografijo, odgovorim, še preden so svojo sodbo izrekle naša etnografija, naša geografija in historiografija, arheologija, muzeologija, stroke, v katerih se je Baš najbolj uveljavljal? Odgovorim, ko pa bo šele »Bašev zbornik« prinesel odgovor na te probleme? In vendar sem morala odgovoriti že zato, ker je Baševa bibliografija le del »Baševega zbornika«. Morala sem torej odgovoriti na vprašanje, ali ima Baševa žurnalistična publicistika o zgodovini narodnostnega vprašanja pri nas, njegova zgodovinsko-zemljepisna argumentacija o upravičenosti štajerske državne meje, publicistika, ki jo je pogosto v polemičnem duhu z revanšističnimi težnjami objavljala tik ob naši državni in narodnostni meji, zadostno veljavo za vključitev v bibliografijo. In isto o njegovih etnografskih ugotovitvah, ki so bile objavljene v dnevnikih. Pri tako vidno ljudskoprosvetnem delu, kot je muzealno, pa sploh nisem mogla izločiti posameznih člankov prav zaradi njihove poljudnosti, kakor da bi poljudnost v razlagi zmanjševala znanstveno vrednost izvajanj in delovne metode avtorja. Opredelila sem se torej, ne da bi si dovolila podati družbenozgodovinsko analizo Baševe dejavnosti, še manj pa seveda strokovno oceno njegovega dela. Material sam je bil tisti prepričljivi argument, ki je sam zase in zame odločil. Pa najsi so to bila krajevna imena našega Podravja in Pomurja, ki v Baševih delih prepričljivo govore o smotrnem spoznavanju avtorjeve ožje domovine, ali pa arheološko in zgodovinsko odkrivanje njene preteklosti, ugotavljanje njenih etnografskih posebnosti, geografsko vrednotenje njene podobe, ki jo v celoti in iz vseh pogledov skuša zajeti v svojem muzealnem delu, povsem enako v strokovnih člankih in ocenah kakor v poljudni publicistiki in predavanjih. In prav ta vselej prisotna povezava znanstvenega in prosvetnega delavca, kakor nam o tem priča zbrani material, nam šele ustvarja pravo sliko Baševe osebnosti v vsej njeni plodovitosti in mnogoličnosti. In priča nam, da je tu bil nekdo pred nami, ki je za nas oral ledino. In s to ugotovitvijo utemeljujem svojo odločitev, da slovenski kulturni javnosti prikažem Bašovo delo v celoti.

S tem pa seveda še ni bilo rešeno vprašanje, v kakšni podobi naj bibliografsko oblikujem Bašovo delo. Od samega začetka sem se zavedala, da kronološka razdelitev zbranega gradiva pokaže v zadostni meri le avtorjev delovni ritem, de-

lovno napolnitev posameznih let, orientacije v materialu pa ne omogoča in omogočati ne more. In več kot sedemsto enot, ki predstavljajo Baševo življenjsko delo, je v kronološki podaji pri svoji mnogotematičnosti le slika delovnega življenja, izražena s tistimi delovnimi rezultati, ki so bili objavljeni. Vendar pa sem prepričana, da noben biografski članek ne more delovne plati človekovga življenja zajeti bolje od bibliografske kronologije samega dela. Zato sem opustila prvotno zamisel, da bi Baševo delo najprej prikazala v tematski razporeditvi, in sem se vendarle odločila za kronologijo, kajti aparat, ki naj raziskovalcu štedi čas in delo, je potreben v vsakem primeru.

Obseg predmetnega kazala, ki tudi priča o razsežnosti Baševe dejavnosti, je obenem dokaz za njegovo upravičenost. Vseh gesel pa ne podajam v eni abecedi. Z njihovo razdelitvijo sem hotela prikazati anatomsko sliko Baševga dela, ki ga v tem kazalu vidimo skozi prizmo predmetnega izraza v osebnih imenih, v ocenah in v prikazih, v zemljepisnih imenih in v splošnih geslih, ki skupaj predstavljajo le štiri oddelke sicer enotnega predmetnega kazala.

Pri tematski obdelavi materiala pa nisem poskušala Baša stlačiti v že vnaprej pripravljene predale različnih sistemov, ki bi vsak po svoje natrgal Baševo delo. Pri tem pa tudi nisem hotela po nepotrebnem ponavljati popisnega teksta, pa tudi ne zgolj uvajati števil, ki bi tematski pregled reducirale na nepregledno številčno kazalo. Zato sem tematske skupine, ki sta jih ustvarila zopet sam material ali Baševo delo, napolnila s kazalkami na predmetna gesla.

Bibliografska podoba Baševga dela pa s tem seveda še ni zaključena in so omenjena tri poglavja še dopolnjena z drugimi seznammi, tako pomožnimi kot seznam bistvenega pomena. V celoti je bibliografija koncipirana in izdelana tako:

- I. UVOD: uvod, seznam kratih;
- II. DELO: seznam šifer in psevdonimov, kronološki pregled, seznam knjig, seznam neperiodno in priložnostno izhajajočih zbornikov, seznam periodik in periodno izhajajočih zbornikov, seznam urejevanih in sourejevanih periodik in drugih publikacij, tematski pregled;
- III. PREDMETNO KAZALO: osebna imena, ocene in prikazi, zemljepisna imena, splošna gesla;
- IV. LITERATURA: literatura o Bašu, avtorsko kazalo piscev o Bašu in njegovih recenzentov.

Razsežnost bibliografije pa dovoljuje le delno objavo, in sicer uvod, seznam kratih, seznam šifer in psevdonimov, kronološki pregled Baševga dela ter kronološki seznam literature o Bašu; brez recenzij seveda, ki jih navajam pri posameznih delih.

Baševo delo je raztreseno v osmih knjigah, štiriindvajsetih priložnostnih zbornikih in štiriindevetdesetih revijah ter časnikih. Pot k njemu me je seveda v prvi vrsti vodila prek naših bibliografij, prek objavljenih kazal revij in zbornikov, kakor Celjskega zbornika 1951—1960 (Vlado Novak), Časopisa za zgodovino in narodopisje 1926—1940 (Stanislav Kos), Koroškega fužinarja 1951—1959, 1960—1962 (anonimno), Ljubljanskega zvona 1881—1940 (Rudolf Kodela, Jože Munda, Niko Rupel), Planinskega vestnika 1901—1960 (Josip Wester, Vilko Mazi), prav tako kakor neobjavljenih kazal za ČZN 1926—1940 (Karel Pišec) v Študijski knjižnici v Mariboru, za Geografski vestnik: 1931—1935 (Majda Stojkovič), 1936—1941 (Vanda Doležal), 1945—1954 (Tajana Sifer), za Našo sodobnost 1953—1960 (Janez Sešek), za Obzorja 1938—1940 (Netjanka Priol) — vse v bibliografskem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani —, prek objavljenih bibliografij Franja Baša Slovenska narodopisna bibliografija za 1929, za 1930 in za 1931 ter zgodovinska in narodopisna za 1932, Miroslava Kokolja Prekmurje in Prekmurci v slovenskem periodičnem tisku, Bibliografski pregled 1846—1945, Franceta Kotnika Pregled slovenskega narodopisja, Narodopisje Slovencev I, Janka Modra Mohorjeva bibliografija, Vilka Novaka Bibliografija o Slovenski krajini, Melitte Pivec-Stoletove Slovenska zgodovinska bibliografija 1. I. 1940—5. IV. 1941, Maxa Schmidta Neuere Arbeiten über Untersteiermark, Leipzig 1937, tekoče Slovenske bibliografije 1945—1964 Štefke Bulovčeve, Janeza Logarja in Ančke Posavčeve, Bibliografije Jugoslavije 1950—1964, Bibliografije rasprava i čla-

naka, IV. Historija. IV/2 Historija jugoslovanskih narodov, Franceta Škerla-Bregarja Petnajst let bibliografije o narodnoosvobodilnem boju Slovencev 1945—1959, Stefke Bulovčeve Bibliografije slovenskega tiskarstva 1868—1968, prav tako kakor prek rokopisnega gradiva Franja Baša, dr. Ivana Dornika kartoteke ekscerpiranih član-
kov iz slovenskih periodik v mariborski Studijski knjižnici, kartoteke slovenske bibliografije 1945—1968 v bibliografskem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani ter kartoteke do 1945 za Bibliografijo v Leksikografskem zavodu v Za-
grebu in končno prek skrite bibliografije v citacijah Dušana Bibra v njegovi disertaciji Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933—1936 in prek korespondence z uni-
verzitetnim profesorjem dr. Francetom Steletom, ki jo je v mariborskem pokrajinskem arhivu pregledal nekdanji ravnatelj Studijske knjižnice v Mariboru Janko Glazer. Pregledala sem kazala vseh v seznamu naštetih revij za obdobje Baševoga delo-
vanja in če kazal ni bilo, prelistala letnike same. Začela sem tudi s pregledovanjem Delavske politike. Letniki 1928—1930 so dali povsem negativne rezultate in sem iskanje opustila, ko mi je nekdanji urednik Viktor Eržen zatrdil, da Baš pri Delavski politiki ni sodeloval. Mnogo bi ostalo neobjavljeno, če ne bi bila dobila direktnih
napotil od višjega znanstvenega sodelavca dr. Valterja Bohinca, že imenovanega Janka Glazerja, pravnika pri skupščini občine Maribor Mira Gorjana, ravnatelja Pokrajinskega arhiva v Mariboru Antoše Leskovec, Mirka Šošteriča iz Zavoda za spomeniško varstvo v Mariboru in ravnatelja Pokrajinskega muzeja v Mariboru dr. Sergeja Vrišerja. S kustosom mariborskega muzeja Stankom Pahičem sva si redno izmenjavala dosežke svojega dela. Neobjavljenih Baševih elaboratov z eno izjemo osebno nisem imela v rokah, za študije Slovenski Nemci 1918—1945 in Do-
neski k problematiki slovenještajerskega nemštva pred in med okupacijo 1941—1945 se opiram na podatke iz že citirane Bibrove disertacije. Prvo hrani v originalu Pokrajinski arhiv v Mariboru, na kar me je opozoril ravnatelj ustanove Antoša Leskovec, obe pa v kopiji Muzej NOB v Mariboru in Inštitut za zgodovino delav-
skega gibanja v Ljubljani po sporočilu ravnatelja Muzeja NOB v Mariboru Mi-
lana Ževarta ter Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Na elaborat o poimenovanju ulic v Mariboru, ki je zaradi avtorjeve premestitve v Ljubljano ostal torzo in ga hrani mariborski zavod za urbanizem, me je opozoril Miro Gorjan, informacijo pa sta potrdila Janko Glazer pa tudi arhivar zavoda geometer Anton Vončina. Ponatise in posebne odtise navajam, kolikor so mi bili dosegljivi, žal so
večinoma brez ovojnih listov, zemljevide pa po kartoteki in stanju Narodne in univer-
zitetne knjižnice ter Zemljepisnega muzeja v Ljubljani. Nekateri članki, ki jih Baš v svojih zapiskih beleži kot lastne, se po stilu tako izrazito ločijo od vsega, kar je kdaj napisal, da je verjetno dal zgolj material na razpolago drugim avtorjem. Neka-
teri od teh člankov so podpisani s šiframi, o katerih člani njegove družine sodijo, da jih nikoli ni porabljal, eno izmed njih (-go) je celo sam razrešil za bibliografski od-
delek NUK v Ljubljani kot Fritza Goloba, nekateri pa so celo podpisani z imeni drugih
javnih delavcev. Sodim, da je Baševo avtorstvo dvomljivo v člankih, ki jih tu navajam
kronološko po avtorjevih zapiskih:

Razkrinkano čudodelstvo. MV, 19. 11. 1927.

Dr. V. Travner: Oblastni muzej in arhiv v Mariboru. MV, 27. 5. 1929.

Prähistorische Funde. MZ, 4. 12. 1931.

X. Y.: Uspehi Zgodovinskega društva v Mariboru. MV, 16. 12. 1931.

S. P.: Voditelj graških Slovencev Matija Kukman. MV, 4. 2. 1933.

Alfonz Sarh. Spomini na »zeleni kader« v pohorskih gozdovih. MV, 16. 5., 17. 5.,
19. 5., 20. 5., 22. 5., 23. 5. 1933.

Nakup Berdajsovega gradu in mariborski gospodarski krogi. MV, 27. 7. 1933.

Mariborski grad, bodoči mestni magistrat. MV, 26. 10. 1933.

Adaptierung der Burg. MZ, 22. 5., 10. 6., 23. 6. 1935.

Fran Šuklje in Ruše. MV, 21. 8. 1935.

Ob prihodu arheologov. MV, 10. 9. 1935.

Mednarodni arheologi v Ptuj. MV, 13. 9. 1935.

Die Burg — unser Helmatmuseum. MZ, 9. 1. 1938.

Die Burg — Sitz der Kulturinstitutionen. MZ, 20. 12. 1938.

Skrabarjev prijatelj: Kaj je z Atilovim grobom pri Ptuj? Več, 13. 1. 1939.

Komu se godi krivica? Nekaj odgovora listu »Deutsche Nachrichten«. Več, 14. 1. 1939. Monakovski južnovzhodni institut. Več, 6. 3. 1939.

Unser Burgmuseum. MZ, 16. 3. 1939.

-rč: Obnovitvena dela v Mariborskem gradu. Več, 8. 9. 1939.

Geograf: Atlas Slovenije. Več, 11. 5. 1940.

-go: Arheološki spomeniki v Dravinjski dolini. Več, 6. 8. 1940.

Nisem mogla zaslediti članka, ki ga Baš navaja v svoji Slovenski narodopisni bibliografiji za 1931, ČZN 1932/214: Job: Naloga obmejnega Maribora. MV, 6. 6. 1931.

Univ. prof. dr. Balduin Saria pa je bil tako prijazen in v Deželni biblioteki v Gradcu ugotovil, da Franjo Baš tam nima svoje karte med avtorji časopisnih prispevkov.

Anonimnost je bila sneta z nekaterih prispevkov — (v MV 1935 in S 1935 po že omenjeni Baševi korespondenci s profesorjem Steletom) — in del po zaslugi Janka Glazerja. Zanimiv primer je prva številka mariborskega Vestnika (Maribor svobodni!) 9. V. 1945, ki jo je vso po izjavi Janka Glazerja, Stanka Pahiča in Sergeja Vrišerja napisal Baš sam. Sama sem pripisala Bašu tiste članke in poročila, v katerih uredništvo navaja avtorja ali pa se ta celo sam navaja s funkcijo, ki jo je takrat opravljal Franjo Baš.

Velika večina šifer, psevdonimov in kriptonimov je bila razrešena že pred začetkom mojega dela in pravilnost rešitve potrjujejo Baševi zapiski prav tako kakor izjave njegovih vrstnikov. Z nekaterimi neznanimi ali neobjavljenimi šiframi so to bibliografijo obogatile ugotovitve Mirka Šoštarica in Stanka Pahiča o šifri B. v Jubilejnl reviji V. Mariborskega tedna 1936 in rešitev univ. profesorja Vilka Novaka ter domneve vodje bibliografskega oddelka Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani in sodelavca Leksikografskega zavoda v Zagrebu Jožeta Munde o isti šifri v Slovenski straži 1936—37 v kartoteki retrospektivne bibliografije bibliografskega oddelka NUK v Ljubljani. Šifro F-i-K. V Slovincu 1935 je razrešil Janko Glazer kot Frenč iz Kamenč (Baša so namreč doma v Kamenčah klicali Frenčk) kakor tudi kriptonim Muzejsko društvo v Mariboru v Izvestjih Muzejskega društva v Mariboru. Kriptonim »Osemletni član zadruga« v Mariborskem večerniku Jutra 1932 in šifra Prof. B. v Marburger Zeitung 1941 sta iz Baševih zapiskov, kriptonim Uprava in uredništvo Kronike v uvodniku Kronike 1953 pa je pojasnil Jože Sorn. Psevdonim Styriacus (tudi Stiriacus) uporablja Baš od leta 1928, kakor je sicer razvidno iz seznama šifer in psevdonimov. Vendar je treba pripomniti, da ga je pred njim uporabljal Radivoj Rehar kot mariborski urednik Jutranjih novosti in Narodnega dnevnika in si ga je Baš prisvojil šele potem, ko ga je Rehar opustil, kakor mi je potrdil Rehar sam. Naj še omenim, da je članek Važne arheološke najdbe v Mariboru, Mariborski večernik Jutra, 1. 4. 1936, in podpisan Styriacus prava prvoaprilska šala, na kar me je opozoril Stanko Pahič, in da je članek Slovenski tehniški muzej v Ljudski pravici 12. marca 1950, podpisan z R. in v Slovenski bibliografiji 1945—1950 razrešen kot Davorin Ravljen, Bašev, kakor to sam navaja v Varstvu spomenikov IIL/1950, 65. O šifri -go sem govorila že v zvezi z dvomi o avtorstvu člankov, ki jih Baš navaja v svojih bibliografskih zapiskih. Nekateri članki so še podpisani s šiframa S. P. in X. Y. ter s kriptonimoma Geograf in Skrabarjev prijatelj. Nikjer drugod se ne pojavljajo v zvezi z Bašem in je šifra zanje še bolj dvomljiva kot za avtorstvo člankov samih. Janko Glazer pojasnjuje nastanek psevdonima Job iz kombinatorične razdelitve združenega Baševega imena in primka: Fran-Job-aš. Zanimiva je Glazerjeva razlaga za nastanek psevdonima Fr. Jož. Mrčenik (tudi F. J. Mrčenik). Mrčenik je bil protestantski pisec, o katerem je v ČZN 1934, 59—62, pisal France Kidrič. Jože Glonar pa je iztaknil napako v Kidričevi študiji in mu je v istem letniku na str. 62—63 odgovoril. Iz te polemike je Baš povzel svoj psevdonim: Fr(ance Kidrič) Jož(a Glonar) Mrčenik. Doslej neznani Bašev psevdonim J. Orešnik v publikaciji Dr. Ivan Dečko in njegova doba, Maribor 1938, je Glazerjeva razrešitev; pri oceni članka v ČZN 1938 je Glazer ime zamolčal po avtorjevi želji. Prav tako je tudi psevdonim Jurij Glavič v reviji Misel in delo 1935, 1936 in 1938 Glazerjeva domneva, ki jo je potrdil sourednik revije prof. Ivan Kolar.

Kot sem že prej dejala, sem izbrala kronološki princip za osnovo te bibliografije. Zato je tudi vsaka enota v rokopisu kronološkega pregleda oštevilčena, in sicer na

skrajni levi strani. Vrstni številki sledi naslov dela oziroma časopisa ali časnika, večinoma v obliki kratice, le v nekaj primerih so članki navedeni pod enkratnim naslovom časopisa oziroma časnika. Potem sledi popis enote. Vse naslove posameznih del navajam v neskrajšani obliki. To velja tudi za ocene, pri katerih je Baš zelo vestno beležil vse podatke prav tja do števila strani že v naslovu. Kjer pa je treba, dopolnjujem naslov s podatki v oglatem oklepaju. Že avtor sam je pogosto opremil svoja dela s prevodom naslova, ki ga je navajal včasih pri naslovu samem, drugič v vsebinskem kazalu ali pri povzetku. Taki prevodi sledijo za morebitnimi pojasnili in dopolnili v okroglih oklepajih, v oglatih pa takrat, kadar jih prevzemam od recenzentov. Prvi del popisa končujem z avtorjevo šifro, psevdonimom ali kriptonom oziroma z označitvijo »anonimno« v okroglem oklepaju. Spisi, pri katerih tega dostavka ni, so podpisani z Baševim imenom. Vsako, kakorkoli kombinirano šifro imam za nedeljivo enoto. V nekaj primerih so na tem mestu v oglatih oklepajih imena poročevalcev o Baševih predavanjih, večinoma pa so ostali anonimni, kar beležim kot anonimno v oglatem oklepaju. Pomišljaju sledita potem datacija in paginacija. Letnik označujem z rimskim številkom. Za arabsko številko časnika navajam v okroglem oklepaju datum, potem slede strani. Pri revijah s tekočo paginacijo ne navajam posameznih števil. Isto velja seveda za zbornike in leksikone. Knjižne publikacije popisujem po pravilih, ponatise in posebne odtise pa beležim takoj za člankom z oznako »Tudi posebej« in z eventualno navedbo spremenjenega naslova, spremenjene založbe ali letnice, vse v okroglem oklepaju. Pomišljaju sledi včasih po potrebi bibliografska opomba. V tej izdaji enote niso oštevilčene, popis je skrajšan in brez prevodov naslovov ter specifikacij geografskih prilog.

Razvrstitev. V okviru posameznih letnic se za samostojnimi izdajami vrstijo izdaje s soavtorji, nato publikacije, zborniki ali revije, ki jih je Baš urejal ali sourejal; te so v tem sistemu uvrščene kot samostojne izdaje. Sledijo prispevki v knjigah s soavtorji, prav tako kakor članki v publikacijah in zbornikih, ki jih je Baš urejal ali sourejal. Nato navajam članke iz ostalih publikacij in zbornikov po abecedi le-teh. Zatem je gradivo razporejeno kronološko po naslovih časopisov in časnikov v abecednem redu. V primerih, kjer v publikaciji zabeležena letnica ne ustreza letu izdaje, uvrščam publikacijo pod letnico izdaje. Pri časnikih in revijah z lomljenim letnikom uvrščam posamezne številke po datumu, pri združenih letnikih (brez števil) pod poslednjo letnico. Recenzije Baševih del navajam takoj za posameznimi recenziranimi deli, avtorji recenzij pa so poleg tega zabeleženi v avtorskem kazalu literature o Bašu. Popis zaključujejo podatki o zemljevidih.

Za pomoč se zahvaljujem družini pokojnega profesorja Baša, ki mi je dala na voljo njegove bibliografske beležke in potrebne informacije, enako tudi vsem v uvodu imenovanim in neimenovanim posameznikom, ki so me kakorkoli podprli pri zbiranju gradiva, ter mariborski študijski in ljubljanski Narodni in univerzitetni knjižnici in Bibliografskemu oddelku Leksikografskega zavoda v Zagrebu, ki so pokazali veliko razumevanje za potrebe mojega dela.

SEZNAM KRATIC

Arh:	Arhitekt
Car I:	Carinthia I
ČZN:	Časopis za zgodovino in narodopisje
ČZN nv:	Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta
DEn:	Delavska enotnost
EJ:	Enciklopedija Jugoslavije
ELU:	Enciklopedija likovnih umjetnosti
ELZ:	Enciklopedija Leksikografskog zavoda
GEMB:	Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu
GJPD:	Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva
GMDS:	Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo
GSED:	Glasnik Slovenskega etnografskega društva

GV: Geografski vestnik
 IMDM: Izvestje Muzejskega društva v Mariboru
 J: Jutro
 JIČ: Jugoslovenski istoriski časopis
 KČkD: Koledar Cankarjeve družbe
 KF: Koroški fužinar
 KMD: Koledar Mohorjeve družbe
 KPD: Koledar Prešernove družbe
 KSK: Koledar Slovenske Koroške
 Kron: Kronika slovenskih mest, Kronika
 LdP: Ljudska pravica
 LD: Ljubljanski dnevnik
 LU: Ljudska uprava
 LZ: Ljubljanski zvon
 MaK: Koledar Nabavljalne zadruga državnih uslužbencev za 1931, pozneje
 Mariborski koledar
 MV: Mariborski večernik Jutra
 MZ: Mariborer Zeitung — Marburger Zeitung
 NOja: Nova obzorja
 NRazgl: Naši razgledi
 Oja: Obzorja
 P: Popotnik
 PDk: Primorski dnevnik
 PV: Planinski vestnik
 S: Slovenec
 SBL: Slovenski biografski leksikon
 Sd: Sočobnost
 SE: Slovenski etnograf
 SGp: Slovenski gospodar
 SN: Slovenski narod
 SPor: Slovenski poročevalec
 TurV: Turistični vestnik
 Več: Večernik
 VeM: Maribor svoboden!, Vestnik mariborskega okrožja, pozneje Večer
 ZČ: Zgodovinski časopis
 ZUZ nv: Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta

SIFRE, KRIPTONIMI IN PSEVDONIMI

B.

Jubilejna revlja V. Mariborskega tedna. Maribor 1936

Kronika I/1953

Neue Freie Presse 1930

Slovenska straža I/1936—1937

Fabius

Jutro XII/1931, XIX 1938

Koledar Cankarjeve družbe 1932, 1933, 1937

Mariborski večernik Jutra III/1929, IV/1930, V/1931, IX/1935

Primorski dnevnik VIII/1952

Trgovski list XI/1938

F. B.

Casopis za zgodovino in narodopisje XXX/1935, XXXIV/1939

Enciklopedija Jugoslavije 3/1958

Geografski vestnik I/1925

Ljubljanski dnevnik II/1952

Ljudska pravica XX/1954, XXIII/1957

Mariborski večernik Jutra XI/1937
Naši razgledi IX/1960, XI/1962
Obzornik VI/1951
Turistični vestnik VIII/1960
Varstvo spomenikov VI/1955—57
Vestnik mariborskega okrožja IV/1948

F. Ba.

Enciklopedija Jugoslavije 2/1956, 3/1958, 5/1962, 6/1965
Enciklopedija likovnih umjetnosti 3/1964

F-i-K.

Slovenec LXIII/1935. [= Frenč iz Kamenč]

Glavič Jurij

Misel in delo I/1935, II/1936, IV/1938

Job

Ljudska pravica XVII/1951
Mariborer Zeitung LXIX/1929, LXXIII/1933
Mariborski večernik Jutra III/1929, IV/1930, V/1931, VI/1932, VII/1933
Obzorja III/1940
Piramida I/1936
Slovenec LVI/1928, LVII/1929, LVIII/1930, LX/1932, LXI/1933, LXVI/1938
Slovensko planinsko društvo, podružnica Ruše. Ruše 1937

Mrčenič F. J., tudi Mrčenič Fr. Jož.

Mariborske slike. Maribor 1934
Nova obzorja III/1950, IV/1951

Muzejsko društvo v Mariboru

Izvestje Muzejskega društva v Mariboru II/1934, III/1936

Orešnik J.

Dr. Ivan Dečko in njegova doba. Maribor 1938

Orešnik Jakob

Kronika slovenskih mest II/1935

Osemletni član zadruga

Mariborski večernik Jutra VII/1933

Prof. B.

Marburger Zeitung LXXXI/1941

Stiriacus, tudi Styriacus

Jugoslovansko-češkoslovaška liga v Mariboru. Maribor 1935
Jutro XI/1930, XIV/1933, XVI/1935, XIX/1938
Koledar obrambne Družbe sv. Cirila in Metoda 1941
Mariborer Zeitung LXXVI/1936
Mariborski večernik Jutra II/1928, III/1929, IV/1930, V/1931, VI/1932, VII/1933,
VIII/1934, IX/1935, X/1936
Naša doba I/1930
Pax et bonum. Ptuj 1939
Posojilnica v Mariboru. Maribor 1933
Prostovoljna gasilska četa v Mariboru 1871—1936. Maribor 1936
Slovenec LIX/1931
Slovenska straža I/1936—1937
Večernik XIV/1940, XV/1941

Škorec Janko

Kronika slovenskih mest III/1936
Mariborski večernik Jutra V/1931, VII/1933

Uprava in uredništvo Kronike

Kronika I/1953

Vrabec Janko

Dejanje I/1938
Naši razgledi V/1956
Slovenec LXVIII/1940
Varstvo spomenikov IV/1951—52

Vrabec Peter

Koledar Mohorjeve družbe 1946
Turizem in gostinstvo II/1948

KRONOLOŠKI PREGLED

1924

Vidov dan:

K vprašanju akademskih »naprednih kulturnih« družtev. — III, 1923—1924, 34—36.
Woodrow Wilson (1856—1924). — III, 1923—1924, št. 5, platnice, 3.
Rimski sporazum. — III, 1923—1924, št. 5, platnice, 3—4.

1925

GV: Hmeljarstvo v Savinjski dolini. (S karto.) — I, 40—52 + 1 zvd., povzetek: fr. — (Tudi posebej.)
GV: Petintridesetletnica znanstvenega dela prof. dr. J. Cvijića. (F. B.) — I, 66.
GV: Nove železnice v Jugoslaviji. — I, 136—139, povzetek: fr. — (Tudi posebej.)
GV: M. Ljubša: Slovenske gorice. Opis. Sestavil —. Maribor 1925. — I, 147.
GV: Hmeljarsko ozemlje v Savinjski dolini. Risal F. Baš. 1:200.000. [Brez stopinjske mreže.] (Ljubljana), Geografsko društvo, t. Čemažar in drug. 1925. 15,5 × 12. Litografija. Priloga 2.

1926

GV: Moderno preseljevanje narodov na Balkanu. [Prikaz A. Pallisovih izvajanj v »The Geographical Journal«, London 1925, oktober, 315—331.] — II, 47—48.
GV: Maribor. I. Historično-geografski razvoj. (Z eno karto v prilogi.) — II, 59—72, 139—153, povzetek: nem. — (Tudi posebej.)
GV: Rudolf Badjura: Kozjakovo pogorje nad Dravo. Izdala in založila mariborska podružnica SPD. Maribor 1927. Str. 32. — II, 170.

1927

ČZN: Dr. Marian Sidarišch: Geographie des bäuerlichen Siedlungswesens im ehemaligen Herzogtum Steiermark. Graz 1925. Str. 83 z 2 priloga in 5 skicami. — XXII, 90—92.
ČZN: Gabrijel Majeen: Kratka zgodovina Maribora. Maribor 1926. 113 str. Cililova knjižnica 21. zv. — XXII, 92—96.

- ČZN: Društveni glasnik. Spominska proslava Jovana Cvjiča [3. aprila v Mariboru.] [Govor.] — XXII, 206—209.
- GV: Maribor. II. Geomorfološke razmere. (Z eno karto v tekstu.) — III, 1—19, 1 zvd, povzetek: nem. — (Tudi posebej z letnico 1928.)
- GV: Leonhard Schultze-Jena: Makedonien. Landschafts- und Kulturbilder. Gustav Fischer, Jena 1927. Str. X + 250, 89 pril. — III, 152.
- GV: S. R. Steinmetz, Die Nationalitäten in Europa. Ergänzungsheft 11 der Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 1927. Str. 67. — III, 158—161.
- MV: Prazgodovina mariborske okolice. [Povzetek predavanja. Anonimno.] — I, 131 (8. oktobra) 1.

1928

- ČZN: Kóbanski hram. — XXIII, 17—42, 10 slik, 9 tlorisov.
- ČZN: Orožen Janko: Zgodovina Celja II. Celje 1927. 8°. 162 str. — XXIII, 89—90.
- ČZN: Melik Anton: Kolonizacija Ljubljanskega Barja. Ljubljana 1927. 8°. 66 str. — XXIII, 90—91.
- ČZN: Vatovec Fran: K starejši upravni in gospodarski zgodovini laškega okraja. Odlomki iz inauguralne disertacije »Kolonizacija laškega okraja«, Ljubljana 1927. 8°. 95 str. — XXIII, 91—93.
- ČZN: Sbornik I. sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze 1924. Praha 1926. 4°. 472 str. Uredil B. Šalamon in V. Švambera. — XXIII, 94—95.
- ČZN: Arheološke najdbe v Slov. goricah. [Šetarova pri Sv. Lenartu.] — XXIII, 145—146.
- ČZN: Orožen Janko: Zgodovina Celja I. Prazgodovinska in rimska Celeja z arheološkim vodnikom po muzeju, mestu in okolici. Celje 1927, p. 143. — XXIII, 155—156.
- ČZN: Maribor, das jugoslawische Meran. Maribor 1927. 8°. 112 str. — XXIII, 159.
- GV: Prlekija. — IV, 106—110. — (Tudi posebej z letnico 1929.)
- GV: Šobajić Simo, Crnogorci, Beograd 1928, p. 136. — IV, 139.
- GV: Heritsch Franz: Die Entstehung der Hochgebirgsformen. Graz 1927, str. 170. — IV, 149—150.
- GV: Hettner A., Der Gang der Kultur über die Erde. 2. izd. Leipzig-Berlin 1929, str. 164. — IV, 150.
- GEMB: Vetrnjače u Sloveniji. — III, 66—76, 6 slik, povzetek: nem. (Cir.) — (Tudi posebej.)
- LZ: Blaznik Pavle: Kolonizacija Selške doline. (Inauguralna disertacija.) Ljubljana 1928. Str. 120 + 1 karta. — XLVII, 695—696.
- MV: Italo Zingarelli, naivnost in zgodovina. [Ob izidu knjige »Der Groß-Balkan«, Wien 1927. 395 str.] — II, 46 (25. februarja) 3.
- MV: Srednje- in jugovzhodnoevropski narodnostni problem. (K vprašanju, ki ga obravnava C. Morocutti v prvem poglavju svoje najnovejše knjige »Großdeutschland — Großsüdslawien«, Dunaj 1928. W. Braumüller.) (Styriacus) — II, 232 (11. oktobra) 2.
- MV: Korotan in Morocutti. (Styriacus) — II, 234 (13. oktobra) 1.
- Naš dom: Kóbanska hiša. — XX, 67—70, 3 slike.
- Prosvetni glasnik: Velesile. — II, 132—135.
- S: Bodočnost tujskega prometa v našem Podravju. (Job) — LVI, 212 (16. septembra) 12.

1929

- ČZN: Gospodarsko poslopje v Savinjski dolini. (Vpliv hmeljske kulture na njegov razvoj.) — XXIV, 71—90, 5 slik, povzetek: fr. — (Tudi posebej.)
- ČZN: Karlovšek Jože: Slovenska hiša. Ljubljana 1927—1928. 4°. 2 zv.: I.: str. 2 + XII, II.: str. 15 + IV + XXXVIII + (I). — XXIV, 119—123.
- ČZN: Morocutti Camillo: Großdeutschland — Großsüdslawien. Wien 1928. 103 str. — XXIV, 123—126.

- ČZN: Die Landformung der Steiermark. Von Dr. Joh. Sölch. Graz 1928. 8°. 221 str. — XXIV, 126—127.
- ČZN: Maribor. (Mestna meja.) — XXIV, 143—173, 3 slike, 1 zvd, povzetek: fr. — (Tudi posebej.)
- ČZN: Sakázov Ivan: Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin 1929, Vel. 8°. 294 str. — XXIV, 218—225.
- MZ: Wie Maribor entstand? Von der ersten Menschengesiedlung bis zum heutigen Handels- und Industriezentrum. (Job) — LXIX, 345 (25. decembra) 3.
- MV: Zavcarjev vrh. (Stiriaceus) — III, 18 (22. januarja) 2.
- MV: Boj za našo severno mejo pred desetimi leti. (Styriaceus) — III, 45 (23. februarja) 2.
- MV: Rimska cesta v Dravski dolini. Kdo je kriv temu, da šele preko inozemskih listov doznamo o važnih zgodovinskih najdbah na našem ozemlju? [Ožbalt in Vurmat.] (Styriaceus) — III, 57 (9. marca) 2.
- MV: Mariborska pokrajina v prazgodovini. Podravski diluvijalni človek. — Sledovi neolitske dobe. — Od kopaštva k poljedelstvu. — Kultura bronaste dobe. (Job) — III, 122 (1. junija) 3.
- MV: Mariborska pokrajina v prazgodovini. Hallstattska kultura. Protikeltsko gradišče Poštela in njegove znamenitosti. (Job) — III, 134 (15. junija) 3.
- MV: Mariborsko ozemlje v rimski dobi. Gospodarske, narodnostne in kulturne slike Maribora v dobi rimskega cesarstva. (Job) — III, 142 (25. junija) 3.
- MV: Iz preteklosti državnega moškega učiteljišča v Mariboru. (Stiriaceus) — III, 156 (13. julija) 3.
- MV: Naša severna meja. Zgodovinska dejstva in neznanstvene nemške potvorbe. (Job) — III, 162 (20. julija) 3.
- MV: Časopis za zgodovino in narodopisje. (Fabius) — III, 166 (25. julija) 2.
- Naš dom: Stajerska državna meja. — XXI, 145—150, 4 slike, 1 zvd.
- Nova doba: Morocutti Camilo: Grossdeutschland — Grossjugoslawien. [Po ČZN.] — XI, 13 (14. februarja) 1.
- S: Lice Maribora. (Job) — LVII, 277 (4. decembra) 6.
- Jugoslavija. Ročni šolski zemljevid Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Izdelala Franjo Baš in Slavoj Dimnik. 1:2,200.000. Maribor, »Učiteljski dom«, t. Mariborska tiskarna (ok. 1929). 42 × 34. Barvna litografija.
- Prijatelj Karel: ČZN XXV/1930, 118; Savnik Roman: GV VII/1931, 197.
- Jugoslavija. Ročni šolski zemljevid. Izdelala Franjo Baš in Slavoj Dimnik. 1:2,200.000. V Mariboru, »Učiteljski dom«, t. Mariborska tiskarna ok. 1929. 42 × 33,5. Barvna litografija. V naslovu prečrtano: Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

1930

- ČZN: Stelè Fr.: Celjski strop. Umetnostno zgodovinska študija o stropu v »Stari grofiji« v Celju. Izdal in založil mestni magistrat v Celju. Celje 1929. 8°. 39 str., pregl. slika in 8 tablic. — XXV, 115.
- ČZN: Kranjec Silvo: Kako smo se zedinili. (Mohorjeva knjižnica 25.) Celje 1928. 8°. 142 str. — XXV, 116.
- ČZN: Lah Ivan: V borbi za Jugoslavijo. V Ljubljani. Izdala in založila Vodnikova družba. 1928—1929. 8°. 154 + 128 str. — XXV, 116.
- ČZN: Vaški grb v Noršincih pri Ljutomeru. — XXV, 218—225, 1 slika.
- ČZN: Prazgodovinska najdba na Kapli. — XXV, 225—226.
- ČZN: Slovenska narodopisna bibliografija za l. 1929. — XXV, 227—241.
- ČZN: Vrečer Rajko: Savinjska dolina. Zalec 1930. Samozaložba. 8°. 266 + IV str. — XXV, 243—244.
- ČZN: Tuma Henrik: Imenoslovje Julijskih Alp. Ljubljana 1929. 8°. 100 str. — XXV, 244—245.
- ČZN: Trojanović Sima: Vatra u običajima i životu srpskog naroda. S 9 slika i kartom. Beograd 1930. [Cir.] 8°. 339 str. SEZ knj. XLV. — XXV, 245.

- CZN: Gross Josef: Die altsteinzeitliche Siedlung von Höhlenbärenjägern in der grossen Usehowahöhle in den Karavanken. Carinthia II, Jg. 119—120, str. 6—11. — XXV, 247—248.
- CZN: Varnik S.: Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp. Donesek k študiju slovenske ljudske arhitekture. Separatni odtis iz Etnologa IV. Ljubljana 1930. 8°. Str. 30—71 + XIV. — XXV, 249—252.
- GV: Protestanti v Prekmurju. (Z 1 karto.) — V—VI, 1929—1930, 78—93, 1 zvd, povzetek: nem. — (Tudi posebej.)
- r. [= Radivoj Renar]: MV IV/ 1930. 123 (31. maja) 4.
- GV: Železnice v Jugoslaviji. — V—VI, 1929—1930, 174—176.
- GV: Mravljak Josip: Vuzenica II. Daljši okoliš v srednjem veku, trg in grad 1457—1663. Maribor 1929, p. 62. — V—VI, 1929—1930, 200—201.
- GV: Naše selo. Uredio dr. Miroslav Stojadinović. Beograd 1929. 4°. p. 604. — V—VI, 1929—1930, 214—215.
- GEMB: K vprašanju štajerske preše. — Knjiga V, 6—16, 4 slike, povzetek: nem. — (Tudi posebej.)
- J: Mariborski muzej. (Styriacus) — XI, 34 (11. februarja) 3.
- J: Začetek šole CMD pri Sv. Juriju na Remšniku. (Styriacus) — XI, 108 (11. maja) 5, 1 slika.
- J: Mariborski ali Felberjev otok. Flora na mariborskem otoku. (Styriacus) — XI, 137 (15. junija) 12—13, 2 sliki, 1 shema.
- MV: Sto izletov [po Gorenjskem, Dolenjskem in Notranjskem]. (Badjura Rudolf, Ljubljana 1930. Sz., str. 171.) (Styriacus) — IV, 80 (8. aprila) 3.
- MV: K vprašanju krajevnih imen v mariborski okolici. (Job) — IV, 94 (25. aprila) 2.
- MV: Sv. Pankracij na Radljah. Pred otvoritvijo planinskega zavetišča na Kobanskem. (Styriacus) — IV, 106 (10. maja) 3.
- MV: Geografski vestnik. (V—VI, 1929—1930.) Urednik dr. Anton Melik. (Fabius) — IV, 112 (17. maja) 6.
- MV: Maribor kot središče slovenske (zlasti znanstvene) književnosti. (Job) — IV, 152 (8. julija) 2.
- MV: Z visokega Kobanskega. (Styriacus) — IV, 156 (12. julija) 3.
- MV: Das Gebiet von Maribor. Izdal »Putnik«, uredila Tujsko-prometna zveza — Maribor. Maribor 1930. 16 str. + zemljevid. (Styriacus) — IV, 186 (18. avgusta) 2.
- Pojasnilo odbornika zveze — IV, 189 (21. avgusta) 2.
- MV: Še »Das Gebiet von Maribor«. (Styriacus) — IV, 194 (27. avgusta) 2.
- MV: Sv. Lenart v Slovenskih goricah. Iz zgodovine in sedanosti žarišča tujskega prometa v Slov. goricah. (Job) — IV, 208 (13. septembra) 3.
- MV: S prekmurskih poti. Na domovih voditeljev prekmurskih katoličanov in evangeličanov. [Klekl-Luthar.] (Job) — IV, 220 (27. septembra) 3.
- MV: Ob zori čehoslovaške samostojnosti. (Prispevek k obletnici osvoboditve Čehoslovakov.) (Styriacus) — IV, 247 (29. oktobra) 1.
- MV: Gospodarska kriza radgonsko-cmureškega okraja. (Styriacus) — IV, 261 (15. novembra) 2.
- MV: Zgodovinsko društvo v Mariboru. (Bilanca za 1. 1030.) (Styriacus) — IV, 295 (31. decembra) 3.
- Naša doba: Dr. Ivo Rubić: Taljani na Primorju Kraljevine Jugoslavije. Split 1930. 57 str. (srhr. in franc.) (Styriacus) — I, 742—743.
- Neue Freie Presse: Maribor (Marburg) an der Drau. (B. G.) [= Baš + Glaser] — Št. 23789 (5. decembra).
- V. T. [= Vladimir Travner]: CZN XXVI/1931, 133—139.
- Nova doba: »O štajerski kmetijski hiši s posebnim ozirom na kmetstvo hišo v ostali Jugoslaviji«. [Povzetek predavanja. Anonimno.] — XII, 27 (4. aprila) 2.
- S: K vprašanju krajevnih imen v mariborski okolici. (Job) — LVIII, 84 (11. aprila) 5.
- S: Sv. Pankracij na Kobanskem. (Job) — LVIII, 107 (11. maja) 6.
- Jugoslavija. Ročni šolski zemljevid. Izdelala Franjo Baš in Slavoj Dimnik. 1 : 2.200.000. V Mariboru, »Učiteljski dom«, t. Mariborska tiskarna (ok. 1930). 42 × 34. Barvni

ofsetni tisk. V naslovu prečrtano: Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, bano-
vinske meje naknadno vrisane.
Jugoslavija. Ročni šolski zemljevid. Izdelala Franjo Baš in Slavoj Dimnik. 1 : 2,200,000.
Nova izd. Maribor, »Učiteljski dom«, t. Mariborska tiskarna (ok. 1930). 42 × 34.
Barvni ofsetni tisk. Banovinske meje vrisane, sedeži banovin podčrtani.

1931

- ČZN: K zgodovini narodnega življenja na Spodnjem Štajerskem. (Slomškov spomenik v Mariboru.) (1865—1878.) — XXVI, 23—88, povzetek: nem. — (Tudi posebej.)
- ČZN: Arheološka izkopavanja pri Sv. Lenartu v Slov. goricah l. 1930. [Šetarova.] — XXVI, 114—121, 5 slik na prilogi. — (Tudi posebej.)
- ČZN: Hribernik Franc: Mesto Šoštanj. Zgodovinski opis. Župnija Sv. Mihaela. Sole. 1930. 8°. 90 str. — XXVI, 124—125.
- ČZN: Mravljak Josip: Šolstvo v Vuzenici. Maribor 1930. Samozaložba. 8°. 34 str. — XXVI, 125—126.
- ČZN: Kolar I.: Preporodovci. Kamnik 1930. 8°. 167 str. — XXVI, 126—127.
- ČZN: Arheološka raziskavanja prof. B. Sarie. [Gradišče pri Velikih Malencah.] — XXVI, 217—219.
- ČZN: Slovenska narodopisna bibliografija za l. 1930. — XXVI, 227—251.
- ČZN: Anton Melik: Kozolec na Slovenskem. Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani. 10. Etnografsko-geografski odsek. 1. Ljubljana 1931. 107 str. + XXXVIII. — XXVI, 280—285.
- ČZN: Jurančič Josip: Iz šole za narod. Ljubljana 1930. SSM. 104 str. — XXVI, 286—287.
- ČZN: Ilustracija III, št. 5. — XXVI, 287.
- GV: Schacher Gerhard: Der Balkan und seine wirtschaftlichen Kräfte. Stuttgart 1930. 266 str. + zemljepisna karta. — VII, 180—182.
- GV: E. von Seydlitz'sche Geographie. (Hundertjahr-Ausgabe.) II. Europa (ohne Deutschland). Unter Mitwirkung von Wilhelm Volz herausgegeben von K. Krause, R. Reinhard und K. Voppel. Breslau 1931. 1196 str. — VII, 193—196.
- GJPD: Maribor. Njegova lega in pomen v preteklosti in prihodnosti. — XI, 1930—31, 461—467 + 1 zvd.
- GJPD: Geografski pregled bivše Mariborske oblasti. — XI, 1930—31, 467—473.
- GJPD: Jugoslovensko-nemačka granica. — XI, 1930—31, 474—480, 1 zvd.
- GJPD: Prometna gravitacija Slovenije. — XI, 1930—31, 486—493, 1 zvd.
- Nastete članke v GJPD sta ocenila: Ilesič Svetozar: GV VII:1931, 168—169; Savnik Roman: ČZN XXVI:1931, 285—286.
- Gruda: Izvor današnje gospodarske krize. — VIII, 17—19, 40—41.
- Gruda: Zapustili smo rodno grudo. — VIII, 184—187.
- Ilustracija:
Zgodovinsko društvo v Mariboru. — III, 163.
Priloki. — III, 170—171.
- J: Znanstveno delo v Mariboru ogroženo? Preselitev študijske knjižnice? — Vprašanje pokrajinskega arhiva. — Nacionalni pomen zgodovinskega raziskavanja za našo mejo. (Fabius) — XII, 83 (11. aprila) 6.
- MaK: Tekma med Mariborom in Ptujem za prvenstvo na Dravskem polju. — V, 67—73.
- MaK: Mariborski program. — V, 91—100.
Oba članka ocenil V. T. [= Vladimir Travner]: ČZN XXVI 1931, 138.
- MV: Ali je slovenska »Štajerska res nemška kulturna zemlja? (Fabius) — V, 33 (11. februarja) 3.
- MV: Podravje in borba za Slovensko Koroško. (Styriacus) — V, 42 (21. februarja) 3.
- MV: Velika noč pred 13 leti. V spomin tovarišem iz taborišča na Fontanasecci. (Janko Škorec) — V, 76 (4. aprila) 3.
- MV: Ob stoletnici Matice Češke. Slovenski preporod pod neposrednim vplivom Čehov. (Styriacus) — 115 (23. maja) 4.

- MV: Nivelizacija kulture in narodne manjšine. Nekoliko odgovora celovškemu profesorju Graberju. [»Deutsche Einflüsse im Brauchtum, Sitte und Sage der Kärntner Slowenen«, Wiener Zeitschrift für Volkskunde XXXVI. 1931, zv. 2, 1—16.] (Job) — V, 127 (9. junija) 3.
- MV: V Varaždinu. (Styriacus) — V, 134 (17. junija) 3.
- MV: Naše nemške znanstvene publikacije. (Janko Skorcec) — V, 157 (15. julija) 3.
- MV: Naše nove specialke. (Styriacus) — V, 174 (4. avgusta) 2.
- MV: Mariborski koledar za leto 1932. Izdala Nabavljalna zadruga državnih nameščenec v Mariboru. Uredil N. I. Vrabl. Maribor 1931. (Job) — V, 294 (30. decembra) 3.
- Odmevi: Izvor prekmurskih ečhov. — II, 51—58.
- S: Pokrajinski arhiv v Mariboru. (Styriacus) — LIX, 98 (1. maja) 7.
- Evropa. Politični ročni zemljevid. Izdelala Franjo Baš in Slavoj Dimnik. 1:15,000 000. Maribor, »Učiteljski dom«, t. Mariborska tiskarna 1931. 40 × 32. Barvna litografija. Savnik Roman: GV VII/1931, 197.

1932

- Vodnik po Mariboru (Führer durch Maribor). Kulturna, tujsko-prometna in gospodarska slika mesta in pokrajine; kulturno gospodarski pregled Celja in Ljubljane. [Napisala] (Franjo Baš in Božidar Gajšek). Ured. in založil Reform — reklam bureau Guido Zupan. Ljubljana, Reform — reklam bureau (v Mariboru) 1932. 363 + III str. + 1 načrt.
- Bohinec Valter: GV IX 1933, 204—205; Samec Janko: Mariborske literarne skice, LZ II/1932, 510—511; Ševidy Jan: M XIII/1932, 350—351.
- ČZN: Dr. Stanko Vurnik — XXVII, 47—49.
- ČZN: Mravljak Josip: Dravograd. I. (1161—1261.) Dravograd 1932. Str. 32. Založilo Tujsko-prometno društvo v Dravogradu. — XXVII, 51—52.
- ČZN: Zgodovinsko društvo v Mariboru. [Občni zbor dne 8. decembra 1931 v Ptuj.] (Anonimno) — XXVII, 59—61.
- ČZN: Hribernik Franc: Mesto Soštanj. (Geološki uvod. Odmevi zunanjih dogodkov. Grad Katzenstein. Grad Forhtenck. Soštanski gradovi. Marovski grad. Razni zemljiški gospodje.) Soštanj 1932. Samozaložba. 86 str. — XXVII, 115.
- ČZN: Zgodovinsko društvo v Mariboru. [Odkritje spominske plošče na Aškerčevem domu v Rimskih Toplicah dne 12. junija 1932.] (Anonimno) — XXVII, 115—118.
- ČZN: Slovenska narodopisna bibliografija za l. 1931. — XXVII, 205—220.
- ČZN: Slovenski biografski leksikon. Prva knjiga: Abraham — Lužar. Uredilu Izidor Cankar in Franc Ksaver Lukman s sodelovanjem uredniškega odbora. V Ljubljani 1925—1932. 688 str. — XXVII, 221—223.
- ČZN: Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. Kulturno-zgodovinski del. Ljubljana 1931. 183 str. — XXVII, 228—230.
- ČZN: Rus Jože: Krst prvih Hrvatov in Srbov. Nova poglavja v zgodovini kraljev Svevladičev 614—654. Ljubljana 1932. 87 str. Samozaložba. — XXVII, 230—231.
- ČZN: Visky Károly: Volksbrauch der Ungarn. Budapest 1932. 196 str. + 33 slik. — XXVII, 235—236.
- ČZN: Zemljepis za II. razred srednjih in njim sorodnih šol. Evropa. Sestavili Karel Prijatelj, dr. Valter Bohinec, dr. Roman Savnik. Založila Jugoslovanska knjigarna v Ljubljani. 133 str. — XXVII, 236.
- GV: Jacques Ancel: La Macédoine: Son évolution contemporaine. Paris 1930. 330 str. + registri. — VIII, 156—158.
- IMDM: Društveni glasnik. Muzejsko društvo v Mariboru 1931. [Občni zbor 7. februarja 1932.] (Anonimno) — I, 58—60.
- KCKD: Fantazija. (Fabius) — 135—139.
- LZ: Mariborski literarni nocturno. S spremnim pismom uredništva. [Odgovor na Samčevo oceno Baševega članka »Maribor v zgodovini slovenske književnosti« v Vodniku po Mariboru. 1932.] — LII, 636—638.

- MaK: Kulture v Mariboru v začetku XIX. stoletja. (Z zemljevidom v prilogi.) — VI, 51—68, 1 zvd v prilogi.
F. K. [= Franc Kovatič]: ČZN XXVII/1932, 52; Bohinec Valter: GV IX/1933, 203—204.
- MV: V Nazarjih. Razvoj gornje Savinjske doline od splavarstva do letovištarstva. (Stiriaceus) — VI, 188 (20. avgusta) 3.
- MV: Badjura Rudolf: Izleti po Karavankah. Ljubljana 1932. 32 str. Samozaložba. (Job) — VI, 197 (31. avgusta) 2.
- MV: Okoli Desnjaka. Slika iz naše lepe in solnčne Prlekije. (Stiriaceus) — VI, 205 (10. septembra) 4.
- MV: Za Dravo. Iz Maribora do Ptuja, z Dravo na desni, je lep izprehod. (Stiriaceus) — VI, 217 (24. septembra) 4.
- MV: Slavoj Dimnik v spomin! (Job) — VI, 224 (3. oktobra) 3.
- MV: Po Dravskem polju. V megli in dežju po poljskih cestah. (Stiriaceus) — VI, 229 (8. oktobra) 3.
- MV: Očividec o koncertu Čitalnice pred 70imi leti. [Profesor Anton Šantel.] (Stiriaceus) — VI, 253 (7. novembra) 3.
- MV: Napadi Turkov na slovensko ozemlje in na Maribor. [Povzetek predavanja napisal Aleksander Koprivc.] — VI, 269 (25. novembra) 3.
- MV: En dan v Gradcu. Nekaj naglih in površnih vtisov. (Stiriaceus) — VI, 289 (22. decembra) 3.
- MV: Pri graških Slovencih. Pismo iz Gradca. (Stiriaceus) — VI, 292 (27. decembra) 3.
- S: Eden biserov slovenske zemlje. Sv. Danijel pri Trbonjah. (Job) — LX, 111 (15. maja) 13.
- S: Maribor v letu 1848. (Job) — LX, 288 (17. decembra) 8.
- SBL: Krajnik Ivan — I, 550.

1933

- Posojilnica v Mariboru (Narodni dom). Pogled na njeno petdesetletno delovanje (1882—1932). [Sest.] (Stiriaceus). Maribor, Posojilnica v Mariboru 1933. 102 + I str. 8°.
- ČZN: Zgodnjehallstattske najdbe na Pohorju in v Mariboru. — XXVIII, 37—40, 4 slike na 2 prilogah. — (Tudi posebej.)
- ČZN: Andrejka Rudolf: Selški predniki dr. Janeza Ev. Kreka. Ljubljana 1932. Izdala Leonova družba. 81 str. + 3 pril. — XXVIII, 48—49.
- ČZN: Wengert Hermann: Die Stadtanlagen in Steiermark. Graz 1932. 84 str. — XXVIII, 55—57.
- ČZN: Zgodovinsko društvo v Mariboru. [Redni občni zbor 11. decembra 1932, proslava 30-letnice Zgodovinskega društva v Mariboru 17. marca 1933.] [Govor.] (Anonimno) — XXVIII, 57—63.
- ČZN: »Na pot« [Ptujskemu zborniku = ČZN XXVIII, snopič 2—4]. — XXVIII, 65—66.
- ČZN: Historično-geografski razvoj Ptuja. — XXVIII, 83—113, 3 floris v besedilu, 3 slike na prilogah, povzetek: fr.
- ČZN: Bibliografija o Ptuj. — XXVIII, 242—254.
- J: Ob tridesetletnici Zgodovinskega in Muzejskega društva v Mariboru. (Stiriaceus) — XIV, 66 (18. marca) 3.
- KCKD: Teritorialna razdelitev Sovjetske unije. (Fabius) — 93—100.
- MZ: Jubiläen der Lokalggeschichte. Dreißigjährige Bestandesfeier des Geschichtsforscher- und des Museumvereines in Maribor. Der Entwicklungsgang der beiden wichtigen Kulturinstitutionen. Reiche Arbeitserfolge der ersten drei Jahrzehnte. Sonntag große Jubelfeier. Die Anfänge des Mariborer Museums. (Job) — LXXIII, 76 (19. marca) 5.
- MZ: Rund um den Strehar-Turm. Stellungnahme des Historikers — Banats-archivar Prof. Franjo Baš. [Anketa.] — LXXIII, 103 (16. aprila) 4.
- MZ: 231 Flachgräber aus der Hallstätter Zeit. Archäologische Forschungsergebnisse in Maribor. — LXXIII, 187 (16. julija) 5.
- MaK: Gradbena slika Maribora v začetku XIX. stoletja. — VII, 41—63, slike. Bohinec Valter: GV IX/1933, 204.

- MV: Ustanovitev Zgodovinskega društva v Mariboru. K jutrišnji proslavi tridesetletnice. (Styriacus) — VII, 64 (18. marca) 3.
- MV: Naša narodna emancipacija. Problem knjig v naših knjižnicah. (Janko Škorec) — VII, 81 (8. aprila) 3.
- MV: Na velikonočni ponedeljek. (Styriacus) — VII, 89 (19. aprila) 3.
- MV: Revizionizem in naše kulturne naloge. Oris na široki bazi stare in nove zgodovine. (Job) — VII, 98 (29. aprila) 4.
- MV: Mariborski drobiž iz leta 1848. (Styriacus) — VII, 117 (23. maja) 3 in 118 (24. maja) 3.
- MV: Na čigavih tleh je vzrastle in stoji Maribor? Prvi stvarni odgovor dunajskemu »Kampfu«. [Članek v »Kampfu« je navezan na Carnerljev »Unser deutsches Marburg« v letu 1862.] (Styriacus) — VII, 119 (26. maja) 3.
- MV: Kdo je zgradil, kdo je preživel in od koga je živel Maribor? Drugi odgovor na laži dunajskega »Kampfa«. (Styriacus) — VII, 124 (1. junija) 3.
- MV: Od kod in kako je nastalo mariborsko nemštvo? Tretji odgovor na laži dunajskega »Kampfa«. (Styriacus) — VII, 126 (3. junija) 4.
- MV: Obisk v naši Slovenski Krajini v Dolnji Lendavi. (Styriacus) — VII, 152 (8. julija) 3.
- MV: In kje je sedaj predvojno mariborsko nemštvo? Zadnji odgovor bivšemu dunajskemu listu »der Kampf«. (Styriacus) — VII, 158 (15. julija) 4.
- MV: Mariborska kulturna vprašanja. K vprašanju Koledarja Nabavljalne zadruge državnih nameščencev za leto 1934. (Osemletni član zadruge) — VII, 160 (18. julija) 3.
- MV: Madžarski revizionizem. Resnica z zemljepisnega, zgodovinskega in kulturnega stališča. (Styriacus) — VII, 288 (7. oktobra) 5.
- P: Petnajsti rojstni dan kraljevine Jugoslavije. Zgodovinski razvoj jugoslovanske ideje do njenega uresničenja in življenjska naloga Jugoslavije. — LV, 65—68.
- S: Ko so 1. 1848 v Slovenski Bistrici blagoslovili zastavo narodne garde, tedanja slavnost je imela slovenski značaj. (Job) — LXI, 36 (12. februarja) 5.
- S: Začetki mariborskega muzeja. Ob 30-letnici Zgodovinskega in Muzejskega društva v Mariboru. (Job) — LXI, 64 (17. marca) 3.
- S: Na Dojzlovem vrhu. (Job) — LXI, 127 (4. junija) 9.
- S: Pomen mariborskega muzeja. (Job) — LXI, 177 (6. avgusta) 3, 1 slika.
- SBL: Magdič Anton — II, 5.
- SBL: Matko Ivan — II, 72.
- SBL: Matl Josef — II, 72—73.
- SBL: Meško Anton — II, 103.
- SBL: Mišič (Mischitz) Franc — II, 137—138.
- SBL: Mlakar Franc — II, 138.
- SBL: Mohorič Vatroslav — II, 147.
- Evropa. Politični ročni zemljevid. Izdelala Franjo Baš in Slavoj Dimnik. 1:15.000.000. Maribor, Učiteljski dom, t. Mariborska tiskarna. 1933. 40 × 32. Barvna litografija.
- Jugoslavija. Ročni šolski zemljevid. Orografske in hidrografske pregled. Izdelala Franjo Baš in Slavoj Dimnik. 1:2.200.000. V Mariboru, »Učiteljski dom«, t. Mariborska tiskarna. 1933. 42 × 34. Barvna litografija.

1934

- Mariborske slike. Poročila in slike zbral ter uredil F. J. Mrčenik. Slike posnel Ivan Kovačič. V Mariboru, Ljudska tiskarna 1934. 142 str. 80.
- Ob priliki III. Mariborskega tedna izdala in tiskala Ljudska tiskarna.
- V. T. [= Vladimir Tarvner]: CZN: XXIX/1934, 210—211; Schmidt Max: Neuere Arbeiten über Untersteiermark. Leipzig 1937, 495.
- Kronika slovenskih mest. I. leto. Izdala mestna občina v Ljubljani. S sodelovanjem mestnih občin Maribor, Celje, Ptuj, Kranj in Novo mesto. (Krajevna uredništva: Franjo Baš, Maribor...) V Ljubljani, t. Učiteljska tiskarna 1934. 4°.
- Gospodarske in kulturne slike Maribora iz zadnjih 100 let. (Fr. Jož. Mrčenik.) — Mariborske slike, Maribor 1934, 14—71.

- ČZN: Arheološka raziskavanja Muzejskega društva v Mariboru 1933. [Pokopališče ob Koroščevi ulici v Mariboru. Poštela.] — XXIX, 54—58, 2 florisa in 4 pril. slik.
- ČZN: Zwitter Fr.: Les origines de l'illyrisme politique et la création des provinces illyriennes. Articles parus dans Le Monde Slave (avril, mai et juin 1933) sous le titre Illyrisme et sentiment Yougoslave. Paris 1933. V. 8°. 91 str. — XXIX, 76—77.
- ČZN: Vrhovnik Ivan: Ivan Vrhovec. Doneski k njegovemu življenjepislu in bibliografija njegovih del. Izdala Zgodovinska sekcija Muzejskega društva za Slovenijo. V Ljubljani 1933. 8°. 70 str. — XXIX, 79.
- ČZN: Josip Jeraj: Naša vas. Oriš vede o vasi. Ljubljana 1933. 8°. 204 str. — XXIX, 81—82.
- ČZN: Mautner Konrad in Geramb Viktor: Stelrisches Trachtenbuch. I. 1. snopič: Urtrachtliches Gut in Steiermark. Graz 1932. VII + str. 1—120. — 2. Die norisch-pannonische Tracht. Graz 1933, str. 121—216. — 3. Das Mittelalter. Graz 1933, str. 217—280. — 4. Die Zeit der Türkenkriege und der Reformation. Graz 1934, str. 281—344. — XXIX, 83—84.
- ČZN: Zgodovinsko društvo v Mariboru. [Redni občni zbor 3. decembra 1933.] (Anonimno) — XXIX, 89—92.
- ČZN: Banovinski arhiv v Mariboru. [Za leto 1932 in 1933.] (Anonimno) — XXIX, 92—93.
- ČZN: Aleksandru I., kralju Jugoslavije. (Anonimno) — XXIX, 97—98.
- ČZN: Deset primerov ohranjanja narodopisnega blaga. — XXIX, 163—164.
- ČZN: † General Rudolf Maister. — XXIX, 169—170.
- ČZN: † Dr. Fran Jankovič. — XXIX, 170—171.
- ČZN: Slovenska zgodovinska in narodopisna bibliografija za leto 1932. — XXIX, 171—197. — (Tudi posebej.)
- ČZN: Kos Milko: Zgodovina Slovencev. Od naselitve do reformacije, Ljubljana 1933. Kosmos. 256 str. + pril. — XXIX, 201—202.
- ČZN: Maj Josip: Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejša doba. Zv. 9. (str. 337—416), 10. (str. 417—496), 11. (str. 497—632). Izdala Družba sv. Mohorja. Celje 1931—1933. — XXIX, 202—203.
- ČZN: Petelin Stanko — Krošl Anton: Pregled občne zgodovine. I. Stari vek. Sestavil S. Petelin, 106 str. — II. Srednji vek. Sestavil A. Krošl. Str. 107—279. Celje 1934. Mohorjeva knjižnica 67. — XXIX, 203—205.
- ČZN: Stelé France: Cerkveno slikarstvo. O njegovih problemih, načelih in zgodovini. Mohorjeva knjižnica 66. Celje 1934. 8°. 211 str. — XXIX, 205.
- ČZN: Pirchegger Hans: Geschichte der Steiermark 1740—1919 und die Kultur- und Wirtschaftsgeschichte 1500—1919. Graz 1934. Leuschner & Lubensky. 8°. 637 str. — XXIX, 207—208.
- ČZN: Leskoschek Franz: Geschichte des Weinbaues in Steiermark. I. Die Geschichte und Topographie des steirischen Weinbaues von der vorrömischen Zeit bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts. Graz 1934. 56 str. + 11 slik. — XXIX, 208—209.
- ČZN: Mariborski koledar 1935. Izdala in založila Nabavljalna zadruga državnih uslužbencev v Mariboru. Za uredniški odbor: N. I. Vrabl. Maribor. 8°. 176 str. — XXIX, 211.
- ČZN: Muc Martin: Skozi Sibirijo. Zgode in nezgode slovenskega vojaka v svetovni vojni. I. Ljubljana 1933. — II. Ljubljana 1934. 8°. 210 str. — XXIX, 216.
- ČZN: Neubert M.: Alexanders des Grossen Balkanzug. Petermanns Mitteilungen LXXX, 1934, 281—289. — XXIX, 216.
- ČZN: Maučec Jože: Slovenska krajina: Merilo 1:150.000. Založba: Klub prekmurških akademikov. Tisk: Jugoslovanska tiskarna, Ljubljana 1934. — XXIX, 216—218.
- ČZN: Zgodovinsko društvo v Mariboru. [Redni občni zbor 24. februarja 1935.] (Anonimno) — XXIX, 222—224.
- ČZN: Banovinski arhiv v Mariboru. [Leto 1934.] (Anonimno) — XXIX, 228—229.
- IMDM: Društveni glasnik. Muzejsko društvo v Mariboru. [Redni občni zbor 11. februarja 1934.] — II, 45—47.

IMDM: Naši javnosti. (Muzejsko društvo v Mariboru.) — II, 48.

Kron: Maribor ob Dravi. — I, 206—208.

Schmidt Max: Neuere Arbeiten über Untersteiermark, Leipzig 1937, 500.

Kron: Mariborski otok. — I, 231—233.

Kron: Mariborska kronika od 1. I. do 1. VI. 1934. — I, 255—258, slike.

Kron: Topografska dinamika Mariborskega polja. — I, 322—325.

Schmidt Max: Neuere Arbeiten über Untersteiermark, Leipzig 1937, 501.

Kron: Mariborska kronika. Od 1. VI. do 1. X. 1934. — I, 340—342, slike.

MaK: »Pivnici« na Rotovškem trgu. (Drobtine iz zgodovine nekdanjih hiš št. 2 in št. 3 na Rotovškem trgu.) — VIII, 59—70, slike.

MV: Jože Vošnjak. Ob stoletnici rojstva. (Styriacus) — VIII, 10 (13. januarja) 4.

MV: Pred usodnimi petnajstimi leti. Boj za slovensko mejo na Štajerskem na mirovni konferenci v Parizu. (Styriacus) — VIII, 57 (10. marca) 3.

MV: Iz naše politične preteklosti. Radvanjska afera. [Friderik Brandstätter in Konrad Seidl.] (Styriacus) — VIII, 63 (17. marca) 4.

MV: Muzejsko društvo v Ptuj. Predavanje prof. Baša o zgodovini Ptuja. [Povzetek: Anonimno.] — VIII, 105 (9. maja) 4.

MV: Važno narodopisno poglavje. Ženska domača obrt na Mariborskem tednu. (Styriacus) — VIII, 185 (17. avgusta) 3.

Znanstveni vestnik: Mariborski znanstveni zavodi. — I, 7—8.

1935

Kronika slovenskih mest. II. leto. Izdaja mestna občina v Ljubljani. S sodelovanjem mestnih občin Maribor, Celje, Ptuj, Kranj in Novo mesto. (Krajevna uredništva: Franjo Baš, Maribor...) V Ljubljani, t. Učiteljska tiskarna 1935. 4°.

Maribor. (Styriacus) — Jugoslovansko-češkoslovaška liga v Mariboru. Maribor 1935, 19—21.

Narodopisni položaj Slovenske krajine. — Slovenska krajina, Beltinci 1935, 108—115. — (Tudi posebej.)

Savnik Roman: ČZN XXX/1935, 98.

ČZN: Dr. Pavel Turner. — XXX, 45—62, 1 slika, povzetek: nem. — (Tudi posebej.)

ČZN: Wutte Martin: Miesstal und Unterdrauburg. [Volk und Reich, 1./2. Beiheft, Juni 1934, 205—223.] (F. B.) — XXX, 84—93. — (Tudi posebej.)

ČZN: Seuffert Burkhard: Drei Register aus den Jahren 1478—1519. Untersuchungen zu Politik, Verwaltung und Recht des Reiches, besonders des deutschen Südostens. Innsbruck 1934. 8°. XXXII + 467 str., 48 pisemskih slik. — XXX, 109.

ČZN: Srednjeevropski arheologi v Mariboru (12. in 13. septembra 1935). — XXX, 123.

ČZN: Odkritje spomenika dr. h. c. donu Franu Buliću 15. septembra 1935 v Zagrebu. — XXX, 124.

ČZN: Desetletnica Muzealnega društva v Varaždinu. — XXX, 124—125.

ČZN: Otvoritev Muzeja kneza Pavla v Beogradu. [18. januarja 1936.] — XXX, 173—174.

ČZN: Melik Anton: Slovenija. Geografski opis. I. Splošni del. 1. zvezek. V Ljubljani 1935. Izdala Slovenska Matica. 8°. 393 str. — XXX, 175—176.

ČZN: Korespondencija Rački — Strossmayer. Uredio Ferdo Šišić. O stogodišnjici rođenja Franje Račkoga izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga prva, od 8. okt. 1860 do 28. dec. 1875. Zagreb 1928; knjiga druga od 6. januara 1876 do 31. dec. 1881. Zagreb 1929; knjiga treća, od 5. januara 1882 do 27. juna 1888. Zagreb 1930; knjiga četvrta, od 2. jula 1888 do 15. februara 1894. Zagreb 1931. — XXX, 176—181.

ČZN: Bruckner Hans: Der deutsch-slowenische Grenzraum. Die südostdeutsche Volksgrenze. Berlin 1934. 8°. Str. 178—188, 3 karte + 21 slik. — XXX, 181—183.

ČZN: Minařik Fr.: Črtice iz zgodovine kranjske farmacije. (Ponatis iz Apotekarskega Vjesnika u Zagrebu iz let 1930—1935.) — XXX, 183.

ČZN: Zgodovinsko društvo v Mariboru. [Redni občni zbor 12. januarja 1936.] (Anonimno) — XXX, 187—188.

- ČZN: Banovinski arhiv v Mariboru. [Leto 1935.] (Anonimno) — XXX, 191—192.
- J: Bratje na obeh straneh Mure — nekdanj in danes. [Pripombe k št. 138.] (Styriacus) — XVI, 143 (23. junija) 3—4.
- JiČ: Pirchegger Hans: Geschichte der Steiermark. 1282—1740. Graz 1931. 8°. 555; — 1740—1919. Graz 1933, 8°, 639. — I, 135—139.
- JiČ: Bibliographie zur Geschichte, Landes- und Volkskunde der Steiermark 1914—1930. Archiv für Bibliographie, Beiheft 10, Lfg 1, Linz a. Donau 1932, 8°, 139. — I, 217—219.
- JiČ: Hribar Ivan, Moji spomini. I. del, od 1853 do 1910. Ljubljana 1928, 8°, 502; II. del, Oslobojevalna doba. Ljubljana 1928, 8°, 549; III. del, od 1929 dalje. Ljubljana 1932, 8°, 208; IV. del: Odgovor Franu Erjavcu in Franu Sukljeju. Ljubljana 1933, 8°, 78.
- Suklje Franjo, Iz mojih spominov. I. V Ljubljani 1928, 8°, 217; II. Ljubljana 1929, 8°, 204; III. V Ljubljani 1929, 8°, 276. Sodobniki mali in veliki. Ljubljana 1933, 8°, 344. — I, 577—583.
- Kron: Mariborska kronika. Od 1. X. do 31. XII. 1934. (Anonimno) — II, 93—94, 1 slika.
- Kron: Teritorialna razdelitev Maribora. (Jakob Orešnik) — II, 122—126.
- Schmidt Max: Neuere Arbeiten über Untersteiermark. Leipzig 1937, 501.
- Kron: Mariborska kronika od 1. I. do 1. V. 1935. (Anonimno) — II, 184—187, 6 slik.
- Kron: Mariborska kronika. Od 1. V. do 1. X. 1935. — II, 257—259, 326—329, 4 slike.
- MaK: Vladaři v Mariboru. — IX, 39—55.
- MV: Prof. dr. Anton Dolar. (9. V. 1875—9. V. 1935.) (Fabius) — IX, 105 (9. maja) 3.
- MV: Zgodovinski Maribor. Odgovor na objavo glasu iz javnosti. (Styriacus) — IX, 110 (15. maja) 3.
- MV: Kako se zaščiti zgodovinski Maribor. Sklepi ankete gradbenikov in zgodovinarjev v mestni posvetovalnici. — Dve struji. — Za kompromisno formulo. (Anonimno) — IX, 133 (13. junija) 3.
- MV: Pojasnilo stališča [k uvodniku Dve podobi (Maribora) v št. 134 od 14. junija, 1]. — IX, 135 (15. junija) 3.
- MV: Zaščita zgodovinskega Maribora. Dosežen kompromis med gradbeniki in zgodovinarji. Pravilnik o zaščiti zgodovinskih in umetniških spomenikov v Mariboru v nekoliko spremenjeni obliki sprejet. (Anonimno) — IX, 137 (18. junija) 2.
- MV: Geopolitičen položaj Slovencev. [Povzetek predavanja. Anonimno.] — IX, 232 (12. oktobra) 3.
- MV: Mariborski grad. Njegova zgodovinska vrednost. Grad je simbol domačih gospodarjev, ki so vladali domačemu podravskemu ljudstvu. Z nakupom je mestna občina manifestirala domačina kot gospodarja zemlje, na kateri grad stoji. (Anonimno) — IX, 241 (23. oktobra) 2.
- Misel in delo: Nemški kredentizem in Podravje. (Jurij Glavič) — I, 82—83.
- S: Škoda za mogočno lipo. Pri Sv. Martinu na Pohorju. (Anonimno) — LXIII, 95 (26. aprila) 4.
- S: Maribor in gradbeni zakon iz leta 1931. (Anonimno) — LXIII, 114 (19. maja) 3.
- S: Za mestnim obzidjem. (F-i-K.) — LXIII, 114 (19. maja) 4.
- S: Maribor in gradbeni zakon iz leta 1931. [Popravki pomot v članku od 19. maja.] (Anonimno) — LXIII, 115 (21. maja) 4.
- S: Preureditev mariborskega gradu. Po načelih inženjerja S. Deva, (Anonimno) — LXIII, 116 (22. maja) 4.
- S: Za vzgojo javnosti. (F-i-K.) — LXIII, 122 (29. maja) 7.
- S: Mariborski gospodarski krogi in grad. (Anonimno) — LXIII, 127 (5. junija) 4.
- S: Zgodovinski Maribor. [Anketa o zaščiti mariborskih zgodovinskih spomenikov.] (Anonimno) — LXIII, 134 (14. junija) 4.
- S: Zaščita zgodovinskega Maribora. (Anonimno) — LXIII, 137 (18. junija) 2.
- S: Naše stališče. [Anketa o bodočnosti mariborskega gradu.] (Anonimno) — LXIII, 139 (20. junija) 6.
- S: Mariborski občinski svet. Nove spremembe glede uvoznine. Preureditev gradu preložena. (Anonimno) — LXIII, 140 (22. junija) 2.
- S: Grad — muzej. (Anonimno) — LXIII, 143 (26. junija) 4.

S: Dragocena pridobitev za naš muzej. (Anonimno) — LXIII, 144 (27. junija) 4.
 S: Beseda o mariborskem gradu. (Anonimno) — LXIII, 253 (3. novembra) 13.
 SBL: Mursa Josip — II, 181—182.
 SBL: Muršec Jožef, Živkov — II, 182—184.
 SBL: Nagy Aleksander — II, 188.
 SBL: Novak Peter — II, 208—209.
 SBL: Ornig Josef — II, 230—231.
 SBL: Ozmec Jožef — II, 239.
 SBL: Petejan Josip — II, 320.
 SGp: Iz narodnih bojov Tiskarne sv. Cirila. [Tiskarna je bila štajersko narodno središče.] — LXIX, 37, priloga, (11. septembra) 8—10.
 Jugoslavija. Ročni šolski zemljevid. Izdelala Franjo Baš in Milan Verk. 1:2.000.000. V Mariboru, Učiteljski dom 1935. 40×33. Barvna litografija.
 Ročni šolski zemljevid Dravske banovine. Izdelala Franjo Baš in Milan Verk. 1:600.000. Maribor, »Učiteljski dom«, t. Mariborska tiskarna. 1935. 40,5×27,5. Barvna litografija.

1936

- Prostovoljna gasilska četa v Mariboru 1871—1936. [Ured.] (Styriacus). Izdala in založila Prostovoljna gasilska četa v Mariboru. Maribor 1936. 68 str. 8°.
 Kronika slovenskih mest. III. leto. Izdaja mestna občina v Ljubljani. S sodelovanjem mestnih občin Maribor, Celje, Ptuj, Kranj in Novo mesto. (Krajevna uredništva: Franjo Baš, Maribor...) V Ljubljani, t. Učiteljska tiskarna 1936. 4°.
 Iz zgodovine gasilstva v Mariboru. (Styriacus) — Prostovoljna gasilska četa v Mariboru, 1871—1936, Maribor 1936, 15—53.
 Predzgodovinski spomeniki Maribora (B.) — Jubilejna revija V. Mariborskega tedna od 1. do 9. VIII. 1936, 8—9, 5 slik, angl. prevod.
 Poetovio — rimski Ptuj. (B.) — ibid, 12—14, 5 slik, angl. prevod.
 Naši gradovi. (B.) — ibid, 17—18, 3 slike.
 Slovenska narodnostna meja na severovzhodu. — Naši obmejni problemi. V Ljubljani 1936, 19—35, 1 zvd.
 Schmidt Max: Neuere Arbeiten über Untersteiermark, Leipzig 1937, 498.
 ČZN: Fabrici Erwin Edler von Südwalden: Die Burgen der Stadt Marburg a. d. D. mit besonderer Berücksichtigung des Treppenrisalites an der jetzigen Burg. Von der Technischen Hochschule München zur Erlangung der Würde eines Doktors der technischen Wissenschaften (Dr.-Ing.) genehmigte Abhandlung. München 1935. 8°. 15 str. — XXXI, 40.
 ČZN: Kos Milko: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani. 11. Historični odsek. 3. Ljubljana 1936. 8°. 156 str. — XXXI, 86—88.
 ČZN: 50-letnica Srpske Kr. akademije nauka. — XXXI, 140—141.
 ČZN: Dr. Fran Linger — XXXI, 144.
 ČZN: Dr. Ljudevit Pivko — XXXI, 145.
 ČZN: Suetter Hugo, Der nationale Kampf in der Südsteiermark 1867 bis 1897. Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München und des Instituts für ostbairische Heimatforschung in Passau. Nr. 12. München 1936. 8°. 133 str. + 1 zvd. — XXXI, 149—150.
 ČZN: Jugoslovenski istorijski časopis. Direktor St. Stanojević, urednik Viktor Novak. Saurednici Vladimir Corovlć, Beograd; Ferdo Šišić, Zagreb; Milko Kos, Ljubljana. Ljubljana-Zagreb-Beograd 1935—1936. V. 8°. Godina I, 799 + XIV str. God. II 493 Str. — XXXI, 150—151.
 ČZN: Chmelář Joseph: Les minorités nationales en Europe centrale. Prague 1937. 8°. 122 str. + 1 zvd. — XXXI, 154.
 ČZN: Zgodovinsko društvo v Mariboru leta 1936. [Redni občni zbor 14. februarja 1937.] (Anonimno) — XXXI, 155—157.
 ČZN: Banovinski arhiv v Mariboru leta 1936. (Anonimno) — XXXI, 159—160.

- GMDS: G. Graber: Volksleben in Kärnten. Mit 4 Tafeln in Mehrfarbendruck, 157 Bildern auf 100 Tafeln in Kupferstichdruck u. 1 Flurkarte von Kärnten. Graz 1934. 8°. 455 str. — XVII, 153—154.
- IMDM: Društveni glasnik. Izvestje Muzejskega društva v Mariboru v letu 1935. [Občni zbor 9. februarja 1936.] (Anonimno) — III, 29—32.
- IMDM: Naši javnosti. (Muzejsko društvo v Mariboru) — III, platnice 3.
- JIC: Ruda Jurčec, Krek. Ljubljana 1935, 8°, 173. — II, 209—212.
- JIC: Schünemann Konrad, Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia. Veröffentlichungen des Institutes zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München und des Instituts für ostbayrische Heimatforschung in Passau. I. Berlin 1935, 8°, 409. — II, 288—290.
- JIC: Kidrič Franec, Korespondence Janeza Nepomuka Primea 1808—1813. Korespondence pomembnih Slovencev 1. Izdalo Znanstveno društvo v Ljubljani. 1934, 8°, 202. — II, 292—293.
- JIC: Časopis za zgodovino in narodopisje. (XXI—XXX; 1926—1935). — II, 308—316.
- JIC: Pokrajinski muzej v Mariboru. — II, 430—438.
- Kron: Iz zgodovine gostilničarstva v Mariboru. (Janko Škorec) — III, priloga št. 2, 22—23.
- Kron: Otmar Reiser † — III, 139—140.
- MZ: Aristides auf Aegina oder Erbauliches von der Burg in Maribor. (Styriacus) — LXXVI, 90 (19. aprila) 5.
- MaK: Iz starega velikega Maribora. — X, 49—69, slike.
- A. M. [= Anton Melik]: GV XII—XIII/1936—1937, 223, V. T. [= Vladimír Travner]: CZN XXXI/1936, 46; Schmidt Max: Neuere Arbeiten über Untersteiermark, Leipzig 1937, 498.
- MV: Vazne arheološke najdbe v Mariboru. [Prvoaprilska šala.] (Styriacus) — X, 75 (1. aprila) 3.
- MV: Prvi slovenski gasilski red. [Anonimno. Prepisano iz Prostovoljne gasilske čete v Mariboru 1871—1936, 1936, 17—18.] — X, 173 (31. julija) 4.
- MV: Kako je bila ustanovljena gasilska četa v Mariboru. [ibid. 25—27.] — X, 174 (1. avgusta) 3.
- Misel in delo: Podravje v luči nemške iredente. (Jurij Glavič) — II, 171—182.
- Piramida: Razstava slik na steklo in domače keramike na mariborskem tednu. (Job) — I, 1936—1937, 155—156.
- Slovenska straža:
Izgubljeno Koroško. (B.) — I, 1936—37, 2 (16. oktobra) 1—2.
Nemška invazija na Slovensko Štajersko. (Styriacus) — I, 1936—37, 2 (16. oktobra) 3—4.
Ptuj — središče slovenstva. (B.) — I, 1936—37, 3 (20. novembra) 2—3.
- Slovenski dom: Človek s Pohorja in Slovenskih gor. [Povzetek predavanja. Anonimno.] — I, 262 (14. novembra) 2.
- Jugoslavija. Ročni šolski zemljevid. Izdelala Franjo Baš in Milan Verk. 1:2.000.000. Maribor, Učiteljski dom (ok. 1936). 49×42. Barvna litografija.
- Pohorje. Izdelala Franjo Baš in Milan Verk. 1:150.000. Maribor, »Učiteljski dom«, t. Mariborska tiskarna. 1936. 40,5×31,5. Barvna litografija.

1937

- Kovačičev zbornik. Uredila Franjo Baš in Janko Glaser. Izdalo (kot XXXII. letnik Časopisa za zgodovino in narodopisje) Zgodovinsko društvo v Mariboru. 1937.
- Kronika slovenskih mest. IV. leto. Izdaja mestna občina v Ljubljani. S sodelovanjem mestnih občin Maribor, Celje, Ptuj, Kranj in Novo mesto. (Krajevna uredništva: Franjo Baš, Maribor...) V Ljubljani, t. Učiteljska tiskarna 1937. 4°.
- Ruše. (Topografska skica po spominih na Glaserjev Jankovščak.) (Job) — Slovensko planinsko društvo, podružnica Ruše. Ruše 1937, 60—68.
- CZN: Izgoni na Dravskem polju. — XXXII, 325—340, 13 slik na 3 pril., povzetek: nem. — (Tudi posebej.)
- GV: Klemene J. — Saria B., Archäologische Karte von Jugoslawien. Blatt Ptuj. 8°. p. 99. Mit vier Abbildungen und einem Detailplan von Poetovio als Beilage. Im

- Selbstverlage der Akademien der Wissenschaften Beograd-Zagreb. 1936. — XII—XIII, 1936—1937, 225—226.
- GV: Werner Gerhard dr. [ps. = Helmut Carstanjen], Sprache und Volkstum in der Untersteiermark. Forschungen zur deutschen Landes und Volkskunde. Bd. XXXI, H. 3. 8°. 175/285 str. Mit einer grossen farbigen Karte, 11 Kartenskizzen im Text und 15 Bildern auf 8 Tafeln. Stuttgart 1935. — XII—XIII, 1936—1937, 226—228.
- GV: Kraft Doris: Das untersteirische Drauland. Deutsches Grenzland zwischen Unterdrauburg und Marburg. Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München und des Institutes für ostbairische Heimatforschung in Passau. Nr. 10. München 1935. 8°. VIII+155 str. + 16 pril. — XII—XIII, 1936—1937, 228—230.
- GMDS: Archäologische Karte von Jugoslawien. Blatt Ptuj. Bearbeitet von Josip Klemenc und Balduin Saria. Beograd-Zagreb [1937]. — XVIII, 147—148.
- JiČ: Hugo Suetter, Der nationale Kampf in der Südsteiermark 1867 bis 1897. Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten und des Instituts für ostbairische Heimatforschung in Passau. Nr. 12. München 1936, 8°, 133 + 1 zemljevid. — III, 403—412.
- JiČ: Bibl Viktor, Die Tragödie Österreichs, Leipzig und Wien 1937, 8°, 587. — III, 508—509.
- JiČ: Fran Kovačič — sedemdesetletnik. — III, 621—623.
- Jugoslovenska revija (za propagandu turizma):
 Gradovi v Mariboru in njegovi okolici. — I, št. 9—10, 13—14.
 Predzgodovinski spomeniki Maribora. — I, št. 11—12, 8.
- KČKD: Delavske razmere v Mariboru začetkom ustavne dobe. (Fabius) — 50—61.
- MV: 50-letnica Srpske kr. akademije znanosti v Beogradu. (Anonimno) — XI, 18 (23. januarja) 2.
- MV: Viktor Hoffiller — šestdesetletnik. (Anonimno) — XI, 40 (19. februarja) 2.
- MV: Ob prvem slovenskem strokovnem žurnalističnem delu. Vatrovec Fran, dr.: 140 let slovenske žurnalistike. Ponatis iz Mariborskega Večernika Jutra. Samozaložba. Maribor 1937. 8°. 62 str. (F. B.) — XI, 41 (20. februarja) 2—3.
- S: Beseda o muzejskem vprašanju. — LXV, 227 (3. oktobra) 9.
- Slovenska straža: Slovenski značaj Mežiške doline. (B.) — I, 1936—37, 4 (6. marca) 1—2.
- Slovenski dom: Naša severovzhodna meja iz zemljepisnega in zgodovinskega vidika. [Povzetek predavanja. Anonimno.] — II, 285 (16. decembra) 3.
- Slovenske Gorice, Dravsko polje. Izdelala Franjo Baš in Milan Verk. 1:150.000. Maribor, Učiteljski dom, t. Podravska tiskarna. 1937. 42×34. Barvni ofsetni tisk.

1938

- Razstavi katalog Pokrajinskega muzeja v Mariboru. (Anonimno) Maribor, Pokrajinski muzej (t. Tiskarna sv. Cirila) 1938. 56 str. 8°.
- Socialni problemi slovenske vasi. I. zvezek. Spisala: Dr. Ivo Pirc & Franjo Baš. Natisnili J. Blasnik naasl., Univerzitetna tiskarna in litografija d. d. v Ljubljani. Ljubljana 1938. 127 str. 8°. — Zbirka študij Socialno ekonomskega inštituta v Ljubljani. 2.
- Časopis za zgodovino in narodopisje. Izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru. Leto XXXIII. Uredili prof. Fran Kovačič, Franjo Baš in Janko Glaser. Maribor, Mariborska tiskarna 1938.
- Kronika slovenskih mest. V. leto. Izdaja mestna občina v Ljubljani. S sodelovanjem mestnih občin Maribor, Celje, Ptuj, Kranj in Novo mesto. (Krajevna uredništva: Franjo Baš, Maribor...) V Ljubljani, t. Učiteljska tiskarna 1938. 4°.
- Ziviljenjski nivo kmeta. — Socialni problemi slovenske vasi. I. Ljubljana 1938, 115—122.
- Doba Ivana Dečka. (J. Orešnik) — Dr. Ivan Dečko in njegova doba. Maribor 1938, 5—29.
- Glaser Janko: ČZN XXXIII/1938, 221—222.

- Življenjski nivo kmeta. 7 str. — Kmetijska anketa pri kraljevski banski upravi dravske banovine v Ljubljani od 30. maja do 3. junija 1938. [Ciklostil.]
- Arhiv za zgodovino in narodopisje: (Gradivo za zgodovino prevrata v Podravju in Pomurju.) (Anonimno) — III, 1—48.
- Izšlo kot prilogi k ČZN 1938. Nadaljevanje je banska uprava prepovedala. Celotna objava je bila projektirana na približno 20 tiskovnih pol. Gradivo zanjo je bilo — vsaj v glavnem — zbrano in Bašev rokopis izdelan. [Izjava Janka Glazerja.]
- ČZN: Doneski k zgodovini Gornjegrajskega. I. Gornjegrajsko na prehodu iz XVIII. v XIX. stoletje. — XXXIII, 1—16, povzetek: nem.
- ČZN: Radenska tlaka v letih 1806—1815. — XXXIII, 43—44.
- ČZN: Kreft Bratko, Velika puntarija. Dramska kronika iz leta 1573 v petih dejanjih. Izdala Slovenska Matiea v Ljubljani. 1937. 8°. (145 str.), uvod 20 str. — XXXIII, 46.
- ČZN: Zadrugi zbornik. Izdala in založila Zveza slovenskih zadrug r. z. z o. z. v Ljubljani. 1937. 4°. 126 str. — Vošnjak Bogumil: Ob stoletnici Mihe Vošnjaka. Beograd 1937. V. 8°. 32 str. — XXXIII, 53—54.
- ČZN: Dobrovoljci, kladivarji Jugoslavije. 1912—1918. Zbrali in uredili dr. Turk Ernest, Jeras Josip, Paulin Rajko. Ljubljana 1936. Izdanje in samozaložba »sreskih organizacij saveza ratnih dobrovoljaca kraljevine Jugoslavije« v Ljubljani in Mariboru. 4°. 825 str. — XXXIII, 54—55.
- ČZN: (Stoinschegg August), Chronik des Männergesangvereines in Maribor 1846—1936. Maribor 1936. V. 8°. 339 str. — XXXIII, 56—57.
- ČZN: Karlovšek Jože, Slovenski ornament. Zgodovinski razvoj. Izdalo Udruženje diplomiranih tehnikov v Ljubljani. 1935. 8°. 129 str. (127 slik). — Ljudski in obrtniški izdelki. Izdalo Udruženje diplomiranih tehnikov v Ljubljani. 1937. 8°. 107 str. (112 slik). — XXXIII, 60—61.
- ČZN: Zgodovinsko društvo v Mariboru. [Redni občni zbor 16. januarja 1938.] (Anonimno) — XXXIII, 61—63.
- ČZN: Banovinski arhiv v Mariboru. [Leta 1937.] (Anonimno) — XXXIII, 64.
- ČZN: Doneski k zgodovini Gornjegrajskega, II. Trg Ljubno. — XXXIII, 65—86, povzetek: nem.
- ČZN: Brodar S., Das Paläolithikum in Jugoslawien. Sonderdruck aus Quartär, Bd. I. Berlin 1938. 4°. 140—172 + XI str. — XXXIII, 111.
- ČZN: Klemenc J., Archaeologische Karte von Jugoslawien, Blatt Zagreb. Jugoslavischer Ausschuss des internationalen Verbandes der Akademien v založbi knjigarne F. Pelikan, Beograd 1938. 8°. 123 + IV str. + 1 karta 1:100.000. — XXXIII, 111—112.
- ČZN: Cusin Fabio, Documenti per la storia del confine orientale d'Italia nei secoli XIV e XV. Archeografo Trilestino. Vol. XXI della III. serie, XLIX della raccolta. Trieste 1936, 3—131. — XXXIII, 119—120.
- ČZN: Die Kärntner Slowenen in Vergangenheit und Gegenwart. Grundsätzliches zur Minderheitenfrage. Im Selbstverlage des Slowenischen Kulturverbandes. Klagenfurt 1937. 8°. 150 str. — XXXIII, 120.
- ČZN: Doneski k zgodovini Gornjegrajskega. III. Zadrebki lončarji — XXXIII, 129—146, 1 slika, 2 zemljevida, povzetek: nem.
- ČZN: † Viktor Skrabar — XXXIII, 209—210.
- ČZN: † Fra Lujo Marun — XXXIII, 210—211.
- ČZN: Sestanek zgodovinarjev v Celju. [5. februarja 1939.] — XXXIII, 211—212.
- ČZN: Grivec Franc, Slovenski knez Kocij. Ljubljana 1938. 8°. 299 str. + karta politične razdelitve slovenskega ozemlja v 9. stoletju. — XXXIII, 216—217.
- ČZN: Zwitter Fran, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni. Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani, 14. Historični odsek 5. Ljubljana 1938. 8°. 112 str. — XXXIII, 217—219.
- ČZN: Lončar Dragotin: Dr. Janko Serbec. Družbenoslovna črtica v okviru njegovih narodnopolitičnih in gospodarsko-socialnih načel. Ponatisk iz »Sodobnosti«. Ljubljana 1937. 8°. 30 str. — XXXIII, 221.
- ČZN: Kus-Nikolajev Mirko, Migracioni putevi seljačkih slika na staklu. Narodna starina 33, Zagreb 1937, 77—82. — XXXIII, 225.

- ČZN: Gaheis Aleksander, Lauriacum. Führer durch die Altortümer von Enns. Linz 1937. 8°. 92 str. + 2 plana. — XXXIII, 225.
- ČZN: Zgodovinsko društvo v Mariboru. [Redni občni zbor 12. februarja 1939.] (Anonimno) — XXXIII, 225—227.
- ČZN: Muzejsko društvo v Mariboru. [Redni letni občni zbor 5. marca 1939.] (Anonimno) — XXXIII, 227—229.
- ČZN: Banovinski arhiv v Mariboru. (Anonimno) — XXXIII, 232.
- Defjanje: Hitlerjevstvo v Sloveniji. (Janko Vrabec) — I, 69—70.
- GV: Glauert Günther, Zur Besiedlung der Steiner Alpen und Ostkaravanken. Das Gebiet Freibach, Kanker, Sann und Miess. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung, I, 2. Berlin 1937, 457—486. Z 2 prilogama in 2 kartama. — XIV, 151—152.
- J: Razmah v svobodi. (Styriacus) — XIX, 182 (7. avgusta) 3, 2 slike.
- J: Maribor nekoč in danes. (Fabius) — XIX, 284 (8. decembra) 9, 1 slika.
- MZ: Geschichtlicher Rückblick auf Maribors Gewerbe. Vortrag des Archivars Prof. Baš im Rahmen einer Tagung der Mariborer Gewerbetreibenden. [Povzetek predavanja. Anonimno.] — LXXVIII, 18 (23. januarja) 4.
- MV: Sredi Maribora, kjer se prellva staroslavna pretoklost v živahno sodobnost. (Anonimno) — XII, 86 (16. aprila) 4.
- Misel in delo: Nemštvo včeraj in danes. Po Berchtesgadenu. (Jurič Glavič) — IV, 80—83.
- S: Razgovor z arhivarjem prof. Bašem. O nastanku in tradiciji mariborskih znanstvenih ustanov. td [= Tine Debeljak] — LXVI, 48 (27. februarja) 9.
- S: Zemlja in človek v naši Prlekiji. (Job) — LXVI, 197 (28. avgusta) 11, 5 slik, 1 skica.
- SN: Mariborsko obrtništvo pred vojno in zdaj. Na eni strani je sicer precej napredovalo, na drugi se je pa tudi proletariziralo. [Povzetek predavanja. Anonimno.] — LXXI, 279 a (13. decembra) 2.
- Trgovski list: Iz zgodovine mariborske trgovine. (Fabius) — XXI, 84 (4. avgusta) 13, 1 slika.

1939

- Časopis za zgodovino in narodopisje. XXXIV. Uredila Franjo Baš in Janko Glasar. Izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru. V Mariboru, (t. Mariborska tiskarna) 1939.
- Kronika slovenskih mest. VI. leto. Izdaja mestna občina v Ljubljani. S sodelovanjem mestnih občin Maribor, Celje, Ptuj, Kranj in Novo mesto. (Krajevna uredništva: Franjo Baš, Maribor...) V Ljubljani, t. Učiteljska tiskarna 1939. 4°.
- Ptujska šola v minoritskem samostanu. (Styriacus) — Pax et bonum, Ptuj 1939, 155—163.
- Muzeji, galerije in spomeniško varstvo v Sloveniji 1918 do 1938. — Spominski zbornik Slovenije ob dvajsetletnici Jugoslavije, Ljubljana 1939, 314—319.
- ČZN: Prelat dr. Fran Kovačič. — XXXIV, 1—39, 4 slike, 1 pril., povzetek: lat. — (Tudi posebej.)
- ČZN: Od kod Sernci? — XXXIV, 106—107.
- ČZN: Savnik R. In Knific Fr., Kažipot v Krko na Koroško. Ljubljana 1939. 16°. 72 str. Knjižice. Št. 134 a. — XXXIV, 114.
- ČZN: Winkelmann Erich, Zur Geschichte des Luthertums im Untersteirischen Mur- und Draugebiet. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neueren Österreich. 54. Jg. 1933, 98—117; 55. Jg. 1934, 155—172; 56. Jg. 1935, 88—119; 57. Jg. 1936, 79—116; 58. Jg. 1937, 35—69. — XXXIV, 117—118.
- ČZN: Mesesnel France, Janez in Jurič Šubic. Ljubljana 1939. Založba »Ivan Grohar«. 4°. 259 stranl s 135 slikami in 17 prilogami (16 v barvah). — XXXIV, 126—127.
- ČZN: Paschlger Viktor, Landeskunde von Kärnten. Klagenfurt 1937. V. 8°. 344 str. s 110 slikami in prilogami v tekstu. — XXXIV, 131—132.
- ČZN: Ilešič Svetozar, Slovenska Ziljska dolina. Planinski vestnik 1939, 149—166. Ponatis. — XXXIV, 132.

- CZN: Grebenc O., *Moderno slovensko pohištvo po narodnih motivih*. Ljubljana 1938. Izdala in založila kr. banska uprava dravske banovine, VIII. oddelek, v Ljubljani. I. in II. del. 2°. 8 str. + 24 listov predlog. — XXXIV, 136—138.
- CZN: Mitrov mit. [Carl Clemen: »Der Mithrasmythus«, Bonner Jahrbücher zv. 142, 13—16, Darmstadt 1937.] — XXXIV, 139.
- CZN: Schlosserjevi doneski k topograflji Maribora in okolice. [Mariborer Zeitung 1937—1939.] — XXXIV, 139—140.
- CZN: Prvo zborovanje slovenskih zgodovinarjev. [Ljubljana, 16. decembra 1939.] (F. B.) — XXXIV, 142—144.
- CZN: Nova predzgodovinska postojanka na Pobrežju pri Mariboru. — XXXIV, 194—196, 1 skica med tekstom, 11 slik na pril.
- CZN: Filč Krešimir, Vjenčanje Tome Erdödiya s Marljom Ungnadovom. (Vjesnik kr. državnog arhiva u Zagrebu. VIII/1939, 42—6.) — XXXIV, 224.
- CZN: Skerl France, *Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860—1869*. Inauguralna disertacija. V Ljubljani 1938. V. 8°. 139 str. — XXXIV, 229—230.
- CZN: Skafar I., *Družba sv. Mohorja in Slovenska krajina*. V. 8°. 32 str. Celje 1937. — XXXIV, 230—232.
- CZN: Karlovšek Jože, *Slovenski domovi*. Naslovno stran in avtorjevo podobo narisal akademski slikar Božidar Jakac. V Ljubljani 1939. Izdala in založila Kleinmayer & Bamberg, d. z. o. z. 8°. 191 str. (63 str. besedila + 165 slik). (Ocenil z Marjanom Mušičem.) — XXXIV, 235—236.
- CZN: Slovenija. [Geopolitička i etnografska rasmatranja.] 1. snopič Srpskega književnega glasnika N. s. LIX, 46—48. — XXXIV, 241.
- CZN: Zgodovinsko društvo v Mariboru 1. 1939. [Redni občni zbor 14. januarja 1940.] (Anonimno) — XXXIV, 242—244.
- CZN: Muzejsko društvo v Mariboru 1. 1939. [Redni občni zbor 4. februarja 1940.] (Anonimno) — XXXIV, 244—249. — (Tudi posebej z naslovom Poročilo Muzejskega društva za leto 1939.)
- CZN: Banovinski arhiv v Mariboru 1. 1939. (Anonimno) — XXXIV, 250—251.
- CZN: Ljutomerski tabor. — XXXIV, 256.
- CZN: V maju 1939. [Uredniški program.] (Anonimno z Jankom Glaserjem.) Priloga na rdečem listu.
- GMDS: O stikih Maribora z Ljubljano v 19. stoletju. — XX, 394—399, povzetek: nem.
- Kron: Razvoj Maribora v 1. 1918—1938. — VI, 57—68, 16 slik.
- Kron: Prelat dr. Fraň Kovačič. — VI, 113—114, 1 slika.
- Kron: Mariborski teden. (Anonimno) — VI, 120.
- Oja: Grebenc O., *Moderno slovensko pohištvo po narodnih motivih*. Izdala in založila Uprava dravske banovine. Ljubljana 1938. 4 str. + 24 pril. 2°. — II, 136—138.
- Oja: Prepeluh Albin: *Prilpombe k naši prevratni dobi*. Z zemljevidoma Koroške in Primorja ter s sliko Prepeluha. Založila založba Univerzitetne tiskarne J. Blasnika nasl. d. d., Ljubljana 1938, 563 str. 8°. — II 219—220.
- Več: Profesor Baš o prevratni dobi na Spodnjem Stajerskem in v Prekmurju. Slovenci so se osvobodili v popolnem sporazumu z graško vlado. — Naša oblast se je ustanovila pravomočno in z ljudsko soglasnostjo. [Povzetek predavanja. Anonimno.] — XIII, 64 (18. in 19. marca) 6.
- Več: Baševa »srednješolska univerza« v gradu. Važna kulturna pridobitev v preurejenem mariborskem muzeju. (Anonimno) — XIII, 77 (4. aprila) 4.
- Več: Mariborski grad — pasivna postavka. — XIII, 194 (26. avgusta) 6.

1940

- Casopis za zgodovino in narodopisje. XXXV. Uredila Franjo Baš in Janko Glaser. Izdalo Zgodovinsko društvo v Mariboru. V Mariboru, (t. Mariborska tiskarna) 1940. Snopič 1—2. [Snopič 3—4 le kratki odtis.]
- Kronika slovenskih mest. VII. leto. Izdala mestna občina v Ljubljani. S sodelovanjem mestnih občin Maribor, Celje, Ptuj, Kranj in Novo mesto. (Krajevna uredništva: Franjo Baš, Maribor...) V Ljubljani, t. Učiteljska tiskarna 1940. 4°.

- ČZN: O Rečici kot trgu. — XXXV, 66—70.
- ČZN: Prof. Gabrijel Majcen — XXXV, 79.
- ČZN: Dr. Vladimír Travner — XXXV, 80—81.
- ČZN: Prof. dr. Ferdo Šišić — XXXV, 81.
- ČZN: Šolski svetnik Emilijan Lilek — XXXV, 82.
- ČZN: Glauert Günther, Landschaftsbild und Siedlungsgang in einem Abschnitt der südöstlichen Kalkalpen (Ostkarawanken und Stelner Alpen) und seinen Randgebieten. Südostdeutsche Forschungen III, 457—524. München 1938. — XXXV, 85—86.
- ČZN: Stelč France: Ptujška gora. Izdal župni urad na Ptujski gori. 1940. 8°. 130 str. — XXXV, 88.
- ČZN: Mravljak Josip, Kmetijski upori na Slovenskem. Maribor 1940. Samozaložba. 16°. 93 str. — XXXV, 88—89.
- ČZN: Mal Josip, Zgodovina slovenskega naroda. III. Leto svobode in deset let reakcije (1848—1860). Zv. 12—14 (str. 635—960); IV. Pod vodstvom prvakov (1860—1890). Zv. 15 (str. 961—1080); V. Naš čas (Po l. 1890). Zv. 16 (str. 1081—1216). Izdala Družba sv. Mohorja. Celje 1934—1939. V. 8°. — XXXV, 92—95.
- ČZN: Jeraj J., Slovenci in Jugoslavijska. Ljudska državljanska vzgoja. Maribor 1940. M. 8°. 77 str. — XXXV, 97—98.
- ČZN: Wester Jos., Splošno kazalo za 40 letnikov Planinskega vestnika I (1895) — XL (1940). Planinski vestnik 1940, št. 11—12. Ljubljana 1940. V. 8°. 103 str. — XXXV, 102.
- ČZN: Geramb Viktor, Steirisches Trachtenbuch. II. Von 1870 bis zur Gegenwart. Graz 1935—1939. V. 8°. I. [knjiga] str. 345—502; II. 619 str. — XXXV, 108—110.
- ČZN: Prehod iz bronaste v železno dobo. [Predavanje Walterja Schmida 25. maja 1940: Der Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit, dargestellt an steirischen Funden. »Das Joanneum«, Graz 1940. V. 8°. Str. 7—12 + 4 pril.] — XXXV, 111.
- ČZN: O čutari. [László Nagy: »A scutora«, Dunántúli szemle 1940, 14—31.] — XXXV, 112.
- ČZN: Pisma dr. Antona Korošca dr. Franu Jankoviču. Donesek k njegovi politični zgodovini. — XXXV, zv. 3—4, krtačni odtis.
- GV: Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja v Ljubljani. Izdal geografski institut na univerzi kralja Aleksandra v Ljubljani. Tekst napisal Svetozar Ilešič. Zbirka študij št. 5 Socialnega ekonomskega instituta v Ljubljani 1940. V. 8°. 38 str. + 16 zemljevidov. — XVI, 138—139.
- GV: Strmšek P., Šmarsko-rogaško-kožjanski okraj. Izdalo in založilo Tujsko-prometno društvo v Šmarju pri Jelšah 1940. V. 8°. 60 str. — XVI, 144.
- Oja: Kobanski teden. (Job) — III, 218—220.
- Oja: Gorše Miroslav: Doktor Valentin Zarnik, narodni buditelj, pisatelj in politik. Ljubljana 1940. V. 8°. 238 str. Izdala Slovenska Matica. Rokopis je priredil za tisk dr. Dragotin Lončar. (Job) — III, 352—353.
- Oja: Lah Ivan, dr., Druga knjiga spominov. Založil odbor za postavitve nagrobnega spomenika dr. Ivanu Lahu. Ljubljana 1940. 8°. 190 str. (Job) — III, 460.
- Oja: Vošnjak Bogumil, dr., Jugoslovanski odbor 1915—1918. [Cir.] Beograd 1940. M. 8°. 48 str. (Job) — III, 506—507.
- S: Naši krajevni muzeji. (Janko Vrabec) — LXVIII, 68 (23. marca), priloga, 10.
- Več: Bodočnost mesta leži v industrializaciji. [Povzetek predavanja nap. -rč (= Potrč).] — XIV, 18 (23. januarja) 4.
- Več: Ob krsti pravnika, zgodovinarja in humorista [dr. Vladimíra Travnerja]. (Styriacus) — XIV, 86 (16. aprila) 4.

1941

- Koledar obrambne Družbe sv. Cirila in Metoda: Narodopisni položaj Dravske doline. (Styriacus) — 33—36.
- MZ: Burgen und Schlösser im Unterland. (Anonimno) — LXXXI, 97 (30. aprila in 1. maja) 4—5.
- MZ: »Kunstdenkmäler des Unterlandes«. (Prof. B.) — LXXXI, 104 (9. maja) 5—6.

- MZ: »Geschichtsdenkmäler im Unterlande. Aus dem archäologischen Zeitalter des untersteirischen Menschen«. (Prof. B.) — LXXXI, 109 (15. maja) 5.
 MZ: »Volksbrauchtum im Unterland. Haus und Wohnung. — Trachten, Lieder und Feste«. — LXXXI, 141 (20. junija) 5—6.
 Več: Notar Oton Ploj † (Styriacus) — XV, 17 (22. januarja) 7.

1942

- MZ: Das untersteirische Bauernhaus. Zweckmässig, schön und natürlich fügt es sich überall in die Landschaft. — Sein ältester Vertreter, das Rauchstubenhaus, findet sich noch am Bachern und Possruck. — LXXXII, 325/326 (21./22. novembra) 5.

1943

- Museum der Stadt Marburg and der Drau, Archaeologische und Volkskundliche Abteilung. Marburg, 31. Januar 1943. 8 str. 8°. (Anonimno) [Ob otvoritvi muzeja.]
 MZ: Marburger Stadtrecht und Freiheitsbuch. — LXXXIII, 100/101 (10./11. aprila) 3.

1944

- Steirerland: Ein Spaziergang durch Marburgs alte Gassen. — Nr. 2, März, 8—9, 3 slike.

1945

- Steirerland: Als in Marburg noch ein Lendkapitän amtierte. Allerlei von der untersteirischen Flösserei. — Nr. 13, Februar, 8—9, 3 slike.
 VeM: Maribor svoboden! (Anonimno) — (9. maja) (4) strani.

1946

- KMD: Radgona. (Peter Vrabec) — 108—111.

1947

- SPor: Pred slovesno otvoritvijo mariborskega muzeja. Razgovor s kustosom mariborskega muzeja prof. Bašem. (Anonimno) — VIII, 226 (25. septembra) 4.
 ZČ: Okupatorska historiografija o Slov. Štajerskem. — I, 221—240. — (Tudi posebej.)

1948

- NOja: Leto 1848 in Maribor. — I, 45—52.
 NOja: Vilko Novak: Ljudska prehrana v Prekmurju. [Ljubljana 1947. 173 str.] — I, 123—125.
 NOja: Po zbirkah pokrajinskega muzeja v Mariboru. — I, 203—212. — (Tudi posebej z naslovom Pokrajinski muzej v Mariboru. Uvod v zbirke. V Mariboru, Muzejsko društvo 1948. II + 10 str. 8°.)
 Turizem in gostinstvo: Vzhodna Koroška. (Peter Vrabec) — II, 217—220.
 VeM: 16. marec — dan splošnega popisa prebivalstva. Popisi prebivalstva v zgodovini. [Intervju.] K. V. [= Kirbus Vinko] — IV, 22 (13. marca) 1.
 VeM: Prirodni in kulturni spomeniki v turizmu Maribora. (F. B.) — IV, 33 (21. aprila) 3.

- NOja: Dr. Anton Melik: Jugoslavija. Zemljepisni pregled. Državna založba Slovenije. — II, 58—59.
- SBL: Pipuš Radoslav — II, 352—353.
- SBL: Pirc Matija — II, 358.
- SBL: Pišek Franc — II, 366.
- SBL: Pivko Ljudevit — II, 368—369.
- SBL: Ploj Jakob — II, 386—387.
- SBL: Ploj Miroslav — II, 387—388.
- SBL: Ploj Oton — II, 388.
- SBL: Poljanec Leopold — II, 436—437.
- SBL: Porekar Anton — II, 456.
- SBL: Potočnik Matko — II, 463—464.
- SBL: Povalej Josip — II, 465.
- SBL: Požegar Avgust — II, 469—470.
- SBL: Praprotnik Franc — II, 474.
- SE: Prispevek k zgodovini naših moških noš. — II, 48—54, povzetek: fr.
- SE: Delo Zgodovinskega društva v Mariboru. — II, 114—115.
- SE: Etnografska razstava Pokrajinskega muzeja v Mariboru. — II, 116—121.
- SE: Etnografska zbirka Mestnega muzeja v Ptuj. — II, 122.
- SE: Etnografska zbirka muzeja v Krškem. — II, 122—125.
- VeM: Razvoj materialne kulture v prazgodovinski dobi. [Povzetek predavanja.] (Anonimno) — V, 15 (19. januarja) 2.
- ZČ: Pokrajinski muzej v Mariboru. Od osvoboditve do septembra 1948. — II—III, 1948—49, 178—183.
- ZČ: Mestni muzej v Ptuj. — II—III, 1948—49, 183—187.
- ZČ: Korošec Josip: Slovansko svetišče na ptujskem gradu. Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. Razred za zgodovino in zemljepisne vede, za filozofijo in filologijo. Dela 6. Ljubljana 1948. 42 str., 32 slik, 18 skic ter z ruskim in angleškim resumejem. — II—III, 1948—49, 206—213.

1950

- LdP: Slovenski tehniški muzej. (B.) — XVI, 60 (12. marca) 4.
- LU: Nekaj o krajevnih imenih iz gospodarstva. — III, 445—451.
- NOja: Pri Cankarjevih znancih na Dunaju. — III, 27—39.
- NOja: K literaturi o Koroški. Grafenauer Bogo — Ude Lojze: Bibliografija o vprašanju Slovenske Koroške 1945—1948. Zgodovinski časopis II.—III. Ljubljana 1948—49, str. 327—349. (F. J. Mrčenič) — III, 234—236.
- NOja: Koroški plebiscit. Ob tridesetletnici. — III, 449—459.
- Obzornik: Pokrajinski muzej v Mariboru. — V, 113—120, 4 slike.
- VS: Slovenski tehniški muzej. — III, 65—68.
- VS: Cena kulturnih spomenikov. — III, 149—156.
- VS: Hoffmann Hans — Kläui Paul, Die Kunstdenkmäler des Kantons Zürich. Band V. Die Stadt Zürich, zweiter Teil. Basel 1949. 8°. 512 str. + 374 slik + 1 pril. — III, 208
- VS: Arheološki spomeniki na Koroškem po 1945. [Prikaz iz Carinthie I. za avstrijsko Koroško.] — III, 214.
- ZČ: Mali grad v Ptuj. — IV, 127—150, slike, povzetek: angl. — (Tudi posebej.)

1951

- Pohorsko steklo. — Likovni svet, Ljubljana 1951, 215—229, povzetek: fr.
- Arh: Arhitekt in muzej. — I, 1, 24—25.
- Celjski zbornik: Celjski grofi in njihova doba. — I, 7—22. — (Tudi posebej.)

- LD: Pota naših muzejev. — I, 141 (15. decembra) 4.
 LDp: S Sentlenske gore. (Job) — XVII, 153 (7. julija) 6.
 LDp: »Zmagovalec s Sentlenske gore«. (Job) — XVII, 157 (4. avgusta) 7.
 Lokalno gospodarstvo: Iz kovaške umetnosti na Slovenskem. — II, 69—76, 105—109, 16 slik.
 LU: Nekaj o rasti naselij na Slovenskem. — IV, 128—137.
 NOja: Prvo ljubljansko pismo. [O problematiki slovenskih muzejev, galerij in arhivov.] (Fr. Jož. Mrčenič) — IV, 397—404.
 NOja: France Marolt v Slovenski Bistrici 1917. — IV, 501—503.
 Obzornik: Železarski muzej na Jesenicah. (F. B.) — II, 507—508, 1 slika.
 SE: Cehovsko tkalstvo v Dravski dolini (Vuzenica). — III—IV, 1950—1951, 159—179, 1 shema, povzetek: fr.
 SE: Walter Schmid — III—IV, 1950—1951, 386—387.
 SE: Moser Oskar: Kärntner Bauermöbel, Handwerksgeschichte und Frühformen von Truhe und Schrank. Ponatis iz 134.—140. letnika Carinthia I. Založilo Zgodovinsko društvo za Koroško (Gesellschaftverein für Kärnten). Celovec 1949. 8°. 163 str. — III—IV, 1950—1951, 447—448.
 SE: Volk und Heimat. Festschrift für Viktor von Geramb. Uredila Hanns Koren in Leopold Kretzenbacher. Graz—Salzburg—Wien 1949. 8°. 320 str. — III—IV, 1950—1951, 448—450.
 Urbanizam i arhitektura: Pokrajinski muzej v Mariboru in Mestni muzej v Ptuj. — V, 75—76, 107—111, 8 slik, angl. in fr. tekst.
 ZUZnv: Matej Sternen v Mariboru. (Spomini) — I, 176—184. — (Tudi posebej.)
 ZČ: Situacijska slika slovenskih muzejev. — V, 257—268.
 ZČ: Spomeniško varstvo v Sloveniji. — V, 268—277.
 ZČ: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. Letniki XXXVII, XXXVIII, XXXIX, XL. in XLI. Graz 1946, 1947, 1948, 1949 in 1950. Ureja Ferdinand Tremel. — V, 447—450.
 ZČ: Carinthia I. Letniki 134.—135., 136.—138., 139. in 140. Celovec 1947, 1948, 1949 in 1950. Urednik dr. Gotbert Moro. — V, 450—453.

1952

- Der Ringwall von Bubenberg (Novine). — Festschrift für Rudolf Egger. Beiträge zur älteren europäischen Geschichte. Bd. I. Klagenfurt 1952. Str. 327—336. — (Tudi posebej.)
 Arh: Ob razstavi »Doma«. Ljubljana 28. 11.—9. 12. 1951. [Revija domače in umetne obrti.] — II, 2, 38—40.
 Arh: Odgovor na »anketo o nekaterih aktualnih vprašanjih naše arhitekture«. — II, 3, 22—23.
 Arh: Odgovor na »anketo o ljudski umetnosti, umetni obrti in oblikovanju«. — II, 5, 35—36.
 DEn: Vzgojne naloge muzejev do proizvodnje. — XI, 20 (9. maja) 6 in 21 (16. maja) 5.
 GV: Klagenfurt. Ein Überblick von der Urzeit bis zur Gegenwart. Uredil dr. Gotbert Moro. Celovec 1950. 8°. 159 str. — XXIV, 229—231.
 LD: Narodopisje Slovencev. Drugi del. Uredila Ivan Grafenauer in Boris Orel. Izdala Državna založba Slovenije. V Ljubljani 1952. 8°. 278 str. — II, 94 (19. aprila) 4.
 LD: Ob zibelki kovaškega muzeja v Kropi. (F. B.) — II, 151 (27. junija) 2.
 LU: Varstvo spomenikov. — V, 526—531.
 NRazgl: All naši muzeji služijo svojemu namenu. — I, 5 (1. maja) 24—25.
 NRazgl: Pripombe k anketi o umetni obrti. — I, 20 (29. novembra) 23—24.
 NOja: Karl Renner o Podravju. [Ob njegovih spominih »An der Wende zweier Zeiten«, Wien 1951.] — V, 205—207.
 PDK: Dr. Milko Kos šestdesetletnik. (Fabius) — VIII, 299 (12. decembra) 3.
 Prosvedni delavci: Napačni muzejsko tehnični prijem? Arheološki oddelek v Mestnem muzeju v Ljubljani. — III, 14 (15. septembra) 3.

- SBL: Prekoršek Ivan — II, 488.
 SBL: Prelog Matija — II, 487—488.
 SBL: Pribil Dragotin — II, 569—570.
 SBL: Priol Josip — II, 585.
 SBL: Puff Rudolf Gustav — II, 593—595.
 SBL: Pukl Jakob (Radoslav) (Ara + Baš) — II, 597—598.
 SBL: Pulko Valentin — II, 599.
 SBL: Puncer Srečko — II, 599.
 SBL: Pušenjak Tomaž — II, 604.
 SE: Kašte na Dobrovljah. — V, 18—43, 1 shema, slike med tekstem in na prilogah, povzetek: nem.
 SE: Wiessner Hermann, Geschichte des Kärntner Bergbaues. I. Teil. Geschichte des Kärntner Edelmetallbergbaues. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 32. Band. Izdalo in založilo Zgodovinsko društvo (Geschichtsverein für Kärnten). Celovec 1950. 8°. 301 str. — V, 290.
 SE: Fresacher Walter, Der Bauer in Kärnten. I. Teil. Die persönliche Stellung des Bauers in Kärnten. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 31. Band. Mit einem Vorwort: Hundert Jahre Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie von Dr. Gotbert Moro. Izdalo in založilo Zgodovinsko društvo za Koroško (Geschichtsverein für Kärnten). Celovec 1950. 8°. 176 str. — V, 290—291.
 SPor: Kropa, Kamna gorica in kovaški muzej. (Ob otvoritvi kovaškega muzeja v Kropi.) — XIII, 154 (1. julija) 2.
 SPor: Naša arhitekturna revija. [Arhitekt.] — XIII, 309 (31. decembra) 3.
 Tovariš: Zadnjič na ulici 1941. Spomini starega Mariborčana. — VIII, 45, priloga, 928č.
 Železar: Vzgojne naloge muzejev do proizvodnje. — I, št. 6, 11—13; št. 7, 15—16; št. 8, 14—16.
- 1953
- Kronika. I. Časopis. Časopis za krajevno zgodovino. Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za lokalno zgodovino. Uredniški odbor: Franjo Baš in drugi. Ljubljana 1953.
 Ženitovanje v vzhodnem Zasavju. — Zbornik Etnografskog muzeja v Beogradu 1901—1951, 220—227. — (Tudi posebej.)
 Car I: Der Ringwall von Bubenberg (Novine). — CXLIII, 181—190.
 Kron: [Program revije — uvodnik.] (Uprava in uredništvo Kronike) — I, 1—2.
 Kron: Iz naših krajev. (I. VII.—30. IX. 1952). (B.) — I, 75—77.
 Kron: Kovaški muzej v Kropi. (B.) — I, 144.
 Kron: Vilhar Srečko, Slovenci ob Jadranu. Zgodovinska razstava v Kopru 29. X.—29. XI. 1952. Izdala in založila Slovensko-hrvatska prosvetna zveza, podzveza v Kopru. Opremil akademski slikar I. Pleško. 8°. 64 str. (B.) — I, 150—151.
 Kron: Orači I, 2. Maribor 21. septembra 1952. 4°. 32 str. (B.) — I, 151.
 Kron: Ptujski grad in njegova okolica v novem veku. — I, 171—176, 1 skica, 2 slike.
 Kron: Josip Mravljak. (7. III. 1892 — 1. XI. 1953.) (B.) — I, 204—205, 1 slika.
 Kron: Tehniški muzej na Jesenicah. [Ustanovitev.] (B.) — I, 207—208.
 Les: Gozdarski, lesnoindustrijski in lovski muzej. [Govora na otvoritvi muzeja v Bistri 25. oktobra 1953.] (Sevnik Franjo in Franjo Baš.) — V, 164—165.
 LD: Janko Glazer — 60-letnik. — III, 66 (21. marca) 4.
 NRazgl: Srednjeveški plavž pri Kropi. — II, 15 (1. avgusta) 17—18.
 NRazgl: Naloge slovenskega zgodovinarstva. Ob šestdesetletnici Muzejskega društva v Ptuj. — II, 18 (12. septembra) 18—19.
 NOja: Iz starega Maribora. [Pirchegger Hans: Die Herrschaft Marburg. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark XLIII. Graz 1952, 14—55.] — VI, 747—748.
 VS: Spomeniško varstvo in prosveta. — IV, 1951—52, 2—7.

VS: Dravčarjeva dimnica. (Janko Vrabec) — IV, 1951—52, 75—76.
 ZČ: Iz zgodovine hiše v Kropi. Prispevek za podobo delavskih stanovanjskih raz-
 mer v zgodnji kapitalistični dobi. — VI—VII, 1952—53, 619—648, povzetek: nem.

1954

- Slovenska peč. Vodnik po zgodovinskem plavžu v Dnu nad Kropo. Franjo Baš:
 Odkrivanje, čas nastanka in obratovanja slovenske pečl v Dnu nad Kropo. —
 Ciril Rekar: Slovenska peč v Kropi, naš železarski spomenik. V Ljubljani, »Nova
 proizvodnja«, t. »Jadran« v Kopru (1954). 74 str. + 1 pril. 8°. Vodniki Tehniškega
 muzeja Slovenije 2.
- Kronika. II. Časopis za krajevno zgodovino. Izdaja in zalaga Zgodovinsko društ-
 vo za Slovenijo, sekcija za lokalno zgodovino. Uredniški odbor: Franjo Baš in
 drugi. Ljubljana 1954.
- Vodniki Tehniškega muzeja Slovenije. 2, 3, 4. Odgovorni urednik: Franjo Baš.
 Ljubljana 1954.
- Slovenska peč v Dnu nad Kropo. 1. Odkrivanje. 2. Čas o nastanku in obratovanju.
 — Slovenska peč. Ljubljana 1954, 3—54, 20 slik in načrtov, povzetek: fr.
- KF: Referat [na ustanovnem občnem zboru okrajnega muzejskega društva Slovenj
 Gradec 9. decembra 1953]. — IV, 1—2 (10. februarja) 15—16.
- KF: v času, ko so Turki odšli. [Iz zgodovine Mežiške doline.] — IV, 5—6 (1. avgusta)
 28—29.
- KF: Turške šance pri Kotljah. [Topografija protiturskih zemeljskih utrdb iz kon-
 ca 15. stoletja.] — IV, 7—12 (29. novembra) 17—18.
- LdP-B: Kropa — dragocen kulturni spomenik. — XX, 13 (17. januarja) 5.
- LdP-B: Krajevni tehniški muzeji najsodobnejša izobraževalna ustanova. — XX,
 22 (27. januarja) 4.
- LdP-B: Slovenska peč v Dnu nad Kropo — spomenik našega železarstva. [Ob
 predaji javnosti.] (F. B.) — XX, 235 (2. oktobra) 6.
- NRazgl: Ljudska kultura in učiteljstvo. — III, 4 (20. februarja) 17—18.
- NRazgl: Tehniški muzeji v Muzejskem tednu. — III, 21 (6. novembra) 6—7.
- Nova proizvodnja: Tehniški muzej Slovenije. — V, 120—124, slike, povzetki: fr.
 angl., nem., shrv., ital.
- SE: Pripombe k požigalništvu. — VI—VII, 1953—54, 83—102, slike na prilogah,
 povzetek: nem.
- SE: Adolf Mais, Völkerkunde, Volkskunde, Urgeschichte und Anthropologie in
 den Museen Österreichs. Mitteilungsblatt der Museen Österreichs. Ergänzungs-
 heft Nr. 1. Wien 1952. 8°. 64 str. — VI—VII, 1953—54, 347.
- SE: Leopold Schmidt, Geschichte der österreichischen Volkskunde. Wien 1951. 8°. 207 str. — VI—VII, 1953—54, 347.
- SE: Oswin Moro, St. Oswald ob Kleinkirchheim. Ein Buch vom Kärntner Berg-
 bauerntum, Klagenfurt 1951. Archiv für vaterländische Geschichte und Topogra-
 phie, 34 ln 35. zv. 8°. 270 str. — VI—VII, 1953—54, 349—350.
- SPor: Železarski spomenik v Kropi. — XV, 229 (29. septembra) 6.
- SPor: Muzejske službnosti. Po zasedanju plenuma muzejcev in konservatorjev v Ma-
 riboru. — XV, 288 (11. decembra) 4, 1 slika.
- TurV: Kobansko. — II, št. 1, 4—5.
- Zdravstveni vestnik: Za čestitko k sedemdesetletnici dr. Mirka Cerniča. — XXIII,
 55—56.
- ZČ: Narodopisje Slovencev. I. S sodelovanjem pok. ravnatelja dr. Antona Brez-
 nika, prof. dr. Iv. Grafenauerja, prof. dr. Frana Kotnika, ravnatelja Fr. Marolta,
 B. Orla in dr. S. Vilfana priredil dr. Rajko Ložar. Ljubljana 1944. 8°. 352 str. —
 II. Uredila Ivan Grafenauer in Boris Orel. Ljubljana 1952. 8°. 262 str. — VIII,
 230—232.
- ZČ: Wiessner Hermann, Geschichte des Kärntner Bergbaues. I. Geschichte des
 Edelmetallbergbaues. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie.
 32. Bd. Klagenfurt 1950. 8°. 301 str. — II. Geschichte des Kärntner Buntmetallberg-

baues. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie. 36./37. Bd. Klagenfurt 1951. 298 str. + 7 pril. — III. Kärntner Eisen. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie. 41./42. Bd. Klagenfurt 1953. 353 str. + 17 pril. — VIII, 266—268.

ZČ: Carinthia. I. 141. letnik 1951, 8°, 820 str. + 2 pril.; 142. letnik 1952, 784 str.; 143. letnik 1953, 544 str. Mitteilungen des Geschichtsvereines für Kärnten. Urednik dr. Gothert Moro. — VIII, 334—336.

ZČ: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, Graz 1951 (XLII), 1952 (XLIII), 1953 (XLIV). — VIII, 337—339.

1955

Doré Ogrizek: La Yugoslavie. (Slovenski redakcijski odbor je vodil Franjo Baš.) Cop. 1955 by Doré Ogrizek. Paris. — »Le Monde en couleurs« 16.

Kronika. III. Časopis za krajevno zgodovino. Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za lokalno zgodovino. Uredniški odbor: Franjo Baš in drugi. Ljubljana 1955.

Vodniki Tehniškega muzeja Slovenije. 6. — Odgovorni urednik: Franjo Baš. Ljubljana 1955.

ER: Iz zgodnje kapitalistične Idrije. [Tremel Ferdinand: Der Frühkapitalismus in Innerösterreich. Graz, Leykam 1954.] — VI, 90—91.

LdP: Ljudska knjižnica in muzej. Ob sedanji knjižni akciji. — XXI, 6 (8. januarja) 6.

NRazgl: Po vrnitvi iz nordijskih Benetk. [Stockholmski muzeji.] — IV, 5 (5. marca) 112—113, 1 slika.

NRazgl: O predhodnikih sedanjega urbanizma. — IV, 7 (9. aprila) 153—154, 3 slike.

NRazgl: Med Alpami in Renom. [Zelezarski muzej v Schaffhausnu.] — IV, 11. (11. junija) 263—264, slike.

NRazgl: Po letošnjih gospodarskih razstavah na podeželju. — IV, 20 (22. oktobra) 489—490.

SE: Karta motik na Slovenskem. — VIII, 93—108, 1 shema, povzetek: angl.

SE: Anton Schultes, Die Nachbarschaft der Deutschen und Slawen an der March. Kulturelle und wirtschaftliche Wechselbeziehungen im nordöstlichen Niederösterreich. Wien 1954, Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde. Band IV. 8°. 161 str. — VIII, 284—285.

Sodobna pedagogika: Muzeji in družba. — VI, 242—246.

Stahl und Eisen: Eine historische Schmiedesiedlung in Kropa (Jugoslawien). Von Franjo Baš in Ljubljana. — LXXV/1955 Heft 21, 1393—97. — (Tudi posebej.)

TurV: Pokrajinsko izročilo Gorenjskega. — III, 65—70, slike.

TurV: Nekaj ob zlatem jubileju. (Ob 50-letnici Turistične zveze Slovenije.) — III, 388—389.

VS: Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti. — V, 1953—54, 13—37, 180, 187, 194, povzetki: angl., fr., nem.

Življenje in tehnika: Iz starih časov vijaka, ki pripovedujejo, da temelji zgodovina materialne kulture na zgodovini tehnike. — VI, 417—418, slike.

1956

Vodniki Tehniškega muzeja Slovenije. 7. — Odgovorni urednik: Franjo Baš in drugi. Ljubljana 1956.

Čovjek i prostor: Izložba o historiji stanovanja. [V okviru razstave »Stanovanje za naše prilike« na stalni konferenci mest FLRJ 26. V. do 3. VI. 1956.] — III, 50 (1. maja) 2, 5 slik, 6 slik.

EJ: Celje. Historija (F. Ba.) — 2, 347.

Idrijski razgledi:

Vtisi iz Idrije. — I, 62—63.

- Prvo rudosledstvo v Idriji. [Pripombe k poročilu K. Bezga Prva rudosledstva v Idriji iz rokopisa »Doprinosi k zgodovini Idrije«, I, 122—124.] — I, 177—178.
- KPD: S poti po Švedski. — 57—62, slike.
- KF: Iz starih časov mežiškega rudarstva. [Ob rudarski razstavi mežiških rudarjev v muzeju na Ravnah 29. novembra 1955.] — VI, 1—3 (20. februarja) 16—17, slike.
- NRazgl: Olimje. Pripombe k Minařikovi knjižnici. [Mg. ph. F. Minařik: Olimje. Historična lekarna v sliki in besedi. Maribor, Farmacevtsko društvo Slovenije, podružnica Maribor. 1955. 52 str. + 24 listov slik 8°.] (Janko Vrabec) — V, 7 (7. aprila) 176.
- NRazgl: Prvi rudarski in livarski priročnik Georgii Agricolae De Re Metallica Libri XII, Basileae MDLVI. — V, 20 (20. oktobra) 473—474, 1 slika.
- NRazgl: Gozdarski lesni lovski muzej v Bistri. — V, 20 (20. oktobra) 484, 2 slike.
- NRazgl: Dr. Niko Županič. [Osemdesetletnik.] — V, 24 (29. decembra) 592.
- SE: Oberösterreichische Bibliographie 1952—1953. Linz 1955. Institut für Landeskunde von Oberösterreich. 8°. 77 str. — IX, 310.
- SE: Helbock Adolf, Der österreichische Volkskunde-Atlas. Seine wissenschaftliche, volks- und staatspolitische Bedeutung. Veröffentlichungen der Kommission für den Volkskunde-Atlas in Österreich. Herausgegeben von A. Helbock und E. Burgstaller. I. Linz 1955. 8°. 17 str. + 2 pril. — IX, 310—311.
- Svet ob Muri: Spomeniško Pomurje. (Uvodno predavanje na prvem posvetovanju slovenskih konservatorjev v Murski Soboti 27. septembra 1956.) — I, 161—174.
- TurV: Beseda o nekaterih turističnih vodnikih. (Jugoslawien. 5 Reiserouten. 22 str. Izdal Turistički savez Jugoslavije u Beogradu. — Antike und mittelalterliche Kunst in Jugoslawien, 16 str. + 23 listov prilog + 1 barvna priloga. Izdal Turistični savez Jugoslavije u Beogradu. — Le folklore en Yougoslavie, 32 str. Besedilo m kn, ilustracije Zdenka Sertič. Izdala Turistički savez Jugoslavije in Centroturist v Zagrebu. — Praktische Winke für ausländische Reisende 1955. 16°. Izdal Turistički savez Jugoslavije u Beogradu.) — IV, 153—155, 1 slika.
- TurV: Obmejno Zadravsko pogorje. [Pripombe k Fr. Mišičevemu članku Poglejmo tudi na naše obmejno Zadravsko pogorje, TurV IV, 25—26.] — IV, 159—160.
- TurV: Po turističnem tednu v Idriji (2.—8. VIII. 1956). — IV, 307—308, 2 slike.
- TurV: Novi turistični vodniki. (1. Slovenija, Gorsko-klimatski in morsko-klimatski kraji, toplice in slatinska zdravilišča, ostali turistični kraji. Izdala Turistična zveza Slovenije 1955. — 2. Slovenija. (Prometna in turistično topografska ter kulturnogeografska karta.) Izdala Turistična zveza Slovenije 1956. — 3. Goriška. Uredil Putnik Slovenija, izdalo Turistično-olepševalno društvo Gorica 1955. — 4. Ljubljana. Izdalo Turistično društvo Ljubljana 1956. — 5. Pohorje. Izdala Gostinska zbornica za okraj Maribor 1956. — 6. Radenska Slatina, zdravilišče. Izdala zdraviliška uprava 1956. — 7. Slovenija ob Soči. Izdalo Turistično-olepševalno društvo Gorica 1956. — 8. Statenberg, letovišče in grad. Izdala uprava 1956. — 9. Vudler Zoran, Celje in njegova okolica. Kratak vodič za turiste. Umnoženo kao rukopis u 300 primeraka. Izdala Okrajna gostinska zbornica in Stalna turistična konferenca Celje 1956.) — IV, 407—408.

1957

- Vodniki Tehniškega muzeja Slovenije. 8. — Odgovorni urednik: Franjo Baš in drugi. Ljubljana 1957.
- Iz narodnostnih bojev v brežiškem Posavju. — Posavje I, 72—90, 1 slika, 4 letaki.
- Gozdarski vestnik:
- Murko Vladimír: Josip Ressel. Življenje in delo. Vodniki Tehniškega muzeja Slovenije. 8. Ljubljana 1957. 8°. 208 str. — XV, 319—321.
- Murko — Struna — Sevnik: Joseph Ressel 1793—1857. Inventor of the vessel screw, forester and economist. Izdal Odbor za proslavo stoletnice smrti Jos. Ressa. Založil Tehniški muzej Slovenije. Ljubljana 1957. 8°. 66 str. — XV, 319—321.
- KF: Tehniški spomeniki in njihov pomen za gospodarsko zgodovino Mežiške doline. — VII, 10—12 (29. novembra) 6—12.

Livarski vestnik: Zgodovinski pregled rudarstva, plavžarstva in livarstva Jugoslavije. — IV, 161—166.

LdP: V spomin iznajditelju Josipu Reslju. Ob stoletnici njegove smrti. (F. B.) — XXIII, 239 (10. oktobra) 4.

NRazgl: Razstava dokumentov mestnega arhiva v Ljubljani. — VI, 10 (25. maja) 230—231.

NRazgl: Pravda za naše muzeje. — VI, 13 (6. julija) 305—306, 1 slika.

Naša sodobnost:

Pohorske pripovedke. Paul Schlosser, Bachern-Sagen. Wien 1956. [Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde, izdal L. Schmidt.] — V, 89—92.

Slovenski etnograf. Ljubljana. Leto IX/1956. V. 8^a. — V, 807—810.

O delu slovenskih muzejev. — V, 1044—1049.

SE: Rudarska hiša v Idriji. — X, 29—48, slike tudi na pril. povzetek: nem.

TurV: Štatenbreg. [Imenoslovje.] — V, 18.

TurV: Važen je — krajevni turizem. (Problemi zimskega turizma — izjave.) — V, 78.

TurV: Za turizem pomembna izdaja. »Jegličev« Arboretum Volčji potok. [Jeglič Ciril: Arboretum Volčji potok. Izd. Fakulteta za agronomijo, gozdarstvo in veterino Univerze v Ljubljani. Izd. Kmečka knjiga 1956. 194 + (VI) str. 8^a.] — V, 101—103.

TurV: Predjamski grad. [Imenoslovje.] — V, 203.

TurV: Maučec Jože, Vodnik po Ptuj in okolici. 8^a. 60 str. + 18 listov prilog. Oprema in risbe akad. slikar J. Mežan. Izdalo Turistično olepševalno društvo v Ptuj 1957. — V, 240—241.

Življenje in tehnika: Kovinarstvo v zgodovini Slovenije in Jugoslavije. — VIII, 452—454.

1958

Spomeniško Pomurje. Zbirka predavanj slovenskih konservatorjev in muzealcev na posvetovanju od 27. do 30. septembra 1956 v Murski Soboti. (Pri zbiranju gradiva in urejevanju gradiva sodelovali: Franjo Baš, idr. V Murski Soboti, t. Pomurska tiskarna) [1958]. II + 94 + (II) + 16 str. slik. 8^a.

Spomeniško Pomurje. — Spomeniško Pomurje, Murska Sobota 1958, 3—16.

Tehniški spomeniki Pomurja. — Spomeniško Pomurje, Murska Sobota 1958, 45—50, 90.

Turizmu so potrebne hortikulturne poti v naravo. — Hortikulturni razgledi. Ljubljana [1958], 28—29.

Umetniška obrada gvožđa u Sloveniji. — Muzej primenjene umetnosti, Beograd 1958, 31—49. — (Tudi posebej.)

Arh: Pogled v preteklost stanovanjske hiše na Slovenskem. — 1958, št. 23, str. 1. 4—6, slike in načrti, povzetek: shr.

Biseri Jugoslavije: Pogled v Prekmurje. [Problemi turizma.] — 1958, št. 6—7, str. 30—32, slike.

ER: Mohorič Ivan, Zgodovina obrti in industrija v Trzinu. Prva knjiga. 379 str. Izdal Mestni muzej v Trzinu. Založila Državna založba v Ljubljani 1957. — IX, 103—104.

EJ: Frischauf Johannes (F. B.) — 3, 408.

EJ: Geršak Ivan (F. Ba.) — 3, 455.

EJ: Herman I. Mihael (F. Ba.) — 3, 678.

Gorenjska: Kulturni turizem na Gorenjskem. [Gorenjski kulturni spomeniki.] — I, 145—151, slike.

KSK: Lepa knjiga o koroških Slovencih v srednjem veku. (Grafenauer Bog. Ustoličenje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev. Dela Slovenske akademije znanosti in umetnosti, razred za zgodovinske in družbene vede 7. Ljubljana 1952.) — 79—82.

NRazgl: Najmlajši muzeji. — VII, 12 (21. junija) 289—290.

- NRazgl: Bistra. [Muzej.] — V11, 22 (22. novembra) 527—528.
 PV: Plešivec — Uršlja gora. [Imenoslovje.] — LV111, 35—36.
 SE: Viktor Geramb — X1, 220—221, povzetek: nem.
 SE: Marentič Janez ing.: Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom. Uredil ing. Jože Levstik. Izdala Kmečka knjiga. Ljubljana 1957. 8°. 174 str. — XI, 222.
 SE: Mohorič Ivan, Zgodovina obrti in industrije v Tržiču. Monografija gospodarske zgodovine. Prva knjiga. 8°. 379 str. 1957. — X1, 225—226.
 SE: Glasnik Etnografskog inštituta SAN. 11—III. 1953—54. Urednik dr. Vojislav Radovanović. Beograd 1957. 8°. 1068 str. — XI, 226—228.
 Svet ob Muri: Ob prvem slovenskem taboru. [V Ljutomeru.] — III, 8—13, 1 slika.
 Tržiški vestnik: Nadaljnji glasovi o Mohoričevi Zgodovini obrti in industriji v Tržiču. — V11, 10 (15. maja) 4.
 TurV: Mežiška dolina in turizem. — VI, 13—15.
 TurV: Predjamski grad. [Odgovor Romanu Savniku zaradi preimenovanja gradu.] — VI, 80.
 TurV: Ljubljana. Turistično prometni zemljevid. Merilo 1:10.000. Priredili dr. V. Bohinec, prof. Fr. Planina in arh. Vl. Kopač. Izdalo in založilo Turistično društvo Ljubljana [1958]. — VI, 260—261.

1959

- Zbornik Splošne bolnišnice v Mariboru 1799—1855—1955—1959. (Urednik: Eman Pertl. Uredniški odbor: V. Arko, Fr. Baš idr. Izdala in založila Splošna bolnišnica v Mariboru, t. Mariborska tiskarna.) V Mariboru 1959.
 Iz predzgodovine mariborske bolnišnice. Zdravstveno-zgodovinski spomeniki v Mariboru. — Zbornik Splošne bolnišnice v Mariboru, 1959, 23—32, 2 sliki.
 Ljudje in ljudske kulture v spodnji Severovzhodni Sloveniji. — Rad kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957. Zagreb 1959, 47—62, 14 slik na 2 pril., povzetek: nem.
 GSED: Razmerje med etnografskimi in tehničnimi spomeniki. — II, 2.
 KF: O železnari v Mislinji. — IX, 1—3 (28. januarja) 12—13, 2 sliki.
 NRazgl: Pintarjev zvezek Zdravstvenega vestnika. [St. 12] [Ob 70-letnici dr. Iv. Pintarja.] — V111, 4 (28. februarja) 82.
 SE: Kmečko pohištvo v Podravju in Pomurju. — X11, 29—58, 2 pril. slik, povzetek: fr.
 SE: Zveza združenj folkloristov Jugoslavije. V. kongres in letna skupščina v Zaječaru in Negotinu od 8. do 11. decembra 1958. — X11, 229—230, povzetek: fr.
 SE: Erixon Sigurd, Technik und Gemeinschaftsbildung im schwedischen Traditionsmilieu. Stockholm 1957. 8°. 224 str. — X11, 268—269.
 TurV: Turistična enciklopedija. Trajković Lj., Jugoslavija. Turistička enciklopedija. 1. 618 str., II, 543 + zvd. — V11, 191—192.
 VS: Tehniški spomeniki. (F. B.) — V1, 1955—57, 138—139.
 ZUZnv: Začetek varstva tehniških spomenikov na Slovenskem. — V—VI, 515—530, slike, povzetek: nem.

1960

- Ljubljana in njeno turistično zaledje. Vodnik. (Redakcijski odbor: Franjo Baš idr.) Ljubljana, Ljubljanska turistična zveza (TLdP) [1960]. 155 + IV str. s sl. + zvd. 8°. Zebjarstvo na Gorenjskem. — Rad kongresa folklorista Jugoslavije. VI. Bled 1959. Ljubljana 1960, 19—22, povzetek: nem. — (Tudi posebej.)
 Zadnikar Marjan: Umetnostni spomeniki v Pomurju. (Franjo Baš: Predgovor.) ... Murska Sobota 1960, 5—6.
 NRazgl: Ob 200-letnici Ipavčeve hiše v Sentjurju pri Celju. (F. B.) — IX, 11 (11. junija) 205.
 SBL: Ralsp Ferdinand — III, 16.
 SBL: Rak Amand — III, 17.
 SBL: Rapoc Fran (Ara [= Rudolf Andrejka] + Baš) — III, 28.

- SBL: Reiser Matevž — III, 72.
 SBL: Reiser Otmar ml. — III, 72—73.
 SBL: Reiser Otmar st. — III, 73.
 SBL: Reisman Avgustin — III, 73.
 SBL: Roškar Ivan — III, 142—143.
 SBL: Rubić Ivo — III, 154.
 SBL: Saria Balduin — III, 203.
 SBL: Schlosser Pavel — III, 222.
 SBL: Schmid Walter — III, 222—223.
 SE: Kojić Branimir: Seoska arhitektura i turizam. Teorija i elementi. Grafička oprema i svi nacrti arh. Zoran B. Petrović. Beograd 1958. 4°. 204 str. z 276 skicami, načrti in posnetki. — XIII, 241—242.
 SE: Bausinger H. — Braun M. — Schwedt H., Neue Siedlungen. Stuttgart 1959. 8°. 193 str. + 40 pril. — XIII, 248—249.
 TurV: Za staro leto v Dubrovniku. — VIII, 69—71.
 TurV: Pokrajinski muzej v Murski Soboti. (F. B.) — VIII, 306—307.
 VS: Varstvo tehniških spomenikov. — VII, 1958—59, 347—349.
 ZČ: Tehniški muzej Slovenije. — XIV, 218—221.

1961

- Posebne poteze prekmurske zgodovine v ogrski dobi. — Prekmurski Slovenci v zgodovini. Murska Sobota 1961, 61—77.
 Dragoljub S. Janković: Kako su stvorene željeznice. (Franjo Baš: Predgovor.) Izdaje: Sekcija tehničko naučnih muzeja Saveza muzejskih društava Jugoslavije. Beograd 1961, 4.
 Etnološki pregled: Niko Županič. (I. XII. 1876—11. IX. 1961.) — III, 138—141.
 Litostroj: Negujmo tehniška izročila. O tehniškem muzeju Slovenije. — II, št. 4, 10.
 SE: Deutschmann Eberhard, Lausitzer Holzbaukunst unter besonderer Würdigung des sorbischen Anteils. Spisy Instituta za serbski ludospit. 11. Ludove nakladinstvo Domovina. Budyšin 1959. 184 str. 4°. — XIV, 222.

1962

- Argo: Niko Županič — I, št. 2, 61—64.
 EJ: Kamna gorica. (F. Ba.) — 5, 182.
 EJ: Kobansko. (F. Ba.) — 5, 279.
 EJ: Kočevar Štefan. (F. Ba.) — 5, 284.
 EJ: Kovačič Fran. (F. Ba.) — 5, 357.
 EJ: Kozjak. 4. Istočni dio Kobanskog gorja ... (F. Ba.) — 5, 366.
 EJ: Krempl Anton. (F. Ba.) — 5, 392.
 EJ: Kropa. (F. Ba.) — 5, 427.
 NRazgl: Kovačnica v Bistri. (F. B.) — XI, 11. (9. junija) 205.
 SE: Drobnjaković Borivoje: Etnologija naroda Jugoslavije. Prvi deo. Beograd 1960. Naučna knjiga. 8°. 261 str. — XV, 272—273.
 SE: Seljačke obiteljske zadruge. I. Izvorna građa za 19. i 20. stoljeće. Publikacije Etnološkog zavoda filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu. 3. [1960.] 8°. 45 str. — XV, 273—274.
 SE: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Etnologija. Nova serija, sveska XV--XVI. Sarajevo 1961. Odgovorni urednik Špiro Kulišić. 4°. 336 str. — XV, 274.

1963

- Franjo Baš und Hugo Weiss: Slovenien. [Orig. nasl.: Slovenija.] Verantwortlicher Redakteur Jovan Mesarović. Übersetzt aus Serbokroatischen von Elisabeth Prager. Titelseite: Boris Gorbunov. Illustrationen: Miha Maleš. Geographische Kar-

- ten: Boris Borodin, Beograd, Verlag Jugoslavija [1963]. 168 + XXVIII str. s slikami in shemami med tekstom. 8°. — Reiseführer »Jugoslavia« 1.
 Franjo Baš et Hugo Weiss: Slovénie. [Tit. d'orig. Slovenija.] Traduit par dr. Niko Kuret. Cartes géographiques par Boris Borodin. Couverture et illustrations par Miha Maleš. Beograd, »Jugoslavia« Imprimerie »Kultura«, 1963. 168 + XXVIII str. s slikami in shemami med tekstom. 8°. — Guides »Jugoslavia« 1.

1964

- ELU: Maribor. (F. Ba.) — 3, 405—406.
 VeM: Z obiska v Ljubljani pri prof. Franju Bašu. V Mariborskem gradu je njegov muzej. [Božo Podkrajšek.] — XX, 78 (2. aprila) 8, 1 slika.

1965

- ČZNnv: Na pot [I. letniku nove vrste ČZN]. (Franjo Baš-Janko Glazer.) — I, 5—6.
 ČZNnv: O karakterologiji prebivalstva v Štajerskem Podravju. — I, 163—175, povzetek: nem.
 EJ: Maribor. (F. Ba.) — 6, 13—15.
 EJ: Maribor. Historija. (F. Ba.) — 6, 15.
 EJ: Muzeji. Slovenija. (F. Ba.) — 6, 188—189.
 EJ: Ormož (F. Ba.) — 6, 390.
 EJ: Orožen Ignac (F. Ba.) — 6, 390.
 EJ: Orožen Janko (F. Ba.) — 6, 390.
 EJ: Pivko Ljudevit (F. Ba. i D. Tr. [= Dimitrije Trifanović]) — 6, 506—507.
 EJ: Prekmurje. Historija. (F. Ba.) — 6, 602.
 EJ: Ptuj. (F. Ba.) — 6, 643—644.
 EJ: Puh (Puch) Janez (F. Ba.) — 6, 646.
 Sd: K izobraževanju v muzejih. — XIII, 723—726.

1966

- ČZNnv: Kulturbund v Celju med dvema vojnama. — II, 215—222, povzetek: nem.

1967

- Celjski zbornik: Prva filozofija. [Avtobiografija.] — XII, 245—247.
 ČZNnv: Maribor v avstrijski ustavni dobi. — III, 184—243, povzetek: nem.

1968

- Uvod v zgodovino stanovanjske hiše na Slovenskem. — Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, 265—286, povzetek: nem.
 SBL: Srebre Gvidon — III, 429.
 VeM: Ob prvem slovenskem taboru. — XXIV, 180 (3. avgusta) 9, 1 slika.

1969

- ČZNnv: Braslovče. Zgodovina trga. — V.

- 1931 Dizma [= Janko Glazer]: Problemaš. [Epigram.] — MaK V, 45.
- 1933 (V. T.) [= Vladimir Travner]: Mariborski portreti. [Epigrami.] Mline na veter, ... — MaK VII, 40.
- 1935 V. T. [= Vladimir Travner]: Epigram. — MaK IX, 117.
- 1936 Z. I. [=Ludvik Zorzut]: Stajerca dom. Po napevu »Preljubo veselje...«. S karikaturo. — J XVII, 27 (2. februarja) 5.
- 1955 Baš Franjo, ... — ELZ 1/406.
Ilešič Svetozar: Baš Franjo. ... — EJ 1/384.
- 1957 Baš Franjo. ... — Ko je ko u Jugoslaviji. Beograd 1957, 45—46.
- 1959 bp [= Bogdan Pogačnik]: Franjo Baš 60-letnik. — SPor XX, 17 (23. januarja) 4.
Teplý Bogo: Franjo Baš šestdesetletnik. — NRazgl VIII, 2 (31. januarja) 31.
Teplý Bogo: Prof. Franjo Baš — šestdesetletnik. [S sliko.] — Kron VII, 187—188.
Teplý Bogo: Prof. Franjo Baš — šestdesetletnik. [S sliko.] — VeM XV, 16 (22. januarja) 2.
vafr [= Fran Vatovec]: Ob 60-letnici Frana Baša. Njegov lik turističnega delavca. [S sliko.] — TurV VII, 58.
- 1964 Podkrajšek Božo: Z obiska v Ljubljani pri prof. Franju Bašu. V mariborskem gradu je njegov muzej. [S sliko.] — VeM XX, 75 (2. aprila) 8.
- 1967 Baš Franjo: Prva filozofija. [Avtobiografija.] — Celjski zbornik XII, 245—247.
Glazer Janko: Franjo Baš in Časopis za zgodovino in narodopisje. — ČZNnv III, 5—6.
J. Z. [= Jože Zorn]: Franu Bašu v spomin. — Prosvetni delavec XVIII, 9 (17. maja) 2.
Kuret Niko: Odkritje spominskega kamna Franju Bašu v Bistri. — GSED VIII, št. 4, 6—7.
Pahič Stanko: Mariborska pradavnina. [S karikaturo.] — 7 dni XVI, 8 (3. marca) 2.
Savnik Roman: † Franjo Baš. — GV XXXIX, 197—198.
Stelč France: Franjo Baš. [Nekrolog.] — Sintez II, št. 7, 63—64.
Šorn Jože: In memoriam Franja Baša. [S sliko.] — Kron XV, 115.
Teplý Bogo: Profesor Franjo Baš. [Nekrolog. S sliko.] — VeM XXIII, 104 (6. maja) 9—10.
Vidmar Marjan: Franjo Baš. [Nekrolog. S sliko.] — Delo VIII, 118 (4. maja) 5.
Vrišer Sergej: Franjo Baš. In memoriam. — NRazgl XVI, 12 (24. junija) 312.
- 1969 Glazer Janko: Franjo Baš. (Očrt življenja in nekaj spominov.) — ČZNnv V, 5—35.
Kuret Niko: Etnografu Franju Bašu v spomin. — ČZNnv V, 87—88.
Leskovec Antoša: Franjo Baš in mariborski arhiv. — ČZNnv V, 113—118.
Pahič Stanko: Arheološka dejavnost Franja Baša. — ČZNnv V, 89—107.
Pertl Eman: Spomini na profesorja Franja Baša. — ČZNnv V, 73—82.
Pivec-Stelč Melitta: Franjo Baš in zborovanja slovenskih zgodovinarjev. — ČZNnv V, 119—121.
Savnik Roman: Baševo mesto v naši geografiji. — ČZNnv V, 83—86.
Sevnik Franjo: Spomini gozdarja na profesorja Baša. — ČZNnv V, 122—124.
Struna Albert: V spomin profesorju Franju Bašu. — ČZNnv V, 125—126.
Teplý Bogo: Franjo Baš — muzealec. — ČZNnv V, 103—112.
Teplý Bogo: Franjo Baš (1899—1967) — zgodovinar. — ZČ XXIII, 289—299.
Zmave-Baran Ivanka: Delo profesorja Franja Baša. Kronološki pregled. — ČZNnv V, 36—72.

SPOMINI NA PROFESORJA FRANJA BAŠA

Nov. 1925 so nam šestošolci v velikem odmoru na gimnazijskem vrtu odkrili »skrivnost«, dogodek, ki jih je v hipu prevzel, navdušil in tako rekoč zrevolucioniral.

»Baš je prišel, profesor Franjo Baš, zgodovinar, pa da veste, kdo je sploh to! Predava kot še nihče na tej gimnaziji, magično moč izžareva, ne moreš drugače, kot da ga poslušáš, poslušáš in spoznaváš usodo človeštva v neskončno dolgih razvojnih obdobjih izza pradednine do današnje civilizacije. Nič več pa niso važni kralji in cesarji, letnice, bojišča, zmage in porazi — pravo vrednoto v borbi za svoj razvoj in kulturno preobrazbo predstavlja samo človek!«

Tako so nam, »toliko modrejšim sedmošolcem«, tovariši iz sekste hiteli pojasnjevati in ocenjevati prelomnico v dotedanjem podajanju in posredovanju učne snovi iz zgodovine na naši šoli. Priznati moram — prav so uganili ti bistri fantje iz šeste, saj nas je neznansko dolgočasilo naštevanje zgolj okvirnih podatkov bodisi iz splošne, bodisi iz nacionalne zgodovine, in gorje, če si zgrešil samo eno letnico, eno bojinske, kaj šele kralja ali cesarja — vsaj slabši red si dobil, če že ne pristne dvojke.

Med profesorji zgodovine nas je v nižji gimnaziji uvažal v skrivnosti človekove preteklosti prof. phil. et theol. dr. Anton Medved (1862—1925), v peti in šesti pa je bil naš veroučitelj. Bil je zgodovinar stare šole — letnice, imena pomembnih zgodovinskih osebnosti, bojišča itd. — človek občudovanja vrednega spomina, da je letnice stresal kar iz rokava in mu je pri tem razigrano žarelo olimpijsko čelo, ob raznih narodnoobrambnih in za slovenstvo pomembnih priložnostih pa je bil znamenit in iskan slavnostni govornik. Tudi pri veroučnih urah nam je govoril malone samo o pomembnih zgodovinskih dogodkih, navduševal pa nas je tudi za peč potovanja, kakor je sam še kot dljak oziroma študent peč prepotoval skoraj vso srednjo in južno Evropo. Eno med takimi potovanji nam je nadrobneje opisal — pot od Admonta do Rima. Žal je ob takem razlaganju vselej prezgodaj zvonilo, da je ves osupel in v zadregi pograbil veroučno knjigo in dejal: Fantje, pa preberite do prihodnjic naslednje poglavje iz apologetike! Bil je plemenit človek in marsikdo mu njegove velike dobrote nikoli ni mogel poplačati...

Spomladi 1926 je zbolel naš takratni razrednik in obenem profesor za zgodovino Karel Prijatelj. Malce zaskrbljeni smo ugibali, kdo nekl ga bo nadomeščal. Že naslednjo uro se nenadoma odpro vrata in v razred vstopi visoko vzravnán, določno in odločno, jeder in veder, brez knjige in lističa — prof. Baš. S sunkovito gesto se je zahvalil za pozdrav in prešel brez uvoda in medias res. Spontano je zavládala tišina, kakor je v našem razredu že dolgo ni bilo.

Baš med predavanjem ni miroval. Energično, a malone ritmično je premerjal razred od odra do zadnje klopi in ne da bi se bil ob njej obračal, se je odločno korakajoč vračal do roba odra, ki ga je skoraj vselej krepko zadél s peto, ga za hip prestopil, a že znova nameril korake proti zadnji klopi. Pri tem je bil njegov pogled prodoren, skoraj strog, da te je v hipu vsega »spregledal« in te imel vso učno uro priklenjenega nase; s tem ti ni sugeriral samo volje do poslušanja, marveč je tudi slehernega v razredu v hipu pridobil za novi način podajanja snovi same, še bolj pa seveda, da smo jo pričeli pojmovati in razumevati s čisto zgodovinskega, pa tudi s kulturnega in politično gospodarskega stališča. Prav takrat je pričel govoriti o

razvoju merkantilizma. Zaman smo vse to iskali v Capuder-Komatarjevem učbeniku, ki nam je mogel postreči samo z okvirnimi podatki, ne da bi obrazložil njihovo bistvo.

Poslušati je bilo Baša kaj lepo in vse se nam je dozdevalo čisto preprosto. Le kako bo pri izpraševanju, smo se v zadregi spraševali?! Sramovali bi se, če bi »ga polomili«. Brž smo začeli kar se da natančno zapisovati Baševa tolmačenja; večina v razredu smo bili dobri stenografi in po stenogramih smo sestavljali nekakšna skriptla.

Kmalu zatem je prišel v Maribor prve dni maja 1926 Viktor Maček, predsednik pokrajinskega odbora Počitniške zveze (Ferijski savez) na univerzi v Ljubljani, da bi se z nami domenil glede organizacije izleta slovenskih srednje- in visokošolcev v Postojno, kjer bi si ogledali znamenito Postojnsko jamo. Mariborski gimnazijski pododbor, ki sem mu takrat predsedoval, je bil navdušen nad to, takrat izredno tvegano, da celo revolucionarno zamislijo. Dobro smo se namreč zavedali, da pomeni ta »pohod« pravcato vsenarodno demonstracijo za naše slovensko Primorje, ki so ga takrat zaslužnili fašisti. Računati smo morali, da nas Italijani v Postojni ne bodo posebno veseli, saj bi se izleta udeležilo nekaj sto zavednih mladih Slovencev, prežetih z mislijo znane Grudnove »Pesmi iredentistov«; tudi fašistom je bila prav gotovo znana! Mariboru je bilo naročeno, da organizira postojnski izlet v severovzhodnem delu Slovenije. Prelahka ta naloga v takratnih časih ni bila. S tajnikom gimnazijske podružnice FS Jakcem Kaučičem sva obletala vse polno instanc, da sva izposlovala razna dovoljenja in potrdila. Ravnatelj dr. Josip Tomlinšek naju je premeril z očmi, nekaj časa molčal, nato pa rezko vprašal: In kdo bo prevzel strokovno in pedagoško vodstvo mariborske skupine? Brez pomisleka mu je segel v besedo Jakec in se odrezal: »Profesor Baš.« Ravnatelj je samo prikimal in — opravila sva.

Ceprav je bil moj tajnik Jakec ves navdušen za Baša, me je le prepričal, da bi bilo boljše, da prosim Baša za vodstvo postojnskega izleta jaz, saj sem vendar od njega za razred starejši — In še pristavil: »Jaz sem samo tajnik, ti pa ,pročelnik'«.

In tako sem se deževnega popoldneva odpravil k Bašu. Stanoval je v takratni Stritarjevi ulici. Plašno sem potkal. Nekaj časa ni bilo odziva. Potrkam še enkrat, menda še bolj zmedeno. Odpri mi je njegova žena. Imel se občutek, da je v zadregi, ko me je kritično motreč previdno in skoraj šepetaje vprašala, kaj želim. Odgovoril sem (verjetno smešno resno), da bi rad govoril z gospodom profesorjem Bašem. Morda sem le napravil na gospo soprogo dovolj zadovoljiv vtis, da mi je dovolila vstopiti.

Baš je ležal na preprosti zofi, brez suknje, bos, z rokami pod zatiljem, kot da še mora nujno nekaj premisliti. Tak je ostal, skoraj brezbrljen, ne da bi se bil ozrl name, in tako sva začela z razgovorom. Počasi in boječe sem povedal, kaj želim in v čigavem imenu prihajam. Proti mojemu pričakovanju je po prvih rahlo jecajajočih besedah takoj privolil, da je pripravljen iti z nami v Postojno. In že je začel naštevati, kako se naj opremimo, kaj naj še vse pripravimo in da je tak izlet za vsakega srednješolca in sploh mladega človeka edinstveno doživetje. Zahteval pa je tudi upoštevanje določenih pogojev: absolutno disciplino in da se moramo v vsem ravnati po njegovih navodilih. In še to! Ker je predvidel, da bo ob prihodu v Ljubljano nekaj časa, nas hoče popeljati na Ljubljanski grad in nam tam obrazložiti geološki nastanek in geografske značilnosti Ljubljanske kotline. Molče sem prikimal, se zahvalil in se pričel zadovoljen odpravljati. Milmogrede sem s pogledom ošlil skromno sobo, v kateri sta takrat prebivala profesor in njegova soproga. Nista mi ušla klavir in polica z muzikalijami ob njem — znana zbirka Sang u. Klang. Le kdo od njiju je tak umetnik, sem pomislil?

In napotili smo se v Postojno. Na mariborskem kolodvoru je bil med prvimi izletniki prof. Baš. Opravljen je bil slla preprosto. Ni nas presenečala njegova čepica, tudi nismo mogli kaj oporekati dokolenkam, pač pa je podžigala našo pozornost njegova zelena volnena jopa, ki po kroju nikakor ni pristajala moškemu. Baš je to kmalu opazil in hudomušno prestregel naše misli, češ — od žene sem si jo sposodil. V jami mi bo še prišla prav, posebno toplo v njej ob tem letnem času še ne bo.

Na račun te jope se je Baš med potjo znebil še marsikatero, vendar jo je čuval kot puntico svojega očesa — saj si jo je od svoje žene (samo) sposodil...

Od Maribora naprej je naš vlak pobral na Pragerskem Sobočance in Ptujčane, v Celju pa so se nam pridružili ondodni srednješolci, tako da nas je prišlo v Ljubljano nekaj sto.

Baš je bil ves v svoji funkciji, izredno zgovoren, poznal nas je do zadnjega in klical kar po imenu, četudi se nam je pred tem zdelo, kot da se za posameznika v razredu sploh ne zmeni. Točno je vedel za vsakega, od kod je, kaj so njegovi starši in v kakšnih gmočnih razmerah kdo živi.

Svojega načrta ni prav nič spreminjal. Kar kmalu smo krenili na Ljubljanski grad; z nami se je nekaj časa pomenkoval o tem in onem, vmes povedal marsikatero iz svojih študentskih in vojaških let, nato pa že začel s svojo geografsko-geološko študijsko uro. Razume se, da po toliko letih ne bi več mogel vsega do pičice natančno rekonstruirati, vem pa, da nam je vso pokrajino od severa do juga, vzhoda in zahoda tlopisno, zlasti pa geološko obrazložil, izhajajoč pri tem iz analize in zaključujoč izérpno s sintezo, strokovno dognano, a vendar zanimivo končal, ne bi rekel predavanje, marveč razkrivanje tistega bogastva, ki so ga polni naše gore, gaji, logi in hribočki, širne ravnine in neizmerno morje. To ni bila šolska geografija, ne kabinetna geologija, ne prašen muzej — bilo je živo življenje, ki ga vžljublš, da v njem zaživiš, delaš in izgorevaš, dokler se ne združiš z začetkom in koncem — z naravo...

Naslednjega dne zgodaj zjutraj nas je bila na ljubljanskem kolodvoru pravcata armada: združili smo se srednje- in visokošolci iz vse takratne Slovenije. Če se ne motim, nas je bilo za dva posebna vlaka. To je bilo vriska in petja! Niti malo ni nikogar med nami motilo, da se srečujemo prvič v življenju, saj nas je družilo le eno — mladost, veselje, lepota!

In kako nas je sprejela takratna Postojna? Že obmejni pregled ni bil niti najmanj prijeten! Na samem kolodvoru so nas obstopili stražarji, ki so nas spominjali Napoleonovih časov — helebarde, težke sablje, visoki lakirani škornji... ob izhodu z železniške postaje pa je mrgolelo fašističnih črnosrajčnikov, da nam je postajalo pri srcu čedalje tesneje. Ustavljati se nismo smeli, marveč so nam velevali, da smo se morali tekoma podati proti vhodu v Postojnsko jamo. Ljudi se je trlo od blizu in daleč, pred samim vhom v jamo pa je stal cel bataljon črnosrajčnikov iz Trsta, ki je na ves glas prepeval Giovinezze in se obnašal bahaško in komedijantsko hkrati. Končno so nas porinili na pekoče sonce, kjer smo čakali na vstop v jamo, vendar nismo in nismo prišli na vrsto, čeprav pred nami ni bilo razen uslužbenstva tako rekoč nikogar več. Baš je opazil naš nemir in muko na soncu in od časa do časa interveniral pri uslužbenstvu, a so mu vselej zagotovili, da jama še ni pripravljena za vstop. S svojo zgovornostjo in domiselnostjo nas je poskušal »obdržati v kondleiji«, da bi »rešil mučno situacijo« in nas mlade opogumil. Milnevala je namreč že tretja ura čakanja, nam pa je bilo ob prepevanju fašistične himne, ki jo je od časa do časa zamenjala godba fašistične milice, da bi podlavljal. Tudi najbolj potrpežljivim je že vsa ta tiranska komedija načenjala živce. Okrog ene popoldne je skočil k nam možakar v prečudni uniformi in pričenzal kileati — avanti, avanti! In zdrveti smo morali skozi vhod in naprej po jami, venomer preganjani, da bi čimprej »preleteli« staro jamo. Takrat so ravnokar končali predor med staro in novo jamo. Tevali smo skozi neznansko dolg in slabo razsvetljen predor, dokler nismo pritekli v novo jamo, ki smo si jo mogli prav tako le bežno ogledati, in že so nas potisnili na drugem koncu jame ven. Tu nas je Baš prav po vojaško zbral in preštel ter dal povelje, da se vrnemo proti kolodvoru. Vendar smo prav tu doživeli sila neprijeten incident. Nasproti nam je na konju pridirjal neki tenente, ki je pričel na vse grlo vpiti nad nami, češ kaj tod iščemo in da se naj vrnemo, od koder smo se vzeli. Takrat smo Baša prvič videli dobesedno razjarjenega — v trenutku je reagiral po italijansko v precej ostrih besedah. Baš je namreč izza italijanskega vojnega ujetništva dobro poznal bahaško mentaliteto italijanskih vojščakov. Zato je kaj lahko z ustreznim protitudarom pariral vojščaka s konjem vred, da ga je ta hip obrnil in jadrno odjahal. Baš pa — fantje, sedaj le urno kar se da, tenente se nam utegne vrniti s patruljo! Po vojaško, »tekoma tek«, smo jo ubrali proti kolodvoru, kjer nas je zopet prevzela tropa karabinerjev in črnosrajčnikov, ki so nas s svojim »avanti, avanti a Lubiana« potisnili v vagone — in kar kmalu nas je vlak potegnil proti meji.

S čudnimi občutki smo nekaj časa s prof. Bašem molče sedeli na trdih klopek. Prvi med nami je molk pretrgal Baš sam — ej, fantje, nekaj strahu smo jim pa le pognali v kosti! Ob teh besedah se nas je nekaj okorajžilo in smo mu vzradoščeni pritrdjevali, bolj boječi so se grenko sladko nasmehnili, marsikomu je bilo skoraj žal, da se je udeležil tega izleta, večini pa so se krasote Postojnske jame kljub vsej bridkosti vtisnile globoko v sree in na tihem je vzklikla v nas vseh želja — ko boš svobodna, te bom prav gotovo zopet obiskal!

Mnogim se ta želja ni izpolnila, meni šele po 35 letih. Baš je prav gotovo zaslutil naše razpoloženje in preganjal vse do Maribora naše moreče misli s študentovskimi zgodbicami, v katere je znal vpletati koristno s prijetnim. In zopet se je oglasila pesem, saj smo bili takrat pevci vsi in še najbolj nam je ugajala naša preprosta narodna pesem. Baš ni imel posebnega posluha, poskušal pa je basirati, previdno, da ne bi koga motilo. Glejte, je dejal, to so lepote, naša pesem in naše planine!

Ko sem se mu na mariborskem kolodvoru v imenu vseh zahvaljeval za ne preveč prijetno in hvaležno vodstvo našega izleta, mi je stisnil roko in prisrčno, poltiho s cigareto na ustnicah, zamrmral — amice, bene fecisti!

Solsko leto se je že nagibalo h koncu, nas pa je skrbelo, kako bo z izpraševanjem, da ga pri Bašu ne bi »preveč lomili«. Naša skripta so se nam zdela čedalje bolj nebogljena, čutili pa smo tudi, da Bašu prav zares ne bomo kos. Sošolci so me pregovorili, da sem dvignil roko in ga vprašal, kdaj nas bo pričel izpraševati. Bil je zelo kratek: Ne vem, ali ste že sposobni za tak način izpraševanja, kakor ga imam jaz. Zato vas izpraševal ne bom. Meni je glavno, da ste me pozorno poslušali. Vaša skripta so prvi poskus — tamen laudanda voluntas!

Tisto uro smo ga imeli zadnjič. Ko je odhajal iz razreda, smo se zavedali, da je bilo žal prekratko, a vendar stvarno, lepo in življenjsko pristno spoznavanje pravega pomena zgodovinskega dogajanja tako, kot nam ga je v svojih predavanjih razodeval profesor Baš.

(Prve dni aprila se je vrnil prof. Prijatelj in nas izprašal — »po skrajšanem postopku«.)

In še zadnje srečanje z Bašem na mariborski humanistični gimnaziji!

Na proslavo ob zaključku šolskega leta 1925/26 je prišel v fraku in cilindru tako eleganten, da, impozanten, da skoraj lastnim očem nismo mogli verjeti. Ravnatelj mu je ponudil v profesorski vrsti prostor ob sebi — vsekakor nenavadna počastitev! Ko je uvodoma naš pevski zbor odpel nekaj pesmi, je ravnatelj po kratkem nagovoru predal besedo prof. Bašu.

Le o čem naj bi govoril profesor v fraku? Skoraj nezaslišano! O slovenskih kmečkih uporih, predhodnikih razvijajoče se socialne revolucije v borbi za pravičnejšo družbeno ureditev in porazdelitev gospodarskih dobrin.

Vtis, ki ga je Baševo razpravljanje napravilo na nas mlade, je bil za marsikoga odločilnega pomena, ko se je že po nekaj letih moral opredeliti: svetovnonazorsko pa tudi družbenopolitično. Vendar — profesorja Franja Baša naslednje leto na mariborski gimnaziji ni bilo več...

Poletje 1928. Bil sem medicinec s prvima dvema izpitoma, brez kakšne posebne počitniške obveze — še napol gimnazijec. Tako nekako je bržkone »moj položaj« ocenil tudi prof. Baš, ko me je prve dni julija pobaral — kaj pa, če bi jo midva malce mahnila v Slovenske gorice? Rad sem privolil.

Profesorja Baša je takrat zanimala Prlekija, predvsem pa njena etnografska problematika. Žal ne morem strokovnjaško navesti vsega, kar sem tiste dni slišal iz njegovih ust, spominjam pa se še dobro, o čem je govoril ob starih hišah, gospodarskih poslopih in najrazličnejših predmetih, ki sva jih še iztaknila po naših kočah v kletih, na podstrežjih, v hlevih, okrog hiš in vsepovsod, kamor je stopila Baševa noga. Nič mu ni bilo premajhno ali prenečedno, da ne bi bil kjerkoli pobrskal, prepričan, da tu le še nekaj »mora biti«. In tako sem hočeš nočeš moral tudi jaz misliti in sklepati po njegovih možganih.

Popeljal sem ga torej v najbolj odročne stare hiše, k starim prešam, opuščenim lenišnicam, starim shrambam, posebno pa k s slamo kritim nizkim bajtam, kjer bi le še »moralo nekaj biti«. Ta skrivnostna sla po odkrivanju je tudi mene vse bolj in bolj prevzemala, da sem se še z večjo vnemo poskušal spominjati, kje še imajo

staro ročko, dükelj, pütro, pint, stopico, leseno čutaro, slike na steklu, natege iz tikvic in še vse polno takih predragocenih reči. Mnogo mi je pri tem pomagala »izkušnja«, ki sem si jo pridobil na obhodih šolskega popisovanja z očetom nadučiteljem, ki je tod pri Kapeli učil že tretji rod, a je vendar vsako leto v enem tednu obhodil ves šolski okoliš in si sam v njihovem okolju ogledal novince za kapelsko ljudsko šolo. Ob takih obhodih sem znova spoznal marsikatero posebnost in znamenitost naših koč in kočic; imenitnim hišam sva se z očetom praviloma izognila.

Po tem izročilu sem se ravnal tudi v dneh, ko sva križarila s prof. Bašem po moji ožji domovini. Vendar se mi tudi to ni vedno posrečilo. Njegovo oko je kmalu kaj »pikiral« in že me je ošinil — he, medice, kaj pa tam? Menda napol podrť koruzinjak — odgovarjam, ne preveč prisebno. Pojdiva tja! Moral sem slediti. Kaj naj bo na tem etnografskega, sem skoraj s posmeškom pomislil. Ko seznanim meni dobro znanega gospodarja s profesorjem, se mu je usul plaz vprašanj: kako imenujete ta del gospodarskega poslopja, kako ta tram, kako iz šibja spleteno ostenje, kako ta vezaj, pod itd. Pa še o hiši sami: zanimale so ga posamezne izbe, ostrešje, napušči, nabita tla, priklet, »podsija« (podstenje) okrog hiše, pa sama arhitektonika, ki je bila večinoma na ključ, barva »cokla«, dile, leseni strop, krušna peč, »štibelc«, črna kuhinja, shramba in še vse polno takih imenitnih etnografskih rekvizitov in dokumentov. Skoraj neopazno si je tu pa tam kaj zabeležil z drobnim svinčnikom v prav neznamen notes, vmes pa čudovito navezoval pogovor z domačini, ki jim je namen svojega obiska in ogledovanja prikazal tako prikupno, obenem pa strokovnjško in za preproste ljudi sprejemljivo, da so ti kar sami pričeli že prav po etnografsko izpraševati učenega profesorja o tem in onem. Seveda je vselej kot pristen Savinjec dal načelne primerjave, kako je z etnografijo naselja, hiš in njihove opreme »tam v Savinjski dolini«. Zemljepisnih in etnografskih razlik, pa tudi čisto gospodarskih vselej ne moremo spraviti na skupni imenovalc, neizpremenljiv pa vendarle ostane človek; kmetovalec npr. ima povsod svojo miselnost, zlasti pa svojo neizprosno logiko — in v tem se združujemo, da smo eno po mislih in čustvovanju.

Besedovanje in hoja z Bašem sta mi v tistih dneh šele pokazala mojo domovino takšno, kakršna je: ljubko sanjavo, hudomušno nagajivo in šegavo hkrati, pa še polno nekdanje prvobitnosti v govorici, šegah in ljudskih običajih. Baš je ob takem občutenju in razmišljanju tam nekje na vrhu, kjer se pravi tudi »pod türnom«, čisto tiho, a nenavadno resno pristavil: in pri vsem tem ljudje najlepših krasot ne vidijo...

Ulegla sva se v travo in se proti vzhodu s sončnih goric zazrla v neizmerno ravan, ki je bila, kakor da bi vzvalovala, da sva jo videla kot širno morje — »dolenjsko« ravnico; takrat smo ji dejali Prekmurje.

Ko sva se že skoraj v temi vračala s svojih skoraj romarskih poti, je Baš vsakokrat napravil kratek rezime, ki je zajel celoten program tega dne tako s čisto geološko-geografskega, demografsko historičnega in seveda tudi etnografskega vidika. Ob njegovem »kvartirju« sva se na kratko ločila — danes sva videla kar lepe stvarce... mi je zadovoljen pomežiknil.

Vem, da je še pred večerjo na hitro skiciral v svojo drobno knjižico vse, kolikor je bilo tega dne etnografske in še druge bere. Ni minilo dolgo in že je potrkal na naša kuhinjska vrata ter kar na pragu navezal razgovor z mojo materjo o vsem, kar je tega dne videl in doživel po naših hribskih in skritih, skromnih dolinicah. Od časa do časa je pristopil iz bližnje pisarne tudi moj oče in ga še opozoril na to in ono, česar menda njegov vodnik — nerodno fante — le ni opazil ali ga ni spomnil na nekatere posebnosti, kakor na Sutjovo grabo, Atilov grob, Kocjanov grad, na razne navade ob kmečkih opravilih, ljudske »laži« in vero v viureke, pa še na to in ono.

Baš je očeta potolažil, da se je studiosus medicinae že kar vživel v svojo vlogo — in že sta z materjo, ki je kot otrok odrasčala kot hčerka čeških priseljencev na Dunaju, obujala spomine na cesarsko mesto, zlasti pa kramljala o nekdanjih dunajskih ljudskih pevcih, o Pratru in še o marsičem, kar je sicer delalo videz dunajske brezskrbne lagodnosti in sijaja, v resnici pa prikrivalo vse tisto, o čemer toži pesmica o Mafenki v Cankarjevi črtici Spomladi...

Naslednjega dne, ko se je Baš že poslavljaj, sva še pod Račkim vrhom ujela kos razigranega zaključka trenja lanu v značilni lenišnici. Terice so veselo, skoraj razposajeno prepevale, gospodinja je ponujala sirove pogače, gospodar pa imel dovolj dela s »štefanom« v roki. Baš je bil v trenutku prezaposlen s poizvedovanjem po opisu trenja lanu samega, še bolj pa mu je bilo do raznih izrazov posameznih delov lenišnice in seveda kaj prostega pribora teric. Morda so ta dekleta poslednje, ki še bodo nekaj let večše takega dela, je ob koncu zamišljeno zamrmral, kot bi mu bilo žal delovne romantike v starem slogu, in se nekam čudno zresnil.

Nekoč sva se že v mraku vračala proti farni cerkvi. Stopiva noter, je velel s posebno vneto. In ko si je notranjščino cerkve ogledal, je še dodal: »Našemu preprostemu človeku je god na deželi cerkev tako rekoč vse: v njej čuje svojo besedo, v njej uživa v petju in glasbi, tod daje duška svojim čustvom, tu najde sebe v dobrem in zlu. Zato moramo te hrame kulture — in nekateri so že postali tudi pri nas kulturni spomeniki — čuvati kot dragoceno narodno svetinjo.«

Tega ni storil samo pri Kapeli, marveč povsod, kamor ga je zaneslo v njegovi raziskovalni vneti. Zanimal se je za vsak, na videz še tako neznamenit kulturni spomenik, kakor je bilo npr. tik pod kapelskimi bregom kužno znamenje, že vse z mahovjem prerاسlo sredi grmičevja, da je zanj vedel le še kak starejši domačin. Tudi ob njem sva obstala in po kratkem premoru je obrazložil: »Takšna znamenja so bila nekoč uradna oznaka zdravstvene oblasti za masovno grobišče umrlih za kužno boleznijo. Preživeli so se jim z grozo izogibali, dandanašnji se nam pa zde s svojim starinskim nastrojenjem kar domača, nekatera celo ljubka...«

Nekaj let pozneje, ko je Baš pravkar končal svojo pedagoško kariero na takratnem moškem učiteljsišču, sem ga našel v veliki sobi mariborskega okrajnega glavarstva, kjer od pohištva razen neznansko dolge mize in nekaj okornih, skoraj gostilniških stolov ni bilo nič, pač pa polno nakopičenih arhivalij in temu podobnega. Baš, skoraj ves zaprašen in s cigareto na ustnicah, je žarel od strokovne vnetosti in ne da bi se bil kaj prida zmenil za pozdrav, je že pričel, kot bi se opravičeval — tako je vedno, ko se lotiš kakšnega dela. To je sedaj pokrajinski, pravzaprav bano-vinski arhiv, kakor bi se naj tej ustanovi reklo, in tu bom poskušal vso to zmešnjavo urediti.

Pa vam je kaj žal po šoli? Malo je pomislil in v rahli zadregi odvrnil — e, tudi tu kar rad delam, pa še več kot v šoli lahko naredim tu, saj je vse skupaj zares še tabula rasa!

Strmel sem v vso to šaro in ga skoraj pomiloval. Ko pa sem med vsemi temi fasciklji gledal njegove živahne kretnje in kako je ves zavzet že pri prvem »premetavanju«, pri »poskusnem sondiranju«, sem si skoraj oddahnil — morda pa je tako le bolje! Še izza glavnazije nam je bilo jasno — v srednjo šolo ne sodi; ta hip pa sem bil prepričan, da je Baš zares raziskovalna narava, da bo prav gotovo mariborski arhiv organiziral in uredil, da mu zlepa ne bo primere.

Ko sem prihajal v daljših presledkih v Maribor na skopo odmerjene počitnice, sem od leta do leta spoznaval, kako so se moje skromne slutnje o Baševi strokovni rasti spreminjale v pomembne, da, celo bliskovite uspehe. Sam nase navezan, je bil Baš v eni osebi arheolog, zgodovinar, etnograf, restavrador in še to in ono. Poslušal sem ga, s kakšno zavzetostjo je govoril o izkopaninah pod Kalvarijo, pozneje o tistih v Betnavi, kako ureja mariborski grad in da opravlja pri tem vse funkcije od načrtovanja do nadrobne realizacije. Slišal sem toliko novih tehničnih oziroma strokovnih izrazov, zvedel za razne nadrobnosti v muzealni tehnologiji in ne vem, o čem še vse. Ogromno je medtem študiral, razmišljal in pretehtal sto in sto nadrobnosti, zatem pa se lotil svojih načrtov z jekleno voljo. Njegova magična prepričevalnost je mnogo doprinesla, da je takratne mariborske oblastnike omehčal in je njegova zamisel postala stvarnost — iz že skoraj podrtega mariborskega gradu je nastal pokrajinski muzej, ki je Mariboru zares v ponos.

Spominjam se, da me je takrat nagovarjal, da bi pregledal in strokovno analiziral zdravniške recepte, ki jih je našel v zapuščinah nekega štajerskega veljaka, morda rodoljuba (imena se ne spominjam več) iz druge polovice prejšnjega stoletja, vendar si jaz, takrat še zelen eskulapovec, tega nisem upal. In še nekaj: bil sem v tistem obdobju svoje poklene rasti, ko se sleherni zdravnik trudil predvsem za strokovno

izpopolnjevanje, ko o nekem zanimanju za zgodovino medicine pri njem še ni niti sledu. A Baš le ni odnehal. Ob vsaki priložnosti me je poskušal približati zgodovini, pa me je pregovoril, da sem vsaj za trenutek stopil v grad in si ogledal strokovnjaško razkrivanje rakve protestantske grofice Helene Herberstein, izkopane na nekdanjem protestantskem pokopališču v Betnavi. Še sedaj vidim, kako je bilo okostje ohranjeno, kako čudovita je bila grofičina oprema in njeni lasje, spleteni v dve dolgi kiti. Onemeli smo, ko smo prebirali na notranji strani pokrova krste na bleščeči plošči naslednje stihe iz 19. poglavja Jobove knjige:

Job. am. XIX

Jobova knjiga, 19, 25—27

Ich wais das mein Erleser
lebet und er wiert mich
hernach aus der Erden auf
erwecken und werde
mit dieser meiner Haut umb
geben werden und werde
in diesem Fleisch Got sehen
und meine Augen werden Ihme
schauen und khain Fremder

25 Jaz vem, da moj rešitelj živi,
in da se bo poslednji
dvignil nad prahom!
26 Tedaj bo moja koža zopet
okoli mene
in v svojem mesu bom
gledal Boga.
27 Da, jaz ga bom gledal,
moje oči ga bodo videle,
ne drug;
(Veličastno upanje).

Vidiš, tu je potrebno tudi medicinsko znanje, mnogo bi nam lahko pomagal, je dejal Baš rahlo očitajoče!

Večkrat se nekam melanholično spominjam, kako nam je pripovedoval o zgodovinskem simpoziju v Varaždinu, ki je sprejel znamenite zgodovinarje skoraj vse Evrope. Navdušeno nam je živo predložil večer baročne glasbe v počastitev zbranih znanstvenikov v nekem varaždinskem dvorcu. V duhu sem zrl svečnike, bele lasulje in slišal Mozartove in Haydnove menuete, namenjene plesalcem in plesalkam v takratnih razkošnih opre mah, slišal rahlo šumenje svilenih kril in komaj slišne plesne korake...

V zgodnji pomladi 1937, ko sem v Marlboru brezposeln čakal na dekret umskega dninarja, me je Baš vzel s seboj v Slovenj Gradec — da boš laže dočakal, mi je spodbudno pokimal!

Da je Slovenj Gradec zgodovinsko tako pomemben, vse dotlej nisem vedel. Dr. Anton Medved nam je sicer omenil Eneja Silvija, vendar o toliko kulturnih spomenikih in slovenjegraških zgodovinskih znamenitostih še res nisem bil slišal.

Baš me je z železniške postaje peljal naravnost v župnišče k mestnemu župniku Jakobu Sokliču, ki sva ga našla v družbi še dveh gospodov, od katerih je bil prvi visoko vzravn an in kljub letom še skoraj silašk i, drugi pa neprimerno manjši, než en in tenek; prvi je bil upokojeni profesor Ernest Terstenjak, drugi pa Ksaver Meško. Imel sem med njimi čuden občutek, kot da sem nekak corpus alienum v tako imenitni družbi, jaz ubogi, nikomur potrebn i medicus, po komur nihče ne sprašuje, saj še pes ne bi zalajal za njm. Moje sorte zdravniki smo namreč bili tiste dni tako imenovani zdravniki volonterji brez prave perspektive, čeprav bi bili »cilji našega hrepenenja« še tako imenitni...

Imenitna učena družba je šla takoj in medlas res, scilicet scientiarum, saj so bili vsi zares pravcati vlri de arte: rerum gestarum scriptores, viri musis et artibus conscripti.

Jakob Soklič je z vso dognanostjo obrazložil eksponate v svojem domačem muzeju, Baš ga je prav tako vsega obvladal in še tu in tam gospoda župnika — menda meni na ljubo — opomnil, pa še to pokažite in še ta predalnik z numizmatičnimi redkostmi nam odprite, da so se gospod župnik tu pa tam kar malce nejevoljno namrdnili, češ vso hišo mi je že prešnofal, Ksaver Meško pa se je ob rahlih zadregah, ki so se kdaj pa kdaj prikradle v razgovor, oglasil s svojim nežno sonornim glasom — o ti preklíčana stvar, kaj vse še utegne biti za vsem tem!

Učenjaki so bredli čedalje globlje v posamezna zgodovinska razdobja, ki so kdaj oplazila tudi Slovenj Gradec, in že v prvi pavzi učene razprave je sledil ogled nekdanje protestantske cerkvice zraven mestne cerkve. Jakob Soklič je z mojstrsko besedo in eksaktno zgodovinsko natančnostjo v jasnih in do kraja premišljenih besedah obrazložil vso slovenjgraško cerkveno zgodovino, pri čemer si ni mogel kaj, da ne bi bil okarakteriziral tudi dela Straussove šole in drugih slikarjev, pa še kar mimogrede tudi slovenjgraškega rojaka muzika Hugona Wolfa, tako da je Baš kar zadovoljno mežikal in vsaj v tem delu simpozija ni imel mnogo dodati.

Dopoldanski del znanstvenega besedovanja je bil že skoraj utrudljiv in gostitelj nam je velel ad mensam. Naj nihče ne zameri moji opombi, da je ta dan bil veliki petek, miza pa ob postnih dobrotah preimenitna glede jedi in črnine v zgodovinsko in etnografsko pomembnih majolikah, da vse do danes kaj podobnega še nisem užil! Ko smo si napivali, ni bil to »živio« ali »na zdravje«, marveč skoraj šepetaje je po izbi skrivnostno izzvenevalo — Halelujah...

Takoj po kosilu smo šli v Stari trg in na gradišče k Pankraciju. Tu je imel glavno besedo Baš. Kakor nekoč na Ljubljanskem gradu je tudi tokrat začel z geološko-geografsko morfologijo ozemlja na območju treh dolin, nato pa nam takoj pokazal in obrazložil še vidne ostanke nekdanjega gradišča, utrdbe, ki je obvladala ozemlje, do koder je segal naš pogled proti jugu. Sama cerkev se odlikuje po imenitni arhitekturi, znamenit je zlasti monolitni, še predrimski steber. Tu sta si sekundirala župnik Soklič in poklicni zgodovinar Franjo Baš.

Spominjam se, da so se viri de arte ob kamnitem cerkvenem okopu zamislili in končno sklenili, da bodo že v kratkem priredili zaresni zgodovinski simpozij in posamezni med njimi so si že razdelili svoja področja oziroma teme. Skoraj verjeti nisem mogel, kaj se tod dogaja, da bi se malone že smelo govoriti o slovenjgraški umetniški in zgodovinski šoli in temu podobnem.

Ko smo se razhajali, pač nismo mogli slutiti, da vsaj vse do leta 1945 simpozija ne bo, da nas bo druga svetovna vojna razgnala — poprej pa le za nekaj dni leta 1941 združila v prečudnih okoliščinah — s Sokličem in Meškom v meljski kasarni...

In še en utrinek iz za zadnjih let stare Jugoslavije — Baševo predavanje o srednjeveškem Mariboru v nekdanjem kinu A polo v Gledališki ulici!

Nehote sem Baševo predavanje primerjal s tistim, ki ga je imel leta 1919 dr. Franc Kovačič v mali dvorani Narodnega doma ob petrolejki, ki je med predavanjem kdaj pa kdaj grozeče vzplapolala, da smo že dvomili, ali bo predavatelj sploh dospel srečno do konca. Sedeli smo razporejeni v kareju okrog predavateljeve mize, kakor je menda bilo nekoč v čitalniških časih. Kovačič je prikazal zgodovinski razvoj mesta Maribora, točno geografsko očrtal obseg srednjeveškega Maribora in ga obenem označil kot otok s strateško obrambnimi tendencami tujerodnih gospodstev v sistemu takratnih obmejnih mark. Ko je govoril o narodnostnih bojih in dokazoval, da segajo slovenska selišča še izza srednjega veka prav do mestnega obzidja in da so se pozneje Slovenci vseljevali tudi v samo mesto, me je kot dijaka prvošolca skoraj z zadoščenjem prevzel, ko je obrazložil, zakaj se imenuje stara, vijugava ulica od opla Gosposke do sedanje Strossmayerjeve ulice — Slovenska ulica. Ker so ta predel mesta že od nekdanj naseljevali Slovenci, tudi nemški mestni očetje niso mogli drugače, kakor da so že iz čisto praktičnih nagibov to ulico imenovali — Die windische Gasse.

Baš je svoje predavanje zasnoval po družbenopolitičnih in gospodarskih vidikih. Mariborska pokrajina je soodločala o razvoju svojega mesta. Družbenopolitičnega pomena Maribora se kot bistvenega problema vse do Baša tako konkretno ni nihče lotil. Vse do pred nedavnim je namreč bilo v ospredju predvsem nacionalno vprašanje, tako da bi vsaj v tem delu naše ožje domovine smeli vse do leta 1918 govoriti o nacionalni diskriminaciji. Zato se nam razodeva skoraj kot nezaslišan preblik znanstvene resnice ugotovitev nemškega poslanca in filozofa J. Cernerija, da je Maribor zemljepisno pojmovano slovensko mesto.

V Baševem predavanju me je posebno presenetila njegova bistrourma označitev nekaterih ulic ne le v smislu nekdanjega čehovstva, marveč čisto po politično diplomatski strani. Tako nam je prepričevalno prikazal npr. Vetrinjsko ulico kot diplomat-

sko ulico, saj so tu bili znameniti zimski dvorci predstavnikov raznih gospostev in oblastev, ki so imela svoj sedež kje drugje v nekdanji habsburški monarhiji.

Ob smrti dr. Franca Kovačiča (1939) je minilo med predavanjema dvajset let. Oba predavatelja sta bila z Mariborom tesno povezana, obema je bil enako pri srcu, vendar sta oba, Kovačič kot »panonski« Slovenec, Baš pa kot »naturaliziran« Mariborčan, izvirno in dosledno odkrivala o njem objektivno zgodovinsko podobo in resnico, česar jima nihče ne more oporekati.

Leta 1931 sva postala svaka. Ob tej priložnosti, namreč moji študentovski poroki, se je še posebej pokazal njegov smisel za »študentovske potegavščine«, saj je ob tej novici skoraj otroško razigran naju oba, grešnika, ki sva se brez vednosti staršev in kogarkoli vzela, pristrčno objel in poljubil ter takoj odbrzel v mesto, kjer je obšel vsa uredništva mariborskih časopisov in dal natisniti to »imenitno« novico, ta »Izredni« dogodek, vse najino prigovarjanje pa, naj tega ne stori, pri njem ni zaleglo nič. Tako sem še komaj utegnil ubrati pot na Kapelo in »sitno zadevo« obrazložiti svojim staršem sam, še preden bi izvedeli iz časopisov. Prijetna ta pot seveda ni bila...

V tesnejše, če smem reči, strokovne stike sva z Bašem stopila leta 1954, ko je postal član uredniškega odbora spominskega zbornika, ki ga je prav takrat pričela pripravljati Splošna bolnišnica v Mariboru. Kot tako imenovanl glavni urednik zbornika sem se znašel v sila neprijetnem položaju, saj sem se predobro zavedal, da nisem vir de arte. Vse do leta 1959, ko je post tot discrimina rerum zbornik le izšel, sva se mnogokrat sestajala in obravnavala problematiko, ki jo je kar sproti prinašalo urejevanje zbornika. Po smrti dr. Mirka Černiča je bil prof. Franjo Baš moj najzvestejši mentor in da ne bi bilo njega, tudi zbornika prav gotovo ne bi bilo. Priznati pa moram, da me je marsikdaj spravljal v hudo dilemo, ker je pač Baš bil arbiter v pravem pomenu besede in kajpada v svojih ugotovkih dosleden in neizprosni. Tako se me je po dveh letih urednikovanja, ko se mi po nekaj še kar uspeh rednih sejah uredniškega odbora ni več posrečilo sklicati vseh odbornikov — edini, ki je ostal zares reden in vztrajen, je bil Franc Minafik — lotila huda depresija, da se več kot pol leta nisem mogel zbrati in izpolniti vseh napotkov, ki mi jih je navadno kar na dopisnicah sporočal »moj« glavni urednik zbornika prof. Franjo Baš.

In tako je prišlo opozorilo iz Ljubljane — medicine, kaj je z mariborskim bolnišničnim zbornikom? To me je zdrmilo in zagrizel sem se vnovič v delo, ki je končno obrodilo uspeh.

Bašu gre pri tem zborniku še vse doslej neocenljiva zasluga ne le zaradi njegovih napotkov pri samem urejevanju, marveč tudi zaradi njegovega prispevka »Iz zgodovine mariborske bolnišnice (Zdravstveno-zgodovinski spomeniki v Mariboru)«. V njem podaja pomen dveh mariborskih zdravstvenozgodovinskih spomenikov izza časov strahotnih epidemij (v XVII. in XVIII. stoletju) kuge, namreč kužnega znamenja na Glavnem trgu in Barbarine kapele na Kalvariji, ki očltno ponazarjata naše zdravstvene razmere v času pred sedanjimi bolnišnicami.

Zanimivo je, da je Baš prvotno imel namen, da bi za mariborski bolnišnični zbornik napisal prispevek o špitalskih mlinih, vendar se mu zanj ni posrečilo pravočasno zbrati potrebnega zgodovinskega gradiva. Tako čaka ta snov še vedno svojega mojstra...

In še zadnje strokovno sodelovanje z Bašem — ob mojem pisanju prispevka »Zdravstvo med Muro in Dravo v obdobju med 1850 in 1941«, ki je bil prvotno namenjen tako imenovanemu »Prleškemu zborniku«; zamislil si ga je Klub prleških visokošolcev na univerzi v Ljubljani, vendar je zbornik kljub večletnim pripravam (nekako od leta 1959 do 1964) izšel šele leta 1968.

Tudi pri tem delu je bil Baš moj mentor. Korespondenca med nama je bila takrat še obilnejša. Prvotno sem imel namen razpravljati samo o zdravstvu v Prlekiji, pa je nastal problem v geografskem pojmovanju tako imenovane Prlekije. Ker se nama je zdela ta pokrajina le preozka in geografsko, pa tudi demografsko neločljiva od celotne pokrajine med Muro in Dravo, sem se po njegovem nasvetu raje odločil za zdravstvenozgodovinsko študijo o razvoju zdravstva med rekama v približno preteklih sto letih. Povrh je bilo nujno povezati tudi obe obrobji, vzhodno ob Muri in zahodno ob Dravi. Za nasvete pri tem delu Fr. Bašu skoraj ne morem biti dovolj hvaležen, če-

prav je bil tudi tokrat zelo strog arbiter; moja izvajanja je sproti ocenjeval in razlagal z obrobnimi glosami tako rekoč ob sleherni vrstici, da ne omenjam čisto tehnično-redaktorskih nasvetov, ki jih je vsak avtor tako zelo potreben.

Žal ni več doživel, da bi bil mogel to delo prebrati v dokončni redakciji. Ironija usode je tudi v tem, da je zaradi bolezni zapadel besedni gluhoti, gotovo najhujšemu, kar lahko zadene intelektualca takih sposobnosti, kakor jih je imel prav profesor Franjo Baš.

Tu sem nanizal le nekaj spominov, je pa še mnogo prav drobnih in prisrčnih, čisto človeških, ki jih ne moreta izreči ne beseda ne črka. Morda so naslednje besede zaslutile vsaj sled za njimi:

Bil sem gimnazijec, ti moj učitelj, profesor. Hodila po zemlji sva naši, med gorami in po tihih, preskromnih dolinicah — v krasoti, ki je ljudje vse premalo občutilo.

V stroko si me uvajal, da bi na vzhodnem koncu slovenske zemlje iz nemih zapisov in še živega ljudskega izročila dodajal kamenček na kamenček k nastajajoči zgodovini slovenskega zdravstva, pomembnemu deležu pri zgodovini slovenske kulture. Tako si me zavezal z veliko obvezo do moje ožje domovine.

Koliko lepše bi bilo, ko bi ti vse to govoril še živemu, da bi ti nam, ki te bomo pogrešali in venomer iskali, še pripovedoval in razlagal, nas vnemal in prevzemal kot nekoč s tistim drobnim nasmeškom na obrazu, s svojimi živahnimi očmi in naglimi kretnjami, pa s premišljenim puhom cigaretnega dima, da, čisto tako, kakor za živa, ko si bil ves naš in ti je lepó bilo med nami!

Tako je čutilo srce, ko smo rosnega majskega dopoldneva spremljali Franja Baša na njegovi zadnji poti...

BAŠEVO MESTO V NAŠI GEOGRAFIJI

Organizirana slovenska geografija se je spočela kmalu po ustanovitvi ljubljanske univerze v njenem Geografskem inštitutu. Pobudo je dal ožji krog študentov, ki jih je tu zbral okoli sebe takratni asistent dr. Valter Bohinec. Temu krogu je od vsega začetka pripadal Franjo Baš, ki se je v času svojega študija zanimal zlasti za geografijo. Da bi bil s to vedo na tekočem, je v inštitutu marljivo prebral revialni tisk. Tudi kasneje je bil nanj tako navezan, da se je kot srednješolski profesor v Mariboru naročil na Glasnik Geografskog društva v Beogradu, na Hettnerjevo Geographische Zeitschrift in na pariško Annales de Géographie.

Bohinčev krog je dal pobudo za ustanovitev Geografskega društva leta 1922, tri leta kasneje pa je prikladal v življenje njegovo strokovno glasilo Geografski vestnik. O temeljnih pripravah zanj se je ta krog, ki se je poslej interno nazival Geografski klub, porazgovoril na prvem delovnem sestanku 1. julija 1923 na Jezerskem. Tu se je Baš zavezal, da bo poiskal ustrezno tiskarno, nabral čim več prednaročnikov, podpornikov in inzeratov ter izposloval v Beogradu za revijo državno subvencijo. S tem je oskrbel glavnino finančne baze za prvo številko revije. Poleg tega je ta fond hkrati z vsemi drugimi člani večal s tem, da je objavljaj različne članke v dnevno časopisje in se odrekal glavnini honorarja.

Geografski vestnik, ki naj bi izhajal štirikrat na leto, je tiskala tiskarna Rode & Martinčič v Celju. Prvi dvojni zvezek prvega letnika je izšel junija 1925 v 400, drugi dvojni zvezek v 500 primerkih. Drugi letnik v nakladi 600 izvodov je izšel v treh zvezkih. Kasneje so izhajali zajetnejši letniki v eni knjigi. Odlične francoske povzetke razprav je sprva oskrbel iz posebne ljubeznivosti Srečko Kosovel, ki je takrat študiral na vseučilišču v Ljubljani. Kasneje je oskrbel prevode dr. Melitta Plvec-Steletova. Bilo je samo ob sebi razumljivo, da je bilo vse delo sotrudnikov brezplačno, medtem ko je uredništvo krilo izdatke samo.

Geografskemu vestniku je skušal dati Geografski klub čim širši okvir. Zato je pritegnil kot tretjega urednika svojega člana dr. Iva Rubčića in je vablil k sodelovanju tudi geografe zunaj Jugoslavije. Posebno pomembno se mu je zdelo povezati stike z vodilnim srbskim geografom dr. Jovanom Cvijićem. Ta stik pa predstojniku geografske katedre v Ljubljani dr. Arturju Gavazziju ni bil po volji. Ko je le-ta za drugi letnik Geografskega vestnika prispeval krajšo notico Krš, kras, karst in se je v njej obregnil ob Cvijićev karst s prlpombo »to je zaista grdobaa«, kar mu je uredništvo črtalo, je prišlo do preloma. Gavazzi je izstopil iz Geografskega društva in prisilil dr. Bohinca, da je podal ostavko na svoje mesto asistenta. To je bilo seveda zanj in za njegov ožji krog, ki se je bil medtem že razkropil zunaj Ljubljane po srednjih šolah, usodno. Vendar je Geografski klub še nekaj let dihal. Aprila 1928 se je korporativno udeležil prvega jugoslovanskega kongresa v Beogradu, ki sta se ga od Slovencev udeležila le še Rudolf Badijura in Rajko Gradnik. Beograjski geografi so klub pristrčno sprajeli medse. Posebej ga je sprejela v stanovanju Cvijićeva vdova, ki je vsakemu poklonila Slijepečevićovo knjižico o Jovanu Cvijiću, ki je izšla malo pred njegovo smrtjo 1927 v Sarajevu. Za Baša je bilo to srečanje v Beogradu zelo pomembno. Kasneje je tu objavil svoj razpravi o mlinih na veter in o vprašanju štajerske preše.

Prve razprave je objavljala Baš v Geografskem vestniku. V prvi številki prvega letnika je izšel njegov prvenec Hmeljarstvo v Savinjski dolini, ki torej obravnava problem iz njegovega domačega okolja. Kakor hitro se je v začetku novembra ustalil v Mariboru, se je domala ves posvetil študiju Podravja. Sicer je v svoji delovni vne-mi postopno vse bolj prehajal na druga znanstvena področja, vendar je bil v geografiji tako globoko zasidran, da ni nikdar zanemarjal geografskega prostora. Ker sem o nje-govi geografski žetvi že spregovoril v Geografskem vestniku (Roman Savnik, Franjo Baš, Geografski vestnik XXXIX, 1967, 197—198) in je objavljena celotna bibliografija njegovih del v tej knjigi na drugem mestu, se bom omejil na nekatere njegove zna-čilne in samonikle geografske poglede, ki mi jih je posredoval v zasebni korespon-denci. S tem mi je odpiral dragocen pogled na svojo znanstveno delavnico.

Komaj nekaaj tednov potem, ko je nastopil službo na srednji šoli v Mariboru, mi sporoča: Maribor ne spi. Zlasti hstorično in etnografsko mnogo dela. Zato imam za-radi šole težko stalističe. Sam imam točne smernice za delo: študij Podravja v vseh geografskih posebnostih. S proučevanjem splavarstva v Dravski dolini sem že začel. Spoznal sem se z Dimnikom. V razvoju njegovih kart je opaziti velik napredek. Možu moramo iti na roko. Te karte so začetek atlasa Slovenije, ki ga bo Dimnik narisal. Prvotno so mislili le na topografski atlas v obliki vseh kart, ki jih bo izdelal Dimnik. Opozoril sem ga, da bo atlas popoln le, če bodo tudi klima, kultura tal in gospodar-ske panoge kartografsko prikazane. S tem soglašala tudi založba. Na ta način namera-vam zbrati vse mariborske geografe in kritiki Dimnikovih kart.¹ Sedaj začenjam z več-jim delom: Maribor. Splavarstvo mi silno počasi napreduje. Po novem letu sem se bavil z metodiko geografije mest kot uvod za študijo o Mariboru, s katero začnem, čim bo toplo. (Iz nedatiranih pisem.)

Odkar je Gavazzi lopnil po Bohincu (aprila 1926, prip. pisca), se ni v našem geo-grafskem razvoju ustvarilo ničesar. Sedaj, ko so drugi prevzeli društvo, naj pokažejo, kako ga nameravajo voditi. Mi smo društvo ustanovili, razviti pa ga morajo oni, ki so ostali v Ljubljani. Midva lahko rešujeva geografske probleme na ozemlju, kjer ži-viva, pridobivava naročnike za Geografski vestnik med znanci in širiva interes za društvo. Geografski vestnik za 1927 še ni izšel! Ko smo vodili društvo, smo svojo dol-žnost sistematično opravljali. Če pa bomo poslej svoje delo naslonili na Ljubljano, je drugo vprašanje. Če nismo zmožni ustvariti slovenske geografije, bomo pač sodelovali pri jugoslovanski. Naloga geografije v Sloveniji je proučevati probleme v pokrajini, torej analiza. Trenutno sem strašno zaposlen s prikazom lege in morfologije Maribora. Vsak kolikor toliko lep dan sem na terenu, da ugotovim morfološko enoto, v kateri leži mesto. Poslani historično-geografski razvoj je zaključen uvod v študijo Maribo-ra. Za mestno mejo bom upošteval naslednje vidike: razvoj (+ —) prebivalstva, tip hiš, zaposlenost ljudi, morfološko mejo. Junija Ti pošljem svoj Maribor II. V historič-no-geografskem uvodu so problemi le nakazani. Zelo bom vesel, če mi pišeš, kaj sodiš o mojem članku, ali sem zadel geografski moment. Najteže mi je bilo prikazati prvo polovico novega veka. Mislim, da sem v 19. in 20. stoletju zadel pravo. Sicer pa več, da moram v provinci, kjer se ni nihče brigal za geografijo in nimam na razpolago znanstvenega aparata, orati ledino. (Iz pisma 29. marca 1927.)

Moram v Ljubljano zaradi ekscerpiranja nekaterih knjig v Geografskem, Geološ-kem in Mineraloškem kabinetu, ker brez tega bi bil moj Maribor nepopoln. (Iz pisma 26. junija 1927.)

Počitnice (velikonočne, op. pisca) sem izrabil za pot v severne Slovenske gorice in v apaški del Murskega polja. Na nemško-slovenski narodnostni meji sem ugotovil mnogo doslej nezapaženih dejstev. Sicer pa sem tu zasledoval predvsem tipe selišč in hlš ter ugotavljal kot na Kobanskem geografske osnove. Vendar tu z isto metodo ne bom mogel izhajati. Je pač morfološko čisto drugačno ozemlje. Ko bom pokrajino ne-kaj časa proučeval, bom metodo že našel. V nedeljo sem bil v Ptuj. Doslej mest še nisem znal gledati geografsko in slogovno. To pot pa je Ptuj napravil name vtis naj-lepšega slovenskega mesta. Tako res iz zemlje s človekom, ki je mesto razvijal, vzrasle

¹ Slavoj Dimnik je bil meščanskošolski učitelj v Mariboru. Kot samouk je narisal vrsto uspešnih ročnih zemljevidov severovzhodnih pokrajin Slovenije. Njegova prezgodnja smrt leta 1932 je to delo preprečila.

harmonije v slogu in liku še nisem opazil nikjer, razen v območju mediteranskih mest. Ta pa so estetsko lepa le v pokrajini, v podrobnostih pa odbijajo, medtem ko je Ptuj v sleherni skupini hiš samoniklo lep. Razen na vzhodnem Pohorju sega njegovo gravitacijsko območje do horizonta, ki ga ustvarja razgled z gradu. Samo teden dni v Ptuj, pa bi ga opisal kot nobeno drugo naše mesto. (Iz pisma 17. aprila 1928.)

V nedeljo sem bil zopet v Slovenskih goricah, kjer sem našel zanimive mlino na veter; ti mlino predstavljajo namreč kombinacijo klopotca in žrmlj, torej dveh avtarktnih orodij. Sedaj bom začel s koncipiranjem opisa slovenjegoriške hiše; za uvod moram podati geografski okvir, kar pa kljub podrobnemu poznavanju pokrajine ni lahko. (Iz pisma 14. septembra 1928.)

Iz svojega članka v Geografskem vestniku imam vtis, da so gotovi odstavki premalo povezani. Seveda sodim to s stališča enega leta po končanem delu. Z letošnjimi počitnicami sem bil zadovoljen. V Prlekiji sem nabral zelo mnogo gradiva in jo spoznal natančno. Pregledal sem precej podrobno tudi Podjuno. S koncipiranjem začel sem šele sedaj, ko je šola pred vrati. (Iz nedatiranega pisma.)

Mursko polje in obrobne gorice so blagoslovljena zemlja; tu sem ves v delu. V soboto in nedeljo sem bil zopet na terenu, in to na ozemlju Ranca—Sladki vrh—Kuševnik. Tu sem marsikaj opazil. Zahodne Slovenske gorice poznam kot lastno stanovanje. Pouka imam sedaj 29 ur. To me silno zaposluje, razen tega pa še zbiranje materiala v mariborskem arhivu za historično-geografsko študijo o Mariboru. Poslal sem Bohincu rokopis o morfologiji Maribora. Če Vama glede jezika ne bo vse všeč, oprosti. Nimam nikogar, ki bi mi popravil jezik. Sedaj delam na članku o mestni meji Maribora. (Iz pisma 26. oktobra 1928.)

Končujem članek o mestni meji Maribora. Karta Jugoslavije bo izšla junija, nato začnem s študijem kmetijske hiše v Slovenskih goricah. Sicer pa se sučem okoli Pohorja. Včeraj je tu predaval Stanko Vurnik o slovenski ljudski umetnosti. Bil sem zelo vesel, da našo slovensko hišo precej bolje obvladam kot umetnostni zgodovinar Vurnik. Gotovih lastnosti našega stavbarstva se ne da razumeti drugače kot samo geografsko. (Iz pisma 13. aprila 1929.)

Čaka me, da predelam Strygovskega Die altslavische Kunst. To je nujno, da z vso globino zajamem problem kmetijske hiše v Slovenskih goricah. Za ta študij mi silno nagaja letošnje vreme. Skoraj vsako nedeljo je dež. Zato mi delo zastaja, pa tudi delovna energija se prav ne razvija, ker je telo zaradi premajhnega gibanja zaspano. Vendar bodo v juniju absolvirane tri točke mojega programa: Prlekija, ročni zemljevid Jugoslavije in Mestna meja Maribora. V delu imam prometno gravitacijo Slovenije, Kremplja in kmetijsko hišo v Slovenskih goricah. (Iz pisma 12. maja 1929.)

Delam referat o železnica za Geografski vestnik. Protestantizem v Prekmurju je gotov v konceptu, s kartografskim prikazom pa imam veliko težav. Tri karte sem že uničil, sedaj delam na četrti. (Iz pisma 3. marea 1930.)

V nedeljo odpremo prvo planinsko postojanko na Kobanskem pri Sv. Pankraciju. Nadalje sem predsednik Meje, ki priredi tja izlet. (Iz pisma 7. maja 1930.)

Tu sem v strašni suši glede literature, pa tudi geografska družba mi manjka. To občutim vedno bolj in mi tudi planinska družba tega ne more nadomestiti. (Iz pisma 5. junija 1930.)

Vse počitnice sem bil izven Maribora. Izkopaval sem rimske grobove v Slovenskih goricah. Noeoj grem v Prekmurje. Postopanje po Podravju me je letos tako okupiralo, da nisem bil niti na eni planini. Poleti me je silno zaposlila narodopisna bibliografija, ki sem jo objavil v ČZN, v počitnicah pa arheološka izkopavanja. V ČZN bom poročal o arheoloških izkopavanjih, geografski razširjenosti dimnic v Sloveniji in mogoče tudi o cehih v Prekmurju; za Geografski vestnik pa bom pripravil, če ne bom mogel dokončati članka o gospodarstvu Maribora, ki bo predstavljal moj Maribor IV, prispevek o prometni gravitaciji Slovenije. Upam, da bom do poletja končal opis kmetijske hiše v Slovenskih goricah. Tako ima človek sto načrtov, izvrši pa dva ali tri. (Iz nedatiranega pisma.)

V Mariboru, če nisem na terenu dalj časa, mi je dolgčas. Kot je mesto sicer veselo in vedno toplo razpoloženo, tako je glede dela že skoraj balkansko. Zlasti na znanstvenem polju se zabušava, kar se da. Tudi v redakciji ČZN pogrešam določenih smeric. Vse je slučajno. Seveda je to nujnost pri listu, ki stremi v provinci za znanstve-

nim nivojem. Sicer pa se je položaj spremenil. Pred postankom naše univerze je bilo znanstveno delo rodoljubno nacionalno delo. Zato je naravno, da se poslej srednješolski profesor vedno bolj oddaljuje od znanosti in se usmerja v poljudno feljtonistiko, organizacije itd. (Iz nedatiranega pisma.)

Sedaj se bavim z reorganizacijo mariborskega muzeja, ki ga moram spraviti z nivoja srednješolskih kabinetov na stopnjo muzejske smotrenosti in sistematike. Zaradi zemljepisa Štajerske bi pravzaprav čisto rad šel nazaj na šolo. (Iz pisma 9. junija 1931.)

Delo me pritiska, da ne morem priti do pisanja. Ves junij sem kopal, julija urejal izkopanine, čistil in sistematično rekonstruiral, nato sem za Mariborski teden organiziral dvoje umetniških razstav, sedaj nadaljujem z delom v muzeju. Zraven tega sem napisal Historično-geografski razvoj Ptuja in sestavil bibliografijo o Ptujcu. Zavedam se, da je to malo. (Iz pisma 28. marca 1933.)

Moje skrbi so sedaj koncentrirane na ptujsko številko ČZN, za katero sem napisal historično-geografski razvoj Ptuja in bibliografijo o Ptujcu. Študija o razvoju Ptuja je metodično precej drugačna, kakor je bila o Mariboru. Žal sem se moral omejiti na 30 strani in sem tako probleme le nakazal, ne pa izčrpal. Te bom nadaljeval postopno, če bo šlo, paralelno z Mariborom. Zlasti manjka statistični pregled razvoja Ptuja in v novejši dobi politično-teritorialni razvoj. Za oboje bi potreboval najmanj 30 strani, a tega si nisem smel dovoliti, ker bomo najbrž za ptujsko številko finančno omagali. V arhivu gre delo tako počasi naprej, kot da bi arhivaril kak rak ali v najboljšem primeru kak polž. Na dopustu nisem bil in grem šele novembra. (Iz pisma 11. septembra 1933.)

Vesel sem, da si s ptujsko številko zadovoljen. Sedaj bomo skušali vsako leto izdati redno mariborsko številko v obsegu štirih pol, kjer se bo obravnaval Maribor pokrajinsko, zgodovinsko in narodopisno. Silno težko je z znanstvenim delom, ker se temu v provinci vse izmika. Pri Geografskem vestniku bom skušal sodelovati. Jaz sem se res nekako odtrgal od njega, kar pa ni moja krivda, ampak je odvisno od fizičnih možnosti dela na raznih straneh. Razumel boš, da mi je danes ČZN bolj pri srcu, ker je združen z menoj skoraj bolj kot nekoč Geografski vestnik. (Iz pisma 23. decembra 1933.)

Jaz se tu bijem za stari Maribor, da spravim muzej in arhiv v grad. Skoraj smo pozabili drug na drugega. Meni je dolg čas po Tebi in Bohincu (iz pisma 2. septembra 1936). — Glavno pomanjkljivost v Melikovi Sloveniji vidim v tem, da so periferni kraji premalo obdelani v primeri s centralnimi kranjskimi. Tudi navedbe literature niso popolne. Mogel bi naštetl vsaj 30 takih del iz Podravja. (Iz pisma 29. septembra 1936.)

Za ČZN, ki si ga gotovo prejel, sem se zelo bal, da bo konfisciran. Živimo v čudnih časih, a Ti zagotavljam, da razmere na naši meji niso tako hude kot čujem, da jih v Ljubljani tolmačite. Bil sem zadnje čase trikrat na terenu in sem videl močno narodno preorientacijo. Pruski duh odbija tudi Avstrijce. (Iz pisma 15. 4. 1938.)

Zadnji dogodki zaradi ČSR so imeli pri nas porazen odziv. Zato vidim v čim ožji povezanosti Jugoslovanov edino garancijo za nas vse, pa bilo proti komurkoli. S Kovačičevo smrtjo je naše društvo zaključilo eno svojo delovno dobo. Kako ga bomo vodili naprej, v tem nas bo sodila zgodovina. Zato nam pomagaj! (Iz nedatiranega pisma.)

Franju Bašu pripada v naši geografiji pomembno mesto. Bil je poleg Bohinca najpomembnejši soustvarjalec Geografskega vestnika, ki mu je bil še vrsto let kasneje tehten sotrudnik. V Mariboru se je brez pobud razvil v samoniklega geografa, ki je na Štajerskem in v Prekmurju prvi utrl pot sistematičnemu proučevanju geografskih problemov. Na tem ozemlju je bil hkrati naš najbolj razgledani znanstvenik, organizacijski in kulturni delavec. Zato je bil posebej poklican, da prevzame odgovorno uredništvo za ta del Slovenije pri snujanju se Krajevne leksikonu Slovenije. Kot stara prijatelja iz mladih let sva se srčno veselila zaključnega skupnega dela. Žal je njegova huda bolezen to preprečila.

Niko Kuret

ETNOGRAFU FRANJU BAŠU V SPOMIN

GOVOR NA PROSLAVI V BISTRI 27. OKTOBRA 1967

»Zdaj bom šel v pokoj, zdaj bom spet delal!« — Še zdaj slišim njegov glas. Tolikokrat sva se dohitela na skupni poti iz službe gredé proti domu. »Zdaj bom spet delal!« Franjo Baš, garač v javnem življenju, odkar je zapustil univerzo, se je veselil dela, tistega svojega, brez administracije, brez sej in konferenc, brez telefona in komisij in nešteti drugih obveznosti, ki mu jih je nakopala njegova zadnja služba. »Zdaj bom spet delal!«

Vemo, dobro vemo, česa se je veselil. In tem huje nas je prizadela tragika njegovega življenjskega večera. Skušal je res še delati, a njegovo prizadeto telo se je nezadržno grudilo v nemoč.

Ne vem, a upam, da se je s svojo usodo sprijaznil. Če drugače ne, vsaj ob misli na opus, ki ga je ustvaril v štiridesetih letih neprestanega dela. Šibka tolažba sicer za človeka, če se izpodsekan zgrudi pred kôpo načrtov, ki bi jih rad še uresničil. Saj je vedel že Gregorčič: Pustiti nade, to boli!

Neizprosna usoda nas je prikrajšala za marsikatero delo izpod Baševega peresa. Njegov prenikavi, živahni duh bi bil v umirjenosti, ki jo prinesejo leta, in ob ogromnem znanju, ki si ga je bil nabral, prispeval še marsikatero dragoceno delo vsem vedam, ki jih je mojstroval. Tudi etnografiji.

Geograf in zgodovinar Baševega kova je moral čisto naravno zaiti tudi v etnografijo. Bil je kmečki sin in je ohranil tesno zvezo s kmečkim življenjem, ki je bilo v njegovih mladih letih prvenstveno torišče slovenske etnografije.

Mladi mariborski profesor Baš je imel navado, ki je pri novejšem rodu etnografov vse redkejša. Rad je pešačil. Peš je prehodil Mežiško dolino, Podravje in ves čudoviti panonski svet do Lendavskih gor. Iz tega se je rodil leta 1928 njegov prvi vědliki etnografski spis Kóbanski hram. V njem iz lastnega opazovanja opisuje kmetije na Strojni, Gólici, Radljah, Remšniku in Kozjaku. To delo mu je ugajalo. Iz njegovih poti po Prlekiji je nastal v istem letu doslej edinstveni opis panonskih mlinov na veter. Naslednje leto je zavil v svojo rodno Savinjsko dolino. Napisal je študijo o gošpodarskem poslopju v Savinjski dolini s posebnim ozirom na vpliv hmeljske kulture na njegov razvoj. Tridesetletni Franjo Baš je pokazal že takrat sodobni prijem: etnografa ne zanima samo preteklost, dognati hoče tudi, kako sodobnost oblikuje izročilo — težnja, ki je po 40 letih značilna za današnja prizadevanja v etnografiji.

Pri izbiri predmetov za svoje etnografske raziskave Franjo Baš seveda ne zataji ne geografa in ne zgodovinarja v sebi. Geograf je botroval razpravi o Izgonih na Dravskem polju (1937), zgodovinar se je pa že 1930. lotil vaških grbov v Prlekiji, medtem ko je etnografu tedaj vzrasel klasični opis štajerske preše. Pozneje sta zgodovinar in etnograf oblikovala prispevka o zadrecih lončarjih in o radenski tlaki (oboje 1938).

Franjo Baš si je zgodaj ustvaril trdne in jasne kriterije. Zato je lahko avtoritativno ocenjeval Karlovškove knjige o hiši in ornamentu, Vurnikovo Slovensko hišo, Melikov Kozolec, Grebenčevo Slovensko pohištvo. Nič manj zgodnje ni bilo njegovo spoznanje, da je bibliografija osnova vsakega znanstvenega dela. Štiril leta zapored,

od 1929 do 1932, je objavljaj v ČZN Slovensko narodopisno bibliografijo. Hvale vredno, a preveč zamudno delo so zadušile druge obveznosti, zlasti skrb za muzej in za arhiv.

Po vojni se je Franjo Baš spet skoraj vsako leto oglasil s prispevkom v »Slovenskem etnografu«. Ostal je slej ko prej v svojem interesnem krogu materialne kulture. Prvič je zdaj pritegnila njegovo pozornost noša: 1949, Prispevek k zgodovini naših moških noš, za njo pa ljudska obrt: 1951, Cehovsko tkalstvo v Dravski dolini. Tudi kmečko življenje ga je spet zamikalo. Svoje nekdanje raziskovanje savinjskega gošpodarskega poslopja je 1952 raztegnil še na Kašte v Dobrovljah. Kmečko delo zajemajo Pripombe o požigalništvu (1953—54) in edinstvena Karta motik na Slovenskem (1955). Iz delovnega področja, ki se mu je posvetil zadnja leta življenja, je nastal zanimiv prikaz o Rudarski hiši v Idriji (1957). V zadnji večji razpravi Kmečko pohištvo v Podravju in Pomurju (1959), se je spomnil tudi pričevanja naših pripovednikov in naše ljudske pesmi. In enkrat samkrat, če se ne motim, je segel tudi v duhovno kulturo. Opisal je Ženitovanjske običaje v zahodnem Posavju.

Franjo Baš se je bogato razdajal dvema, trem ali še več disciplinam. Med njimi je tudi njegov etnografski opus velik in pomemben. Kmečka in delavska hiša, oprema in pohištvo, gospodarska poslopja in gospodarstvo, orodje in obrt, ljudska noša in ljudsko pravo — povsod je bil doma. Nešteto oeen in poročil priča o njegovi ostroumni sodbi. Z njimi in s svojim organizatorskim delom je več kot eno generacijo pomagal krmariti ladjo naše etnografije. Zato je bil lahko pred desetimi leti vzoren predsednik Slovenskega etnografskega društva in nato še nedosežni predsednik naše matične organizacije, Zveze folkloristov Jugoslavije.

Nimamo ga več. Pred nami pa so njegovo delo, njegov lik in spomin nanj. Posebno živo stopa pred nas v teh prostorih, ki je s takšno zavzetostjo skrbel zanje. Traglično je, da znanja, ki si ga mukoma pridobiš, ne moreš nikomur zapustiti. Kakšno duševno bogastvo bi nam bil zapustil Franjo Baš! Ostajajo samo dela — dela so njegov spomin.

Markantna postava Franja Baša bo ostala med nami, ki smo ga poznali in spoštovali, kar pa je ustvaril, ostane trajna last tudi etnografske vede. Hvala mu za to in slava njegovemu spominu!

ARHEOLOŠKA DEJAVNOST FRANJA BAŠA

V zgodovini arheološkega raziskovanja v Mariboru je nastalo po prvi svetovni vojni začasno zatišje, ki je sledilo živahnim odmevom izkopavanj na Pošteli v letih 1910—1914 oziroma 1917 in je bilo predvsem posledica poveljnih razmer, ko se je vse kulturno in znanstveno življenje pričelo preusmerjati v novih razmerah nacionalne svobode. S prenehanjem dejavnosti nemških ljubiteljev starin, kakor sta bila v Mariboru živeči dr. Amand Rak ali tod samo delujoči upokojeni častnik Pavel Schlosser ter iz Gradca prihajajoča zgodovinar prof. Franc Ferik in arheolog dr. Walter Schmid, je usahnilo živo zanimanje za domače starine, ki so jim slovenski pisci, kakor npr. Fran Kovačič in Gabrijel Majcen v Mariboru ter Viktor Skrabar iz Ptuja, posvečali le bolj obrobno pozornost. To je bilo videti tudi v skromnih terenskih posegih v mariborski okolici, kakor so bila poskusna kopanja Muzejskega društva v Bistrici in Limbušu ter Kovačičevo razkopavanje gomil v Zamarkovi in Račah, medtem ko je tako delo v Mariboru povsem zamrlo.¹

Ta čas, jeseni leta 1925, in v take razmere je prišel v Maribor šestindvajsetletni, pravkar diplomirani geograf in zgodovinar Franjo Baš, odločen za profesorsko kariero v obmejnem mestu. Vendar ta ni trajala dolgo, saj so nudile kulturne potrebe Maribora in njegovega zaledja mlademu suplentu na gimnaziji in poznejšemu profesorju na učiteljskišči obilico nalog, ki se jih je s svojo bogato intuitivno sposobnostjo in zmožnostjo analitične presoje, za tedanje razmere nadpovprečnimi lastnostmi med mariborskimi razumniki, tudi neutegoma lotil. Pri tem delu, ki je z geografskega izhodišča zajemalo tudi historično problematiko, je našel oporo v tradicionalnem mariborskem Zgodovinskem društvu, kamor se je včlanil takoj po prihodu, kot tudi v Muzejskem društvu, katerega odbornik je kmalu postal. V tem okviru, ki je poleg profesionalnega šolskega dela postal pomembno gibalno njegove bodoče dejavnosti, je prišel kmalu v stik tudi z arheološkimi problemi, bodisi kot poglavji iz domače zgodovine, bodisi kot novimi odkritji. Za mnogostranost njegovega duha in organizatorične sposobnosti, ki so z leti postajale vedno bolj očitne, je bilo značilno, da se arheološkim temam ni nikoli izogibal, temveč se jih je loteval v vseh oblikah, čeprav se jim seveda zaradi mnogih drugih nalog ni mogel nikoli povsem posvetiti.

V štiriindvajsetih letih Baševe dejavnosti v Mariboru se je tako njegovo poseganje v arheološke nujnosti zvrstilo v pestri lestvici delovanja — od pisanja knjižnih ocen in nekrologov, objavljanja kratkih prikazov domače arheološke zgodovine, prvih zaščitnih posegov na terenu in pisanja poročil o novih najdbah do večjih terenskih raziskav, praktičnega uveljavljanja arheoloških najdb v muzejski razstavi in poglobljenega preučevanja nekaterih domačih arheoloških problemov. To delo je opravil Baš tako rekoč ob robu svoje razvejane dejavnosti na področju geografskih raziskav Podravja, zgodovinskih razglabljanj o narodnostnem življenju v polpretekli dobi, čez meje mariborske pokrajine segajočih narodopisnih študij, početka šolskih obveznosti in pozneje neštevilnih organizatoričnih opravkov v obeh društvih, ob pionirski ar-

¹ Za podrobnejši opis teh razmer po prvi svetovni vojni prim.: S. Pahič, Arheološko raziskovanje v Mariboru, ČZN NV 1, 1965, 15 s in op. 109—120.

hivski dejavnosti in muzeološkem snovanju, konservatorskem zanimanju, uredniški zaposlitvi pri ČZN ter še marsičem drugem. Tako je razumljivo, da v arheologiji ni mogel imeti takih znanstvenih ambicij, ki bi opravičevale siceršnjo strogo oceno tega njegovega dela, zato naj ta oris pomeni poleg pregleda njegove arheološke dejavnosti predvsem prikaz razvoja dognanj, do katerih je dospela mariborska arheologija ob Baševem četrtoletnem delovanju.³

Na arheološko problematiko mariborskega okoliša je Baš zadel najprej kot geograf pri orisu mesta in njegove okolice. To izhodišče je bilo tudi značilno za njegovo gledanje na zgodovinski razvoj. V svojem orisu Maribora je v Geografskem vestniku leta 1926 najprej poudaril pomen obrobij Dravskega polja — Pošte in Pochtovone v antiki⁴ — v nadaljevanju pa je naslednje leto razvil tudi shemo razvoja prazgodovinske poselitve od geološko najstarejših tal znožij Pohorja in Kozjaka ter Slovenskih goric proti najmlajšemu ozemlju ob Dravi. Videti je bilo, da tudi dotedanje arheološke najdbe potrjujejo to tezo, ob kateri Baš še ni mogel dognati, da je bila geomorfološka izoblikovanost mariborskih holocenskih tal v času prvih neolitskih naselitev že skoraj končana in zaradi tega v Mariboru ni bilo bistvenih ovir za naselitev bliže Dravi, kot se je izkazalo s poznejšimi najdbami. S takim orisom je nastopil Baš v vrsti obravnave od leta 1927 dalje, vendar jih po letu 1934 ni več ponavljal, zato moramo razumeti te prikaze kot poskus analize arheološke zgodovine nekega kraja, podan s prevelikim poudarkom na enem izmed sodločujočih dejavnikov zgodovinskega razvoja.⁴ V tridesetih letih je bil to po R. G. Puffu, ki leta 1847 v svojem orisu zgo-

³ Ta sesalek je zato predelan in z opombami opremljen oris Baševe arheološke dejavnosti, ki je bil napisan po naročilu Tehniškega muzeja v Ljubljani in prebran na spominski svečanosti v Bistri v jeseni leta 1967.

⁴ F. Baš: Maribor. I. Historično-geografski razvoj. GV 2, 1926, 59. Razlaga pomena Pošte in je tu podana v napačni zvezi s Kelti, saj so — po Schmidu — gradišče zgradili Iliri v obrambi pred njimi, a tudi v času poznejše keltske naselitve ni dokazov, da bi bili Kelti v Podravju »vzdrževali slike s svojo kulturno matice na zahodu«, še zlasti ne po Pohorju in Dravi, saj so se gibali večinoma po ravninah, za pot ob Dravi med Mariborom in Koroško pa imamo najslabše dokaze šele iz antičnega časa. Pač pa je bli pravilno orisan pomen smeri severovzhod—jugozahod in mesta Pochtovone v antiki.

⁴ F. Baš: Maribor. II. Geomorfološke razmere, GV 3, 1927, 17 s; Maribor. (Mesina meja), ČZN 24, 1929, 154; Wie Maribor enstand, Mar. Zeitung 69, št. 345 z dne 25. 12. 1929, 3; Maribor, GJPD 11, Beograd 1931, 462; Vodnik po Mariboru, 1932, 39 s; Topografska dinamika Mariborskega polja, KSM 1, 1934, 324 s. Iz prvotnega Baševega orisa izhaja, da se je Drava prelila nad Mariborskim otokom v »kamniško-šempetirski jarek« ob koncu zadnje Würmske stopnje ledeno dobe (približno med 10.000 in 8000 leti pred n. št.), medtem ko je bil v zadnjem spisu mnenja, da se je ustavila v sedanjih slugi »približno na početkih naše sedanje ere«, torej ob koncu prazgodovinske dobe. S tem v zvezi je dopuščal neolitsko naseljevanje zunaj znožja Pohorja oziroma gričevja pri Kamnici le še na Teznu, in sicer nad Stražunskim jarkom, vse drugo območje, z visokim bregom sedanje Drave z nekdanjim Magdalenskim predmestjem vred, pa naj bi bilo do bronaste dobe še prazno oziroma izpostavljeno delovanju dravskih vod, deloma še neizoblikovano. Točno najdišče kamnite kopače s Tezno sicer ni znano, a oznaka »opekarna na Teznu« (prim.: S. Pahič, Maribor v prazgodovini, ČZN NV 4, 1963, 14) govori za mejo glnaste plošče ob južnem robu Stražuna, torej v bistvu za Stražun in ne za Tezno. Da je bilo stražunskopobno območje naseljeno že vsaj ob koncu neolita, govorila tudi novejši najdbi: kamnita kopača iz sosesčine severne Dupleške ceste in kladivasta sekira iz stražunskega jarka pri Vodovnikovi ulici (prav tam, 41). Ker se je to ozemlje do Zrkovske ceste izoblikovalo že v pleistocenu, ni bilo za lako naseljevanje v 3. tisočletju pred n. št. tudi nobenih ovir več. To velja tudi za nekdanje Magdalensko predmestje, kjer najdbe iz Smetlove in Jezdarske ulice segajo le v malo poznejši čas (prav tam, 113). Prazgodovinski ljudje so torej prodrli do današnje Drave ob njenih obrežjih vključno z ozemljem med Pobrežjem in Zrkovel prav zagolovo že pred latensko dobo, saj nam to potrjuje tudi žarno grobišče ob Vzhodni ulici. To je po odkritju tega grobišča uvidel tudi F. Baš (ČZN 34, 1939, 186), ko je zapisal, »da mora naše arheološko iskanje poleg vznožja Pohorja v enaki meri upoštevati tudi obdravsko dravskopoljsko teraso ...« — Nekoliko drugače je na severnem bregu Drave, kjer je bilo ozemlje starega mariborskega jedra izoblikovano šele v holocenu, torej nekako po letu 8000 pred n. št. Ker ni o nobeni najdbi kamnatega orodja s tega območja na razpolago zanesljivih stratigrafskih podatkov, se lahko opiramo le na njihovo terensko lego. Najdišče »strugalea« na preč. 27, k. o. Koroška vrata (pri Braniku), in kamniti sekir iz Malsrove in Razlagove ulice, s trga Borisa Kidriča in iz Einspleterjeve ulice leže vse ob robu studenske, po C. Siebingerju (IMDM 3, 1936, 25) »najvišje nižinske akumulacijske kvaritarne terase«, (v KSM 3, 1933, 181, opisane kot Smetlanove in označene kot mlajše), torej očito v prvotni legi nedaleč od ledanje severne dravske obale. Ker resnična starost teh predmetov ni znana, so lahko časovno blizu najdbam »glinastih posod in bronastih predmetov« iz vrlov za hišami št. 12 in 14 ob Parilzanski cesti (E. Baumgartner, KSM 1, 1934, 298), oziroma »na prostoru današnje palače Okrožnega urada za zavarovanje delaycev... tik severovzhodno od križišča Sodne in Marifine ulice« (F. Baš, ČZN 29, 1934, 56), ki so bile naj-

dovine Maribora še ni vedel nič povedati o prazgodovini, F. Pichlerju, ki je leta 1879 na svoji karti podal le tipološko razčlenjene najdbe, P. Schlosserju, ki je leta 1913 opredeljeval prazgodovinske najdbe le na karti, W. Schmidu, ki se je leta 1925 mariborskega okoliša dotaknil le mimogrede, ter G. Majcnu, ki je v tistem času podal prvo slovensko, a zelo splošno podobo mariborske prazgodovine, prvi poskus analitičnega orisa domače arheološke zgodovine s podrobnejšimi topografskimi podatki, s katerimi je dopolnil večino dotedanjih stališč.⁵

Polg te, po obsegu skromne razlage najstarejše mariborske zgodovine, je Baš leta 1929 napisal tudi obsežnejši, poljudno zasnovani, a strokovno utemeljeni oris v dnevnem tisku, v mariborskem Večerniku.⁶ Ta oris, ki mu razen Grilčevih člankov v istem listu nekaj let pozneje ter krajših Baševih prikazov v poznejših letih vse do leta 1967 ni sledilo nič podobnega, pomeni že izrečno Baševo poglobitev v arheološko problematiko. Zasnovan je bil večinoma na dotedanjih dognanjih, kakršna so odsevala predvsem iz pisanj W. Schmidu o davnini slovenske Štajerske in Pošteli, upoštevane pa so bile tudi najdbe v domačem muzeju. Novih najdb je bilo omenjenih le malo, saj se prva povojna doba ni ponašala s posebnimi arheološkimi odkritji. Če ne upoštevamo poznejših raziskav, je vrsta Baševih navedb odzračala svojo ceno do današnjega dne, zato je v tej obliki bil oris mariborske davnine nedvomno koristen.⁷

Že od vsega začetka je Baš dokazoval svojo razgledanost tudi s številnimi knjižnimi prikazi in ocenami, med katerimi so nekatere zadevale tudi arheološke teme.

Verjetneje prazgodovinske in s tem iz časa okrog teta 1000 pred n. št. ter so očitno pripadale planemu grobišču pod drugo teraso južno ob Partizanski cesti. To nižje ozemlje je bilo tedaj že kopno, bodisi da je Drava še delala lok med Vetrinjsko, Partizansko in ulico Vita Kratgerja proti železniškemu mostu, bodisi da je že tedaj tekla pod Glavnim trgom in po vzhodnem delu Ulice kneza Kocija. Edino za kamnito orodje iz Bezenškove ulice, morebiti še tisto iz okoliša Koroške ceste ter ono iz Ulice heroja Saranovtca v geomorfološko najmlajšem Melju bi bilo mogoče, da je bilo pobrano v dravskem prostu, torej naplavalno tjakaj od drugod. Vsekakor torej tudi za severni breg Drave v Mariboru ne drži Baševa naziranje, da se prazgodovinski ljudje niso naseljevali zunaj slovenjgorijskega znožja pred latensko dobo, čeprav so bili neposredno nad današnjo Dravo, na Glavnem trgu, doslej odkriti le antični setiščni sledovi (E. Baumgartner, KSM I, 1934, 208).

⁵ Arheološke podatke je Baš črpal iz Schmidtove razprave v zborniku *Südsteiermark*, 1925, 1–12, odkoder je prevzel tudi stver z nčimer dokazano Pircheggerjevo omembo »predrimskega zaselka« med Mariborom in Kamnico, ki mu je ta pripisoval po tedinskem imenu »Leberfeld« med Koroško in Vrbsansko cesto domnevane gomile (prav tam, 34t). Baševo navajanje latenskih najdb »med Zrkovel in Pobrežjem«, oziroma »iz Zrkovec« je videti kot prikrivanje te časovno mlade najdbe geomorfološko mlademu okolišu Zrkovec, saj niti V. Skrabar (*Starinar* 3. s. t, 1923, 147), na katerega se je skliceval Baš še pozneje (CZN 34, 1933, 194), ko je brez argumentov lokaliziral keltski meč na zrkovski teren, niti W. Schmid (*Südsteiermark*, t2) nista najditve označila drugače kot »na Pobrežju« (prim. k temu še Ferkove podatke — CZN NV 1, 1965, 30, op. 82, kjer je govor o »gramozntel na Spodnjem Pobrežju« torej vsekakor ne na zrkovškem polju »vzhodno od Gomili«). To je tudi v neskladju z navedbami o latenskem grobu »na Kekovem svetu« (CZN 25, 1930, 130), ki jih je B. Grille (MV 7, št. 126 z dne 3. 6. 1933, 4) konkretiziral: »Verjetno je torej, da so bili latenski predmeti najdeni na njivi kmeta Keka (Pobrežje, Šolska ulica 3). Tukaj sta bila najdena meč in puščica iz iste kovine.« Morebiti je Baš utemeljeval podatke o Zrkovcih po Glavnem zapisniku muzeja Zgod. društva v Mariboru 1907–1937, kjer je pod inv. štev. 480 vpisano: »Prehistorični meč, 1903 najden v Zerkoveh, brez ročaja. Prehistorični oddelek« (najdba sedaj ni več ugotovljiva, drugih podatkov o njej niti), ob sklicevanju na leto najdbe 1901 pa brez vendate verjetneje za Ferkova predmeta iz Pobrežja samega — (okolice Šolske ulice?).

⁶ Job: Mariborska pokrajina v prazgodovini. Podravski diluvialni človek. — Sledovi neolitске dobe. — Od kopaštva k poljedelstvu. — Kultura bronzaste dobe, MV 3, št. 122 z dne 1. 6. 1929; Mariborska pokrajina v prazgodovini. Halistska kultura. — Protikeltsko gradišče Poštela in njegove zgodovinske znamenitosti, MV 3, št. 134 z dne 15. 6. 1929; Mariborsko ozemlje v rimski dobi. Gospodarske, narodnostne in kulturne razmere Maribora v dobi rimskega carstva, MV 3, št. 142 z dne 25. 6. 1929.

⁷ Okvirne datacije obdobja je Baš povzel po W. Schmidu (op. 5), na katerega se je oprl tudi pri opisu Poštete in razlagi njene zgodovine, pri čemer ni imel nobenega razloga, da ne bi bil verjel Schmidovim, prt dunajski akademiji znanosti tiskanim ugotovitvam (*Die Ringwälle des Baeherngebietes*, Mitth. d. Präh. Komm. 2/3, 1915). Splošno ugotavljanje neolitskih stišč samo po posamičnih najdbah kamnitga orodja (Kamnica, Pivola) je slabost zgodovinarjev, ki je še danes v navadi, a tudi Baševo — po Schmidu povzeto — navajanje naselitve pri Arhu na Pohorju (kamo na podlagi kilnu podobnega kamnitga predmeta) je doživel nekritično ponovitve še v najnovejšem času (B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda 1, 1964, 96). »Neolitski plug« z Dravskega polja izhaja iz Schmidovega kamnitga lemeža (Pflugsehar) od tam, vendar je še danes nejasno, katerega izmed kamnitih predmetov v graškem muzeju je Schmid tako ocenil, saj z Dravskega polja z izjemo fragmentarne sekire iz Orehove vasi (v ptujskem muzeju) ni znan noben kamnit predmet. Prehoda od paleolitskega nabiralništva k neolitskemu

Pri tem se večinoma ni zadovoljeval s preprostim prikazom, temveč je do problemov zavzemal stališča ter različne navedbe kritično ocenjeval ali dopolnjeval. Vrsta teh ocen je segala v predvojni dobi od kritičnega pregleda Majcnove Kratke zgodovine Maribora prek Orožnove Zgodovine Celja, Vrečerjevega pregleda Savinjska dolina, Grossovih in drugih pisanj o Potočki zijalki, Sariovih raziskovanj v Velikih Malencah, Vodnika po Narodnem muzeju v Ljubljani, Wengertovih štajerskih mestnih tipov, Gerambovega dela o nošah, Kosove Zgodovine Slovencev, Leskoschkeve zgodovine vinogradništva, listov Ptuj in Zagreb arheološke karte Jugoslavije do Brodarjevega prikaza jugoslovanskega paleolitika in drugih. Arheološko najpomembnejša je bila med njimi ocena arheološke karte lista Ptuj, kjer se je Baš neposredno vključil v vse-slovensko arheološko problematiko z razmišljanjem o potrebi sistematičnega zbiranja arheoloških virov o zgodnjem srednjem veku, z željo po izdajanju Corpora vasorum Sloveniae in po aktivni vlogi v tistem času nastajajoče slovenske akademije znanosti pri tem delu. Zaželeni Corpus tudi dandanes še ne daje prepričljivih obetov, toda v drugi povojni dobi je SAZU zares aktivno posegla v snovanje arheoloških kart in tudi arheološki viri za zgodovino zgodnjega srednjega veka so v okviru praznovanja 1400-letnice prihoda Slovanov pod okriljem slovenskega Arheološkega društva postali predmet načrtnega raziskovanja.⁴

Ob teh bolj ali manj teoretičnih posegih v domačo arheološko problematiko pa je Baš sprva kot odbornik Muzejskega društva in pozneje kot arhivar ter hkrati varuh

poljedelstvu ne kaže v naših krajih konkretizirati kot spontan razvoj, ker so poslednje uvedli mnogo pozneje povsem drugi, na novo priseljeni prebivalci, medtem ko je že tudi Baš lahko domneval ledenodobnega človeka v mariborski pokrajini samo na podlagi sosednjih, oddaljenih najdb. Za konservativno uporabljanje kremenastih, rozenih in košenih izdelkov, povzročno zaradi odsotnosti serpentina in nefita v domačih kameninah, pri nas še danes ni dokazov kot tudi ni verjetno, da so bili glajeni kamniti izdelki skrbno izdelani samo zaradi trgovanja. »Hele-nski vplivi« pri nastanku bronzaste dobe pri nas z domačimi najdbami niso dokazani, a tudi W. Schmid je omenjal le odvisnost od »panonskega kroga«. Temu posploševanju so najbrž botrovali še Sophus-Müllerjeve, na geslu »ex oriente lux« osnovane teorije. O »tovarniških obratih« v bronzasti dobi pač še ni mogoče govoriti niti v najbolj poljudnem smislu. Smela je bila trditev, da je po fosilni najdbi lista vinske trte (pri Vidmu ob Ščavnici) dokazano »poznavanje vinske piščice« že v tem zgodnjem času. Prvič je bila tu opisana keramika iz žrnega grobljšča v Radvanju, kar je je zbral muzej v prvih letih tega stoletja (prim.: ČZN NV 2, 1966, 13, op. 88!). Razlage o nastanku in razvoju »protikeleške Poštele« so izvirale od W. Schmidja, govoriti o »protitavriskem osvobodilnem gibanju Noričanov« pri nas pa je bilo pretirano. Okop pri Pekrah je W. Schmid (MPK 2/3, 1913, 271) sicer opisoval hkrati s Poštele in drugim gradiščem, a da ga je pozneje (ZhvSt 18, 1922, 38) opredelil kot ranosrednjeveško utrdbo, je Baš očitno spregledal. Priključitev Norika k rimskemu imperiju ni bila izvršena v 2. stol. pred n. št., temveč šele okrog leta 15 pred n. št. O predrimskem zaseku »med današnjim Mariborom in Rošpohom« ni bilo razen Fieheggerjeve omembe nobenih dokazov. Splošno domnevana rimska cesta ob Dravi je peljala proti Poetovoni očitno naravnost prek Maribora ter se ni »sigurno obrnila na sever prek Rošpoha proti Spodnji Sveti Kungoti«, ker je taka cesta prek Rošpoha — če je res obstajala — bila usmerjena od Maribora proti Flavii Solvi (prim. tudi: F. Baš, KSM 1, 1934, 232). Da je bil Maribor v rimski dobi »mala vas«, je sklepal Baš po odsotnosti pomembnejših antičnih najdb, predvsem razvalin stavb, a možno je bilo omeniti že davno znane in najpomembnejše ostanke zidovja in drugih najdb pri Betnavi. Pri naštevaju marmornih spomenikov nista bila omenjena kamna v steni Sodnega stolpa v Pristanu. Da izvira marmorni lev v zvniku stolne cerkve iz Starš, je povzel najbrž po Janischevi navedbi (Top.-stat. Lexicon 2, 1878, 173), čeprav že A. Muchar (Geschichte des Herzogthums Steiermark 1, 1844, 395) ni vedel ničesar povedati o njegovem izvoru. »Katastrofalna trtna bolezen, podobna peronospori koncem 19. stoletja«, v času pred Probovim podpiranjem domačega vinogradništva za naše kraje v virih ni dokazana. »Glažute« na Pohorju je brez pravih dokazov domneval F. Ferik (MHVSt 41, 1893, 239). Pomanjkanje poznoantičnih najdb je Baš nadomestil z jedrnatim opisom splošnih gospodarskih in političnih razmer pri nas.

⁴ Seznam ocen, v katerih so omenjene tudi arheološke najdbe, je naslednji: Gabriel Majcen, Kratka zgodovina Maribora, 1926 — ČZN 22, 1927, 92 ss. Kritično je omenjena le Poštele, zdí se, nelogično toliko, ker je bronzasta doba kot »doba večjih političnih tvorb« kaj malo v zvezi z lirske, železnodobno Poštele. — Janko Orožen: Zgodovina Celja 1. Prazgodovinska in rimska Celja z arheološkim vodnikom po muzeju, mestu in okolici, 1927 — ČZN 23, 1928, 155 s. Baš je v delu pogršel poljudno razloženo kulturno ozadje oziroma pregledni okvir za prazgodovino in antiko, manjkajoče ob znanstvenih ambicijah, poudaril pa vodniške kvalitete. — Rajko Vrečer, Savinjska dolina, 1930 — ČZN 25, 1930, 243 s. Kljub pozornosti in trudu, od katerem je nastalo to delo, je Baš izlekel — še marsikdaj danes veljavno — obžalovanje, da ni avtor dal rokopisa kakemu zgodovinarju v presojo, ker je v njem med drugim pogršel »pravo zgodovinsko melodo«, arheološko pa predvsem to, da pisec ni izbral iz znanih prazgodovinskih najdb in tako dal »sigurnega vplogleda v preteklost jugovzhodnih Alp«. — Josef Gross, Die altsteinzeitliche Siedlung von Höhlenbärenjägern in der großen Usehowahöhle in den Karavanken,

muzejskih zbirk prišel kmalu tudi v praktične stike z arheološkimi najdbami na terenu. Večinoma je šlo pri tem za zaščitne ukrepe, saj do obsežnejših načrtnih raziskovanj zunaj Ptujja v tem predelu Slovenije v vsem obdobju stare Jugoslavije ni prišlo. Muzejsko društvo v Mariboru je sicer pokazalo take ambicije že leta 1921 in jih je z manjšimi akcijami tudi poskušalo uresničiti, o čemer pričajo Kovačičeva kopanja v Slovenskih goricah, Pomurju in pri Račah ter amaterske akcije pri Bistrici, vendar je pozneje to delo prenehalo.⁹ Baš se je lotil prvega arheološkega kopanja že leta 1927, ko je skupno s šolskim upraviteljem Jurančičem z Remšnika pričel iskati arheološke ostaline v Jami v Herkovih pečeh. To delo je kljub sporu z Jurančičem nadaljeval še prihodnje leto, ker pa so prišli na dan večinoma le ostanki živalskih kosti, je nadaljnje raziskovanje opustil.¹⁰ Najbrž tudi iz tega razloga ni objavil nobenega poročila,

Carinthia 11, 119—120 — ČZN 25, 1930, 247 s. — Arheološka raziskovanja prof. B. Sarie — ČZN 26, 1931, 217 ss. — Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. Kulturno zgodovinski del, 1931 — ČZN 27, 1932, 238 ss. — Ob Ložarjevem orisu prazgodovinskih najdb je Baš opozoril na to, da Ljubljansko barje kot »specielni primer« ni primerno za oris splošnega gospodarskega razvoja slovenske prazgodovine, ker tam razvoj od lovcev in rbičev prek živinorejcev do poljedelcev ni bil mogoč, a tudi Ložar je izrecno trdil, da barjanski človek še ni poznal poljedelstva (str. 27). — Jermann Wengert, Die Stadtlagen in Steiermark, 1932 — ČZN 28, 1933, 55 ss. — Konrad Mautner in Viktor Geramb, Steirisches Trachtenbuch J. 1. snopč: Jitrahtliches Gut in Steiermark, 1932 — ČZN 29, 1934, 83 s. — Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, 1933 — ČZN 29, 1933, 201 s. Ni jasno, zakaj je Baš prišel »latinsko Poštelo« med Kosove spodrsilaje. — Stanko Petelin-Anton Krofi: Pregled občne zgodovine. I. Start vek — II. Srednji vek, 1934 — ČZN 29, 1934, 203 ss. Baš je menil, da bi »uvod v zgodovino nujno moral izhajati iz geološkega razvoja zemlje, ko se na njej pojavi človek, ki ustvari v prazgodovini svojo prvo kulturo tudi pri nas«, pogrešal pa je pravo razmerje med domačo predrimsko kulturo in drugimi. — Franz Leskosehek: Geschichte des Weinbaues in Steiermark. I. Die Geschichte und Topographie des steirischen Weinbaues von der vorrömischen Zeit bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts, 1934 — ČZN 29, 1934, 208 s. Arheološko kritiko pomeni samo stavek: »V knjigi ni načeto vprašanje, v kolikor je pri nas Mitra v zvezi s kulturo vinske trte — vprašanje, ki je do danes še sploh odprto — tudi so poleg obravnavanih ornametov na nagrobnikih izostali ornamenti na noriškopanonski keramiki.« — Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Ptuj. Bearbeitet von J. Klemene und B. Sarla, 1936 — GMDS 18, 1937, 147 s. Ker je bila strokovna ocena o tem delu že izrečena, je Baš poleg navedenega opozoril predvsem na »časovno široko vrzel« med arheološkimi najdbami, objavljenimi v karti in prvimi zgodovinskimi viri v hlslovrčno topografskih repertorijih, ki naj bi jo skušala premostiti prav arheologija z intenzivnejšim iskanjem zgodnesrednjeveških najdišč (v smislu nemške »Frühgeschichte«), katerih je v obravnavanem delu, čeprav za naelotno zgodovino zelo pomembnih, najmanj. Štiri nove najdbe pomenijo v tem prikazu prvo dopolnitev te arheološke karte. — S. Brodar, Das Paläolithikum in Jugoslawien, Quartär 1, 1933 — ČZN 33, 1938, 111. — J. Klemene, Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Zagreb, 1938 — ČZN 33, 1938, 111 s. Glavna pripomba velja tu problemu rimskih cest in ugotovitvi, da »se pri nas menda prepoznajo in preveč, zlasti v predzgodovinski in v srednjem veku pri prometni in gospodarski zgodovini poudarjajo ceste kot vozne ceste.« — Alexander Gaisels: Lauriacum. Führer durch die Altertümer von Enns, 1937 — ČZN 33, 1938, 225. — Mitrov mit (Carl Clemen, Der Mitrasmithus, Bonner Jahrbücher 142, 1937) — ČZN 34, 1939, 139. — Prehod iz bronzaste v železno dobo (Walter Schmid, Der Übergang von der Bronze- zur Eisenzelt, dargestellt an steirischen Funden, Das Joanneum 4, 1940) — ČZN 35, 1940, 111. Zadnje tri navedbe so le miniaturi prikazi.

⁹ Prva podatke o tem: ČZN NV 1, 1865, 36, op. 117.

¹⁰ Na najdišče je očitno naletel učitelj Bogdan Jurančič pri službovanju na Remšniku in o najdbi verjetno obvestil mariborsko Zgodovinsko ali Muzejsko društvo. Ker ni bilo podrobnejših objav o tem najdišču (morebitne vesti iz dnevnega tiska niso zbrane — pregled literature, kjer pa je Jama pod Herkovimi pečmi te kratko omenjena, je podan pri: S. Pahl, Najstarejša zgodovina koroske krajine, 720 let Ravne na Koroskem, 1908, 46), st je o tej Baševi akciji mogoče ustvariti le nejasno podobo po zapisankah sej odbora Muzejskega društva v Mariboru (v mariborskem arhivu): Seja 7. 12. 1927 — »Prof. Baš poroča: o kopanju na Kozjaku. Sprva je šlo delo hitro od rok, ko pa je prišlo vsled nesistematičnega in napačnega kopanja do nesoglasij med njim in šol. upraviteljem Jurančičem, se je kopanje ustavilo. Rezultat: kosti (členki, dlančnice in zapenčice, odlomki drugih kosti) jamskega medveda. Nadaljevali misli s delom prihodnje leto. Stroški 400 din.« — (I tej najdbi je bilo poročano tudi na obnem zboru Muz. društva 29. J. 1928, kratko obvestilo o najdbi pa je bilo objavljeno v ČZN 23, 1928, 100, kjer je omenjeno še drugo Baševu odkritje podobnega najdišča »na Zlemberškem« na Kozjaku (obe najdišči ostankov jamskega medveda je Baš omenil tudi v MV 3, št. 122 z dne 1. 6. 1929). Po poročilu v ČZN so to akcijo zavrl preveliki »stroški«, da pa so v Jami pod Herkovimi pečmi bili vendarle odkriti tudi »kulturni ostanki palcolitskega človeka«, dokazujejo Brodarjevi opisi v Quartärju in Arh. vestniku 1, 1930, 8. O teh najdbah, ki jih je bržkone Jurančič mimo Baša posredoval S. Brodarju, ni v Mariboru nobene evidence. Po ČZN 23, 1928, 100 je Jurančič »odstopil muzeju šapo«, po sporu z Bašem pa najbrž nicesar več, tako da so bile »kosti špiljskega medveda z Remšnika in iz Potočke zljavke« leta 1930 najbrž pridobjene po drugi poti (ČZN 26, 1931, 143).

medtem ko je drugo najdbo s Kobanskega, kamnito kopačo iz Sp. Kaple, razmeroma temeljito opisal in podal o njej tudi kaj svojevrstno razlago.¹¹

Nekako ob istem času so dosegle mariborsko Muzejsko društvo tudi prve novice o arheoloških najdbah v Slovenskih goricah. Kot društveni odbornik in zgodovinar se je Baš leta 1928 napotil v Šetarovo pri Lenartu in v Zgornjo Ščavnico, kjer so domačini razkopali dvojce antičnih gomil. V prvem primeru je mogel še videti in opisati odkopan grob in tudi najdbe so bile pridobljene za muzej, medtem ko so bili skromnejši predmeti pri Zg. Ščavnici že pogubljeni, pozneje pa so razbili še koritast kamen iz gomile, za katerega je Baš poskusil doseči, da bi se — vzdani pri cerkvi v Zg. Ščavnici — »ohranili bodočnosti«.¹²

V Slovenske gorice se je Baš vrnil kaj kmalu, tokrat z določenim raziskovalnim načrtom. Z gomilami bogata lenarška okolica je zbudila njegovo zanimanje in tako je dosegel, da je Muzejsko društvo leta 1929 odobrilo načrtno raziskovanje, »da se približno ugotovi čas nastanka slovenjegoriških gomil.« Poleti leta 1930 se je tako lotil kopanja druge, še neprekopane gomile v gozdiču »Hrastju« pri Šetarovi in napisal o tem delu podrobno poročilo.¹³ Nato je prekopal še posamično gomilo v gozdu pri Radehovi, kjer pa je naletel na že izropan, a zaradi zidane grobnice vendarle zelo pomemben grob. Tudi o tej najdbi je poročal zelo natančno, čeprav metodično ne na

¹¹ Franjo Baš, Prazgodovinska najdba na Kapli, CZN 25, 1930, 225 s. Svojevrstnost razlage te najdbe izvira predvsem iz metodičnega prijema, da sta tehnologija rabe in oblikovanje predmetov dve med seboj neodvisni kategoriji. Zato je Baš povsem običajni kamniti kopači — kljub skileevanju na strokovne viře — pripisal neolitsko obliko in železnodobno starost. Čeprav je bilo kamnito orodje marsikdaj v rabi še po neolitu in eneolitu, ni zanesljivo ugotovljeno, kdaj so ga prazgodovinski ljudje prenehali izdelovati in do kdaj so uporabljali že poprej izdelane predmete. Zato ni nobenih dokazov, da bi bili prav takšne kopače — na Kozjaku — izdelovali ali uporabljali še v železni dobi. Uporabo kamnitega orodja v železni dobi je Baš, tudi brez dokazov, ponovno omenjal še leta 1930 (glej op. 45). Poročilo je predvsem manjkala slika ali risba najdbe.

¹² Na najdbo pri Zg. Ščavnici opozarja morebiti že zapisek na seji odbora Muz. društva 24. 3. 1928: »Prof. Baš poroča: Nekl kmečki fant od Sv. Ane na Krembergu (Rožengrunt) je našel rimski grob. Prof. Baš si bo to ogledal.« — Po zapisniku seje J3. 4. 1928 je bilo to že izvršeno: »V Zametni vasi pri kmetu Pesku se je našla gomila iz gline, kamen 2 (00) × 21 × 74, peščenjak, v vzdolžni 3 kamni, počez pa plošče. Pepel se je raztresel.« — Po Baševem poročilu, Arheološke najdbe v Slov. goricah, CZN 23, 1928, 146, so bile med pepelom tudi črepičke, na kamnu pa je bilo »še neresenih šest pismen«. Koritastega kamna, oblikovanega iz peščenega eelca — »samojaka«, niso vzdali, temveč so ga razbili in uporabili za podlago pri stiskalnici in drvarnici. Vse tri marmorne plošče so danes izgubljene, apneniška pa leži v pragu na južni strani hiše, ki pripada sedaj drugim lastnikom (topografske ugotovitve pisca iz leta 1937). — Po Baševem poročilu (prav tam, 145 s.) je bil grob pri Šetarovi razkopan 24. marea, o tem je sporočil v Maribor najbrž tedajni okrajni glavar dr. A. Trstenjak. Opis groba bi zelo ponazoril tloris ali vsaj skica, čeprav je sleer podrobno opisan. V poročilu omenjene najdbe so bile z opisom in risbo objavljene šele skoraj 40 let pozneje (CZN NV J, 1965, 25 ss, T. 4, 1–9). Stavek »Bakrena fibula nalikuje libenskim fibulam« ni razumljiv, ker gre na Libni za železnodobne najdbe, tu omenjena »fibula« pa je najbrž istovetna z nižje navedeno »zapestnico« in predstavlja v resnici pasno spono (CZN kot zgoraj, T. 4, 3). Po zapisnikih seje odbora Muz. društva J3. 4. 1928 si je Baš lahko najdbe najprej samo ogledal: »Prof. Baš poroča: v Zetarjevi je našel pri županu Senekoviču svetilko, žare z ornamentiko iz prehoda latenske v rimsko dobo, vseh posod je 6, dve slabo ohranjeni. Pepela je bilo malo. Našla se je tudi zaponka iz brona.« Zaponko je najprej odnesel dr. Iliaunig in jo pozneje (zapisnik seje 9. 11. 1928) daroval muzeju, po zapisniku seje 26. 9. 1923 pa je posredoval, da je lastnik Senekovič oddal še druge najdbe. Ena izmed dveh ojenk je bržčas takoj po najdbi prišla v roke dr. A. Trstenjaku, ki jo je — po Glavnem zapisniku muzeja, inv. št. 903 — kot prvo najdbo daroval muzeju. Grob je bil pozneje spričo časovno precej heterogenih elementov pri najdbah datiran v sredino 2. stoletja (CZN kot zgoraj, 45 s.).

¹³ V poročilu o Muzejskem društvu v letu 1927 (CZN 23, 1928, 100) je bilo sleer navedeno, da je »društvo skienilo obrniti vso svojo pozornost na prazgodovinska izkopavanja na vznožju Pohorja«, toda v zapisniku seje 7. 12. 1928 je zabeleženo nasprotno stališče: »Kopanje gomil pod Habakukom bi bilo predrago, zato se je delo opustilo.« Najdba iz Šetarove, ki je bila spričo bogatih najdb tudi muzejsko zanimiva, je v tem letu obrnila pozornost drugam, čeprav se ta — muzejska — pričakovanja potem niso izpolnila (CZN 26, 1931, 144). Načrtno izkopavanje v gomili pri Šetarovi je bilo pravzaprav prvo Baševo pomembnejše terensko delo, očitno brez kakšne predhodne strokovne prakse. Iz poročila o običnem zboru Muz. društva 8. 2. 1931 (CZN 25, 1931, 144) sicer povzemamo, da ga je B. Sarla »v svrhu študija arheoloških proučevanj v terenu« leta 1930 povabil k svojim raziskovanjem v Velikih Malencah, ni pa jasno, ali je bilo to pred kopanji ali šele po poletnih kopanjih v Slovenskih goricah. Metoda kopanja v obliki stranskih rovov proti sredini je v nasprotju z dvijimi kopači, ki so običajno kopači zvrha v sredino, omogočila vpogled tudi v stratigrafijo naspene zemlje in v primeri s sodobnim segmentnim kopanjem ob skromnih gmočnih sredstvih v tedanjih razmerah ni bila predraga. Baševo poročilo,

najbolj nazoren način, hkrati pa je na poročilo navezal razmišljanja in sklepanja o naselitvi in prometnih povezavah teh krajev v antičnem času. To Bašev poročilo pomeni po neobjavljenih Ferkovih terenskih ogledih v letih 1887—1890 in 1897—1899 tako spet prvo, na konkretnih arheoloških najdbah zasnovano topografsko preučevanje Slovenskih goric.¹⁴

Kljub Baševim namenom, da bi nadaljeval terenska raziskovanja v Slovenskih goricah in tudi v Prekmurju, pa so se stvari v naslednjem letu zasukale drugače.¹⁵ V jeseni leta 1930 je namreč — sprva v okviru enoletnega dopusta — opustil poučevanje na učiteljski in se posvetil urejanju arhiva, hkrati pa je postal tajnik Muzejskega in v začetku naslednjega leta še Zgodovinskega društva. K temu delu, ki je bilo združeno tudi z reševanjem prečih problemov namestitve arhivalij in preurejanja muzejskih zbirk, so se jeseni leta 1931 pridružila nova arheološka odkritja v Mariboru in njegovi okolici. Tako je bila pozornost poslej osredotočena na ožje mariborsko območje, izkopavanja pa, ki so leta 1932 sledila, so zaslela vse takrat razpoložljive močiči. Uvod v ta dela je bilo v začetku leta odkritje prazgodovinskih bronastih predmetov na Hočkem Pohorju, ob katerem se je moral Baš, ko je prišla novica do Muzej-

Arheološka izkopavanja pri Sv. Lenartu v Slov. gor. 1. 1930, ČZN 26, 1931, 114 ss, je bilo sestavljeno zelo podrobno, a bolj kot dnevnik dela, zato je težavno slediti opisom, ki bi jih mnogo učinkoviteje nadomestila risana priloga — tloris in profil. Obliko žganega groba v gomili pri Setarovi si je tako le težko predstavljati. Kljub temu, da je bil grob po Baševem zatrjevanju neškodovan, ni zanesljivo, da je bil res samo kenotaf. Čeprav v njem ni bilo bogatih najdb kot v sosednji gomili, bi lahko ob večji množini oglja in črepij neposredno ob "grobu v ožjem smislu" lahko videli tudi v tej gomili precej običajen žgan pokop, v katerem je videti svojevrstna in kamnita oprema.

"Gomila v Radehovi (ČZN kot prej, 116 ss) je sodila med večje gomile v Slovenskih goricah (razlika v merah: Baš 1931: pr. 15—16, v. 4,2 m — Pahič 1962: pr. 22, v. 3,2 m izvira očitno od posledice razkopavanja) in je imela iz klesanega kamnja zidano grobnico z banjastim obokom, pri čemer je bil "vmesni apneniški pesek" verjetno preperela malta, zaradi obdelancev kamnja šibkeje zamešana. Težavno prebiranje podrobnega opisa olajšuje v tem poročilu risba profila. Najdbam Baš ni posvetil pozornosti in jih ni podrobneje opisal in ni podal v sliki; ker niso ohranjene, je preverjanje nemogoče. To bi bilo pri gomili v Radehovi pomembno še zato, ker ugotavlja: »Konstrukcija groba in deloma keramika nam kaže predrimski, provincijalno-rimska keramika, terra sigillata in opeka pa rimski izvor.« Sklepač po tem sicer natančno poročilo, ni bilo med najdbami nobene cele posode, zato tudi ni povsem zanesljivo, ali je lonec (ČZN NV 1, 1965, 23, T. 4, 10), ki ga je Baš šele po drugi svetovni vojni vpisal v novo inventarno knjigo z nekoliko protislovnimi podatki (inventar I, št. 111: »Izkopano po MDM pod Gomilo v gozdu mlinarja pri Radehovi 1928«), tudi zares od tam. Pri sestavljanju tega poročila Baš ni izkoristil dobre predloge, kot jo je predstavljal Mantuanjec opis izkopavanja gomile na Kočevskem (GMDS 4—6, 1924—1925, 9 ss), a tudi sicer je videti v pisu geografa. Tako se v domačem skem (arheološkem pisanju mednarodne oznake za sirani neba tudi pozneje niso udomačile, za kremenjake in lajstovce pa bi bilo v tej zvezi boljše poudarjati tudi njihovo obliko, torej prodlike ali oblike iz kremenjaka in apnenčaste lomljenice oziroma plošče ter klesane kamne. — V topografskem delu poročila je skušal Baš vzporejati sedanje tipe slovenjgorskih selšč z različnimi legami gomil okrog Lenarta, česar po novejša opazovanja na širšem območju niso potrjevali legami gomil okrog Lenarta, česar po novejša opazovanja na širšem območju niso potrjevali (ČZN NV 1, 1965, 52). — Gomilo v Radehovi je hotel Baš izkoristiti tudi muzeološko, saj se je še pozneje ogreval za rekonstrukcijo njene grobnice na muzejskem dvorišču (zapisnik seje odbora Muz. društva 30. 3. 1933).

"Prvotno predvideno nadaljevanje izkopavanj v lenartskem okolju (v zapisniku občnega zbora Muz. društva 8. 2. 1931 je bilo zapisano še: »Delo pri Lenartu se naj nadaljuje«) je bilo že splošno negotovo, ker je v poročilu o istem občnem zboru (ČZN 26, 1931, 144) navedeno: »Kako bo z nadaljnjimi izkopavanji, je odvisno od določb novega muzejskega zakona.« Načrt tega zakona, ki je bil »glede krajevnih muzejev zelo dvoumen«, je verjetno pušal odborniki v dvom, ali bo krajevnim muzejem raziskovalno delo sploh dovoljeno. Vendar pa bistvena ovira, da se Baš leta 1931 ni lotil terenskih arheoloških del, ni bila v tem, temveč v prezaposlenosti na drugih področjih, tudi pri pripravljanju dveh priložnostnih razstav (ČZN 27, 1932, 60). Zato tudi ni prišlo do kopanja v Prekmurju, ki ga je za polete predlagal Baš (zapisnik 8. 2. 1931), namreč raziskovanja antičnih najdb v Ivanjih, ki je bilo v načrtu že prejšnje leto (ČZN 25, 1930, 130). O najdbah od tam je Zgodovinskemu društvu poročala leta 1928 tamkajšnja učiteljica Franja Šnajder (ČZN 23, 1928, 164), ki se je vneto zanimala za arheološke starine v Ivanjih (prim. njene podatke v Arh. vestniku 11—12, 1969—1971, 105, op. 5). Tega za leto 1931 predvidenega raziskovanja v Ivanjih Baš ni pozabil in ga je še leta 1949 vključil v delovni načrt (glej op. 41). — Prav tako je ostala nelopolnjena še druga namera, namreč raziskovanje gradišča v Sodincih, ki si ga je Baš prvič ogledal že leta 1928 in domneval, da gre za »gradišče po priliki iz madžarske dobe« (ČZN 25, 1930, 130). Tudi tu je za leto 1949 predvideni pričetek raziskovanj (glej op. 41) odpadel in je bilo najdišče — prazgodovinsko gradišče — topografsko pregledano in sondirano šele leta 1963 (VS 9, 1962—1964 [1965], 171 s).

skega društva, najprej boriti za pridobitev že razkropljenih najdb.¹⁶ Da bi za muzej pridobil še kaj predmetov in hkrati pojasnil značaj najdišča, se je spomladl lotil tudi krajšega sondiranja in podal o najdbi svojo razlago.¹⁷ Pričetek izkopavanja prazgodovinskih žarnih grobov ob Mladinski ulici v Mariboru je prekinil to delo na Hočkem Pohorju. Baš se tu ni loteval le obsežnejših načrtnih raziskovanj, temveč je moral zaradi pomanjkljive spomeniške zakonodaje v predvojni Jugoslaviji najprej odstranjevati težave pravne narave, v imenu Muzejskega društva odkupovati pravico izkopavanja ter sproti urejati zadeve z zasebnim lastnikom zemljišča, ki je kopal grobove tudi na svojo roko in tako onemogočal izdelavo podrobnega načrta grobišča. Skupno s sodelavci, ki mu jih je uspelo pridobiti, je junija in novembra izkopal 36 oziroma 22 grobov. V prvem poročilu o tem najdišču so se dotedanjim Baševim razlagam prazgodovinske poselitve Maribora pridružila nova dejstva, ki jih je tolmačil s topografskega, a tudi s teoretičnega gledišča.¹⁸ Pri nadaljevanju izkopavanja junija leta 1933, ko je bilo odkritih nadaljnjih 139 grobov, je Bašu uspelo ugotoviti tudi približne meje — do danes še ne do kraja preiskanega — grobišča, za muzejske zbirke pa pridobiti velike množine najdb, predvsem keramike. Obilica večinoma poškodovanega glinastega posodja je prinesla muzeju ne le novega bogastva za arheološko zbirko, temveč tudi dolgotrajno delo s prepariranjem in obnavljanjem posod.¹⁹ Baševo drugo poročilo o izkopavanju v letu 1933 je bilo posvečeno predvsem najdišču in manj najdbam, skušal pa ga je razširiti tudi na vprašanje lege grobišča pripadajoče naselbine.²⁰ To izkopavanje, ki je bilo nedvomno Baševo največje arheološko podjetje, je bilo izvedeno za tedanje mariborske razmere na ustrezni strokovni ravni, čeprav so nekatere pomanjkljivosti in poznejša nesrečna naključja njegovo znanstveno vrednost občutno zmanjšala.²¹ Tako terensko delo je bilo v predvojnem Mariboru mogoče seveda ne samo zaradi ugleda Zgodovinskega in Muzejskega društva, temveč tudi zaradi Baševih organizacijskih in strokovnih sposobnosti, kar je imelo v času, ko so bili šolani

¹⁶ Franjo Baš, Zgodnjehalistske najdbe na Pohorju in v Mariboru, CZN 28, 1933, 37 s. Zanimanje za to najdišče je Baš ohranil še pozneje, saj je bil na seji odbora Muz. društva 24. 4. 1934 še govor o tem: "... v prvi vrsti pa moramo raziskati ozemlje pri Spureju na Pohorju." Ker to tega leta ni bilo izvršeno, je bilo najdišče na seji 23. 1. 1935 omenjeno še enkrat: "... ne smemo pozabiti na Spureja, kjer nam je lansko vreme delo onemogočilo." S tem je bil očitno mišljen jesenski čas po spravilu pridelka. Za najdišče se je Baš zanimal iz težnje, da bi za svojo razlago o »prazgodovinskih livarni« pridobil novih in prepričljivih dokazov. To je mogoče povzeti iz navedb B. Gilica (Jutro 13, št. 162 z dne 18. 7. 1934, str. 7): »Pojavila pa so se tudi razna vprašanja, tičeča se zlasti dobave rude, iz katere so predmete iliri. Ob prihodnjih raziskovanjih lahko pričakujemo novih odkritij.«

¹⁷ Prim. druge podatke o tem: CZN NV 1, 1965, 16 s. op. 124, in CZN NV 4, 1968, 26, op. 92.

¹⁸ F. Baš, op. 16, 38 ss. Ugotavljanje zvez prazgodovinske naselitve je bilo preveč shematično, ker je sodilo tudi grobišče v Mariboru v enoten prostor naselitve ob Dravi, slovenjgoriške najdbe pa so imele drug pomen. Bakreno bodalo v Jakobskem dolu je mnogo starejše, keramika iz okoliša Benedikta pa je kljub svojemu žarnogrobiščnemu značaju pravzaprav mlajša (S. Pahlč, AV 17, 1966, 114 ss). Poskus razmejltve »med jadranskim in danubijskim kulturnim krogom« je temeljil na Hočnesovih ugotovitvah, na gradivu iz Ruš ga je bil konkretiziral W. Schmid (Südsteiermark, 1925, 3 s), od tod morebiti tudi Baševa opredelitev o »prehodnem značaju« keramike.

¹⁹ Po Baševih poročilih sta se z restavriranjem izkopane keramike neposredno po izkopavanju ukvarjala predvsem dva sodelavca, in sicer je »Vl. Lorber ... izvršil večji, E. Baumgartner pa manjši del restavracij« (CZN 29, 1934, 36). Vse delo pa na ta način niti ni moglo biti opravljen, zato se je z obnavljanjem mariborske keramike v letih 1940—1941 ukvarjal še novo nameščen muzejski preparator I. Meznarč, celotno število obnovljenih posod pa je naraslo na 270.

²⁰ Franjo Baš: Arheološka raziskovanja Muzejskega društva v Mariboru 1933. I. Pokopališče ob Koroščevi ulici v Mariboru, CZN 29, 1934, 54 ss. O naselbini sami takrat ni bilo nobenih sledov. K omenjenemu poskusnemu jarku »na jugu od Vinarske šole tik ob Kamniški cesti« je pripomniti, da tudi kopanje jarka za nove vodovodne cevi od črpalke južno od drevoreda ob Vrbanski cesti vzdolž Vinarske ulice skozi mestni park v Tomšičevo ulico leta 1968 na vsej 2 km dolgi črti ni odkrilo kakšnih prazgodovinskih seliščnih ostankov, čeprav je bilo videti, da nekdanja humozna in kulturna tla pokriva tod 0,5 do 1,0 m debela erozijska lineta naplavina. Poznejše Baševce domneve (CZN NV 4, 1968, 23, op. 70) se tako do danes še niso potrdile.

²¹ To velja za pomanjkanje podrobnih grobnih zapisnikov, na katere pa takrat ob gmotno pogojeni naglici dei in pomanjkanju strokovnih sodelavcev pač ni bilo misliti. Nesrečno naključje je v tem, da Baševih zapisov, po njegovi izjavi shranjenih v »registraturi Muzejskega društva« v mariborskem arhivu, kakor tudi tločrta grobišča (»karte grobov«), spravljenih prav tam, doslej ni bilo mogoče odkriti (CZN NV 4, 1968, 111, op. 11). Na posledice te izgube je prvi opozoril H. Müllner-Karpe, op. 22, 116.

arheologi v Sloveniji še redki, poseben pomen. Žal Bašu ni bilo mogoče prek obeh informativnih poročil podati o najdbi tudi obsežnejše monografije, zato sta poleg kratkih objav v domačem in tujem tisku uveljavila pomen mariborskega žarnega grobišča in njegovo mesto v prazgodovini jugoslovanskih Alp šele pozneje dva tuja pisca — W. Schmid in H. Müller-Karpe. Ker se iskanja še neodkritih grobov pozneje niso več nadaljevala, monografija pa poslej tudi ne pride več v poštev, je tako to pomembno mariborsko arheološko najdišče ostalo torzo.²²

Eden izmed žarnih grobov (1000—700 pr. n. št.), ki jih je F. Baš v letih 1932—1933 izkopal na grobišču ob Mladinski ulici.

Po zaključku teh mariborskih izkopavanj se je Baš za kratek čas posvetil raziskovanju Pohorja, pri čemer si je našel nekaj zainteresiranih sodelavcev. Že poleti leta 1933 je zaupal dijaku B. Grilcu, ki mu je pomagal V. Lorber, manjše izkopavanja na Poštelu, kar je v jeseni s Lorberjem sam končal in tako prispeval k Schmidovi monografiji nekaj novih podatkov.²³ Videti je, da je ta skromni poseg oživil zanimanje za najdišča na Pohorju, saj je Muzejsko društvo imelo za leto 1934 »v evidenci« tudi nadaljnja izkopavanja v tem okolišu. Ta je opravljal večinoma V. Lorber sam, ko je v dveh krajših akcijah razkopaval gomile pod Poštelo in pri Boifenu na vrhu pohorskega grebena. O teh izkopavanjih ni bilo objavljeno razen kratkih Grilčevih omemb nobeno poročilo, nekaj podatkov in razlag pa je bilo izrečenih na sejah Muzejskega društva.²⁴

²² Seznam važnejših poročil je bil objavljen v ČZN NV 2, 1966, 37, op. 123 (k temu sodi še: Franz Baš: 231 Flachgräber aus der Hallstätter Zeit. Archäologische Forschungsergebnisse in Maribor, MZ 73, št. 187 z dne 16. 7. 1933, str. 5). Po drugi svetovni vojni v okviru tedaj Narodnega muzeja v Ljubljani zamišljeni kataloški prikaz teh (in drugih) najdb je izgubil svoj pomen, odkar je H. Müller-Karpe, Beltrāge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Berlin 1959, 115 ss., T. 112—113 orisal tudi pretežni del najdb s tega grobišča.

²³ Franjo Baš: Arheološka raziskovanja Muzejskega društva v Mariboru 1933, JI, Poštela, ČZN 29, 1934, 56 ss. Vzrok za to skromno sondiranje na Poštelu je bila bržčas Grilčeva vnema za arheologijo, saj je živahno deloval tudi kot poročevalec o arheoloških odkritjih in podobnih člankih v mariborskem Večeru (prim.: ČZN NV 2, 1966, 33 ss., op. 99, 122—123). Kot nasploh svojim dijakom je Baš tudi Grileu — in še aktivnejšemu sodelavcu V. Lorberju — vzbudil aktivno zanimanje za starine in mu s to sondo najbrž tudi zadal praktično nalogo, izpopolniti manjkajoč podatek v Schmidovi monografiji o Poštelu.

²⁴ V načrtu za leto 1934 je bilo pravzaprav le izkopavanje pri Spureju (zapisnik seje odbora Muzejskega društva 24. 4. 1934: »Pri vprašanju letošnjih izkopavanj poroča tajnik, da imamo za letoš v evidenci Pohorje pri Spureju...«), vendar se je V. Lorber po Baševih napotkih all iz lasne volje osredotočil predvsem na kopanje gomil (ČZN NV 2, 1966, 38, op. 127), o njegovih izsledkih pa je Baš poročal (seja 27. 7. 1934): »Izkopavanja na Pohorju so pokazala predrimsko kulturo na celotnem ozemlju od Betnave pa do sv. Boifena in Pohorskega doma, ki se kaže v obliki gomil, od katerih smo jili že precej proučili. Izkopavanja imajo predvsem važnost za dajanje kulture, manjša pa je muzejska važnost. Tako smo n. pr. določili na podlagi tičnice pri Sv. Boifenu njegov izvor kot srednjeveški lovski gradič s kapelico, poleg tega pa provincialno predrimsko kulturo grobišče nad Betnavo.« Na seji 27. 10. 1934 je Baš pri slučajnosti poročal, »da smo v avgustu zaključili izkopavanja na Pohorju, ki so poleg lokalizacije in dolo-

Druga terenska raziskovanja so ostala le v načrtu, tako izkopavanje na mariborskem Pobrežju kot raziskovanje rimskega najdišča na Tinju v Loki pri Žusmu.²⁵ Na to poslednje najdišče je Baša opozoril šmarski sodnik dr. Šašel, ko si je tam ogledoval uspehe Lorgerjevih izkopavanj v Zastranju in skušal pridobiti najdbe za mariborski muzej.²⁶ Širšemu pokrajinskemu konceptu muzeja so ustrezala tudi Baševa prizadevanja, da bi terensko raziskovanje razširili še na antično postojanko Vranje, vendar do tega ni nikoli prišlo.²⁷

Kot arhivar leta 1932 ustanovljenega Banovinskega arhiva v Mariboru se je Baša, ki je v okviru te nove službe moral urejevati tudi kulturnozgodovinske zbirke v muzeju ter je tako hkrati postal tudi muzealec, mogel intenzivneje posvetiti zgodovinskim panogam. Poleg izčrpnih tajniških poročil o zbiorih obeh društev, pravih kronikah njunega delovanja, ki jih je med letoma 1932 in 1939 objavljial v ČZN in Izvestjih Muzejskega društva,²⁸ ter priložnostnih arheoloških zapisov in omemb²⁹ je leta 1933

člntve pohorskih kultur prinesla za muzej 1 suleco, uteži za statve, žare, pas iz bronu in tkaničasto lesovje». B. Grile (Jutro 15, št. 162 z dne 18. 7. 1934, str. 7) je o tem delu poročal kot o še nekončani akciji, pri čemer je ocenil število vseh pohorskih gomil na »okoli skoraj 500«. Tu so poleg grobišča pri Habakuku pod Poštole misljene gomile podobne tvorbe v višjih legah, ki jih je v letih 1899–1903 prekopaval že F. Ferk (ČZN NV 2, 1966, 28, op. 80).

²⁵ Pobrežje: seja odbora Muzejskega društva, 29. 7. 1933: »Za bodoče pripravljamo izkopavanja na Pobrežju, katera se bodo izvršila, ko bomo uredili zbirko s Koroščeve ulice.« Seja 24. 4. 1934: »... Imamo za letos v evidenci... Pobrežje. Pobrežje je blizu in nam ne more utiti...« Iz zapisnikov ni razvidno, kaj je bilo na Pobrežju v načrtu za izkopavanje. Ker keltski grob ni bil pobliže znan, žarni grobovi pa so bili odkriti šele pozneje, so načrti veljali očitno bodisi najdbam »na Kekovem svetu« (prim. podatke v op. 5) ali pa najdišču »kmetskega rimskega sarkofaga« (IMDM 2, 1934, 46). — O najdišču na »Tinju pri Loki« je bil prvič govor na seji 23. 1. 1935: »Pač pa smo obnem z Groblecaml po posredovanju dr. Šašija ugotovili novo najdišče na Tinju pri Loki«, in nato na seji 3. 3. 1935: »V Tinju pri Zusmu je že od 1894 poznano rimsko najdišče sarkofagov, novcev itd. Tajnika se pooblasti, da stopi skupno z dr. Šašijem v stik z lastnikom sveta in osigura za primerno ceno izkopavanje našemu društvu. Istotako odobri delo za pridobitev vzdanih rimskih kamnov s... Loke pri Zusmu, ...« Do izkopavanj ni prišlo, o pridobitvah od tam pa je s seje 22. 10. 1935 navedeno le: »... v evidenci pa še imamo... paleolitsko sekiro iz Tinja pri Zusmu...«, medtem ko arheološka karta list Rogatec, 1939, 65, navaja kot pridobitve mariborskega muzeja vrsto drobnih najdb, ki so bile leta 1855 izročene celjskemu muzeju.

²⁶ Zapisnik seje odbora Muzejskega društva 27. 10. 1934: »Tajnik nato obširno poroča o izkopavanjih dr. F. Lorgerja, ki je našel v Zastranju pri Šmarju pri Jelšah rimsko vilo večjega obsega z atrijem, hipokausti in freskami ter stukaturami in marmornatimi obkladki. Sam se je takoj ob začetku izkopavanj podal v Šmarje, ter stopil v stik z raziskovalecem, da pridobi mariborski muzej izkopane kulturne dokumente. Zaenkrat se izkopavanja še vodijo, razgovori pa nadaljujejo pismeno, vendar imamo izglede, da pridobimo stvari in tako izpopolnimo našo rimsko zbirko.« Na seji 23. 1. 1935 je bilo že poročano: »Pač pa smo uspeli z našimi nastojanji v Šmarju pri Jelšah, kjer smo pridobili vse izkopanine, katerih večji del je tudi že razstavljen v muzeju, kjer lepo izpopolnjujejo naše rimske zbirke.« Danes so v muzejski evidenci od teh — sicer v podrobnem navedenih najdb — barvan stenski omet ter kos štuka z reliefi (inv. št. A 2907–2908), železen lemez (inv. št. A 2906 — SE 6–7, 1954, 96, in 8, 1955, 11, T. 1, 5) ter marmorni podstavek in glavič, omenjeno na seji 22. 10. 1935, in v IMDM 3, 1936, 29 (inv. št. A 2909–2910 — ČZN 31, 1936, 30, sl. 4; »rimski hišni prag« je izgubljen?).

²⁷ Na seji odbora Muzejskega društva 22. 10. 1935 je bilo rečeno: »... Istotako bi bilo znatveno potrebno, da pridobimo v last gradišče Uranje pri Sevnici« (list Rogatec, 66 s), odkoder je bila v evidenci pridobitev sarkofaga (prav tam), kar pa ni bilo uresničeno. — V sklopu teh terenskih ogledov in polzvedb v šmarskem okolišču sodi tudi pridobitev nagrobne napis A1J 75 z Dolge gore (inv. št. A 2303 — poročano na seji 27. 10. 1934), morebiti tudi marmorne plošče A1J 74 iz cerkve sv. Ahaca v Stopčah (inv. št. A 2317 — ni podatkov). Izkopavanja v tej smeri so zavrla tudi razmere v muzeju in preusmeritev na etnografijo, o čemer je bilo na seji odbora Muzejskega društva 19. 5. 1935 sklenjeno: »... arheoloških raziskovanj MDM v večji meri ne more nadaljevati, ker nima mesta, da razvrsti niti dosedanje izkopanine, ker ni naš muzej samo mestni in pa ker moremo pridobljeni prostor najbolje izkoristiti z etnografskimi zbirkami. Zato naj se zbiranje letos usmeri v etnografijo. Soglasno sprejeto.«

²⁸ Prim. podatke o teh poročilih v bibliografiji I. Zmave-Baranove na drugem mestu! Arheologijo so v njih zadevale omembe o terenskih raziskovanjih (Pušenel — ČZN 27, 1932, 60; Maribor — ČZN 28, 1933, 58, in IMDM 2, 1934, 45; Hajdina — ČZN 30, 1935, 187; Pobrežje — ČZN 34, 1939, 245; Velika Nedelja, Prihova — ČZN 31, 1939, 247) in preučevanjih (Poetovlo — ČZN 30, 1935, 187), večinoma pa sporočila o novih muzejskih pridobitvah oziroma arheološkem gradivu (Maribor Rakican — IMDM 1, 1932, 59; Hajdina, Poštole — ČZN 28, 1933, 61; Maribor, Poštole, Dvorjane, Ožbalt, Pobrežje — IMDM 2, 1934, 45 s; Smartno na Pohorju, Šmarje pri Jelšah, Miklavž pri Ormožu, Markovci, Ruše (Fala), Jakobski dol — IMDM 3, 1936, 29; Boreča, Dolenci, Zg. Hode (Reka) — ČZN 34, 1939, 247).

²⁹ Med te sodijo: z nacionalnim ogorčenjem obarvano obvestilo o najdbah tlaka rimske eeste pri Ožbaltu in Vurmatu v Dravski dolini (MV 3, št. 57 z dne 8. 3. 1929, str. 2), sklicevanje na

objavil izčrpen prikaz historično-geografskega razvoja Ptuja, hkrati pa v isti — ptujski — številki ČZN tudi bibliografijo o Ptujju.³⁰ V študiji o Ptujju je prvi podal temeljita geografska opazovanja o selitvah toka Drave v antiki in poznejših obdobjih, s čimer je k topografiji antične Poetovione prispeval nove temeljne podatke ter obenem posegel tudi v nekatere arheološke probleme.³¹ Podobno s terenskimi opazovanji odlično podprto narodopisno študijo o izgonih na Dravskem polju je objavil leta 1937 v 32. letniku ČZN — Kovačičevem zborniku, ko je skupno z J. Glazerjem postal urednik te v znanstvenem svetu že uveljavljene revije. V tej razpravi se je lotil tudi vprašanja obstoja rimskega vodovoda iz Frama v Poetovio, to pa nekoliko prenaplajeno, ker so bila načrtna arheološka izkopavanja B. Sarie ravno v teku in so zato njegovi ugovori pozneje ostali brez odmeva.³² Za turistične namene pa je v tem času napisal tudi nov

arheološko dediščino Maribora v narodnoobrambni polemiki z Nemci (MV 7, št. 119 z dne 26. 5. 1933, sr. 3, in št. 124 z dne 1. 6. 1933, str. 3), poročilo o bivanju srednjeevropskih arheologov v Mariboru (ČZN 30, 1935, 123) ter o otvortvi muzeja kneza Pavla v Beogradu (ČZN 30, 1935, 173) ter omenbe arheoloških najdišč v člankih o muzejskih vprašanjih (Slovenec 61, št. 177a z dne 6. 8. 1933, str. 3, 65, št. 227a z dne 3. 10. 1937, str. 9 in 68, št. 68a z dne 23. 3. 1940, str. 10). Vrsta arheoloških najdišč je bila navedena tudi v poročilu Pokrajinski muzej v Mariboru, objavljenem v JČC 2. 1936, 430 ss, kjer je podal tudi zgodovino muzeja in arheoloških izkopavanj.

³⁰ Franjo Baš, Bibliografija o Ptujju, ČZN 20, 1933, 242 ss. Poleg te bibliografije, kjer nastopajo arheološke najdbe oz. teme le v nastovih, se je Baš lotil poprej tudi vseslovenske narodopisne in zgodovinske bibliografije, od katere je v ČZN objavil podatke za leta 1929—1932 (ČZN 25, 1930, 227 ss; 26, 1931, 227 ss; 27, 1932, 205 ss, in 29, 1934, 171 ss). V tej bibliografiji so bili za leto 1929 pri arheoloških delih za nekatera najdišča tudi posebej priprisan podatki iz vsebine (Potočka zijačka, Most na Soči/Sv. Luelja, Bled, Ljubljana, Dolc pri Litli, Trebnje, Sentjernej, Tunjlee — str. 228, 233).

³¹ Franjo Baš, Historično-geografski razvoj Ptuja, ČZN 20, 1933, 83 ss. Baševa domneva (86), da bi mogli po primerjavi tudi na Ptujskem gradu pričakovati prazgodovinsko naselbino, se je po bl mogli uresničiti, ko so novejša raziskovanja tam dokazala seliščne sledove od neolitikoeneolitikega obdobja do začetkov železne dobe (J. Korošec, Predzgodovinska naselbina na Ptujskem gradu, 1951, in Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji 2, 1965, 5 ss). Med raznimi teorijami o nastanku in razvoju Poetovione se je Baš izrekel proti možnosti obstoja središča mesta na tem bregu Drave, in sicer iz geografskih razlogov (90), pri čemer ni upošteval, da tu ni šlo samo za »goriški svet«, temveč predvsem za ravnilo sedaj odplavljene terase zahodnega gorišča in Vitave (prim.: B. Sarta, Poetovio, Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft 41, 1951, 1168), proti domnevanemu pomanjkanju vode pa je rabil ob Grajeni zgrajen drugi poetovljski vodovod (S. Pahleč - J. Sašel, Arh. vestnik, t. 1950, 204 ss). O njegovi cenitvi poetovljskega mestnega prebivalstva na »okoli 2500« ljudi ni bila pozneje izrečena nobenih arheoloških cenitev (m. B. Grafenauer, Zgod. slov. naroda t. 1964, 169, navaja za Polo in Poetovio cenitev 10.000, vendar meni, da to število ni bilo doseženo). Baševno mnenje, da je mesto Poetovio nastalo iz predrimskega zaselka zaradi svoje geopolitične lege in na podlagi novih rimskih prometnih sredstev ter predtrajanske muntelpalne ureditve, je izključevalo vlogo vojaškega tabora, ker je »imel Poetovio premalo časa za večjo posadko«. Pomen predtrajanske naselitve je Poetovioni potrdil že M. Abramčič, Poetovio, 1923, ki pa je poudaril tudi pomen enane, saj je bila Poetovio tabor leg. VIII Avg. in leg. XIIII Gem. skoro celo t. stoletje (B. Sarta, GMDS 20, 1939, 121 ss). Potek poetovljskih cest je Baš povzel po splošnih naziranjih, ki so se — čeprav brez neposrednih dokazov, temelječih na sistematičnih raziskovanjih cest — obdržala do današnjih dni (92). Od vseh naštetih je namreč arheološko dokazana le trasa glavne ceste iz Celeje (mimo Tragerskega) v Savarijo, ki je peljala skozi Poetovio na zahodnem vzhodju gradu in ki tu sploh ni omenjena. Nove ugotovitve tras rimske ceste na Ptujskem polju (S. Pahleč, Arh. vestnik 15—16, 1964—1965, 283) postavljajo v dvom tudi traso Poetovio—Mursa oz. Sisela s pričetkom na ptujski Prešernovi cesti, ker poteka proti Spuhlji domnevana črta po terenu, kjer je Baš (87) ugotovil potek rimske Drave v neposredni bližini (83: »Skorba — današnji minoritski samostan — Budina«). Trasa proti Celeji mimo Ptujске gore, ki jo B. Sarta (Poetovio, 1169) še vedno zagovarja, je Ferkova iznajdba (MhVst 41, 1983, 213). Potek ceste proti Flavil Solvi s prestopom Drave pri Staršah je dvomljiv, če upoštevamo sledove rimske ceste po Vitavi in od Drave erodiran teren proti Dvorjanam, koder je bilo mogoče brez brodarjenja čez Dravo tovoriti »barbarski« apnenec Izpod Korene v Poetovio. Do problema »rečne luke« v Poetovioni je Baš zavzel že kot geograf pravilno stališče, s plovbo navzdol pa je bilo mogoče najlažje spraviti v Poetovio kamenje iz Korene, medtem ko za tu in tam domnevano prevažanje pohorskega marmornja po Dravi ni nobenih dokazov.

³² Franjo Baš, Izgoni Dravskem polju, ČZN 32, 1937, 325 ss. O obsegu antične naselitve na izgonem območju je Baš očitno pretraval, saj ob posamičnih stavbah, kakršne še danes poznamo bolj po izročilu kot po najdbah samih (Betnava, »Stara vas« pri Bohovi, Rače, Stražgoinca) tod ni bilo sosesk, ki bi tako omrežje izgonov potrebovale. Med ugovori sta zaslužila arheološko pozornost predvsem dva. Mnenje, da je bila boljša in bližnja pitna voda na razpolago že pod dravsko teraso oziroma v površju Studenčnice, je bilo v nasprotju z razlago poteka antične Drave ob tej terasi in ob današnji Studenčnici. Proti mnenju, da framski »Zlati studenec« ni mogel zadostiti potrebam poetovljskega prebivalstva po pitni vodi, je govorila Sartova ugotovitev, da je bil vodovod zgrajen najprej za potrebe vojaškega tabora (GMDS 20, 1939, 124 s), kar

kratek pregled o prazgodovinskih spomenikih Maribora in njegove okolice, ki je k pisanju iz leta 1929 prispeval z novimi odkritji tudi nove poglede.³³

V to obdobje sodi dvojje poslednjih Baševih arheoloških izkopavanj. Že poprej zbujeno zanimanje za arheološke starine v Prekmurju je leta 1935 oživila nova najdba v Motvarjevcih, ki je napotila Baša, da se je naslednjega leta lotil izkopavanja ene izmed tamkajšnjih gomil, vendar pa o tem ni več napisal poročila.³⁴ Prav tako je šele po drugi svetovni vojni objavil podatke o izkopavanju na gradišču med Šentiljem in Spiljem, kjer je aprila leta 1936 teden dni kopal skupno z graškim deželnim arheologom W. Schmidom. To izkopavanje je bilo menda edini primer svojevrstnega mednarodnega sodelovanja, saj je gradišče, ležeče na vrhu strmega grebena nad Muro, po sredini razdeljeno z državno mejo med Jugoslavijo in Avstrijo. Kljub kratkotrajnemu raziskovanju je v poročilu lahko navedel za sedaj edine izčrpne topografske podatke o tem najdišču, medtem ko W. Schmid ni več utegnil podrobneje objaviti svojih terenskih izsledkov in večinoma v graškem muzeju spravljene gradiva.³⁵

Drugačen, razmeroma pasiven odnos pa je Baš — in z njim tudi Muzejsko društvo — v nasprotju s poprejšnjo aktivno zavzetostjo pokazal od odkritja novih prazgodovinskih žarnih grobov na mariborskem Pobrežju poleti leta 1938. Poglavitni vzrok temu je bila očitno obilica dela pri pripravljanju novih muzejskih razstav v preurejenem mariborskem gradu, kar je Baša poleg drugih funkcij povsem zaposlovalo. Tako je bilo odkrivanje teh grobov prepuščeno lastniku zemljišča, to pa je bil korak nazaj v primeri s poprejšnjimi napor. Poročilo o zbranih najdbah, topografsko podprto in sedaj posvečeno predvsem najdbam, je Baš objavil leta 1939 v ČZN, in to je

ni izključevalo drugih virov vode za civilno prebivalstvo, med katerimi je bil tudi v op. 27 omenjeni vodovod po Grajski dolini. Bašev o stališče je B. Šarla sicer omenil kot »živo polemiko« (kot prej, 124), svoje izsledke pa je objavil v JIČ 4, 1933, 129 s, in v arheološki karti list Rogatec, 1939, gosla Fram, Gerečja vas, Hajdina, Ravno polje itd.

³³ B. Predzgodovinski spomeniki Maribora. Jubilejna revija V. mariborskega tedna, Maribor 1936, 8 s in (ponatis) prof. Franjo Baš, Predzgodovinski spomeniki Maribora, Jugoslovenska revija 5, 1937, št. 11—12, 18. Omemba »latenskih požarnih grobov« na pobočjih »proti Sv. Dolfenku« zadeva očitno Ferkove domnevne gomile (ČZN NV 2, 1936, 29, op. 80), a tudi listi »proti Betnavi ter Pivoli« so gomile iz starejše železne dobe. Ali je Pošela res rabila za zatočišče in tabor pred lurskimi vpadi, doslej ni bilo dokazano. V sestavku omenjeno gradišče pri Šentilju je po obsegu preskromno, da bi bilo v prazgodovini zatočišče prebivalstva tako širokega območja, kol je območje »zahodnih Slovenskih gor in zahodnega lipniškega polja«. Po Šehlosserju (prim.: ČZN NV 2, 1936, 34, op. 104) je prišel Lucij na breg nad Kamnico k prazgodovinskim gradiščem. O Loki pa je bilo tedaj že davno znano (MZK NF 19, 1933, 247 ss), da je tamkajšnja gomila antična. Skoraj pol sestavka je bilo posvečeno žarnemu grobišču v Mariboru.

³⁴ O tem kopanju je Baš zasebno napisal: »L. 1935 je kajivinski župnik Tot izkopal v gomili na gozdni parceli Almoš, ki je torej ledinsko ime, eno žaro, ki smo jo po posredovanju tedanjega motvarjavskega učitelja Gajška pridobili za mariborski muzej. Nalo smo 1936 presekali še eno sosednjo gomilo in v njej zopet našli eno žaro« (pismo z dne 10. 12. 1960 v mariborskem muzeju). Najdbo je Baš sleer ie omenil v referatu na zborovanju slovenskih konservatorjev v Soboti (glej op. 53) leta 1956, objavljena pa je bila nedolgo zatem (S. Pahlč, AV 11—12, 1960—1961, 106 s).

³⁵ O tem gradišču — »Zeleznih dverih« pri Šentilju — je Baš dobil prve podatke že leta 1923, najbrž ob svojem ogledu najdišča v Zg. Ščavnici (glej op. 12). Teren si je prvič ogledal leta 1934, ko se je namenil tudi prileti z raziskovanjem, saj je bilo na seji odbora Muzejskega društva 24. 4. 1934 rečeno: »... na nastiplj pri Št. Ilju bomo poskusili ugotoviti njih kronološki položaj...«. Izkopavanja na Pohorju in nova odkritja v šmarnskem območju so za dve leti obrnila pozornost drugim, a tudi močna lega gradišča je terjala daljših priprav. Tako je bil o tem najdišču spet govor na seji odbora Muzejskega društva 26. 5. 1938: »O velikonočnih izkopavanjih na Čeršaku bi tajnik najraje poročal na licu mesta ter predlaga, da napravi odbor izlet na lamošnje gradišče.« O kopanjih sta izčrpnje poročala slovenska dnevnika Jutro 16. 4. 1936 in Slovenec 17. 4. 1936, medtem ko je W. Schmid opisal kopanje v graški Tagespost 30. 4. 1936, 25. 4. 1937, po zaključku ponovnih kopanj. Tam je tudi omenil, da je bilo obojno izkopavanje skupno, s pripombo: »doch wird die Grabung des Museums von M(arburg) noch fortgesetzt.« Vendar Baš ponovnega izkopavanja v letu 1937 sploh ni omenil, zato ta Schmidov podatek najbrž ni točen, a tudi iz kratkih obvestil v Fundberichte aus Oesterreich 2, 1935—1936, 176 in 286, ni o skupnem kopanju nobenih podatkov. Bašev poročilo Der Ringwall von Bubenbergr (Novinc), Beiträge zur älteren Kulturgeschichte I, Festschrift für Rudolf Egger, Klagenfurt 1952, 327 ss, (ponatis: Carinthia I 143, 1953, 181 ss) vsebuje za sedaj najizčrpnjše topografske podatke. Raziskovanje tega gradišča še ni končano, nadaljevanja v kralkem ni pričakovati. V novejšem času sta pisala o njem W. Modričan, Zur Problematik der »Östnorischen Kultur«, Beiträge Österreichs zur Erforschung der Vergangenheit und Kulturgeschichte der Menschheit, Wartenstein Symposium, Horn 1959, 69, sl. 7—9, in S. Pahlč, Arh. vestnik 17, 1956, 128 ss (s popravki Baševega lista in opisom v mariborskem muzeju spravljene najdb) in 312 s.

Franjo Baš med izkopavanji prazgodovinskega gradišča v "Železnih dverih" pri Novinah nad Sentiljem leta 1938.

bil — poleg kratkega zapisa o eni izmed Schmidovih študij v naslednjem letniku — tudi zadnji Bašev arheološki prispevek pred drugo svetovno vojno.³⁶

Pridobitev prostorov mariborskega gradu za muzejske potrebe in s tem zvezani problemi preureditve, selitev muzejskih zbirk v nove prostore in njihovo smotno razmeščanje, vse to je Baša v zadnjih letih pred vojno iz arhlvarja preusmerilo predvsem v muzealca. Ob tem delu, ki se je pričelo leta 1938, je Baš izdelal koncept nove ureditve muzejskih zbirk in s tem tudi uveljavil svoje muzeološke poglede. Žal je nemška okupacija prekinila to delo tik pred koncem, do slavnostne otvoritve Pokralskega muzeja ni več prišlo in po medvojnih preurejanjih in preseljevanjih pred bombnimi napadi je bilo treba po osvoboditvi pričeti znova.³⁷

³⁶ Franjo Baš, Nova predzgodovinska poseljanja na Pobrežju pri Mariboru, CZN 34, 1939, 194 ss. Uvodni topografski oris je prvi te vrste za ta predeč Maribora, nova najdba pa je Bašu narekovala spremembo njegovih prvotnih stališč o prazgodovinski naselbi mariborskega kraja (glej op. 4). Pri opisu v izboru podanih žar in pridevnega posodja se je Baš prvič lotil tipološkega ocenjevanja in primerjav s sosednjimi kulturnimi kompleksi. Vučedolske oblike kot konservativni element pobreške keramike so bile pri tem zaradi večje časovne razlike bolj navidezne, ornamentalno prekrivanje spojenih delov posod pa bi lahko veljalo za vrezane motive, manj pa za plastična nazobčana rebra, ki navadno ne leže na takih mestih. Prav zaradi izčrpnega obravnavanja predmetov pomeni to Bašovo poročilo napredek v njegovem arheološkem pisanju.

³⁷ Med intenzivnim zbiranjem narodopisnih predmetov za novo narodopisno zbirko v grajskih prostorih je Baš le poredko našel tudi na arheološke najdbe (npr. CZN 34, 1939, 247). Med arheološke terenske ogledе v tem obdobju sodi »preizkusni kop« v Ravnah na Koroškem, kamor so Baša poklicali jeseni leta 1937, ko so tam našli marmorni kip leva in druge najdbe. Baš je »pri prekopavanju prav kmalu našel na ogleni zid, na marmorno ploščo... in na drobce

V letih nemške okupacije je Baš ostal kot muzealec v mariborskem muzeju, vendar o kakšni arheološki dejavnosti v tem času skoraj ni bilo govora. Lastnih izkopavanj se mariborski — sedaj samo mestni — muzej ni mogel lotevati, ker je ta naloga zunaj Maribora pripadla deželnemu muzeju v Gradcu in njegovemu arheologu W. Schmidu, s katerim je Baš le priložnostno sodeloval. Nove najdbe na mariborskem prostoru so bile zelo redke, zunaj tega območja pa je Baš ukrepal bržkone samo enkrat, ko je leta 1944 evidencialno najdbo antičnih razvalin v Lači vasi pri Kogu, odkrito pri kopanju jarkov zadnje nemške obrambne črte v Podravju.²⁸ Med redkimi članki, ki jih je med vojno objavil v nemškem časopisju, je eden obravnaval tudi kratek pregled arheoloških najdb v tedanji Spodnji Štajerski, še krajše pa so bile orisane v improviziranem vodniku po arheološki in etnografski zbirki, ki sta bili skupno s prirodopisno odprti za javnost konec januarja leta 1943.²⁹ Vse češki bombni napadi proti koncu vojne in vselitev okupatorskega vojaštva v grad so nazadnje prizadeli tudi arheološke predmete, ki so jih nato pretežno prepeljali iz mesta na varnejši kraj.

Bašev delovanje je bilo ob raznarodovalnih težnjah nemških gospodarjev Maribora omejeno na čisto muzejska in lokalnozgodovinska vprašanja, med katerimi je bilo le malo arheoloških. Kljub temu, da je med vojno moral preurejati muzejske

opeke, kar mu je potrdilo domnevo, da gre za rimsko stavbo« (Jutro 18, št. 276 z dne 26. 11. 1937, str. 3). Plastiko leva je Baš ob tej priložnosti pridobil za mariborski muzej, do nadaljevanja izkopavanj pa ni prišlo, čeprav so v okolihu ravske železarne še večkrat pozneje našli na antične najdbe (prim.: J. Šašel, Arh. vestnik 5, 1954, 156, in S. Pahlč, VS 10, 1965 [1966], 204 s.). — Poteti leta 1940 je Baš po zasebnem obvestilu M. Spindlerja iz Ljubljane (pismo z dne 7. 7. 1938 — v Pokrajinskem arhivu Maribor) pregledal teren antičnih gomil in stedov antičnih stavb v Sp. Grušovju (ČZN, kot prej, omenjeno »pod Prihovo«), o čemer so se v muzeju ohranili le Bašev terenski zapislek (z datumom 1. 8. 1940) in sklee (prim. tudi: S. Pahlč, Razprave SAZU 6, 1968, 31a, op. 8) ter ob tej priložnosti pridobljene najdbe (VS 7, 1958—59 [1969], 341 s.). — Po arheološki metodi je bilo izvršeno tudi izkopavanje plemiških protestantskih grobov pri Betnavi spomladni leta 1939 (ČZN, kot prej, 245).

²⁸ Po — fragmentarno ohranjenih? — arhivskih zapiskih (spisi muzejske uprave in mestnega kulturnega referenta — v Pokrajinskem arhivu) je mogoče ugotoviti le, da je muzej julija leta 1941 pomagal pri predpripravi za Schmidova izkopavanja v Modriču in Forminu («Tätigkeit des Museums in Juli 1941», št. 152 z dne 31. 7. 1941). Ker ni nobenih drugih poročil, izkopavanj v Modriču avgusta najbrž ni bilo, temveč se je W. Schmid podal na Rihnik, sondiral pa je tudi na Forminu. — Novembra tega leta je Baš poročal W. Schmidu (dopis št. 280 z dne 21. 11. 1941) o najdbah antičnih grobov na cesti med Krškimi in Kostanjevico, o katerih mu je prišel poročat predvojni muzejski sodelavec Oto Auman, in se zavzemal za kartografsko določitev najdišča ter izvršitev predpriprav za raziskovanje v naslednjem letu, o katerem pa ni poročil. — Sodelovanje z W. Schmidom je leta 1942 omenjeno tudi v dveh poročilih kulturnega referenta mesta Maribora («Tätigkeitsbericht» za marec z dne 30. 3. 1942, omenja, da so bili «... mit dem Gauarchäologen (Univ. Prof. Dr. W. Schmid) die untersteirischen archäologischen Fundorte topographisch genau festgesetzt...», «Tätigkeitsbericht» za april z dne 30. 4. 1942 pa «Zusammenarbeit mit... Univ. Prof. Dr. W. Schmid (archäologische Verhältnisse in Unter Haidln...»). V vseh teh primerih je šlo bržkone le za posvetovanja ob Schmidovih raziskovanjih na poctovlonskem območju. — Podatki o novih arheoloških pridobitvah izvirajo šele iz leta 1943, ko je bila oddana v muzej kamnita sekira iz Clnžata (Inv. št. A 29), o kateri je bilo poročano v dnevnem tisku (nepreverjeno). Ljudje z gradbišča elektrarne nad Mariborskim otokom so prinesli v muzej poteti leta 1943 nekaj bronastih in železnih predmetov (Baševa dopisnica W. Schmidu z dne 11. 9. 1943 — v Joaneju v Gradcu), naslednje potetje pa je Baš nabral nekaj prazgodovinskih najdb ob znožju grajskega griča v Limbušu (ČZN NV 2, 1966, 17, op. 136). Ni znano, ali je Baš vedel za kopanja A. Magga marea leta 1941 in maja leta 1943 v Plivci odzroma ali so bili njemu izročeni Maggovi zapiski in najdbe (ČZN, kot prej, 17, op. 137). — Bašev ogled najdišča v Lači vasi, torej zunaj njegovega muzejskega območja, ima povod v osebnem naročilu štajerskega deželnega konservatorja Semetkowskega (dopis št. 738/4-1944 z dne 15. 10. 1944 — v Pokrajinskem arhivu Maribor) o arheološkem nadzoru »fachgemässe Hebung, Bergung und wissenschaftliche Bearbeitung allfälliger Bodenfunde« pri delih za utrjevanje na mejah Štajerske, ki je bilo v okrajih Ljutomer in Radgona tudi neposredno poverjeno univ. prof. dr. A. Sehoberju, pri čemer je bil Baš naprosen »ihm hierbei naeh Möglichkeit zu unterstützen und vor allem die von der Bauleitung an Sie gelangenden Fundmeldungen sofort zu behandeln...« V tem času so delovali v Lači vasi že zadeli na temelje židov, vendar ni podatkov, kako je hli Baš o njih obveščal in kdaj si je teren ogledal. Podrobnejše poročilo je poslal v Gradec šele 25. januarja 1944 (dopis št. 362-10), pri čemer je navedel tudi druge topografske podatke in v najdbi domneval sledove vile rustike kot povsem novo odkritje.

²⁹ Prof. B., Geschichtsdenkmäler im Unterlande. Aus dem archäologischen Zeitalter des untersteirischen Menschen, MZ 81, št. 109 z dne 15. 5. 1941, str. 5. V nasprotju s stvarnostjo je v tem časopisnem članku trdil, da so bronastodobne najdbe pri nas pogostejše od kamenodobnih, a tudi meja med Norikom in Panonijo ni potekala od dravske soteske med Breznod in Falo proti jugu prek Pohorja proti Konjicam, temveč je domnevana po Dravskem polju ob

Pogled v mezzanin Pokrajinskega muzeja v mariborskem gradu z Baševu postavitevjo arheološke razstave iz leta 1947.

predmete, je obdržal pregled nad gradivom in tako je bil po osvoboditvi Maribora kot strokovnjak in poznavalec razmer na kraju samem, ko je bilo treba prepeljati nazaj v muzej na podeželju spravljene muzealije, hkrati pa je lahko že v prvih tednih po osvoboditvi aktivno sodeloval pri restituciji med vojno odpeljanega kulturnega gradiva. S predvojnimi poletom se je lotil obnove muzeja in tako je bilo leta 1947 doseženo to, kar je bilo predvideno tik pred vojno — ustanovitev Pokrajinskega muzeja v grajskih prostorih. Arheološke najdbe so dobile tu svoj prostor v mezzaninu, urejene so bile po kronološkem zaporedju, v zbirki pa je bilo predstavljeno skoraj vse, kar je muzej premogel, zato je nudila prepričljivo podobo bogastva zbranih najdb.⁴⁰ Ob tem obsežnem muzejskem delu je Baš še vedno upravljal tudi v sestavo muzeja spadajoči arhiv, živahno pa je deloval v mariborski podružnici Zgodovinskega društva za Slovenijo, kjer je s svojim spretnim organizatorskim prijemom sestavljal in vodil terenske ekipe za preučevanje zgodovinskega in narodopisnega blaga. Arheoloških posegov na terenu v tem prvem povojnem obdobju ni bilo, čeprav je Baš nanje mislil in jih tudi pripravljaval.⁴¹ Edinl manjši reševalni akciji je v letih

vzhodnem Pohorju (Arheološka karta, list Rogatec, 1939, 78 s, karta). Da po nemški zasedbi ni bilo več mogoče javno pisati o staroslovanskih najdbah, je bilo očito, zato je Baš lahko omenil le uvožene obsenčnike, vendar pa je bil vpliv rimskih izdelkov na tvornost ranega srednjega veka pri nas pretirano poudarjen. — »Museum der Stadt Marburg a/Drau. Archaeologische und Volkskundliche Abteilung, Marburg 31. Januar 1943, 1—2, anonimno. V tem vodniku so posebej poudarjene žarnogrobišne najdbe, h katerim so prišle tudi sleer mijaše, a prav tako iz piatnih žarnih grobov izvirajoče najdbe z Rifnika ter posamična najdba iz Juršincev. Drug poudarek je na najdbah iz gradišč (Pošteia, Novine, Puščava), ki z uporabnimi predmeti dopolnjujejo grobne najdbe. Kot tipološka zveza med tema dvema skupinama so opredeljene gomile večino ma iz pozne železne in zgodnje rimske dobe, med katerimi so prvič našteje tudi tise iz Spodnjega Grušova (prim. op. 37), Dovž (?), Bišečkega vrha (= Črniča — ČZN NV 1, 1965, 16), Legna, Voska (?), Lovrenea pri Preboidu in Tezna (?). Pri orisu antičnih najdb je poudarjena skromnost mariborskega muzeja v primeri z muzejema v Ptuj in Celju, zgodnjerednjeveške najdbe pa naj bi z ozirom na njihovo redkost v naših krajih skupno z najdbami v Ptuj in graškem Joaneju imele poseben pomen za vse vzhodnoslovensko območje.

⁴⁰ Poznejši razvoj muzeoloških pogledov je pokazal, da so bile vitrine prenatrpane z gradivom in da je mogoče nazornost arheološke razstave izboljšati ne s kvantitativnim prikazom, temveč predvsem s kvalitativnim izborom. Baševa postavitev arheološke zbirke je bila zato leta 1952 razredčena ob težnji, ustvariti v muzeju tudi sistematično študijsko zbirko v skladu, vendar pa je kljub tem spremembam ostala osnovna zamisel do danes ista.

⁴¹ Podatke o načrtih dajeja le Baševa dopisa ministrstvu za prosveto LRS št. 557 z dne 3. 10. 1948, kjer prosi za kredit, da bi dal še to jesen z geometrom kartografsko posneti gradišča pod Vurbergom in v Sodineh (op. 15), z dopisom št. 588 z dne 20. 10. 1948 pa je Zavodu za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov v Ljubljani predlagal iroje poskusnih kopanj v letu 1949: 1. Preški vrh pri Ravnah — da se ugotovi morebitni arheološki oziroma kulturno-zgodovinski značaj nasipov in gomil in iako pripravi morebitno »poznejše smotrno izkopavanje«, 2. Veržej — pripravljajno kopanje in sondiranje obsega celotne »rimske in zgodnjerednjeveške nekropole« ter 3. Ižišče pri Ivaneti — da se določi »približni obseg rimske arheološke po-

1948—1949 vodil muzejski administrator B. Ipavc, ki je zlasti o najdbah v gomili v Pivoli — očitno po Baševih navodilih — sestavil tudi zadovoljivo poročilo.⁴²

Ceprav Baš po vojni ni več aktivno posegal v arheološko raziskovanje, pa je o teh vprašanjih še vedno pisal. Že v prvem letniku Zgodovinskega časopisa je leta 1947 izšel njegov med vojno zbrani pregled okupatorskega zgodovinopisja, ki je zajemal tudi redko arheološko pisanje,⁴³ naslednje leto je v Novih obzorjih objavil pregled muzejskih zbirk kot vodnik po novo urejenem muzeju,⁴⁴ podobna poljudna razlaga pa je poleg drugih krajših poročil izšla še v Obzorniku.⁴⁵

stojanke in pri tem ugotovi da li gre lu za nekropolo ali pa za naselbino. Iz raznih razlogov v naslednjem letu nobena od predlaganih akcij ni bila izvršena. V novih razmerah je bila časna izmera obeh gradišč opravljena — sicer brez geometra — v letih 1963—1964 in pri tem je bilo izkopanih tudi nekaj sond (VS 9, 1963—1964 [1965], 171), kar pa še ni pojasnilo značaja in kronološke pripadnosti obeh gradišč. Nепreiskane so ostale tudi druge tri arheološke točke; v Veržetu je bilo le v skromni meri sondirano (VS, kot prej, 156 ss), za Ivanec prim. navedba v op. 15. Izmera gradišča je najbrž odpadla zaradi pomanjkanja denarnih sredstev, druge akcije pa zato, ker je Baš v letu 1949 zapustil Maribor.

⁴² ČZN NV 2, 1966, 18, op. 139.

⁴³ Franjo Baš, Okupatorska bibliografija o Slov. Stajerskem, ZC 1, 1947, 222 ss. V uvodu po tematični ocenjeni pisane obravnava tudi prazgodovino in antično zgodovino (224 s), kjer so omenjena germanizatorska stališča K. Dinklageja o zgodnjemrednjeveških najdbah v Sloveniji, opozarjanja B. Sarle na germanske elemente v najdbi »negovskih čelad« iz Zvenjaka ter poročila P. Schlosserja in W. Schmidta o domačih arheoloških najdiščih in novih medvojnih kopanjih (tillali del na str. 233). V naslovu in uvodu poudarjamo nemško pisanje o zgodovini slovenske Stajerske je zajemalo tudi nekatere domače pisce (npr. Fr. Mišiča), ne pa vseh (npr. F. Lupše), izpuščeni pa so tudi Baševi lastni sestavki (prim. op. 39 in bibliografijo I. Zmave-Baranove na drugem mestu).

⁴⁴ Franjo Baš, Po zbirkah Pokrajinskega muzeja v Mariboru, Nova obzorja 1, 1948, 203 ss (kot posebni oddis »Pokrajinski muzej v Mariboru. Uvod v zbirke« je bil v zalogi ljud v muzeju in namenjen muzejskim obiskovalcem). To je pravzaprav kratek pregled arheološke zgodovine na podlagi opisa arheološke zbirke (str. 203—205). Datacija žarnogrobliščnih najdb »iz pozne bronzaste in zgodnje železne dobe« v čas med 1500 in 500 pred n. št. je bila za Bašovo poznavanje stvari nenavadno ohlapna, naštevaje najdišč pa nenalastno, saj lakih najdb iz Črešnjevca in Župeče vasi v muzeju ni, predmeti iz Slarš pa so anilični. Baš je v tem pregledu poskusil vzpostaviti tudi regionalne kulturne skupine, pri čemer je dotedanje »ruško skupino«, ugotovljeno v avstrijskem arheološkem pisanju, in sicer še danes splošno uveljavljeno, zamenjal z »mariborsko kulturo«, ki ji je v okviru preširoke kronologije prišel še nekatere najdišča iz starejše železne dobe. Tak poskus se iz Novih obzorij seveda ni mogel razširiti med arheološke kroge, a je ljud sicer bil v naspolju z razvojem prazgodovinske arheologije, ki je po vojni uveljavila pojem »ruško-dobovske« oziroma »dobovsko-ruške« skupine za obdobje med 1200 in 500 pred n. št., zalo ni bil uporaben niti v lokalnih merilih. Iskali »izvor srpa, latvice in noža, zlasti vinjaka« kot domačih narodopisnih predmetov v »mariborski kulturi« je bila zemljepisno preozka razlaga. Mlajšo železno dobo (med 500 in rimsko zasedbo) je Baš opredelil kot »poštelsko kulturo« in ji pripisal tudi grobove iz gomil v okolici Lenarta v Slov. gorah. Pojem te kulture je bil časovno utemeljen na Schmidovi kronologiji Poštele in vsekakor bolj upravičen kot pri poprejšnji kulturi. Njegova veljavnost pa je bila omejena le na lokalno območje, saj se je v naslednjem avstrijskem arheološkem pisanju uveljavila Schmidova »vzhodnonoriška kultura« (W. Schmid, Blätter für Helmskunde 5, 1927, 82 ss; R. Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes 1954, 756 ss; W. Modrijan, op. 35, 65 ss), ki zajema tudi slovensko Podravje, z domače strani pa so temu le prilidili (S. Pahič, AV 17, 1966, 303 s). Uveljavitev te Baševe »poštelske kulture« ovirajo tudi najnovejša sklepanja o starejšem pričetku naselitve na Pošteli (S. Pahič, AV 17, 1966, 131, in ČZN NV 4, 1968, 111 ss). V okviru halštatske kulture skupine Wies-Mariljanec, kamor danes prištevajo Poštelo in druga najdišča severne Slovenije (S. Gabrovec, AV 15—16, 1964—1965, 25 ss), ali »vzhodnonoriške kulture« (glej zgoraj) imajo najdbe s Poštele in okolice preskromen pomen ali pa so za sedaj še premalo preučene oziroma še ne v celoti odkrite, da bi se mogle uveljaviti kot mednarodno priznana lokalna skupina. Vsekakor je Bašev mlajšaj v tej smeri razumeti tudi kot spodbudo za intenzivnejše preučevanje domačih železnodobnih najdišč, h katerim sodijo poleg gradišča tudi predanilične gomile. — Pripisovanje gomil iz lenarske okolice mlajši železni dobi je izviralo iz Schmidovih (Südsteiermark, 1925, 8) in Kovačičevih (Slovenska Stajerska in Prekmurje, 1925, 7) opredelitev najdb iz gomile v Zamarkovi, o katerih pa je bil izražen dvom (S. Pahič, ČZN NV 1, 1963, 48), ter iz Baševih ugotovitev ob kopanjih v Radchovi (op. 14), ki tudi niso vzdržale poznejše kronološke presoje (S. Pahič, kot prej, 49). — Najdbe iz antičnega časa so bile v tem uvodu le na kratko opisane (»izdelki na lončarskem stolu« niso značilni za »poštelsko kulturo« kot celoto, temveč le za keltsko keramiko iz tega časa), še krajše so bile omenjene staroslovenske najdbe. — V celoti vzeto je Bašev »Uvod v zbirke« pomenil prvi povojni poskus muzejskega vodnika, vendar je bil v ta namen premalo konkretno vezan na razporeditev predmetov po muzejskih vitrinah in — morda — ob muzejskih obiskih tudi premalo populariziran.

⁴⁵ Franjo Baš, Pokrajinski muzej v Mariboru, Obzornik 5, 1950, 113 ss. Arheološka zbirka je tu opisana krajše, v glavnem pa v sorodnih potezah kot prej. Slavek »Tako se stara produkcijska sredstva mladokamenodobnega lovea in kopaškega poljedelca srečujejo s prvimi pojavi litega (= pač kovanega! — op. pisca) železa vprav v naših planih grobiščih« nima materialne

Najpomembnejši Bašev poseg v arheološko problematiko v povojnem času je njegova kritična ocena izkopavanja zgodnesrednjeveškega objekta na Ptujskem gradu, ki ga je v letih 1946—1947 vodil J. Korošec ter ga predstavil kot staroslovansko svetišče. Baš se je tega problema lotil brez ozira na arheološke avtoritete, poskusil izpodbiti upravičenost primerjanja te najdbe z Arkono, podrobno je kritično ocenil metodične arheološke izsledke kopanja ter pri tem prišel do lastnega sklepa, da je izkopani objekt ostanek že odstranjenih temeljev neznane stavbe.⁴⁶ J. Korošec se je temu tolmačenju odločno uprl, ni pa mogel več izpodbiti suma, da pri tej najdbi morebiti le ne gre za slovansko svetišče, kar je napotilo Slovensko akademijo znanosti in umetnosti k preverjanju stališč. Najuglednejši predstavnik anketiranih strokovnjakov Dj. Bošković iz arheološkega inštituta SAN je skupno s Korošcem preveril predvsem vse tehnične probleme izkopane najdbe na Ptujskem gradu in objavil o tem izčrpno poročilo, v katerem je poudaril protislovnosti njenih razlag, ki onemogočata dokončno sodbo, vendar naj bi tehničnokonstruktivski izsledki govorili prej proti Koroševi razlagi kakor pa zanjo.⁴⁷ Ker je Baš med tem časom svoje stališče podrobneje izoblikoval v trditve, da gre v resnici za temelje ptujsko-grajskega donžona⁴⁸, kar je bilo tudi mnenje nekaterih drugih znanstvenikov, je J. Korošec svoje prvotno stališče spremenil in najdbo ocenil kot nerazčiščen problem, ne da bi se bil prvotni razlagi povsem odrekel.⁴⁹ Ta najostrejša povojna arheološka polemika med dvema nasprotujočima si stališčima sicer do danes še ni prinesla dokončne razrešitve, pokazala pa je Baševo odločnost in temeljitost v boju za stališča, o katerih je bil prepričan, da so ne glede na mnenje poklicnih strokovnjakov pravilna.⁵⁰

Sredi leta 1949 je Baš — petdesetletnik — nenadoma zapustil Maribor in s tem svoje dotedanje življenjsko delovno torišče ter prevzel druge naloge vseslovenskega značaja. Ta nova zaposlitev ga je sicer za vselej odtujila aktivnemu razreševanju arheoloških zadev na terenu, vendar je o njih v naslednjih letih še vedno pisal. Poleg poročila o šentiljskem gradišču v Eggerjevem zborniku, ki je zadnje Baševo ob-

podlaga, saj iz žarnih grobišč ni znanih kamnitih sekir, motik in dlet. Izvor gradišča, zgrajenih »v obrambo proti okupatorju«, pri čemer so mišljeni Kelti, je bil povzet po Schmidu in je v nasprotju z zanimivo navedbo, da so jih »zgradili ilirski prebivalci kulture planih grobišč«, torej ne šele proti Kelitom, kar se pričenja dokazovati šele v novjšem času (S. Pahič, ČZN NV 4, 1962, 34). Ugotovitev »dvoplastnosti kulture« med ilirskim in keltskim prebivalstvom je bila vsaj do prvega stoletja pred n. št., ko se pričenja intenzivnejše stapljanje, povsem na mestu, prav tako tudi jednake navedbe o antičnih in staroslovenskih najdbah.

⁴⁶ Franjo Baš, Josip Korošec: Slovansko svetišče na ptujskem gradu, ZČ 2—3, 1948—1949 (1949), 206 ss.

⁴⁷ Josip Korošec, Odgovor na kritiko Franja Baša o publikaciji »Slovansko svetišče na ptujskem gradu«, ZČ, kot zgoraj, 213 ss. — Ni znano, koliko arheologov je zajela »širša anketa«, ki jo je razpisala SAZU. Kot tudi niso znana mnenja pritegnjenih arheologov, saj je bilo objavljeno le eno, očitno najizčrpnjejše in na najdišču samem preverjeno stališče: Djurdje Bošković, Problem slovenskega hrama v Ptuj, Starinar NS 1, Beograd 1950, 30 ss.

⁴⁸ Franjo Baš, Mali grad v Ptuj, ZČ 4, 1950 (1951), 127 ss. V razpravi je pisec na koncu zavzel stališče tudi do Boškovićevih izvajanj, naštel pa je tudi vrsto še nerešenih problemov, ki bi jih naj razkrila šele bodoča dopolnilna raziskovanja. Do teh ni več prišlo, za slovansko svetišče razglašeni objekti so najpoprejš zavarovali z zaščitno streho, nato pa ga ponovno zasuli. Ker so danes avtorji obeh tez (tudi J. Klemenec, ki se je v delu Ptujski grad v kasni antiki, 1950, s tezo o slovanskem svetišču strinjal) že mrtvi, v doglednem času ni pričakovati novih preverjanj.

⁴⁹ Josip Korošec, Arheološki sledovi slovanske naselitve na Balkanu, ZČ 8, 1954, 24, omenja o slovanskem svetišču, da je »ta klasifikacija pri mnogih naletela na negativno gledišče. Ker problem še vedno ni razčiščen, ga ne kaže upoštevati za kakršne koli sklepe«. Dobrih deset let pozneje (Slawische Frühmittelalterliche Kulturreste im Nordwestlichen Jugoslawien und östlichen Alpengebiet, Acta archaeologica 17, Budapest 1963, 61) pa se je povrnil k prvotnemu stališču z motivacijo, da je sporna le raba objekta za svetišče: »Der Grund der Anlegung des Gräberfeldes auf dieser Stelle liegt vielleicht gerade in diesem Gebäude. Verschiedene Meinungen, dass man das Objekt als keltsch oder als mittelalterlichen Turm erklären muss, kann man schon wegen der Stratigraphie und Chronologie nicht in Betracht ziehen. Ich habe auf meine frühere Meinung noch nicht verzichtet, wie es einige behaupten, sondern ich liess nur die Frage der Verwendung dieses Gebäudes offen, insofern jemand eine bessere Erklärung geben könnte, was aber bis jetzt leider nicht geschehen ist.« S to izjavo je avtor skušal izpodbiti veljavnost nasprotnih razlag, vendar je s svojimi prvimi, kritiziranimi stališči.

⁵⁰ Prim. tudi prispevek: J. Sašel, K zgodovini ptujskega gradu v arheoloških obdobjih in nekaj novih najdb na zahodnem vznožju, Kronika 9, 1961, 120 ss, kjer so v op. 51 našleta dotlej izšla odklonilna stališča.

sežnejše arheološko pisanje, je poslej objavljala večinoma razna priložnostna poročila.⁵¹ Sem lahko prištevamo tudi nekaj nekrologov in življenjepisov arheologov ali arheologiji bližnjih osebnosti, od katerih izvirajo nekateri še iz predvojnega časa.⁵² Na enem izmed svojih poslednjih aktivnih nastopov v severovzhodni Sloveniji, zborovanju slovenskih konservatorjev v Soboti, je v svojem referatu podal tudi značilnosti nekaterih arheoloških spomenikov Pomurja.⁵³ Podobni, na nekaj vrstic zgoščeni pregledi o arheoloških obdobjih Maribora, Ptuja in Prekmurja so bili del njegovih zgodovinskih orisov, objavljenih v letih 1964—1965 v zagrebških enciklopedijskih izdajah.⁵⁴ To so tudi zadnji Baševi arheološki sestavki, zakaj v tem času ga je bila neizprosna bolezen že odtegnila aktivnemu delovanju in tako je morebiti tudi z arheološke strani ostalo to ali ono le v pripravah ali načrtih.

⁵¹ Za gradbišče pri Novinah glej op. 33. — K pisanju pred odhodom iz Maribora sodita še Baševi poročili »Pokrajinski muzej v Mariboru« (žal je usoda muzeja med nemško okupacijo omejena je na kratko v uvodu in je tako ostalo to obdobje neopisano) in »Mestni muzej v Ptuj«, ZC 2—3, 1948—1949, 178 ss. Baševu poročanje o ptujskem muzeju je bilo upravičeno, saj je bil od septembra leta 1948 kot »delegat Ministrstva za prosveto LRS« nekaj časa začasni upravnik te ustanove. Podobni poročili, ki sta obsegali tudi historiat obih muzejev in zgodovino važnejših raziskovanj, sta izšli dve leti pozneje tudi v zagrebški reviji Urbanizem — arhitektura 5, št. 9—12, 1951: Pokrajinski muzej v Mariboru, str. 75 s, ter Mestni muzej v Ptuj, str. 107 ss (s fotografijami razstavnih prostorov). — Bašev naj bi bil tudi sicer anonimni prispevek »Razvoj materialne kulture v prazgodovinski dobi« v mariborskem Vestniku 5, št. 15 z dne 19. 1. 1949, str. 2, ki je v bistvu izčrpen povzetek Baševga predavanja v okviru Ljudske univerze. — Med priložnostnimi prispevki so: Franjo Baš, Arheološki spomeniki na Koroškem po 1945, VS 3, 1950, 214 — ocena 140. letnika Carinthe in monografije Der Bäderbezirk von Virunum; Job, S. Sentienške gore, LdP 12, št. 153 z dne 7. 7. 1951, str. 6 in Job, »Zmagovalec« s Sentienške gore, LdP št. 157 z dne 4. 8. 1951, str. 7; Franjo Baš, Klagenfurt. Ein Überblick von der Urzeit bis zur Gegenwart. Uredil dr. Gotbert Moro, Celovec 1950, v GV 24, 1952, 229 ss — ocena ter Franjo Baš, Turške šance pri Kotljah, KF 4, št. 7—12, 1954, 17.

⁵² V okvir tega članka sodijo nekrologi: Dr. Fran Lorger, CZN 31, 1936, 144; Viktor Skrabar, Fra Lujo Marun, CZN 33, 1938, 209 ss in Walter Schmid, SE 3—4, 1951, 386 s; — priložnostni življenjepisi: Viktor Hoffiler — šesdesetletnik, MV 11, št. 40 z dne 19. 2. 1937, str. 2 (anonimno), in Prelat dr. Fran Kovačič, CZN 34, 1939, 1 ss (ob smrti); — biografski prikazi v SBL 3/9, 1960 za Amanda Raka (17), Baldutina Sarlo (203), Pavla Schlosserja (222) in Valterja Schmida (Smld) (222 s).

⁵³ Franjo Baš, Spomeniško Pomurje, SvoM 1, 1956, 164 s (objavljeno tudi v zborniku Spomeniško Pomurje leta 1958, 5 s). »Sorazmerno ubožstvo Pomurja« z arheološkimi najdbami (ki pa ni enakomerno — prim. karto arh. najdišč v istem zborniku) je Baš razlagal s posledicami poškodovanosti in vinogradništva, kar je na videz v nasprotju z dejstvom, da je najmanj najdb znanih s prekmurškega Goriškega, kjer sta obe panogi najslabše razviti (prim. k temu razlago o vlogi kakovosti tal pri S. Pahič, Svet med Muro in Dravo, 1968, 167f). Kamnito (neolitsko) orodje se tu prvič omenja kot narodopisno blago v različnih drugih njih rabah in je poudarjeno v kulturnozgodovinskem pomenu. Pri navajanju maloštevilnosti antičnih najdb v Prekmurju je opozoril tudi na različnost avstro-ogrskih spomeniškovarskih ukrepov, ki so bili tam nezadostni, vendar pa zaradi tega zahodno od Mure marmornih spomenikov ni prav nič več ohranjenih. To za Pomurje skupno lastnost si moramo razlagati predvsem zaradi oddaljenosti marmornih kamnolomov in odsolnosti pomembnejših naselbin na tem območju, kot je poslednje ugotovil tudi Baš. Koejan pri Kapeli ni najdišče provincialnih gomil, temveč zgodnje-srednjeveška utrdba (zavetišče pred vpadi Madžarov v 10. stol.), kot je to nazadnje razložil W. Schmid (ZhVSt 18, 1922, 42). Poznejša raziskovanja (npr. I. Mikl, Poročilo o sondiranju v Dolgi vasi pri Lendavi, Arh. vestnik 9—10, 1938—1939 [1961], 173 ss) so res potrdila, da v okolišju Lendave za topografsko določitev italikana »manjka zadostnih zadevnih najdb«, čeprav je malo verjetno, da bi to postalo ob cesti Počlovce—Savaria smeli iskati pri Ivančah, še zlasti ne ob cestni črti Radgona—Sobota—Lendava. Glede »še problematičnega rimskega svetišča na kraju sedanje murskosoboške župniške cerkve«, ki se tu prvič omenja, je Baš 28. 2. 1962 v zasebnem sporočilu (v mariborskem muzeju) pojasnil: »Bivši župan Hartner mi je pravil o najdenih temeljih pri gradnji nove cerkve v M. Soboti, ki so jih nekateri »iz Pešte« po »mozačnih kamencih in tlorisu« razlagali za ostanke rimskega templja.« Rimske ceste — vkleinalno »iz Ptuja čez Cerkvenjak in Ivanje v Radgono« in tisto »nad Motvarjevem in proti Čikečji vasi« bo treba na terenu še poiskati. O prvi je pisal že F. Pischinger (Blätter zur Geschichte und Heimatkunde der Alpenländer — priloga k »Grazer Tagblatt« 2, št. 29 z dne 29. 1. 1911, 116 — prim. oceno v arheološki karti list Ptuj, 1936, 88, in pri S. Pahič, Svet med Muro in Dravo, 1968, 204, op. 306), o drugi je podal Baš prve ledinske omembe (prim. razlago pri S. Pahič, Arh. vestnik 11—12, 1960—1961 [1962], 114). »Sigilatsko posodo« iz gomil pri Motvarjevem je pozneje ocenil S. Pahič, kot prej, 111. Upravičeno je Baš opozoril na potrebo kontrole podatkov o začetkih cerkva v Krajevem leksikonu Dravske banovine in na provincialno blio Pomurja v zgodnjem srednjem veku, kar pa velja že za antiko.

⁵⁴ F. Baš, Maribor, ELU 3, 1964, 404 s. Podatki niso povsem zanesljivi: ostanki temeljev antičnih stavb v Pristanu niso bili odkriti, prav tako tudi ne antični grobovi pri Beinavi in na Studenih. — V 6. knjigi Enciklopedije Jugoslavije, 1965, je objavil več sestavkov, med njimi: 1. Maribor, str. 13 ss, kjer je pregled arheoloških najdb preizčnejši (pri Miklavžu so le antične

Po tej kritični oceni Baševega arheološkega delovanja moramo ponovno poudariti, da je bila to le stranska veja njegovega širokega delovanja. Različne, predvsem objektivne okoliščine so bile tudi vzrok, da to njegovo arheološko delo ni vselej ustrezalo strožjim strokovnim merilom. Kljub temu pa lahko trdimo, da je ob vsej širini svojega delovanja tudi na tem področju storil največ, kar je v takih razmerah mogel, in prav gotovo več kot marsikdo, ki ni razpolagal s tako pestro obilico znanja, s takimi organizacijskimi sposobnostmi in s tolikšno delovno energijo. Tudi v njegovem arheološkem pisanju, strokovnem in poljudnem, smo lahko sledili resni zavzetosti za odkrivanje zgodovinske resnice in prav to nas opravičuje, da smo z enakim ciljem resno obravnavali njegovo delo in pisanje.

gomile, za »latenski meč iz Zrkovcev« glej op. 5, za Pristan glej zgoraj, kot antični grobovi »iznad Betnave« so mišljene očitno gomile na Pohorju pod Poštelo; 2. Prekmurje, str. 601 s, kjer je omenjena le rimska cesta mimo Lendave (Halleanum), ter 3. Ptuj, str. 643 s, s kratkim arheološkim orisom (da je bila rimska meja po Trajanu premaknjena z Drave na Donavo, je na tem mestu ne ljub spodsrlja).

FRANJO BAŠ — MUZEALEC

Vodilo zgodovinarja: *ad fontes!* je Franjo Baš pojmoval vselej tako, da za svoje razprave ne samo s področja etnografije, temveč tudi s področja zgodovine ni uporabljal zgolj arhivskih virov, temveč je upošteval prav tako materialne vire: muzealije in nepremične kulturne spomenike. Obsežna vednost o kmečkem orodju, delu, hišni opravi in stavbarstvu, ki jo je kot dediščino ponesel s svojega kmečkega doma v Kamenčah pri Braslovčah in ki jo je kasneje kot profesor in nato kot arhivar v Mariboru izpopolnjeval na pešaških pohodih po Podravju od Mežiške doline do Lendavskih gor, študirajoč izvor različnih predmetov vsakdanje rabe in stavbarstva iz geografskih in gospodarskih razmer, nadalje izpopolnitev tega znanja še s študijem predmetov prazgodovinske, fevdalne in meščanske kulture, končno že sama struktura njegovega duha, ki je bil izrazito usmerjen v konkretnost in ki se je odlikoval še s prav intuitivno sposobnostjo, da je odkrival najgloblje zveze ne samo med zgodovinskimi pojavi, temveč tudi med predmeti, ki jih je zgodovinski razvoj ustvarjal — vse to je usposabljalo Franja Baša za našega najvidnejšega muzealca in muzeologa.

Ko je bil Baš 1931 izvoljen za tajnika mariborskega Muzejskega društva, je imel že izoblikovana načela o tem, kakšni naj bi bili muzeji in kako naj bi bili urejeni. Obenem s tajniškimi posli je prevzel vodstvo mestnega muzeja. Ta je bil stisnjen v tesne prostore nekdanjih zaporov v Cankarjevi ulici 3, urejen pa še po zastarelih načelih, ko so v muzeju bolj poudarjali kuriozitetne in dragocenosti kakor pa prikazovali zgodovinski razvoj. Baš se je takoj lotil dela in je v letih 1931/32 preuredil vse muzejske zbirke kronološko, skušajoč — kolikor se je spričo pomanjkanja gradiva dalo — vsaj v glavnih obrisih prikazati razvoj Maribora in delno Podravja.¹

Toda to preurejanje mestnega muzeja je bilo samo izhod v sili in zato začasno, kajti Baš si je že takoj ob prevzemu vodstva muzeja zastavil širokopotezno nalogo: ustvariti v Mariboru pokrajinski muzej, ki bi naj s prirodo opisnim oddelkom prikazal naravne osnove zgodovinskega razvoja celotnega Podravja, ta razvoj pa — ločeno po posameznih oddelkih — v vseh različnih človekovih dejavnostih. — Obenem se je Baš živo vnel za že starejšo zamisel predsednika Zgodovinskega društva dr. Frana Kovačiča, naj bi se v vseh treh institucijah, ki so izšle iz društva, to je v študijski knjižnici, arhivu in muzeju, ustvarile možnosti za čim intenzivnejše znanstvenoraziskovalno delo na področju zgodovinarstva, pri čemer je Baš ob trdni povezavi vseh treh ustanov, Zgodovinskega društva in ČZN mislil že na ustvaritev manjšega znanstvenega inštituta.

Za znanstvenoraziskovalno delo je bilo najtežje usposobiti prav muzej, ki mu je za zvest prikaz Podravja primanjkovalo mnogo gradiva, zaradi česar nekatere človekove dejavnosti v starem muzeju sploh niso bile prikazane. Že 1933 je izdelal Baš podroben načrt za izpopolnitev posameznih muzejskih zbirk.² Tako naj bi se arheološki oddelki izpopolnili z gradivom, pridobljenim z novimi izkopavanji, za dokaj reven etnografski oddelki pa je Baš na svojih pohodih nabral toliko pomembne-

¹ Muzejsko društvo v Mariboru. IMD 1932, str. 58—60.

² Slovenec, 6. avg. 1933.

ga gradiva, da spada ta oddelek še danes med najbogatejše v slovenskih kompleksnih muzejih. Za dokaj bogato mariborsko zbirko je imel v načrtu izdelavo reliefov kot ponazoril o razvoju mariborske mestne naselbine, na novo pa bi se naj ustanovila zbirka o razvoju obrti. Prav tako na novo naj bi se v sklopu muzeja kot njegov oddelek ustanovila tudi galerija slik in plastik štajerskih slovenskih likovnih umetnikov; obenem naj bi galerija z nekaterimi slikami vodilnih slovenskih slikarjev prikazovala razvoj te umetnosti na Slovenskem. Brez dvoma priča o veliki Baševi energiji dejstvo, da je program o izpopolnitvi muzejskih zbirk v nekaj pičlih letih, to je v času do druge svetovne vojne, tudi uresničil. — Čeprav je imel v prirodoopisnem oddelku za sodelavce profesorje naravoslovja, je sestavil — seveda skupno z njimi — tudi program za izpopolnitev tega oddelka, ki bi naj zvesto prikazoval geološko sestavo Podravskega in njegovo živalstvo ter rastlinstvo, slednje predvsem na botaničnem vrtu.

Za tak muzej pa bi bili potrebni obsežnejši prostori oziroma kar posebna muzejska stavba. Ob tridesetletnici Zgodovinskega društva 1933 je Baš orisal zgodovino mariborskega muzeja, obenem pa naslovil na javnost apel, naj bi muzej že prihodnje desetletje dobil svojo stavbo.³ Mestna občina je sicer že 1933 kupila grad, vendar pa se je vnela tedaj huda borba o tem, ali se naj grad uporabi za magistrat ali pa za muzej in arhiv. O podrobnostih v tej borbi, ki je v njej Baš prav temperamentno sodeloval, poroča v svojem spominskem članku Janko Glazer. Ko so bili končno glasniki »protimuzejskega razporeditve« — kakor jih Baš imenuje — poraženi in je bil grad oddan v muzejske namene, je bilo treba stavbo, ki je služila dotlej za stanovanja in bila v notranjosti pregrajena z mnogimi novimi stenami, spraviti v prvotno stanje, potem se je spomladi 1938 začela selitev muzealij iz starih prostorov v grad. Najprej je bil preseljen in 8. decembra 1938 tudi odprt mariborski oddelek, preselitev ostalih muzealij je bila opravljena v naslednjem letu. Na občnem zboru Muzejskega društva 5. marca 1939 je obrazložil Baš podrobnejši načrt za razporeditev zbirk v gradu.⁴ Ta načrt kakor poročilo o opravljenem delu na občnem zboru Muzejskega društva 1940⁵ izražata povsem sodobne vidike o ureditvi muzeja kot znanstvene in ljudskoprosvetne ustanove. Poleg izpopolnjevanja zbirk z novim gradivom je posebno pozornost posvetil konserviranju muzealij, kar je bilo dotlej docela zanemarljivo. Maja 1941 bi moral biti celotni muzej odprt, vendar pa je njegovo otvoritev preprečila nemška okupacija.

Delo v muzeju je Baša sililo, da se je že pred vojno ukvarjal z muzejskoorganizacijskimi in muzeološkimi vprašanji, čeprav o njih vseh niti ni pisal. Da bi prikazal v muzeju celotno Podravje čim natančneje in s čim značilnejšim gradivom, je stkal na muzejskem območju mrežo zaupnikov, pri čemer se ni naslonil samo na svoje bivše dijakke z učiteljišča in tedanje učitelje, temveč tudi na kmetijske gospodarje, ki so spoštovali starino. Vsi ti so ga obveščali, če so kaj pomembnega našli. — Nenehna Baševa skrb je bila, kako zbuditi v javnosti zanimanje za muzej in sploh za domačo preteklost, čemur so služila kratka obvestila v dnevnem tisku o delu v muzeju in z opisom novo pridobljenih muzealij. — Predvsem pa je skušal pritegniti šole in jih je po otvoritvi mariborskega oddelka z okrožnicami opozarjal na obisk, 1939 pa je organiziral v muzeju zgodovinski seminar za dijakke višjih razredov srednjih šol.⁶

Glavno muzeološko vprašanje, s katerim se je Baš pred vojno spoprijel, je bilo vprašanje razmerja in zlasti razmejitev med pokrajinskimi ali mestnimi muzeji, posebej pa še vprašanje razmerja med muzeji »v provinci« in Narodnim muzejem v Ljubljani kot osrednjim slovenskim muzejem. Ta vprašanja so bila sicer rešena že 1925 na muzejski konferenci v Varaždinu, kjer je bila dognana razmejitev tudi na slovenskih tleh, kar je 1935 potrdila tudi konferenca slovenskih mest. Kljub tem sporazumom pa so se od časa do časa pojavljale močne centralistične težnje z zahtevo, da se vsi pomembnejši zgodovinski predmeti iz »provinc« osredotočijo v Narodnem muzeju v Ljubljani. V tem smislu je izzvenel govor ravnatelja Narodnega muzeja dr. Josipa

³ Marburger Zeitung, 19. marca 1933.

⁴ Muzejsko društvo v Mariboru. ČZN 1938, str. 227—228.

⁵ ČZN 1939, str. 245—248.

⁶ Baševa »srednješolska univerza« v gradu. Večer 4. apr. 1939.

Mala ob otvoritvi ljubljanskega mestnega muzeja septembra 1937, njegovim izvajanjem pa je pritegnil tedanji kulturni urednik Slovenca, ki je v uvodniku 24. septembra zahteval, da se med drugim prenese iz Maribora v Ljubljano vsa slomškiana, ker da so pomembna za vso Slovenijo. Baš se je dobro zavedal nevarnosti, ki je grozila — tem bolj, ker je bil Slovenec tedaj glasilo vladne stranke. Zato je v istem časniku, priznavajoč sicer vidilno vlogo Narodnemu muzeju, ostro zavrnil take zahteve, češ da so sicer slomškiana pomembna za vso Slovenijo, posebej pomembna pa so za Podravje, ker so tu nastala in so del narodnostnozgodovinske tradicije slovenske Štajerske. Trdno prepričan o tem, da se mora podeželje kulturno razvijati skladno s kulturnim napredkom slovenske prestolnice, je poudaril, da je »krajevni čut s krajevno kulturno tradicijo kulturni kapital, ki je izhodišče mnogih kulturnih akcij«, osredotočenje vsega, kar je kulturno pomembno, v Ljubljani pa bi pomenilo hudo osiromašenje slovenskih pokrajin. Po logiki, ki so jo zastopali nekateri v Ljubljani, bi morale tudi najdbe iz Potočke zijalke kakor tudi rimski spomeniki Poetovia v Ljubljano, pri čemer pa Baš poudarja, da Slovenija ni tako velika, da ne bi mogel arheolog, ki študira Emono v Ljubljani, obiskati najdb iz Potočke zijalke v Celju in spomenikov Poetovia v Ptuj.⁷ — S tem člankom se je Baš uvrstil med razpravljavce splošnoslovenskih muzejskih problemov, delo, ki ga je po osvoboditvi nadaljeval in razširil delno na obravnavo jugoslovanske muzejske problematike.

Nemški okupator je skrčil delovno območje mariborskega muzeja na samo mesto, Podravje pa je v muzejskem pogledu prepustil graškemu Joanneu. Baš je ta čas izrazil za raziskovanje tkalstva v Dravski dolini, sestavljal je okupatorsko bibliografijo, ki jo je po osvoboditvi objavil v Zgodovinskem časopisu 1947, obenem pa je budno pazil, kam je okupator odvažal arhivske in knjižnične fonde. Zaradi bombnih napadov je preselil najvažnejše muzealijske v grad Hrastovec.

Ob osvoboditvi je ostala po okupatorju kaj žalostna dediščina. Grad je bil zaradi bombnih napadov močno poškodovan in Baš je zopet postal — kakor je v šali rekel — polir, ki je z maloštevilnimi sodelavci in z udarniškim delom obnovil poslopje, ki je nekaj časa služilo tudi za skladišče zbirnega centra. Po obnovi gradu je namestil v njem muzejske zbirke po konceptu, ki si ga je zamislil že pred vojno, pri čemer je skušal vsak predmet vključiti v njegovo organsko okolje, torej v situacijo, v kateri je eksponat nastal ali vsaj opravljal svojo funkcijo. V muzeju je tudi namestil sicer skromni, vendar pa prvi oddelek NOB v Sloveniji. Muzej je bil slavnostno odprt ob mariborskem zborovanju slovenskih zgodovinarjev 28. septembra 1947.

Da bi muzej čim bolj povezal z javnostjo, ki bi ji naj obisk v njem postala kulturna potreba, je gojil stike z najrazličnejšimi sindikati, da bi pa šole lahko izpopolnjevale pouk iz zgodovine v posameznih obdobjih z ogledi v muzeju, je priredil seminar za srednješolske profesorje in učitelje zgodovine. Obenem je napisal prav svojevrsten vodnik Po zbirkah pokrajinskega muzeja⁸, v katerem povezuje posamezne eksponate v skupine in jih razlaga prav tako iz okolja, v katerem so nastali, kakor tudi po njihovi funkciji. Posebej je še v Slovenskem etnografu 1949⁹ orisal vidike, po katerih je uredil etnografsko zbirko.

Muzealci se zavedamo, da ni noben muzej nikoli dokončno urejen, da ga je treba nenehno izpopolnjevati z novimi gradivom, to ali ono v njem pa zaradi novih dognanj tudi spremeniti. Baš je mariborski pokrajinski muzej uredil po tako pretehtanih načrtih, da je njegovo ureditev imel skorajda za dokončno, zato ni prav nič odobral, če smo njegovi nasledniki začeli posamezne oddelke ali skupine eksponatov v njem preurejati.

Po ureditvi mariborskega muzeja je čakalo Baša novo muzejsko delo: septembra 1948 mu je tedanje ministristvo za znanost in kulturo zaupalo nalogo, da uredi zapuščeni ptujski muzej, ki je pred vojno obstajal predvsem kot arheološki muzej. Trikrat na teden se je Baš vozil v Ptuj, vključil v muzej grad s prikazom fevdalne kulture in zlasti fevdalčevega stanovanja, ustanovil tudi tu skromen oddelek NOB, v obdravskem stolpu pa vinogradniški oziroma vinarski oddelek. Fevdalčevo stanova-

⁷ Fr. Baš, Beseda o muzejskem vprašanju. Slovenec, 3. okt. 1937, priloga str. 9.

⁸ NOja 1948, str. 203—212; izšel tudi v ponatisu.

⁹ SE 1949, str. 116—121.

nje in vinarski oddelek sta edina taka prikaza v Sloveniji, zato moramo obžalovati, da je bil vinarski oddelek — upamo, da samo začasno — likvidiran, s čimer nismo izgubili samo prikaza važne slovenske gospodarske dejavnosti, temveč smo ob tem mnogi, ki smo kot pravi Slovenci ljubitelji vsega, kar je v zvezi z vinogradništvom in vinom, tudi čustveno prizadeti. — 1. maja 1949 je bil ptujski muzej, potem ko je bil v rekordnem času urejen, s slovesnostjo, ki se je je udeležilo mnogo ljudstva, odprt.

11. julija 1949 je Baš kot član naše restitucijske komisije odpotoval na Dunaj, po vrnitvi v domovino pa je bil imenovan za referenta za muzeje na tedanjem ministrstvu za znanost in kulturo. Na tem mestu je delal od 2. maja 1950 do 30. junija 1952. Kmalu nato je bil izbran tudi za predavatelja muzeologije na filozofski fakulteti ljubljanske univerze.

Doba prvih desetih let po osvoboditvi je bila doba velikega, nekoč komaj slutenege vzgona naših muzejev, ki se niso množili samo po številu, temveč so tudi kvaliteto napredovali. V središču živega in kipečega muzejskega življenja v Sloveniji, ki se je razodevalo tudi na najrazličnejših sestankih in na ekskurzijah, je bil najčvršče kot vodilni akter prav Baš. Sredi vsega dela na področju muzeologije pa je snoval ustanovitev povsem nove zvrsti muzeja pri nas, namreč tehniškega muzeja.

Cas za ustanovitev takega muzeja je bil ugoden. Prehajanje Jugoslavije iz zaostalosti v gospodarski napredek, ki se naj doseže z industrializacijo, je skušal Baš kot muzealec podkrepiti s poudarjanjem tehniške tradicije pri nas — v zavesti, da napredek gospodarstva in tehnike raste po razvojnih stopnjah in da ta napredek črpa iz vseh izkustev, ki so si jih pridobile prejšnje generacije pri delu v obrti, industriji, rudarstvu in prometu. Obenem poznavanje tehniške preteklosti odkriva nekdanje pomankljivosti in prav s tem služi napredku v proizvodnji.

Ustanovitev tehniškega muzeja z njegovimi podružnicami je pripravljala Baš brez vsakih izročil, pač pa je našel nekaj izredno vnetih sodelavcev med inženirji. 1950 je bil imenovan pripravljalni odbor za ustanovitev, končno pa je bil muzej ustanovljen z odločbo ministrstva za znanost in kulturo z dne 16. oktobra 1951.¹⁰ Za ravnatelja je bil imenovan Baš, ki je prevzel posle 1. julija 1952, vodil pa muzej do upokojitve 31. januarja 1963. Tehniški muzej je bil svojevrsten muzej. Ob ustanovitvi razen načrta za delo in mnogo dobre volje ni imel ničesar. Zato pa je bilo delo tem intenzivnejše. Predvsem je Baš obiskal vse kraje z obrtno ali industrijsko tradicijo, zlasti na Gorenjskem pa tudi v Koroškem kotu, navezal stike z lokalnimi činitelji in jih navdušil za svojo zamisel. Danes ni moči niti natančno ugotoviti, kdaj sta ta ali oni muzej ali muzejska zbirka, ki jih je Baš razsejal po Gorenjskem, nastala, kajti vse je bilo v nenehnem vrenju in izpopolnjevanju. Tako so v prav kratkem času nastali muzej rudnika živega srebra in čipkarstva v Idriji, železarstva na Jesenicah, tekstilni muzej v Kranju, kovaški v Kropi in kot muzejska zbirka v Železnikih, zbirka o kosarstvu, usnjarstvu in čevljarstvu v Trzinu, potem pa še tako imenovani Delavski muzej na Ravnah na Koroškem s prikazom zgodovine nekdanje Rosthornove železarne na Prevaljah, premogokopa na Lešah, mežiškega rudnika svinca, gozdarstva in lesne industrije v Mislinjski dolini, čemur se je kasneje pridružila še pohorska dimnica. V muzeje je Baš vključil tudi krajevne tehniške spomenike, tako vigenc in slovensko peč v Kropi, plavž v Železnikih, »kamšt« v Idriji itd., na Ravnah pa so na prostem postavili repač iz Mute, žerjav, potem žago venečijanko in koroško kašto. Vsekakor ta ali ona zbirka ni našla nadaljnje razvojne poti, toda večina naštetih muzejev se ni samo ohranila, temveč se razvija tudi dalje. Kot krona vsem tem muzejem in zbirkam je bil spričo pomanjkanja poslopja v Ljubljani ustanovljen v nekdanjem samostanu v Bistri pri Vrhniki osrednji tehniški muzej s prikazom zgodovine gozdarstva, lesne industrije in lova. Muzej je bil odprt 1953.

O problemih tehniških muzejev, predvsem o njihovih namenih in nalogah, je napisal Baš v najrazličnejših revijah in strokovnih glasilih vrsto člankov, popularizaciji zgodovine tehnike in njene znanstvene obravnave pa naj bi služila izdaja Vodnika tehniškega muzeja, ki mu je bil Baš v času svojega ravnateljevanja tudi urednik.

Delo za tehniške muzeje je razpredel kot predsednik tehniško-znanstvene sekcije Zveze muzejskih društev Jugoslavije na vso državo in je vodil plenarne sestanke te

¹⁰ UL LRS 14—71/1951.

sekcije v Zagrebu, Radovljici, Zadru in Beogradu, še mesec dni po upokojitvi sredi marca 1963 je odpotoval v Zenico na razgovore o ustanovitvi tehniškega muzeja v tem kraju.

Kot referent za muzeje na ministrstvu in kot predavatelj muzeologije na filozofski fakulteti je napisal Baš vrsto razprav iz te stroke. Predaleč bi nas zavedlo, ko bi jih navedli ali celo obravnavali vse — bralec jih najde v bibliografiji njegovih del — tu se naj omejimo samo na najvažnejše. Baša so zanimali prav vsi muzeološki problemi, mnoge izmed njih je sprožil prvi pri nas, tako na primer vlogo arhitekta v muzeju.¹¹ Predvsem je Baša peklo dejstvo, da muzeji v javnem življenju niso našli svojega mesta in da njihova družbena vloga niti ni ustaljena niti splošno priznana, zato se je zavzemal za široko diskusijo o tem vprašanju, pozdravil pa prvi poizkus kritične ocenitve muzejstva, kakor sta ga glede ljubljanskega muzeja narodne osvoboditve sprožila dr. France Škerl in Janez Kramar.¹² Vrsta člankov in razprav z naslovi, kakor Ali naši muzeji služijo svojemu namenu¹³, Muzeji in družba¹⁴, Situacijska slika slovenskih muzejev¹⁵, nam priča, kako je Baš iskal rešilne poti, da bi bili muzeji res vključeni v celotno kulturno življenje kot enakovredni dejavniki z gledališčem, koncerti itd. — Zlasti mnogih muzejskih problemov pa se je lotil v kritiki načina postavitve arheološkega oddelka v ljubljanskem Mestnem muzeju 1952 v članku Napačni muzejsko-tehnični prijemi?¹⁶ Po konstataciji, da postajajo muzeji podaljšana roka znanosti, prosvete in šolstva, nadaljujoč njihovo delo s predmetnim ponazarjanjem, graja zlasti, da arheološke izkopanine tu niso postavljene tako, da bi služile znanstvenim namenom, temveč imajo predvsem vlogo krasilnega inventarja. Priznavaajoč, da je eno od najtežjih vprašanj v muzejih vprašanje zgradbe in oblike vitrin, graja, da so arheološki predmeti postavljeni v niše z umetno razsvetljavo kakor v kakem izloženem oknu trgovine, pri čemer dobe izkopanine vrh tega še drugo barvo. Končno poudarja važnost legend in različnih ponazoril, kakor skic, zemljevidov itd. v muzejih, kar naj vse služi jasnejši sliki o preteklosti.

Po odhodu v pokoj je začel Baš pisati svoje muzejske spomine, toda huda bolezen mu je marca 1963 izbila pero iz rok. Rešen birokratskega dela bi bil ob zdravju brez dvoma še mnogo ustvaril, zato smo njegovi prijatelji in znanci čutili skoro kot krivico narave, ki je najprej s hudo boleznijo, nato pa s prezgodnjo smrtjo ohromila njegovega mnogostranskega duha.

¹¹ Fr. Baš, Arhitekt in muzej. Arhitekt 1951, str. 24—25.

¹² Fr. Baš, Pota naših muzejev, Ljubljanski dnevnik, 15. dec. 1951.

¹³ Naši razgledi, 1. maja 1952, str. 24—25.

¹⁴ Sodobna pedagogika 1955, str. 242—246.

¹⁵ ZČ 1951, str. 257—262.

¹⁶ Prosvetni delavec, 15. sept. 1952.

FRANJO BAŠ IN MARIBORSKI ARHIV

V Mariboru, kamor je prišel mladi Franjo Baš za suplenta na klasično gimnazijo jeseni leta 1925, je od začetka stoletja delovalo pod vodstvom Frana Kovačiča Zgodovinsko društvo, ki je po letu 1918 ob svojem velikem delu z izdajanjem znanstvene revije videlo svojo nalogo tudi v tem, da iz svojih zbirk in iz zbirk Muzejskega društva doseže ustanovitev javnih znanstvenih institucij. Pri knjižnici mu je to ob času Baševega prihoda že uspelo, pravkar pa se je zlasti tudi v zvezi s pričakovanjem izvedbe leta 1923 sklenjene arhivske konvencije z Avstrijo Zgodovinsko društvo zavzemalo za ustanovitev oblastnega arhiva.

V to društvo se je takoj po svojem prihodu vključil Franjo Baš in dejstvo, da je bil že po dveh letih društveni odbornik, priča, da so vodilni delavci te tako žive organizacije kmalu spoznali sposobnosti in delovno predanost novega društvenika. Baševo poročilo o stanju arhivalij mestne občine mariborske iz leta 1928 je bilo podlaga za predlog društva, naj mu občina te arhivalije izroči, da jih bo dalo »po večšakah urediti po načelih drugih, javnih arhivov«¹ — takega večšaka je društvo sedaj našlo v Franju Bašu. Ko je društveni arhiv tudi zaradil večje aktivnosti pri zbiranju arhivalij prevzel med svoje zbirke dva večja fonda — poleg mariborskih občinskih arhivalij še arhivalije gornjeradgonskega gospostva, je postala ustanovitev javnega arhiva še bolj pereča in 19. junija 1929 je oblastni komisar obvestil Zgodovinsko društvo o ustanovitvi oblastnega javnega arhiva za ozemlje mariborske oblasti v Mariboru, obljubil pa začasno le plačevanje najemnine za potrebne prostore, medtem ko je društvu priporočil, naj izposluje nastavitve kvalificirane moči pri prosvetnem ministru. Društvo je nato takoj zaprosilo ministrstvo, naj dodeli oblastnemu arhivu profesorja Franja Baša, tedaj redno nastavljenega na mariborskem moškem učiteljskišču, ki je po posebnem društvemnem pooblastilu že zbiral »arhivalne predmete za novo ustanovljeni javni arhiv.«² Toda kmalu je bila oblast ukinjena in društvo je moralo prositi sedaj banovino v Ljubljani, da prevzame že ustanovljeni arhiv kot banovinski arhiv in da se zavzame za dodelitev Franja Baša arhivu pri prosvetnem ministru. A uspelo je društvu začasno le to, da je Baš dobil čez leto dni, novembra 1930, enoleten dopust v svoji šolski službi, da je mogel urejati društveno arhivsko zbirko — ta je dobila tedaj svojo drugo, Baševo ureditev. V društveni kroniki v Časopisu se to omenja tako, da je bil »arhiv pregledno razvrščen in definitivno urejeno 374 fasciklov.«³ Toda to pregledno razvrščanje arhiva se je izkazalo za prezgodnje, kajti zbirko je že čakala selitev iz bivšega oblastnega dvorca (danes je v zgradbi mariborskega muzeja NO), kjer je bila dobila po prenosu iz starega prostora na Koroški cesti svoj prvi dom. Arhiv se je moral umakniti včasne prostore v bližnji zdravstveni dom, nekaj ga je ostalo na podstrešju oblastnega dvorca — potreba po novih prostorih je povzročala hudo zadrego. Vsa ta skrb je bila tedaj že Baševa, ki je leta 1931 postal tajnik obeh društev, Zgodovinskega in Muzejskega. V šolskem letu 1931/32 je zadnje leto poučeval — junija 1932 pa je bil nastavljen kot banovinski arhivar v končno ustanovljenem Ba-

¹ Pokrajinski arhiv v Mariboru (PAM), Zgodovinsko društvo v Mariboru, spis št. 168/1926.

² PAM, Zgodovinsko društvo v Mariboru, spis št. 189/1929.

³ ČZN, XXVII, 1932, str. 60.

novinskem arhivu v Mariboru in je tako dobil trdno osnovo za svoje delo v arhivu, ki pa mu je bila tudi rado prevzeta obveza za delo na odgovornih mestih v Zgodovinskem in Muzejskem društvu. Bašu ni bilo dano, a zaradi potrebe, ki jih je uvidel, tudi nikoli ni hotel biti samo arhivar. Novega arhivarja in novo ustanovo je banovina nastanila v dveh sobah sreskega načelstva levi breg v Mariboru — v kleti te zgradbe in na podstrešju zgradbe študijske knjižnice je imel arhiv prostorsko rezervo za nove prevzeme arhiva. Poslovnik je novi ustanovi predpisoval obsežno teritorialno torišče: vso slovensko Stajersko, Prekmurje in Mežiško dolino, banovinskemu arhivarju pa je bilo poleg skrbi za v ustanovo prevzeto gradivo in za arhivsko gradivo na terenu naloženo tudi zanimanje za usodo umetnostnih in zgodovinskih spomenikov na tem območju in skrb za njihovo ohranitev v soglasju in po navodilih banovinskega spomeniškega referenta, v nastavitvenem dekretu pa še posebej urejevanje kulturno-zgodovinskih zbirk mariborskega muzeja.

Tako je bil javni arhiv v Mariboru kreiran — od prvega arhivarja je bilo v veliki meri odvisno, kako bo nova ustanova živelja in se dalje razvijala, saj z izjemo kroga okoli mariborskega Zgodovinskega društva in nekaterih drugih kulturnih delavcev oblasti in javnost niso kazale interesa za arhiv in je bilo jasno, da bo dobilo delo arhiva v skromnih materialnih razmerah in ob preobloženosti arhivarja zaradi dela v muzeju in društvu svojo vrednost in veljavo le z veliko arhivarjevo požrtvovalnostjo. Arhivarja Baša je vodilo tisto prepričanje o vlogi nove ustanove, ki ga je izoblikovalo Zgodovinsko društvo in ki ga je arhivar sam v delovnem poročilu arhiva za leto 1934 izrazil takole: »Vse delo Banovinskega arhiva v Mariboru se vrši v zavesti potrebe, pripraviti gradivo za bodoče publikacije Časopisa za zgodovino in narodopisje in Arhiva za zgodovino in narodopisje ter za delo v našem Podravju in Pomurju, izpolniti v tem študijsko knjižnico in muzej ter tako z združenimi močmi dvigniti znanstveno intenzivnost Maribora do višine, kakor je dostojna za kulturno mesto s 40.000 prebivalci.«⁴ Tako je od vsega začetka menil, da nova ustanova ne bo izpolnjevala namena, zaradi katerega je bila njena ustanovitev dosežena, če se bo omejevala zgolj na ožje arhivske posle, ampak da mora tudi sama raziskovati zgodovino območja, na katerem opravlja svoje delo. Seveda pa Baš arhivskemu delu nikakor ni pripisoval nekega podrejenega mesta v ustanovi, ki je morala biti prvenstveno torišče tega dela, večkrat je z obžalovanjem ugotavljal, da se mu zaradi skrbi za materialne potrebe ustanove, zaradi zaposlenosti s tehničnimi deli in zaradi dela v muzeju in izpolnjevanja glavnih nalog v društvu ne more dovolj posvetiti. Zblranju gradiva in evidentiranju gradiva kot predpripravi za zblranje se je arhivar Baš posvetil z vso vnamo. Tu je mogel uporabiti svoje izkušnje in tisto za ustanove, ki jih je vodil, dragoceno veselje do terenskega dela. Pri tem si je skušal pridobiti tudi sodelavce, najprej je poskusil s predavanji učiteljem o varstvu in urejanju krajevnih arhivov, pri čemer pa jih je navajal tudi k sestavljanju krajevnih kronik, ker je, kot pravi, »videl iz prakse, da ne bo prej nikdo začel s smotnim pregledavanjem krajevnih arhivov, dokler jih ne bo rabil.«⁵ To njegovo prizadevanje ga je nato vodilo tudi k sestavi navodil za spisovanje krajevnih kronik, za zblranje arhivalij in za varovanje spomenikov, ki naj bi služila šolam. Ko pa je končno le mogel doseči, da so mu bila za terensko delo evidentiranja arhivalij dodeljena zadostna sredstva — pri tem se je mogel sklicevati tudi na resolucijo Kulturne konference slovenskih mest novembra 1935 o varstvu arhivalij — je sestavil štiriletni načrt za inventarizacijo arhivskega gradiva, s katerim je bilo zajeto vse območje ustanove — prvo leto Podravje, drugo leto Pomurje, tretje leto zahodno Posavje in četrto leto vzhodno Posavje, ki ga je nato tudi izvrševal. S tem evidentiranjem naj bi se po njegovih besedah doseglo: »...da bi naša znanost imela evdenco o dejansko postoječem gradivu, na drugi strani bi bili imejitelji teh arhivalij preko teh inventarjev v skrbi za te arhivalije kontrolirani in na tretji strani bi mogel Banovinski arhiv v Mariboru pripraviti najlažje prevzemanje za posameznika nepotrebnih arhivalij.«⁶ Tako je mogel Baš v prvih osmih letih delovanja Mariborskega arhiva

⁴ CZN, XXIX, 1934, str. 228.

⁵ PAM, Banovinski arhiv v Mariboru, spis št. 32/1933.

⁶ PAM, Banovinski arhiv v Mariboru, spis št. 83/1936.

kot javne ustanove v glavnem dobiti pregled nad arhivskim gradivom vsega delovnega območja ustanove in pridobiti zanj tiste mnoge arhivalije, ki jih je navajal v delovnih poročilih, v Časopisu za zgodovino in narodopisje. Od zbirk Mariborskega arhiva, ki so se mu zasnovele pri terenskem delu, bi omenil tisto, ki mu je bila kot etnografu posebno pri srcu — to je zbirka posnetkov ljudskega življenja, kot jo je imenoval. V svoji motivaciji prve vloge na banovino iz leta 1936 s prošnjo, da podpre to akcijo, izvaja, da »k zgodovinskim dokumentom spadajo tudi dokumenti našega narodopisnega življenja, in to posebno zaradi tega, ker isti niso nikjer opisani, ... poleg tega zlasti zato, ker narodopisno življenje zaradi nivelizacije kulture trajno in postopoma izginja in pri čemer se zanj intenzivno zanimajo naši narodni nasprotniki, ki so tudi državni nasprotniki. Zato je znanstvena in državna naloga BAM, da v svojem delovnem ozemlju zbere naše narodno življenje, in to v najverodostojnejši obliki, to je v fotografskih posnetkih. BAM je v to svrhu organiziral od Mežiške doline do Prekmurja in od severne meje do Posavja fotografiranje ljudskega življenja z namenom ohraniti ljudsko narodno življenje trajno naši znanosti in narodu.«⁷ Za prirastke fondu svoje ustanove se je trudil na vse mogoče načine, izposlovanje prevzemov gradiva pa tedaj ni bilo tako preprosto: junija 1933 je npr. poslal predsedništvo apelacijskega sodišča v Ljubljani, naj izda nalog vsem sodiščem na teritorialnem območju Banovinskega arhiva, da arhiv obvestijo »o času in razprodaji arhivov sodišč, ki ne služijo več uradnim namenom.«⁸ To pa zaradi tega, da bi arhivar imel »evidenco o razprodajah sortiranih (to je škartiranih) arhivalij in jih zamore pridobiti v okviru svoje finančne sposobnosti.«⁹ Leta 1939 je poslal okrajno sodišče v Marenbergu, naj mu prepusti v varstvo staro zemljiško knjigo, ki jo hrani v svoji registraturi, lastnik bi ostala sodnija še naprej, to zemljiško knjigo bi arhiv inventariziral ter prek Zgodovinskega društva v Mariboru in Časopisa za zgodovino in narodopisje organiziral njeno znanstveno izrabljanje. »Tako bi poskusil napraviti to zemljiško knjigo (Baš pravi urbarije) za znanstvo naše produktivno.«¹⁰ Istega leta je poslal bansko upravo, »da bi se občinam nasvetovalo, da pred sortiranjem ali izločanjem arhivalij obvestijo o tem arhiv, da ta od arhivalij, ki se izločajo, izbere in pridobi tisto gradivo, katerega smatra za potrebno.«¹¹ Ko januarja 1941 poroča po ogledu gornjelendavskega graščinskega arhiva, da je za zgodovino Prekmurja od konca 17. stoletja do leta 1848 pravo odkritje, pristavlja, da na pridobitev tega arhiva ni misliti, ker ga lastnik ne namerava odstopiti.

V prizadevanju, da bi mogla njegova ustanova dajati domačim zgodovinarjem čimveč gradiva, je že od vsega začetka arhivar Baš načrtoval in tudi dejansko izvajal nabavo prepisov in faksimilov arhivalij, ki jih imetniki niso hoteli izročiti ali pa so bile v drugih arhivih. Tako je februarja 1941 menil, da je, »ker postaja nemogoče uporabljati za naše ozemlje v poštev prihajajoče arhivalije v Gradcu, potrebno začeti s prepisovanjem fundamentalnih v Gradcu se nahajajočih arhivalij, v prvi vrsti mestnih knjig iz konca srednjega veka, ker so te v celoti v Gradcu, v današnjem delovnem stanju pa najaktualnejše.«¹² Laže je mogel Baš množiti skupino fondov pomembnih javnih delavcev in društev, poleg lastne iznajdljivosti in večjega razumevanja imetnikov takih arhivalij je tu imel pomoč v odbornikih Zgodovinskega društva.

Zbrano gradivo je Baš urejal in katalogiziral. Pri tem delu ga je zlasti oviralo pomanjkanje časa. Že leta 1932 ugotavlja, da zahteva to delo kontinuiteto in bi razvoj arhiva trpel, če se mu arhivar ne bo mogel kontinuirano posvečati. Urcjevalno delo si je v skupem času, ki ga je mogel zanj odmeriti, načrtoval tako, da je obdeloval tiste arhivalije, po katerih so uporabniki predvsem povpraševali. Vodil je akcijsko knjigo, poleg tega pa kot inventar še glavni katalog in indekse k nekaterim zbirkam. Njegova velika skrb pa je bila že ob ustanovitvi arhiva pridobitev primernih prostorov, ista naloga se mu je postavljala obenem kot vodji muzeja. Potem ko je propadla akcija za pridobitev bivšega oblastnega dvorca — banovina ga je nakazala gozdarski šoli, je dobil arhiv prostore na sreskem načelstvu, ki so pa bili premajhni

⁷ PAM, Banovinski arhiv v Mariboru, spis št. 93/1936.

⁸ PAM, Banovinski arhiv v Mariboru, spis št. 44/1933.

⁹ PAM, Banovinski arhiv v Mariboru, spis št. 66/1939.

¹⁰ PAM, Banovinski arhiv v Mariboru, spis št. 38/1940.

¹¹ PAM, Banovinski arhiv v Mariboru, spis št. 11/1941.

in mogli ostati samo provizorni še posebej, ko je Baš leta 1935 prevzel iz Sombora največji fond, od Madžarske izročeno arhivsko gradivo za Prekmurje. Novo akcijo sta začeli Zgodovinsko in Muzejsko društvo, ko je leta 1933 mestna občina kupila od zasebnika mariborski grad, ki ga je pa sprva namenila za svoje urade, v izpraznjeni magistrat, ki je od gradu precej manjši, pa bi nastanila muzej, knjižnico in arhiv. Z veliko spretnostjo se je nato v dveh letih posrečilo vodilnim odbornikom obeh društev, zlasti pa Bašu, pogovoriti občino, da je grad, ki jo je drago stal, namenila leta 1937 za dom muzeju in arhivu (najprej je nameravala vanj preseliti tudi študijsko knjižnico) in prevzela tudi velike stroške za adaptacijo. Banovina je privolila v vselitev arhiva v grad le pod pogojem, da ji ne bo treba za prostore plačevati odškodninc. Občina je v to privolila, saj je s tem, da je plačani banovinski arhivar Baš upravljal tudi mariborski muzej, imela protiuslugo. Najprej, v letu 1938, je Baš preselil v adaptirane prostore gradu muzej. Jeseni 1939 je začel nato seliti tudi arhiv, za katerega so se prostori adaptirali nato še spomladi 1940. Skladišča je opremil z lesenimi policami — z obžalovanjem je ugotavljal, »da bi bile idealne kovinske, a ker je to neizvedljivo, morajo zadostovati lesene«. ¹² Glede opreme delovnih prostorov je imel posebno zamisel, ki jo naj ilustrira ta za njegovo uradno dopisovanje tako značilni odstavek: »Organizacija študija v Banovinskem arhivu v Mariboru zahteva tudi zadostno število miz, pri katerih je mogoče interesentom uporabljati zbrano arhivsko gradivo ter ga ekscerpirati. Idealno je, da bi bil ves arhivski inventar zbran iz delovnega inventarja naših zgodovinskih osebnosti, in to zlasti, ako je cena teh komadov nižja od cene sodobnih obrtnih izdelkov in ako so ti inventarni komadi praktično uporabni. Ta idealni slučaj imamo v možnosti pridobitve delovne mize prelata Frana Kovačiča, izdelane iz črešnje, ki je rastle na njegovem domačem domu v Veržaju, od koder jo je prejel kot zadnji dar od očeta ... predlagam, da se ta miza nabavi za delovno mizo v BAM. Kot zgodovinski spomenik je miza na razpolago samo v enem samem izvodu ter je radi tega nemogoče predložiti več ponudb, da se izmed njih izbira najprimernejša.« ¹³ Tega načela Baš seveda ni mogel izvajati v veliki meri. Opremiti je skušal arhiv kolikor mogoče sodobno, predvidel je tudi fotolaboratorij — februarja 1941 se je potegoval za njegovo opremo »v času, ko še cene niso visoke, čeprav kažejo redno tendenco dviganja«. ¹⁴

Svoje obsežno znanstveno publicistično delo je Baš zavestno vezal na svojo funkcijo banovinskega arhivarja. Tri ustanove, ki jih je Mariboru dalo Zgodovinsko društvo: študijska knjižnica, arhiv in muzej, so imele za svojo dolžnost objavljanje izsledkov svojega dela v društvenem glasilu, ki jim je bil najvišji dosežek. Čim prejšnja izraba zbranega gradiva v znanstvenopublicistične namene naj bi bila prva naloga in glavni namen arhiva — za primer take izrabe je Baš sam omenjal svoje Doneske k zgodovini Gornjegrajskega v snopičih 33. letnika Časopisa leta 1938, ki so bili napisani iz gradiva leta 1937 prevzetega gornjegrajskega arhiva.

Bašu ni bilo dano, da bi bil po osvoboditvi nadaljeval z delom v mariborskem arhivu — tedaj je bil že predvsem muzealec — kot ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru. In vendar imamo še izpred vojne ohranjene v njegovem referatu o aktualnih problemih arhivov, ki ga je imel na prvem zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Ljubljani decembra leta 1939, ¹⁵ njegove zanimive misli o tem, kaj ima za najbližje naloge slovenskih arhivov — kajti le o teh je tedaj govoril — prepričan, da se spleča obravnavati le probleme, ki so rešljivi v bližnji bodočnosti — rešitev enega problema je pobuda za reševanje drugega, če pa se postavijo vsi naenkrat, to v bližnji bodočnosti ni izvedljivo in zato zaradi pomanjkanja rezultatov vnema upade. Za izhodščice svojega referata je postavil ugotovitve, da so arhivi v primeri z drugimi kulturno-znanstvenimi ustanovami — knjižnicami, muzeji in galerijami — javnosti precej neznani, niso še po njegovem »sestavina kulturne miselnosti«, niso še »narodna in kulturna nujnost«. Zato je potrebna njihova popularizacija. Za popularizacijo arhivov prihajajo v poštev publicistika in razstave. Toda v časopisju naj se arhivi ne popu-

¹² PAM, Banovinski arhiv v Mariboru, spis št. 30/1941.

¹³ PAM, Banovinski arhiv v Mariboru, spis št. 71/1940.

¹⁴ PAM, Banovinski arhiv v Mariboru, spis št. 40/1941.

¹⁵ PAM, rokovpis referata F. Baša o aktualnih problemih naših arhivov na I. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Ljubljani 16. decembra 1939.

larizirajo s patetičnimi članki in strokovnimi apeli, ampak z gradivom, ki naj ga dajo na razpolago za prikazovanje kakega kraja, ob jubileju kake osebnosti ali dogajanja — tega naj bi bilo čimveč. Podobno naj bo z razstavami. Arhivi naj se s svojim gradivom čimbolj vključujejo v razstave ob raznih jubilejih. Tako bo na arhive opozorjena tudi javnost, ki je še indiferentna, in jo bo potem mogoče pridobiti za reševanje drugih temeljnih problemov arhivov, problema prostorov, problema pridobitve strokovnih delavcev in problema organizacije. Kot posebno važno vrsto popularizacije v znanstveni javnosti navaja Baš v svojem referatu sodelovanje arhivov z znanstvenimi revijami, z zborniki znanstvenih razprav in z znanstvenimi organizacijami, ki revije izdajajo. Tu se da še mnogo storiti, ker je v primeri z razpravami, zgrajenimi na drugih virih, vse premalo razprav, zgrajenih na arhivalnih virih. Arhivarji naj zato uredništva revij in zbornikov opozarjajo na še neizrabljeno gradivo — s tem bi postali arhivi glavni pobudniki zgodovinskega dela — organizacije zgodovinarjev bodo videle v njih enako pomembnega pomočnika, kot je zanje javnost s svojimi subvencijami, »arhivi zadobijo s tem v zgodovinskem delu vlogo, katero ima srce v človeškem telesu in zato se bo zavzela za rešitev arhivskih vprašanj tudi znanstvena javnost. Žal je ta pomoč naših arhivov naši znanosti možna le z novoveškimi gradivom, ker je večji del arhivalij v tujini. Toda naloga naših arhivov je tudi ta, da tudi gradivo iz tujih arhivov objavljajo. Nova akademija znanosti in umetnosti ne bo zmogla vsega, podrobno delo oskrbe prepisov arhivalij naj bi opravili posamezni arhivi za svoja območja.«

Ti stiki arhivov z javnostjo bi postavili vprašanje arhivov na dnevni red — javnost bi se zavedela, da gre za dragoceno gradivo, ki ga je treba ohraniti. Arhivi naj zato to gradivo kolikor mogoče zberejo. Tu jih ne sme ovirati strah pred pomanjkanjem prostorov. Kot aktualen problem zbiranja, ki terja rešitev, navaja Baš potrebo po prevzemu stare zemljiške knjige — glede lastništva je tu problem, a to dragoceno gradivo je treba pridobiti — če bo skladiščni prostor zaseden, se bo pač moral najti drug prostor — če je mnogo gradiva, je rešitev vprašanja prostorov bližja — arhivi morajo služiti svoji osnovni funkciji — ne smejo dopustiti, da zgodovinsko gradivo propada — zato ga morajo prevzeti. Pomanjkanje prostorov je normalni problem vsakega arhiva, prej bo rešen, če se aktualizira z novimi prevzemi. V zvezi s tem pa je nujna pravna ureditev pridobivanja za zgodovino pomembnih upravnih arhivalij — postavi naj se neki rok, npr. sto let od nastanka arhivalij. Nadaljnji problem, ki ga označuje Baš za pravo Ahilovo peto naših arhivov, je problem zaostajanja pri urejanju arhivalij. Le arhivski delavci vedo, kako zamudno je to delo, naj to ostane »njihova interna bolezen«. Tu morajo arhivi delati, kolikor le morejo, a pomagati se da tudi tako, da vplivajo kolikor mogoče na sodne in upravne nameščence, da ti skrbijo tudi sami za ureditev svoje starejše registrature. Tu je важен osebni vpliv — in že se kažejo uspehi, s tem se odpira pot k uresničenju posebne funkcije arhivskega konservatorja, ki je pravno že ustanovljena, a se še ne izvaja. Arhivski konservator bi bil zveza med registraturami, krajevnimi arhivi in arhivskimi ustanovami in bi uravnaval predajo registratur arhivom. Njegovo delo bi kazalo pot k bodoči osrednji slovenski arhivski instanci, nekakemu arhivskemu svetu, na katerega ustanovitev pa zaradi pomanjkanja izkušnje še ni misliti.

Da bi mogli naši arhivi čimveč nuditi, ker je mnogo arhivalij za zgodovino našega ozemlja še v tujih institucijah, bi bilo treba doseči izposojanje s tujimi arhivi, a tudi pregled gradiva, ki pride za nas v poštev. Tu bi bili prvi dejavniki naši konzulati, ki bi poglobljali stik s tujimi arhivi, drugi dejavnik bi bili naši arhivarji, ki bi jih naj vsaj enkrat na leto pošiljali na študijska potovanja, tretji dejavnik pa sami zgodovinarji, ki bi jih za določena dela v tujih arhivih podprla npr. naša mesta. Strokovna obdelava gradiva v arhivih zaostaja, ker manjka šolanih arhivarjev — tu je treba angažirati sredstva javnosti. Zgodovina kot opora narodne, državne in politične miselnosti imej isto pravico kot tehnika ali gospodarstvo, kjer se strokovnjaki redno pošiljajo na nadaljnje izobraževanje. Dovolj šolanih arhivarjev je bistven pogoj za dokončno rešitev arhivskih vprašanj, ker je arhivar danes po službeni dolžnosti bolj zaposlen z nearhivskim delom kot z arhivskim.

Glede bodoče arhivske organizacije bi se že dalo nekaj storiti — Baševo načelno stališče je: ločiti arhive od muzejev in arhivsko varstvo od spomeniškega. Delitev dela,

do katere je prišlo že povsod, se je uveljavila tudi v zgodovinski vedi, doba polihistorjev je končana, polihistorstvo je po Bašu delovno in organizacijsko breme vsakomur — manjša središča čutijo to še bolj kot Ljubljana. V praksi je treba tu previdno postopati — nujno se mora to izvesti v Ljubljani, kjer naj se arhiv loči od Narodnega muzeja, v Mariboru to še ni aktualno, ker arhiv še nima niti novih prostorov niti opreme. Obstaja pa možnost večjega sodelovanja med arhivi, to pa tako, da bi le-ti izdajali vsako leto delovna poročila in bi se iz teh informacij medsebojno izmenjavale pobude.

Razumljivo, Baš navaja med neodložljivimi problemi tudi gmotni položaj arhivskih delavcev. Arhivar se mora posvečati v prvi vrsti upravnim (arhivskim), šele v drugi vrsti pisateljskim nalogam. Zato mora biti njegov gmotni obstoj že s samimi službenimi prejemki zagotovljen. Baš nato v svojem referatu meni, da se ni treba potegovati za takojšnjo izdajo arhivskega zakona — izvajanje zakona bi bilo fiktivno, dokler manjkajo delovne moči in prostori. Izvedejo se naj najprej delne rešitve kot predpriprave — šele nato naj se sprejme zakon, a te predpriprave bi bile v reševanju naštetih aktualnih problemov: popularizacije arhivske misli, vplivanja na objave razprav, zasnovanih na arhivskem gradivu, rešitev starih zemljiških knjig, zahteve, da javnost pošlje vsaj enega zgodovinarja na študij arhivskih ved, organizacije izposojanja s tujimi arhivi, strnitev dela arhivov z izdajanjem vsakoletnih poročil, zainteresiranje javnosti za gmotne razmere arhivarjev. Vse to bi bili že elementi potrebnega arhivskega zakona.

Ta referat sem podrobneje povzel, saj nam kaže Baševe poglede na arhivsko problematiko že proti koncu tistega dela njegove življenjske poti, ko ga je službena dolžnost vezala na mariborski arhiv, ko so v njem dozoreli v sorazmerno kratki, a aktivno in polno doživljeni službeni praktični pogledi na bližnje potrebe njegove ustanove in na vprašanje arhivstva v Sloveniji. Vidimo, da bi bilo v času, ko so se izgrajevale naše ustanove na novih osnovah, Baševo sodelovanje dragoceno.

Ko je po osvoboditvi Franjo Baš kot ravnatelj Pokrajinskega muzeja vodil obnovo mariborskih kulturnih ustanov, je sodeloval poleg mnogih drugih še pri neki akciji, ki ga je spet tesneje povezala z arhivi, to je pri restituciji arhivskega gradiva, ki ga je z našega ozemlja odvelkel okupator v arhiva v Gradcu in v Celovcu, obenem pa je kot ravnatelj muzeja vodil tudi zavarovanje in uskladiščenje mnogih arhivalij, ki so bile v tedanjem času nezavarovane in izpostavljene uničevanju. A še bolj kot pred vojno ga je vezalo muzejsko delo — njegove izkušnje in znanje v tem pogledu so bili dragoceni pri obnovi že obstoječih muzejev in pri postavljanju novih. Leta 1950 je odšel iz Maribora na nove dolžnosti v Ljubljano. Tradicija, ki jo je po njegovem delu pridobila tudi mariborska arhivska ustanova, je bila osnova, na kateri je mogla obnovljena ustanova nadaljevati svoje delo kot regionalni arhiv.

FRANJO BAŠ IN ZBOROVANJA SLOVEN- SKIH ZGODOVINARJEV

Naslov teh kratkih spominov ni naključen, ampak dobro utemeljen z dejstvom, da je prvo pobudo za prireditve zborovanj slovenskih zgodovinarjev dal prav Franjo Baš. Na odborovi seji Muzejskega društva za Slovenijo 1. junija 1938, kjer je bil navzoč Baš, se je po diskusiji določil namen zborovanj: predavanja in diskusije o znanstvenih vprašanjih, ki omogočajo izmenjavo mnenj med znanstvenimi delavci, muzejska, arhivska in konservatorska vprašanja ter pouk zgodovine na šolah vseh stopenj. Sklenjeno je bilo tudi, da bo prvo zborovanje v Ljubljani za 100-letnico Muzejskega društva za Slovenijo, prej pa v Celju pripravljalni sestanek. Na tem sestanku 5. februarja 1939 je Baš že predložil predlog pravilnika za ta zborovanja. Sestanek je sklenil, da Muzejsko društvo za Slovenijo organizira ljubljansko zborovanje in sestavi na podlagi Baševega predloga definitivni predlog pravilnika zborovanj zgodovinarjev.

Prvo zborovanje, 16. decembra 1939, v čitalnici ljubljanskega Narodnega muzeja, je izvolilo za predsednika Franja Baša. Na njem je Baš predaval o aktualnih problemih naših arhivov, katere je treba osamosvojiti od muzejev in jim zagotoviti arhivarski naraščaj; načel je tudi vprašanje izposojevanja arhivalij iz tujine in vrnitve arhivalij, do katerih imamo pravico, iz inozemstva. Sprejet je bil tudi predlog pravilnika,*

Že prihodnje leto je sledilo drugo zborovanje, 7. in 8. septembra 1940 na Ptujski gori, v Ptuj in na Dornavi. Levji delež organizacije je nosilo mariborsko muzejsko društvo oziroma njegov tajnik Franjo Baš, ki je drugi dan zborovanja vodil ekskurzijo v grad Dornavo, takrat v lasti zagrebških pl. Pongratzev. In sklenjeno je bilo, da bo tretje zborovanje 24. in 25. maja 1941 v Mariboru ob otvoritvi Pokrajinskega muzeja. Namesto tega pa je na cvetno nedeljo 1941 prišla nemška okupacija in sledilo je razkosanje Slovenije.

Po petih letih vojne in okupacije so se v začetku zborovanj načrtanim temam pridružili novi iz vojnega in povojnega časa porojeni problemi: reorganizacija društva, reorganizacija glasila, repatriacija arhivalij in knjig itd. Muzejsko društvo za Slovenijo se je spremenilo v Zgodovinsko društvo Slovenije, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo se je spremenil v Zgodovinski časopis. Tretje zborovanje — prvo povojno — je sejealo 10. novembra 1946 v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. Baš, ki je bil tudi izvoljen v predsedstvo, je podal kratek historiat slovenskega zgodovinskega časopisja in poudarjal važnost izdajanja osrednjega zgodovinskega glasila ter nujnost, da se povežejo zgodovinska društva in zgodovinsko glasilo z najširšimi ljudskimi množicami. Na predlog zastopnika mariborskega Zgodovinskega društva je bilo končno sklenjeno, da bo prihodnje zborovanje v Mariboru jeseni 1947 ob otvoritvi Pokrajinskega muzeja. To zborovanje, četrto, je bilo od 26. do 28. septembra 1947 v prvi mariborski gimnaziji. Ze na večer pred pričetkom je dal Baš kot tajnik mariborskega društva tehnična pojasnila za zborovalce. Po referatih F. Škerla in St. Mikuža je v di-

* Poročila o zborovanjih slovenskih zgodovinarjev: GMS 21 (1940), 143—148; ZČ 1 (1947), 184—186; 2/3 (1948/49), 188—194; 4 (1950), 208—212; 5 (1951), 278—287; 8 (1954), 193—198; 9 (1955), 223—227; 10/11 (1956/57), 307—309; 14 (1960), 226—229.

skusiji Baš povzel, da je prek povezovanja zgodovinarjev in muzejev treba najti enoten načrt za delo. K referatu B. Teplýja je Baš predlagal iniciativni odbor, ki bi ugotovil, katera vprašanja so najbolj nujna. Ta odbor, sestavljen iz zastopnikov Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Zgodovinskega društva in njenih sekcij ter Muzejskih društev, je bil takoj izvoljen, v njem tudi Baš, ki je potem v imenu odbora predlagal resolucijo o nameravanem delu in pojasnil smernice, kar je bilo soglasno sprejeto. Na vrtu Vinarske šole je Baš imel referat: Pokrajinski muzej v Mariboru kot vir za zgodovinarja, podal je kratek historiat in nakazal obširnejše zbirke. Končno je predlagal za kraj prihodnjega zborovanja Primorsko, kar je bilo sprejeto.

Po petem zborovanju 8. in 9. oktobra 1948 v Novi Gorici (Solkan), ko je imelo Zgodovinsko društvo že priključeni podružnici v Mariboru in Škofji Loki, podružnica v Celju pa je bila ustanovljena, sta postala Celje in Laško sedež šestega zborovanja, od 2. do 4. aprila 1950. Pred zaključnim obiskom »Urwalda« je imel Baš referat o usodi umetnostnozgodovinskih spomenikov v severovzhodni Sloveniji med okupacijo. Že pred zborovanjem, na seji 6. septembra 1949, pa je društvo zaupalo vodstvo uredništva za snujote se glasilo za regionalno zgodovino F. Bašu in B. Stupanu.

Na sedmem zborovanju, od 3. do 5. maja 1951 v Ljubljani, ki se je končalo z ekskurzijo v Belo krajino, na Rog in v Kočevje, so ugotovili, da so zgodovinska društva najbolj delavna v severni Sloveniji, posebno v Mariboru, in za regionalni časopis je bil formiran ožji odbor, F. Baš, B. Stupan in B. Otorepec.

Na povabilo Muzejskega društva v Ptuj, ki je slavilo svojo 60-letnico, je bilo osmo zborovanje v Ptuj, od 8. do 20. septembra 1953 v viteški dvorani ptujskega, prej Herbersteinovega gradu. Ob tej priložnosti je Muzejsko društvo izročilo častne diplome petim, za društvo posebno zaslužnim članom, med temi Bašu. Zborovanje je bilo zaključeno z izletom na Borl, k tretjemu mitreju, na Ptujsko goro in Statenberg. V junlju t. l. je izšla prva številka novega regionalnega časopisa Kronike, in že na seji 13. novembra 1952 je bila na Bašev predlog ustanovljena nova sekcija za lokalno zgodovino, katere zastopnik v odboru je postal Baš.

Po priključitvi cone B STO v oktobru 1954 je deveto zborovanje v Kopru in Piranu od 26. do 28. septembra 1955 potekalo v takem razpoloženju kot nobeno drugo, tako da se je na pol v šali na pol za res reklo, da bi morali pri vsakem zborovanju priključiti kakšen del Slovenije, ki še čaka. V diskusiji k referatu P. Blaznika o potih in vidikih slovenske krajevine zgodovine so F. Baš, F. Zwitter in B. Teplý poudarili načine, kako bi razširili krog sodelavcev s povezavo podružnic, študijskih knjižnic, muzejev in arhivov v raznih krajih.

Na Ravnah, na desetem zborovanju od 24. do 25. septembra 1957 v bivšem gradu grofa Thurna, kjer so si udeleženci v bivših hlevih poleg gradu ogledali tehniški muzej, je Baš predaval o tehniških spomenikih in njihovem pomenu za gospodarsko zgodovino Mežiške doline.

Na enajstem zborovanju v Murski Soboti od 28. do 30. septembra 1959 je Baš predaval o specifičnosti prekmurske zgodovine v ogrski dobi in zajel razvoj Prekmurja od 10. do začetka 20. stoletja. V diskusiji je še dodal, da so Prekmurci tudi v prejšnjih dobah poleg sezonskega poljedelskega izseljevanja poznali tudi trajno kolonizacijo v sosedstvu in sezonsko obrtniško izseljevanje lončarjev do srednje Ogrske. Baš je tudi v imenu komisije predlagal resolucije in tretji dan je vodil obisk Prekmurja: Lendava, Bogojina in Selo (romanska rotunda).

V Kočevju, na dvanajstem zborovanju od 14. do 16. oktobra 1963, in v Novem mestu, na trinajstem zborovanju od 22. do 23. oktobra 1965, pa Baš ni bil več prisoten — v marcu 1963 ga je zgrabila bolezen, ki je vodila do smrtnega izida 30. aprila 1967.

Kakor ta kratki pregled pokaže — omejili smo se le na zborovanja in nismo omenili predavanj na članskih sestankih zgodovinskega kolektiva — zrcalijo Baševi referati sledeča si glavna obdobja njegovega delovnega področja: najprej je bil banovinski arhivar v Mariboru (1931—1939), nato ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru (1939—1950), potem direktor Tehniškega muzeja Slovenije v Ljubljani in predavatelj muzeologije na ljubljanski univerzi (1953—1963). Arhivl in muzeji in severna Slovenija, to so bila torišča, ki jih je predvsem obvladal.

Pri Franju Bašu pa ni bilo samo važno, kaj je povedal v referatu ali diskusiji, ampak tudi kako je povedal: živahno, temperamentno, duhovito, humoristično.

Teorija je postala pri njem takoj praksa, njegov izredni organizacijski talent je močno vplival na razvoj mariborskega muzeja, zgradil novi Tehniški muzej Slovenije tako rekoč iz nič, dal starim gradovom nove funkcije, npr. Gozdarski muzej v Bistri ipd. Končno je treba omeniti še eno potezo Baševega delovanja: brez dvoma tudi najboljše strokovno zborovanje ne more popolnoma zadovoljiti, če vprašanje stanovanja in prehrane ni zadovoljivo rešeno; in Baš je bil tudi na tem področju strokovnjak, kakor smo videli posebno na zborovanju v Murski Soboti, kjer nam je takoj v začetku povedal, tam in tam ni dobro — in kako je imel prav — na dan ekskurzije pa je sredi Prekmurja preskrbel sijajno kosilo. Čeprav rojen v Savinjski dolini, ostane Franjo Baš vsem, ki so ga poznali, v spominu ne samo kot znanstveni delavec, temveč tudi kot lik širokega, vedrega panonskega Slovenca.

SPOMINI GOZDARJA NA PROFESORJA BAŠA

Profesorja Franja Baša sem spoznal leta 1949 na Dunaju, ko je kot član restitucijske komisije pomagal zbirati po Avstriji muzejske in druge predmete, ki so jih med okupacijo nacisti odpeljali iz raznih prosvetnih ustanov Slovenije. Z njim me je seznanil pokojni profesor Stanko Sotošek, gozdarski inženir, s katerim sva kot matičarja za ustanovitev gozdarskega oddelka sedanje biotehniške fakultete v Ljubljani proučevala ustroj in delovanje visoke šole za kulturo tal na Dunaju, tamkajšnjega gozdarskega inštituta v Mariabrunnu in drugih gozdarskih ustanov. Poznala sta se še iz predvojnih časov iz Maribora, ko je bil Baš zaposlen pri raznih tamkajšnjih ustanovah, Sotošek pa kot strokovni učitelj na mariborski gozdarski šoli.

Pogovarjali smo se o raznih perečih gozdarskih zadevah, predvsem pa o usodi gozdarske šole. To so nacisti takoj po zasedbi Maribora ukinili, njen inventar (učila, zbirke, pohištvo kakor tudi vso opremo internata za gojence) pa odpeljali večinoma v gozdarsko šolo v Bruck ob Muri v Avstriji. Kmalu po osvoboditvi je ministrstvo za gozdarstvo Slovenije poslalo po ta inventar gozdarja Miroslava Pekareka, parti-zanskega polkovnika, in Stanka Sotoška s tovornim avtomobilom. Pripeljati pa sta mogla le del inventarja (učila in nekaj boljše opreme). Po ostali inventar pa zaradi določenih težav z zasedbeno oblastjo ni kazalo več pošiljati.

Profesor Baš je s simpatijami spremljal razvoj mariborske gozdarske šole. Podpiral je tudi pobude gozdarskih društev, da se ob tej šoli ustanovi raziskovalna postaja, v okviru pokrajinskega muzeja v Mariboru pa gozdarski muzej kot njegov posebni oddelek (1939). Izbruh druge svetovne vojne je preprečil te lepe zamisli.

Po vojni je bila mariborska gozdarska šola (1940) obnovljena in ustanovljen še gozdarski tehnikum (1948). Zaradi stiske s prostori v Mariboru pa sta bili ti ustanovi ukinjeni ter sta po več preselitvah in reorganizacijah postali končno (1960) sestavni del sedanjega gozdarskega šolskega centra v Postojni. Profesor Baš se je strinjal s tem, da dobi Slovensko primorje takšno ustanovo, češ da ima najstarejšo gozdarsko tradicijo in najpomembnejše dosežke na področju gozdarstva in lesarstva: izredne uspehe pri pogozdovanju opustošenega nizkega krasa, vzorno gojene gozdove na visokem krasu (Trnovski gozd, Idrijski gozd, Javorniki, Snežnik) in napredno lesno industrijo.

Zamisel gozdarskega muzeja je uresničil Gozdarski inštitut Slovenije (ustanovljen leta 1947 v okviru ministrstva za gozdarstvo). Po vsej Sloveniji je začel zbirati predmete in drugo gradivo za študijske in muzejske zbirke s področja gozdarstva, lesarstva in lovstva. Ker v Ljubljani ni bilo primernih prostorov za muzej, so mu za zbirke dodelili začasno nekaj soban v gradu Bistri pri Vrhniki. To je bil zametek gozdarskega, lesnega in lovskega muzeja, osnovanega leta 1948 v okviru gozdarskega inštituta. Uporabljala naj bi ga predvsem inštitut in gozdarska fakulteta v študijske namene, predvsem za študij proizvodnih procesov teh gospodarskih panog v raznih obdobjih družbenega in gospodarskega razvoja, dalje pa naj bi bil sodobna metodična ustanova za seznanjanje javnosti z izsledki znanosti in prakse v korist proizvodnje oziroma gospodarstva.

Novi muzej je moral v prvih letih svojega obstoja premagovati velike težave. Primanjkovalo je prostorov za smotrno ureditev zbirk, denarne dotacije so bile zelo

skromne, strokovno delo — po sili razmer le amatersko — so opravljali domala le sodelavci inštituta in fakultete v svojem prostem času za minimalni honorar. Zato je le počasi napredoval. Prelomnico v njegovem razvoju pa pomeni ustanovitev Tehniškega muzeja Slovenije (TMS), ko je postal profesor Baš njegov ravnatelj. Na razpolago je dobil grad v Bistri v vrtovi, delom gozda neposredno nad gradom in staro žago ob izviru potoka Bistre. Žal pa mu niso dodelili grajskih gospodarskih poslopij, ki bi bila zelo primerna za skladišča. Popravilo gradu je stalo dokaj truda in denarnih sredstev. Z združenimi močmi je grad Bistra postal važen zbiralni in dokumentacijski center TMS za več gospodarskih panog. Ravnatelj Baš je že ob njegovi ustanovitvi predlagal, da vključimo vanj tudi naš gozdarski muzej, saj sodita gozdarstvo in lesna industrija med naše najpomembnejše gospodarske dejavnosti. Vsaka gospodarska panoga pa ima tudi svojo tehniško komponento, na kateri je v TMS prvenstveno poudarek. Spričo hitrega razvoja gozdarstva in lesarstva je bil inštitutski muzej na preozki osnovi; zato je bilo sklenjeno, da se zbirke uporabijo za osnovo sodobnega muzeja teh panog.

Muzej gozdarstva in lesarstva ter lovstva je bil sporazumno vključen v sestav TMS kot samostojna enota. Z njegovo pomočjo smo zbirke uredili po muzejskih načelih in ga (1953) odprli za javnost. Ravnatelj Baš je svoj govor ob tej priložnosti končal takole:

»V zvezi z našo gozdarsko, lesnoindustrijsko in lovsko kulturo, ki jo dobro predstavlja tudi v novem muzeju razstavljena strokovna literatura, pripada temu muzeju prvenstvena naloga, da ponazori gozd v teku družbenih sistemov, ko je bil gozd prispevna nekulture vse do časa moderne kemije, ki mu je dala posebno pomembnost za našo bodočnost ter nam jo z veliko gotovostjo tudi zagotavlja. Ta novi način ponazoritve bo dovedel do novega ljudskega razmerja posameznika do gozda, lesne industrije ter lova, da bodo postali predmet razmišljanja in razumevanja tudi izven strokovnih poklicnih vrst.«

Profesor Franjo Baš, znanstvenik velikega formata in širokih koncepcij, je izpričal razgledanost tudi kot gospodarski in tehniški zgodovinar. Nekoč mi je omenil, da si je osnovo zanjo pridobil na bivši eksportni akademiji na Dunaju (sedanji Hochschule für Welthandel), kjer je na začetku svojega visokošolskega študija absolvirал njen splošni oddelek. Kot direktor TMS si je prizadeval, da čim bolj spozna vse probleme gozdnega in lesnega gospodarstva ter da se ponazorijo v prostorsko omejenem muzeju vsaj tehniško in gospodarsko najpomembnejše razvojne silnice. Skušal je doseči, da bo vsak oddelek TMS — na katere se je sčasoma razdelil tudi naš strokovni muzej — smotrna, znanstveno dognana razstava, ki je namenjena vsem, strokovnjakom in laikom. Gozdarski inštitut, gozdarska fakulteta in naš muzej so mu bili dialektična celota, kajti vsem tem ustanovam je podlaga znanstveno raziskovalno delo.

Svoje znanje je Baš prav rad posredoval drugim. Tudi študenti gozdarstva so se pri izdelavi diplomskih del obračali nanj, in vsakemu je pomagal. Sodelavci muzeja pa smo imeli v njem dragocenega svetovalca pri raziskovalnih delih, zlasti pri proučevanju in ponazarjanju zgodovine gozdov ter zgodovine gozdnega in lesnega gospodarstva. Na njegovo pobudo in z njegovo pomočjo je npr. Stanko Mazi, dipl. gozdarski inženir, sestavil zgodovinski prlikaz »Klavže nad Idrijo« (knjigo je izdal leta 1955 TMS).

Ko sem za naš muzej — in za Šumarsko enciklopedijo, ki jo je izdal Leksikografski zavod FNRJ v Zagrebu — zbiral podatke in sestavljal razpravo o zgodovini gozdarstva na Slovenskem, sem se o marsičem posvetoval tudi s profesorjem Bašem. Pri spisku raznih ledinskih, vodnih in krajevnih imen, izvlajočih od gozda ali gozdnega drevja, me je iznenadil s trditvijo, da izvira tudi ime Ljubljana od gozdnega drevja. Opiral se je na mnenje, ki mu ga je v priložnostnem pogovoru navedel tedaj že pokojni profesor Ivan Koštiál, slavist, po katerem izhaja ime Ljubljana iz imena ene izmed številnih vrst hrastov, namreč od hrasta doba, ki da se je v starslovenskem jeziku imenoval »lub«. Na moje vprašanje, ali oziroma kje je Koštiál objavil to svojo hipotezo in kako so jo sprejeli pristojni strokovnjaki, mi profesor Baš ni mogel odgovoriti. Pač pa me je napotil po nadaljnje informacije k akademiku Rajku Nahtigalu, bivšemu profesorju za slovansko filologijo in primerjalno gramatiko slovanskih jezikov na filozofski fakulteti ljubljanske univerze. Žal pa me hudo oboleli

znanstvenik — ki je kmalu nato umrl — ni mogel več sprejeti in tako nisem dobil od njega ustreznih pojasnil glede te zanimive domneve.

Na Baševo pobudo sem začel zbirati gradivo za temo »Ali izvira ime Ljubljana od hrasta doba?«. Obdelal sem nekaj zadevne literature ter vprašal za mnenje nekatere slovenske etimologe in zgodovinarje. Pismeno sem se obrnil tudi na razne jugoslovanske in inozemske gozdarje z vprašanjem, ali kje v slovanskem svetu še dandanes imenujejo hrast dob s staroslovanskim imenom. Odgovori prvih in slednjih — kolikor sem jih sploh dobil — so bili povečini površni ali negotovi, tako da niso kaj prida prispevali k rešitvi problema.

O zbranem gradivu sem poročal profesorju Bašu — dobro leto pred njegovo smrtjo — in mu pokazal koncept svojega sestavka. Z zanikanjem ga je prebral in menil, da bi bilo prav, če bi se raziskave nadaljevale.

Moje dolgoletno sodelovanje s profesorjem Bašem je z napredovanjem njegove bolezni vse bolj pojemale. Tudi z omenjenim problemom, na katerega me je opozoril, se nisem več ukvarjal, ker takšno raziskovanje ne sodi v moje strokovno področje. To je delo poklicnih strokovnjakov, predvsem lingvistov, katerim gozdarji lahko le bolj ali manj pomagajo pri zbiranju gradiva. Ker je Baš želel, da bi se stvar temeljito raziskala, se mi zdi primerno, da to njegovo pobudo tu, v zborniku, ki je posvečen njegovemu spominu, objavim in dam v pretres.

Albert Struna

V SPOMIN PROFESORJU BAŠU

(ob počastitvi v Bistri pri Vrhniki dne 27. oktobra 1967)

Težko sem privolil v zamisel, da bi se ob današnji počastitvi pokojnega profesorja Franja Baša oglasil v imenu Tehniškega muzeja Slovenije, ker mi beseda zastaja, kadar govorim o ljudeh, ki so mi bili tako blizu, kakor mi je bil prav profesor Baš.

Prvi ravnatelj Tehniškega muzeja Slovenije je bil muzcalec, geograf, etnograf, arheolog, konservator, gospodarski in tehniški zgodovinar in zato ni živel samo enkrat, živel je dvakrat, večkrat.

Njegova vsestransko pomembna dejavnost ga je slednjič privedla med tehnike in ta pot se nam je — tehnikom — zdela povsem naravna, saj je pri vsem delu nenehno zadeval na drobce naše tehniške zgodovine, jih zbiral in sestavljal, da bi pokazal poti do spoznanja vseh naših večjih in največjih tehniških spomenikov.

To je uresničil kot član pripravljalnega odbora za naš tehniški muzej, sodeloval je pri ustanovitvi in mu ostal na čelu do leta 1963. Obenem je bil pobudnik za ustanovitev večine jugoslovanskih tehniških muzejev in pozneje tudi široko sodeloval z njimi.

Njegova izredno globoka zgodovinska in muzejska razgledanost se je izkazovala v številnih stikih z muzeji v tujini, tudi z namenom, da bi dosegel mednarodno afirmacijo slovenske tehniške zgodovine.

Tehniški muzej Slovenije je pod vodstvom ravnatelja profesorja Baša premostil zatišje v neobdelani zgodovini naše tehnike in njene znamenite tradicije, ko se je živo opri nanjo in v čeprav še skromnih zbirkah omogočil strokovno in znanstveno preučevanje. Z izredno organizacijsko sposobnostjo, tehtnim razumevanjem in strokovno avtoriteto je v tem uspeval, čeprav je dobro vedel in poznal težave, ker naše zgodovinske — predvsem v vseh tehniških smereh — močno zaostaja za izsledki v znanstveno krepkejših deželah in kar je drugje lahko dosegljivo, je pri nas mogoče le s skrajno poštvalnostjo, največkrat pa kar z improvizacijo. Taka je namreč ugovitve naših najpomembnejših zgodovinarjev.

Pri Tehniškem muzeju Slovenije v Ljubljani se je področje dejavnosti profesorja Baša premaknilo iz slovenske Stajerske, kjer je deloval sprva, na vse naše ozemlje in na tem na nekdanja najpomembnejša rudarska središča Kropo, Zeleznike, Savo, Bohinj in Idrijo, pri čemer seveda nikdar ni pozabljal na steklarsko Pohorje.

Ko smo leta 1954 razglasili Idrijsko »kamšt« za tehniški spomenik in je Mestni muzej v Idriji to deveto čudo sveta prevzel v oskrbo, da bi ostalo ohranjeno potomcem, je profesor Baš kot odgovorni urednik zbirke »Vodniki tehniškega muzeja« s tehtno sklepno besedo povedal javnosti, da so tehniški muzeji — in tehniški spomeniki — obraz in ponazorilo eksaktnih znanosti in tehniških dejavnosti in dandanes, v času največjih tehniških naporov za industrializacijo, najdostopnejši zavodi za metodično seznanjanje s preteklostjo, z izsledki in bodočnostjo znanosti...

O tej pa sva se povsem ujemala, da ji namreč grozi nezaslišana nesmiselnost. Znanost je zajela mrzlična naglica in grozi ji še večja, ki ji ni lastna, in ko bodo nekoč — kdove kdaj — nepristranski zgodovinarji presojali učenost naše dobe, bodo

brez dvoma ugotovili, da smo se sklicevali na kulturo ali civilizacijo ter pri tem prezrli ali celo prezirali vsako etično vrednotenje.

Odločujoč je bil delež profesorja Baša pri reševanju skrivnostnega vprašanja, ki je dolgo bremenilo slovenske železarje, kakšna je bila vendar tako znamenita in v zgodovinskih zapisih tolikokrat imenovana slovenska peč. Baševo delo je opis odkritja slovenske peči — zgodovinskega plavža v Dnu nad Kropo.

Samo ta dva primera naj potrdita, da ni samo delal in ukrepal, zavzemal se je tudi za spremembo nazorov, da bi omogočil vsakomur dostop do vseh tistih virov nepogrešljivega spoznanja in znanja, ki so osnova za vse tehniške dejavnosti.

Ko se je morala njegova krepka narava ukloniti neizprosni moči življenjskih zakonitosti, smo žal vedeli, da ga bo slovenska kultura in znanost prekmalu izgubila — toda ob nedeljenem priznanju, da je prav profesor Baš vzvalovil dejavnost na področju tehniške zgodovine. S tem si je ustvaril najtrajnejši spomenik!

Prav bi se tudi oddolžili spominu nanj, če bi bil današnji dan nova pobuda za nadaljevanje in uresničevanje njegovih prizadevanj za priznanje pomena naše tehniške zgodovine. To smo dolžni sami sebi in najpomembnejšemu, vsestranskemu slovenskemu muzealcu — profesorju Bašu.

SPODNJE POSAVJE V PRAZGODOVINI

DAS UNTERE SAVELAND (POSAVJE) IN DER URGESCHICHTE

Večletno sistematično izkopavanje treh velikih in bogatih arheoloških najdišč v spodnjem slovenskem Posavju — rimskega mesta Neviodunuma¹ v Drnovem pri Krškem, raziskovanje velike žarnogrobiščne nekropole v Dobovi² ter izkopavanje halštatskih gomil na Libni³ — je prineslo veliko novega arheološkega gradiva in v zadnjih letih pritegnilo pozornost arheologov in raziskovalcev najstarejše zgodovine doma in v svetu. Vsa ta izkopavanja so odkrila veliko dragocenih izkopatin, ki so razjasnile že prenekatere uganko in obogatile naše znanje o večtisočletni arheološki preteklosti tega, po krivici večkrat pozabljenega območja. Izredno ugodno zemljepisno in prometno lego tega kraja ob izlivu Krke v Savo (»brežiška vrata«) so Rimljani po prihodu v naše kraje večje izkoristili in na tem območju, blizu sotočja, ustanovili pomembno trgovsko mesto Neviodunum, ki je postalo tudi upravno središče skoraj celotnega območja današnje Dolenjske. V tem, predvsem informativnem članku želim na kratko orisati zgodovino Spodnjega Posavja od prvih človekovih sledov do prihoda Rimljanov v naše kraje.

Spodnja dolina Krke s Posavjem je znana v geologiji kot razmeroma mlada Koštanjeviška udorina ali Krško-Brežiška kotlina, ki je nastala ob križanju alpske in dinarske smeri.⁴ Po dolžini meri ta kotlina od Krškega do slovensko-hrvatske meje 25 km, njena širina pa se giblje od 5 do 20 km. Krško-Brežiška kotlina je odprta na

¹ Sistematično izkopavanje tega antičnega mesta pod vodstvom Petra Petruja s sodelavci traja vsako poletje že od leta 1950 naprej. Delni rezultati teh izkopavanj so bili objavljeni v samostojni publikaciji-vodniku: Knez-Petru-Skalcr, *Munleplum Flavium Latobleorum NEVIODUNUM*, Dolenjska založba 1961. Obsežnejša informativna poročila o izkopavanjih so objavili še: Petru-Knez-Uršič, Poročilo o raziskovanjih suburbanih predelov Neviodunuma v letih 1950—1953, AV 17, 1956, 469 ss. O izkopavanjih je obširneje poročal v lokalnem časopisu: Tone Knez, Neviodunum, Dolenjski list 15. XII.—29. XII, 1956. Tone Knez, Oživiljeni Neviodunum, Dolenjski list 29. VII.—19. IX, 1963. Leksikalno zgoščen opis Neviodunuma še pred izkopavanjem mestne naselbine je prispeval B. Saria v: Pauly-Wissowa, *Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaften*, sub voce.

² To največje žarnogrobiščno nekropolo v Sloveniji, ki vsebuje prvorazredno in ključno gradivo za umevanje slovenske prazgodovine, je odkrival France Stare s presledki v letih 1950—1960. Doslej je bilo odkritih že 419 grobov. Zal pa ta nadvse pomembna nekropola še vedno ni v celoti objavljena. Delne objave gradiva je priobčil: F. Stare, Ilirsko grobišče pri Dobovi, AV 2, 1951, 61 ss., in isti, Ilirsko grobišče pri Dobovi, Razprave SAZU (razred za zgod. in družb. vede) III, 1963, 169 ss. Isti, Grob 108 iz Dobove, Situla 1, 1960, 81 ss.

³ Libna sodi med najvažnejša klasična halštatska najdišča v Sloveniji z utrjeno naselbino na vrhu grlica in obsežnim gomilnim grobiščem, ki šteje nad 60 gomil na vzhodnem pobočju. Pred prvo svetovno vojno so tam intenzivno izkopavali za graški Joanneum in dunajski Prirodoslovni muzej. V letih 1934 in 1936 je France Stare prekopal nekaj gomil za Posavski muzej v Brežicah. Poleti 1952 pa sta Tone Knez in Stanko Skalcr izkopala še ohranjeni del velike gomile na posestvu Vinke Špilerja. V njej sta našla bogat grob kneginje in grob konjenika z lepo konjsko bronasto opremo. Rezultati izkopavanja bodo objavljeni v 19. številki Arheološkega vestnika (Klemenčev zbornik). V tej razpravi bodo naštet vsa raziskovanja na Libni ter vsa dosedanja literatura o libenskem gradivu.

⁴ Vse zemljepisne in geomorfološke podatke o Spodnjem Posavju sem črpal iz temeljnega geografskega opisa Slovenije: Anton Melik, Posavska Slovenija, Ljubljana 1959, 308 ss.

vzhodu v panonsko območje in predstavlja enega robnih udorov, v katerih se je izoblikovalo zahodno obrobje Panonske kotline. V mlocenu je postala zaliv panonskega morja, ki se je tu obdržalo še v pliocenu. Ta zahodni panonski zaliv je postal osnova za vodni odtok Krke, Save in Sotle ter tako postal veliko hidrografsko stečišče. Po svojih geoloških in vremenskih razmerah je Krška kotlina močno podobna Dravskemu polju. Ugrezanje kotline se je nadaljevalo skozi mlajši tercijar, še posebej pa na prehodu med pliocenom in diluvijem. To je mlada udorina, kjer se tektonski premiki še vedno ponavljajo, le-te pa spremljajo potresni sunki na črti: Brežice—Cerklje—Kostanjevica na južnem robu udorline, na severni meji pa med Vidmom, Rakom in Skočjanom. Posledice teh tektonskih premikov pa so tudi izvirki tople vode ob prelomnicah zemeljskih plasti: v Čateških Toplicah, Bušči vasi in v Šmarjeških Toplicah.

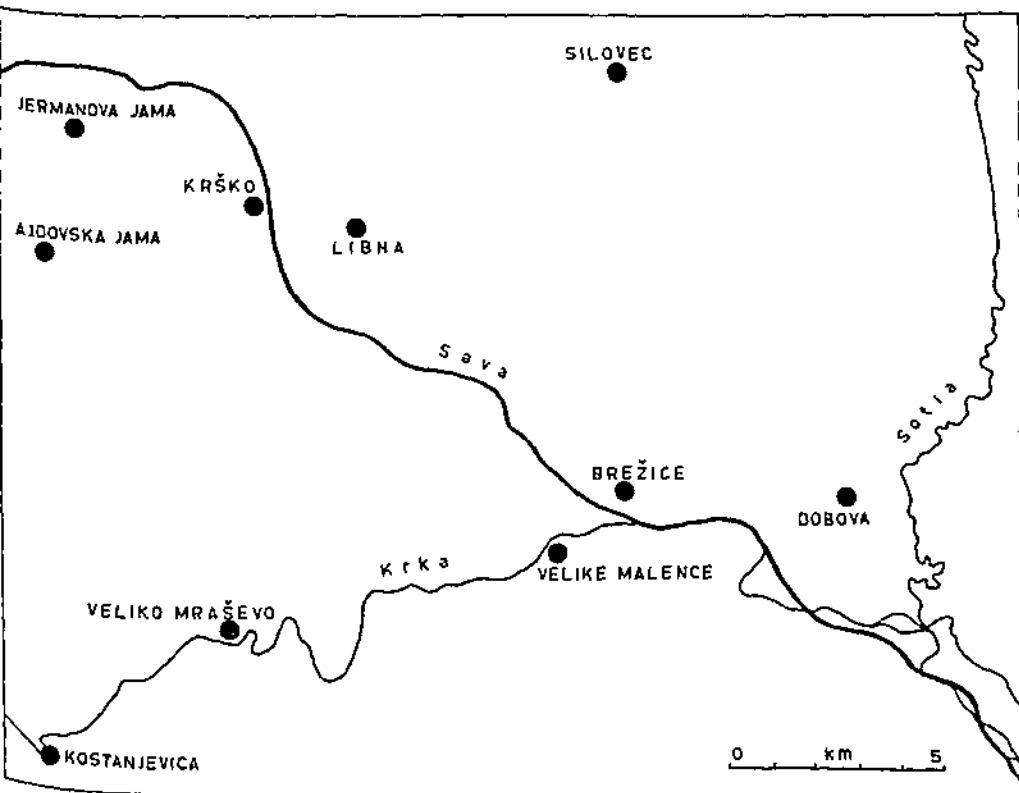
Prostrana ravnica na plodnem Krškem polju v spodnjem slovenskem Posavju ob sotočju Krke, Save in Sotle, obilica rib v njihovih vodah, prijazna gozdna pobočja Gorjancev, Libne, Sremiča in obronki dolenskih gričev, vse to je nekdanj mikalo človeka, da se tukaž naseli. Dolini Save in Krke kot naravni prometni žil sta že prazgodovniskim ljudem odpirali pota po vodi in na kopnem v daljne pokrajine. Tu, na tleh Spodnjega Posavja, so se zaradi ugodne zemljepisno-prometne lege in važnega strateškega položaja križala pota, po katerih so hodili ljudje od pradavnine in so večkrat odločilno vplivala na razvoj dogodkov v tisočletni preteklosti naših krajev.

Rečni dolini Save in Krke sta poleg Dravske doline pglavitni prometni žili, po katerih so se v notranjost hribovite Slovenije mirno naseljevala, pa tudi nasilno prebijala ljudstva skozi tisočletja. Od sotočja Krke in Save, od tako imenovanih »brežiških vrat« ob Krki navzgor, mimo ključne trdnjave na Malencah nad Krško vasio, so prodirali na Dolenjsko in Notranjsko, ob Savi navzgor pa so prišli na Gorenjsko. Po teh vpadnicah v jugovzhodni alpski prostor so prvi prišli podonavski poljedelci mlajše kamene dobe ob koncu 3. tisočletja pred n. št. Sledili so jim bronastodobni trgovci, ki so v 2. tisočletju pred n. št. iz ogrskih dežel in izpod Karpatov prinašali k nam prvo broneno orožje in okrasje. Sledili so jim Veneti in Protoiliri, ki so vpeljali obred sežiganja rajnih in pokopavanje v obrednih žarah. Mimo posrednih vplivov stepskih Kimerijcev in Skitov prihrumijo sred 3. stoletja pred n. št. skozi brežiška vrata nato bojeviti Kelti, tem pa ob zatonu rimskega cesarstva sledijo trume Hunov, Langobardov, germanskih plemen in končno karavane staroslovenskih kolonistov. V naši nacionalni zgodovini pa so se prav v Posavju, na jugovzhodnem braniku slovenstva odigrali nekateri sila pomembni historični dogodki s skoraj vedno tragičnim izidom, začenši od fevdalnih homatij zgodnjega srednjega veka na meji hrvatskega kraljestva, prek krvavega konca velikega hrvatsko-slovenskega kmečkega punta leta 1573, vse do usodnih dni leta 1941 in 1942, ko so nacistični zavojevalci hoteli s peklenskim načrtom iztrebiti slovenski življenj v Posavju.

Najstarejše sledove človekove navzočnosti v širšem zaledju Posavja je odkril prof. Srečko Brodar leta 1938 v Kostanjevici⁵ pred obzidjem nekdanjega samostanskega vrta. Tam so našli kos obdelanega kamnatega orodja — artefakt in kosti ledenodobnih živali, ki jih je človek nasilno razbil. Te najdbe so dokaz, da je bilo v Kostanjevici vsaj začasno bivališče ledenodobnega človeka v starejši kameni dobi — paleolitska postaja na prostem v primeri z najbolj pogostnimi jamskimi bivališči, ki jih najdemo v alpskem prostoru. Strokovnjaki cenijo, da je ta najdba stara približno 40.000 let! Nimamo pa še dovolj trdnih dokazov o prebivanju ledenodobnega lovca, paleolitskega človeka v ožjem Posavju, vendar o njegovi prisotnosti lahko sklepamo, kajti pokrajina ima na hribovitih pobočjih dosti še neraziskanih prisojnih zavetnih jam, ki so takratnemu človeku v ostrem podnebju in v surovi bitki za obstanek dajale varno zavetje. V teh jamah, kot na primer v Ajdovski jami⁶ pri Nemški vasi, so našli kosti jamskega medveda, najljubšo lovno žival ledenodobnega človeka, čeprav njegova prisotnost v tej jami še ni dokazana.

⁵ Srečko Brodar, Kostanjevica ob Krki, paleolitska postaja na planem. Razprave SAZU (razred za prirod. vede) III, 1935, 431 ss.

⁶ Srečko Brodar, Ajdovska jama. Razprave SAZU (razred za zgod. in družbene vede) III, 1935, 7 ss.

Bolj številne in lažje opredeljive so že iz nekaj desetstisočletij mlajše najdbe iz mlajše kamene dobe — neolitika. Velike klimatske spremembe so povzročile, da je bilo pred 4000 leti podnebje že močno podobno sedanjemu. Človek v tistem času ni več samo lovec, temveč se že polagoma ustali, začne že primitivno obdelovati polje, zaseje prva žita in si udomači prve živali. Človek iz mlajše kamene dobe ni več potujoči lovec, ki hiti za čredami divjih živali, temveč se vse bolj navezuje na določen krog zemljišča, ki ga začne krčiti in obdelovati z lepo obrušenim in fino zglajenim kamnitim orodjem. Najpomembnejše najdbe iz mlajše kamene dobe so izkopal v Ajdovski jami⁷ ali tudi po lastniku imenovani Kartuševi jami pod Nemško vasjo (sl. ?). Jama je podkvaste oblike in ima dva med seboj povezana vhoda, ki se oba odpirata na vzhod. V celoti je dolga okrog 50 metrov, široka pa od 1,5 do 11 metrov. Leži v gosto zaraščeni strmini pod Nemško vasjo nad majhnim kraškim poljem, nad vasjo Senuš. V njej je leta 1938 prof. Srečko Brodar opravil prvo sistematično izkopavanje, ki je dalo zelo zanimive rezultate. Izkopali so veliko črepinj glinastih posod, kamnito in koščeno orodje in celo okostja ljudi iz mlajše kamene dobe. Med najdbami velja še posebej omeniti zoglenelo žito, ki je najstarejši dokaz poljedelstva v Sloveniji. Poleti 1967 pa so arheološko raziskovanje Ajdovske jame nadaljevali pod vodstvom Paole Korošec in Marjane Uršičeve. V jami izkopano gradivo sodi po svoji obliki v kulturni krog poznega neolitika, ki ga je pokojni prof. Josip Korošec opredelil kot alpsko inatičo lengyelske kulture poznega neolitika. Ajdovska jama sodi med najzahodnejša bivališča nižinskih poljedelcev, ki so prišli v naše kraje od vzhoda.

⁷ Josip Korošec, Kulturne ostaline v Ajdovski jami pri Nemški vasi. Razprave SAZU (razred za zgod. in družb. vede) III, 1953, 45 ss.

da iz Podonavja, po savski dolini navzgor. Podobno gradivo poljedelcev iz mlajše kamene dobe je bilo najdeno baje tudi v Jermanovi jami pri Pijavškem, vendar to še ni povsem dokazano. Ljudje v mlajši kameni dobi ne poznajo še kovin, vse svoje orodje in orožje si izdelajo iz kamna, kosti, rogovja in gline. Lončarstvo, izdelovanje glinastih posod, postane od neolitika naprej najpomembnejša obrt vseh ljudstev do današnjih dni. Lončena posoda postane bistven sestavni del človekove materialne kulture, nam arheologom pa zaradi spreminjajočih se oblik in različnih okrasov v posameznih obdobjih najvažnejše merilo in opora za časovno in kulturno opredeljevanje posameznih najdb. Za svoja stanovanja uporabljajo neolitski ljudje deloma še podzemeljska zaklonišča, kot na primer v Ajdovski jami, zgradijo pa si tudi že prve koče na prostem v ravninah in na pripravnih rečnih terasah, ki pomenijo zametke kasnejših strnjениh naselij in vasi. V teh skromnih vasicah in vaških skupnostih se naselijo pred 4000 leti prvi prebivalci Posavja. S požiganjem si krčijo gozdove in tako pridobivajo površine, ki jih s kamnitimi rali in motikami spreminjajo v žitorodne njivice in pašnike. Posamične najdbe lepo zglajenih kamnitih sekir in kladiv so značne v naslednjih krajih poleg Jermanove jame: Ribnica pri Jesenicah, Zajčja gora pri Sevnici, Stari grad nad Podbočjem, Podgorje pri Pišecah, Pišce (ledinsko ime »Rigl«), Bregansko selo in Rigonce. Takšna kamnita kladiva in sekire so izdelovali in uporabljali v mlajši kameni dobi — neolitiku in še dolgo kasneje v bronasti dobi. Zato je časovna opredelitev takšnih osamelih najdb kamnitih sekir zelo težavna, kajti za natančnejšo datacijo so potrebne bolj oprijemljive naselbinske najdbe. Kakorkoli že, najdbe kamnitega orodja v zgoraj naštetih vaseh potrjujejo, da so tam že zelo zgodaj v prazgodovini bolj ali manj stalno prebivali ljudje.

Korak dalje v razvoju, in človek je spoznal vrednost kovine ter njeno prednost pred kamnom. Prične se obdobje preprostega rudarstva in metalurgije, ki pomeni veliko tehnično revolucijo v človekovi zgodovini. Novi tehnološki in proizvodni procesi pogojujejo tudi nove družbene odnose. Kakor hitro začne človek uporabljati kovine, govorimo o kovinskih dobah. Prva kovina, ki jo ljudje spoznajo in začno obdelovati, je mehki in svetleči se baker. V arheologiji poznamo med mlajšo kameno dobo in bronasto dobo tudi kratkotrajno bakreno dobo, kajti čisti baker je vse preveč mehka kovina, da bi bil vsestransko uporaben. Ko pa so se ljudje naučili zlivati baker in kositer, da so tako dobili trdi in svetleči se bron, govorimo o bronasti dobi, ki traja v naših krajih nekako med leti 1800 in 1200 pred našim štetjem. Človek v bronasti dobi ni več mirni poljedelec, ki je bolj ali manj stalno naseljen ter živi od plodov zemlje in živinoreje. Spoznavanje in uporaba kovin sta mu potisnila v roke tudi nevarno kovinsko orožje: sekiro, sulico, bodalo in meč. Tako oboroženi brona-stodobni človek postane napadalni, rodovi se medsebojno ogrožajo in napadajo, bivališča niso več varna, ljudje iščejo ležišča kovin in novih rodovitnih pokrajin, časi so nemirni in nevarni. V tem času se pričnejo prve velike selitve ljudstev v Evropi, ki jih lahko zasledujemo po določenih značilnih arheoloških najdbah. Tako je bilo v naših krajih sredi 2. tisočletja pred našim štetjem.

Bronasti izdelki so v naše kraje prihajali iz območja današnje Madžarske in izpod Karpatov, kjer so nahajališča potrebne rude. Tam živeča plemena so se začela pečati skoraj izključno s kovinarstvom, svoje izdelke pa so zamenjavali z drugimi plemeni za pridelke in izdelke, ki so jih sami potrebovali. Začne se prva uvozno-izvozna trgovina v zgodovini pri nas. Kovinske izdelke so v naše kraje prinašali potujoči trgovci, ki so utirali prve prometne poti do oddaljenih pokrajin. Potovali so križem po deželi, obiskovali naselbine ter svoje izdelke zamenjavali za živež in oblačila. Ti posamični potujoči trgovci, pa tudi cele karavane, so bili v tujih, neznanih krajih izpostavljeni raznim nevarnostim in nevšečnostim. V hudi stiski za svoje imetje je tak potujoči trgovec v naglici zakopal svoj dragoceni tovor bronelih izdelkov ter zbežal na varno v upanju, da se bo, potem ko bo nevarnost mimo, spet vrnil in izkopal svoje dragocenosti. To je zgodba, ki se ponavlja skozi vso človekovo zgodovino, bridko znana tudi iz minule druge svetovne vojne. Mnogi izmed njih se niso več vrnil in tako večkrat najdemo takšne zakopane zaloge ali depoje, v katerih so shranjene največkrat bronaste sekire, srpi, sulice, pa tudi kosi še neobdelanega bronu. Takšno depojsko ali založno najdbo bronastih predmetov so našli okrog leta 1935

zakopano v podzemeljski jami v vasi Silovcu⁸ pri Sromljah. Približno iz istega časa, iz pozne bronaste dobe, je tudi lepi bronasti meč, ki so ga leta 1932 našli v strugi Save pri Krškem in je shranjen v Narodnem muzeju v Ljubljani.

Prehodno obdobje iz bronaste dobe v železno, nekako okrog leta 1200 pred našim štetjem, pomeni za naše ozemlje važen mejnik. V okviru velikih selitev širom po Evropi, ki smo jih omenili malo prej, se v tem času naseli v Spodnjem Posavju in na Dolenjskem mogočno ljudstvo žilavih in sposobnih Protoilirov. To ljudstvo, kasneje razdeljeno na številna plemena, se je naselilo na velikem območju od obal Jadranskega morja prek centralne Bosne pa vse do osrčja Vzhodnih Alp, prodrli in naselili pa so se tudi v severnoitalski ravnini, kjer so znani pod imenoma Veneti. V naše kraje so prišli spet od vzhoda, iz podonavskih ravnin, ob vodnih poteh Drave, Save in Krke navzgor. S seboj so prinesli nov način pokopavanja: sežiganje mrličev in pokopavanje v obredni žari. Prav zaradi tega načina pokopavanja, ki se je razširil skoraj po vsej takratni Evropi, so arheologi imenovali to obdobje, ki veže zadnjo fazo bronaste dobe in začetek železne dobe, kulturo žarnih grobišč, ki traja v naših krajih približno od leta 1200 do 800 pred našim štetjem. Po tedanjem običaju in verovanju so ti častilci očiščujočega ognja pokojnika sežgali na grmadi na posebnem sežigališču, sežgane kosti in pepel so skrbno pobrali in jih položili v glinasto posodo — žaro, ki so jo nato zakopali v razmeroma plitvo jamo. Poleg žare so položili v grob včasih še eno ali več glinastih posod, napolnjenih s hrano kot popotnino umrlemu ter bronaste okrasje: zaponke, igle, obeske in podobno. Najdbe v grobovih niso številne, kar govori za skromno bogastvo, ki je enakomerno razdeljeno med vse člane rodu. Zamisliti moramo preproste poljedelce in živinorejce, združene v rodovni skupnosti, v okviru te-te pa si je vsak zase pridobival življenjske dobrine sam. V Posavju je bilo odkrito izredno veliko in pomembno grobišče iz tega časa v Dobovi.⁹ Dobovsko žarno grobišče je največje v Sloveniji in ima danes že evropski sloves. Arheologi so ga odkrivali s prekinitevami od leta 1950 do 1966 in odkrili doslej že 419 grobov! To impozantno grobišče, ki se je razprostiralo na območju današnje dobovske gramoznice, je dalo sila dragocene znanstvene rezultate, ki presegajo jugoslovanski okvir, tako da je v strokovni literaturi dobilo grobišče ime »dobovska skupina«. Naselbina s kočami teh prebivalcev pa je bila verjetno na vzvišeni rečni terasi, tam, kjer stoji sedaj vas Veliki Obrež. Zelo skromne, toda nesporne najdbe žarnogrobiščne kulture iz Drnovega dokazujejo, da je bil ta kraj vsaj deloma prvič naseljen že v času kulture žarnih grobišč, ko so začeli v večjem obsegu krčiti obširne hrastove gozdove v spodnjem toku Krke. Podobne skromne najdbe iz podobnih grobov na Velikih Malencah kažejo, da je bila ta naravna trdnjava nad desnim bregom Krke naseljena vsaj že v žarnogrobiščnem času, če ne že prej, saj nekatere sicer še skromne najdbe kažejo, da je plato na Malencah bil naseljen že v neolitu. Najdbe iz dobovskih grobov so danes ponos arheološke zbirke Posavskega muzeja v Brežicah, saj so z njenimi lepimi najdbami napolnili celo razstavno dvorano.

Omenili smo že, da so ljudje, ki so bili pokopani na grobišču v Dobovi, šele na začetku razvoja ilirske kulture in civilizacije, ki doseže svoj vrh šele v 6. in 5. stoletju pred našim štetjem. Bili so še skromni živinorejci in poljedelci, med njimi še ni bilo izrazitih socialnih razlik. V svojem tisočletnem razvoju na naših tleh so Iliri ustvarili izredno visoko kulturo, ki je takrat naše kraje vzdignila iz prazgodovinske anonimnosti do evropske pomembnosti. To so prvi naseljenci, ki so dolga stoletja ostali trdno navezani na zemljo, tako da so kljub kasnejšim keltskim in rimskim doseljencem in kljub intenzivni slovanski naselitvi zapustili v materialni in duhovni kulturi, pa tudi v rasnem oziru neizbrisne ilirske sledove. Veliko število najdišč iz prvega tisočletja pred našim štetjem priča o gosti naseljenosti Ilirov po vsej Sloveniji, posebej še na Dolenjskem in v Posavju. Zaradi rudnega bogastva dežele, ki slovi po najdiščih železove in svinčeve rude, so se Iliri intenzivno lotili rudarstva in kovinarstva, tako da so postali izvrstni mojstri v pridobivanju in predelovanju kovin.

⁸ Varstvo spomenikov 7. 1958/59, 321 sub voce. F. Stare, ki je najdbo objavil, meni, da je to komercialni depo, ki je bil zakopan pred začetkom Ha B faze, torej pred letom 900 pred našim štetjem.

⁹ Glej opombo 2.

Veliki vzpon ilirske kulture se začne od leta 800 pred n. št. naprej in traja do srede 3. stoletja, ali nekako do leta 300 pred n. št. Svoj vrh pa doseže v 6. stoletju. To je čas, ki ga v arheologiji imenujemo starejša železna ali halštatska doba. V tem obdobju doživita svoj razcvet dve važni arheološki postojanki v Posavju: Libna in Velike Malence. Dosedanje najdbe kažejo, da so ljudje že v času kulture žarnih grobišč, torej še pred letom 800 pred n. št., zapustili ravnino v Dobovi in se iz varnostnih razlogov naselili na višje ležečih hribih, ki so jih z okopi, zidovi in palisadami še dodatno utrdili. Tako se je v halštatskem času na vrhu Libne,¹⁰ okrog sedanje cerkve sv. Marjete razprostirala mogočna naselbina Ilirov, katere obrambni okopi so deloma še danes vidni. Bogate grobne najdbe iz zadnjih let nam povedo, da je bila Libna sedež ilirskega kneza, ki je z libenske višine izvrstno kontroliral vse premike v Savski dolini. Na vzhodnem pobočju Libne pa je obsežno gomilno grobišče, kjer so libenski Iliri pokopavali svoje mrtve. Računamo, da je bilo na Libni okrog 60 gomil, od tega jih je večji del že prekopan. Najdbe iz teh gomil so v Joaneju v Gradcu in v brežiškem muzeju.

V halštatskem času pri Ilirih ni več socialne enakosti, ki jo še izpričujejo grobovi iz časa kulture žarnih grobišč v Dobovi. Družba se že deli na bogate in revne, na vladajoče in podložne. Na eni strani rodovni prvaki in plemenski knezi — izoblikuje se že plemenska aristokracija — na drugi strani pa množica kmetov, pastirjev in rudarjev. Vsa ta družbena ureditev oziroma socialni položaj posameznikov se lepo zrcali v grobovih tedanjega časa. Velike spremembe v gospodarskem in družbenem življenju so narekovalle tudi spremembe pri obredu in načinu pokopavanja. Odslej naprej Iliri ne sežigajo več svojih mrtvih, temveč jih že pokopajavo celoma (skeletni pokop) z vso opremo in okrasjem, ki so ga nosili za življenja. Trupla pokojnih so k zadnjemu počitku položili v svečanih oblačilih, k nogam pa so jim priložili več lončenih posod, napolnjenih s hrano in pijačo, kot popotnino v onstranstvo. Na grobove svojih rajnih začno nasipavati zemljo in tako nastajajo obsežne gomile kot skupni grobovi, ta tako značilna pokopališča starih Ilirov sredi prvega tisočletja pred našim štetjem. Število grobov v posameznih gomilah je zelo različno: poznamo gomile z enim ali dvema groboma, lahko je družinska grobnica z več grobovi, ali pa gomila z več deset grobovi, za katere domnevamo, da so rodovne gomile. Plemenske velikaše so pokopali skupaj s konjem in v svečani opremi, njihove žene pa so položile k zadnjemu počitku v oblekah, ki so bile bogato okrašene z nakitom iz bron, stekla in jantarja. Tak bogat knežji grob moža in žene smo izkopali leta 1962 v Špilerjevi gomili na Libni, kjer smo našli tudi bogato bronasto konjsko opremo — naglavje. Številne najdbe iz obsežnega gomilnega grobišča na Libni, predvsem pa dragocene najdbe iz Špilerjeve gomile, kažejo, da je bilo na Libni sredi prvega tisočletja pred našim štetjem pomembno središče prazgodovinskih Ilirov s sedežem plemenskega kneza.

Podobno kot Libna je bila tudi obsežna prirodna ploščad Velike Malence¹¹ nad Krško vasjo zaradi svoje odlične lege naseljena vsaj že v času žarnogrobiščne kulture okrog leta 1000 pred n. št., če ne že celo ob koncu mlajše kamene dobe. To je poslednji terasasti obronek Gorjancev, ki se strmo dviga nad desnim bregom Krke pred njenim izlivom v Savo. Ploščad meri po dolžini 400 metrov, široka je največ 250 metrov, njen obseg pa znaša 950 metrov. Tako pomenijo Velike Malence izredno strateško točko, odkoder se odpira pogled na velik del Posavja in na spodnjo dolino Krke. Skozi tisočletja, tako v prazgodovini kakor tudi v rimskem času in v zgodnjem srednjem veku, so Malence pomenile ključ za osvajanje doline Krke in Spodnjega Posavja ob veliki prometni magistrali ob Savi navzgor in vzdolž Krke, ki je že od nekdaj vezala kraje na panonskem vzhodu z onimi na italiskem zahodu. Izreden strateški pomen pa so dobile Velike Malence z izgradnjo velike rimske države

¹⁰ Kratek, zgoščen pregled halštatskih najdb z Libne je objavil Walter Schmid, Südsteiermark im Altertum (Graz 1923), 6 ss. Glej tudi opombo 3.

¹¹ Tudi to najdišče sodi zaradi svoje strateške lege ob »brežiških vratih« nad sotočjem Save in Krke med zelo važna halštatska najdišča v Sloveniji. Tu je bila utrjena prazgodovinska naselbina, vsaj že v času kulture žarnih grobišč, blizu nje pa 10 halštatskih gomil. Halštatsko gradivo z Malence je objavila Vida Stare, Prazgodovinske Malence, AV 11—12, 1960—1961, 51 ss.

ceste, ki je povezovala Emono prek Dolenjske s Siscijo, saj je tekla ta cesta tik pod severnim vznožjem Malenc in tam tudi prekoračila Krko. Izkopavanja prof. B. Sarie¹² na gradišču na Malencah v letih 1929—1930 so dokazala, da je bilo tam najprej ilirsko halštatsko gradišče, v poznorimskem času in v dobi preseljevanja narodov pa spet močno utrjena trdnjavska postojanka. Znotraj utrjenega obzidja so odkrili tudi temelje majhne bazilike, ki je doslej še vedno najstarejša krščanska cerkev na Slovenskem. Svoje mrtve so prebivalci prazgodovinskih Malenc pokopavali na gomilnem grobišču vzhodno od gradišča. Tako sta v prvem tisočletju pred n. št. v Spodnjem Posavju cveteli dve važni ilirski halštatski postojanki: Libna in Velike Malence, ki sta vsaka na drugem bregu Save s svojih višin suvereno obvladovali življenje, še posebej promet v Posavju in na Krškem polju.

Klasična ilirska kultura starejše železne dobe pri nas v Sloveniji se je razvila skoraj izključno v hribovitih predelih na utrjenih gradiščih, ki so že naravno ali pa umetno zavarovana. Bujnemu razcvetu halštatske kulture sledi v 4. stoletju doba počasnega usihanja. Vzrok temu je, da so se ustvarjalci že izčrpali, ustvarjalna moč popušča in usiha. Na mejah ilirskih posestev pa se v tem času pojavi novi zunanji sovražnik — Kelti. Krdela bojovitih Kelto¹³ so jela zapuščati svojo pradomovino v Franciji in v Porenju in v naglih sunkih so začela prodirati po vsej Evropi. V več zaporednih selitvenih valovih so se razsели na zahodu do britanskih otokov, na jugu pa tja do Egejskega morja in prišli so celo na obale Male Azije. Čeprav so bili maloštevilni, so vendar dobro oboroženi in hitro gibljivi konjeniki postali nevaren sovražnik staroselcev na Balkanu, v Podonavju in v Italiji. S seboj so prinesli nov način življenja, nov jezik, novo orožje in nov način bojevanja, s čimer so v temeljih omajali in porušili stoletja ustaljeni red ilirskih staroselcev. Njihovih naselbin v Posavju še ne poznamo, če ne računamo, da so se naselili kar na ilirska gradišča. Pač pa poznamo njihove grobove, ki se močno razlikujejo od ilirskih. Kelti spet uveljavijo sežiganje mrličev in pokopavanje v žarah, kar je zopet velik duhovni premik v življenju nekega ljudstva. Uporaba železa v tem času doseže svoj višek, saj ga uporabljajo celo za okrasne predmete. Novo orožje so dolgi, dvorezni meči, izkovani iz odličnega jekla. Poleg dolgega meča kot osnovnega orožja uporabljajo Kelti še velik bojni udarni nož in širokolistne železne sulice. Pripovednemu realizmu halštatske umetnosti sledi skrajna stilizacija in živalska fantastika keltskega umetnostnega izraza. Velik tehnični napredek tega časa pomeni uporaba hitro vrtljivega lončarskega kolesa pri izdelovanju keramičnih posod, kar je omogočilo izdelovanje simetrično oblikovanih posod v velikih serijah. V 1. stoletju pred n. št. začne v naših krajih krožiti prvič novo plačilno sredstvo — keltski denar, ki so ga Kelti kovali po vzorcu grških srebrnikov — staterjev. Čas od 4. stoletja pa do prihoda Rimljanov v naše kraje imenujemo mlajša železna doba ali latenska doba, čeprav pridejo prvi Kelti v naše kraje dokaj pozno, šele sredi 3. stoletja pred našim štetjem.¹⁴ Domači staroselci iliri so to vsiljeno latensko kulturo, ki so jo prinesli s seboj Kelti, le polagoma prevzemali, hkrati pa so jo oplajali tudi s prvina¹⁵ svoje lastne bogate kulturne tvornosti. V veliki meri so ohranili posebnosti svojega kulturnega izročila, posebej še v keramiki, in tako je ščasoma nastala mešana ilirsko-keltska kultura, ki se je ohranila ponekod še dolgo po prihodu Rimljanov v naše kraje. Iz antičnih pisanih virov izvem¹⁶, da se je v 3. stoletju pred n. št. na Dolenjskem in v Posavju naselilo keltsko plem¹⁷ Tavriskov, zadnji naseljenci v prazgodovini pa so prišli na Dolenjsko v 1. stoletju pred n. št. To so bili Latoblki, njihovo ime imamo izpričano kasneje na rimskih napisnih kamnih, še posebej na območju municipija Nevioudunum. Tudi za poznavanje keltskega časa v Posavju so nam v najboljšo oporo grobovi iz tistega časa. Taki grobovi so bili odkriti v Brežicah¹⁸ na prostoru sedanjega sejmišča. Izvrstno ohranjeni in znanstveno sila pomembni, izrazito keltski grobovi

¹² Baldulf Sarla, Začasno poročilo o izkopavanjih na Gradišču pri Vel. Malenci, GMDS 10, 1929, 11 ss. Isti, Drugo začasno poročilo o izkopavanjih na Gradišču pri Vel. Malenci, GMDS 11, 1930, 5 ss. Isti, Südostforschungen 13, 1936, 23.

¹³ O keltskem vdoru v naše kraje in o keltski zapuščini z ustrezn¹⁹ kulturnohistorično in kronološko interpretacijo je v temeljni razpravi prispeval Stane Gabrov²⁰, Srednjelatensko obdobje v Sloveniji, AV 17, 1966, 169 ss.

¹⁴ Tatjana Bregant, Keltski grob iz Brežic, AV 5, 1933, 378 ss Varstvo spomenikov 10, 1965, 196.

pa so bili odkriti v letih 1962 in 1966 v Dobovi¹⁵ in v Velikem Mraševem 1968. V keltskih grobovih zelo pogosto najdemo obilico železnega orožja: meče, bojne nože, sulice in dele okovja za ščite. Takšno vojaško opremo izredne kvalitete so našli tudi v keltskem grobu v Dobovi, ki po svojem bogastvu kaže, da je bil tam pokopan ugleden vojaški poveljnik. V Dobovi so bili keltski grobovi najdeni prav blizu že opisanega grobišča iz časa kulture žarnih grobišč. Tako imamo v Dobovi primer izredne kontinuitete pokopališkega območja, saj so na tem območju pokopavali prvi Iliri v času žarnih grobišč, nato Kelti, v rimskem času, prvi Slovenci in še danes je nedaleč stran moderno pokopališče. Tritočletna tradicija pokopališča v Dobovi nam že sama po sebi govori o pomembnosti tega kraja v arheoloških obdobjih.

Ob koncu mlajše železne dobe Kelti že gradijo načrtne mestne naselbine-oppida, kakršne so znane iz Francije, Nemčije in Češke. Te naselbine niso več samo na višinah, temveč tudi že v ravninah. Preden smo se lotili obsežnega in sistematičnega izkopavanja v mestnem območju rimskega Nevioduna, smo na podlagi krajevnega imena domnevali, da bomo pod temelji rimskega mesta našli ostanke še starejšega, keltskega mesta. Toda večletna izkopavanja te domneve niso potrdila, kar dokazuje, da so mesto Neviodunum (v keltskem jeziku pomeni Nevio — dunum = Novo mesto) ustanovili šele Rimljani po prihodu v naše kraje in da so rimski naseljenci bili tudi njegovi prvi prebivalci.

Latenska kultura je v svojem poznem razdobju, v zadnjih dveh stoletjih pred n. št., že pripravljala tla rimskemu družbenemu redu in njegovi civilizaciji. Živi trgovski in posredno tudi politični stiki prebivalcev naših krajev s tistimi v severni Italiji, posebej še po ustanovitvi Akvileje leta 181 pred našim štetjem, tehnični in civilizacijski napredek, vse to je približevalo takratne prebivalce Dolenjske in Posavja rimski omiki. K temu je odločno pripomogla medsebojna trgovina, kajti s trgovskimi in političnimi zvezami so si domorodna ilirsko-keltska plemena v naših krajih skušala pridobiti zaupanje in naklonjenost na vzhod prodirajočih Rimljanov, da bi ušli kruti usodi premagancev. Rimljani so pri zasedbi naših krajev morali računati s specifično kulturo in razmeroma visoko civilizacijo, ki so jo že v stoletjih razvili staroselci Iliri in kasneje še Kelti. Temu primerno so tudi obzirno postopali pri uvajanju rimskega upravno-političnega sistema. Zato tudi številne najdbe pri odkrivanju Nevioduna kažejo prvine starega, v zemlji zakoreninjenega ljudstva, ki je v tisočletnem razvoju zapustilo neizbrisne sledove tudi v rimskem času.

S prihodom Rimljanov in z izgradnjo velike itinerarske ceste od Akvileje do Emone ter dalje prek Dolenjske v Siscijo in še naprej v Sirmij in ceste od Nevioduna ob Savi in Savinji navzgor v Celejo je postalo mesto Neviodunum važno križišče poti, pristanišče na Savi pa mu je dalo tudi utrip živahnega trgovskega mesta. Ugodna prometno-geografska lega ter izkoriščanje kopnih in vodne poti sta botrovala ustanovitvi tega mesta, ki je na mah postalo največje in najbogatejše na Dolenjskem in v Posavju.

V tem kratkem pregledu prazgodovine Spodnjega Posavja sem želel poudariti nadvse pomembno vlogo tega prirodnega križišča na jugovzhodnem robu Slovenije ob »brežiških vratih«, ki je v vseh prazgodovinskih obdobjih pa tudi kasneje v historičnih epohah zaradi svojevrstne zemljepisne lege sprejemalo in posredovalo vse tiste vplive, ki so prihajali k nam od vzhoda. Panonska komponenta je v Spodnjem Posavju neizbrisno prisotna in materialni in duhovni kulturi že od davnine vse do današnjih dni, kljub vse večji uniformiranosti modernega časa.

SPODNJE POSAVJE V PRAZGODOVINI

Povzetek

Avtor daje v članku splošen in predvsem informativen pregled o prazgodovini Spodnjega Posavja, najbolj jugovzhodne slovenske pokrajine ob sotočju Save, Krke in Sotle. V članku je poudarjena pomembna vloga tega geografskega križišča na jugovzhodnem robu Slovenije ob »brežiških vratih«, ki je v vseh prazgodovinskih obdobjih, pa tudi kasneje v historičnih epohah, prav zaradi samosvoje zemljepisne lege sprejemalo in posredovalo v predalpski svet

¹⁵ Varstvo spomenikov 9, 1962/64, 141. Varstvo spomenikov 11, 1966, 120 s.

vse tiste vplive, ki so prihajali in še vedno prihajajo k nam od vzhoda, s panonske ravnine. Panonska komponenta je v Spodnjem Posavju neizbrisno prisotna v materialni in duhovni kulturi od pradavnine pa vse do današnjih dni.

Najstarejše najdbe datirajo iz konca mlajše kamene dobe — eneolitika, ki so jih našli v Ajdovski jami pri Nemški vasi. Temu času morda lahko pripišemo tudi nekatere primerke lepo zglajenih in obrušenih kamnitih sekir, kladiv in kopač, ki so jih slučajno našli na raznih krajih. Le-tam najdbam sledi časovno depojška najdba iz pozne bronaste dobe v vasi Silovec in najdba lepega bronaste meča iz savske struge pri Krškem.

Zelo vidno in pomembno mesto v prazgodovini Slovenije zavzema obsežno, že odkopano, toda žal še vedno ne v celoti objavljeno žarno grobišče v Dobovi pri Brežicah. Ta izredno velika nekropola iz obdobja kulture žarnih grobišč (končna faza bronaste dobe in prehod v najstarejšo železno dobo) šteje že 419 grobov in je dala sila dragocene znanstvene rezultate, ki po pomembnosti presegajo jugoslovanski okvir. Nosilec te žarnogrobiščne kulture so bili prvi prebivalci, ki so trdno in trajno naselili ravnico ob Sotli in Savi. Ali smemo v njih gledati prednike kasnejših halštatskih Ilirrov, še ni trdno dokazano.

V velikem vzponu ilirske halštatske kulture v starejši železni dobi, predvsem na Dolenjskem, ki se začne v naših krajih okrog leta 800 pr. n. št. in traja do 3. stoletja, dosežeta svoj razcvet dve važni arheološki postojanki v Posavju: Libna in Velike Malence. V halštatskem času je bila na Libni okrog sedanje cerkve sv. Marijete obsežna utrjena naselbina Ilirrov, katere obrambni nasipi so še danes vidni. Bogate najdbe iz obsežnega, nad 60 goni obsega-jočega grobišča nam povedo, da je bil tam sedež plemenskega kneza. Podobno kot Libna je bila tudi obsežna naravna terasa nad vasjo Velike Malence na desnem bregu Krke pred njenim izlivom v Savo zaradi svoje odlične strateške lege naseljena vsaj že v času žarnogrobiščne kulture. Skozi tisočletja so Velike Malence predstavljale ključ za osvajanje doline Krke in Spodnjega Posavja vsem osvajačem, ki so prihajali od vzhoda. Na Malencah so ugotovili utrjeno halštatsko gradišče, v pozni antiki in v času preselejevanja narodov pa zaživi na istem mestu spei močna trdnjavsko postojanka kot zapora na zahod prodirajočim german-skim ljudstvom. Tako sta skozi vse prvo tisočletje pred našim štetjem dveletni v Posavju dve važni halštatski središči: na Libni in na Malencah. Vsako na drugem bregu Save sta s svojimi višin suvereno obvladovali življenje, še posebej promet v Posavju in na Krškem polju.

Sprčo lepih, predvsem pa zelo številnih žarnogrobiščnih in halštatskih najdb so keltske najdbe iz mlajše železne dobe (od sredine 3. stoletja do prihoda Rimljanov v naše kraje) v Spodnjem Posavju precej skromne, toda zelo lepe. Keltske grobove so našli v Brežicah, v Mraševem in v Dobovi. Slednje odlikujejo bogati in izredno lepo izdelani kosi bojne opreme ugodnega vojaškega poveljnika. Latenska kultura je v zadnjih dveh stoletjih pr. n. št. že pripravljala tla rimskemu družbenemu redu in civilizacijskim normam. Živi trgovski in po-sredno tudi politični stiki prebivalcev naših krajev s prebivalci v severni Italiji, posebej še po ustanovitvi Akvileje leta 181 pr. n. št., tehnični in civilizacijski napredek, vse to je pribli-ževalo takratne prebivalce Dolenjske in Posavja rimski omiki. S trgovskimi in političnimi zvezami so si domača ilirsko-keltska plemena v naših krajih skušala pridobiti naklonjenost in zaupanje na vzhod prodirajočih Rimljanov. Pri zasledbi naših krajev so Rimljani morali računati s specifično kulturo in civilizacijo, ki so jo že v stoletjih razvili staroselci Iliri in novodošli Kelci. Temu primerno so obzirno ravnali pri uvajanju rimskega upravno-političnega sistema in državnega kulta. Zato tudi železine najdbe pri odkrivanju antičnega mesta Nevio-duna kažejo prvine starega, v zemlji zakoreninjenega ljudstva, ki je v tisočletnem razvoju zapustilo neizbrisne sledove tudi v rimskem času.

DAS UNTERE SAVELAND (POSAVJE) IN DER URGESCHICHTE

Zusammenfassung

Der Autor gibt in seinem Artikel einen allgemeinen und vor allem informativen Überblick über die Urgeschichte des unteren Savelandes, der südöstlichsten slowenischen Landschaft an den Ufern der Save, der Krka und der Sotla. Im Artikel wird die bedeutende Rolle dieses geographischen Schnittpunktes am südöstlichen Rande Sloweniens am »Tor von Brežice« hervorgehoben, der in allen prähistorischen Epochen, aber auch später in den historischen, gerade wegen seiner eigenartigen geographischen Lage umstand war, alle jene Einflüsse, die vom Osten, aus der panonischen Ebene, zu uns kamen (und noch kommen), aufzunehmen und weiter in den Vorpalenraum zu vermitteln. Die panonische Komponente ist im unteren Saveland unauslöschlich anwesend sowohl in der materiellen wie auch in der geistigen Kultur von den Urzeiten an bis herauf in unsere Tage.

Die ältesten Funde gehen auf die jüngere Steinzeit zurück — auf das Neolithikum — und wurden in der Ajdovska Jama bei Nemška vas ausgegraben. Dieser Epoche sind vielleicht auch einige Exemplare schön geglätteter und geschliffener Steinaxte, Hammer und Steinbeile zuzuschreiben, die alle durch Zufall auf verschiedenen Stellen gefunden worden sind. Diesen Funden folgt in der Zeit ein Hortfund aus der späten Bronzezeit im Dorf Silovec sowie der Fund eines schönen Bronzeschweres aus dem Flußbett der Save bei Krško.

Einen sehr evidenten und bedeutenden Rang in der Urgeschichte Sloweniens nimmt das Urnenfeld in Dobrova bei Brežice ein, das sehr umfassend und bereits freigelegt, jedoch leider immer noch nicht zur Gänze veröffentlicht ist. Diese außergewöhnlich große Nekropole aus der Kulturrepoche der Urnenfelderzeit (die Endphase der Bronzezeit und der Übergang zur ältesten Eisenzeit) zählt bereits 419 Gräber und gab äußerst kostbare wissenschaftliche Resultate, die ihrer Bedeutung nach den jugoslawischen Rahmen sprengen. Die Träger dieser Urnenfelderkul-

tur waren die ersten Bewohner, die Ebene an der Sotia und Save fest und dauerhaft besiedelt hatten. Ob wir in ihnen die Ahnen der späteren Halstattler Illyrier sehen dürfen, ist noch nicht fest erwiesen.

Im großen Aufschwung der illyrischen Halstattkultur während der älteren Eisenzeit, vor allem in Dolenjsko (Unterkrain), die in unseren Regionen etwa zwischen dem 8. und 3. Jahrhundert v. Ch. festgehalten wird, erreichen ihre Blütezeit zwei bedeutsame archäologische Posten im Saveland: Libna und Velike Matence. In der Halstattzeit befand sich auf Libna rund um die jetzige Kirche der hl. Margarete eine ausgedehnte befestigte Siedlung der Illyrier deren Wehrmauern noch heute zu sehen sind. Kostbare Funde aus der groß angelegten, über 60 Tumult umfassenden Grabstätte zeugen davon, daß dort der Sitz des Stammesfürsten sein mußte. Ähnlich wie Libna war auch die breite Naturterrasse über dem Dorf Velike Matence am rechten Ufer der Krka vor deren Mündung in die Save wegen ihrer vorzüglichen strategischen Lage wenigstens schon zur Zeit der Urnenfelderkultur besiedelt. Jahrtausende hindurch stellte Velike Matence den Schlüssel zur Okkupation des Krkatales und Savclandes dar, und zwar für alte Landnehmer, die vom Osten her kamen. In Matence stellte man eine gesicherte halstattzeitliche Festung fest, in der späten Antike und zur Zeit der Völkerwanderung aber lebt auf derselben Stelle wiederum ein starker Festungsposten auf — als Abriegelung gegen den Westen bzw. gegen die vordringenden germanischen Völker. So blühten im Saveland durch das ganze erste Jahrtausend v. Ch. zwei wichtige Halstattler Zentren: in Libna und Matence. Ein jedes auf einem anderen Ufer der Save konnten sie von ihren Höhen aus souverän das Leben beherrschen, vor allem aber den Verkehr im Saveland und in der Ebene von Krško.

Angesichts der schönen, vor allem aber sehr zahlreichen Urnengräber und halstattzeitliche Funde nehmen sich die Keltenfunde aus der jüngeren Eisenzeit (vom 3. Jahrhundert bis zur Ankunft der Römer in unsere Gebiete) im unteren Saveland ziemlich schlicht aus, sind aber sehr schön. Keltengräber wurden in Brežice, Mraševo und Dobova gefunden. Letztere zeichnen sich aus durch reiche und ungewöhnlich schön verfertigte Stücke einer Kampfausrüstung eines angesehenen militärischen Befehlshabers. Die Kultur der La-Tène-Zeit bereitete in den letzten zwei Jahrhunderten v. Ch. bereits den Boden für die Gesellschaftsordnung und die Zivilisationsnormen der Römer. Die lebhaften Handelskontakte und indirekte politische Berührungen der Bewohner unserer Gebiete mit dem Bewohnern Norditaliens, vor allem noch nach der Gründung von Aquileia im Jahre 181 v. Ch. der Fortschritt in Technik und Zivilisation, alles das verursachte eine Annäherung der damaligen Bewohner von Dolenjsko und dem Saveland an die römische Bildung. Mit Handel und politischen Beziehungen versuchten die einheitlichen illyrisch-keltischen Stämme in unseren Gebieten die Gunst und das Vertrauen der gegen den Osten vordringenden Römer zu erlangen. Bei der Besetzung unserer Gebiete hatten die Römer mit einer spezifischen Kultur und Zivilisation zu rechnen, die bereits in einigen Jahrhunderten von den Aitsassen Illyrern und den Neuankömmlingen-Kelten entwickelt worden war. Demzufolge handelten sie beim Einführen des römischen verwaltungs-politischen Systems und des Staatskultes sehr nachsichtig. Daher zeigen auch die zahlreichen Funde bei der Ausgrabung der antiken Stadt Neviodunum Elemente jenes alten, in der Erde verwurzelten Volkes, das innerhalb einer tausendjährigen Entwicklung unauslöschliche Spuren auch in der Römerzeit hinterlassen hatte.

URBANISTIČNI RAZVOJ ANTIČNEGA POETOVIIJA *

Kljub temu da je po približno 70 letih intenzivnega raziskovalnega dela dobil antični Poetovio dosti jasno podobo, je vendar ravno v raziskovanju razvoja urbanistične podobe mesta še dosti nejasnosti. Arheološko ni mogoče zajeti celotnega obsega legijskega taborišča, ki je bilo eden izmed strženov naselbine, zelo malo vemo pa tudi o predrimski naselbini oziroma predrimskih naselbinah na arealu Poetovija in dejstvo je, da je Drava od antike do danes preložila svoj tok skozi Ptuj najprej na zahod, nato pa je začela zajedati breg spet nazaj proti vzhodu, tako da je odplavila na obeh bregovih dele rimskega mesta². Vse to proučevanje rimskega mesta in njegovega urbanističnega razvoja močno otežuje. Po drugi strani pa je arheološkega gradiva spet toliko, da si vendarle moremo urbanistični razvoj rekonstruirati.

Geografske osnove so v Ptujju skozi vse čase zgodovine odpirale dovolj možnosti za nastanek človeške naselbine: brod čez Dravo, od vzhoda dobro zavarovan z zadnjima izrastkoma Slovenskih goric, Panoramo in Gradom, na pradednem križišču poti. Že v zgodnji železni dobi (kultura žarnih grobišč) je na tej točki, na ploščadi Grajskega griča, zrastle utrjena naselbina³. Žal pa vemo o nekaj stoletij mlajši naselbini iz mlajše železne dobe zelo malo. Na Gradu so odkrili dele obzidja, zidanega v značilni suhozidni tehniki, tam so našli tudi latenske črepinje, značilno latensko vozlasto zapetnico so našli na Panorami, pa tudi drugje na območju Poetovija so našli posamezne latenske predmete, in to na obeh višjih dravskih terasah⁴. Iz neposredne okolice mesta poznamo tudi dve mladoželeznodobni grobišči, znano iz Skorbe, oddaljeno le nekaj sto metrov od velikega rimskega grobišča na Hajdini, in grobišče, ki ga je izpričal najdeni grob v Brstju⁵. Tudi ti grobovi pričajo o naselbini ali naselbinah zadnjega časa pred n. št. na območju Poetovija. Zlasti grobovi iz Skorbe bi mogli govoriti za že večkrat domnevano predrimsko naselje na Hajdini. Drugo tako naselje moramo pa zaradi najdb iskati na levem dravskem bregu, v samem Ptujju, na območju Gradu in Panorame. Razume se, da so rimske gradnje sledove teh naselij močno uničile. A naj omenimo tu tudi to, da morejo tudi republikanski novci, najdeni v Poetoviju⁶, govoriti o obstoju predrimskega naselja ali naselbin, ki so imele še pred okupacijo naših krajev stike z rimsko državo. Ime enega od teh naselij na Hajdini ali levem dravskem bregu je prevzelo tudi rimsko mesto, saj je po mnenju lingvistov ime Poetovio predrimskega izvora⁷.

* Ob 1900-letnici prve omembe Ptujja je osem avtorjev počastilo Bašev spomin s prispevki iz zgodovine Ptujja.

¹ Prispevek je bil prebran na posvetovanju antične seketje Arheološkega društva Jugoslavije, Zadar, maja 1964.

² F. Baš, *Casopis za zgodovino in narodopisje* 28, 1933, str. 83; B. Sarla v Klemene-Sarla *Arheologische Karte von Jugoslawien, Blatt Ptuj, Zagreb 1936*, str. 31.

³ J. Korošec, *Prazgodovinska naselbina na Ptujem gradu, Ljubljana 1951*.

⁴ J. Klemene, *Ptujski grad v kasni antiki, Ljubljana 1950*, str. 18, 55; A. Smodič, *ČZN* 35, str. 1-23; inventarna knjiga muzeja v Ptujju.

⁵ A. Smodič o. e.; *Varstvo spomenikov*, poročilo za leto 1939.

⁶ npr. ob Grajenl; B. Sarla, *Blatt Ptuj*, str. 42.

⁷ A. Kelemina, *ČZN* 28, 1933, str. 118.

Po okupaciji naših krajev so Rimljani zgradili skozi Ptuj nedvomno najprej cesto na vzhod po stari prazgodovinski poti. Cesta je tekla iz Ogleja skozi Emono, Celejo, prišla v Poetovio skozi današnjo Hajdino, tekla po severnem robu Zg. Brega, nekoliko severozahodno od sedanjega muzeja prekoračila Dravo po arheološko dokazanem mostu, tekla naprej po dolinici med Gradom in Panoramo, čez Grajeno in pod obronki Mestnega vrha naprej proti vzhodu proti antični Savariji⁸. Od nje se je v Poetoviju odcepila druga cesta, ki je vodila proti antični Mursi, glavna kopenska cesta iz Italije na vzhod⁹. Ob prehodu teh cest čez Dravo je verjetno že v zadnjih letih pred n. št. nastal legijski tabor, stržen rimske naselbine.

Kot rečeno, arheoloških sledov tabora, stavbnega objekta še do danes ne poznamo. Vendar če pomislimo, je mnogo razlogov, zakaj tabornega areala ne moremo jasno očitati, kot npr. v Carnuntumu itd. Drava je od antike do danes močno preložila svojo strugo, najprej proti zahodu, nato pa je zarežala v breg spet proti vzhodu. Pri tem je morala gotovo odplaviti večje dele sledov mesta na obeh obrežnih terasah, ki sta morali segati prej bliže k reki. To nam pričajo sledovi mostu, v celoti na današnjem desnem bregu, in odtrgane plasti na robovih teras na obeh dravskih bregovih¹⁰. Pri prelaganju dravske struge odplavljena površina severozahodno od mostu ob glavni cesti (uničen je tudi del ceste, ki je vodila na most) na desnem dravskem bregu ob sedanjem Zg. Bregu in Sp. Hajdini je tako velika, da bi mogli nanjo locirati vsaj velik del legijskega tabora in bi mogla Drava tam uničiti njegove sledove. Precej je gotovo načela prvotno podobo tabora tudi gradbena dejavnost civilnega mesta, saj v Poetoviju ni bilo vojaške posadke že s koncem 1. stoletja¹¹. Vse navedeno je zadosten razlog, da na terenu ni ohranjenih ostalin vojaškega tabora. Pa vendar ga moremo z veliko gotovostjo locirati na kraj, ki smo ga pravkar opisali. Ne le da je tu logična lokacija defenzivnega tabora v dravskem limesu¹², tabora, ki naj ščiti glavno cesto ob prehodu čez Dravo, ob cesti skozi Sp. Hajdino in skoraj skozi ves Zg. Breg se nizajo plasti s sledovi iz zgodnjega 1. stoletja, zahodno od tega območja na Zg. Hajdini je razmeroma zelo zgodnje grobišče z večjim številom legionarskih nagrobnikov VIII. Auguste in zlasti XIII. legije Gemine¹³. Najvažnejše pa je, da se ravno na opisano območje izteka vodovod, speljan čez Dravsko polje do Frama, zidan iz opeke iz opekarn XIII. Gemine¹⁴.

Opisani elementi, prazgodovinska poselitve in verjetno v rimski čas žive naselbine domorodcev, rimska cesta, most in vojaški tabor so oblikovali urbanistični razvoj rimskega mesta.

Tako so se vzdolž ceste ob taboru, zlasti v drugi polovici 1. stoletja, razvili deli civilne naselbine, in to skozi današnjo Sp. Hajdino in Zg. Breg. Sledovi pričajo o pretežno lesenih stavbnih objektih, ki jih šele potasi nadomeščajo zidani, tako da moramo v teh sledovih res videti arheološke ostaline civilnega naselja ob taboru, *ca-nabae*¹⁵.

A tudi na drugem bregu Drave nam pričajo arheološke ostaline o tem, da je bila dolinica na severnem koncu mostu pod Gradom in Panoramo naseljena že v 1. stoletju¹⁶. Razmeroma zgodnje drobne najdbe so malone enako številne kot tiste iz naselbinskega dela na Sp. Hajdini¹⁷. Po vseh arheoloških podatkih pa se tudi zdi, da se je ravno ta del mesta po ukinitvi vojaškega tabora med letom 96 in letom 103 razvil v upravno središče mesta. Zaradi prazgodovinskih najdb bi mogli v tem mestnem delu sploh videti jedro predrimske naselbine v Poetoviju. Zanimivo je tudi, da so bili vsi napis, ki omenjajo kateregakoli municipalnega uradnika in dostojanstvenca, najdeni, če so bili in situ, na levem bregu Drave. Zato je Saria že pred leti sodil, da je

⁸ potek ceste, B. Saria, Blatt Ptuj, str. 21, 32.

⁹ B. Saria, Blatt Ptuj, str. 32; S. Pahlč, Arheološki vestnik XV—XVI, 1964—1965, str. 283—55.

¹⁰ B. Saria, Blatt Ptuj, str. 30, 31.

¹¹ E. Rittlerling, RE s. v. Legio; M. Abramčič, Poetovio Ptuj, Wien 1925, str. 14; B. Saria v Hoffmiller-Saria Antike Inschriften aus Jugoslawien 1, Zagreb 1938, 121.

¹² Moczy, Acta archaeologica academiae hungaricae 4, 1953, str. 179.

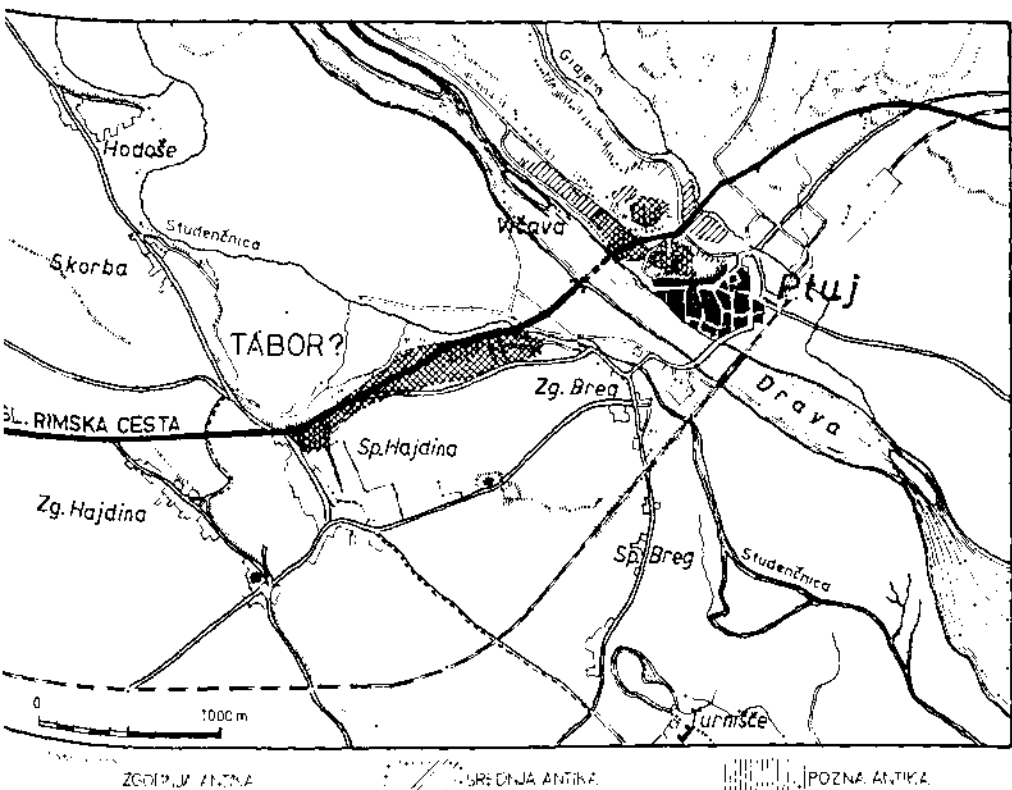
¹³ primerjaj mnenje M. Abramčiča, Poetovio, str. 29.

¹⁴ B. Saria, Blatt Rogatec, str. 22, 27, 28.

¹⁵ tako V. Smid, ČZN 30, 1935, str. 131.

¹⁶ B. Saria, Blatt Ptuj, str. 33; Varstvo spomenikov IX, 152, 196.

¹⁷ primerjaj inventarno knjigo muzeja v Ptuj.

Načrt Ptuja z označeno smiselno cesto in površinami z naselbinskimi ostanki

bil mestni del na levem dravskem bregu upravno središče mesta¹⁸. To domnevo je podprl poletni 1963 najdeni velik stavbni objekt iz konca 1. stoletja z gradbenim napisom, ki govori, da je stavbo dal zgraditi Trajan leta 104 koloniji Poetovio¹⁹.

V drugem in v prvi polovici 3. stoletja je mesto doseglo svoj največji obseg. Na Sp. Hajdini se je ob velikem skladišču, ki ga je 1935 odkopal Šmid, razvil poslovni del mesta, v napisu imenovan Vicus Fortunae. Tam je bil sedež ilirske carine in več manjših svetišč, verjetno posvečenih Izidi, Nutricam, Veneri in Volcanu ter zlasti 1. in 2. mitrej, od katerih je prvi celo najstarejše tovrstno svetišče v srednji Evropi²⁰. Na Zg. Bregu se je mestna četrt tedaj prvič razširila²¹, na levem dravskem bregu pa je bila, kot rečeno, upravna in stanovanjska četrt do Grajene za Gradom in Pano-ramo²². Ob cestah iz mesta so se zelo razširila grobišča, zlasti ob treh glavnih cestah²³. Kot nam pričajo najdbe, mesto ni bilo obzidano.

V drugi polovici 3. in prvi polovici 4. stoletja se je močno razmahnila stanovanjska četrt na Zg. Bregu, katere razsežne vile z mozaičnimi podi so morale biti stanovanja mestnih veljakov tega časa²⁴. Nekaj drugih mestnih delov se je tedaj že začelo

¹⁸ B. Saria, XVI. Berieht der römisch-germanischen Kommission 1926, str. 115, 116.

¹⁹ I. Miki, Kronika XII, 1964, str. 74; I. Miki, CZN, v tisku.

²⁰ B. Saria, Blatt Ptuj, str. 56 ss.

²¹ Ibid. str. 51, I. Miki, Arheološki vestnik XV—XVI, 1964—1965, str. 259 ss.

²² B. Saria, Blatt Ptuj, str. 31—40; R. Bratanič, Arheološki vestnik IV/2, 1933, str. 361 ss; I. Miki, Arheološki vestnik 1960—1961, XI—XII, str. 153 ss.

²³ Primerljaj opis grobišč Blatt Ptuj in Blatt Rogatec s. v. Hajdina; I. Miki, CZN, v tisku.

²⁴ I. Miki, Arheološki vestnik XV—XVI, 1965, str. 259 ss.

krčiti ali odmirati, npr. mestni del pod Gradom okrog muzeja, kjer so odkrili grobišče iz časa I. tetrarhije v ruševinah starejših stavb.²⁵

O urbanističnem razvoju Poetovija v pozni antiki nam največ povesta spremeni obseg in lokacija grobišč. V starih grobiščih so v tem času nastajali le manjši otočki grobovi in še ti verjetno zelo blizu preostalega dela naselja. Tako najdemo sredi zgodnjeantičnega grobišča na Hajdini skeletne grobove brez pridatkov, brez dvoma iz pozne antike²⁶, in podobne grobove v še pred časom zazidanem delu na Sp. Hajdini²⁷. Ti grobovi dajo domnevati, da je osrednji del naselbinskega predela na Sp. Hajdini živel nekako do konca antičnega Poetovija, torej ne le da je bil eden od dveh najstarejših mestnih delov, ampak je bil tudi eden od mestnih delov, ki je najdalje živel še v pozni antiki.

Na območju v il iz 3. in 4. stoletja na Zg. Bregu se je v 4. stoletju razširilo precej obsežno skeletno grobišče z značilnimi pridatki, ki grobove datirajo v konec 4. in delno še v 5. stoletje.²⁸ Verjetno je pokopaval v to grobišče osrednji mestni del, razporejen ob mostu čez Dravo, dokler je bil obsežnejši. Seveda pa je to le domneva.

Prav tako so odkrili vrsto poznoantičnih grobov na Panorami. Grobovi so zvečine brez pridatkov, le nekateri se uvrščajo po pridatkih blizu grobov na Zg. Bregu²⁹. Ti grobovi na Panorami pa so brez dvoma grobišče mestnega jedra ob mostu in pod Gradom. To mestno jedro, ki se je v času nevarnosti spet vedno bolj krčilo na prostor med mostom, Gradom in Panoramo, prav tako kot v zgodnji antiki, pa vidimo tudi v drugih, neposrednih arheoloških ostalinah. To so domnevni ostanki poznoantičnega nasipa in palisad z bermo pod Gradom³⁰, pribežališče na Gradu in Panorami³¹. Kot na Hajdini najdemo tudi pod Gradom in Panoramo ob prehodu čez Dravo še najmlajše sledove antične poselitve v Ptuj, spet nekako na istem kraju kot najstarejše sledove. Ta fenomen nam pojasni geografska oblikovanost terena, del med dravskim brodom, Gradom in Panoramo pa rob terase na Sp. Hajdini so za naselitev najugodnejši. Naselbine so tam nastale, se pozneje združile in razrasle v mesto, da je to pokrilo vmesni prostor. Pozneje pa mu je število prebivalcev upadlo in je mesto odmiralo, da se je spet razdrobilo na naselbinska dela oziroma na naselbini, ki sta še vedno živeli na točkah, najbolj ugodnih za naselitev.

²⁵ B. Saria, Blatt Ptuj, str. 38.

²⁶ pokop tudi vedno poškoduje starejše žgane grobove — B. Saria, Blatt Rogatec, str. 25; I. Mikl, Arheološki vestnik XI—XII, 1960—1961, str. 172.

²⁷ B. Saria, Blatt Ptuj, str. 57; Varstvo spomenikov IX, str. 153.

²⁸ M. Abramčič, Poetovio, str. 14 s. I. Mikl, ČZN, NS II, 1967.

²⁹ B. Saria, Blatt Ptuj, str. 41; P. Korošec, Dela SAZU 3, Ljubljana 1950, str. 177 ss.

³⁰ B. Saria, RE suppl., s. v., Poetovio.

³¹ J. Klemenec, Ptujski grad v kasni antiki, Ljubljana 1950; P. Korošec o. c.

Balduin Saria

LOCA FORNICATA

ZUR KENNTNIS DER URBANISTIK VON POETOVIO

LOCA FORNICATA — PRISPEVEK K URBANIZMU POETOVIA

Mit Franjo Baš verband mich herzliche Freundschaft, seit er im J. 1930 an meinen Ausgrabungen in der spätantiken Festung von Vel. Malence teilgenommen hatte. Dem Andenken an diesen lebenswürdigen und stets hilfsbereiten Menschen sei auch die folgende Arbeit gewidmet, die ein kleiner Beitrag zur baulichen Gestaltung von Poetovio sein will, ein Thema für das sich der Verewigte stets sehr interessiert hat, wie u. a. seine Arbeit »Historično-geografski razvoj Ptuja« (ČZN XXVIII 1933, S. 83—113) bezeugt.

Im Arheološki Vestnik XVIII 1967, S. 193 f. veröffentlichte Frau Iva Mikl-Curk eine fragmentierte Inschriftplatte, die 1964 beim Abbruch der Umfassungsmauer am Nordfuss¹ des Schlossberges in Ptuj, dem antiken Poetovio, zutage kam. Es handelt

¹ In der Erstveröffentlichung irrtümlich na južnem vznožju (am Südfuss).

sich um eine Marmorplatte mit den Dimensionen: H. 0,46, Br. 0,39, D. 0,08—9 m. Die Buchstabenhöhe beträgt 4,5 bis 3,6 cm. Die Schrift ist für die Mitte des 3. Jahrhunderts u. Z. noch sehr sorgfältig. Die Inschrift, die von einem 3,5 cm breiten profilierten Rahmen umgeben ist, ist rechts abgebrochen. Es fehlt etwas über die Hälfte.

Der erhaltene Text lautet:

LOCA. FO [...] / SVO. REDI [...] / T. FL. EXSVP [...] / VICTORIN [...] / ARRI-
ANO [...].

Die ursprüngliche Breite der Platte ergibt sich aus Z. 5, die die Angabe des Konsulats enthält und daher ohne weiteres zu ergänzen ist: *Arriano et Papo co(n)s(ul)ibus* = 243 u. Z. Dabei ergibt sich allerdings ein kleiner Spielraum, da wir den Abstand der Worte, bzw. Interpunktionen von einander nicht genau kennen.

Nun zu den weiteren Ergänzungen:

Z. 1: *loca*, Räumlichkeiten, Lokalitäten, gemeint sind sicherlich Geschäftslokalitäten. Sie werden durch das nachfolgende Wort, von dem nur die beiden Buchstaben F und O erhalten sind, näher bestimmt. Ihre Ergänzung ist nicht ohne weiteres klar. Man könnte an ein mit *forum* zusammenhängendes Wort denken, etwa *forensia* oder den Genetiv *fori*, wobei das in der Zeile noch vorhandenen Raumes wegen noch ein Wort treten müßte, eine nähere Bestimmung, um welches Forum es sich handelt. Für Poetovio ist jedoch das Vorhandensein mehrerer Fora kaum wahrscheinlich. Ich ergänze daher eher zu *fornicata*, *fornicatus* bedeutet mit einem Gewölbe versehen.² *Loca fornicata* sind also gewölbte Räume, wie *via fornicata* eine überwölbte Straße, ein Laubengang ist.

Am Ende der 1. Zeile stand noch die Ergänzung zu *suo* am Beginn der 2. Zeile, wohl *sumptu*. Man könnte auch an *impensu* denken.

Z. 2: *sumptu suo*, auf eigene Kosten bedarf keiner besonderen Erörterung. Schwieriger ist die Ergänzung des folgenden, nur zum Teil erhaltenen Wortes. Nach *REDI* sind noch Reste eines Buchstabens mit einer vertikalen Hasta an der linken Seite erhalten, also M, N, F, P usw. Ich ergänze *redintegraverunt*, »sie stellten wieder her«. Zu erwägen wäre auch, ob nicht ein Verschreiben des Steinmetz vorliegt, der anstelle eines »reaedificaverunt« (bzw. reedificaverunt) ein irrtümlich kontrahiertes »redificaverunt« einmeißelte, ein Irrtum, der immerhin nahe liegt und wofür auch der Raum besser passen würde. Es handelt sich also um die Wiederherstellung von Gewölbelokalitäten durch die in Z. 3. und 4 genannten Personen.

Z. 3: *T(itus) Fl(avius) Exsuperatus*, das Cognomen ist häufig. Ein *Exsuperatus* ist zum Beispiel in Poetovio durch die Inschrift AIJ 324 bezeugt. Darauf muß ein *et* folgen und das abgekürzte Praenomen und Gentile des in Z. 4 genannten *Victorinus*, die wir beide nicht kennen. Das Gentile könnte *Fl(avius)*, wie bei dem erstgenannten, oder *Aur(elius)* gelautet haben, ein Gentile, das im 3. Jahrhundert nach der *constitutio Antoniniana* bei uns überaus häufig auftritt.

Z. 4: Die Ergänzung zu *Victorinus* dürfte wohl sicher sein. Natürlich könnte auch das seltenere *Victorinianus*, das unter anderem durch die Inschrift AIJ 500 bezeugt ist, in Frage kommen. Nach dem Cognomen ist noch ein größerer Raum vorhanden. Hier stand sicherlich die Angabe der Würde, des Amtes der beiden zuvor Genannten. Zu denken ist weniger an die *II viri iure dicundo*, als vielmehr an die beiden Aedilen, denen ja die Marktpolizei und damit auch die Oberaufsicht über die Marktlökalitäten oblag, also *aediles*, *II viri aed. pot.* oder ähnlich.

Z. 5 nennt, wie erwähnt, die beiden Konsuln des Jahres 243 (u. Z.) *Arrianus* und *Papus*.

Mit den vorgeschlagenen Ergänzungen lautete also die Inschrift: *Loca fornicata sumptu suo redintegraverunt T(itus) Fl(avius) Exsuperatus et... Victorinus aediles*³ *Arriano [et Papo con(n)s(ulibus)]*.

² Von *fornix* (Gewölbe). Häufig in Verbindung mit *via*, z. B. Liv. 22, 36, 8 (in *via fornicata quae ad campum erat*). Amm. Marc 26, 8, 9 erwähnt ein *aedificium fornicatum*.

³ Z. B. *Exsuperatus* CIL III 2324, 4168, 10429, 11449, *Exsuperatus* CIL III 1096, 3350, 14354. Man könnte allenfalls auch an das seltenere *Exsuperatius* denken, doch dürfte dafür der Raum nicht ganz ausreichen.

In Übersetzung:

Die Aedilen T. Fl. Exsuperatus und ... Victorinus liessen unter dem Konsulat der Arrianus und Papus (243 u. Z.) die Gewölbe auf eigene Kosten wiederherstellen.

Damit erhalten wir wieder einen kleinen Einblick in die bauliche Gestaltung von Poetovio. Obwohl die neue Inschrift nicht in situ gefunden wurde, dürfte sie nicht von weit her verschleppt worden sein, da im April 1936 beim Stiegenaufgang zum Kanzleigebäude der damaligen Schloßverwaltung, also ganz in der Nähe des Fundortes unserer Inschrift, ein anderes Inschriftfragment gefunden wurde, das ebenfalls [Arriano] et Papo cos. datiert ist und sicherlich auch von einer Wiederherstellung eines Bauwerkes spricht.⁴ Ich komme darauf noch zurück.

Hier in der Nähe müssen also einmal, wohl beiderseits einer Straße, gewölbte Geschäftslokale gewesen sein, die 243 u. Z. einer Erneuerung unterzogen wurden. Die eine der antiken Straßen, die von der römischen Draubücke ausgingen⁵ — die andere führte südlich des Schloßberges im Zuge der heutigen Prešernova ul. —, durchquerte das Gelände der Kaserne, wo sie 1912 angeschnitten wurde,⁶ und verlief dann über die Einsattlung zwischen Panorama- und Schloßberg nach Nordosten. Der bebaute Stadtteil der antiken Stadt reichte hier im allgemeinen nur bis zur Grajana, jenseits welcher eine Nekropole beginnt. Hier in der Einsattlung zwischen den beiden Höhen habe ich im August und im November 1937 eine Versuchsgrabung vorgenommen, da hier zweifellos einer der Schlüsselpunkte für unsere Kenntnis der Topographie von Poetovio liegt.

Auf Grund dieser Grabung habe ich damals einen Bericht verfaßt, der im Jugoslovenski istorijski časopis IV 1938, S. 192 ff. erschienen ist. Daraus gebe ich nachfolgend das Wichtigste.⁷

Der Zweck der vom archäologischen Seminar der Universität Ljubljana im August und November 1937 auf dem Panoramaberg vorgenommenen Grabungen war die Aufhellung einiger topographischer Fragen. Da vom unteren Teil des Panoramaberges, an dessen Fuß die römische Straße von Poetovio nach Savaria verlief, bisher keinerlei Funde bekannt waren, sollte hier durch eine entsprechende Tiefengrabung festgestellt werden, einerseits ob hier der Berg besiedelt und welcher Art diese Bebauung war, andererseits wo die genannte Straße verlief. Zu diesem Zweck wurde gegenüber dem jetzt abgetragenen Westtor in der Umfassungsmauer des Schloßberges, im rechten Winkel zu der modernen Straße ein ca. 50 m langer und 2 m breiter Versuchsgraben ausgehoben. In seinem oberen Teile wurde dabei ein großes Gebäude angeschnitten, dessen Freilegung im August mangels Zeit nicht zu Ende geführt werden konnte. Das Gebäude hat eine Frontlänge von ca. 20 m. Es ist sehr solid gebaut, besitzt 90 cm starke Mauern aus regelmäßig behauenen Blöcken aus Barbara-Kalkstein und war, soviel sich erkennen ließ, nicht unterteilt. Es handelt sich also um einen großen Hallenbau, der in der Mitte der Innenseite der Längsfront Stützpfeiler aufweist, die wohl die Unterlage für die Dachkonstruktion bildeten. Im südwestlichen Teile des Gebäudes sind die Mauern bis auf die Fundamente zerstört. Die Breite des Gebäudes konnte nicht festgestellt werden, ebenso war es nicht möglich das Innere zu untersuchen, da das Gebäude sehr tief in der Erde steckt und die für die Grabung zur Verfügung stehenden Mittel nicht ausreichten. Das Gebäude stammt sicher noch aus dem ersten Jahrhundert, muß aber im 3. Jahrhundert schon teilweise abgetragen gewesen sein, da eine Kanalanlage, die an der Nordostseite vorbeiführt, zum Teil über diese Mauern geführt worden ist. Ebenso wurde der Rest einer sehr späten Mauer gefunden, deren Fundamente durch eine kleine Zwischenschicht getrennt, auf der älteren Mauer aufsitzen. Die erwähnte Kanalanlage bildet die Fortsetzung eines schon zuvor weiter bergaufwärts angeschnittenen Kanals. Er führt den ganzen Berg herunter und ist hier im unteren Teil ausgezeichnet erhalten. Die Seitenwände sind noch bis zu 1,20 m hoch vorhanden. Er muß weiter unten in den Hauptkanal entlang der großen Straße gemündet sein.

⁴ Antike Inschriften aus Jugoslawien (AIJ) I nr. 347; Arch. Karte S. 40.

⁵ Arch. Karte von Jugoslawien, Blatt Ptuj S. 32 ff.

⁶ Arch. Karte S. 34. Der Plan dieser Grabung sowie Photos davon befanden sich seinerzeit im Museumsarchiv in Ptuj.

⁷ Der Plan der Grabung des J. 1937 wurde seinerzeit dem Museumsarchiv übergeben.

Im unteren Teil des großen Versuchsgrabens, der den Zweck hatte, die antike Straße nach Savaria festzustellen, wurden meist stark zerstörte Reste von Privathäusern, zum Teil mit Heizanlagen gefunden. Auch diese waren solid gebaut, das aufgehende Mauerwerk hatte einen Sockel von Barbarastein, darüber Ziegelmauern. Es ließen sich fast überall zwei Bauperioden erkennen. Im untersten Teil des Versuchsgrabens wurde ein großer freier Platz angeschnitten. Ob es sich hier um einen zu den oberen Häusern gehörigen Hof handelt oder um die platzartige Erweiterung der römischen Straße, war nicht zu entscheiden. Auch hier führte quer durch den Platz ein wenn auch etwas zerstörter Kanal. Auf dem freien Platz lag eine Steinbettung, die vielleicht die Unterlage für ein Denkmal oder dergleichen bildete, was dafür spräche, daß es sich hier um einen Platz und nicht um einen Hof handelt. Die älteren Bauten werden durch eine gut erhaltene Großbronze Vespasians datiert. In einer Tiefe von nahezu drei Metern wurde noch eine Münze des Kaisers Hadrian gefunden. Die ungeheure Verschüttung, verursacht durch die von den Berghängen herabgeschwemmte Erde, war auch der Grund, warum von diesem Gebiet bisher so gut wie keine Funde bekannt geworden sind. Die Grabung des Jahres 1937 hat gezeigt, daß wir hier überall dichteste Besiedlung haben und also mitten in der geschlossenen römischen Siedlung stehen. Dasselbe ergab auch eine kleine Versuchsgrabung im August desselben Jahres auf halber Höhe des Panoramaberges. Auch hier wurde ein entlang einer Straße führender Kanal angeschnitten. Diese Straße verläuft im rechten Winkel zu der von Abramić 1911 freigelegten. Offenbar war hier das Straßennetz rechtwinkelig wie in Emona und Flavia Solva.

Ob sich unter den 1937 angeschnittenen Gebäuden, etwa bei dem erwähnten großen Hallenbau, um die *locus fornicatus* unserer Inschrift handelt, wäre möglich, doch läßt sich darüber nichts sagen. Ich würde diese nach der Fundstelle der Inschrift eher etwas weiter gegen die Grajena zu suchen. Bemerkenswert ist jedoch, daß bei den Grabungen in diesem Gebiet nicht nur 1937, sondern auch früher schon überall mindestens zwei Bauperioden festgestellt werden konnten, Erneuerungen, die auch aus unserer Inschrift hervorgehen.

Frau Mikl-Curk hat in ihrem Bericht bereits auf das oben erwähnte, ganz ähnliche Inschriftfragment aus Poetovio hingewiesen, das ich AIJ Nr. 347 und Archäologische Karte von Jugoslawien, Blatt Ptuj S. 40, veröffentlicht habe. Es stammt aus demselben J. 243 u. Z., erhalten ist hier der Name des zweiten Konsuls Papius. Es handelt sich um das Fragment einer wesentlich kleineren Platte ebenfalls aus weißem Marmor, auf dem vor der Datierung einige Personennamen im Ablativ stehen. In meiner Veröffentlichung in den AIJ habe ich die Vermutung geäußert, daß es sich um Stifternamen handelt. Auf Grund der neuen Inschrift können wir jetzt sagen, daß es sich um Personen handelt, die gleichfalls zur Erneuerung eines Baues beigetragen haben. Ob es ebenfalls die *locus fornicatus* sind oder andere Gebäude, muß dahin gestellt bleiben. Jedenfalls zeigt auch dieses Fragment, daß damals in Poetovio größere Erneuerungen oder Wiederaufbauten vorgenommen wurden.

Die Frage erhebt sich nun, was die Veranlassung dafür war. Von irgendwelchen feindlichen Einfällen um diese Zeit wissen wir nichts. Dagegen zogen damals im Gefolge der internen Machtkämpfe im Römischen Reich mehrfach römische Truppen, zumeist Barbaren hier durch. Wenige Jahre zuvor, 238, zogen z. B. die zügellosen Scharen des Maximinus Thrax, von denen der Kaiser abhängig war, durch das westliche Pannonien nach Italien. Wie diese damals in dem von der Besatzung und von der Bevölkerung verlassenen Emona gehaust haben, ist bekannt.⁴ Trotzdem möchte ich nicht unbedingt ein besonderes kriegerisches Ereignis als Grund dafür annehmen, daß damals Erneuerungen in größerem Ausmaß vorgenommen wurden. Die wirtschaftlichen Verhältnisse waren seit dem Ende des 2. Jahrhunderts im allgemeinen trist, die Bauten mögen allmählich schon so verfallen gewesen sein, daß eine Erneuerung schließlich notwendig wurde. Die kurze Ruhepause unter Gordian III. und mehr noch anschließend unter Philippus Arabs, der bekanntlich die 1000-Jahrfeier der Stadt Rom beging, dürften endlich die Möglichkeit zu größeren Renovierungen geboten haben.

⁴ Herodian VIII 1.

Man hat im allgemeinen bisher die Ausgrabungstätigkeit auf dem Gebiete von Poetovio aufs rechte Draufer verlegt, wo es keine besonderen Terrainschwierigkeiten gab und die römischen Ruinen nicht allzu tief in der Erde stecken. Das hat daher auch manchen Forscher dazu verleitet, das Zentrum der antiken Stadt etwa auf den Fluren von Hajdina zu suchen. Es wäre sehr zu begrüßen, wenn einmal auf dem oben erwähnten Gebiet zwischen Panorama- und Schloßberg eine größere systematische Grabung vorgenommen werden könnte. Die dafür erforderlichen Mittel wären freilich nicht gering.

LOCA FORNICATA
PRISPEVEK K URBANIZMU POETOVIA

Povzetek

Pri podiranju severnega obzidja na ptujskem gradu je bil leta 1964 najden fragment nekega napisa, ki ga je gospa Iva Mikl-Curk objavila v Arheološkem vestniku XVIII 1967, str. 183 s. V svojem prispevku avtor ta napis dopolnjuje in opozarja pri tem predvsem na prvo vrsto, ki odpira skromen vpogled v gradbeno oblikovanje mestnega središča Poetovija. Tu so namreč očitno omenjeni loca fornicata, obokani poslovni prostori, ki sta jih leta 243 po n. št. na lastne stroške obnovila Exsuperatus in Victorinus, domnevno dva poetovijska edila. Podobno, nekoliko manjši, a prav tako fragmentiran napis je bil najden že pred vojno v neposredni bližini sedanjega najdišča. Tudi ta je najbrž omenjal neko obnavljanje. Celotno, izpopolnjeno besedilo novega napisa je navedeno v nemškem tekstu. Avtor ob tej priložnosti na kratko ponavlja poročilo o svojih izkopavanjih, ki jih je bil opravil leta 1937 v bližini najdišča sedanjega napisa in objavil v Jugoslovanskem istoriskem časopisu IV 1938, str. 192 ss. Takrat je bilo delno odkopano neko poslopje z veliko dvorano in pri tem ugotovljenih dveje gradbenih period. Ait je to poslopje istovetno z našimi loca fornicata, za sedaj še ni mogoče potrditi. Topografija tega mestnega predela je namreč še mnogo premalo poznana, saj se je izkopavalo večinoma na desnem bregu Drave. Obsežnejša kopanja npr. na sedlu med gradom in Panoramo bi bila zato zelo zaželena, vendar pa leže tu temelji rimskih stavb, kakor je avtor leta 1937 mogel ugotoviti, do tri metre globoko.

ZGODOVINARJEVA PARALEGOMENA K NOVI IZDAJI FREISINŠKIH SPOMENIKOV

HISTORISCHE PARALEGOMENA ZUR NEUAUSGABE DER FREISINGER DENKMÄLER

Ko pregledujemo bibliografijo del o Freisinških spomenikih (FS) in prebiramo ta dela, se nam nehotе vse bolj utrjuje vtis, da domača slovenistika s proučevanjem teh najstarejših zapiskov v slovenskem jeziku nekako ni imela sreče — razen v svoji resnični »zlati dobi« nepolnih treh desetletij med izidom prvega Nahtigalovega prispevka z naslovom »Freisingensia« v ČZN (1915) pa do izida Isačenkove knjige »Jazyk a pôvod Frizinských památek« (Bratislava 1943). Ko posvečam s stališča zgodovinarja zasnovani pregled, kje stojimo pri preučevanju FS četrť stoletja po koncu te »zlate dobe«, spominu pokojnega prijatelja Frana Baša, se z njim spominjam hkrati uredniškega koncepta obeh velikih urednikov mariborskega Časopisa — posebej še Kaspretove in Baševe misli, naj bi Časopis obravnaval poleg ožje Spodnje Štajerske s Prekmurjem tudi posebej koroške Slovence in vsa zgodovinska in sorodna vprašanja, zvezana s preteklostjo vsega nekdanjega severnega slovenskega ozemlja od Karantanije do Panonije.

Ker je uvodni pregled »usode FS v slavistiki«, ki ga je v letošnji izdaji FS podal urednik knjige Jože Pogačnik,¹ tako zožen samo na vprašanje slovenstva ali neslovenstva FS in poleg tega tudi kronološko zmeden in zaradi tega nepopoln in nejasen, nam ne preostane nič drugega, kot da proučevanje FS pregledamo sami vnovič.

Nesreča slovenistike pri FS se je začela že s Kopitarjem, ki mu je poštenl Dobrovský (prepričan, da gre za »novo odkritje v obsegu kranjsko-slovenske književnosti... v ilirsko-koroškem dialektu«)² prepustil prvo znanstveno objavo FS in ga celo silil k njej, češ da »se bolje spodobi, da se lotijo objave najstarejšega odlomka svoje literature rojeni Kranjci, kot da bi to storil jaz Čeh« (27. novembra 1812). V dopisovanju med njima so se sicer pokazala glede jezika FS že skoraj vsa vprašanja, ki se pletejo okrog FS med jezikoslovci do danes, vendar se Kopitar z objavo ni obotavljal le poldrugo desetletje, ko sta ga prehitela Rusa Köppen (z objavo) in Vostokov (s temeljitim filološkim komentarjem; oboje 1827), marveč četrť stoletja, do svoje knjige Glagolita Clozianus (1836), ki pa je mogla po Vostokovu prispevati »k razlagi FS zelo malo« (Vondrák).³ Nato smo imeli sicer res skoraj pol stoletja v Miklošiču največjega slavista njegovega časa,⁴ toda FS so mu pomenili v smislu njegove pa-

¹ Freisinger Denkmäler — Bržiński spomeniki — Monumenta Frisingensia (Literatur — Geschichte — Sprache — Stilart — Texte — Bibliographie); Entwurf und Redaktion: Jože Pogačnik; München 1968 (poslej kratice FD). J. Pogačnik, Das Schicksal der Freisinger Denkmäler in der Slavistik, FD, 3—17.

² V. Vondrák, Frisinské památky, V Praze, 1896, 2—4, 65—67.

³ P. I. Köppen in A. H. Vostokov, Sbornik slovenskikh pamjatnikov, nahodjaščihsja vně Rossii I, Sanktpeterburg 1827, 1—66, I—IX; B. Kopitar, Glagolita Clozianus, Vindobonae 1836, XXXIII—XLVII; V. Vondrák, n. d., 4—5.

⁴ V. Jagić, Istorija slavjanskoj filologii, Sanktpeterburg 1910, 691—715; M. Murko, Franc Miklošič, LMS 1891, 251—269; R. Nahtigal, Franc Miklošič, LZ 46, 1925, 561—572; R. Kolarik, Franc

nonške teorije pomembno sredstvo pri njenem dokazovanju, češ da »nihče, kdor preiskuje stvar nepristransko, ne bo tajil, da so tako imenovani FS panonskim tekstom bliže kakor katerikoli drugi spomenik slovanskega jezika.«⁵ Sicer je priznaval razliko med (karantanskim) jezikom FS in (cerkvenoslovanskim) jezikom, ki sta ga uvedla — po njegovem mnenju na podlagi živega jezika panonskih Slovanov — v književnost solunska brata, seveda ga pa ni posebno vznemirjalo, če je kdo dokazoval čim ožje sorodstvo FS v jezikovnem pogledu s starocerkvenoslovanskim jezikom. Ko je Jagić dokazal zgrešenost panonske teorije in so mu v tem povsem pritrdila tudi Oblakova raziskovanja makedonskih slovanskih dialektov, je Miklošičevo stališče obremenilo raziskovanje FS z novo utežjo v prid že od začetka (Vostokov) prisotne teorije o močnem cerkvenoslovanskem vplivu na nastanek FS. Jagić je namreč odgovoril na navedeno Miklošičevo trditev, da »ima za nas to bližnje sorodstvo sedaj za razlago drug temelj, ker nimamo jezika FS za čisto slovenščino, marveč za starocerkvenoslovansko slovenščino.«⁶

Težiče razpravljanja o FS se je preneslo konec prejšnjega stoletja med oba slavistična profesorja dunajske univerze — Hrvata Vatroslava Jagića in Čeha Vaclava Vondráka. Vondrákova izdaja FS »Frisinské památky, jich vznik a význam v slovanském písemnictví« (Praga 1896) — klasično in do danes (tudi po sedanjih novih izdajah slovanskih filologov v nemščini!) v nekaterih pogledih (glede slovarja, objave s FS sorodnih tekstov ipd.) še nenačeto delo — stoji še povsem v okviru Jagićevih temeljnih stališč: kljub ugotovitvi, da je bavarska (»svetoemmeramska«) spovedna molitev predloga tako za FS III kot za spovedno molitev v Slnajskem evhoglogiju (SE), namreč brani Vondrák mnenje, da so FS nastali na podlagi cerkvene slovanščine in da bi jih brez cerkvenoslovanske književnosti ne bilo (16). Prevoda obeh spovednih obrazcev (FS I in III) naj bi bila nastala po 870 v Panoniji — v prostoru, kjer se je »stikal slovaški in slovenski živelj« — kot delo »nekega slovanskega duhovnika, po vsem domačina, ki mu je bila cerkvena slovanščina znana, ki je pa vendar ni bil povsem zmožen« (22); za FS II (Adhortatio ad poenitentiam) pa je sodil, da je nastala — zvezana neposredno ali verjetno posredno po nekem tretjem viru zahodnega izvora s Klimentovim govorom o mučencu — najbrž na velikomoravskem ozemlju, odtod je prišla k Slovincem bodisi naravnost, bodisi s posredovanjem hrvatskih glagoljašev (26 sl., 32 sl.). Jagić je sicer zavračal trditve o bohemizmlu v FS, vendar pa je na tej podlagi dopuščal že pred prihodom Konstantina in Metoda ustno uporabo različnih spovednih obrazcev »na Moravskem in v Panoniji« — takšne molitve naj bi bil sprejel Konstantin v svoj obrednik, »gotovo po jezikovnih oblikah in nekaj izrazih izenačene z običajnim jezikovnim tipom starocerkvenoslovanske«. Tako je razlagal stik SE s FS I in III ter s starovisokonemsko spovedno molitvijo. Za FS II pa je trdil, da je mogoče razložiti njen stik s Klimentovim govorom le s postankom tega govora za Klimentovega dela »na Moravskem ali v Panoniji« in s tem, da je »bil na kakršenkoli način znan ta govor pač tudi tistemu, ki je bil pravi avtor teksta FS II«. Iz razlike med FS II in homilijo »danes ni mogoče sklepati ničesar več v korist panonskosti, kajti sedaj moramo vztrajati na jezikovni odvisnosti FS od starocerkvenoslovanskega jezika«.

Tedaj pa je Vondrák v svoji »Studie z oboru církevněslovanského písemnictví« (Praga 1903) prvič skušal ugotoviti ne le medsebojno razmerje med FS in SE, marveč tudi njuno razmerje do starovisokonemskih in latinskih predlog na eni ter do celotnega Klimentovega dela na drugi strani. Takoj naj pripomnim, da glede prvega razmerja niti zdaleč ni razpolagal z zagotovljenimi temelji raziskovanja, kajti tedaj je veljalo, da zaradi najrazličnejših medsebojnih vplivov sploh ni mogoče trdno postaviti kakršnekoli genealogije latinskih (do danes v veliki meri še ne objavljenih!)

⁵ Miklošič, Čas 21, 1926/27, 1—23, in L. Z 48, 1928, 33—41, 108—115, 165—178, 237—243, 303—310, poleg tega še SBL II (5. sn., 1933), 118—122.

⁶ Za odmev teh stališč pri Slovincih prim. ne le L. Hrovat, Staroslovenščina, v Zlati vek, Ljubljana 1863, 258 sl., 282—284, marveč še I. 1888 tudi J. Marn, Jezičnik 26, str. 29—31 in 65.

⁷ V. Jagić, Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, 2. Hälfte, Denkschr. d. k. Akademie d. Wissensch. in Wien, 1900, 35 (2. izd.: Entstehungsgeschichte ... Berlin 1913, 219).

⁸ V. Jagić, v oceni AtsPh 18, 1896, 599; Zur Entstehungsgeschichte II, 53 sl. (Entstehungsgeschichte, 231—259).

in nemških obrazcev spovednih molitev. Rezultati Vondrákove preiskave so bili kljub temu presenetljivi. Prevod svetoemmeramske molitve v SE se po Vondrákovi analizi delno razlikuje od Klimentovega sloga in približuje jeziku FS. Kljub predelavi v starocerkvenoslovanskem jezikovnem smislu je torej sprejel Kliment v svoj »spovedni red« že poprej »prevedeno besedilo«, kakršno je bilo v uporabi že pred začetkom dela bizantinskega poslanstva na Velikomoravsko (42–48), pri čemer »je treba v prvi vrsti pomisliti na Panonijo« (48). Spovedni red v SE kot celota nima bizantinske predloge, marveč je sestavljen z uporabo bistvenih zahodnih sestavnih delov (22–44). FS II je nasprotno v celoti zaokrožena Adhortatio ad poenitentiam zahodnega izvora; v ta izvor spadajo tudi sestavine, ki se v drugačnem okviru ponavljajo v Klimentovi homiliji o mučencu (od začetne misli o Adamovem izvirnem grehu naprej). Ker je po besednem soglasju izkazan stik med FS in SE po slovan-
s-ki predlogi in ker je v Klimentovem govoru nekaj mlajših in dognanejših oblik (iz katerih ne bi mogle nastati okornejše oblike prevajanja v FS II) ter nekaj nesporazumov, je Vondrák trdil, da je uporabil Kliment v svojem govoru misli starejše, v jeziku FS sestavljene predloge za FS II (8–18). »FS niso nastali po cerkvenoslovanskih predlogah. Vendar je na drugi strani treba priznati, da se kaže v njih nedvomen vpliv cerkvene slovanščine« (46). »Staronemški teksti so bili brez dvoma prevajani najprej kakorže v domače panonsko narečje..., na tej podlagi pa se je tu in tam popravilo besedilo s pomočjo cerkvene slovanščine« (49).

Jagić se je sprva tem rezultatom uprl,⁸ na vnovično Vondrákovo dokazovanje nesporazumov v SE (pri čemer je pa tudi Vondrák priznal, da tudi FS II ne reproducira v celoti neokrnjene skupne predloge) pa je priznal, da »dobiva s tem domneva o obstoju tretje predloge v slovanskem jeziku večjo verjetnost.«⁹ Vendar je v Entstehungsgeschichte ostal tudi v novi izdaji pri nespremenjenem besedilu,¹⁰ pa tudi še v razpravi o Metodovih učencih, objavljeni že v letu njegove smrti,¹¹ je trdil za FS: »iako niso pisani čistim crkvenoslovanskim jezikom, ipak se njihova zavisnost od crkvene slovenštine ne može poreći; slovenska ih je liturgija u Panoniji i koraškom susedstvu izazvala, ona jim je pomogla svojim jezikom«. Že zgodaj se je v teh razpravah uveljavilo spoznanje, ki ga je močno podčrtal tudi Vondrák in ki mu je pritegoval Jagić, da je treba razlikovati med FS I in III z ene ter FS II z druge strani — ne le zaradi tega, ker je različna grafična oblika (napake pri delitvi besed, substituiranje slovanskih glasov po nemškem posluhu ter v smislu bavarske grafične šole), marveč tudi zato, ker je besedilo ponekod krajšano in okrušeno; pogosto se ponavlja mnenje, da je FS II pisan po diktatu (ali vsaj prepisan po zelo slabem rokopisu), medtem ko sta bila ostala dva teksta prepisana po predlogi.

V slovanskem jezikoslovju je le Stanislav Škrabec v vsem svojem delu — kadar koli se je dotikal FS — branil že od l. 1881 stališče, da ni v jeziku FS nič takega, kar bi bilo potrebno razlagati z zunanjimi vplivi na slovenski jezik in njegov razvoj;¹² Vatroslav Oblak — teh spomenikov se je dotaknil le nekajkrat mimogrede in na kratko — je po jeziku FS domneval njihov nastanek v zahodnem ali severnem delu Koroške, vpliva cerkvenoslovanskega jezika pa ni izključeval, čeprav je sodil, da »dela težave«;¹³ končno je Matija Murko trdil, da gre za zapis v živem slovenskem jeziku ter da je vsak vpliv po starocerkvenoslovanskih predlogah dvomljiv.¹⁴ Vendar teza o starocerkvenoslovanskem vplivu (ali celo temelju) ni prevladovala le v raziskovanju FS zunaj slovenske znanosti, marveč je imela pod Jagićevim vplivom tudi

⁸ V. Jagić, AfslPh 27, 1905, 395–412.

⁹ V. Vondrák, AfslPh 28, 1906, 256–260; V. Jagić, prav tam, 260 sl.; prim. pri nas poročilo I. Grafenauer, Razni popravki, DiS 31, 1928, 104–106.

¹⁰ V. Jagić, Entstehungsgeschichte, 254–255.

¹¹ V. Jagić, Izgnani iz Moravske posle smrti Metodijeve (Bratstvo 17, 1923), sedaj v Izbranih krajši spisi, Zagreb 1948, 414.

¹² St. Škrabec, Jezikoslovni spisi I, Ljubljana 1915–1919, 140–150 (pialnice Cvelja i. 1891), 168–175 (1881), 241–244 (1883).

¹³ V. Oblak, LMS 1890, 183; AfslPh 16, 1894, 156, 163; 18, 1896, 238 sl.; 19, 1897, 321–328; LZ 15, 1895, 306 (op.), 310; za stališče v privatni korespondenci gl. M. Murko, Dr. Vatroslav Oblak, Knj. zov. knjižnica 6, 1899, 268 sl.

¹⁴ M. Murko, n. n. m.; Geschichte der älteren südslavischen Litteraturen, Leipzig 1906, 54–56; Die südslavischen Litteraturen, v Die osteuropäischen Litteraturen und die slavischen Sprachen, Berlin–Leipzig 1908, 199.

pomemben vpliv na njegove slovenske učence, kot kažejo npr. formulacije o FS v obeh izdajah *Kratke zgodovine slovenskega slovstva* Ivana Grafenauerja,¹⁵ čeprav gre tudi po njegovem mnenju seveda za zapise v slovenskem jeziku. V resnici je ustvaril temelj za pravo slovenistično raziskovanje FS šele Vondrák s svojimi študijami, ki jih Jagić v svoji končni sintezi sploh ni upošteval; začenja pa se to preiskovanje z Nahtigalovimi *Freisingensia* I–III.

Odtlej je dobri dve desetletji v raziskovanju temeljnih vprašanj FS prevladovala slovenska znanost, in sicer s smiselno razdeljenim sistematičnim študijem z vseh strani; 1. 1937 pa je bilo to delo končno kronano z novo, glede samega teksta FS vzorno izdajo spomenikov, ki je pa zaradi preveč skromnega obsega komentarja vendarle samo deloma zamenjala starejšo Vondrákovo. Tedanje raziskovanje začetkov slovenske pisane besede je bilo v naši znanosti redek primer individualnega in vendar skupnega dela: Nahtigal je postavil temu delu temelj s široko zasnovano programatično razpravo s stališča najširše razumljene slovanske filologije, Ramovš pa jih je analiziral v okviru zgodovine slovenskega jezika; Milko Kos je razčlenil paleografska vprašanja in očistil pomot njihov zgodovinski okvir, Franc Ušeničnik pa je raziskal liturgičnozgodovinski okvir, v katerega spadajo; medtem ko se je univerzitetna književna zgodovina FS komaj dotaknila,¹⁶ pa je Ivan Grafenauer v smislu svoje teze iz 1. 1916, da stare literature ne gre obravnavati le »z jezikovnega stališča«, marveč tudi kot »dokazilo o sočasnem duševnem življenju, dokaz kulture«, ¹⁷ krenil po Vondrákovi poti in še naprej od nje, ko je iskal mesto FS med tovrstnimi latinskimi in nemškimi teksti tedanjega časa, jim iskal zgodovinske okoliščine nastanka in jih skušal obenem uporabiti kot vir za slovensko življenje v zgodnjem srednjem veku.

Rajko Nahtigal je začel svoja *Freisingensia* z razlago dotlej nejasnega izraza »vuzmazi, v uzmaztue« iz slovenščine (in z nekaj podobnih razlag tudi še v nadaljevanju), nato pa prešel k obsežnemu in podrobnemu obravnavanju pojava nosnikov v FS, primerjajoč jih — po vzgledu podobnih stališč St. Škrabca in V. Oblaka — s slovenskimi dialekti.¹⁸ Kljub priznavanju »stikov s stekslon. književnostjo« je pokazal rezultat tega pretresa, da gre za »slovenski jezikovni spomenik z vsemi glavnimi in važnimi črtami našega jezika« ter da »sploh kažejo sledove tedanjega živega jezika« (116), pri čemer so FS »glede refleksov prv. nosnih samoglasnikov v vseh bistvenih črtah v najbližjem rodstvu s skupino narečij, ki jih tvorijo dandanes rožanščina, rezijanščina in ziljščina in kl so jo tvorile nekdanje še dalje na sever in zapad« (121). V *Freisingensia* III (Važnost latinskega dela brižinskega kodeksa in njegovih pripiskov za vprašanje o postanku in domovini slovenskih odlomkov)¹⁹ pa je Nahtigal »utrl čisto nova pota do razrešitve vprašanja FS« (Ramovš),²⁰ in sicer s filološko-zgodovinskim proučevanjem, katerega širino, temeljitost in samokritičnost v sklepanju moremo toliko bolj občudovati, kolikor bolj izginja v sodobnih podobnih slovenističnih raziskovanjih (vštevši najnovejšo izdajo FS) spoznanje o potrebnosti te vrste priprav za jezikovno in stilno raziskavo. Po pretresu vsega, kar je bilo dotlej napisanega o FS in o vsebini kodeksa, v katerem so se ohranili, je sklepal, da gre pri kodeksu za pridržni in obredni priročnik, kakršnega je mogel uporabljati le škof, po zgodovinskem zapisku v kodeksu (iz l. 972) pa, da naj bi bil to freisinški škof Abraham; FS naj bi bili zapisani po Nahtigalovem domnevanju med 972 in 983 (Pogačnik reproducira to premalo jasno, med enakim poročilom o mejah, ki jih je pozneje postavil šele Kos!), ko naj bi se bil mudil Abraham, zaradi svoje politike preganjan iz Freisinga, na koroških posestvih svoje škofije. Te sklepe je potrjeval z raziskovanjem posestnega razvoja freisinške cerkve, ki je kazala prav v Abrahamovem času (957–994) izredno zanimanje za zaokroževanje svoje posesti okrog

¹⁵ I. Grafenauer, *Kratka zgodovina slovenskega slovstva* 1, 1917, 12–14 (s popravki po kazalu str. IV, ter v II, 1919, 304); 2. izd., 1920, 29–32; gl. tudi op. 9.

¹⁶ Fr. Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti*, Ljubljana 1929, 8 sl., 2. izd. 1. snopca 1932, 4 sl., uvod 1938, 2* sl.; »Stoletja beležk brez literarne iradicije« v slovenski literarni zgodovini, LZ 53, 1933, 289–295.

¹⁷ I. Grafenauer, *Sliski (ljubljanjski) rokopis*, DiS 29, 1916, 239.

¹⁸ R. Nahtigal, *Freisingensia* I in II, CZN 12, 1915, 1–12, 77–122.

¹⁹ R. Nahtigal, *Freisingensia* III, ČJKZ 1, 1918, 1–63.

²⁰ Fr. Ramovš, oc. ČJKZ I/1, LZ 38, 1918, 368 sl.

Vrbskega jezera ter na zgornjem Koroškem. To je bilo zgodovinsko potrdilo filološkega sklepanja, da so FS zapisani v jeziku, sorodnem severozahodnemu slovenskemu dialektu. Z zgodovino ne le freisinske, marveč tudi regensburške in salzburske cerkve v Vzhodni krajini in Panoniji pa rešuje tako vprašanje stika starovisokonemških spovednih molitev v SE kakor tudi »sledovc stare cerkvene slovanščine« v FS, tj. vprašanje, »kako je ... postala starocerkvenoslovanska cerkvena književnost vir za brižinsko-slovenski ordo confessionis, sestoječ ne le iz dveh molitev, naslanjajočih se na glagolsko in starovisokonemsko, temveč tudi iz homilije, podobne starocerkvenoslovanski sv. Klementa« (61). Programatski značaj razprave se je izrazil posebej v pozivu zgodovinarjem in cerkvenim zgodovinarjem, naj vnovič preiščejo ves kodeks, vlogo Freisinga in posebej Abrahama v slovenskih pokrajinah ter liturgični značaj FS in njegov okvir. Kakor je razvidno iz opomb k izdaji SE,²¹ je Nahtigal do konca ostal pri težah, postavljenih v Freisingensia III; raziskovanje FS je posledje dopolnjeval zlasti s proučevanjem izvora posameznih besed,²² s proučevanjem SE in pripravljanjem njegove izdaje — ki pa je ostala brez glavnega dela (razprave o jeziku in literarnih zvezah), v katerem je napovedoval svoj odgovor tudi na vprašanje o razmerju do FS²³ — in s podrobno analizo naglasnih znamenj v FS v Freisingensia IV (če avtor posebne razprave o tem vprašanju v novi izdaji za to obravnavanje ni vedel in zato pripisuje njene teze Ramovšu, bi bila pač dolžnost urednika, da ga nanj opozori — saj skoraj ne upamo verjeti, da je ostala skrita tudi njemu?), kjer sicer skuša ne povsem uspešno obraniti svoje teze iz Freisingensia III zoper nekatere pomisleke, ki so nastali ob vnovičnem študiju rokopisnega kodeksa.²⁴

Milko Kos je namreč ugotovil,²⁵ da kodeks ni nastal kot celota, marveč s skupno vezavo šestih posamično nastalih sestavnih delov; vendar so bili nekateri teksti vpisani na različnih še praznih prostorih kodeksa potem, ko je bil že vezan (najbrž 1022/23, gotovo pa najkasneje do l. 1039). FS I je zapisan v četrtem sestavnem delu kodeksa z roko, ki je pred vezavo cdina vpisovala vanj; pred FS I je vpisala v svoj pergamentni zvezek več za vsakega duhovnika uporabnih liturgičnih besedil (skoraj v celoti jih je objavil v prepisu J. Turka Fr. Ušeničnik²⁶), ki nimajo s slovenskim obrazcem »splošne spovedi« po Kosovem in Ušeničnikovem mnenju nikakršne ožje organske zveze. Šesti del kodeksa — v katerem so najprej štiri različne roke (nekatero v dveh kolonah, druge čez celo stran) zapisale več liturgičnih, pridličnih in zgodovinskih besedil, nato sledita z eno izmed teh rok zapisana FS II in III (l. 158—161'), in nato še dve pridigi, zapisani z nekoliko mlajšo roko, ki je dodala (še neuvezanemu?) zvezku še en kvaternij pergamenta — pa je služil »za slučajnostne vpise najrazličnejše vsebine« (7). Sklepanje iz kodeksa kot celote je postalo s tem nemogoče. Paleografska analiza rokopisa obeh rok FS je omejila nastanek slovenskih zapiskov na četrto stoletje pred in po l. 1000 (torej približno 975—1025). Zgodovinski zapiski v kodeksu so pokazali, da so zapisani FS II in III po 972, pa pred 1022/23, FS I prav tako pred 1022/23, najkasneje pa pred 1039. Abrahamovo zanimanje za koroški prostor je sicer nedvomno, vendar ni mogoče dokazati, da bi se bil med svojim izgnanstvom iz Freisinga (trajalo je le do 979) mudil posebej na Koroškem ali da bi bilo to zanimanje zvezano s kakimi Abrahamovimi rodbinskimi zvezami s koroškim plemstvom.

Ko je Kos l. 1929 vnovič proučeval freisinsko gradivo v Münchnu,²⁷ je ugotovil roko pisca FS II—III tudi kot roko med l. 977 in 981 zapisane (in po vsem videzu originalu ohranjene) zamenjalne listine med Abrahamom z ene ter plemenitim klerikom Ruodharjem z druge strani (ta je za dosmrtno uživanje posestev na Lurnskem

²¹ R. Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum* II, Ljubljana 1942, 177—241.

²² R. Nahtigal, *Starocerkvenoslovanske študije*, Ljubljana 1936, 5—20, 31—53; Uvod v slovensko filologijo, Ljubljana 1949, 27—35.

²³ R. Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum* II, 1942, XXVII.

²⁴ R. Nahtigal, Programatične idr. opazke h Kosovi razpravi o Freisinskih spomenikih (Freisingensia IV), *CJKZ* 4, 1924, 171—184; o naglasnih znakih 175—180, česar ne pozna R. Lauer, *Zur Funktion der Akzentzeichen in den Freisinger Denkmälern*, FD 175—184, pa si zaradi tega z Ramovševim razsojanjem ne ve kaj pomagati.

²⁵ M. Kos, *Paleografske in historične študije k freisinskim spomenikom*, *CJKZ* 4, 1924, 1—37.

²⁶ Fr. Ušeničnik, *Slovenska »očitna izpoved« v liturgiji*, *Bogoslovni vestnik* 6, 1926, 266—272.

²⁷ M. Kos, *Nove študije k freisinskim spomenikom*, *CJKZ* 8, 1931, 126—146.

polju s cerkvama sv. Petra v Breznl in sv. Mihaela v Požarnici izročil freisinški cerkvi svoja posestva v Zgornji Beli in Stallu). S tem se je omejil čas nastanka FS II—III na dobo 972—1000. Z neko rezervo je mogoče domnevati, da je bil pisec vseh treh tekstov Ruodharius, Abrahamov sorodnik, sam, in s patrocinijema obeh cerkva na Lurnskem polju bi bilo celo mogoče povezovati omembo prav sv. Petra in sv. Mihaela kot pomočnikov pri spovedi v FS III (čeprav so seveda mogoče tudi drugačne razlage).

Na teh podlagah je skušal Frane Ušenčnik²⁸ omejiti čas nastanka FS I in III po liturgični rabi obrazca splošne spovedi. Prvi podatki o očitni spovedi z odvezo po pridigi med mašo segajo do okr. 900 nazaj, vendar le ob škofovih mašah; »navadni mašniki so v 11. stoletju začeli dajati odvezo po pridigi; vprav kdaj, je težko reči« (291). V mejah Kosovega datiranja naj bi bili torej FS verjetno nastali za škofovo uporabo. Ko je čez deset let dopolnil liturgično preiskavo še za 11. st.²⁹ je dopuščal za FS I, kjer gre gotovo za skupno molitev, nastanek šele ob skrajni zgornji meji (torej »pred l. 1039«), medtem ko je gledal v FS II—III »pomočnika pri tihi, posebni spovedi pred mašnikom« (93), kajti drugačna liturgična raba obrazcev te vrste okr. 1000 še ni bila v navadi. Vendar je — postavljen še v istem letu pred dejstvo, da poznamo taka besedila vendarle že iz 9. st. — priznal, da je »tisto verjetno, da so mašniki pri katehezah uporabljali te formularje in ... skupaj očitno molili izpovedne formularje in tako vernike uvajali v tajno zakramentalno izpoved«. ³⁰ S tem je svoje datiranje nastanka obrazcev FS seveda umaknil (ostal pa na svojem stališču glede njihove liturgične uporabe).

Drugi dve smeri preiskave pa sta bili po svojem izhodišču in značaju mnogo širši. Fran Ramovš³¹ je zajel študij FS kot sestavni del raziskovanja razvoja slovenskega jezika kot celote; ob neprestanem vzporejanju njihovih podatkov s podatki vseh drugih virov (zapisov osebnih in krajevnih imen, poznejših tekstov, vsega znane besednega zaklada ter njegovih ljudskih oblik ipd.) in ob proučevanju razvoja razmerja slovenskega do drugih slovanskih jezikov je postavil kot prvi za Skrabcem kot temelj in izhodišče pravilnega jezikovnega raziskovanja FS spoznanje o njihovem povsem slovenskem jezikovnem značaju. Podrobna raziskava razvoja celotnega slovenskega konzonantizma in vokalizma, oblikovnega sestava in dialektne razčlenjenosti slovenskega jezika mu je namreč ustvarila prepričanje, da v FS ni nobenega jezikovnega pojava, ki bi ga bilo potrebno razlagati z zunanjim vplivom — tudi ne stare cerkvene slovanščine — da pa so seveda v njih mnoge oblike in besede sorodne ali enake onim v drugih, zlasti bližnjih in slovanskemu jeziku genezično najsorodnejših slovanskih jezikih. Vse črte jezika FS kažejo po Ramovševem mnenju še splošno slovenski jezik; nekatere razlike v jeziku FS ne izražajo mešanja dialektov, ki se tedaj šele začenjajo razvijati, marveč oblike dveh časovno različnih razvojnih stadijev jezika — z uvažanjem mlajših oblik ob prepisovanju obrazca, napisanega v predlogi s starejšimi oblikami. Temelj za to stališče ni toliko v analizi posameznih besed — čeprav po Ramovševi sodbi tudi v tem pogledu v FS ni nobenih neslovenskih sestavin — kolikor celotna in globalna analiza razvoja vsega glasovnega in oblikovnega sestava slovenskega jezika, v katerega se povsem harmonično uvršča na ustrezni stopnji tudi jezik FS. Ta rezultat bi bilo spričo tega mogoče odkloniti ali spremeniti le s podobno globalnega temelja, ne pa le z izoliranim obravnavanjem FS; že tu naj ugotovim, da tega doslej noben med zagovorniki drugačnih stališč ni niti poskusil.

²⁸ Fr. Ušenčnik, n. d., Bogoslovni vestnik 6, 1926, 265—303.

²⁹ Fr. Ušenčnik, Kdaj so začeli v liturgiji moliti »očitno izpoved« v narodnem jeziku?, Bogoslovni vestnik 16, 1936, 81—98.

³⁰ Fr. Ušenčnik, oena iv. Grafenauer, Karolinška katekeza ... Bogoslovni vestnik 17, 1937, 64—67.

³¹ Fr. Ramovš, LZ 38, 1918, 368 sl.; Historična gramatika slovenskega jezika II, Konzonantizem, Ljubljana 1924, in VII, Dialekti, Ljubljana 1935 (tu tudi posebej XII—XVI); O jeziku v brižinskih spomenikih, CJKZ 7, 1928, 160—168; Slovenski jezik, v S. Stanojevič, Narodna enciklopedija SHS IV, 1929, 192—197; Dialektološka karta slovenskega jezika, Ljubljana 1931, 3—5, 8 sl.; Kratka zgodovina slovenskega jezika I, Ljubljana 1936, 22—67 (tu je njegova najboljše obravnavo), 146—242; pozneje še »kot rokopis« Morfologija slovenskega jezika, Ljubljana 1952.

Podobno globalno je bilo glede FS zastavljeno delo Ivana Grafenauerja,³² ki je skušal ugotoviti razvoj slovenskih oblik splošne spovedi (FS I in III ter predloge starocerkevnoslovenskega prevoda spovedne molitve v SE) v okviru razvoja latinskih in nemških spovednih molitev, njihovo tekstno in vsebinsko razmerje in izvore, pa tudi zgodovinske sprožilce (karolinška zakonodaja), mesto in pomen začetkov slovenske pisane besede v celotnem duhovnem razvoju Karantancev v obdobju pokristjanjevanja in prve cerkvene organizacije v okviru karolinške države in cerkve. Po odkritju zveze med molitvenimi obrazci Rateškega (Celovškega) rokopisa in misijonsko dobo okrog l. 800³³ je iskal tudi pravo mesto FS v vrsti sorodnih obrazcev karolinške in pokarolinške dobe, ne glede na jezik, v katerem so zapisani. Ugotovil je, »da so obrazci, kakršni so nam ohranjeni v zapisu iz dobe okoli leta 1000, po svojem nastanku in prvih sicer neohranjenih zapisih za okoli 200 let starejši, da segajo nazaj v prvo dobo širjenja krščanstva med Slovenci; tudi ne morejo biti FS osamljeni primerki tovrstnih tekstov, kvečjemu so to glede osamljene ohranitve« (M. Kos).³⁴ V vsebinskem pogledu se je razkrila odvisnost od latinskih in starovisokomemških obrazcev; pri študiju razvoja teksta v različnih obrazcih se je že mogel (drugače kot Vondrák) opreti na prve poskuse njihovih genealogij, zlasti na Baeseckejevo,³⁵ ki pa jo je na srečo poznal le po njegovem kratkem povzetku³⁶ — zaradi tega so namreč njegovi rezultati bolj v skladu s sodobno revizijo vsega tega vprašanja (gl. spodaj), čeprav so danes tudi sami potrebni revizije. Tako je sam skušal rekonstruirati genealogijo razvoja slovenske spovedne molitve v Karantaniji in Panoniji in je hkrati opozarjal na večjo povezanost nekaterih izrazov v FS II-III z vzhodnimi narečji, kakršne v FS I ni. Ramovš je sprejel ta dognanja v previdni obliki, da gre za vpliv »molitev, ki so jih verniki (sc. na Moravi in v Panoniji) že znali v svojem jeziku, da so iz tega ljudskega vira prišle besede, zveze in misli tudi v stesl. pismenost«, medtem ko je odklanjal misel na pravo tekstno zvezo kot nedokazano.³⁷ Nahtigal pa je Vondrákovo in Grafenauerjevo »novo panonsko teorijo eksistence nekega staroslovenskega (v ožjem smislu) karantansko-panonskega pismenstva pred starocerkevno-slovenskim na Moravskem in v Panoniji« označil kot »ne le za slovansko filologijo, ampak zlasti tudi za slovansko kulturno zgodovino vелеvažno in zanimivo vprašanje«, ki pa »potrebuje še dokončne rešitve«. ³⁸ Grafenauer je to teorijo pozneje dopolnjeval le še z iskanjem odmevov vsebine FS v najstarejši plasti slovenskih ljudskih pesmi.³⁹ Kratki povzetek vseh rezultatov v zgo-

³² I. Grafenauer, Poglavlje iz najstarejšega slovenskega pismenstva, ČJKZ 8, 1931, 68—117, posebej 103—116; O pokristjanjevanju Slovencev, DiS 47, 1934, 350—371, 480—503 (zlasti tu), ter še 48, 1935, 359 sl.; Karolinška kateheza ter izvor brižinskih spomenikov in Čina nad' ispovedajaštim' se, Ljubljana 1936; po Ramovševi in Kosovi izdaji FS še Starobavarska (svetocimmeranska) molitev v starem slovenskem in stesl. jeziku, SJ 1, 1932, 8—34; ocena izdaje FS Cas 32, 1937—38, 249—252; ocena Grivčevega Slov. kneza Koelja, DiS 50, 1937—38, 380—384; »Vondrákove in Grafenauerjeve zmote« o zgradbi Klimentovega govora v spomin apostola in mučeneja, Cas 35, 1941, 350—364; Irsko-anglosaška misijonska metoda in slovansko pismensko in ustno slovstvo, Zbornik zimske pomoči, Ljubljana 1944, 361—376; Celovski rokopis iz Rateč, Razprave SAZU, razr. za filol. in liter. vede III, 1958, 3—57 (poseb. 23—42).

³³ ČJKZ 8, 1931, 79—84; prim. še Fr. Tomšič, SR 11, 1938, 21 sl.

³⁴ M. Kos, ZC 20, 1967, 234.

³⁵ G. Baesecke, Beichtformel, Reallexikon d. deutsch. Literaturgesch. 1, 1925/26, 123—127.

³⁶ Poleg nav. Baeseckejevega povzetka je porabljal le še na prvo dobo omejeni poskus Fr. Hautkappe, Über die Althoehdeutschen Beichten und ihre Beziehungen zu Cäsarius von Arles, Münster/W 1917, genealogija str. 54, pa seveda podatke o starosti rokopisov posameznih ohranjenih obrazcev v W. Braune, Althoehdeutsches Lesebuch, 9. izd., 1922, 175—184, in v E. Steinmeyer, Die kleineren althoehdeutschen Sprachdenkmäler, Berlin 1916, 16—60, 309—354; ni pa poznal niti povzetka Baeseckejevih stališč po G. Ehrismann, Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters I, 2. izd., München 1932, 309—325 (delo si je preskrbel že 1932, ko je začel pripravljati »Mlado Zoro«, in ga prvič navaja šele 1940), medtem ko poglavljna Baeseckejeva razprava o tem vprašanju, Die althoehdeutschen Beichten, v Pauly-Braune, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (poslej PBB) 49, 1923, 266—335, v Ljubljani tedaj sploh ni bila na razpolago in smo jo dobili šele po drugi vojni.

³⁷ Fr. Ramovš in M. Kos, Brižinski spomeniki, Ljubljana 1937, 8.

³⁸ R. Nahtigal, Euehologium... I, 1941, XXV.

³⁹ I. Grafenauer, Najstarejši slovenski »Kirielejsoni«, GMDS 23, 1942, 63—73; »Ta stara veitka« nočna pejsen« in še kaj, Cas 36, 1942, 89—138; Narodno pesništvo, v Narodopisje Slovencev II, Ljubljana 1946 kot separat, 1952 kot knjiga, 27—29, 32—41.

domini »slovenskega slovstva na Koroškem«⁴⁰ pa je treba vendar še omeniti, ker je njegovim formulacijam v celoti in brez pridržkov ustno pritrdil tudi Fran Kidrič (kar je vsekakor treba upoštevati ob njegovi Zgodovini, kjer je sodil še drugače);⁴¹ nekoliko popolnejši povzetek v »kratki zgodovini starejšega slovenskega slovstva« (iz konca 40-ih let, nekoliko predelano še okrog 1955) pa čaka še vedno na natis.⁴² Posebej naj opozorim, da kljub sprejemanju Ramovševega stališča o jeziku in kljub svojim rezultatom o zahodnih podlagah vsebine FS Grafenauer vendar sam zase nikdar ni opustil misli, da je skrit v FS tudi vzvraten vpliv starocerkvenoslovenskega književnega razvoja na začetke slovenske pisane besede, in upanja, da bo to kdaj mogoče še dokazati.⁴³

Kosova in Ramovševa izdaja FS⁴⁴ torej že povzema vse poglavitne rezultate dobrih dvajsetih let intenzivnega dela slovenske znanosti o spomenikih. Hkrati je Ramovš upošteval seveda tudi druga dela, zlasti dve nemški, ki sta pod specialnimi vidiki osvetlili FS (Sieversovo analizo ritma⁴⁵ in Pircheggerjevo novo preiskavo glasovne vrednosti črk in izvora pisave v »starobavarski grafični šoli«⁴⁶). Povzetek je res kratek, nekaj širši le o specifičnih grafičnih in besednih filoloških vprašanjih FS (9–15), ki jih je Ramovš le tu obravnaval izločeno iz celotnega jezikovnega razvoja in strnjeno. V primerjavi z Vondrákom pri izdaji pač najbolj izrazito manjka slovar vseh besed (ki bi z ustreznimi besedami v slovenskem jeziku, ki so bile raztresene po različnih publikacijah, najboljše presekale razpravo o jezikovnem značaju FS), po različnih filološke problematike pa poleg tega analiza stilnih razlik med FS II z ene s stališča filološke problematike pa poleg tega analiza stilnih razlik med FS II z ene ter FS I in III z druge strani, na katero je bilo vsaj opozorjeno že v Vondrákovi publikaciji. Čeprav bi v vsestransko znanstveno objavo spadali pač tudi sorodni teksti v drugačni obliki (latinski, starovisokonemški, starocerkvenoslovenski), je bila njihova opustitev prav tedaj — neposredno po izidu Grafenauerjeve Karolinške kateheze z latinskimi in nemškimi teksti ter med Nahtigalovimi pripravami kritične izdaje Sinajskega evhologija — pač laže razumljiva. Vsekakor pa Pogačnikova — po Kolaricu posneta — in trditev, da je bila »izdaja (sic! — mišljeni so pač spomeniki sami?!)... jezikovno in filološko premalo obdelana«⁴⁷, spregleduje prav povzemajoči značaj uvoda: pri tej izdaji je namreč mogoče znanstveno soditi o FS le ob upoštevanju vsega, kar je v uvodu povzetega in česar izdaja ni hotela preprosto nadomestiti, ne pa le po neposredni argumentaciji uvoda v prid zavzetim stališčem.

Podobnost velikega dela besednega zaklada prvotne alpske slovanščine (zajetega v FS le s skupnim številom besed) z drugimi slovanskimi jeziki in dejstvo, da se njen »oblikovni sestav... na sploh še ni nič razlikoval od praslovanskega«,⁴⁸ sta vzpo-

⁴⁰ I. Grafenauer, Slovensko slovstvo na Koroškem, Koroški zbornik, Ljubljana 1946, 294–299.

⁴¹ Gl. op. 16; za Kidričevo izjavo vem od očeta že odteje, ko je bila podana; za spremenjeno stališče pa je značilno, da je Fr. Kidrič predlagal I. 1947, naj bi se uvedla Grafenauerjeva Kratka zgodovina v novi izdaji kot srednješolski učbenik (pismo v zapuščini I. Grafenauerja), medtem ko je bil 1932 eden izmed dveh negativnih ocenjevalcev (po spremembi tega razmerja je Grafenauer oeno uničil, lako da je v zapuščini ni več).

⁴² Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva, rkp. sir. 43–44 posebej o FS, o celotnem okviru 28–52.

⁴³ Gl. obc izdaji Kraške zgodovine (op. 15), poleg tega SJ 1, 1938, 28–41 (z opozorilom na panonske oblike v FS I in II), Čas 35, 1941, 352 in rkp. Kratke zgodovine 41–42 (»motiljeni in pesemski obrazci, po stek. svetopisemskih in drugih besedilih morda tu in tam kaj preokrojeni«) in 43 (o FS I: »Slog druge obredne različice bi bilo potem lahko razložiti: prirejevalci bi se bili ob stek. besedilih tudi v slovenščini bolj razgibal«); to očetovo mnenje mi je znano iz številnih razgovorov z njim vsaj od dela pri Karolinški katehezi dalje, tudi če v objavljenem besedilu ni našli izraza — kot npr. v oceni Ramovšve in Kosove izdaje FS — in vem, da ga je obdržal do konca.

⁴⁴ Fr. Ramovš in M. Kos, Brižinski spomeniki, Ljubljana 1937.

⁴⁵ E. Sievers, Die altslawischen Versteile von Kiew und Freising, im Verein mit G. Gerulis und M. Vasmer hgg. von —, Leipzig 1925; gl. oeno Fr. Ramovša v ČJKZ 7, 1928, 160–168.

⁴⁶ S. Pirchegger, Untersuchungen über die altslawischen Freisinger Denkmäler, Leipzig 1931; Pogačnikova trditev, da se omejujejo pozitivni rezultati dela le na nekaj etimologij — FD 10 — je netočna, kajti tako Fr. Ramovš kot R. Nahtigal sta sprejela tudi tezo o starovisokonemški grafični FS (Isačenko je zastopal seveda drugačno stališče, ker Pircheggerjevi rezultati izpodbijajo njegove konstrukcije o izvoru spomenikov).

⁴⁷ R. Kolaric, Raziskovanje zgodovine slovenskega jezika, JIS 7, 1961/62, 110; J. Pogačnik, FD 10.

⁴⁸ Fr. Ramovš, Kratka zgodovina, 55 sl.

redno z navedeno slovensko teorijo o jeziku FS ob njihovem izoliranem proučevanju ali ob primerjanju podobnosti s staro cerkveno slovansko hranila še vedno Jagičevo teorijo o tesni povezavi postanka FS z delom bizantinskega poslanstva v srednjem Podonavju. Tako je Miloš Weingart štel FS k »stsl. tekstom« že v svoji slovnici staroslovanskega jezika, čeprav je priznaval v njih obstoj nekaterih značilnosti panonskega in karantanskega narečja,⁴⁹ pri nekaterih izrazih pa mislil na »velikomoravska tla«⁵⁰ to prepričanje se izraža tudi v njegovem poskusu transkripcije FS — popravljenih v smislu starocerkvenoslovanskega jezika — v cirilico, kar povzemajo za njim Isačenko, Stanislav in Hamm.⁵¹ Očitno to mnenje praške slavistike izvira že od Weingarta in ne šele iz zadnjega časa, kot meni Kolarič,⁵² kajti Dostalova sodba se še bolj razlikuje od Isačenka kot od slovenske teorije, kateri prizna vsaj vpliv pri zapisovanju (»im übrigen müßten selbst die Pannonisten heute zugehen, daß z. B. die Freisinger Denkmäler altslawisch sprechen... und bloß deutliche Spuren und Elemente der slowenischen Sprache enthalten; die Denkmäler selbst sind nicht in slowenischer Sprache abgefaßt«).⁵³

V resnici pa je — kot se zgodi pogosto — prav precizna Ramovševa sinteza v izključno slovenskem smislu jezikovnega značaja FS sprožila nova raziskovanja, kl. pa so glede svoje širine vendarle znatno ožja od prispevka slovenske znanosti med Nahtigalovimi Freisingensia I ter njegovo novo izdajo SE. Kot trdno dognanje se je namreč uveljavilo Vondrákovo in Grafenauerjevo spoznanje o zahodnem vsebinskem izvoru FS, s tem pa tudi njihova zveza s predbizantinsko misijonsko akcijo v Panoniji in na Moravi. Arheološka odkritja cerkva, ki so nastajale v letih po okr. 830 v zvezi s passausko misijonsko akcijo na Moravskem,⁵⁴ gotovo zahtevajo, da danes v zvezi s tem Moravsko navajamo bolj enakopravno s Panonijo, kot je bilo to mogoče po nepopolnih podatkih pisanih virov; vendar dajeta dejstva, da je passauska cerkev pri tej akciji posnemala salzburške metode v Panoniji (in da se je metoda panonske misijonske akcije izoblikovala že v pol stoletja starejši akciji v Karantaniji) in da se karantanski (FS) in makedonski (SE) končni člen v preteklosti srečujeta le v Panoniji, tej pokrajini v vsem tem razvoju vendarle večje težo, posebej ker vse govori v prid teorije, da se povezuje tudi obrat od vzhodnega k zahodnemu bogoslužnemu obredu pri bizantinskem poslanstvu prav z začetkom Metodovega dela v Panoniji.⁵⁵

Različne teorije po Ramovševi sintezi se zato opirajo na relativno ozko podlago samega teksta FS, zlasti FS II (Adhortatio ad poenitentiam), iz katerega pa skušajo z novo in poglobljeno analizo izkoptati čimveč. Franc Grivec, ki je v svojem premalo preciznem splošnem sklepanju nihel pri FS II od predloga, naj »ga gledamo kot Metodovo književno last«,⁵⁶ do trditve, da je »dokazano in obče priznано, da frizirana spovedna propoved spada v okvir zapadne liturgije in da je bila prvotno sestavljena že pred Cirilom in Metodom«, v njunem času pa naj bi bila le oblikovno

⁴⁹ M. Weingart, Rukovět jazyka staroslověnskeho, C. 1, Praha 1937, 52 sl.

⁵⁰ M. Weingart, Hlaholske listy víděnské (sep. Iz Časopis pro moderní filologii 24), Praha 1938, 25—27, 38.

⁵¹ M. Weingart, Texty ko studiu jazyka a písemnictví staroslověnského, Praha, 1938, 122—132 (2. izd. 1949, 146—160); A. Isačenko, Jazyk a pôvod frizirských pamiatok, Bratislava 1943, 73—78; J. Hamm, Staroslověnska čítanka, Zagreb 1960, 48—50 (gl. tudi Staroslověnska gramatika, Zagreb 1958, 2. izd., 189 sl.); J. Stanislav, Dejiny slověnského jazyka III, Texty, Bratislava 1957, 304—312.

⁵² R. Kolarič, FD 18, pri tem se celo skliceva na J. Stanislava, ki je vendar izrecno spremenil svoje mnenje — n. d., I, 2. izd. 1958, 213—220 — in zagovarja isto mnenje kakor Isačenko.

⁵³ A. Dostal, Sprachenprobleme in der Zeit Cyrills und Methodas, in Das Grossmährische Reich, Praha 1966, 329—355, poseb. 346.

⁵⁴ Gl. podatke z navedbo pri nas dosegljive literature B. Grafenauer, Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. st., Razprave SAZU, razred za zgodov. in družb. vede V (Hauptmannov zbornik), 1966, 46—64; pozneje še V. Riehter, Die Anfänge der grossmährischen Architektur, v zborniku Magna Moravia, Praha 1965, 121—360, z bistvenimi novimi in dobro utemeljenimi pogledi.

⁵⁵ B. Grafenauer, n. n. m., 62—73 (s tam navedeno literaturo), in Ob 1100-letnici slovanske rokopisne knjige, ZČ 17, 1963, 171—195; V. Vavrinec, Die Christianisierung und Kirchenorganisation Grossmährens, Historica 7, 1963, 1—56.

⁵⁶ Fr. Grivec, Zarja stare slovanske književnosti, Ljubljana 1942, 51 (v knjižici so navedeni tudi njegovi prejšnji poskusi o FS od Sloven. kneza Koelja, Ljubljana 1938, dalje).

in vsebinsko predelana,⁵⁷ je v resnici dokazoval vzhodni izvor le za posamezne izraze — tudi to ne vselej prepričljivo — sicer pa je branil slovenski značaj FS.⁵⁸

Isačenkova teorija o »velikomoravsko-cerkvenoslovanskem« izvoru FS II ter o »moravskem« (slovaškem) — »pod vplivom velikomoravske tradicije steksl.« — izvoru FS I in III se je opirala le na omejen del besednega fonda FS (6%), za katerega je trdil, da se je ohranil pri Slovakh, ne pa pri Slovencih.⁵⁹ Ta del njegove argumentacije je kritika metodično v celoti in konkretno za dve tretjini navedenih izrazov izpodbila ter v tem pogledu povsem potrdila Ramovševo stališče.⁶⁰ Isačenko pa je vendarle odprl s svojo analizo stila FS (razlike glede germanizmov, uglajenosti jezika, uporabe glagolskih oblik ipd. med FS II na eni in obema spovednima molitvama na drugi strani) vprašanje izvora teh razlik in s tem nastanka ter prvega zapisa posameznih FS, hkrati pa je ob FS II še posebej odprl vprašanje, ali spada sklep te pridige res v njen prvotni sestav ali pa gre za poznejši dodatek k okruženemu tekstu.

V bistvu iz podobnih izhodišč in analize izhaja Josip Hamm, ki pa dokazuje z istimi sredstvi, da gre pri FS I za prevod na slovenskih tleh (v Karantaniji), pri FS III pa da kažejo nekateri »cerkvenoslovanski elementi zahodne provenience« na slovensko predelavo obrazca cerkvenoslovanske provenience, ki je bil v uporabi na »širšem slovanskem (severozahodnem in zahodnem slovanskem) področju«. Ker je mogoče postaviti nastanek in uporabo takšnih obrazcev tudi v Panonijo, bi bilo to tezo seveda sorazmerno lahko modificirati v Grafenauerjevo tezo o karantanskem izvoru FS I ter panonskem FS III (seveda po Grafenauerjevem mnenju z odvisnostjo od skupnega izvora) in z Grafenauerjevim mnenjem o vplivu Metodove dobe tudi v tem pogledu na delno preoblikovanje teh obrazcev. V težave pa pridemo, kot bomo še videli, z drugo Hammovo tezo, da predstavlja F III starejšo, F I pa mlajšo obliko obrazca. Za Adhortatio pa dokazuje Hamm sicer nevzdržnost Isačenkovi dokazov za nastanek v okviru velikomoravske cerkvenoslovanske variante; toda glede na dejstvo, da je bila zapisana po diktatu, sklepa na original v glagolici in ji zato išče izvor pri hrvatskih glagoljaših (glede na omejenost glagoljaštva v tem času⁶¹ na prostor, v katerega seže freisinška cerkev šele sredi 11. st.,⁶² zadeva seveda ta teorija na skoraj nepremagljive zgodovinske ovire, da bi jo mogli sprejeti). Vsekakor pa opozarja Hamm v bistvu na iste razlike kot Isačenko med Adhortatio in drugima FS, ki da jih je treba upoštevati pri rekonstrukciji zgodovine teh tekstov.⁶³

Pogačnik je skušal vrniti Adhortaciji slovenski značaj na povsem drugačen način, namreč z dokazovanjem njenega značaja kot arhitektonske grajene besedne umetnine, s čimer naj bi bil zvezan tudi njen povsem drugačni slog kot pri obeh spovednih molitvah.⁶⁴ Ne glede na vprašanje pravilnosti njegove vsebinske delitve pridige — o tem bomo morali še govoriti ob novi publikaciji — je spregledal, da vsaka takšna vsebinska analiza zahteva najprej zagotovljeno tekstno podlago. Glede Adhortacije zahteva to najprej strogo filološko analizo, kaj je z njenimi razpokami

⁵⁷ Fr. Grivec, Iz Cirilove književne šole, Slovo 9—10, 1960, 9 sl.

⁵⁸ Fr. Grivec, Čigavi so frisinški spomeniki?, DiS 55, Zbornik II, 1943, 158—160; sicer so za njegovo metodo značilna zlasti Frisingensla, SR III, 1950, 107—124; IV, 1951, 71—76; VIII, 1955, 160—182 (delno povzete vsega), poleg tega n. d. v Slovo 9—10, 1960, 5—13, in komentarji v Zilja Konstantina in Metodija, Ljubljana 1951, in v Fr. Grivec — Fr. Tomšič, Constantinus et Methodius Thessalonicensis, Fontes, Radovi staroslovanskega inštituta 4, Zagreb 1960, 169—252.

⁵⁹ A. Isačenko, Jazyk a původ frizinských památek, Bratislava 1943, posebej 40—61.

⁶⁰ Gl. že pred Isačenkovo (od njega neupoštevano) I. Grafenauer, SJ 1, 1938, 24—36, in Cas 35, 1941, 351 sl.; ocena: A. Bajec, SR II, 1949, 160—163; poleg tega še Fr. Tomšič (op. 65).

⁶¹ N. Klačič, Historijska podlaga hrvatskog glagoljaštva u X i XI st., Slovo 13—14, 1963, 225—231 (s starejšo literaturo).

⁶² Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III, Ljubljana 1911, št. 223 in 251; P. Blažnik, Zemljiška gospostva v območju freisinško-dolenjske posesii, Razprave SAZU, razred za zgodov. in družb. vede IV/6, 1938, 5; B. Grafenauer, Vprašanje hrvatske krajine v Kvarneru, ZČ 12—13, 1958—59, 254—259, pos. 259.

⁶³ J. Hamm, Adhortatio ad poenitentiam, Rad SAZU 344, 1956, 37—62.

⁶⁴ J. Pogačnik, O zgradbi II. brziškega spomenika, JIS 7, 1961—62, 114—117; Cas v besedi, Maribor 1963, 40—43 (z navedbo drugih svojih del 172); II. brziški spomenik kot literarno zgodovinski problem, Slovo 14, 1964, 78—100 (in Pametnik slowiański 14, 1964, 96—121), povzete v JIS 9, 1964, 171—173; o isti problematiki, razširjeni tudi na FS I in III, gl. še spodaj; tudi Zgodovina slovenskega slovstva I, 1968, 59—81.

(ki jih je ugotovil že Vondrák in dobil ob tem soglasje vrste poznejših avtorjev), ter zlasti, kaj je s prilepljenostjo sklepa, kar dokazujeta dovolj precizno Isačenko in Hamm. Do razrešitve teh vprašanj je seveda vsaka »arhitektonska« teorija brez resničnega temelja in mora veljati kot nasilstvo nad nepopolno ohranjenim besedilom.

Nasprotno pa je France Tomšič⁹⁵ izhajal iz Ramovševe globalne zgodovine slovenskega jezika, le da je omejeval ta stališča na jezik, dopuščal pa stike med FS in starocerkvenoslovanskim slovstvom. Z analizo nekaterih značilnosti (polglasniki, vokali, kontrakcija vokalov, pridevniška zložena sklanjatev), ki nastopajo v vseh treh FS in niso značilni za staro cerkveno slovanščino, dokazuje, »da so FS napisani v slovenskem jeziku«, v katerem je pa »še dosti takega, kar so poleg stare cerkvene slovanščine poznali tudi še drugi slovanski jeziki; zgrešena je zato praksa, ki šteje vse takšne pojave kar za starocerkvenoslovanske in jih sploh ne skuša razložiti iz slovenščine«. V tem smislu zastavljena analiza kaže, »da je jezik v vseh treh spomenikih isti in da je iz vseh treh videti tiste jezikovne posebnosti, ki so značilno slovenske«. Za utrditev tega stališča navaja še vrsto konkretnih rešitev prevajalnih težav, ki se razlikujejo od starocerkvenoslovanskih prevodov. Te razlike ugotavlja tudi posebej v FS II. Tudi ta globalna argumentacija pa je ostala — podobno kakor Ramovševa — brez odgovora, čeprav se zoper njene rezultate vztrajno ponavljajo drugačna stališča (gl. zgoraj). Zato je Tomšič v svojem zadnjem pregledu⁹⁶ — po dopolnilu filološke argumentacije z zgodovinsko, povzeto po Grafenauerju — ponovil in posebej za FS II s primeri ponazoril svoja stališča, opozoril pa posebej na metodološke težave v obdobju začetne diferenciacije slovanskih jezikov ter še posebej ob izoliranem proučevanju nekaterih izrazov v FS, ker je vzhodni del »karantanskega kraljestva« (Spodnja Panonija) zaradi madžarskega vdora in naselitve izgubil svoje slovansko prebivalstvo.

Po stopetdesetih letih razpravljanja o FS je potemtakem nesporno ugotovljeno:

- a) čas zapisa FS (FS II-III po 972 v mejah 10. st., FS I med 975 in 1022/23, najkasneje 1039);
- b) prostor zapisa (zgornja Koroška ali Freising) in prostor, ki so mu bili zapisani teksti namenjeni v uporabo (zgornja Koroška in okolica Vrbskega jezera);
- c) značaj zapisa: pri FS I in FS III prepis pisane predloge; pri FS II pisanje po diktatu ali prepis po diktatu napisane predloge; starobavarska grafična šola, zvezana pri diktatu z ustrezno substitucijo glasov;
- č) glede zgodovinskih okoliščin nastanka tekstov, ohranjenih v FS:
 1. potrebe misijske akcije ter verskega pouka kot zgodovinski okvir;
 2. karolinški kapitularji kot sročila pri prevajalnem delu (789 *Admonitio generalis* za pouk osnovnih molitev — očenaša in vere; 802 *Capitula de examinandis ecclesiasticis*, z ukazom o nadzorstvu nad spovedniškim delom duhovnikov ter o pouku vernikov o izogibanju grehom ter vrednem prejetanju obhajila — za postanek obrazcev splošne spovedi);
 3. stik tako nastalih slovanskih obrazcev (po nekaterih le ustno, po mnenju drugih tudi v pisni obliki) z delom solunskih bratov najkasneje pred 874 (pač 869—74 v Panoniji) in torej tudi njihov nastanek vsaj pred tem časom;
 - d) predloge: latinski in starovisokonemški obrazci 9.—10. st., s katerimi se vzporedno spreminjajo in razvijajo tudi slovanski.

Različna stališča pa se zastopajo v naslednjih vprašanjih, ki veljajo zato v sodobni znanosti (ki je ne moremo omejevat le na slovensko) kot odprta vprašanja:

- a) Ali je temeljni jezikovni značaj jezika slovenski (karantanskopanonski) ali cerkvenoslovanski in kateri redakciji cerkvene slovanščine naj bi se bolj prilegal (velikomoravski, severozahodno- ali zahodnohrvatski...); ali torej spadajo nesporne slovenske oblike v temeljno jezikovno obliko, ali med posebnosti, vnesene v tekst ob uporabi in prepisovanju v Karantaniji?

⁹⁵ Fr. Tomšič, Podoba najstarejših pisne slovenščine, SR 11, 1958, 19—34.

⁹⁶ Fr. Tomšič, Brizinski spomeniki, JIS 13, 1968, 203—207; *Freisinger Denkmäler im Licht der geschichtlichen Tatsachen*, v *Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis, Cyrillo-Methodiansche Fragen*, Wiesbaden 1968, 169—174.

b) Ali izvirajo razlike med obrazy iz njihovega postopnega spreminjanja in razvoja, ali pa iz nastanka v različnih pokrajinah oziroma na različnih cerkvenih področjih?

c) Ali je do jezikovne dozorelosti FS moglo priti (bodisi v celoti, bodisi v posameznem FS, zlasti v Adhortaciji) po nekaj več kot stoletnem razvoju med začetkom misijonske akcije v Karantaniji in začetkom dela Metoda in njegovih učencev v Panoniji po 869, ali pa je mogoče povezovati to dozorelost kot celoto ali pa vsaj nekatere njene posebne stilne poteze v posameznem spomeniku le z nenavadnim dvigom cerkvenoslovanske književnosti?

č) Ali je zgodovinski okvir razvoja variant v FS »karantansko kraljestvo« ali »Velika Moravska« (s tem se povezuje večkrat še zgodovinsko napačno raztezanje velikomoravskega ozemlja na panonski prostor med Donavo in Blatenskim jezerom ali pa celo med Donavo in Dravo)?

d) Kakšno mesto v spovednih obrazcih (ne glede na jezik!) zavzemajo slovanske spovedne molitve in ali je to vprašanje pri proučevanju FS sploh potrebno upoštevati (tu je treba upoštevati ne samo slavistično obravnavanje FS, marveč tudi germanistično proučevanje obrazcev splošne spovedi, ki ga slavisti navadno povsem spreledujejo)?

e) Ali predstavljajo posamezni FS enotno zasnovane tekste in s tem zagotovljeni temelj za poglobljeno stilno analizo v smislu arhitektonske številčne kompozicije, ali pa so rezultat mešanja določenih medsebojnih vplivov različnih obrazcev in bi bilo potrebno takšen temelj — če je to mogoče! — zagotoviti šele s tekstnokritično analizo besedila in njegovim očiščenjem razpok in prilepkov?

Zdi se, da je prišla zgolj jezikoslovna argumentacija do skrajnosti svojih možnosti, kajti različna gledanja na izvor FS se pač ne opirajo v prvi vrsti na tista dva odstotka danes v slovenščini neznanih besed, ob katerih je Fr. Kopečný opozoril Isačenka na zgrešenost njegovega načina sklepanja že pred poldrugim desetletjem,⁶⁷ marveč na razlike v globalnem presojanju: nekateri polagajo težišče na posebne slovanske značilnosti in gledajo v vsem drugem le tedaj še skupne slovanske poteze, drugi gledajo v slovenskih značilnostih le sledove predelovanja ob prepisovanju, spomenike pa presoja po skupnih slovanskih potezah. Ali obstaja kaka pot iz te zagate globalnega nesoglasja k večji jasnosti?

Zdi se, da bi se nekatere nepotrebne napetosti mogle razrešiti že z uporabljanjem pravilne historične terminologije glede srednjeveške etnogeneze:⁶⁸ »Karantanci« v smislu 9. stoletja (ko so združeni pod tem imenom v eno etnično skupnost alpski in panonski Slovani) so sicer res začetni člen v oblikovanju današnjega slovenskega naroda — toda ali je mogoče oboje kar izenačiti? Ali je jezikovna diferenciacija 9. stoletja tolikšna, da se more Hamm zoper »karantanski« jezikovni značaj sklicevati posebej na »sjeverna i sjeverozapadna fonacijska področja« hrvatskega (sic!) — za Slavonijo v 9. stoletju?) jezika? Podobno je vprašanje, kakšne so razlike med »panonizmi« in »moravizmi« v 9. stoletju — ter ali je mogoče za Velikomoravce uvažati prav sodobne etnične pojme. Vse to pa bi seveda razpravo le olajšalo in jo postavilo v resnične zgodovinske okvire, ne bi pa pomagalo do neposrednega reševanja vprašanj.

Do delne razrešitve današnjih, s povsem nasprotujočih si stališč zasnovanih nasprotij, pa je očitno mogoče le z večjo preciznostjo dela, ki bi jo bilo najbrž mogoče doseči z razširjenjem problematike v smislu Vondrákovega in Grafenauerjevega iskanja. Najbrž ni naključje, da je bilo prav v tej smeri doseženih največ nespornih rešitev. Ob njunem raziskovanju se je pokazalo, da so obrazci v »karantanskih« pokrajinah, uporabljeni v okviru salzburške cerkvene organizacije (ali tudi v okviru oglejske?), doživljali podoben razvoj, izhajali iz istih latinskih in starovisokonemških predlog in se razvijali celo v podobnem tempu⁶⁹ kot starovisokonemške (oziroma sta-

⁶⁷ Gl. o tem B. Grafenauer, ZČ 17, 1963, 191—193, in Grossmähren, Unterpannonien und Karantanen, v Das Grossmährische Reich, Praga 1966, 377—389.

⁶⁸ Fr. Kopečný, Slavia 21, 1933, 315—321 (poseb. 315).

⁶⁹ B. Grafenauer, Razprave SAZU, razred za zgodov. in družb. vede V, 1966, 19—22; Ehnische Gliederung und geschichtliche Rolle der Südslawen im Mittelalter, Ljubljana 1966 (original v ZČ 19—20, 1965—1966, 103—114, ter 21, 1967, 7—48, z nekaj dopolnil v opombah).

⁷⁰ I. Grafenauer, Karolinska kalcheza, 59 sl., 62.

robavarske) molitve iste vrste. Jasnejša uvrstitev slovanskih obrazcev v vrsto eelotnega razvoja spovednih molitev na področju bavarske cerkve bi torej morda mogla toliko bolj pripomoči k razrešitvi zgolj jezikovno za nasprotno stran očitno premalo prepričljivo razrešenega vprašanja, kolikor omogočajo prav slovanski teksti (prevzem SE, stiki med SE, FS III in FS I) preciznejše datiranje nekaterih prehodov v tem razvoju. Na tem področju se filološki del argumentacije najbolj približuje tehniki zgodovinske tekstne kritike in morda bi pokazala razvojna črta sama pravilnost take ali drugačne teorije. Vendar vse delo za ugotovitev čimbolj trdno zagotovljenega mesta posameznih slovanskih tekstov v tej vrsti še čaka, prav tako pa tekstna analiza, od kod izvirajo pri takem razvoju posamezne sestavine posameznega spomenika.

Prav v razreševanju teh vprašanj je namreč prišlo pred desetimi leti do popolnega preobrata. Prej je postavljala Baesecke⁷¹ na začetek razvoja obrazcev splošne spovedi sorazmerno popolno — domnevno po treh latinskih virih sestavljeno — predlogo skupine LV (Lorseh-Vorau; rokopisi iz konca 9. oziroma začetka 10. stoletja), ki naj bi bila nastala v samostanu Lorsch med leti 802 in 804. S krušenjem tega obraza naj bi bili nastali med 820 in 856 prototipi ostalih treh skupin obrazcev, z njihovim medsebojnim mešanjem — in stranskimi vplivi latinskih sorodnih tekstov — pa njihove številne poznejše variante. Pri določanju medsebojnih razmerij se je oprl na najlaže spreminljivi del — na razlike v seznamih grehov v obrazcih. Vse vprašanje je veljalo za skrajno občutljivo, ker gre za pogosto uporabljana besedila — ne le za molitve po pridigi, marveč tudi pri osebni spovedi (in ob tem se je seznam grehov spreminjal pač tudi po krajevnih okoliščinah) — izpostavljena medsebojnim vplivom, pri tem pa latinski formulirariji vse do danes še niso bili sistematično preiskani. Baesecke je leta 1925 kljub tem oviram tvegal podrobno genealogijo,⁷² ki pa je v našem (in zdi se mi da sploh v slavističnem!) raziskovanju FS ostala neznana;⁷³ sicer pa bi prav raziskovanje tradicije FS moglo dati že tedaj pobudo za njeno revizijo. Po tej genealogiji bi bila namreč mogla nastati FS I in III šele v 12. stoletju, kajti navajanje svetnikov kot spovednih pomočnikov naj bi bilo interpolacija iz Honorijevega obraza, ki je nastal šele v prvi četrtini 12. stoletja.⁷⁴

Med leti 1955 in 1959 pa je postavil Hans Eggers z novo analizo starovisokonemskih spovednih obrazcev njihovo genealogijo skoraj na glavo.⁷⁵ Po okornosti, ki jo kažejo prvi starovisokonemški prevodi očenaša in vere iz zadnjega desetletja 8. stoletja (po Karlovi Admonitio generalis iz leta 789), je sklepal, da ni mogoče postavljati na začetek razvoja obraza splošne spovedi domnevno predlogo LV, kompilacijo treh latinskih predlog. Prvi starovisokonemški prevod neke pridige, ki kaže samostojnost s krajšanjem predloge, je ohranjen šele iz 10. stoletja; razvoj vseh drugih obrazcev kaže, da se v tem obdobju postopno večajo in postajajo bolj komplicirani — pri spovednih obrazcih pač ne more biti drugače. V resnici je ob primerjanju skupnih elementov v treh temeljnih vejah starovisokonemskih spovednih obrazcev — izločil je namreč bavarsko vejo — z razmeroma preprostim, v štirih rokopisih 9. stoletja ohranjenim latinskim obrazcem rekonstruiral preprosti začetni obrazec frankovske cerkve (+O). Nastal je s prevodom latinskega teksta, le preobsežni seznam grehov je zamenjal s preprostejšim (nekoliko dopolnjenim) seznamom iz Pavlovega pisma Galačanom, ki ga je vselej uporabljal tudi Karel Veliki v svojih kapitularijih ob teh vprašanjih. Po svojem slovesnem značaju je bil ta obrazec očitno namenjen za skupno molitev in pouk o spovedi (na to so kapitularji okrog leta 802 večkrat opozarjali!), ne pa za pripravo na individualno spoved ali za spraševanje spovednika med njo.⁷⁶ Ta

⁷¹ Gl. op. 35 in 36.

⁷² G. Baesecke, PBB 49, 1925, 278.

⁷³ Razen I. Grafenauerja in A. Isačenka se nihče po Vondráku ni dotikal te problematike! A. Isačenko je pa vzorce za FS preprosto konstruiral — brez poznanja genealogije — na metodno povsem napačen način (gl. op. 68) in po vsem videzu ni poznal niti Baeseckejevega povzetka.

⁷⁴ P. Baesecke, PBB 49, 1925, 302—306, 334 sl., 349, 353.

⁷⁵ H. Eggers, Die altdeutschen Beichten, PBB 77, 1955, 89—123; 80, 1958, 372—403; 81, 1959, 78—122; za njegove splošne poglede na ta vprašanja prim. Deutsche Sprachgeschichte I, Das Althochdeutsche, Rowohlt RDL 185/186, 1963, zlasti 111—218; povzetek v Reallexikon d. deutsch. Literaturgesch. I, 2. izd., Berlin 1958, 141—144.

⁷⁶ H. Eggers, PBB 77, 1955, 122 sl.

začetek spada v Lorsch takoj po letu 802, prav tako v Lorschu pa so v naslednjem desetletju obrazec še predelovali. Iz +O so razvili preobrazec za FP (Fulda, Palatinat) za potrebe kateheze in vzgoje vernikov s tem, da so seznam grehov razširili v stavke in sintaktične skupine, pa tudi praobrazec RH (Reichenau, Honorius) za veličastnejšo liturgično uporabo. Šele z dokazljivo uporabo teh dveh praobrazcev ter z dodatki benediktinskega samostanskega reda (tudi nanj je opozarjal Karel po letu 802) je nastal kot zadnji člen v tem razvoju, brez dvoma še v Lorschu, praobrazec LV; prav to pa dokazuje, da gre pri tem razvoju temeljnih variant za sorazmerno krajše obdobje in za delo po neposredni cesarjevi volji. Drugače razvoj vseh praoblik ne bi bil ostal koncentriran v istem samostanu.

V ta razvoj pa ne spadajo bavarski obrazci, ki kažejo v 9. stoletju izredno ustaljeno obliko (B₁ in obe svetoemmeramski molitvi se skoraj ne razlikujejo med seboj), kajti B₁ se bistveno loči od +O v dveh značilnih pogledih: +O se ne obrača le na boga, marveč tudi na »vse svetnike« in posebej na duhovnika kot posredovalca pri spovedi; B₁ je obrnjen naravnost k bogu, ki ga kliče v vokativu ter se mu spoveduje brez spovednih pomočnikov in posrednika; frankovski obrazec prosi za odpustanje grehov (pač ob spovedi), bavarski samo za milost, da bi se grešnik svojih grehov primerno skesal. Poleg tega so izbrani v bavarskem obrazcu za iste grehe drugi izrazi, pa tudi stil je svojevrsten (nastopajo dvojne oblike, paralelizem glagolske in samostalniške skladnje, paralele opozitivov, gotski vpliv v terminologiji). +B je po Eggersovem mnenju starejši kakor +O, kajti po nastanku frankovske uradne formule, uvedene po cesarjevi volji, ne bi bila mogla bavarska formula nastati na novo. Eggers celo domneva, da je bil poudarek posredniške vloge duhovnika in pomena cerkvene organizacije v +O namerjen prav naravnost zoper drugačen duh izražajočo bavarsko formulo.

Poznejši razvoj obrazcev je resnično zvezan z raznovrstnimi medsebojnimi vplivi in zaradi tega vsaj sedaj (posebej zaradi neznanja glede razvoja latinskih obrazcev) ni mogoče podati natančne genealogije vseh obrazcev. Za bavarsko vejo je to nekoliko lažje: vsekakor se obrazec spreminja pod vplivom frankovskega in s sprejemanjem nekaterih njegovih elementov. Mlajši obrazec — B₂ — se je ohranil le v tisku iz leta 1561 (izdajatelj je cenil njegovo starost — ne vemo po čem — v 10. stoletje); vsekakor je čas njegovega nastanka omejen od začetka 10. do konca 11. stoletja, kajti tedaj je nastal že obrazec iz Benediktenbeuerna, ohranjen v zapisu iz konca 11. ali začetka 12. stoletja (to je okrog 1100).⁷⁷

Vse tri slovanske ohranjene variante bavarskega obrazca leže genealoško med B₁ in B₂. SE kaže še skoraj nespremenjeno obliko prvotnega bavarskega obrazca v obliki svetoemmeramske molitve, le z dvema variantama, ki pa ne izvirata iz frankovskih vplivov.⁷⁸ Ze v FS I so na treh mestih interpolacije frankovskega obrazca (zlasti obsežna na začetku, vr. 3—8, pa tudi manjši v vr. 11—13 in 18—20). V FS III je vpliv frankovskih obrazcev še močnejši, poleg tega se uveljavljajo zlasti sestavine, ki so se uveljavile najmočnejše pri obrazcih šele v 11. in 12. stoletju; vendar so novi elementi tu spretneje združeni z bavarsko predlogo kot pri spajanju v FS I (začetek z odpovedjo hudiču in z odlomkom vere je mogel nastati pri razvoju bavarskega obrazca samega, ali pa gre za vpliv tipa +RH ali V; interpolacije so še v vr. 11—14, 28—29, 33—45). Večja starost FS I in III se kaže v primerjavi z B₂ zlasti v ohranjeni sklepni zahvalni molitvi, sestavnem delu prvotne bavarske spovedne liturgije, ki je ob liturgičnem izenačevanju pod vplivom frankovskih obrazcev vsaj v 11. stoletju tudi na Bavarskem odpadla.⁷⁹ Nastanek oblike FS I in III datira Eggers le z zgornjo mejo (določeno pač po času zapisa), ki jo postavlja v drugo polovico 10. stoletja.

S tem je sicer očitno potrjeno mnenje Ivana Grafenauerja, da gre pri nastajanju FS za postopen in daljši razvoj, vendar pa je pri tem obdobje po prvem prevzemu stare oblike obrazca v starocerkvenoslovansko obliko (SE) vsekakor pomembnejše, kakor se mu je zdelo. Tudi genealogija obrazcev, ki jo je predložil,⁸⁰ je vsekakor bolj

⁷⁷ Gl. obrazce in podatke o njih v E. Steinmeyer, Denkmäler, 309—315, 336—340.

⁷⁸ H. Eggers, PBB 61, 1939, 79—80.

⁷⁹ H. Eggers, PBB 61, 1939, 79—80.

⁸⁰ I. Grafenauer, SJ 1, 1938, 40.

zamotana in zvezana z novimi zahodnimi vplivi ter z razvojem obrazca na Bavarskem. Spričo splošnih zgodovinskih okoliščin (Arnulfovo razmerje z Velikomoravsko, madžarski vdor v srednje Podonavje in njegove posledice) je mogoče določiti kot težišče tega razvoja od okrog 890 naprej edino Karantanijo. Po času tega razvoja pa v njem teoretično gotovo niso izključeni vplivi cerkvenoslovanskega jezika. V celoti pa ostaja s temi dejstvi nespremenjeno vprašanje FS II, čeprav je brez dvoma, da govor kot uvod v očitno ali splošno spoved ni mogel nastati drugače kot v okviru zahodne liturgije — v vzhodni liturgiji je namreč ta oblika spovedi od konca 4. stoletja naprej zelo hitro propadla,⁸¹ medtem ko je v frankovski cerkvi za določene (javne grehe) v zvezi s frankovskim načinom sodstva doživljala celo neko regeneracijo.⁸² Ob novi zgodovini obrazcev bi bilo vsekakor potrebno vnovič pretresti tudi liturgično rabo teh obrazcev v frankovski cerkvi (bodisi po škofih, bodisi po duhovnikih), posebej ker se oglašajo vnovič mnenja, da glede popriidžne splošne spovedi z odvezo »kažejo prvi sledovi na Bavarsko v 9. stoletju«.⁸³

Morda bi prav s tekstno kritiko povezana jezikoslovna analiza glede razmerja SE, FS I in III (ali se kaže jezikovno skladje le v starih ali tudi v novih elementih) in še razmerja do drugih delov spovednega reda v SE, kolikor ne slone na vzhodnih izvirnikih, mogla tempo razvoja bavarskega obrazca še kaj precizirati. Dokler ne bo slovenistika razrešila tega, danes v zvezi s FS pač znanstveno najpomembnejšega vprašanja, moramo ostati pri okvirnem datiranju prvega slovenskega prevoda (predloge — ustne ali pismene — za SE) pred letom 870, FS I (kot starejšega obrazca) in FS III (kot mlajšega obrazca) pa med 870 in 970.

* * *

Takšna je torej problematika raziskovanja FS v očeh zgodovine zgodnjega srednjega veka. Najnovejša objava FS, ki so jo pripravili slovenski jezikoslovci pod uredništvom dr. Jožeta Pogačnika,⁸⁴ je žal krenila mimo vseh teh vprašanj po utrti zagatni poti samoomejevanja na zgolj jezikovna in stilna vprašanja, kakršna bi bila morda še opravičena pred Grafenauerjevo Karolinško katehezo. Kolikor ni že od tretjega dela Nahtigalovih Freisingensia, je vsaj odtekl na tak način omejeno obravnavanje FS zastarelo in že vsaj trideset let metodološko preživljeno; od Isačenkove knjige dalje pa se vse bolj kaže, da zaprto v svoj krog tudi ne more pripeljati do za vse prepričevalne jasnosti.

Sicer pa se v novi knjigi, žal, tudi drugače srečujemo vnovič z do prve svetovne vojne tradicionalno slovensko nesrečo ob obravnavanju FS. Kaj naj rečemo drugega o knjigi, katere urednik napoveduje v uvodu »literarno kritično izdajo teksta, razširjeno ne glede na običajne oddelke (faksimile, transkripcija, prevod) z dodatkom vseh oblik branja«, v resnici pa najdemo v knjigi (str. 200—224) samo »običajne oddelke«, tako da je resnična edicija teksta zamenjana z njegovo filološko interpretacijo (vsaka transkripcija — razen paleografske — je namreč samo to!) in da ostaja tudi danes prava podlaga za vsak samostojen razmislek o FS še vedno le paleografski prepis v izdaji Kosa in Ramovša, ob katerem pomeni Kolaričeva transkripcija pač samo eno izmed možnosti razumevanja zapisanega besedila. Kritična izdaja bi pa danes zahtevala v resnici obračun o vseh variantah tega razumevanja vsaj do Vondráka in S. Pircheggerja prek Weingarta (v cirilici!) in Ramovša do Hamma in Kolariča, da nave-

⁸¹ A. Ehrhard, *Die altchristlichen Kirchen im Westen und Osten, I Die griechische und die lateinische Kirche*, Bonn 1937, 143 sl.

⁸² A. Ehrhard, n. d., 418—428; K. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands II*, 3.—4. izd., Leipzig 1912, 261—266, 754—759; H. Schubert, *Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter*, Tübingen 1921, 677, 678 sl.; prim. še Karlovo določbo »Ut qui publica crimina convicti sunt rebus publice iudicentur et publicam poenitentiam agant secundum canones«, Capit. I (ed. Boretius) št. 78 (str. 175).

⁸³ W. Nagel, *Geschichte des christlichen Gottesdienstes*, Berlin 1962, 95 sl.; vsekakor pa je običaj izšel iz poprejšnje očitne izpovedi očitnih grešnikov (L. Elsenhofer, *Grundriss der katholischen Liturgik*, Freiburg/Br. 1937, 163).

⁸⁴ Gl. opombo I; v knjigi sodelujejo Jože Pogačnik in Edvard Hecigonja iz Zagreba, Rudolf Kolarič iz Novega Sada, Reinhard Lauer iz Frankfurta a. M., Rajetan Gantar, Adela Zgur in Marko Kranjc iz Ljubljane; poglobljene slovenistične prispevke sta prispevala J. Pogačnik (hkrati urednik) ter R. Kolarič.

dem samo poglavitne. Seveda se zaman sprašujemo, kako je z razliko med uvodno obljubo in njenim ne-uresničenjem — ali del načrta ni bil izpolnjen, ali pa smo v naši filologiji že tako daleč, da urednik ne pozna več vsebine izraza »kritična izdaja teksta«?⁸⁴ Seveda bi pa moralo delo, ki bi ga danes potrebovali kot temelj za proučevanje FS, zajemati tudi objavo dokazljivo sorodnih starovisokonemških obrazcev in prav tako obeh sorodnih starocerkvenoslovanskih besedil, pa tudi vsaj opozorilo na mesta v latinskih predlogah, kjer so vplivale na razvoj FS. V tem pogledu bo našel raziskovalec še danes največ zbranega pri Vondráku, čeprav so teksti, ki jih je zajel, v poznejših izdajah delno popravljeni; nova izdaja ni upoštevala te potrebe v nobeni obliki. Končno je tudi Vondrákov slovar besedišča FS, ki izhaja neposredno od oblik rokopisa, filološko bližji originalu in zato znanstveno nasploh zanesljivejši in tudi uporabnejši kakor slovar te izdaje (227—261), ki se tudi v dokumentaciji opira le na transkribirani tekst ter v katerem je nekatere oblike težko najti (morda se je katera celo izgubila, kot menda »bbgeni« iz FS II). Medtem ko je bil v Vondrákovem slovarju naveden pomen besed latinsko, češko in je navajal delno starocerkvenoslovanske vzporednice, je novi slovar slovensko-latinsko-nemški. Že opustitev cerkvenoslovanskih vzporednic pomeni v filološkem smislu nazadovanje; pa tudi glede nemškega in latinskega pomena besed FS bi se slovar danes mogel že približati filološki obravnavi tekstne problematike. Pri frazah, ki se opirajo na prevod tuje predloge, bi mogla biti navedena ob frazi FS tudi nemška ali latinska oblika fraze; posebej pri latinskem pomeni ne bi škodilo, če bi bil izražen prav s tehničnimi izrazi 8. in 9. stoletja (npr. po Alcuinu ne voracitas in potatio, marveč edacitas in bibitio ipd.). Latinski del slovarja in prevod bi bila na ta način manj klasična, pa zato bolj pristna v smislu dobe nastanka FS. Vse to so večje in manjše metodične napake ali pomanjkljivosti, ki vsaj neprijetno presenečajo, če primerjamo knjigo z metodično dognanostjo »zlate dobe« slovenistike in njeno problemsko ožino s širino in akribijo Nahtigala in Grafenauerja pri njunih preiskavah začetkov slovenske pisane besede.

Preseneča pa tudi dejstvo, da v knjigi tekmujejo med seboj tri v temeljih nasprotujoče si teze o izvoru FS; torej nimamo opravka s pravim skupnim delom, marveč z zbornikom posamič dozorelih razprav, ki jih je urednik preslabo koordiniral med seboj.

Edvard Hercigonja v svoji analizi uporabe različnih glagolskih oblik v FS II (157—174) — kolikor morem soditi, je v vsem zborniku ta razprava najpreciznejša in najbolj v stiku s samim tekstom FS, v vsem dosedanjem razpravljanju pa odpira doslej najresneje vprašanje možnosti dokazovanja starocerkvenoslovanskega stilnega vpliva na FS II — dokazuje glede glagola iste stilne oblike v FS II in starocerkvenoslovanskih tekstih; te značilnosti pa se ne ponavljajo v FS I in III. Potemtakem naj bi bil »izvor stilističnih sredstev Adhortatije zvezan z bogato tradicijo ciril-metodove literarne šole« (174).

Kajetan Gantar je analiziral literarno obliko latinskih tekstov, zapisanih z roko pisarja FS II—III (186—197). V enem izmed teh tekstov — hvalnici psalmov — je zelo lepo dokazal na število 7 (3 + 1 + 3) oprto arhitektonsko zgradbo, ki jo kaže že formalna delitev besedila (vsak nov razdelek se začena z omembo psalmov — petkrat naravnost, po enkrat pa z imenom carmina oziroma cantica). Sam je previdno pripomnil, da ista roka še ne dokazuje istega avtorja z Adhortatijo, pač pa vendar — glede na arhitektoniko in ista stilna sredstva — »skupno kulturno ozadje in duhovno atmosfero«, da torej more izvirati »izbrušeni retorični slog FS II... iz vpliva latinske retorične tradicije«, ne pa le od »Cirilove literarne šole« (194). Od Grafenauerjevih ugotovitev vsebinskih podlag FS II je ta teza seveda utemeljena; vendar ima za njeno dokazovanje veliko večjo težo primerjanje FS II s sorodnimi teksti kakor s tem; poleg tega sta pa namena latinskega teksta o psalmih in FS II toliko različna, da je po njunem primerjanju težko karkoli sklepati, razen da so določena najsplošnejša retorična sredstva (antitetičnost v naštevanju ipd.) ista — le da jih najdemo tudi že v predlogah FS. Seveda, če se kaže v Pogačnikovem prigovarjanju Gantarju,

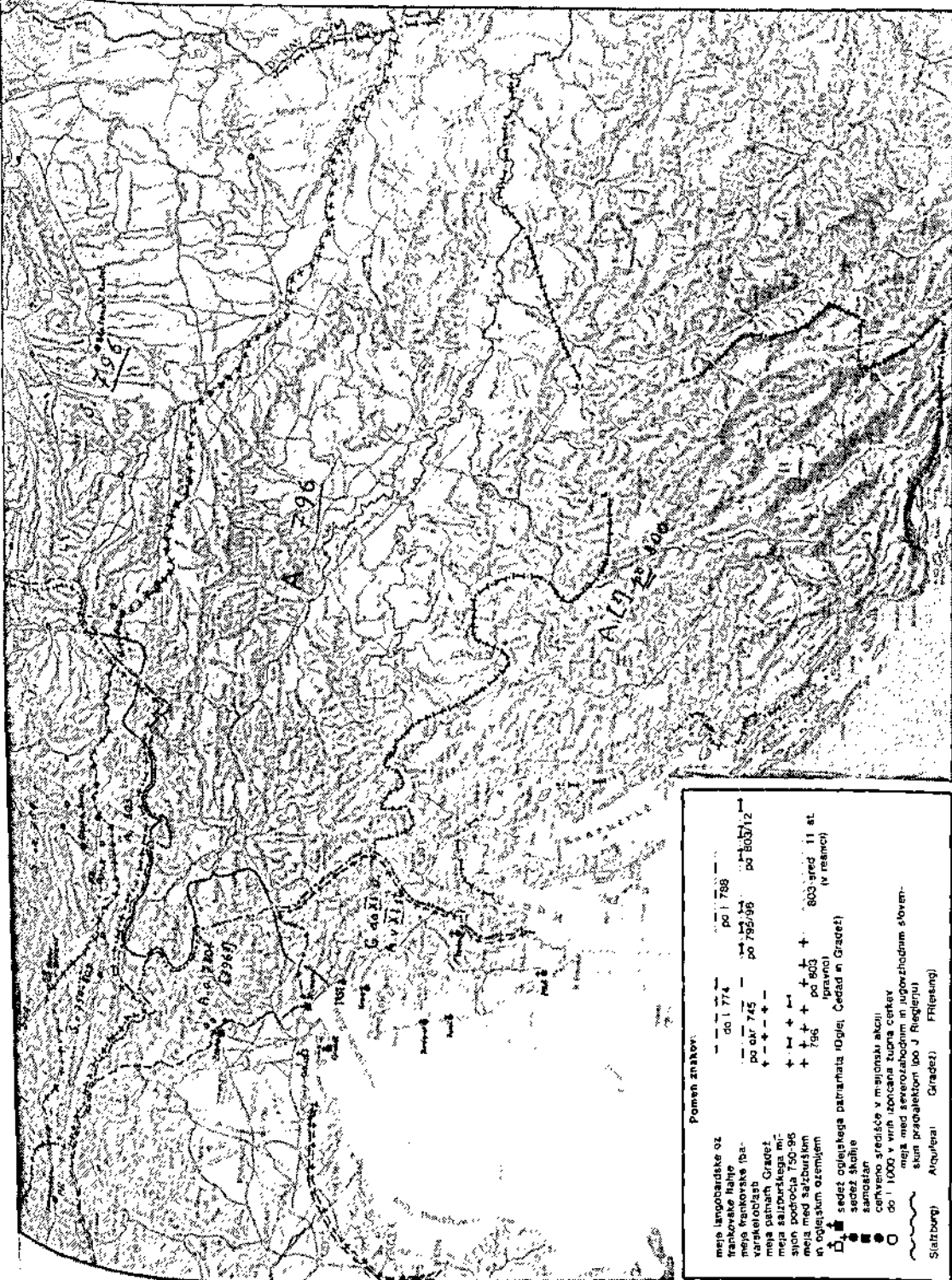
⁸⁴ V tem smislu vsekakor zbuja opravičeno skrb trditev, da je ta izdaja FS »v skladu z zahtevami sodobne literarnokritične izdaje« v J. Pogačnik, Zgodovina slovenskega slovstva I, 1968, 82 in podobno 93.

naj izdelata to analizo, mnenje, da je skupna podlaga arhitektonike latinskega proslavljanja psalmov in domnevne arhitektonike v FS II—III ta freisinska duhovna atmosfera, bi bili prisiljeni k trditvi, da je prav ta atmosfera bistveno sodelovala pri končni obliki slovenskih besedil v drugi polovici 10. stoletja. To je teoretično mogoče, težko pa združljivo zlasti z mero obvladovanja slovenščine, ki se kaže v zapisu FS II, in z ugotovitvijo, da sta FS I in III preprosto prepisana iz že starejše predloge.

Pogačnikovo lastno razpravljanje o arhitektoniki (121—156), ki jo po mojem prepričanju nasilno vnaša v FS (enako kakor se je pokazalo to za Zitje Metodija, kjer so njegove teze nezdržljive s historično vsebinsko analizo tega vira²⁵) se po svoji nepreciznosti dokazovanja močno razlikuje od Gantarjevega prispevka. Če bi npr. analiziral oba obrazca splošne spovedi takšna, kakršna sta — kot molitev — in vzporedno z njunimi predlogami (kar je najbrž tudi v filologiji edino dopustno), bi mu FS I prirodno razpadel v dva dvodelna dela, torej vsega v štiri oddelke (prošnja za spoved in odpuščanje: spoved grehov; kesanje: zahvalna molitev), in ne bi postavljajl meje med dvema členoma kar v sredo stavka. Prav tako je FS III sestavljen na isti najbolj preprosti način, le da zaradi dodatkov frankovske formule v treh dvodelnih delih (odpoved hudiču: vera v boga; prošnja za spoved: spoved, kesanje: zahvalna molitev). Za FS II bi bila potrebna daljša analiza, zlasti ker ne poznamo prav tistega vzorca, ki je vplival na zgradbo, marveč le njegove oddaljenejšje predloge. Kljub temu naj opozorim, da je Ivan Grafenauer pridigo po vsebini — ob primerjanju z zahodnimi predlogami — delil v pet in ne v 15 delov; značilna antitetičnost povezuje npr. vr. 17—27 z vr. 41—58 (obakrat z značilnima sklepoma!). Analiza te vrste (o takšni povezanosti zaokroženih delov pridige med seboj) daje popolnoma drugačen rezultat kot Pogačnikova umetno vnašana arhitektonika s 15 členi. Podobno je s trditvami o podrobnih stilističnih prijemih, kjer bi mu upoštevanje starovisokonemških predlog pokazalo, kako veliko tega je prevajalec preprosto prevzel iz svoje predloge. Brez filološke analize nastanka tekstov je pač vse pripovedovanje o samostojnem ustvarjanju, komponiranju teksta, stilnem dviganju z antitetičnostjo itd. čisto ugibanje, ki se ob FS I in III takoj pokaže za zmotno; pri FS II tega ni mogoče tako določno reči (vsaj ne glede stila!), toda ostala dva primera kažeta, kako daleč od trdnih rezultatov se giblje vsa Pogačnikova metoda stilne analize.

Ob teh dveh tetah o nastanku FS pa stoji v isti knjigi še tretja, Kolaričeva (18—120), ki rešuje slovenski jezikovni značaj FS tako, da pripisuje avtorstvo spomenikov oglejskemu patriarhu Pavlinu iz konca 8. stoletja (za FS I in III morda tudi njegovemu krogu sodelavcev), medtem ko »nemško misijonstvo v Karantaniji ni imelo nobenega vpliva na FS« (104), prav tako pa seveda ne tri četrt stoletja mlajše cerkvenoslovansko obdobje v Spodnji Panoniji. Pri tem se Kolarič zgodovine teh vrst molitev v ljudskem jeziku v karolinški in pokarolinški dobi sploh ne dotika, čeprav po dognanjih, sprejetih v sodobni znanosti (zgodovini, cerkveni in liturgični zgodovini, literarni zgodovini in jezikoslovju), o tistih časih kratko malo ni mogoča niti domneva, da bi bili nastajali teksti te vrste v slovenščini prej kakor v stari visoki nemščini (kjer je bil za začetek takšnega dela potreben ukaz Karla Velikega v obliki več kapitularjev, ki so jih misli regij pogosto povzemali), kar spada vse šele v leta po Pavlinovi smrti. Po Kolariču pa naj bi bile celo nastale nekatere očitno po nemških tekstih prevedene formulacije sto in več let prej, kakor pa so se izoblikovale v starovisokonemških predlogah. Zanimarjanje kompleksnosti zgodovinske in tekstnokritične problematike z zožitvijo na zgolj jezikovno vprašanje se je tu očitno kar oprijemljivo maščevalo. V ožja jezikoslovna vprašanja seveda ne morem posegati in morda bodo jezikoslovci našli v njih koristne analize glede oblikovanja in izvora besed (v tem pogledu je dokumentacija pomanjkljiva in marsikaj, kjer so bile iste vzorednice v slovenščini k FS že prej navedene, v Kolaričevih opombah manjka). Seveda se ne morem izogniti vsemu, kajti Kolarič skuša z »jezikovnim vzvodom« blstveno preobrniti tudi našo zgodovino — prepričan sem, da prav tako malo opravičeno kakor s postavitvijo FS sto let pred nastanek njihovih predlog.

²⁵ J. Pogačnik, Čas v besedi, Maribor 1963, 9—28; gl. V. Vavrinek, Staroslovenski životy Konstantina a Metoděje. Rozpravy ČSAV, řada společenských věd. seš. 7, roč. 72, 1963, in poseb. B. Grafenauer, ZČ 17, 1963, 175—181.

Kolaričevo izhodišče je povsem svojevrstno. Izhaja iz svoje glasovne in jezikovne interpretacije FS (pri čemer je opustil — za metodo dela vsekakor bistveno — vprašanje, kaj je z jezikovnimi razlikami med spomeniki; ker se s postavljenimi teorijami očitno ne strinja, bi v tako obsežnem tekstu o jeziku FS moral povedati, kako gleda na to vprašanje in kako je z *argumentacijo*, ki brani njegovemu nasprotno mnenje). Glasovna *interpretacija* mu služi kot dokaz, da ustreza vokalni sistem FS v smislu Rieglerjeve analize »razvojnih etap v slovenskem vokalizmu«⁶⁶ jugovzhodnemu »praslovenskemu dialektičnemu sistemu« — po Kolaričevem datiranju okrog leta 800 — torej »cerkvenemu področju oglejskega patriarhata« (35), ki je imel od 737 svoj sedež v Čedadu. Že tu smo pred nerazrešljivimi ugankami. Riegler je namreč po vsem videzu vzel za podlago za vokalni sistem *severozahodnega* dialekt prav Ramovševo karakteristiko vokalov v širokem stičnem pasu Slovencev z Bavarci (po analizi FS in krajevnih imen) in zdi se, da postavlja to delitev okrog leta 1000.⁶⁷ Poleg tega pa je tudi meja med sistemoma za Kolaričevo domnevo kar se da nepriročna (glej priloženi zemljevid): če bi že bili tedaj v Čedadu uveljavljali v molitvah slovenski jezik ali jih celo zapisovali, bi se bili oprli pač na jezik, kakršnega so govorili Slovani v hribih takoj nad mestom — ta pa je spadal k severozahodnemu in ne k jugovzhodnemu dialektičnemu sistemu. Po Rieglerjevem zemljevidu (stran 47) spada k severozahodnemu sistemu tudi večina loškega gospostva freislnških škofov; prav brez jezikovnih podlag je zato Kolaričeva misel, da bi bil Freising, ki je dobil 973 loško gospostvo, tu prevzel od »močnega in iz Ogleja precej dobro organiziranega krščanstva« spovedne oblike in naj bi na ta način prišlo do zapisa FS. Pa tudi zgodovina to domnevo izpodbija. Koliko je bilo tu cerkvene organizacije pod oglejskim vodstvom v 9. stoletju, žal, sploh ne vemo; kolikor pa je je bilo, je zaradi madžarskih napadov povsem propadla in sloni do druge polovice 11. stoletja v celoti na sistemu lastniških cerkva. Šele proti koncu 11. stoletja organizira Oglej v zgornjem Posavju (pa tudi na večini svojega območja južno od Drave na Koroškem, kjer organizacija ni propadla zaradi Madžarov!) svojo župnijsko organizacijo.⁶⁸

Konstrukcija pa se nadaljuje na področju zgodovine. Ostanki staroselcev med Slovani — ki jih seveda nihče ne zanika, kakor Kolarič napak zatrjuje⁶⁹ — naj bi bili namreč ohranili stalne zveze s škofijami v Istri,⁷⁰ poleg tega naj bi se pa bilo po njihovem posredovanju širilo krščanstvo med Slovani že od prvih desetletij 7. stoletja naprej, tako da je bilo pokristjanjevanje v drugi polovici 8. stoletja že dokončano, v Posavju že prej kakor v Karantanji. Po tej poti naj bi se bili iz Istre širili med Slovane bizantinski vplivi, ki jih je Grivec dokazoval v FS. Razen dejstva o ostanku staroselcev [tudi njihove sledove povečuje Kolarič metodolčno nepravilno, npr. z vicus Latnorum v Ostrogonu v 13. stoletju (zakaj ne tudi z Vlaško ulico v Zagrebu, ki je imela v srednjem veku isto ime kot ulica doseljenih Italijanov in Francozov!) in

⁶⁶ J. Riegler, Pregled razvojnih etap v slovenskem vokalizmu, SR 14, 1963, 25—78 (poseb. 26—31), in Pripombe, SR 15, 1967, 129—152 (poseb. 129—134).

⁶⁷ Gl. Fr. Ramovš, Kratka zgodovina 26—34 in 39—46; Brižinski spomeniki, 12—13.

⁶⁸ Gl. Fr. Kos, Gradivo... III, št. 227 (za ureditev na brixenskih posestvih), 284 (za freislnška gospostva); M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, Ljubljana 1933, 127, 191—194; za Koroško W. Fresacher, Erläuterungen zum Historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer, II. Abt. Die Kirchen- und Grafschaftskarte, 3. Teil, Kärnten, 1. Kärnten südlich der Drau, Klagenfurt 1956.

⁶⁹ R. Kolarič, FD 63; če trdimo, da je bilo staroselcev v slovanskih pokrajinah v Alpah in ob Savi sorazmerno malo — in manj kot zahodno od tod — še ne trdimo, »dass die Slowenen mit den alten Bewohnern reinen Tisch gemacht haben«, kot on povsem samovoljno trdi z neutemeljenim skitcevanjem na dve mesti moje Zgodovine; je čemu naj bi potem porabil dobrih 20 str. (303—325) za razpravljanje o »razmerju alpskih Slovanov do staroselcev« ter o »vplivu staroselcev na razvoj slovanskega gospodarstva«; toda zdi se da tudi tu razume Kolarič je to, kar želi...

⁷⁰ V resnici gre le za eno škofijo, v kateri se je v Istri uveljavilo tudi ime mesta v notranjosti (Civitas Nova — Emona nova), za druge primere so Kolaričeva izvajanja napačna; kako malo pa je mogoče računati s stiki teh meščanov z notranjostjo slovanskih pokrajin, povesta M. Kos, K poročilu Pavla Diakona o Slovincih, ČZN 26, 1931, 203—206, in O starejši slovanski kolonizaciji v Istri, Razprava SAZU, razr. za zgodov. in družb. vede I, 1950, 55—62, in B. Marušič, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, ZČ 4, 1950, 57—62, in ustrezne razprave R. Eggerja, zbrane sedaj v dveh zvezkih Römische Antike und frühes Christentum I—II, Klagenfurt 1962—1963.

z vsemi »vlaškimi« kraji brez analize, ali gre za antične preostanke ali za poznejše »vlahe« pastirje in vojake),⁹¹ potisnjenih v odročne predele, in razen škofij v Istri (s tradicijo škofij iz notranjosti edino pri Novem gradu — Emoni Novi), kjer pa bizantinska oblast ni v resnici obvladala niti vsega polotoka, je vse drugo gola domisljica. V nasprotju je z vsem, kar o tem razvoju vemo, ne le z dokazanim vplivom bavarske misljonske akcije v Karantaniji na slovenske molitvene obzorce: npr. z dejstvom, da se omenjajo Slovani kot pogani v 7. in 8. stoletju v Karantaniji in da sega izrazito misljonska organizacija cerkve med njimi prek srede 9. stoletja;⁹² da so odkrili grobove Slovanov s sledovi poganskih ritualov v sami Istri v 7. in 8. stoletju, da se prav tu omenjajo Slovani kot pogani leta 804 in da so bili poganski kultu ob zgornji Soči — skoraj pred vrati Cedada — še v 14. stoletju tako zakoreninjeni, da jih je bilo treba odpraviti z vojaško silo;⁹³ da je bilo enako v Dalmaciji, kjer se je razširila pristojnost dalmatinskih škofij prek meja ozemlja dalmatinskih mest na ozemlje Hrvatske šele v 10. stoletju, po odpravi ninske škofije, ki je bila ustanova frankovske dobe;⁹⁴ da se hranijo v slovenskem ljudskem izročilu sledovi vlaškega krščanstva po oblikah 6. stoletja, ki se razlikuje od bizantinskega (pa tudi italškega) po mnogo bolj bistvenih potezah, kot so izrazne nianse, kakršne išče Grivec v FS II,⁹⁵ da pri sestavinah, na katere opozarja Grivec, ne gre preprosto za kakršnekoli sestavine vzhodnega izvora od 6. stoletja naprej, marveč za posebne Konstantinove oblike iz druge polovice 9. stoletja; poleg tega je tudi pri Kolariču popolna uganka, kako bi bili mogli priti taki elementi z območja patriarhata v Gradežu, ki mu je Istra skoraj neprestano pripadala do 11. stoletja, prav v sedež njegovega najhujšega nasprotnika, oglejskega patriarhata.

Domisljija, ki je ne ovirajo viri, pa vodi še naprej. Cedad naj bi se bil razvil sredi 8. stoletja v misijonsko središče za Slovane, čeprav je bil oglejski patriarhat s papeško odločbo leta 723 dobil ukaz, da »sibi sufficeret in his que possidebat, nec amplius quam in finibus procul dubio gentis Langobardorum gressum tendere presumeret«, tako da bi se bila mogla začeti takšna akcija v porečju Soče šele nekje med 774 in 788, v zgornjem Posavju pa šele z razdelitvijo misijonskih področij leta 796.⁹⁶ Iz Cedada naj bi se bili — ker da je bil Oglej naklonjen arijanstvu (tako Kola-

⁹¹ O problematiki izraza »vicius Latinus« prim. N. Klajč, Prilog pitanju postanka slavonskih varoš, Zbornik radova (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), III, 1955, 41—59, pos. 51 sl. (delo K. — D. Grothusen, Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts, 1967, 126 ss., Kolariču najbrž še ni bilo na razpolago in podobno ne razprava istega avtorja Das mittelalterliche Städtewesen Südosteuropas im Einflussbereich der italienischen und mittel-europäischen-Rechtsstädte, in Südosteuropa-Jahrbuch 8, München 1968, gl. o kontinuiteti 46—57); za metodične probleme »vlaških« imen prim. M. Kos, Vlahi in vlaška imena med Sloveni, GMD 20, 1939, 226—235; sicer pa moram podčrtati dejstvo, da je med vodnimi imeni na Slovenskem, ki so doslej edina sistematično in v celoti preiskana, le 6% takšnih, da so jih slovenski predniki prevzeli od staroselcev (88 od 1436), čeprav se prav vodna imena nasploh najbolj hranijo prek takšnih prelomov. O vsem problemu kontinuitete je v tisku v zborniku Alpes Orientales pri SAZU posebna moja razprava Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanschen Raumes (predavanje iz Slovenjega Gradea 1967, z dodanimi 18. str. opomb z bibliografskimi navedbami).

⁹² Prim. M. Kos, Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Ljubljana 1936, in B. Grafenauer, Ustojčevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, 513—536, z na obeh mestih navedeno literaturo. Fr. Kos, Gradivo... II, 1906, št. 172 in 191; E. Klebel, Die Kirchenverfassung des Mittelalters in Kärnten, Carinthia I 120, 1930, 77—98; W. Fresacher, G. Moro, J. Obersteiner, R. Wanner, H. Wiesner, Erläuterungen z. Histor. Atlas d. österr. Alpenländer II. Abt. 8. T., Kärnten, zv. 1—3, 1956—1959.

⁹³ B. Marušič, Istra u ranom srednjem vijeku, Puła 1960, 18, 20; Fr. Kos, Gradivo... II, 1906, št. 23; S. Rutar, Tolminko, Gorica 1982, 65; P. S. Leleht, Tracce di paganesimo fra gli Slavi dell'Isanzo nel sec. XIV, Studi e materiali di storia delle religioni 1, 1925, 249.

⁹⁴ Gl. o vprašanju z navedbo obeh spornih stališč B. Grafenauer, Vprašanje konca Kocljeve vlad v Spodnji Panoniji, ZC 6—7, 1952—1953 (Kosov zbornik), 171—190; podrobneje v zvezi z 10. sl. N. Klajč, Slovo 15—16, 1965, 242—258.

⁹⁵ I. Grafenauer, Legendarna pesem »Spokorjeni grešnik«, Razprave SAZU, razr. za zgodov. in družbene vede 1, 1950, 5—52, in Spokorjeni grešnik, Dela SAZU 19, 1955, 7—168; trditelja te vrste (o treh neodpušljivih grehih) se v poznejšem času še ponavlja (K. Sirekaj, SNP 1, št. 401—404) in zato še ni do konca razrešena.

⁹⁶ Fr. Kos, Gradivo... I, št. 201; to poudarja še dejstvo, da so tudi z langobardske strani Ratchisovi zakoni (746; gl. MG LL [fol.] IV, 190, t. 9) pod smrtno kaznijo in zaplenbo premoženja prepovedovali komurkoli pošiljanje kateregakoli človeka (»sine iussionis regis«) iz langobardskega ozemlja (Francia, Balcarla... aul. in Avaria).

rič napačno razume »spor zaradi treh poglavij«, ki pa je bil v oglejskem patriarhatu tudi končan že pred letom 700 in je bil prav patriarh Pavlin najostrejši publicistični nasprotnik zoper njegove ostanke v Španiji⁹⁷ — širili arijanski vplivi tudi med Slovane. Vse, kar povedo viri o misijonski akciji v Karantaniji,⁹⁸ kar vemo o njeni irski misijonski metodi (ne o misijonarjih!)⁹⁹ in o tekstni povezanosti slovenskih molitev z nemškimi,¹⁰⁰ za Kolariča ne velja, češ da tako hitro pokristjanjenje sploh ni mogoče (68–70).¹⁰¹ Nasprotno pa ve brez virov, da je Pavlin »v zadnjih dveh desetletjih (sic! — torej še pod obrsko oblastjo pred 798) 8. stoletja trdno organiziral krščanstvo v Sloveniji južno od Drave« in da so prav tedaj nastali FS »iz starejših elementov« (ki da jih je dobil Pavlin v čedadskem skriptoriju in arhivu!) v »ohranjenim prepisom bližnji obliki; ti in tudi drugi, ne ohranjeni molitveni, spovedni in pridržni obrazci so morali biti v vseh cerkvah s stalnim duhovnikom v prepisu« (77 sl., 104, 108, 120). Žal za Pavlinovo dobo ni mogoče niti dokazovati obstoja katerekoli takšne cerkve med Slovani in celo v 9. stoletju se more resno vsaj domnevati le obstoj petih na oglejskem območju — treh neposredno pred vrati Čedada in dveh ob Zilji (kjer so pripravili tla oglejski misijonski akciji že salzburški misijonarji pred letom 803); povsod drugod (tudi na Koroškem južno od Drave!) se začenja na slovanskem oglejskem območju cerkvena organizacija z lastniškimi cerkvami in Oglej je položil svojo roko nanjo šele za investiturne borbe v 11. stoletju.¹⁰² Edina realna podlaga, s katero skuša Kolarič vedno znova podpreti svojo miselno predstavo (25, 35, 122), je Grafenauerjeva domneva o neki varianti Pavlinove veroizpovedi kot podlagi parafraze veroizpovedi v Činu Sinajskega evhologija.¹⁰³ Toda Nahtigal je prav za to domnevo pokazal, da je šla predalet, kajti »iz Pavlinovega besedila je filološki nemogoče izvesti steksl. besedilo v evhologiju«; pač pa oboje povezuje z istimi zahodnimi elementi, in res je prav ono mesto, kjer to najbolj jasno prizna, vsebovano celo v karolinških kapitularijih (Credite eum venturum ad iudicandum vivos et mortuos, et tunc reddat unicui-

⁹⁷ A. Ehrhard, n. d., 326–332; W. Heil, Der Adoptionismus, Alkuin und Spanien, v *Karl der Grosse II*, Düsseldorf 1967, 95–155.

⁹⁸ Gl. op. 92, predvsem M. Kos, *Conversio*, poleg tega še nekaj podatkov drugega izvora pri Fr. Kos, *Gradivo I–II*.

⁹⁹ Za I. Grafenauerja gl. op. 32; prvi poudarek pomena pri nas (razen pri svojih predavanjih slovenske zgodovine na filoz. fakulteti) Lj. Hauptmann, *Slovenen, Ilstorija* (S. Stanojevič, Nar. enc. SIJS 41, 1929, 240 sl.; E. Klebel, *Carinthia I* 120, 1930, 77–98 (delno tudi v *Zur Geschichte der Pfarren und Kirchen Kärntens, Carinthia I* 115, 116, 117, 1925–1927, in *Beilage zu Carinthia* 116, 1928); M. Kos, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1933, 37–61; *Conversio* 32–47; I. Zibermayr, *Nord-eum, Balern und Oesterreich*, 1944, 86–232; B. Grafenauer, *Ustoličevanje*, 513–535; *Zgodovina slovenskega naroda I*, 1964, 390–421, 2, 1965, 45–57, 69–107; A. Kuhar, *The Conversion of the Slovenes and the Germanslav Ethnic Boundry in the Eastern Alps*, 1959, in *Slovene Medieval History, Selected Studies*, 1962, 12–30; A. Kolautz, *Awaren, Franken und Slawen in Karantanien und Niederpannonien und die fränkische und byzantinische Mission*, *Carinthia I*, 156, 1966, 232–275.

¹⁰⁰ Gl. zgoraj posebej dela V. Vondráka, I. Grafenauerja in II. Eggersa.

¹⁰¹ Če računamo, da je trajalo v Karantaniji misijonsko obdobje do nastanka prvih prafar po I. 860 okr. 100 let, do izoblikovanja prave župnijske organizacije pa še dvesto let do druge polovice 11. st., je seveda težko govoriti o kratkem obdobju; resnično si je starejša literatura o pokristjanjevanju predstavljala to kot krajši proces — vendar velja to le za vnanje širjenje krščanstva (ki je mogoče tudi v relativno krajšem času — prim. *Bolgare ali Rusi*), ne pa za pravo uveljavljanje krščanstva, ki ga brez urejene cerkvene organizacije v srednjeveških razmerah ni moglo biti.

¹⁰² Gl. op. 88 in 92; J. Gruden, *Akvilejska cerkev med Slovenci v dobi njihovega pokrščevanja*, *DIS* 13, 1902, 19–23, 96–101, 148–154, 218–222, 289–294, *Zgodovina slovenskega naroda I*, 1910, 40–42, 13, 1912, 67–70; opozorila k treznosti gl. pri Fr. Kos, *Gradivo I*, 1902, XLII–XLIX in tam navedeni registri, ter II, 1906, LVI–LVII; za cerkve v neposredni bližini Čedada gl. skromne podatke pri S. Rutar, *Beneška Slovenija*, Ljubljana 1899; za lastniške cerkve na Koroškem so podatki v *Erläuterungen* ... za lastniške cerkve na Kranjskem poleg že navedenega (op. 88) še J. Zontar, *Slov. Pravnik* 49, 1935, 430–432, in *GMDS* 20, 1939, 241 sl. Na Koroškem je do 11. st. imela ta način cerkvene organizacije vsa Ziljska dolina do Ziljske Bistrice (St. Janz) ter vsa Dravska dolina od Marje na Zilji navzdol, medtem ko je Dravska dolina od Beljaka navzgor ostala kar v rokah salzburške oz. freisinsko-linhejske dejavnosti.

¹⁰³ I. Grafenauer, *Karolinška kateheza*, 103–107; zaradi Nahtigalovih nasprotnih dokazov po I. 1942 Grafenauer teh stališč ni več ponavljal (v rokopisu *Kratke zgodovine* je celo zapisal, da so se »slovenski molitveni, obredni verskopoučni in pesemski obrazci, ki so nastali v 8. st. v Karantaniji ... širili vsaj do priključitve karantanskih predelov južno od Drave k Ogleju tudi v oglejskem delu Slovenije«, str. 37); Kolaričevo skiteevanje dejansko ne ustreza temeljnim Grafenauerjevim tezam, marveč dviga postransko domnevo v jedro teorije.

que secundum opera sua; na istem mestu so tudi sicer steksl. tekstu veroizpovedi sorodnejše paralele kakor v dolgem Pavlinovem tekstu).¹⁰⁴

V vseh drugih pogledih pa je resnica povsem drugačna od Kolaričevih trditev. Celo tisti, ki so skušali že pred njim povzdigniti Pavlina v pomembnega razširjevalca krščanstva med Slovani, so priznavali, da o tem ničesar gotovega ne vemo, in so njegovo delovanje omejevali bistveno ožje.¹⁰⁵ Prav tako je veljala doslej kot nesporna ugotovitev ob analizi Pavlinove korespondence z Alkuinom in Pavlinovega literarnega dela (tudi zapisnika iz Panonije leta 798!), da je bil mnogo bolj vnet za razčiščevanje s krivoverstvom med kristjani kakor za širjenje krščanstva na ozemlju propadle obrske države.¹⁰⁶ To stališče pa dokazuje tudi pozitivno pričevanje: ko se je leta 811 patriarh Maksencij potegoval za cerkveno oblast nad Karantanijo, se ni prav nič skliceval na kake misijonske uspehe med Slovani v bližnji preteklosti, marveč edino na odvisnost Norika od Ogleja pred prihodom Langobardov v Italijo.¹⁰⁷

Nasprotno pa vemo, da je salzburška misijonska akcija, ki se je začela med Karantanci takoj po sredi 8. stoletja, vsaj z vnanjim pokristjanjevanjem do srede 9. stoletja toliko napredovala, da se začenja oblikovati prva stalna cerkvena organizacija s salzburškimi pražupnijami; vsa zahodna Karantanija ob zgornji Dravi ter okolica Vrbskega jezera je bila pri tem delu že v 9. stoletju prepuščena Freisingu ali freisingemu Innichenu.¹⁰⁸ Passauski primer na Moravskem — delo se začenja okrog 830, že pred 870 pa je stala cela vrsta cerkva v nekaj krajih na desnem bregu Morave¹⁰⁹ — priča, da sto let za vnanje pokristjanjenje v razmerah karolinške dobe ni bilo tako malo; seveda pa ne smemo misliti na pravo notranje pokristjanjenje in krščansko obliko mišljenja, kar je prodrlo v slovenskih deželah v resnici pač šele v zvezi z dobo reformacije in protireformacijske cerkve (in še tedaj niso bili odstranjeni številni poganski bajeslovni elementi iz slovenskega ljudskega izročila).¹¹⁰

Kakor je očitno povsem napačna velika zgodovinska konstrukcija, tako je tudi v notranjosti preprečena z drobnimi napakami, dvomljivo in nepopolno argumentacijo in dokumentacijo. Omejujem se le na nekaj primerov takšnega dokazovalnega postopka:

a) Za tekstni razvoj: Po Kolariču naj bi bil tudi prevod očenaša, ohranjen v Räteškem rokopisu, nastal pri romanskih misijonarjih iz Istre ali Ogleja (73 sl.). Po Grafenauerju smo vedeli, da so prevedeni po nemških obrazcih, pa z brezdvomno souporabo latinske molitve.¹¹¹ Kolarič po Grafenauerju ponavljá dokaze za uporabo latinskega teksta (ne da bi ga navedel); dokaze za uporabo nemškega obrazca je pustil ob strani — razen pomembnega »rihhi — bogastvo«, za katerega pa napak dokazuje,

¹⁰⁴ R. Nachtigal, *Euchologium* II, 180, 186; *Capitularia* I (Boretius), str. 239 (iz l. 801—812).

¹⁰⁵ Prim. stališče J. Grudna (op. 102) in Fr. Zagiba, *Die Missionierung der Slaven aus «Welschland»* (Patriarchat Aquileja) im 8. und 9. Jahrhundert, v zborniku *Cyriilo-Methodiana*, Köln—Graz 1964 (Slavistische Forschungen 6), 274—311; širše domneve (npr. v različnih delih zlasti čeških arheologov in nekalnih zgodovinarjev, npr. Cibulke) se povezujejo vselej z večjimi ali manjšimi napačnimi zgodovinskimi konstrukcijami.

¹⁰⁶ Gl. Lj. Hauptmann, *CJKZ* 2, 1920, 215 sl.; Fr. Zagiba, n. n. m., 289; Fr. Kos, *Gradiivo* I, št. 303 in 308 (sklepi sinode — neposredno po razširjenju oglejskega območja na zgornje Posavje in Panonijo južno od Drave — se niti z eno točko ne dotaknejo obsežnega dela na novem misijonskem območju); tudi obsežna Pavlinova formulacija veroizpovedi (MG LL III, Concilia II, i. ed. A. Werminghoff, 1896, 187—189) je bila namenjena za duhovnike, in le ti so se je morali naučiti na pamet (da bi pravilno razlagali vernikom preprostejše formule), ne pa navadni verniki.

¹⁰⁷ Fr. Kos, *Gradiivo* II, št. 41.

¹⁰⁸ Fr. Kos, *Gradiivo* II, št. 172; ob času zapisa FS okr. 970/80 je v rokah Freisinga razen okolišja okrog Lienza, ki ga je prav tedaj dal cesar zaradi Abrahamove udeležbe v zaroti Brixnu, vse salzburško območje na zgornjem Korškem od povišja Drave navzdol (z vsaj tremi izpričanimi cerkvami — St. Peter v Brezni, Sv. Mihael v Požarnici ter v Obervellachu), v srednji Korški pa vsa okolica Vrbskega jezera, ki je imela svoje središče v pražuplji Otok na Vrbskem jezcu; ozemlje na Kranjskem je dobivalo tedaj pač šele prvo (ali vnovično) organizacijo v obliki lastniških cerkv; vsekakor velja — ob FS — podčrtati tudi vlogo Freisinga kot enega izmed najpomembnejših kulturnih cerkvenih središč v nemškem prostoru že od 8. st. naprej.

¹⁰⁹ Gl. op. 54.

¹¹⁰ Prim. le zbirke J. Pajek, *Črtice iz duševnega življenja štajerskih Slovencev*, Ljubljana 1934; Fr. Erjavec, *Iz pótne torbe*, LMS 1875—1883; I. Navratil, *Slovenske narodne vraže in prazne vére*, LMS 1885—1896; J. Kelemina, *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*, Celje 1930.

¹¹¹ I. Grafenauer, *CJKZ* 8, 1931, 73—86.

da tega pomena stara visoka nemščina ni poznala (pogled v Lexerjev slovar bi ga poučil, da je bil pomen živ celo še v srednjevisoki nemščini in da je zadevno Grafenauerjevo izvajanje brezhibno).¹¹¹ Dokazovanje, da je slovensko »na zemlji« oprto na grško obliko molitve, pa seveda zapira oči pred dejstvom, da tako starovisokonemški kakor latinski »in« pomeni ne samo »v«, marveč tudi »na« in še kaj drugega.

Podobno je pri veri v istem rokopisu pustil ob strani vsa dobesedno po nemščini prevedena mesta (74–77),¹¹² zato pa napak razlaga »na kriz rasspett« kot greeizem, čeprav grški izraz prav tako pomeni »križan« (stauros — kol, križ; stauroō — zabijam kole, križam) kakor nemški (Kreuz-kreuzigen) in je slovenski izraz vsekakor samostojna izrazna podoba. Še bolj pogrešno pa je iskanje ozadja pisne napake »swetiga kar sehanstwu« v arianstvu in njeno utemeljevanje z izrazom »edino krščenje« v starocerkvenoslovanski (ne šele v srbski!)¹¹³ veroizpovedi; prav pred izpovedjo vere v krst (ki v »apostolski veri« manjka in je zato tudi v Rateškem rokopisu ni)¹¹⁴ je namreč v starocerkvenoslovanskem formularju izpovedana tudi vera »v« edino stoo s'bornoo apskolo cr'kov',¹¹⁵ ker gre tu za nekoliko predelano nikajsko veroizpoved (ohranjeno tudi na zahodu v Credo med mašo).¹¹⁶ Predloga slovenskega izraza »sveto karščanstvo« pa so zopet brez dvoma nemški obrazci, ki v 12. stoletju prevajajo (celo v prevodu med vrsticami latinskega teksta!) »sancta ecclesia« kot »heiligen cristinheit« in podobno.¹¹⁷

b) Pri razlagi besed dosledno ne navaja razlag, ki ne prija njegovi temeljni teoriji, naj bodo tudi tako utemeljene, kot so Nahtigalove glede »krščen« (90), »neprijaznin« (94) in »zakonnik« (102)¹¹⁸ ali Grafenauerjeva glede »vethschny leben« (103).¹¹⁹ Nenavadno prizadeva nepoznanje ustreznih virov in literature, ko npr. navaja dativno formulacijo »suditi živim i mertvim« v veroizpovedi srbske pravoslavne cerkve kot »skrajno zanimivo odkritje« (94), ko pa je vendar taka fraza že v parafrazi veroizpovedi v Nestorjevem letopisu, ki ga je 1860 objavil Miklošič, prav tako tudi v starocerkvenoslovanski veri, ki jo je objavil Jagić, nanjo pa je v komentarju k SE opozoril tudi Nahtigal — torej nič razburljivega ali novega.¹²⁰ Prav tako za »sinec« v FS II ni bilo potrebno iskanje vzorca v bibliji, ker je podlaga v najneposrednejši bližini: vsebuje jo Exhortatio ad plebem christianam (filii; ehindo liupston), vzorec za pridigo zgodnje karolinške dobe še iz konca 8. stoletja;¹²¹ vzorec je očitno namenjen za uporabo po kateremkoli duhovniku in s tem izpodbija tudi Kolaričevo trditev, da bi bil mogoč vernike tako nagovarjati samo škof (99).

c) Primeri za zgodovino: Na str. 67 sta iz dveh virov predstavljena dva odlomka kot dva dela istega vira;¹²² interpretacija obeh je seveda skrajno pomanjkljiva in zato napačna (v Karantaniji npr. tedaj desetine sploh še niso plačevali, ker še ni imela župnijske organizacije). Po nekritičnem Kovačiču povzete trditve, da bi bila Pedena v Istri nadaljevala škofijo v Poetoviu (65), da bi se »Beconensis« I. 59I nanašalo na isto mesto in da bi škofija »Cessensis« izvirala iz Siscie (65 — v resnici gre za Cisso pri Rovinju!), so že davno ovržene.¹²³ Ob trditvi, da »si naši zgodovinarji

¹¹¹ M. Lexer, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, 23. izd., 1943, 167 sl.: rīche, rīch, rīch — der reichtum, das reichseln.

¹¹² I. Grafenauer, *CJKZ* 8, 1931, 93–98; Razprave SAZU II, 1958, 38–41.

¹¹³ V. Jagić, *Psalterium Bononiense*, 1907, Appendix VIII, str. 848–850.

¹¹⁴ Steinmeyer, *Denkmäler*, 1916, 30 (tudi v uvodnih molitvah v vsakdanjem breviju katoliške duhovščine).

¹¹⁵ V. Jagić, n. d., 849.

¹¹⁶ V zadnji izd. *Missae Romanum*, Rim 1957, v *Ordo missae*, str. 233; W. Nagel, n. d. (OP. 83), 96.

¹¹⁷ Steinmeyer, *Denkmäler*, 343 (medvrstični prevod in še en primer), 351, 353, 355, 357.

¹¹⁸ R. Nahtigal, *Staroslovanske študije*, 14 sl., 16; *Euchologium* II, 178.

¹¹⁹ I. Grafenauer, *CJKZ* 8, 1931, 92 sl., 113.

¹²⁰ Fr. Miklošič, *Chronica Nestoris*, Vindobona 1860, 69; V. Jagić, n. d., 849; R. Nahtigal, *Euchologium* II, 180.

¹²¹ R. Kolarič, *FD* 99; Steinmeyer, *Denkmäler*, 49–51.

¹²² Prvi leksl je povzetek zapisnika salzburske sinode (ki velja za vse območje salzburske nadškofije, za misli, onska ozemlja vsekakor v omejeni meri, kot je razvidno iz določb o desetini, pri Kolariču, *FD*, 70, ker so bile dajalve tam drugačne, gl. Fr. Kos, *Gradio* II, št. 191, in k temu B. Grafenauer, *IFZb* 17, 1964, 217, t. č. in op. 13–16), drugi tekst odlomek kapitularja iz let okr. 813 (ki je veljal za vso frankovsko državo).

¹²³ Gl. op. 90.

niso nikdar postavili vprašanja o misijonskem jeziku» na področju salzburške misijonske akcije (69), je moral Kolarič trdno zatisniti oči pred marsičim, kar je bilo o tem pri nas napisanega in kar je navedeno tudi v bibliografiji o FS v tej knjigi. Naj le spomnim na vrsto razprav Ivana Grafenauerja, ki pa seveda ni edini raziskovalec tega vprašanja.¹²⁴ In kako naj človek z resnim obrazom sprejema dokazovanje vpliva bizantinske cerkve na vzhodna slovenska območja od 5. (!) do 10. (!) stoletja na eni strani s pomočjo bizantinske Istre, na drugi z braničevsko, beograjsko in sirmijsko škofijo — v Samuelovi državi (!, 75—76). Nasprotno pa naj bi uspehi edinega dokazanega obdobja takšnega vpliva med 869 in 874 v Spodnji Panoniji »ne mogli biti posebno veliki« (82).¹²⁵ Ali je treba k temu navesti kot primer neprimerne lahkotnosti v konstrukciji preteklosti še poskus dokazovanja nekdanje slovenske veličine ne le po uporabi imena »slouenzki« za kajkavski jezik pri Vramcu, marveč celo še po Reljkoviću in Kačiču-Miošču (56, 70 sl.), čeprav bi vsaj po drugem zvezku Zgodovine narodov Jugoslavije¹²⁶ mogel poznati povsem drugačno ozadje tega »slovinstva«.

Č) Podobno nevede je tudi Kolaričevo razpravljanje o grafiki FS, kar je toliko težje, ker je to razpravljanje tudi eden izmed temeljev za njegovo glasovno interpretacijo besedila, od koder prvenstveno izhajajo vse njegove teze. Čeprav je npr. Kos kar se da jasno razložil zapis »xpen« kot kratico bavarske grafične šole za »christen«,¹²⁷ Kolarič s poudarkom razlaga, da mora pomeniti ta kratica »In Christo baptizatus« (= xp, z dodano slovensko končnico; 26, 90; pozneje skuša — 110 — obrniti to drugače, pa spet napačno z grško predlogo). Razlikovanje med zapisovanjem -b- v FS I in FS III z ene ter FS II z druge strani je povsem neutemeljeno, ker ne upošteva razlike med načinom pisanja (prepis — diktat s substituiranjem glasov po posluhu; 28 sl.). Spraševanje, zakaj ni razlikovanja med okroglim in dolgim s v starovisokonemških tekstih, je povsem nepotrebno, ker tedanja pisava tega še ni razlikovala na način poznosrednjeveške gotske pisave (31 sl.). Najbolj zmedeno pa je v metodičnem pogledu dokazovanje romanskega zapisovalca FS v novem dodatku: Z dokazovanjem, da se je zapisani -p- v furlanščini sonoriziral v izgovoru v -b-, čeprav se v pisavi b in p nista spreminjala, je metodično nezadostna podlaga za razlago menjavanja -b- v -p- v FS II, dokler niso dokazani podobni pojavi prehajanja b v p tudi v drugih jezikovnih stikih med Slovenci in Furlani; sicer pa ostane v tem primeru razlika med FS I in III z ene ter FS II z druge strani povsem nerazrešljiva uganka (114—115).¹²⁸ Pri »w« se opira v svoji razlagi le na 11 primerov iz ustreznega obdobja iz Italije (2 sta še iz časa okr. l. 1000), pa kar na 23 primerov iz Bavarskega in 3 v Karlovih pismih (115); prav tako so pomešani primeri pri »k« in pri »h« (118 sl.). Tako nenatančno izbiranje predlog ne pove ničesar, razen da je bila latinska grafika posameznih glasov v 8. in 9. stoletju v vsej frankovski državi precej enaka in da posebej med Bavarsko in severno Italijo v tem pogledu ni bilo posebnih razlik. Vprašanje substituiranja slovenskih glasov pa je seveda metodično popolnoma druge vrste in se ga Kolarič v vsem svojem razpravljanju ni dotaknil.

Končno naj omenim še k bibliografiji o FS, ki jo je sestavil za knjigo Marko Kranjec (264—281), da do nekako 1961 zajema slavistično literaturo z nekaterimi redkimi izjemami (1863: L. Hrovat v »Zlati vek«, 282—284; 1889: V. Oblak, LMS 1889, 122 ss.; prevod Jagičeve razprave iz l. 1895, izšel 1948; 1927: Fr. Kidrič, v Slovenska, SKZ 202, 87 sl.; 1936: Nahtigal, Starocerkvenoslovanske študije; 1941: Nahtigal, uvod

¹²⁴ Gl. op. 32 in 99.

¹²⁵ O pomeni gl. B. Grafenauer, Razprave SAZU, razr. za zgodov. in družb. vede V, 1966, 65—73.

¹²⁶ Zgodovina narodov Jugoslavije II, Ljubljana 1939, 206—211 (J. Tadić); R. Kolarič je isto stališče zavzel tudi v razpravi Psi. plemo Slovčn'ci, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 10, 1967, 225—229; vzrok, zaradi katerih je tako izvajanje nesprejemljivo, so razvidni iz njegova dela o Etnični strukturi ... (op. 69).

¹²⁷ M. Kos, CJKZ 4, 1924, 17.

¹²⁸ Seveda je vse to težko rešljivo z načelnim odbijanjem možnosti nemškega vpliva in zato puščanja ob strani rezultatov germanistike o teh vprašanjih, npr. poleg S. Pircheggerja (op. 46), čigar stališče Kolarič nikjer ne obravnava, tudi E. Schwarz, Die althochdeutsche Lautverschiebung im Altbairischen, PBB 50, 1927, 242—287, in E. Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten 1, Klagenfurt 1936, 128—131.

v *Euchol. Sin.*, XXV; 1946: I. Grafenauer, v *Koroškem zborniku*, 295—298; 1949: Nahtigal, *Uvod v slov. filol.*); odtlej naprej so vrzeli tudi tu nekoliko večje, a še vedno ne prevelike. Pač pa ima bibliografija v celoti dve zelo občutni hibi: skoraj povsem manjkata germanistična in zgodovinska literatura. Nekaj tega je razvidno že iz opomb k mojemu zgornjemu izvajanju.

Knjiga, kakršna je, pač ne bo dosegla niti večje veljave teoriji o slovenskem jezikovnem značaju FS, niti ne bo povečala ugleda slovenske znanosti. Ob njeni argumentaciji se bo prejkone povečala le skepsa — češ če ni močnejših in znanstveno vzdržnejših dokazov za teorijo, mora biti s to teorijo resnično slabo. Zato pa je postala nova izdaja FS — želeli bi, da bi bila dopolnjena z vsem, kar je potrebno za njihovo obravnavanje in uporabljanje (glede sorodnih tekstov, slovarja in v vse potrebne smeri usmerjene analize) — ki je že toliko časa v načrtu SAZU, samo še bolj nujna. Le tako bo namreč mogoče ustvariti večjo jasnost in vprašanih, ki so doslej ostala nerazrešena, in preprečiti nastajanje novih, ki jih vsiljuje sedanja objava s svojimi napačnimi teorijami in metodično nedognanostjo.

ZGODOVINARJEVA PARALEGOMENA K NOVI IZDAJI FREISINSKIH SPOMENIKOV

Povzetek

Ker sestavlja dve tretjini pripomb povzemanje rezultatov poti znanstvenega raziskovanja FS — ki jih ni mogoče še naprej povzemati — in ker pač vsakdo, kdor se za to problematiko zanima, mora poznati tudi slovenski jezik, se omejujem le na označno temeljnih potez svojega razpravljanja. Glede na kompleksnost poti raziskovanja (slavistika in germanistika, kulturna, verska in posebej liturgična zgodovina v zgodnjem srednjem veku) in njegovih metod (analiza besednega zaklada in oblikoslovja v okviru slovanskih jezikov in njihovega razvoja; vprašanja paleografskega značaja in glasovnega pomena črk; vprašanja tekstne odvisnosti in genealogije latinskih, nemških in slovanskih obrazcev; vprašanje uporabe in nastajanja takšnih obrazcev po zakonodaji karoliške in pokaroliške dobe ter v liturgičnih obredih tega razdobja itd.) in glede na medsebojno neskladnost v znanosti zastopanih teorij o FS — pri čemer ni dokončana argumentacija, ki poleg dokazov v svoj prid hkrati ne razoroži dokazov v prid drugačnih teorij — je temeljno vprašanje nove izdaje FS in njene uporabnosti ter pomena pač to, v kolikšni meri izhaja iz tistih problemov, ki so po današnjem stanju raziskovanja FS centralni, odločilni in rešljivi.

Poldrugo stoletje raziskovanja je mogoče razdeliti v tri obdobja: Do prve svetovne vojne je bilo omejeno skoraj povsem na slavistični okvir ter povezano z raziskovanjem cerkvenoslovanskega jezika. V drugem obdobju — od Nahtigalovih *Freisingensia* (1915—1918) do Isačenkove knjige (1943) — je prevladovala slovenistična smer raziskovanja, usmerjena v zgodovinsko ozadje, paleografske in kodikološke probleme, v raziskovanje nastanka FS ob pokristjanjevanju karantanskih in panonskih Slovanov ter mesta FS v vrsti latinskih in nemških obrazcev svoje vrste, končno v problematiko razmerja jezika FS z razvojem jezika alpskih Slovanov do t. 1000; vsi rezultati so kazali na nastanek in razvoj FS v zvezi z verskim življenjem Slovanov v Alpah in Panoniji v 9. in 10. st. ter na njihov slovenski jezikovni značaj. Raziskovanje od Isačenke naprej je pa vnovič omejilo problematiko — v napačnem prepričanju, da so vsi drugi problemi v bistvu razrešeni in zato s preozkim metodološkim prijemom — le na vprašanje jezikovnega značaja FS, le da ga rešuje, dopolnjuje prejšnjo prevladujočo analizo besed in oblikoslovja, tudi s stilo analizo; tako utemeljevala teorije o nastanku FS sl. ostro nasprotujejo med seboj (stsl.; slovenska; velikomoravska; hrvaško-glagoljška; bolgarska), zlasti glede FS II (*Adhortatio ad poenitentiam*).

Po treh desetletjih slovenističnega raziskovanja (1915—43) je postalo nesporno:

a) da so bili FS zapisani med 975 in 1025 (FS II in III še v mejah 10. st.) v Freisingu ali na zgornjem Koroškem, vsekakor za potrebe verskega življenja na koroških posestvih freisingške cerkve;

b) da je njihov nastanek zvezan s karoliško zakonodajo o spovedniškem delu duhovnikov v začetku 9. st. in da so namenjeni za pouk vernikov o spovedi in grehih, medtem ko je čas uvrstitve teh obrazcev v liturgijo (v obliki popridizne splošne spovedi) ostal sporen (ali že pred l. 900?);

c) da so obrazci zvezani z zahodnimi latinskimi in starovisokonemškimi obrazci, v katerih so zajeti vsi v FS vsebovani elementi; FS se razvijajo v 9.—10. st. tudi časovno vzporedno z latinskimi in nemškimi obrazci; ni pa še do kraja rešeno mesto v genealogiji teh obrazcev, kar je slavistika v svojem raziskovanju po l. 1938 povsem zanemarila.

Sporno pa je med slavisti:

a) kakšen je temeljni jezikovni značaj jezika FS — tj., ali izražajo nesporne slovenske oblike temeljnega značaja jezika ali pa le posebnosti, vnesene v besedilo z drugačnim temeljnim jezikovnim značajem ob uporabi in prepisovanju FS v Karantaniji; zdi se, da je prišla zgolj jezikoslovna argumentacija do svojih skrajnih možnosti in da sama zase ne more preprečiti nespornikov, ki ne izhajajo iz razložitivosti posameznih besed iz slovenščine, marveč iz različnega globalnega ocenjevanja (bodisi s težiščem na slovenskih posebnostih, bodisi s težiščem na tedaj še skupnih slovanskih potezah jezika FS);

b) tudi stilna analiza služi kot temelj za povsem nasprotujoče si teorije o izvoru FS; pri tem nobena izmed analiz te vrste (razen tistih, ki se omejujejo na ozka vprašanja, npr. uporabe glagolskih oblik) ni prepričljiva, ker nobena ne upošteva vpliva latinskih ali starovisokonemskih predlog na končno ohranjeni tekst FS.

Zdi se, da bo mogoče priti v spornem do večje jasnosti le z znovničnim povratkom od izoliranega jezikoslovnega raziskovanja h kompleksnemu raziskovanju, pri čemer bo moralo biti težišče na zgodovini teksta. Nova Eggersova raziskava starovisokonemskih spovednih obrazcev omogoča okvirno datiranje ohranjenih oblik FS I in III med 870 in 970, vendar nalaga slavistom razrešitev nekaterih doslej premalo proučenih vprašanj.

V nasprotju s tem slanjem se nova izdaja pri svojem raziskovanju omejuje le na jezikoslovje. Pri tem zamenjuje kritično izdajo teksta z njegovo filološko interpretacijo (podlaga za delo torej ostaja Kosov paleografski prepis iz l. 1937) in prav to uporablja za podlago slovarja (tako je Vondrákov slovar iz l. 1896 še vedno boljši in zanesljivejši). Jezikovne analize se ne dotikam, zgodovinska razlaga nastanka FS pa je vsekakor v nasprotju z vsem, kar vemo o slovenski zgodovini med 8. in 10. st., prepoina napak in domišljije ter popolnoma brez vrednosti. Vsebinsko-kompozicijska in stilna analiza je glede FS I in II dokazljivo napačna, ker ne upošteva sorodnih starovisokonemskih obrazcev; spričo tako izkazane negotovosti uporabljene metode je dvomljiv tudi velik del trditev o FS II, čeprav tega ni mogoče tako strnjeno dokazati kakor za FS I in III. Ne glede na to knjigo ostaja torej nova znanstvena izdaja FS še vedno neizpolnjena in nujna naloga današnje slovenistike.

HISTORISCHE PARATEGOMENA ZUR NEUAUSGABE DER FREISINGER DENKMÄLER

Zusammenfassung

Im größeren Teil suchen die Bemerkungen die Ergebnisse des wissenschaftlichen Forschungsweges zur Erklärung d. FD zusammenzufassen — was nicht weiter zusammengefaßt werden kann — und wofür eben jedermann, der an diesen Fragen interessiert ist, auch die slowenische Sprache kennen muß, begrenze ich mich nur an die Charakterisierung der Grundzüge meiner Abhandlung. Wegen der Verschiedenheit der Forschungswege (Slawistik und Germanistik; Geschichte der Kultur, des kirchlichen Lebens und insbesondere der Liturgie im Frühmittelalter) und ihrer Methoden (die Untersuchung des Wortschatzes und der Sprachmorphologie im Rahmen der slawischen Sprachen und ihrer Entwicklung; die paläographische Problematik und die Frage der Lautbedeutung der Buchstaben; die Fragen des Textzusammenhanges der lateinischen, althochdeutschen und slawischen Gebetsformeln und ihrer Genealogie; die Fragen über die Entstehung und den Gebrauch solcher Gebetsformeln im Rahmen der Gesetzgebung der karolingischen und nachkarolingischen Zeit und in der Liturgieentwicklung dieser Zeit usw.) der karolingischen und nachkarolingischen Zeit und in der Liturgieentwicklung dieser Zeit usw.) sowie wegen der Gegensätzlichkeit der bezüglich d. FD anwesenden wissenschaftlichen Theorien — wobei die Beweisführung zugunsten einer von ihnen nicht als endgültig gelungen gelten kann, inwieweit sie nicht auch die Beweisführung zugunsten anderer Ansichten erklärt und damit beseligt — ist die Grundfrage der Neuausgabe d. FD (Freisinger Denkmäler — Brižinski spomeniki — Monumenta Frisingensia, Entwurf und Redaktion Jože Pogačnik, Verlag Rudolf Trofenik, München 1968, 285+X S.) und ihrer Nützlichkeit und Bedeutung jedenfalls die Frage, inwieweit die neue Bearbeitung d. FD in jener Problematik verankert ist, welche nach dem gegenwärtigen Forschungsstande grundlegend, entscheidend und lösbar ist.

In der schon hundertfünfzig Jahre dauernden Forschung über d. FD kann man drei hinsichtlich der Forschungsrichtung verschiedene Zeitalter unterscheiden: Bis zum ersten Weltkrieg ist die Erforschung d. FD fast nur an die Slawistik begrenzt und mit den Fragen der altkirchenslawischen Sprache verbunden. Im zweiten Zeitalter — seit den Freisingensia Nuntiatis (1915–1918) bis zum Erscheinen des Buches von Isačenko (1943) — überwog die slowenistische Forschungsrichtung, zur Klärung des geschichtlichen Hintergrundes, der paläographischen und kodikologischen Fragen, der Entstehung d. FD im Anschluß an die Bekehrung der karantanschen und pannoniischen Slawen und der Einordnung d. FD in die Reihe der lateinischen und althochdeutschen Gebetsformeln dieser Art, endlich des Verhältnisses der Sprache d. FD zur Sprachentwicklung der Alpenslawen bis z. J. 1000 gerichtet; alle Ergebnisse zeigten auf die Entstehung und Entwicklung d. FD im Rahmen des Lebens der Slawen in den Ostalpen und im Pannonien im 9. und 10. Jahrhundert und auf den slowenischen Charakter der Sprache d. FD. Die Untersuchungen seit Isačenko aber begrenzten wiederum die Fragestellung — in unbedingter Überzeugung, daß alle andere Fragen schon geklärt seien, und deshalb mit allzu enger Begrenzung der Methodologie — nur an die Frage des sprachlichen Charakters d. FD., nur daß sie diese Frage auch mit der Stiluntersuchung zu beantworten suchen und damit die früher überwiegende Wort- und Morphologieuntersuchungen vervollständigen. Auf dieser Grundlage aufgestellten Theorien sind scharf gegeneinander gerichtet (akrsł.; slowenisch; großmährisch; kroatisch-glagolitisch; bulgarisch) besonders bezüglich d. FD II (Adhortatio ad poenitentiam).

Nach den drei Jahrzehnten der slowenistischen Forschung (1915–43) ist nicht mehr zu streiten:

- a) daß d. FD zwischen 975 und 1025 geschrieben worden sind (FD II und III noch im Rahmen des 10. Jahrhunderts), und zwar entweder in Freising oder im Oberdrautal, jedenfalls für die Bedürfnisse des kirchlichen Lebens der Slawen in dem Kärntnerbesitz der Freisinger Kirche;
- b) daß ihre Entstehung mit der karolingischen Gesetzgebung über die Beichtaufgaben der Geistlichkeit Anfangs des 9. Jahrhunderts verbunden ist und daß sie dem Unterrichte der Gläubigen über die Sünden und die Beichte dienen sollten, während die Zeit der Einordnung

solcher Gebete in die Liturgie (in der Form der öffentlichen Beichte nach der Predigt) umstritten geblieben ist (ob schon vor d. J. 900?);

c) daß diese Gebetsformeln mit den westlichen lateinischen und althochdeutschen Vorlagen, in denen alle in d. FD enthaltenen Bestandteile vorgestellt sind, verbunden sind; d. FD entwickeln sich im 9. und 10. Jahrhundert auch zeitlich parallel mit den lateinischen und althochdeutschen Vorlagen; die Stelle d. FD in der Genealogie dieser Gebetsformeln — von Slawistik seit 1928 vollkommen beiseite gelassene Frage — ist aber noch nicht endgültig festgestellt.

Umstritten unter den Slawisten ist aber geblieben:

a) wie die sprachliche Grundcharakteristik d. FD zu beurteilen ist — d. h., ob die unzweifelhaften slowenischen Formen die sprachliche Grundform der Denkmäler oder nur die in den Wortlaut mit einer andersartigen sprachlichen Grundform während des Gebrauches und der (mehrfachen) Übersetzung im Karantanen eingetragene karantanische Veränderungen vorstellen; es scheint, daß die nur an die sprachliche Fragen begrenzte Beweisführung schon ihre äußerste Möglichkeiten erreichte und daß sie allein die Gegner nicht überzeugen kann, da sie nicht von der Erklärungsmöglichkeit einzelner Wörter aus dem Slowenischen oder aus einer anderen slawischen Sprache, sondern von verschiedener Gesamtbeurteilung der Sprache d. FD (mit besonderer Einschätzung entweder der slowenischen Besonderheiten oder der in der Sprache d. FD noch überwiegenden gemeinsamen Zügen der slawischen Sprachen) ausgehen;

b) was mit der Kompositions- und Stiluntersuchung zu beweisen ist; sie dient nämlich zur Grundlage der durchaus verschiedener Theorien über die Entstehung d. FD (besonders FD II); dazu ist aber keine der Untersuchungen dieser Art (nur die Erforschung von eng umgrenzten Fragen, z. B. des Gebrauches der Zeitwortformen, ausgenommen) wirklich überzeugend; keine von ihnen nimmt nämlich den Einfluß der lateinischen oder althochdeutschen Formeln bei der Untersuchung der Stilmittel d. FD in Betracht.

Es scheint, daß in dem Gebiete des Umstrittenen nur mit der erneuerten Aufgabe der strengen philologischen Vereinsamkeit und mit der Wiederaufnahme der Vielfältigkeit der Forschungsrichtungen — mit dem Schwergewicht auf der allgemeinen Textentwicklung — größere Klarheit zu erreichen ist. Die neuen Forschungen Eggers' über die altdeutschen Beichten erlauben die Rahmendatierung der erhaltenen Formen von FD I und III zwischen 870 und 870, sie verlangen aber doch von den Slawisten die Lösung einiger bisher allzuwenig erforschten Fragen.

Im Gegensatz zu diesem Forschungsstande begrenzt sich die neue Ausgabe d. FD bei ihrer Bearbeitung nur an die Sprachwissenschaft. Dabei verwechselt sie die kritische Textausgabe mit einer philologischen Interpretation (die paläographische Transskription von M. Kos aus d. J. 1937 bleibt deshalb noch immer die notwendige Grundlage jeder wissenschaftlichen Bearbeitung d. FD) und diese ist auch zur Grundlage des Glossars genommen (deshalb ist jenes von V. Vondrák aus d. J. 1896 noch immer besser und besonders zuverlässiger). Die Sprachuntersuchung muß ich beiseitelassen, aber die geschichtliche Erklärung der Entstehung von FD steht jedenfalls im Gegensatz zu allen relevanten Tatsachen, die uns über die slowenische Geschichte vom 8. bis zum 10. Jahrhundert bekannt sind; sie ist mit Fehlern und Phantasiegebilden überfüllt und wertlos. Die Kompositions- und Stiluntersuchung ist bezüglich d. FD I und III nachweisbar mißlungen, weil die verwandten althochdeutschen Formeln nicht berücksichtigt worden sind; auf diese Weise ist die Unsicherheit der gebrauchten Methode bezeugt und deshalb darf man auch den größten Teil der Beleuchtungen über FD II, obwohl sie nicht so sprunghaft zu widerlegen sind, bezweifeln.

Eine dem heutigen Forschungsstande gemäße wissenschaftliche Neuausgabe d. FD bleibt also demnach — unbeachtet die besprochene Arbeit — noch immer eine unerfüllte und dringende Aufgabe der Slawistik.

PRISTOJNOST PTUJSKEGA DEŽELSKEGA SODNIKA PO URBARJU IZ LETA 1322 IN PO PTUJSKEM STATUTU

DIE ZUSTÄNDIGKEIT DES LANDRICHTERS NACH DEM SALZBURGER URBAR
VON 1322 UND DEM STATUT VON PTUJ — PETTAU

Ko je Ferdinand Blschoff l. 1886 pripravil za objavo ptujski mestni statut iz l. 1376,¹ je ta dobri poznavalec srednjeveških štajerskih virov uvodoma opozoril na starejša besedila, po katerih so bila posneta nekatera določila statuta. Med drugim je opazil, da »192. in 193. člen o sodstvu deželskega sodnika temeljita verjetno (vermuthlich) na l. 1322 zapisanem pravnem napotilu² (Weisthum) o pravicah salzburske cerkve v Ptuj«. ³ Zvezo med privilegijem in zapisom je poznal tudi Franjo Veselko.⁴ Hermann Baltl, ki je pri obravnavi sodstva na štajerskem podeželju⁵ večkrat uporabil zapis iz l. 1322, je pozneje močno poudaril zvezo med njim in ptujskim mestnim statutom.⁶

Zveza med tema viroma je nedvomna. Za spoznavanje in postopno analizo — danes še presenetljivo malo obdelanega — ptujskega statuta pa ne zadošča, da to zvezo samo na splošno ugotovimo. Postavlja se nam vprašanje, kakšna je ta zveza, kakšni so morebitni razločki med besediloma in predvsem — kakšna je njuna vsebina. Dejstvo, da je starejše besedilo zapisano v latinščini, mlajše pa v nemščini, deloma olajšuje njuno razumevanje in razlago, povečuje pa tudi njun pomen za spoznavanje srednjeveškega pisarniškega jezika in posebej pravne terminologije. Kot droben prispevek k spoznavanju ptujskega statuta, enega izmed poglavitnih srednjeveških pravnih spomenikov v Sloveniji, naj zato sledi primerjava teh dveh virov.

*

¹ F. Blschoff, Das Pettau Stadtrecht vom Jahre 1376, Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Classe 113/1 1886, Wien 1887, str. 695—744.

² V oceni Narodopisja Slovencev je J. Kelemen izrazil pomisleke proti slovenskemu skovnemu terminu pravno napotilo (Slovenski etnografič 6—7/1953—54, str. 324), vendar sam ne ponuja boljšega. K vprašanju se nameravam povrniti ob drugi priložnosti.

³ Blschoff, Stadtrecht (o. e.), str. 705. V opombi navaja vir (gl. spodaj v op. 7) in prislavlja: »192. člen je poleg 183.—185. in 191. člena v Senckenberg-Königsthalovem Corpusu iur. germ., po rokopisu iz 15. stol., ki se mi ga doslej ni posrečilo najti.« Ker gre pri tem za poznejša izročila besedil, ki so nam znana iz starejših in bolj neposrednih virov, se nam na tem mestu z njimi še ni treba posebej ukvarjati.

⁴ F. Veselko, Mestne pravice Ptuja iz leta 1376. Razlaga k besedilu statuta, Kronika 7/1940, str. 16 (v 4. odst. leve kolone je treba na začetku popraviti očitno tiskovno napako 133. čl., prav: 193. čl.).

⁵ H. Baltl, Die ländliche Gerichtsverfassung Sielebrands, vorwiegend im Mittelalter, zbirka: Archiv für österreichische Geschichte 118. Bd., Wien 1951, zlasti str. 137 (primerjava med deželskim in »cerkvenim« sodstvom), str. 137/138 (primerjava z razmerami v Lipnici, Graciu in drugih krajih), str. 140 (stalnost salzburske pristojnosti med 1322 oz. 13. stol. in 1435), str. 174 (izročanje obdolženca deželskemu sodišču).

⁶ H. Baltl, Einflüsse des römischen Rechts in Österreich, v zbirki Ius romanum medii aevi, Pars V, 7—9, Mediolani 1962, str. 32. O statutu iz l. 1376 pravi »Dieses auf ein Weistum von 1322

Vir iz l. 1322 je ohranjen v rokopisu ptujskega urbarja,⁷ ptujski statut pa v znanem wolfenbüttelskem rokopisu.⁸ Držimo se oblike, v kateri sta vira doslej objavljena.⁹ Po današnjih načelih objavljjanja bi verjetno marsikaj pisali drugače, vendar nič ne kaže na to, da bi bile v dosedanjih objavah — kolikor zadevajo nameravano primerjavo — kake bistvene pomenske napake.

Starejši izmed obeh virov je v objavi dobil naslov: »Weisthum über die Rechte des Erzstiftes Salzburg zu Pettau und Deutsch-Landsberg. Vom Jahre 1322.« S tem da je bil uvrščen v objavo pravnih napotil, je v literaturi obveljal kot pravno napotilo, čeprav ima v resnici komaj to lastnost.¹⁰ Iz samega zapisa je razvidno, da je v njem opisano pravno stanje veljalo vsaj že okrog l. 1300.

Prvi del zadeva meje salzburskega teritorialnega zemljiškega gospostva s sedčjem v Ptuj: Vurberk — ob Pesnici do Sv. Lovrenca — odtod do Ščavnice — od te do ogrske meje — ob njej do Drave (znotraj te meje sta Središče in Ormož in vsi fevdi na tem območju naj bi bili odvisni od salzburske cerkve);¹¹ onstran Drave, na njenem desnem bregu, pa sega salzburska posest do zgornje dravske terase.¹² Bischoffovo branje tega opisa je Milko Kos¹³ bistveno popravil. Ker ta del besedila ni prevzet v ptujski statut, naj zadošča ta kratki povzetek,¹⁴ ki naj samo predoči zvezo, v kateri je napisan drugi del.

Drugi del urbarialnega zapisa iz l. 1322 je prevzet v ptujski statut skoraj na koncu in brez navedbe vira, nakar sledita le še prepisa dveh listin. Starejše, latinsko besedilo je preneseno v ptujski statut takole:

zurückgehende Stadtrecht« in podobno na naslednji strani, kjer povzema: »Es ergibt sich also eine weitgehend unverändert vom 13./14. Jhdt. bis in den Beginn des 16. Jhdts. reichende Stadtrechtstradition...«

⁷ Bolje kot Bischoff opisuje rokopis M. Kos. Urbarji salzburske nadškofije, v zbirki Srednjeveški urbarji za Slovenijo I, Ljubljana 1939, str. 5, kjer pa samega besedila, ki ni urbarialno v ožjem pomenu besede, ne navaja.

⁸ O njem npr. Bischoff, Stadtrecht (o. c.), str. 699.

⁹ Vir iz l. 1322 v objavi: F. Bischoff, Steirische und kärnthische Taidinge, v zbirki Österreichische Weistümer 8, Wien 1881, str. 403–404. — Objava statuta iz l. 1376 je citirana zgoraj v op. 1. — V nemščino je prevedel besedilo vira iz l. 1322 H. Pirchegger, Geschichte der Stadt und Herrschaft Pettau im Mittelalter II, 35. Jahresbericht des K. Franz Josef-Gymnasiums in Pettau 1903/1904, Pettau 1904, str. 11/12. (Prim. spodaj op. 21.) Ibid., str. 29–32 je v moderni nemščini navedenih nekaj členov iz ptujskega statuta, vendar ne tista dva, ki nas tukaj zanimata.

¹⁰ O tem nekoliko spornem in do danes zelo nedoločnem pojmu II. Balti, Die österreichischen Weistümer [prvi del], Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 59. Bd., Graz–Köln 1951, str. 372–380, zlasti str. 377. Vir iz l. 1322 so uvrstili med pravna napotila očitno zato, ker je uvodoma govor o tem, da so meje in pravice znane senioribus et fidelibus. Toda če bi vsako pričevanje o mejah štel za pravno napotilo, zaidemo lahko v absurd in poljskem zboru. Tudi na koncu omenjena (ali tudi za Ptuj mišljena? — prim. odstavek besedila spodaj pri op. 17) prisega proborum et fidedignorum hominum o nadškofovih pravicah še ni pravno napotilo, čeprav je navzočih več ljudi; prisežniki so očitno plemiči in tak je gotovo tudi zbor prisotnih. Pod pravna napotila pa so hoteli uvrstiti te izreke kmecskih zborov.

¹¹ Prim. tudi Kos, Urbarji (o. c.), str. 10. Kolikor gre pri tem opisu meje za zahodni del ptujskega ozemlja v Goricah na levem bregu Drave, šteje Kos to mejo za staro, nastalo pred 12. stol. Vzhodni del, proti Ogrski, ima za novejšega. — Opis mej ptujskega gospostva tudi v delih: A. Meil-H. Pirchegger, Steirische Gerichtsbeschreibungen, v zbirki Quellen und Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark I, Graz 1914, str. 336 st.; H. Pirchegger, Steiermark, v Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/1, Wien 1917, str. 270.

¹² K opisu te meje, ki ima podlage v 9. stol., prim. zlasti VI. Levee, Pettauer Studien III, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 35 (N. F. 5)/1905, zlasti str. 95; Kos, Urbarji (o. c.), str. 8; H. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güter, Städte und Märkte, München 1962, str. 64. — Exterior vuagreini iz l. 982, ki se omenja tudi v viru iz l. 1322 (exterior Wachrain), je po Kosu, l. c., zgornja obdravska terasa.

¹³ Kos, Urbarji (o. c.), str. 8, op. 6: secundum nomen sciendum.

¹⁴ Odmro ostaja zlasti vprašanje o položaju ptujskih gospodov, povezano z vprašanji, ki jih nakazujejo v sklepnem odstavku te razprave.

Item sciendum quod iudex provincialis non tenetur nec debet alias nisi infrascriptas causas de jure judicare.

Primo debet et tenetur iudicare quicquid est de supplicio mortis, quocunque nomine censetur.

Secundo vulnera sanguinis tam parva quam magna.

tercio pro furtu parvo vel magno.

quarto strazraub et notnunft.

quinto si unus alium animo deliberato hostiliter querit in propriis infringendo januas sive portam, quod dicitur haimsuechen.

sexto pro talibus debitis et causis pro quibus dominus de aliquo suo homine ad trinam ammonicionem et requisicionem iudicium non fecerit postulanti. Ex hoc enim iudicium huiusmodi ad provinciale iudicium devolvitur.

Item sciendum quod iudex provincialis non habet ius iudicandi, sed dominus cuiuslibet hominis,

pro plagis quavisunque preter effusionem sanguinis nec depilationes,

vituperationes

nec pro debitis parvis nec magnis, imo quantumcunque frivole a debitore teneantur.

nec iudicare depubulationes, videlicet etzatz, nec inignorationes quas homo facit ibidem pro dampno sibi illato, forma super hiis debita observata;

non detractationes que arando fiunt in agris, quod ubervanch dicitur.

Iudex provincialis eadem non debet eulsum colonum captivare pro incusacionibus quibuscumque, quod inzht dicitur, sed primo debet querere si dominus vel officialis incusat vel ipsum incusatum iudicio presentare; qui si hoc promiserit et fecerit, iudex debet contentari. si autem dominus vel officialis illius incusat iudicio super justiciam servare vel presentare refutaverit, tunc iudex potest illum preter lesionem bonorum domini illius, si ibidem repertus fuerit, clngulotenum captivare, sive quod dominus malefactoris in suis bonis per iudicem aut suos complices seu precones in nullo penitus offendatur.

192. Daz sind die sachen, die der lantrichter auf meins herren gut von Salzburg ze richten hat ze Pettau.

[1] Item zu dem ersten mal hat er ze richten alle sachen, da man den tod mit verdient, wie die gehaszen sind.

[2] Item zu dem andern mal alle pluetig wunden, sie sein clain oder grosz, die man freventlich beget.

[3] Item zum dritten mal deuff, sie sein clain oder grosz.

[4] Item zu dem virden mal straszraub und notnunft.

[5] Item zu dem funften mal gewaltigs und veinttelchs haeimsuchen mit verdachtem mut und tur oder tor auffpruch.

[6] Item zu dem sechsten mal umb soleh gutt, da ein herre zu seinem holden nicht richten wil, so daz recht dreistunt an in gevordert wirt.

193. So sind daz die sachen, die der lantrichter zu recht nicht richten schol.

[1] Zu dem ersten mal all peusieg und zerauffen, daz da geschieht an verglessung des plutes.

[2] Item zu dem andern mal fiuchen und scheiten und ander ubelhandlung mit Worten.

[3] Item zu dem dritten mal umb gutt, wie fravenleichen die der gelter dem chlager vor hat.

[4] Item zu dem virden mal etzatz und phantung, die er nimpt auf seinen schaden, do er phentleichen mit vert und wandelt.

[5] Item zu dem funften mal all ubervang, die da gesehehen an uberrainn und uberern.

Darzu schol der lantrichter niemptz holden vachen umb ehain inzicht; er schol dez ersten vagen, ob sein her oder sein amptman in zu einem rechten stellen wil. Lutz daz der herre oder der amptman daz er ez tun wil, dez schol sieh der lantrichter laszen genugen; wolt man in aber nicht zu recht stellen, so mag in der lantrichter gevachen auf dem gut, als er mit gurtel umbvagen ist also, daz von dem richter noch von sein heifern, noch von sein schergen dez mannes herren gut an nichten entphremdet werd oder peswart werd.

Ez schol auch marchtags der lantrichter nicht richten hintz den gesten, so alner den andern aufahrt oder verpeut umb gutt oder um giub oder ander clain sachen.

Razdelitev na odstavke je zgoraj bolj razčlenjena kot v dosedanjih objavah, da bi bila daljšana primerjava. Besede, ki jih vsebuje ena verzija, druga pa ne, in ki tudi niso nadomeščene z drugočno dikeljo, se žal niso moge tiskati kurzivno, kot je bilo predvideno v rokopisu.

Samo v viru iz l. 1322 sledi v povezavi z drugim delom še pripomba, da ima salzburški nadškof enake pravice tudi v trgu in gospostvu Deutsch-Landsberg in da tam deželski sodnik tudi nima soditi drugega, kot je zgoraj navedeno. Sledi še stavek, da je salzburški nadškof te pravice nekdanj dosegel pred kraljem Albrehtom na podlagi prisega imenoma navedenih prič. Stavčna zveza bi kazala na to, da se to mesto nanaša samo na Deutsch-Landsberg, prav tako pa bi bilo tudi mogoče, da so mišljene tudi nadškofove pravice v ptujskem gospostvu.

*

Primerjava med zapisoma pokaže predvsem, da začetni in končni odstavek zapisa iz l. 1322 (ki sta bila zgoraj povzeta le po bistveni vsebini) nista bila sprejeta v ptujski statut.

Za izpustitev začetnega odstavka o mejah sta utegnili biti odločilna dva razloga: prvič, ptujske meščane je zanimala bolj omejitev pravic deželskega sodnika kot pa meja proti sosednim deželskim sodiščem, posebno, ker deželsko sodišče ni bilo v rokah samega mesta oziroma mestnega sodnika;¹⁵ drugič, mogoče je, da opis meja iz l. 1322 ob sestavi statuta ni več popolnoma ustrezal.¹⁶

Da je bil v statutu izpuščen tisti stavek zadnjega odstavka, ki govori o Deutsch-Landsbergu, je razumljivo. Manj jasno je, zakaj je izpuščen sklepni stavek, ki govori o ugotovitvi nadškofovih pravic pred kraljem Albrehtom. Ali se ta stavek dejansko nanaša le na Deutsch-Landsberg ali pa se utemeljevanje neke pravice salzburškega nadškofa¹⁷ na tem mestu ni zdelo potrebno? Za razumevanje ptujskega statuta ta izpustitev vsekakor ni bistvenega pomena.

V tistem delu besedila, ki je prevzet v ptujski statut, je izpuščena le po kaka beseda ali stavek. V 192. členu je stavek, ki se začneja z *Ex hoc enim ...* samo podarek nečesa, kar je iz konteksta že dovolj razvidno. Njegova izpustitev pomena ne spreminja. — v 193. členu so izpuščene besede: *sed dominus cuiuslibet hominis*. Sestavljaivec urbarialnega vira iz l. 1322 je očitno imel pred očmi podeželje, ne pa mesto. V statutu iz l. 1376 je določilo dobilo splošnejšo formulacijo. Izpustitev je bila torej utemeljena in kazno je, da pisec statuta ni hotel opisane opredelitve patrimonialnega sodstva omejiti le na podeželje, da je torej navedene besede nameroma izpustil. Toda ko je naprej govor o aretaciji oziroma izročanju, je določilo tudi v mestnem statutu ostalo prikrojeno izključno za agrarno okolje. Izrečno se nanaša na podložnike, na njihove gospode ali valpte in na zemljiška gospostva. Najbrž se to določilo ni moglo brez bistvenih sprememb prenesti na mestne razmere. V mestu vprašanje aretacije in izročitve ni bilo tako enostavno rešljivo (prim. zlasti 34., 171., 186. člen ptujskega statuta)¹⁸ in so formulacijo rajši pustili takšno, kakršna je bila v predlogi. — Precej daleč bi segala tudi izpustitev besed *et fecerint*, če bi se držali dobredne razlage. Po starejšem viru je podložnikov gospod preprečil poseg deželskega sodnika na svojo zemljo le, če je obljubil, da bo obtoženca izročil in če je to tudi storil; po statutu bi bila dovolj obljuba. Toda že iz naslednjega stavka je razvidno, da tako daleč tudi pisec statuta ni nameraval iti. — Za samolastni rubež živine, zalotene v škodi, deželski sodnik po viru iz l. 1322 ni bil pristojen, če je rubežnik postopal na običajni način, po statutu pa v nobenem primeru (193. člen pod 4).

V statutu pa so tudi nekatere besede *dođane*: krvno sodstvo, ki je po besedilu iz leta 1322 veljalo za vse krvave rane, je bilo leta 1376 omejeno le na tiste, ki so bile prizadejane naklepno¹⁹. Upoštevanje naklepnosti pomeni vsaj izboljšanje formulacije,

¹⁵ Iz samega statuta je dovolj razvidno (npr. 186.—191. členi), da mesto ni imelo krvnega sodstva, le da je treba v tej zvezi še pojasniti pomen 34. člena. Za sredo 18. stoletja je po Pircheggerju (*Erläuterungen*, o. c., str. 271) kazno, da je mesto imelo krvno sodstvo, toda le za pomirje.

¹⁶ Vsaj l. 1574 so bile meje deloma drugačne kot l. 1322; prim. Pirchegger, l. c.

¹⁷ Mestoma določa statut nedvomno tudi pravice salzburškega nadškofa in ne samega mesta, npr. v 191. členu.

¹⁸ Prim. tudi sklepni odstavek in posebej op. 40.

¹⁹ Prevenleitch ima več pomenov, m. dr. objesino, nasilno; očitno pa so hoteli od deželskega sodstva izvzeti po nesreči povzročene rane, zato se pravemu pomenu nemške besede še najbolj približuje beseda naklepno.

če že ne celo napredek v samih načelih kazenskega prava. — Popolnoma na novo pa je dodana prepoved deželskemu sodniku, da bi sodil ob tržnih dneh v primeru, če tujec nemeščan sproži proti drugemu arestni postopek v civilnih in drugih manjših zadevah.

Spremenjen je nekoliko pomen uvodnega stavka k 192. členu. V latinskem besedilu deželski sodnik »ni dolžan in ne sme soditi drugih« kot spodaj navedene zadeve, v nemškem besedilu pa »naj« sodi te zadeve. Podobno je spremenjeno izražanje v prvem določilu tega člena, Morda se za spremembo te dikeije skriva dejstvo, da je bil povod za zapis leta 1322 drugačen kot leta 1376. — Nekoliko preseneča formulacija na začetku 192. člena, s katero pisec označuje salzburškega nadškofa v ednini kot svojega gospoda. Ta način izražanja je za statut precej nenavaden in kaže na to, da je besedilo, prevzeto iz urbarialne predloge, nekoliko tuje in morda sploh šele pozneje dodano samemu statutu.

Drugi, manjši razločki so le v pregnantnosti dikeije ali v površnosti prevoda, npr. v tem, da so vituperationes prevedene kar z vrsto besed, ki ne povedo bistveno več, ali če je pri omembi dolgov v nemščini izpuščen pristavek parvis nec magnis. Če bi nekatere drobne spremembe skušali ocenjevati z modernimi prijemi razlage, bi verjetno lahko ugotavljali nadaljnje razločke in jim pripisovali večji ali manjši pomen. Vendar pri srednjeveških tekstih s takimi tehnikami razlage nikakor ne gre pretiravati.

Pri primerjavi latinskih in nemških terminov naj opozorimo na prevod: lat. debita (dolгови) = nem. gult. Ta nemški izraz lahko pomeni vse od denarja mimo dolga do dohodka, ki ga ima zemljiški gospod od svojega podložnika (poznejša gult — ime nje). Prav zaradi teh različnih pomenov je treba pomene besede gult v 14. stoletju ugotavljati v ustreznih zvezah²⁰. — Za agrarne socialne razmere je značilno, da se nemška beseda hold uporablja prvič za homo (192. člen pod 6), drugič za colonus (193. člen pod 6), kar dokazuje, da v izrazu hold nikakor ne smemo iskati prevelikih izraznih fines.

*

Besedilo, povzeto iz urbarialnega vrinka iz leta 1322 torej v statutu v splošnem ni toliko spremenjeno, da se na tem mestu ne bi mogli zadovoljiti s prevodom obeh členov statuta; iz tega prevoda ni težko — ob upoštevanju drobnih razločkov — razumeti tudi starejšo predlogo²¹.

Obravnavana člena ptujskega statuta se v prevodu glasita:

192. To so zadeve, ki naj jih sodi deželski sodnik na ptujskem ozemlju mojega salzburškega gospoda:

In prvič, naj sodi o vseh zadevah, za katere storilec zasluži smrtno kazen, kakorkoli se imenujejo;

In drugič, vse krvave rane, male in velike, ki so naklepoma¹⁹ prizadejane;

In tretjič, tatvine, male in velike;

In četrtič, cestno razbojništvo in posilstvo;

In petič, nasilni in sovražni vdor v hišo, storjen naklepno in z vlomom vrat ali vhodnih vrat;

In šestič, taki doigovi²², glede katerih neki [zemljiški] gospod proti svojemu podložniku noče postopati, če se je trikrat od njega zahtevala pravda (tj. čeprav je bil trikrat pozvan, naj izreče sodbo)²³.

²⁰ Prim. S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 314; Isti, Rechtsgeschichte der Slowenen, Graz 1968, str. 174, 183.

²¹ K Pireheggerjevemu prevodu vira iz l. 1322 (citat v op. 9) je pripomnil: pasus o etzat in nasledniji pasus o rubežu živine je treba povezati v eno določilo; Pirehegger ju preostro ločuje; dvomim tudi, da bi bilo treba besedo homo v pasusu o rubežu živine prevajati ravno s hüriger Mann, ker gre lahko za kogar koli; v odstavku o izročanju obdolženca je servare ... refutaverit napak prevedeno v in Schutz nehmen. Veselko (citat v op. 4) se tu očitno drži Pireheggerja, le da se je pri prevajanju v slovensko prikradlo še nekaj manj posrečenih formulacij, deloma podobnih tistim v njegovem prevodu statuta (gl. spodaj op. 25–33).

²² Tu nam latinsko besedilo jasno kaže, da ne gre za dve dejanji (obisk in vlom), kot prevaja F. Veselko, Mesne pravice Ptujja (Prvi del), Kronika VI, 1939, str. 210, temveč samo za opis vdora v hišo.

²³ Latinski pro... debitis et causis je nekoliko širše, kot pove nemški gult, vendar v nemškem prevodu najbrž ni bila nameravana zožitev.

²⁴ Prevod »In je treba pravico trikrat zahtevati« (Veselko, l. c.) se precej oddaljuje od pravega pomena.

193. Zadeve, o katerih naj po pravu deželjski sodnik ne sodi, so tele:

Prvič, vse podplutbe in lasanje²², ki se zgodi brez prelivanja krvi²³;
in drugič, preklinjanje in zmerjanje in drugačen napad²⁴ z besedami;
in tretjič, dolgovi, pa naj dolžnik še tako objestno zadržuje plačilo tožniku²⁵;
in četrtič, paša [na tujem svetu] in zastava, ki jo [lastnik zemljišča] vzame za svojo škodo,
ko [živali] zarubi in nanjo natoži globo²⁶;
in petič, vsi premiki meč, ki se zgodijo z oranjem čez mejo²⁷.

Poteg tega ne sme deželjski sodnik ujeti nikogaršnjega podložnika, pa naj bo obdolžen česar koli; najprej naj vpraša, ali ga hoče njegov gospod ali valpet izročiti pred pravdo²⁸. Če njegov gospod ali valpet obljubi, da hoče to storiti, naj se deželjski sodnik s tem zadovolji. Če pa ga nočejo izročiti pred pravdo, ga lahko deželjski sodnik ujame na zemljišču gospodstva, odetega samo okoli pasu²⁹ tako, da ne bodo ne sodnik ne njegovi pomočniki ne njegovi biriči kakor koli odvezti ali oškodovati premoženja podložnikovega gospoda.

Tudi naj deželjski sodnik ne sodi ob tržnih dnevih nemeščanom, če eden izmed njih drugega prime ali arestira [lj] proti njemu uvede arestni postopek³⁰ za dolg ali za objubo³¹ [= obligacijo] splošni ali za drugo malo zadevo.

*

Navedba primerov, o katerih naj sodi deželsko sodišče in ki se po obeh virih v bistvu sklada, ima v primerjavi s podobnimi naštevani v drugih virih nekaj posebnosti. Deli se namreč v tri dele, izmed katerih prva dva predstavljata vsak drugačen tip obrazca, po katerem so opredeljevali težje kazenske zadeve.

Prvi del, to je prva točka naštetja v 192. členu, vsebuje splošno formulo: vsa dejanja, za katera je določena smrtna kazen. Podobno formulo srečamo na Slovenskem Štajerskem vsaj že leta 1227³². S tem bi bila pravzaprav glavna pristojnost deželskega sodišča v kazenskem postopku že opredeljena. Toda pisec se s tem ni zadovoljil, ker se mu ta splošna opredelitev le ni zdela dovolj jasna.

Zato je dodal v naslednjih točkah naštetje krvavih ran, tatvine, cestnega razbojništva, posilstva in vdora v hišo, torej pet tipičnih dejanj. V bistvu gre pri tem drugem delu opredelitve pristojnosti za varianto neke formule, ki jo v literaturi imenujejo »formulo o treh rečeh«, ki pa je pogostoma v resnici formula o štirih rečeh in v našem primeru formula o petih rečeh. Različne formule ne navajajo vedno istih

²² Latinsko besedilo kaže, da je treba razumeti zerauffen kot puljenje inu in brade, poškodbo, ki se pogostoma pojavlja v starejših kazenskih normah. (Veselko, l. c., ne prav srečno: »pobož in pretepi«).

²³ V latinskem besedilu so podplutbe opisane kot rane, pri katerih ni teka krvi; ker je tak opis pri nem. pevisleg nepotreben, je v nemškem tekstu prišel k lasanju.

²⁴ Veselko, l. c.: »besedni spopod«.

²⁵ Veselko, l. c.: »dolg in gotujfiva posojila, ki jih dolguje dolžnik tožniku«. Pomen določitve je precej drugačen: samo po sebi se razume, da deželsko sodišče kot tako ne sodi o dolgovi kot civilnih zadevah. Toda če dolžnik iz objesti nalaže ni hotel plačati, bi se bilo to po tedanjih pojmovanjih lahko štelo za kaznivo dejanje. Določilo naj bi zagotovilo, da tudi v tem primeru spor ne pride pred deželsko sodišče.

²⁶ Veselkov prevod je zelo prost, toda v glavnem ustreza pomenu originalnega besedila: gre za spore, ki bi nastali iz paše na tujem svetu in iz rubeža živine, ki jo lastnik zemljišča zatoči v škodo.

²⁷ An je tu zelo nejasen. Lahko bi pomenil ohne, torej brez oranja čez mejo. Toda latinsko besedilo predloge kaže, da je treba v tem primeru prevajati z »z«. Ueberren = uber die Grenze... pfügen« (M. Lexer. Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch, Leipzig 1940³³, str. 238). Veselko, l. c.: »prestop« (meje). Ueberrainen pomeni tu najbrž na splošno premik mej (brez prestavitve mejnika), ves opis pa gotovo ni hotel povedati več kot latinska predloga.

²⁸ Veselko, l. c. zelo napačno: »prej ga« (sic!) »mora vprašati, ali mu bo njegov gospod ali opravnik soditi.«

²⁹ Veselko, l. c. popotoma napačno: »in zveže z vrvjo«.

³⁰ Bischoff, Stadtrecht (o. c.), str. 739 prepisuje verpent, ker je treba v moderno nemščino prevesti s verbictet, to pa je nekda v fahih zvezah pomenilo uvedbo arestnega postopka. Prim. S. Vilfan, Zgodovina neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani, Zgodovinski časopis 6—7/1952—53, zlasti str. 435—439. Bischoffov prepis bo treba ob ponovni ediciji statuta preveriti. Mogoče bi bilo tudi verpent, verpenen pa pomeni globiti.

³¹ Glub je treba brati gelube = objuba.

³² F. in M. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev 5, Ljubljana 1928, str. 232. V razvrstitvi načinov izražanja v listinah, ki jo daje B. Hirsch, Die hohe Gerichtsbarkeit im deutschen Mittelalter, Graz—Köln 1958³⁴, str. 14—15, se ta formula še najbolj približuje skupini, v katero sodijo quaestio capitalis (l. 177) ali capitalis sententia (l. 1185. Hirsch, o. c., op. 3). Na Koroškem se omenja iudicium sanguinis npr. 120 (Hirsch, o. c. 162). V kronologijo formuli, ki jo daje Hirsch, o. c., str. 158—172, je naš primer formule težko razvrstiti.

»reči«³⁶. V primeru naše formule pogrešamo npr. uboj, ki se sicer pri takih naštevanih praviloma omenja. Morda je pisec menil, da ga je opravil že s prvo, splošno formulirano točko. Pogosta pa je v teh vrstah formul zlasti navedba krvavih ran, tatvin in posilstva, ki se pojavlja tudi v naših dveh virih.³⁷ Formula o treh primerih se je baje na Bavarskem in v Avstriji udomačila v začetku 14. stoletja³⁸, tako da je ptujsko besedilo eden izmed najbolj zgodnjih primerov že nekoliko razvite oblike tega obrazca. Seveda pa naštevavanje kljub razširitvi ni izčrpalo vseh dejanj, o katerih naj bi sodilo deželno sodišče³⁹.

Tretji del opredeljuje pristojnosti deželskega sodišča je zanimiv zato, ker daje deželskemu sodišču v določenih primerih v postopek celo civilne zadeve, in to ne le med lastnimi podložniki.

Navedba primerov, v katerih deželno sodišče ni bilo pristojno, kaže, kaj so v praksi predvsem šteli za male kazenske zadeve, o katerih je sodilo nižje sodišče: telesne poškodbe brez odprte rane in žalitve. Pri drugih tukaj navedenih primerih gre vsaj po današnjih pojmih v glavnem za civilne zadeve. Iz njih moremo sklepati dvoje: prvič, da so premiki mej s prestavitvijo mejnikov sodili v pristojnost deželskega sodišča; drugič da ločitev med težjimi kazenskimi zadevami in civilnimi zadevami nikakor ni bila ostra, saj so čutili potrebo nekatere civilne zadeve pridržati nižjemu sodišču. To se posebej kaže v pristavku o sodstvu za nemeščane, ki je bil dodan šele v ptujskem statutu.

Obravnavana člena ptujskega statuta ne izčrpata do kraja vprašanja o razmerju med mestnim in deželskim sodnikom⁴⁰; še manj izčrpata vprašanje o razmerju med imetnikom deželskega sodstva in salzburškim nadškofom⁴¹. To pa sta že vprašanji, ki ju bo treba obravnavati v širši povezavi⁴².

PRISTOJNOST PTUJSKEGA DEŽELSKEGA SODNIKA PO URBARJU IZ LETA 1322 IN PO PTUJSKEM STATUTU

Povzelek

V literaturi je že bilo na bolj ali manj določen način opaženo, da so pri sestavi ptujskega statuta — natančneje 192. in 193. člena — uporabili kol predlogo besedilo, ki ga na nekem mestu vsebuje urbar iz l. 1322 za salzburško posesti na Štajerskem, in sicer tako imenovano »pravno napotilo o pravicah salzburške nadškofije v Ptuj in Deutsch-Landsbergu.«

Pisec si zastavlja nalogo, primerjati obe besedili natančneje, kol se je to zgodilo doslej, na novo prevesti oba zadevna člena ptujskega statuta in približe ugotoviti njuno vsebino. Med drugim se pokaže: Subjektivna formulacija prvega stavka 192. člena (ozemlje mojega ... gosпода) dopušča domnevo, da gre za dostavek, ki je statutu do neke mere tuj. Določitev primerov, za katere deželni sodnik ni pristojen (193. člen), je v predlogi vsebovala izrečno določilo, naj o teh primerih sodi gospod tistega podložnika. V statutu je ta pripomba odpadla, s tem pa je določitev dobila splošnejši pomen. Nasprotno pa so ostala določila o izročanju osumljenca omejena na zemljiška gospodarstva in podložnike. Po predlogi je bilo deželno sodišče pristojno za vse krvave rane, po statutu je še za tiste, ki so bile prizadecane naklepno. Ali gre pri tem le za izboljšanje formulacije ali za načelen napredek v kazenskem pravu, je treba pustiti odprto.

³⁶ Prim. Balti, Gerichtsverfassung (o. c.), str. 57—64. Nekaj primerov različnih formul s slovenskega ozemlja Vilfan, Pravna zgodovina (o. c.), str. 266; isti, Rechtsgeschichte (o. c.) str. 153, op. 65.

³⁷ Od poznnejših formul je ptujski najbolj podobna lista v privilegijih iz l. 1365 za Slovensko marko z Metliko in za Istro; E. Schwind-A. Dopsch, Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte ... Innsbruck 1895, str. 245 sl.

³⁸ Hirsch, Die hohe Gerichtsbarkheit (o. c.), str. 168.

³⁹ Balti, Gerichtsverfassung (o. c.), str. 62, 63, menl, da obsega formula le dejanja, pri katerih je potrebna izročitev. — Navedbo dveh dejanj, uboja in laštine, razlaga Hirsch, Die hohe Gerichtsbarkheit (o. c.), str. 168, iako, da predstavlja uboj vsa dejanja, pri katerih je mogoča kompozicija, talvina pa dejanja, pri katerih ni mogoča.

⁴⁰ K temu prim. zlasti: 34. (1), 162.—165., 186.—190. člene ptujskega statuta.

⁴¹ Prim. 191. člen ptujskega statuta.

⁴² Kako nejasna so še ta vprašanja, se pokaže npr. ob Pircheggerjevi (Die Untersteiermark, o. c., str. 64) razlagi prvega dela zapisa iz l. 1322, po kateri naj bi bil salzburški nadškof izgubil deželiskosodno pravico le na desnem bregu Drave, kar se samemu Pircheggerju upravičeno zdi »merkwürdig«. Toda če upoštevamo Kosovo korekturo ene besede (gl. zgoraj op. 13) in če predlci poslavimo piko, se pokaže, da je bil tedaj nadškof ob deželno sodstvo na vsem ptujskem ozemlju.

Značilno je, da obsega določitev deželskosodne pristojnosti v obeh virih pravzaprav tri dele: 1. splošno kazenskopravno formulo, 2. formulo o petih rečeh in 3. določitev deželskosodne pristojnosti v civilnih zadevah proti podložniku, če je zemljiški gospod proti njemu zavlačeval postopek.

V razpravi oziroma v opombah so popravljene posamezne starejše interpretacije in oba člena statuta sta na novo prevedena v slovenščino. Razprava sklene z opozorilom na nadaljnja vprašanja o sodstvu nadškofije na obeh straneh Drave, ki bi jih bilo treba vzeti v pretes v širšem okviru.

DIE ZUSTÄNDIGKEIT DES LANDRICHTERS NACH DEM SALZBURGER URBAR VON 1322 UND DEM STATUT VON PTUJ-PETTAU

Zusammenfassung

Es wurde in der Literatur bereits auf eine mehr oder weniger bestimmte Art darauf aufmerksam gemacht, daß sich die Vorlage eines Teiles des Statutes von 1376 — genauer der Artikel 192 und 193 — im Salzburger Urbar für den erzbischöflichen Besitz in der Steiermark von 1322 befindet, und zwar in einem sogen. »Weisthum über die Rechte des Erzstiftes Salzburg zu Pettau und Deutsch-Landsberg«.

Verf. stellt sich die Aufgabe, den Wortlaut der betreffenden Stellen eingehender als bisher zu vergleichen, eine neue slowenische Übersetzung der beiden Artikel des Statutes zu geben und den Inhalt näher zu bestimmen. Es erweist sich unter anderem: Die subjektiv gehaltene Fassung der ersten Satzes im Art. 192 (meins herren gut) läßt vermuten, daß es sich um einen, dem Statut einigermaßen fremden Zusatz handelt. Die Bestimmung der Fälle, die nicht vor das Landgericht gehörten (Art. 193) enthielt in der Vorlage die ausdrückliche Bemerkung, daß diese Fälle vom dominus cuiuslibet hominis zu entscheiden waren; im Stadtrecht fielen die angeführten Worte weg, womit die Bestimmung eine allgemeinere Geltung erhielt. Dagegen aber blieben die Vorschriften über die Auslieferung auf die Grundherrschaften und Untertanen beschränkt. Nach der Vorlage war das Landgericht für alle blutigen Wunden zuständig, nach dem Statut nur für jene »die man freventlich beget«. Ob es sich nur um eine verbesserte Formulierung oder um einen prinzipiellen Fortschritt im Strafrecht handelt, muß dahingestellt bleiben.

Es ist bezeichnend, daß in beiden Quellen die Bestimmung der landgerichtlichen Kompetenz eigentlich aus drei Teilen besteht: (1) einer allgemein gehaltenen strafrechtlichen Formel (2) einer Formel von den fünf Sachen und (3) der Bestimmung der Landgerichtsbarkeit in Zivilsachen gegen Untertanen, falls der Grundherr das Verfahren verschleppen würde.

Einzelne ältere Interpretationen werden in der Abhandlung bzw. den Anmerkungen, korrigiert und die beiden Artikel des Statutes aufs neue ins Slowenische übersetzt. Abschließend wird auf weitere Fragen über die Landgerichtsbarkeit des Erzbistums auf beiden Seiten der Drauf aufmerksam gemacht, die man in einem breiteren Zusammenhang erneut überprüfen müßte.

RED ZA BREŽICE IN SEVNICO IZ LETA 1381

EINE ORDNUNG FÜR BREŽICE UND SEVNICA AUS DEM JAHRE 1381

V dveh pokrajinah Spodnje Štajerske je imela v srednjem veku salzburska nadškofijska cerkev obsežno zemljiško posest: v Podravju od Vurberka pa do ogrsko-medmurske meje pri Središču, in v Posavju od potoka Sevnice pri Sevnici pa do spodnje Sotle. Za eno kot drugo območje so nam za srednji vek na voljo bogati pisani viri. Poleg listin predvsem fevdne knjige, urbarji in mestni statuti.¹

Od mestnih statutov je najbolj znan, pomemben in obsežen ptujski iz leta 1376.² Ze pred Ptujem imata zaplano svoje mestno pravo Ormož (1331) in Brežice (1353).³ Sevnikiški trški privilegij je znan iz leta 1408.⁴

Za celotno območje salzburske posesti v štajerskem Posavju imamo pa ohranjen Privilegijski red iz leta 1381. Doslej v literaturi ni bil zapažen, razen mlogorede s pomotno navedbo, češ da so takrat brežiški in sevnikiški meščani prejeli posebne mestne in trške pravice in predpise.⁵

Red je redigiran v obliki privilegija, ki ga je na dan 7. januarja 1381 (montag nach dem prehen tag) izdal v Ptuju salzburski nadškof Pilgrim, tistl, čigar ime je zapisano na prvi strani pet let starejšega statuta za mesto Ptuj.⁶ Izdajatelj pravi, da izdaja ta red (ordnung) zato, da bi odvrnil in zavrnil marsikatero pomanjkljivost in škodo, ki jih imajo njegovi ljudje v brežiškem in sevnikiškem glavarstvu. To je storil po dokazovanju in zasliševanju, ki ga je tam opravil sam in po presoji svojega sveta.

Obravnavam po vrsti točke tega obsežnega privilegija.

1. Vsakokratni glavar ne sme naših ljudi v naših tamkajšnjih uradih Brežicah in Sevnici na noben način obteževati. Nad našimi upravniki (amptleut), sodniki (rih-

¹ Listine pri J. Zahnu, Urkundenbueh des H. Steiermark 1—3 (1875—1903); W. Hauthaler-F. Martin, Salzburger Urkundenbueh 1—4 (1898—1931); H. Appelt-G. Pferseh, Urkundenbueh des Herzogtums Steiermark 4, 1—3 (1960—1967); F. Martin, Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg 1247—1341, 1—3 (1928, 1931, 1934).

² Fevdne knjige. Alois Lang, Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520 (Beiträge zur Erforschung steirischer Geschichtsquellen 43, 44, 1937, 1939); Veröffentlichungen der Historischen Landeskommission f. Steiermark 32, 1947.

³ Urbarji. M. Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I (Urbarji salzburske nadškofije 1), 1933. F. Bisehoff, Das Pettau Stadtrecht vom Jahre 1376 (Sitzungsberichte der Phil.-hist. Classe der K. Akademie der Wissenschaften 113, 1886). — Slovenska razlaga besedila statuta: Fr. Veselko, Mestne pravice Ptuja iz l. 1376, Kronika slovenskih mest 7, 1940, 15 d., 92 d.

⁴ Brežice. V izviru A. Muchar, Geschichte der Steiermark 5, 1859, 327; 8, 1867, 83. — V. Tjiler, Brežice in njih mestne pravice, Kronika slovenskih mest 4, 1937, 76. — Ormož. H. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte (1962), 81. — Prim. S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev (1961), 166, in Rechtsgeschichte der Slowenen (1968), 114.

⁵ A. Meil-E. Müller, Steirische Taidinge (Nachträge), Österreichische Weistümer 10 (1913), 265. A. Muchar, Geschichte der Steiermark 7, 21. — V. Tjiler v Kroniki slovenskih mest 4, 1937, 76.

⁶ Listina v Državnem arhivu na Dunaju, 1381 jan. 7 (Salzburger Archiv, III. Cameraabt., Kasten 297, Lade 29).

ter), meščani (burger) in urbarialni mladožupniki (vrbarleut) ne sme imeti drugih pravic, kakor so jih imeli Walsejci in Chol von Saldenhofen, ko so bili tamkaj glavarji.

Z glavarji so mišljeni deželni glavarji Štajerske. Salzburškemu nadškofu so na njegovem podravskem in posavskem ozemlju šle po njegovem položaju skoraj suverene pravice (krvno sodstvo, podeljeno od države, pravica do kovanja denarja, carina, davki, pravica do utrjevanja itd.), to pa seveda deželnemu knezu, zastopanemu po deželnem glavarju, ni bilo po volji. Saj je salzburška posest spadala v okvir dežele Štajerske. Deželni knez se je trudil, da bi zmanjšal ali celo zrušil oblast salzburškega nadškofa na štajerskih tleh, in to se mu je ob koncu 15. stoletja tudi posrečilo. Že prej pa so se deželni glavarji, kot se kaže, vmešavali v salzburške zadeve. Štajerski deželni glavarji iz rodu Walsejcev so bili: Ulrik I. (1299—1329), Ulrik II. (1329—1359), Eberhard VII. (1359—1360) in Rudolf (1373—1379). Kolon iz Vuzenice (Saldenhofen) je bil deželni glavar štajerski od 1363 do 1367.⁷

2. Glavar nima nobene oblasti nad gozdom. Odslej naprej se vanj ne smejo pušćati ali goniti prašiči.

Salzburškemu nadškofu kot zemljiškemu gospodu je šla pravica nad gozdom in svinjske paše v njem. Ta zlasti, kadar je obrodil žir. Pri tem so prašiči gozd močno razrili. Zato prepoved svinjske paše. Prepovedujeta jo na primer tudi pravni veči za štajerski Pfannberg iz 16. stoletja in za samostan Reun iz 17. stoletja.⁸

3. Nihče ne sme odslej vnaprej sekati ali v gozdu imeti preseke (gehacger).

Preseke v gozdu so bile nalahko zagrajene s plotovi. Služile so pri lovu. Slovenski izraz zanje je tenetiva. Prim. krajevno ime Tenetiše severno od Kranja.

4. Glede vožnje gnoja (mist) iz gradu (vest) naj bo, kakor je bilo za časa Walsejca. To je, gnoj naj se dvakrat na leto vrže v vodo, ne pelje pa na njive.

Za kateri grad gre, ni povedano. Na brežiško-sevniškem ozemlju jih je bilo sedem (Brežice, Pišce, Rajhenburg, Sperenberg, Raštanj, Torek, Sevnica). Določba o gnoju je nenavadna. Če govore viri o gnoju, je to navadno povezano s služnostjo podložnikov. Prebivalci vasi Godešče pri Škofji Loki so ga morali voziti na zelnik in grajske njive (okoli 1360) oziroma na grajski vrt in na vrt pri stolpu na gradu v Loki (1501)⁹. Postojnčani so ga morali raztresati po njivah grajske pristave, tisti iz župe Košane pa ga voziti iz pristave na njive.¹⁰ Walsejec je eden od deželnih glavarjev štajerskih (gl. pri št. 1).

5. Kastejan (purehgraf) v Sevnici nima nobenega opravka s travniki in gozdovi. Tudi nima nad podložniki izvrševati nobenih pojezd (sol auch auf die vrbarleut niht reiten), v vaseh pa ne sme imeti nobenega »nahtsedel« niti »niderleg«.

Pojezde (reiten) so obiskovanja podložnikov v službenih zadevah na konju in s tem združene dajatve. »Nahtsedel« je pravica do prenočitve in primerne oskrbe. »Niderleg« je dolžnost potujočega trgovca, da dá blago za določeno dobo naprodaj. Mariborski deželski sodnik je moral dvakrat na leto, ob Jurijevem in kmalu po trgatvi, pojezditi (reiten), opravljati sodstvo (besitzen) in zapriseči kmete v Sevnici, pri Sv. Juriju, v Jarenini in v Selnici ob Dravi.¹¹

6. Ribiči (vischer) naj ne bodo nadlegovani in ničesar drugega naj se od njih ne zahteva, le kar je primerno in od starine.

Vsi v Brežicah in Sevnici po mestnem pravu stanujoči ribiči imajo pravico prostega ribolova in proste razpolage z ribami. Le če sta v Brežicah ali Sevnici navzoča salzburški nadškof ali njegov viceod, jima morajo kar najbolje postreči z ribami (brežiški statut 1353, sevnški 1408). V sevnškem urbarju sta 1448 dva prebivalca s priimkom Vischer.¹²

⁷ M. Doblinger, Die Herren von Walsee, Archiv f. österr. Geschichte 95 (1896), 562, 568, 570, 571. — J. Mravljak, Vuzenica v srednjem veku (1927), 18, 19.

⁸ F. Blschoff-A. Schönbach, Steirische und kärnthische Taidinge, Österreichische Welterthümer 6 (1881), 339, 368.

⁹ P. Blaznik, Urbarji freisinske škofije (Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4), 1963, 219, 355.

¹⁰ M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja (Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3), 1954, 224, 227.

¹¹ Blschoff-Schönbach, Steirische und kärnthische Taidinge, 401.

¹² A. Muchar, Geschichte der Steiermark 6, 328. — Mell-Müller, Steirische Taidinge, 266. — Urbarji salzburške nadškofije, 133, 134.

7. Če all kjer imajo naši ljudje v glavarstvu spore zaradi »vberueng oder vber-rain«, naj se izvrši preiskava (beschawung). Dokler se zadeva pravno ne uredi, naj se naši ne razlastijo.

»Vberueng« pomeni, da se je pri oranju zajela in prilastila sosedova zemlja, »vberrain« pa, da so pri razmejitvi posegli v sosedovo zemljo. V salzburškem redu za Ptuj in Deutsch-Landsberg iz leta 1322: deželski sodnik nima pravice soditi glede odvezmov, do katerih pride na njivah pri oranju, kar se imenuje vbervanch (de- tractiones que arando fiunt in agris, quod vbervanch dicitur).¹³

8. Kastelani naj puste neizrabljene njive in travnike, ki po pravu pripadajo k posamezni grajski straži (purchhout). Upravniku (amptmann) naj puste, da ravna z njimi tako, kot je prav in od starine.

9. Če pride do uboja, se ne sme prijeti noben drug razen pravega krivea in noben drug zaradi tega ertiti ali sovražiti. Kdor bi pa to prekršil, ta nam brez milosti pripade z življenjem in tudi s premoženjem.

10. V Sevnici ne sme nihče točiti vina niti opravljati obrti, ki bi škodila trgu ali meščanom, razen meščanom, ki imajo tam po pravu mestno pravo (purchrecht).

V breziškem mestnem statutu iz leta 1353 smejo ljudje, ki nimajo mestne pravice, točiti vino le na vedra ali polne sode. Po sevniškem statutu iz leta 1408 ne sme zunanji človek točiti vina pod vejo (raisch) po meri na fenige (mit der pfening weert mass) — torej na drobno — prodajati pa ga sme na vedra in polne sode. V zgornještajverskem Aflenzu je bilo 1428 — razen s posebnim dovoljenjem — prepovedano opravljanje obrt tistim, ki niso stanovali v trgu.¹⁴ — Take in podobne določbe naj bi ščitile obrt v domačem kraju pred obrito prisilcev od drugih in prodajo vina na drobno iz vinogradov domačih meščanov pred prodajo vina kmetov in ljudi od zunaj.

11. Zunanji šlovek (auzerman) ne sme imeti v Brzičah ali Sevnici hiše brez našega (to je nadškofovega) dovoljenja in posebne privolitve.

Brežiški meščani so mogli zastaviti, prodati ali zapustiti hišo le meščanom rojakom, tujcem pa ne (brežiški statut 1353). Podobno je veljalo v Sevnici (sevnikiški statut 1408).

12. Naši upravniki (ämtleute) se ne smejo nad podložniki znašati ali jih nadlegovati, četudi je to od starine.

13. Meje med Salzburgerom in Kozjancem (Drakchenberger) naj bodo tiste, glede katerih smo se sporazumeli pri razpottju (bei der wegschaiden).

Meja salzburškega ozemlja v smeri proti Kozjemu in Planini je bila določena s salzburško-celjsko pogodbo iz leta 1355. Friderik iz rodu Žovneških (od 1341 grof celjski) je prejel leta 1340 od krškega škofa gospodstvo Podšredo in ga na južno stran kmalu zaokrožil z ozemljem, ki ga je s sodstvom vred prejel v fevd od salzburškega nadškofa.¹⁵ Dve listini (10. in 18. oktobra 1355), ki o tem govorita, naštevata meje ozemlja in vasi, ki jih je 1355 prejel celjski grof od Salzburga v fevd. Meja po listini z dne 18. oktobra 1355 je v smeri proti Podšredi: »Eysenperg« (Orlica, jugozahodno od Podšrede, pod Podšredo je zaselek Železno, nemško Eisendorf), nato na »nasi-pano goro« (auff den auffgeschutten perg), od te na višino nad »Trenawicz« (gora Drenovec), od te višine ob potoku ob Drenovcu v dolino pod mlinom, ki je celjski in leži pod zaselkom Sapolje (Sappelberg). Od tega na »Haylige Stat«, kjer so hoteli zidati cerkev, od tod na jame »Laffaricz«, od jam takoj v dolino k potoku Brestanci (Viezznicz), do »Gruenn Prunn«, od tod ob Brestanci in do Leskovca (Lezkabitz) in zopet do »Eysenperg«. — Znotraj tega ozemlja leže vasi: »ze der Stawden« (Grm), »ze der Obern« in »ze der Nidern Petschicz« (Pečice), »ze der Ober« in »ze Nider Ruzzen« (Rušno), »ze dem Chreucz« (Križ), »ze dem Chestanich« (Kostanjek), »ze dem Lezka-bicz« (Leskovec), »das Gerhartstal« (Gahrna dolina) in »dorfgestet ze dem Yawcz«¹⁶

14. Gornina (perchrecht) v Brežicah naj se pravočasno da upravniku in ta naj se glede tega zmeni s kastelani. Kastelani naj glede tega ne opravljajo pojezd (reiten) nad podložniki.

¹³ Bischoff-Schönbaeh, Steirische und kärnthlische Taidinge, 404.

13. Bischoff-Schönbach, Steirische und kärnthische Taidlinge. 81, 82.

¹⁶ F. Krones, Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli (1883), 167, 172.

H. Pirchegger v Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer,

Očitno uredba, naperjena proti kastelanom, ki so od podložnikov zahtevali gornino. Dajanje gornine je šlo gorskemu gospodu, v naših primerih salzburškemu nadškofu oziroma njegovemu zastopniku upravniku, ne pa kastelanu, ki je bil večkrat tuj človek in ni bil po svoji funkciji upravičen pobirati gornine.

15. Glede varuštva (zedmund) naj se ljudje poučijo, da ravnajo tako, da ne bodo na svojem premoženju glede tega trpeli škode niti dediči niti gospod.

16. Podložniki Rajhenburžanov naj v naših gozdovih ne plačujejo niti dajatev (gewerf) niti pristojbin za živinsko pašo (suochung), enako ne naši v njihovih gozdovih.

Rajhenburžani so najimenitnejši salzburški ministeriali na brežiško-sevniškem ozemlju. Imenujejo se po gradu Rajhenburgu. Imeli so številne fevde, zlasti v sevniškem uradu.¹⁷

17. Kar je (nadškofovih) urbarialnih podložnikov (vrbarleut) pod Rajhenburžani, ti nam naj se zopet izročijo, kot je prav. Enako naj se ukrene glede Rajhenburžanov in se jim izročijo njihovi, ki so pod nami.

18. Ne dopusti naj se, da bi prišil iz (nadškofove) posesti ljudje, ki spadajo pod Raštanj (Reihenstein) in o katerih izjavlja Nikla Rajhenburžan (Nikla der Reyhenburger), da spadajo k posesti Sperenberžana (des Sperrenberger). Ne dopusti naj se Niklu, da bi prišel do posesti. Tudi naj gre čim prej od njiv v nadškofovo kaščo.

Raštanj (Reichenstein) je bil grad severno od Rajhenburga, Sperenberg pa grad na mestu današnjega spodnjega gradu pri Rajhenburgu.¹⁸ Raštanj je bil v času zapisa našega pravnega reda salzburški fevd Rajhenburžanov oziroma Sperenberžanov, kot se Rajhenburžani tudi imenujejo.¹⁹ Pod Rajhenburg-Sperenberg so spadala obsežna salzburška fevdna posestva.²⁰ Nikolaj iz Rajhenburga je 1389 priženil gospostvo Kozje in imel pred 1406 od Salzburga v zastavi stolp v Brežicah.²¹

19. Kar so meščani iz Brežice izkrčili, od tega naj služijo v našo kaščo čim prej ali pa naj si pustijo zemljo izplačati.

Omenjajo se njive v okolici trga Brežice, ki spadajo pod mestno pravo (die burgrecht sind).²²

20. Kar je izkrčil mojster Hanns der Mawrer v Kotu (zu dem Winkchel), to naj bo z ribolovom pri mlinu podložno nam in nobenemu drugemu.

1478 se omenja mlin pod Kotom pri Brežicah (mul under dem Winkel bei Rain).²³

21. Glede krušnih fenigov (protpfenning), ki so jih naši ljudje dolžni dajati upravniku ob žetvi (auf das mad), smo mnenja in hočemo, da se odslej od njih ne jemljejo več ali zahtevajo.

Dajatev kruha ob žetvi (panis in messe) se omenja še v brežiškem urbarju iz leta 1309, nato so blagovno dajatev spremenili v denarno, 1381 pa odpravili.²⁴

22. Ob gorskih pravadah (wenn man das perchrecht rihtet) naj upravniki od naših ljudi ničesar ne zahtevajo in nobenega denarja od njih ne jemljejo, če to ni bilo prej po pravu in v navadi.

23. Ko se opraviša saja (wenn man stiftet) in izdajajo kmetije (die huoben auzlasset), naj se dediči ne obtežujejo z »anlaiz«.

»Anlaiz« je pristojbina, ki so jo dediči ali nasledniki plačevali ob saji ali prevzemu kmetij. Določba kaže, da se je na kmetijah uveljavljalo pravo dednega nasledstva.

24. Kastelan v Sevnici naj odslej naših ljudi ne kaznuje z zaprtjem v turn (pezzern in den tuorn). Če so kaj zakrivili, naj jih zato kaznuje naš upravnik, kot je treba.

¹⁷ Urbarji salzburške nadškofije, 32. — A. Lang, Die Salzburger Lehen, 331 dalje. — H. Pirchegger, Die Untersteiermark, 257.

¹⁸ Urbarji salzburške nadškofije, 32.

¹⁹ Listini 1353 avg. 5, 1375 maj 25, v Državnem arhivu na Dunaju.

²⁰ Martin, Regesten, 3, 1275, 1309, 1310, 1315. — A. Lang, Die Salzburger Lehen, 373 (1432), 374 (1477). — Urbarji salzburške nadškofije, 33.

²¹ A. Starzer, Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark, Beiträge zur Erforschung steirischer Geschichtsquellen 32, 1903, n. 247.

²² Martin, Regesten, 3, 76, n. 751 (1330 maj 15).

²³ A. Lang, Die Salzburger Lehen, 301.

²⁴ Urbarji salzburške nadškofije, 71, 77, 78.

25. Vsakteremu kastelanu naj se njegov »purchout« daje iz naše kašče (ehaesten); ne smejo ga jemati iz našega urbarja.

Brežiško-sevniški urbar iz leta 1309 določa točno »purehut«, ki jo prejme kastelan v Brežicah oziroma Sevnici kot odškodnino za svojo grajsko stražo. Prejemki so zabeleženi sumarno na koncu za podrobnimi navedbami pri posameznih vaseh in kmetijah.²⁵

26. Hočemo, da kastelan ne pobira več od ljudi sena (haew) oziroma novca za seno (haewpfenning), kakor se je to nekaj časa delalo. Naš upravnik naj pobira od vsake hube na leto za to zahtevo po 8 fenigov in nam jih tudi zaračuna.

Menim, da pomeni haewpfenning isto, kar madpfenning v drugih virih. Tlaka ob košnji se omenja v sevniškem uradu 1309 in 1322, ni je pa bilo treba v 14. stoletju več dejansko opravljati. Namesto nje so morali kmetje plačevati posebno dajatev, ki pa je za posamezne vasi, po njihovi velikosti in nastanjenosti, različna, od dveh in pol do deset fenigov. Mnoge vasi pa so bile te dajatve oproščene.²⁶

27. Kastelan v Sevnici nima z našim travnikom v Rožnem (Rosen) ničesar opraviti. Naš upravnik naj mu pa od nas da od tega travnika na leto 50 voz (fuoder) sena, kot se navadno naloži. Ostalo naj se odpelje v naš uradni dvor (amphthof).

Rožno je vas med Rajhenburgom in Blanco.

28. Če bi hoteli mi ali naši nasledniki v navedenem redu in členih kaj spremeniti zaradi časti, koristí ali svoje potrebe, svoje cerkve ali svojih ljudi v imenovanem glavarstvu, Imamo za to polno pravico.

Red, ki ga je leta 1381 izdal salzburški nadškof za svoje brežiško-sevniško gospostvo, ni izčrpen zapis prava, ki naj velja v mestih in podeželju tega ozemlja, marveč le to, kar imenuje pravni zgodovinar privilegijsko pravo. Taki privilegiji »bili so praviloma namenjeni pridobitvi novih pravic in zagotovitvi spornih pravic«. Izdajaj jih je zemljiški in »mestni gospod iz svoje pisarne, seveda lahko tudi na podlagi priloženih izjav, prošenj, dokazil itd.« »Posamezni privilegiji so vsebovali le po nekaj posameznih določil o zadevah, ki so bile v določenem trenutku aktualne.«²⁷ Tak značaj ima tudi naša listina. Iz samega njenega zgoraj navedenega uvoda je tudi razvidno. Kar je tedaj v brežiško-sevniškem gospostvu nadškofa in njegovo upravo skrbelo, kar je bilo potrebno tedaj urediti in popraviti, je v listini obseženo.

Eno je odnos deželnih glavarjev do salzburške uprave, sodnikov, meščanov in podložnikov: njihovih pravie do gozda in v gozdu. Splošna tendenca je, da se čimbolj omeji vpliv deželnega kneza, zastopanega po deželnem glavarju, v tako rekoč suverenem gospostvu salzburškega nadškofa (1, 2).

Salzburškemu upravniku (oficialu) je prisojen tudi nasproti deželnemu glavarju odločilen položaj (1, 8, 24, 26, 27). Prepovedano je tudi pritiskati podložnike (12).

Kastelanom so omejene njihove pravice; kaže se, da so posegali v tiste, ki so pripadale upravniku. Tako glede travnikov in gozdov, pojezd, prenočnine in dajanja blaga na prodaj (5), dalje glede izkoriščanja njiv in travnikov, ki ne spadajo pod »purehut« (8), glede gornine (14), glede zaprtja v turn, kar je pravica upravnikova (24). Kastelan prejema »purchut« iz kašče in ne iz urbarja (25); le upravnik pobira denar za seno in ne kastelan (26); s travnikom v Rožnem ima opraviti upravnik in ne kastelan (27).

Nekateri členi urejajo in ščitijo podložnikove dolžnosti ali jih ukinjajo. Zaščita pred glavarjem (1) in upravnikom (12). Dalje glede pojezd v zadevah gornine (14), glede davkov in živinske pašnje (16); ukinitve krušnega feniga (21); nobenih zahtevkov ali davka ob gorskih pravadah (22); ukinitve pristojbine ob saji ali prevzemu kmetije (23). Člen o uboju ščiti nekrivce (9).

Privilegiji za meščane: glede točenja vina in opravljanja obrti (10), glede zunanjih ljudi (11), glede njiv, ki so jih izkrčili Brežičani (19, 20).

Ureditve nekaterih zadev z vazali. Z Rajhenburžani v stvareh davkov in živinske pašje (16) in glede zamenjave podložnikov (17) in vobče glede podložnikov Rajhenburžanov, Raštanjcev in Sperenberžanov (18).

²⁵ Urbarji salzburške nadškofije, 78, 84.

²⁶ Urbarji salzburške nadškofije, 60, 79, 106—109, 111, 112.

²⁷ S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, 167, 168.

1381, Januar 7, Ptuf.

Pilgrim, nadškof v Salzburgu, izdaja red za svoje glavarstvo Brežnec in Sevnico.

Wir Pilgreim von gots gnaden ertzbischof ze Salzburg, legat des stuels ze Rom, tûn chunt offentlich mit dem brief, das wir ze wenden vnd ze vndersten manigerlay gepresten vnd irrsal die in vnser hauptmanschaft ze Rayn vnd ze Liechtenwald vnsern leuten anligunt sind gewesen, nach der weisung vnd verhoerung, die wir seib daseiben aufgenommen vnd getan haben, nach vnser rates rat, besunderlich durch des rehten vnd gemaines gutes willen, vnd das sollicher irrsal, newung vnd gepresten furbas vnderstanden werden vnd sich niht mer verlauffen, setzen vnd gepieten wir vestklich die nachgeschriben vnser ordenung in der cgenanten vnser hauptmanschaft vnd gepiet ze Rayn vnd ze Liechtenwald ze halten vnd ze voilfuren ewiklich, als wir die mit gûter vorbetrachtung getan haben.

Des ersten, das ain hauptman weihen ie ze den zeiten ist ze Rayn vnd ze Liechtenwald vnser leut in vnsern ampten daseibs in dhalnen weg niht beswaeren sol, vnd sol auch vber vnser amptleut, rihter, burger vnd vrbarleut niht anders gewalt haben, denn als der von Walsse vnd Chol von Saeldenhofen, die weil si da sind hauptleut gewesen habent gehabt.

Es sol auch ain hauptman dhainen gewalt haben vber den wald, vnd sol auch furbas dhain swein in den wald niht gon noch getriben werden.

Es sol auch niemant furbas in den wald dhainerlay gehacger schlahen noch darinn haben.

Vmb den mist ze fueren auzz der vest sol es beleiben als es bei dem von Walsse gewesen ist. Also das man den mist zwir in dem jar werffen sol in das wazzer vnd den mist niht auf die aekcher fueren.

Auch sol der purchgraf ze Liechtenwald niht ze schaffen haben mit wisen noch mit hoeltzern vnd sol auch auf die vrbarleut niht reiten vnd dhainerlay nahtsedel noch niderieg in den doerferen haben.

Man sol auch die vischer vnbeswaeret lappen vnd sev niht anders anmûten denn pillich ist vnd von alter her ist komen.

Wenn oder wa auch vnser leut in derselben hauptmanschaft vmb vberueng oder vberrainn stoezz habent, da sol man beschawung tûn, vnd die vnsern niht entweren lappen, als lang vntz das es rehtlich auzzgetragen werde.

Welche aekcher vnd wisen von reht niht gehocrent zû ieglicher purehhût, die sullen die purehgrafen vngenuetzet lappen vnd vnsern amptman damit lappen handein als pillich vnd von alter herkomen ist.

Wenn auch ain todslag geschicht den sol man auf ander niemant haben denn auf dem rehten gescholen, vnd dhainem andern hazz noch vevntschafft darvmb tragen. Wer es aber darvber tacet der waer vns mit leib vnd auch mit gût geuallen an genad.

Ze Liechtenwald sol auch niemant dhainen wein sehenkehen, noch dhainen gewerb haben, der dem mareht vnd dem burgern schedlich sey, denn die burger vnd die ze reht purchreht daseibs habent.

Dar zû sol auch dhain auzzerman weder ze Rayn noch ze Liechtenwald dhain haus niht haben, an vnser vrlaub vnd besundern willen.

Vnser amptleut sullen den leuten niht verrergreifen, noch sev beswaeren, denn als von alter herkomen ist.

So sol es beleiben vmb die pigemerkeh zwischen vnser vnd des Drakenberger als man enain worden ist bei der wegshalden.

Wir weissen auch das man das perehreit ze Rayn fuer ze rechter zeit hintz dem amptman, der sol die purggrafen dauon rihten vnd sullen die purggrafen furbas niht mer darvmb auf die leut reiten.

Aber vmb die zedmund sol man die leut weisen, das si damit handein das die erben vnd dem herren sein gût da von niht verderben.

Des Reichenburger leut sullen in vnsern hoeltzern dhainen gewerb noch suechung furbas haben, so sullen die vnsern in iren hoeltzern desselben auch niht haben.

Was wir auch vrbarleut haben gesezzen hinder den Reichenburgern die sol man vns wider antworten als reht ist. Ze geleiher weis sol man es den Reichenburgern hin wider tûn vnd die iren die hinder vns gesezzen sind in hin wider antworten.

Der leiten die zû Reichenstaln gehoeret vnd der Niciä der Reyhenburger giht zû des Sperrenberger guetern, sol man sich niht lappen entweren vnd Nicieln der niht ze gewalt lappen. Vnd sol auch der akeherzins davon in vnsern ehasten geuallen.

Was die burger ze Rayn gewert haben, davon sullen sev dienn akeherzins in vnsern ehasten oder lappen vns das erdreieh ligen.

Was auch maister Hanns der Mawrer gerewt hat zû dem Winkehel, das sol vns mitsampt der vischwayd bei der mul beikiben vnd wartund vnd dienstlich sein, vnd ander niemant

Vmb die protpfenning die vnser leut dem amptman geben muessen auf das mad, mainen wir vnd weissen das man die furbas von in niht mer nemen noch vordern sol.

Die amptleut sullen auch furbas von vnsern leuten, wenn man das perehreit rihtet, niht vordern noch dhain geit von in nemen. wan das vor niht reht noch gewonlich ist gewesen

Vnd sullen auch die erben, wenn man stiftet vnd die hûben auzziasset mit der anialt niht beswaeren.

Der purehgraf von Liechtenwald sol furbas vnser vrbarleut niht pezzern in der tûrn, vnd ob si iht verschuldent darvmb sol sev vnser amptman pezzern als pillich ist.

Man sol auch ieglichem purehgrafen sein purehhût auzz vnsern chaesten raichen vnd sullen die niht nemen ab dem vrbar.

So wellen wir auch das ain purchgraf dhain haew noch haewpfenning mer neme ab den leuten, als man etliche zeit hat getan, vnd das vnser amptman von ieder hüb neme aht pfenning jaerlich für dieselben vorderung, vnd vns die auch verralte.

Es sol auch der purchgraf ze Lichtenwald mit vnser wisen ze Rosen nicht ze schaffen haben. Im sol aber vnser amptman von vnsern wegen jaerlichen raichen ab derselben wisen sumftzig füder haew, als man die gewontlich fueret. Das vbrig sol man in vnsern ampthof fueren.

Waer auch das wir oder vnser nachhomen an der vorgeanten ordnung vnd artikeln iht vercheren wolten, durch er, nuez oder notdurft vnser, vnser gotshaus oder vnser leut in der obgenanten hauptmanschaft, des sullen wir vollen gewalt haben.

Das daz alles staet vnd vntzerbrochen beieib geben wir den brief versigeten mit vnserm anhangendem insigel.

Der geben ist ze Pettaw nach Christi gepurd dreutzeenhundert jar darnach in dem alnn vnd ahtzigstem jare, an montag nach dem prehen tag.

EINE ORDNUNG FÜR BREŽICE UND SEVNICA AUS DEM JAHRE 1381

Zusammenfassung

Erzbischof Pilgrim von Salzburg erliess am 7. Jänner 1381 zu Ptuj eine Privilegienordnung für seine Hauptmannschaft Brežice — Sevnica (Original-Urkunde im Staatsarchiv Wien). Die Veranlassung dazu waren Unregelmässigkeiten und Schäden, die durch diese Ordnung geregelt und beseitigt werden sollten. Namentlich werden die Befugnisse der Landeshauptleute gegenüber Salzburg, wie auch die der Burggrafen im Gebiete Brežice—Sevnica salzburgischen Amtsleuten gegenüber festgelegt. Die hauptsächlichsten Artikel, die den Inhalt dieser in der Literatur unbekannten Ordnung bilden, wären die nachher aufgezählten.

Der Wald, die Schweineweide und die Gehägen in diesem. Die Art der Mistabfuhr aus der Burg. Kein »Reiten« auf die Urbarsleute, kein Recht zur Nachtherberge und Niederlagsrecht seitens der Burggrafen. Fischer. Grenzüberschreitungen und Grenzübertretungen im Ackerfelde. Die zur Burghut gehörigen Äcker und Wiesen. Totschlag und die daran Schuldigen. Weinsehenken und Gewerbetätigkeit in Sevnica. Hausbesitz der Ausserleute in Brežice und Sevnica. Grenze zwischen Salzburg und den Drachenbergern. Bergrecht in Brežice. Vormundschaft. Abgaben und Gebühren für das Welderecht in den Wäldern. Regelungen die Urbarsleute von Reichenburg, Reichenstein und Sperrenberg betreffend. Rodung der Äcker seitens der Leute aus Brežice. Abschaffung der »Anialt« bei der Stiftung und Auslassung der Huben. Keine Bergrehtes. Abschaffung der »Anialt« bei der Stiftung und Auslassung der Huben. Keine Bestrafung der Urbarsteute seitens des Burggrafen. Der Burggraf bekommt seine Burghut aus dem Kasten und nicht aus dem Urbar. Dem Burggrafen ist verboten Heu und Heupfenning von Urbarsleuten zu verlangen. Der Burggraf hat keine Rechte an der erzbischöflichen Wiese in Rožno.

Ivan Zelko

STENSKI TABERNAKLJI V PREKMURSKIH CERKVAH

WANDTABERNAKEL IN DEN KIRCHEN VON PREKMURJE

Pri opisovanju umetnostnozgodovinskih spomenikov v Prekmurju je bilo poudarjeno dejstvo, da je pri cerkvah estetsko arhitektonski poudarek osrejen na prezbitერიj, ki ga loči od cerkvene ladje solidno iz rezanega kamna sestavljeni slavolok. Ves okras se po smislu in bogastvu zbira v prezbitერიj.¹ Kamnoscški okras se razvija na sklep-nikih, konzolah, oknih in ne nazadnje tudi na srednjeveških stenskih tabernakljih. Tabernaklji so bili praviloma nameščeni v prezbitერიj. Zato predstavljajo delec ce-lotnega kamnoscškega okrasja v njem. Sistematično o stenskih tabernakljih v prek-murskih cerkvah do sedaj niso razpravljali, čeprav jih umetnostni zgodovinarji ome-njajo. Tem tabernakljem je posvečen pričujoči sestavek.

Da bi mogel opredeliti vpliv, pod katerim so nastajali stenski tabernaklji v prek-murskih cerkvah, bom podal najprej kratek pregled, kakšne vrste tabernaklji so bili v navadi v katoliški Cerkvi v drugem tisočletju. — Po ugotovitvah Jožeta Brauna, ki je znanstveno obdelal razvoj krščanskega oltarja², je razvidno, da se je razvijal tabernakelj v začetku drugega tisočletja v dve smeri:

Prav stara je navada shranjevatí presv. zakrament na oltarju. V Rimu je bila znana ta navada že okoli leta 800³. Ista navada je bila udomačena tudi v Franciji in Angliji, kjer je dobila ime »consuetudo anglicana«⁴. Polno je dokazov, da je bil v vi-sokem srednjem veku in ob koncu srednjega veka presv. zakrament hranjen na oltarju ali nad njim⁵.

Nasprotno pa se je na Nizozemskem, v Nemčiji in na Portugalskem uveljavila navada, da so presv. zakrament hranili v stenskih tabernakljih. To je ugotovljeno iz starejših in poznejših podatkov. Že v XII. stoletju je bil v rabi ta običaj. Znan je primer stenskega tabernaklja v župnijski cerkvi »Urbanuskirche« v Deutzu iz leta 1128. — Tudi v Italiji ne manjka primerov iz XIII.—XV. stoletja, da so hranili presv. zakrament v stenskih tabernakljih⁶.

Toda predpis tridentinskega koncila in italijanska navada sta vplivala, da so ta-bernakelj sčasoma prenesli na veliki oltar⁷. V statutih briksenske sínode iz leta 1603 so določbe, naj bi bil tabernakelj ali po nemški navadi na evangelijski strani v steni prezbitერიja ali po rimskem načinu na glavnem oltarju, kar bi sinoda rajši videla⁸.

¹ Franc Stele, Umetnost v Slovenski krajini. Slovenska krajina. Zbornik. Beltinci 1933, 24: — prim. M. Zadnikar, Umetnostni spomeniki v Pomurju. Murska Sobota 1960, str. 48, 52, 64, 68—70, 80, 86—88.

² Joseph Braun S. J., Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung. München 1924, 17.

³ J. Braun, n. d., 533.

⁴ J. Braun, n. d., 535—539.

⁵ J. Braun, n. d., 535.

⁶ J. Braun, n. d., 539.

⁷ J. Braun, n. d., 594.

⁸ J. Braun, n. d., 593.

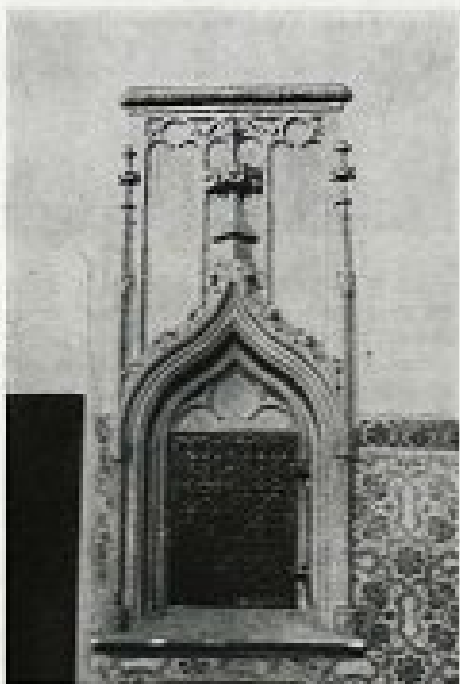
— Provincialna sinoda v Salzburgu je leta 1616 določila, naj se, kjer je to mogoče brez težave, **tabernakelj prenese na veliki oltar**. Te določbe so že opazne v vizitacijskih zapisnikih iz let 1617 in 1619 v škofski škofiji⁹, to je na Prekmurju sosednjem ozemlju.

Poglejmo, kje so bili v prekmurskih cerkvah stenski tabernaklji, do kdaj so jih uporabljali in kakšni so bili.

I

a) Do danes ohranjeni stenski tabernaklji

1. **GRAD.** — Med najlepšimi tabernaklji, ki so nepoškodovano ohranjeni, je gotovo graški tabernakelj. Njegov nastanek je istočasen s prezbiterijem župnijske cerkve pri Gradu, ki ga postavlja umetnostni zgodovinar na koncu XV. stoletja. O stenskem tabernaklju pa pravi: »Iz tega časa je tudi bogato kamnoseško izdelana zakramentalna hišica v severni steni s sočasnimi kovanimi vratci«¹⁰ (prim. sliko št. 1). — Cerkevni vizitator je leta 1756 opisal tabernakelj z besedami: na severni strani svetišča je

Grad — poznogotski stenski tabernakelj (foto: ing. St. Halas; stanje leta 1955).

v steni starodaven tabernakelj, ki ima vrata okrašena z železnim pletivom in s pločevinastimi figurami. Tabernakelj je bil tedaj (ob nastanku) zaradi lomljenega kamna in slik zelo lep (... antiquum tabernaculum in pariete apparet, portam ex ferreis cratibus, lammineis cyradis seu figuris ornatis habens, quod tabernaculum a supra pro tunc caemento et pictis grandis elegans erat)¹¹.

Ob restavraciji cerkvene notranjščine pred letom 1958 je bil očiščen tudi stenski tabernakelj in je tako prišla kvalitetna izdelava poznogotskega kamnoseštva še bolj do izraza¹².

⁹ J. Braun, n. d., 595.

¹⁰ M. Zadnikar, n. d., 52.

¹¹ Visittatio canonica 1756, str. 1366. Škofjski arhiv v Szombathelyju.

¹² Varstvo spomenikov, VI. Ljubljana 1959, 73.

Martjanci — gotski tabernakelj iz leta 1392 (foto: ing. St. Italas; stanje leta 1955).

2. MARTJANCI. — Stavbenik in slikar Janez Aquila iz Radgone je leta 1392 zgradil in poslikal martjansko cerkev. Iz njegove delavnice ali celo njegovo delo je tudi stenski tabernakelj v Martjancih (prim. sliko št. 2). Na vrhu čela je postavljen navaden križ, medtem ko so okrašeni stenski tabernaklji pri drugih prekmurskih cerkvah s križem v obliki križne rože. Leta 1698 pravi vizitator o martjanskem tabernaklju, da mu manjkajo vrata, sicer pa je bil nekoč dobro opremljen in ličen¹³. Tudi vizitacijski zapisnik iz leta 1756 omenja stenski tabernakelj v Martjancih in pravi o njem, da je starodaven (antiquum). Martjanska cerkev še tudi leta 1698 ni imela tabernaklja na oltarju. Kmalu nato, leta 1702, je dal Peter Berke¹⁴ postaviti nov veliki oltar s tabernakljem.

3. MURSKA SOBOTA. — O stenskem tabernaklju v stari soboški cerkvi (prim. slike št. 3, 4 in 5) pravi vizitator leta 1698, da je po nekdanji navadi (more veterum) vzdani v severni cerkveni steni in je brez vrata¹⁵. Stenskega tabernaklja takrat niso več uporabljali, ker je bil poškodovan. Na velikem oltarju v prezbitoriju je bil leta 1698 tabernakelj že v smislu navodil tridentinskega koncila. Nov tabernakelj izvira iz časa, ko je — po prevzemu cerkve od protestantov (okoli leta 1672) — dobila cerkev leta 1676 namesto prejšnjega lesenega stropa obok¹⁶ in so jo tudi sicer za silo obnovili, kakor je razvidno iz viz. zapisnika iz leta 1698.

Nastanek stenskega tabernaklja v Soboti je istočasen z nastankom prezbitorija stare soboške cerkve, ki ga postavlja M. Zadnikar v XIV. stoletje¹⁷.

Poleg stenskega tabernaklja je v starem soboškem prezbitoriju še posebna vdolbina na južni strani cerkve (prim. sliko št. 6). Vanjo so verjetno postavljali vrčke z vinom in vodo pri maševanju. Ker ni videti, da bi se dala dobro zapirati, zato je

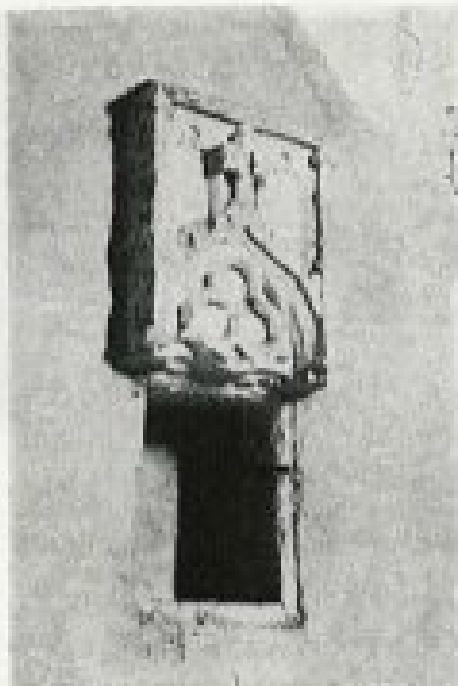
¹³ Fr. Stele, Gradivo za prekmursko zgodovino. *Casopis za zgodovino in narodopisje*. Maribor, 1927, 3.

¹⁴ Fr. Stele, n. d., *CZN*, 1927, 4.

¹⁵ *Visitatio canonica* 1698, str. 741–742. Sk. arhiv v Szombathelyju.

¹⁶ Ivan Zeiko, Romanska arhitektura in naseljitvena zgodovina Prekmurja. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, V/VI. Ljubljana, 1959, 242.

¹⁷ M. Zadnikar, n. d., 68.

Murska Sobota — gotski tabernakelj iz XIV. stoletja pred očiščenjem (foto: ing. St. Halas; stanje leta 1955).

Murska Sobota — gotski tabernakelj po očiščenju v letu 1960 (foto: Gerenčer).

Murska Sobota — spodnji del prezbitarija stare soboške cerkve; na levi strani stenski tabernakelj, na desni vdolbina z gotško motiviko in v sredi dvojno okno s trilistnim krogovičjem v zaključni strani prezbitarija, ki je bilo leta 1955 še zazidano (foto: ing. St. Halas; stanje leta 1955).

Murska Sobota — gotška vdolbina v južni steni prezbitarija stare soboške cerkve (foto: ing. St. Halas; stanje leta 1955).

malo verjetno, da bi bila služila za shrambo svetih olj. — Zaradi svoje gotške motivike ima umetniško vrednost. Enak primer je bil še v tišinski cerkvi.

4. **SELO.** — V severni steni cerkvice je po nekdanji navadi **dvojni tabernakelj**, ki je tudi, sedaj opremljen z železnimi vratci in je zelo prikladen. Tabernaklja sta drug nad drugim v steni cerkve. — Tako poroča o selanskem tabernaklju vzlitijski zapisnik iz leta 1698¹⁸. Tudi še leta 1756 je bil tabernakelj nepoškodovan in je imel železna vrata, ki so jih mogli uporabljati¹⁹.

Vsekakor je bil tabernakelj ohranjen do večjih prezidav selanske kapele v letih 1845—1846²⁰. Takrat so mu verjetno zbili kamnoseško okrasje in odstranili vrata ter

¹⁸ Vis. can. 1698, 727. Sk. arhiv v Szombathelyju.

¹⁹ Vis. can. 1756, str. 1223.

²⁰ Varstvo spomenikov, VI, 106.

Selo — romanski stenski tabernakelj brez kamnoseškega okrasja.

ga zazidali. Kajti pri restavracijskih delih leta 1956 je bil v severni steni odkrit nekdanji stenski tabernakelj, vendar brez vrate in drugega kamnoseškega okrasja. Viden je le romanski polkrožni vrh tabernaklja (prim. sliko št. 7).

Pri zadnjih restavracijskih delih niso upoštevali poročila viz. zapisnika iz leta 1698, ki govori o dvojnem tabernaklju. Zato tudi ni bil odprt spodnji del tabernaklja.

Nastanek tabernaklja postavlja v prvo polovico XIII. stoletja, hkrati z nastankom celotne zgradbe, slovite rotunde v Selu²¹. Iz obstoja solidnega tabernaklja moramo sklepati, da selanska rotunda ni bila brezpomembna vaška kapela, marveč je bila že ob nastanku določena za župnijsko cerkev, ki so jo potem ves srednji vek skrbno vzdrževali in obnavljali, o čemer priča dvojna slikarija v kapeli (iz XIV. in XV. stoletja) in krilni oltar iz konca XV. stoletja²².

5. **SVETI JURIJ** (Rogaševci). — Najstarejši podatek, ki govori o stenskem tabernaklju v jurjenski cerkvi, je šele iz leta 1756. Zapisnik pravi o njem, da je opaziti v severni steni prezbitarija starodaven tabernakelj (in sanctuario ab aquilone antiquum tabernaculum apparatus)²³. Tabernakelj je ohranjen obenem s prezbitarijem, ki je bil vključen v novo cerkev ob zidavi leta 1925 (prim. sliko št. 8). Tabernakelj je iz zgodnje gotske dobe²⁴. Uporabljali so ga do konca XVIII. stoletja. Nedolgo pred letom 1698 so postavili v cerkvi nov oltar in nedvomno hkrati tudi lesen tabernakelj na njem²⁵.

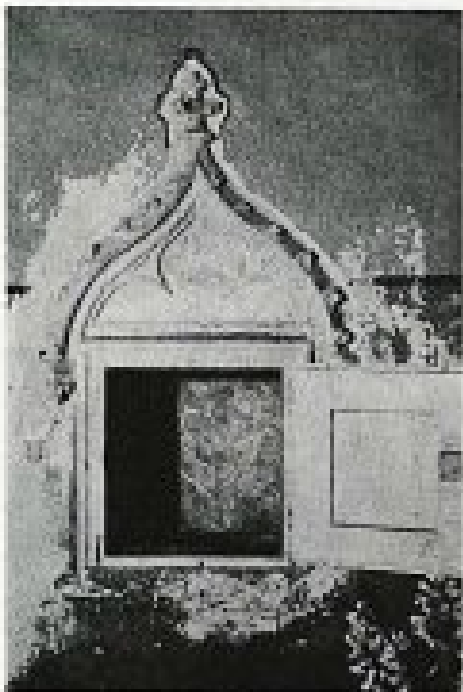
²¹ Prim. M. Zadnikar, Selo. Varstvo spomenikov, VI, 161; Isl. Umetnostni spomeniki v Pomurju. M. Sobota 1960, 81.

²² Prim. M. Zadnikar, Rotunda v Selu. M. Sobota 1967, 15–25, 31.

²³ Vis. can. 1756. Sk. arhiv, Szombathely.

²⁴ M. Zadnikar, Umetnostni spomeniki v Pomurju, str. 80.

²⁵ Vis. can. 1698 in Vis. can. 1756. Sk. arhiv, Szombathely.

Sv. Jurij-Rogaševci — zgodnje gotski tabernakej (foto: ing. St. Halas; stanje leta 1955).

a) Neohranjeni stenski tabernaklji

Večje je število neohranjenih tabernakljev, ki so bili brez sledu odstranjeni, vendar so dokumentirani po vizitacijskih zapisnikih.

1. **DOBROVNIK.** — Leta 1669 je bil stenski tabernakej v dobrovniški cerkvi že v razpadu in ga niso uporabljali. Vizitator pravi o njem, da je bil narejen iz kamna (tabernaculum habet aliud ad parietem ex petra non in usu ruinosum). Poleg stenskega tabernaklja je bil na velikem oltarju skromen, lesen tabernakej za uporabo²⁶.

2. **GORNJI PETROVCI.** — Cerkve v soboški dekaniji, katere so za reformacije dalj časa uporabljali protestantski predikanti, so znatno dalje ohranile v prezbiteriju nespremenjeno srednjeveško stanje glede namestitve tabernaklja, ker se niso ozirali na navodila tridentinskega koncila. V lendavski dekaniji, to je v dolnjem Prekmurju, je zagrebška škofija že sredi XVII. stoletja uvajala odredbe tridentinskega koncila. Tako so namestili tabernaklje na veliki oltar v prekmurskih župnijah zagrebške škofije že v XVII. stoletju, kakor hitro je mogla škofija po slabitvi turške napadainosti zopet trdno uveljaviti svojo administracijo²⁷.

Župnijsko cerkev v Gornjih Petrovcih so upravljali protestantski duhovniki v letih 1592—1732²⁸. Zato petrovska cerkev ni imela do leta 1732 tabernaklja na oltarju. — O srednjeveškem gotskem tabernaklju pravi vizitacijski zapisnik iz leta 1698: tabernakej je po nekdanji navadi vzidan v severni steni cerkve in je zavarovan z železnimi vrati²⁹. Čas nastanka je konec XV. stoletja, sočasno s prezbiterijem³⁰.

Gornjepetrovski stenski tabernakej je bil odstranjen v prvi polovici XVIII. stoletja. Nedoigo pred letom 1756 je dobila cerkev namesto lesenega stropa obok. Leta

²⁶ Nadbiskupski arhiv Zagreb. Protokoli: Br. 3/III. Aeta vis. can ab anno 1650 usque 1669. prim. Fr. Kovačić, Gradivo za prekmursko zgodovino. CZN, 1926, 17.

²⁷ I. Zeiko, Statistika prebivalstva v Prekmurju l. 1698. KRONIKA, VI/2, 85—86.

²⁸ I. Zeiko, K zgodovini reformacije v Prekmurju. CZN, 1937, 119.

²⁹ Vis. can. 1698, 789.

³⁰ M. Zadnikar, n. d., 48.

1732 je Janez Gomboši zgradil nov veliki oltar z lesenim tabernakljem³¹. Ob obokanju cerkvene ladje in postavitvi novega oltarja v letu 1732 so verjetno zabrisali sledove stenskega tabernaklja, ki je imel — ako pomislimo, da je bil v skladu z ostalo arhitekturo prezbiterija — solidno kamnoseško okrasje.

3. MARKOVCI. — V prvi markovski cerkvi, imenovani »čepinski«, katere začetek sega v srednji vek, je bil v obokanem prezbiteriju stenski tabernakelj. Vizitacijski zapisnik iz leta 1698 ga opisuje takole: tabernakelj je prostoren in je bil nekoč lep, vdolan je bil po nekdanji navadi v severni steni cerkve; vendar je dejansko odprt in brez vrata (tabernaculum amplum et olim pulchrum, more veterum, erat parieti ecclesiae insertum ad partem borialem, quod tamen de facto est appertum et valvulā destitutum). Tabernakelj je bil poškodovan ob požaru cerkve, ki so ga zanetili Turki pred letom 1698. Takrat je zgorel lesen cerkveni strop s streho. Nato so cerkev za silo pokrili s slamo in naredili strop iz neobdelanih hlodov. Vendar pripominja vizitator, da skušajo cerkveno streho znova pokriti s škodlami, kakor je pokrit zvonik, kjer sta dva zvana. V prezbiteriju je bil starodaven oltarni nastavek (ara antiqua) nad kamnito menzo. Zakristija, ki je bila prizidana ob severni cerkveni steni, je bila obokana kot prezbiterij³².

Ob zidavi sedanje cerkve v letih 1883—1884³³ sta bila v celoti odstranjena prezbiterij in ladja stare cerkve. Tako je izginil stenski tabernakelj v Markovcih.

4. SV. BENEDIKT v Kančovelh. — Cerkev sv. Benedikta v Kančovelh je omenjena že leta 1208³⁴. Toda opis stenskega tabernaklja imamo šele iz leta 1698 in se glasi: tabernakelj je vzidan v cerkveno steno, vendar je odprt in brez vrata (tabernaculum parieti ecclesiae inditum, patulum tamen valvulisque destitutum)³⁵. Čeprav je bil stenski tabernakelj poškodovan, drugega tabernaklja na oltarju ni bilo. Sicer pa je bila cerkev do leta 1733 v upravi protestantov. Sled stenskega tabernaklja je verjetno izginila leta 1755, ko so obnovili po protestantih razdejano zakristijo (1733) in cerkveno ostrešje³⁶.

5. TIŠINA. — O tišinskem stenskem tabernaklju govorita vizitacijska zapisnika iz let 1698 in 1756. Konec XVII. stoletja ga je vizitator občudoval in zapisal o njem, da je zelo prostoren, vzidan v severno steno cerkve, toda brez vrata (... capacissimum muro ecclesiae ex parte boriali insitum et valvulā destitutum)³⁷. Enako stanje podaja vizitacijski zapisnik iz leta 1756, ko pravi, da je starodaven tabernakelj v severni steni prezbiterija³⁸.

Določene ni znano, kdaj so tabernakelj zazidali in ga uničili. Danes o njem ni sledu. Že pred letom 1900 ga ni bilo, ker Ivanóci o njem nič ne govorijo. Pač pa poročajo, da je imela tišinska cerkev na listni strani prezbiterija še posebno vdolbino (nišo), podobno kot v Soboti. Ta prikupna in prostorna vdolbina, ki je bila križema razbita ter spremenjena po požaru v popolno razvalino, je bila začasno (pred letom 1900) zazidana³⁹. Požar, ki je uničil nišo na listni strani oltarja, se je mogel dogoditi okoli leta 1693, ko je turška vojska oblegala Dunaj, bodisi ob prodiranju turških čet v smeri Dunaja, bodisi ko so se čete vračale. Takrat je namreč pogorela cerkev z vsem inventarjem obenem z lesenim stropom v ladji, z vsem ostrešjem in tudi z zvonikom nad prezbiterijem. Od treh oltarjev so ostale le tri kamnite menze. Od vročine so popokale barvane šipe v gotških oknih in odpadle flale s križnimi rožami na podpornikih. Zaradi naglega in silovitega požara je vse zgorelo, kar je dosegel ogenj. Vsa cerkev je bila izredno skažena in v svojih temeljih omajana. — Tako opisuje vizitator leta 1698 uničujoč učinek požara. Po požaru so takoj začeli popravljati in obnavljati. Leta 1698 so bila popravila in nove dozidave v glavnem že dokončane⁴⁰. O obnovljeni cerkvi

³¹ Vis. can. 1756.

³² Vis. can. 1698, 783.

³³ Šematizem lavantinske knezoškofije za leto 1924, 97.

³⁴ Milko Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev, V. Ljubljana 1928, št. 900.

³⁵ Vis. can. 1698, 729.

³⁶ Vis. can. 1756.

³⁷ Vis. can. 1698, 747—748.

³⁸ Vis. can. 1756, str. 1115.

³⁹ Dr. Franc Ivanóci, Vázlatok a régmúlt korból. Szombathelyi Újság, 1900, št. 18, str. 8.

⁴⁰ Vis. can. 1756, 1118.

pravi isti vizitator: »Cerkve je na novo zgrajena obenem z zvonikom, je čvrsta, prostorna, z žlebnjaki krita in vsa z obokom ojačana.« Pripominja tudi, da je bila nekoč lepa in po velikosti — kot je to redko — tudi odlična ter krasna.

Sedanji zvonik je bil torej dozidan cerkveni fasadi leta 1685 in zato tudi ni bilo potrebno obnoviti nadstrešnega stolpiča nad prezbiterijem. Vsekakor je požar okoli leta 1683 vsaj delno poškodoval stenski tabernakelj. Popravljali ga niso, ker je bil v veljavi že nov tabernakelj na oltarju in ga je cerkev imela že ob koncu XVII. stoletja. Iz arhitekture tišinskega prezbiterija, ki je nekaj izrednega, moremo sklepati, da je bil tudi tabernakelj umetniško dovršen.

6. TURNIŠČE. — Zagrebška vizitacijska zapisnika iz let 1669 in 1688 poročata, da je imela turniška cerkev poleg tabernaklja na oltarju še **stenski tabernakelj**, narejen iz kamna, starodaven in prazen⁴¹. — Ker je bil stenski tabernakelj v zidu turniške prvotne cerkve, ki datira iz prve polovice XIII. stoletja⁴², smemo iz tega sklepati, da je pripadal romanski arhitekturi. Znan pa ni nikak podrobnejši opis. Prav tako ni znano, kdaj je bila zabrisana sled za njim.

7. VELIKI DOLENCI. — Edini opis stenskega tabernaklja v Velikih Dolencih datira iz leta 1698 in se glasi: tabernakelj je bil zgrajen v steni cerkve na zgornji strani (parietal ecclesiae a parte superiori inditum), toda dejansko je odprt, ker so vratca odtrgana ter je tako razdejan⁴³. — Pred letom 1698 je dolensko cerkev zadela enaka nesreča kot sosednje cerkve v Markovcih, v Boreči in v Gornjih Petrovcih. Zaradi turškega pustošenja in požiga je propadla vsa oprema⁴⁴. Tudi stenskemu tabernaklju ni bilo prizaneseno. Zadnji sledovi stenskega tabernaklja so bili verjetno zabrisani leta 1766, ko so cerkveno ladjo na novo zgradili, prezbiterij dvignili (barokizirali) in je cerkvena zgradba doživela temeljite spremembe⁴⁵.

Tabernakelj je bil iz XIV. stoletja, kajti že leta 1331 se omenja v Velikih Dolencih duhovnik⁴⁶ — in iz tega časa so tudi do danes ohranjeni gotski oporniki ob prezbiteriju⁴⁷.

LENDAVA. — Pričakovati bi bilo, da bi našli stenski tabernakelj tudi v lendavski župnijski cerkvi. Kajti v Lendavi je bila ena izmed najstarejših cerkev v Prekmurju. Toda vedeti moramo, da sedanja cerkev sv. Katarine v Lendavi ni istovetna s cerkvijo sv. Marije, ki jo omenjata popisa župnij v beksinskem arhidiaconatu leta 1334 in 1501⁴⁸, in tudi ni pozidana na prostoru nekdanje cerkve sv. Marije. Sedanje cerkev sv. Katarine so pričeli graditi okoli leta 1512⁴⁹, in sicer na prostoru, ki je bil v območju obrambnega nasipa dolnjelendavskega trga (inter cincturam oppidi)⁵⁰. Cerkev sv. Marije je izginila v XVII. stoletju, ker je bila izpostavljena sovražnim napadom. Razen omembe cerkve in imen župnikov ni ohranjen njen podrobnejši opis. Šele po propadu prvotne Marijine cerkve je postala kapela sv. Katarine lendavska župnijska cerkev, ki pa je imela že leta 1669 tabernakelj na velikem oltarju⁵¹ v smislu tridentinskega koncila.

II

Od XI. stoletja naprej so ponekod spravljali presv. zakrament v posode, ki so imele podobo globa, **peristerium**. Te posode so včasih obešali pod **baldahin** nad oltarjem⁵². Ko so zaradi varnosti v XII. stoletju začeli spravljati presv. zakrament v **omario**, **vdolbeno** v zid, so pri krasitvi tabernaklja najčeseje ohranili **uporabo baldahina**.

⁴¹ Nadbiskupski arhiv Zagreb. Protokoli: Br. 3/III. Kanonske vizitacije: Različne: prim. Fr. Kovačič, Gradivo za prekm. zgodovino. ČZN, 1926, 14.

⁴² M. Zadnikar, n. d., 90.

⁴³ Vis. can. 1698, 793.

⁴⁴ I. Zelko, Romanska arhitektura in naselitvena zgodovina Prekmurja. ZUZ, V/V1, 241—242.

⁴⁵ Vis. can. Szilyana 1778. Šk. arhiv, Szombathely.

⁴⁶ Csáki D., Magyarországi történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Budapest 1894, 756.

⁴⁷ M. Zadnikar, n. d., 100.

⁴⁸ Fr. Kovačič, n. d., ČZN, 1926, 7.

⁴⁹ I. Zelko, Mlinarstvo pri panonskih Slovencih. KRONIKA, XV—3, 130.

⁵⁰ Fr. Kovačič, n. d., ČZN, 1926, 9.

⁵¹ Nadbiskupski arhiv Zagreb. Protokoli: Br. 3/III.

⁵² Dr. Fr. Ušeničnik, Katoliška liturgika. Ljubljana 1933, 54.

Pri kamnoseški izdelavi stenskih tabernakljev v Murski Soboti in pri Gradu se moremo o tem prepričati. Sicer so pa v gotski dobi radi postavljali baldahine nad podobami, nad prižnicami, nad vdolbinami v zidu in drugod⁵¹.

Baldahin pri gračkem tabernaklju je izrazito poudarjen. Zgornji kamnoseški okras tabernaklja je tako izdelan, da izstopajo fiali ob strane in šilasti lok s križno rožo na vrhu čela. Baldahin je v ozadju. Tako fiali kot čelna boka so okrašeni z gotskimi grbami.

Baldahinsko obliko kamnoseškega okrasja imamo tudi pri soboškem stenskem tabernaklju. Vendar se razlikuje od gračkega tabernaklja v tem, da sloni pri soboškem tabernaklju baldahinska streha (pristrešek) na vrhu fial. Fiali sta tipično gotski. Nad konzolami se dvigata stebrička (slopa), ki sta razčlenjena z vdolbinami in se končujeta s šilastim čelom. Piramidalni del fiale ima ob robovih pripete grbe (rakavice) in se konča s križno rožo, vrh katere je naslonjena streha. Streha je izdelana z napuščem. Pri čelu nad vdolbino tabernaklja je uporabljen lahno navzgor zavihani lok, imenovan oslovski hrbet. Na čelnih bokih so pripete grbe v obliki listov. Na vrhu čela je na svojem stebelu vtaknjena križna roža, katere vrhnji krak ima obliko rastlinskega popka. Trilistno krogovičje pri tabernaklju je podobno tistemu, ki je v dvojnem oknu v zaključni stranici prezbiterja. Krožice krogovičja so grebenaste. Tako se na tem majhnem gotskem izdelku javljajo skoraj vsi konstitutivni elementi gotike.

Na očiščenem tabernaklju so vidni sledovi slikarije. Iste barve moremo opaziti na tabernaklju kot v srednjem pasu prezbiterja. Po Steletovem naziranju so nastale slike v soboškem prezbitериu kmalu po sredi XIV. stoletja⁵². V zgornjem levem delu, med fialo in križno rožo, je ohranjen odlomek napisa na traku v gotski majuskuli s črno barvo. Verjetno gre za verz psalma. Iz okrnjenega besedila se dajo razbrati črke ... DATE — in sicer dvakrat, v zgornjem in spodnjem delu traka. Vmes je presledek za druge besede, ki so bile ob čiščenju tabernaklja z ometom odstranjene. Rekonstruirana beseda bi mogla biti: (IAU) DATE⁵³. Osebe pa, ki drži trak, ni mogoče razpoznati. — Tudi tabernakelj pri Gradu je bil poslikan, kot poroča vizitacijski zapisnik iz leta 1756.

Tabernaklja v Martjancih in pri Sv. Juriju sta brez baldahina. Tabernakelj pri Sv. Juriju je okrašen le z gotsko izdelanim čelom, pri katerem je uporabljen lok v obliki oslovskega hrbta. Grbe na čelnih bokih in na križni roži kažejo na zgodnjo gotsko dobo. Tudi krogovičje je sestavljeno iz krožnih paličic, ki niso izžlebljene kot pri gračkem tabernaklju — ali grebenaste kot pri martjanskem tabernaklju. Okrogla oblika krožnih paličic je znak zgodnje gotike.

Ohranjena zidna vdolbina tabernaklja v Selu nam pove le toliko, da je bil tabernakelj romanski.

Ob sklepu razpravljanja o stenskih tabernakljih moremo ugotoviti, da sodijo po umetniški izdelavi med odličnejše arhitektonske dele v prezbitერიu; ne sicer zaradi svoje velikosti, pač pa zato, ker najdemo na njih v miniaturni skoraj vse značilnosti in poteze sloga, v katerem je zgrajen celoten prezbitერი.

Obstoj stenskega tabernaklja priča, da je bila v tistem kraju župnijska cerkev, katere začetek sega v predreformacijsko dobo. — Vsi ugotovljeni primeri stenskega tabernaklja v prekmurskih cerkvah so zidne omarice (der Wandschränk) — in ne zakramentalne hšlee (das Sakramentshäuschen). Primer zakramentalne hišice je ohranjen v Središču ob Dravi⁵⁴ in v Nedelišču v Medmurju⁵⁵. Iz pregleda vseh ohranjenih ali vsaj dokumentiranih gotskih tabernakljev v Medmurju bi mogli ugotoviti, ali se je v Medmurju uveljavil drugačen tip gotskega tabernaklja kot v Prekmurju.

Prekmurski stenski tabernaklji so nastajali pod vplivom Nemčije, kjer se je vse splošno udomačil stenski tabernakelj, tako da po izvoru in umetniškem značaju stenskih tabernakljev soglaša z mnenjem slovenskih umetnostnih zgodovinarjev, ki trde, da je Prekmurje glede na svoje umetnostne spomenike srednjeevropsko⁵⁶.

⁵¹ Prim. Der Grosse Herder. Lexikon. Freiburg 1931. Baldachin.

⁵² Fr. Stele, Umetnost v Slovenski krajini. Slov. krajina. Zbornik. Beitinci 1935. 28.

⁵³ Celoten verz psalma je npr.: Laudate Dominum omnes gentes, laudate eum omnes populi.

⁵⁴ Prim. Jaklič-Vrečar, Liturgika. V Ljubljani, 1935. 44.

⁵⁵ Prim. Glas koncila. Zagreb, 2 dne 16. V. 1965. št. 9, str. 14.

⁵⁶ Fr. Stele, n. d., 33; M. Zadnikar, n. d., 7.

Gornja Radgona — tabernakelj najnovejše dobe
(izdelal arh. C. Zazula).

V našem času (II. vatikanski koncil) se je začela glede lokacije tabernaklja nova era. V prizadevanju, da se tabernakelj odstrani z oltarne menze, se vrača v čas pred tridentinski koncil. Vendar se ne veže na steno kot v romanski in gotski dobi, temveč išče prostor, sicer ločen od oltarne menze, vendar v bližini nje. Po svoji umetniški vrednosti bo dosegel in morda celo presegel gotške tabernaklje. Nekaj primerov imamo že tudi v Sloveniji (v Gornji Radgoni, prim. sliko št. 9; Maribor, cerkev sv. Rešnjega telesa)⁴⁹.

STENSKI TABERNAKLJI V PREKMURSKIH CERKVAH

Povzetek

Na srednjeveških stenskih tabernakljih v prekmurskih cerkvah je osredotočen kamnoseški okras arhitektonsko poudarjenih prezbiterijev. V petih cerkvah so ohranjeni stenski tabernaklji iz romanske in gotške dobe v Selu, Gradu, Martjanelh, Murski Soboti in Sv. Juriju. V sedmih cerkvah so bili stenski tabernaklji, o katerih poročajo vizitacijski zapiski iz XVII. in XVIII. stoletja, a jih danes ni. To so kraji: Dobrovnik, Gornji Peirovec, Markovec, Sveti Benedikt v Kančovelh, Tišina, Turnišče in Veliki Dolenci.

Na kamnoseškem okrasju stenskih tabernakljev najdemo skoraj vse značilnosti sloga, v katerem je bil zgrajen celoten prezbiterij. Iz njih moremo sklepati, v katerem slogu je bil zgrajen prezbiterij, in bilže določiti čas njegovega nastanka.

WANDTABERNAKEL IN DEN KIRCHEN VON PREKMURJE

Zusammenfassung

An mittelalterlichen Wandtabernakeln in den Kirchen von Prekmurje konzentriert sich der Stuckmalputz (die Stuckatur) architektonisch betonter Presbyterien. In fünf Kirchen sind Wandtabernakel aus der romanischen und gotischen Ära erhalten: in Selo, Grad, Martjanel,

⁴⁹ Cerkev v sedanjem svetu. Ljubljana, 1967, 10—12, str. 151 in 188.

Murska Sobota und Sv. Jurij. In sieben Kirchen gab es außerdem solche Wandtabernakel, da Visitationsprotokolle aus dem XVII. und XVIII. Jahrhundert davon berichten. Das war in den Ortschaften: Dobrovnik, Gornji Peirovec, Markovec, Sveti Benedikt in Kančovec, Tišina, Tur-nišče und Veliki Dolenci.

Am Steinmetzputz der Wandtabernakel finden wir fast alle Charakteristiken jenes Stils, in dem das gesamte Presbyterium erbaut wurde. Daraus können wir schließen, in welchem Stil das Presbyterium erbaut war, und können auch die Zeit seiner Entstehung näher bestimmen.

Marijan Zadnikar

PLETERSKE »ŠTIMANICE«

RESONANZGEFÄSSE VON PLETERJE

Nemirni in prenikavi profesor Franjo Baš v vseh mnogoterih smereh svojega strokovnega delovanja ni rad hodil po izhojenih poteh. Vedno znova je na tem ali onem torišču poiskal kaj novega, včasih tudi nenavadnega, s čimer je razširil svoje obzorje in obzorje bralecev ter zbudil pri njih kdaj tudi kritične misli. Zato sem skoraj prepričan, da bi se bil nekoč morda celo sam lotil pisanja o nenavadnih, v stene vzdanih posodah po srednjeveških cerkvah, ki so bile nekdaž tudi v mariborski stolnici, če mu ne bi bila neprijazna usoda prezgodaj vzela iz rok tako plodnega peresa. Prav gotovo bi mu tudi ta sestavek pobudil stotero misli in pomislekov. Zato ga posvečam njegovemu spominu.

Med štirimi kartuzijami, ki so v srednjem veku nastale na slovenskih tleh, je bila žička celo v vsej Srednji Evropi najstarejša (ust. 1160—65), tista v dolenskih Pleterjah pod Gorjanci pa v Sloveniji najmlajša. Ustanovil jo je v letih 1403—1407 celjski grof Herman II., že leta 1595 pa so samostan prevzeli jezuiti. Po razpustu njihovega reda leta 1773 so prišla samostanska poslopja v državne in leta 1839 v privatne roke. Kar je po mnogih letih slabega gospodarjenja od njih še preostalo, so s posestvom vred leta 1899 odkupili kartuzijani in ob ostankih starega zgradili popolnoma nov samostan. Od srednjeveškega se je v glavnem ohranila do danes le še redovna cerkev, ki je odličen spomenik naše zrele gotske arhitekture iz začetka 15. stoletja. Stavba je s svojo enoladijsko, v celoti obokano, enotno prostornino brez izrazitejše delitve na ladjo in prezbitenij za kartuzijane zelo značilna. Pretehtane mere njene posamezne prostorske enote, obočne pole ali traveje, oblikujejo v merah izredno skladno prostornino, katere estetski mik so tudi križni rebrasti oboki s konzolnimi služniki ter z bogastvom kamnoseškega okrasja na sklepnikih, kapitelih in konzolah.

Ze dobrih sto let pa zbujajo pozornost posameznih obiskovalcev te spomeniške cerkve v njeni notranjosti vzdane, a zdaj že večidel razbite »štimanice«, kakor so domačini po Petruzzijevem pričevanju, ki ga bomo še omenili, po svoje prikojili nemško besedo »Stimmtöpfe«, torej posode, ki so v zvezi z arhitekturno akustiko. Nemci jih pogosteje imenujejo »Schallgefäße«, Francozi »poteries acoustiques«, Angleži »acoustic vases«, Italijani »vasi laterizi« ali »vasi acustici«, medtem ko so jih Grki imenovali »εχχεια« in Rimljani »dolia« ali »dolea«. V Pleterjah so razporejene take posode v zgornjih delih severne, južne in zahodne stene prav pod obočnimi sosvodnicami in na videz brez večjega reda. Nekdaj jih je bilo vseh skupaj 57, in sicer 27 v južni steni, 22 v severni in 8 v zahodni. Vzdane so pravokotno v steno, in sicer tako, da sega iz nje le zaobljeni, luknjičavi del posode. Zdaj jih je le še malo v celoti ohranjenih; večinoma so njihove prednje, vidne strani razbite, nekaj pa so jih bili »raziskovalci« že tudi izkopal iz zidu. Posamezna posoda je iz žgane gline in je bila izdelana na kolovratu, ima pa hruškasto obliko. Na ožjem koncu je ravno odrezana in odprta, na drugo stran pa se razširja in je oblo zaključena. V tej oblini, ki je pri vzdani posodi edina vidna, je kakih deset lukenj s premerom 15 mm, na katerih se še dobro pozna

Del severne in zahodne stene v
stari pleterski cerkvi z vzdani-
mi resonančnimi posodami — šti-
manicami

način izdelave. Posamezna posoda je visoka 18—20 cm in na najširšem mestu okrog 17 cm široka.

Na pleterske štimanice je leta 1865 v literaturi prvi opozoril nekdanji ljubljanski gimnazijski profesor Peter Petruzzi¹, po študiju filolog in zgodovinar, sicer pa pravi »živi leksikon«, kakor ga je označil F. Kidrič². Svoj sestavek o njih je Petruzzi poslal za objavo Zgodovinskemu društvu za Kranjsko že z Dunaja, kjer je v pokoju preživel zadnja leta življenja. V njem pravi, da je te stvari najprej opazil pred dvema letoma, torej leta 1863, takrat še študent prava Arnold Lusehn vit. Ebengreuth, kasnejši graški numizmatik in pravni zgodovinar. Ko se je mudil v Pletterjah, je dal nekaj teh posod vzeti iz stene, eno pa je odnesel s seboj na Dunaj, kjer je leta 1864 dokončaval svoje pravne študije, in jo je izročil Petruzziju, ki je bil nazadnje v Pletterjah leta 1845, da bi jo le-ta proučil. Petruzzi je ugotovil, da so posode iz lončevine in da so te »štimance«, kakor jih po njegovi navedbi ljudje tam imenujejo, akustični pripomoček. Preprečevale naj bi zvoku, da bi uhajal pod oboke, da bi se izgubljal, namesto da bi čim dlje ostajal v spodnjih plasteh zraka. Pleterska cerkev je namreč grajena iz peščenčastega laporja, ki po njegovem mnenju duši zvok in jemlje prostoru akustiko. Ker pa je bil Petruzzi klasično izobražen, se je brž ozrl po antični literaturi in je našel pri Vitruvu kar v dveh izmed njegovih Desetih knjig o arhitekturi omenjene verjetno vsaj funkcionalno podobne posode, ki naj bi povečevale akustiko v rimskih gledališčih. Menil je, da pleterske posode po svoje nadaljujejo antično tradicijo. V tej domnevi ga je potrdila tudi sočasna literatura, ki se je prav tačas tudi drugod po Evropi začela ukvarjati s podobnimi posodami v zvezi z arhitekturo, zlasti pa še Ungerjev članek, ki je na kratko prinesel pregled zadevnega pisanja in iz katerega je povzel, da so akustične posode v srednjeveških cerkvah po Evropi zelo pogoste³.

Samo mimogrede je pri opisu stare pleterske cerkve omenil »lončene posode« F. Avsee⁴, ki je po gradbeni platl poznal domala vse kranjske cerkve in je mnoge tudi zmeril in narisal njihove tlorise. Zato je lahko zapisal, da »se nahajajo (posode) tudi v nekaterih drugih cerkvah, posebno veliko jih je v oboku mirnopedškega prezbiterja. Čemu so služile, še ni dognano«, je sklenil svojo beležko o njih F. Avsee.

Ko je leta 1938 izšla knjiga »Kartuzijani in kartuzija Pletterje« (J. E. Leopold), se je močno povečalo zanimanje za našo dolenjsko kartuzijo. Bodisi v ocenah te knjige

¹ P. Petruzzi: Ueber die Schallgefäße in der Kirche zu Pletterjach in Unterkrain gegen das Verhalten der Stimme, MHVK XX, 1865, 51

² SBL 11, 327

³ Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande, XXXVI, Bonn 1864, 35

⁴ F. Avsee: Stara kartuzijanska cerkev v Pletterjah, Četrto izvestje društva za krščansko umetnost v Ljubljani za leta 1903—1906, Ljubljana 1907, 51

Ena izmed štimanic iz stare pleterske cerkve

ali v samostojnih člankih so razni pisci mimogrede omenjali tudi pleterske »šlimance«. Tako je pisal o njih I. Pirkovič⁵, ki je v zvezi z njimi tudi omenil antične vzore (Vitruv) za izboljšanje akustike in je povedal, da je pleterske primerke odkril leta 1863 Arnold Luschin. Pirkovičev časopisni sselavek spremljata dve risbi: prva prikazuje razporeditev 27 resonančnih posod po južni cerkveni sleni, druga pa način, kako je posamezna posoda vzdana v steno. Vsaj tista, ki so jo preiskali, je bila vložena v ozko in 90 cm globoko neometano resonančno celico kvadratnega prereza, ki se pravokotno pogloblja v steno in deluje po Pirkoviču kot Helmholtzov resonator; ojačuje torej osnovni lon ali enega od harmoničnih tonov in z enostranskim ojačenjem spreminja barvo izgovorjenih ali pelih glasov. Mere resonančne posode, kakor jih navaja Pirkovič, so različne od tistih, ki jih v svojem članku navaja Petruzzii. Morda so bile različno velike posode med seboj uglašene na akord, kar je ravno v kartuzijl, ki goji zbornu koralno petje, prav prišlo.

Kasneje se s pleterskimi štimanicami nihče ni več podrobneje ukvarjal, vsaj v literaturi ne. Zanimivo je, da so na podlagi njihove prve literarne omembe leta 1865, ki je celo v evropskem merilu ena zgodnejših nolic o leh srednjeveških akustičnih pripomočkih v arhitekturi, zašle pleterske tudi v svetovno literaturo in so v polemiki v zvezi z namembnostjo v stene vzdanih posod po drugih evropskih dečelah celo služile kot nesporen dokaz za njihovo akustično funkcijo, kakor bomo videli iz bežnega pregleda zadevne literature.

O akustičnih posodah je bilo doslej že razmeroma veliko napisanega, vendar se to pisanje omejuje večinoma na krajša poročila o novih najdbah in vedno znova ponavlja starejše ugotovitve o njihovi namembnosti. Pogosto beremo o zgovornem arhivskem podatku iz Melza, ki ga bomo še kasneje navedli, kar nepogrešljive pa so omembe antičnih literarnih virov, zlasti Vitruva.

Vitruvius Pollio, rimski inženir in arhitekt Avgustovega časa, je v svojih desetih knjigah »De architeclura«, ki jih je posvetil cesarju, na dveh mestih — I. 1,19 in V. 5,1—8 — omenil velike posode, ki jih imenuje »vasa aerea«, »dolea« ali »dolla« in tudi z grško besedo »echeia«, katere je priporočil vgrajevati pod sedeže v rimskih gledališčih, da bi gledalci zaradi povečane resonance lahko bolje slišali izvajalce⁶.

⁵ I. Pirkovič: Skrivnosti prastare slovenske srednjeveške cerkve, Slovenski dom III, št. 291. Ljubljana 24. XII. 1938, 6

⁶ »Item in theatris vasa aerea, quae Graeci echeia vocant, in ecclis sub gradibus collocantur« — Vitruv I, 1, 19

Ko je F. Reber leta 1865 v Stuttgartu izdal prevod Vitruva⁷, je v zvezi z njegovo omembo akustičnih posod v antični arhitekturi pripomnil, da jih še nikjer niso našli in da jih omenja le neki anonimen pisec v starejši literaturi. Ta »anonimen« pisec je Jakob Gronov⁸, ki je leta 1699 objavil svoj potopis po Grčiji, v katerem pravi, da so po grških cerkvah še vedno v rabi zvočne posode, kakor jih poznamo iz pravoslavnih cerkva in jih srečujemo tudi na zahodu vse do Anglije in Skandinavije. Bronaste posode, ki jih omenja Vitruv v svojem delu, se niso nikjer ohranile. Pozabiti namreč ne smemo, da Vitruv večkrat opisuje le idealne načrte, ki pa niso bili nikoli izvedeni. Prav tistega mesta, kjer Vitruv omenja zvočne posode, baje ni sam zasnoval, temveč ga je povzel po Aristoxenosu, Aristotelovem učencu, s čimer vodi sled za temi posodami še bolj nazaj, v antično Grčijo, kjer so jih imenovali »echeia«. V Rimu samem tudi Vitruv ni videl takih posod, pač pa v severni Italiji in po grških mestih. V revnejših gledališčih, ki niso premogla bronastih posod, so se zadovoljili z glinastimi. Vitruv jih imenuje »dolía«, kakor so Rimljani rekli velikim posodam za vino ali olje, ki so imele podobno trebušasto obliko s tanjšim vratom in ožjo nogo.

Antična misel, da je mogoče s posebnimi posodami izboljšati arhitekturno akustiko, se je po Thielscherju⁹ ohranila daleč v srednji vek. Po cerkvah severne Nemčije, posebno še v Porenju, na Holandskem, v Skandinaviji, na Poljskem in v Rusiji, v Švici in v Franciji, zlasti pa v jugovzhodni in vzhodni Evropi, so se ohranili številni primeri. Posebno pogosto se pojavljajo take posode v cerkvenih stenah zlasti tam, kjer je v navadi cerkveno petje brez instrumentalne spremljave, za kar je potrebna še posebno dobra akustika, ki jo po Thielscherju pogojuje tako imenovani fizikalni »zvočni rep«. To pa je predvsem v cerkvah vzhodnega obreda, kjer so najpogostejše nameščene v pendantivih pod kupolo. Na zahodu so se zlasti od baroka dalje močnejše uveljavile orgle, ki so spodrinile samo vokalno spremljavo bogoslužja in zato tu zvočne posode niso bile več potrebne. Iz podobnih vzrokov nas zato pojav takih vzdanih posod v naši kartuzijanski cerkvi prav nič ne preseneča, saj je zborna petje brez orgel prav pri kartuzijanih poglavitna sestavina njihovih prazničnih obredov in nočnih molitev.

Iz zgodnjega srednjega veka poznamo primere, da so bile nekakšne posode nameščene tudi na dnu ali pa v stenah jarkov ali hodnikov pod cerkvenim tlakom. Znana je najdba dveh velikih amfor pod karolinškim tlakom cerkve sv. Kvirina v Neussu¹⁰, zanimive rezultate pa je dalo v tem pogledu izkopavanje zgodnjerednjeveških cerkva v Xantnu na Spodnjem Renu. Ob njih je vnesel popolnoma nove poglede na funkcijo v stene vzdanih praznih posod W. Bader¹¹, ko je ob podrobnem študiju arheoloških momentov, ki so pomembni za stavbno zgodovino med zadnjo vojno močno poškodovane cerkve sv. Viktorja v Xantnu, poročal tudi o najdbi večjega števila glinastih posod. Položene so bile v estrih pod tlakom druge karolinške cerkve iz časa pred letom 863. Našli so vsaj 20 popolnoma praznih bučastih glinastih posod s široko odprtim vratom, postrani položenih v estrih tako, da so bile njihove odprtine dosledno obrnjene proti vzhodu. Horizontalen položaj spominja avtorja na tiste posode, ki so tudi vodoravno vzdane v cerkvenih stenah. Ko navaja poglavitno literaturo o njih, katero bomo tudi mi še preleteli, je avtor mnenja, da so jih vzdavali v cerkve pač zato, ker je srednji vek slabo razumel antileno izročilo Aristotela, Plinija in Vitruva o uporabi kovinskih ali glinastih posod v akustične namene zlasti v antičnih gledališčih, pa tudi iz spoznanja, da na votlih mestih stena ob trkanju bobni in da se da ta pojav izrabit za povečanje cerkvene akustike, botrovala pa je seveda vsemu temu še srednjeveška magija. Le tako si po Badru lahko razlagamo tudi naslikane angele z reliefnimi pozavnami v prezbiteriju cerkve sv. Severina v Kölnu iz 13. stoletja, kjer so v odprtinah upodobljenih pihal vložene v prostor odprte in v steno vzdane posode.

⁷ P. Thielscher: Die Schallgefäße des antiken Theaters, Festschrift Franz Dornseiff, Leipzig 1933, 334—371.

⁸ J. Gronov: Thesaurus Graecorum Antiquitatum, VIII, Leiden 1699, 1693—1712.

⁹ W. Reusen: Echea. Ein Beitrag zur Frage der Schallgefäße in mittelalterlichen Kirchen, Triester Zeitschrift 18, 1949, 227.

¹⁰ W. Bader: Duferte Gefäße aus St. Viktor in Xanten. Mit einem Anhang über Gefäße aus St. Martin in Emmerich, Bonner Jahrbücher 162, 1962, 188—230.

Ali pa ni bila morda magija naslikanih angelov v tem, da naj prikličejo iz nebes prave angele, ki naj bi iz vzdanih posod izvabili prave glasove, se sprašuje avtor. »Samo če upoštevamo takšen magični pomen, se zdi dopustno, da imenujemo štimanice tiste prazne posode, ki so povsem skrite v stenah, in da so potemtakem zvočne posode tudi tiste iz karolinškega časa, ki so vzdane pod estrihom cerkve v Xantnu, prazne in vedno ravno položene, z odprtinami pa obrnjene proti vzhodu.«

Tako razmišljanje W. Badra odpira problematiko zvočnih posod s povsem novega zornega kota, ko opozarja na povsem nove momente, različne od stvarnega gledanja našega časa, ki poskuša sleherno stvar pojasniti z znanstveno logiko in v našem primeru celo s fizikalnimi zakoni akustike. Le preradi namreč pozabljam, da je imel srednji vek svoja merila in svoje poglede na svet, ki so bili močno različni od naših, in da je celo naravno resničnost pogosto presojal v luči nadnaravnosti in magije. S tem pa se seveda lahko tudi naša problematika hipoma obrne v povsem drugo smer in marsikaj, česar bi si sicer ne mogli razložiti, si lahko pojasnimo z miscinostjo in z verovanjem, z magijo srednjega veka, v katerem je imel simbol nečesa dostikrat večji pomen od gole stvarnosti.

Podobno odkritje kakor v Xantnu pomenijo najdbe v Petrovi baziliki na citadelji v Metz¹¹, kjer so v tih pod nunskim korom v zahodnem delu cerkve odkrili cel kasetni sistem, ki ga sestavljajo pravokotno se sekajoči, ozki jarki, na dnu katerih so bile še v svežo malto pokonci postavljene bučaste glinaste posode, vse skupaj pa je bilo pokrito z več plastmi estriha. Ta najdba izvira še iz otonskega časa.

Leta 1949 se je tem trem pridružilo še podobno odkritje resonančnih posod v prezbiteriju porušene župnijske cerkve v Sint Odilienbergu na Holandskem, kjer so našli pod tlakom deset glinastih posod, postavljenih v parih drugo na drugo tako, da je zgornja stala narobe in je s svojo odprtino zapirala spodnjo¹².

V prezbiteriju in v ladji samostanske cerkve v Meschedeju v Porurju¹³ so našli več kot 70 posod, položenih na dnu pravokotno se sekajočih jarkov pod cerkvenim tlakom. Te posode pripadajo neki predromanski cerkvi iz 9. stoletja.

Po vsem tem bi lahko sodili, da zgodnesrednjeveški primeri iz karolinškega in otonskega časa neposredno ohranjajo antično tradicijo vgrajevanja zvočnih posod v akustično zahtevne stavbe tako, da so le-te nameščene pod tlakom, o čemer poročajo antični viri, razen Vitruva tudi tekst »Problemata«, ki ga pripisujejo Aristotelu in ki v poglavju 11,8 obravnava akustiko v stanovanjih in drugih stavbah¹⁴. Očitno pa je kasnejši srednji vek prenesel zvočne posode izpod tlaka v cerkvene stene, kjer naj bi v istem smislu, a s še večjim uspehom, opravljale svojo funkcijo.

Prvo poročilo o najdbi v cerkvene stene vzdanih posod je leta 1843 objavil Didron aîné¹⁵, ko jih je muzejski direktor Huard odkril leta 1842 v Ariesu v takikajšnji cerkvi sv. Blaža. Najdba takrat ni vzbudila posebnega zanimanja, saj je šele po slabih dvajsetih letih oživele zanimanje zanjo. Isti Didron je leta 1862 ponovno pisal o teh posodah¹⁶. Pobudo za to pisanje so mu dala odkritja podobnih posod v drugih, zlasti severnejših evropskih deželah. Tako je o takih posodah v Skandinaviji poročal Mandelgreen, pa tudi ruski umetnostni zgodovinarji (Stassof) so se začeli zanimati zanje. Krajšo notico o tem je objavil K. W. v osrednjem glasilu avstrijske spomeniškovarstvene službe¹⁷. Pozval je strokovnjake, naj v tem pogledu opazujejo spomenike in naj o svojih najdbah poročajo.

Nemajhno presenečenje pa je vzbudil E. de Bouteiller, ko je leta 1862 objavil nekaj zapiskov o samostanu celestincev v Metz¹⁸, ki so ga prav tedaj podirali; med drugim tudi del kronike tega samostana za leta 1371 do 1469, spisane ob koncu

¹¹ W. Reusch: o. c. str. 229–231 (2 risbi in 1 foto)

¹² W. Reusch: o. c. str. 231–232

¹³ H. Claussen — H. Lobbedey: Eine vorromanische Stiftskirche in Meschede an der Ruhr. *Kunstchronik* 20/11, 1967, 341

¹⁴ Glej grški in latinski tekst pri W. Reuschu o. c. str. 232

¹⁵ *Bulletin archéologique* II, 1843, 440

¹⁶ Didron aîné: *Acoustique des monuments*, *Annales archéologiques* XXII, Paris 1862, 204–207

¹⁷ K. W.: Ueber das Vorkommen akustischer Hilfsmittel in mittelalterlichen Kirchen, *MZK* VIII, 1863, 61, 174

¹⁸ E. de Bouteiller: Notice sur le couvent des Célestins de Metz, Metz 1862

15. stoletja. Rokopis je ohranjen v mestni knjižnici v Metz in navaja za leto 1432 na strani 133 zanimivo zgodbo o tem, kako so to leto v že obstoječo redovno cerkev vzdali resonančne posode, da bi povečali njeno akustiko. Tekst sam je sicer vsebinsko popolnoma jassen in je razblinil vse takratne dvome o funkciji v stene vzdanih glinastih posod v srednjeveških cerkvah. Ker pa gre za rokopis v francoščini 15. stoletja z mnogimi okrajšavami, so ga različni avtorji, ki so ga še kasneje navajali, vsak po svoje brali in citirali. Tako se je npr. celo sam Bouteiller, ki je tekst prvi objavil, povsem odveč spraševal, kje naj bi bil tisto leto, o katerem je govor, generalni kapitelj reda, kjer naj bi bil opat Ode Le roy videl resonančne posode, katere je hotel nato imeti tudi v svoji redovni cerkvi v Metz. V uvodnem stavku citirane kronike za to leto je namreč povsem jasno povedano, da je bil generalni kapitelj tega reda leta 1432 v Parizu. Zato se v svojem citatu naslanjam na novejšo izdajo zadevnega dela rokopisne kronike, kakor jo je po ponovnem pregledu originala objavil P. Thielscher¹⁹, ko je obširno obravnaval literaturo o uporabi zvočnih posod v antičnih gledališčih, zlasti še Vitruva. Francoski tekst samostanske kronike iz Metzja se po Thielscherju glasi:

«En m cece et xxxii. En cest annee en notre chapitre general qui se tint aparis fuit constituez prouvincial de notre religion la quatriesme fois frere iehan bassaud. — Et cest annee dessus dit ou moix dauost la preuigile de l'assumption notre dame aprez ceu que frere ode le roy priour de seans fuit retournez du chapitre general de dessus dit il fit et ordonnait de mettre lez potz on cuer de leglise de seans pourtant quil auoit veu altrepert en eucune eglise en pensant quil y feroit milleur chanter et que il ly resoneroit plusfort. Et y furent mis tuis en vng iour on prit tant dourier quil souffisait maix ie ne scay se on y chante mucf que on ne fasoit. Et est une chose a croire que lez murs en furent grandement crolley et deshochiet et becoy degens qui viennent seans sont bien meruellez que y se ne fie Et dixent aucune fois qui valroit mucf quil furent a par dehors pourtant que lez passey il feroient leurz nis pour en prendre et jouyer a plaisir aux foulx.»

Po slovensko bi se ta tekst takole glasil:

«Leta 1432. Tega leta je bil na našem generalnem kapitlju v Parizu za provinciala našega reda že v četrtič imenovan brat Iehan Bassaud. — In tega poprej omenjenega leta meseca avgusta na dan pred Marijinim Vnebovzetjem, ko se je brat Ode le Roy, tukajšnji prior, vrnil z zgoraj imenovancga generalnega kapitlja, je dal in ukazal namestiti posode v koru tukajšnje cerkve, ker jih je pač nekje v neki drugi cerkvi bil videl, prepričan, da se bo zato bolje pelo in da bo bolje odmevalo. Res so jih še isti dan vse namestili. Najeli so toliko delavcev, kolikor jih je bilo treba. Ne vem, ali se zdaj bolje poje kakor prej. Menim pa, da so s tem stene močno razmajali in oslabil. Tudi mnogi ljudje, ki semkaj pridejo, se zelo čudijo temu, kar smo napravili, pa večkrat pravijo, da bi bilo bolje, če bi bili te posode od zunaj vzdali, bi vsaj lahko vrabci v njih gnezdili in bi imeli norci z njimi veselje.»

Poleg tega pisanega zgodovinskega vira, ki je nadvse zgovoren in pričevalen in ki jasno opredeljuje namen vzdanih posod, kakor so ga jlm prlpisovali v srednjem veku, lahko za ilustracijo njihove prvotne funkcije ponovno navedemo cerkev sv. Severina v Kölnu. Na stenah v prezbiteriju so naslikani angeli s pozavnami, katerih okrogle odprtine s premerom 14 cm so hkrati odprtine glinastih posod, visokih 32 cm, ki so na teh mestih vzdane v steno. Posode imajo obliko naših prekmurskih vrčev z ročajem in se na njih dobro poznajo sledovi izdelave na kolovratu. Gre torej za prave posode, kakršne so sicer uporabljali za vodo, mleko ali vino in ki se prav po tem razlikujejo od drugih primerov resonančnih posod, tudi od pleterskih, ki so bile nalašč v ta namen narejene in ustrezno oblikovane²⁰.

Ze poprej omenjeni Unger pa je že leta 1865 poskušal s fizikalnega stališča pojasniti nalogo takih posod. Po njegovem mnenju so kovinske posode, ki o njih poroča Vitruv, delovale v tem smislu, da je vsaka zase zvenela z določenim tonom in so

¹⁹ P. Thielscher o. c. 334—371

²⁰ A. Schnütgen: Romanischer Thonkrug als Schallgefäß benutzt in St. Severin zu Köln, Zeitschrift für christliche Kunst I, Düsseldorf 1888, 247; Kunstdenkmäler der Stadt Köln II, 2, 1929, 274

morale biti torej uglašene po takrat veljavni tonski lestvici, če so hotele ojačevati glasove, ki so prihajali z odra antičnega gledališča. Srednjeveške v stene vodoravno vzdane posode paraboloidne oblike pa niso sozvene z določenim tonom, temveč so v sebi zgoščevale glasove in jih vračale v prostor v smeri svojih osi²¹.

S pojavom resonančnih posod v srednjeveških cerkvah se je poleg doslej omenjenih ukvarjalo še več drugih avtorjev. Tako je Violet-le-Duc²² v svojem stvarnem besednjaku francoske arhitekture pod geslom »pot« označil te posode za akustična pomagala in je pri naštevanju nekaterih cerkva, v katerih so jih našli, posebno opozoril na Normandijo, omenil pa je tudi Sv. Blaža v Arlesu, ki so ga najpoprej poznali. Tudi on je ponovil že znani tekst iz 15. stoletja v kroniki celestinskega samostana v Metz in opozoril na Mandelgreenova odkritja v Skandinaviji. A. Vachez²³ je leta 1885 povzel dotedanje znanje o teh posodah, med mnogimi nahajališči pa je omenil tudi cerkev nekdanje kartuzije Villeneuve-lès-Avignon iz 14. stoletja, ki ni povsem brez pomena za primerjavo z našimi Pleterskimi.

Iz teh in še nekaterih omemb resonančnih posod²⁴ lahko povzamemo, da se je antična tradicija uporabe lončenih posod v monumentalni arhitekturi, zlasti še v cerkveni, ohranila daleč v srednji vek. Zdi se, da je bila ta tradicija najmočnejša v stavbarstvu evropskega vzhoda, kar bi se dalo po eni strani razložiti tudi s tem, da spremlja verske obrede v bizantinskem kulturnem prostoru, to je na področju pravoslavlja, vse do danes petje brez instrumentalne spremljave in je zato akustika teh cerkva toliko važnejša²⁵. Pa tudi na Zahodu antična tradicija očitno ni povsem zamrla, saj poznamo iz karolinškega in otoskega obdobja nekatere primere, da so bile zvočne posode nameščene pod cerkvenim tlakom, podobno kakor naj bi bilo to po Vitruvu v antičnih, zlasti grških gledališčih.

V stene srednjeveških cerkva vzdane posode, kakor jih pozna domala vsa Evropa, bojda niso vse imele akustične funkcije. Po Reuschu²⁶ jih nekateri razlagajo z varnostjo pri uporabi stavbnega gradiva in z zmanjšanjem teže, zlasti kadar je šlo za konstrukcije obokov, v katere so jih vgrajevali (npr. San Vitale v Ravenni), drugi spet jih spravljajo v zvezo s stensklmi slikarji, ko naj bi služile za osuševanje vlažnih zidov in naj bi zmanjševale temperaturne razlike, tretji pa jih celo povezujejo z vraževerjem. V polemiki med H. Pfeiferjem in P. Webrom²⁷, v kateri je slednji trdil, da je treba prave zvočne posode, katerih preluknjano dno gleda iz stene, razlikovati od tistih, ki so popolnoma skrite pod ometom in ki so vzdane v steno zato, da izravnavajo vlago poslikanih ploskev, sta oba avtorja prav pleterske »šil-mance« soglasno navajala za primerke nespornih zvočnih posod.

Po obliki in velikosti se v stene vzdane resonančne posode močno razlikujejo med seboj. Lahko imajo obliko pravilnega valja, vzdanega v steno tako, da je njegovo perforirano dno v ploskvi stene, kakor meni de Angelis za frančiškansko cerkev

²¹ Fr. W. Unger: Noch ein Wort über Schallgefäße, Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, XXXVIII, Bonn 1863, 158.

²² Violet-le-Duc: Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle, Paris 1854, 471—472.

²³ A. Vachez: Des céphes ou vases acoustiques dans les théâtres antiques et les églises du moyen âge, Congrès Archéologique de France, 52, 1885, 253 sq.

²⁴ C. Enlart: Manuel de l'archéologie française I, Paris 1902, 703—704; E. Michel: Schallgefäße-Klanggefäße, Wasmuths Lexikon der Baukunst IV, Berlin 1932, 286; H. Janse: Bouwers zu bouwen in het verleden Zaltbommel 1965, 88 sq. (~Klangpöten-); A. Choisy: L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1883; G. de Angelis d'Ossat: L'uso medioevale dei vasi acustici nell'Alto Adige e in altri monumenti italiani, Cultura Atesina I, 1917, 129 sq.; Wieseler-Cohausen-Peters: Schallgefäße, Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, XXXVII, Bonn 1864, 57; De Backer: Les poteries acoustiques du couvent des Récollets à Anvers, Anvers 1897; L. Cioquet: Vases acoustiques, Revue de l'Art Chrétien, 1897, 519; Brykczynski: Vases acoustiques à Vloetsla-vek, Revue de l'Art Chrétien, 1898; G. Sartori: Introduction to the History of Science, III, Science and Learning in the fourteenth century, Baltimore 1948, 1569—1570 (z ostalo literaturo); E. Will: Poteries dites »acoustiques« dans l'église Notre-Dame de Calais, Monuments historiques de la France IV, 1938, 64—69; Deutsche Kunst und Denkmalpflege 22, 1964, 75; etc. etc.

²⁵ S. M. Nenadović: Rezonatori u crkvama srednjevekovne Srbije, Zbornik arhitektonskog fakulteta univerziteta u Beogradu, 5, Beograd 1960, 3—11.

²⁶ o. c. str. 225.

²⁷ Die Denkmalpflege VI, Berlin 1904 88—90 (H. Pfeifer); 111—112 (P. Weber) in 128—130 (H. Pfeifer); VII, 1905, 46, 53, 83.

v Boznu²⁸, kjer pa so v resnici te posode popolnoma podobne pleterskim, lahko se vratovi bučastih posod s celotnim premerom odpirajo v steni²⁹, drugod spet so porabljeni za ta namen pravi vrči z ročajem itd. V Pleterjah so namreč hruskaste oblike s perforirano glavo, ki s svojo obliko prav malo sega iz stene, očitno nalašč za to naročene in napravljene. Kljub sorazmerni številnosti pa je zadevna literatura še vedno premalo zgovorna in pričevalna, da bi lahko posamezne posode po raznih evropskih cerkvah oblikovno sistematično primerjali med seboj in bi s tem morda tudi pleterske, zlasti še, kar zadeva morebitne neposredne vzore zanje, postale še otipljivejše in še prlčevalnejše.

O keramičnih posodah, ki so jih pri gradnji z različnimi nameni vzdavali v srednjeveške stavbe, se je v zelo pregledni in kritični študiji razpisal J. de Sturler³⁰. Pobudo za to mu je dala predromanska centralna cerkev Saint-Donatien v Bruggeu. V 12. stoletju jo je namreč opisal kronist Galbert in je pri tem opozoril tudi na to, da so v njej prejšnji raven strop zaradi večje varnosti pred požarom zamenjali z obokom, v katerega so vgradili »ollac« in »lateres«, neke opečne elemente, da bi zmanjšali težo oboka in povečali njegovo trdnost. Ob tem je Sturler razširil svojo študijo na vse vrste keramičnih posod, ki se pojavljajo od starega do poznega srednjega veka v raznih delih stavb, v stenah in v obokih. Te posode imajo najrazličnejše oblike in so jih že od antike dalje povezovali z akustiko, kar pa je po njegovem verjetno le deloma upravičeno. Njihova geografska razširjenost je po avtorjevih ugotovitvah precejšnja, saj naletimo nanje razen Anglije domala po vseh evropskih deželah, pa v Mali Aziji in v vzhodnem Sredozemlju, zlasti pogosto na Cipru (Famagusta). Dragoceno je, da je avtor zbral podatke o akustičnih posodah tudi v teže dostopni literaturi, pri čemer je upošteval tudi le bežne omembe in je tako v vsej Evropi naštel kakšnih 80 nahajališč. Iz starejše literature³¹ pozna avtor tudi mariborski primer in Pletierje³², za katere navaja nemško ime »Pleterjaeh« in obliki »Pletriarch« oziroma »Pletriak« ter ob tem izrečno poudarja, da žal ne pozna sedanjega slovenskega imena. Ustavil pa se je celo pri nazivu »štimatee«, kakor ga je bil prvi uporabil Petruzzi in za njim P. Weber³³. Prav ta slovensko zvoneča izpeljanka iz nemške besede »Stimmröfpe«, kakor po Petruzzijevem pričevanju baje domačini pravijo pleterskim akustičnim posodam, torej »štimatee«, bi po Sturlerjevem mnenju lahko bila, poleg kronike iz Metza iz 15. stoletja, še en dokaz za res akustično funkeijo takih vzdanih posod, če bi se izkazalo, da izhaja beseda »štimatee« iz srednjega veka...

Poleg tega, da jih je razporedil geografsko, pa je Sturler razvrstil objekte v vzdanih keramičnimi posodami tudi po času nastanka. Poleg antičnih jih je nekaj še iz starokrščanske dobe (Ravenna, St. Gereon v Kölnu, Sv. Peter v Metzu) ter iz karolinškega in postkarolinškega časa (Xanten, Neuss, Sint-Odilienberg), nekaj iz romanike (Isen na Bavarskem ter Pommiers, Lyon-Saint-Martin-d' Ainay, Saint-Thomas-la-Garde, La Chapelle itd. v Franciji), največ pa je gotskih iz 14. in 15. stoletja, medtem ko so prav zadnji redki primeri še celo iz 16. in 17. stoletja. Najpogostejše so po njegovih ugotovitvah take posode vložene v oboke in v zgornje dele sten cerkvenih prezbiterijev, zlasti pa v bližini oken.

Ko Sturler po literaturi navaja po posameznih evropskih deželah objekte, v katerih so doslej ugotovili vzdane keramične posode, zbudi pri pozornejšem bralcu posebno pozornost dejstvo, da gre v mnogih primerih ali skoraj pretežno za redovne cerkve, še več, za cerkve tako imenovanih beraških ali pridigarških redov, ki so se kot mlajša skupina zahodnoevropskega redovništva pojavili s 13. stoletjem in so z razvojem gotike doživljali tudi razcvet svojega redovnega življenja. V njihovih dušno-

²⁸ de Angelis d'Ossat o. e.

²⁹ npr. cerkev S. Bartolomeo del Fossato v Samperdarena, cit. d'Ossat o. e.

³⁰ J. de Sturler: Note sur l'emploi de poteries creuses dans les édifices du moyen âge. — A propos de la première église de Saint-Donatien à Bruges. Le Moyen Age, 63, Bruxelles 1957, 241—265.

³¹ H. Pfeifer o. c. str. 89

³² H. Otte: Handbuch der kirchlichen Kunstaltertümer in Deutschland, Leipzig 1905, 31; Pfeifer o. c.

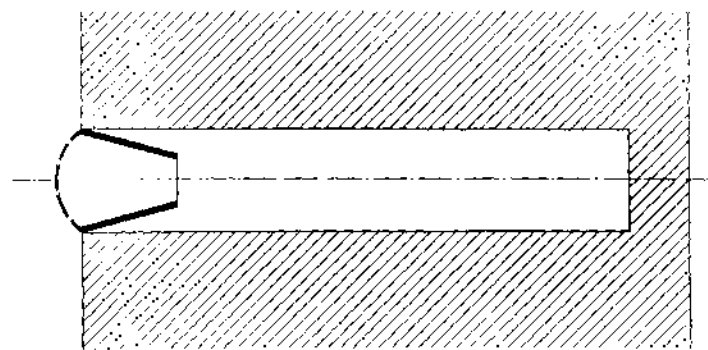
³³ P. Weber: Schallgefäße in mittelalterlichen Kirchen, Die Denkmalpflege VI, Berlin 1904, 111

pastirskih prizadevanjih — v primeri s starejšimi kontemplativnimi redovi se ti niso zapirali pred svetom — je imela govornjena beseda, pridiga, izredno važno mesto. Njihove cerkve so bile prava zbirališča poslušajočih vernikov in zato je razumljivo, če so po svojem znanju graditelji njihovih cerkva morali poskrbeti za ustrezno akustiko. K tej niso prispevala le preračunana sorazmerja enotnih cerkvenih prostornin, temveč so zaradi izboljšanja akustike očitno uporabljali še zvočne posode, vzdane v stene teh cerkva. Naj po Sturlerju navedemo vsaj nekatere med njimi: frančiškanska cerkev v Barceloni, podrtá 1836, posode pa so shranjene v muzeju keramike v Sévresu v Franciji; Basel — cerkev bosonogih karmelitov iz 14. stoletja; Zürich — pravokotni prezbiterij dominikanske cerkve Oetenbach iz 14. stoletja, podrt leta 1877; Kyritz — frančiškanska cerkev iz 13. stoletja, podrtá 1797²⁴; Halle — cerkev bosonogih karmelitov; Brunswick — dominikanska cerkev iz 14. stoletja; Metz — celestinci, 15. stoletje; Strassbourg — dominikanci itd. Tem primcomom pa bi lahko dodali še vrsto novih, ki jih navajajo drugi avtorji, in slika bi bila v nakazanem smislu še zgovornejša.

Svetovno znane pleterske štimanice pa tudi pri nas niso bile povsem osamljene. Še okrog leta 1880 so bile nekakšne zvočne posode ohranjene tudi v mariborski stolnici, kakor je poročal A. Luschin takratni dunajski centralni komisiji za spomeniško varstvo²⁵. Iz njegovega poročila ni razvidno, kje so bile vzdane. Odstranili so jih okrog leta 1880 in jih uničili. Bile so plitve in so imele kvadratno obliko z ožjim okroglim dnom, v katerem je bilo pet lukenj. To perforirano dno je gledalo iz stene. Iz Luschinovega poročila poznata mariborski primer tudi H. Pfeifer²⁶ in J. Sturler, ki navaja v svojem že omenjenem delu Maribor kot eno izmed nahajališč akustičnih posod v nekdanjih habsburških deželah.

Nedavno tega so ob restavraciji ugotovili v stene vzdane resonančne posode tudi v Marijini kapeli opatijske cerkve sv. Danijela v Celju. Ker so jih kasneje pokrili z debelim ometom, so bili njihovi vidni deli zdaj že vsi razbiti.

Ob raziskovalnih in pripravljalnih delih za spomeniško restavracijo doslej močno zanemarjene stare pleterske cerkve smo ponovno preiskali tudi njene štimanice. Okrogle odprtine s premerom kakšnih 17 cm v stenah zdaj, ko so prvotno iz stenske ploskve segajoči zaobljeni in preluknjani vrhovi teh zvočnih posod že večinoma razbiti, nakazujejo mesta, kjer so vzdane in so v zidu še ohranjeni njihovi spodnji deli. Posode so vložene tik ob prednji strani, tako da je za njimi vodoravno v steno segajoča vdolbina kvadratnega prereza, ki ustreza najširšemu obodu okrogle posode. Ti horizontalni jaški, ki imajo bojda funkcijo resonančnih celic, so ob straneh obloženi

Prečni prerez skozi steno na tistem mestu, kjer je v vodoravnem jašku vložena štimanica

²⁴ Glej tudi O. Fischer, Bonner Jahrbücher 69, 1877, 161

²⁵ A. Luschin v MZK NF XI, 1885, XLVI

²⁶ Die Denkmalpflege 6, Berlin 1904, 89

Teže dosegljivo primerjalno literaturo, ki bi mi sleer ostala neznana, kakor tudi nekatera dragocena opozorila in mnenja, so mi ob sestavljanju tega prispevka ljubeznjivo posredovali: p. Marie-Anselme Dimier — Seourmont, Erieh Kubaeh — Speyer, Jean Merlet — Paris, Friedr. Mühlberg — Koin, Wilhelm Reusch — Trier, Albert Verbeek — Bonn ter Zentralinstitut für Kunstgeschichte v Münchnu, za kar se jim iskreno zahvaljujem.

s pokonci postavljenimi opečnimi zidaki, spodaj in zgoraj pa so obzidani s kamni. Njihova globina je zelo različna in segajo 50—90 cm v steno, kar pomeni, da se najgloblji med njimi že močno približajo zunanjšini 100 cm debelih zidov. Posamezna štimanica — eno zadnjih v celoti ohranjenih smo zaradi preiskave izluščili iz zidu — je iz žgane gline in je bila izdelana na lončarskem kolovratu. Ob spodnji odprtini je njena stena precej močna, proti vrhu pa se tanjša in je najtanjša prav na prehodu v zaobljeni vrh, zaradi česar je večina teh posod razbita in so zdaj zgoraj odprte, kakor bi jim manjkali pokrovi. Pri ponovnih beljenjih cerkvene notranjščine so očitno premalo pazili nanje, pa tudi sicer so bile izpostavljene objestnosti in radovednosti obiskovalcev, zlasti v časih, ko dragocena stavba v svoji večstoletni zgodovini ni imela pravega gospodarja. Okrogle odprtine v zaobljeni ploskvi, ki imajo premer kakšnih 15 mm in jih je različno število, včasih deset pa tudi trinajst, so bile pri izdelavi posamezne posode nazadnje napravljene, in sicer z okroglim predmetom od zunanje strani, kakor dokazujejo ostanki takrat še mehke in spodrinjene gline ob robovih na notranji strani.

Uspešnosti pleterskih »štimanic« v akustičnem pogledu danes ne moremo več preizkusiti. Vzori zanje so prišli k nam od drugod in so jih pač prinesli s seboj graditelji samostana in redovne cerkve, ki so jih blji očitno neke videli. Po prinesenem vzorcu pa so jih na začetku 15. stoletja zelo verjetno izdelali kar domači šentjernejski lončarji, saj je tod okoli ta domača obrt še danes živa.

Pleterske štimanice torej niso kakšna lokalna posebnost ali celo zagonetna atrakcija, temveč se kot primerek akustičnih pripomočkov v srednjeveški arhitekturi, ki je znan v strokovnem svetu zdaj že dobrih sto let, uvrščajo celo na vidnejše mesto v svoji vrsti. Hkrati z odlično gotso arhitekturo, v kateri so nameščene, pa dokazujejo, da so v srednjeveških Pleterskih kljub redovni odmaknjenosti od sveta živo odmevali dosežki tedanje evropske gradbene kulture.

PLETERSKE »ŠTIMANICE«

Povzetek

V stene vzdane resonančne posode, ki so se v velikem številu ohranile v stari cerkvi slovenske kartuzije Pletenje pod Gorjanci (ust. 1403), so dale ob raziskovanju tega spomenika avtorju pobudo, da je zbral dosegljivo literaturo o teh akustičnih pripomočkih v srednjeveških cerkvah in nael problematiko njihovega obstoja in razširjenosti.

V pleterski gotski cerkvi, ki je značilna enoladijska kartuzijanska stavba in ki se je domača edina ohranila od srednjeveške kartuzije iz začetka 15. stoletja (leta 1595 je bila kartuzija razpuščena, po letu 1899 pa obnovljena in popolnoma na novo pozidana), je bilo v stenah pod oboki vzdanih 57 resonančnih posod, ki so neenakomerno po njih razporejene. Posamezna posoda je izdelana nalašč za ta namen iz žgane gline in je ohranila svojo svetlo opečno barvo. Posoda je hruškaste oblike in je na ožjem koncu, ki je gledal v steno, ravno odrezana ter odprta, na drugi širši strani pa je zaobljena in večkrat preuknjana. V steno je bila vzdana horizontalno in obrnjena tako, da je iz zidu segal je zaobljeni in perforirani del posode, bila pa je vložena v nekaj jašek pravokotnega prereza, ki je bil le malo krajši od celotne debeline stene in ki naj bi bil imel funkcijo resonančne cevice.

Na to posebnost pleterske stare cerkve je v literaturi prvi opozoril že leta 1865 P. Petruzzoli, ko se je tudi drugod po Evropi začelo zanimanje za podobne akustične naprave v srednjeveških cerkvah, zlasti še po tem, ko so leta 1842 ugotovili prve primerke v cerkvi sv. Blaža v Arlesu. Notice o novih odkritjih in opažanjih so se vedno bolj množile, zlasti zgovorna pa je bila objava neke kronike iz 15. stoletja, ki govori o naknadni vzdavi takih posod v ecelstinski cerkvi v Metz, ker je tu njihova akustična funkcija izrečno omenjena.

Ob pregledu starejših, zlasti pa še novejših literature o predmetu (W. Reusch, W. Bader, P. Thieischer, J. de Sturier), katere izsledke avtor povzema in o njih samostojno razmišlja, se je pokazalo, da so pleterske »štimanice« med prvimi znanimi v Evropi, da jih poznajo tudi tuji raziskovalci in da so torej eden izmed ključnih primerkov za študij teh nenavadnih akustičnih pripomočkov v arhitekturi, ki jih je po pričevanju Vitruva poznala že antika in jih je srednji vek od nje prevzel ter jih prilagodil svojim potrebam.

V Sloveniji pleterske zvočne posode niso povsem osamljene. Do konca 19. stoletja so bile po pričevanju literature ohranjene tudi v mariborski stolnici, ugotovili pa smo jih tudi v prezbiteriju romarske cerkve pri Sv. Primožu nad Kamnikom iz začetka 16. stoletja ter v Marijini kapei opatijske cerkve v Celju. V ostali Jugoslaviji so zlasti pogoste v srednjeveških cerkvah bizantinskega kulturnega kroga, kjer je akustika — podobno kakor pri kartuzijanih — zaradi zgolj vokalne spremljave bogoslužja še prav posebno važna.

Zusammenfassung

Die in großer Zahl erhaltenen Resonanzgefäße in den Mauern der alten Kirche der slowenischen Kartause Pieterje am Fuße der Gorjanci (gegründet 1403) veranlaßten den Verf. gelegentlich der Untersuchung dieses Baudenkmals, die erreichbare Literatur über diese akustischen Hilfsmittel in mittelalterlichen Kirchen zusammenzustellen und das Problem ihrer Entstehung und Verbreitung zu untersuchen.

In der gotischen Kirche von Pieterje, einem für die Kartäuser charakteristischen einschiffigen Bau aus dem Beginn des 15. Jahrhunderts (1593 wurde die Kartause aufgehoben, jedoch 1899 erneuert und vollständig neu gebaut), fanden sich in den Wänden unterhalb des Gewölbes, unregelmäßig verteilt, 57 Resonanzgefäße eingemauert. Die einzelnen Gefäße sind eigens für diesen Zweck aus gebranntem Ton verfertigt und haben ihre leichte Brandfarbe erhalten. Sie sind birnförmig und am schmalen Ende, das der Wand zugekehrt ist, gerade abgeschnitten und offen. Am anderen, breiteren Ende sind sie rund abgeschlossen und die Rundung mehrfach durchlöchert. Die Gefäße sind horizontal in die Wand eingelassen und zwar so, daß nur der runde, perforierte Abschluß aus der Wand herausragt. Sie sitzen in einer Art Schacht mit rechteckigem Querschnitt, der nur um wenig schlechter ist als die Wandstärke und die Funktion einer Resonanzzeile hatte.

Auf diese Besonderheit der alten Kirche von Pieterje wies 1865 P. Petrucci als erster in der Literatur hin, als man sich auch anderwärts in Europa für ähnliche akustische Vorrichtungen in mittelalterlichen Kirchen interessierte, insbesondere als man 1842 die ersten Beispiele in der Kirche des hl. Blasius in Aries entdeckte. Die Nachrichten über neue Entdeckungen und Beobachtungen mehrten sich in der Folge immer mehr, aufschlußreich war dabei vor allem die Veröffentlichung einer alten Chronik aus dem 13. Jahrhundert, die von dem nachträglichen Einbau derartigen Gefäße in der Coelestiner-Kirche zu Metz berichtet, wobei ihre akustische Funktion ausdrücklich erwähnt wird.

Bei der Durchsicht der älteren, vor allem aber auch der neueren Literatur darüber (W. Reusch, W. Bader, P. Tiescher, J. de Sturier), deren Ergebnisse der Verf. im Auszug bringt und überprüft, zeigte es sich, daß die Schallgefäße von Pieterje zu den ersten bekannten dieser Art gehören und auch auswärtigen Forschern bekannt sind. Sie können daher als Ausgangspunkt für ein vergleichendes Studium dieser ungewöhnlichen akustischen Hilfsmittel in der Architektur dienen, die nach Aussage Vitruvs bereits die Antike kannte, von der sie dann das Mittelalter übernahm und seinen Bedürfnissen anpaßte.

Die Schallgefäße von Pieterje sind in Slowenien nicht vereinzelt. Bis zum Ende des 19. Jahrhunderts waren sie nach Berichten in der Literatur auch in der Domkirche von Maribor erhalten, sie konnten aber auch im Presbyterium der Wallfahrtskirche Sv. Primož bei Kamnik festgestellt werden. Im übrigen Jugoslawien sind sie vor allem in den mittelalterlichen Kirchen des byzantinischen Kulturkreises häufig, in welchen die Akustik — ähnlich wie bei den Kartäusern — schon wegen des von reinem Vokalgesang begleiteten Gottesdienstes besonders wichtig war.

TOPOGRAFIJA SREDNJEVEŠKE PTUJSKE DOMINIKANSKE IN MINORITSKE HUBNE POSESTI V JESENIŠKEM URADU

TOPOGRAPHIE DES MITTELALTERLICHEN HUBENBESITZES DER
DOMINIKANER UND MINORITEN VON PTUJ IM JESENER AMT

V zbirki avstrijskih urbarjev je avstrijska akademija znanosti leta 1955 izdala srednjeveške urbarje dominikanskega in minoritskega samostana v Ptuj v redakciji Hansa Pireggerja in Wolfganga Sittiga¹. K lokalizaciji krajevnih imen sta avtorja pritegnila vrsto pomagal, med katerimi pa za čudo pogrešamo razpravo Fr. Kovačiča, Gospodarska zgodovina dominikanskega samostana v Ptuj². Kot je razvidno iz zelo nepopolnega imenskega registra (str. 312—317) in dveh skromnih skic, je vrsta urbarnih naselbinskih imen ostala nelokalizirana. V naslednjem bom skušal izpopolniti to vrzel. Med drugim se naslanjam tudi na terenske podatke, ki mi jih je ljubeznivo posredoval prof. A. Klasne, za kar se mu tudi na tem mestu priležno zahvaljujem. Jassenlez (1440), Jazzenlitz (1448), ampt, gerlecht (247)³ = Jesenica (urb. 315)⁴. Urad je obsegal v glavnem območje potokov Skrabska in Jesenice; po zadnjem je dobil svoje ime. Domneva, da bi bilo to ime istovetno z imenom »Imdol« (urb. 231, 313), ni osnovana (gl. str. 213).

Schephendorf (1438 — 9 h⁵), Schephendorf (1440 — 9 h), Schepphendorf (1448 — 9 h, 248) = Vabča vas (Kovačič 71; urb. 316).

Stogelstorff (1438 — 12 h), Stogelsdorf (1440 — 13 h), Stogasdorff (1448 — 13 h, 249) = Stogovel (urb. 316).

Smyttsdorff (1438 — 13 h), Smitzdorff (1448 — 10 h, 3, domei, 249—250) = Naraplje (Kovačič 74; urb. 315).

Lazniczen (1438 — 4 h), Lazzenlitz (1448 — 4 h, 250). Kovačič išče naselje v območju Zetal (str. 75), vendar vrstni red ne govori v prid tej lokalizaciji. Iz sklec je razvidno, da postavljata izdajatelja naselje južno od Narapelj. Zelo verjetno je treba ime naselbine istovetiti z Lazami, zaselkom v Prešl.

Melno (1438 — 4 h), Mayno (1440 — 4 h), Mcynno (1448 — 4 h, 250). Kovačič išče kraj v naselju Menik pri Nadolah (76). Urb. ga postavlja v območje Narapelj (315). Glede na vrstni red je možno istovetiti to naselje z zaselkom Menik v vasi Dežno, W od Narapelj⁶; ni pa izključeno, da gre za Menik, zaselek v Nadolah.

Standorf (1438 — 11 h), Tanndorf (1440 — 11 h), Tandorf (1448 — 11 h, 251) = Stanečka vas (urb. 316).

¹ Österreichische Urbare, herausgegeben von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, III. Abteilung. Urbare geistlicher Grundherrschaften, 4. Band: Die mittelalterlichen Stiftsurbare der Steiermark, I. Teil: Seekau, Pettau, Wien 1955.

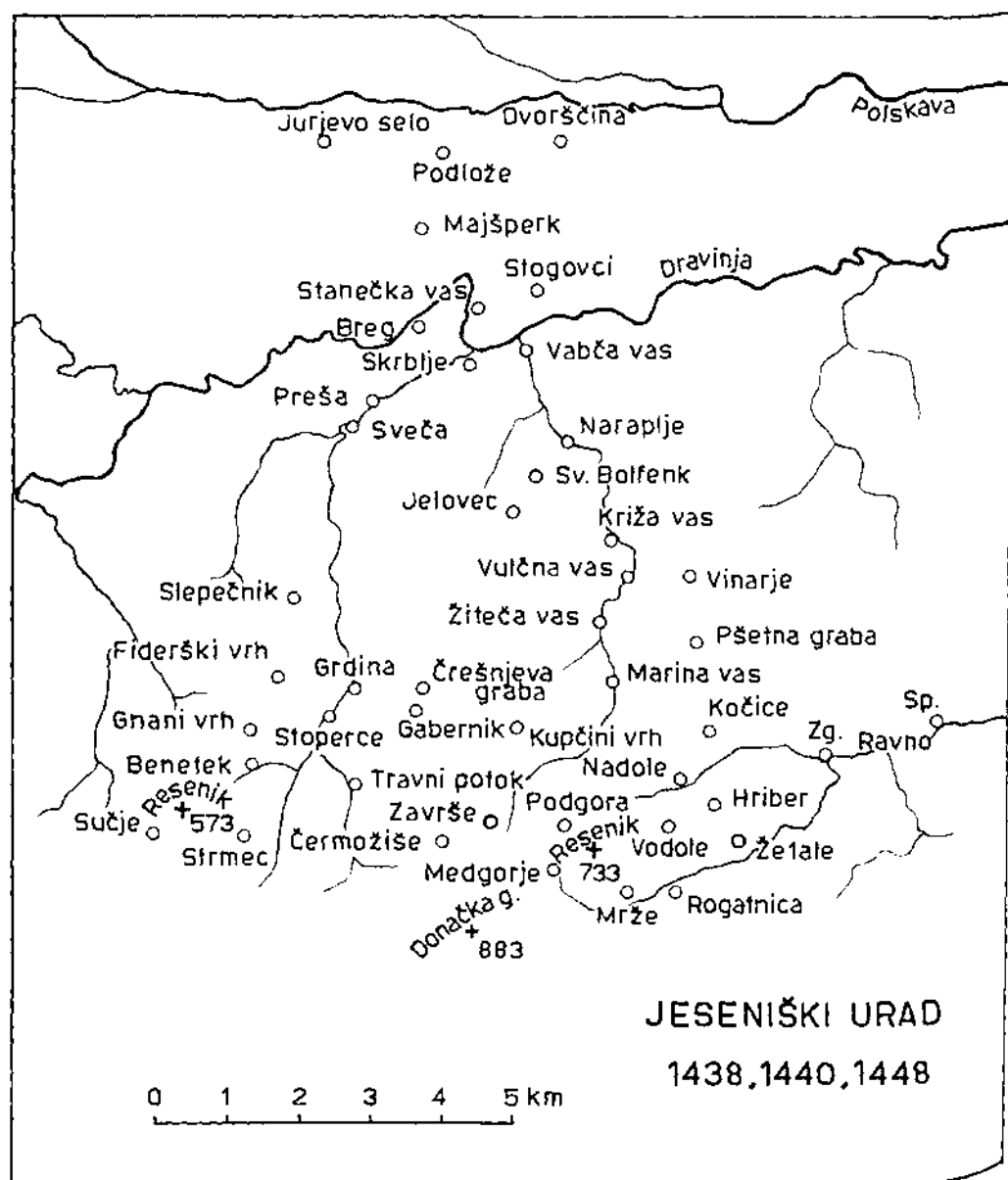
² ČZN 10/1913, str. 59—120.

³ Podatki v oklepaju označujejo letnico urbarja, oziroma strani v citirani izdaji.

⁴ Kratica urb. označuje lokalizacijo, ki jo omenjata editorja urbarjev.

⁵ H = huba. Podatek, ki se nanaša na leto 1438, je vedno vzet s str. 243, oziroma 244.

⁶ Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 414.

Am Perg (1440 — 9 h), an dem Perg (1448 — 9 h, 252) = Sv. Bolfenk (Kovačič 76; urb. 317).

Gyelowetz (1438 — 17 h), Yelowecz (1440 — 7 h, 10 pustot), Yelowetz (1448 — 7 h, 10 pustot, 252) = Jelovec, SW Narapelj (Kovačič 76; urb. 314).

Seyttendorff (1438 — 6 h), Seykendorf (1440 — 7 h), Seykenndorff (1448 — 7 h, 1 mlin, 253) = Žiteča vas v Sitežu (Kovačič 77; urb. 317).

Lubsecztal (1438 — 6 h), Lubsetental (1440 — 6 h), Lubsetental (1448 — 5 h, 1 pustota, 253) = Pšetna graba (Kovačič 77; urb. 315 lokalizacija ni podana, čeprav je v iz-

daji omenjeno, da je nemški naziv za Pšetno grabo Eisendorf (314) in da je leta 1725 minoritski samostan tam ponovno pridobil 6 h (232).

Marinsdorff (1438 — 9 h), Marindorf (1440 — 9 h, 1 mlin), Marinschendorff (1448 — 8 h, 1 mlin) = **Marina vas** (Kovačič 77; urb. 315).

Marini vasi sledi v urbarju 1440 skupen naslov »Thomein, Gubsenberg, Imdol«; nato pa vir posebej obravnava vsako od teh naselij: Thomein 5 h, Gubsenberg 6 h, Imdol 8 h. Urbar iz 1448 nima skupnega naslova, pač pa navaja štiri naselja, in sicer: Tomayn 5 h, Gubsenberg 6 h, Auf dem Perg 3 h, Im Doll 5 h (255—256). Seznam iz 1438 omenja v tej zvezi le Domein z 12 h. Podatek iz 1440 priča, da leže vsa ta naselja v neposredni bližini. Lokalizacija prvih dveh imen je na dlani. Thomein = **Tomanje** (urb. 313), Gubsenberg = **Kupčini vrh** (urb. 313). Domein iz 1438 z 12 h pa očitno zajema tako Tomanje kot Kupčini vrh. Iz tekstov je tudi jasno, da obsega Imdol iz 1440 z 8 h kraj Auf dem Perg s 3 h in Im Doll s 5 h iz 1448; ta sklep je podan ne samo iz vrstnega reda in števila hub, marveč tudi iz samega teksta (1448), ki sicer loči ta dva kraja, a vendar pri nekaterih dajatvah obravnava skupaj vseh 8 h. V izdaji urbarjev lokalizacija obeh imen ni podana, pač pa je postavljena domneva, da je ime Imdol istovetno z nazivom Jesenica (231, 313). Povsem jasno je, da gre za naselje **Nadole**. Kraj Auf dem Perg istovetim z Am Puchel iz 1461 (231). Glede na vrstni red in glede na samo ime sodim, da je kraj treba lokalizirati v zaselek **Hriber**, ki leži v neposrednem sosedstvu Nadol. Imena Nadole v seznamu iz 1438 ni najti. Mogoče utegne biti istoveten s tem krajem Missleinsgeschless, ki ima prav tako kot Nadole 5 h.

Chrewcz (1438 — 9 h), Chrewcz (1440 — 9 h), Chrewtz (1448 — 9 h, 3 domci, 257) = **Križa vas** (urb. 313).

Wubotschendorff (1438 — 11 h), Wolitschendorff (1440 — 10 h, 1 pustota), Wolitschendorff (1448 — 10 h, 1 pustota, 257) = **Vulčna vas** (urb. 314).

Weinczurl (1438 — 11 h), Weinczurln (1440 — 11 h), Weintzwrlen (1448 — 11 h, 257) = **Vinarje** (urb. 314).

Wulczleinsdorf (1438 — 9 h), Wultschicendorff (1440 — 9 h), Wultschitschendorff (1448 — 9 h, 1 mlin, 258). Kovačič Istoveti naselje z Vulčno vasjo (78), kar ne more držati glede na zgoraj lokalizirano ime Wolitschendorff. Urb. (317) si ne ve pomagati. V urbarju iz 1440 je naselje omenjeno med Vinarji in Radnim dolom, 1448 med krajem Nadole in Radnim dolom, 1461 med naseljem Mrže in Radnim dolom (231), v seznamu gornj iz 1440 med Vinarji in Zetalami (278). Verjetno gre za naselje Kočlee, ki ustreza vsem tem legam (NO Nadol) in po imenu spominja na urbarialni naziv.

Radestal (1438 — 5 h), Radendol (1440 — 3 h, 2 pustoti), Radendoll (1448 — 3 h, 2 pustoti, 258) = **Radni dol** pri Nadolah (Kovačič 78; urb. 315).

Rassenick (1438 — 5 h), Razzenik (1440 — 5 h), Nider Razzenigk (1448 — 5 h, 259). Kovačič je lokaliziral ime v Spodnji Resenik (78), v kraj, ki ga s tem imenom ne srečamo v krajevnih seznamih, pa tudi na terenu te oblike ni najti. Vsekakor misli na naselje v neposrednem območju hriba Resenik (733 m), W od Zetal. V to območje je postavljen kraj tudi v izdaji urbarjev (316). Točnejšo lokalizacijo omogočajo viri iz 18. stoletja. Kraj je istoveten s **Podgoro**, naseljem na NW pobočju Resenika. Urbar minoritskega samostana iz srede 18. stoletja namreč omenja naselje »Podgoroy-Unter Ressenig« s petimi kmetijami⁷. Te kmetije je samostan svoj čas izgubil in jih je ponovno pridobil 1725 (»Podgorci«, urb. 232).

Temu naselju sledi v urbarju 1440 Murzzeldorf. Ta vključuje poleg 6 h še 2 h, ki ju v podrobnem postavlja »ob den purkchstal«. S tem krajem je treba glede na vrstni red Istovetiti naselje Obern-Razzenyk iz 1448, ki obsega vseh 8 h iz 1440. Glede na obliko imena in tudi na vrstni red je s krajem Murzzeldorf istoveten Wurffeldorff s 7 h iz 1438, kar je postavljeno v izdaji urbarjev kot domneva (244). Kovačič lokalizira hube v Gornji Resenik (78), v naselje, ki ga s tem imenom v območju Resenika ni najti (prim. zgoraj). Urbarialni »purkchstal« je vsekakor istoveten z **Gradščem** na O delu Resenika⁸. V tem območju moramo torej iskati tudi drugih 6 hub. Verjetno ne bomo pogrešili, če jih postavimo v **Korenše**, kar dovoljuje ne samo lega, marveč nam kazuje tudi oblika imena (= Gorenjšče). Za tako lokalizacijo govori tudi vrstni red v

⁷ Fond minoritskega samostana v Zgodovinskem arhivu — Ptuj (opozorilo prof. A. Klastnca).

⁸ Kota 683 Gradische Kogl, avstrijska spetalaka.

seznamu iz 1461, kjer si sledo Ober Razzenikh, Nider Razzenikh in Zwischenpergen (231). Pri zadnjem naselju gre namreč za **Medgorje** (SW Resnika), kot pravilno domnevata editorja urbarjev (317; 1440 Zwischenpergen, 278; 1451 Zwischenpergen Neygoramen, Nagoramen, 310).

Zeberschy (1438 — 5 h), Zabersche (1440 — 2 h, 260), Zabertschicz (1440 — 3 h, 264), Zabertschitz (1448 — 3 h, 2 h, 260) = **Završe** (urb. 316).

Michelsdorff (1438 — 4 h), Schiltarn oder Michelsdorff, Micheldorf (1440 — 5 h), Schiltárnn (1448 — 5 h, freyman, 260) = **Žetale** (Kovačič 80; urb. 316).

Nyder Gay (1438 — 6 h), Nyder Gay und zum Staln (1440 — 6 h), Nyder Gay und unter den Staln (1448 — 6 h, 1 mlin), Kovačič istoveti imena z Gajem in krajem Podgoroj (80). Urb. 314 v bistvu prevzema to lokalizacijo. Ime je treba postaviti v **Podgaj**, zaselek v Zetalah, in kmetijo **Podgoršek** v Zetalah ob Rogatnici (kal. obč. Zetalec).

V naslednjem slede v urbarju 1440 tri imena, ki sestavljajo določeno celoto: Rogatnicz 6 h, Nabadol 1 h, Mervos 1 1/2 h, Rogatnicz 2 mlin. L. 1448 najdemo označbe: Rogatnitz 6 h, Nabadol und Meros 2 1/2 h (261 — 262). Seznam iz 1438 omenja: Nabodoly z 8 h in Merusy z 2 h. Primerjava podatkov priča, da je Nabodoly iz 1438 = Rogatnicz in Nabadol iz 1440. Kovačič je uspešno ugotovil vse tri lokalizacije, in sicer kot **Rogatnico**, **Vodole** in **Mrže** (80), medtem ko v urb. (315) lokalizacija Nabodoly ni razrešena.

Stremoschizz (1438 — 10 1/2 h), Strāmoschicz (1440 — 11 h, 2 mlin), Stramoschith (1448 — 11 h, 2 mlin, 262), dacz Wenigen Zdremōschizz (1438 — 5 h), Chlain Stermōschicz (1440 — 3 h, 2 pustoti), Chlain Stramoschitz (1448 — 3 h, pustoti, 263) = **Čermožiše** (urb. 313).

Graspach (1438 — 4 h, 1440, 1448 — 6 h, 1 mlin, 263), in dem andern Graspach (1438 — 5 h, 1440, 1448 — 5 pustot, 264) = **Travni potok** (urb. 313).

Stamphendorf (1438 — 8 h), Stamphörn (1440 — 8 h, 1 mlin), Stainpharren (1448 — 8 h, 1 mlin, 264) = **Stoperce** (urb. 316).

In dem Grossen Sternicz (1438 — 16 h), Stermecz, in dem Grossen daselb (1440 — 2 h, 14 pustot), Groß-Stermetz (1448 — 2 h, 14 pustot, 265), an der Wenigen Sternicz (1438 — 5 h), Chlain Stermecz (1440 — 1 h iz 5 h), Klain Stermetz (1448 — 1 h iz 5 h, 265) = **Strmec** (urb. 318).

Schücz (1438 — 5 pustot), Schucze (1440 — 4 h, 1 pustota), Schutzen (1448 — 4 h, 1 pustota) = **Sučje** (urb. 316).

Ladissla (1448 — 1 h), Under dem Schutzen (1448 — 1 h), Under dem Rasdelnikh (1448 — 1 h, 266). Teh kmetij urbar iz 1440 ne omenja. Vse tri hube so imele enake obveznosti kot kmetije v Sučju. Primerjava podatkov priča, da moremo te hube brez pomišljanja istovetiti s tremi hubami, ki so 1438 omenjene pod imenom Rassenick. Kmetije je treba lokalizirati v območje Resenika (573 m), W od Čermožiš. Glede na označbo je jasno, da je ena njih ležala pod Sučjem, drugo je glede na podatek iz 1683 (Radislau hold in Venedigdorf, 315) treba iskati v naselju **Benetek**, NO od Resenika. Ime Razdelnik se po razpoložljivih podatkih do danes ni ohranilo.

Prising (1440 — 5 pustot), Prysing (1448 — 5 pustot). Urb. 313 išče naselje pri Strmcu na rogaški meji (gora, Prašnjak?). Mogoče gre za Pirčnik, zaselek v Stopercach.

Razdelnick (1438 — 6 h), Razdelnik (1440 — 6 h), Rasdelnighk (1448 — 6 h, 266) leži v območju Resenika (gl. zg.).

Genaneschlezz (1438 — 5 h), Gnawnperg (1440 — 5 h), Gnanperg (1448 — 5 h, 267) = **Gnanl vrh** (urb. 314).

Fridperg (1438 — 2 h), Fridreichsparg (1440 — 2 h), Frydreichsparg (1448 — 2 h, 267) = **Fiderški vrh** (urb. 314).

Geydersdorf (1448 — 9 h skupno s hubo »zw Dobrechtendoll«, 1 mlin, 267 — 268). Gedyersdorf mit der hube in Dobrechtental (1481, 231), Dobricheldorf (1438 — 1 h). Glede dajatev sestavlja osem hub celoto, deveta, označena zw Dobrechtendoll, daje samo žito. Geydersdorf = **Grdina** (Kovačič 80; urb. 314). Deveto hubo postavlja Kovačič v Dobrenji dol (81), vendar v tem območju imena Dobrenji dol ni najti. Huba je vsekakor ležala v neposredni bližini Grdine in je po vsej verjetnosti istovetna z ondoto samotno kmetijo **Dol**.

Kerspach (1438 — 6 h), Cherspach (1448 — 6 h, 268) = Črešnjava graba (Kovačič 81; urb. 313).

Petgabernickh (1438 — 6 h), Petergabernik (1440 — 6 h), Petergabernikh (1448 — 6 h, 268) = Gabernik (Kovačič 81; urb. 317).

Zweczsdorf (1438 — 6 h), Zwetzschdorff (1440 — 7 h, 2 domca, 1 mlin), Swetzsdorff (1448 — 7 h, 2 domca, 1 mlin, 269) = Sveča (Kovačič 82; urb. 317).

Rassbönickh (1438 — 6 h), Razbonik (1440 — 6 h, 2 mlina), Razzbonigkh (1448 — 6 h, 1 mlin, 270) = Razbank (urb. 316).

Geschiezz (1438 — 5 h), Gschiezz (1440 — 5 pustot), Geschieß (1448 — 5 pustot, 270). Urb. postavlja to naselje v Sele na štatemberški meji (317; na skici W od Razbanka). Glede na oznako v urbarju: Dacz Gschiezz gen Rasbonik uber iščem kraj O od Razbanka, kajti v urbarju sledita nato dve naselji, ki sta ležali W od Razbanka, sprličo česar je bilo treba v urbarju lego Gschiezz točneje označiti. Naselje je torej verjetno istovetno s krajem Sele, dober kilometer SO od Razbanka.

Kalisko (1438 — 6 h), Chalisch (1440, 1448 — 6 pustot, 270). Urb. ne ve točneje lokalizirati kraja, ga pa pravilno postavlja na štatemberško mejo (313). Vsekakor gre za Kalíše, zaselek v Sveči.

Plintental (1438 — 5 h), im Plintendol gelegen zwischen Deschen (= Dežno) und Zwetzschdorf (= Sveča, 1440 — 5 pustot), im Plintendoll (1448 — 5 pustot, 270) = Stepečnik (urb. 317).

Am Rain (1438 — 9 h, 1440 — 9 h, 1 opuščeni mlin, 1448 — 6 h, 3 pustote, 271) = Breg pri Dravinji (urb. 315).

Press (1438 — 12 h, 1440 — 12 h, 3 domci, 1448 — 12 h, 1 domec) = Preša (urb. 313).

Zkerblach (1438 — 10 h, 1440 — 10 h, 1 domec, 1448 — 10 h, 1 domec, freyman, 272 — 273) = Skrbilje (Kovačič 82; urb. 316).

Podloss (1438 — 3 1/2 h), Podlos (1440 — 3 1/2 h, dvorec, mlin), Podloß (1448 — 3 1/2, dvorec, mlin, 273) = Podložje (Kovačič 83; urb. 312). Dvorec je ležal vsekakor v sosednji Dvorščini.

Jureinsgeschiezz (1438 — 7 h), Jureinsgeschlezz pey der Pulczkaw (1440 — 7 h), Juryßgeschleß (1448 — 7 h, 273) = Jurjevo selo ob Polskavi (Kovačič 82 — 83; urb. 314).

Primerjava urbarialne posesti iz 1440 in 1448 s seznamom iz 1438 kaže, da naletimo 1438 na pet krajev, ki jih urbarja 1440 in 1448 ne omenjata.

V to vrsto spada Wurkolach under Monsperg z dvema hubama. Hubi sta ležali vsekakor v neposredni bližini Majšperka; mogoče ju smemo iskati v ondodnem zaselku Vrhi.

Planczen s tremi hubami = Planjsko, SO od Narapelj (urb. 312).

Jurclns Geschlezz z eno hubo postavlja urb. (315) v območje Čermožiš. V seznamu je kraj omenjen med naseljema Mrže in Podgaj. Tako verjetno ne bomo pogrešili, če lokaliziramo ime v Selo, ki leži tik naselja Mrže.

Suppesgeschless z devetimi hubami. Kot navajata urb. (317) in skica, naj bi bilo to ime istovetno z naselbinskim imenom Supizmowecz iz 1440, oz. Supisslawetz iz 1448, ki da ju je treba lokalizirati v Sopišlovce v območju Dobrine, zraven naselja Prekorže. Kraj »Supislauitz« se omenja ok. 1576 s štirimi podložniki v urbarju gospostva Rogatec⁹. Po Orožnovih navedbah je bil »Sopišlovec« vključen z občino Dobrino v župnijo Zetale¹⁰. Po razpoložljivih podatkih je danes ime Sopišlovec nepoznano v območju Zetal. Lokalizacijo urbarialnih imen iz 1440, oz. 1448 omogoča tekst z označbo: Supizmowecz. Daselbs sind 8 hueben in der eben. Tej naselbini sledi »Varowe Zell«, tj. Varvaselo (289). Urbarialni podatki nas torej vodijo k sklepu, da je treba imeni Supizmowecz, oz. Supisslawetz lokalizirati v naselje Zgornje in Spodnje Ravno, ki leži zraven Varvasela. Tej lokalizaciji ne nasprotujejo Orožnove navedbe; med kraji, ki so spadali v župnijo Zetale, sta namreč omenjeni imeni »Ravna« in »Sopišlovec« drug za drugim¹¹. — Vprašanje pa je, ali smemo iskati kraj Suppesgeschless iz 1438 v tej okolici. Suppesgeschless je bil namreč vključen v jeseniški urad,

⁹ I. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant VII, str. 185.

¹⁰ I. Orožen, o. d., str. 336.

¹¹ I. Orožen, o. d., str. 336.

medtem ko je spadalo naselje Supizmowecz, oz. Supisslawetz v podlehniško upravno enoto. Ni izključeno, da je treba postaviti Suppesgeschiess z devetimi hubami v kraj Am Perg iz 1440 in 1448 z devetimi hubami (252) k Sv. Bolfenku, ki ga s tem imenom v urbarialnih zapiskih iz 1438 ne najdemo.

TOPOGRAPHIE DES MITTELALTERLICHEN HUBENBESITZES DER DOMINIKANER UND MINORITEN VON PTUJ IM JESENER AMT

Zusammenfassung

Mit der Lokalisierung der Ortsnamen im Jesener Amt im Bereich der Haloze beschäftigte sich vor dem ersten Weltkrieg Fr. Kovačić (CZN 10/1913), nach ihm noch H. Pirchegger und W. Sittig in der Veröffentlichung der mittelalterlichen Urbare der Minoriten und Dominikaner. Hierbei blieb eine Reihe der Siedlungsnamen weiterhin unlokalisiert. Diese Lücken versucht der Autor im Artikel auszufüllen.

Gerhard Heilfurth

ERZÄHLÜBERLIEFERUNGEN VOM BERGBAU IN IDRİJA

PRİPOVEDNO IZROČILO O IDRİJSKEM RUDNIKU

Um jedes Montanrevier Mitteleuropas rankt sich Erzählgut, das seine Entstehung spezifischen Besonderheiten des Bergbaus und der bergmännischen Erlebniswelt verdankt¹, so auch um Idrija mit seinen weltbekannten Zinnererzen, aus denen das Quecksilber, jenes geheimnisvolle flüssige Metall mit den vielfältigen Verwendungsmöglichkeiten, gewonnen wird.

Zwei große Themenkreise bestimmen die Sagenüberlieferung, die mit dem berühmten Produktionsort des Quecksilbers in Slowenien verbunden ist. Einmal ist es das Geschehen um die Entdeckung, um den Fund der Bodenschätze und um die Begründung der Bergwerke, und zum anderen geht es um den Vorstellungskreis von »Grubengeistern« in ihren verschiedenen Formen des Aussehens, des Auftretens und des Verhaltens. Beide Themenkomplexe gehören zum allgemeinen Bestand jenes großen Bezugsrahmens und Traditionskreises »Bergbau und Bergmann«, wobei die Schwerpunkte der lokalen und regionalen Motivgruppierungen von Fall zu Fall verschieden sind und in ihrer jeweiligen Lagerung näher bestimmt werden müssen.

In Idrija setzt die Überlieferung mit einer eigenwilligen Fund- und Gründungsgeschichte ein, die in einem strophenreichen chronistischen Erzählgedicht vom wechselvollen Schicksal des Bergbaues und der Stadt ihren Niederschlag gefunden hat. Die Auffindung des Quecksilbervorkommens wird darin lebendig geschildert als Memorable mit schwankhaften Zügen:

Ein Bauer war im Jahr 1497 in dem abgelegenen menschenfernen Waldtal, in dem später die Stadt entstand, damit beschäftigt, Holzgefäße herzustellen. Er setzte seine von der Sonne ausgetrockneten »Schäffer« über Nacht in den Bach, um sie dicht zu machen, und siehe da, am Morgen entdeckte er darin ein ihm unbekanntes glänzendes Metall. Er brachte es in die nächste Stadt zu einem Goldschmied, ohne jedoch den Fundort zu verraten. Auf dem Heimweg gesellte sich ein schlauer Landsknecht mit Namen Catzlan Anderlein² zu ihm, und dem gelang es schließlich, dem gutgläubigen Bäuerlein das Geheimnis des Fundortes abzulisten. Der Landsknecht begann nun gemeinsam mit anderen Unternehmungslustigen den Abbau des wertvollen Quecksilbers und brachte es zu großem Reichtum (Nr. 119³). An diesem Fundbericht schließt sich in dem umfangreichen Liedtext, der offensichtlich später ergänzt worden ist, die wei-

¹ Ich lege dieser Untersuchung meinen Quellenband zur Montansagenüberlieferung (= Veröffentlichungen des Instituts für mitteleuropäische Volksforschung an der Universität Marburg/Lahn, Bd. 1), Marburg/Lahn 1967, zugrunde; auf diesen Quellenband beziehen sich auch die fettgedruckten Hinweise in Klammern.

² Vgl. dazu Hiltzinger, Peter: Das Quecksilber-Bergwerk Idria. Von seinem Beginne bis zur Gegenwart, Laibach 1860, S. 10, der in den Schriften des Bergwerks-Archivs als Namen des ersten Bergwerksunternehmers Andre Perger gefunden hat, »den man genant hat Katzanderle den Griffner« — die Namensähnlichkeit unterstreicht den Chronikecharakter der Fundberzählung.

³ s. dort die in Frage stehenden Strophen und die Quellenangaben. Neuerdings auch Franz Kirmbaur: Der Idrianische Bergreim, Wien 1967.

tere Geschichte des Bergwerks und des neugegründeten Ortes mit vielen interessanten Einzelheiten an.

Das Motiv, daß man in fließenden Gewässern Bodenschätzen auf die Spur kommt, findet sich in manchen Geschichten der mitteleuropäischen Sagenüberlieferung, so in Tirol (Nrn. 120 und 1143), in den Salzburger Alpen (Nr. 1148), in Oberbayern (Nr. 1092), in der Lausitz (Nr. 1044), wenn auch solche Funde keineswegs immer zum wirklichen Abbau geführt haben. Dieses Erzählgut ordnet sich in den ausgedehnten thematischen Komplex von Fundsagen mit einem reich variierten Motivspektrum ein, das vom Fund nach Weisung oder Ankündigung über den glückhaften Zufall bis zum erfolgreichen Ergebnis menschlicher Bemühung und Ausdauer reicht.

Nun zum zweiten Erzählkomplex: den Sagen aus Idrija, die vom mythischen Phänomen der Geisterwelt unter Tage berichten. Sie lassen die numinosen Gestalten im Zwielficht zwischen Gut und Böse erscheinen und zeigen den Bergmann in seiner Abhängigkeit von deren Willkür und Launenhaftigkeit. Bei Wohlverhalten des Bergmanns nimmt die Begegnung einen positiven Ausgang:

»Ein Bergmann, der ein krankes Weib und sieben Kinder daheim hatte, dachte einst in der Grube über sein trauriges Los nach; da stand ein grün gekleidetes Männlein vor ihm und fragte ihn, warum er so traurig sei. Der Bergmann erzählte von seinen schweren Sorgen. 'Ich will dir beistehen,' sagte der Zwerg, 'ich werde dir einen Monat lang in der Grube helfen; du wirst einen höheren Lohn erhalten, den teilen wir dann brüderlich.' — Der Bergmann schaute verwundert den Kleinen an und dachte, allzu groß werde die Hilfe nicht sein. Am folgenden Morgen kam der Zwerg pünktlich in die Grube und faßte wacker mit an. Abends gewährte der Bergmann voll Erstaunen, daß er mit dem Beistand des Kleinen an einem einzigen Tag so viel gefördert hatte wie sonst in einer Woche. Und bei der Lohnauszahlung am Ende des Monats erhielt er fünfmal mehr als jeder seiner Kameraden. Sofort ging der ehrliche Mann in die Grube, um das Geld mit dem Zwerg zu teilen. Beim Abrechnen blieb ein halber Kreuzer übrig. Um die Teilung ganz gerecht zu vollziehen, schnitt der Arbeiter das Geldstück durch und gab die eine Hälfte dem Kleinen. 'Da du so ehrlich an mir gehandelt hast, sollst du meinen ganzen Verdienst haben,' sagte dieser und verschwand auf Nimmerwiedersehen.« (Nr. 333)

Wir haben in dieser Erzählung eine Variante der verbreiteten Sage von der Lohnteilung vor uns, die in den ehemaligen deutsch-slawischen Kontaktgebieten von Oberschlesien bis in die Slowakei ihren Schwerpunkt hat und einen gemeinsamen Fundus an Motiven und Erzählschemata und deren Wanderungen über die nationalen und ethnischen Grenzen hinaus deutlich macht.⁴

Zu einer vorwiegend alpen- und karpatenländischen Tradition gehören die weiteren Berggeistberichte aus Idrija von den vielfältigen, harmlos wie gefährlichen, Umtrieben der kleinen Bergmännlein in den Gruben und von den Konsequenzen, die die Bergleute daraus ziehen. Eine Aufzeichnung aus unserem Jahrhundert schildert Einzelheiten dieser unterirdischen Betriebsamkeit:

»Im Quecksilberbergwerk von Idria wurden die Zwerge oft, besonders in den Jahren 1801—1830, gesehen. Sobald man sie erwischen wollte, verschwanden sie, zeigten sich aber sogleich wieder an einer anderen Stelle. Häufig belustigten sie sich damit, die mit Erz gefüllten Hunde umzustürzen, die Stolleneingänge zu verschütten, die Anzüge der Knappen zu verschleppen oder ihre Speisen aufzuessen. Noch heute zeigen in den Gängen Lichtchen, die wie längliche Zungen aufflattern, daß Bergmännlein sich dort versammeln, wo sich die stärksten Quecksilberadern befinden. Im Berge des heiligen Antonius soll in einer Höhle der Aufenthaltsort von Zwergen liegen, welche die Grube vor Gefahren schützen; deshalb darf man in diesem Berge nicht nach Erz graben.« (Nr. 175)

Das Auftauchen von »Bergmännlein oder Berg-Gespenstern« gilt auch in anderen Berichten als gutes Omen, »weil man insgemein wähnet, daß da, wo dergleichen Geister hausen, gar reiche Adern vorhanden seien«. Doch sie setzen den Bergleuten bestimmte Verhaltensnormen, die nicht vernachlässigt werden dürfen: »Man höret sie auch arbeiten und hämmern, aber unsichtbarer Weisc. Sie leiden kein Gottes-

⁴ Vgl. Sirovátka, Oldřich: Důlní duch zkouší horníka. In: Radostná země 3 (1939) IX, S. 61—67.

lästern, Fluchen, Schwören, Pfeifen, noch daß man sonst einige Büberei treibe. Deswegen pflegen die abergläubischen Bergleute ihnen täglich ein Häflein (oder kleinen Topf) voll Speise an einen besonderen Ort hinzustellen, auch jährlich ein rotes Röcklein, so der Länge nach einem Knaben gerecht, zu gewisser Zeit zu kaufen und ihnen anstatt eines Geschenks zu opfern. Wofern sie solches nicht tun, erzeugen sich diese Männlein ihnen gar ungnädig und erzürnt. Wofern man ihnen aber hierin genug tut, spüren sie dieselben gegen sich gar gütig und willfährig. Denn sie graben, brechen und hauen eine solche Quantität des Metalls aus, als die Bergleute mit aller Mühe und Arbeit kaum in vielen Tagen tun können.« (Nr. 280)

Der hier wiedergegebene anschauliche Bericht hat eine frühe kritische Durchleuchtung erfahren und zwar durch Valvasor¹, der ihn aus Kirchers lateinisch abgefaßtem Werk »Mundus Subterraneus« (1665) übersetzte und in seiner Landesbeschreibung nicht nur zitiert, sondern auch auf seinen Wahrheitsgehalt überprüft hat. Sein Urteil ist im Spannungsfeld von Aberglauben und Aufklärung geistesgeschichtlich höchst aufschlußreich.

Einerseits setzt er sich scharf gegen diejenigen Kritiker ab², die aus »ehrsüchtigem Dünkel-Witz« »der überhäuften Erfahrung widersprechen« und alle solche Berichte über das Treiben der Berggeister als falsch über Bord werfen. Er betont vielmehr mit Nachdruck, daß sie keineswegs durchweg als »alte Rockenmärlein« anzusehen seien, sondern hält den Kern der numinosen Erlebnisse der Knappen für wahr: »Denn es ist ganz gewiß und kein Märlein, daß, gleichwie in andren ausländischen Bergwerken, also auch in diesem die Gespenster hart klopfen. Worüber die solches hörende Knappen sich erfreuen und desto tapfrer drauf arbeiten in Hoffnung, daselbst gutes Erz zu bekommen, wie solches auch gemeinlich drauf erfolgt... So ist dieses gleichfalls gar keine Ungewißheit, daß sowohl die Berg- als andre Leute sich vor fluchen, schänden und schelten hüten müssen, auch weder ruchlos pfeifen noch Narreteien treiben dürfen, wann sie nicht Unglück haben wollen; angemerkt es gar oft geschehen, daß solchen ungezogenen Mäulern ein Unfall drauf begegnet ist, auch Etliche wohl gar drüber ums Leben gekommen sind. Denn es wird für eine beständige und gewisse Wahrheit geredet, das Bergmännlein füge solchen verruchten Menschen nicht allein allerlei Schaden zu, sondern drehe ihnen jemalen auch wohl gar den Hals um.« (Nr. 529)

Andererseits aber geht er als Mensch der Aufklärung durchaus nicht mit naiver Gläubigkeit an die Berichte heran, sondern urteilt selbständig und kritisch. So hält er z. B. die Behauptungen für falsch, »daß die Berggeister den Bergleuten zugut in einem Tag wirklich etwas vorarbeiten; denn ob sie gleich viel klopfen und hämmern, ist es doch nur leeres Getös ohn alle Wirkung«³. Vor allem aber ist er den Erzählungen vom Speise- und Kleideropfer für die Berggeister explorativ nachgegangen und ist dabei durch eingehende Befragung der Bergleute zu interessanten Ergebnissen gekommen: die Bergleute selbst sind die Urheber, »daß man solches von ihnen glaubt und hernach ausbreitet. Denn die Berg-Knappen pflegen dem Fremden solches vorzuschwätzen, um dem Bergwerk desto mehr Verwunderung zuzuziehen. Unterdessen ist es doch niemals wirklich geschehen, daß man den Geistern ein solches Kleid oder Röcklein, oder aber gewisse Speisen zugeeignet hätte. Denn ich habe mit sonderbarem Fleiß die Leute des Berges recht ausgefragt und von ihnen vernommen, man sei gewohnt, nicht allein den Fremden, sondern auch wohl den Einheimischen eine Nase zu drehen«⁴.

Die frühe sorgfältig abgewogene kritische Stellungnahme Valvasors ist 1816 von den Brüdern Grimm in den zusammenfassenden Berichten über die Berggeistüberlieferungen, die sie ihrer Sagensammlung beigegeben haben, nicht einbezogen worden, wenn sie ohne Zusatz vermerken: »In Idria stellen ihnen (den kleinen Grubengeistern) die Bergleute täglich ein Töpflein mit Speise an einen besonderen Ort. Auch

¹ Valvasor, Johann Welehard von: Die Ehre des Herzogthums Crain... erweitert durch Erasmus Francisci. 4 Teile. Laibach 1689, I S. 417. Um der Lesbarkeit willen sind die wörtlichen zitierten Stellen aus Valvasor hier und im folgenden dem heutigen Schriftdeutsch angeglichen.

² Ebda S. 418 f.

³ Ebda S. 418.

⁴ Ebda S. 417 f.

kaufen sie jährlich zu gewissen Zeiten ein rothes Röcklein, der Länge nach einem Knaben gerecht, und machen ihnen ein Geschenk damit. Unterlassen sie es, so werden die Kleinen zornig und ungnädig⁹. Auf die Weise entstand ein Klischee, das man angesichts der Autorität der Grimms seitdem an vielen Stellen als gültig weitergegeben hat, obwohl diese Überlieferung doch bereits im 17. Jahrhundert von den Bergleuten als eine »Propagandageschichte« verwendet worden ist. Diese »Romantisierung« durch die gelehrte Forschung wirft in außerordentlich instruktiver Weise Licht auf eine höchst interessante Phasenverschiebung im geistesgeschichtlichen Ablauf: Was die Aufklärung als zweckhafte Erfindung entschleierte hatte, wird durch die Romantik zur echten Volkssage aufgewertet und emporgehoben. Wir können diesen Prozeß nur selten exakt fassen — das Beispiel aus Idrija ist dafür ein glücklicher Modellfall und für die Erzählforschung von besonderem wissenschaftlichen Wert.

PRIPOVEDNO IZROČILO O IDRJSKEM RUDNIKU

Povzetek

Pripovedno izročilo o pridobivanju živega srebra v Idriji sega v dva tematska kroga, ki tudi drugod igrata vlogo v tovrstnih pripovedkah srednjeevropskih rudniških okolišev: 1. odkritje zemeljskih zakladov in nastanek rudnika, torej zgodovinsko opredeljeni motivi, 2. pojavljanje in početje »jamskih škratov« pri našem dnevu v različnih oblikah tako glede zunanjega videza kakor glede nastopanja in ravnanja, torej izročilo o doživljanjih in predstavitvah mitičnega značaja. Spomini o nastanku rudnika ne pomenijo posebnih problemov; v kompleksu numinoznih izročil pa se javljajo zanimiva vprašanja v zvezi s tem, da je v slovenskem rudniškem kraju že pred začetkom pravega raziskovanja pripovednega gradiva pod vplivom razsvetljenstva prišla do veljave kritična presoja: mnogokrat citirano pripovedanje iz Idrije, da rudarji darujejo jamskim škratom jedi in obleko — poročilo, ki sta ga sprejela v svojo zbirko pripovedk brata Grimm — je Valvasor že leta 1689 na podlagi lastnega polizvedovanja razkrinkal kot izmišljotino rudarjev, kot »propagandno pripovedko«, ki so jo pripovedovali, da bi zbudili zanimanje za rudnik.

⁹ Grimm, Brüder: Die deutschen Sagen. 2 Teile. Hg. v. Hermann Schneider, Berlin, Leipzig, Wien, Stuttgart o. J., 1. Aufl. 1816 u. 1818, Nr. 37.

Ignac Voje

TRGOVSKI STIKI MED DUBROVNIKOM IN SLOVENSKIMI KRAJI V DRUGI POLOVICI 15. IN V ZAČETKU 16. STOLETJA

CONTACTS COMMERCIAUX ENTRE DUBROVNIK ET LES LIEUX SLOVÈNES
DANS LA SECONDE MOITIÉ DU 15e ET AU DÉBUT DU 16e SIÈCLE

Kdaj so Dubrovčani usmerili svojo trgovino v naše kraje ali navezali stike z našimi trgovci, bi bilo težko ugotoviti. Brez dvoma so takšni stiki obstajali s primorskimi mesti v Istri že v starejših obdobjih. O tem priča pogodba o prijateljstvu, miru, trgovini in plovbi, ki jo je sklenil Dubrovnik z Rovinjem leta 1188.¹ To je bil odgovor na ekonomski pritisk Benečanov v jadranski pomorski trgovini. Znano mi je, da so v piranskih notarskih knjigah iz 14. stoletja številni podatki o trgovanju dubrovniških trgovcev v Piranu. Vprašanje je, ali so ti dubrovniški trgovci prihajali v stik s trgovci iz mest v notranjosti slovenskih pokrajin oziroma ali so sami odhajali v ta mesta. Vse do leta 1358, do zadarskega miru, ko je Dubrovnik priznal beneško nadoblast, so Benečani v mnogočem ovirali pomorsko trgovino Dubrovnika in delovanje Dubrovčanov na območju, ki je bilo v interesni sferi Benečanov.

Ker je bila dubrovniška kopenska trgovina na Balkanu v 15. stoletju zaradi vojn in turških vpadov precej ovirana, so bili Dubrovčani prisiljeni iskati nova tržišča. Zelo se je razvijala tudi pomorska trgovina in krepila dubrovniška mornarica. Dubrovnik je lahko pod okriljem ogrske države svobodno nastopal. Zaradi napredka gospodarstva so tudi mesta v slovenskih pokrajinah doživljala nenehen razvoj. Ker so povezovala primorska mesta z mesti v srednji Evropi, so kmalu privabila številne tuje trgovce. Med njimi kmalu zasledimo tudi Dubrovčane.

Prvi znani podatek o delovanju nekega dubrovniškega trgovca v naših krajih je iz leta 1441. Dubrovniški trgovec Mihael Allegretti je v Mariboru pretrpel škodo v višini 800 dukatov, zato se obrača s pismom na kralja Friderika, da mu povrne škodo v zvezi z izgubo blaga.² Že ta skromni podatek dokazuje, da je Mihael Allegretti³ trgoval s trgovskim blagom velike vrednosti. Potoval je prek Maribora, verjetno tudi prek Ljubljane in bil gotovo namenjen še naprej v avstrijske dežele. Težko bi verjeli, da je v tem obdobju trgoval v Mariboru in drugih slovenskih krajih samo omenjeni

¹ S. Ljubić, Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i Mletačke republike, knj. 1, MSHSM vol. 1, Zagreb 1868, str. 14, XXI. god. 1188 ž. listopada, u Rovinju. Obnova mira među Rovinjom u Istri i Dubrovnikom. Vinko Forčić, Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovniku u srednjem veku. Dubrovačko pomorstvo, Dubrovnik 1952, str. 118.

² Podatek mi je odstopil akademik univ. prof. dr. Milko Kos in se mu za to ljubeznivost iskreno zahvaljujem. Regest je listine je v splošnem repertoriju št. I. v Državnem arhivu na Dunaju. Original je verjetno v islem arhivu. 10. april 1441. Grätz.

³ Kasneje zelo poznana dubrovniška družina trgovcev, pomorščakov in diplomatov Allegretti izvira od nekega meščana iz prve polovice 15. stoletja Radoslava Brajkovića. Eden od njegovih sinov se imenuje Christophorus Radossaul Brajeovich dielus Gradich. Kasneje so mu očetovo ime Radosav prevedli na italinsko v »Allegrettius« in ga imenovali Christophorus Allegretti. Vladimir Caldarović, Kulturni lik Dubrovnika u XV. stoljeću, Dubrovnik, časopis za književnost, nauku i umjetnost, god. III, br. 1-2, Dubrovnik 1957, str. 11.

dubrovniški trgovec, čeprav vse do leta 1490 ne razpolagam z nobenim drugim podatkom.

Do prvega znanega stika z ljubljanskim trgovcem pride leta 1490. Dne 6. aprila sta sklenila pogodbo o ustanovitvi trgovske družbe Tomko Milatović, imenovan Lukačič, in klobučar Gregor Ratković. Gregor je vložil 300 ducatov, Tomko pa 284 ducatov. V pogodbi je bilo zapisano, da bo družba trajala »ad voluntatem partium«. Tomko bo kot traktator trgoval s kapitalom, kjer se mu bo zdelo ugodno. Dobiček ali eventualno izgubo si bosta razdelila na polovico. Iz teksta pogodbe ni razvidno, s kakšnim trgovskim blagom bo Tomko trgoval, v kakšno blago bo izkupiček investiral, niti kje bo trgoval. Selc iz marginalnih beležk, ki jih je notar zabeležil v zvezi z vračanjem kapitala oziroma v zvezi z likvidacijo družbe, dobimo jasnejši vpogled v poslovne družbe. Iz marginalne beležke, ki je bila vpisana 19. maja 1490, je razvidno, da je Gregor prejel na račun vloženega kapitala in dobička 42 ducatov. Dne 6. septembra 1490 pa objavljata družabnika likvidacijo trgovske družbe, vendar je ostal Tomko dolžan na račun kapitala in dobička še 21 in pol dukata. Teh 21 ducatov in pol je od 70 ducatov, katere mora Tomko dobiti »ab vno Marino Chramar de Gliubliana de ratione dicte societatis«. Če omenjenih 70 ducatov ne bi mogla izterjati od Marina, se Gregor obvezuje poravnati Tomku polovico škode na naslednji način: »ducatos trigintaquinque computando ducatos ducentosvigintitrium cum dimidio in dictis ducatis trigintaquinque«. Dne 24. decembra 1490 je bila družba likvidirana (cassa), kar dokazuje, da je tudi Marin poravnal svoje obveznosti⁴.

Oba družabnika Gregor in Tomko sta bila v omenjenem obdobju sicer v trgovskih poslih zelo aktivna. Na podlagi fragmentarnih podatkov lahko ugotovimo, da ustanavljata tudi z drugimi partnerji trgovske družbe. Gregor Ratković deluje predvsem v Dubrovniku; tu daje kredite⁵ ali pa kot »socius stans« vloga kapital v trgovske družbe.⁶ Iz pogodbe neke trgovske družbe je razvidno, da mora traktator z vloženim kapitalom trgovati na območju Dalmacije.

Mnogo bolj aktiven v sodelovanju pri trgovskih družbah je Gregorjev partner Tomko. Sodeluje skoraj vedno z istimi družabniki, največkrat se omenja Matko Ratković. Z njim je tudi solastnik ladje z nosilnostjo 120 starov. V te trgovske družbe Tomko običajno ne vloga svojega kapitala, ampak kot »socius tractans« trguje z vloženim kapitalom drugih partnerjev. Dvakrat je navedena tudi smer potovanja; enkrat splošno »per mare«, drugič pa konkretno »ad viam Segne«.⁷ Zelo verjetno je, da je Tomko pogosto potoval kot družabnik trgovskih družb proti Senju in Reki, ni pa izključeno, da ga je pot vodila do Ljubljane. V primorju ali celo v Ljubljani je prišel v stik z ljubljanskim trgovcem Maronom Kramarjem.

Marin Kramar ni bil v tem obdobju neznana oseba v Ljubljani. Od 1490 do 1514 najdemo njegovo ime večkrat zabeleženo v registru bratovščine sv. Krištofa v Ljubljani. Navedeni so zapiski o plačevanju njegovih prispevkov kot člana bratovščine. Ker je bil cehovski mojster, vodi tudi poslovanje bratovščine. Njegovo ime in priimek najdemo v različnih variantah: Marin Kramer⁸, Marin Kramer Khoroschitz⁹, Marinitz Khramer¹⁰, Marinicz zechmeister¹¹, Marinicz Karner (prečrtano Kramer — verjetno

⁴ Historijski arhiv Dubrovnik. Debita notariae, knj. 53, fol. 91^r

⁵ Ibid. knj. 50, fol. 170 — 25. IV. 1486, na krediti da 14 ducatov, ki pa jih bo dobil od dolžnika, ko bodo prodane njegove perle; knj. 60, fol. 146 — 2. XII. 1500, trije dolžniki iz Cernice se obvezujejo, da bodo poravnali dolg v višini 450 asper.

⁶ Ibid. knj. 50, fol. 165^r, — 8. IV. 1486, vloga 78 perperjev in 2 groša; knj. 52, fol. 58, — 11. X. 1488, vloga 117 perperjev.

⁷ Ibid. knj. 48, fol. 101^r — 6. IV. 1481, socius Marino Vlakuse Zivković vloži 30 ducatov; fol. 102^r — 7. IV. 1481, socius Matko Ratković vloži 123 perperjev; fol. 114 — 19. V. 1481, socius Matko Ratković in Stjepan Nikolić vložita 300 perperjev. Ladji (nosilnost 100 starov), ki je skupna last, poveljuje Tomko; fol. 134 — 7. VIII. 1481, socius ista vložita 350 ducatov. Tomko z 250 perperji trguje v Senju; knj. 48, fol. 13 — 12. VI. 1482, Matko Ratković vloži 200 perperjev, barka (120 starov nosilnosti), s katero plove Tomko, je skupna last; fol. 37 — 18. XI. 1482, Matko Ratković vloži 21 320 perperjev, smer potovanja Senj; knj. 51, fol. 153 — 16. VIII. 1487, socius Luka Đurđević vloži 100 perperjev.

⁸ Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku (GZL), VIII. zvezek, Register Krištofove bratovščine v Ljubljani 1489—1518, Ljubljana 1963, str. 7, 9 — 1494.

⁹ Ibid., str. 11 — 1489.

¹⁰ Ibid., str. 40, 45 — 1489.

¹¹ Ibid., str. 27 — 1489.

od Khoroschitz)¹², Marinetz an dem Newen markh¹³, Marinetz Karner an dem Newen plotz¹⁴. V urbarju nemškega viteškega reda v Ljubljani iz leta 1490 je navedeno, da ima v predelu cerkve sv. Janeza¹⁵ (zu sannd Johannis) »1 hofstat vnd 1 ackher«, od katerega plačuje 1 marko šilingov, in na območju hub pri sv. Janezu eno njlvo, od katere plačuje 32 šilingov.¹⁶ V urbarju vicedomskega urada na Kranjskem iz leta 1496 je zapisano, da ima Marinitz Kramer des Korosltz schuster aidem (samo na tem mestu se omenja njegov zet čevljar Korošec. Malo je verjetno, da bi od tega svojega zeta prevzel priimek Khoroschitz. Menim, da je bil po rodu Korošec), v zakupu desetino na Poljanah in Stepanji vasi (Polan und Diepaldsdorff), ki znaša 18 guldnov in 2 funta popra.¹⁷

V drugi polovici 15. stoletja začnejo dubrovniški trgovci prihajati po trgovskih poslih v slovenske dežele in navezujejo trgovske stike z našimi trgovci. Trgovci naših mest v tem obdobju niso posegali v trgovino na večje razdalje, ker so se jim postavile na pot razne ovire. Zato je malo verjetno, da bi se bili trgovci iz Maribora, Ljubljane ali Ptujja pojavili na dubrovniškem tržišču. Drugačen je bil položaj trgovcev v istrskih mestih, ki so se vključevali v trgovino na velike razdalje ter sodelovali v pomorski trgovini z drugimi partnerji. Trgovci iz istrskih mest postajajo obiskovalci dubrovniškega tržišča. Marko, sin Antona iz Poreča, je sklenil 24. junija 1491. leta kreditno pogodbo s sodarjem magistrm Laurentijem de Benuegnuta in mu dal na kredit 8 dukatov. Marko je torej upnik Dubrovčana. V tem primeru ne gre za blagovni, ampak za čisti denarni kredit (»mutuo et mutui nomine«)¹⁸.

Kupčijo precejšnje vrednosti je napravil 10. novembra 1491 v Dubrovniku Johannes Schiavuclus iz Plrana. Notar je registriral kreditno pogodbo, ki jo je sklenil z Dubrovčanom Nikolajem, sinom zlatarja Dabiše. Kot Johannesov porok je v zadolžnici vpisan Rados de Stephano patronus barche habitator Lesne. Johannes je dobil na kredit 2000 ovnovih kož in dve ponjavi za ladje (»pellum duarum millium montinarum et duarum celegarum«)¹⁹ v vrednosti 180 beneških dukatov. Dogovorjeno je bilo, da lahko Johannes izplača dolg v kakšni drugi denarni vrednosti, vendar po obračunu: »ad rationem librarum sex soldorum quatuor pro singulo ducato«. Johannes je v pogodbi potrdil, da je 2000 ovnovih kož in dve ponjavi prejel od Nikolajevega sorodnika Lovra, sina pokojnega Maroja Miljkovića. Johannes in njegov porok Rados s Hvara bosta dolg vrnila v 14 dneh po tem, ko bosta z ladjo s tovorom kož pristala »ad terram Vmagl partium Hystrie«. Če bi se zgodilo, da se dogovorjenega roka ne bosta držala, bosta morala plačati deset odstotkov zamudnih obresti, vse stroške, ki bi nastali v zvezi s terjatvijo in nastalo škodo. Iz marginalne beležke, ki je bila pripisana 29. januarja 1492, je razvidno, da je bil trgovski posel zaključen in poravnat. Lovre namreč potrjuje prejem 180 dukatov od Nikolaja, ta pa izjavlja, da jih je izterjal od Johanesa Schiavucla v Umagu.²⁰ Za Lovra Miljkovića je znano, da je že prej trgoval s kožami in svincem. Z Miglom Radosallcem je leta 1488 ustanovil trgovsko družbo. Lovre je vložil svoj delež »in pellibus duabus millibus centum quadraginta ducatos auri 180 et libris quinque millibus trecentis octuaginta plumbi ducatos auri 50«. Traktator Migl se je obvezal, da bo s kožami in svincom trgoval v Benetkah. V pogodbi je bilo posebej določeno, da bo od izkupička 180 dukatov investirjal v lan, ostalo pa v trgovsko blago, ki se mu bo zdelo najbolj primerno.²¹ 23. junija 1491 je Lovro vložil 71 dukatov v trgovsko družbo, v kateri se kot traktatorja omenjata

¹² Ibid., str. 14, 28 — 1508.

¹³ Ibid., str. 35 — 1513.

¹⁴ Ibid., str. 61 — 1514.

¹⁵ Milko Kos, Srednjeveška Ljubljana. Topografski opis mesta in okolice. Knjižnica »Kronika«, zv. 1, Ljubljana 1935. M. Kos ugotavlja, da je lega cerkve sv. Janeza označena blizu farne cerkve sv. Petra oziroma v njeni sosesčini. Meni, da je Vrhovnikovo stališče pravilno, da je stala cerkev ob stikališču današnje Vidovdanske in Trubarjeve ceste (str. 52, 53).

¹⁶ GZL XII zv., I. Urbar nemškega viteškega reda v Ljubljani 1490, str. 8, Ljubljana 1968.

¹⁷ Ibid., II. Urbar vicedomskega urada na Kranjskem 1496, str. 115.

¹⁸ Hist. arhiv Dubrovnik, Debila notariae, knj. 54, fol. 31^{II}.

¹⁹ Pojasnilo za izraz »celega«: glej: Grada za riječnik srednjevekovnog latiniteta Jugoslavije, br. 8, Zagreb 1964, str. 38 — celega, celiga = barearum tegumentum.

²⁰ Hist. arhiv Dubrovnik, Debila notariae, knj. 54, fol. 87^{II}—88.

²¹ Ibid., knj. 52, fol. 46, 6. IX.

Ratko Božidarevič in Sekulus Radovanović iz Cernice²². Predmet investicije sicer ni posebej omenjen, vendar lahko sklepamo, da sta njegova družabnika iz Cernice investirala 71 ducatov v kože. Iz drugih pogodb tega obdobja je znano, da so bili trgovci iz Cernice glavni dobavitelji živinorejskih proizvodov, mesa, volne in kož v Dubrovniku.²³

Dvig proizvodnje in tesna povezava naših dežel s tujimi tržišči sta v 16. stoletju še poživila in povečala trgovino, ki je bila z večine slovenskega ozemlja prvenstveno vezana na primorska mesta in Italijo. Zaledje teh mest, ki so bila središče neposredne trgovine in pomembni posredniki trgovine iz zaledja v Italijo in narobe, je v tem času segalo do Budima oziroma do turške meje, Prage in Dunaja in celo do južnonemških mest. Na drugi strani pa je trgovina z blagom iz zaledja šla ob obeh straneh Jadrana do Dubrovnika in Kotora oziroma do Barija in Brindizija. Poglavitna smer trgovine iz slovenskega ozemlja je bila pot, ki je po srednjem ozemlju vodila od severa čez Maribor oziroma od vzhoda čez Ptuj in Celje, Ljubljano in dalje v primorska mesta oziroma Italijo.²⁴ V poklicni trgovini v to smer je že zgodaj dobila prevladujoč položaj Ljubljana; bila je važno središče prehodne trgovine z žitom, krznom, kožami, železom in beneškim blagom.²⁵

V to trgovino je začel kmalu posegati tuj kapital. Konkurenca tujih trgovcev in njihovega premočnega kapitala, katera je od sredje 15. stoletja na splošno naglo rasla in se uveljavljala na slovenskih tleh, je trgovce naših mest omejevala na lokalno trgovino in povzročila delno ubojožanje meščanstva. To stanje je povzročila vrsta dogodkov, med njimi številne vojne, začetki turški vpadi in zlasti razvrednotenje denarja, ki je doseglo višek v letih 1456 do 1460. V slovensko zaledje so začeli tedaj prodirati tuj trgovci in trgovske družbe, ki so naglo izpodrivali domačine. Poseganje trgovcev in družb iz primorskih mest in iz beneškega ter drugega ozemlja Italije je postalo že proti koncu 15. stoletja vedno močnejše.²⁶

Proti takšnemu stanju in vedno močnejšemu posegu tujih trgovcev v trgovino v naših mestih so se mesta skušala na razne načine zaščititi. Za srednjeveška mesta in njihov gospodarski separatizem je karakterističen cel sistem omejitev, ki se razvije sčasoma za tuje trgovce v tako imenovano pravo tujcev. Važne so določbe cesarja Maksimilijana za Ljubljano. Leta 1503 je odredil na pritožbe notranjeavstrijskih meščanov proti Italijanskim, ogrskim in drugim tujim trgovcem več omejitev. Vsi ti trgovci, ki pridejo s svojim blagom iz Italije do Ljubljane, se morajo tu ustaviti šest tednov in ga ta čas prodajati le meščanom deželnoknežjih mest; drugim trgovcem ga ne smejo prodajati. Če pa ga v šestih tednih ne prodajo, ga lahko prodajajo tujcem, peljejo na svobodne letne sejme ali pa odpeljejo iz habsburških dežel. Ta določba ima predvsem namen onemogočiti tujcem direkten stik s konsumentom in direkten tranzit iz Italije v druge tuje dežele. Podobne določbe o skladiščenju (Niederlage) veljajo tudi za Ptuj. Posebej je navedeno, da morajo italijanski, ogrski in drugi tuj trgovci, ki bodo z volovskimi kožami in drugim blagom potovali iz Ogrske prek Ptuja, to blago uskladiščiti in tam ostati do prihodnjega sejma.²⁷ Na podoben način omejujejo poslovanje tujih trgovcev v Ptujju že posamezni členi ptujkega statuta iz leta 1376.²⁸

Ceprav pride do posameznih stikov dubrovniških trgovcev s trgovci v naših krajih že v drugi polovici 15. stoletja, je dubrovniška trgovina pri nas dosegla večji obseg šele v začetku 16. stoletja. To je obdobje izredne ekspanzije dubrovniške trgovine. V raznih predelih Balkana se povečuje število dubrovniških kolonij, dubrovniška

²² Ibid., knj. 54, fol. 31^{vv}.

²³ Ivan Božić, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, str. 285, Beograd 1952.

²⁴ Ferdo Gestrlin, Gospodarstvo in družba na Slovenskem v 16. stoletju. (Oris razvoja), Zgodovinski časopis, l. XVI, Ljubljana 1962, str. 15, 16.

²⁵ F. Gestrlin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja. Ljubljana 1955, str. 44.

²⁶ F. Gestrlin, Gospodarstvo in družba na Slovenskem, str. 17, 18; Isti, Trgovina slovenskega zaledja, str. 55, 56.

²⁷ Franz Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 62–64; GZL IV, Ljubljana 1959 — Listine mestnega arhiva Ljubljanskega 1471–1521.

²⁸ Franjo Veselko, Mestne pravice Ptuja iz leta 1376 — razlaga k besedilu statuta. Kronika slovenskih mest, VII. letnik, Ljubljana 1941, str. 15–19.

mornarica pa je po številu ladij in tonaži med prvimi v Evropi. Obenem prodirajo dubrovniški trgovci tudi na območje Slovenije, Hrvaške in Ogrske. Znan je podatek, da je leta 1504 poslala skupina dubrovniških plemičev (pripadniki rodbin Crijevičev, Gunduličev, Lukarevičev in Sorkočevićev) v Ljubljano raznih začimb v vrednosti okrog 5500 tolarjev. Samo na eni ladji, ki je leta 1501 krenila iz Dubrovnika proti Hrvaškemu primorju, je bilo natovorjenih 12.000 kilogramov popra.²⁹

Odlok cesarja Maksimilijana o obveznem skladiščenju trgovskega blaga v Ljubljani za šest tednov je brez dvoma močno prizadel dubrovniško trgovino v naših krajih. Najvarnejša in najkrajša pot na Ogrsko je v tem obdobju vodila prek Ljubljane in Ptuja. Turško prodiranje proti srednji Evropi in vojaški spopadi so namreč pomenili precejšnjo oviro za dubrovniško trgovino, ki je bila prej usmerjena na Ogrsko prek Beograda.

Dubrovniška vlada je na odlok cesarja Maksimilijana takoj reagirala. 27. januarja 1505 so poslali Dubrovčani pismo cesarju Maksimilijanu; pri tem omenjajo, da so prejeli Maksimilijanovo pismo z dne 15. septembra pretekelega leta, ki so jim ga izročili posebni Maksimilijanovi odposlanci. Vsebina tega pisma ni znana, verjetno pa je odgovor na dubrovniške pritožbe. V pismu, ki ga sedaj pošiljajo Maksimilijanu, pa zavzamejo Dubrovčani glede trgovanja v naših krajih naslednje stališče: Ker se pogosto dogaja, da prihajajo njihovi trgovci s svojim blagom v kraljestvo in kraje njegovega veličanstva in zlasti na ozemlje Ljubljane in Ptuja (et presertim ad terras Glubiane et Petovie), so izvedeli, da ti njihovi trgovci doživljajo v omenjenih krajih in ozemljih največje težave; prisiljeni so namreč v posameznih krajih podaljševati svoje bivanje za mesec in pol (coguntur enim in singulis locis moram trahere per mensem vnum cum dimidio), to pa povzroča izgubo časa in nemajhno škodo na blagu. Izguba nastane zaradi podaljševanja časa in zaradi novih in nenavadnih dajatev (ita quod cum temporis protractione et tum ex novis et inusitatis solutionibus). Zato se Dubrovčani obračajo na Maksimilijana s prošnjo, naj ne obremenjuje njihovih trgovcev s čezmernimi težavami, ki niso v skladu s običaji. Z njimi naj bi v krajih in pokrajinah njegovega veličanstva ravnali prijateljsko in naj bi uživali tiste ugodnosti in navade, kot jih uživajo vladarjevi podložniki. Na koncu prosijo, naj bi imeli dubrovniški trgovci prost prehod prek omenjenih krajev in pokrajin.³⁰

Iz same vsebine pisma lahko ugotovimo, da gre za precejšen obseg dubrovniške trgovine v naših krajih in da je glavna smer dubrovniške trgovine šla prek Ljubljane in Ptuja. Tu pa je naletela na razne ovire; podaljšana je bila ležarina in uvedene nove dajatve. Dubrovčani se med drugim borijo tudi za neovirano tranzitno trgovino. Na podlagi tega lahko sklepamo, da so prek naših krajev potovali za trgovskimi posli na Ogrsko in verjetno tudi na Hrvaško.^{30a}

Dubrovniška vlada se glede zaščite lastnih trgovcev obrača direktno na deželnega kneza. Meščani so skušali reševati svoje gospodarske koristi s pridobivanjem novih privilegijev zlasti proti tujcem in ponovnimi nastopi proti podeželski trgovini in obrti. Tuji trgovci in podjetniki pa so našli vso podporo pri deželnem knezu, ki je bil finančno pogosto odvisen od njih. Znali so izkoristiti denarno stisko deželnega kneza.

²⁹ Vuk Vlnaver, ocena knjige J. Tadić, Dubrovačka arhivska gradja o Beogradu, Istorijski časopis, knj. IV, 1952–53, Beograd 1954, str. 277; Isti, Dubrovačka nova ekonomska politika početkom XVII. veka, Anal. hist. instituta JAZU u Dubrovniku, g. IV–V, Dubrovnik 1955–56, str. 416.

³⁰ Hist. arhiv Dubrovnik, Litterae et comissiones, zv. 19, fol. 63–63^v. Zahvaljujem se na tem mestu Božu Otoropcu, višjemu arhivarju Mestnega arhiva v Ljubljani, ki mi je prepustil objavo tega pomembnega in zanimivega dokumenta. Ko je bil B. Otoropce leta 1950 v arhivski šoli v Dubrovniku, je med opravljanjem arhivske prakse v tamkajšnjem arhivu našel to pismo in ga prepsal. Neodvisno od njega sem tudi jaz leta 1967 izpisal to pismo, ker me je nanj opozoril arhivar dubrovniškega arhiva Zdravko Šundrića.

B. Otoropce je dal prepis tega dokumenta na razpolago Josipu Zontarju, ki ga je citiral v razpravi "Villach und der Südosten. Zur Geschichte der wirtschaftlichen und verwandtschaftlichen Beziehungen Villachs und seiner Bewohner zu Krain, dem Küstenlande und Kroatien bis zum Ende des 16. Jahrhunderts." 300 Jahre Villach – Neue Beiträge zur Stadtgeschichte, Villach 1960, str. 268; J. Zontar meni, da se je pritožila dubrovniška vlada pri Maksimilijanu zato, ker njihovi trgovci s svojim blagom na poti proti Ptuj in nazaj izgubijo preveč časa v Ljubljani. V opombi 23 ne navaja pravilnega datuma: namesto 27. 1. je 23. 1.

^{30a} Deloma so Dubrovčani uvažali na Ogrsko tekstil iz Benetk preko slovenskih in hrvaških krajev. Jorjo Tadić, Privreda Dubrovnika i srpske zemlje u drugoj polovini XV. veka, Zbornik filozofskog fakulteta u Beogradu, knjiga XI, Beograd 1968, str. 531.

Vse pritožbe mest proti podeželski trgovini in proti prodiranju tujega kapitala praktično niso prinesle večjih koristi.³¹ Cesar Maksimilijan je bil zaradi pritiska tujih trgovcev leta 1517 prisiljen skrajšati obvezno dobo skladiščenja v Ljubljani od šest tednov na tri dni, ker so se zaradi tega trgovci izogibali Ljubljane.³²

Navedel bi še nekatero druge podatke, ki govorijo o tem, da je bil Dubrovnik v 15. in 16. stoletju trgovsko povezan z našimi kraji. Železo, ki so ga tovorili iz naših krajev na Reko, so iz Reke izvažali v razne kraje, med drugim celo tja do Dubrovni-ka.³³ Kot glavni skladišči za lesno trgovino v 16. stoletju se omenjata Trst in Reka. Tja je bila usmerjena lesna trgovina iz Kranjske in Primorske. Les za gradnjo ladij je šel v Dubrovnik.³⁴

V 16. stoletju ni pomenila Ljubljana za Dubrovčane samo pomembno trgovsko po-stojanko in izhodišče za njihovo tranzitno trgovino, ampak tudi prehodno postojanko dubrovniških diplomatov na poti proti Dunaju. V novembru 1535 je sprejel dubrovniški senat več sklepov o kritju stroškov Hieronima Bunića, poslanca na dvoru kralja Friderika I. Habsburškega. 13. novembra je senat odobril 22 dukatov za prevoz z dve-ma tovnoma konjema in za enega vodjo »a terra Flumaris usque Libianam et a Lubiana usque Viennam«.³⁵

Fragmentarni podatki, ki sem jih našel v zgodovinskem arhivu v Dubrovniku, nam omogočajo, da si ustvarimo določeno sliko o delovanju dubrovniških trgovcev v naših krajih. Lahko trdimo, da je bil obseg dubrovniške trgovine pri nas precej večji, kot je razvidno iz virov. Zaradi oddaljenosti Dubrovčani verjetno niso sodelo-vali v kreditni trgovini in drugih tveganjih ter dolgoročnih trgovskih poslih. Razvijali so takšne oblike neposrednega trgovskega poslovanja, ki ni našlo poti v notarske knjige. Z objavo navedenih arhivskih podatkov sem skušal prispevati k obravnavi delovanja tujih trgovcev pri nas in hkrati prikazati nove dimenzije dubrovniške trgo-vine v drugi polovici 15. stoletja in v začetku 16. stoletja.

CONTACTS COMMERCIAUX ENTRE DUBROVNIK ET LES LIEUX SLOVÈNES DANS LA SECONDE MOITIÉ DU 15e ET AU DÉBUT DU 16e SIÈCLE

Résumé

Sur la base des données fragmentaires qu'il a trouvées dans les Archives historiques à Dubrovnik, l'auteur essaie de présenter un tableau de l'activité des commerçants de Dubrovnik en nos lieux dans la seconde moitié du 15e siècle et au début du 16e siècle. Le premier renseigne-ment connu sur l'activité d'un commerçant de Dubrovnik en nos lieux est de l'année 1441. Le commerçant de Dubrovnik Mihael Allegretti subit à Maribor un dommage d'un montant de 800 ducats, il s'adresse donc par lettre au roi Frédéric pour lui demander de lui réparer le dommage en liaison avec la perte de la marchandise. Le premier contact établi avec un commerçant de Ljubljana date de l'année 1490. Le commerçant de Dubrovnik Tomehus Milatovich avait alors une liaison d'affaires avec un certain Marin Kramar de Ljubljana. Tomko commerçait en effet au nom d'une société commerciale, dans laquelle son associé (socius) Gregorius Ratchovich avait placé 300 ducats. Marin resta redevable de 70 ducats à la société. Les commerçants des villes de l'intérieur de la Slovénie à cette période ne faisaient pas de commerce à de grandes distances, parce que divers obstacles venaient les contrarier. Par contre, la situation des commerçants des villes de l'Istrie était différente. C'est pourquoi ces commerçants deviennent des visiteurs du marché de Dubrovnik. Le 10. XI. 1490. Johannes Sehiavueius de Piran conclut à Dubrovnik un marché d'une valeur considérable. Un notaire a enregistré un contrat de crédit conclu avec lui par le commerçant de Dubrovnik Nicolaus quondam Dabissini aurlifici. Le garant (piceius) de Johannes fut Radus de Stephano patronus barehe habitator Lesine. Johannes obtint à crédit 2000 peaux de bœufs et deux housses pour bateaux d'une valeur de 180 ducats vénitiens.

Le capital étranger commença bientôt à pénétrer dans le commerce qui traversait le terri-toire slovène. La concurrence des commerçants étrangers et de leur capital prépondérant, qui s'accrut rapidement en général à partir du 15e siècle, limita les commerçants de nos villes au

³¹ F. Gestrin, Oris zgodovine Ljubljane od XVI. do XVIII. stoletja, Kronika, časopis za slo-vensko krajevno zgodovino, XI. letnik, Ljubljana 1963, str. 141; isti, Gospodarstvo in družba na Slovenskem, str. 18.

³² GZL, zv. IV, Ljubljana, 1959, 10. X. 1517.

³³ F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja, str. 185, op. 228, Reški arhiv — 1448 26. jul. Liber f. 354.

³⁴ Ibid., str. 193.

³⁵ Jovan Radonić, Aeta et diplomata Ragusina, knj. II/1, str. 364, CLI: Cons. rog. XLII. fol. 228.

commerce local et provoqua un appauvrissement partiel de la bourgeoisie. Les commerçants de nos villes essayèrent de diverses manières de s'assurer contre un tel état de choses et l'empêchement de plus en plus fort des commerçants étrangers. Important est le décret de l'empereur Maximilien de l'année 1530, qui ordonne aux commerçants qui viennent avec leur marchandise de l'Italie à Ljubljana, de s'arrêter ici pour six semaines et de ne vendre la marchandise pendant ce temps qu'aux citoyens des villes des principautés provinciales. Sans nul doute, ce décret sur le dépôt obligatoire des marchandises a fortement touché le commerce de Dubrovnik en nos lieux. Le gouvernement de Dubrovnik a aussitôt réagi au décret de l'empereur Maximilien. Le 27 janvier 1505, les habitants de Dubrovnik envoient une lettre à l'empereur Maximilien, dans laquelle ils se plaignent que leurs commerçants éprouvent les plus grandes difficultés sur le territoire de Ljubljana et de Ptuj. Du contenu de la lettre on voit qu'il s'agit d'une ampleur considérable du commerce de Dubrovnik en nos lieux et que la principale direction du commerce de Dubrovnik passait par Ljubljana et Ptuj. Les habitants de Dubrovnik s'opposent à ce dépôt prolongé de six semaines et à l'introduction de nouvelles prestations. Les citoyens de Dubrovnik luttent entre autre aussi pour un commerce de transit sans entraves.

Ferdo Gestrin

PRISPEVEK H GOSPODARSKI ZGODOVINI PTUJA V PRVI POLOVICI 16. STOLETJA

CONTRIBUTO ALLA STORIA ECONOMICA DI PTUJ NELLA PRIMA META DEL
SECOLO XVI

V poznem srednjem veku se Ptuj kaže kot zelo pomembno trgovsko mesto; ne samo kot središče lokalne trgovine, marveč tudi kot postojanka prehodne trgovine na velike razdalje od severovzhoda, zlasti iz hrvatskih in ogrskih dežel, proti jugozahodu v pristanišča Slovenskega Primorja, Benetke in še dalje v Italijo.¹ Na to vlogo kažejo tudi nekateri prometno-trgovski ukrepi Habsburžanov. Tako so npr. v 60-ih letih 14. stoletja skušali promet z najvažnejšim blagom med hrvatskimi in ogrskimi deželami ter Italijo speljati s prisilno potjo na Dunaj in so do tedaj uporabljano pot za to trgovino čez Ptuj izrecno prepovedali.² Na vprašanje, koliko se je ta prepoved resnično izvajala, trenutno še ni mogoče odgovoriti, vsekakor pa se je že od začetka 15. stoletja vedno bolj pozabljala in jo je vsakdanja praksa neprestano kršila. Pri tem so poleg domačih ptujskih trgovcev imeli zelo pomembno — celo odločilno vlogo — meščani drugih, predvsem kranjskih mest (med njimi na prvem mestu Ljubljane) in v vedno večji meri posegi tujih, tudi italijanskih trgovcev v prehodno trgovino na slovenskem ozemlju.³ Med mesti, ki so v tem stoletju trgovale s primorskimi mesti, je bil tudi Ptuj,⁴ kar kaže, da so Ptujčani neposredno posegali v trgovino proti morju. Tako je imel v tem času ptujski meščan Peter Maisner v Trstu tako živahne trgovske stike, da je moral tam držati svojega faktorja, Tomaža Curto po imenu. Trgoval je z zelo različnim blagom, v večjih množinah pa zlasti z govejimi kožami.⁵ Vsekakor je imel Ptuj med mesti slovenske Štajerske, ne glede na svojo trgovino proti severu z nemškimi deželami, tako kot izhodišče trgovine proti hrvatskim in ogrskim deželam kakor tudi kot središče prehodne trgovine iz teh območij proti morju najvažnejšo vlogo. V Ptuj so se zato že sorazmerno zgodaj, v 15. stoletju, usmerjali trgovci iz mest Tržaškega zaliva in Italije, ki so bili zainteresirani za prehodno trgovino. Še posebej pa se je njihovo število začelo povečevati od druge polovice 15. stoletja dalje. Iz tega časa je zanimivo omeniti družbo, ki so jo leta 1481 v Ljubljani sklenili trgovci Alojzij Marienzo »da S. Nicolo« ter Antonij Benintendi iz

¹ H. Pirchegger, *Geschichte der Stadt und Herrschaft Pettau im Mittelalter*, Jahresbericht d. Gymnasiums Pettau 34—35, 1902/3, 1903/4; Fr. Baš, *Historično-geografski razvoj Ptuja*, CZN 28 (1933); F. Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, Ljubljana 1965. Za prometno vlogo Ptuja v visokem srednjem veku prim. H. Hassinger, *Zollwesen und Verkehr in den österreichischen Alpenländern bis um 1300*, MIOG 73 (1955).

² Prim. F. Zwitter, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*, 1929, str. 59 sl.; A. Luschin-Ebenreuth, *Die Handelspolitik der österr. Herrscher im Mittelalter*, 1893, str. 17, 28; Isti, *Österreichs Anfänge in der Adria*, 1916, str. 10.

³ F. Gestrin, o. e. str. 40 sl., 142 sl.

⁴ Prav tam, str. 45 sl.

⁵ J. Cavalli, *Commercio e vita privata di Trieste nel 1400, 1910*, str. 166.

Bergama z Mihaelom de Prima iz Trsta z namenom, »da bi trgovali na področju Ljubljane, Ptuja in Radgone ter proti Ogrski.«⁶

Tudi Ptuj se je torej vključeval v splošni tok razvoja, kakor ga v tem času moramo v trgovini ugotavljati na večjem delu slovenskega ozemlja. Sprva so namreč trgovci iz slovenskih mest imeli trgovino s primorskimi mesti in z Italijo pretežno v svojih rokah in so tuji italijanski trgovci prihajali predvsem v obalna mesta Slovenskega Primorja in na Reko, kjer so menjavali svoje blago za tisto, ki je prihajalo iz zaledja. Le v manjši meri so prihajali globlje v slovensko zaledje. Toda že od okoli srede 15. stoletja se je začelo to stanje bistveno spreminjati. V notranjost posegajo poslej s svojimi, čestokrat mnogo močnejšimi kapitali, v vedno večji meri na eni strani trgovci iz primorskih mest, a na drugi strani trgovci iz Italije (ne samo iz furlanskih mest in Benetk, marveč tudi iz mest južno od Benetk, iz Lombardije in Toskane, iz Mark in Apulije). Italijanski trgovci so pri teh posegih v notranjost najprej zelo radi uporabljali zveze in posredništva meščanov iz mest Slovenskega Primorja in Reke, pri čemer je vloga Trsta neprestano rasla. Prav tako so se začeli tudi naseljevati v mesta na naši strani Jadrana. Toda že ob koncu 15. in zlasti v prvi polovici naslednjega stoletja posegajo v zaledje povsem samostojno, pogosto povezani v močne trgovske družbe z mnogo večjimi kapitali, a tudi z izkušnjami in tehniko trgovine kakor pa so z njimi razpolagali domačini. Prav tako so se začeli tedaj v večji meri naseljevati v slovenskih mestih v notranjosti pa tudi še dalje proti vzhodu in severovzhodu. Tako jih srečamo v tem času v Zagrebu,⁷ leta 1528 pa se omenjajo beneški trgovci tudi v Budimu.⁸ Štiri leta pozneje pa je neki potnik, verjetno doma iz Tržiča (Monfalcone), zabeležil tudi podatek, da je videl v Ptujju številne trgovce iz Firenc in celo Milana.⁹ Ptuj torej, katerega vloga kot središča prehodne trgovine se je v prvi polovici 16. stoletja še povečala, iz tega razvoja ni bil izvzet, še več, imel je v njem zelo važno vlogo. Konkretni podatki namreč zgornjo notico ne le potrjujejo, marveč podobno, ki jo daje, še razširjajo. Število italijanskih trgovcev, ki so v Ptujju občasno trgovali in izpodirivali domačine, je v tem času zelo poraslo. Prav tako pa se povečuje število tistih, ki so se v mestu naseljevali in postajali celo meščani, da bi si tako ustvarili ugodnejše možnosti za svojo trgovino v smeri proti Italiji.

Tako so do Ptuja in še prek njega in nazaj v tem času trgovali Ivan Berthuzzi (Berthozzi, Berthoss), ki je bil v najtesnejših stikih z Vincencem Buratellijem (Burathelli) iz Pesara,¹⁰ Draghi (Aldrago) Picardo, povezan z istim pesarskim trgovcem pa tudi z Nikolajem Steinerjem iz istega mesta,¹¹ Francesco de Fin,¹² Francesco Rizzo¹³ in člani trgovske hiše Marcenze (Marcnzi),¹⁴ povezani z V. Buratellijem, vsi iz Trsta. Iz Reke so poleg domačinov (Nikolaja Nošica, Bartola in Juraja Beletiča, Žvana Margranića, Nikolaja Jurkovića, Tomaža Jacomina idr.) prodirali v notranjost npr. Andrej in Nikolaj Ferdutz iz Ancone, znani veletrgovci, ki je trgoval tudi v Ljub-

⁶ »de fare merchantia in le parte de Lubiana, et de Petovio et de Rachispurch et verso la Ongaria«, P. Kandler, CD¹ — 1481 febr. 13.

⁷ Monumenta historica Liberae regiae civitatis Zagrabiae (MHCZ) 14 (1932) str. 138, 203; glej še J. Zontar, Drobeč registra ljubljanskega nakladniškega urada iz leta 1544, Kronika 16, (1963), str. 23 sl.

⁸ F. Rački, Izvodi za jugoslavensku povest iz dnevnika Marina ml. Sanuda za g. 1526—1533, Starine 15 (1883), str. 197.

⁹ Brancalupo Giovanni Marla da Monte Falcho, Vagglio da Roma a Napoli, B. N. Marciana — Benetke It. VI 80 (6767) f 67, cit. po V. Vinaver, Istorija novca i cena u jugoslovenskim pokrajinama u 16 do 18 veka (rokopis za Srbsko akademijo znanosti in umetnosti).

¹⁰ Archivio di Stato — Pesaro (ASP), not. knj. Fattori 20/35 f 71' sl., 72' sl., 73 sl., 350.

¹¹ Prav tam, not. knj. Fattori 20/30 f 155, 155', 193 sl., 233' sl.; 20/32 f 55 sl., 230; 20/34 f 64, 217 itd.; 20/35 f 55, 64, 70', 71 itd.; 20/36 f 35 sl., 42', 71', 77' itd.; 20/37 f 243 bis, 304' sl., 308' sl. itd.; 20/38 f 323 sl., 331' sl., 90' sl.; 20/39 brez paginacije — 1545 maj 12 in junij 3. Njegov sin je postal ljubljanski meščan.

¹² Prav tam, not. knj. Fattori 20/35 f 300' sl., 494' sl.

¹³ 12a Prim. J. Zontar, o. c., str. 34.

¹⁴ Gre za Alojzija, njegovega sina Nikolaja in Gabriela Marenza, ki so trgovali s kožami z V. Buratellijem. Prva dva se pogosto omenjata tudi v Ljubljani (MALJ — Cod I/2 f 23, 23', 24, 24' itd.). ASP — not. knj. Fattori 20/30 f 16' sl., 253' sl., 308 sl., 493' sl., 495' sl.; 20/31 f 198 sl., 320' sl., 321' sl., 322 sl., 424 sl.; 20/35 f 34', 57' sl., 85' sl., 86 sl., 87' sl., 94' bis, 98 bis, 99 bis, 110 bis, 151' sl., 273' sl., 284' sl., 285' sl., 301 sl., 306 sl., 338' sl., 525 sl.

ljani,¹⁴ Bernardo Comeli, katerega prokurator na Reki je bil Luka Spečerič,¹⁵ Francesco de Frati, ki je bil leta 1546 že reški meščan,¹⁶ Batist Carminel iz Ferma, pozneje tudi reški meščan,¹⁷ Gbielmo Francesco iz Pesara,¹⁸ Tradello (Bartholomeo) Pompeo (de Pompeis) iz Pesara, družabnik Nikolaja Steinerja in povezan s trgovskimi vezmi z mnogimi trgovci iz slovenskih dežel,¹⁹ Danado de Rossy, ki je bil po rodu iz Bergama,²⁰ Ferdinand de Spangna, verjetno iz Brindisija,²¹ in drugi. Prav tako številni so bili italijanski trgovci in trgovske hiše, ki so prek Trsta, morda tudi prek beneškega Kopra segli v svojem trgovskem poslovanju do Ptuja in prek njega. Med take trgovce v Ptuj moremo šteti znanega beneškega meščana Gašperja della Vecchia, ki je opravljal trgovske posle v Carigradu, Solunu in Atenah. Trgoval je na debelo tudi s kožami, ki so prihajale prek Ptuja iz ogrskih in hrvatskih dežel v Pesaro, kjer je za njegov račun (s kožami in drugim blagom) trgovala trgovska hiša Pex.²² Iz Benetk so v istem času trgovali v Ptuj še Zanetto de Alexandris, ki je bil tudi povezan s Pesarom,²³ Alojzij Stella, po izvoru morda iz Ancone,²⁴ verjetno tudi Aleksander Bombasari²⁵ in drugi. Iz Bergama oziroma Brescie so prihajali v Ptuj — in seveda v slovenske dežele — člani trgovskih hiš Maffette (Maffet, Moffet itd.), Lanthieri in Moscon; člani teh rodbin so se v precejšnjem številu tudi naselili v naših deželah. Iz severne Italije je bil tudi Janez Krstnik Valvasor, ki je bil nekaj časa ljubljanski meščan ter je prek Ptuja trgoval s kožami v Pesaro, kjer je bil v poslovnih stikih z Nikolajem Steinerjem in Tradelom Pompeo.²⁶ Morda je sem štel marsikoga izmed tistih italijanskih trgovcev, ki so leta 1544 prek Ljubljane — vsekakor iz Ptuja — tvorili kože proti Italiji in plačali v Ljubljani zanje naklado.²⁷ Vsekakor so prihajali v Ptuj, bodisi sami ali njihovi družabniki in uslužbenci, člani pesarske rodbine Petra Andreja Planosi in Mariana Luparini ter še mnogi drugi.²⁸

¹⁴ Oba sta trgovala med drugim z Reko. Nikolaj je morda istoveten z Nicolo Ferduel (Verducl), ki se leta 1525 in nato 1532 označuje kot reški meščan (DAR — Liber clv. II f 7 — 1525 marec 17; »Nicolo Ferduel d'Anchona et elvis Fluminis«; AS, Slan, arhiv F 281 — 1532 f 1037/50). Vsekakor sta oba iz Reke trgovala tudi po slovenskem zaledju in se Nikolaj imenuje tudi v Ljubljani (npr. MALJ — Cod. I:2 — 1523 f 63^r, 63, 98).

¹⁵ DAR — Liber clv. II f 4 — 1525 febr. 16, glej še f 11' in 34'.

¹⁶ Frati v Italiji je njegov rojstni kraj. Trgoval zlasti z Reko in od tam v notranjost. V letu 1546 se omenja kot reški meščan ter je tudi tod vzdrževal zveze z Ancono. Prlm. S. Gigante, Flume nel secolo XVI, 1918, str. 159; Archivio comunale Ancona (ACA) — Imposte, cart. 353 f 98' — 1552 junij 22.

¹⁷ Ze leta 1525 je prebivalec Reke, pozneje meščan. Trgoval je s Trstom in dalmatinskimi mesti, s Pesarom, Ancono in Benetkami. DAR — Liber clv. II f 10 — 1525 april 22; ASP — not. knjiga Fattori 20/38 f 186' — 1544 maj 8; ACA — Dogana, cart. 507 (oz. 126) f 79 — 1551 avgust 8; S. Gigante, o. c., str. 159; G. Kobler, Memorie per la storia della liburnica città di Flume III, 1896, str. 150 sl.

¹⁸ Član mestnega sveta v Pesaru, trgoval tudi v Ancon; Archivio comunale Pesaro (ACP) — Elenco de cosinglieri 451 I a 26 f 11 — 1537; ACA — Imposte 1562, cart. 353 f 64 — 1562 maj 14.

¹⁹ Trgovala sta tudi z mnogimi ljubljanskimi meščani, kot npr. z Markom Stettnerjem in Francem Mosconom; ASP — notarske knjige Fattori 20/32, 20/34, 20/35 ldr.

²⁰ Bil neko dobo prebivalec in meščan Reke (Ser Donatus de Rubels bergamensis elvis et habitator Fluminis). V Ljubljani trgoval z Janžem Wellhamerjem. S. Gigante, o. c., str. 110, 160, 161 sl.; F. Gestrin, o. c., str. 161; R. Barballé, Pomorstvo Rijeke i Hrvatskog Primorja. Pomorski zbornik 2 (1962), str. 1549; J. Zontar, Kronika 16 (1963), str. 35, 41.

²¹ Archivio Arcivescovile Brindisi (AAB) — Battesimi 1409—1553 — 1546 jan. 2 in junij 4.

²² Na veliko trgoval s kožami tudi v Pesaru, kjer je bil v trgovskih stikih še z N. Streinerjem, Bartolomejem de Pompels. Povezoval se je tudi s ptujskimi Maffette in J. K. Valvasorjem še preden je postal ljubljanski meščan. ASP — not. knj. 20/30 do 20/38; J. Zontar, o. c., str. 42.

²³ ASP — not. knj. Fattori 20/34 f 255' — 1541 jun. 20; 20/35 f 34 sl., 55; 20/36 f 143, 143', 144'.

²⁴ ASP — not. knj. 20/31 f 112 sl. — 1539 nov. 29.

²⁵ ASP — not. knj. 20/32 f 467 sl. — 1540 sept. 28; DAR — Liber clv. III f 147' — 1545 maj 9.

²⁶ V letih 1547—1551 je bil meščan v Ljubljani; 17. sept. t. l. je odgovoril svojo meščansko pravico z motivacijo, da so se njegove zadeve obrnile v drugo plat. ASP — not. knj. Peponi 22/5 f 117' — 1534 sept. 26; not. knj. Fattori 20/35—20/38; V. Fabjančič, Ljubljanski sodniki in župani I (tiskopis v MALJ), str. 237; J. Zontar, o. c., str. 42.

²⁷ J. Zontar, o. c., str. 33 sl.

²⁸ Šteti jih je Ireba med tisle lrgovce v Pesaru, ki so v tem obdobju trgovali s kožami v zelo velikih količinah; ASP — not. knj. Ambrosi 33/4 (julij 1513—1520), 38/6 (dec. 1521—1523 febr. 2), 38/22 (1519), 38/23 (1520—1522), 39/24 (1521—1524). Toda v Pesaru je v tem času vsaj še kak duet trgovcev, ki so med drugim trgovali tudi s kožami; mesto se kaže kot važno središče te trgovine. Med trgovci, ki so trgovali v njem s tem blagom, je tudi Hieronim de Bucharo, torej iz Bakra. Pri tem se je vezal s Tržačanom Draghiem Picardo, njegov italijanski družabnik pa je bil Gabrielis de Gabrielis iz Bergama. Trgovske zveze je imel tudi z Andrejem Foresto. Kože,

Posebej nas tu zanimajo seveda tisti italijanski trgovci, ki so se v prvi polovici 16. stoletja v Ptuj u naselili in so nato kot ptujski prebivalci oziroma meščani trgovali proti Italiji. Na prvo mesto je postaviti že omenjene trgovske hiše iz Bergama in Brescie. Iz rodbine Maffette sta bila ptujska meščana vsaj Janez Krstnik in Venturini, ki je užival še poseben ugled.²⁹ Toda v Ptuj so trgovali tudi Markantonij Maffet in njegov nečak, dalje Janez Marija Maphette in Ranaldus Maffette. Kakšne so bile medsebojne sorodstvene vezi omenjenih, ni mogoče reči. Vsekakor sta bila Janez Marija in Venturin brata,³⁰ zelo verjetno tudi Markantonij. Njegov nečak in verjetno sin Janeza Marije pa bi bil morda Janez Krstnik, ptujski meščan. Nobenih podatkov nimamo o Ranaldu Maffettu. Med člani rodbine Moscon je v Ptuj trgoval Franc Moscon, ljubljanski meščan,³¹ a ptujska meščana sta postala Aleksij Moscon, poznejši plemič in lastnik posesti v Istri, in Apolonij Moscon. Po Zontarju se je rod Mosconov priselil iz severne Italije.³² Po podatkih, ki z njimi razpolagamo, pa bi mogli glede izvora te rodbine soditi dvojce. Morda so bili iz Bergama, kjer je bil Janez Marija Maffette prokurator Franca Moscona, tedaj že ljubljanskega meščana. S tem se potrjuje Zontarjevo mnenje. Morda pa izvirajo tudi iz Pesara, kjer se leta 1528 omenja Marc Antonius Muschon, ki je verjetno istoveten z Antonom Mosconom, ki se pogosto omenja v slovenskih deželah,³³ sinom trgovca Viljema Muschona iz Brugge v Flandriji.³⁴ Vsekakor se v Ljubljani že od leta 1522 omenja Inocent Moscon, ki je pet let pozneje postal tudi ljubljanski meščan, kar je bil, kakor smo že rekli, tudi Franc Moscon, morda Inocentov sin in brat Boštjana in Bernarda Moscon.³⁵ V kakšnih sorodstvenih odnosih do njih sta bila ptujska meščana Aleksij in Polonij ter Ivan in Kristof Moscon, ki se omenjata na Reki, ne morem reči.³⁶ Mosconi so se že pred koncem 16. stoletja dvignili v plemstvo in je ena veja imela v posesti Ortnek.³⁷ Tudi bogata italijanska družina Lantherijev, katere člani so se v tem času naseljevali po slovenskih deželah, je imela svojega zastopnika v Ptuj. To je bil Sigmund Lantheri, ki se leta 1545 omenja kot prebivalec Ptuja.³⁸ Rodbina je izšla iz Brescie in prvi njen član, ki je na debelo trgoval s kožami po Slovenskem, je bil Jakob Lantheri, ki je bil leta 1521 morda ljubljanski meščan.³⁹ Med mesti, kjer je imel svoje postojanke, sta bila tudi Ancona in Pesaro. V Pesaru je imel daljšo dobo svoje prokuratorje oziroma faktorje, ki so zanj trgovali tudi s kožami, ki so prihajale prek Ptuja v Italijo. Toda Jakob je bil že pred letom 1519 prokurator Antona Lantherija, ljubljanskega meščana,⁴⁰ pa tudi vdov ljubljanskih meščanov Janeza in Lenarta Glanhoferja ter Lenarta Praunspergerja, ki so trgovali ali pa vsaj imeli trgovske zveze v Pesaru, Fanu,

s katerimi je trgoval, so bile vsaj deloma tudi iz slovenskih oz. hrvatskih in ogrskih dežel. kakor kaže podatek v ljubljanski nakladniški knjigi. ASP — nol. knj. Peponi 22/6 f 2' — 1532??; nol. knj. Ambrosi 38/1 — 32; nol. knj. Fattori 20/30 — 38; J. Zontar, o. c., str. 34. Toda med trgovci, ki so s svojim kapitalom in špekulacijo prodrli v slovenske dežele, so bili tudi Vicenzo Speza iz Ferma in Piero Pol iz Vidma (Udine) ter njegovi družabniki, o katerih posebej govori priložna kranjskih mesl iz 1526. leta (glej op. 38).

²⁹ J. Zontar, o. c., str. 33 sl., 40.

³⁰ ASP — nol. knj. Fattori 20/34 f 528 sl. — 1541 okl. 26: Joannes Maria Maffella se označuje kot «mercator de Sourc (Scure??) dilec. bergamensis namquam frater... domini Venturini Maffette, ciuis Petouie».

³¹ J. Zontar, o. c., str. 40.

³² J. Zontar, o. c., str. 40.

³³ Prav tam.

³⁴ ASP — nol. knj. M. Milloni 10/11 f 144 — 1528 april 18: «... cgregius vir et mercator domini Gulielmi Muschon de Bruges...»

³⁵ J. Zontar, o. c., str. 40.

³⁶ DAR — Liber civ. III f 287, 330.

³⁷ Prim. J. Zontar, Zgodovina mesla Kranja, 1939, str. 160, 194, 392.

³⁸ ASP — nol. knj. Fattori 20/39 — 1545 jan. 19: «... mercator ci nunc habitator Petouie...» Glej še prav tam nol. knj. Peponi 22/6 f 34 — 1532 april 18.

³⁹ ASP — nol. knj. Ambrosi 38/3 f 309 sl. — 1519 jan. 10 (Jacobus de Lantherijs de Brixla); 38/22 f 132 — 1519 jul. 10 («Dominus Jacobus de Lantherijs quondam scr Jacobl de Parallo ciuis Bresle...»). Leta 1521 se označuje z «de Lublana» in je v Pesaru z enim svojih bralov, Janezom Krstnikom, prodal dva dela marcellane, ki jo je imel skupaj s Francem Dubrovčanom (nol. knj. Ambrosi 38/5 f 37 sl. — 1521 marec 5). Toda že od leta 1523 se zopet označuje kot «mercator de Brixla».

⁴⁰ Ta je že leta 1518 v Anconl z Andrejem Carli iz Pesara, a tedaj prebivalec Ancone, in drugimi družabniki dobil poseben privilegij za lrgovanje v meslu (ACA — Dazl delle merci 52 VII 1518 Memb 64).

Anconi in Urbinu.⁴¹ Po Jakobovi smrti leta 1530 je postal brat David njegov glavni dedič.⁴² Anton Lantheri pa je nadaljeval živahne trgovske zveze z Italijo. Imel je svoje faktorje v Benetkah⁴³ in v Pesaru,⁴⁴ posloval pa je tudi prek Gorice v severno Italijo.⁴⁵ Z njim je bil poslovno povezan tudi Sigmund Lantheri. Ta je leta 1532 samostojno trgoval s kožami v Pesaru, kjer se je označeval kot prebivalec. Toda istega leta je bil tudi prokurator Davida in Antona Lantheri ter je za svoja principala posloval v istem mestu.⁴⁶ V letu 1538 je prebival v Gorici in trgoval s pesarskim meščanom in veletrgovcem Streinerjem, bil pa je v tesni zvezi tudi z Draghiem Picardo, za katerega je, hkrati s svojimi, pošiljal kože v Pesaro. Tudi leta 1545, ko se Sigmund označuje kot ptujski prebivalec, je še vedno trgoval s tem mestom. Tedaj je bil njegov poslovni partner pesarski meščan in trgovec Serafin Ciarlatinus.⁴⁷

Tudi Jakoba Martinengo (Martinenghi) moremo morda šteti v grupo italijanskih trgovcev, ki so se v tem času naselili v Ptuj. Vsekakor je bil že v 30-ih letih ptujski meščan in je prek Reke, kjer se omenja v mitninskih knjigah,⁴⁸ in prek Ljubljane trgoval z Italijo.⁴⁹ Isto vsekakor velja tudi za Valentina Piero, ki so ga imenovali tudi Olasz Peter — Italijan Peter in ki se je prek Ljubljane usmeril v Ptuj, kjer je postal meščan.⁵⁰

Vsi ti in seveda tudi še drugi trgovci so v veliki meri spravljali v svoje roke zlasti trgovino z najpomembnejšimi vrstami blaga prehodne trgovine v Ptuj. Med njimi je zlasti poudariti živino, razne kože in kožuhovino ter žito. Ptuj je bil na slovenskih tleh v tem času vsekakor eno od najpomembnejših središč trgovine z živino in s kožami. Ze leta 1430 se je npr. neka ptujska meščanka pogodila za dobavo 2000 volovskih kož iz Segedina, ki so bile vsekakor namenjene proti primorskim mestom.⁵¹ Kože in živina so bili tudi v prvi polovici 16. stoletja zelo važen predmet trgovine proti Italiji, o čemer pričajo tudi podatki ljubljanskega nakladniškega registra iz leta 1544.⁵² Prav o trgovini s kožami moremo dati nekoliko bolj podrobne podatke za zgoraj našete ptujske meščane že pred tem letom. Našel sem jih v državnem arhivu v Pesaru, mestu, ki je bilo s trgovino tesno povezano s slovenskimi deželami in je postalo eno od važnih središč prometa s kožami iz slovenskih, hrvatskih in orških dežel v tretjem in četrtem ter deloma v petem desetletju 16. stoletja. Tako so v Pesaru za račun Venturina Maffete v letih 1540-43 samo v obliki kreditne trgovine prodali 5196 kož v skupni vrednosti 5358 skudov 34,5 bolonjina (to je za okoli 10.700 goldinarjev),⁵³ za Aleksija Moscona v letih 1531-34 in nato zopet v letih 1538-41 v celoti na kredit 3920 kož, 46 bal (vsaka bala ok. 10 kož) in 4087 liber kož (tj. 123 kož) za vrednost 2471 skudov 7 bolonjinov in 1791 dukatov po 21 grošev vsak,⁵⁴ za Sigmunda Lantherija v letu 1532 na kredit 4 bale in skupaj z Antonom Lantherijem še 11 1/2 bale ter 80 kož v skupni vrednosti 225 skudov in 35 bolonjinov, dalje v letu 1538 od 26. do 31. avgusta 264 kož v vrednosti 313 skudov in 2 bolonjina in v letu 1545 v eni kupčiji za 44

⁴¹ ASP — not. knj. Ambrosi 38/22 f 132 — 1519 jun. 10.

⁴² Prav tam 38/23 f 11 sl. — 1532 april 12.

⁴³ Leta 1527 je poslal družabnika V. Praunspargarja v Benetke s kožami, ki naj bi jih izročil njegovemu faktorju Hieronimu Passini. Praunspargar pa je bil v Benetkah kar 55 dni in je zahteval od Lantherija plačilo za vse dni (po dogovoru za osebo in konja po 2 dukata na teden) MALJ Cod 1/2 f 6 — 1527 okt. 16.

⁴⁴ To sta bila Nikolaj Franceschini iz Urbina in Konstantin Thomodeli iz Gubbio. ASP — not. knj. Ambrosi 38/16 f 170 sl. — 1530 jun. 22; f 172 sl. — 1530 jun. 22.

⁴⁵ V Gorici je zanj opravljal notarske posle Jakob Florij de Portugaljo, javni notar v Gorici. — ASP — not. knj. Ambrosi 38/30 f 93 sl. — 1532 jan. 5.

⁴⁶ ASP — not. knj. Peponi 22/6 f 34 — 1532 april 18.

⁴⁷ ASP — not. knj. Fattori 20/39 — 1545 jan. 19.

⁴⁸ AS vie. arhiv F 1/74 f 9' — 1537 febr. 25.

⁴⁹ ASP — not. knj. Fattori 20/38 f 335 sl. — 1544 avg. 12; J. Zontar, Kronika 16, str. 34, 40.

⁵⁰ J. Zontar, o. e., str. 42.

⁵¹ B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda III, 1956, str. 14.

⁵² J. Zontar, o. e. str. 33 sl.

⁵³ ASP — not. knj. Fattori 20/32, 20/34, 20/35, 20/36 in 20/37: skud je veljal 2 ren. goldinarja.

⁵⁴ ASP — not. knj. Peponi 22/4 in 22/5 ter Fattori 20/30 in 20/31.

dukato po 21 grošev,⁵⁵ a za Jakoba Martinengo 12. avgusta 1544 na kredit 53 kož v vrednosti 66 skudov in 7,5 bolonjina.⁵⁶

Vsi ti ptujski trgovci (in v precejšnji meri tudi njihovi zgoraj naštetih sorodniki) so bili v poslovnih stikih le s pesarskim veletrgovcem in plemičem Nikolajem Streinerjem in njegovim družabnikom Bartolomejem de Pompeis. Med ptujskimi in pesarskimi partnerji so odnose urejale posebne pogodbe, sklenjene za daljši čas. Naloge so bile razdeljene tako, da so v Ptuj na naseljeni trgovci pošiljali — večinoma prek Trsta — kože v Pesaro. Pri tem so se tudi sami povezovali z družabniki. Tako je Venturin Maffete občasno sodeloval s Francem Mosconom in njegovimi družabniki, pa tudi z Gašperjem della Vechia iz Benetk; Anton Moscon se je povezoval s slednjim in J. K. Valvasorjem; Sigmund Lantheri je bil v trgovini proti Pesaru nedvomno družabnik Draga Picarda iz Trsta oziroma svojega sorodnika Antona Lantherija.⁵⁷ Nikolaj Streiner in njegov družabnik pa sta se na drugi strani zavezala, da bosta pod določenimi pogoji zanje prodajala poslane kože, ob zaključku pogodbenega doba, ki je trajala tudi dve leti pa napravila obračun z vso dokumentacijo. Zaradi tega sta dajala vse na kredit sklenjene kupčije zapisati v notarske knjige, s čimer se nista zavarovala samo proti dolžnikom, marveč tudi v odnosu do svojih partnerjev v Sloveniji. Zadolžnica je imela stalno formulo, s katero je kupec dolžnik priznal svoj dolg Streinerju in družabniku kot prodajalcema za račun (de ragione) ptujskega trgovca, lastnika kož. Večji od kreditnega je bil vsekakor gotovinski promet s temi kožami, vendar ni nikjer podatka, ki bi nakazoval, kako so ga izkazovali pri obračunih.

Kože so pesarski trgovci, kakor kažejo podatki o kreditni trgovini — verjetno velja ugotovitev le zanj — prodajali praviloma v samem mestu in so ponje prihajali iz drugih krajev večji ali manjši trgovci ali razni obrtniki, zlasti usnarji in čevljarji, in drugi neposredni potrošniki, tudi ladjarji. Ozemlje, ki ga je zajela ta trgovina s kožami, je bilo izredno veliko, saj ni zajelo samo Mark, marveč tudi Umbrijo, Emilijo in Romanjo ter deloma Toscano in prodiralo proti Rimu. V Markah je šla v desetine mest in krajev, ki jih tu ne gre naštevati, a v drugih pokrajinah npr. v Forlì, Caseno, Città di Castello, Arezzo, Monte S. Savino, Terni in drugam.

Iz navedenih konkretnih podatkov o množini kož, ki pa so glede na dejanski promet sorazmerno zelo skromni, moremo vsekakor sklepati, da je bila ta trgovina z različnimi kožami (govejimi, predvsem volovskimi, in konjskimi; neobdelanimi in tu razstrojenimi) prek Ptuja zelo obsežna. Prav tako pa tudi, da so morali vsi, ki so se z njo ukvarjali, razpolagati z večjimi kapitali, saj so morali po pogodbi na svoj denar, kolikor jim pesarski partnerji niso pošiljali v zameno svojega blaga, čakati tudi daljši čas, lahko tudi do konca pogodbe. Prav tako pa se ob pesarskem primeru pokaže, da je bilo tržišče za te vrste blaga v Italiji izredno razsežno in da so bile kože zelo pomembno trgovsko blago. Nič manj, tako sodim, pa se pri trgovini iz slovenskih dežel proti Italiji ne odkriva tudi vloaga Ptuja v prehodni trgovini prve polovice 16. st.

V tej luči in seveda na podlagi še mnogih drugih podatkov, ki jih v tako zasnovano razpravo ni bilo mogoče pritegniti, se nam tudi pritožbe meščanov in mest na slovenskem ozemlju proti tujim trgovcem, ki jih deloma že poznamo, pokažejo v povsem drugi razsežnosti. Prodiranje tujih trgovcev in s tem tujega kapitala v slovenske dežele od konca 15. in zlasti od prvih desetletij 16. stoletja dalje, med katerim italijanski vsekakor igra zelo pomembno vlogo, je že zgodaj sprožil odpor in protest pri domačinih, najprej na Kranjskem, nato pa tudi v drugih deželah. Pri tem je seveda prihajala do izraza zlasti korist tistih mest in meščanov, ki so bili zaradi posega tujcev najbolj prizadeti. Na Kranjskem je bila to vsekakor Ljubljana in njeni trgovci, na slovenskem Stajerskem pa Ptuj.

Tako so se kranjska mesta in trgi že leta 1526 v skupni pritožbi deželnemu knezu pritoževali proti nastalemu stanju, ki je porušilo prejšnjo prakso in razmerja.⁵⁸

⁵⁵ ASP — not. knj. Fallori 20/30 f 301 sl.: 302 sl.: 307 sl.: 314' sl.: not. knj. Peponi 22/6 f 34 — 1532 apr. 18, f 8 — 1532 jan. 25, f 8' — 1532 jan. 27, f 12 — 1532 febr. 17; not. knj. Fattori 20/39 — 1545 jan. 19.

⁵⁶ ASP — not. knj. Fattori 20/38 f 335 sl.

⁵⁷ ASP — not. knj. Fattori 20/30 f 301 — 1538 avg. 26; not. knj. Peponi 22/6 f 8 — 1532 jan. 23.

⁵⁸ DAD — Österreichische Landtage, Steiermark, Kärnten und Krain F 18353, za leta 1522 do 1570. Podalek mi je dala na razpolago dr. Marija Verbičeva, ki se ji ljudi na tem mestu zahvaljujem. Prim. še B. Grafenauer, o. e., str. 17.

Uvodoma so ugotavljali, da so pred kratkim deželo preplavili številni tuji trgovci, ki poprej niso prihajali vanjo s svojim blagom oziroma po tukajšnje blago, pač pa so dotlej domači, zlasti ljubljanski trgovci potovali s svojim blagom v tuje kraje, kraje teh trgovcev in z njimi trgovali.⁵⁹ Če pa je že kateri prišel s svojim blagom ali pa ga je želel kupiti v deželi, je prišel zlasti v Ljubljano.

Pritožba je tuje trgovce delila v dve skupini, v tiste, ki so prihajali s severa, iz nemških dežel, in v tiste, ki so prihajali iz italijanskih krajev ter je vsako skupino posebej obravnavala tudi glede na blago, ki je bilo predmet njihovega posega v slovenske dežele. Nemški trgovci, Svabi, Bavarci in Salzburžani — kakor pravi pritožba — so začeli v veliki meri potovati prav do morja, v Kočevje in tamkajšnje kraje in na veliko kupovali kožuhovino (Rauchenwarn); ne hodijo je pa več kupovat v Ljubljano. To pa prinaša, ugotavlja pritožba, škodo vsem, ki trgujejo s tem blagom na debelo ali na drobno, prav tako pa tudi krznarjem. Odkar so namreč začeli tuji trgovci potovati po deželi in nakupovati samo z gotovino, so se zelo povišale cene temu blagu in kranjski trgovci mimo njih ne morejo ničesar kupiti. Od takega stanja ima škodo tudi deželni knez in ne samo meščani, trdi dalje pritožba, saj ima manjše dohodke od mitnin. Tuji trgovci namreč ne prinašajo v deželo blaga, marveč le gotovino ter zaradi tega plačujejo mitnino samo od blaga pri izvozu. Pa tudi tovarniki so po mnenju mest imeli veliko škodo, saj pri teh trgovcih nimajo povratne vožnje, kakor je to bilo pri kranjskih trgovcih.

Italijanski trgovci so po pritožbi posegali na še širše ozemlje in na še širše področje trgovine (glede na vrste blaga) kakor nemški in tudi posledice teh posegov so bile negativnejše. Benečani, Napolitanci, Apulci in Florentinci, kakor jih našteva pritožba — a dodati bi bilo treba Markižane — ki pred tem časom niso nikdar prišli dalje kot do deželnoknežjih mest ob morju ali do Gorice, le redko kateri do Ljubljane, prodirajo sedaj v vedno večjem številu v deželo in trgujejo vse do Ptuja in Ogrske ter prodirajo na Koroško in še naprej. Pri tem so mnoge domačine izrinili iz trgovine in izgnali s cest. Pritožba pa poudarja, da obstaja resna nevarnost, da bodo propadli tudi tisti trgovci, ki sedaj še vztrajajo, če bo tako stanje še trajalo. Posebej je podčrtati ugotovitev pritožbe, da zaradi takega stanja uhaja kapital iz dežele in da tujci niso, zlasti vsi tisti, ki se ne naselijo v deželi, obteženi z vedno večjimi bremenji, ki jih nosijo domači meščani, in jim to še olajšuje poslovanje na naših tleh. Med blagom, s katerim trgujejo v vedno večji meri italijanski trgovci, pa pritožba izrecno omenja živino in železo, a iz konteksta moremo razbrati, da gre tudi za kože, kožuhovino in še razno drugo blago. Čeprav je v pritožbi morda nekoliko pretiravanj, na splošno njeno vsebino konkretni podatki — tudi v tej razpravi omenjeni — povsem potrjujejo.

V takih razmerah je povsem razumljiva tudi pritožba Ptujčanov leta 1535, oziroma dobi večjo težo, čeprav gre v njej bolj za težave ob trgovanju na drobno (ki pa so v precejšnji meri nastale tudi zaradi posegov tujih trgovcev v trgovino na drobno in v trgovino na podeželju). V njej so nastopili proti trgovcem iz Ljubljane, Trsta in Reke — tu po mojem mnenju ne gre le za prave meščane teh mest, marveč tudi za tujce, ki so zlasti iz Trsta in Reke, kakor je deloma pokazala tudi ta razprava, prodirali v notranjost in vse leto prodajali blago v Ptuj. Spor se je vsaj po črki končal z zmago Ptujčanov; tujci naj bi — pač po starem srednjeveškem pravilu — na drobno prodajali le na tedenskih in letnih sejmi, sicer pa le na debelo. Isto je seveda odlok uveljavil tudi za Ptujčane v zgoraj naštetih mestih.⁶⁰ Koliko se je odlok izvajal, še ne vemo. Vendar se zdi, da je razvoj tudi v drugi polovici 16. stoletja šel po zgoraj nakazani smeri.

⁵⁹ O tem po svoje govori tudi obračunska knjiga Zige Mospacherja, ljubljanskega meščana, a tudi to, da so ljubljanski meščani še v začetku 16. stoletja imeli svoje stalne sobe v Fondaco del Tedeschi v Benetkah.

⁶⁰ B. Grafenauer, o. c. str. 17; F. Gestrlin, o. c., str. 117.

Riassunto

Nel basso Medio Evo Ptuj fu una città commerciale assai importante: non era soltanto centro del commercio locale, ma anche luogo di passaggio per il commercio in transito su grandi distanze del nord-est, soprattutto dalle regioni croate ed ungheresi, verso il sud-ovest, cioè verso i porti del litorale sloveno, verso Venezia ed oltre; e nel senso opposto. Ptuj era dunque inclusa nel generale sviluppo, come possiamo, del resto, constatarlo per il commercio nella maggior parte del territorio sloveno.

Dapprima, infatti, i commercianti delle città slovene, e così anche di Ptuj, tenevano nelle proprie mani il commercio con le città del litorale e quelle italiane e commercianti italiani giungevano nelle città costiere del litorale sloveno e a Rijeka (Fiume), dove prevalentemente scambiavano la merce con quella che veniva dal retroterra. Si addentravano poco nell'entroterra. Dalla metà del Quattrocento e soprattutto dagli inizi del Cinquecento, invece, questo stato di cose cominciava a cambiare radicalmente. Commercianti stranieri, e particolarmente italiani e tedeschi, cominciarono a penetrare nelle regioni slovene con dei capitali più forti, ed anche con una migliore tecnica commerciale, sviluppando un commercio all'ingrosso e al minuto, ed anche a stabilendovisi.

In tutto questo sviluppo, Ptuj non fa eccezione. Numerosi mercanti delle città litoranee, di Venezia, di Bergamo e di Brescia, delle città marchigiane, specialmente Pesaro, Ancona e Fermo, ed anche delle città più a sud di queste, fino a Brindisi, estesero il commercio fino a Ptuj ed oltre, verso le regioni ungheresi e croate. Per ragioni di commercio alcuni di loro si stabilirono a Ptuj e ne divennero cittadini. Così ad es. Venturin e Giovan Battista Meffete di Bergamo, Alessio e Appollonio Moseon anch'essi probabilmente di Bergamo, giunti a Ptuj dopo un soggiorno a Pesaro; inoltre Sigismondo Lantheri, di origine bresciana, ma anch'egli giunto a Ptuj probabilmente da Pesaro, dove i suoi parenti erano grossi commercianti. Vanno annoverati qui anche Jacopo Martinenghi e Valentino Piero, italiani anch'essi.

Basandosi sulle fonti, raccolte nell'Archivio di Stato di Pesaro, l'autore presenta brevemente una parte degli affari commerciali (commercio a credito) che i suddetti avevano a Pesaro, dove tra l'altro vendevano soprattutto varie pellicce. L'autore chiude lo studio constatando che gli interventi del capitale e di commercianti stranieri scatenarono una forte reazione e proteste delle città e dei commercianti locali, dapprima in Carniola, poi anche in altre regioni slovene (anche a Ptuj, nel 1535).

Jože Koropec

SREDNJEVEŠKA DEŽELNOMARŠALSKA FRAMSKA GOSPOŠČINA

DIE MITTELALTERLICHE LANDESMARSCHALL-HERRSCHAFT VON FRAM

Najstarejši sledovi človeka v framskem svetu so iz mlajše kamene dobe. Pri riganju Frangeževega vinograda v Spodnjem Bukovcu 1904 in v Zlahtičevem vinogradu v Framu 1941 so našli na kamniti sekiri.¹ Tretjo kamnito sekiro sva našla 1965 z mariborskim arheologom Stankom Pahičem pri ogledu velike gomile pri Mešičkovi hiši v Morju ob cesti Maribor—Slovenska Bistrica. Omenjena gomila je imela svoje čase več manjših sestra, vendar pa je samo ta dočakala strokovni izkop. Med domačini je krožila vest, naj bi predstavljala Atilov grob, v njej naj bi bilo zakopano zlato tele ali vsaj zlati meč. Pri odkopu se je gomila izkazala po vsej verjetnosti za bronastodobno. Podoba je, da si jo je dal nasuti kak plemenski poglavar. Južno od nje je zaznaven v sosednjem gozdu v Bukovcu pri Zgornji Polskavi globok usek nekdanje ceste v sosesčini še nenačetih gomil, po katerih se bližnja pot na Pohorje imenuje Gomila.² Framska voda iz Zlatega studenca je napajala rimski Ptuj. Sledove tega vodovoda so preiskali 1936.³

Ko so poselili Slovenci framsko zemljo konec 6. stoletja, so našli v spomin na sledove starega prebivalstva poimenovanja krajem Morje, Loka, Lokmirce, Gradiše, Stari grad in Tajna. Med najstarejša slovenska imena za naselja je šteti tudi imeni Gonše in Ranče.

Kršćanstvo se je širilo med podpohorske Slovence šele s Franki v 9. stoletju. Prvo cerkveno središče za framski svet je bilo v Hočah. Po prenehanju ogrskih vdorov pred koncem 10. stoletja se je izločila iz hoče prapušnje na zahodu slivniška. »Leta 1146 je patriarh odstopil dravskemu krajišniku Bernardu Spanheimu in njegovi ženi na osnovi zamenjave med drugim tudi dve tretjini desetine v slivniški prapari. Pravico do takšne desetine so vendarle dedovali še Bernardovi nasledniki v oblasti in tako je dobival štajerski vojvoda po zapisu babenberškega urbarja (pred 1227) iz slivniške in hoče prafare 80 mernikov (modius) pšenice, 420 mernikov rži, 700 mernikov ovsa, 2 tovara (carrada) vina, 2 posodi (redemper) medu, 60 jagnjet in 400 piščet. V mernik je šlo 157,5 litra, v posodo 104,96 litra in v tovoru je bilo 525 litrov.« V količine omenjene desetine je bil seveda zajet tudi znoj framskih ljudi prav tako kot v tretjo tretjino desetine, ki jo je dobival v svoji prapušnji slivniški župnik.⁴

Ko so spreminjali Franki, in za njimi od 10. stoletja Nemci, Slovence v podložnike je pokrajina med Mariborom in Polskavo bila najprej na voljo krajišnikom Dravske

¹ Grundbuch des Museum Vereines in Marburg, št. 1655 — Inventar I Pokrajinskega muzeja v Mariboru, št. 218

² Walter Schmid, Die Ringwälle des Bachergebietes, 1915, 230 — Archaeologische Karte von Jugoslavien, Blatt Rogatec, 1939, 38 — Konservatorska poročila — arheološki spomeniki, Varstvo spomenikov IX, 1962—1964, 170

³ Archaeologische Karte von Jugoslavien, Blatt Rogatec, 1939, 22

⁴ Jože Koropec, Ob urbarju gosposčine Slivnice pri Mariboru iz leta 1608, ZC XIX—XX, 1965—1966, 235—241

oziroma Štajerske krajine. V 12. stoletju so tod nastajale manjše gosposčine, med njimi tudi framska. Za oblikovanje framske gosposčine je bilo odločilno, da je postala Štajerska 1180 vojvodina. Dostojanstvo in potrebe vojvodine so zahtevale, da je imela deželne maršale — poveljnike konjenice. Okoli 1195 je bil štajerski maršal Herrand I. Wildonski, dedno maršalsko čast so uživali njegovi poznejši nasledniki od 1277. Ker je bila v kasnejših časih framska gosposčina pertinenca štajerskega maršalata, je dovoljeno sklepati, da je vojvoda izročil ta svet že enemu od prvih maršalov, po vsej verjetnosti prav Herrandu I. Wildonskemu, ki je bil zainteresiran za to ozemlje daleč na jugu iz dveh vzrokov. Sem v Frauheim (gospejin dom) je spravil na varno iz obmejnega in ogroženega Wildona svojo družino, tu je organiziral proizvodnjo vina, najprej najbrž v Stari gori. Ker je bil Fram na začetku 13. stoletja že wildonski, ni mogel biti popisan v babenberskem deželnoknežjem urbarju.⁵ Ko je postala ogrska meja vzhodno od Wildona mirnejša, so Wildonski ustvarili še en Frauheim v hribovju vzhodno od svojega gradu. Iz virov je ta drugi Frauheim najprej poznan 1318.⁶ Leta 1324 je izročil Wildonski deželni maršalat Ptujskim.⁷

S Ptujskimi je dobila framska gosposčina za 114 let nove gospodarje. Segala je od Ješence v nižini do vrha Pohorja. Leta 1335 je izročil Henrik Massenberg žičkemu samostanu sirnico (švajgo) pri Framu (Vraunhaym — najstarejši zapis framskega imena; Fram prvič 1865). Massenberg jo je dobil bodisi kot sorodnik ali pa kot oskrbnik framske gosposčine. Nekako v istem času je zapisal Ulrik Pucher — morda tudi oskrbnik — Ptujskemu eno kmetijo v Framu in eno kmetijo na Ješenci (Ehnitz).⁸

Bernard, predzadnji Ptujski, je izročil 1397 svojemu varuhu Ulriku Walseeju med drugim tudi grad (haws) in maršalski urad Fram. Ko pa se je poročil z Ulrikovo nečakinjo in z njo dobil sina Friderika IX. Ptujskega, mu je Walsee 1402 Fram vrnil.⁹ Pod Ulrikom Walsecem in Bernardom Ptujskim so morali framski podložniki pri-
spevati za gradnjo ptujskogorske cerkve.¹⁰ V tem času so imeli Framčani opravka s studeniškim ženskim samostanom, ker mu je zadolženi slivniški župnik zastavil del desetine po Framskem.¹¹ Leta 1413 je bil oskrbnik (burggraf) na framskem gradu (castrum, burg) Bernard Schrott. Imel je ostarelo bolno ženo in zanjo je izposloval pravico, da so ji brali enkrat na teden mašo na zasilnem oltarju v gradu. Verjetno takrat framske Anine cerkve še ni bilo in je bližnja slivniška cerkev le bila preveč odročna za postarno gospo.¹² Friderik IX., zadnji Ptujski, je dobil grad (vest) v fevd (najem) od deželnega vladarja 1423. Ker ni pričakoval potomstva, temveč zaradi slabotnosti skorajšnjo smrt, je obljubil med drugim 1428 framsko gosposčino s pravicami do lova in desetine sorodniku Schaunbergu. Za žički samostan pa se je pobrigal tako, da mu je izgovoril vsakoletno pravico do dvesto sirov v framski gosposčini. Še pred Friderikovo smrtjo 1438 je kupil župnik pri Slovenjem Gradcu en framski vinograd (1435).¹³

Schaunbergi, ki so nasledili Ptujске, so gospodovali Framu od 1438 do 1559. Ob njihovem nastopu v Framu je imela gosposčina celo v Pekrah en vinograd. Framsko vino je uživalo takrat že sloves in 1440 si je oskrbel večji vinograd pri Framu gornje-grajski samostan.¹⁴

Druga polovica 15. stoletja je bila za Framčane težka. V Framu in po okolici so se klatili Turki 1472, 1475, 1477 in 1483. Zaradi njih se je zatekel slivniški župnik Vid na varno k podružnici (v Fram?) in se 1478 ni hotel vrniti v Slivnico. Nadalje je večja

⁵ Hans Pirchegger, *Geschichte der Steiermark I.* 1936, 181, 303–304 — Alfons Dopsch, *Die landesfürstlichen Gesamtlurbare der Steiermark*, 1910, 15–25

⁶ Joseph Zahn, *Ortsnamenbuch*, 1893, 192

⁷ Joh.(ann) Loserth, *Das Archiv des Hauses Stubenberg*, Beiträge XXXV, 1906, str. 87, št. 12 (Loserth)

⁸ Listina 2082 b, Sda (Štajerski deželni arhiv v Gradcu) — Novice 1863, 21–22 — Loserth str. 85, št. 116

⁹ Listina 3915 c, Sda — Loserth, str. 86, št. 7

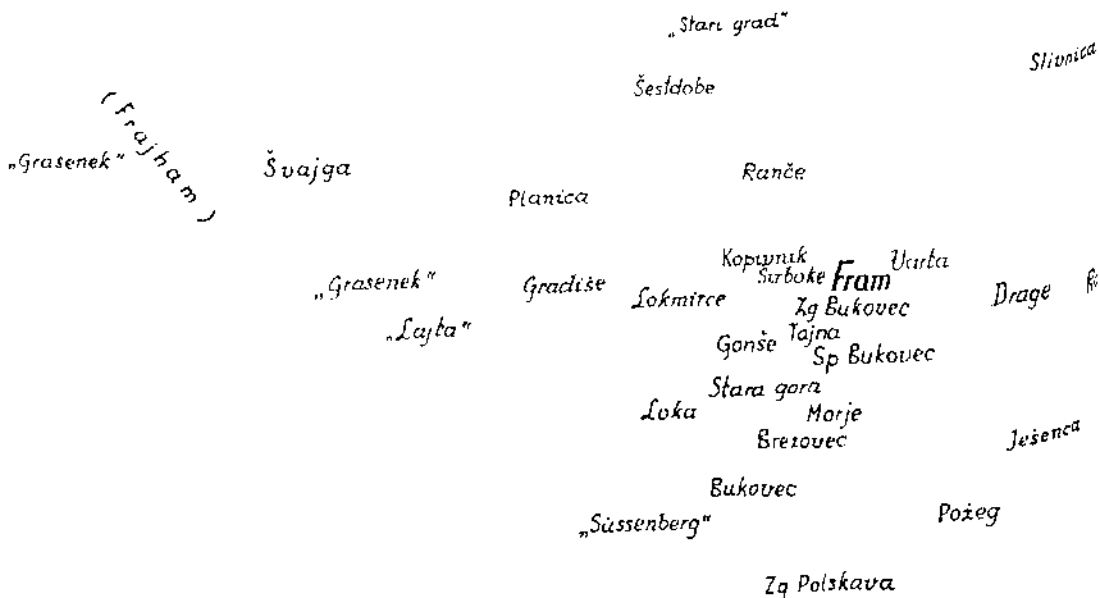
¹⁰ Jože Koropec, *Srednjoveški Vurberk*, ČZN XXXIX, 1968

¹¹ Listina 4479 g, Sda

¹² Listina 4535 b, Sda

¹³ Listine 4907 a, 5158 a, 5163 c, 5175 a, 5480, 5843, Sda

¹⁴ Hans Pirchegger, *Die Untersteiermark*, 1962, 119 — Anton Kaspret, *O podclitvi deželnega maršalskega na Štajerskem I.* 1560, ČZN I, 1904, 3–21 — Listine 5590 bc, 7182, Sda — A.(rno)d) Luschn, *Das Fürstbischöfliche Archiv zu Laibach*, Beiträge V, 1868, 89

povodenj vzela 27 ljudi. Leta 1486 je odposlanec oglejskega patriarha posvetil framsko cerkev in pokopališče. Ta vest je prvi trdni vir za Anino cerkev in tabor okrog nje. Pred Turki so se domačini zavarovali še s stražnjo grmado v bližnji Varti. V zadnjem desetletju 15. stoletja so prišli nad framski grad Ogri 1492 ter Turki 1493 in 1494. Proti Ogrom je prišlo v Fram na pomoč okoli tristo Mariborčanov. Sovražniki so prizadeli tudi Anino cerkev in 1511 jo je bilo treba zopet posvetiti.¹⁵

Nadpoprečne pomembnosti za poznavanje framske preteklosti so popis za glavarino 1527 in po turškem pohodu 1532 popisa za davčno osnovo 1542 in 1544. Takrat je bil framski gospodar Jurij III. Schaunberg (1498–1554).

Leta 1527 je bil oskrbnik na gradu Gašper Wintzer. Deželi je moral oddati 37 gol-dinarjev glavarine (vrednost okoli 90 hl vina) za okoli 180 podložnih družin in za grajsko osebje. Seznam predstavi imenoma vse odrasle osebe. Mnoge pohorske domačije nosijo še sedaj v veliki meri hlšna imena, ki so enaka tem prvim znanim rodbinskim poimenovanjem skoraj izključno slovenskega življa. Podložnike, med njimi tudi berače (6 petler), hlapce (4 knecht), osebenjke (2 tagwerker-inwohner) in obrtnike (3 Weber, 3 Schneider, 2 Schuster, Hafner, Pinter, Kovačnik, Schmid, 2 Fleischaker, Fischer, Drescher) so vodili župani (supan). V tem popisu so navedeni prvi kraji Požeg (Poseheg), Morje (Maurbach), Stara gora (Altenperg), Brezovec (Wresowetz), Loka (Laekh), Lokmitree (Lutensdorf), Gradiše (Gradisch), Planica (Planitz), Frajham (Grasenek, Dul, Leite), Šestdobe (Sexaichen), Kopivnik (Khopilnik) in Širboke (Schirbaeh). Na gradu so živeli poleg oskrbnikove družine pisar Vid, brzi sel, lovec, pristavnik s hlapcem in pastirjem, kuharica, dve dekl in dva hlevarja.¹⁶

Septembra 1532 so se vračali iz Ogrske neštevilni Sulejmanovi Turki z velblodi mimo Maribora in Frama. Na srečo pa je bil to zadnji turški obisk teh krajev.¹⁷

¹⁵ Franz Hwof, Die Einfälle der Osmanen, MIVS XI, 1862, 202–211 — Adalbert Klein, Zur Geschichte der Türkeneinfälle, ZHVS XIX, 1924 112–116 — Listina 7731 b, Sda — Die Reisstagebücher des Paolo Santonino, 1947, 166–167 — Rudolf Gustav Puff, Marburg, 1847, 146 — Andreas Janisch, Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark I, 1878, 223–224

¹⁶ Telesni davek (Leibsteuer) 1527, št. 187, Sda

¹⁷ Albert Muchar, Geschichte des Herzogthums Steiermark 8, 1867, 393

Popisa za davčno osnovo 1542 in 1544 je izvedel za framsko gospoščino oskrbnik Melhior Wakin. Naslednji pregled zajema bistveno vsebino prvega popisa.

kraji	družine	domci	polkmetije	pušče	kmetije	mlini	vinogradi nekje v framskem svetu
Ješenca	8	2		1	7		12
Požeg	9	1			8		7
Morje	13	3	4		6		23
Loka	17		1	1	17		10
Planica	15				15	3	18
Svajga	32		2		30		12
Frajham	12	1			10	1	6
Sestdobe	4				4		2
Kopivnik	21	7	2		12		27
Fram	33	22	1		12	2	48
	164	36	10	2	121	6	165

	Cenilna vrednost podl. nepremičnin v goldinarjih:									kmetije:		
	-5	-10	-15	-20	-25	-30	-35	-40	-90	kočarji	srednji	veliki
Ješenca			2	2		1	1		2	1	2	5
Požeg		2	1	5		1				1	4	4
Morje			1	3		2	1	2	4	3	4	6
Loka	2	6	2	3	1	2		1		1	11	5
Planica	1	1	1	4	1	4	1	1			9	6
Svajga		13	8	5	1		2		3		14	18
Frajham	1	1		6	1	1	1		1		3	9
Sesidobe		1	1		1	1				1	1	2
Kopivnik		3	5	4	5	1	1	2		6	14	1
Fram	1		8	2	8	4	1	2	7	13	11	9
	5	27	29	34	18	17	8	8	18	26	73	65

	konji			govedo				svinje			ovce				koze			
	1	2	3	-5	-10	-15	-20	-5	-10	-15	-5	-10	-15	-47	-5	-10	-15	-21
Ješenca	5	1	1	1	5	2		5	2									
Požeg	6			2	4	3		4	3	1								
Morje	9			2	2	7	1	2	7	2							1	
Loka	3			4	9	4		5	4	3		1	3	1	1			
Planica	2			5	6	3	1	8	3	1		2	3	4	5	1	1	
Svajga	16	1			21	10	1	16	6			6	4	8	10	16	7	1
Frajham	5				7	5		9	3			3		2	6	3	5	
Sesidobe					2	1			2				2		1	2		
Kopivnik				9	8	3		12	6			1	3		2		1	6
Fram	7	2	1	17	7	8	1	13	12	3			1			5	1	
	53	4	2	40	71	46	4	74	48	10		13	16	15	25	28	16	7

Razen Šestdob, kjer so bile pod framsko gosposčino le štiri podložne družine, so se vsi v tabeli omenjeni kraji imenovali uradi (ambti). Ješenca je dobila ime po jelšah, Požeg po požiganju gozdov, Morje, Tajna in Lokmirce po sledovih antičnih zidov. Stara gora po zgodnjem vinogradništvu, Brezovec, Bukovec in Gonše ali Forst po gozdovih, Gradiše in Stari grad po gradišču, Drage, Loka in Planica po prirodnem okolju, Švajga po sirnicah, tri ledinska imena v Frajhamu (ta naziv je znan šele iz 18. stoletja in je povedal, da je bil takratni slovenjebistriški Frajham nekoč pod framsko gosposčino), Dol po prirodni značilnosti, Lajta po krčenju in Grasenek po obširnih pasiščih pod Archom, Šestdobe po šestih hrastih, Ranče po raki, Kopivnik po kopaštvu, Širboke po umazanem potoku, Varta po stražnji grmadi in Fram po gradu — bivališču gospá. Najstarejšega nastanka so Morje, Loka, Lokmirce, Tajna, Gradiše, Stari grad, Gonše, Ranče in Stara gora. Fram, Širboke, Varta, Švajga in Grasenek so poznejšega izvora. Imena Ješenca, Požeg, Brezovec, Gonše ali Forst, Bukovec (Puechberg, 1551), Lajta, Šestdobe in Kopivnik ter priimek Rotart govore o lesu oziroma o njegovem poznejšem krčenju. Nemškega izvora so le imena Fram, Širboke, Varta, Švajga in Grasenek, slovenskih imen, kot Drage, Požeg, Brezovec, Gradiše, Stari grad, Planica, Dol, Ranče in Kopivnik, pa nemška grajska pisarna niti prevedla ni, kot je sicer to napravila z Ješenco, Staro goro, Gonšami, Bukovcem in Šestdobami. Najmanjša urada sta bila Ješenca in Požeg (8 do 9 družin), največja pa Švajga in Fram (32 do 34 družin). Ker je bilo Pohorje zaradi varnosti kar dobro obljudeno, ne preseneča 1545. leta vest, da je stala v Planici že kapela svetega Duha in na slemenu Pohorja arška cerkev.

V framski gosposčini so prevladovali sredi 16. stoletja cele kmetije. Dobra četrtina podložniških gospodarstev je bila v domcih in polovičnih kmetijah. V samem Framu so manjše podložniške enote predstavljale kar dve tretjini domačij, v Morju in Kopivniku pa približno polovico. Nedvomno je takšna posestna situacija posledica stiske za zemljo v času pred sredo 15. stoletja. Splošnega pomanjkanja ljudi v drugi polovici 15. stoletja Fram ni čutil, saj so znani v 16. stoletju le najredkejši primeri koncentracije več posestnih enot v rokah podložniških družin in tudi samo dva primera pušče. Ocenitev vrednosti hiš, njiv, travnikov in vinogradov je uvrstila polovico podložnih domačij med srednje močne kmetije (cenilna vrednost teh kmetij je bila med 10 in 25 goldinarji), petino med šibke, ostale pa med velike in največje domačije.

Velik delež pri ovrednotenju podložnih gospodarstev so imeli majhni gorninski vinogradi (navadno okoli 450 litrov pridelka). Ležali so v strnjencem gorninskem svetu framskega vinorodnega pasu, uživali pa so jih podložniki vseh framskih uradov (glej tabelo) in še drugi. Domači podložni sogorniki so imeli nad 160 gorninskih vinogradov, nad 30 domačij kar po dva in tri vinograde, zato pa blizu 50 domačij nobenega v domači gosposčini. Morda so bili prav ti Framčani sogorniki v turjaškem Süssenbergu pri Bukovcu nad Zgornjo Polskavo. Framska gosposčina je imela še okoli 50 gorninskih vinogradov za sosednje podložnike, za cerkvenec ustanove (ljubljska škofija) in plemiče bližnjih gradov ter pet dominikalnih vinogradov zase. Framsko vinogradništvo je bilo sredi 16. stoletja v porastu.

Mlinov je bilo popisanih 1542. leta samo šest. Žag takrat tod še ni bilo.

Tretjina podložnih gospodarstev je premogla vsaj po enega konja. Skupno so imeli podložniki 67 konj, od tega kar tretjino tisti nad Planico prav visoko na Pohorju. Govedoreja je bila kar najmočnejše razširjena. Skorajda ni bilo podložne družine brez govedi. Skoraj polovica domačij je gojila od pet do deset glav, skoraj četrtina do pet glav in dobra četrtina od deset do petnajst glav, zlasti med Gradišami in Archom. Fond goveje živine in konj dovoljuje vključiti 27 domačij med koče (manj kot tri vprežne živali), 73 med srednje in 65 med velike kmete (vsaj sedem glav vprežne živine). Svinjereja je bila manj razširjena. Petina družin je ni poznala, ostale pa so imele največ okrog pet rilcev pri hiši. Ovac je bilo po Framskem blizu tisoč pri tretjini podložnikov v višjih legah, koz pa nad tristo. Posamezna družina je premogla tudi do 47 ovac ali do 21 koz.

Poleg premoženja podložniških družin, gorninskih in dominikalnih vinogradov so ocenili leta 1542 še grad s pristavo s 730 goldinarji, lovne in ribolovne pravice pa s 100

goldinarji. Celotna ocenitev je nanese blizu 181 funtov davčne osnove. Takšna davčna osnova je veljala za srednje velike gosposčine.¹⁸

Popis leta 1544 dopolnjuje sliko, ki smo jo dobili o gosposčini na osnovi popisa leta 1542. Oblasti so tokrat zahtevale druge podatke za izračunavanje davčne osnove. Framska gosposčina je sporočila, da dobiva na leto od podložnikov 94 goldinarjev, 158 graških četrto (okoli 130 hl) pšenice, 31 rži (okoli 25 hl), 210,5 ovsa (okoli 170 hl), 5,75 prosa (okoli 5 hl), 9 ječmena (okoli 7 hl), dobrih 72 dunajskih veder gorninskega mošta (okoli 36 hl), 27 graških četrto desetinske pšenice (okoli 22 hl), 31 desetinske rži (okoli 25 hl), nad 22 desetinskega ovsa (okoli 18 hl), 163 avstrijskih veder desetinskega mošta (okoli 81 hl), 25 desetinskih ovac, 44 kopunov, 262,5 kur in 1698 jajc. Nova davčna osnova je bila za gosposčino ugodnejša, saj je nanese samo 170 funtov. To sporočilo ne pove samo to, kaj je gosposčina prejela, temveč do neke mere tudi to, kako so podložniki bili obremenjeni, kaj so proizvajali in celo, koliko so pridelali žitaric in vina.¹⁹

Melchioru Wakinu je uspelo leta 1546, da mu je Schaunberg izročil gosposčino v zastavo. Že leta 1559 je dobil framsko gosposčino po Volfgangu Schaunbergu novi deželni maršal Ivan Friderik Hofmann. Takrat je bila gosposčina vredna 10.000 goldinarjev. Pod luterani Hofmanni so bili oskrbniki Matija Pirscher (1569), Jurij Ambrož Waternik (1579), njegova vdova Eva, Gašper Kočevski (1587), Ana Gablkhofen (1588–1589), Abraham Gablkhofen (1590) in Caharija Schneeweiss (1590). Pod Pirscherjem so postavili Kamenškovo znamenje ob odcepu framske poti od glavne ceste Maribor–Celje. Gablkhofni so bili navdušeni luterani.²⁰

Leta 1594 je kupil gosposčino protestant Caharija Schneeweiss iz Kozjega in Fram je s tem prenehal biti posest štajerskih deželnih maršalov.²¹

DIE MITTELALTERLICHE LANDESMARSCHALL-HERRSCHAFT VON FRAM

Zusammenfassung

Das Gebiet um Fram war bereits im Neolithikum besiedelt. Hier entstand die besondere Herrschaft von Fram auf die Art, daß der Landesfürst bald nach dem Jahre 1180 den Boden seinem Marschall zugedacht hatte. Der Marschall hatte durch die sichere Lage unter dem Gebirge Pohorje einen ruhigeren Wohnsitz für seine Familie, außerdem trug ihm hier der Boden auch Wein ein.

Die beiden Gütschätzungen von 1542 und 1544 zeigen die Herrschaft (181 Pfund Gült) als mittelgroß. In 10 Siedlungen lebten 165 Untertanen-Familien, davon 27 Kruschler, 73 Mittelbauern und 65 Großbauern. Die Bauern lebten zum großen Teil auch von Vieh-, Schaf-, Ziegen- und Pferde- und vom Weinbau. Unter den Getreidearten bauten sie mehr Roggen und Weizen als Hafer an.

Im Jahre 1594 wurde die Herrschaft verkauft und hörte dadurch auf, Besitztum der steirischen Landesmarschälle zu sein.

¹⁸ Imenjska ocenitev 1542, 33/491, Sda — Paul Schlosser, Starigrad und sein Meierhof am Bacher, Blätter zur Geschichte und Heimatkunde der Alpenländer III/61, 1912, 253–256. — Listina Puchberg 8. XI. 1551, Sda — H.(ans) Pirchegger, Die kirchliche Einteilung der Steiermark vor 1783, Erläuterungen zum Historischen Atlas II/1, 1940, 142.

¹⁹ Imenjska ocenitev 1544, 33/491, Sda — Robert Baravalić, Zur Geschichte der steirischen Masse I, ZHVS XXIX, 1935, 80.

²⁰ Hans Pirchegger, Die Untersteiermark, 1962, 119 — Göth, Beschreibung steiermärkischer Schlösser und Burgen, MIVS IV, 1853, 87–88 — Avgustin Stegenschek, Konjska dekanija, 1909, 241 — Andreas Janisch, Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark I, 1867, 223–225 — Ignac Orožen, Das Bisthum I, 1875, 322 — Marijan Zadnikar, Znamenja na Slovenskem, 1964, 120–122.

²¹ Ignac Orožen, Das Bisthum I, 1875, 323 — Hans Pirchegger, Die Untersteiermark, 1962, 119 — Prodajna pogodba 24. IV. 1594, Sda

Franc Šebjanič

AGENDA VANDALICA — PREKMURSKI TISK IZ 16. STOLETJA

AGENDA VANDALICA -- BUCHDRUCK AUS DEM 16. JAHRHUNDERT
IN PREKMURJE

Zemljepisno omejena, delno proučena ali sploh neraziskana vprašanja reformacijskega gibanja na prekmursko-porabskem območju otežujejo celovitejšo predstavo o njegovi družbeni in kulturnopolitični pogojenosti, usmeritvi in vplivnosti na slovenskem vzhodu, prav tako pa tudi o obsegu ter zgodovinsko dokumentirani časovni opredelitvi dejanskih začetkov književne tvornosti protestantizma med Muro in Rabo. Kot objektivni element oziroma vzročnik za tako situacijo lahko navedemo pomanjkljivo arhivsko gradivo, ki nam je v slovenskem merilu ostalo po protireformacijskem obdobju, kot subjektivni dejavnik spet naenkrat nastopa pomanjkanje zanesljivejših in kompleksnejših cerkvenih dokumentacij (sicer tako značilne za katoliško versko skupnost bodisi v slovenskem bodisi v regionalnem merilu), večkrat pa se v obravnavah te vrste pojavljajo tudi nazorske, nacionalne ter celo metodološke enostranskosti regionalnih in tujih avtorjev.

V dosednji slovenski znanstvenopublicistični dejavnosti pogrešamo v zvezi s prekmurskim protestantskim gibanjem predvsem:

1. osvetlitev povezanosti tega območja s protestantsko slovaško sredino in
2. popolnejšo bibliografsko študijo o prekmurski protestantski književni produkciji, katere začetek oficialno datiramo v prvo polovico 18. stoletja.

K tem ugotovitvam me navajajo zapiski z mojega prvega študijskega potovanja na Slovaško leta 1957, ko sem po nekajletni identifikaciji Temlinovega Malega katekizma izpod peresa profesorja Rupla (na temelju mikrofilmov iz Halleja) na drugem koncu Evrope, v bratislavski licejski knjižnici zabeležil doslej neregistrirane prekmurske prvotiske, in še posebej raziskovalna pot spomladi leta 1968 v Budimpešto in Bratislavo.

Poleg izredno lepo ohranjenih prekmurskih protestantskih tiskov, ki jih — kolikor je moč presojati iz objavljenih opisov — ne zmoremo ne doma in ne v drugih evropskih deželah (Madžarska, Švica itd.), poleg rokopisa prve znane narečne posvetne pesnitve Davida Novaka iz leta 1772 zaslužijo med bratislavskimi najdbami posebno pozornost doslej neznana latinska pisma Küzmičevega šurdskega naslednika Mihaela Bakoša.

Vseh 12 registriranih pisem, ki jih je Bakoš spisal ter odposlal v obdobju 1771—1791, izvira iz bogate zapuščine uglednega bratislavskega pastora in mecena Mihaela Institoris-Mošovskega (1732—1803). Bil je goreč zbiratelj protestantskih knjig in rokopisov, ki jih je velikodušno daroval licejski knjižnici v Bratislavi, sicer pa nekak mentor Mihaela Bakoša tako v času njegovega šolanja v slovaškem glavnem mestu kakor tudi v poznejšem obdobju njegove težavne življenjske poti, ko je bil protestantski pastor med prekmurskimi Slovenci. Poleg osvetlitve osebnega položaja ter konfesionalnih razmer velja v njegovih pismih posebna pozornost zapisu

o Agendi Vandalici (ali Slovenski agendi) iz leta 1587. Vse kaže, da gre pri tem za enega od prvih tiskov, namenjenih prekmurskim protestantom.

V ohranjenem pismu z dne 24. junija 1783 je Bakoš sporočil M. Institorisu naslednje:

Non ita pridem, detecta sunt per quendam amicor(um) meor(um) Agenda Vandalica in Monyorokérék typis adornata sub finem s(a)eculi superioris, qua facili opera aquiram, raritatem hanc TIBI futuram, certo mittam. (Ni tako dolgo, kar je neki moj prijatelj odkril Agenda Vandalica, ki so bila konec prejšnjega stoletja natisnjena v Monyorokéréku, ki jih z lahkoto dobim in ti jih zagotovo pošljem, ker ti bo ta redkost zelo draga.)

V drugem pismu, ki ga je Bakoš poslal svojemu »vsega spoštovanja vrednemu zaščitniku in prijatelju v Kristusu« in ki ga je datiral 28. januarja 1784 — še v času svojega bivanja v Surdu v šomodjski županiji — v zadnjem odstavku piše:

Agenda Vandalica in typis, anno praeterito promissa, jam tandem aliquando prae manibus habeo, brevi Tecum communicaturus. His jam me piis affectibus fraternis favorique TUO porro com(m)endans... (Tiskano knjigo Agenda Vandalica, ki sem jo lani obljubil, sem končno le dobil v roke in ti jo bom v kratkem poslal. S tem pa se že priporočam dobremu bratskemu prijateljstvu in tvoji naklonjenosti za naprej...).

Tretje, krajše pismo, ki je datirano 5. maja 1784, je Bakoš pisal M. Institorisu že z novega duhovniškega mesta, iz Križevca v Prekmurju, kamor se je preselil meseca marca leta 1784 (kot to omenja v svojem prvem pismu), ko so prekmurški protestanti — po objavi tolerančnega patenta — dosegli pravico opravljanja bogoslužja v domačin krajih.

Na drugi strani tega pisma je Bakoš zapisal naslednje vrstice:

Agenda Vandalica in Monyorokérék typis man/data A(n)n(o) 1587. nunc TIBI anti quitatum simi/illum cupido, ad legendum submitto, quoecumque/mense aestatis (sub sequentis remittenda.

Agenda Vandalica in Monyorokérék typis man/data A(n)n(o) 1587. nunc TIBI anti quitatum simi/illum cupido, ad legendum submitto, quoecumque/mense aestatis (sub sequentis remittenda.

N. m. m. S. S.

Agenda Vandalica in Monyorokérék typis man/data A(n)n(o) 1587.

Agenda Vandalica in Monyorokérék typis man/data A(n)n(o) 1587.

Agenda Vandalica in Monyorokérék typis man/data A(n)n(o) 1587.

(madžarsko Monyorókerék), na imetje, ki so si ga lastili Erdődiji in Zrinski. Tu je ostal štiri do pet let ter v tem obdobju natisnil vsaj sedem publikacij v madžarskem in nemškem jeziku. Ker je delovanje tiskarne v Eberau povsem vezano na ime Mandelca in ker izdaja knjige Agenda Vandalica sovпада z letnico njegovega prihoda v ta kraj, ni mogla biti ta publikacija nikjer drugje natisnjega kakor tu.

Avtorstva Agend na temelju skromnih navedb v Bakoševih pismih ni mogoče ugotoviti, prav tako ni moč kaj določnega zapisati o nje vsebini. Poleg splošne domneve, da je publikacija vsebovala — po takratnem običaju — predvsem obredna napotila in morda tudi katekizemsko gradivo, so ji lahko rabile za osnovo ali celo za presaditev Trubarjeva Cerkovna ordnina iz leta 1564, tako imenovana avstrijska agenda iz leta 1571, madžarska agenda izpod peresa Istvána Beythea iz leta 1582 — le-to je že tiskal J. Mandelc v Güssingu — ter morda celo Dalmatinova agenda v slovenskem jeziku iz leta 1585; v Sopronu na Madžarskem so iz leta 1581 registrirana oziroma ohranjena tudi agenda v češkem jeziku, vendar je kakršnokoli zgledovanje na njihovo vsebino najbolj problematično.

Povsem izpričana izdaja knjige Agenda Vandalica v bližini prekmursko-porabskega območja je torej ne glede na te domneve dvojnega pomena — po eni strani zgodovinsko zvesto potrjuje dejavnost protestantizma med ogrskimi Slovenci v skladu z Luthrovimi in Trubarjevimi načeli ter prakso uveljavljanja materinega jezika že v 16. stoletju, po drugi strani pa pomeni značilen spomenik pismenstva, ki se časovno sklada z razvejanjo knjižno dejavnostjo protestantov na Kranjskem, briše skoraj dve-stoletno različnost in v osebi tiskarja Mandelca vsaj po tehnični plati najde skupnega realizatorja.

Bakoševa navezanost na slovaško protestantsko sredino in Institutorisova ljubezen do protestantskih tiskov ter knjižnih starin, sta nas potemtakem obogatili z novim in to ne samo literarnozgodovinskim spoznanjem.

VIRI IN GRADIVO

ORIGINALNA PISMA M. BAKOŠA M. INSTITUTORISU MOŠOVSKEMU, LAST SAV, BRATISLAVA

1 Mirko Rupel, Prva prekmurska knjiga — Temilnov mali katekizem 1715, Razprave SAZU, fil.-lit. 1956.

2 Franc Sebjanič, Prekmurjana v Bratislavi, Svet ob Muri 1958, št. 1—2, str. 134—135.

3 Geschichte der evang. Kirchengemeinde A. B. zu Pozsony-Pressburg. II. Teil, Pozsony 1906, str. 94—95.

4 Dejiny slovenskej literatury, Bratislava 1960, str. 143—144.

5 Dejiny staršej slovenskej literatury, Bratislava 1958, str. 224.

6 Magyarországi vármegyék és városai, Vasvármegye, Budapest 1896, str. 330.

7 Payr Sándor, A Dunántúli evangélikus egyházkerület története, Sopron 1924, str. 59, 258—262.

8 Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1933, 5. zvezek, str. 61.

9 Mirko Rupel, Slovenski protestantski pisatel, Ljubljana 1934.

10 A soproni ág. hitv. ev. tycum könyvtárának jegyzéke, II. füz., Sopron 1896.

AGENDA VANDALICA — BUCHDRUCK AUS DEM 16. JAHRHUNDERT IN PREKMURJE

Zusammenfassung

Der Autor setzt sich vorerst mit einigen Problemen der Untersuchung des Protestantismus in Prekmurje auseinander, sodann informiert er den Leser darüber, daß in drei Briefen des Pastors Michael Bakoš an dessen Protektor M. Institutoris Mošovski die Publikation Agenda Vandalica, gedruckt im Jahre 1587 in Eberau (ung. Monyorókerék), erwähnt wird.

Mit Sicherheit kann behauptet werden, daß der Druck dieser Publikation in der erwähnten Stadt vom bekannten Buchdrucker Janez Mandelc aus Ljubljana besorgt worden war, und zwar bald nach seiner Ankunft dorthin. Das ist einer der seltenen Drucke des 16. Jahrhunderts in Prekmurje, der uns aber, leider, nicht erhalten geblieben ist.

Marijan Smolik

GRGUR MEKINIĆ IN NJEGOVI PESMARICI 1609 IN 1611

GRGUR MEKINIĆ UND SEINE ZWEI LIEDERBÜCHER 1609 UND 1611

OPIS DOSLEJ NEZNANIH HRVATSKIH PESMARIC

Janko Barle, zagrebški kanonik slovenskega rodu, je pri svojem delu za obnovo hrvatske cerkvene pesmi¹ pred več kot pol stoletja odkril in popisal »najstarejši« zbirki tiskanih in pisanih hrvatskih cerkvenih pesmi: Krajačevičeve »Molitvene knjišice«, ohranjene samo v drugi izdaji 1640², in rokopisno »Pavlinsko« pesmarico iz leta 1644³.

Slovenski glasbeni zgodovinar Josip Mantuani je v istem času popisal še starejšo zbirko hrvatskih umetnih cerkvenih pesmi, ki jih je zložil in objavil Atanazij Grgičević leta 1635⁴.

Ceprav je Barle leta 1915 zapisal, da »nismo izgubili nade, da ćemo daljnjim istraživanjem doći još do starijih tekstova hrvatskih crkvenih pjesama nego li su to Krajačevičeve „popjevke“«, pozna še danes hrvatska glasbena zgodovina le navedene tri večje zbirke pesmi iz začetka 17. stoletja.⁵

Doba protestantske reformacije je sicer tudi Hrvatoma dala nekaj knjig, vendar ni bila med njimi doslej znana nobena knjiga s pesmimi, še manj samostojna pesmarica.⁶

Ljubljanski stolni dekan, član Akademije operozov in eden izmed ustanoviteljev semeniške knjižnice v Ljubljani Janez Anton Dolničar (Thalnitscher) pa je tretji Slovenec, ki ga bo treba odslej navajati v zgodovini hrvatske cerkvene poezije. Iz njegove knjižnice je namreč v začetku 18. stoletja prešla v ljubljansko semeniško knjižnico knjiga, v kateri sta vezani dve hrvatski cerkveni pesmarici. Protestantki duhovnik gradiščanski Hrvat Grgur Mekinić ju je dal natisniti leta 1609 oziroma 1611. Zal do leta 1962 (1963) nihče te knjige ni posebej opazil, ocenil ali popisal, čeprav je navedena v knjižničnem katalogu; šele zbiranje gradiva za teološko oceno stare slo-

¹ SBL I, 25.

² Janko Barle, Crkvene pjesme o. Nikole Krajačevića: Sv. Cecilija (Zagreb) 9 (1915).

³ Janko Barle, Pavlinska pjesmarica iz god. 1644: Sv. Cecilija 10 (1916) in 11 (1917).

⁴ Jos. Mantuani, Hrvatska crkvena pjesmarica iz god. 1635: Sv. Cecilija 9 (1915).

⁵ Sv. Cecilija 9 (1915) 29.

⁶ Prim. članek »Hrvatska muzika« J. Andreisa: Muzička enciklopedija I (Zagreb 1953), str. 683, in prispevek istega avtorja v: Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji, Zagreb 1962, str. 84–99. Za Grgičevićovo pesmarico piše Enciklopedija Jugoslavije 3 (Zagreb 1953), str. 453, da je to »najstarija na hrvatskom jeziku štampana pjesmarica s notama«; Za Krajačevića piše A. Vidaković v Muzički enciklopediji II (Zagreb 1958), str. 53, da je »sastavio dosad najstariju poznatu tiskanu zbirku hrvatskih crkvenih pjesama«.

⁷ V članku »Hrvati«: Enciklopedija Jugoslavije 4 (Zagreb 1960), str. 63 beremo: »Protestantski je pokret samo periferno zahvatio hrvatsku književnost... Početak kajkavske pismenosti na sjeveru vezan je, kao i onaj na jugu, uz stare glagoljske pobožne tekstove... Najstarija kajkavska pjesmarica iz 1593 sadržava pored crkvenih pjesama i svetovne.« Prim. tudi članek »Reformacija i protureformacija kod Hrvata«: Enciklopedija Jugoslavije 7 (1968).

venske cerkvene poezije je bilo povod za odkritje tudi te, verjetno res najstarejše hrvatske tiskane cerkvene pesmarice.⁸

DUSEVNE / PESNE, PSALMI / TER HVALE VZDANJA DJAČ/KE, OD BOGA-BOJEČIH UCENIH MUŽI / v nímskom i nikoliko v ugerskom jazyku sprauue, a sada / pak v hervatcki jazyk / preobernute po / Gerguru Pythiraeusu alit hervatcki Mekiniću pri S. Križi / kol Soprona Pleba/nušu. / STAMPANE PRI S. KRIŽI PO / Imre Farkašu u letu Kristuševom / 1609.

Druga zbirka pesmi, ki je izšla dve leti pozneje, pa ima naslov:

DRUGE KNJIGE / DUSEVNIH / PESSAN, PSALMOV, / Himnušev, ter hvala uzdanja djačak / vzeti iz S. Pisma, iz zgovora S. O-/tac, iz molitau mudrih knjižnikov, / lipo sprauue i popisane / po / GERGURU PYTHIRAEUS-/su, alit hervatcki Mekiniću, pri S. Križi kol Soprona / Plebanušu. / STAMPANE PRI S. KRI-/ži, kakó perve, tako i ove, na vlašcem / strošku Autora, po Imre Far-/kašu, u letu Kristuševom 1611.

Zaradi teh dveh zbirk pesmi bo treba tudi na Hrvatskem priznati evangeličanom prvenstvo glede objavljjanja cerkvenih pesmi (kot to velja pri Slovencih), vendar ne Hrvatom v osrednji domovini, ampak izseljencem v Gradišćanski Hrvatski na Mađarskem. Z novimi dognanji bo treba dopolniti tisto, kar smo doslej vedeli o kulturi in o verski zgodovini Hrvatom na Gradišćanskem⁹. Obe Mekinićevi pesmarici ter Farkaševa tiskarna sta zadosten dokaz živahnega verskega in kulturnega delovanja vsaj v začetku 17. stoletja.

Razumljivo je, da pričujoča prva objava vsebine obeh Mekinićevih pesmaric ne more izčrpati vsega njunega bogastva, niti se ne more lotiti različnih vprašanj v zvezi z zgodovino hrvatske cerkvene poezije, še manj analize jezika, v katerem so pesmi tiskane. Omejila se bo zato predvsem na natančen popis obeh knjižic ter nakazala nekaj smeri nadaljnjemu raziskovanju zlasti glede odvisnosti teh in pa slovenskih pesmaric od nemških predlog.

I. PREGLED VSEBINE

1. Vsebina pesmarice 1609

Prva pesmarica, tiskana leta 1609, ima v začetku štiri neoštevilčene, 99 oštevilčenih in na koncu še štiri neoštevilčene liste. Med 31. in 32. listom je en neoštevilčen list, list 55 je v tem, doslej edinem znanem izvodu, iztrgan, listi 70, 97 in 99 pa nosijo pomotoma številke 69, 96 in 98. Skupno je torej v prvi pesmarici $4 + 1 + 99 + 4 = 108$ listov ali 216 strani velikosti $9,5 \times 14,5$ cm. Naslovna stran je tiskana v rdeči in črni barvi. Pesmi so tiskane v dveh stolpcih.

⁸ Prim. M. Smolk, Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi od začetkov do konca 18. stoletja. Ljubljana 1963 (ciklostil), str. 289, op. 86. Ta opomba je spodbudila Ivana Skafarja, da se je lotil zgodovinske raziskave o avtorju in verskem ozadju Mekinićeve pesmarice. Razprava je v tej številki ČZN na str. 273–295.

⁹ Prim. v op. 7 nav. članek o reformaciji pri Hrvatih. — Dr. Mate Ujević, Gradišćanski Hrvati: Enciklopedija Jugoslavije 3 (Zagreb 1953), str. 535–536 naveda samo nekaj pisateljev iz 17. stoletja, a nobenega protestanta. Janko Bariš je Hrvatom nekako odkril poezijo Gradišćanskih Hrvatov v članku: Nešto o crkvenim jačkama ugarskih Hrvata: Sv. Cecilija 11 (1917). Imel pa je na voljo samo zbirko rokopisnih pesmi iz začetka 19. stoletja. »Jačke«, izraz, ki je tudi v naslovu obeh Mekinićevih pesmaric (=dijačke), označuje »hrvatske narodne pjesme u Gradišću (Burgenlandu) i zapadnoj Mađarskoj. Spjevane uglavnom ikavsko čakavskim dijalektom, jačke su dobrim djelom ilirske ljubavne pjesme; ima ih i podrugljivih šaljivih, a najmanje epskih« (Enciklopedija Leksikografskog zavoda 3 — Zagreb 1958, str. 620). Ta opis ni popoln, ker je izraz »jačke« še vedno v rabi tudi za prave cerkvene pesmi, kot priča »Kruh nebeski — molitvenik za hrvatski narod Gradišća. Četvrto izdanje. Naklada Herder Beč 1963«. V tem molitveniku je 381 pesmi v oddelku z naslovom »Jačke«. V uvodu na str. 418 beremo: »Naše crkvene jačke su dijelom stare narodne jačke, a dijelom su je naši duhovniki i školnici (kantori) napisali. Ili je prevodili iz nímškoga i ugarskoga jezika, ili je prepisali iz južnoga hrvatskoga ili iz slovenskoga jezika na naše narječje.« Našteti so tudi duhovniki in drugi, ki so jačke pisali ali zbirali. — Zdi se, da v tej pesmarici ni nobene pesmi, ki bi bila tudi že v Mekinićevih pesmaricah. Ali imajo evangeličani v tej pokrajini še druge pesmarice, ne vem.

DVSEVNE

PEŠZNE PSALMI TER HVALE VZDANIA DIACH.

KE, ODOBGOBOIECHIH VCHENIH MYSI

Vnimskom i nekoliko Vugerfz

kot laziku szprane, a szada

pak VHeruatski lazik

preobernute po.

*Gerguru Pythir.ensu alie Heruatsz
ki Mekinichiu Pri S. Krifi
kol Soprona Pleba.*

f f r nusu. Zecan.

STAMPANE PRI SZ. KRISI PO

Imre Farkasu u letu Christiustcuom.

1609.

Naslovna stran Mekinčeve prve
pesmarice iz leta 1609.

V začetku [f. 2r] beremo avtorjevo pismo bralcu, v katerem pravi, da je to pesmarico sestavil zaradi velikega pomanjkanja cerkvenih pesmi; pesmi da je razvrstil po praznikih cerkvenega leta in členih krščanske vere; zdaj pa jo tiska na prošnjo »dobrih bratov in bogoljubnih prijateljev«. Opravičuje tudi tiskarja, ki kot Madžar ne razume hrvaščine, pa je zato kakšno črko napačno postavil (glej celotno besedilo v dodatku).

Sledi pregled pesmarice [f. 2v in 3r], v kateri so pesmi razdeljene na 36 skupin.¹⁰

Na treh straneh je natisnjeno posvetilo zavetniku gradiščanskih evangeličanov Mikuli Zrinjskemu.¹¹ Mekinič opozarja, da hoče s svojo pesmarico zapolniti veliko vrzel v cerkvenem življenju, ravna pa po zgledu svetopisemskih očakov in Kristusove

¹⁰ 1609 f. 2v—3r: NAČIN I RED PESAN POZLAMENOVAN. 1. Od Kristuševe ućlovićenja. 2. Od Kristuševe rojstva. 3. Od obrizanja ali novoga lća. 4. Od Kristuševe muke i smerti. 5. Od Kristuševe ustanutja. 6. Od Kristuševe na nebo požastja. 7. Od Svetoga Duha. 8. Od Svete Trojice. 9. Desetero božje porućenje. 10. Vera apostoiska. 11. Oće naš. 12. Od kersta. 13. Od pokore. 14. Od pravdnosti. 15. Od večere gospodnove. 16. Od hvale uzdanja. 17. Od keršćenikov pravdna žitka. 18. Tablica hišna. 19. Od križa i napasti. 20. Od angelou. 21. Od Crikve keršćanske. 22. Od svetoga hištva. 23. Od smerti. 24. Od pogreba. 25. Od sudnjega dneva. 26. Od vekivećnoga žitka. 27. Pesan pulnika. 28. Pesni jutarnje. 29. Pesni večernje. 30. Pesni pred lišćem. 31. Pesni po lišću. 32. Litania u pesni. 33. Pesan za vedro vrime ali godinu. 34. Pesan proti tući i germijavini. 35. Prot Turku. 36. Prot kugl.

¹¹ Prim. razprava I. Škafarja in zgoraj omenjeni članek o reformaciji pri Hrvatih v Enciklopediji Jugoslavije 7, str. 58.

matere Marije, ki so vsi peli pesmi v čast Bogu. Posvetilo je podpisano samo z Mekiničevim, po humanističnem običaju greciziranim imenom Pythiraeus (besedilo glej v dodatku).

Na naslednjih sto listih je natisnjenih 160 pesmi brez not, pač pa je napev vsake pesmi v naslovu označen tako, da se sklicuje na kakšno znano pesem (*Ad Notam...«).

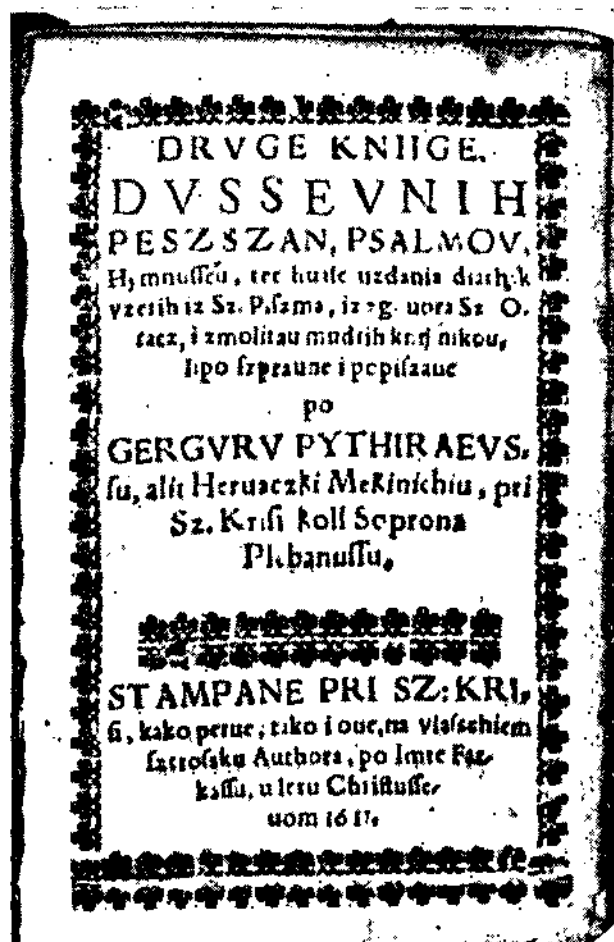
Na zadnjih štirih neoštevilčenih listih je abecedni seznam pesmi (sedem strani), v katerem pa je ena pesem dvakrat zapisana, treh pesmi pa v kazalu ni.

2. Vsebina pesmarice 1611

Druga pesmarica iz leta 1611 ima v začetku štiri neoštevilčene (a 1, a 2, a 3, a 4), nato 124 oštevilčenih in na koncu še pet neoštevilčenih listov. Napačno je oštevilčen le list 98, ki nosi številko 68. Vseh listov v drugi pesmarici je $4 + 124 + 5 = 133$ listov, to je 266 strani, od katerih so zadnje tri prazne.

Velikost listov je ista kot v prvi pesmarici ($9,5 \times 14,5$ cm), naslovni list je tiskan samo v črni barvi, pesmi pa so tiskane v dolgih vrsticah čez celo stran.

Na drugi strani (f lv) beremo dve voščilni pesmi, ki sta ju v latinščini napisala Mekiničeva prijatelj Mihael in Emerik Zvonarič.

Naslovna stran Mekiničeve druge pesmarice iz leta 1611.

Na obeh straneh lista a 2 je seznam pesmi po skupinah, ki jih je 32.¹² Na listih a 3 in a 4 (štiri strani) je novo Mekinićevo posvetilo istemu zavetniku Mikuli Zrinjskemu, v katerem navaja ne samo biblične, ampak tudi cerkvenozgodovinske utemeljitve potrebnosti cerkvenega petja. Na koncu piše, da je uredil to drugo knjigo pesmi »Hervatom i Slovincem ka hasnomu i prudnomu užanju« (besedilo glej v dodatku).

Na 124 oštevilčenih listih je natisnjenih 141 pesmi; način označevanja napeva je isti kot v prvi pesmarici.

Kazalo na koncu pesmarice ima sedem strani, vse pesmi v njem so natančno navedene.

Kot je bilo že omenjeno, sta obe pesmarici v semenškem (Dolničarjevem) izvodu vezani skupaj kot ena knjiga. Rjavo usnje z vtisnjenimi črtnimi in rastlinskimi okraski ter človeškimi glavami je dobro ohranjeno samo na obeh zunanjih robovih plátnic, hrbtina stran pa je preplečena s kosom rjavega usnja (s črtnimi in rastlinskimi vtisnjenimi okraski), ki je morda vzet z neke druge knjige, ker se je vezava zaradi pogostne uporabe obrabila.

Na notranji strani prednje platnice se je leta 1797 podpisal neki Schober, na prvem naslovnem listu pa je zapis prvotnega lastnika Dolničarja z zanj običajnimi kraticeami: »J. A. T. Decani« (= Joannis Antonii Thalnitseher, Decani), kakor jih najdemo tudi na drugih njegovih knjigah v semeniški knjižnici. Na zadnji prazni strani druge pesmarice je slabo čitljiv latinski zapis, ki menda ni v zvezi z vsebino ali lastništvom knjige.

V starem abecednem knjižničnem katalogu, ki ga je pred 1768 sestavil knjižničar F. J. Thallmainer,¹³ je knjiga vpisana s popolnim naslovom pod avtorjevim imenom Pythiraeus. Tudi to je omenjeno, da je bila prej Dolničarjeva last. Čeprav je v tem katalogu vsebinsko označena kot asketična knjiga, jo v Thallmainerjevem stvarnem katalogu najdemo med »Libri Prohibiti«, označeno s svarilom, da gre morda za luteransko pesmarico.¹⁴ V katalogu naslednjega knjižničarja, J. F. de Werth iz 1770, je pesmarica vpisana v dodatku (Libri Miscellanei) brez avtorjevega imena kot »Dusevne Peszne Psalmi Idiomate Croatico«. V zadnjem, še sedaj veljavnem katalogu iz sredje 19. stoletja, ko je knjiga dobila signaturo P III 4, je vpisana s popolnim naslovom in avtorjem Pythiraeusom.

II. ANALIZA PESMARIC

1. Ureditev in obseg obeh pesmaric

Zgoraj je bilo že navedeno, da so pesmi v obeh pesmaricah razvrščene po vsebini najprej tiste v zvezi s cerkvenim letom, potem druge o verskih resnicah, o zakramentih itd. Primerjava z nemškimi in slovenskimi protestantskimi pesmaricami kaže, da se je Mekinić pri urejanju svojih pesmaric držal ustaljenih predlog.

Ze prva večja nemška pesmarica, kateri je predgovor napisal Martin Luther in je znana kot »Das Klug'sche Gesangbuch 1533«,¹⁵ ima najprej adventne in božične, nato velikonočne in binkošne pesmi, sledijo pesmi o desetih božjih zapovedih, o očenahu, evharistiji itd. Posebna skupina so pesmi, prevzete po psalmih. Vendar je ta pesmarica

¹² 1611 a2: Način i red pesan pozlamenovan. 1. Od Kristuševe učlovičenja. 2. Od Kristuševe rojstva. 3. Od obrizanja. 4. Na cvitniku. 5. Od Kristuševe muke. 6. Od Kristuševe ustanutja. 7. Od Kristuševe na nebo požastja. 8. Od Svetoga Duha. 9. Od Svete Trojice. 10. Od pozvanja apostolov. 11. Deset božjih zapovedi. 12. Vera apostolska. 13. Oče naš. 14. Od kersta. 15. Od večere gospodinove. 16. Od pokore. 17. Od pravdnosti. 18. Od hvale uzdanja. 19. Od keršćenikov pravdna žitka. 20. Od napasti. 21. Od Crikve keršćanske. 22. Od angelou. 23. Od svetoga hišiva. 24. Pesan divojke. 25. Od smerti. 26. Od pogreba. 27. Od sudnjega dneva. 28. Od večnoga žitka. 29. Pesan putnika. 30. Prot kugi. 31. Pesne jutarnje. 32. Pesne večernje.

¹³ Prim. M. Smolik, Franciscus Josephus Thallmainer 1698–1768: Muzikološki zbornik 3 (Ljubljana 1967) 47–53.

¹⁴ »NB. Liber Croatiae se suspectum reddit, quia poterat ex aliquo Libro Germanico seu Hungarico Lutherianorum in hanc linguam Croaticam transferri.«

¹⁵ To je druga izdaja (prva ni ohranjena) in je zdaj dostopna v faksimilni izdaji iz l. 1954. Izvirni naslov je: »Geistliche lieder auff new gebessert zu Wittenberg. D. Mart. Luth. XXXIII.«

še bolj nekakšna zbirka manjših pesmaric in zato ni tako dosledno urejena, kot je to videti pri poznejših pesmaricah.

Tudi »Das Babst'sche Gesangbuch von 1545«,¹⁶ grafično najlepša luteranska pesmarica, je predvsem lepša izdaja Klugove pesmarice, je pa nekoliko bolj urejena in povečana z dodatki. V prvem delu te pesmarice je 89 pesmi, v drugem pa 40, skupaj 129.

Kot možni vir ali predloga Mekiničevih pesmaric je treba omeniti pesmarico »českých bratov«, ki jo je v nemščini izdal Michael Weisse leta 1531,¹⁷ pa je bila pozneje še velikokrat ponatisnjena.¹⁸ Za svoj čas je bila to najboljše nemška pesmarica (157 pesmi), pesmi pa so razvrščene prav tako, kot to vidimo pri Mekiniču: na začetku takoj pesmi v zvezi s cerkvenim letom, nato šele pridejo na vrsto poučne, katehitične pesmi.¹⁹

Mekinič sam pove v naslovu pesmarice, da se je oziral tudi po madžarskih vzorcih, zato bo moralo poznejše raziskovanje ugotoviti tudi odvisnost od njih.

Slovenskim protestantskim pesmaricam je dal osnovni pečat Primož Trubar s svojim katekizmom iz leta 1550.²⁰ Katehitične pesmi (brez prazniških), ki jih je v njem objavil prvič, so pozneje ponatiskovali v vseh pesmaricah, in to na prvem mestu pred drugimi pesmimi.

Ko sta Juričič in Klombner leta 1563 izdala prvo popolno slovensko pesmarico,²¹ sta vanjo uvrstila tudi prazniške pesmi, toda za razliko od zgoraj navedenih nemških pesmaric šele za osnovnimi katehitičnimi (Trubarjevimi in drugimi) pesmimi. Tudi psalmov je v tej pesmarici še malo.

Trubarjevi pesmarici 1567²² in 1574²³ sta bili osnova za slovenski protestantski pesemski repertoar. Dalmatin je nadaljeval njegovo delo ter še bolj povečal število pesmi.²⁴ Zadnja izdaja, ki jo je 1795 oskrbel Primožev sin Felicijan Trubar,²⁵ je ohranila isti značaj, le število pesmi se je povečalo na 98. V tej zadnji slovenski protestantski pesmarici so naslednje skupine pesmi: katehitične, adventne, božične, pasijonske, velikonočne, vnebohodne, binškošne, molitvene, psalmične in še molitvene pesmi.

¹⁶ Faksimilna izdaja iz l. 1966 lepe pesmarice, ki ima naslov »Geystliche Lieder. Mit einer neuen vorrheide D. Mart. Luth. Leipzig 1545«.

¹⁷ Faksimilna izdaja iz l. 1937 pesmarice, ki ima naslov »Ein New Geseng buehlen MDXXXI«.

¹⁸ Konrad Ameln našteva v uvodu k faksimilni izdaji na str. 5–6 še izdaje 1544, 1566, 1580 in 1606 in pravi, da so vanje sprejemali nemške protestantske pesmi, nasprotno so pa Nemei sprejeli mnogo pesmi iz Weissejeve pesmarice. Za vpliv te pesmarice na slovenske protestante prim. J. Cerin. Pesmi slovenskih protestantskih pesmaric, njih viri in njih poraba v poreformacijskih časih, Zbornik Mladice Slovenske 10 (1908) 126–238.

¹⁹ Na strani A II r beremo, katere skupine pesmi so v pesmarici: Die Ordnung der Htel dices buchens. Von der Menschwerdung Christi. Von der Geburt. Von der Beschneidung. Vom Wandel vnd Leiden Christi. Von der Auferstehung. Von der Himmelfarth. Vom Heiligen gelste. Lobgeseng. Behgeseng. Leergeseng. Sönderliche geseng auf die tagzeiten. Sönderliche Geseng für die kinder. Für die Gefallenen. Zum begrebnis der Iodten. Vom Jünsten lag. Von den rechten heiligen. Von dem Testament des herren.

²⁰ Catechismus in der windtschen Sprach (Tübingen 1550) ima 6 pesmi z notami.

²¹ Enc duhoune peisni. Tübingen 1563, ima 6 (ponatis) + 60 pesmi brez not, vendar so napevi označeni z naslovi nemške predloge.

²² Eni psalmi, ta eeli Catechismus. Tübingen 1567. Edini ohranjeni izvod ni popoln, vendar vse kaže, da je pesmarica enaka naslednji, drugi izdaji iz leta 1574. Pesmi so zapisane z notami.

²³ Ta eeli Catechismus, eni psalmi. Tübingen 1574, ima 36 pesmi, večinoma z notami.

²⁴ Ta eeli catechismus, eni Psalmi. Ljubljana 1579. Ljubljanska Dalmatinova pesmarica ima 26 pesmi, napevi so označeni le z navedbo nemške predloge, ker ljubljanska tiskarna ni mogla tiskati not. Nasprotno pa je Dalmatinova druga izdaja, tiskana v Wittenbergu 1584 (Ta eeli catechismus, eni psalmi inu teh velikih godov, stare inu nove kerszhanske Pejsmi), najlepša, z isorcz in notami opremljena slovenska pesmarica, ki vsebuje 75 pesmi.

²⁵ Ta eeli Catechismus, eni Psalmi, inu teh vekskih Godou, stare inu nove Kerszhanske Pejsmi. Tübingen 1593. Z notami.

Mekiničevi pesmarici sta po številu pesmi daleč obsežnejši od slovenskih²⁶ in od starejših nemških pesmaric. Večje nemške zbirke so nastale v drugi polovici 16. stoletja in morda je bila ena ali druga izmed njih za vzor tudi Mekiniču.²⁷

Najboljši pregled nad vsebino obeh Mekiničevih pesmaric nam daje naslednja razpredelnica, kjer je zapisano število pesmi v vsaki izmed obeh pesmaric po vsebinskih skupinah v vrstnem redu pesmarice 1609:

1609		1611		skupaj
1. advent	3	1. advent	3	6
2. božič (+ svečnica)	18	2. božič	4	
3. novo leto	2	3. novo leto	3	
		4. svečnica	3	30
4. Jezusovo trpljenje	6	5. Jezusovo trpljenje	7	13
5. velika noč	9	6. velika noč	6	15
6. vnebohod	5	7. vnebohod	2	7
7. binkošti	6	8. binkošti	5	11
8. sv. Trojica	6	9. sv. Trojica	3	9
		10. apostoli	4	4
9. deset zapovedi	3	11. deset zapovedi	3	6
10. vera	3	12. vera	5	8
11. očenaš	2	13. očenaš	2	4
12. krst	1	14. krst	1	2
13. pokora	8	16. pokora	10	18
14. opravičenje	3	17. opravičenje	7	10
15. Gospodova večerja	3	15. Gospodova večerja	5	8
16. zahvala	4	18. zahvala	7	11
17. krščansko življenje	7	19. krščansko življenje	7	14
18. »hišna tabla«	1			1
19. skušnjave	9	20. skušnjave	7	16
20. angeli	2	22. angeli	2	4
21. Cerkev	12	21. Cerkev	7	19
22. sv. zakon (= hištvo)	2	23. sv. zakon	2	4
		24. dekliška pesem	1	1
23. smrt	6	25. smrt	7	13
24. pogreb	7	26. pogreb	5	12
25. sodni dan	2	27. sodni dan	2	4
26. večno življenje	1	28. večno življenje	1	2
27. potovanje	2	29. potovanje	2	4
28. jutranja pesem	5	31. jutranja pesem	6	11
29. večerna pesem	3	32. večerna pesem	9	12
30. pred jedjo	4			4
31. po jedi	5			5
32. litanije	1			1
33. vreme	4			4
34. proti toči	1			1
35. proti Turkom	3			3
36. proti kugi	1	30. proti kugi	3	4
	160		141	301

²⁶ V vseh slovenskih protestantskih pesmaricah 16. stoletja je le okrog 120 različnih pesmi, pa še od teh so mnoge le različni prevodi iste nemške predloge. Prim. Smolik, *Odmev verskih resnic* ... 129.

²⁷ Npr. naslednje pesmarice, ki jih navaja *Handbuch der Musikwissenschaft* v zvezku: Blume, *Die evangelische Kirchenmusik* (1931), str. 25: Spangenberg, *Eisleben* 1568, ima 137 pesmi; Job. Wolff, *Frankfurt* 1569, 380 pesmi; Val. Fuhrmann, *Nürnberg*, 213 pesmi; Joh. Keueenthal, *Wittenberg* 1573, 192 pesmi. V semeniški knjižnici v Ljubljani je pesmarica: *Neu Vermehrt und Verbessertes Lindauisches Gesang Buch*, *Lindau* 1715, ki ima 277 pesmi, razvrščenih v naslednje za protestantske pesmarice značilne skupine: katekizem, advent, božič, pasijon, velika noč, vne-

Ureditev obeh Mekiničevih pesmaric bi že brez drugih dokazov jasno pričala, da imamo v rokah protestantski uradni pesmarici, ki sta namenjeni božji službi v dokaž razvitem cerkvenem občestvu. Nikakor ni mogoče misliti, da gradiščanski Hrvati ob koncu 16. in v začetku 17. stoletja ne bi bili imeli rokopisnih pesmaric, ki so bile osnova prvima (in najbrž edinima) tiskanima pesmaricama, žal, nobena izmed njih doslej ni znana. Avtor sam pa priča v uvodu k pesmarici 1609, da je njegova pesmarica prva, ki je bila tiskana.²⁸

2. Oba uvoda v pesmarici

Posvetila so pisali menda vsi pisci protestantskih knjig in zlasti pesmaric: Luther za Nemce, Trubar in Dačmatin za Slovence²⁹, Mekinič v obeh pesmaricah.

V teh posvetilih ali v posebnih uvodih³⁰ so vsi opravičevali svojo vlogo za petje s koristjo, ki jo ima krščansko življenje od petja svetih pesmi; opirali pa so se na dokaze iz sv. pisma stare in nove zaveze ter iz življenja Cerkve. Mekinič navaja v posvetilu 1609, da so peli Bogu v čast Mojzes, David, Zaharija, Marija in prerok Elizej, v posvetilu 1611 pa se sklicuje spet na Davida, nato na Kristusa in apostole (zlasti sv. Pavla pismo Efežanom v 5. poglavju in pismo Kološanom v 3. poglavju). Pozna celo pričevanje poganskega Rimljanja Plinija, ki je zapisal, da se kristjani zbirajo ob določenih dneh in pojo hvalnice Kristusu kot Bogu.

Iste svetopisemske osebe najdemo tudi v Trubarjevih tekstih, npr. v pesmarici 1574, kjer je nekaj dokazov v nemškem posvetilu, drugi pa v slovenskem »Pričovanju«. Seveda iz tega ne smemo sklepati, da bi Mekinič moral imeti pred seboj prav Trubarjevo pesmarico, ker Trubar v teh posvetilih nikakor ni bil izviren. Važno je predvsem to, da sta oba uvoda v Mekiničevi pesmarici docela v skladu z navadami protestantskih pisateljev.

Poudariti je treba, da je Mekinič svoji posvetili napisal v hrvaščini, Trubar pa je za podobne tekste uporabljal nemščino.

3. Viri Mekiničevih pesmi v pesmarici 1609

Avtorji protestantskih pesmaric so navadno zelo natančno navajali vire svojih pesmi. M. Luther ima npr. za naslov prve pesmi v Klugovi pesmarici 1533: »Das Hymnus Veni redemptor gentium durch Martinum Luther verdeutschet«, nato pa nadaljuje z notami prve kitice: »Nu kom der Heiden helland«.³¹

Latinska adventna himna, ki opeva Kristusov prihod na svet, je delo pesnika in cerkvenega učitelja sv. Ambroža iz Milana, ki je v 4. stoletju verske resnice tako preliel v pesmi, da so ostale v Cerkvi žive do naših dni.³² Luther je zvesto prepesnil vseh osem kitic.

Mekinič prav tako začenja pesmarico 1609 s to pesmijo, ko na začetku oddelka pesmi »Od Kristuševe uelovljenja« za pesem »Poganov spasilatelj pridi« napove kot napev in vzorec latinsko himno: »Ad Notam: Veni redemptor gentium«.³³ Težko je reči, ali je kot predlogo uporabljal latinsko ali nemško pesem, neko mesto v pesma-

bohod, blinokosti, sv. Trojica, godovi svetnikov in apostolov, nedelja, psalmi, pouk, molitev, pokora, obhajilo, tožba, tolažba, hvala, zahvala, veselje, jutro, obed, večer, smrt, pogreb, nebesa.

²⁸ 1609 (f 4v): »Ja sada te iste najpervic štampane van daju«.

²⁹ Vsa posvetila v knjigah slovenskih protestantov so v nemščini — prevode gl. pri Rupei, Slovenski protestantski pisel, Ljubljana 1934 (2. izd. 1966).

³⁰ Zlasti je znamenito Trubarjevo »Pričuvane, da tu petje v cerkvi, kedar se zastopnu iz arca poje, Bogu dopade lnu je pridnu tim mladim ludem« v pesmarici 1574 (besedilo gl. Rupei, nav. delo 104–108).

³¹ Geistliche Lieder (= Klug) 1533; Geystliche Lieder (= Babst) 1545 št. I. O tej Luthrovi pesmi prim.: Helene Werthemann, Studien zu den Adventsliedern des XVI. und XVII. Jahrhunderts, EVZ Verlag Zürich 1963, 29 sl. Prav tam je na str. 35 omenjeno, da je Luther napev za to pesem povzel v glavnem po koralni melodiji latinske predloge.

³² Latinsko besedilo himne, ki bo znova sprejeta v Rimski breviri, gl. npr. Hymni Instaurandi Breviarii Romani, Libreria Editrice Vaticana 1968, str. 64.

³³ 1609, f 1r.

rici bi govorilo v prid nemški predlogi. Ta sklep potrjuje tudi dejstvo, da isti napev navaja še pri treh drugih pesmih, ki nikakor niso prevod latinske himne.³⁴

Pri vsaki pesmi seveda ni mogoče odkriti tako razpredenega »sorodstva« in bo šele podrobno raziskovanje moglo izreči sodbo, katere Mekiničeve pesmi so njegovo izvirno delo in v kakšni meri.

Pri zadnji pesmi v prvi pesmarici »Oh, Bože, Oče nebeski«,³⁵ ki je prošnja za varstvo pred kugo, npr. navaja za napev hrvatsko pesem »Oče naš, v nebesih ki si«, ki so jo najbrž dobro znali peti in jo ima zapisano v isti pesmarici (f. 38r), ne da bi tam navajal predlogo ali napev³⁶. Pesem je morda izvirna, nujno pa to ni.

Če na koncu tega odstavka bolj statistično povzamemo dosedanje ugotovitve glede virov pesmi, ki jih je Mekinič objavil leta 1609, lahko zapišemo, da je kot predlogo (predvsem za napev) uporabil 19 latinskih za svojih 30 pesmi.

Nemške pesmi (vseh 44) navaja kot predlogo za napev pri 49 pesmih. Zanimivo je, da se v drugi pesmarici 1611 nikdar ne sklicuje na napev kakšne nemške pesmi.

Nemških pesmi, za katere je bilo doslej mogoče ugotoviti, da so predloge za besedilo, je več: 81 različnih, izmed katerih je 41 navedenih tudi kot predloga za napev. (Slovenske pesmarice so uporabile 79 nemških pesmi kot predlogo za prevod ali priredbo.)

Pri 9 pesmih je kot predloga navedenih 8 madžarskih pesmi: vsaj 6 izmed njih so bile predloga tudi za besedilo. Kakor nemške so tudi madžarske pesmi kot predloga navedene le v prvi pesmarici³⁷.

Na napeve hrvatskih pesmi se Mekinič sklicuje pri 45 pesmih pesmarice 1609. Gre za napeve 24 različnih pesmi, izmed katerih je pa le 6 morda res hrvatskih, drugih 17 pa je v tej pesmarici na drugih mestih zapisanih v zvezi z nemškimi (15), latinskimi (1) in madžarskimi (1, a dvakrat) napevi.

4. Luthrove pesmi v pesmarici 1609

Značaj Mekiničevih pesmaric se zelo dobro razodene, če pregledamo, kakšen je v njih delež Luthrovih pesmi, ki jih je priredil ali prevedel. Te pesmi so namreč osnovno jedro vsake nemške protestantske pesmarice, pa ne le nemške, ampak tudi drugih narodov, npr. Slovencev.³⁸

Himnologi pripisujejo Martinu Luthru 37 pesmi: 7 psalmičnih, 3 na podlagi drugih besedil stare zaveze sv. pisma, 6 na podlagi besedil nove zaveze, 4 prevode starokrščanskih himen, 4 prevode srednjeveških latinskih in nemških ljudskih pesmi, 2 naslonitvi na ljudske balade, 2 za kateri predlogi nista znani, ter 1 pesem, za katero ni popolnoma jasno, ali je Luthrova.³⁹

Izmed teh 37 pesmi je Mekinič v prvi pesmarici prevedel 28 pesmi, med njimi vse psalmične ter razen ene vse izmed novozaveznih in srednjeveških pesmi.

³⁴ 1. Pesem »Zmožnu Bogu budi hvala« (1609, f. 3r), ki je prevod nemške »Lob sey dem allmächtigen Gott« iz Weissejeve pesmarice čeških bratov (Ein New Gesengbuechen 1531, A 11). Tam ima sleer pesem 14 kitic, Mekinič pa samo 11. Oba slovenska prevajalca iste pesmi, Jurčič-Klombner (1563, 64) in Dalmatin (1584, 267) sta prevedla vseh 14 kitic. — 2. Pesem »Od Adama nas vseh Oča« (1611, f. 2v) z 12 kiticami je natančen prevod nemške »Von Adam her so lange Zeit« iz Weissejeve pesmarice (A 1). Tudi slovenski prevod (Jurčič-Klombner 1563, 67) se natančno drži izvirnika. — 3. Pesem »Kristus ki si nam ka dobro« (1611, f. 43r) s 14. kiticami je pesem o sv. Rožnjem telesu in njegovih učinkih. Nemške predloge ali slovenske paralele nisem našel.

³⁵ 1609, f. 98r (v resnici 99r).

³⁶ Pesem »Oče naš, v nebesih ki si« (1609, f. 38r) je natančen prevod Luthrove pesmi oče naša: »Vater unser im Himmelreich«. Napev je najl npr. v Babstovi pesmarici 1515, kjer je pesem z notami objavljena pod št. 17.

³⁷ Madžarske predloge je analiziral Ivan Škafar in mi je svoje izsledke dal ljubezljivo v uporabo. Sklepa da je Mekinič uporabljal gradual (= pesmarico), ki ga je v Komjati leta 1574 izdal Gal Huszar.

³⁸ Prim. Smolik, Odmev verskih resnic... 108–166.

³⁹ Leksikon: Musik in der Geschichte und Gegenwart 8 (1860), članek o Martinu Luthru, stolpec 1337–1338.

Primerjava s slovenskimi pesmaricami pokaže, da je v teh prevedenih ali prirejenih 27 pesmi, izmed teh jih ima Mekinič 24: Slovenci so prevzeli iste novozavezne pesmi, samo 6 psalmičnih, toda vse srednjeveške pesmi.

Pozneje kdaj bo treba ugotoviti, ali je tudi Mekinič popravljaj (bلاžiti ali ostriti) dogmatični smisel Luthrovih pesmi, kot so to včasih delali slovenski protestanti.⁴⁰

5. Psalmične pesmi

Opozoriti je treba še na psalmične pesmi, ki so ena izmed značilnih skupin vsake protestantske pesmarice. V mnogih pesmaricah so kar posebna skupina (v slovenskih navadno) med prazniškimi in med poučnimi pesmimi.

V zgodnjih nemških pesmaricah je bilo teh pesmi še malo (v Klugovi npr. 10), v poznejših jih je nad 20 (Lindau 25).

Tudi prva Mekiničeva pesmarica ima bogato zbirko psalmičnih pesmi: 17 jih je na podlagi 15 psalmov.⁴¹ Prav vse so prepesnitve nemških pesmi, niso pa zbrane v posebno skupino, kar je, vsaj na videz, posebnost Mekiničeve pesmarice.

Druga pesmarica ima 12 psalmičnih pesmi, ki pa so, razen ene, prepesnitve drugih psalmov, ne tistih, ki jih običajno srečujemo v nemških pesmaricah. Ker za to pesmarico viri še niso ugotovljeni, je težko reči, koliko so te pesmi Mekiničevo samostojno delo, oziroma kje je vir zanje.⁴²

Primerjava s pesmaricami slovenskih protestantov pokaže, da se slovenski repertoar psalmičnih pesmi skoraj popolnoma krije s prvo Mekiničevo pesmarico, da ne pozna nobene izmed tistih, ki so v drugi pesmarici in da imamo Slovenci 5 takih pesmi, ki jih nimajo niti nemške niti hrvatske pesmarice.⁴³

Psalmične pesmi so protestanti uporabljali pri bogoslužju, zlasti pri maši, namesto spremljivih mašnih spevov, zlasti za vstopni spev.⁴⁴

6. Dva zgleda Mekiničevega prevajanja

Za zgled Mekiničevega prevajanja oziroma prirejanja pesemskih besedil naj bo navedena božična pesem »Od sunčenoga izhoda«.⁴⁵ V naslovu navaja, da je pesem zložil po vzorcu latinske himne »A solis ortus cardine«, znamenite stvaritve latinskega krščanskega pesnika Seduliusa iz 5. stoletja.⁴⁶

Ker je tudi Martin Luther preliel isto himno v nemške verze: »Christum wir sollen loben schon«,⁴⁷ ki spada med najbolj razširjene Luthrove pesmi, je najbrž upravičen sklep, da je Mekinič uporabljal nemško in latinsko predlogo; res pa je, da se prva Mekiničeva kitica bolj drži latinskega izvirnika, kot je to storil Luther.

⁴⁰ Prim. zgoraj navedeno poglavje razprave Odmev verskih resnic, in odstavci, ki je naveden spodaj v op. 48.

⁴¹ 1609: Psalmi 1, 12, 13, 14, 15, 23, 31, 46, 51 (dvakrat), 67, 91, 103, 124 (dvakrat), 127 in 128. Prav vse te pesmi je najti tudi v nemški pesmarici iz Lindaua 1715 (gl. op. 27).

⁴² 1611: Psalmi 6, 22 (dvakrat), 31, 46, 74, 84, 110, 112, 112, 118, 142. Samo Ps 31 je tudi v nemških pesmaricah.

⁴³ Slovenske pesmarice: psalmi 1, 2, 12, 13, 14, 15, 23, 25, 31, 46, 51, 67, 82, 83, 91, 103, 113, 124, 128, 130, 137.

⁴⁴ Wittenberški bogoslužni red iz l. 1533 določa, naj za introit — vstopni spev navadno pojejo pesem; enako že Luthrov red nemške maše iz leta 1526. Gl. Walter Blankenburg, Der gottesdienstliche Liedgesang der Gemeinde (str. 614—615 v: Liturgia, Handbuch des Evangelischen Gottesdienstes, Band IV, Kassel 1961).

⁴⁵ 1609, f 3v—4r.

⁴⁶ Abecedna himna o Jezusovem življenju ima 23 kitic, vsaka kitica se začne z eno črko latinske abecede. Besedilo gl. npr.: Drees-Blume, Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung I (Leipzig 1909), str. 30—31. V brevirjih seveda ni vseh kitic, ampak le prvih sedem in posebej osma, ki je sklepni slavospev. Tako besedilo gl. npr.: Hymni instaurandi Breviarii Romani, Libreria Editrice Vaticana 1968, str. 69.

⁴⁷ Besedilo npr. v Klugovi pesmarici 1533, f 2, z notami. Prvič je bila pesem tiskana v Erfurtskem Enchiridiju 1524 (prim. Il. Werthemann, str. 30 v op. 31 navedene knjige).

Za primerjavo naj bo naveden še Dalmatinov slovenski prevod »Kristusa mi vsi častimo« iz pesmarice 1584.⁴⁹

Zal ne morem zapisati še drugega hrvatskega prevoda v katoliški Pavlinski pesmarici, ker je J. Barič objavil le prvo kitico z notami.⁴⁹

HYMNUS DE VITA CHRISTI
Caelius Sedulius

A solis ortus cardine
Adusque terrae limitem
Christum canamus principem,
Natum Maria virgine.

Martin Luther

Christum wir sollen loben schon
der reinen magd Marien von
so weit die liebe Sonne leucht
vnd an aller welt ende reicht.

Grgur Mekinić
OD CHRISTVSSEVA ROISZTVA

Pefzfzan. A folis ortu cardine.

Od szunchenoga izhoda,
dari do užze zemlje kraja
Christuffa dichmo voinika,
od diuicze narojena.

TA HVALESHNA BOSHNIZHNA PEISSEN

A solis ortus cardine, &c,

Slovenski, Ikusi I. Dalmatina.

Christufa my vti zhaftimo,
Lepu vfelej sahvalimo,
Kakor delezh Sonze fie,
De fe njega glas refkrie.

2. Beatus auctor saeculi

Servile corpus induit,

Ut carne carnem liberans

Non perderet, quod condidit.

Der felig Schöpffer aller ding

zog an eines knechtes leib gering

Das er das fleisch durch fleisch erwörb

vnd fein geschöpff nicht als verdörb.

⁴⁹ Ta eeli catehismus, eni psalmi, Willenberg 1584, str. 102—104 z notami. Analizo Dalmatinovega prevoda povzamem po svoji disertaciji (Odmev verskih resne . . . str. 151): Dalmatin je po svoji navadi »ludi v tej pesmi Lutra popravil: v 1. kitici se je ognil Marijinega imenu, ki ga je Luter mirno zapisal: Lutrovo 6. kitico je razširil v svojo 6. in 7; namesto Lutrove 7. kitice pa je v svoji osmi povzel ves namen Kristusovega prihoda na svet, ki naj razsvetli vse, kateri žive v temi in smrtini senci greha. Iz zadnje kitice je tudi odstranil spomin božje matere, ohranil je le stavospev v čast presv. Trojice.«

⁴⁹ »Od szunchenoga izhoda, huata budi: dika budi: do szunchenoga zahoda, huata budi Bogu. Nebo zemlja uezetilsze; ino uszegdar huati Boga«: J. Barič, Pavlinska pjesmarica iz god. 1644: Sv. Cecilija 10 (1916) 152.

VCHLOVICHENIA

Ki buduch sztuori.
teli sztuori, chionu
kom z zana sz polsz.
sien od chizre dwi
cz, bi polofen uia szal
cz.

Chlouk to uspomíná
zemi, i pro královu van
izidi, koně křeby poh,
luno gre, tuc neuohe
far podzimlie.

Primiga dancsz ve-
szelo, odnoztmu ruc-
szerezze rado, daci pa-
mer onponoui, dclark
mubudes milofzti.

Poduerz pamer tuo
mu Bogu, vnega mi
lofti prihodu, zanez
ize u izuerofa niega.
A ne vridnofte, tuog
dela.

Ako to učinis, ži-
bljen, to pakla muk-
mentovane, da akomu-
sje pričinis. Svrze
vnebrza pogotis,

Nieganaufruit pil
hod perui, pobliuan
bi vponiznoszri, da
drugi prihod vszudni
dan, zelim hochie biti
sitrassn.

Ki szad Christusa
primu, tuerdo u nigra
vermu, si jaszce ore ve
szeliti, vdi ki yechne
szuicloszti.

Dik: budi Oczu Bo
gu, izinu mega dra-
gomu, naukup: Duhu
szuetomu, daimomi
yekucki huaha.

OD CHRISTVS
SEVA ROISZT
VA.

Presizam. A solis ortu
candide.

O D szunhenoge
shode, dari
daufse zemlic
kraja.

OD CHRISTVSSEVA.

krasna Christoffa diche-
no voynika, od dnu
cse parojena.

Sauzotiel nebai
zemlie, salusbeno telo
nāfze vze, dabīgo put
ti put odkupil, tē nez-
gūbil chatēsauotil.

Vartobu chisze di-
uicze, nebraka milosc
u lize, nolszi diuicze
utroba, izkrounolaki
petuo nelspozna.

Szren chisare diuice
tela, Bosq tempai bra-
zo posita, chisara ka
nispozna musa, po ri
chi nolszechia posita,

Nofzechia zoga po-
rodi, koga Gabriel naz-
vixti, koga vmuorec
utrobi, kofa zapre-
liuxo pochiuti.

Hti onnalsfzani le-
fati, iof iafzal neod-
duri, malim mikomic
onhranien, pokomic

i puch profakryblien.
 Nebeszk korusiszke ve
 szle. i Angeli Boga di-
 che. i palaurom nar-
 uschienbi, sztuoritell
 uszsh pasur prauj.

Hudut z dzie moie
szereze, Iesus zwoi od
dnicze, naskup zwoi
z Duhom szuetim, de
chen z nacinom vck
ucknim.

SEDVLYS.

Herodes hostis impie.

Chazze boijs He-
rod kruto, dat di-
te Iesus roieno.
nrischie fawit'zka lada-
nia, koij nam daie ne-
befza.

Mudri zvezde nista
lidnici, kati pripeha
kizunofari, kizuido
che szimidarui, dai
on Bogichtouk pra-
ul. Kerice

Mekiničeva pesmarica 1609: konec tretje adventne pesmi, besedilo prve in začetek druge božične pesmi.

Sztuoritel neba i zemlie,
fzlsusbeno telo nafze vze,
da bi po puttl put odkupil,
ter nezgubil cha ie fztuoril.

Kir je s'nizelsar vfe fturil,
V'hlapzhjo fhtalt fe je k'nam puftil,
De bi Meffu s'Meffom refhil,
Is pakla v'nebu perpravil.

3. Clausae parentis viscera
Caelestis intrat gratia,
Venter puellae baiulat
Secreta, quae non noverat.

Die Göttlich gnad von himel gros
 sich inn die keufche mutter gos
 Ein meidlein trug ein heimlich pfand
 das der natur war vnbekand.

V utrobu chifzte diuicze,
nebefzka milošt uli se,
nofzfzi diuicze utroba,
fzkrounofzt ke peruo ne fzpozna.

Velika miloft je bila,
V'zhifto divizo fe slyla.
De ona Criftufa nofsy,
Supar naturo ga rody.

4. Domus pudici pectoris
Templum repente fit Dei,
Intacta nesciens virum
Verbo creavit filium.

Das züchtig haus des hertzen zart
gar bald ein Tempel Gottes ward
Die kein man rüret noch erkand
von Gotts wort fie man ſchwanger fand.

Sztan chifzte diuleze tela,
Bosij tempal berzo poſzta,
chifzta ka ne izpozna mufa,
po ti chi nofzechia poſzta.

Ta Zhifta hiſha ſerza nje,
Hitru Boshji Tempel poſtane,
Kir Mosha nej ſposnala,
Skus Beſſedo je pozhela.

5. Enixa est puerpera,
Quem Gabriel praedixerat,
Quem matris alvo gestiens
Clausus Iohannes senserat.

Die edle Mutter hat geborn
den Gabriel verhies zuuorn
Den Sanct Johans mit ſpringen zeigt
da er noch lag inn mutter leib.

Nofzechia toga porodi,
koga Gabriel nazuifzti,
koga v matere utrobi
iofs zapert liuan pochiuti.

Od nje fe je na Svejt rodil,
Ta kir je njej osnanjen bil,
Od Gabriela ſvetiga,
Karſtnik Iansh tudi ſposnal ga.

6. Feno iacere pertulit,
Praesepe non abhorruit
Parvoque lacte pastus est,
Per quem nec ales esurit.

Er lag im hew mit armut gros
die krippen hart ihn nicht verdros
Es ward ein kleine milch ſein ſpeis
der nie kein vöglin hungern lies.

Hti on na ſzfzeni leſati,
iofs i iafzal neodduri, (?)
malim mlikom ie on hranien,
po kom ie i ptich profzkerblien.

V'Iaſlih na ſeni je leſhal,
u'veliku Vbuſhtvu fe podal.
Najſi je Krajl zhes vus Svejt bil,
s'tem nam je vezhni raj dobil.

S'malim mlekom sa dobru vsel,
Najſi je zhes vſe muzh imel,
Kir vſe Ptice ſam ofkarby,
De ena gladu ne tarpy.

7. Gaudet chorus caelestium,
Et angeli canunt Deum,
Palamque fit pastoribus
Pastor creatorque omnium.

Des himels Chör sich frewen drob
vnd die Engel singen Gott lob
den armen Hirten wird vermelt
der hirt vnd Schöpffer aller welt.

Nebesf koruši fze vezele,
i Angeli Boga diche,
i palztirom nazušchien bi,
fztuoritell ufzih pastir prau.

De bi nas v'temmi refvejtíl,
Is smertne fence odreshil,
Inu našhe noge rounal,
Po myrnim potu nas pelal.

8. Iesu, tibi sit gloria,
qui natus es de Virgine,
cum Patre et almo Spiritu,
in sempiterna saecula.

Lob ehr vnd danck sey dir gefagt
Christ geporn von der reinen Magd
mit Vater vnd dem heiligen Geist
von nu an bis inn ewigkeit. Amen.

Hualut zdaie moie fzerceze,
Iesus roien od diuicze,
naukup z oczem z Duhom fzuetim,
dichen z nachinom vekucknim.

Satu bodi huala Ozhu,
Synu tar fvetimu Duhu,
Kakor je v'sazhetki bilu,
De se bo vfelej godilu, Amen.

Kako je Mekinič prevajal pesmi, pri katerih je imel na voljo samo nemško predlogo (morda tudi madžarsko, za slovenske pesmarice se mi skoraj ne zdi verjetno, da bi jih bil poznal), naj pokaže pesem po psalmu 67: »Bog ta nam budi milosztiiu.«⁵⁰

Luthrova pesem »Es wolt uns Gott genedig sein« je v vseh nemških pesmaricah,⁵¹ slovenska prevoda pa imamo dva: prvega v Juričič-Klembnerjevi pesmarici 1563, drugega v Dalmatinovi 1584.⁵² Prvi slovenski prevod se togo drži predloge, drugi je pa kljub zvestobi izvirniku dovolj prožen in lep:

Der Lxviij. Pfalm
Deus misereatur nostri etc.
Martinus Luther.

1. Es wolt vns Gott genedig sein
vnd seinen segen geben
Sein antlitz vns mit hellem schein
erleucht zum ewigen leben
Das wir erkennen seine werck

⁵⁰ 1609, f 68r.

⁵¹ Npr. Klug 1533, f 44, z notami.

⁵² »O Bug bodi nam milositiu«: Ene duhoune pejsni 1563, str. 186–188, brez not; Ta celj ca-
techismus, eni psalmi 1584, str. 181–183, z notami.

vnd was im liebt auff erden
vnd Jhesus Christus heil vnd sterck
bekand den Heiden werden
vnd sie zu Gott bekeren.

Grgur Mekinić
Pfal: 67. ad notam
Es vvol vns Gott genedig sein. &c.

Bog ta nam budi milofztu,
i dai nam on fzuoi blagofzlou,
niega obraz fzuoiu fzuiofztu,
profzuiti nafz k uechnu fitku:
da niega dela fpoznamo,
i cha mu i[e] na zemlij drago,
Iefus fzapfzitel i kripofzt,
poganom oznanien bu,
i da Ize pouernu g Bogu.

Juričić-Klombner
TA PSALM. DEVS
mifereatur noftri. V ti vishi.
Es wöll vns Gott genädig sein.

O Bug bodi nam miloftiu,
inu nam dai fuoi shegen,
Ti fi nash Ozha dobrotliu,
Pelei nas v uezhni leben.
Dai nam fposnat danye duoye,
Ker te lubio na fcmli,
Iefus Christus ofdraulenik,
Stoi nam vfelei na ftrani,
Ti sam nash ohranenik.

PSALMVS LXVII. DEVS
MISEREATUR NOSTRI, &c.
TA LXVII. PSALM, SKVSI
Iurja Dalmatina.

O Bug bodi nam miloftiu,
Inu nam daj tvoj shegen,
Bodi naf ozha dobrotliu,
Pela j nas u'vezhni leben.
Daj nam tvoje poti fposnat,
Inu vfem Ajdom tudi,
Svelizhanje osnanjovat,
Po vfem Svejti ne mudi,
De pokore te hudi.

2. So dancken Gott vnd loben dich
die Heiden vber alle
Vnd alle welt die frewe sich,
vnd fing mit groffem schalle
Das du auff erden Richter bist
vnd leßt die fünd nicht walten
Dein wort die hut vnd weide ist
die alles volck erhalten
inn rechter ban zu wallen.

Huale Bogu i diche ga,
 poganški liudi poufzuda,
 i vafz fzuít ta vefzeli fze,
 i z uelikim glafzom poie:
 da fzi ti fzudacz na zemli,
 i ne das grihu ladati,
 tua rich bramba i paffa ie,
 koia vafz puk zderfuie,
 na prauoi fztazi vodi je.

Tuoi folk na femlli te zhefti,
 Veliku huale daie,
 Vus fuet ta fe te vefeli,
 inu vefelu poie.
 Da fi ti fedezh na femlli,
 Sodish, pellash, raunash fam,
 Tuoia slatka befeida,
 Ta pasha nashim dushizam,
 Ta vezhna dobra hrana.

Tebe vfi folki zhaftite,
 Inu te sahvalite,
 Vus ulni Svejt vefeli fe,
 s'vukanjem vfi hvalite,
 De ti Jesus fi na Semli,
 Pravizhin Rihtar poftal,
 Inu fkus tvoj Evangeli,
 S. Duha poftal,
 De bode per nas oftal.

3. Es dancke Gott vnd lobe dich
 das volck inn guten thaten
 Das land bringt frucht vnd beffert sich
 dein wort ist wol geraten
 Vns segen Vater vnd der Son
 vns segen Gott der Heilig Geift
 Dem alle welt die ehre thu
 für im sich fürchte allermeift
 Nu fprecht von hertzen Amen.

Hualet Bofe i dichete,
 liudi u delih dobrote,
 zemlia daie plod i bolfa,
 tuoia rich ie hafznouita:
 Otacz i fzin blagofzlou nafz,
 i Duh fzueti blaſi nafz,
 komu vafz fzuít tu chafzt daie,
 niega fze naiuech boie,
 iz Bercza ufzi Amen reczte.

Vas folk ti tudi daie zhaft,
 fa tuoie dobro danie,
 Ta femlla perneffe fsad fuoi,
 Tu vfe skus tuoide dianie,
 Shegnai nas Ozha inu fin,
 Naf shegnai dai fuetiga duha,
 Kateriga fe boimo vfi,
 ob trosht, gnado profimo ga,
 on nas per veri obrani. Amen.

Tebi dajte vfi Ludje zhaft,
 sa vfe tvoje dobrute,
 Semla je pernesla fvoj ſad,

De omišliſh Sirute,
 Nas shegnaj Ozha inu Syn,
 Nas vſe shegnaj S. Duh,
 Daj v'tvoim ſtrahi ſhiviti vſim,
 Ti naſh pravi ſveti Bug,
 Pomagaj nam is nadlug, Amen.

SKLEP

Razmeroma kratka razprava o obsežnih Mekiničevih pesmaricah, ki sedaj postajata dostopno gradivo za raziskovanje najstarejše hrvatske himnodije, je načela le nekaj vprašanj ter nakazala pomembnost te zbirke pesmi za hrvatsko književnost in glasbeno zgodovino. V širšem okviru prikazuje, kako daleč je segel vpliv nemških protestantskih pesmaric. Ker sta pesmarici edini ohranjeni dokument protestantskih gradiščanskih Hrvatov, bo mogoče in potrebno ob njih raziskovati versko usmerjenost te cerkvene skupnosti.

Z obema pesmaricama pa se odpira tudi raziskovalcem slovenske protestantske pesmi bogato primerjalno gradivo, ki ne bo tako brž izčrpano. Zlasti bodo verjetno te pesmi dragocene pri raziskovanju prekmurske cerkvene poezije, ki je Mekiničevi domovini najbližja, pa doslej še ni bila deležna temeljite zgodovinske raziskave, saj še niti popis gradiva zanjo ni objavljen.⁶³

Kakor doslej vso starejšo literaturo bodo pa verjetno tudi Mekiničevi pesmarici najbolj pridno študirali jezikoslovci.

DODATEK

(Vst teksti v dodatku so transkribirani)

I. PISMO BRALCU IN OBE POSVETILI

1. Pismo bralcu v pesmarici 1609

BOGOLJUBNOMU STALCU

Po kih dob sam viditi, dragi ſtaiče, nihki do ſih dob u Crtkvi užanih peſan nered i manikamenat. Jeſam mojim poſluſaucem k nauku po redu velikih čez leto biagdanou, i po broju artikuliſeu aliti čtenou vere kerſćanske u našem katehizmuſu poziamenovanih, peſne u ovih malih knjižicah zauhićene ſpraviti i raztučiti. Ke ſada na proſnju dobre bratie i bogoljubnih prijateljou na ſvitio daju tebe proſeći, da moga truda berzo nepročinjaſi ne zaverčeſ, nego da njimi užaſ Bogu k dik i a ſam ſebi k poboſanju. Bog te živi. Na koneu pak ovih knjižic najdeſ po redu ſtou alfabetskih popisane peſni, i na koji hartici je vſake začetak. Polag toga ako kaſi najdeſ neſredno položena ſlova, nemoj ga knjižaru za zio vzeti, ar nerazumijuć našega jazika Ugrin budući, ni mogai po našoj ortografiji ſlou vſakom meſti zredno položiti.

2. Posvetilo v pesmarici 1609

ZMOŽNOMU I VISOKOROJENOMU GOSPODINU, GOSPODINU MIKULI VEČNOMU I SLOBODNOMU ſpanu Mikuli od Zrtnja, krajeve zmožnosti ugerskoga orſaga korune tanaćniku, etc: gospodinu i ohranitelju, meni vazar miloſtiunu. Večni mir od Boga i obilan dar Duha Svetoga po Jezusu Kristuſu naſ vſih odkupitelju iz ſerca žetim.

VSEMOGUĆI I VEKIVEĆNI Bog, zmožni i miloſtiuni Gospodine, u ſadašnjem poſtidnjem vrimenu ſvoju ſvetu rić iz miloſti pre obitno po vsem okruglom ſvitu glaſi, ne ſamo u prođikah, nego joſće u lipu ſpravljenih peſnah, u kom ſu vnozi narodi obitni i krućo bogati, a pri naſ Heruatih je tih velik manikamenat, vzrok toga ſtanovito ni druſi neko nepročinenje pruda ali haſni peſan, po kih ſerca človićanska k veſelju i k radoſti probujena Boga diće i ſlave.

Ko vidimo u ekſempju Mojeſa, ki ko i čertjena mora buduć, neizrećene dobrote Gospodnove u lipu peſan ſpraune ſ pukom izraeiskim zajedno g diki odkupitelja prepiva. Koliko krat je David kralj ſ svojimi itpimi paſalmi razveſetiu Saula kralja, odganjajuć od njega turobnost mu zaudajuća duha. Znamo kako Zacharias Ivana Krſtitelja otac, Marija Mati Krſtuſeva,

⁶³ Zasilen ſeznam peſmarie k peſmimi prekmurſkih Slovencev ſem objavil v diſertaciji (Odmev verſkih reſnie... ſtr. 67—68), ker jih v razpravi niſem obravnaval, a ſem hotel opozoriti nanje druge raziskivaće.

Simun starac etc. nagnant po Duhu Svetom Jezusa našega odkupitelja prižastje, nazočanstvo t tih plod u svojih pesnah ponavljajući stave i diče. Elizej prorok takaje kada god je htii povećenje Gospodnovo puku očtovati at nazivisti morali su pred njim u harfe igrati, po klij lipom glasu je Duh Gospodani u njem probujen, po kom je začel z vesetjem izgovarati hotenje božje. Zač ako je prem rič božja sama u sebi ali po sebi obesienja puna, vseleća serea: zato li jače iz nje vzeti lipi eksempli njega bogata obećanja ter u pesan lipo sprauiti serea probujuju i dibiije vanje padaju.

To promistujuč, zmožni i mitostivnt Gospodine, jesam u ovih malih knjižeah zauhičene pesnje spravii, nevideči pak koga bih po Bogu ovim knjižicam za obranitelja obrat, zagijedah samo jedino vašu zmožnost milostijni gospodine in obranitelju, pod koga visoko preslavnim imenom je sada te iste najprvije štampane van daju, ponižno proseei da V[laša] Z[možnost] M[ilostivaj] ov mai darak od mene poniža sluge dobrovoljno prime. Od sth dob se hoću sa vsom srečnostjom i vernostjom V. Z. M. u većem pašćit služiti. Vsemogući Bog i Otac vsega miloserdja zavoli svoga predragoga sina Jezusa Kristuša V. Z. M. skupa z mojom milostijnom i zmožnom gosporn, i sa vsm V. Z. M. dvorom ohrani i obderži zdravu, želim mira uživajući u dobru. Amen.

Dan pri S. Križu u 6. dan Augustuša Mseca. Anno 1609.

V. Z. M.

Ponižan sluga

Gregorius Pythiraeus
onđi Plebanus.

3. Posvetito v pesmarici 1611

ZMOŽNOMU i VISOKOROJENU GOSPODINU, GOSPODINU MIKUJI, VEČNOMU i SLOBODNOMU španu od Zrinja, kraljeve zmožnosti uketškoga orsaga korune tanačniku, etc. Gospodinu i obranitelju, ment vazdar milostijni, večni mir od Boga i obilan dar Duha Svetoga po Jezusu Kristušu, nas svih odkupitelju, iz serea želim.

Svetoga pisma svidočarstva, zmožnt milostijni Gospodine i obranitelju, i bogaboječih kraljev eksempt nam kažu, psalmov i duševnih pesan u Crikvi kerščanskoj pravo užanje. Zač Bog hoće da njega riči svidočanstvo očito bude, pokoj se je on čiovičanskomu plemenu iz milosti očitovai, i nas po Duhu Svetom prosvitene u veri potverdit. Ko kažu psalmi Davida proroka i njega lip eksempl, ki ne samo u svojih psalmih diči i izvikava božju zmožnost, istinu, miloserdje, dobrote njega puku izkazane, očito u zborišću spoznaui njega obećanje, od prižastnoga Mesiasa, nas svih odkupitelja: ko vsaki dan va občini sam ponavlia pojuc, vsakomu na znanje da i preporuč, nego jošće poiaog toga, kralji zmožan budući i prerok višnjega Boga, pred jadleoni zavetja med drugim pukom z veseljem skačuć na harfah igra 2 Reg 6.

A to pak ne samo u starom nego jošće i u Crikvi novoga Testamenta, spravljenoj po Kristušu i njega Apostolih je užano. Zač potag erikvenih historikušev to svidoče još i pogani, kako PHintus Junior lib 10 Epistolarum piše, da kerščani va osobuine odiučene dni vkup se spravljui rano v jutro Kristušu kako Bogu hvate vzdania djačke peti jesu. Poiaog toga Z. M. G. i obranitelju, ako veltkoga Sandora samo trumbite glas, t druge na vojski užane igre je mogai probudit z vesetjem i serčenom željom boja biti ali vovejati kojih glas se v aeru razistaje: koliko veće more živi glas rič kriposti božje, život dajuće i va veki obstojne, probuditi naša serea g duševnomu eruanju prot djaviu, svitlu i telu.

Ar kako je Duh Sveti po prodičtvu Evangetja u vernih kripak i zmožan, tako i po pesnah probudjuje naša serea ponavljajuć k spoznanju božjemu, k njega bojznosti, k molbi, k hvale uzdanju etc. Zač djačke u Crikvi, ravno kako t molitve, imaju g Bogu odpravljene biti u Duhu i istini, a ne kako poganov krić manij prez razuma, kako piše sveti Paval k Efez 5: napunite se govoreć z Duhom Svetim, i govorite sami med sobom od psalmuše, hvate uzdanja djačak, i duševnih pesan, pojte i igrajte u vaših sereh Gospodinu, i hvatu uzdajte za vse Bogu i Ocu u imenu Gospodina našega Jezusa Kristuša. Zopet ka Kotos u 3: Rič Gospodinova prebivaj u vas obojno, va vsakoj mudrosti, učite se i opominjate se meju sobom s psalmi, s hvale uzdanja djačkami i u pesnah duševnih, z milostjo pojući u sereu vašem Gospodinu.

U klij ričah Sveti Paval apostol opomina pojuće k trojemu dugovanju: najprvo kažuć, da su pesne erikvene Bogu ugodne, kad se njemu poju u Duhu i u istini, to je u pravom spoznanju božjem i u zavajanju u vridnost Kristuša. Drugo da neumijuć upućeni se uče božje bojznosti, i da dobrote Gospodinove po sagdašnjem užanju djačak u Crikvi, vsm znane budu. Treto, da su duševne pesne kako i druga dobra dela Bogu služba kruto vgodna, ko i sveti Augustin tvrdi, ki veli: Qui deuote cantat, duplietior orat. Zato i S. Paval k prvim ove riči pristavi: Cagódre učinite u riči ali u delj, ta vsa učinite u imenu Gospodina Jezusa, hvatu dajući Bogu i Ocu po njem.

Ova proeinjuš Z. M. G. i obranitelju ja ove moje druge knjige pesan Heruatom i Slovincem ka hasnomu i prudnomu užanju po redu prvth lipo sprauite, pod V. Z. M. visoko preslavnim imenom van i na svitlo daju, proseei, da vaš Z. M. ov darak od mene V. Z. M. poniža sluge dobrovoljno prime, znajući poiaog toga i stanovito držeći, da ove knjižice, zavoli V. Z. M. preslavna imena, ole hiti pri vnoth tlm prijetilije i drače.

Bog Otac Gospodina našega Jezusa Kristuša V. Z. M. skupa z mojom zmožnom i milostijnom gosporn, i sa vsm dičnim dvorom ohrani i obderži poiaog drugoga žitka zdravu, darovanu mirom i sa vsom dobrom srićom.

Dan pri S. Križu u dan 6. Augustuša Mseca u letu po rojstvu Jezusa 1611.

V. Z. M.

Ponižan sluga

Gregorius Pythiraeus
onđi Plebanus.

II. SEZNAM PESMI

(Pesmi so navedene po vrstnem redu, kakor so v pesmarici. Vrstne številke so dodane, pri vsaki pesmi je prepisan naslov, če ga pesem ima, ter prva vrstica. Besedilo je transkribirano.)

1. P E S M A R I C A 1609

OD KRISTUSEVA UČLOVIČENJA

1. Ad Notam: Veni redemptor gentium
Poganov spasilatelj pridi f 1 r
2. Alla ad Notam: Dies est laetitiae & e.
Kad v paradizu Adam od kače bi zapeljan 1 v
3. Alla ad Notam: Veni redemptor gentium
Zmožnu Bogu budi hvala 3 r

OD KRISTUSEVA ROJSTVA

4. Pesan: A solis ortu[s] eardine
Od sunčnega izhoda 3 v
5. Sedulius: Herodes hostis imple
Ca se bojiš Herod kruto 4 r
6. Puer natus in Betlehem
Dite se rodi v Betlehem 4 v
7. Druga ovoj prilika
Nam je rojeno dtece 5 r
8. Gefobet selsu Jesu Christ
Jezus Kristus budi hvaljen 5 v
9. In dulci iubilo
Z veselim glasom ti ljubevto 5 v
10. Alla in eadem Melodia
Dižl Boga ti keršćanstvo 6 r
11. Dies est laetitiae & e.
To je ta dan vesel 6 v
12. Alla ad Notam: Z nebes Angeli
dojdoše
Z neba sveti angel dojde 7 r
13. Alla
Z nebes angel dojdeše 7 v
14. Alla ad Notam: Dies est laetitiae & e.
Kad Marija bi noseča 8 r
15. Alla ad Notam: Z nebes angeli
dojdoše
Človiče serčeno zmisli 9 r
16. In eadem melodia
Gospon Kristus u plau stupi 9 v
17. Na dan očlšćenja Marijina in
eadem melodia
Kad šest tajedan Maria 10 r
18. Alla ad Notam: Dies est laetitiae & e.
Kada Jezus rojen bi 10 v
19. In die purificationis Mariae. Ad
Notam: Z nebes Angeli
Kad šest tajedan Maria [ni lsta kot
17] 11 v
20. Alla ad Notam: A solis ortu[s] eardine
Dižl Boga ne mučte 12 r
21. Grates nune omnes
Dajmo vsi zda hvalu Bogu 12 v

OD OBRIZANJA ALI NOVOGA LETA

22. Ad notam Jezus Kristus budi hvaljen
Da pesan naša, daž Bože 13 r

23. Alla ad Notam: Dieherem az islent & e.
Pomoste mi dičliti 14 r

OD MUKE KRISTUSEVE & e

24. Patris Sapientia & e.
Kristus ta nas zvelčl 14 v
25. Alla ad Notam: Da Jesus an dem
Kreuze stund
Kad Jezus vsl na križi 15 r
26. Jesus Christus Istennek szent Fla & e.
Gospon Jezus človik i Bog 16 r
27. Alla in eadem melodia
Proroki su prorokovali 16 v
28. Alla ad Notam: Sveti Paval v jed-
nom listi, ino ti evangelisti
Oh človik, plač se za grihe 17 r
29. Alla ad Notam: Otac nebeski obra-
ni
Grični človik poglej gdo si 20 r

OD VSTANUTJA KRISTUSEVA OD MERTVIH & e

30. Ex glengen drey heilige frauen & e.
Na vazam rano Marie tri 20 v
31. Victimae Paschali. In eadem Me-
lodia
Kristusu vazma agnjacu 21 r
32. Alla ad Notam: Christus ad beata
duetur
Jezus Kristus odkupitelj naš 21 v
33. Alla ad Notam: Christ lag in todtes
banden & e.
Kristus bi od smrti deržan 22 r
34. Alla ad Notam: Christus fel tama-
da
Kristus ta je gori stal 22 v
35. Alla ad Notam: Surrexit Christus
hodie & e.
Ivaljen budi Bog na nebi 23 r
36. Alla ad Notam: Na vazam rano
Marie
Izkaza se dan prestavni 23 v
37. Alla in eadem melodia
Kad na vazam učentel 24 v
38. Alla ad Notam: I Cor 15 eapite.
Sanet Paulus an die Corinthier & e.
Korintijee Paval sveti 25 r

OD KRISTUSEVA NA NEBO POZASTJA

39. Ad Notam: Christus surrexit & e.
Kristus na nebo izajde 26 r
40. Alla
Veselte se vsi keršćani 26 v
41. Alla ad Notam: Kristus bi od smer-
ti deržan & e.
Danas se mi spominamo 27 v
42. Alla ad Notam: Na vazam rano
Marie
V četerdeseti dan po vazmi 28 r
43. Alla ad Notam: Otac nebeski
obrani
Bože, Oče vsemoğucl 28 v

OD SVETOGA DUHA

44. Veni creator Spiritus
Hodi svoritelj, Duh sveti 29 v
45. Alia ad Notam: Komm Heiliger
Geist Herrc Gott
Pridi Gospon Bog, Duh sveti 30 r
46. Alia. Jerni kričuk szeni lol
Prosimo mi vsi svetoga Duha 30 r
47. Alia ad Notam: Spiritus Sancti
gratia
Gda Jezus Kristus sin božji 30 v
48. Hymnus: Veni Sancte Spiritus &
emille Cochilus & c. Ad Notam:
Hvaljen buđi Bog na [nebi]
Hodi k nam Bože Duh sveti 31 r
49. Alia ad Notam: Pridi gospon Bog,
Duh sveti
O Sveti Duh, Bože dragi 31 v

OD SVETE TROJICE

50. Alia ad Notam: Gott der Vater
wohn uns bei
Bog Otac pri nas buđi (nečistev. list)
51. Alia ad Notam: All Ehr und Lob
sol. Et in terra pax & c.
Slava va višnjih bud Bogu (nečistev. list)
52. Alia ad Notam: All Ehr und Lob
sol
Slava va višnjih bud Bogu (ni isla
kol 51) (nečistev. list)
53. Ite benedicti & electi
Prosimo mi vsi sceteno 32 r
54. Alia ad Notam: Na vazam rano
Marie
O božanstvena trojica 32 v
55. Alia ad Notam: Christe qui lux es
ei dies
O svilost sveta trojice 33 v

DESETERE ZAPOVIDI

56. Ad Notam: Die sind die heiligen
Zehen Gebott & c.
Ovo [je] deset zapovidi 34 r
57. Alia. Descere zapovidi drugače
sprauce
Človik poslušaj zapovidi 34 v
58. Alia
Bog ti da deset zapovidi 35 r

VERA APOSTOLSKA

59. Mi verujemo u Boga 36 r
60. Alia ad Notam: Wir glauben all an
einen Gott & c.
Mi verujemo vsi v jednoga Boga 36 v
61. Alia ad Notam: Oče naš v nebesih
Verujem v jednoga Boga 37 r

OČE NAS V PESNI ALI V DJACKI

62. Oče naš v nebesih ki si 38 r
63. Alia. Druga pesan od toga
Kričimo mi vsi jedino 38 v

OD KERSTA

64. Ad Notam: Christ unser Herr zum
Jordan kam
Krislus pride ka Jordanu 39 r

OD POKORE

65. Ad Notam: Ich ruf zu dir Herr
Jesu
Jezus moj, k tebi ja kričim 40 r
66. Alia ad Notam: Erbarm dich mein,
o Herrc Gott
Gospon Bog, smiluj se meni 40 v
67. Alia ad Notam: O Herrc Gott, be-
gnade mich & c.
Oh, Bože, milostiu buđi 41 r
68. Alia ad Notam: Allein zu dir, Herr
Jesu
Jezus Kristus, samo k tebi 42 r
69. Alia ad Notam: O Bog, o Bog, veli-
ki Bog
Od vsih ljudi odvernuto 42 v
70. Alia ad Notam: Ach Herrc Gott,
mich irelbt die Not
Oh Bože, nadlog me silil 43 v
71. Alia ad Notam: Otac nebeski obra-
[ni nas]
Kako sam ja žlu, Bog veli 44 r
72. Alia ad Notam: Aus tieffer Not
schrei
V polirbščini mojej ja k tebi 45 r

OD PRAVDNOSTI

73. Ad Notam: Durch Adams Fall ist
Po prestupljenju Adama 45 v
74. Alia ad Notam: Es ist das Heil uns
kommen her
Spasenje, žitak k nam dojde 46 r
75. Alia ad Notam: Herr Christ der
einig Gottes Sohn
Jezus jedini božji Sin 47 v

OD VEČERE GOSPODINOVE

76. Ad Notam: Jesus Christus unser
Heiland & c.
Jezus Kristus zvečitel 47 v
77. Alia ad Notam:
Bog buđi dčen 48 v
78. Alia ad Notam: Oh, človik, plač se
za grihe
Kad Jezus Kristus izvidi 48 v

OD HVALE UZDANJA

79. Ad Notam: Nun freut euch lieben
Christen gmein
Veseli se ti kerščanstvo 50 r
80. Ambrosii Canticum: Te Deum lau-
damus
Tebe Bože mi dčimo 50 v
81. Psalm 1 ad Notam: O Bog, o Bog,
veliki Bog
Blazen človik, ki ne hodi 51 v
82. Alia ad Notam: Nun lob mein Seel
dem Herrn
Duše moja, Boga dčil 51 v

OD KERŠČENIKOV PUTOVANJA ALI ŽITKA

83. Psal. 127. ad Notam: Wo Gott zum
Haus nicht gibt sein Gunst
Ako hiše Bog ne blaži 52 v
84. Psal. 128 in cadem melodia
Blazen, ki se Boga boji 52 v

85. Psal. 15. ad Notam: Bog je moj on pastir dohri
Bože, gdo hoče imit stan 52 r
86. Alla
Hodte k meni, vell Sin božji 53 r
87. Alla ad Notam: Nun höret zu ihr Christenleut
Poslušajte vl keršćani 54 v
88. (začetek pesmi na listu, ki manjka)
Clovik [v]zam na pamet (iz kazala) 53
89. A. B. C. ad Notam: Oh Bože nadlog me stili
Ak oč žlivi v Boga ufaj 56 r

TABLICA IIIŠNA

90. Ad Notam: Hodte k meni, vell Sin božji
Poslušajte sinki dragi 57 v

OD KRIZA I NAPASTI

91. Serec moje ča žaluješ 58 v
92. Alla ad Notam: Es ist auf Erden kein
Bogu preporučil sam se 59 r
93. Alla ad Notam: Psal. 23. Der Herr ist mein getreuer Hirt
Bog je moj on pastir dohri 60 r
94. Alla ad Notam: Dieherem en az Istent
Dičim ja Boga moga 60 v
95. Alla ad Notam: In dieh hab leh gehoffet, Herr & e.
Vate se ufam, Bog dragi 62 r
96. Psal. 13. ad Notam: Nun freut euch lieben Christen gmein
Gospon, doklje se spozabljaš 62 v
97. Alla ad Notam: O Gott, verleihe mir deine Gnad
Oh Bože, skaž mi tvu milost 63 r
98. In eadem melodia:
Ne moguē nesriēl proti stat 63 v
99. Alla ad Notam: Iz vsega moga serea Sterpljenje j[e] nam potrebno 64 r

OD ANGELOV

100. Ad Notam: Christe qui lux es et dies
Bože, mi tebe dičimo 64 v
101. Alla ad Notam: Hodte k meni, vell Sin božji
Danas poje to keršćanstvo 65 v

OD CRIKVE KERSTJANSKE

102. Ad Notam: O Bog, o Bog, veliki Bog
O Bog, iz neba ti priglej 66 v
103. Psal. 14 ad Notam: Es spricht der unweisen Mund voll
Ludih usta tak govore 67 r
104. Psalmu 86 [pravilno: 46]
Tverdan grad je naš Bog jedini 67 v
105. Psal. 67 ad Notam: Es woll uns Gott genadig sein & e.
Bog la nam budl milostli 68 r
106. Pro pace ad notam: O Gospon Bog, mi
Bog, daj mir v našem vriment 68 r

107. Alla ad Notam: O Bog, o Bog, veliki Bog
Milostluni dragi Bože 68 v
108. Ps. 124. ad Notam: Wäre Gott nicht mit uns diese Zeit
Da bi Bog z nami zda ne bli 69 v
109. Alla
Zderž nas Bože pri tvojoj riēl 69 v
110. Ps. 124. ad Notam: Wo Gott der Herr nicht bei uns hält
Ako Boga tad s nami ni 69 r (= 70)
111. Alla ad Notam: O Herre Gott dein göttlich Wort
O Gospon Bog, riē tva sveta 69 v (= 70)
112. Psal. 2. ad Notam: Veseli se ti keršćanstvo
Bože, ča to more biti 71 v
113. Psalm 123. ad Notam: O Gospon Bog, riē tva sveta
Koji ovdi sve ufanje 72 r

OD SVETOGA IIIŠTVA [zakona]

114. Kad Kristus po zemlji hodl 72 v
115. Alla ad Notam: V potrebnosti mojoj Ivaljen v nebesih Bog budl 73 r

OD SMERTI

116. Ad Notam: Oh Bože, skažu tvu milost
Ne moguē stat proti smerti 73 v
117. Alla ad Notam: Wenn mein Stundlein vorhanden ist
Kad se ma ura približi 74 r
118. Alla ad eadem
Kad mi je jure odati 74 v
119. In eadem melodia
Ja sam červ mal i nevoľjan 75 r
120. Alla ad Notam: Ach wie elend ist unser Zeit
Oh kako je bidno vrime 75 v
121. Psalmus 91
Ki je v obrambi zmožnoga 76 r

OD POGREBA

122. Mit Fried und Freud ich fahr dahin
Z mirom, z radostjōm odhajam 76 v
123. Alla
Pojmo, telo pokopajmo 77 r
124. Iam maesta quiesce quae
Ostaute plač, narikovanje 77 r
125. Alla ad Notam: Tugdluk vram Isten
Znamo, Gospon Bog, mi 78 r
126. Alla ad Notam: Halando emberekk
Preminuēl ljudi, ki ste zda nazoēl 78 r
127. Alla ad Notam: Iam maesta quiesce quae
Keršćenici verni ki jeste 78 v
128. Alla ad Notam: Gott hat das Evangelium gegeben
Bog nam je evangelje dal 79 v

OD SUDNJEGA DNEVA

129. Ad Notam: Oh Bog, nadlog me stili, tvoje pomoēi
Keršćenici veselite se 80 r

130. Alla ad Notam: Veseil se ti ker-
ščanstvo, i iz serea se radujmo
Približiš se jur vrlime 81 r

OD VEČNOGA ŽITKA

131. Ad Notam: Az örök élet mi legien
Ce je žitak vekivečni 81 v

[PESAN] PUTNIKA

132. Ad Notam: Ovo i deset zapuvidi
Odhajamo v božjem imeni 82 v
133. Alla ad Notam: Dies est iactitiae
V tvem imenu, Bože 82 v

JUTARNJE PESNI

134. Hvalu ti uzdam, Bože 84 r
135. Alla ad Notam: Dičim ja moga
Boga, vazdare i sada & c.
Iz vsega serea moga 85 r
136. Alla
Stante gori, draga dica 85 v
137. Alla ad Notam: Hvalu ti uzdam
Bože
Zmožnij dragi Gospodne 86 r
138. Alla ad Notam: Stante gori, draga
dica
Mliostni, dragi Oče 86 v

VEČERNJE PESNI

139. Ad Notam: Christe qui lux es ei
dies
Kristus, ki si dan svitlosti 87 v
140. In eadem melodia
Svojom svitlostlom sae sunce 88 r
141. Trcta večernja
Ocu Bogu poju slavu 88 r

PESNI PRED JILISEM

142. Ad Notam: Allmächtiger gütiger
Vsemoguči večni Bože 89 r
143. Alla ad Notam: Dich bitten wir,
deine Kinder
Mi tva dica te prosimo 89 v
144. Alla ad Notam: Alle die Augen
war
Vsih očel vate ufaju 90 r
145. Benedictio mensae. Ad Notam: Lob-
bet dem Herrn, lobet dem Herrn
Nate, Gospodne, serčene želje 90 r

PO JILISI

146. Gratiarum actio
Hvalimo Bogu, dike Gospodnu 90 v
147. Alla
Hvalimo Gospodna, ar prijazni je 91 r
148. Alla ad Notam: Herr Gott nun sei
gepreiset
Gospod Bog, budi dičen 91 v
149. Alla ad Notam: Danket dem Her-
rn heut und alle Zeit
Hvalite vazdar Gospodna 92 r
150. Alla ad Notam: Singen wir aus
Herzengrund
Iz serea mi sada pojmo 92 v

LITANIA VA KOI SU VSE & c.

151. O Bog Otac, kralj nebeski 93 r

VRIMENA MOLITVA

152. Ad Notam: Conditor alme siderum
Bog Otac, ki po tvem suncu 94 v
153. Pro Sacerdotate
Daj nam su[n]ce, da iz zemije 94 v
154. Pro Pluvia
Zavoli Sina našu prošnju 95 r
155. Alla ad Notam: Ako Bog z nami
ne de
Gospodne Bože pravačni 95 r

PROT TUČI I GERMLJAVINI PESAN

156. Ad Notam: Oče naš v nebesih ki si
Bog Otac, ime tve zmožno 95 v

PESNU PROT TURKU

157. Ad Notam: Gospon Jezus človek i
Bog
Jezus pri kerščanli budi 96 v
158. Alla ad Notam: Otac nebeski ohra-
ni nas
Obderž Bože kerščanstvo 96 v
[= 97]
159. Alla ad Notam: Oh človek piac se
za grihe
Bože, zaziyam ti ime 98 v

PROT KUGI PESAN

160. Ad Notam: Oče naš v nebesih ki si
Oli Bože, Oče nebeski 98 r
[= 99]

2. P E S M A R I C A 1611

OD KRISTUSEVA UČLOVIČENJA

1. Ad notam: Jezus Kristus prava
zora
Pojmo kupno vsi vesele 1 r
2. Canticum Mariae ad notam: Po pre-
stupljenju Adama & c.
Maria čista Divica 1 v
3. Alla ad notam: Veni redemptor
gentium
Od Adama nas vsih oca 2 v

OD ROJSTVA PESNE

4. Jezus Kristus ki nam g dobro 3 v
5. Alla ad notam: Z nebes angeli dojd-
doše & c.
Pristupte verni kerščani 4 v
6. In dulci iubilo
Z veselim glasom ti huctvo 5 v
7. Alla ad notam: Nobis est natus
hodie & c.
Kristus zda nam porodi se 5 v

[OD OBRIZANJA]

8. Alla ad notam: Z nebes angeli dojd-
doše & c.
Staro leto se izajde 6 v

9. Druga od obrizanja. Ad notam: Z neba svetl angel dojde & c.
 Ki prost biše od zakona 7 v
10. Alia ad eandem melodiam
 O Jezus naše spasenje 8 r

NA CVITNICU

11. Hymnus: Gloria laus & honor
 Na dan cvitnički ad notam: Z nebes prideše angeli & c.
 Slava, čast budi tebi, Jezus 8 v
12. Hymnus: Magno salutis & c. ad notam: Christe qui lux es et dies & c.
 Vas svit z radostjom sad jima 9 r
13. Hymnus: Rex Israel & c. ad eandem melodiam
 Izrael, poglej na kralja 9 v

OD MUKE KRISTUSEVE

14. Ad notam: Oče naš v nebesih ki si
 O Bog Otac vekivečni 10 r
15. Alia ad notam: O Bože, skaži mi tvojo milost & c.
 Jezus Kristus, jime tvoje 12 r
16. Alia ex Esatae cap. 53. ad notam: Otac nebeski ohrani nas
 Poslušaj verni, v pamet zam 13 r
17. Druga ad notam: Hodte k meni veli Sin božji & c.
 Kada Kristus z včenici 14 r
18. Alia ad notam: Mi tva dien te prosimo & c.
 O človeče ti proci 16 v
19. Alia ad notam: Otac nebeski ohrani nas & c.
 Jezus Kristus hvalimo t[er]e mi 17 v
20. Psal. 22. ad notam: Oh Bože, milosti budi & c.
 Kad Kristus na križu vst 18 r

OD KRISTUŠEVA VSTANUTJA

21. Hymnus: Salve festa dies. Lactantii. ad Notam: Christe qui lux es & dies & c.
 Dobro s prišel dan veselja 19 v
22. Hymnus: Chorus novae Jerusalem, in eadem melodia
 Poj zda Jeruzalem novu 20 r
23. Hymnus: Christus pro nobis passus est & c., ad notam: Otac naš v nebesih ki si
 Kristus ta agnjac vazmeni 20 v
24. Alia ad notam: Christus surrexit & c.
 Kristus ta j[er]e od smerti stal 21 r
25. Alia ad notam: Kristus ta je gori stal & c.
 Kristus je od smerti stal 22 r
26. Hymnus: Vox Angelorum & c.
 Glas angelou vsemu svitu 23 v

OD KRISTUŠEVA NA NEBO POŽASTJA

27. Ad notam: Kristus ta j od smerti stal
 To je on dan vesel 24 r
28. Alia ad notam: Na vazam rano Marie tri & c.
 Milost prava Sveta Duha 24 v

OD SVETOGA DUHA

29. Hymnus: Quando Christus & c. Ad notam: Oče naš v nebesih ki si & c.
 Kad Jezus naš vsih spasil 25 r
30. Alia ad notam: Sveti Paval v jednom Isli & c.
 Hod pomast božja Duh Sveti 25 r
31. Alia ad notam: Hvaljen budi Bog na nebi & c.
 Pridi k nam, Bože, Duh Sveti 26 r
32. Alia
 Molimo se mi Bogu Svetomu Duhu 26 v
33. Alia
 Hodi k nam Bog Duh Sveti 27 r

OD SVETE TROJICE

34. Bog Otac pri nas budi 28 r
35. Hymnus: O lux beata Trinitas
 O svetlost Sveta Trojice 28 v
36. Alia ad notam: Oče naš v nebesih ki si & c.
 Bogu večnoj slavi Ocu 29 r

OD POZVANJA APOSTOLOV

37. Math. 10. Ad notam: O lux beata Trinitas & c.
 Kako preslavne su noge 30 r
38. Alia ad notam: Otac nebeski ohrani nas & c.
 Kristus učenike posla 31 r
39. In festo divi Pauli. Hymnus: Pauli dicam & c.
 Blagdan Pavia je preslavni 32 r
40. In festo D. Joha[n]nis Baptistae. Hymnus: Aeterno gratias patri. Bogu Ocu u večnoj diki 32 v

DESET ZAPOVIDI BOŽJIH

41. Ovo j[er] deset zapovidi 33 r
42. Alia ad notam: Patris sapientia & c.
 Deset svih zapovidi 33 v
43. Alia compositio brevis
 Ak oče živit spasilno 34 r

OD VERE

44. Ad notam: V potribščini mojoj ja k tebi & c.
 Bog bud dičen da spoznah ja 34 v
45. Psalmus 110. ad notam: Bog je on moj pastir dobri & c.
 Gospod reče gori v nebu 37 r
46. Alia ad notam: Hvalu ti uzdamem Bože, očuval & c.
 Verujemo u Boga, v Oca vsmo- gućega 38 r
47. Alia ad notam: O lux beata Trinitas & c.
 Ja v Boga Oca veruju 38 v
48. Alia Compositio ad notam: Patris Sapientia, veritas & c.
 V moga dragoga Oca 39 r

OČE NAŠ

49. Alia Compositio ad notam: Oh človek plač se za grihe & c.
 Bože Oče, ki si na nebi 39 v

50. Alla ad notam: Gospon Jezus človek i Bog & c.
Bože, ki moj otac jesi 40 v

OD KERSTA

51. Ad notam: Jezus moj k tebi ja k(r)ičim & c.
Kad Kristus na ovoj zeml 41 r

OD VEČERE KRISTUŠEVE

52. Hymnus: Pange lingua gloriosi & c.
Jazik skilči i razširi 41 v
53. Alla ad notam: Oče naš v nebesih
ki si & c.
Gospon Jezus milostluni 42 r
54. Alta ad Notam: Veni Redemptor
gentium & c.
Kristus ki si nam ka dobro 43 r
55. Alta ad notam: Po prestupljenju
Adama & c.
Gospon Jezus daj z milostl 44 r
56. Alla ad notam: Bogu preporuči
sam se & c.
Znam ja cvetak prelpi kruto 45 v

OD POKORE

57. Cantio ad notam: V potrbiščini
mojoj ja k tebi & c.
Kričimo k Bogu v potrbiščini 46 r
58. Alla ad notam: Po prestupljenju
Adama & c.
Bože, vsilji mu tužbu 47 r
59. Alla ad notam: Otac nebeski ohrani
nas & c.
Milostluni večni Bože 47 v
60. Spovid, ad notam: Po prestupljenju
Adama & c.
Tužim se z moje nevolje 48 v
61. Alla ad notam: Serce moje, ča žaluješ
& c.
Bud mi milostlu, oh Bože 49 v
62. Alla ad notam: Oh Bože, skaži mi
tvu milost
Samo se v Boga ja ufam 51 r
63. Alla ad notam: Dičim ja Boga mo-
ga & c.
Komu ču tužiti Bože 52 r
64. Psal. 6. ad notam: Milostluni dragi
Bože
Bože, ne kastičaj me ti 53 r
65. Psalmus 31. ad notam: Veseli se ti
kerščanstvo
Blažen je komu Bog grihe 53 v
66. Psalmus 142. ad notam: Oh Bože,
milostlu budi & c.
Vsilji mu prošnju, oh Bože 54 v

OD PRAVDNOSTI

67. Cantio ad notam: Po prestupljenju
Adama & c.
Ja hvallim Bogu, ki mi da 55 r
68. Pesan od pravdnosti, vzeta iz S.
Bernarde pisma, zverh 84. Psal. Da-
vidova, ad notam: O Bog, o Bog,
veliki Bog & c.
Ja stojel rano jutro 56 r

69. Pesan vzeta iz 15. kap. S. Luke. ad
notam: Otac nebeski ohrani nas
& c.
Povern se, ti slinu mti 59 v
70. Alla ad notam: Po prestupljenju
Adama & c.
Bog je v začetku človeka 60 r
71. Alta ex 3. cap. Ioh. ad notam: Je-
zus moj k tebi ja krtim & c.
Tako Bog ov svet poljubi 61 v
72. Alla ex 15. Genes. ad notam: O lux
beata Trinitas & c.
Plsano j(ej od Abrahamu 62 r
73. Item alla ad notam: Dičim ja Boga
moga & c.
Komu ču se tužiti Bože 63 r

OD HVALE UZDANJA

74. Ad notam: Jezus jedini Božji Sin,
od Oca odkojen & c.
Dičimo Gospodna ml 64 r
75. Alta ad notam: Jezus Kristus prava
zora & c.
Dan razganja tminje noči 64 v
76. Alla ad notam: Hodite k meni veli
Sin božji & c.
Verno serce ti zahvali 65 r
77. Psalmus 111. ad notam: Vitamque
faciunt & c.
Ja hvatim iz vsega serca Gospodnu 66 r
78. Psalmus 112. ad notam: Blažen, ki
se Boga boji & c.
Stuge Gospodna dčite 66 v
79. Psalmus 118. ad notam: Veseli se ti
kerščanstvo & c.
Hvalite Bogu, prljazni je 67 r
80. Psalmus 74. ad notam: Oča, Sin,
Duh, nebeski kratj, tvoje
Bože, hvatimo ti dobroti 68 r

OD KERŠČENIKOV PRAVDNA ŽITKA

81. Ad notam: Otac nebeski ohrani nas
& c.
Ki je pravadan po veri 68 v
82. Alla ad notam: Serce moje ča žaluješ
& c.
K tebi kričim, Bože dragi 69 r
83. Alla ad notam: O lux beata Trini-
tas & c.
Prava vera serd božji utiši 70 v
84. Alla ex Epist. Pauli ad Rom. 12.
cap. ad notam: Korintijce Paval
sveti & c.
Paval, poganov učenik 71 v
85. Alla ad notam: Ako Boga tad z na-
mi ni & c.
Bogaštvo i vsa čast svitska 73 r
86. Alla ad notam: Ave Hicrarchia & c.
Božji Sin ta pride 74 r
87. Alla ad notam: Hodite k meni veli
Sin božji & c.
Ki ču ovdli prau živiti 74 v

OD NAPASTI

88. Ad notam: Gospon Jezus človek i
Bog & c.
Bože stvoritelju stvari 76 r
89. Alla ad notam: Otac nebeski ohrani
nas & c.
Kad Job muž bogaboječi 76 v

90. Alla ad notam: Serce moje ča žaluješ & c.
Ja, moj Bože, kričim k tebi 77 r
91. Alla ad notam: Kad mi je jure odatti & c.
Pomoz mi Bože, ar sam ja 78 r
92. Item alia ad notam: Oče naš v nebesih ki si & c.
Ki stoj gljel da ne pade 78 v
93. Alla ad notam: O Gospon Bog rlc tva sveta
Pomoz Bože, od kud to gre 79 r
94. Alla ad notam: Ki se človek preporučil & c.
Bogu momu zdajem se ja 80 r

OD CRIKVE KERŠČANSKE

95. Ad notam: Tverdan grad je naš Bog jedini & c. Psal. 48
Velik je Bog sam ino dican 80 v
96. Alla ad notam: Dičim ja Boga moga & c.
Bože, od zgor iz neba 81 v
97. Alla ad notam: Da bi s nami zda Bog ne bil & c.
Bog preporučena tili budil 82 v
98. Alla ad notam: Hodte k meni veli Sin božji & c.
Jedan je pastir jedna stala 83 r
99. Ova more človek črez dan po dvanađeste urah promisliti. Ad notam: Ki se človek preporučil & c.
Ner jedan Bog je od veka 84 v
100. De Vinea Domini Cantio. Ad notam: Hodte k meni veli Sin božji
Zbudi se človek nevojni 85 v
101. Alla ad notam: Serce mi se veseli, vprotuit & c.
Boga ču se deržati 88 v

OD ANGELOU

102. Hymnus. Chrisle Sanctorum & c. ad notam: Dicimus grates tibi summe rerum & c.
Kristus ti svitlost scregou Angel-skih 89 r
103. Alius Hymnus. Deum precemur suppli. Ad notam: O lux beata Trinitas
Prosimo ponizno Boga 89 v

OD SVETOGA HISTVA

104. Ad notam: Z nebes angeli dojdouč & c.
Komu Bog vernu ženu da 90 v
105. Alla ad notam: Otac nebeski ohrani nas & c.
Mi pojemo zda Gospodinu 91 r

PESAN DIVOJKE

106. Ad notam: Sveti Paval v jednom listi & c.
Jezus Kristus ti Sin božji 92 r

OD SMERTI

107. Ad notam: Gospon Bog smiluj se meni & c.
V skradnjoj uri mi pomozl 93 r

108. Alla ad notam: Korintijce Paval sveti & c.
Oslobod nas, Bože dragi 93 v
109. Alla ad notam: Oče naš v nebesih ki si & c. ex 22. Psal.
Gospon Jezus ti Bog večni 94 r
110. Alla ad notam: Ave Hierarchia & c.
Nam je vsim umrti 94 v
111. Alla ad notam: Kad mi je jure odatti & c.
Ja znam dobro, Jezus dragi 95 r
112. Alla ad notam: Gospon Jezus, človek i Bog & c.
Človeče name poglej ti 96 r
113. Alla ad notam: Oče nas v nebesih ki si & c.
Jezus Kristus moj Bog dragi 97 r

OD POGREBA

114. Ad notam: Kad mi je jure odatti & c.
Nauk Paula nastidujmo 97 v
115. Alla ad notam: Pojmo telo pokopajmo & c.
Jezus Kristus ti Sin božji 99 r
116. Alla ad notam: Oslobodil sem se, vre od te telesne smrti & c.
Jur sam slobodan ja 99 v
117. Alla ad notam: Iam macsta quiesce querela & c.
Prestan plač i narikovanje 100 r
118. Alla ad notam: V potribščini mojoj ja k tebi & c.
Bože, konac mi irud prije 101 r

OD SUDNJEGA DNEVA

119. Cantio ad notam: Oče naš v nebesih ki si & c.
Kad na ovom jainom [i: jadnom] svitu 101 v
120. Alla ad notam: Ki se hoće zveličati & c.
Elias ta prorok mudri 102 r

OD VEČNOGA ŽITKA

121. Ad notam: Dičim ja Boga moga & c.
Serce mi se veseli 104 r

PESAN PUTNIKA

122. Ad notam: O lux beata Trinitas & c.
Predragi Oče nebeski 107 r
123. Alla ad notam: Kad mi je jure odatti & c.
Ne brinite se vi kerščani 107 v

PROT KUGI

124. Ad notam: Ako Boga tad s naml mi & c.
Ne brinite se vi ljudi 109 r
125. Alla ad notam: Kad mi je jure odatti & c.
Bože dragi milostluni 110 r
126. Prošnja onoga komu j Bog s kužne stelje pomogal. Ad notam: Po prestupljenju Adama & c.
Dičite Boga iz serca 111 r

JUTARNJE PESNE

127. Ad notam: Jezus Kristus prava zo-
ra & c.
Jezus predzorna danica 112 r
128. Alla ad notam: Dičim je moga Bo-
ga & c.
Bože ja dičim tebe 112 v
129. Alla ad notam: Hvali ti uzdajem
Bože & c.
Bog Otac na nebi 113 r
130. Alla ad notam: Patris Sapientia
Bože, ja tebe dičim 114 r
131. Alla ad notam: Dičim ja Boga mo-
ga & c.
Jezus ti Gospon dragi 115 r
132. Item alla ad notam: Patris Sapien-
tia & c.
Bog vekivečna jestja [jeszta] . . . 116 r

VEČERNJE PESNE

133. Perva ad notam: Gospon Jezus člo-
vik i Bog & c.
Bože, va veki živuči 117 v

134. Alla ad notam: Oče naš v nebesih
ki si & c.
Gospon Bog pun miloserdja 110 v
135. Alla ad notam: Patris Sapientia & c.
Mi čemo Gospodina 119 v
136. Alla ad notam: Serce moje ča žalu-
ješ & c.
Slava budi tebi, Bože 120 v
137. Alla ad notam: O lux beata Trini-
tas & c.
Bog Otac, Sin i Duh sveti 121 v
138. Alla ad notam: Dičim je Boga mo-
ga & c.
Hvalim ti Bože serca 123 r
139. Alla ad notam: Christe qui lux es
et dies & c.
Evo sunce jur zahaja 123 v
140. Ad notam: Conditor alme syderum
& c.
Jezus ti spasilj svita 124 r
141. Alla in eadem melodia
Bog stvoritelj vsake stvari 124 v

GRGUR MEKINIČ IN NJEGOVI PESMARICI 1609 IN 1611

Povzetek

Semeniška knjižnica v Ljubljani hrani dve hrvaški protestantski pesmarici, ki ju je sestavil Grgur Mekinič (Gregorius Pythiraeus) in ju dal tiskati v letih 1609 in 1611. Hrvatska biblioteka ter literarna in glasbena zgodovina ju doslej še nimata v razvidu. Natančen popis vsebine teh dveh najstarejših in doslej neznanih hrvaških cerkvenih pesmaric naj bi spodbudil in pod-
pri nadaljnje raziskovanje, zlasti primerjanje z drugimi pesmaricami. Le tako bo mogoče ugo-
toviti, v kakšni meri je Mekinič avtor posameznih pesmi, kakšna je bila njegova jezikovna in
pesniška sposobnost ter kako je bil bogoslovno usmerjen. Gre namreč za cerkvene pesmi, s ka-
terimi je kot voditelj evangeličanske cerkvene občine med gradiščanskimi Hrvati na sedaj ma-
džarskem ozemlju hotel voditi in poučevati svoje vernike.

Vsebinska in razvrstitev pesmi v obeh pesmaricah nedvomno izpričujeta, da gre za prote-
stantski pesmarici, ki po velikosti spadata med najobsežnejše zbirke drugih narodov te vrste:
ena sama od njih ima več pesmi kot vse slovenske protestantske pesmarice skupaj; če pa obe
Mekiničevi pesmarici vzamemo kot celoto (saj druga ni ponatis prve), najdemo celo malo nem-
ških pesmaric tiste dobe, ki bi imele več pesmi kot Mekiničevi.

Ugotavljanje nemških, latinskih, madžarskih in morda še drugih predlog, ki jih je Mekinič
uporabljal pri sestavljanju pesmarice oziroma pri pisanju pesmi, je s to razpravo komaj naka-
zano. Pri večini pesmi, zlasti v prvi pesmarici, avtor sam v naslovu opozarja na predlogo za
besedilo ali za napev, treba bo pa ugotoviti, kolikšna je stopnja odvisnosti oziroma samo-
stojnosti v posameznih pesmih. Najbrž bo moč poiskati tudi druge vire, ki jih avtor ne navaja.
Dejstvo, da je v prvi pesmarici veliko Luthrovih pesmi, v obeh pa veliko psalmičnih pesmi,
potrjuje sodbo, da imamo v rokah pristni protestantski pesmarici.

Zadnji del razprave navaja dva zgleda Mekiničevega prevajanja: za božično pesem »Od sun-
čenoga izhoda« je mogoče uporabljati ali latinsko ali nemško (Luthrovo) predlogo, psalmična pe-
sem (po ps. 67) »Bug ta nam budi milostiu« pa je prevod Luthrove pesmi. Za boljše ocenjevanje
Mekiničevega dela je pri obeh pesmih v razpravi naveden tudi slovenski prevod, pri drugi
pesmi celo dva različna.

V Dodatku so transkribirana Mekiničeva pisma braču iz pesmarice 1609 in obe posvetili
grofu Mikulu Zrinjskemu. Da bi bila bogata vsebina obeh pesmaric bolj jasna in pregledna ter
v spodbudo nadaljnjemu raziskovanju, je objavljen tudi natančen seznam vseh pesmi v obeh
pesmaricah. Morda bo pomagal izslediti še kakšen izvod ene ali druge pesmarice, ki sta se
doslej ohranili le zaradi zbirateljske vneme ljubljanskega stolnega dekana Janeza Antona Dol-
ničarja, člana akademije operov.

GRGUR MEKINIČ UND SEINE ZWEI LIEDERBÜCHER 1609 UND 1611

Zusammenfassung

Die Bibliothek des Priesterseminars in Ljubljana besitzt zwei kroatische protestantische Lie-
derbücher, zusammengestellt von Grgur Mekinič (Gregorius Pythiraeus), gedruckt in den Jahren
1609 und 1611. Die kroatische Bibliographie sowie die Literatur und Musikgeschichte haben sie
bisher noch nicht in Evidenz. Eine genaue Beschreibung des Inhalts dieser beiden ältesten und

bisher unbekannten kroatischen kirchlichen Liederbücher möge ein Ansporn und eine Stütze zu weiteren Forschungen und vor allem zu Vergleichsstudien mit anderen Liedersammlungen sein. Nur so wird es möglich sein festzustellen, in welchem Maße Meklinč als Autor der einzelnen Lieder betrachtet werden kann, wie weit seine sprachliche und dichterische Fähigkeit reichte und wie es mit seiner theologischen Richtung steht. Es geht nämlich um Kirchenlieder, mit denen er als Leiter der evangelischen Kirchengemeinde unter den Burgenländer Kroaten auf dem heutigen ungarischen Territorium seine Gläubigen führen und unterrichten wollte.

Der Inhalt und die Gliederung der Lieder in beiden Büchern bewiesen unzweifelhaft, daß es um protestantische Liederbücher geht, die der Größe nach unter die umfangreichsten Sammlungen dieser Art bei anderen Völkern gehören: eine einzige von ihnen weist mehr Lieder auf als alle slowenischen protestantischen Liederbücher zusammen. Wenn aber beide Liederbücher von Meklinč als Ganzheit verstanden werden (die zweite Ausgabe ist ja kein Nachdruck), wird man sogar wenige deutsche Liederbücher dieser Zeit aufstöbern, die mehr Lieder aufweisen als die genannten.

Die Feststellung deutscher, lateinischer, ungarischer und vielleicht noch anderer Vorlagen, die Meklinč bei der Zusammenstellung des Liederbuches bzw. beim Schreiben der Lieder verwendet hatte, ist in dieser Abhandlung kaum angeschnitten. Bei der Mehrzahl der Lieder — vor allem im ersten Liederbuch — macht der Autor selbst auf Vorlagen für den Text oder die Melodie aufmerksam, es wird aber notwendig sein festzustellen, wie groß die Abhängigkeit bzw. die Eigenständigkeit in den einzelnen Liedern ist. Höchstwahrscheinlich wird man auch andere Quellen finden können, die der Autor nicht angeführt hat.

Die Tatsache, daß im ersten Liederbuch viele Lieder von Luther aufscheinen, in beiden außerdem viele Psalmlieder, bekräftigt und bestätigt die Meinung, daß wir es mit zwei echten protestantischen Liedersammlungen zu tun haben.

Der letzte Teil der Abhandlung führt zwei Übersetzungsbeispiele von Meklinč an: für das Weihnachtssied »Od sunčenoga Izhoda« konnte ihm entweder die lateinische oder die deutsche (Luther) Vorlage gedient haben, das Psalmlied (nach Ps. 67) »Bug ta nam budi Milostiu« hingegen ist eine Übersetzung des lutherischen Liedes. Zur besseren Beurteilung der Arbeit von Meklinč wird bei beiden Liedern in der Abhandlung auch die slowenische Übertragung angeführt, beim zweiten Lied sogar zwei verschiedene Übersetzungen.

Im Anhang wird Meklinč Brief an den Leser aus dem Liederbuch 1609 transkribiert und beide Widmungen an den Grafen Mikula Zrinjski wiedergegeben. Zur besseren Klarheit und Übersichtlichkeit des reichen Inhalts beider Bücher und zur Anregung für weitere Untersuchungen wird auch ein genaues Verzeichnis aller Lieder in beiden Büchern veröffentlicht. Vielleicht trägt es dazu bei, daß noch weitere Exemplare des einen oder anderen Buches gefunden werden. Bisher sind nur die zwei Unikate bekannt, was auf den Sammelreifer des Domdekans Janez Anton Dolničar, Mitglied der Academia operosorum, zurückzuführen ist.

Ivan Škafar

**GERGUR MEKINIĆ PYTHIRAEUS,
HRVATSKI PROTESTANTSKI PISATELJ,
IN ZAČETKI SLOVSTVA
PRI GRADIŠČANSKIH HRVATIH**

GERGUR MEKINIĆ (PYTHIRAEUS), KROATISCHER PROTESTANTISCHER
SCHRIFTSTELLER. UND DIE LITERARISCHEN ANFÄNGE BEI DEN
BURGENLÄNDER KROATEN

Obe knjigi Mekinićevih »Duševnih pesni« je pri Sv. Križu »kol Šoprona« (nem. Deutsch Kreutz, madž. Sopronkeresztur, hrv. Kerestur) natisnil Imre Farkas (Farkaš), prvo leta 1609, drugo 1611. Posvečeni sta Mikulj Zrinjskemu. V drugi knjigi sta natisnjena dva epigrama; prvega je napisal Mihael Zvonarić, drugega pa Emerik Zvonarić.

Nekaj življenjepisnih podatkov o teh osebah ter pojasnil in pripomb k pesmaricama ter k začetkom slovstva pri gradiščanskih Hrvatih.

Gergur Mekinić Pythiraeus

Z njim je zdaj stopila v vrsto hrvatskih protestantskih piscev nova, doslej neznana osebnost. Bil je dušni pastir na Gradiščanskem. Leta 1955 je Ivan Dobrović, ravnatelj v pokoju in bivši nadzornik hrvatskih šol na Gradiščanskem, izdal lepo in pregledno delo o reformaciji pri gradiščanskih Hrvatih. Pri Keresturu, kjer je Mekinić pastiraval vsaj 22 let, na kratko pravi: »Od 1584. do 1643. ljeta imao je Kerestur evangeliške pastore i učitelje.«¹ Pythiraeusa torej v knjigi niti ne omenja.

V vseh vlrh se njegovo rodbinsko ime piše Pythiraeus, včasih Pithyraeus. Tako se je podpisoval tudi v svojih pismih. Šele iz dveh njegovih pesmaric izvemo, da se za tem imenom skriva hrvatsko ime Mekinić. Podobnih primerov je iz tiste dobe tudi na Gradiščanskem več, npr. Klaszekovits alias Plondinus, Machaeropaeus, Andreades, Sutoris, Textoris itd.² Razni protestantski duhovniki so si privzeli grški ali latinski priimek.

Prvič se Pythiraeus omenja leta 1591 kot evangeličanski duhovnik v župniji Kőhalom (Répceköhalom, nem. Steinberg, hrv. Steinberg). Udeležil se je verskega razgovora (colloquium) 2. in 3. junija 1591 v Csepregu (Čepreg, nem. Tschapring), ki ga je sklical zemljiški gospod Ferenc Nádasdy, da bi se na njem zedinili luteransko in kalvinsko usmerjeni duhovniki v Dunántúlu (v Prekdonavju), to je v pokrajini med

¹ Ivan Dobrović, Naši Hrvati u dobi reformacije i prva stoljeta u novoj domovini. Železno 1955, str. 64. — Navajam: Dobrović, Naši Hrvati.

² Sándor Payr, Egyháztörténelmi emlékek. I. kötet. (Cerkvenozgodovinski spomini. I. zvezek.) Sopron 1910, str. 54. — Navajam: Payr 1910. Sándor Payr, A dunántúli evangélikus egyházkerület története. I. kötet. (Zgodovina prekdonavškega evangeličanskega cerkvenega okrožja.) Sopron 1924, str. 213, 78, 88, 106, 180. — Navajam: Payr 1924.

Donavo, Dravo in Muro. H kalvinizmu se je nagibal tudi István Beythe, protestantski škof v Dunántúlu. Čepreški verski razgovor je protestante v Dunántúlu še bolj razdvojil in Beythe ga je kljubovalno zapustil.³ Med overitelji zapisnika tega razgovora je bil tudi »Pythiraeus Gergely kőhalmi lelkész« (Pythiraeus Gregor, kőhalmški duhovnik).⁴

Kőhalom je s sosednjimi vasmi pripadal h graščini Léka (nem. Lokenhaus, hrv. Livka), ki je bila v lasti rodbine Nádasdy. Kőhalom in Léka sta zdaj v Avstriji. — K župniji je spadala tudi vas Dérföld (nem. Dörfel, hrv. Drfelj), takrat še s hrvatskim prebivalstvom.⁵ Mekinić je imel torej v svoji župniji tudi Hrvate, ki so se zaradi Turkov priselili iz stare domovine.

Do očitnega razkola med luteranci in kalvinci v Dunántúlu je prišlo leta 1595, ko se je kalvincem javno pridružil škof Beythe. Prebival je od leta 1576 do smrti 1612 pri Boltizsáru Batthyányu v Nemetújváru (nem. Güssing, hrv. Novi grad, zdaj v Avstriji). Tudi tega je Beythe pridobil za kalvinizem. Boltežar je umrl 1590. V času njegovega sina Ferencu se je od tod širil kalvinizem tudi v Prekmurje, ko se je Ferencova sestra Kata 19. aprila 1592 poročila s Tamásom Széchyjem, zemljiškim gospodom Gornje Lendave (Grad) in Murske Sobote. Kata je namreč s pomočjo Batthyányjevih in Beytheja pridobila za kalvinizem tudi svojega moža, ki je bil in ostal kalvinizem v Prekmurju močna opora do svoje smrti (+ 1618). Od 1595 pa do Beythejeve smrti 1612 so bili evangeličani v Prekdonavju brez svojega škofa.⁶

Beythejevo delo je, da se je prek Batthyányjevih in Széchyjev ukoreninil kalvinizem v nekaterih prekmurskih župnijah. Za prekmursko versko zgodovino je pa Beythe važen tudi zato, ker je v mlajših letih, ko je bil še luteranec, bival in deloval v Dolnji Lendavi pri Bánffyjih (Baničih): od 1559 do 1564 kot učitelj in od 1565 do 1574 kot duhovnik, skupno 14 let.⁷ V doljem Prekmurju je torej širil luteransko, v gornjem pa kalvinsko vero. Mladost je Beythe preživel v katoliški veri. Zato mu je znameniti Péter Pázmány dne 23. januarja 1606 iz Gradca pisal: »Juventutem apud nos, virilem aetatem apud lutheranos, decrepitam in Calvini castrum egisti.«⁸

Tisti protestantski duhovniki, ki so po tem razkolu leta 1595 ostali zvesti Lutrovemu nauku, so od leta 1596 dalje podpisovali tako imenovano Liber Concordiae s Formula Concordiae. Med temi je bil tudi Pythiraeus; med prvimi — kot sedemnajsti — ju je že leta 1596 podpisal Mekinić s temi besedami: »Ego Gregorius Pythiraeus Verbi Divini Minister apud Sanctam Crucem, huic Libro Orthodoxae Augustanae Confessionis totique Libro Concordiae subscribo, manu, et corde absque fūco.«⁹

Leta 1596 je torej Pythiraeus že bil »služabnik božje besede« pri Sv. Križu, to je v Keresturu pri Sopronu, in tu je ostal do smrti. Tudi ta kraj je spadal k Nádasdyjevi graščini v Lokenhausu (Léka). V Keresturu so Nádasdyji imeli grad in so v njem večkrat prebivali zaradi bližine Soprona in Dunaja. Kerestur je bil že takrat nemška župnija. Za nas Slovence je Kerestur važen zato, ker je tu bival in tiskal knjige leta 1598, 1661, 1663 in 1664 Ivan Mandelc (Joannes Manlius, Johan Manel).¹⁰ Tako sta Mekinić in Mandelc več let živela v istem kraju in sta se dobro poznala.

Pri Soprončanih je Pythiraeus leta 1601 posredoval, da je dobil gmotno pomoč kalvinski duhovnik Benedek Thuri, ki je dvajset let trpel v turškem ujetništvu.¹¹ Dne 7. aprila 1601 je bil član razsodišča, kl je v Peresztegu obravnavalo sporno stvar evangeličanskega duhovnika Dániela Tétényija Kevija.¹²

³ Payr 1924, str. 729–735. — Dobrović, Naši Hrvati, str. 60. — Bucsay Mihály, Geschichte des Protestantismus in Ungarn. Stuttgart 1959, str. 59–60. — Navajam: Bucsay.

⁴ Payr 1910, str. 46. — Payr 1924, str. 731.

⁵ Dobrović, Naši Hrvati, str. 63.

⁶ Payr 1924, str. 192, 200, 235, 620–621, 636. — Ivan Zelko, K zgodovini reformacije v Prekmurju. Časopis za zgodovino in narodopisje — XXXII 1937, str. 121. — Navajam: Zelko.

⁷ Payr 1924, str. 406, 608, 621.

⁸ Payr 1910, str. 157–158.

⁹ Payr 1910, str. 54. — Payr 1924, str. 155, 160.

¹⁰ Payr 1924, str. 158, 161–162, 842. — Janez Logar, Mandelc Janez. Slovenski biografski leksikon, 5. zv. Ljubljana 1933, str. 39. — Navajam: Logar, Mandelc. — Dobrović, Naši Hrvati, str. 65.

¹¹ Payr 1924, str. 633, 818.

¹² Payr 1924, str. 135.

Kot Istvánu Magyariju, senioru v Sárvaru, tako je tudi Pythiraeusu povzročala mnogo težav Erzsébet Báthory, žena zemljiškega gospoda Ferencu Nádasdyja, ko je bivala v Keresturu. Bila je duševno bolna, neusmiljena in krvoločna. Naslajala se je ob tujem trpljenju. Tudi v Keresturu je mučila dekleta, posebno svoje uslužbenke. Zaradi trpinčenja sta umrli gospa Modli in neko dekle z Dunaja. Take žrtve so pokopavali skrivaj ponoči ali podnevi ob petju otrok. V Sárvaru ji je pri tem trpinčenju deklet pomagala Hrvatica Ana Darvolja. Leta 1602 je István Magyarij vprašal za svet tudi Pythiraeusa, kaj naj napravi z Ano Darvoljo zaradi velikonočnega sv. obhajila. Ta mu je svetoval, naj jo skrbno zasliši, kot je dolžnost zvestega dušnega pastirja, in ji, dokler se resnično ne spokori, v smislu naročila apostola Pavla, obhajilo prepove ter jo izloči iz cerkvenega občestva.¹³

Ker evangeličani v Dunántúlu v tem času — to je od 1595 do 1612 — niso imeli svojega škofa, so njihovo cerkev v tem delu Madžarske vodili dekanj. Nekateri izmed njih so opravljali celo kanonične vizitacije ter delili mašniški red.¹⁴ Tako sta dekan György Murakózi in Pythiraeus leta 1603 bila na vizitaciji v župniji Bük in Horpács, dne 19. januarja 1604 pa sta Pythiraeus in Mihály Zvonarič v družbi dveh duhovnikov uradno obiskala župnijo Ujkér.¹⁵ Vse te župnije so v županiji Sopron.

Leta 1609 se med petimi vodilnimi luteranskimi dekanji v Prekdonavju imenujeta tudi Mihael Zvonarič ter Gregorius Pythiraeus. Ko se namreč nanje obrača v pismu z dne 30. novembra 1609 Leonhardus Hutterus, teološki profesor v Wittenbergu, v zadevi dveh gojencev z Madžarskega, jih imenuje najzvestejše služabnike »Ecclesiae Dei in Hungaria«.¹⁶ Isto leto 1609 pa je za gradišćanske Hrvate pomembno zato, ker so dobili »Dusevne peszne... v Heruatzki iazik preobrnute po Gerguru Pythiraeusu ali Heruatzki Mekinichiu«. — Tu se Mekinič prvič imenuje z obema imenoma. Zanimivo je tudi, da sebe v naslovu knjige imenuje Plebanuš, torej po katoliškem načinu, kar kaže na dejstvo, da so evangeličanski dušni pastirji ob prehodu katoliških župnij v vodstvo evangeličanskih duhovnikov ohranili še stare katoliške navade in nazive.

Leta 1610 so se na Mekiniča iz Soprona obrnili za posredovanje v neki zakonski zadevi.¹⁷ Dne 10. septembra istega leta je Pythiraeus bil kot ena izmed treh priča navzoč, ko je nesrečna Erzsébet Báthory napisala v Keresturu svojo oporoko.¹⁸

Mekiničevi ženi je bilo ime Katarina, rojena Mock. Njen oče Jakob je bil eden izmed vzgojiteljev mladega Pavla Nádasdyja.¹⁹

Leta 1611 je Mekinič izdal »Druge knjige dussevnih peszszen«. V naslovu je razodel, da sta obe knjigi izšli »na vlaščiem strošku Authora«, kar kaže na njegovo veliko požrtvovalnost.

Dne 3. maja 1612 je umrl kalvinski škof István Beythe v Nemetújváru. Kalvinci so že dne 19. junija izvolili za njegovega naslednika Istvána Pathaya, duhovnika v Rohonecu (nem. Rechnitz, hrv. Rohunc, zdaj v Avstriji); zato so si tudi evangeličani izbrali poleti 1612 za svojega škofa najstarejšega izmed seniorjev Istvána Klaszekovicsa (Klaseković), seniora v Fertőszentmiklósu v županiji Sopron. Tudi ta je bil potomec Hrvatov, ki so se v teh krajih naselili iz Hrvatske. Tako je bila izvedena dokončna ločitev med kalvinci in evangeličani v Dunántúlu;²⁰ in obenem je bila končana prva doba, ko so seniori sedemnajst let vodili evangeličansko cerkev v pokrajini med Donavo, Dravo in Muro brez škofa. Med temi vodilnimi seniori je bil tudi Gregorius Pythiraeus.

Péter Pázmány, poznejši estergomski nadškof in kardinal, je leta 1613 izdal svoje najpomembnejše delo »Hodoegus: Isteni igazságra vezérő Kalauz« (K božji pravici vodeči kašipot), kratko imenovano Kalauz (Kašipot).²¹ Med tistimi evangeličanskimi voditelji, ki so v Dunántúlu odgovorili Pázmányu, so bili škof Klaseković in štirje

¹³ Payr 1910, str. 156. — Payr 1924, str. 62, 139, 160, 647, 806—807.

¹⁴ Payr 1924, str. 603, 632.

¹⁵ Payr 1924, str. 108, 111, 117.

¹⁶ Payr 1910, str. 164. — Payr 1924, str. 608, 635.

¹⁷ Payr 1924, str. 14.

¹⁸ Payr 1924, str. 160.

¹⁹ Payr 1924, str. 160—161, 656, 824.

²⁰ Payr 1924, str. 636.

²¹ Ujas Antal, Pázmány Péter. Katolikus lexikon. III. kötet. Budapest 1932, str. 516. — Payr 1924, 702.

seniori, med njimi tudi Gregor Pythiraeus. Njihov skupni krajši protest je pod naslovom »Protestatio az nemes magyar nemzetséghez« (Protest plemenitemu madžarskemu narodu) na začetku knjige, ki jo je natisnil leta 1614 Imre Farkas ter jo je izdal Imre Zvonarich (Zvonarič) v Keresturu. Naslov te knjige je »Az szentirásbeli hitunk« ter je prevod dela tübinskega profesorja Matije Hafenrefferja »Loci theol. certa metodo«. ²²

Gregor Mekinič je umrl, kot je to sporočila njegova žena Katarina Šoprončanom, dne 5. marca 1617. ²³

Za njegovega naslednika v seniorski službi je bil izbran na sinodi v Ivánu dne 26. februarja 1619 Stephanus Fuchsäger, šopronski duhovnik. Ko o tem obvešča škof Klasekovič mestni svet v Sopronu, jih spomni na to, da je senior Pythiraeus vabil »na naše sinode« tudi sosednje nemške evangeličanske duhovnike: »Quia... quotannis generale convocare et indicare consuevimus Synodum, ita quidem, ut paria convocatorium nostrarum huc etiam vicinis Dominis Ecclesiarum germanicarum Ministris transmissimus et communicaverimus, dum adhuc felicissimae recordationis Reverendus Dominus Gregorius Pythiraeus in Ecclesia Kereszturiensi Seniore ageret...« ²⁴ Mekinič je torej bil važna vez med madžarskimi in nemškimi evangeličanskimi duhovniki na Gradiščanskem.

Toliko o življenju in delu Gregorja Mekiniča.

Imre Farkas, tiskar in knjigotržec

Iz naše slovstvene zgodovine je znano, da je Janez Mandelc moral leta 1582 oditi s svojo tiskarno iz Ljubljane in Slovenije. ²⁵ Na Madžarskem in Hrvatskem je postal potujoči tiskar. Knjige je tiskal v Nemetujváru na posesti Batthyányjev, v Varaždinu; v Monyorókerécu (nem. Eberau, hrv. Eberav) na posesti Erdődyjev in Zrinjskih; v Sopronlővő (nem. Sicz, Schützen, hrv. Livir), v Keresturu in Sárváru. Nazadnje je Mandelc živel in tiskal knjige v Keresturu. Največ let pa je s svojo tiskarno bival na ozemlju Nádasdyjev: v Lövő, Sárváru in Keresturu. ²⁶

Mandelc je tiskal knjige evangeličanom in kalvincem, kakor so pač želeli zemljiški gospodje, na katerih ozemlju je bival s svojo tiskarno in katerih gost je bil: Batthyányji s škofom Beythejem so bili kalvinci, Nádasdyji, Erdődyji in Zrinjski pa evangeličani. To uslužnost na obe strani je kalvinski škof Beythe Mandelcu zameril; saj sta se dobro poznala, ker sta v letih 1582, 1588 in 1595—97 oba bivala v Nemetujváru pri Batthyányjevih. V svoji knjigi Igaz Mentsék (Resnično opravičenje), ki je izšla leta 1599, pravi Beythe o Mandelcu, da je izdajalec in človek neumirjene vesti, češ rešil sem njega in njegovo ženo smrti in zdaj za to uslugo táko hvaležnost. ²⁷ Iz teh Beythejevih besed izvemo, da je ravno on leta 1582 posredoval pri Boltežarju Batthyányju, da se je Mandelc mogel po odhodu iz Ljubljane naseliti v Nemetujváru. O Manliusu — Mandelcu poroča sárvárski senior István Magyari, da ni znal madžarski. ²⁸

Janez Logar pravi o Mandelcu, da je »umrl po 1605 najbrž na Madžarskem«. ²⁹ Umrl je med 1605 in 1608 v Keresturu kot evangeličan in je zelo verjetno, da ga je pokopal ravno Mekinič.

Po Mandelčevi smrti se je njegova vdova znova poročila. Njen mož Imre Farkas (Dobrovič ima napačno: Fekete) ³⁰ je z njo priženil tiskarno in tako postal samostojen

²² Payr 1924, str. 702.

²³ Payr 1924, str. 161.

²⁴ Payr 1910, str. 172.

²⁵ Mirko Rupel, Reformacija. Zgodovina slovenskega slovstva do začetkov romantike. Ljubljana 1936, str. 240. — Navajam: Rupel, Reformacija. — Logar, Mandelc, str. 39.

²⁶ Payr 1924, str. 119, 161—162, 191—192, 328, 335, 341. — Logar, Mandelc, str. 39. — Bernhard Hans Zimmermann, Reformation und Gegenreformation bei Kroaten im österreichisch-ungarischen Grenzraum. Burgenländische Forschungen. Heft 8. Eisenstadt 1930, str. 13. — Navajam: Zimmermann.

²⁷ Payr 1924, str. 201.

²⁸ Payr 1924, str. 162.

²⁹ Logar, Mandelc, str. 39.

³⁰ Payr 1924, str. 162. — Dobrovič, Naši Hrvati, str. 95.

tiskar in knjigotržec. Od leta 1609 do 1619 je v Keresturu natisnil precej knjig, med drugim tudi obe Mekiničevi pesmarici v hrvaščini. Leta 1621 se je s tiskarno preselil v Csepreg in tu tiskal knjige do leta 1643.³¹

Poleg sina, ki je 12. februarja 1581 umrl v Ljubljani,³² je Mandele imel še vsaj enega sina, Gregorja po imenu (Gregorius Manlius). Ta je leta 1630 vložil pri evangeličanskem cerkvenem sodišču tožbo proti svojemu očimu Imreju Farkasu zaradi tiskarne, ker je imel po rajnem očetu dedne pravice do nje. Stvar se je obravnavala na sinodi v Csepregu, ki je bila 4. in 5. junija 1630. Zmagal je Farkas z utemeljitvijo, da je polovico tiskarne podedoval po ženi, za drugo polovico pa je plačal 60 fl. — Zapisnik te sinode namreč pravi: »Gregorius Manlius contra Emericum Farkas de hereditate Typographiae certat, hic vincit, quia mediam partem per uxorem, matrem prioris, acquisivit, pro dimidia 60 fl. solvit.«³³

Mekinič sporoča v predgovoru svoje prve knjige 1609, da Farkas ni razumel »nas-sega iazika«. Tu Mekinič jasno pove, da je Hrvat.

Taka je torej bila usoda prve ljubljanske tiskarne po Mandelčevi smrti.

V zvezi s protestantizmom v Prekmurju naj omenim, da je Mandelc leta 1593 natisnil molitvenik Györgya Szalaszegija, evangeličanskega duhovnika v Murski Soboti. Ta je prevedel molitvenik wittenberškega profesorja Janeza Avenariusu Habermanna. Knjiga je izšla v Siczu (Soproniötvö) in ima 247 + 69 strani. Naslov molitvenika se glasi: Hetetszaka midennapramegh irattatot Imadsagok, kik öszvö szerkesztettének Auenarius Janos Doktor által, fordítattanak pedig magiarrá Szalaszegi Giörgi prae-dikátor által. (Molitve napisane za vsak dan tedna, zbrane po doktorju Janezu Avenariusu, prevedene v madžarščino po predikatorju Salasegi Juriju).³⁴ Ta Habermannov molitvenik je v Tulščakovi priredbi Mandele v slovensčini natisnil v Ljubljani leta 1579 pod naslovom Kerszhanske leipe molitve.³⁵ Tako je Mandelc natisnil prevod Habermannovega molitvenika v dveh jezikih, v slovenskem (1579) in madžarskem (1593). Dr. Johannes Habermann Avenarius (1516—1590) je bil profesor v Wittenbergu, superintendent v Zerbstu in teološki pisatelj. Posebno znamenit je po svojem molitveniku, ki je izšel 1567: »Christliche Gebete für allerlei Not und Stände der ganzen Christenheit«.³⁶

Mihael in Emerik Zvonarié

V drugi knjigi Mekiničeve pesmarice sta dva epigrama. Prvega je napisal »Mihael Zuonarich Predicator Saruariensis, et Senior in Ecclesia Jesu«, drugega pa »Emericus Zuonarich Concionator Cheppregiensis«. Bila sta brata in rojena v Sár-váru. Predniki so okoli 1535 prišli iz Hrvatske. Mihael je začel 1598 kot učitelj pri Mekiniču v Keresturu, leta 1599 je bil že evangeličanski duhovnik v Szakonyju, leta 1601 je prišel v Cenk (Nagyeczenk) blizu Kerestura in tu je bil dušni pastir do konca 1604 kot Mekiničev sosed. Od tod je prišel v Sárvár, postal tudi senior in po smrti škofa Klasekovića leta 1620 škof evangeličanov v Prekdonavju. Umrl je leta 1625 v Sárváru.³⁷ Mihaelov mlajši brat Emerik (Imre) je leta 1602 postal rektor šole v Keresturu, torej zopet pri Mekiniču, od tod je šel za evangeličanskega duhovnika v Keresturu, leta 1607 je prišel v Csepreg in tu je bil senior do smrti. Bil je tudi evangeličanski pisec. Dne 6. januarja 1621 je bil ubit, ko so vojaki cesarskega vojskovodja Collalta

³¹ Payr 1924, str. 162, 81—82, 838, 842.

³² Logar, Mandelc, str. 39.

³³ Sándor Payr, Farkas Imre kereszturi és csepregi könyvnyomtató (Farkas Imre, keresturski in csepregi tiskar). Soproni Nemzetőr, 6. sept. 1908 — Payr 1910, str. 168 opomba**.

³⁴ Könyvszemle 1890, str. 104. — Payr 1924, str. 843—844. — Zelko, str. 114. — Adolf Sennowitz, Manlius János. Adalékok a magyarországi nyomdászat és könyvkereskedelem történetéhez. (Doprinosi k zgodovini madžarskega tiskarstva in knjigotrštva.) Esztergom 1902, str. 64. — Navajam: Sennowitz.

³⁵ Franc Simonič, Slovenska bibliografija. I. del. Ljubljana 1903—1903, str. 142, 538. — Itupel, Reformacija, str. 243, 250, 258.

³⁶ Mirko Itupel, Slovenski protestantski pisci. Druga, dopolnjena izdaja. Ljubljana 1966, str. 35, 40, 432, 462.

³⁷ Payr 1924, str. 20, 63, 109, 139, 159, 171, 645, 651, 695, 747, 735—757, 759, 807, 830.

in Esterházyja hudo opustošili Csepreg zato, ker je mladi Pál Nádasdy stopil na stran Gábora Bethlena in se je izneveril kralju Ferdinandu II.³⁸

Vidimo, da se je življenjska pot vseh treh evangeličanskih duhovnikov prepletala. Brata Zvonarića sta se ob Mekiniću uvajala v vzgojno in dušnopastirsko delo. Vezalo jih je prijateljstvo in skupna skrb za poklicno delo ter evangeličansko cerkev v Dunántúlu. Bili so vodilni seniori v zahodni Madžarski, posebno v času, ko niso imeli svojega škofa. Ob izidu dveh Mekinićevih knjig v hrvaščini sta brata Zvonarića pokazala v svojih epigramih veliko radost, kar da sklepati, da nista bila Hrvata le po imenu, ampak tudi po jeziku, da sta torej oba znala tudi hrvatski. Na začetku prve knjige je Mekinić razodel »bogolubnemu štalcu«, da jo je dal na svetlo »na prossniu dobre brattie, i Bogoliubnih prijatelliu«. Ali ni imel tu v mislih predvsem brata Zvonarića, svoja prijatelja?

Mikula Zrinjski

Mekinić je posvetil svoji pesmarici »Mikuli od Zrynja« in je njega »ouim knjišizcam za obranitelja obra«. — Pozornost zbuja, da knjig ni posvetil Pavlu Nádasdyju, ko je vendar ta bil Mekinićev zemljiški gospod. Zakaj? Mogoče zato, ker je bil Pavel takrat še mladoleten? Ali pa zato, ker je v sebi čutil notranji odpor do Pavlove matere Erzsébet Báthory, ki je bila tako trdosrčna do podložnih? — Odločil se je za Mikula Zrinjskega, ki je bil zemljiški gospod v Čakovcu in v Eberavu. Čeprav je bil Mikula Zrinjski dvakrat poročen, prvič z Ano, hčerko Ference Nádasdyja, in drugič z Elizabeto, hčerko Tomaža Széchyja, je umrl brez potomstva 25. marca 1625.³⁹ V Medžimurju se je v času duhovnika Mihaajla Bučiča širil kalvinizem.⁴⁰ Tudi Zrinjski so bili v začetku njegovi privrženci. Jurij, oče Mikula Zrinjskega, je bil kalvinec. Sin Mikula je postal evangeličan na ljubo svoje žene.⁴¹ Temu Mikuli je posvetil Mekinić svoji pesmarici. Že v času, ko je Mekinić še živel, je moral Mikula Zrinjski biti med vodilnimi varuhi evangeličanov v Dunántúlu. Ko je namreč bil 25. avgusta 1620 na državnem zboru v Besztercebányi (slovaško: Baňska Bystrica) izbran Gábor Bethlen za madžarskega in hrvatskega kralja, so stanovi sprejeli 52 členov, ki jih je novo izvoljeni kralj potrdil štiri dni pozneje. Drugi člen določa branilce (defensores) za vse tri glavne veroizpovedi na Madžarskem: v Prekdonavju (ultradanubiensis) so bili med drugimi izbrani za katoličane dolnjelendavski Krištof Banfi (Bánffy) in Sigismund Erdödy, za evangeličane Mikula Zrinjski in Pavel Nádasdy, za kalvince pa Ferenc Baththyány.⁴² Mikula Zrinjski se torej imenuje pred Pavlom Nádasdyjem.

Mogoče pa je poleg verskega odloča tudi narodnostni razlog, da je Mekinić posvetil svoj gradua Mikuli Zrinjskemu.

Ob najdbi obeh Mekinićevih pesmaric

Več kot dvajset let je Ivan Mandelc tiskal v petih pomembnejših središčih zahodne Madžarske razne knjige v madžarskem in latinskem jeziku. Adolf Sennowitz je npr. v svoji razpravi o Mandelcu našel blizu 60 del, ki jih je Mandelc natisnil na Madžarskem.⁴³

Ko o tem razmišlja Ivan Dobrović v svoji zgodovini reformacije pri gradiščanskih Hrvatih, ugotavlja: »Reformacija se hvali, da je ona donesla narodom pri božjoj službi upotribu materinskoga jezika. Oko 30 let imala je ona priliko posvidočiti ovu tvrdnju na Bačanijski imanji pri tadašnjoj mnogobrojnoj Hrvati. Nigde nismo našli slijeda, da bi evangelički ili reformatorski pastori hrvatskih far skupa bili došli i se

³⁸ Payr 1924, str. 68, 78, 702, 706, 707, 717, 837.

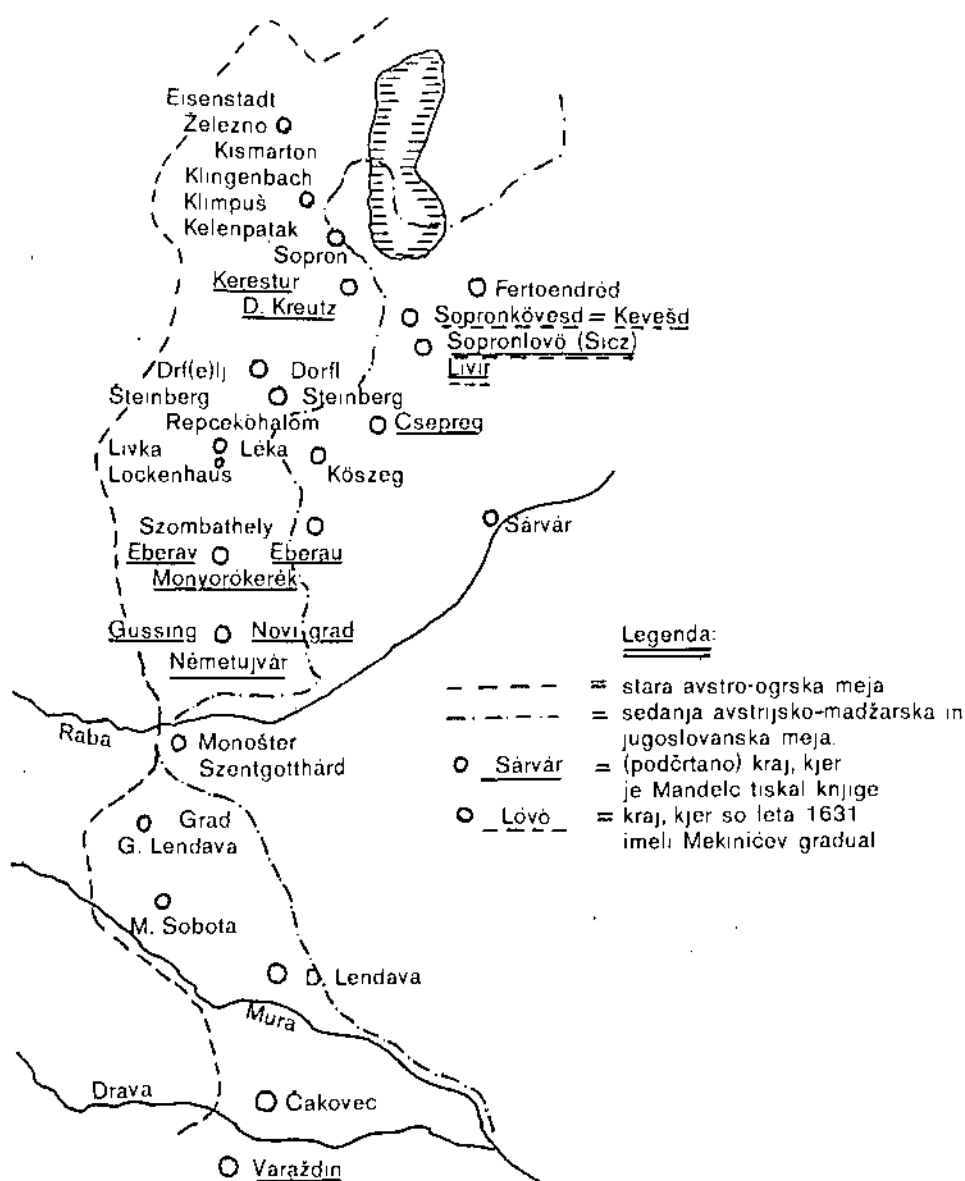
³⁹ Payr 1924, str. 275, 415. — Dobrović, Naši Hrvati, str. 94.

⁴⁰ Maksimilijan Vrhovac, *Constitutiones synodales ecclesiae Zagrabienensis* Zagreb 1803, str. 312. — Rudolf Horvat, *Povjest Medžimurja*, Varaždin 1908, str. 122—123.

⁴¹ Payr 1924, str. 415.

⁴² Vjekoslav Klačić, *Banovanje kneza Nikole Frankopana Tržaćkoga (1617—1622)*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knjiga 211, Zagreb 1916, str. 178.

⁴³ Sennowitz, str. 50—83.

Zemljevid obmejnih krajev od Varaždina do Železnega (Eisenstadta)

skrbili bili, da narodu i ruke dadu nabožne knjige ili upotribljavali bili pri crkveni ceremoniji hrvatske rituale, kako je to bila prilika pri Nemci in Ugri. Ovo bi se bilo učiniti moglo tim laglje, ar jur 1587. ljeta bila premješćena iz Varaždina u bližnju Eberavu hrvatska štamparija, a i slovenohrvatski štampar, Ivan Manlius, poslovao je cijelih 20 ljet na Baćanovijovi, Erdedijevi i Nadaždijevi imanji. Ne znamo, ča je bila daljnija sudbina eberavske hrvatske štamparije; to ali znamo, da iz ove nij izišla ni jedna hrvatska knjižica. Namješćavanje tudjega jezika pastorov i upotribljavanje tudjega jezika vjerskih knjig peljalo je — kot smo to med drugimi vidili u Šampovaru — odnarodljivanju.⁴⁴ V Šampovaru (nem. Hannersdorf, madž. Sámfalva, zdaj v Avstriji) so imeli Hrvati v dobi reformacije većino. Na evangeličanski sinodi v Büku leta 1661 so Hrvati iz Šampovara prosili, naj bi se jim pridigalo enkrat na mesec hrvatsko. Sinoda je odločila, da to ni bila navada doslej, zato tudi ne bo odslej.⁴⁵ Fara je bila nemška. Na tako in podobno raznarodovanje gradiščanskih Hrvatov, kl ga je izvajal protestantizem, misli Dobrovič v zgoraj navedenih besedah.

O nadaljnji usodi Mandelčeve tiskarne iz povedanega dovolj vemo. Zdaj tudi vemo, da je tiskarna — že v lasti Imreja Farkasa — natisnila celo dve hrvatski knjigi za bogoslužno uporabo v cerkvi, dve pesmarici.

Zato bodo ob tej najdbi gotovo najbolj iznenadeni Hrvati na Gradiščanskem in v Jugoslaviji. Posebno za gradiščanske Hrvate bo to presenečenje: v Keresturu, na njihovih tleh sta bili za njihove prednike na začetku 17. stoletja natisnjeni zadnji dve hrvatski protestantski knjigi iz časa reformacije.

Najdba obeh pesmaric pa je važna tudi za Slovence, predvsem v Prekmurju, ker je namenil Mekinič svoje delo tudi njim. V posvetilu druge knjige Mikuli Zrinjskemu namreč pravi: »...oue druge knjige peszszan Heruatom i Szlouinczem ka hasznomu i prudnomu usaniu po redu peruih lipo sprauue...«

Jezik obeh pesmaric jasno kaže, kateremu gradiščanskemu narečju je Mekinič pripadal: ne kajkavskemu, torej ni bil doma iz kajkavskega ozemlja zagrebske škofije, ne štokavskemu, ampak čakavskemu narečju.

Štokavski gradiščanski Hrvati prebivajo južno od Kőszega (hrv. Kisek) z izjemo nekaj vasi, severno od tega mesta živijo čakavci. V dveh vaseh blizu Soprona pa stanujejo kajkavci.

Kavci se zopet delijo v tri podnarečja: v -ekavce, -ikavce in -iekavce. Prav ta narečja in podnarečja najbolj zgovorno spričujejo, iz katerih pokrajin hrvatske domovine so se naselili Hrvati na Gradiščanskem. Kajkavci živijo med Muro in Kolpo s središčem v Zagrebu. Od tod so se naselili kajkavski Vedešinci (Vedešin, madž. Hídegség) in Umočani (madž. Homok) pri Sopronu. Vzhodno od kajkavcev v pokrajini med Dravo in Savo so prebivali štokavci. Od tod so se naselili Hrvati južno od Kőszega. Južno od Kolpe do Jadranskega morja pa stanujejo čakavci. Tu je bila domovina čakavskih Hrvatov, ki so se naselili severno od Kőszega.⁴⁶

Na ozemlju čakavskih gradiščanskih Hrvatov sta obe župniji, v katerih je bil Mekinič za dušnega pastirja: Steinberg in Kerestur. Da je bil tudi Mekinič čakavec, spričuje na mnogih straneh svojih dveh pesmaric, npr. Serce moje ča žaluiješ, ča se briniš ino skerbiš, ča god žiui (= živi), ča Bog od sluge reče, neznam ča mi se stane itd. — Uporablja pa — ikavsko podnarečje, npr. dite, lipo, vrime, Divica, grih, grišnik, prelup, rič itd. Večkrat najdemo v pesmih stare glagolske oblike (raba aorista, imperfeka itd.), npr. borašše, pellašše, naidošše, bišše, rekošše, špotašše, priješše itd. Te in take pesmi gotovo kažejo na staro domovino. Ob naselitvi so jih prinesli s seboj. — Toliko o tem na kratko, ker bodo podrobneje obravnavali jezik Mekiničevih pesmaric hrvatski jezikoslovci, posebno gradiščanski.

Zanimivo bo tudi ugotoviti, koliko starih katoliških, iz domovine prinesenih pesmi je Mekinič sprejel v svoji dve pesmarici — posebno v prvo knjigo; in vedeti, koliko Mekiničevih pesmi je še v sedaj ohranjenih rokopisnih in tiskanih pesmaricah gradi-

⁴⁴ Dobrovič, Naši Hrvati, str. 92–93. — Podobno tudi na str. 95.

⁴⁵ Payr 1924, str. 220. — Dobrovič, Naši Hrvati, str. 90.

⁴⁶ Ivan Dobrovič, Iz stare domovine u nepoznatu novu. Kratka povijest naših stari, njihova borba s Turki i seljenje u novu domovinu. Zelezo 1952, str. 22–23. — Navajam: Dobrovič, Iz stare domovine. Zimmermann, str. 4. — Adolf Mohl, Horvátok bevándorlása 1533-ban. (Priseljevanje Hrvatov v letu 1533.) Budapest 1915, str. 13–15. — Navajam: Mohl.

ščanskih Hrvatov: to je, katere izmed teh pesmi so gradiščanski Hrvati ob rekatolicizaciji župnij še naprej ohranili in peli. V veliko pomoč pri tem študiju jim bo razprava dr. Dragutina Kniewalda »Himnodija zagrebačke stolne crkve«⁴⁷ in doktorska disertacija Nikole Sertića »Hrvatski kajkavski molitvenici«, katere obravnava tudi verske knjige gradiščanskih Hrvatov ter ima abecedni seznam vseh pesmi, katere so v knjigah, o kateri disertacija govori.⁴⁸ Glavno pomoč bodo pomenile ohranjene rokopisne pesmarice gradiščanskih Hrvatov. Precej teh pesmaric hrani kanonik Martin Meršić v Železnem (Eisenstadt, madž. Kismarton).⁴⁹

Mikavno bo tudi primerjanje Mekiničevih pesmi s pesmimi v prekmurskih rokopisnih in tiskanih pesmaricah, tako protestantskih kot katoliških. V to še malo obdelano področje naše dragocene kulturne preteklosti bo prinesel študij Mekiničevih pesmaric nove vidike in osvetlitve: ali so se in koliko so jih uporabljali v Prekmurju in v kakšni meri so obogatile prekmurski cerkvenopeseški repertoar.

Sledovi obstoja hrvatskega tiskanega graduala na Gradiščanskem. — Ob najdbi Mekiničevega graduala, tako so namreč protestanti običajno imenovali svoje cerkvene pesmarice, se kar vsiljuje vprašanje: ali doslej res ni noben vir ohranil spomina na ta gradual gradiščanskih Hrvatov, ki je izšel že pred dobrimi 355 leti? — Odgovor je ta gradual pridrilen. Je ohranjenih nekaj sporočil, toda hrvatski, madžarski in nemški zgodovinarji, ki so obravnavali versko preteklost gradiščanskih Hrvatov, so jim posvetili premalo pozornosti. Zato si jih oglejmo.

a) Leta 1631, le dvajset let po izidu druge knjige Mekiničeve pesmarice, je bil evangeličanski škof Bertalan Kis (Kiš) na kanonični vizitaciji v županiji Sopron. Dne 6. aprila je bila vizitacija v Kövesdu (Sopronkövesd, hrv. Kevešd). Vizitacijski zapisnik sporoča, da so evangeličani imeli tu dva graduala. Eden je bil madžarski in že strgan, ki ga je Madžarom dal Gál Huszár, drugi pa da je bil »hrvatski gradual« (Tot gradual is egy). V Kövesdu so namreč takrat živeli tudi Hrvati, ki so pred Turki zbežali v te kraje. Njihova imena so npr. bila: Gracol, Horvat, Palković, Podar itd.⁵⁰

b) Župnijo Lövé (Lávir) je škof Kis obiskal 8. aprila 1631. Tudi tu je našel, kot pravi vizitacijski zapisnik »hrvatski gradual, tiskan« (»Egy tót gradual, nyomtatott«). V tistem času so tudi v tem kraju bili naseljeni Hrvati. Se v zadnjem času je bilo tu ohranjenih mnogo hrvatskih imen, npr. Bitić, Jagodić, Juranić, Milković, Mušić, Nandarić, Palović, Radić, Sedenić, Štefanić itd. — Hrvati so škofa Kisa ob tej vizitaciji prosili, naj bi jim njihov duhovnik »včasih — včasih tudi hrvatski pridigal« (»tótul is néha — néha predikállana némelyekért«). Za dušnega pastirja jim je bil takrat Gergely Musay. V tej župniji je pastiroval 23 let (1623—46), od leta 1638 je bil senior in leta 1646 je bil izvoljen za škofa.⁵¹ Musay je torej znal tudi hrvatski, sicer ne bi bili hrvatski prebivalci škofa prosili, naj bi jim njihov župnik včasih tudi hrvatski pridigal. Ta prošnja hrvatskih prebivalcev ob času vizitacije spričuje, da so jim Musayevi predniki pridigali tudi hrvatski. Ti so bili: Mátyás Musics (Mušić, omenja se že 1572 v Lövéju), Mátyás Sinkó (Šinko) in Lukács Miholics (Miholić). Za učitelja jim je bil že konec 16. stoletja Caspar Belechich (Belečić).⁵² Torej sama hrvatska imena.

V obeh krajih, v Kövesdu in Lövéju so Hrvati imeli svoj gradual, ki je bil tiskan, kot izrecno pove vizitacijski zapisnik pri župniji Lövé.

⁴⁷ Dragutin Kniewald, Himnodija zagrebačke stolne crkve. Kulturno povestni zbornik zagrebačke nadbiskupije in spomen 850. godišnjice osnutka. I. dio. Zagreb 1944, str. 339—408. — Navajam: Kniewald, Himnodija.

⁴⁸ Nikola Sertić, Hrvatski kajkavski molitvenici. Zagreb. Izšlo kot tipkopijski med zadnjo svetovno vojno.

⁴⁹ Martin Meršić, Narodne pjesme gradiščanskih Hrvatov. »Gradišćec« Kalendar za leto 1962, str. 68. — Navajam: Meršić, Narodne pjesme 1962.

⁵⁰ Payr 1924, str. 129, 788, 890. — Dobrović, Iz stare domovine, str. 39. — Dobrović, Naši Hrvati, str. 72. — Mohl, str. 5, 14. — Magyar protestáns egyháztörténelmi adattár. VI/1907 Budapest str. 40. — Navajam: Adattár.

⁵¹ Mohl, str. 6. — Payr 1924, str. 118—119, 121, 890. — Dobrović, Naši Hrvati, str. 71. — Adattár VI/1907, str. 43.

⁵² Mohl, str. 6, 22. — Payr 1910, str. 54, 58—59. — Payr 1924, str. 119—120. — Adattár VI/1907, str. 43.

c) Tudi v Lövöju so imeli Nádasdyji svoj grad. Ferenc Nádasdy, ki je 25. novembra 1643 prestopil v katoliško cerkev in je nato tudi ta župnija postala katoliška, je dovolil svoji sorodnici, evangeličanki Zsófiyi Révay, vdovi po Bálintu Erdődyju, da se je naselila v njegovem gradu v Lövöju. Njen hišni duhovnik je bil evangeličan György Vajda. Ta je naprosil dijaka Mihályja Csepregija, da bi mu napisal gradual. Ko mu je ta odgovoril, da bo delo prevzel, mu je Vajda dne 16. marca 1650 pisal iz gradu v Lövöju (ex castello Sicz), kakšen gradual si želi. Med drugim mu piše: »Najprej napišite iz hrvaščine prevedene adventne in postne pa tudi vsakdanje jutranje pesmi, toda le tiste, katerih ni v čepreškem gradu. (Az ádventra és böjtire való tótbul fordított énekeket és mindennapi reggelra valókat is, de olyakat, melyek nincsenek az Csepregi Graduálban, legelőször írjon Kegyelmed).⁵³ — Tu je govor o hrvatskih adventnih, postnih in vsakdanjih jutranjih pesmih, prevedenih v madžarščino, torej o nekem hrvatskem protestantskem gradu, ker le v protestantskih gradualih najdemo razne vsakdanje jutranje (kot tudi večerne) pesmi. Drug to ni mogel biti kot Mekinićev. Poznal ga je duhovnik Vajda in tudi dijak Csepregi ga je imel pri roki, ko je pesmi prevajal in prepisoval. Mekinićeve hrvatske pesmi so torej ugajale tudi Madžarom, prevajali so jih in peli. V obeh Mekinićevih pesmaricah je šest adventnih, trinajst postnih ter enajst jutranjih pesmi, skupaj 30 pesmi. Tiste izmed teh so prišle v poštev za Vajdo, katerih ni bilo v čepreškem gradu.

Viri nam torej tja do sredce 17. stoletja poročajo o hrvatskem protestantskem gradu, in sicer tiskanem.

Kaj pravijo k tem sporočilom zgodovinarji? — Katoliški zgodovinar **Adolf Mohl** meni, da je bil ta gradual prinesen iz domovine in je bil napisan v staroslovanskem jeziku.⁵⁴ Evangeličanski zgodovinar **Sándor Payr** pravi o tem hrvatskem gradu v Kövesdu in Lövöju tole: »Zdi se, da so bili Slovani, ki so pred Turki pribežali semkaj, bolj predani obrednemu petju kot Madžari.«⁵⁵ Torej si ne zastavlja vprašanja, od kod je ta gradual. — Več pove **Ivan Dobrović**: »Činjenica, da su oni tako u Liveru kot i u Kevešdu ljeta 1631. imali hrvatski štampani gradual, da nam pravo slutiti, da su si ov crikveni jačkar sobom donesli iz Hrvatske, ar u novoj domovini se tu dob nij šampala ni jedna hrvatska slova. Ova okolnost govori uza to, da su ovi bivši Hrvati u dobi reformacije (oko 60 ljet) pjevali iz stare domovine donečene katoličanske crikvene jačke.«⁵⁶

Zdaj, ko vemo, da se je v novi domovini vendarle tiskala tudi »hrvatska slova«, tudi vemo, da graduala, ki sta bila leta 1631 v »Liveru i u Kevešdu«, nista bila prinesena iz stare domovine in nista bila napisana v staroslovansčini, ampak sta bila natisnjena v Keresturu. Obenem tudi vemo, katere pesmi so vsaj nekateri gradiščanski Hrvati peli v dobi reformacije. Kateri »crikveni jačkar« in sicer **tiskani** in **katoliški** naj bi bili Hrvati ob naselitvi s seboj prinesli iz stare domovine? Stara domovina ga vendar takrat še ni imela.

Vizitacijski zapisnik iz leta 1631 nam torej sporoča, da so v Kövesdu in Lövöju imeli »tót graduál«. Ker tudi Slovake imenujejo Madžari »Tót, Tótok«, nastane vprašanje, ali tu ni mišljen kakšen slovaški tiskan gradual? — Ne, ker so že takrat Madžari tudi Hrvate, posebno Slavonce, imenovali ne le »Horvátok«, ampak tudi »Tótok« in Slavonijo »Tótország«. Tudi gradiščanske Hrvate so imenovali ne le Horvátok, ampak tudi »Tót, Tótok«. Nekatero hrvatsko naseljeno družino so se začele tudi tako imenovati: Horvát, Tót, oziroma Madžari so jih tako imenovali in tako so dobile to rodbinsko ime.⁵⁷ Zato so Madžari Mekinićev hrvatski gradual imenovali »tót graduál«. Da ta tiskani gradual, o katerem govori vizitacijski zapisnik leta 1631 na dveh mestih, ni bil slovaški, ampak hrvatski, potrjuje dejstvo, da namreč protestantski Slovaki do takrat, to je do leta 1631, še niso imeli svojega tiskanega graduala. Šele pet let po tej vizitaciji, leta 1636, jim ga je dal **Georgius Tranoscus** (1591—1637); na-

⁵³ Payr 1924, str. 783.

⁵⁴ Mohl, str. 5, 14.

⁵⁵ Payr 1924, str. 783.

⁵⁶ Dobrović, Naši Hrvati, str. 73.

⁵⁷ Mohl, str. 11.

slov njegovega graduala je Cithara Sanctorum. Izšel je v Levoči (madž. Löese, nem. Leutsehau).⁵⁹ Avtorja Slovaki imenujejo Juraj Tranovský, Cehi pa Jiri Tranovský.

K prvi in drugi knjigi, ki ju je protestantizem dal gradiščanskim Hrvatom, je tako Mekinić dodal tretjo in četrto.

a) Prvi dve sta v naši jugoslovanski slovstveni zgodovini dobro znani knjigi Postil, kateri sta leta 1568 v Regensburgu izdala Anton Dalmatin in Stipan Istrijanin (Konzul). Prevedla sta Postilo znamenitega würtemberskega teologa Johanna Brenza (1489—1570). Prva knjiga obsega homilije (postile) nedeljskih evangelijev od adventa do velike noči, druga od velike noči do konca cerkvenega leta.⁵⁹

Naslov prve knjige Postil se glasi:

PARVI DEL / POSZTILE / EVANYELIOV, / KOI SZE VSZAKU NEDILLU / PO OBITSAYU OTSITO U CZRI= / kvi tstu, zatsan'si od Adventa ili Priffaštya do / Vazma, Po Gošpodinu Ivanu Brenziju tuma= / tzeni i prodikani. Potle u Harvaczki ya= / zik iz Latinškoga verno obrá= / cheni i štuma= / tzeni: PO ANTONU DALMATINU, I / Sztipanu Istrijaninu. / PSZAL XVIII. / Po vszoi zemli izaide glaš fñih, l v' koncze /okrugla zemle ritsi fñihove. / V' RATISZPONI POLI IVANA / Purgara tftampana, u godiffchu, M. D. LXVIII. — Dalmatin in Konzul sta knjigo posvetila Ivanu od Bajspriah in Maksimilijanu... od Polhaim i Bartemberg, to je: Johannu v. Weisspriach in Maksimilijanu v. Polheim in Wartenberg, na čigar ozemlju, kot pravita v Predgovoru, »jeste ne malahan broj« Hrvatov.⁶⁰

Naslov druge knjige Postil je:

DRVGI DEL / POSZTILE, TO YESZT, LE= / TNI DELI EVANYELIOV, KI SZE / od Vazma zatsan'si, dari do priffaštya otsi= / to u Czirkvi vBaku Nedillu tstu: Latinš= / kim yazikom ištumatseni škrozi pots= / tovanoga musa Gošpodina, / Ivana Brenzia. / POTLI NA HARVACZKI YAZIK po Antonu Dalmatinu i Sztipanu IB= / trijaninu obrácheni. / SNEYE UKAZOM ZAYEDNO / šentenczyi i ritsi. / V RATISZPONI POLI IVA= / na Purgara tftampana, Vletu / M. D. LXVIII. — Prvi del hrani okrožna knjižnica v Regensburgu, drugi je tudi tam in še v Zagrebu v knjižnici Jugoslovanske akademije, sign. 4. B. 201.⁶¹

Konzul je v letu izida teh Postil osebno prišel na Gradiščansko, kamor ga je povabil Johann v. Weisspriach, zemljiški gospod Eisenstadta, da bi oznanjal novo vero na njegovem ozemlju naseljenim Hrvatom. Konzul je na Gradiščanskem deloval od 1568 do 1579.⁶² O uspehu njegovega misijonarjenja med naseljenimi Hrvati je malo znanega. Gotovo je s seboj prinesel hrvatske protestantske knjige, predvsem tiste, katere so bile natisnjene v latinici, posebno Postile, katere so prišle zelo prav hrvatskim protestantskim pridigarjem. Da so evangeličanski duhovniki na Gradiščanskem rabili Brenzove knjige, potrjuje nejevolja kalvinskega škofa Beytheja proti Brenzu. Tako je pričakoval, da bo katekizem, katerega je 1593 izdal kalvinski duhovnik István Pathay, zrušil ne le papeško mašo, ampak tudi Brenzov nauk, posebno o zadnji večerji in Zveličarjevi navzočnosti v sveti hostiji. Leta 1599 pa je svaril svoje kalvince, naj ne poslušajo niti Brenza niti koga drugega.⁶³ Zato je zelo verjetno, da je tudi Mekinić poznal in uporabljal obe knjigi Brenzovih Postil v hrvatskem prevodu. Koliko so Anton Dalmatin, Stipan Istrijanin-Konzul, Juraj Juričić in drugi pisali s svojimi hrvatskimi prevodi protestantskih knjig Jezikovno vplivali na jezik Mekinićevih pe-

⁵⁹ Jenő Solyom, Hazai egyháztörténelem. (Domača cerkvena zgodovina). V knjigi: Az evangélium igazsága, Bécs 1939, str. 32—34. — Rudolf Havel a Jiri Opelík, Slovník českých spisovatelů. Praha 1964, str. 526. — Bucsay, str. 77, 112.

⁶⁰ Franjo Bučar — Franjo Fancev, Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije. Strane Jugoslovanske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga XXXIX. Zagreb 1938, str. 100—105. Navajam: Bučar-Fancev — Fr. Bučar, Eine evang. Hauspostille aus dem Jahre 1568 für die bürgerländischen und ung. Kroaten. Burgent. Heimatbl. II. Jhrg., str. 191 sl. — M. Murko, Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistliche Leben der Sudslaven. Prag und Heidelberg 1927, str. 22. — Zimmermann, str. 8.

⁶¹ Bučar — Fancev, str. 103.

⁶² Bučar — Fancev, str. 104—105.

⁶³ Payr 1824, str. 26, 29, 570, 579. — Dobrovic, Naši Hrvati, str. 20—24, 97. Bučar — Fancev, str. 101, 123. — Zimmermann, str. 6, 8, 11, 24—25.

⁶⁴ Payr 1824, str. 625, 736, 753.

smaric, bi pojasnila podrobni študij in primerjava jezika v njih, posebno v Postilah, pa tudi v drugih protestantskih hrvatskih knjigah; tako npr. v »Crikvenem ordinalu«, ki je izšel leta 1564 v Tübingenu v glagolici in latinici. Prevedel ga je Juraj Juričić.⁶⁴ V poglavju »Od crikvenih pēsnī« pravi: »... da se imaju psalmi i duhovne pesni v crikvi užati i pēti...« in da je »neprudno«, da »se rič Božja listo s tuim neznanim ezikom prodikuje«. (Podčrtal jaz).⁶⁵ Tudi Mckinić uporablja besede: Crikva, pesan (ednina), pesni (množina), uzanje (usanie), prudan (»prudnomu usaniu«).

Dalmatin in Konzul ter drugi hrvatski protestantski pisci so pisali istrsko-primosko-otoško čakavščino.⁶⁶ Hrvatski protestantski pisatelji (Dalmatin, Konzul, Cvečić in Juričić) so spočetka prevajali »dobesedno po Trubarjevih slovenskih knjigah«, kot pravi naš literarni zgodovinar in lingvist Mirko Rupel.⁶⁷ Prav isto je pred njim trdil hrvatski zgodovinar Franjo Bučar, da hrvatski prevajalei slovenskih protestantskih knjig »zadržali su međutim dosta slovenskih riječi.«⁶⁸ Zanimivo je, da o slovenskem vplivu na jezik gradiščanskih Hrvatov govorita tudi Adolf Mohl in Ivan Dobrović. Mohl si ta vpliv pojasnjuje tako: ko so Hrvati šli pred Turki na Madžarsko, niso »šli naravnost in takoj« tja, ampak so se v zgornjih delih Hrvaške ustavljali, močnejše celo tudi v obmejnih predelih Kranjske. V času tega bivanja je hrvaški jezik vsrkal še zdaj opazne slovenske prvine (itteni veszteglēstik alatt szlvtā föl magában a horvāt nyelv a most is észlelhető szlovén elemeket).⁶⁹ Dobrović pa pravi: »Hrvati Niuzaljskoga kotora govoru pri brojenju jedinice pred deseticami npr. petdvaeset, sedamtrideset... kako i Sloveni. Na slovenski upliv kažu i riči: precej, štiri (četiri), grem, strošak zopet, migljati itd.«⁷⁰

Kot smo videli, je Mckinić pisal v čakavskem narečju, kot sta že Dalmatin in Konzul. Torej je od začetka gradiščanskega hrvatskega pismenstva tu neka osnovna narečna kontinuiteta, ker tudi sedanjemu književnemu jeziku gradiščanskih Hrvatov služi čakavsko narečje za podlago, kot razbiram iz knjig, katere so napisali sedaj živeči gradiščanski Hrvati in jih navajam med viri, pa tudi iz poslušanja oddaj zagrebskega radia za gradiščanske Hrvate. To je razumljivo, saj »pretežni dio gradiščanskih Hrvatov govori čakavsko narečje. Hrvati niuzaljskoga, železanskoga, materštoksoga i puljanskoga (güssingskoga) kotora i to oni, ki stanuju u Stinjaki, Hackerbergu, Santaleki, Jezerjani, Zamaru, Žarnovici i u Velikom Medvešu«, piše Ivan Dobrović.⁷¹

b) Pomemben člen v tem večstoletnem razvoju hrvatskega književnega jezika na Gradiščanskem pomenita Mekinićevi pesmarici, ki sta izšli 41 oziroma 43 let za prevodom Brenzovih Postil. V obeh pesmaricah se zrcali jezik gradiščanskih Hrvatov, kakor so ga na novih tleh govorili v začetku 17. stoletja. Z Mekinićem je tako dal protestantizem gradiščanskim Hrvatom še tretjo in četrto knjigo. S tem je odslej še bolj omogočeno obravnavati posebej tudi protestantsko književnost gradiščanskih Hrvatov.

Gradiščanski Hrvati rabijo za besedo »pcsem« izraz »jačka« ali »čacka«, za besedo »peti« pa »jačiti« ali »đačiti«, in za besedo »pesmarica« izraz »jačkar« ali »đačkar«. Kako so nastali ti izrazi? Po razlagi bogoslovnega profesorja in győrskega kanonika Andrije Verdenića, gradiščanskega Hrvata, so ti izrazi nastali iz besede »dlački« jezik, kot so ljudje že takrat nazivali latinski jezik, ker so se ga učili dijaki. (Tudi v Prekmurju in v Slovenskih goricah so ljudje rekli nam dijakom na gimnaziji, da se učimo »dljački«, in tudi mašnik jim je pri maši molil ali pel »dijački«.) Ko je namreč cerkvena oblast Hrvatom na novih tleh prepovedala uporabo stare cerkvene slovanščine pri bogoslužju, zlasti pri maši, so ljudje slišali svoje duhovnike peti le »đačke«.

⁶⁴ Fr. Kidrič, Die protestantische Kirchenordnung der Slovenen im XVI. Jahrhundert, Slavia I. zv., str. 17–18. — Bučar — Fancev, n. d., str. 112.

⁶⁵ Bučar — Fancev, str. 111.

⁶⁶ Franjo Bučar, Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije, Zagreb 1910, str. 214. — Miroslav Ravbar, Pregled hrvatske, srbske in makedonske književnosti, Maribor 1938, str. 60. — Miroslav Ravbar — Stanko Janež, Pregled jugoslovenskih književnosti, Maribor 1960, str. 53.

⁶⁷ Rupel, Reformacija, str. 226.

⁶⁸ Bučar, Povijest hrv. prot. književnosti, str. 214.

⁶⁹ Mohl, str. 15.

⁷⁰ Dobrović, Iz stare domovine, str. 23.

⁷¹ Dobrović, Iz stare domovine, str. 22.

ali »jačke pesmi«, to je latinske. Sčasoma je v izrazu »jačka pjesma oziroma pjesan« privednik »jačka« postal samostojen samostalni, ki je pri naseljenih Hrvatih prvotno pomenil latinsko pesem, pozneje pa vsako pesem sploh. Podobno se je zgodilo z glagolom »jačiti« v pomenu »peti«. Stari izraz »pjeti, pojem« se je ohranil le kot arhaizam, pravi Verdenič, v stari božični pesmi »Lipo poju angjeli«. ⁷² Martin Meršič ve tudi za primer iz narodne »svitske jačke«: »Lipo mi spiva ptica kos«. ⁷³ — Izraz »đački« v pomenu »latinski« je poznal že Juraj Juričić, ko je leta 1564 v »Crikvenom ordinaleu« zapisal: »neprudno« je, da »su vse crikvene službe, pače takve i v niki krájih i prodika, listo d'jački i općini neznanim jazikom opravlene«. ⁷⁴

Po mnenju gradiščanskega književnika Ignacija Horvata pa prihajajo ti izrazi (jačka, đacka, jačiti, đaćiti, jačkar, đackar) iz besede »diakon« (pomočnik). Iz te besede namreč izhaja »dijak«, s katerim so nazivali v starih časih na dvorih velikašev pismenega in izobraženega človeka. Tak »dijak« se npr. omenja v 16. stoletju v Sigetu pri Mikuli Zrinjskem, ki je prebral vojakom prisego zvestobe. Tak dijak, ki je znal tudi dijački, tj. latinski, ni svojemu gospodu pisal le razne spise, ampak je tudi »pjeval pjesme za gospodu« ob raznih prilikah: ko se mu je poročila hči ali oženil sin ali ko je storil gospod junaško dejanje na bojnem polju. O teh dogodkih je dijak zlagal pesmi in jih pel. Te so se razširile med vojake, od tod pa jih je kak »guslar ili dudaš« prinesel med ljudstvo. Ker je bil tem pesmim početnik dijak, so te bile »dijačke pesmi« in od tod besede: dijačka, đacka in jačiti. ⁷⁵ — Že Mekinič pozna poleg besede »peszan« tudi izraz »diachke«. Celo v naslovu obeh pesmaric rabi oba izraza. Besede sv. Pavla Efežanom (5,19) »govorite med seboj s psalmi in slavospevi in duhovnimi pesmimi« Mekinič prevaja »gouorite med szobom od Psalmuscu, huale uzdanja diachak, i dusseunih peszsan«. ⁷⁶ Tako prevaja latinske besede »psalmis, hymnis et canticis spiritualibus«. Mekinič torej spričuje, da so že na začetku 17. stoletja gradiščanski Hrvati poznali izraz »diachke« za cerkveno pesem in da so takrat še rabili izraz »pesan«.

Najstarejši ohranjeni slovstveni spomenik gradiščanskih Hrvatov pa niso te štiri protestantske knjige, ampak zapis očenaša in velikonočne katoliške pesmi »Kristuš je gore ustal« iz leta 1564.

S hrvatskimi naseljenci so prišli v novo domovino na Gradiščansko tudi njihovi duhovniki. S seboj so prinesli za bogoslužje potrebne predmete: kelihe, oltarne prte, mašne knjige in rokopisne pesmarice. Med temi duhovniki so bili tudi glagoljaši, ki so v liturgiji uporabljali staro cerkveno slovanščino. ⁷⁷ »Dokumentarno je dokazano,« pravi Martin Meršič (po Verdeniču), »da je došao dio naših praocev iz takovih krajín, kade se je u staroj domovini vršila božja služba po starom slavenskom jeziku. Iz ovih krajín dosejjeni Hrvati su i u novoj domovini vršili božju službu po starom slavenskom jeziku; ali ne dugo, ar jim je ovdašnja crikvena oblast prepovidala slavensku liturgiju i odredila i za Hrvate latinsku«. ⁷⁸

Hrvatski duhovniki na Gradiščanskem so morali prevzeti latinski jezik v bogoslužju v šestdesetih letih 16. stoletja. Težko jim je to bilo, zato so leta 1569 prišli v Zeleznó pred komisarje vladarja Maksimilijana, da bi smeli maševati po starem načinu, pa niso nič opravili. ⁷⁹

Spomini na to »dobo glagolice in cirilice« pri gradiščanskih Hrvatih so ohranjeni.

a) **Deset božjih zapovedi.** — Hrvati so se naselili tudi v župniji Fertőendréd v župniji Sopron. Prišli so iz Velike, iz županije Bjelovar—Križevci. S seboj so prinesli pozlačen kelih iz leta 1515 s pateno in prt, v katerega je bilo všito s svilo deset

⁷² Endre Werdenich, A kelenpataki régi misekönyv horvát nyelvű fejezéksei. (Hrvatski zapiski v kelenpataški stari mašni knjigi.) Győr szemle. (Győrski zbornik) III/1932. Győr 1932, str. 199. — Navajam: Werdenich. — Meršič, Narodne pjesme, str. 55—56.

⁷³ Meršič, Narodne pjesme, str. 56.

⁷⁴ Bučar — Fancev, str. 111.

⁷⁵ Meršič, Narodne pjesme, str. 55—56.

⁷⁶ Mekinič v drugi knjigi »Duševnih pesan« (1611), str. 4.

⁷⁷ Mohl, str. 14.

⁷⁸ Werdenich, str. 119. — Meršič, Narodne pjesme, str. 55.

⁷⁹ Mohl, Szarvók és urai. (Szarvók in njegovi gospodi). Századok 1903, str. 630. — Mohl, str. 14. — Payr 1924, str. 26. — Dobrovic, Naši Hrvati, str. 23. — Virág Elek, A frankói grófság, str. 37.

božjih zapovedi »s starimi hrvatskimi črkami« (»régí betűkkel tótul vagyón«), kot sporoča zapisnik kanonične vizitacije evangeličanskega škofa Bertalana Kisa z dne 31. marca 1631.⁶⁰ Te »stare hrvatske črke« so bile ali glagolica ali cirilica. Leta 1631 je torej ta cerkveni prt z vžitimi deseterimi zapovedmi še bil v cerkvi v Fertőendrődu. Zda ni več ohranjen.

b) »Oče naš« in velikonočna pesem »Krištuš je gore ustal« sta prvo daljše ohranjeno hrvatsko besedilo, napisano na tlih gradiščanskih Hrvatov, in to v župniji Klimpuh (madž. Kelenpatak, nem. Klingenbach), ki leži severozahodno od Soprona. Tudi na ozemlju te župnije sv. Jakoba apostola so se naselili Hrvati. Besedilo je napisano na prazni strani latinskega misala, ki je bil natisnjen v Esztergomu leta 1501 in je leta 1504 prišel v last klimpuške cerkve. Fotokopijo tega zapisa je z izčrpno razlago leta 1932 priobčil Andrij Verdenić (Endre Werdenich) v članku »Hrvatski zapiski v kelenpataški stari mašni knjigi«.⁶¹

Prvi omenja te zapiske v klimpuškem misalu znameniti madžarski arheolog Flóris Rómer (1815–89), ko o njih leta 1861 na kratko pravi: »Na koncu knjige je več srbskih pesmi.«⁶² Rómer je torej menil, da so to srbske pesmi.

Več je o teh zapiskih povedal Adolf Mohl leta 1915, namreč, da je ta latinski misal v knjižnici győrskega semenišča in da za s »cyrilskimi črkami v staroslovanskem jeziku napisanimi molitvami čitamo ta podpis: Finis per me Georgium Soccovych de Jastrebarska 1561.«⁶³ Malo pozneje pa Mohl piše, da so to hrvatske molitve in da je tisti, ki je to pisal, tj. župnik Soccovych, uporabljal »splitsko cirilsko pisavo« (»spalatoí cyrill írást használta«). Očenaš iz leta 1642 da je do prošnje »ne vpelji nas« napisan v običajnem hrvatskem jeziku, ta prošnja do konca pa je napisana v starocerkvenoslovanskem jeziku. Tudi da je zapisana v misalu velikonočna pesem s »starimi cirilskimi črkami.«⁶⁴ Mohl tudi pojasnjuje, kaj je to »cirilska pisava«, da je le-ta namreč udomačena pri pravoslavnih Slovanih in da se od nje bistveno razlikuje glagolica, katero rabijo katoliški Slovani rimskega obreda; očenaš da je zapisan leta 1642, druga roka pa je zapisala velikonočno pesem, zapisal jo je namreč Soccovych leta 1561, ki je bil bolj vajen »cirilskih črk« kot latinskih, ker je pri besedi »Finis« uporabljal cirilsko črko »F«.⁶⁵

Najobširneje je spregovoril o hrvatskih zapiskih v klimpuškem misalu Verdenić. S pomočjo strokovnjaka za pisavo prof. Béle Köllönteja je ugotovil, da je očenaš in velikonočno pesem zapisala ista roka, in to je bil Jurij Sokovicz. Poleg tega sta še podpisana dva duhovnika: »Filipovich« in »Juraj Sijwanijeh«, najbrž Sokoviczeva naslednika v župniji. Na vrhu je letnica zapisana s štirimi »cirilskimi črkami«: č, f, m in g. Če zračunamo številčno vrednost teh črk v cirilici, res dajo letnico 1543. Ker pa je nad velikonočno pesmijo zapisana letnica z arabskimi črkami in to 1564, in ker je očenaš in velikonočno pesem napisala ista oseba in ker je Verdenić opozoril zagrebški univ. profesor Stjepan Ivšić, da so tisti, ki so bili navajeni na glagolico, katere črke imajo drugačno številčno vrednost kot pri cirilici, računali tudi številčno vrednost črk, napisanih v cirilici, na glagoliški način, sta se Verdenić in Ivšić odločila za letnico 1564 in ne 1543; torej leta 1564 sta bila zapisana v misal očenaš in velikonočna pesem.⁶⁶ Kljub tej razjasnitvi nekateri gradiščanski pisci še naprej vzdržujejo drugačno trditev, tako npr. Ivan Dobrović, ki pravi, da je v klimpuški misal »Jure Soković, klimpuški farnik, 1542. ljeta glagolico napisao hrvatski Očenaš i ljeta 1561. vazmenu jačku, Kristuš je gori stao.«⁶⁷ Tu Dobrović piše, da je besedilo v misalu na-

⁶⁰ Mohl, str. 5, 12–14. Payr 1924, str. 96. — Dobrović, Iz stare domovine, str. 39. — Dobrović, Naši Hrvati, str. 72. — Adattár VI/1907, str. 16.

⁶¹ Werdenich, str. 196–200. Med stranjo 198–199 je fotokopija z označbo: »Glagoliški zapiski v kelenpataški mašni knjigi.«

⁶² Flóris Rómer, v: Győri történelmi és régészeti füzetek (Győrski zgodovinski in arheološki zvezki), I. kötet, Győr 1861, str. 60–64.

⁶³ Mohl, str. 12.

⁶⁴ Mohl, str. 14.

⁶⁵ Mohl, str. 17 in opomba³¹.

⁶⁶ Werdenich, str. 197–199. Številčna vrednost črk č, f, m in g znaša v cirilici: 1000 + 500 + 40 + 3 = 1543, ker »u bosanskih cirilicnih spomenicima, kao u glagolici, broj 1000 pisao se slovom «ѣ», pravi Đorđe Sp. Radović« (Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1958, str. 630.) Številčna vrednost teh štirih črk v glagolici pa je: 1000 + 500 + 60 + 4 = 1564.

⁶⁷ Dobrović, Naši Hrvati, str. 23.

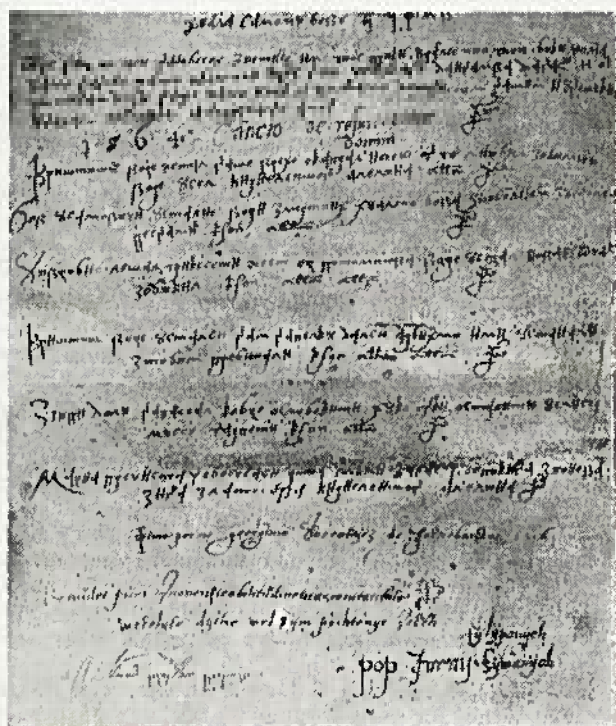
pisano v glagolici. Leta 1962 — torej sedem let pozneje — pa lrdi, da sta očenaš in velikonočna pesem napisana s »ćirilskimi slovi«.⁸⁸

Od Madžarov omenjata te hrvatske zapiske v klimpuškem misalu še Házi in Radó. Jenő Házi na kratko omenja dva duhovnika. Prvi je »Georgius Doccouicz de Jaztreborska, ki je v letih 1561—1564 v knjigo vpisal vrste v glagolici«, drugi pa je »pop Juray Zivanich«.⁸⁹ Házi je imel la misal v rokl in je bral ime »Soković« (tako so namreč čitali Mohl, Verdenić in Dobrovič) za »Doccouicz«.

Podobno luđi dr. Polikárp Radó leta 1942 piše: »V hrvatskem jeziku, z glagoliško pisavo so duhovniki prvih hrvatskih naseljencev vpisali v kelenpalaško mašno knjigo ... Po petih vrstah glagoliške pisave to beremo: 1564. Cantio de resurrectione domini, nalo sledi 12 vrst v glagolici. Spodaj: Finis per me georgium Doccouycz de Jaztreborska 1561. Se nižje: Pop Juray Zywanich.«⁹⁰

Od Hrvatov v domovini je, kolikor mi je znano, prvi omenil te zapiske Dragulin Kniewald leta 1944, in to na podlagi pisma, kalero mu je poslal dr. Polikárp Radó. O tem piše: »Kako mi javlja dr. Radó Polykárp O. S. B. svojim pismom od 14. VIII. 1943., našao je u Sopronu, u jednom tiskanom ostrogonskom mislu, koji se upotrebljavao u Kelénpatak kod Soprona, unesenu hrvatsku cantio de resurrectione. Nakon 5 redakci glagolskog leksla izpisano je: 1564. Cancio de resurrectione domini. Zatim sledi 12 redakci, pisanih glagolicom. Izpod toga: Finis per me georgium Doccouycz de Jaztreborska 1561. Sasvim dolje: Pop Juray Zywanich.«⁹¹

V teh poročilih o zapiskih v klimpuškem misalu je precej nejasnosti. Ime pisca očenaša in velikonočne pesmi nazivajo Mohl, Verdenić in Dobrovič: Soković; Házi in

Hrvatski zapiski v klimpuškem misalu v bosanćelci. Očenaš in velikonočna pesem iz leta 1564.

⁸⁸ Dobrovič, Iz prošlosti Klimpuha. »Gradišće« Kalendar za leto 1962, str. 90.
⁸⁹ Jenő Házi, Sopron középkori egyháztörténelme (Srednjeveška cerkvena zgodovina Soprona), Sopron 1939, str. 256 in 410.

⁹⁰ Polikárp Radó, Nyomtatott liturgikus könyveink kéziratos bejegyzései (Rokopisni zapiski v naših tiskanih liturgičnih knjigah). A Pannonhalmi Főapátság Szent Celler Főiskola Évkönyve az 1942/43 tanévre, Pannonhalmi 1943, str. 383.

⁹¹ Kniewald, str. 361.

Radó pa Doković, Kniewald pa Dokonić. Mohl in Verdenić pravita, da sta oba teksta napisana s »cirilskimi črkami«; Dobrović enkrat, da je napisan »cirilskimi slovi«, drugič, da v glagolici; Hazi, Radó in Kniewald pa pišejo, da je tekst napisan v glagolici. Vendar pa je iz teksta razvidno, da tudi Mohl, Verdenić in Dobrović mislijo s »cirilskimi črkami« glagolico in ne cirilico.

Kako je v resnici? Kdo je tekst napisal in s kakšnimi črkami?

Kdor pozna glagolico in cirilico, more kmalu ugotoviti (glej fotokopijo), da očenaš in velikonočna pesem nista napisana v glagolici in tudi ne v takratni običajni »čisti« cirilici. Podrobnejši študij tega teksta me je privedel do ugotovitve, da je pisan v bosančici. Besedilo teksta je v latinico prepisal edino Verdenić, pa z mnogimi napakami.⁹² V prepisu se besedilo glasi:

Hvala samomu Bogu Č:F:M:G

Otče naš ki ilesi nanebesch zvetise ime tvoie pridi kralestvo tvoie budi uolia (izpuščeno: tvoia) kacco nanebi tacco inasemli krvh naš usagdani dainamga danas i odpvstinam dvge naše kacco imi od pvščamo dvšniccom našim i unevedinas unapast isbavinas od nepriasni amen

1564 — Cancio De resureccione Domini

Krištvsie gore ustal naše grehe odapral

icceie on tv liubil zobvmieie gore usei

kirieleišon alevia alla

Bog usamogvči ustalie gori zmertvih

hualmo Boga zveseliem zveselemi psnami

kson all

Uvgrobie lešal trideseti žest or

potomtoga gore ustal kogae ottač zobvil

kson alla alla

Krištvs gore ustalsi nam napeldu dalsi

arbihmo imi ustaiali ztbody prebivali

kson alla alla

Ztvpj dolj napaccal dobre osloboditi

hude ondi ostaviti uelice mvcce tarpeti

kson alla

Maria prečista nebesccasi roša

moli zanas Gospodina zvoiega zina zlatccoga

kirieleišon alevia

Finis per me georgium Uvcouyz de Jastrebarska 1561

(druga roka:) Gaudet puer Inonorificabilitudineticationitabūs

weselyse dythe welykym pochtenye jesth

Fylpouych

(tretja roka: v glagolici:) Zdravo budi štošju

pop Juray Ziwaných

Besedila očenaša in velikonočne pesmi torej ni zapisal v misal Soković ali Doković oziroma Dokonić, ampak Vuković. Prva črka njegovega podpisa je »U«, zapisana v bosančici! Druga črka ni »o« ampak »v«, kar takoj opazimo, če pogledamo to črko na fotokopiji s povečalnim steklom. Torej »Uvković« (= Vuković). V besedilu očenaša in pesmi imamo večkrat zamenjani črki »u« in »v«, npr. Uvgrobic (čitaj: vu grobi je).

Vuković je bil doma iz Jastrebarskega, to je mesta med Zagrebom in Karlovcem. Besede »Finis per me Georgium Vuković de Jastrebarska 1561« Verdenić razlaga tako, da je zadnjo kitico pesmi priredil pred tremi leti, to je 1561, ker je pesem zapisal v misal leta 1564.⁹³

Besede »Gaudet puer...« do podpisa »Filipović« je po ugotovitvah imenovanega Béle Kölönteja vpisal v misal Filipović. Njegova je tudi pisava letnice (1564) in latin-

⁹² Werdenich, str. 196—197 opomba 2) in 3).

⁹³ Werdenich, str. 197.

skega naslova nad velikonočno pesmijo, ker je to vpisano naknadno.⁹⁴ S temi besedami (Gaudet puer..., veseli se dite) se je Filipović nekoliko ponorčeval iz Vukovića in njegove pripombe, da je on priredil zadnjo kitico velikonočne pesmi.⁹⁵

V glagolici so zapisane samo tri besede na začetku zadnje vrste. V isti vrsti je podpisan »pop Juraj Zivanić«. Ni torej Sivanić ali Zivanić.

Mohl in Verdenič opozarjata na zadnjo prošnjo očenaša, ki je zapisana v starocerkvenoslovanskem jeziku. To je spomin na dobo, ko so priseljenci na novih tleh še pri maši pri očenašu mašniku v starocerkvenoslovanskem jeziku odgovorili: »Izbavi nas od neprijazni.«⁹⁶ V drugi kitici velikonočne pesmi rabi Vuković izraz »pesan« (»z veselemi pesnami«) in ne »jačka«. V tretji kitici beseda »or« v pomenu »ur« kaže na latinsko-italijanski vpliv pri primorskih Hrvatih in na staro domovino, od koder so to pesem prinesli na Gradiščansko.

Besedilo očenaša in velikonočne pesmi je torej napisano v bosančici leta 1564 in ne 1543 ali 1561. O bosančici pravi Zvonimir Kulundžić: »Kao posebna varijanta ćirilice — pored srpske, bugarske, ruske i rumunjske — uz izvjesne primjese glagolice i latinice, razvio se u Bosni još posebni, naročito stilizirani oblik ćirilice, koji se naziva bosančica, bosanica, bukvica ili hrvatska ćirilica.«⁹⁷ Najboljši poznavalec in najzaslužnejši raziskovalec bosančice Ćiro Truhelka je tako opisal razliko med srbsko cirilico in bosančico: »Jedno pismo razvijalo se na istoku Balkana, drugo na zapadu; sam razvitak bio je samostalan, pa je tako razumljivo, da su se oblici za pojedine znakove, makar istoga korijena, drugačije tu, a drugačije tamo razvili. Tek u kurzivnom pismu nastaje glavna razlika.«⁹⁸ Bosančica je specifično pismo Bosne, uporabljala se je v Dubrovniku, Makarski, Krajini, na nekaterih otokih in celo v nekaterih krajih severne Hrvatske. Bosanski frančiškani so jo rabili do konca 19. stoletja.⁹⁹ Iz zapiskov v klimpuškem misalu vidimo, da so bosančico uporabljali v začetku tudi hrvaški naseljeni duhovniki celo na Gradiščanskem. O bosančici pravi Mate Tentor: »... odbacuje staroslavenska slova, koja nisu potrebna hrvatskom jeziku, uvodi nove znakove za svoj govor, razvija nove oblike (za č, v, z), organski se razvija nezavisno od staroslavenske, bugarske i srpske ćirilice, prihvaća zapadnjašku ligaturu, oponaša goticu i talijansko pisanje.«¹⁰⁰

Vse te oznake moremo najti tudi v tej Vukovićeви kurzivni pisavi bosančice. Rabi po dva znaka za črko d, k in t. Pogostna je uporaba »cc« za črko »k«: kacco (kakao), tacco (tako), dvšniccom (dužnikom) v očenašu; icccie (i ke je), napaccal (na pakal), uellice mvcece (velike muke), nebesccasi (nebeska si), zlatccoga (sladkoga) v velikonočni pesmi in celo v lastnem rodbinskem imenu: Uvccouyecz (Vuković). Bosančica ima torej nekaj takih znakov za posamezne črke, ki jih nimata ne glagolica in ne cirilica.

Mekinićev gradual nima te velikonočne pesmi, katera nam je ohranjena v klimpuškem misalu. Tudi je nisem našel v molitvenikih gradiščanskih Hrvatov, ki jih imam ali so mi dostopni.¹⁰¹ Najnovejši njihov molitvenik »Kruh nebeski — molitvenik za hrvatski narod Gradišča« (Dunaj 1963), katerega sta sestavila kanonik Meršić in dekan Štefan Horvath, je tudi nima. Zanimivo pa je, da so viri na ozemlju zagrebske škofije ohranili ne le besedilo te velikonočne pesmi, ampak tudi več različnih njihovih napevov.

Ta častitljiva pesem, zapisana na gradiščanskih tleh pred več kot štiristo leti, je vredna, da z melodijo vred vsaj na istih tleh zopet oživi. Zato o njej nekoliko podatkov.

a) Pesem je prevod latinske pesmi »Christus surrexit, mala nostra tersit«. Latinsko besedilo s hrvatskim prevodom in melodijami nam je ohranila »Pavilnska pe-

⁹⁴ Werdenich, str. 198.

⁹⁵ Werdenich, str. 197.

⁹⁶ Mohl, str. 14. — Werdenich, str. 199.

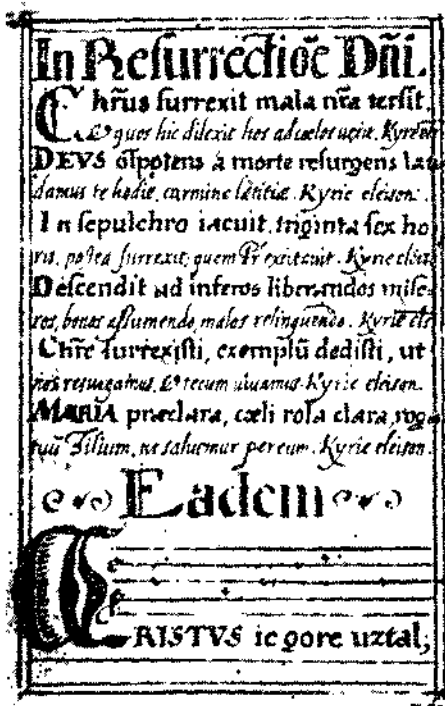
⁹⁷ Zvonimir Kulundžić, *Historija pisama. Drugo iz osnove prerađeno i znatno prošireno izdanje*. Zagreb 1957, str. 583. — Navajam: Kulundžić.

⁹⁸ Ćiro Truhelka, *Bosančica, prinos bosanskoj paleografiji*. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. Sarajevo IV/1889, str. 65.

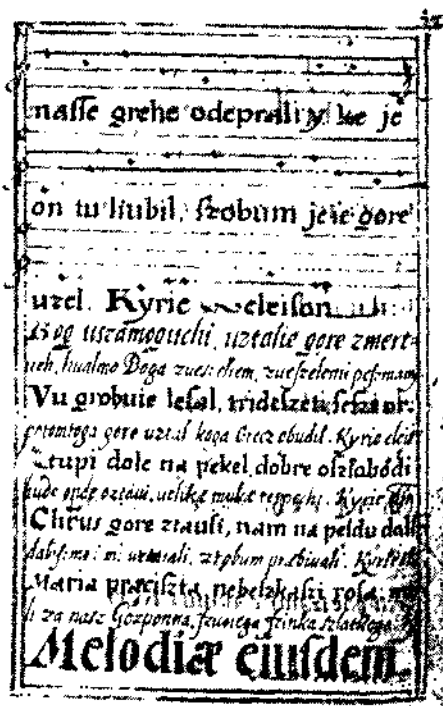
⁹⁹ Kulundžić, str. 586.

¹⁰⁰ Mate Tentor, *Bosančica*. Hrvatska enciklopedija. Svezak III. Zagreb 1942, str. 99.

¹⁰¹ Npr. *Hizsa zlata*, Köszög 1857. — Novi duhovni venec... od Mihovila Nakovića. Zseicžno, okr. 1902.

Iz Pavlinske pesmarice (fol. 126 b): Christus surrexit.

Iz Pavlinske pesmarice (fol. 127 a): nadaljevanje pesmi Christvs ic gore uztal.

«smarica» iz leta 1644 (fol. 126 b—128 a) in se hrani v zagrebški univerzitetni knjižnici.¹⁰²

Latinsko besedilo se glasi:

Christus surrexit, mala nostra tersit,
et quos hic dilexit, hos ad coelos uexit. Kyrie el.
Deus omnipotens a morte resurgens,
laudamus te hodie, carmine laetitiae. Kyrie eleison.
In sepulchro iacuit, triginta sex horis,
postea surrexit, quem Pater excitauit. Kyrie eleis.
Descendit ad inferos liberandos miscros,
bonos assumendo, malos relinquendo. Kyrie els.
Christe surrexisti, exemplum dedisti,
ut nos resurgamus, et tecum uiuamus. Kyrie eleison.
Maria praeclara, coeli rosa clara,
roga tuum Filium, ut saluemur per eum. Kyrie eleison.

¹⁰² O Pavlinski pesmarici iz leta 1644 so npr. pisali: Janko Barlé, Pavlinska plesmarica iz godine 1944. Sv. Cecilija. List za crkvenu glazbu. Zagreb. Letnik X/1916 in X/1917. — Citiram: Barlé 1917 — Vladoje Dukat. Tko je pisac plesmarice od godine 1644? Sv. Cecilija XVII/1922, str. 1—4. — Franjo Fanečev, O postanku «Pavlinskog zbornika» iz god. 1644. Sv. Cecilija XVII/1923, str. 1—4. — Dragutin Kniewald, Pavlinski obredni priručnik iz g. 1644. Preštampano iz «Katoličkog lista» br. 14 i 15, Zagreb, god. 1940. Zagreb 1940. — Isti, Hlmnodija (že zgoraj navedeno delo), str. 340, 361—362, 365—368. — Josip Andreis, Razvoj muzičke umjetnosti u Hrvatskoj. Istorijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji. Zagreb 1962, str. 89—91. Navajam Andreis.

Hrvatski prevod v »Pavlinski pesmarici« je tale:

Christus je gore uztal; nasse grehe odepral
y ke je on tu ljubil, szobum je ie gore uzel. Kyrie eleison.

Bog uszamoguchi, uztalie gore zmertuch,
hualmo Boga zueszeliem, zueszelemi peszmamj.

Vu grobuie lesal, trideszeti seszt or:
potomtoga gore uztal, koga Otecz obudil. Kyrie eleis.

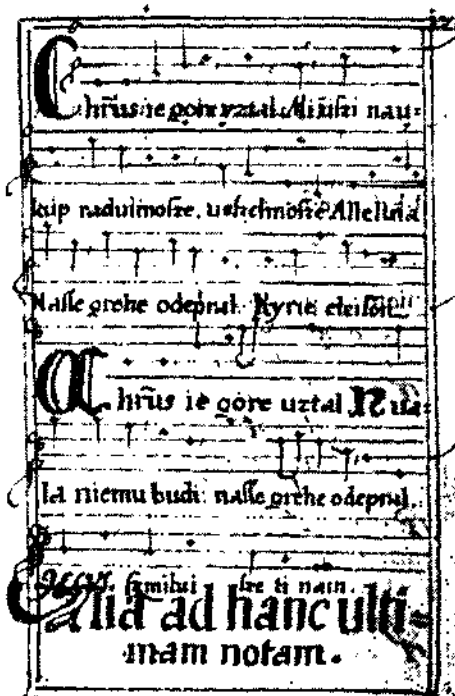
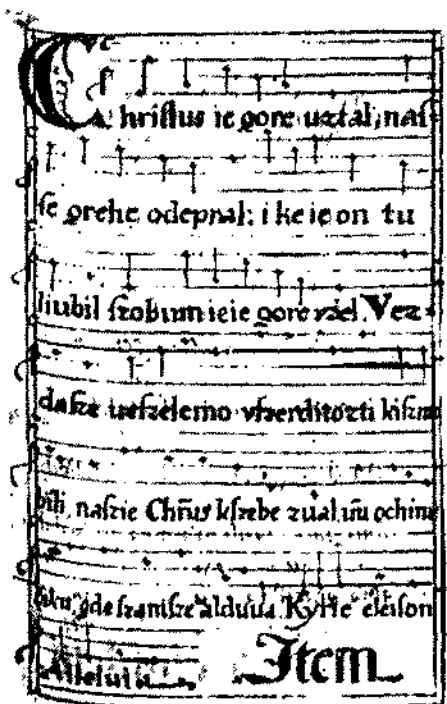
Ztupi dole na pekel, dobre oszlobodi
hude onde oztai, uelike muke terpechi. Kyrie elsn.

Christus gore ztausi, nam na peldu dalszi
dabizmo i mi uztaiati, ztobum prebiuati. Kyrie el.

Maria preciszta, nebeszkaszi rosa:
moli za nasz Goszponna, szuoiega szinka szlatkoga. Ky.

Ce primerjamo hrvatsko besedilo velikonočne pesmi v klimpuškem misalu s hrvatskim prevodom latinske pesmi Christus surrexit v Pavlinski pesmarici, vidimo izredno podobnost besedil, čeprav ju loči celih osemdeset let. Tudi obenem ugotovimo, da je Vuković zamenjal četrto in peto kitico, ker je Kristus prej »stopil doli na pakal« in nato šele »gore uztal«, kakor je pravilno v latinskem besedilu ter v hrvatskem prevodu v Pavlinski pesmarici.

Melodij ima Pavlinska pesmarica za to pesem kar štiri (glej fotokopije). Prva je namenjena temu priobčenemu besedilu. Druga melodija ima pri vsaki kitici med besedilom in kyrie eleisonom dodan pripevek, ki se glasi: »Vezdasze veszelemo vszerditozi kyszmo bili, naszie Christus kszebe zual, uu (= vu!) ochinu diku, gde szamsze

Iz Pavlinske pesmarice (fol. 127 b): drugi napev naše velikonočne pesmi.

Iz Pavlinske pesmarice (fol. 128 a): tretji in četrty napev naše velikonočne pesmi.

alduua.« Pri tretjem napevu je besedilo še bolj razčlenjeno z dvema stalnima pripevoma: »Christus ie gore vzal. Mi uszi naukup raduimosze Alleluia. Nasse grehe odepral. Kyrie eleison.« Podobno je tudi pri četrtem napevu, katerega besedilo se glasi: »Christus ie gore uzal. Huala niemu bodi: nasse grehe odepral. Jesvs szmilui szo ti nam.«

b) Latinsko in hrvatsko besedilo te pesmi s tremi napevi sta tudi v latinsko-hrvatski cerkveni pesmarici zagrebške škofije, nazvani *Cithara octochorda*. Izšli so trije natisi (1701, 1723 in 1757).¹⁰³ Latinsko besedilo je v prvem in drugem natisu,¹⁰⁴ s tremi napevi; a drugi je enak tretjemu, le da ima dodan še pripevek: »Jam gaudemus, in ira qui fuimus: Christus nos revocavit in gratiam Patris cum seipsum obtulit. Kyrie Eleison, Alleluja«. Hrvatsko besedilo je v prvem natisu (str. 237—8) in v drugem natisu (str. 255) in ta pripevek se glasi v hrvatskem jeziku: »Vezdasze veszelemo, u-szerdi-toszi kizmo bili, nasz je Kristus K-szebe zval vu Ochinu Diku, gde szam szebe alduva.«

O napevih pesmi v Pavlinski pesmarici je napisal obširno študijo Janko Barlé.¹⁰⁵ Govori tudi o vseh štirih napevih pesmi Christus je gore uzal. O prvem napevu pravi: »Ta krasna uskrna pjesma, složena u dorskom načinu, ima svoj izvor u uskrnoj sekvenciji: Victimae paschalis laudes. To je možda jedna od najstarijih i najprošire-nijih crkvenih pjesama. Himnologi stavljaju ju već u XII. stoljeće. U antifonaru iz XIII. stoljeća, koji potiče vjerojatno iz kojeg donjo-austrijskog samostana, a nalazi se u bečkoj dvorskoj knjižnici (Cod. 1768) opisuje se svečanost uskrsnuća. Ta svečanost se završila, da je poslize: Te Deum-a: praeduce clerо, concordet populus: — Christ ist erstanden — clero in chorum redeunte«. — O drugem napevu Barlé ugotavlja: »U njemačkim pjesmaricama nisam našao pjesme, koja bi sjećala na taj naš drugi napjev, pa možemo držati, da je nastao kod nas.« — Posebno pa pohvali Barlé tretji napjev: »Tomu krasnomu napjevu ne nalazimo sličnoga ni u eitarama, ni u drugim zbirkama. Nekim svojim melodijskim i modulativnim elementima podsjeća na Alleluja iz Graduala na Veliku subotu, ali uza sve to je samostalan i poletan — građen u okviru VII. koralnog načina.« Barlé je tudi primerjal napeve pesmi v Pavlinski pesmarici z napevi v vseh treh natisih *Citharae octochordae*. O drugem napevu naše velikonočne pesmi v Pavlinski pesmarici pravi, da je tudi v tretjem natisu *Citharae octochordae* (str. 166), a z drugačnim besedilom (Kristus je gore vzal, smert je dole poteptal: y vraga je obladal) in ima 18 kitie — ter pristavlja: »Pjevački klub 'Lisinski' pjevao je tu pjesmu u više navrata na svojim koncertima s velikim uspjehom.«¹⁰⁶

Iz te Barletove strokovne ocene napevov pesmi »Kristuš je gore ustal«, ki so ohranjeni v Pavlinski pesmarici in v raznih natisih *Citharae octochordae*, spoznamo in začutimo vsaj nekoliko njihovo lepoto, milino in bogastvo. Kaj šele, če bi jih zopet slišali peti. Besedilo in napevi so zaradi svoje častitljive starosti ter napevnega bogastva vredni, da zopet zaživijo v dušah gradišćanskih Hrvatov ter zadonijo v njihovih cerkvah. Pa ne le pri njih, ampak tudi v hrvatski domovini. Za gradišćanske Hrvate to ne bo težko, saj imajo izvrstnega strokovnjaka na glasbenem polju, monsinjora Martina Meršića, ki se z vso ljubeznijo posveča temu dragocenemu kulturnemu bogastvu svoje ožje domovine že lepo število let.

c) Ta velikonočna pesem je našla svoje mesto tudi v »Svetih evangeliumih« zagrebške škofije, in to v natisih iz leta 1730¹⁰⁷, 1778¹⁰⁸ in 1807¹⁰⁹. Natisnjeno je le besedilo s pripevom: »Vezda se veselimo...«, to je besedilo drugega napeva v Pavlinski pesmarici.

Dolgo je torej ta velikonočna pesem bila na ozemlju zagrebške škofije živa in v uporabi. Saj Jastrebarsko leži na ozemlju te škofije. Od tod je prišla z naseljenci

¹⁰³ Kniewald, Hlmonodija, str. 371—373, 379—383. — Prvi in drugi natis *Citharae* sta izšla na Dunaju, tretji v Zagrebu. — Andreis 94—99.

¹⁰⁴ *Cithara I.*, str. 231; *II.*, str. 249.

¹⁰⁵ Barlé, 1916 in 1917.

¹⁰⁶ Barlé, 1917, str. 45—47.

¹⁰⁷ Sveti evangeliumi, z-Koterimi Szveta Sztoina Czirkva Zagrebeecka Szlovenszko-Horvatzka... Zagreb 1730, str. 191.

¹⁰⁸ Sveti evangeliumi na vsze nedelje y szvetke czeloga leta. Zagreb 1778, str. 231.

¹⁰⁹ Sveti evangelium na vsze nedelje y szvetke czeloga leta. Zagreb 1807, str. 232.

in njihovimi duhovniki na Gradišćansko in tu bila zapisana 1564. leta in gotovo tu bila neko dobo še živa. V hrvatski domovini so jo ponatiskovali v dveh osrednjih in najpomembnejših knjigah: v *Cithari octochordi* ter v Svetih evangelijumih do leta 1807. Od leta 1564 do 1807 je 243 let.

Najstarejši ohranjeni slovstveni spomenik gradišćanskih Hrvatov sta očenaš in katoliška velikonočna pesem iz leta 1564, zapisana v bosančici v klimpuškem latinskem misalu. Zapisal ju je Juraj Vuković.

Nato sledita dve knjigi Brenzovih Postil iz leta 1568, ki sta ju prevedla Anton Dalmatin in Stipan Istriani (Konzul). Tidve knjigi je dal gradišćanskim Hrvatom protestantizem.

Tretjo in četrto knjigo jim je dal protestantski duhovnik Gergur Pythiraeus aliter Mekinić: leta 1609 »Dvseвне peszne« in leta 1611 »Dvrgе kniđe dvseвnih peszszan«. Nekaj desetletij pozneje nastopijo katoliški gradišćanski pisatelji.

Se nekaj. V hrvatskem tisku, ki obravnava protestantizem pri gradišćanskih Hrvatih, se v novejšem času pojavlja trditev, da v 16. stoletju še ni bilo pri njih pastorej hrvatskega rodu. Tako npr. piše Dobrović: »Izjveštaj čeprečkoga razgovora evangeljskih pastora pod predsjedničtvom Franca Nadaždija — održan u ljetu 1591. — govori samo od ugarskih i nimških pastora; svidočanstvo, da na ovom nij bio nazoči nijedan hrvatski pastor, ar ovakovih onda nij bilo niti na Nadaždijevi niti drugi imanj.«¹¹⁰ Tudi dr. Mate Ujević trdi leta 1958: »U XVII. st. javljaju se već i Hrvati kao protestantski i kalvinski pradiatori.«¹¹¹ Po njegovem mnenju jih torej v 16. stoletju še ni bilo.

Mekinićev primer pa kaže, da je bilo drugače. Zdaj vemo, da je bil Hrvat navzoč na verskem razgovoru v Csepregu leta 1591, in sicer pod imenom Pythiraeus. Zapisnik tega razgovora so podpisali še tudi npr. Murakőzi György, Thokoics György in Dragoni Gáspár. Murakőzi pomeni Medžimurski. Ta duhovnik je bil torej doma iz Medžimurja. V Medžimurju so pa Hrvati. Po običaju tistega časa je svoj pravi priimek opustil in si privzel tega. Imena na -ić (Thokoić, Mušić 1572 v Liviru itd.) kažejo na Hrvate. Gašpar Dragoni pa tu (1591 — čopreški razgovor) sam o sebi pri podpisu pristavlja, da je »rohonških Madžarov in Hrvatov nevredni dušni pastir«. Ko je bil pastor v Sopronu, se je 12. oktobra 1576 podpisal: »Caspar Dragonus m. p. Ecclesiae Dei Ungaricae Croaticaeque collectae apud Sopronienses Pastor.«¹¹² Bil je torej Dragonus Hrvat in se je pisal Dragonić. Ob Mekinićevem primeru tudi več ne moremo reči, da se za grškimi in latinskimi priimki pastorej na ozemlju gradišćanskih Hrvatov »skriva« le Nemci in Madžari; in teh imen je sorazmerno precej. — Hrvatski protestantski pastori se pojavljajo pri gradišćanskih Hrvatih že v zadnjih desetletjih 16. stoletja.

Mandelčeva tiskarna — že v lasti Imreja Farkasa — je torej le natisnila »hrvatsko slovo« za gradišćanske Hrvate. Ni izključeno, da ne bi bila že prej, za Mandelčevega življenja, natisnila na gradišćanskih tleh še kakšno knjigo vsaj delno (npr. kole-dar) v hrvaščini.

Janez Mandelc je natisnil prvo slovensko knjigo na slovenskih tleh. Bila je Dalmatinova knjiga Jezus Sirah in je izšla v Ljubljani leta 1575.¹¹³ In prav njegovi tiskarni je bilo usojeno, da je — že po njegovi smrti — natisnila leta 1609 in 1611 prvi dve hrvatski knjigi na ozemlju gradišćanskih Hrvatov.

Dalmatin in Konzul sta s svojimi pomočniki oskrbela v hrvatskem prevodu vse knjige, katere so potrebne za pouk, versko vzgojo in cerkveno bogoslužje, razen ene: graduala. Tega je priredil Mekinić.

Kanonik Martin Meršić je zapisal: »Kad su morali naši praoci pred 430 ljeti pred turskom silom simo pobignuti, donesli su si sobom iz stare domovine i svoje erikvene i svitske pjesme, od kih su se neke očuvalе do današnjega dana, ali najveći dio se je izgubio.«¹¹⁴ Podrobni študij Mekinićevega graduala bo mogel pojasniti, ali je v svoji protestantovski pesmarici — posebno v prvem delu — otel pozabi vsaj nekaj takih

¹¹⁰ Dobrović, Naši Hrvati, str. 70.

¹¹¹ Mate Ujević, Gradišćanski Hrvati. Enciklopedija Jugoslavije 3. Zagreb 1958, str. 536.

¹¹² Payr 1910, str. 37.

¹¹³ Rupeš, 237.

¹¹⁴ Meršić, Narodne pjesme, str. 55.

katoliških cerkvenih pesmi, katere so Hrvati na Gradišćansko prinesli iz svoje stare domovine.

Mekinićev gradual v dveh knjigah je izšel v času, ko so novo naseljeni gradišćanski Hrvati v vsej teži čutili breme dvojne diaspore: najprej narodnostne diaspore ob Nemcih na zahodu in Madžarih na vzhodu; potem pa kmalu verske, ko so se Nemci oprijeli luteranstva in flacijanstva, Madžari pa, pod vplivom škofa Beytheja, kalvinizma. Njihova štiristoletna zgodovina spričuje, da so se tema pritiskoma zelo dobro upirali. Ostali so zvesti svojemu hrvatskemu narodu in svoji katoliški veri.

GRGUR MEKINIĆ (PYTHIRAEUS), HRVATSKI PROTESTANTSKI PISATELJ, IN ZAČETKI SLOVSTVA PRI GRADIŠĆANSKIH HRVATIH

Povzetek

Obe Mekinićevi knjigi »Duševnih pesni« je natisnil Imre Farkas. Posvečeni sta Mikuli Zrinskiemu. V drugi knjigi sta dva epigrama, prvega je napisal Mihael Zvonarić, drugega pa Emerik Zvonarić.

Članek daje nekaj življenjepisnih podatkov o teh osebah ter pojasni in opomb k pesmaricema in začetkom slovstva pri gradišćanskih Hrvatih.

Grgur Mekinić je bil doslej neznan hrvatski protestantski pisatelj. Iz virov je znan pod imenom Gregorius Pythiraeus, šele iz naslova obeh pesmaric izvemo za njegovo hrvatsko ime »Mekinić«. Leta 1591 je bil evangeličanski dušni pastir v župniji Kóhalom (nem. Steinberg, hrv. Steinberg), leta 1596 pa pri Sv. Križu »kol Soprona« (nem. Deutseh-Kreuz, madž. Sopronkeresztúr, hrv. Kerestur) in je tu ostal do smrti. Umrl je 5. marca 1617. Bil je med vodilnimi seniorji v Dunántúlu, to je v pokrajini med Donavo, Dravo in Muro.

Obe pesmarici je natisnil Imre Farkas, tiskar in knjigotrpez, ki je deloma podedoval, deloma pa kupil tiskarno Janeza Mandelea, ki je nazadnje tiskal knjige v Keresturu. Farkas se je namreč poročil z njegovo vdovo. Mandeleev sin Gregor se je leta 1630 zamenjaval, da bi dobil to tiskarno.

Epigrama sta napisala Mihael in Emerik Zvonarić. Bila sta brata in rojena v Sárváru. Predniki so prišli okrog leta 1535 iz Hrvatske. Mihael je bil učitelj pri Mekiniću, nato duhovnik v Szakonyu in Cenku, v Sárváru je postal senior in bil od 1620 do 1625 evangeličanski škof v Dunántúlu. Emerik je bil najprej rektor šole pri Mekiniću, nato duhovnik v Ikerváru in v Csepregu, tu postal senior in živel tu do smrti. Bil je uhit 6. januarja 1621. Bil je evangeličanski pisatelj.

Mekinić je posvetil svoji pesmarici »Mikuli od Zrynja«. Ta je bil v začetku Kalvinov privrženec, na ljubo svoje žene Ane, hčerke Ference Nádasdyja, je postal evangeličan.

Jezik obeh pesmaric kaže, da je Mekinić pripadal čakavskemu narečju in ikavskemu podnarečju. Večkrat uporablja tudi stare glagolske oblike.

Tudi viri sporočajo, da so gradišćanski Hrvati imeli svoj gradual. Dne 6. aprila 1631 ga je evangeličanski škof Bertalan Kis našel na vizitaciji v Kövesdu (Sopronkövesd, hrv. Kevešd) in 8. aprila 1631 v Lővöju (Sopronlővő, hrv. Livir). Tu se o njem pravi, da je bil tiskan. Leta 1650 je iz hrvatskega graduala dijak Mihály Csepregi za evangeličanskega duhovnika Gyorgya Vajda prevajal v madžarščino nekatere pesmi.

Mekinić je dal gradišćanskim Hrvatom tretjo in četrto protestantsko knjigo. Prvi dve sta bili Brenzove Postili v dveh delih, ki sta ju prevedla Anton Dalmatin in Stipan Istričan ter izdala leta 1628.

Niso pa te štiri protestantske knjige najstarejši slovstveni spomenik gradišćanskih Hrvatov. Tak neohranjeni spomenik je bilo deset božjih zapovedi, ki so bile vštete s svilo v oltarni prt, ki ga je ob vizitaciji dne 31. marca 1631 našel škof Kis v Fertőendredu. Hrvati so ga ob naselitvi prinesli iz domovine.

Najstarejši ohranjeni slovstveni spomenik gradišćanskih Hrvatov je zapis očenaša in velikonočne pesmi »Kristu je gore ustaj« v latinskem misalu, ki je bil natisnjen v Esztergomu leta 1501 in je leta 1504 prišel v last župnijske cerkve v Kimpuhu (madž. Kelenpatak, nem. Klingenberg). Zapis obeh besedil je iz leta 1564 in ni napisan v glagolici ali v takratni običajni cirilici, ampak v bosančici. Besedila očenaša in velikonočne pesmi tudi ni vpisal v misal Soković ali Doković ali Dokonić ampak »Hveoćuyez«, to je Vuković.

Le tri besede v zadnji vrsti so zapisane v glagolici.

Velikonočna pesem je prevod latinske pesmi Christus surrexit, mala nosira tersit. Latinsko besedilo te pesmi s hrvatskim prevodom je ohranjeno v »Pavlinski pesmarici« iz leta 1644 (s štirimi melodijami) ter v latinsko-hrvatski cerkveni pesmarici zagrebske škofije, nazvani Clithara octoehorda (natisi: 1701, 1723 in 1757, s tremi napevii). Samo besedilo je natisnjeno tudi v »Svetih evangelijih« zagrebske škofije leta 1730, 1778 in 1807.

Zusammenfassung

Beide Bücher von Mekinić (*„Duševne pesni“*) wurden von Imre Farkas gedruckt. Sie sind Mikula Zrinjski gewidmet. Im zweiten Buch sind zwei Epigramme, das erste hat zum Verfasser Michael Zvonarić, das zweite stammt von Emmerich Zvonarić.

Der Artikel bringt Autobiographisches über diese Personen sowie Aufschluß über die beiden Liederbücher und die literarischen Anfänge bei den Burgenländer Kroaten.

Grgur Mekinić war bisher als kroatischer protestantischer Schriftsteller unbekannt. Aus verschiedenen Quellen ist er bekannt unter dem Namen Gregorius Pythiraeus. Erst von der Titelseite der beiden Liederbücher erfahren wir seinen kroatischen Namen *„Mekinteh“*. Im Jahre 1591 war er evangelischer Seelsorger in der Pfarre Kohalom (deutsch Steinberg, kroatisch Steinberg). Im Jahre 1596 dann bei Sv. Križ *„kol Soprona“* (deutsch Deutsch-Kreuz, ung. Sopronkeresztúr, kr. Kerestur) und blieb hier bis zu seinem Tode. Er starb am 5. März 1617. Er war unter den führenden Senioren in Dunántúl, d. h. im Gebiet zwischen der Donau, Drau und Mur.

Beide Liederbücher druckte Imre Farkas, Buchdrucker und Buchhändler, der die Buchdruckerei von Janecz Mandele teils geerbt, teils gekauft hatte. Mandele druckte zuletzt die Bücher in Kerestur, und Farkas heiratete dessen Witwe. Gregor, der Sohn Mandele's, bemühte sich im Jahre 1630 vergebens, die Druckerei in seine Hände zu bekommen.

Die Epigramme stammen von Michael und Emmerich Zvonarić. Sie waren Brüder, geboren in Sarvár. Ihre Vorfahren kamen um das Jahr 1535 aus Kroatien. Michael war Lehrer bei Mekinić, sodann Priester in Szakony und Cenik, in Sarvár wurde er Senior, von 1620 bis 1625 war er schließlich evangelischer Bischof in Dunántúl. Emmerich war zuerst Rektor der Schule bei Mekinić, dann Priester in Ikervár und Csepreg, wo er Senior wurde und bis zu seinem Tode blieb. Er wurde am 6. Januar 1621 erschlagen. Er war evangelischer Schriftsteller.

Mekinić widmete seine beiden Liederbücher *„Mikula von Zrynja“*. Dieser war am Anfang Anhänger von Calvin. Seiner Frau Anna zuteile, der Tochter von Ferenc Nádasdy, wurde er evangelisch.

Die Sprache beider Liederbücher zeigt, daß Mekinić dem čakavischen Dialekt und dem ikavischen Unterdialekt angehörte. Er verwendet auch häufig alte Zeitwortformen.

Es gibt auch Quellenberichte, wonach die Burgenländer Kroaten ihr eigenes Graduale hatten. Am 6. April 1631 fand es der evangelische Bischof Bertalan Kis anlässlich seiner Visitation in Kövesd (Sopronkövesd, kr. Kevešd) und am 8. April 1631 in Lővő (Sopronlővő, kr. Livir). Hier wird es als gedruckt erwähnt. Im Jahre 1650 übersetzte aus dem kroatischen Graduale der Student Mihály Csepregi für den evangelischen Priester György Vajda einige Lieder ins Ungarische.

Mekinić gab den Burgenländer Kroaten das dritte und vierte protestantische Buch. Die ersten zwei waren Postillen von Brenz in zwei Teilen, übersetzt von Anton Dalmatin und Stipan Istrijanin, herausgegeben im Jahre 1563.

Diese vier protestantischen Bücher aber sind nicht die ältesten literarischen Denkmäler der Burgenländer Kroaten. Ein solches nicht erhaltenes Denkmal waren die zehn Gebote Gottes, die mit Seide ins Altartuch eingenäht waren, das bei der Visitation am 31. März 1631 von Bischof Kis in Fertőbenedek gefunden wurde. Die Kroaten hatten es bereits zur Zeit ihrer Anstellung aus ihrer Heimat mitgebracht.

Das älteste erhaltene literarische Denkmal der Burgenländer Kroaten ist die Niederschrift des Vaterunsers und des Osterliedes *„Kristus je gore ustal“* (Christus ist auferstanden) im lateinischen Missale, das in Esztergom im Jahre 1501 gedruckt wurde und im Jahre 1504 in den Besitz der Pfarrkirche in Kilmpeh (ung. Kelenpatak, deutsch Klingenbach) gelangt ist. Die Niederschrift beider Texte stammt aus dem Jahre 1564, wurde aber nicht in der glagolitischen oder damals gebräuchlichen kyrillischen Schrift ausgeführt, sondern in der Bosančica. Den Text des Vaterunsers und des Osterliedes hatte in das Missale nicht Soković oder Doković oder Dokonić geschrieben, sondern *„Uvećovjez“*, d. i. Vuković.

Nur drei Wörter in der letzten Zeile sind in der Glagoliza geschrieben.

Das Osterlied ist eine Übersetzung des lateinischen Liedes *Christus surrexit, mala nostra teris*. Der lateinische Text dieses Liedes mit der kroatischen Übersetzung ist in der *„Pavilnska pesmarica“* aus dem Jahre 1644 (mit vier Melodien) erhalten, sowie im lateinisch-kroatischen Kirchenliederbuch der Diözese von Zagreb, genannt *Cithara octochorda* (Drucke: 1701, 1723 und 1757, mit drei Melodien). Nur der Text ist auch in den *„Sveti evangeliumi“* (Heilige Evangelien) der Diözese Zagreb in den Jahren 1730, 1778 und 1807 abgedruckt.

Gerhard Pferschy

URSACHEN UND FOLGEN DES BAUERNAUFSTANDES 1635 ZU NOVI KLOŠTER

VZROKI IN POSLEDICE KMEČKEGA UPORA V NOVEM KLOŠTRU 1635

I

Verlauf und Ausgang des »Windischen« Bauernaufstandes des Jahres 1635 sind bereits 1896 von Anton Mell grundlegend dargestellt worden.¹ Seine Darstellung mußte aus Mangel an diesbezüglichen Quellen auf die Erörterung der einzelnen Bedrückungen, gegen welche sich dieser Aufstand gerichtet hatte, verzichten. Auch war es Mell deshalb zu seinem Bedauern nicht möglich, die Vorgangsweise der landesfürstlichen Kommissäre zu beurteilen, die im Lande nach der Niederwerfung des Aufstandes Vergleiche zwischen Herrschaften und Untertanen vermittelten, und deren eventuelle Parteinahme für Herrschaften oder Untertanen festzustellen. Es dürfte deshalb von besonderem Interesse sein, an einem Einzelfall den Gang der Ereignisse und ihre Ursachen zu untersuchen. Im Zuge der Vorbereitung der steirischen Landesausstellung 1966 »Der steirische Bauer« mußte auch das diesen Aufstand betreffende Material neu gesichtet werden. Dabei gelang es, im Steiermärkischen Landesarchiv neue Quellen aufzufinden², die es ermöglichen, nicht nur die Verhandlung der Beschwerden der Untertanen des Dominikanerklosters Novi Klostër pri Celju (Neukloster bei Cilli) bis zum Abschluß des Vergleichsvertrages zu rekonstruieren, sondern darüber hinaus die Ursachen des Aufstandes und die weitere Entwicklung bis 1660 zu verfolgen.

Die Vorgänge während des Aufstandes in Novi Klostër (Neukloster) sind dank der Klosterchronik bereits bekannt³. Am 4. Mai 1635 gab es die ersten Tumulte mit ultimativen Forderungen, am 8. Mai erfolgte die allgemeine Besetzung des Klosters und die Abnötigung schriftlicher Zugeständnisse, am 14. Mai folgten die Forderungen der Freileute, am 16. der Bergholden, am 18. Mai jene der Forsttrechter und die Ankunft kroatischer Soldaten.

Befragen wir zunächst die nicht ganz verlässliche Klosterchronik näher nach der Art der Forderungen, so zeigt sich, daß zunächst spezifische Anliegen der örtlichen Situation auftraten, später allgemeinere Forderungen dazukamen und daß schließlich eine Art Systematisierung, vermutlich unter dem Einfluß von Winkelsehreibern,

¹ Anton Mell, Der windische Bauernaufstand von 1635 und dessen Nachwehen, *MitVst* 44, 1896, S. 205 ff. Vgl. dazu auch Bogo Grafenauer, *Kmečki upori na Slovenskem*, Ljubljana 1962, S. 299 f.

² Es handelt sich dabei um Akten der innerösterreichischen Regierung, künftig zitiert »RG« und des Alten Landrechtes, künftig zitiert »LR«.

³ Überliefert im »Hand-Buch des löblichen Convents Neu-Closter Prediger Ordens im San-Thail« im Spezialarchiv Neukloster des Steiermärkischen Landesarchivs, pag. 37–55. Einen Auszug daraus in deutscher Übersetzung aus dem Lateinischen bringt Ignaz Orožen, *Das Bistum und die Diözese Lavant*, 3. Teil, Cilli 1889, S. 514–522.

erfolgte. Die ersten und damit wohl ursprünglichen Forderungen waren Herabsetzung des großen Zinsmaßes, der Robot und der Jagdhilfe, sowie das Verlangen nach gekochter Speise und Wein bei der Robot. All das wurde am 8. Mai schriftlich zugestanden. Nach den großen Tumulten der folgenden Tage, in denen wir von konkreten Rechtsforderungen nichts mehr hören, sondern sich die Bauern in einer Art Siegestaumel auf das Verlangen nach Wein, Brot und gekochtem Fleisch verlegten, erschienen am 14. Mai, also unmittelbar vor oder während der Ankunft der kroatischen Truppen an der Landesgrenze, die Freileute und verlangten Befreiung von der Spinnrobot, die Ermäßigung der Robot auf drei Tage im Jahr und gekochte Robotkost mit Brot und Wein. Dazu traten persönliche Gravamina. So verlangte einer der Freileute eine Kuh zurück, die er als Sterbrecht beim Tode seines Vaters hatte geben müssen, weil die Freileute nicht zur Leistung des Sterbrechtes verpflichtet wären; zwei weitere verlangten die Halbierung ihres im Urbar stehenden Weindienstes und schließlich wurde die Rückgabe des für die Ausgabe der Weingartbriefe verlangten Schreibguldens erzwungen. Am 16. Mai erschienen die Bergholden und forderten die Aufhebung des Weinzehents, eine Forderung, die bereits ins Grundsätzliche ging und wohl deshalb ausweichend beantwortet wurde, man werde sie gewähren, falls auch die anderen Herrschaften sie zugestehen. Schließlich wurde noch am 18. Mai, als die Bewegung bereits rückläufig war und anscheinend unmittelbar vor Einzug der Soldaten, die Forderung nach Zurückführung des Forstrechtes auf den alten Umfang laut. Auch ihr begegnete man ausweichend und es ist auch fernerhin vom Forstrecht nichtmehr die Rede gewesen.

Wenn kein Irrtum in der Tagesangabe der Klosterchronik vorliegt, hat das Kloster bereits am 15. Mai mit landesfürstlichen Kommissären in Zalec (Sachsenfeld) Kontakt aufgenommen, weil sich die Bauern weigerten, für den Konvent zu arbeiten, und den Kommissären von der Rebellion, der Frage der Roboten und von den erzwungenen schriftlichen Zugeständnissen Mitteilung gemacht. Nun wurden die Untertanen vorgeladen, und jene von Smarje pri Jelšah (St. Marein) und von Sv. Jakob (St. Jakob, K. G. Vodruž) erklärten, von den Patres nicht bedrückt zu werden und wurden heimgeschickt. Die Untertanen aus Savinjska dolina (Sanntal) hingegen fühlten sich vielfach, und besonders durch die Roboten beschwert. Die Kommissäre erzwangen zunächst die Herausgabe der Verbriefungen vom 8. Mai, zerrissen sie und verordneten, bis zum Austrag der Kontroverse zu gehorchen und die Robot wie früher zu leisten, doch wollten die Untertanen ihnen in keiner Weise vor Regelung der Streitfragen gehorchen. Damit war die Rebellion auf den Rechtsweg verwiesen.

Ende Juni ist es dann neuerlich, diesmal in Celje (Cilli), durch die Kommissäre zu einer Verhandlung gekommen. Beide Streitteile wurden einvernommen, die Bauern brachten ihre Beschwerden vor und erklärten sich zur Leistung von 18 Tagen Robot im Jahr bereit, der Konvent jedoch schlug die Forderungen in allen Punkten ab. So sahen sich die Bauern vom Konvent mehr als durch eine weltliche Obrigkeit in ihrer »inmemorialischen« Gerechtigkeit als Freistifter wiederrechtlich bedrängt. Da der Konvent auch die väterlichen Mahnungen der Kommissäre nicht annehmen wollte, verwiesen diese schließlich die Streitteile an die landesfürstliche Entscheidung in einem summarischen Verhör über ihre Beschwerden. Am 2. Juli langte bei der innerösterreichischen Regierung in Graz eine Bittschrift der Untertanen ein, der eine Liste ihrer Beschwerden und Forderungen beigegeben war.⁴ Sie baten um einen Befehl an das Kloster, ihr Angebot, 18 Tage zu roboten, anzunehmen und sie im übrigen in keinem Punkt gegen ihre alte Gerechtigkeit zu bedrücken. Falls dies ergebnislos bleiben sollte, bitten sie sie um Festsetzung eines Tages zur mündlichen Verhandlung (»Verhör«) ihrer eingereichten Beschwerden.

Aus der Beschwerdeschrift⁴ ergeben sich folgende stattgehabte Änderungen der Rechtsstellung der Untertanen: 1. habe vor neun Jahren der Prior A. Angelo Borelta sie gezwungen, statt der bisherigen Robot von 12 Tagen im Jahr täglich zu roboten; 2. habe Prior P. Angelo die bis dahin üblich gewesene Robotkost, gekochte Speise zu Mittag und 4 Trenten Brot, gestrichen; 3. sei statt des bisher üblichen gestrichenen Cillier Schaffs ein neues größeres Kastenschaff eingeführt worden, welches außerdem

⁴ RG Eum 1635 IX 9.

gehäuft (gegupft) statt gestrichen gemessen werde; 4. fühlten sich die Bauern bei der Berechnung der Steuern übervorteilt; 5. sind die Freileute in ihrer dreitägigen Robot im Jahr verdoppelt und in der Robotkost verschlechtert worden; 6. seien diese zum Raibgejaid im Winter in Ausmaß von wöchentlich drei Tagen verpflichtet worden; 7. hat man von ihnen Gespunstrobt verlangt; 8. ihnen das Sterbrecht abgefordert, obwohl sie davon früher frei gewesen; 9. war das Rechtsgefühl durch italienische Vorsteher und Regenten erschüttert, vor denen die Untertanen nicht in ihrer Sprache Recht finden konnten, wodurch nach Willkür gerichtet werde.

Die i. ö. Regierung übersandte diese Beschwerdeschrift dem Konvent mit dem Befehl, die Supplikanten zufrieden zu stellen oder, falls er dies nicht schuldig zu sein glaube, am 6. August zum mündlichen Verhör zu erscheinen.⁵ Nach diesem ersten Verhör wurden der Vizestatthalter und drei Regimentsräte zu Kommissären bestellt, die am 17. und 18. August in zweltägiger Verhandlung Punkt für Punkt gesondert behandelten und in allen strittigen Fragen einen Vergleich erzielen konnten.⁶ Offen blieb nur die Frage des veränderten Kastenmaßes, welche durch zwei Subkommissäre in Celje (Cilli) geklärt werden sollte. Über Bitten der Untertanen wurden Adam Wolff und Michael Jaropowitsch demgemäß beauftragt, die Streitparteien bezüglich des Kastenschaffs zu vergleichen (»in gueten verstand« zu bringen) und zu diesem Zweck auch das alte Kastenmaß vom Sohn des Andre Tautscher zu verlangen.⁷

Noch bevor die Beiden ihren Auftrag ausführen konnten, langte am 25. August die Stellungnahme des Klosters zur Beschwerdeschrift seiner Untertanen ein.⁸ Sie war post festum, nach der Verhandlung abgefaßt und enthielt einen kurzen Bericht über diese. Sie versuchte, die Untertanen neuerlich in schlechtes Licht zu setzen und behauptete, ungeachtet des erzielten Vergleiches wären die nunmehr zum viertenmal aufrührerischen Rädelsführer ihrer Untertanen Andre Pernack und Jakob Priglaß, die auch Untertanen anderer Herren aufgewiegelt hätten, vergangener Tage in das Kloster gekommen und hätten unter anderem einen Laienbruder zu erschlagen gedroht. Auch hätten sie öffentlich verlauten lassen, sie wollten bei diesem Kommissionsvergleich nicht verbleiben, sondern selbst ihre Herren und Richter sein und Ähnliches mehr. Daran schloß das Kloster die Bitte um strenge Bestrafung der beiden Rädelsführer an. Diese sollten nicht früher entlassen werden, als bis sie den Vergleich gehorsam zu halten gelobten.

Bereits am 28. August stellte die i. ö. Regierung dazu in einem Gutachten fest,⁹ daß in Wirklichkeit einzig und allein der Vergleich in Frage stehe, daß die Untertanen sich diesem noch nie widersetzt hätten, auch sei mit offenem Patent den Untertanen die Einhaltung des Vergleiches bei Leib- und Lebensstrafe befohlen worden, weshalb nicht zu vermuten sei, daß sie sich jetzt widersetzen, zumal alle Punkte erörtert worden sind. Dagegen solle das Kloster seine Untertanen ordentlich (»leidlich«) halten und keinen Anlaß zu Aufstand und Widerstand geben. Falls die Widersetzlichkeit (»Drörligkeit«) der beiden Rädelsführer wirklich beweisbar und wirklich eine Gefahr sei, könnte man sie verhaften und den Abgeordneten (Kommissären) im Viertel Celje (Cilli) zum Prozessieren übergeben. Darauf erfolgte am 12. September die landesfürstliche Entscheidung,¹⁰ es beim Vergleich zu belassen und bei ferneren Beschwerden und im Falle die Untertanen etwas dagegen unternähmen, entsprechend vorzugehen. Man hielt demnach in Graz den Streitfall für erledigt und war nicht gewillt, die Sache nochmals aufrollen oder stören zu lassen.

Allein bis zur vollen Beilegung sollte es noch dauern. Die zunächst ausgeklammerte Frage des Kastenmaßes erwies sich als wesentlich komplexer als man angenommen hatte. Eine Verhandlung vor den beiden Kommissären Wolff und Weinzierl am 24. September führte nicht zur Einigung. Soviel wurde jedoch klar, daß es sich dabei eigentlich um eine Folge einer früheren Verpfändung handelte. Zunächst wurde das von den Untertanen als das richtige Schaff bezeichnete mit dem Zeichen der

⁵ RG Cop 1635 VII 64.

⁶ Erwähnt in der Eingabe des Klosters, *prax.* 25. 3. 1635.

⁷ RG Cop 1635 VIII 65.

⁸ RG Eum 1635 IX 9.

⁹ RG Eum 1635 IX 9.

¹⁰ Dorsalerledigung.

Stadt Celje (Cilli) gebrannte Schaff, das mit eisernem Reifen gebunden war, mit dem strittigen Schaff verglichen und ausgemessen. Dabei ergab sich, daß dieses neue Schaff, mit Gupf, d. h. gehäuft angeschüttet, um 6 Tischkannen (»Tischkhandl«) größer als das alte Schaff war. Daraufhin erhob man die Herkunft des alten Schaffes.

Aus der eidlischen Aussage des alten Untertans Leonhard Godena ergab sich, daß vor vielen Jahren etliche Untertanen dem Doktor Strauß verpfändet waren, dessen Nachfolger Andre Tautscher gewesen ist. Als nun das erstemal die Untertanen das Zinsgetreide an Strauß ablieferten, schickten die Untertanen und Strauß diesen Godena um das Kastenmaß nach Novi kloster (Neukloster). Er erhielt ein Schaff, welches mit eisernen Reifen, eisernen Stangen und zwei Zinken beschlagen war. Strauß maß das Zinsgetreide mit diesem Schaff, brachte hernach ein gleich großes weiteres Schaff und ließ es von den Untertanen ausmessen, die es dem Neuklosterischen Schaff gleich befanden. Nun wurde das beschlagene Schaff nach Novi kloster (Neukloster) zurückgestellt. Strauß regte an, die Untertanen sollten sich ein gleich großes Schaff machen lassen, es nach Celje (Cilli) tragen und das Zeichen darauf brennen lassen, damit man nicht jedesmal das Getreidemaß aus dem Kloster holen müsse. Das geschah und das Schaff wurde nach dem Cillier Maß beim Stein zimentiert, dem auch das alte eisenbeschlagene Schaff in Novi kloster (Neukloster) gleich war. Das Schaff wurde Dr. Strauß übergeben und solange der Versatz dauerte, wurde ihr Zinsgetreide mit diesem Schaff gestrichen ausgemessen. Andere Untertanen aus St. Marein und einer aus Sv. Jakob (St. Jakob), der sonst nie versetzt gewesen ist, bezeugten, daß früher das Zinsgetreide stets gestrichen nach dem Cillier Maß gereicht wurde. Das neue strittige Kastenschaff des Klosters sei erst ungefähr vor 15 Jahren vom damaligen Prokurator P. Christoph aufgerichtet worden.

Nachdem dies festgestellt schien, versuchten die beiden Kommissäre einen Vergleich zwischen Untertanen und Kloster über das Kastenmaß zustande zu bringen. Weder der eine noch der andere Streitteil wollte jedoch sein Maß aufgeben. Der Vertreter (Vormund) des Priors, Daniel Früdrieh, verlangte vielmehr von den Untertanen den Nachweis, daß das Schaff des Klosters nicht das alte Maß sei und daß das Schaff des Herrn Tautscher wirklich mit den versetzten Untertanen aus dem Konvent gegeben worden war. Die Untertanen hingegen, die diesen Beweis ja eigentlich bereits durch die Aussage Leonhard Godenas erbracht hatten, verlangten durch ihren Advokaten Spindler vom Prior den Gegenbeweis, daß seines das seit alters gebräuchliche (»uhralte fundierte«) Kastenschaff sei und forderten ferner die Vorlage des alten Urbars, aus welchem das rechte Kastenmaß ersichtlich sei. Dazu meldete der Prior, es sei kein altes Urbar vorhanden, dieses sei wahrscheinlich bei einer Flucht vor den Türken verloren worden. Ferner boten die Untertanen den Nachweis an, daß ihr Zinsgetreide immer schon (»uhralters hero«) gestrichen nach dem Cillier Schaff gemessen wurde und daß sie mit dieser Zinshöhe (Gerechtigkeit) vor vielen Jahren an Doktor Strauß versetzt wurden und weder von diesem, noch von seinem Pfandschaftsnachfolger Tautscher gegen das Cillier Maß bedrängt worden sind. Zu Ende der Verhandlung legte der Prior Protest ein und verlangte von den Untertanen, ihr diesjähriges Zinsgetreide unpräjudizierlich ihres suchenden Rechtes mit seinem Kastenschaff zu bezahlen und drohte, dies zu erzwingen. Die Untertanen jedoch blieben standhaft bei ihrer Weigerung und erklärten, vorher die Austragung der Sache abwarten zu wollen. Damit ging die weitere Entscheidung wieder an die i. ö. Regierung, bzw. an die aus ihrer Mitte ernannten Vergleichskommissäre zurück. Die Regierung wurde schon Anfang Oktober aktiv und ermahnte das Kloster in Hinblick auf die Drohungen des Priors, es möge bis zur Entscheidung des Streites seine Untertanen nicht beschweren und sie nicht gegen altes Herkommen bedrängen.¹¹

Gleichzeitig scheinen erneut Schriften der Untertanen um einen neuen Verhörs- tag und Beschwerden des Klosters wegen Verweigerung der Eindienung des Getreide- zinses bei der Regierung in Graz eingelangt zu sein, denn am 6. November erließ sie wieder drei Befehle in dieser Sache. Ein Befehl ging an die Untertanen von Novi kloster (Neukloster) mit der Aufforderung, sowohl das alte als auch das jetzt ge-

¹¹ RG Cop 1635 X 8.

bräuchliche Getreidemaß nach Graz zu bringen, sich bei den verordneten Kommissären anzumelden und deren Entscheidung abzuwarten.¹² Der zweite Befehl ging an Andreas Tautscher, den Bauern das alte, während der Verpfändung verwendete Getreidemaß auszufolgen und genau zu berichten, wie es mit diesem beschaffen gewesen sei.¹³ Der dritte Befehl trug dem Kloster ebenfalls auf, das alte und das neue Getreidemaß nach Graz zu bringen und sich bei den verordneten Kommissären anzumelden.¹⁴ Das Konzept dieses Briefes enthielt darüber hinaus noch die nicht in die expedierte Fassung aufgenommene Aufforderung, das Urbar mitzubringen, das sie den Untertanen während des Bauernaufstandes vorgewiesen und aus dem sie ihnen damals die Dienste vorgelesen hätten.

Warum die Forderung nach Vorlage des Urbars fallen gelassen worden ist, entzieht sich unserer Kenntnis, soviel ist sicher, daß die Behauptung nicht besonders glaubwürdig ist, es sei während eines Türkeneinfalles verloren gegangen. Aus dem überlieferten reformierten Urbar von 1535¹⁵ können wir nachträglich zur Streitfrage entnehmen, daß das Kloster Novi kloster (Neukloster) 1535 drei verschiedene Getreidemaße verwendet hat. Da war zunächst in Savinjska dolina (Sanntal) das Cillier Maß in Gebrauch gewesen, zu Zakelj (KG Trnova) das Windischgrazer Maß und vereinzelt im Streubesitz auch ein größeres Maß, großes Maß genannt. Alle diese Maße dürften ursprünglich gestrichen gedient worden sein. Das Kloster hat anscheinend im Zuge der spätestens um 1620 erfolgten intensiven Ausnützung aller Rechte allen Untertanen das große gehäufte Maß aufgezwungen, was besonders die noch unter dem günstigeren alten Recht verpfändet gewesenen Untertanen von Savinjska dolina (Sanntal) bei ihrer Rücklösung mit voller Wucht getroffen hat.

Die letzte Schiedsverhandlung fand dann am 24. November in Graz statt und brachte einen Kompromiß bezüglich des Maßes. Die verordneten Kommissäre, das waren der i. ö. Regierungsvizestatthalter und drei i. ö. Regimentsräte, beurkundeten gemeinsam mit P. F. Joannes Montecuti als Generalvikar der Dominikaner als Vertreter des Klosters daraufhin den nunmehr vollständigen Vergleich, der im Anhang wiedergegeben ist.¹⁶ Für unsere Fragestellung können wir aus ihm noch entnehmen, daß sich die Untertanen besonders auch durch die Verwendung als Boten ohne Darreichung einer Wegzehrung beschwert fühlten. Ansonsten ergaben sich folgende Vergleichspunkte: 1. Die tägliche Robot wurde auf 24 Tage im Jahr, zuzüglich anfallender Baubesserung und Zehenteinbringung, reduziert; 2. die Robotverpflegung wird wieder hergestellt; 3. soll das Kastenschaff des Klosters verwendet werden, wobei die Untertanen das schwere Getreide gestrichen, das andere Getreide aber gehäuft zu dienen haben. Vom neuen Schaff werden zwei gleich große Exemplare mit dem Stadtzeichen der Stadt Graz gekennzeichnet; 4. sollen den Untertanen die Steuer und die Landesanlagen laut der Landtagsbeschlüsse mitgeteilt werden und nicht mehr als die gebräuchliche Gebühr abverlangt werden; 5. bezüglich der Freileute bleibt es bei der Steigerung auf sechs Robottage, die Speise wird jener der anderen Untertanen angeglichen; 6. wird die Jagdrobot der Freileute auf einen Tag wöchentlich herabgesetzt; 7. die Spinnverpflichtung der Freileute wird auf drei Pfund Gespinnst reduziert; 8. Sterbrecht wird nur von jenen, die unter dem Kloster ein anliegendes (Gut) haben, und da nur nach Billigkeit und proportional abgefordert; 9. verpflichtet sich der Generalvikar, dafür zu sorgen, daß künftig nur Prioren und Vorsteher genommen werden, die Deutsch und Slowenisch können. Ferner werden die Untertanen bei St. Marcin, da sie keine Beschwerden vorbrachten, vom Vergleich ausgenommen und sollen in ihren Diensten und Abgaben wie bisher verbleiben und gehalten werden. Im Vertrag ist nichtmehr die Rede vom Verlangen nach Reduzierung des Forstrechtes, dies scheint von den Untertanen ebenso fallen gelassen worden zu sein wie die utopische Forderung nach Aufhebung des Weinzehnts.

¹² RG Cop 1635 XI 78.

¹³ RG Cop 1635 XI 132.

¹⁴ RG Cop 1635 XI 79.

¹⁵ Spezialarchiv Neukloster I/1.

¹⁶ RG Eum 1635 IX 9.

Damit hatte, was als Tumult begonnen hatte, in einen vor den höchsten Instanzen geführten Rechtsstreit gemündet. Der nachdrücklichen Zähigkeit der Regierung war es gelungen, einen Kompromiß durchzudrücken, der, gemessen an den Zuständen vor dem Aufstand, für die Bauern die Wiederherstellung des alten Rechtes bedeutete, dem Kloster jedoch bei der Robot nur geringe, beim Kastenmaß bedeutendere Erfolge gebracht hat.

II

Das Kloster war jedoch nicht gesonnen, die Beeinträchtigung seiner Erträge, die der Vertrag gebracht hatte, auf die Dauer hinzunehmen. Mit zunehmendem zeitlichen Abstand von den Ereignissen des Jahres 1635 wandelte sich der Vertrag in den Augen der Klostervorsteher vielmehr zu einem nur taktischen Zugeständnis, das man zur Beruhigung der aufgeregten Untertanen machen hatte müssen. So nahmen die Auseinandersetzungen ihren Fortgang. Im Mittelpunkt stand dabei der Kampf um die Einführung der täglichen (»landsgebreichigen«) Robot, der sich durch beinahe das ganze 17. Jahrhundert hinziehen sollte.

Die günstige Quellenlage erlaubt es, diesen Kampf um die Robot der Untertanen von Novi kloster (Neukloster) genauer als in anderen Fällen zu rekonstruieren. Gegen Ende des 16. Jahrhunderts scheint das Kloster in größeren finanziellen Schwierigkeiten gewesen zu sein, die vielleicht eine Folge der zeitweise vorhanden gewesen Miswirtschaft¹⁷ waren. So sah es sich 1589 gezwungen, eine Gült von 28 Pfund 8 Pfennigen an den landschafflichen Physikus Dr. Jacob Strauß, dem Herrn von Straußenegg, zu verpfänden¹⁸. 1598 übergaben dessen Söhne Hans Balthasar und Georg Strauß die ganze Gült ihres Vaters und damit auch die Untertanen des Neuklosters ihrem Schwager Andreas Tautscher¹⁹. 1624 hatte sich das Kloster soweit finanziell gekräftigt, daß es von Andreas Tautscher wieder 25 Pfund 1 Schilling 4 Pfennige Gült zurücklösen konnte und seine Untertanen zurückerhielt²⁰. Die Leibsteuer 1632 weist die Gült des Klosters mit 133 Pfund 5 Schillingen 9 1/2 Pfennigen aus, demnach wäre ungefähr ein Fünftel verpfändet gewesen²¹. Für den Anschlag des Hausguldens 1603/08 wies das Kloster 45 Hübner, davon 4 Halbhufen aus²², 1632 waren es 41 Hufen, 35 Halbhufen, 59 Freiholden und 2 Hofstätten. Bei den meisten Vollhufen standen Knecht und Magd in Dienst, die Halbhufen wirtschafteten ohne Gesinde. Stellt man diese Zahlen gegenüber, so ergibt sich, daß hauptsächlich Halbhufen und Freiholden verpfändet gewesen sein dürften, letztere sind ja auch beim Aufstand besonders energisch in Erscheinung getreten.

Gegen Ende der Verpfändung eines Teiles seiner Untertanen hat das Kloster, wie wir annehmen können, für seine Untertanen das Getreidemaß zu seinen Gunsten vereinheitlicht. Die Vermutung liegt nahe, daß es auch die Robot in dieser Zeit bis zum Übergang zur täglichen Arbeitsverpflichtung gesteigert hat, während in der verpfändeten Gült die alten Verhältnisse erhalten blieben. Nach der Rücklösung ist es jedenfalls zu Auseinandersetzungen gekommen, weil das Kloster von den zurückgelösten Untertanen die Eindienung mit dem neuen Kastenmaß und auch die neu eingeführte tägliche Robot verlangte. Die Untertanen aber wollten nur die alte Robot leisten, das waren, wie wir aus den Beschwerdepunkten von 1635 wissen, 12 Tage im Jahr. Nach einer späteren Darstellung seitens des Klosters hingegen²³ hätten sich die Untertanen mit Andre Tautscher auf eine gewisse Robot und auf Robotgeld verzichtet, das heißt, Tautscher hätte aus freien Stücken auf einen Teil der ihm zustehenden Leistungen verzichtet. Es liegt in der Natur der Verpfändung, daß der Pfandherr durch Ausnützung aller Möglichkeiten auf seine Rechnung zu kommen trachtet, deshalb ist es wenig wahrscheinlich, daß Tautscher ein solches Zugeständ-

¹⁷ Vgl. Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen 7, 1870, S. 141.

¹⁸ Steierm. Landesarchiv, Gültanschlüge 1598/311'.

¹⁹ Gültanschlüge 1598/306 und 326.

²⁰ Gültanschlüge 1624/318.

²¹ Steierm. Landesarchiv, Leibsteuer 1632, C 34.

²² Steierm. Landesarchiv, Hausguldens 1603/08, 156.

²³ Eingabe vom September 1653 in RG Ea 1658 XI 2.

nis gemacht hätte. Es ist doch höchst auffällig, daß während der Verhandlungen 1635 von diesem angeblichen Zugeständnis Tautschers ebensowenig wie von einem Robotgeld die Rede war, obwohl man sich in der Frage des Kastenmaßes sehr wohl eingehend mit der Verpfändung und deren Folgen beschäftigt hatte. Aus diesen Gründen hat meines Erachtens die Darstellung der Bauern, die von einer Neueinführung sprachen, die größere Glaubwürdigkeit für sich.

Die Auseinandersetzungen mit den rückgelösten Untertanen erreichten 1626 einen ersten Höhepunkt, als das Kloster wegen des Ungehorsams der Bauern seine Felder und Weingärten nicht versorgen konnte und deshalb unter dem Prior Angelus Borella, einem Italiener, bei der Landesobrigkeit Klage erhob. Daraufhin wurde Hanns Pelzhoffer auf Sagoriz und Grmovje (Hoffrain) beauftragt, ein unparteiisches Gericht einzusetzen, die Parteien anzuhören und ein Erkenntnis zu fällen. Am 8. Dezember 1626 erließ aus diesem Verfahren ein Abschied zugunsten des Klosters, der die Pflicht der Untertanen feststellte, die Robot schuldig zu sein, so oft es notwendig sei (»alß oft es noth beschicht«)²⁴. Es handelte sich dabei also um die Anerkennung des Rechtes des Klosters, die ungemessene Robot zu fordern. Aus den Beschwerden 1635 wissen wir darüber hinaus, daß dem Kloster aus diesem Titel von 1627 bis 1635 die tägliche Robot geleistet werden mußte und auch geleistet worden ist.

Erst bei Berücksichtigung dieser Vorgeschichte kann das Ausmaß des Verhandlungserfolges der Untertanen 1635 richtig beurteilt werden. Der bisher durchgesetzte und durch Abschied verbrieftete Anspruch des Klosters auf die im Lande gebräuchliche Robot war durch Hilfe der landesfürstlichen Kommissäre in aller Form zu Fall gebracht, wogegen das Zugeständnis an das Kloster, die Verdoppelung der alten Robotverpflichtung, nicht schwer ins Gewicht fiel. Auch psychisch war damit eine Wende gegeben. Die Untertanen glaubten von jetzt an zu wissen, daß die Regierung sie in ihren Rechten beschützen werde. Das hatte ein freieres Auftreten zur Folge, führte aber auch dazu, daß sie verschiedenen Winkeladvokaten aufsaßen, die ihnen in der Folge auch in aussichtslosen Dingen Eingaben aufsetzten. Belegbar ist davon der Fall der Verpflichtung der Untertanen, den Weinzehent nach Slovenj Gradec (Windischgraz) zu stellen. Diese Verpflichtung wurde in einer Eingabe wegen angeblicher zu großer Entfernung angefochten, da jedoch der klare Text des Bergrechtes diese Verpflichtung deckte, war diese Eingabe von vorn herein zum Scheitern verurteilt und wurde abgewiesen.²⁵ Dazu ist noch zu sagen, daß Novi kloster (Neukloster) im 17. Jahrhundert in viele Prozesse mit seinen Nachbarn verwickelt wurde, bei denen jeweils Zeugenverhöre, das heißt die Aussagen der Untertanen, entscheidend waren. So ist es erklärlich, daß die Untertanen begannen, sich als Partei im Sinne des Landrechtes zu fühlen und sofort in der Folge Klagen einbrachten, wo sie sich in ihren Rechten belästigt glaubten.

Im Jahre 1652 flammte der Streit um die Robot wieder auf. Die Beschwerde der Untertanen bei der Regierung gegen den Bruch des Vergleichskontraktes und gegen die neuerliche Abforderung der täglichen Robotleistung löste den Befehl an das Kloster aus, die Untertanen nicht gegen den Kontrakt von 1635 zu beschweren und einen weiteren Befehl, diesen bei Androhung einer Strafe zu befolgen. Daraufhin wurden mehrere Schriften gewechselt und schließlich entschied die Landeshauptmannschaft mit Abschied vom 2. September, daß dem Kontrakt von 1635 nachzukommen sei.²⁶

Über die Vorgeschichte dessen haben wir zwei Lesarten überliefert. Wieder hat die Darstellung durch die Bauern die Wahrscheinlichkeit für sich. Nach ihnen habe das Kloster erst 1652 wieder die tägliche Robot verlangt, wogegen sie sich sofort beschwert hätten.²⁷ Nach der Darstellung durch das Kloster²⁸ hätten die Untertanen seit 17 Jahren die landsgebräuchliche Robot, wann und so oft es begehrt wurde,

²⁴ Leider ist der Abschied nicht erhalten, doch geben eine Eingabe des Klosters vom September 1653, welcher der Abschied ursprünglich beilag, und das Gutachten über diese Eingabe den Sachverhalt im selben Sinne wieder. RG Ea 1638 XI 2.

²⁵ RG Mitzeilen 1690 VIII 29.

²⁶ Der Vorgang wird berichtet in der Eingabe des Klosters vom September 1653, RG Ea 1658 XI 2.

²⁷ RG Ea 1638 XI 2.

geleistet, weil der durch den Generalvikar abgeschlossene Vertrag von 1635 aus später zu erörternden formalen Mängeln ungültig gewesen sei, was die Bauern auch durch die Leistung der ungemessenen Robot bisher anerkannt hätten. Erst 1652 wären einige Aufwiegler aufgetreten und hätten Beschwerde erhoben. Gegen diese Version spricht nicht nur der zuungunsten des Klosters ergangene neuerliche Abschied, sondern auch die Klage der Klosterchronik über die wirtschaftlichen Schwierigkeiten durch die Einbußen an Robotarbeit.²⁸

Diese neuerliche Bestätigung des Vergleiches von 1635 führte dazu — hier dürfen wir den Klagen des Klosters Glauben schenken — daß die Untertanen viel unmütiger und ungehorsamer wurden und daß sie dem Kloster fast keine Robot leisten, ja nicht einmal die 24 Tage, zu denen sie sich sonst bekannten, verrichten wollten. Nun ergriff das Kloster seinerseits den Rechtsweg und rollte die Frage der Rechtmäßigkeit des Vertrages von 1635 auf.

Anfang September 1653 suchte das Kloster beim Landesfürsten um die restitutio in integrum bezüglich der Bestimmungen des Vertrages von 1635 über Robot und Robotkost an.²⁹ Diese Restitution war möglich, wenn eine Partei sich durch Entscheidungen, Abschiede, aufgerichtete Verträge und Instrumente verletzt oder beschwert glaubte. Sie stellte den Zustand vor dem angefochtenen Vertrag etc. wieder her.³⁰

Folgende Gründe führte das Kloster ins Treffen: 1. Der Generalvikar ist nur berechtigt, das Kloster in geistlichen Sachen zu visitieren, nicht aber ohne Zustimmung von Prior und Konvent in materiellen Dingen zu vertreten, deshalb war er nicht berechtigt, einen Vertrag entgegen dem Abschied von 1626 für das Kloster zu unterschreiben. Das Kloster ist an den Vertrag nicht gebunden, da während seiner Abfassung der Prior in Rom gewesen ist und der Konvent nicht befragt wurde; 2. auch die Untertanen haben deshalb den »nullitetischen« Vergleich für ungültig gehalten und nicht befolgt, sondern durch 17 Jahre die landsgebräuchliche Robot, wann und so oft es begehrt wurde, verrichtet; 3. der Vertrag ist unter Zwang geschlossen und daher ungültig. Der Generalvikar stand unter dem Eindruck der Verwüstungen durch die aufständischen Bauern, der Vergleich ist nur eingegangen worden, um die Untertanen in die Sehranken des Gehorsams zu bringen und weiteren Schaden zu verhüten; 4. der Vertrag bringt dem Kloster schweren Schaden. Es kann auf seinen Gründen nur 600 Schaff Cillier Maß ernten, die vertragliche Kost braucht aber 500 Schaff auf. Da die Bauern erst um zehn und elf Uhr vormittags zur Robot erscheinen und auch Kinder und untaugliche Leute schicken, verzehren sie mehr als ihre Arbeit einbringt; 5. die Fristen (fatalia) sind nicht verflossen. Erst die Weigerung der Robot 1652 hat die Schädlichkeit des Vertrages gezeigt, von da an beginnen die fatalia. Aus diesen Gründen bittet das Kloster, es in den Punkten 1, 2, 5, 6, 7 des Vergleiches in integrum zu restituieren und bis zur Erledigung des Gesuches einen Stillstand zu verordnen. Die übrigen Punkte stehen außer Streit und sind auch außerhalb des Vergleiches gehalten worden.

Von der Geheimen Stelle erging bereits am 10. September der Auftrag an die innerösterreichische Regierung, Bericht und rätliches Gutachten zu erstellen und inzwischen einen Stillstand von sechs Wochen zu verordnen. Bereits am 12. September beauftragte die Regierung den steirischen Landeshauptmann, den geforderten Bericht und Gutachten vorzulegen und den Stillstand halten zu lassen. Nun ging der Akt den Untertanen zur Gegenäußerung zu.

Diese ließen durch Dr. Ferdinand Fleischhaker ihre Stellungnahme abfassen und vorlegen³¹. Einleitend wird der Verwunderung Ausdruck gegeben über das Begehren, einen Vertrag zu kassieren, der soviel Mühe und Unkosten verursachte und durch so hochstehende hochgelehrte Herren wie die verordnet gewesenen Kommissäre nach einem eingehenden Verfahren erzielt wurde. Einen Druck durch die Rebellion lehnen

²⁸ Hand-Buch pag. 54. Vgl. Orožen 3, S. 521.

²⁹ Originalgesuch bei RG Ea 1658 XI 2.

³⁰ Vgl. Gunter Wesener, Das innerösterreichische Landesherrnverfahren im 16. und 17. Jahrhundert, Graz 1963, S. 111 f.

³¹ Bei RG Ea 1658 XI 2.

sie scharf ab, sie sind überhaupt keine Rebellen gewesen, es sei ein Rechtsverfahren in ordnungsgemäßer Form gewesen, in dem der Generalvikar durch die kaiserlichen Kommissäre zu einem gütlichen Vergleich gebracht wurde. Der Vertrag hat dem Kloster nicht Schaden, sondern Nutzen gebracht, weil er die Robot verdoppelte. Der Generalvikar als Provinzial war vertretungsbefugt, sonst hätten die Kommissäre nicht mit ihm verhandelt. Der Vertrag ist befolgt worden, erst 1652 sind Bedrückungen versucht und durch Klage abgestellt worden. Besonders ist es unwahr, daß das Kloster Not leiden müsse ohne die tägliche (»landsgebreuchliche continuiertliche«) Robot. Das Kloster benötigt nicht einmal die »terminierten« 24 Tage, wenn es zwischen den Untertanen eine Gleichheit hält und nicht einige mit täglichem Briefauftragen und Überlandgängen belästigt, deren Robot die anderen ergänzen müssen. Der Ertrag ist höher als 600 Schaff, doch Prior und Konvent, die zum Großteil Italiener und den anderen Nationen nicht hold und gnädig sind, bringen das Klostereinkommen, das sie von den armen Untertanen erpressen, aus dem Land und kein Geld herein. Sie speisen die Robotarbeiter mit Brot, das aus dem allerschwärzesten Mehl gebacken wird, das mit Kleie und Wicken vermischt ist. Das kostet dem Kloster nicht 500, sondern höchstens 10 Schaff Getreide. Die Restitutionsfrist ist vom Kloster längst versäumt, denn sie beginnt 1635, weil von da an der Vertrag eingehalten wurde, was ja auch der Abschied von 1652 beweist. Der unparteiische Gerichtsabschied von 1626 tut nichts zur Sache, da er durch den Vertrag von 1635 annulliert wurde. Aus diesen Gründen beantragten die Untertanen, das unfundierte Begehren des Klosters abzuweisen und dem Kloster die Einhaltung des Vergleiches zu befehlen. Diese Gegenäußerung der Untertanen enthält keine Datierung und kein Eingangsdatum der Landeshauptmannschaft. Erst im Jahre 1657 fand das Verfahren seine Fortsetzung.

Während dieses schwebenden Verfahrens und trotz des erwirkten Stillhaltegebotes versuchte das Kloster außerdem durch Gewaltanwendung seine Untertanen gefügiger zu machen und möglicherweise die Abfassung der Gegenäußerung zu erschweren. Es versuchte, die Rädelsführer Martin Bernhardt und Martin Novak los zu werden. Bei Bernhardt handelt es sich wohl um einen Verwandten des am 14. Mai 1635 als Anführer der Freileute hervorgetretenen Andreas Bernath³² oder des Bauernführers Stefan Bernath, der am 8. Mai den P. Vicarius mit einem Spieß zur Nachgiebigkeit gezwungen hatte³³, während ein Martin Novak am 8. Mai mit von der Partie war³⁴. Es gab also bei beiden in der Familie eine gewisse Überlieferung aus dem Aufstand 1635. Jetzt wurde ein unparteiliches Gericht gebildet und dieses ermächtigte das Kloster zur Abstiftung der beiden Untertanen, welche jedoch den Abzug verweigerten. Schließlich mußten mehrere Leute abgeordnet werden, um Bernhardt gewaltsam von seinem Grund zu stoßen. Bernhardt widersetzte sich mit bewaffneter Hand unter zahlreichen Schmähungen. Laut Darstellung des Landeshauptmannes, die sich vermutlich auf die Anzeige des Klosters stützte, ließ Bernhardt unter anderem dabei verlauten, in Kürze werde es keinen Mönch mehr im Kloster geben, es werde eine größere Rebellion entstehen als jene von 1635 und er erkenne nicht den Prior als seinen Herrn an, sondern nur den Kaiser³⁴. Diese Berufung auf den Kaiser ist typisches Ideengut aller Bauernaufstände gewesen!

Auf Grund dieser Äußerungen Bernhardts gelang es dem Kloster, vom Landeshauptmann eine Verordnung vom 8. Juli 1654 an den Verwalter der Herrschaft Zovnek (Sannegg) Hanns Seyfridt Portner als Landgerichtsverwalter zu erwirken, wonach Martin Bernhardt und Martin Novak als Aufwiegler und Rebellen zu verhaften waren. Martin Bernhardt wurde am 15. Juli in seinem Hause festgenommen, Martin Novak floh rechtzeitig und hatte anscheinend vor, sich gemeinsam mit dem Bruder des Verhafteten nach Graz zu wenden, um bei den Behörden zu intervenieren. Es ist bezeichnend für die gespannte Lage im Sanngebiet, daß der Landgerichtsverwalter dem Landeshauptmann vorschlug, die beiden Bauern, falls sie nach Graz kämen, anderen zum Exempel abzustrafen, damit sie nicht, wie bereits allgemein zu spüren sei, die Untertanen der umliegenden Herrschaften an sich ziehen³⁵.

³² Hand-buch pag. 41, Orožen 3, S. 517.

³³ Hand-Buch pag. 42.

³⁴ Bericht des Landeshauptmannes an die Regierung vom 30. VII. 1655, Konzept im LR 791.

³⁵ Bericht Portners vom 17. VII. 1654, Original im LR 793.

Tatsächlich scheinen aber die zwei Bauern nicht in Graz gewesen zu sein, der flüchtige Novak ist überhaupt für längere Zeit untergetaucht und konnte erst im folgenden Jahr verhaftet werden. Doch schon im April 1655 nahmen die Bauern einen neuen Anlauf. In einer Bittschrift an den Landeshauptmann baten sie darum, daß ihr bereits zehn Monate in persönlicher Haft in Zovnek (Sannegg) liegender Nachbar Martin Bernhardt nach seinem Verbrechen gestraft oder aber, falls sich seine Unschuld herausstelle, auf freien Fuß gesetzt werde. Daraufhin beauftragte der Landesverwalter den Landgerichtsverwalter Portner, innerhalb von acht Tagen einen Prozeß zu formieren und diesen Prozeßakt vor Veröffentlichung des Urteiles verschlossen der landeshauptmannschaftlichen Kanzlei vorzulegen.³⁶

Nun beeilte man sich, vielleicht um Bittschriften an den Landesfürsten zuvorkommen, wirklich; der Prozeß wurde abgeführt und das Urteil des Landgerichtes gefällt. Es bestimmte, daß Bernhardt seines Verbrechens halber anderen zum Exempel auf eine spanische oder venetianische Galeere zu schicken sei. Dies bedurfte der Bestätigung durch die i. ö. Regierung. Bereits mit Schreiben vom 30. Juli 1655 trug der Landeshauptmann der Regierung den ganzen Fall vor und beantragte, die von Portner geschöpfte Sentenz zu verwirklichen oder Bernhardt wegen seiner langen Haft mit dieser Strafe zu verschonen und dafür gegen Urfehde des Landes zu verweisen und ebenso gegen seinen Gespan Martin Novak zu verfahren, der erst neulich ergriffen wurde. Zu erwägen gab er, daß nach der Halsgerichtsordnung gegen solche Rebellen ohnedies mit Leibesstrafe zu verfahren sei und daß bei den Untertanen des Viertels Celje (Cilli), die so gegen ihre Herrschaften gerast hätten, rechtzeitig gegen einen zu befürchtenden Aufstand Heilmittel vorzukehren wären.³⁷ Leider wissen wir nicht, wie die Regierung entschieden hat, da ihre Resolution nicht überliefert ist. Doch hat sie sich offensichtlich weder dem Urteil noch dem Alternativvorschlag des Landeshauptmannes angeschlossen, denn vier Jahre später finden wir Bernhardt und Novak wieder als Anführer der Untertanen von Neukloster.

Jedenfalls konnte das Kloster die Leistung der täglichen Robot auch durch die zeitweise Ausschaltung der Anführer und seharfen Druck auf die übrigen Bauern nicht erreichen. Das zeigt, daß in Wirklichkeit nicht nur einige Querulanten, wie es das Kloster glaubhaft machen wollte, sondern alle betroffenen Untertanen bezüglich der Robot gegen Prior und Konvent zusammenstanden. Der Versuch war gescheitert, der Robot des Landgerichtes sich durchzusetzen, das naturgemäß von den Warnungen mit Hilfe des Klosters vor einem drohenden allgemeinen neuen Aufstand beeindruckt und deshalb für Präventivmaßnahmen zu gewinnen war. So blieb die schwebende Anfechtung des Vertrages selbst für das Kloster entscheidend.

Das rätliche Gutachten des Landeshauptmannes Johann Max Graf von Herberstein vom 10. Februar 1657 referierte die beiden Standpunkte, faßte die Gründe der Bauern noch schärfer und begründete seinen Rat, das Kloster abzuweisen, mit folgenden Argumenten: Die Fristen (Fatalien quaerendae restitutionis) sind bereits mehrmals verstrichen. Der Kontrakt ist auf Verordnung der Regierung mit Hilfe vornehmer Beistände geschlossen worden. Der Generalvikar ist die vorgesetzte Obrigkeit des Klosters und der Vergleich ist von den Vorgängern der Supplikanten erfüllt worden. Wenn diese Restitution zulässig wäre, so sei niemand mehr sicher, der das Seinige durch Kontrakt erhalten hat und man könnte dann mit Geistlichen überhaupt nicht mehr kontrahieren, besonders wenn die Entscheidungen der Vorgesetzten wegen der Zustimmung der Untergebenen in Zweifel zu ziehen wären. Es ist auch nicht zulässig, nur die ungünstigen Punkte des Vergleiches anzufechten, gleichsam, als ob der Vertrag einmal gültig, ein andermal ungültig wäre. Besonders aber sind alle Fristen bereits verstrichen und ist eine Schädigung des Klosters durch den Kontrakt nicht gegeben.³⁸

Dieser Auffassung schloß sich schließlich die i. ö. Regierung mit ihrem rätlichen Gutachten an die Geheime Stelle vom 7. November 1657 an³⁹, die schließlich ihr Placet erteilte. In ihrem Namen fertigte dann am 1. Oktober 1658 Hanns Adam von

³⁶ Auftrag vom 30. IV. 1655, LR 793.

³⁷ Bericht des Landeshauptmannes, Konzept im LR 793.

³⁸ LR 793.

Liechtenheimb die Resolution aus, mit der die Restitutionsbitte des Klosters abgewiesen wurde³⁹. Damit war auch dieser Versuch, die Leistung der täglichen Robot zu erreichen, gescheitert. Bereits im Dezember desselben Jahres ersuchte das Kloster um Herausgabe der Beilagen, da es sie anderweitig benötigte. Tatsächlich sollte so gleich der nächste Akt der Auseinandersetzungen in Szene gehen.

Die beiden Anführer der Untertanen Bernhardt und Novak und ihre Anhänger reichten bei der Geheimen Stelle neue Beschwerden und Anzeigen gegen das Kloster ein, daß die Mönche sie unchristlich und türkisch traktiert und von Haus und Hof vertrieben hätten. Das Kloster, das seiner gerechten Sache vertraute, bat seinerseits um Einsetzung einer Untersuchungskommission. Am 30. April 1659 erging vom Landeshauptmann ein Befehl an Maximilian Grafen Schrottenpach und Ehrnreich von Hohenwarth, als Kommissäre die Untertanen einzeln zu examinieren über die in ihrem Memorial enthaltenen Beschwerden und Bitten. Die beiden Kommissäre luden daraufhin die Untertanen zum Verhör für den 9. Juni nach Novi kloster (Neukloster), dieser Termin verschob sich dann noch durch eine Erkrankung Schrottenpachs auf den 3. Juli, wobei das Ladungsschreiben der Kommissäre besonders Martin Novak und Martin Bernhardt zum Erscheinen aufforderte und sicheres Geleit versprach. Zum festgesetzten Termin erschienen aber nur 19 Untertanen, die sich zwar meist von der Klage der beiden Anführer distanzieren und von ihr nichts gewußt haben wollten, jedoch durchgehend sich über die Robot beschwerten. Weiters erklärten sie alle, sie hofften, in einen kommenden Vergleich einbezogen zu werden.⁴⁰

Damit war für die Kommissäre wenig erreicht. Sie hatten unterdessen erfahren, daß die Untertanen sich scheuten, ins Kloster zu kommen, und sie schrieben deshalb einen weiteren Termin für den 9. September nach Soštanj (Schönstein) aus. Dazu erschienen aber die Untertanen überhaupt nicht, sondern sandeten nur einige Abgesandte und die Frauen von Bernhardt und Novak. Diese meldeten, daß Martin Novak als Abgesandter der Untertanen erst vor wenigen Stunden aus Graz gekommen sei und deshalb nicht habe erscheinen können. Da die Kommissäre keinen Grund zu neuen Klagen liefern wollten, setzten sie als weiteren Termin den 15. September fest, zu dem jedoch überhaupt niemand erschien.

Jetzt starteten die Kommissäre im Einvernehmen mit dem Kloster eine neue Aktion.⁴⁰ Sie berichteten am 15. September dem Landeshauptmann das bisherige Scheitern ihres Auftrages und fügten bei, daß die Untertanen lieber in ihrer Widerständigkeit verharren als die Verhandlung zu Ende bringen wollten. Auch sei zu befürchten, daß sich die Untertanen anderer Herrschaften ein Beispiel nehmen könnten, wodurch es zu großer Unruhe und zu einem Aufstand des ganzen Viertels Celje (Cilli) kommen könnte, wenn gegen diese ungehorsamen Untertanen oder wenigstens gegen ihre Rädelsführer nicht schärfer vorgegangen werde. Das Kloster seinerseits machte unter Hinweis auf den Bericht der Kommissäre eine Eingabe an den Landeshauptmann. Es erbat von diesem einen Auftrag an den Grafen Schrottenpach, von Landgerichts wegen die beiden Rädelsführer in Haft zu nehmen und darin solange zu belassen, bis die Kommissäre den ganzen Handel mit den Untertanen zu Ende gebracht hätten. Das Kloster selbst sei zu schwach dazu und befürchte, die beiden würden an seine Leute Hand anlegen oder sie gar erschlagen.

Unbeeindruckt von diesen ausgemalten Gefahren eines Aufstandes oder Mordes erließ die Landeshauptmannschaft am 10. Oktober 1659 an die Untertanen den Befehl, zu einem neuen Kommissionstag unfehlbar zu erscheinen und drohte gegen sie und sonderlich gegen die beiden Aufwiegler bei Nichtbefolgung schärfere Mittel an. Gleichzeitig erhielten die beiden Kommissäre den Auftrag, die vorhin aufgetragene Kommission durchzuführen, beide Teile mit ihren Beschwerden zu vernehmen und sie womöglich zu vergleichen.⁴⁰

Die anbefohlene Verhandlung kam am 13. November zustande. Sie fand wegen der bekannten Scheu der Untertanen, im Kloster zu erscheinen, auf dem Schloß Ostrovica (Osterwitz) des Grafen von Schrottenpach statt. Dabei kamen auch die Einzelbeschwerden zu Protokoll. Martin Novak rechtfertigte den Vorwurf, man habe

³⁹ Bericht samt Protokoll der Beschwerden LR 793.

⁴⁰ Alle Schriften LR 793.

se unbarmherzig und türkisch traktiert, mit den Vorgängen bei seiner Verhaftung durch den F. Prokurator. Damals hätten sein Sohn, seine Mutter und seine Schwester und andere versucht, ihn freizumachen, dabei sei seine Tochter an der Hand verletzt worden und der Prokurator habe seine Mutter und ein anderes Weib niedergeschlagen. Verschiedene Beschwerden hatte auch der Bauer Planko vorzubringen. Als er einmal die Robot zu verrichten unterließ, sei ihm zur Strafe eine Kuh abgenommen worden. Als er einst zur Robot mit dem Wagen zum Kloster gekommen war, wurde ihm vom Wagen verschiedenes Werkzeug weggenommen. Zweimal habe ihm der Amtmann bei der Holzrobot die Hacke weggenommen, auch habe man ihm ein Pferd nach Graz zum Säumen genommen, ohne daß er dafür eine Entschädigung erhielt. Lucas Worok beschwerte sich, ihm sei eine Kuh weggenommen worden, weil er einen Tag Jagdrobot versäumt hatte und Marko Rok gab an, er sei wegen der Robot mehrmals in Eisen geschlossen und in den Stock geschlagen und sechs Tage in den Arrest gesteckt worden und habe dazu noch zwei Paar Kapaune als Strafe geben müssen.

Was den Hauptstreitpunkt der Robotpflichten betraf, so beriefen sich beide Streitteile auf den Vergleichsvertrag von 1635 und wollten ihn erfüllen. Die Untertanen wollten sich deshalb auf keinen Fall auf mehr als auf 24 Robottage einlassen, Prior und Konvent hingegen legten den Originalvertrag vor und beriefen sich auf die Klausel über die Mehrarbeit⁴¹. Im Vertrag hatten die Untertanen erklärt, daß sie die notwendige und gebräuchliche Robot in 24 Tagen leicht verrichten könnten und daß, falls nicht alles inner dieser Tage verrichtet werden sollte, sie es trotzdem erstatten, die Baubesserungen richten und den Zehent wie seit alters einbringen würden. Das war sichtlich nur für fallweise Mehrerfordernisse gemeint gewesen und nicht als ungemessene Robot, sonst hätte ja die Angabe der 24 Tage keinen Sinn gehabt. Dementsprechend blieben die Untertanen auch jetzt unbeirrt bei ihrem Standpunkt, nur 24 Tage zu leisten, obwohl die Kommissäre ihnen die ebenangeführte Klausel eindringlich vorhielten.

So mußten die Kommissäre ihre Mission als gescheitert ansehen und Bericht erstatten. Weil aber bis auf die Robot kein Streitpunkt vorhanden war, schlugen sie, damit die Sache zu Ende komme, in ihrem Gutachten vor,⁴² daß der strittige Vertragstext von der Geheimen Stelle entschieden und erläutert, das heißt authentisch interpretiert werden solle, wonach sich dann beide Teile zu richten hätten. Hier brechen unsere Akten leider ab. Eine Entscheidung des Landeshauptmannes oder der Geheimen Stelle ist nicht erhalten. Wir wissen nicht, wie lange die Auseinandersetzungen sich noch hingen und wann die nach dem Aufstand von 1635 erkämpfte Freiheit von der sonst üblichen wesentlich höheren Robot zu Ende ging. Bis zur täglichen Robot scheint es allerdings auch später in Novi Kloster (Neukloster) nicht gekommen zu sein. Denn fast hundert Jahre später bekannte das Kloster in der Fassion des Theresianischen Katasters von ca 1750 die Leistung von zwei Tagen Robot wöchentlich durch die Bauern und von sieben Tagen jährlich durch die Freihöfchen ein.⁴³ Das war die Drittrobot, die zwar so drückend war, daß der Prior dazu schrieb, das Kloster müsse wegen der Armut der Untertanen die Robot oft nachschicken und die Arbeiter kämen seit alters erst um 12 Uhr mittags, doch immer noch günstiger war als die tägliche Arbeitspflicht von Untertanen anderer Herrschaften. Das war der geringe Rest dessen geblieben, was die Untertanen 1635 erkämpft und durch viele Verhandlungen mit beharrlicher Energie solange behauptet hatten. Vergleichsweise sei angeführt, was die vom Kloster weiter entfernten Untertanen des Amtes Sv. Jakob (St. Jakob) ca 1750 an Robot zu leisten hatten. Sie mußten verschiedene genannte Robot machen, die auf 30 Tage im Jahr berechnet wurden. Sie hatten die Verzäunungen zu richten, im Weingarten zu binden und das harte Holz für die Klosterküche zu hacken.

Abschließend sei ein kurzer Versuch gestattet, den Einzelfall Novi Kloster (Neukloster), den die günstige Quellenlage zu untersuchen erlaubte, auch in seinen allge-

⁴¹ Vgl. Anhang II.

⁴² LR 793.

⁴³ Maria Theresianischer Kataster, Kreis Cilli 103.

meineren Aspekten zusammenfassend zu betrachten. Es konnte gezeigt werden, daß der Aufstand von 1635 im Bereiche der Untertanen von Novi kloster (Neukloster) seine vorzügliche Ursache in einer ausgiebigen Verschlechterung der materiellen Lage der Untertanen hatte. Daneben dürften sogar die unverstandene Überwälzung von Landesanlagen und Steuern und die Erschütterung des Rechtsgefühles durch mangelhafte Justizpflege zweitrangig gewesen sein. Das Kloster hatte bis 1626 den Übergang von nur geringen Robotverpflichtungen zur täglichen Robot und die Einführung eines größeren Getreidemaßes für die Bemessung der Getreideabgaben durchgesetzt. Als treibende Kraft bei der rechtlichen Fixierung dieser Forderungen können wir den 1626 bis Ende 1634 fungierenden Prior Angelus Borella, einen Italiener, ansprechen. Eine gewisse Tendenz zur Angleichung der Besitzformen kann in der stärkeren Heranziehung der Freileute erblickt werden. Dieses Hinweggehen über differenziertere Rechtsverhältnisse scheint mir damit erklärbar, daß der Großteil des Konventes jener Zeit ebenso wie die Prioren landfremde Italiener waren⁴⁴, die aus ihrer Heimat andere Rechtsvorstellungen mitgebracht hatten, was sich auch in der Handhabung des Gerichtswesens niederschlug. Die Steigerung aller Herrenrechte bis zur täglichen Robot ist kein Einzelfall und fügt sich der Entwicklung der neuzeitlichen Gutsherrschaften in der Steiermark ein⁴⁵.

Die innerösterreichische Regierung in Graz bemühte sich, nach der Niedererschlagung des Aufstandes die Ursachen der starken Spannungen im Lande zu beseitigen. Ihre Kommissäre hörten sich nicht nur die Beschwerden der Bauern an, sondern erzielten in langwierigen Verhandlungen tragfähige Vergleiche zwischen Bauern und Herrschaften. Die Kommissäre übten bei diesen Vergleichsverhandlungen zumindest bei Novi kloster (Neukloster) einen wohl dosierten Druck zugunsten der Untertanen aus und setzten hier die Aufhebung der täglichen Robot durch.

Ab 1652 versuchte das Kloster gleicherweise mit Gewalt wie auf dem Rechtswege die Leistung der täglichen Robot wieder zu erreichen. Bis 1659 konnte verfolgt werden, daß die Bauern die Errungenschaften von 1635 erhalten konnten. Zu dieser Zeit war eine Robotverpflichtung von 24 Tagen im Jahr bereits eine Ausnahme von Landesbrauch und die tägliche Robot in den fruchtbaren Teilen der Steiermark weit verbreitet⁴⁶. Auf die Dauer war den Untertanen von Novi kloster (Neukloster) die Behauptung ihrer Sonderstellung deshalb nicht möglich. Wann ihnen die 104-tägige Robot aufgezwungen wurde, kann nicht mehr festgestellt werden, weil dazu die Quellen fehlen. Allgemein kann aber gesagt werden, daß in der Steiermark die Entwicklung der Roboten fast bis zum Ende des 17. Jahrhunderts noch ansteigend verlief, während um 1700 bereits die Geldablösen wieder in größerem Maß einzusetzen. So wird die Einführung der Drittelrobot für Novi kloster wohl während der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts erfolgt sein.

Erst weitere Einzelfunde und Einzeluntersuchungen anderer Herrschaften werden zeigen können, ob die sich aus dieser Untersuchung aufdrängende Vermutung zu Recht besteht, daß der Aufstand von 1635 im Grunde gegen die eben etablierte neuzeitliche Gutsherrschaft mit ihren für die Lage der Bauern katastrophalen Folgen gerichtet war, die vereinzelt bis zur Verelendung⁴⁷ führen sollte und erst durch das Robotpatent der Kaiserin Maria Theresia entscheidend beschnitten worden ist.

⁴⁴ Vgl. die Listen bei Orožen 3, S. 528 ff.

⁴⁵ Fritz Posch, Steirische Bauern- und Agrargeschichte, in: Die Steiermark, Land, Leute, Leistung, Graz 1956, S. 154 f.

⁴⁶ Anton Mell, Beiträge zur Geschichte des Untertanenwesens in Steiermark I. Die Robot, MHVSt 40, 1892, S. 135 ff., ging zu sehr von den Verhältnissen des Oberlandes aus und übersah die neuzeitliche Sonderentwicklung in den fruchtbaren Landesteilen. Vgl. dagegen die Übersicht von Heinrich Purkarthofer auf Grund neuer Forschungen in: Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs 4, Graz 1906, S. 81.

⁴⁷ Vgl. Fritz Posch, Die soziale und wirtschaftliche Lage der weststeirischen Bauern um 1750, in: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde NS 7, Wien 1953, S. 16 ff.

Die nach dem Aufstand 1635 eingebrachten Beschwerden der Untertanen des Klosters Neukloster.

Original im Steiermärkischen Landesarchiv, innerösterreichische Regierung, Eum 1635 IX 9.

Beschwarpunct

der zu dem gotshaus Neu Cleslerli angehörigen underthonen.

1. Füers erst sein wür als geistliche underthonen und freistüffter von alters hero vermig urbari des jars merers (mit) den 12 tag handt und viehrobath zu reichen schuldig, darbei wür auch lange zeit gelassen worden. Aber der geweste herr prior P. Angelo Borelta de Bxixio hat uns in 9 jahren hero als in tempore seines administrationsambts gezwungen, die tägliche robath zu thuen; und wan under uns ainer nur ain tag ausgebliben, hat en neben der teiblichen incarceration und geltstraff des andern tags 2 persohnen in die robath schickhen und dises continuierlich bis auf dato durch drangsai verrichten miessen. Bitten daher die tägliche robath abzustellen und uns die 12 tag alter robath, wie von alters her gewest, in gnaden zu besteten.

2. Füers ander ist uns, so oft wür auf die robath khomen, zu mitag die kochte speis und 4 trenthen proth von alters hero auf ein persohn gereicht worden. Von obgedachten priorn aber ist uns alles entzogen und haben müessen neben der täglichen robath auf unser aigne speis die schwere arbeit verrichten und unsern blutschwais daran wenden. Bitten die raichung der speis de novo zu conferiern.

3. Drittens haben wür crafft reformierten urbari das schuldige zinßgetrait von alters hero auf das Ciller schäffet und dises gestrichner geraicht, aniezo aber hat man ain neues übermessiges castenschaff gemacht, auf welches wür mit gupf zu messen etlich jar hero wider recht compelliert worden. Bitten daher das neue schaff hinwiderumb abzustellen und unsere atthe maß, welches dem Ciller schüfl nachgemacht und eimentierth werden solle, in gnaden zu besteten.

4. Viertens bitten wür, das die steuer aines ieden zinsgelt nach vierfache gült zu rechnen und nicht ain merers wie bishero beschehen, (indeme etliche zu 10 oder 12 fl merers unschuldigerweis bezallen müssen) von uns hinführo genumen werden solle.

5. Fünffstens, die freileith anbelangendt, seindt dieselben von alters hero schuldig robath 3 tag, doch hat man einem des tags 6 trendten proth gereicht und zweimal gekochte speis, seindt aber per 3 tag gestaigert und nur 4 trenthen ain zeit hero ungesatzen geraicht worden.

6. Zum sechsten hat man neben diser robath die freilath gestaigert, im windter alle wochen 3 tag das raißgeiaidt zu volbringen oder dafür 15 kr zu raichen. Wer solches nit gethan, den hat man wol abgestrafft.

7. Füers sibende sin die freileith vor disem kheine gespunst zu verrichten schuldig gewest. Nun hat sie aber der geweste prior dahin gezwungen, iärlichen 4 lb zu spünen oder dafür 12 kr iärlichen zu bezallen.

8. Zum achten wan ein armer freyman stirbt, begert man ungewendlichermassen das sterbrecht, welches nie erhört worden. Bitten daher, dise 4 unbilligkeiten ingleichen abzustellen.

9. Füers neundte und letzte sind wür arme underthonen hoch beschwärt indeme das Collegium des ordens als unser vorstehende obrigkeit uns auslendische italicische und unsere landtsprach unkündige vorsther und regenten verordnen thuet, mit denen wür unsere notturfft nicht handeln khüen, und müessen umb ain iede geringe sach mit schweren uncosten versprech erhandlen und gebrauchen. indeme doch nicht der billichkeit, sondern vülmer den gunst nach mit uns gehandelt und iudiciert wierdt. Bitten dises abzustellen und uns landtsprachkündige leith hünfihro zu verordnen.

N. und N. die zu dem
gotshaus Neuclesterle
gehorige underthonen.

Vergleichsvertrag zwischen dem Kloster Neukloster und seinen Untertanen, abgeschlossen Graz, am 24. November 1635.

Original im Steiermärkischen Landesarchiv, innerösterreichische Regierung, Eum 1635 IX 9.

Zu wissen, alß derjenigen nach Neuclösterle gehörigen und in derselben revier und gegent seßhafften, insonderheit aber derren hievor dem herrn N. Tautscher versetzt gewessten, unterthanen ichres thails wider ihr vorgesezte grundtobrigkheit, die ehrwürdigen in gott geistlichen herrn N. Priorem und daß Conuent daselbst unterschiedene angebrachte beschwärpunct für die hochlöbliche i. ö. Regierung zur mündtlichen verhör unnd entscheidung gedigen, daß solliche auf hochgedacht der hochlöblichen Regierung gemessene verordnung durch die hoch- und wolgeborne auch edl gestrenge unnd hochgelehrte herrn herrn Balthasar Gäller, freyherrn auf Schwamberg, Caynach und Waldtschach, herrn zum Waaßen, röm. khay. may. rath, camrern unnd deroselben i. ö. Regierung vicestatthalter, dann herrn Georg Ernreich Wagen freyherrn, herrn Dr. Zachariaßen Wintter unnd herrn Dr. Petter Reichardten de Leo, allerhöchsternent ihrer khay. may. i. ö. regimentsrätthe unnd in sachen wollverordnete commissarios, nach genuessamer anhör- und vernembung der zu beeden theillen für unnd angebrachten mündt- und schriftlichen notturften heut dato den vierundzwainzigsten novembris lauffenden sechzehnhundertfünffunnddreyßigsten jahrs auf ain stätt ewiges ende vermittelt unnd verglichen worden wie hernach zu vernemen:

Erstlichen alß sich die underthanen beschwärdt, daß sye von alters hero jährlichen mehrers nicht dann zwelff tag hanndt- und viechrobaith zu raichen und zu verrichten schuldig gewesen, dißer zeit aber zur täglichen robath compelliert, auch ohne ainiche dargegebne zöhrung mit brieff unnd schreiben tragen über lanndt aggraviert unnd gezwungen werden. Dieweillen sye innen aber alle zu dem gottshauß nothwendige unnd gebreichige robath inner vierundzwainzig tagen zu verrichten gethrauen unnd da in sollicher zeit nicht alles verricht wurde, das sye es erstatten, die paubesserungen richten, auch den zechet wie von alters hero einbringen wollen, also haben sye begert, solliche robath auf vierundzwainzig tag gegen iehrem erclären und erbietten zu limitiren unnd die sach des brieftragens halber zu remediern, ist in gegenwart herrn P. F. Joannis Monteacuti vicarii generalis für sich, seine nachkhommen, auch nomine prioris unnd des convent zu Neuclösterle, dahin verglichen, daß es bey der vierundzwainzigtägigen robath unnd obbesagt ihr der untherthanen gethannen erclären und erbietten allerdings verbleiben und, da sye mit brieffen oder schreiben über landt geschickht werden, daß ihnen hinfüro die gebührliche zöhrung iederzeit gegeben werden solle.

Der anderte beschwärpunct, von alters hero, so oft sye in die robath khomen, hette man ihnen zu mittag die khochte speiß und vier trentten brodt auf ain persohn geraicht unnd gegeben, aniez müesßen sye auf ihr eigene speiß und zehrung die schwäre arbeit verrichten. Wollgedachter herr P. F. Johannes Monteacuto vicarius generalis erbeuth sich für sich, seine nachkhommen unnd priores, obbesagten gotthauß Neuclösterle, auch für daß löbliche convent daselbst, vonn dato an, wann sye untherthanen für sich selbst oder ihre darzue deputierte taugliche leuth in die robath zu rechter zeit unnd stundt khomen unnd erscheinen werden, die khochte speiß, vier trentten broth und nach gelegenheit der schwären arbeit und gerathnen weinjahren jeweillen auch ein trunckh wein innen unterthanen zu geben, bey welchem erbietten es sein bewendten hat unnd ist dißer punct auch also verglichen.

Der dritte beschwärpunct per traidtmaß ist mit beeder theill einwilligung dahin verglichen worden, daß hinfüro auf daßjenige castenschaff, deßen man sich biß an hero bey dem gottshauß gebraucht, deme zway neue schaff in gleicher grösse unter deren von Grätz stattzaichen gezeichnet, aufgericht unnd darauf von innen unterthanen daß schwäre traidt gestrichener, daß andere getraydt aber gupffter geschütt unnd durch die herrschafft angenomen werden solle.

Für das viertle haben sich die undterthannen beschwärdt, daß sye etlich jahr hero mit überflüssiger steuer gestaiert worden. Hierauf erclärt unnd erbeuth sich obgedachter herr P. Vicarius Generalis für sich und wie oberstanden, daß die unterthannen wider die ordinari steuergebüehr und landtsanlagen nicht beschwärdt, sondern es soll innen federzeit der zünßdienst unnd die darauf geschlagene steuer, auch anndere landtsanlagen, dennen landtagsschlüssen gemäß nambhafft gemacht und mehrers nicht alß die gebreichige gebüehr von innen abgevordert werden.

Dann so haben sich auch zum fünfften die freyleuth oder freymanen in deme beschwärdt zu sein befunden, wie daß sye nemblichen vorthin nuer drey tag gerobaith, darzue man innen sechs trentten prodt unnd zhwaymall gekhochte speiß geraicht, anniezt wären sye mit drey tag robaith unnd also auf sechs tag gestaiert, müessten gleichwill nuer mit vier trentten prodt sich vergnüegen lassen Ist dergestalt verglichen, daß es bey der sechslägigen robaith verbleiben, mit prodt unnd speiß aber sollen sye freyleuth obbesagt denen anndern unterthannen, des herrn P. Vicarii Generalis erclären und erbietten gemäß, gleich gehalten werden.

Gleichergestalt ist die auf drey tag in der wochen oder darfür die auf funffzechen khreuzer gestaierte robath der raißgeiader nuer auf ainem tag in der wochen restringiert unnd limitiert unnd darmit der sechste beschwärpunct vermittelt und verglichen.

Denn sibenten beschwärpunct, alß die spunst betreffendt, sein die freyleuth jährlichen mehr nicht dann drey pfundt spunst anzunehmen, dieselbe aber dem haarnach, so innen gegeben wüerdet werden, guelt und nach dem faden zu verrichten schuldig.

Der achte beschwärpunct, wegen deß vonn dennen freyleuthen begerten und abgevorderten sterbrechts, ist dahin vermittelt, daß man hinführo unnd zu begebenden fählen vonn dennen gemainen. so unter dem gottshauß nichts anligundes haben, khein sterbrecht, vonn andern aber, die waß anligundes haben, solliches nach bittlichen dingen et proportionabiliter abfordern unnd sye wider die gebüehr nicht treiben noch beschwären wolle.

Auf den neunten beschwärpunct, wegen abstellung der außlendischen unnd italiänischen priorn unnd vorsteher, erbeuth sich mehrbesagter herr P. F. Joannes Monteaucato vicarius generalis müglichst daran und darob zu sein, auf daß hinführo des landts unnd der wündischen sprach khündige priores unnd vorsteher verordnet werden, dardurch sowolt dißer alß die vorerzette beschwärpunct genztlichen hingeleget unnd verglichen worden, auch beede thailt stält, vestt unnd unzerbrochen zu halten mit mundt und handt zugesagt und versprochen.

Zum beschluß unnd seittemallen die bey St. Marain seß- unnd wohnhaffte, ingleichen dem gottshauß Neudösterle angehörigen unterthannen vor dennen khayserlichen hievor nach Cilli abgeordneten herrn commissariis erschünen unnd sich alldorth expresse et cathogorice erclärt, daß sye iehrestheils wider derselben vorgesezte obrigkheit khein beschwär hetten, inmassen dann auch antezt niemandt auß innen weder für sich selbstn noch durch gewaltsamb erscheinen thuet, also sollen sye in dißem vertrag weder in ainem oder andern verglichenen unnd limitierten punct kheineswegs begriffen, sonndern genztlichen außgeschlossen sein, hingegen aber bey iehren rechten, gerechtigkeiten, zünß, diensten unnd allen andern herrnforderungen allermassen, wie biß anhero also auch hinführo, verbleiben und darnach gehalten werden, wie dann dißer vergleich in khein consequentiam gezogen, sonndern ihrer vorgesezten obrigkheit respectu ihrer und iehres thails genztlichen unpraeciudicierlich sein solle.

Dessen zu wahren urkhundt seindt dißer vertrag drey gleichlautende exemplaria aufgericht und mit der oben im eingang hoch und wollgedacht ansehnlichen herrn herrn commissarien unterzogenen handschrift und pettschafft verfürttigt und bekröfftigter eines der hochloblichen i. ö. Regierung, die anndern zway aber dennen verglichenen partheyen zugestellt worden. Actum Graz, denn vierundzwainzigsten tag monath novembris, im sechzehnhundertfünffundreyssigisten jahr.

S	S	S	S
Balt. Gäller Frh.	G. E. Wagn Frh.	Zach. Wintler	Pet. Reich. d. Leo
mp.	mp.	mp.	mp.

Povzetek

Po novo najdenem gradivu dokazuje pisec, da je bila udeležba podložnikov dominikanskega samostana Novi klošter pri Celju, ki so ga takrat poseljevali pretežno Italijani, v kmečkem uporu 1635 posledica uvedbe dnevne robote, vpeljane 1624. To so predpisali namesto dotlej običajnih 12 robotnih dni v letu. Vsiljevali so večji kaštni škaf pri žitni dajatvi in k temu so se pridružiše še močna davčna obremenitev in zlorabe v sodstvu, kot tudi zahteva po razširjenem obsegu služnosti osebjenjov.

Upor, kateremu so bili že v letih 1625 in 1626 predhodniki spori, se je v Novem kloštru 1635 preli kmalu v poravnalni postopek pred cesarskimi komisarji. Le-ti so dosegli odpravo dnevne robote in njeno zmanjšanje na 24 dni letno. Dosegli so tudi sporazum glede kašne mere, tako da je prišlo do poravnalne pogodbe med samostanom in podložniki.

Samostan je od 1652 poskušal ukiniti robotne odločbe te pogodbe ter doseči ponovno uvedbo tedaj v deželi običajne dnevne robote. Podložniki so odločno odklanjali dnevno roboto, četudi so bili sami, zlasti pa njihovi vodje, izpostavljeni najhujšemu pritisku, kot npr. odvzemu zemljišča ali ječi. V nastalih pravdanjih pred notranjeavstrijsko vlado se je slednja odločno zavzela za koristi podložnikov in je naposled 1659 zavrnila zahteve samostana. Šele pozneje, se zdi, da je prišlo do nove poravnave v korist samostana, kajti 1750 je slednji priznal opravljanje tretjinske robote. To pomeni dva dni na teden. Pisec je dokazal, da so podložniki Novega kloštra dosegli z uporom dejansko izboljšanje svojih okoli leta 1624 poslabšanih okoliščin in da so to izboljšanje vedeli vztrajno braniti tudi po pravni poti. Tako jim je uspelo, da so se izognili dnevnim roboti, ki je bila v 17. stol. posebno na Štajerskem močno razširjena.

Dejavnost cesarskih komisarjev po zadušitvi upora 1635 se more prvič natančno slediti na posameznem primeru, iz katerega je razvidno, da so ti komisarji s podporo notranjeavstrijske vlade v Gradcu, vsaj v Novem kloštru, delovali v korist izboljšanja gospodarskega položaja podložnikov in da je notranjeavstrijska vlada tudi pozneje vztrajala pri pravni obveznosti takrat doseženih poravnalnih pogodb.

VEDUTE ŠTAJERSKIH TRGOV IN MEST

Vedutarstvo je posebna zvrst pokrajinskega slikarstva, ki se je razvila na podlagi renesančnih umetnostnih pridobitev, njene korenine pa segajo prav do antike. Skozi ves srednji vek moremo zasledovati do skrajnosti poenostavljene upodobitve narave in arhitekture, ki so se polagoma luščile iz simbolične in atributivne pomenskosti ter pridobivale pri pojmovnih in deskriptivnih vrednotah. Ko so se te vrednote začele napolnjevati z realističnimi elementi kot rezultati podrobnejšega opazovanja narave, antičnega študija in umetnostnega proučevanja, sta se pojavili pokrajina in arhitektura kot kulisi upodobljenega dogajanja. Figura je takrat še vedno obvladovala sliko, pokrajina in arhitektura pa sta ji služili. V tem primeru je živela idealistična komponenta, ki je povezovala antično s sodobnim gledanjem na človeka kot izjemno bitje v naravni danosti. Šele konec 15. stoletja se je začelo to razmerje spreminjati. Pojavile so se prve pokrajinske slike, pri katerih so se figuralne scene spremenile v štafazo, pokrajina in njena resničnost, pozneje prepojena z razpoloženskostjo in panteistično vzvišenostjo, pa sta obvladali sliko. Človek in njegovo delo sta postala samo del prirode, bežen pojav v njej, ali pa sta sploh izginila iz slike. Narava sama je postala izključni objekt umetnostnega proučevanja in slikanja. Krajinarstvo je v 17. stoletju slavilo svoj prvi triumf in ostalo tudi pozneje najbolj priljubljena umetnostna zvrst, ki je s pomočjo plenerizma pripeljala zahodnoevropsko slikarstvo do impresionističnega viška.

Paralelno s krajinarstvom se je razvijalo tudi arhitekturno in vedutno slikarstvo, katerima se je pozneje pridružilo še panoramsko. Medtem ko se je arhitekturno slikarstvo ukvarjalo s slikanjem posameznih stavb in interieurjev ter panoramsko s širokimi razgledi primorskih in gorskih pokrajin, se je vedutno slikarstvo omejilo na upodabljanje naselij v sredi njihovega okolja. Tudi vedutno slikarstvo ima svoje zametke v prehodnem obdobju 15. stoletja, vendar se je močnejše razmahnilo šele v 16. in 17. stoletju. V njegovem razvoju ločujemo dve obdobji, ki ustrezata stilnim posebnostim svojega časa; prvo obdobje si prizadeva za topografsko jasnost in preglednost ter se veseli nad detajlom, drugo obdobje pa si ne prizadeva toliko za dokumentarno vrednost upodobitve in se ne zanima za podrobno deskripcijo, zato pa pazi na prijetnost izvedbe. Pri tem se prvotni panoramsko kartografski in topografsko deskriptivni interes zgublja na račun krajinske razpoloženskosti, ki postaja oblikovalno odločilni faktor pri nastajanju vedutnih podob. S tem v zvezi se spreminja seveda tudi umetniškovo gledišče. V prvem obdobju si je umetnik prizadeval za čim jasnejši razgled, zato je iskal dvignjen in raven pogled na vedutni objekt, v drugem obdobju pa mu je šlo za slikovitost, zato si je navadno izbral diagonalni pogled, ki skrajša naselbinsko veduto, jo postavlja počevno v prostor in tako lažje in bolj učinkovito vključuje v pokrajinsko okolje. V zvezi z rastočim zanimanjem za naravo (razvoj planinstva, turizma, potovanja itd.) je ta začela pridobivati veljavo in torej vplivati tudi na vedutno slikarstvo, ki se je iz prejšnje topografske deskripcije spremenilo v bolj ali manj slikovito podobo kraja kot dela krajine. Temu je ustrezala tudi menjava izraznih sredstev: v grafiki je litografija nadomestila bakrorez, v slikarstvu pa kolorirana risba in akvarel olje. Velika doba vedutarstva je bilo 19. stoletje s svojimi povečanimi

potovalnimi možnostmi in izpopolnjeno reprodukcijsko in tiskarsko tehniko. Pojavljali so se mnogi potopisi, vodniki, prospekti, suite itd., katerih ilustrativno opremo je prevzelo vedutno slikarstvo in predvsem grafika (jeklorez, litografija, lesorez). Vendar to obdobje ni trajalo dolgo. V zadnji četrtini 19. stoletja je fotografija s svojo eksaktnostjo, hitrostjo in cenenostjo ter z iznajdbo klišēja nadomestila vedutno slikarstvo kot ilustrativno sredstvo ter ga omejila na prvotno uporabo.

Prve vedute štajerskih trgov in mest se pojavijo v 2. polovici 16. stoletja ter imajo še panoramsko kartografski značaj. Največ so jih izdelali Italijani, ki so takrat delovali po Štajerskem, vendar se je od njih le malo ohranilo. Ve se na primer za veduto Celja iz let okoli 1580, ki se je pred vojno hranila v deželni arhivu v Gradcu, a je sedaj zgubljena. Zato veljajo za najstarejše posnetke naših trgov in mest skice v svinčniku in tušu, katere je izdelal prior avguštinskega samostana v Fürstenfeldu Janez Clobucciarič (okoli 1550—1605 ali 1606), domačin iz Hrvaškega primorja, ki je zbiral gradivo za topografsko karto Notranje Avstrije. Clobucciarič je v letih 1601—1605 prepotoval vzhodnoalpske dežele ter si skiciral vedute njihovih trgov, mest in gradov. Te skice so, čeprav večinoma bežne in skope, vendar izredno pričevalne, saj je Clobucciarič v njih zajel vse bistvene sestavine in markantne značilnosti posameznih krajev in objektov ter dokazal velik risarski talent, združen z znanjem perspektive in smislom za oblikovanje.

Skoraj pol stoletja kasneje je izdal Matija Merian, založnik, topograf in bakrorezec v Frankfurtu ob Mainu knjigo *Topographia provinciarum Austriacarum...* (I. izdaja 1649, II. izdaja 1656), katero je spisal Martin Zeiller iz Rantna na Gornjem Štajerskem. Knjiga sicer opisuje naše trge in mesta, vendar ne prinaša o njih nobenih slik.

Kar pomeni Janez Vajkard Valvasor (1641—1693) za Krajnsko in Koroško, to je Georg Mathef Vischer (1629—1699) za Štajersko. Najprej duhovnik (do leta 1669), nato geograf, topograf, risar in grafik je s svojim življenjskim delom ustvaril enega od glavnih virov za proučevanje štajerske krajevine in gradbene zgodovine. V letih 1673—1678 je ustvaril znamenito karto Štajerske *Styriae ducatus fertilissimi nova geographica descriptio...*, katero sestavlja 12 bakrorezov, ki jih je izdelal njegov glavni sodelavec Andrej Trost. V letih 1677—1699 je nastajalo Vischerjevo glavno delo *Topographia Ducatus Styriae* (imenovana tudi *Schlösserbuch*), ki je izšlo najprej leta 1681 s 392 listi, nato pa po letu 1700 s 465 oziroma 481 listi. Večino risarskih predlog je napravil Vischer sam, rezali pa so mu jih bakrorezci Andrej Trost, Martin Greischer, T. Spillmann in on sam. Bakrorezci so izdelani skrbno, vendar niso vsi enako dobri: najboljši so Trostovi, najslabši pa neznanega avtorja, ki je pri delu sodeloval šele po prvi izdaji. Umetnostno vzeto seveda te vedute ne presegajo enciklopedično pojmovnega topografskega opisanja posameznih krajev in stavb, katerih prirodni okvir se rad fantastično preobliči ali pa spremeni v zemljevidno znakovitost.

Istega leta kot Vischerjeva *Topographia Ducatus Styriae* je izšla v Augsburgu J. W. Bauerja knjiga *Undersehidliche Prospection... nach dem Leben gezeichnet* s 42 bakrorezi Melhiorja Küssella, med katerimi jih pet kaže štajerske pokrajinske motive, ki pa za nas niso zanimivi.

Iz 18. stoletja je omeniti samo zbirko risb anonimnega Šlezijca, ki je potoval v letih med 1712 in 1714 po vzhodnoalpskih deželah ter nam zapustil vrsto zanimivih risb, v katerih je upodobil naše kraje tik pred njihovo barokizacijo. Na Štajerskem je upodobil devet krajev: Lenart, Maribor, Ptuj, Slovensko Bistrico, Celje, Zalec, Dravograd, Muta in Radlje, ki nam kažejo predbaročno urbanistično sestavo in večinoma srednjeveško silhueto. Skoraj vse risbe so opremljene s kratkimi topografskimi opisi upodobljenih krajev in njihovih glavnih stavb, ki so oštevilčene. Čeprav te skice niso do kraja zanesljive ter se skrbnost njihove izdelave ravna po pomembnosti kraja in avtorjevemu času, so vendar dragoceni dokumenti, ki nam posredujejo splošni pojem o nekaterih naših krajih pred okoli 250 leti. Druge zbirke iz 18. stoletja niso znane, ohranilo pa se je precej posameznih vedut, ki nam nazorno govorijo o baročnem videzu naših trgov in mest v času njihove prve pomembnejše preobrazbe.

Velika doba vedutarstva je 19. stoletje. Z njim se začenja razcvet, ki doseže svoj višek sredi stoletja, a že pred njegovim koncem zamre. Vedutarstvo je postalo malslovno! Služilo je ilustrativnim namenom pri izdajah raznih potopisov, vodnikov in prospektov, v obliki posameznih listov je zahajalo tudi v skromnejša stanovanja, zbra-

no v albume pa je ustvarjalo zbirke, ki so bile često opremljene s kratkimi zgodovinskimi ali topografskimi podatki. Te zbirke, imenovane suite, so nastajale postopoma, skozi vrsto let ter se polagoma spopolnjevale, tako da je navadno težko določiti leto njihovega nastanka ali celo izdaje. Danes jih navadno imenujemo po izdajateljih oziroma založnikih, njihovi umetniški avtorji pa so pogosto anonimni, se menjavajo ali pa jih celo več sodeluje pri eni sami suiti. Ker so za nas zbirke zanimivejše od posameznih ilustrativno porabljenih vedut, navajam v naslednjem vse tiste, ki so za nas pomembne, ker so zajele tudi naše kraje in nam tako ohranile njihovo podobo pred sto in več leti:

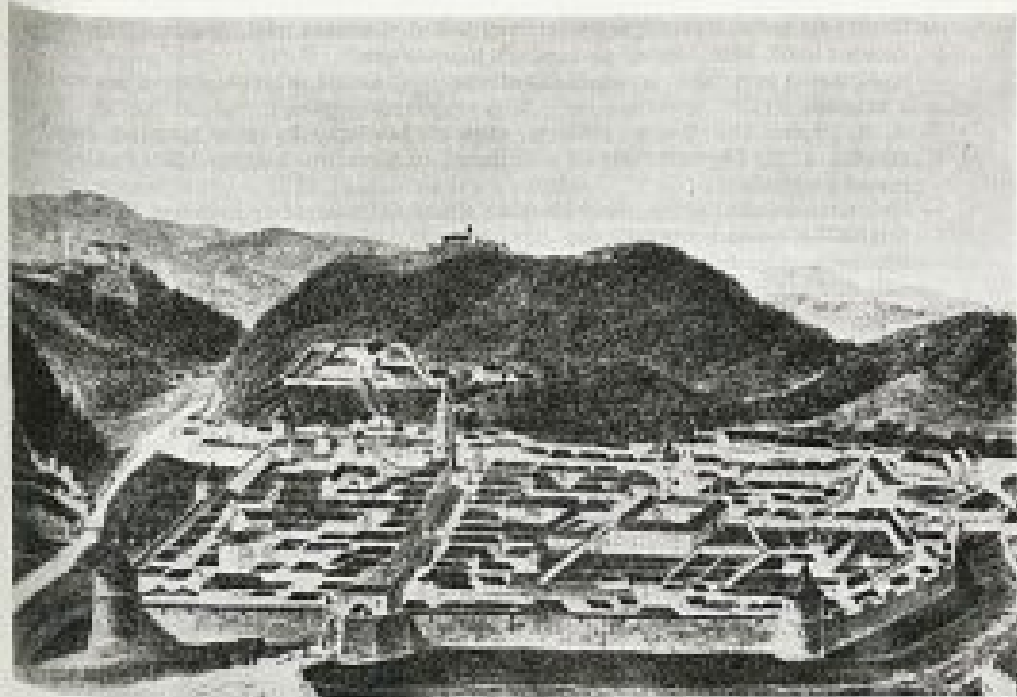
1. Stöcklova suita (Frane Ksaverij Stöckl), kolorirani bakrorezi, sodelavci: Janša, Runk, Ziegler, Dunaj okoli leta 1805.
2. Kunikejeva suita (E. Kunike), barvne litografije, sodelavci: Denzel, Wolf... Dunaj 1825—1830.
3. Trementskyjeva suita (J. Trementsky), litografije, sodelavec: —, Gradec 1833.
4. Stara Kaiserjeva suita (Jožef Franc Kaiser), litografije, sodelavci: Wachtl, Ludwig, Folwarezni, Clarmann, Jožef in Leopold Kuwasseg, Wonsidler, Pregatter, Gradec 1832.
5. Nova Kaiserjeva suita (Jožef Franc Kaiser), barvne litografije, sodelavci: približno istl in Aleksander Kaiser, Gradec 1840—1845.
6. Bermannova suita (J. Bermann), litografije s tonskim tiskom, sodelavci: X. Sandmann, Dunaj 1849.
7. Lamplova suita (Heribert Lampel), barvne litografije, sodelavci: Jožef Kuwasseg, Gradec 1841—1850.
8. Železniška suita (Jožef Kuwasseg), litografije, sodelavec: —, Gradec 1844 in 1852.
9. Burgerjeva suita (Anton Burger), jeklorezi, sodelavci: Karl Reichert, Gradec 1856.
10. Mala Paternonova suita (F. Paterno), litografije s tonskim tiskom, sodelavci: X. Sandmann, Dunaj okoli leta 1855.
11. Velika Paternonova suita (F. Paterno), litografije s tonskim tiskom, sodelavci: Aleksander Kaiser, Dunaj okoli leta 1855.
12. Tagespost suita (A. Leykam nasl.), lesorezi, sodelavci: —, Gradec okoli leta 1860.
13. Leykamova suita (A. Leykam nasl.), litografije, sodelavci: Karl Reichert, Gradec 1859—1867.
14. Reichertova suita (Karl Reichert), litografije s tonskim tiskom, sodelavci: —, Gradec 1863—1866.
15. Janischev leksikon (J. A. Janisch), litografije s tonskim tiskom, sodelavci: Karl Reichert, Gradec 1878—1883.

Poleg naštetih zbirk, ki so bile lahko prav obsežne (Stara Kaiserjeva suita je imela na primer 317 listov, Lamplova 111, Železniška 90, Reichertova 222, Janischev leksikon 93 itd.) je seveda nastajalo še mnogo drugih vedut, ki so služile knjižnim namenom, za diplomatske in pisemske glave, turistične vodnike in prospekte, v reklamne namene itd. Iz povedanega spoznamo, kako aktivno je bilo 19. stoletje na tem področju, koliko je ustvarilo in kaj vse je doseglo. Takrat je vedutarstvo zaposlovalo vrsto umetnikov, umetniških zavodov in posebnih tiskarn (na primer Kunikejevo in Rauchovo na Dunaju, Kaiserjevo, Lamplovo in Leykamovo v Grazu, Adlerjev zavod v Hamburgu, Paynejev v Leipzigu, Clossov v Stuttgartu, Lloydov v Trstu, Angleški umetniški zavod v Leipzigu itd.), ki so nam zapustili mnogo čestokrat umetnostno prav kvalitetnih storitev.

S pojavom fotografije okoli leta 1870 je bil tej aktivnosti zadan uničujoč udarec, čeprav se je grafika uporabljala v reproduksijske namene še skoraj do konca stoletja. Nato je zamrla. Ostale so le stare vedute, orumeneli listi, ki nam ohranjajo nekdanjo podobo naših trgov in mest, polno podeželske romantike, pokrajinskega sožitja in urbanistične skladnosti. Ta podoba je bila torej lepa in na to pozabljeno lepoto vsaj deloma opozoriti je glavni namen tega sestavka.

SEZNAM VEDUT ŠTAJERSKIH TRGOV IN MEST

1. **BRASLOVCE:** prvič se omenjajo 1043 oziroma 1091, kot kraj 1140, kot trg 1457
 — Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1835. Pogled na trg z vzhoda.
2. **BRESTANICA:** prvič se omenja 895 oziroma 1043, kot grad 1112, kot trg 1432
 — Janecz Clobucciarich: risba, 1601—1605. Pogled na trg z juga.
 — G. M. Vischer: Topographia Ducatus Styriae, bakrorez, avtorji neznani, Gradec 1681. Pogled na trg z jugovzhoda.
 — Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg z juga.
 — Tonirana risba iz sredine 19. stoletja. Avtor neznan. Pogled na trg z vzhoda.
 — Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, Gradec 1863—1866. Pogled na trg z jugozahoda.
3. **BREŽICE:** prvič se omenjajo kot kraj 1246, kot trg 1309, kot mesto 1322.
 — G. M. Vischer: Topographia Ducatus Styriae, bakrorez, avtorji neznani, Gradec 1681. Pogled na mesto z jugozahoda.
 — Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na mesto z jugozahoda.
 — Lesorez. Avtor neznan. Sredina 19. stoletja. Pogled na mesto z zahoda.
 — Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, Gradec 1863—1866. Pogled na mesto z jugozahoda.
 — J. A. Janisch: Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark, litografija s tonskim tiskom, avtor Karl Reichert, tisk in založba Leykam — Josefthal, Gradec 1878—1885. Pogled na mesto z jugozahoda.
4. **CELJE:** prvič se omenja 1137, kot kraj 1212, kot trg 1323, kot mesto 1451.
 — Janecz Clobucciarich: risba v svinčniku in tušu, 1603. Pogled na mesto z juga.
 — G. M. Vischer: Topographia Ducatus Styriae, bakrorez, avtorji neznani, Gradec 1681. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 — Rudiment freske iz Hibove hiše v Stanetovi ulici, sedaj v Mestnem muzeju. Avtor neznan. Čas nastanka konec 17. stoletja. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 — Božjepotna podoba sv. Maksimilijana; bakrorez, avtor neznan. Čas nastanka začetek 18. stoletja. Pogled na mesto s severa.
 — Anonimnt Šlezijec: potovalna knjiga, risba, 1713. Pogled na mesto s severa.
 — Johannes Hötzel: akvarelirana perorisba, ohranjena v kopiji iz 1831, katero je izdelal Joseph von Rainhofen. Čas nastanka 1750. Pogled na mesto s severa.
 — Jakob Ernst von Cerront: lavirana risba, okoli 1760. Pogled na mesto s severa.
 — Akvarel: avtor neznan, okoli 1777. Pogled na mesto s severa.
 — Oljna slika: ex voto — Florijan gasi mesto Celje — opatijska cerkev okoli 1780. Pogled na mesto s severa.
 — Stöcklova suita: kolortrani bakrorez, risar Janša, rezec Ziegler, tisk in založba F. X. Stöckl, Dunaj okoli 1805. Pogled na mesto s severa.
 — Gvaš: avtor neznan, desno spodaj zapis NAVARRA, okoli 1820. Pogled na mesto s severovzhoda.
 — Kunikejeva suita: litografija z barvnim tiskom, litograf Wolf, tisk in založba E. Kunike, Dunaj okoli 1830. Pogled na mesto z jugozahoda.
 — Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, litograf Wachtl, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na mesto z jugozahoda.
 — Nova Kaiserjeva suita: litografija s tonskim tiskom, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1840—1845. Pogled na mesto z jugozahoda.
 — A. A. Schmidl: Das Herzogthum Steiermark ..., jeklorez, avtor neznan, Stuttgart 1839. Pogled na mesto z jugozahoda.
 — J. G. Seidl: Wanderungen durch Tyrol und Steiermark II: jeklorez, risar L. Mayer, rezec A. H. Payne, tisk Angleški umetnostni zavod v Leipzigu, Leipzig 1847. Pogled na mesto z vzhoda.
 — Lamplova suita: litografija z barvnim tiskom, risar in litograf Josef Kuwasseg, tisk Heribert Lampel, Gradec 1841—1850. Pogled na mesto z jugozahoda.

Celje okoli 1777 — neznan avtor — akvarel

- Drobtinice, letnik II: jeklorez, avtor neznan, tisk Kunstverlag in Karlsruhe, 1847. Pogled na mesto s severa.
- Ogljena risba z gvašnimi svetlobami na rumenem papirju; avtor neznan, 1849. Pogled na mesto z jugozahoda.
- Bermannova suita: litografija s tonskim tiskom, litograf X. Sandmann, tisk J. Rauh, založba J. Bermann, Dunaj 1849. Pogled na mesto z jugozahoda.
- Glava spričevata: litografija z igto, avtor neznan, tisk in založba A. Leykam nast. Gradec oktobr 1850. Pogled na mesto z jugozahoda.
- Burgerjeva suita: jeklorez, risar Karl Reichert, rezec C. Adlerjev zavod v Hamburgu, tisk in založba Anton Burger, Gradec 1856. Pogled na mesto z jugozahoda.
- Ista suita: jeklorez, isti avtorji, Gradec 1856. Pogled na mesto z vzhoda.
- Vetika Paternonova suita: litografija s tonskim tiskom, risar in litograf Aleksander Kaiser, tisk J. Haller, založba F. Paterno, Dunaj okoli 1855. Pogled na mesto z jugozahoda.
- Ista suita: litografija s tonskim tiskom, isti avtorji, Dunaj okoli 1855. Pogled na mesto z vzhoda.
- Staatsbahn von Wien bis Triest: jeklorez, risar Chapuy, rez in tisk Umetnostni zavod avstrijskega Lloydja, založba Avstrijski Lloyd, Trst 1856. Pogled na mesto iz severovzhoda.
- Von Wien nach Triest: isti jeklorez, tisk in založba. Trst 1860.
- Südbahn Album: isti jeklorez, tisk in založba. Trst okoli 1860.
- Jeklorez: avtorji neznani, tisk umetnostni zavod Bibliografskega inštituta v Hildlohu. Okoli 1860. Pogled na mesto z juga.
- Leykamova suita: litografija s kredo, avtor neznan, tisk in založba A. Leykam nastl., Gradec 1859. Pogled na mesto z jugozahoda. Po stilu sodeč verjetni avtor Karl Reichert.

- Tagespost suita: lesorez, avtor neznan, tisk A. Leykam nasl., založba Tagespost, Gradec okoli 1860. Pogled na mesto z jugozahoda.
 - Kolorirana perorisba: avtor H. Lauterbach, Celje okoli 1859. Pogled na mesto z vzhoda.
 - A. H. Payne: Universum: jeklorez, risar H. Lauterbach, rezee Heawod, tisk in založba A. H. Paynejev zavod v Leipzigu in Dresdnu, Leipzig 1860. Pogled na mesto z vzhoda.
 - Kolorirana risba: avtor Josef Martini, slikar in fotograf iz Rogatea, Celje 1862. Pogled na mesto z jugozahoda.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1864—1866. Pogled na mesto z vzhoda.
 - Litografija s tonskim tiskom: risar in litograf C. Waage, tisk Josef Stauffs, založba J. Bermann, Dunaj okoli 1865. Pogled na mesto z juga.
 - Prospekt za Rimske Toplice: jeklorez, avtor neznan, tisk in založba C. Adlerjev zavod v Hamburgu, okoli 1865. Pogled na mesto z juga.
 - Die Länder Österreich-Ungarns in Wort und Bild, IV. Band: Karl Jauker: Herzogthum Steiermark: lesorez po fotografiji, avtor ksilografski zavod Edvard Ade, založba Karl Grässer, Dunaj 1879. Pogled na mesto s severa.
 - Unser Vaterland in Wort und Bild, III. Band: Wanderungen dureh Steiermark und Kärnten: lesorez, risar Richard Püttner, rezee W. Werkmeister v Clossovem ksilografskem zavodu, založba Kröner, Stuttgart 1878. Pogled na mesto z vzhoda.
 - Jožef Andrej Janisch: Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark: litografija s tonskim tiskom, risar in litograf neznana, tisk Leykam-Josefsthal, Gradec 1878—1885. Pogled na mesto z juga. Po stilu sodčje verjetni avtor Karl Reichert.
 - Umlauf: Die Österreichisch-ungarische Monarchie: lesorez po fotografiji, risar J. J. Kirchner, rezee neznan, založba A. Hartleben, Dunaj 1882. Pogled na mesto z vzhoda.
 - Casopis Über Land und Meer Nr. 30: perorisba v cinkografski reprodukciji, risar J. J. Kirchner, kemigraf neznan, založba Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart 1882. Pogled na mesto z vzhoda.
 - Neue illustrierte Zeitung Nr. 33: lesorez, risar J. J. Kirchner, rezee neznan, tisk in založba L. C. Zamarski, Dunaj 1882. Pogled na mesto s severa.
 - Conducateur: lesorez, risar J. J. Kirchner, rezee neznan, tisk in založba R. von Waldheim, Dunaj 1882. Pogled na mesto z juga.
5. DRAVOGRAD: prvič se omenja kot kraj 1161, kot trg 1185.
- Janez Vajkard baron Valvasor: Topographia archiducatus Carinthiae: bakrorez, risar Valvasor, rezee neznan, Nürnberg 1688. Pogled na trg z juga.
 - Sluzijski anonim: potovalna knjiga, risba, 1713. Pogled na trg z juga.
 - Oljna slika v cerkvi sv. Vida iz srede 18. stoletja. Pogled na trg z juga.
 - Stöcklova suita: kolorirani bakrorez, risar in rezee neznana, tisk in založba F. X. Stöckl, Dunaj okoli 1805. Pogled na trg z juga.
 - Unser Vaterland in Wort und Bild, III. Band: Wanderungen dureh Steiermark und Kärnten: lesorez, risar Matija Schmid, rezee A. Clossov ksilografski zavod, založba Kröner, Stuttgart 1878. Pogled na trg z jugozahoda.
6. GORNJA RADGONA: prvič se omenja 1129, kot kraj 1182, kot trg 1907.
- Janez Clobueciarich: risba v svinčniku, 1601—1605. Pogled na grad.
 - G. M. Viseher: Topographia Ducatus Styriac, bakrorez, avtorji neznani, Gradec 1681. Pogled na vas z vzhoda.
 - Stöcklova suita: kolorirani bakrorez, risar F. Runk, rezee J. Ziegler, tisk in založba F. X. Stöckl, Dunaj okoli 1805. Pogled na trg z zahoda.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar neznan, litograf Wonsidler, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na vas z vzhoda.
 - Burgerjeva suita: jeklorez, risar K. Reichert, razred C. Adlerja zavod v Hamburgu, tisk in založba Anton Burger, Gradec 1856. Pogled na trg z zahoda.

7. GORNJI GRAD: prvič se omenja kot kraj 1140, kot trg 1424.
 - Oljna slika z grbom škofa Otona Buchheima iz let okoli 1650, katere kopija vlsi v župnišču. Pogled na trg z graščino z juga.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorji neznani, Gradec 1681. Pogled na graščino s severozahoda.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, litograf Wachtl, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg z vzhoda.
 - Carl Haas: razni nariski iz leta 1863 v deželnem arhivu v Gradcu.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1864—1866. Pogled na trg s severozahoda.
 - Leykamova suita: litografija s kredo, avtor Karl Reichert, tisk in založba A. Leykam nasl., Gradec 1867. Pogled na trg s severozahoda.
 - J. A. Janisch: *Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark*: litografija s tonskim tiskom, avtor Karl Reichert, tisk Leykam-Josefsthall, Gradec 1878—1885. Pogled na trg s severozahoda.
8. GRADIŠČE V SLOVENSKIH GORICAH: prvič se omenja kot kraj 1419, kot trg 1872.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, risar Vischer, rezec A. Trost, Gradec 1681. Vas se vidi v ozadju na sliki gradu Stralegg pri Sent-rupertu. Pogled nanjo z jugozahoda.
 - Božjepotna podoba: jeklorez, risar neznan, rezec L. Möglich, tisk in založba neznana. Okoli 1860.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1864—1866. Pogled na vas z jugozahoda.
 - Drobtnice XX.: jeklorez, risar neznan, rezec L. Möglich, tisk in založba neznana. 1869. Pogled na vas s severozahoda.
9. KONJICE: prvič se omenjajo kot kraj 1146, kot trg 1251, sedaj so mesto.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorji neznani, Gradec 1681. Pogled na grad.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg s severa.
 - Lampelova suita: litografija z barvnim tiskom, risar in litograf Josef Kuwasseg, tisk in založba Heribert Lampel, Gradec 1841—1850. Pogled na trg s severovzhoda.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1864—1866. Pogled na grajske razvaline.
 - Litografija z barvnim tiskom: risar in litograf neznana, tisk Leykam-Josefsthall, založnik knez Hugo Windischgrätz. Okoli 1875. Pogled na trg s severovzhoda.
 - J. A. Janisch: *Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark*: litografija s tonskim tiskom, avtor Karl Reichert, tisk Leykam-Josefsthall, Gradec 1878—1885. Pogled na grajske razvaline.
10. KOZJE: prvič se omenja 1016, kot kraj 1130, kot trg 1384.
 - Janez Clobucclarič: risba, 1601—1605. Pogled na trg s severa.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorji neznani, poznejši list iz let okoli 1690. Pogled na trg s severa.
 - Burgerjeva suita: jeklorez, risar Karl Reichert, rezec C. Adlerjev, artistski zavod v Hamburgu, tisk in založba Anton Burger, Gradec 1856. Pogled na trg s severa.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1864—1866. Pogled na trg s severa.
 - J. A. Janisch: *Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark*: litografija s tonskim tiskom, avtor Karl Reichert, tisk Leykam-Josefsthall, Gradec 1878—1885. Pogled na trg s severa.
11. KUNSPERK: prvič se omenja 1167, kot kraj 1395, kot trg 1566.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, risar Vischer, rezec A. Trost, Gradec 1681. Pogled na kraj s severozahoda.

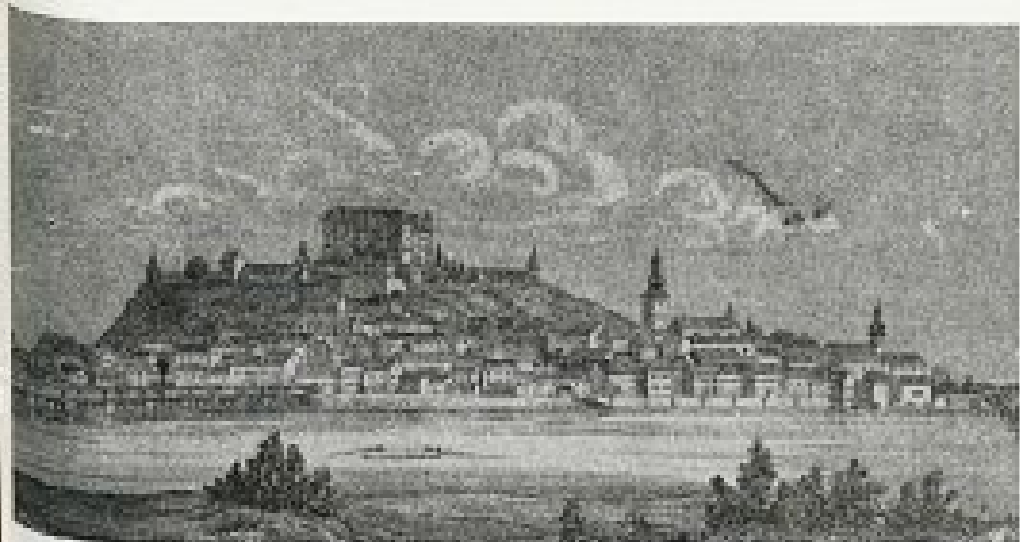
- Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1864—1866. Pogled na grajske razvaline s severozahoda.
12. LASKO: prvič se omenja kot kraj 1146, kot trg 1227, kot mesto 1927.
- Janez Clobucciarich: risba, 1601—1605. Pogled na trg z zahoda.
 - G. M. Vischer: Topographia Ducatus Styriae, bakrorez, avtorji neznani, Gradec 1681. Pogled na trg z zahoda. Risba po tem bakrorezu je iz let okoli 1690.
 - Janecz Krstnik Gayschnig: Compendiosa totius archiparochiae tyberiesis topographia: risbe cerkvenih stavb v trgu. Laško 1747.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar Wachtl, litograf Folwarczni, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg z zahoda.
 - Kolorirana risba: avtor neznan, čas nastanka pred 1846. Pogled na trg z zahoda.
 - Farna kronika: akvarelirana risba, avtor Josip Ojstršek, čas nastanka okoli 1850. Pogled na trg z jugozahoda. V farni kroniki je tudi akvarelirana risba Glavnega trga istega avtorja iz istega časa.
 - Anton Karinger, verjetno, oljna slika, čas nastanka po 1850. Pogled na trg z zahoda.
 - Burgerjeva suita: jeklorez, risar Karl Reichert, rezec C. Adlerjev artistski zavod v Hamburgu, tisk in založba Anton Burger, Gradec 1856. Pogled na trg z jugozahoda.
 - Familienbuch des österreichischen Lloyd, I. Band: jeklorez, risar Fiedler, rezec neznan, tisk in založba Umetnostni zavod avstrijskega Lloydja, Trst 1854. Pogled na trg z zahoda.
 - Die Staatsbahn von Wien bis Triest: jeklorez, risar Fiedler, rezec neznan, tisk in založba Umetnostni zavod avstrijskega Lloydja, Trst 1856. Pogled na trg z zahoda.
 - J. Passini: Ansichten aus den Heilbädern Steiermarks mit erklärendem Texte von F. Mitterbacher. Litografija, avtorji neznani, Gradec 1855. Pogled na trg z zahoda.
 - J. B. Asseretto: litografija, risar, litograf in založnik J. B. Asseretto, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1857. Pogled na trg z zahoda.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1864—1866. Pogled na trg z zahoda.
 - Božjepotna podoba Marije Gradce, bakrorez, avtorji neznani, čas nastanka sredina 19. stoletja. Trg je viden v ozadju.
 - Prospekt za Rimske Toplice: jeklorez, avtor neznan, tisk in založba C. Adlerja artistski zavod v Hamburgu, okoli 1865. Pogled na trg z zahoda.
 - Leykamova suita: litografija s kredo, avtor Karl Reichert, tisk in založba A. Leykam nasl., Gradec 1866. Pogled na trg z zahoda.
 - Die Länder Österreich-Ungarns in Wort und Bild, IV. Band: Karl Jauker: Herzogthum Steiermark: lesorez po fotografiji, avtor ksilografski zavod Edvard Ade, založba Karl Grässer, Dunaj 1879. Pogled na trg z zahoda.
 - J. A. Janisch: Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark: litografija s tonskim tiskom, risar in litograf Karl Reichert, tisk Leykam-Josefthal, Gradec 1878—1885. Pogled na trg z zahoda.
13. LEMBERG: prvič se omenja 1138, kot kraj 1248, kot trg 1368.
14. LEMBERG PRI DOBRNI: prvič se omenja kot kraj 1213, kot trg 1418.
- G. M. Vischer: Topographia Ducatus Styriae, bakrorez, avtorji neznani, Gradec 1681. Pogled na grad z naselbino z vzhodne strani.
15. LENART V SLOV. GORICAH: prvič se omenja 1196, kot kraj 1203, kot trg pred 1447.
- G. M. Vischer: Topographia Ducatus Styriae, bakrorez, risar Vischer, rezec A. Trost, Gradec 1681. Trg se vidi v ozadju na sliki gradu Stralegg pri Sent-rupertu. Pogled nanj z jugozahoda.
 - Šlezijjski anonimus: popotna knjiga, risba, 1712. Pogled na trg z zahoda.

16. LJUBNO: prvič se omenja kot kraj 1247, kot trg 1424.
 - Oljna slika z grbom škofa Otona Buchheima iz let okoli 1650; kopija visi v gornjegrajskem župnišču. Pogled na trg z juga.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, kasnejši list, Gradec okoli 1835. Pogled na trg z jugovzhoda.
 - Nova Kaiserjeva suita: litografija s tonskim tiskom; avtorji neznani, tisk in založba J. F. Kaiser. Gradec okoli 1845. Pogled na trg z jugovzhoda.
17. LJUTOMER: prvič se omenja kot kraj 1242, kot trg 1265, sedaj je mesto (od leta 1927).
 - Janez Clobucciarich: risba, 1601—1605. Pogled na grad.
 - G. M. Vischer: Topographia Ducatus Styriae, bakrorez, avtorji neznani, Gradec 1681. Pogled na trg s severovzhoda.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar neznan, litograf neki K., tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg z juga.
18. LOVRENC NA POHORJU: prvič se omenja kot okolje 1091, kot trg 1222.
 - Oljna slika, ex voto na čast sv. Florijana, visi v podružnici sv. Križa. Kaže posplošen pogled na trg. Je iz druge polovice 18. stoletja.
19. MAKOLE: prvič se omenjajo kot kraj 1404, kot trg okoli 1500.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, avtorji neznani, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg z zahoda.
20. MARIBOR: prvič se omenja 1147, kot kraj 1164, kot trg 1209, kot mesto 1254.
 - Oljna slika v Pokrajinskem muzeju v Mariboru, druga četrtina 17. stoletja. Pogled na mesto s severozahoda.
 - Oljna slika v deželncem arhivu v Gradcu, litografski pretisk iz leta 1876 v Pokrajinskem muzeju v Mariboru (litomcografija). Okoli 1670. Pogled na mesto z juga.
 - Oljna slika v Nazarjih, ex voto, čas nastanka 1681. Pogled na mesto z juga.
 - Oljna slika v Rušah, ex voto, čas nastanka 1680. Pogled na mesto z juga.
 - G. M. Vischer: Topographia Ducatus Styriae, bakrorez, avtorji neznani, Gradec 1681. Pogled na mesto z juga in severozahoda (A. Trostl).
 - Slezjski anonimus: potovalna knjiga, risba, 1712. Pogled na mesto z juga.
 - Gnadengeschichten der Marianischen Bildniss... zu Marburg: bakrorez, avtor Herrmann iz Gradca, Steier 1753. Pogled na minoritski samostan.
 - Božjepotna podoba minoritskega samostana: bakrorez, avtor Klaber, okoli 1760. Pogled na minoritski samostan z juga.
 - Freska na stropu prezbiterija minoritske cerkve v Mariboru: avtor Jožef M. Göbler, 1777. Pogled na zahodni del mesta z juga.
 - Glava pomočniške diplome: bakrorez, avtor Tiefenthal, založnik Martin Joseph Merzinger, Maribor 1795. Pogled na mesto z juga.
 - Stöcklova suita: koloriran bakrorez, risar Runk, rezec Ziegler, tisk in založba F. X. Stöckl, Dunaj okoli 1805. Pogled na mesto z jugozahoda.
 - Lesorez: kopija Tiefenthalovega bakroreza, služil kot glava cehovskih pisem, okoli 1815. Pogled na mesto z juga.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar Ludwig, litograf Folwarczni, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na mesto z jugozahoda.
 - A. A. Schmidl: Das Herzogthum Steiermark...: jeklorez, risar neznan, rez in tisk W. Pobuda, Stuttgart 1839. Pogled na mesto z jugozahoda.
 - Ovaejska Iltina dvornega svetnika F. Chr. Otta: litografija s kredo, avtor neznan, 1840. Pogled na mesto z jugozahoda.
 - Lamplova suita: litografija s kredo, risar in litograf Josef Kuwasseg, tisk Heribert Lampel, Gradec 1841—1850. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Nova Kaiserjeva suita: litografija s kredo in barvnim tiskom, avtor neznan, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1840—1845. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Glava vinogradniške diplome: litografija z iglo, avtor neznan, tisk in založba A. Leykam, Gradec okoli 1845. Pogled na mesto z jugozahoda.

- Familienbuch des österreichischen Lloyd, I. Band: jeklorez, risar Chapuy, rez, tisk in založba Umetnostni zavod avstrijskega Lloyda, Trst 1854. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Die Staatsbahn von Wien bis Triest: jeklorez, risar Chapuy, rez, tisk in založba Umetnostni zavod avstrijskega Lloyda, Trst 1856. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Velika Paternonova suita: litografija s tonskim tiskom, risar in litograf Aleksander Kaiser, tisk J. Haller, založba F. Paterno, Dunaj okoli 1855. Pogled na mesto s severovzhoda.
 - Burgerjeva suita: jeklorez, risar Karl Reichert, rezec C. Adlerja artistični zavod v Hamburgu, tisk in založba Anton Burger, Gradec 1856. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Ista suita: jeklorez, isti avtorji, Gradec 1856. Pogled na mesto s severovzhoda.
 - Litografija s kredo: risar Jožef Reitter, litograf Sandmann, tisk in založba Reiffenstein — Kösch 1861. Pogled na mesto s severovzhoda.
 - Drobtnice XV za leto 1861: jeklorez, risar in rezec neznana, tisk A. Wetteroth v Salzburgu. Pogled na mesto s severovzhoda.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, risar, litograf in založnik Karl Reichert, tisk Th. Schneider, Gradec 1864—1866. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Kvarina pisemska glava: litografija s kredo, avtor neznan, tisk in založba A. Leykam, Gradec okoli 1865. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Perorisba: avtor neznan, Maribor okoli 1870. Pogled na mesto z jugozahoda.
 - Oktavna pisemska glava: litografija z iglo, avtor neznan, tisk in založba A. Jančič, Maribor okoli 1875. Pogled na mesto z jugozahoda.
 - Unser Vaterland in Wort und Bild, III. Band: Wanderungen durch Steiermark und Kärnten: lesorez, risar Richard Püttner, rezec A. Clossov ksilografski zavod, založba Kröner, Stuttgart 1878. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Die Länder Österreich-Ungarns in Wort und Bild, IV. Band: Karl Jauker: Herzogthum Steiermark: lesorez, avtor ksilografski zavod Edvard Ade, založba Karl Grässer, Dunaj 1879. Pogled na mesto z jugovzhoda. Isti lesorez je izšel še v časopisu Österreichische Reichsbote Nr. 27, 1883 in Illustrierter Führer auf der Südbahn, p. 44, 1884 na Dunaju.
 - Conducteur, p. 287: lesorez po fotografiji, avtor neznan, tisk in založba Waldheim, Dunaj 1883. Pogled na mesto s severovzhoda.
 - Isti lesorez je izšel tudi v Illustrierter Führer auf den österreichischen Alpenbahnen, p. 37, letnik 1884.
 - J. A. Janisch: Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark: litografija s tonskim tiskom, risar in litograf neznana, tisk Leykam-Josefthal, Gradec 1878—1885. Pogled na mesto s severovzhoda.
 - Europäische Wanderbücher, Nr. 63—67, p. 46: lesorez podoben Püttnerjevemu iz 1879, avtor neznan, založba Orell-Füssli, Zürich 1884. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Oljna slika na Gorei pri Mariboru: Florijan gasi mesto. Druga polovica 19. stoletja. Pogled na mesto z juga.
 - Koledar Mohorjeve družbe za leto 1891: precej risb in pogledov iz mesta, avtor Theodor Mayerhofer.
 - Kolorirana risba: avtor Karel Rabič, 1904. Pogled na mesto s severa.
 - Črno-bela risba: avtor Karel Rabič, 1904. Pogled na mesto z juga.
21. MOZIRJE: prvič se omenja 1146, kot kraj 1241, kot trg pred 1348.
- Oljna slika z grbom škofa Otona Buchheima iz let okoli 1650; kopija visi v gornjegrajskem župnišču. Pogled na trg z juga.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar neznan, litograf neki K, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg z vzhoda.
22. MUTA: prvič se omenja kot kraj 1255, kot trg 1301.
- G. M. Vischer: Topographia Ducatus Styriae, bakrorez, avtorji neznani, Gradec 1681. Pogled na gradič Kienhofen.
 - Slezijški anonimus: popotna knjiga, risba, 1713. Pogled na trg z juga.

- Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na nekdanji samostan.
23. ORMOŽ: prvič se omenja 1279, kot trg okoli 1300, kot mesto 1331.
- G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, risar neznan, rezec Martin Greischer, Gradec 1681. Pogled na mesto z zahoda.
 - Karta gosposćine Ormož: desno spodaj je shematičen pogled na mesto s severa. Čas nastanka začetek 19. stoletja.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na mesto z zahoda.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na grad z jugovzhoda.
24. PILSTANJ: prvič se omenja 1167, kot kraj 1348, kot trg 1404.
- Janez Clobucciarich: risba, 1601—1605. Pogled na grad s severozahoda.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na grad in trg s severozahoda.
 - Ista knjiga: bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na drugi grad in trg s severozahoda.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg s severozahoda.
25. PIŠECE: prvič se omenja kot kraj 1268.
- G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na grad z juga.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar Simon Pregatter, litograf Folwarcznel, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg s severa.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na grad.
26. PLANINA: prvič se omenja kot kraj 1190, kot vas 1209, kot trg 1345.
- Janez Clobucciarich: risba, 1601—1605. Pogled na grad z zahoda.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na grad in trg z zahoda.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar neznan, litograf Wachtl, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na grad s severa.
 - Trentsenskyjeva suita: litografija, avtorji neznani, tisk in založba J. Trentsensky, Gradec 1833. Pogled na trg z jugovzhoda.
 - Kolorirana risba: avtor Wachtig, okoli 1830. Pogled na grad z zahoda.
 - Litografija: avtorji neznani, okoli 1830. Pogled na trg z juga.
 - Litografija: avtorji neznani, okoli 1840. Pogled na trg z juga.
 - J. G. Seidl: *Wanderungen durch Tyrol und Steiermark II*: jeklorez, risar L. Mayer, rezec W. Witthöft v Dresdnu, tisk in založba F. A. Zehl v Leipzigu, Leipzig 1847. Pogled na grad z jugovzhoda.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na trg z juga.
 - Risbi gradu Planine: avtor Mayr, čas nastanka 3. julij 1866. Pogled na grad s severa in z zahoda.
 - J. A. Janisch: *Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark*, litografija s tonskim tiskom, avtor Karl Reichert, tisk Leykam-Josefsthal, Gradec 1878—1885. Pogled na trg z juga.
27. PODCETRTEK: prvič se omenja kot grad 1162, kot kraj 1213, kot trg 1404.
- G. M. Vischer: *Topographia Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na trg in grad z juga.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg in grad z juga.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na trg in grad z juga.

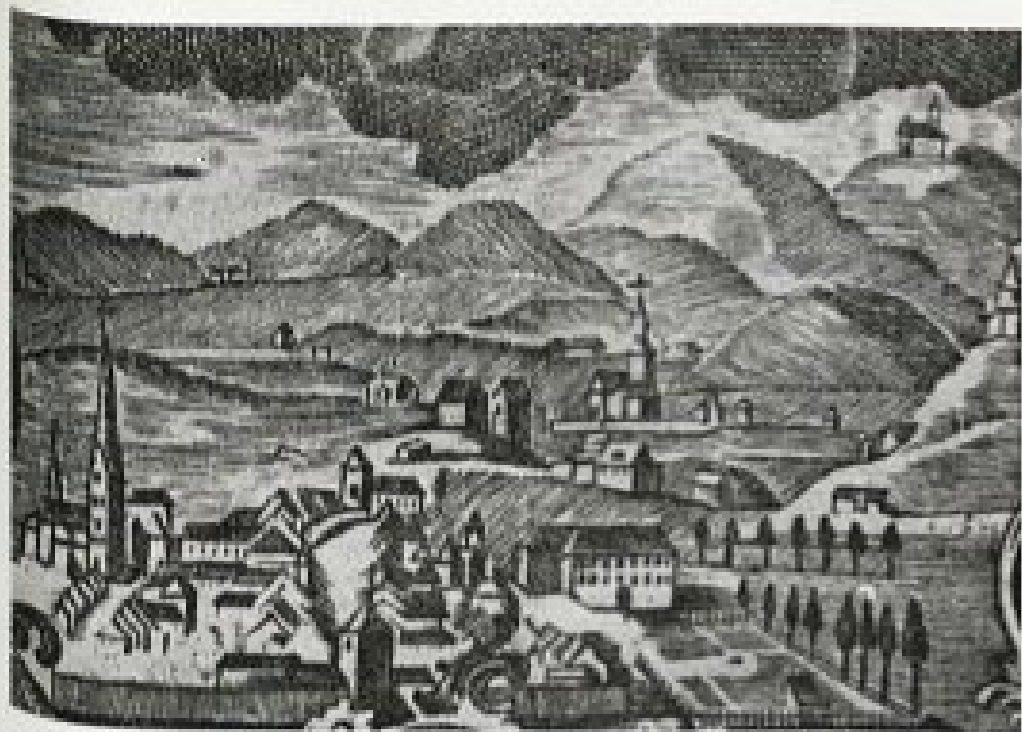
28. PODSREDA: prvič se omenja kot grad 1213, kot trg 1377.
- G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na trg in grad s severa.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na grad z jugovzhoda.
 - Risba s svinčnikom: avtor Jeannette Kattin, 1842. Pogled na grad z jugovzhoda. Risbo hrani Mestni muzej v Ptuj.
 - Risba s svinčnikom: avtor neznani, okoli 1850. Pogled na trg in grad z juga. Risbo hrani deželni arhiv v Gradcu.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na trg in grad z juga.
29. PREBOLD: prvič se omenja kot vas 1392.
- G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, risar Vischer, rezec A. Trost, Gradec 1681. Pogled na graščino z vzhoda.
30. POLJČANE: prvič se omenjajo kot vas 1245.
31. PTUJ: prvič se omenja kot sejmski kraj 874, kot mesto 1258.
- G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, risar neznani, rezec A. Trost, Gradec 1681. Pogled na mesto z juga.
 - Oljna slika: avtor neznani, 1687. Pogled na mesto z juga. Sliko hrani Mestni muzej v Ptuj.
 - Slezjski anonimus: popotna knjiga, risba, 1713. Pogled na mesto z juga.
 - Risba: avtor neznani, kopija v Povodnovi zapuščini, 1730. Pogled na mesto z juga.
 - Oltarna slika, Florijan gasi mesto, ex voto 1745. Pogled na mesto z juga. Sliko je hranila minoritska cerkev v Ptuj.
 - Oljna slika: avtor neznani, ex voto za rešitev mostu pred ledom, 1766. Pogled na mesto z juga.
 - Risba: avtor Leopold Schickelgruber, 1792. Pogled na mesto z juga. Risbo hrani deželni arhiv v Gradcu.
 - Lesorez iz Schützove ptujske tiskarne, kopija prejšnje risbe, 1794. Pogled na mesto z juga.
 - Glava pomočniškega potnega lista, kopija prejšnjega lesoreza, okoli 1800. Pogled na mesto z juga.
 - Stöcklova suita: koloriran bakrorez, risar Runk, rezec Ziegler, tisk in založba F. X. Stöckl, Dunaj okoli 1805. Pogled na mesto z jugozahoda.
 - Litografija z barvnim tiskom: risar in litograf Fomenzari, okoli 1825. Pogled na mesto z vzhoda. Litografijo hrani Mestni muzej v Ptuj.
 - Risba v tušu: avtor M. Steinhach, 1832. Pogled na mesto z jugozahoda. Risbo hrani deželni arhiv v Gradcu.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na mesto z juga.
 - A. A. Schmidl: *Das Herzogthum Steiermark ...*: jeklorez, risar neznani, rez in tisk W. Pobuda, Stuttgart 1839. Pogled na mesto z jugozahoda.
 - J. G. Seidl: *Wanderungen durch Tyrol und Steiermark II*: jeklorez, risar L. Mayer, rezec Winkles, tisk Angleški umetnostni zavod v Leipzigu, Leipzig 1847. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Lamplova suita: litografija z barvnim tiskom, risar in litograf Josef Kuwasseg, tisk Heribert Lampel, Gradec 1841—1850. Pogled na mesto z jugozahoda izpred kapele sv. Roka.
 - Drobčinice, III. letnik: jeklorez, risar Jožef Relterer, rezec L. Möglich, tisk A. Kissmann v Gradcu, 1848. Pogled na mesto z jugozahoda.
 - Burgerjeva suita: jeklorez, risar Karl Reichert, rezec C. Adlerja artistični zavod v Hamburgu, tisk in založba Anton Burger, Gradec 1856. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Ista suita: jeklorez, isti avtorji, Gradec 1856. Pogled na mesto z vzhoda.

Ptuj okoli 1860 — neznan avtor — litografija z iglo

- Ferdinand Raisp: *Pettau, Steiermark älteste Stadt und ihre Umgebung*: litografija z iglo, avtor neznan, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1858. Pogled na mesto z juga.
 - Ferdinand Raisp: *Erinnerungen an die Orient-Eisenbahn von Pragerhof bis Gross-Kanischea*: litografija z iglo, avtor neznan, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1860. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Pisemska glava: litografija z iglo, avtorja neznana, tisk A. Leykam nasl., Gradec okoli 1860. Pogled na mesto z juga.
 - Leykamova suita: litografija s kredo, avtor verjetno Karl Reichert, tisk in založba A. Leykam nasl., Gradec 1861. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Litografija s kredo: avtor verjetno Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec okoli 1865. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Kolorirana risba: avtor Adam Stowikowski, okoli 1870. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - J. A. Janisch: *Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark*: litografija s tonskim tiskom, risar in litograf verjetno Karl Reichert, tisk Leykam-Josefsth, Gradec 1878—1885. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - *Die Länder Österreich-Ungarns in Wort und Bild*, IV. Band: Karl Jauker: *Herzogthum Steiermark*: lesorez, avtor ksilografski zavod Edvard Ade, Stuttgart, založba Karl Grässer, Dunaj 1879. Pogled na mesto z jugovzhoda.
 - Josef Felsner: *Pettau und seine Umgebung*: ilustracije Alojza Kasimirja, Ptuj 1895.
32. PTUJSKA GORA: prvič se omenja 1224, kot trg 1447.
- G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na trg z jugozahoda.
 - Ex voto slika iz leta 1740 v farni cerkvi kaže pogled na trg z jugozahoda.
33. RADLJE OB DRAVI: prvič se omenjajo kot kraj 1147, kot trg 1268.
- Janez Clobucclarih: risba, 1601—1605. Pogled na grad in samostan z juga.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na samostan, trg in grad z juga.
 - Slezjski anonlmus: popotna knjiga, risba, 1713. Pogled na trg z juga.

- Reichertova sulta: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na samostan.
- 34. RAVNE NA KOROŠKEM: prvič se omenjajo kot kraj 1248, kot trg 1361.
 - Janez Vajkard baron Valvasor: *Topographia archiducatus Carinthiae*: bakrorez, risar Valvasor, rezec Martin Greischer, Nürnberg 1688. Pogled na trg z jugozahoda.
- 35. RECICA: prvič se omenja kot kraj 1173, kot vas 1227, kot trg 1350.
 - Oljna slika z grbom škofa Otona Buchheima iz let okoli 1650; kopija visi v gornjegrajskem župnišču. Pogled na trg z juga.
 - Stara Kaiserjeva sulta: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg z vzhoda.
- 36. RIBNICA NA POHORJU: prvič se omenja 1266.
- 37. ROGATEC: prvič se omenja 1016, kot kraj 1130, kot trg 1283.
 - Janez Clobuciarich: risba, 1601—1605. Pogled na trg z juga.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na grad Strmol in trg z jugozahoda.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, risar Vischer, rezec neznani, Gradec 1681. Pogled na trg z jugovzhoda.
 - Kolorirani načrt trškega pomirja, podan v ptičji perspektivi. Avtor krajevni sindik Grasberger, 1782. Pogled na trg in okolico z juga.
 - Lavirana risba: avtor Karl Russ, 1810. Pogled na trg z juga.
 - Stara Kaiserjeva sulta: litografija z iglo, risar neznani, litograf Wachtl, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg z juga.
 - A. A. Schmidl: *Das Herzogthum Steiermark...*: jeklorez, risar neznani, rez in tisk W. Pobuda, Stuttgart 1839. Pogled na trg z jugozahoda.
 - Reichertova sulta: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na trg z juga, pogled na grad Strmol.
 - J. A. Janisch: *Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark*: litografija s tonskim tiskom, risar in litograf verjetno Karl Reichert, tisk Leykam-Josefsthäl, Gradec 1878—1885. Pogled na trg z jugovzhoda.
- 38. RUŠE: prvič se omenjajo kot kraj 1091, kot trg 1453.
 - Jubilejna slika olje-platno: avtor neznani, 1804. Pogled na cerkveno okolje z juga je močno stiliziran.
 - Drobčinice, XIX. letnik: jeklorez, risar neznani, rezec L. Mögllch 1862, tisk A. Kissmann v Gradcu 1865. Pogled na cerkveno okolje z juga.
- 39. SEVNICA: prvič se omenja kot kraj 1256, kot trg 1322.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na grad in trg z zahoda.
 - Stara Kaiserjeva sulta: litografija z iglo, risar Wachtl, litograf neznani, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg z jugovzhoda.
 - Lamplova sulta: litografija z barvnim tiskom, risar in litograf Josef Kuwasseg, tisk Heribert Lampel, Gradec 1841—1850. Pogled na trg z juga.
 - Leykamova sulta: litografija s kredo, avtor verjetno Karl Reichert, tisk in založba A. Leykam nasl., Gradec 1864. Pogled na grad in trg z zahoda.
 - Reichertova sulta: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na trg z juga.
 - J. A. Janisch: *Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark*: litografija s tonskim tiskom, risar in litograf verjetno Karl Reichert, tisk Leykam-Josefsthäl, Gradec 1878—1885. Pogled na trg z juga.
 - *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Steiermark, Wien 1890: risba, avtor H. Darnaut. Pogled na trg z juga.
 - *Die Steiermark in Wort und Bild*: ponovna izdaja prejšnje knjige.
- 40. SLOVENJ GRADEC: prvič se omenja 1091, kot trg okoli 1180, kot mesto 1267.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na mesto s severa.

Slovenj Gradec okoli 1760 — neznan avtor — bakrorez

- Božjepotna podoba Sv. Uršule na Plešivcu: bakrorez, risar neznan, rezec Georg Emmert iz Gradca, čas nastanka tretja četrtina 18. stoletja. Pogled na mesto s severa.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar Josef Kuwasseg, rezec Polwareczni, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na Stari trg z juga.
 - Leykamova suita: litografija s kredno, avtor verjetno Karl Reichert, tisk in založba A. Leykam nasl., Gradec 1865. Pogled na Gradec z juga.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na mesto s severovzhoda.
 - J. A. Janisch: Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark: litografija s tonskim tiskom, risar in litograf Karl Reichert, tisk Leykam-Josefsthal, Gradec 1878—1885. Pogled na mesto s severovzhoda.
41. SLOVENSKA BISTRICA: prvič se omenja kot kraj 1227, kot mesto 1313.
- G. M. Vischer: Topographia Ducatus Styriae, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na mesto s severa.
 - Slezjski anonimus: popotna knjiga, risba, 1713. Pogled na mesto z vzhoda.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na mesto s severozahoda.
 - Lamplova suita: litografija s kredno, risar in litograf Josef Kuwasseg, tisk Heribert Lampel, Gradec 1841—1850. Pogled na mesto s zahoda.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na mesto s severozahoda.
 - J. A. Janisch: Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark: litografija s tonskim tiskom, risar in litograf verjetno Karl Reichert, tisk Leykam-Josefsthal, Gradec 1878—1885. Pogled na mesto s severozahoda.
42. SREDISČE: prvič se omenja kot kraj 1255, kot trg 1433.

43. **STUDENICE:** prvič se omenjajo kot kraj 1202, kot trg 1457.
- G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na samostan s severa.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar neznan, litograf Josef Kuwasseg, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg s severa.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na cerkev in samostansko dvorišče.
44. **SENTJUR PRI CELJU:** prvič se omenja kot vas 1340, kot trg 1384.
- Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec okoli 1835, kasnejši list. Pogled na trg s cerkvijo.
 - Arh. Jancz Pečnik: akvarelirana skica cerkve in njene širše okolice. Čas nastanka 1863.
45. **ŠMARJE PRI JELŠAH:** prvič se omenja kot kraj 1348, kot trg 1875.
- Janez Clobucciarič: risba, 1601—1605. Pogled na cerkveni tabor z juga.
 - Freska pri Sv. Roku nad Šmarjem: avtor neznan, 1738. Pogled na vas z juga. Prikazuje dogodke iz leta 1645.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na grad Jelše z juga.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na grad Jelše z juga.
46. **SOSTANJ:** prvič se omenja kot kraj okoli 1200, kot trg 1348, kot mesto 1910.
- G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, risar Vischer, rezec A. Trost, Gradec 1681. Pogled na trg s severozahoda.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg s severozahoda.
 - R. G. Puff: *Wegweiser in sämtliche Gesundbrunnen und Bäder der Steiermark*, litografija s kredom, avtorji neznani, Gradec 1854. Pogled na mesto s severa.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na trg s severa.
47. **TRBOVLJE:** prvič se omenjajo kot kraj 1230, kot vas 1265, kot trg 1926, sedaj so mesto.
48. **VELENJE:** prvič se omenja kot kraj okoli 1250, kot trg 1374, sedaj je mesto.
- G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na trg s severovzhoda.
 - G. M. Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec okoli 1690. Pogled na trg s severozahoda.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg s severovzhoda.
 - Ista suita: litografija s kredom, risar J. E. Ganser, litograf neznan, Gradec 1832. Pogled na Salek z jugovzhoda.
 - R. G. Puff: *Wegweiser in sämtliche Gesundbrunnen und Bäder der Steiermark*: litografija s tonskim tiskom, avtorji neznani, Gradec 1854. Pogled na trg s severovzhoda.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na grad in trg z vzhoda.
 - Ista suita: Gradec 1863—1866. Pogled na šaleške razvaline in Velenje v ozadju s severovzhoda.
 - Die Länder Österreich-Ungars in Wort und Bild, IV. Band: Karl Jauker: *Herrzogthum Steiermark*: lesorez, avtor ksilografski zavod Edvard Ade, Stuttgart, založba Karl Grässer, Dunaj 1879. Pogled na grad in trg z vzhoda.
49. **VERŽEJ:** prvič se omenja kot kraj 1242, kot trg 1354.
50. **VIDEM:** prvič se omenja kot kraj 1297, pozneje sejemska vas.

51. VITANJE: prvič se omenja kot kraj 1140, kot trg 1306.
 - G. M. Vlscher: *Topographia Ducatus Styriae*, bakrorez, avtorja neznana, Gradec 1681. Pogled na trg in oba gradova s severa.
 - Litografija s kreda, avtor F. Wolf, okoli 1825. Pogled na trg z juga.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf Waecht, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg s severozahoda.
 - J. G. Seidl: *Wanderungen durch Tyrol und Steiermark* 11: jeklorez, risar L. Mayer, rezec A. H. Payne, tisk Angleški umetnostni zavod v Lelpzigu, Leipzig 1847. Pogled na gradova in kovačijo z juga.
 - R. G. Puff: *Wegweiser in sämtliche Gesundbrunnen und Bäder der Steiermark*: litografija s tonskim tiskom, avtorji neznani, Gradec 1854. Pogled na trg s severa.
 - Leykamova suita: litografija s kreda, avtor verjetno Karl Reichert, tisk in založba A. Leykam nasl., Gradec 1865. Pogled na gradova in kovačijo z juga.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na gradova in kovačijo z juga.
 - *Unser Vaterland in Wort und Bild*, 111. Band: *Wanderungen durch Steiermark und Kärnten*: lesorez, risar Richard Püttner, rezec A. Clossa ksilografski zavod, založba Kröner, Stuttgart 1878. Pogled na gradova in kovačijo z juga.
52. VOJNIK: prvič se omenja kot kraj 1165, kot trg 1306.
 - Oljna slika ex voto, Florijan gasi trg, avtor neznani, 1730. Pogled na trg z juga. Slika je do konca 19. stoletja visela v trški podružnici sv. Florijana.
 - Reichertova suita: litografija s tonskim tiskom, avtor in založnik Karl Reichert, tisk A. Leykam nasl., Gradec 1863—1866. Pogled na trg z juga.
 - Akvarel: avtor neznani, 1879. Pogled na trg z zahoda. Akvarel hrani Mestni muzej v Celju.
53. VRANSKO: prvič se omenja 1129, kot kraj 1286, kot trg 1868.
 - G. M. Viseher: *Topographia Dueatus Styriae*, bakrorez, risar in rezec neznana, Gradec 1681. Pogled na grad Heggenberg in Vransko v ozadju z jugovzhoda.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar neznani, litograf Waecht, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na grad Podgrad in Vransko v ozadju z juhozahoda.
54. VUZENICA: prvič se omenja kot kraj 1238, kot trg 1283.
 - G. M. Vischer: *Topographia Dueatus Styriae*, bakrorez, risar in rezec neznana, Gradec 1681. Pogled na grad in trg s severovzhoda.
55. ZALEC: prvič se omenja 1182, kot vas 1259, kot trg 1265.
 - Slezijski anonimus: popotna knjiga, risba, 1713. Pogled na trg s severa.
 - Stara Kaiserjeva suita: litografija z iglo, risar in litograf neznana, tisk in založba J. F. Kaiser, Gradec 1832. Pogled na trg z jugovzhoda.
56. BOGOJINA: prvič se omenja 1208, kot trg 1688, sedaj je vas.
57. DOBROVNIK: prvič se omenja 1270, kot trg 1389, sedaj je vas.
58. LENDAVA: prvič se omenja 1198, kot trg 1366, sedaj je mesto.
59. MURSKA SOBOTA: prvič se omenja 1207, kot trg 1366, sedaj je mesto.
60. TURNISCE: prvič se omenja 1267, kot fara 1334, kot trg 1524, sedaj je vas.

Seznam vedut seveda ni popoln. Gotovo se bo našlo še marsikaj, kar bo obogatilo naše znanje o nekdanji podobi štajerskih trgov in mest ter pripomoglo k študiju njihove urbanistične in gradbene zgodovine. Vendar je sestavek upošteval celotno gradivo, ki je dosegljivo pri nas. Pregledane so bile zbirke vseh naših kulturnih ustanov, kjer je bilo pričakovati najdb. Možnost teh pregledov je omogočila ljubeznivost njihovih vodstev, katerim se ob tej priliki najlepše zahvaljujem. Preiskane so bile grafične zbirke geografskega oddelka Narodne in univerzitetne knjižnice, Narodnega muzeja in Narodne galerije v Ljubljani, Pokrajinskega muzeja, Pokrajinskega arhiva in Štu-

dijske knjižnice v Mariboru, Pokrajinskega muzeja, Študijske knjižnice in Zgodovinskega arhiva v Celju, Pokrajinskega muzeja, Študijske knjižnice in Zgodovinskega arhiva v Ptuj, Posavskega muzeja v Brežicah, Pokrajinskega muzeja v Murski Soboti, Valentiničevega muzeja v Laškem, Sokličevega muzeja v Slovenjem Gradcu ter nekaterih privatnih in cerkvenih zbirk. Pregledano je bilo torej vse, kar je dosegljivega pri nas, ostalo pa je seveda še precej neupoštevane gradiva, ker leži v osrednjih deželnih ustanovah zunaj državnih meja ter je za nas je težko dostopno. Sestavek torej ni popoln, vendar pomeni poskus sistematične obdelave tega doslej nepreiskane področja domače umetnostne in kulturne zgodovine. Zato upam, da bo spodbudil k podobni obdelavi drugih slovenskih predelov ter v končnem učinku rodil kompleksen in sistematičen pregled vedutarstva na Slovenskem. S takim pogledom bi dobili pomemben historični vlr za strokovno obdelavo urbanističnega razvoja in gradbene zgodovine naših trgov in mest, omogočili pravilno kulturnohistorično vrednotenje našega vedutarstva in opredelili njegov specifični umetnostnozgodovinski razvoj kot pomemben, toda premalo upoštevan element naše umetnostne preteklosti.

VIRI IN LITERATURA

- Joseph von Zahn: *Styria illustrata. Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark* zvezki 30—34. Gradec 1882—1886.
- Fritz Popelka: *Die Landesaufnahme Innerösterreichs von Johannes Clobucclariet 1601—1603*. Gradec 1924.
- Hans Wutschalg: *Steirische Städte und Märkte im Reisebilderbuch eines Schlesiens 1710—1714. Blätter für Heimatkunde XIX*. Gradec 1941. P. 13—24.
- Emilijan Čevc: *Vedute slovenskih krajev iz začetka 18. stoletja*. Kronika VII, 2, 1959, p. 77—89.
- Matija Merian: *Topographia provinciarum austriacarum ...* Martin Zeidler, Frankfurt am Main. I. izd. 1649, II. izd. 1656.
- Georg Mathel Vischer: *Topographia Ducatus Styriae*. Gradec 1681 in po 1700.
- J. W. Baur: *Underschiedliche Prospecten ... nach dem Leben gezeichnet*. Augspurg 1681.
- Janez Vajkard baron Vaivasor: *Topographia archiducatus Carinthiae*. Nürnberg 1688.
- Sulte (Stöcklova, Kunikejeva, Trentenskyjeva, Stara in Nova Kaiserjeva, Bermannova, Lamplova, Zelezniška, Burgerjeva, Mala in Velika Paternonova, Tagespostova, Leykamova in Reihertova).
- A. A. Schmidt: *Das Herzogthum Steiermark ...* Stuttgart 1839.
- J. G. Seidl: *Wanderungen durch Tyrol und Steiermark*. Leipzig 1840 in 1847.
- L. Mayer: *Ansichten aus Steiermark*. Stuttgart okoli 1840.
- Familienbuch des österreichischen Lloyd. Trst 1851.
- Mandl August: *Die Staatsbahn von Wien bis Triest mit ihren Umgebungen geschildert ...* Trst 1856.
- Von Wien nach Triest. Trst 1860.
- R. G. Puff: *Wegweiser in sämtliche Gesundbrunnen und Bäder der Steiermark*. Gradec 1851.
- J. Passini: *Ansichten aus den Heilbädern Steiermarks mit erklärendem Texte von F. Mit-terbacher*. 1—4 Hefte, Gradec 1855.
- Die Länder Österreich-Ungarns in Wort und Bild, IV. Band: *Karl Jauker: Herzogthum Steiermark*. Dunaj 1879.
- Unser Vaterland in Wort und Bild, III. Band: *Wanderungen durch Steiermark und Kärnten. Geschildert von P. K. Rosegger, F. Piehler und A. Rauschenteils. Illustriert von R. Püttner*. Stuttgart 1878.
- Anton Ruthner: *Das Kaiserthum Österreich und Königreich Ungarn in materiellen Original-Ansichten*. Dunaj 1879.
- J. A. Janisch: *Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark*, I., II., III. Band. Gradec 1879—1885.
- Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Dunaj 1890.
- Steiermark in Wort und Bild. Dunaj po 1890.
- H. J. Meyer: *Reisenbücher*. Leipzig 1878.
- Drobtinice 1846—1900. Nekateri letniki.
- A. H. Payne: *Universum*. Leipzig 1860.
- Conducteur, Dunaj 1883.
- Ferdinand Ralsp: *Pettau, Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung*. Gradec 1858.
- Ferdinand Ralsp: *Erinnerungen an die Orient-Eisenbahn von Pragerhof bis Gross-Kanisch*. Gradec 1860.
- Josef Feisner: *Pettau und seine Umgebung*. Ptuj 1895.
- Jože Turk: *Razvoj celjske mestne vedute*. Celjski zbornik 1937.
- Jože Turk: *Razvoj mariborske mestne vedute*. Kronika IX, 3, 1961.
- Jože Turk: *Razvoj ptujske mestne vedute*. Ptujski zbornik II, 1962.

NEKAJ DEL GRAŠKIH IN AUGSBURŠKIH ZLATARJEV NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM

EINIGE ARBEITEN DER GRAZER UND AUGSBURGER GOLDSCHMIEDE IN DER SLOWENISCHEN STEIERMARK

Pri topografskem popisu štajerskih trgov in mest, ki ga je l. 1962 izvedel zavod za spomeniško varstvo Maribor, so me opozorila nase številna zlatarska dela sakralnega značaja. Gre za doslej še neobdelano poglavje iz zgodovine naše umetne obrti, za stroko, ki je v svetu že dolgo deležna enake pozornosti kakor druge zvrsti uporabne umetnosti, o čemer prav dobro govori zelo bogata literatura, posvečena tej temi. Naj navedem nekaj temeljnih del, ki obravnavajo razvoj zlatarske umetnosti: H. Th. Bossert: *Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeiten und Völker*, G. Lehnert: *Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes*, M. Rosenberg: *Geschichte der Goldschmiedekunst*, isti: *Der Goldschmiede Merkszeichen I—IV*, F. Rossl: *Italienische Goldschmiedekunst*, isti: *Italian jewellcal arts*, C. Jackson: *History of English Plate*, isti: *English goldsmiths and their marks*, N. Dawson: *Goldsmiths' and silversmiths' work*, J. Babelon: *L'orfèverrie française*.

Oblikovanje plemenitih kovin je vredno strokovne obravnave ne le zaradi materialne vrednosti predmetov, temveč tudi zaradi tega, ker se podreja splošnim zakonitostim stilnega razvoja umetnosti in hodi v koraku z njo. Saj je na zlatarskih izdelkih mogoče slediti stilnemu razvoju in na njih opazovati prevzemanje, preoblikovanje, mešanje in vztrajanje likovnih oblik določenega historičnega stila.

Kot umetnoobrtina stroka je zlatarstvo vezano na praktično uporabnost predmetov. Zato se podreja namenu predmeta, ki mu določa obliko in okras, kljub temu pa se tako oblika kot dekoracija spreminjata, prevzemata pobude iz arhitekture, kiparstva in slikarstva in jih prilagajata ter razvijata v okviru svojih zakonitosti.

O zlatarstvu govorimo pri nas na splošno, da je v pomenu stilističnega razvoja na tradicijo vezana in priznana konservativna zvrst likovne umetnosti¹. Res je, da je gotika vtisnila odločilen pečat večini izdelkov zlatarske obrti tja do začetka 17. stoletja in ponekod še dalje. Renesansa je vnesla v zlatarstvo predvsem novo ornamentiko in manj spremenjeno osnovno obliko. Najobčutljivejši in najzanesljivejši značilnik vsakokratnih razvojnih sprememb je ornamentika, ki se prva prilagodi zahtevam novega sloga. Če mislimo tu predvsem na cerkveno posodje, ki je pri nas iz razumljivih vzrokov tako rekoč edini ohranjeni predmet zlatarske obrti (profana dela — nakit in posodje — so pogosto prelivani, bodisi iz gmočnih ozlov, bodisi zaradi zastarelosti oblike), moremo reči, da so se s koncem 17. stoletja ustalile osnovne oblike predmetov — kelih, sončna monštranca, elborij, kadilnica, čolnicek in da se nanašajo stilne spremembe od tega časa najprej bolj na ornamentiko kot na spremembe v osnovni obliki. Prav ornament pa se je na primer v rokokoju idealno spojil z obliko posode, jo prekril ter ustvaril tako enovito umetnino slikovitega videza.

¹ Fr. Steie: Ciborij pri sv. Lenartu v Slovenskih goricah, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LVI—LIX, 1934—57, Antidoron Michail Abramčič, str. 276.

Pri proučevanju gradiva so poleg splošnih stilnih značilnosti za opredelitev velikega pomena žigi, s katerimi so predmeti označeni. Ves zamotan sistem žigosanja zlatarskih izdelkov je nastal z namenom, da bi kupcu zagotovili kakovost zlitine, iz katere je predmet izdelan. S številnimi odloki, prepovedmi in zakoni so se v posameznih deželah borili, da bi uvedli žigosanje zlatarskih izdelkov². Vendar je trajalo zelo dolgo, preden so začeli te zahteve dejansko izvajati. Na primer, najstarejša ohranjena dunajska značka uradnega pregleda, ki ima obliko mestnega grba, izvira šele iz zač. 16. stoletja. Praviloma bi morali biti končni izdelki zaznamovani z mestnim žigom, ki se je redno menjaval, in z značko mojstra, ki je najpogosteje njegov monogram in vsebuje začetni črki njegovega imena. Tako označen predmet je mogoče z veliko večjo gotovostjo podrobneje opredeliti in ga pripisati določenemu mojstru.

Pri popisu zlatarskih izdelkov, ki so bili doslej evidentirani, se je pokazalo, da je večji del predmetov brez zaznamovanj. Ugotoviti je bilo tudi mogoče, da so uvožna dela povečini žigosana, pri anonimnih neoznačenih delih pa smemo največkrat sklepati, da so jih izdelali neznani domači zlatarji. Seveda mislim pri tem na baročne in novčje izdelke, saj se je sistem žigosanja v praksi uveljavil pri nas šele v 2. polovici 17. stoletja. Pri starejših gotskih predmetih smo navezani samo na opredelitve, ki nam jih omogočajo stilne sorodnosti.

Razumljivo se zdi, da nudijo tuja zlatarska dela trdnjšo podlago pri raziskovanju kakor domača ne glede na to, da že kakovost teh del posebej vabi k obravnavi. To je tudi vzrok, da sem izbrala iz velikega števila zbranega gradiva prav take predmete, ki jih veže ista provenienca in ki jih je bilo mogoče trdneje postaviti v prostor in čas. Tudi za naše kraje je značilno dejstvo, ki so ga za avstrijsko ozemlje ugotovili njihovi raziskovalci, da je materialna blaginja v Avstriji na prehodu iz 17. in v 1. polovico 18. stoletja omogočila vzpon umetne obrti ter da so stregla potrebam cerkve in samostanov v 2. polovici 17. stoletja južnonemška središča zlatarske obrti — Augsburg in München. V visokem baroku se je težišče razvoja prevesilo na Dunaj, ki pomeni za našo štajersko pokrajino skupaj z Gradcem tisto središče, kjer naročajo ambicioznejši naročniki in od koder črpajo pobude naši zlatarji. Ti so bili v skupnem zlatarskem cehu, ki je zajemal vso Štajersko, tudi sicer povezani z Gradcem.

O povedanem nas prepričuje ohranjeno gradivo. Najstarejši pri nas ohranjeni predmeti pripadajo času gotike in so praviloma brez signatur zlatarja oziroma kraja, kjer so nastali, le v redkih primerih nam napis darovalca daje neko predstavo o nastanku dela. V 2. polovici 17. stoletja se število ohranjenih del večja, kakovostno prevladujejo augsburška dela, ki jih v 1. polovici 18. stoletja nadomestijo graška in dunajska. Rokoko je pomenil zadnje cvetočo dobo za to področje. Konec 18. stoletja je namreč z vojnami in z mnogimi prisilnimi oddajami dragocenosti v državno blagajno razredčil cerkvene zakladnice. Tudi nadomestna dela, ki so bila največkrat na hitro roko izdelana v 1. polovici 19. stoletja v zlatarskih in pasarskih delavnicah, ne pomenijo enakovrednega deleža izdelkom iz 18. stoletja. Sredi 19. stoletja zapade tudi zlatarstva v historicizem, ki prevladuje tja do začetka 20. stoletja, ko je šele Plečnik kot avtor mnogih načrtov zarisal smernice novemu razvoju. Na vprašanje, zakaj dajemo prednost tujim delom, da bi na kratko odgovorili v naslednjem. Doslej poznamo zelo malo signiranih štajerskih zlatarskih izdelkov. Poleg Reimannovih in Zecklovih predmetov, ki sta jih ta dva mariborska zlatarja izdelala za zagrebško stolnico³, in poleg del radgonskega zlatarja Adama Fritza za cerkvi v Radgoni in Mariji Bistrici, za cerkev sv. Nikole v Varaždinu in za zagrebško stolnico⁴, so ohranjena še dela ptujskega zlatarja Filipa Schüllerja (razstavljena na razstavi v Gradcu leta 1883)⁵.

² Najstarejše srednjeveško poročilo o žigosanju gotovih srebrnih izdelkov najdemo v odloku Filipa Drznega l. 1275 v Franelji, ki zahteva, da morajo imeti izdelki mestni znak. Prvo resno formulirano zahtevo po mestnem in mojstrovem znaku pa vsebujejo pravila mesta Montpelliera iz l. 1355, za ozemlje nekdanje Nemčije pa pravila v Strassburgu iz l. 1366.

³ J. Bach: Zlatarski radovi u riznici zagrebačke katedrale sa žigovima mariborskih i zagrebačkih majstora 18 stol., Tkalčević zbornik II., Zagreb 1858, str. 257.

⁴ J. Bach: Prilozi poznavanju zlatarskih radova u Hrvatskoj, Peristil 4, Zagreb 1961, str. 69.

⁵ J. Joos: Das steierische Goldschmiedehandwerk bis ins XIX. Jahrhundert, Kunst und Kunsthandwerk XXI, Wien 1918, str. 301. Na razstavi Kulturhistorische Ausstellung v Gradcu l. 1883 so bila razstavljena naslednja njegova dela: št. kat. 418 — srebrni pokal iz l. 1812, št. kat. 442 in 443 — dva srebrna solnika, št. kat. 503 — dva srebrna svečnika.

in nekaj del zlatarjev oziroma pasarjev iz 1. polovice 19. stoletja. Podatki v arhivih pa dopolnjujejo to na prvi pogled revno sliko. V času od 14. do konca 19. stoletja poznamo 136 mojstrov, ki so delali v Mariboru, Celju, Ptuj, Radgoni in Konjicah⁶. To število se bo s sistematičnim arhivskim delom prav gotovo še pomnožilo. Tako je v Mariboru delalo od leta 1436, ko se omenja mojster Lasta iz Tamsweiga, ki je tu živel do 1480, do konca 17. stoletja 7 zlatarjev, v 18. stoletju poznamo 11 mojstrov, v 19. stoletju pa 12 zlatarjev, vseh 3 pasarje, ki so živeli v Mariboru. V Ptuj se omenjata že l. 1311 zlatarja Dietrich in Petrus, nato pa živijo tu do konca 17. stoletja še 4 mojstri, v 18. stoletju poznamo 8 zlatarjev in 1 pasarja in v 19. stoletju še 4 mojstre. V Radgoni se prvi omenja mojster Christian Progl l. 1673, v 18. stoletju poznamo 3 in v 19. stoletju spet 3 zlatarje. V Konjicah je delal v 17. stoletju mojster Hain, omenjen l. 1641, in v 18. stoletju Moshe Marcus med 1705—1757⁷. Najstarejši znani celjski zlatar Renz David je l. 1587 izdelal kelih in pateno za cerkev v Govčah, v 17. stoletju živi in dela tu še 5 mojstrov, v 18. stoletju poznamo 10 zlatarjev in 7 pasarjev. Podatki o zlatarjih iz 19. stoletja so po zaslugi M. Ljubše, ki je izpisal imena umetnikov iz celjskih matičnih knjig⁸, najpopolnejši, saj je zbral kar 54 imen ljudi, ki so se ukvarjali z zlatarstvom. Med njimi je 33 mojstrov in pomočnikov, 9 pasarjev, 1 gra-ver, 1 juvelir in 10 vajencev (med njimi 9 žensk).

Omenili smo že, da so bili štajerski zlatarji vezani na skupen ceh v Gradcu. O življenju zlatarskega ceha in njegovih pravilih sta pisala Joos in Wolfbauer⁹. Najstarejša cehovska pravila so iz l. 1571, ki so bila v letih 1592, 1597, 1660, 1717, 1745, 1774 revidirana ali pa samo znova potrjena.

Zanimivo bi bilo ugotoviti, v kakšni mcri so bili zlatarji v slovenskoštajerskih trgih in mestih vezani na Gradec. Mnogih zlatarjev, ki jih sicer poznamo, ne najdemo v seznamu štajerskih zlatarjev, včlanjenih v graški ceh, ki ga je objavil Wolfbauer, kar pomeni, da niso bili vsi registrirani v Gradcu, kot bi pričakovali. Ti skopi, pa vendar dragoceni podatki o mojstrih v matičnih in zemljiških knjigah, v seznamih obrtnikov in v cerkvenih kronikah in računih doslej edini pričajo o zlatarjih na slovenskem Štajerskem. Njim nasproti pa stoji veliko število ohranjenih predmetov, za katere bo morda še mogoče ugotoviti, da so delo domačih mojstrov.

Že v začetku sem omenila, da zlatarstvo doslej ni bilo deležno večje pozornosti v našem zgodovinopisju. Posamezne predmete so v svojih razpravah obravnavali Stegenšek (Dragocena monštranca in kelih pri sv. Frančišku v Savljski dolini, Voditelj v bogoslovnih vedah VII., str. 45, Mbr. 1904, isti: O Umetniški obliki monštranc, Voditelj IX., str. 77, Mbr. 1906), Stele (Ciborij pri sv. Lenartu v Slovenskih goricah, Vjesnik za arheologijo i historiju dalmatinsku LVI—LIX, 1954—57, str. 274, Antidoron Michael Abramčić) in Bach (Zlatarski radovi u riznici zagrebačke katedrale sa žgova vima mariborskih i zagrebačkih majstora 18. stol., Tkalčičev zbornik II, Zagreb 1958). Zelo dragocen delež sta prispevala M. Ljubša in M. Slekovec z izpisovanjem v arhivih¹⁰, osnovno važni pa sta že omenjeni deli Joosa in Wolfbauerja, čeprav obrav-

⁶ Podatke o mojstrih sem črpala iz naslednjih del: Izpiski iz štajerskih matičnih knjig v DAS v Ljubljani, v proštiskem arhivu v Ptuj in župniškem arhivu v Konjicah, za katere se zahvaljujem kolegu dr. Sergeju Vršerju. — Colleetanea de origine, progressu actuali incremento Archiepiscopalis Ecclesiae Arelis Parochiae Praesidio Ilii ad Rdsmi Dni Dni Francisci Ignati S. R. I. Comitiss ab Inzaghi ordinata MDCCXXII. — Zemljiška knjiga mesta Maribora iz konca 18. stol., Pokrajinski arhiv Maribor. — Mestni obrtni protokol II iz l. 1844, Pokrajinski arhiv Maribor. — R. G. Pulf: Marburg in Steiermark, Graz 1874. — Franciscelski kataster iz l. 1821, Rajšp 1839. — Slovenski gospodar, l. 1876, str. 187, l. 1881, str. 16, l. 1874, str. 154. — J. Wastier: Steierisches Künstlerlexikon, Graz 1883. — A. Stegenšek: Konjska dekanija, Maribor 1909. — Glasnik najsvetejših src, Maribor 1912, str. 35. — Ljubitelj krščanske umetnosti, Maribor, zv. 3, 4. — J. Joos: o. e. — M. Marolt: Dekanija Celje I., II., Maribor 1931, 1932. — G. Wolfbauer: Meisterverzeichnis der steierischen Goldschmiede, Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark XXIX, Graz 1935, str. 159—234. — M. Ljubša: Likovni delavci iz celjskih matičnih knjig, rokopis za CZN, Pokrajinski arhiv Maribor. — M. Slekovec: Izpiski iz štajerskih matičnih knjig, rokopis, Pokrajinski arhiv Maribor. — I. Bach: Zlatarski radovi ..., o. e. — J. Curk: Celjska topografija, rokopis 1957.

⁷ J. Joos: o. e., G. Wolfbauer: o. e.

⁸ M. Ljubša: o. e.

⁹ Joos: o. e., Wolfbauer: o. e.

¹⁰ M. Ljubša: o. e., M. Slekovec: o. e.

navata naše kraje le v okviru celotne nekdanje štajerske dežele s poudarkom na Gradcu.

Temu uvodu, ki je želel nakazati problematiko obravnavane teme, sledi opis zlatarskih predmetov augsburških in graških zlatarjev, ki so nastala od konea 17. do 3. četrtine 18. stoletja. Augsburgska dela odlikujejo določene skupne poteze pri oblikovanju osnovne oblike in pri okrasnih motivih, pa tudi izredno obvladanje obrtne plati, ki se kaže v tehniki tolčenja polnih plastičnih form. Med graškimi primerki so zastopana dela vodilnih graških zlatarjev od J. Strohmayerja, L. Vogtnerja, F. Pfäffingerja, M. Pernhaupta do A. Römerja. Poudariti velja, da so Strohmayer, Vogtner in Pfäffinger povezani med seboj tudi kot učitelji in učenci. Njihova najboljša dela se lahko merijo z izdelki dunajskih in južnonemških zlatarjev. Risbe predmetov so pretehtane in polne, njih obrisi pa izražajo eleganco in čistost oblike.

Dela augsburških mojstrov

Monštranca — Malečnik, ž. e. sv. Petra

Ovalna noga ima z drobnimi polkrogi izrezan in privihan stopničasto dvignjen rob, ki prehaja v osmerolistno vzboklo ploskev in stožčasto steblo. Površina noge in stebela je pokrita z aplikiranimi plsanimi kamni v raznovrstnih srebrnih okvirih, na

Malečnik, monštranca s konea 17. ali začetka 18. stol., delo L. Schneiderja iz Augsburga.

enak način sta pritrjena dva ovalna medaljona z emajlno sliko križanja in zadnje veržerje in dve tolčeni plastični angelski glavici z razprostrtimi perutmi. Z akantovimi listi okrašen obroček deli steblo od nodusa, ki ima hruškasto obliko in ga pokrivajo akant in dve angelski glavici, tako da oblikujejo dva gladka medaljona. Profiliran vmesni člen povezuje nodus z nastavkom. Nastavek je zašiljeno ovalne oblike in ga sestavljajo običajni okvir plamenastih, enako dolgih žarkov s simetrično oblikovanimi

volutami in krilcem na vrhu, pred njim srebrn, predrti izdelan okvir iz masivnega akantovega lista, v katero so vkomponirani štirje plavajoči putti, pisani, veliki stekleni kamni v pozlačenih rozetastih okvirih (3 manjkajo), 2 angela adoranta z orodji trpljenja v rokah na straneh srčastega zastekljenega okvira z lunulo, spodaj golob, nad okvirom pa velika krona in figura Boga Očeta. Srčasti okvir prav tako poživljajo pisani kamni v narezanih srebrnih rozetastih okvirih. Ves nastavek je izredno bogat: figure, rastlinska ornamentika in okrasje s kamni so tu nakopičeni v težko pregledno slikovito podobo. Izdelovalec je skušal doseči čim večjo plastičnost in kontraste, kar se kaže v slikovitem vtisu celote.

Material in tehnika: pozlačeno srebro, tolčeno, cizelirano, predrti izdelano, vliiti deli, emajl, pisani stekleni kamni, v — 63,5 cm, noga 25,5 × 22,5 cm, širina žarkov 31 cm.

Zig javnega pregleda: Augsburg (storž pinlje)¹¹, graška repunca za starejša srednje velika srebrna dela iz let 1806—07 CH, oprostilna značka (Befreiungsstempel)

za starejše srebrne predmete iz let 1809—10 R, ki je bil enak za vse urade v avstro-ogrski monarhiji. Obe znački, mojstrova in značka uradnega pregleda sta večkrat udarjeni na različnih mestih monštranca. Zig javnega pregleda se docela ne ujema z nobeno značko iz konca 17. ali začetka 18. stoletja, kamor lahko delo glede na stilne znake postavimo. Augsburske značke iz tega časa so bile objavljene v Rosenbergovem seznamu¹². Morda se mu še najbolj približuje augsburški uradni znak iz let 1695—1703, objavljen pod št. 197.

Mojstrov znak: LS v ovalu. Rosenberg ga pripisuje Ludwigu Schneiderju, zlatarju iz Augsburga, za katerega vemo, da se je poročil leta 1685 in da je umrl leta 1729. Znanih je okrog 80 njegovih del, med njimi monštranca s kamni in srebrnimi viticami v zakladnici v Regensburgu, ki bi nam mogla služiti kot dragoceno primerjalno gradivo. Istemu zlatarju pripisuje I. Bach kelih v zakristiji frančiškanskega samostana v Slavonskem Brodu¹³.

Kelih — Slivnica, ž. c. sv. Marije

Sesterolistno nogo z gladkim robom pokrivajo trije medaljoni v masivnem akantovem listju z gravriranimi monogrami IOSE, IHS, MRA. Vsak medaljon krasita po dve aplicirani rozeti. Steblo obroblja z akantovimi listi okrašen obroček. Nodus je hruškaste oblike, pokrit z akantom, ki obroblja tri ovalne medaljone. Profiliran vmesni člen veže nodus s kupo. To obdaja do dveh tretjin srebrn, predrti izdelan košek, ki ga sestavljajo angelske glave, mesnat masiven akant in trije medaljoni z gravriranimi znamenji Kristusovega trpljenja (vrč, skleda, prt; Veronikin prt z žebli; križ s prekrižano sulico, palico in gobo, viseč bič in snop šib).

Material in tehnika: pozlačeno srebro, srebro, tolčeno, cizelirano, vmesni vliiti členi, v — 25,6 cm, premer noge 16 cm, premer kupe 9 cm.

Zig javnega pregleda: Augsburg, graška repunca za starejša srednjevelika srebrna dela iz leta 1806—07 CH.

¹¹ Rosenberg: Der Goldschmiede Merkzeichen IV., Frankfurt/Main, 1928, str. 31.

¹² M. Rosenberg: o. c., I., Frankfurt/Main, 1922, str. 31, št. 204—207.

¹³ I. Bach: Prilozi poznavanju zlatarskih radova u Hrvatskoj, Peristil 4, str. 94, Zagreb 1961.

Silvnica pri Marlboru, keli
s konca 17. ali začetka 18.
stoletja, augsburško delo

Mojstrov znak: nejasen, zabrisan.

Najtrdnjšo osnovo za datacijo nam daje širok masiven akant, ki prevladuje v ornamentiki ob koncu 17. in v začetku 18. stoletja, pa tudi tako oblikovani putti in angelske glavnice so značilne za ta čas.

Kellh — Ptuj, minoritski samostan

Vzbočena noga z oblikovno razglanim robom, pokrita s tolčenim akantom, tremi angelskimi glavnicami in tremi medaljoni s simboli Kristusovega trpljenja. Stožčasto steblo pokrito s širokimi akantovimi listi, pod nodusom listno narezan oprijemajoč obroček. Hruškasto ulit nodus s tremi gladkimi ovali, ki jih obdajajo akantovi listi. profiliran vmesni člen, kupa z usločnim ustjem pokrita do dveh tretjin s predrti izdelanim srebrnim koškom z akantom, angelskimi glavicami in simboli trpljenja.

Material in tehnika: pozlačeno srebro, tolčeno, cizelirano, v — 27 cm, premer noge 16 cm, premer kupe 10 cm.

Zig javnega pregleda: Augsburg, še najbolj se približuje znački iz let 1695—1700, graška srebrna repunca za starejša srednjeveška dela iz let 1806—07 CH.

Mojstrov znak: MM. Po Schröderju, št. 6, je bila ta iz dveh spojenih začetnih črk monograma sestavljena značka arhivsko ugotovljena za mojstra Michaela Maira. Mair je bil katoliški zlatar, doma iz Thierhauptna pri Neuburgu ob Donavi. Rojen je bil okrog 1640, umrl leta 1714 v Augsburgu. Kje se je učil, ni ugotovljeno. Kot pomočnik

Ptuj, minoritski samostan, kelih s konca 17. stoletja, delo Michaela Mairja.

je prišel leta 1669 v Augsburg, kjer je delal 7 let pri Philippu Salerju. Leta 1677 se je poročil z njegovo vdovo. V cehu je predsedoval v letih 1695—1696, službo mojstra, ki je odločal pri uradnih pregledih zlatarskih del, pa je opravljal med leti 1699—1702. Kot pomočniki so delali pri njem Franz Ignaz Stadler in Johann Zeckel. Mair je eden od najbolj domiselnih in tehnično dognanih augsburških mojstrov, ki so izdelovali predvsem katoliško cerkveno posodje. Rosenberg je isto značko pripisoval zlatarju protestantu Moritzu Mitnachtu, kar pa je malo verjetno, če gre za mojstra, v čigar opusu prevladujejo predmeti, namenjeni katoliškemu kultu. Ugotovljenih je več Mairju prlpisanih del¹⁴.

V Crni na Koroškem (ž. c. sv. Ožbalta) je ohranjen še en Mairov kelih iz konca 17. stoletja, ki je prava inačica ptujskega keliha. Označen je z mojstrovo značko in z žigom augsburškega javnega pregleda iz konca 17. stoletja. Oblikovno ga sestavljajo isti elementi, v celoti pa zbuja bolj plastičen vtis. Na nogi so upodobljeni v ovalih, obrobljeni z lovorovim vencem, simboli Kristusovega trpljenja in angelske glavnice z razprostrtimi peruti ter sadni obeski, na kupi se angelske glavnice in sadni obeski med akantovim listjem ponovijo. Nodus je v obeh primerih ulit po istem kalupu. Obdelava obeh kelihov nam daje vpogled v zlatarsko delavnico, ki je dobro založena z model, saj se noben ornamentalni motiv, ki je izdelan v tehniki tolčenja, ne ponovi.

¹⁴ Augsburg Barock, katalog razstave, 15. junij — 13. okt. 1968. Augsburg, str. 344, z navedbo ostale literature: A. Schröder: Augsburger Goldschmiede. Markendeutung und Würdungen, Archiv für die Geschichte des Hochstifts Augsburg, VI. Band, Dillingen 1929, str. 541.

Monštranca — Jarenlna, ž. c. sv. Marije

Stirillstna ovalna vzbokla noga s stopničastim robom, tolčenimi operotničenimi angelskimi glavicami in šopi sadja; stožčasto, z listi pokrito steblo, obročast vmesni člen iz listov, ulit hruškast nodus s tremi gladeimi ovali, ki jih obdajajo listi, ulit profiliran vmesni člen, prehod v nastavek prekrit s štirimi velikimi listi (izrezanimi). Dvojni tolčen okvir okrog zastekljene srčaste posode z lunulo; zunanji okvir iz koni-

Jarenlna, monštranca s konca 17. ali začetka 18. stoletja, delo augsburškega zlatarja F. I. S.

častih in plamenastih žarkov s križem na vrhu (tolčen in pozlačen), pred njim srebrni okvir iz akantovega listja z ulitima reliefoma Marije, Jožefa in Boga Očeta z golobom na vrhu. Na srčastem okviru pritrjeni stekleni kamni, listje izhaja izzu angelske glavičice, ki je enaka tistim na nogi, reliefa Matere božje in sv. Jožefa na straneh sta ploskovita, s figurama v togi drži. Material in tehnika: pozlačeno srebro, srebro, tolčeno, ulito, stekleni kamni, v — 59 cm, noga 21 × 16,5 cm.

Zlg javnega pregleda: Augsburg, oprostilna značka (Befrelungsstempel) za starej-

še srebrne predmete iz let 1809—10 R. Na zadnji strani je tudi na dveh mestih vrezana drobna valovita vrezana črta, tako imenovani »Ziselierstich«, ki nam pove, da je bila

kakovost zlitine praktično pregledana. Značka uradnega pregleda je še najbolj podobna tistim iz let 1698—1705¹⁵.

Mojstrov znak: FIS.

Monštranca je delo neznanega mojstra F. I. S. iz Augsburga in jo moremo datirati v konec 17. ali začetek 18. stoletja. V župnijski kroniki je ohranjeno izročilo, da je bila kupljena za 390 goldinarjev.

Dela graških zlatarjev

Kelih — Lovrenc na Pohorju, ž. c. sv. Lovrenca

Okrogla vzbokla noga s privihanim gladkim robom je pokrita z volutami, iz katerih izhajajo trije festoni. V tako nastalih lokih so tri izredno plastične angelske glave z drobnimi perutnicami. Na gladko steblo je zgoraj nasajen prstanast obroček,

Lovrenc na Pohorju, kelih iz zadnje četrtine 17. stoletja, delo J. F. Siromajerja iz Gradača.

pokrit z drobnimi volutami. Hruškast nodus poživljajo akant, tri angelske glave in sadni obeski. Profiliran vmesni člen veže nodus s kupo, ki jo do dveh tretjin obdaja predrti izdelan srebrni košek. Bogat akant, sadni obeski in angelske glave nastopajo kot ornamentalni motivi. Na spodnji strani noge je pritrjena plošča z vgraviranim grbom šentpavelskega samostana z napisom: A AS: P: FF.

Material in tehnika: pozlačeno srebro, srebro, tolčeno, cizelirano, predrti izdelan srebrni košek, v — 24,8 cm, premer noge 17 cm, premer kupe 9,5 cm.

¹⁵ Rosenberg: o. c., I., Frankfurt/Main, 1922, str. 31., št. 204—207.

Žig javnega pregleda: Gradec — panter v ovalu je oznaka za trinajstletno srebro od leta 1678—1718, ko se pojavijo žigi s tekočo letnico in oznako za kakovost zlitine 13 (lotov), nova graška repunca ali Taxstempel za srednje velika srebrna dela za čas od 1810—24.

Mojstrov znak: IS, Johann Friedrich Strohmayer.

Kelih — Brezno ob Dravi, ž. c. M. B.

V zunanjem obrisu 6-listna stopničasto dvignjena vzbokla noga s stožčastim stebrom je pokrita s tolčeno ornamentiko drobnih akantovih listov, v katero so vstavljeni 3 ovalni medaljoni z monogrami IOS, IHS, MAR. Medaljoni so obrobljeni z vencem in se na nodusu ponovijo. Kupo obdaja predrti izveden srebrn košek akantovih vitic in šopkov vrtnic.

Material in tehnika: pozlačeno srebro, srebro, tolčeno, cizelirano, ulit nodus, predrti izdelan košek, v — 21,5 cm, premer noge 14 cm, premer kupe 8,2 cm.

Žig javnega pregleda: Gradec — panter v ovalu, graška repunca za starejša srednje velika srebrna dela iz let 1806—07 CH, nova graška repunca ali Taxstempel za srednje velika srebrna dela za čas od 1810—24.

Mojstrov znak: IS Johann Strohmayer.

Značka keliha iz Lovrenca na Pohorju pripada graškemu mojstru Johannu Strohmayeru in je bila v taki obliki dokumentirana za leto 1694, značka keliha v Breznu ob Dravi je monogram istega mojstra, le da so z njo signirana mlajša Strohmayerova dela, nastala okoli leta 1701 (Joosov seznam mojstrskih značk štajerskih zlatarjev, o. c.).

J. F. Strohmayer je bil imenovan za deželnega srebrarja v Gradcu in je vodil zlatarski ceh v letih 1694 do 1697 in 1706 do 1709. Leta 1696 je moral plačati 1 fl in 30 kron kazni, ker ni bil pri maši na praznik patrona zlatarske obrti sv. Eligija. Umrl je 22. januarja 1714 in je pokopan pri Sv. Andreju v Gradcu¹⁶. Ohranjenih je nekaj njegovih del. Strohmayera odlikuje jasna zasnova, osnovne oblike predmeta so dosledno izpeljane, izredno plastična in z velikim obrtnim znanjem izvedena ornamentika, ki uporablja kot glavne motive akant, angelske glavice, sadne obeske in velike cvetove na način oziroma v stilu, ki je bil priljubljen ob koncu 17. stoletja. V ta čas moremo datirati tudi lovrenški keliha. Obravnavanje ornamentike, kot ga srečujemo pri Strohmayeru, spominja na augsburška dela tega časa, pri katerih so zlatarji v Gradcu črpali pobude za svoja dela.

Ornamentika, kot smo že omenili, najhitreje reagira na spremembe stila. Tako učinkuje kelihi iz Brezna v primerjavi z lovrenškimi bolj decentno. Izrazita visoko plastična reliefnost se je umaknila enakomerneje razporedeni ornamentiki drobnih akantovih vitic z ostro narezanimi listi, v katero so vpleteni cvetovi vrtnic. Kelih v Breznu je nastal v prvem desetletju 18. stoletja, v letih med 1701 (datirana mojstrova značka v taki obliki) in letom mojstrove smrti 1714.

Donator keliha v Lovrencu na Pohorju je bil opat šentpavelskega samostana Albert I. Reichart, ki je vodil samostan v letih 1677—1727. Napis na vstavljeni plošči na notranji strani keliha se torej glasi: Albert Abbas S. Pauli Fieri Fundavit. Opat Albert I. je bil znan kot zelo izobražen, discipliniran in za pospeševanje znanosti vnet

¹⁶ Joos: o. c., str. 60—62, Wolfbauer: o. c., str. 222.

človek, ki je veliko pomagal Mariboru v času, ko je na slovenskem Štajerskem pustila kuga (leta 1680)¹⁷. Med prizadetimi kraji je bil tudi Lovrenc na Pohorju, ki je spadal k Šentpavelski posesti. Tudi ta kelih izpričuje Reichartov okus in smisel za umetnost, saj lahko Strohmayra štejemo poleg Paula Khrebsa za najboljšega zlatarja v Gradcu na prehodu iz 17. v 18. stoletje.

Monštranca — Lovrenc na Pohorju, ž. c. sv. Lovrenca

Ovatna vzbokla noga z nakazanim štiristisnim stopničasto profiliranim robom je pokrita s trakastim prepletom volutasto se končujočih jermenov, med njimi košarice s cvetovi vrtnic, simetrične polne škotjke, zavesasta draperija in z mrežo izpolnjeni kartuši. Kratko stožčasto steblo ima profiliran obroč. Tristran nodus z drobno zviti volutami. Profiliran vmesni člen. Trojni okvir okrog posode z lunulo: zunanji krog

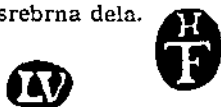
Lovrenc na Pohorju, monštranca iz l. 1732, delo
L. Vogtnerja iz Gradca.

narezanih žarkov, pred njim preplet trakastih votut, iz katerih izhajajo drobne vitice, na stranih dva angela z orodji Kristusovega trpljenja (levi drži lestev in palco z golbo, desni ima v rokah klešče in sramotilni steber), spodaj sedeča Marija z žezlom, zgoraj Bog Oče z golobom in dva razgibana putta pod baldahinom z zavesasto draperijo. Na vrhu križ z velikim barvastim kamnom. Štirje podobni kamni so vdeleni med volute. Okrog zastekljene posode z lunulo je štiristisni okvir, posut s kamni in okrašen z drobnimi narezanimi žarki.

Material in tehnika: pozlačeno srebro, srebro, to čeno, cizelirano, ulit nodus, v — 58 cm, noga 20 x 14,5 cm.

¹⁷ B. Schroll: Das Benedictiner Stift St. Paul, Carinthia LXVI, Klagenfurt 1876, str. 184.

Zig uradnega pregleda: Gradec 1732, graška repunca za starejša srednje velika srebrna dela iz let 1806—07 CH, nova graška repunca ali Taxstempel za čas od 1810—24 za srednje velika srebrna dela.

Mojstrov znak: L V — Leopold Vogtner.

Vse značke so po trikrat udarjene na različnih delih monštrance: na nogi, na zadnji strani žarkov in na okviru vrate.

Leopold Vogtner se je kot pomočnik 4 leta izpopolnjeval pri J. F. Strohmayeru in je leta 1709 dobil nalogo, da za mojstrski izpit napravi tolčen kelih, prstan s kamnom in pečat s štirinožno živaljo. Ti trije predmeti so bili običajno preizkusno delo za vse, ki so hoteli opraviti mojstrski izpit. Kmalu nato so ga sprejeli v ceh graških zlatarjev, kjer je bil od 1716—25 namestnik, nato pa do 1732 predstojnik združenja. Pri meščanski gardi si je pridobil čin narednika in je bil izbran leta 1728 z zlatarjem Jožefom Verzijem med tiste, ki so ob dedni poklonitvi cesarju nosili jedi na mizo pri svečani pogostitvi. O njegovem osebnem življenju vemo le to, da je bil štirikrat poročen in da ni imel lastne hiše. Umrli je leta 1743.

Vogtnerjevih del se je ohranilo razmeroma mnogo (po Joosu 23 kosov). Na graški razstavi leta 1961¹⁸ je bil zastopan z 8 deli, od katerih je 7 predmetov cerkvenega značaja, le meč sodnika iz Lipnice iz leta 1720 nam dokazuje, da je delal tudi za posvetna naročila. Omenjeno posodje je raztreseno v Voitsbergu, St. Lambrechtu, Predingu, St. Georgnu pri Wildonu, Aflenzu in Stubenbergu¹⁹.

Opraviti imamo z zlatarjem, ki si je s svojim delom pridobil sloves in postal vodilni graški mojster v prvi polovici 18. stoletja. Njegovi monštranci v Lovrencu na Pohorju in v Spodnji Kungoti pri Mariboru sta v krajih, ki sta bili v posesti velikih samostanov — Kungota v posesti admontskega, Lovrenc pa šentpavelskega samostana. Verjetno so za cerkveno opremo skrbeli opatje omenjenih samostanov in so očitno naročali posodje pri takrat najuglednejših graških mojstrih. Za primerjavo z našima monštrancama nam služi monštranca iz leta 1729, ki je bila razstavljena na razstavi v Gradcu leta 1961 pod številko kataloga 185.

Pri nadrobnejšem ogledovanju se namreč izkaže, da je nodus lovrenške monštrance izdelan po istem kalupu kot nodus avstrijske monštrance, da imajo reliefi obeh angelov z arma Christi in Marije isti model in da izhajajo malenkostni razločki le iz končne obdelave. Obenem pa je na prvi pogled razvidno, da uporablja Vogtner v 20. in 30. letih prevladujočo ornamentiko trakovja in drobnih zvltih volut, iz katerih še pogajajo tanke akantove vitice kot ostanek nekdanjega širokolistnega masivnega akanta, ki je prevladoval ob koncu 17. in začetku 18. stoletja. V volutasto zvito in prepletano trakovje pa se vrivajo košarice s cvetovi vrtnic, školjke, lambrekini in zavesasti obeski (draperije), ki izpodrivajo od druge polovice 17. stoletja naprej tako priljubljene angelske glavice.

Razumljivo je, da so si zlatarji kakor tudi drugi obrtniki pomagali pri svojem delu s predlogami in z modeli, katerih število si je vsak mojster z leti povečal, in da so dobro preizkušene in uspele vzorce in kalupe spretno uporabljali in prilagodili vsakokratni zahtevi naročnika. Ob tem dejstvu se zdi tudi razumljivo, da je bilo delo mojstrov, ki so živeli oddaljeni od vplivnih središč in niso tako hitro sprejeli novih pridobitev, vezano na tradicionalne ustaljene forme, kar je povzročilo da so se zahtevnejši naročniki odvrčali od njih in pošiljali svoja naročila v Gradec, na Dunaj ali v Augsburg, pač v mesta, kjer je zlatarska obrt najbolj cvetela. Vidimo, da je tudi tako ugleden zlatar, kot je bil Vogtner, uporabljal obrtniške pripomočke, da pa je znal vsakemu izdelku na spreten način in z velikim obrtnim znanjem vtisniti pečat enkratnosti.

¹⁸ Goldschmiedekunst, Sakrale und profane Kunstwerke aus der Steiermark, katalog razstave 1961, Kunstgewerbemuseum am Landesmuseum Joanneum, Graz.

¹⁹ Podatki o L. Vogtnerju so vzeti iz omenjenih del Joosa, str. 173, in Wolfbauerja, str. 223.

Monštranca — Sp. Kungota, ž. c. sv. Kungote

Stirilistna noga s stopničasto profiliranim robom je pokrita s kartušami iz trakastih volut, v njih cvetovi. Hruškast nodus je enako okrašen, prehod v nastavek prekriva srebrn akantov list. Nastavek sestavljajo okvir narezanih pozlačenih žarkov s križem na vrhu (novejši dodatek), pred njim srebrna akantova vitica, v katero so

Sp. Kungota, monštranca iz 2. desetletja 18. stoletja, delo L. Vogtnerja iz Gradea.

Vpleteni stekleni kamni in dva angela s simboli Kristusovega trpljenja na straneh ter Bog Oče na vrhu, pod srčasto oblikovano zastekljeno posodo z lunulo pa dve angelski glavici.

Material in tehnika: pozlačeno srebro, srebro, tolčeno, cizelirano, prešano, uliti deli, v — 56 cm, noga 19,5 × 14,5 cm.

Zig javnega pregleda: Gradec (panter v ovalu), graška repunca za starejša srednje velika srebrna dela iz let 1806—07 CH, oprostilna značka (Befreiungsstempel) za manjše srebrne predmete iz let 1809—10 R.

IV

Mojstrov znak: L V — Leopold Vogtner.

Mojstrova in graška značka sta po trikrat udarjeni na različnih mestih.

Graška značka javnega pregleda s panterjem v ovalu se je uporabljala do leta 1718. Takrat so začeli predmete zaznamovati z žigom, ki je imel poleg panterja še te-

kočo letnico in oznako za kakovost zlitine 13 lotov. Tudi ornamentalni motivi na monštranci časovno sovpadajo, tako da lahko to delo, ki sicer po kvaliteti zaostaja za lovrenško monštranco, postavimo v 2. desetletje 18. stoletja.

Monštranca — Ruše, ž. c. sv. Marije

Ovalno vzboklo nogo z oblikovno razgibanim stopničastim robom iz pozlačenega bakra ali močno z bakrom mešane medenine poživljajo ovalni srebrni medaljoni štirih evangelistov, obdani s trakasto prepletenimi akantovimi viticami, z volutami in palmetastimi listi. Polja ločijo med seboj izstopajoči pasovi, prekriti z volutami. Kratko steblo obdaja srebrn, izstopajoč in ornamentalno okrašen prstan. Ulit bakren ali medeninast pozlačen nodus v obliki vaze delijo volute v tri polja, v katerih sta po dve

Ruše, monštranca iz leta 1732, delo M. Pernhaupta iz Gradca.

operutničeni angelski glavici. Ulit profiliran vmesni člen povezuje nodus z nastavkom. Nastavek sestavljajo običajni zunanji okvir narezanih pozlačenih žarkov, pred njim srebrno trakasto akantovo vitičje z adorantom na straneh, z ruško Materjo božjo in z dvema puttoma spodaj ter z Bogom Očetom, golobom in putti pod baldahinom z zavesasto draperijo in križem na vrhu. Okrog zastekljene srčaste posode z lunulo je okvir iz drobnih žarkov, ki so posuti s steklenimi kamni. Pisani kamni so tudi sicer raztreseni po srebrnem okviru nastavka.

Material in tehnika: pozlačen baker ali močno z bakrom mešana medenina, pozlačeno srebro, srebro, tolčeno, cizelirano. Nodus, vmesni členi in nastavek z reliefi vlitl, v — 71 cm, noga 29 × 23 cm, širina žarkov 34 cm.

Zig javnega pregleda: Gradee 1732 (večkrat vtisnjen na nastavku), graška srebrna repunca za starejša srednje velika dela iz let 1806—07 CH (na nastavku in nogi, čeprav noga ni iz srebra, zato tu tudi ni mojstrove in uradne značke).

Mojstrov znak: M P H (vtisnjen večkrat na nastavku).

Značka pripada graškemu mojstru Mathiasu Pernhauptu (Bernhauptu), ki je postal leta 1728 član graškega ceha zlatarjev in je umrl leta 1755. Ruška monštranca je gotovo Pernhauptovo delo in ima mnoge sorodne poteze z monštranco iz leta 1729 iz Köflacha, ki je bila razstavljena na graški razstavi pod številko kataloga 209 (glej nodus in nastavek), pa tudi s kelihom iz leta 1732, št. kat. 206²⁰.

Kelih — Ptuj, proštjska cerkev sv. Jurija

Okrogla vzbokla noga z oblikovno razgibanim stopničastim robom, pokrita z rokokojko ornamentiko nepravilno razporejenih volut in škotlj, med katere so vpleteni simboli Kristusovega trpljenja, kratko steblo, nodus v obliki vaze, tristran, z volutami na oglih in s stiliziranimi evetovi v poljih. Poln srebrn košek obdaja kupo do dveh tretjin, na njem se pojavlja enaka ornamentika kot na nogi.

Material in tehnika: pozlačeno srebro, srebro, tolčeno, eizelirano, v — 27,5 cm, premer noge 18 cm, premer kupe 9,5 cm.

Ptuj, proštjska cerkev, kelih iz l. 1751, delo F. Pfäffingerja iz Gradea.

²⁰ Joos: o. c., str. 187—188, Wolfbauer: o. e. str. 206.

Zig uradnega pregleda: Gradec 175?, graška repunca za starejša srednje velika srebrna dela iz let 1806—07 CH.

Mojstrov znak: FP — Frane Pfäffinger.

V Wolfbauerjevem seznamu in v Joosovem delu²¹ o štajerski zlatarski obrti najdemo o Pfäffingerju tele podatke: Franc Pfäffinger, srebrar v Gradcu, je bil sin Vida Pfäffingerja, meščana in kiparja iz Salzburga. Leta 1720 je zaprosil za pravico srebrarja v Gradcu. Pri Leopoldu Vogtnerju se je učil obrti eno leto in je bil 1721 sprejet v ceh, potem ko je plačal odškodnino za preostali čas dveh let, ki mu je bil oproščen za izpolnitev cehovskih učnih obveznosti na podlagi plačila 80 fl. V letih 1731—37 je bil namestnik, od 1732 do 42 in od 1755 do 1758 pa predstojnik ceha. V dvornih aktih komore je bil imenovan leta 1746 za dvornega zlatarja. Delal je v Gradcu do svoje smrti leta 1763.

Franc Pfäffinger sodi tako po svojih sposobnostih in dosežkih kakor tudi po velikosti svoje delavnice med najpomembnejše graške zlatarje, ki so delali v prvi polovici in sredi 18. stoletja. Med njegova najvažnejša ohranjena dela sodijo monštranca in kelih graške stolnice iz let 1750 in 1732, kelih iz samostana v Seekau iz leta 1732, dva kelih iz Waizberga pri Waizu iz istega časa in garnitura dveh mašnih vrčkov in tase iz opatije St. Lambrecht iz leta 1754.

Pfäffingerjevo delo v Ptujju je tudi arhivsko dokumentirano. V proštiji kroniki²² beremo, da je graški zlatar Pfäffinger izdelal v letih 1751—53 za ptujsko cerkev velik pontifikalni kelih s pateno, tolčen in pozlačen, dva velika čolnička z žlicama, par svinčenih čolničkov, ciborij in srebrn kelih s pateno, pozlačen, težak 33,2 lota.

Edino ohranjeno Pfäffingerjevo delo v Ptujju je kelih, ki ga kot zadnjega iz leta 1751 omenja kronika. Po stilu sodi v obdobje že izoblikovanega rokoka in je v svoji obliki in rabi ornamentalnih motivov zelo čist. Nabavljen je bil iz zapuščine Mihaela Kemacherja, ki je upravljal župnijo sv. Osvalda in Golobov beneficiat.

Kelih — Hoče, ž. c. sv. Jurija

Okrogla vzbokla noga z oblikovno razgibanim, stopničasto profiliranim robom, oblikuje na zgornji ploskvi z volutami, rokajo, evetovi, grozdi in klasjem razgibana polja in tri izbočene pasove, nodus v obliki vaze, tristran, široko kupo obdaja do dveh tretjin polni košek, ki je enako ornamentiran kot noga.

Material in tehnika: pozlačeno srebro, tolčeno, eizelirano, v — 26,3 cm, premer noge 18,2 cm, premer kupe 11 cm.

Zig javnega pregleda: Gradec (viden do polovice), oprostilna značka (Befreiungs-

stempel) za manjše srebrne predmete iz let 1809—10 R, zbrisana graška repunca za starejša srednje velika srebrna dela iz let 1806—07 CH.

Mojstrov znak: AR — verjetno Anton Römer.

Primerjava z avstrijskim gradivom, ki mi ga je ljubeznivo posredovala dr. Inge Woisetschlager, je pripeljala do ugotovitve, da je mogoče kelih iz Hoč z veliko ver-

²¹ Joos: o. c., str. 181, Wolfbauer: o. c., str. 207.

²² Collectanea de origine: ..., str. 90/91: Anno 1751: wurde auhero zur Kùrchen in Gewicht 35 Loth gross Pontifical Kùlich sambt Paten durchauss gutt vergolt und getriebener Arweith von dem gràzerischen Goldschmidt Pfäffinger gearbeitet und durch beytung etweiller gutthaier beygeschaft. Item ein paar grosse silberne apfel Kùndi sambt Löffel 10 lothy in gewicht 33 Loth, wie dan auh ein paar bleine apfer Kùndi sambt Bößel (?) 8 löthly in gewicht 32 Loth von abgedachten goldschmidt verfertigt und aus freygebilgkheit einiger andähtliger Personen geschenket; str. 148. Anno 1751: dem Verlass des R. D. Michaelis Kemacher gewesten Pfarrs Vicarly S. Oswald und Goldbischen Beneficiaten wurde ein silberner Kùlich sambt Paten durchauss vergolt 8 Lothy in gewicht 33,2 Loth von dem Gràzerischen Goldschmidt Pfäffinger gearweithet

jetnostjo pripisati omenjenemu zlatarju. Našemu kelihu sta stilistično zelo blizu dva keliha iz let 1777 in 1778, ki sta bila razstavljena na graški razstavi zlatarske umetnosti leta 1961 pod št. kat. 258 in 261. Starejša Römerjeva dela so v ornamentu še čisto rokokojška, se pravi, da so po zasnovi bolj svobodna, mlajša dela pa učinkujejo strožje in uporabljajo ornamentiko t. im. copf stila.

Hoče, kelih iz 70. let 18. stoletja, verjetno delo A. Römerja iz Gradea.

V Wolfbauerjevem Meisterverzeichniss der steirischen Goldschmiede najdemo o Römerju naslednje podatke:

A. Römer, srebrar, sin organista A. R. pri Sv. Stefanu na Dunaju. L. 1742 se v Gradeu poroči in se leta 1748 omenja med graškimi meščani, ki nimajo svojih hiš. Leta 1750 ga najdemo na seznamu šušmarjev. 6. junija 1751 predloži mojstrsko delo in je nato sprejet v zlatarski ceh. Od leta 1762—77 je celo predstojnik ceha. Po letu 1777 opusti to dolžnost in umre leta 1786, star 69 let. Njegov podpis je ohranjen v letnih računih zlatarskega ceha. Ohranjenih je več njegovih cerkvenih del v Gradeu, v reišnem samostanu, v Vorau in v Pöllaubergu. J. Joos je objavil tri variante Römerjevega mojstrskega znaka od 40. let 18. stoletja do 1775. Med seboj se razlikujejo samo po okvirni obliki, ki je enkrat ovalna, drugič srčasta in tretjič sestavljena iz dveh tričetrtinskih krogov, ki obdajata črki njegovega imena. Značka na kelihu iz Hoče se razlikuje od omenjenih le v tem, da je srčasta oblika okvira spodaj polkrožno zaobljena, kar pa je morda posledica neenakomernega pritiska pri žigosanju ali pa je odrgnjena od uporabe.

Mislím, da moremo kelih v Hočah postaviti v bližino datiranih avstrijskih del, v čas med 1775—80. Omeniti je še treba, da je bil kelih osebna last mariborskega škofa Andreja Karlina, zato o njem ni bilo mogoče najti arhivskih podatkov.

und auhero verschafft; str. 149, Anno 1753: wurde von der graffin Carolina voninzählm (?) elborlum von dem gräzerisehen goldschmilt Pfäfinger...?

Ciborij — Maribor, stolnica

Okrogla vzbokla noga z oblikovno razgibanim profiliranim robom, deljena s tremi pasovi, ki so izpolnjeni z dvema S volutama in rokokojsko školjko z vrtnico, v poljih bogate rokokojske kartuše s cvetovi. Steblo pokrito z navzdol obrnjenimi ploskimi listi, nodus tristran, razgiban, v obliki vaze, z volutami na oglih, med njimi trije grozdi. Siroko kupo skodelaste oblike obdajajo skoraj do vrha bogati reliefni plamenasti ro-

Maribor, stolnica, okoli l. 1764, delo graškega zlatarja A. I.

kokojski ornamenti, C volute in kartuše z vrtnicami. Dekor na kupi združuje ornamentalne motive, ki se pojavljajo na nogi. Pokrov z valovitim robom, ki se prilaga obodu kupa, se kupolasto dviga proti vrhu, kjer se končuje v nepravilnem križu. Trije pasovi s stiliziranim motivom palmet se stekajo v nastavek s križem, polja izpolnjuje rokaja na mrežastem dnu.

Material in tehnika: pozlačeno srebro, tolčeno, cizelirano, gravirano, nodus ulit, v — 27 cm, premer noge 18 cm, premer kupa 14,6 cm, v pokrova 8,3 cm.

Zig uradnega pregleda: Gradec 1767, graška repunca za starejša srednje velika srebrna dela iz let 1806—07 CH, nova graška repunca za srednje velika srebrna dela ali Taxstempel iz let 1810—24.

Mojstrov znak: A I.

Kadilnica — Maribor, stolnica

Trup v obliki široke vaze, zvonast polirov z verižico na poteg, zvonasta kapa z gladkim držajem. Na trupu nastopajo bo. okr.: asimetrično oblikovane rokokojske volute s školjkami in listi, na pokrovi predrti izvedena mreža, volute in školj-

Maribor, stolnica, kadičnica
okoli 1764, delo graškega zlatarja
A. I.

ke. Na kapi se pojavljajo enaki ornamentalni motivi kot na trupu. Trup ima na treh straneh izstopajoče pasove s pritrjenim obročem za verižico.

Material in tehnika: srebro, tolčeno, cizelirano, predrtó izdelano, v — 29,5 cm, premer noge 13,2 cm, premer trupa 18 cm, v kape 10 cm.

Zig uradnega pregleda: Gradee (zabrisana), zabrisana graška repunea za starejša manjša srebrna dela iz let 1806—07 H.

Mojstrov znak: A I.

Čolniček — Maribor, stolnica

Ovalna vzbokla noga z oblikovno razgibanim dvignjenim robom, pokrita s C volutami in rokajo. Kratko steblo, nodus v obliki vaze s po dvema nasprotnima si S volutama in rokajo, prehod v ladjeo prekrit z razpotegnjenim narezanim štirilistom. Razmeroma široka in globoka poševno nasajena oziroma pritrjena ladjica je razde-

Maribor stolnica, čolniček,
l. 1764, delo graškega zlatarja
A. I.

ljena s pasovi, ki so pojmovani kot rebra školjke, in spominja na ogrodje čolna, med njimi rokaja, na šilastem zaključku rože, na okroglem pa kartuša z vrtnicami. Dvo-delen, v sredini profiliran pokrov krasi na vsaki polovici rokokojska karluša s cvetovi. Material in tehnika: srebro, tolčeno, eizelirano, v — 15,5 em, noga 11 × 8,5 em, dol-žina ladje 18,3 em.

Zig uradnega pregleda: Gradee 1764, graška repunea za starejša srednje velika srebrna dela iz let 1806—07 CH.

Mojstrov znak: A I.

Vsi trije predmeti — ciborij, kadilnica in čolniček sestavljajo garnituro, katere avtor je graški mojster, ki ga za zdaj poznamo samo po njegovem monogramu A. I. Posode so bržkone nastale okrog leta 1764. Naročanje cerkvenega posodja v obliki garnitur se lepo veže z že znano ugotovitvijo o baroku kot celostnem, vse panoge li-kovne umetnosti obsegajočem stilu, kjer sodeluje umetna obrt v reprezentativnih nastopih dvora in cerkve v skupnem zvenu vseh umetnostnih strok. Kot na odru po-teka v cerkvi igra liturgije po določenih pravilih. V garniturah izdelana, z zlom in srebrom pretkana oblačila in bleščeče posodje sodelujejo pri končnem vtisu, ki ga še slopnjuje učinek menjajoče se luči na svetleči kovini. Učinek svetlobe je odločal tudi pri načrtih in izvedbi zlatarskih del. Mehkoba zunanje površine, tekoči prehod in opuščanje izdelave nadrobno, vse to je značilno za rokokojsko dobo, nastalo pa ni

Duh na Ostrem vrhu, kelih iz leta 1768, delo J. Petunfilla iz Gradca.

slučajno, ampak je bilo preračunano na končni izraz, ki je bil podrejen luminističnim učinkom. Rokokojski ornament je povsem prekril osnovno formo posode in ustvaril slikovite prehode svetlobe in sence.

Kellh — Duh na Ostrem vrhu, ž. e. sv. Duha

Okrogla noga z oblikovno razgibanim robom, enkrat stopnjevana, z gladko zgornjo ploskvijo in stožčastim stebлом, ulit balustrast poligonalni nodus, gladka kupa z rahlo usločnim ustjem.

Material in tehnika: pozlačeno srebro, tolčeno, nodus ulit, v — 22,2 cm, premer noge 13,5 cm, premer kupe 8 cm.

Zig javnega pregleda: Gradec 1768, graška repunca za starejša manjša srebrna dela iz let 1806—07 H, oprostilna značka ali Befreiungsstempel za manjše srebrne predmete iz let 1809—10 R.

Mojstrov znak: IP — Johann Petunfill.

Po obliki ustreza mojstrov žlg znački graškega srebrarja Johanna Petunfilla iz leta 1778, objavljeni pri Joosu²³. Žal ne moremo tega keliha primerjati z drugimi Petunfillovimi cerkvenimi deli, ker jih tudi v Joanneumu doslej še ne poznajo.

O Petunfillu vemo, da je bil sin izdelovalca perik in je bil 26. oktobra 1760 včlanjen v zlatarski ceh. V letih 1783 do 93 so pri njem končali učno dobo njegovi sinovi, zadnjič je v cehovskih spisih omenjen leta 1797²⁴. Pred seboj imamo torej njegovo zgodnejše delo, ki je zasnovano dokaj preprosto in brez okrasja.

NEKAJ DEL GRAŠKIH IN AUGSBURSKIH ZLATARJEV NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM

Povzetek

V naši kulturni zgodovini zlatarstvo doslej ni bilo deležno posebne pozornosti. Članek obravnava torej še malo obdelano področje iz zgodovine umetne obrti. V uvodu želi nakazati problematiko obravnavane teme.

Pri popisu do zdaj evidentiranih zlatarskih izdelkov se je pokazalo, da je večina predmetov brez oznake. Ugotoviti je bilo mogoče, da so iz tujine uvožena dela večinoma signirana, pri anonimnih, neoznačenih delih pa lahko dostikrat sklepamo, da so to dela neznanih domačih zlatarjev. Do zdaj poznamo le malo signiranih zlatarskih izdelkov iz slovenske Štajerske. Znamo o dela mariborskih zlatarjev J. Reimanna in J. A. Zeekla za zagrebško katedralo, dela zlatarja A. Fritza iz Radgone za cerkvi v Radgoni in Mariji Bistrici na Hrvaškem, za cerkev sv. Nikolaja v Varaždinu in za stolnico v Zagrebu, delo zlatarja F. Schüllerja iz Ptuja, in nekaj del zlatarjev iz 19. stol. To na prvi pogled reвно sliko zlatarske obrti pri nas dopolnjujejo arhivski podatki. V času od 14. do konca 19. stol. poznamo 136 mojstrov, ki so delali v Mariboru, Ptuju, Celju, Radgoni in v Konjicah. To število se bo s sistematičnim arhivskim delom gotovo še povečalo.

Zlatarji na slov. Štajerskem so bili vključeni v graško obrtno bratovščino, ki je z dunajskimi mojstri predstavljala za našo deželo tisto središče, kjer so naročali ambicioznejši naročniki in kjer so naši zlatarji dobivali spodbude za svoja dela. Najstarejši pri nas ohranjeni predmeti pripadajo času gotike. V 2. pol. 17. stol. raste število ohranjenih del. Po kvaliteti se odlikujejo augsburška dela, ki jih v 1. pol. 18. stol. zamenjajo graška in dunajska dela. Čas rokokoja je zadnje cvetoče obdobje na tem področju. S koncem 18. stol. so bile cerkvene zakladnice zaradi vojn in prisilnih oddaj razredčene. Nadomestna dela, ki so bila dostikrat na hitro roko izdelana v zlatarskih in pasarskih delavnicah v 1. pol. 19. stol., zaostajajo v izvedbi za onimi iz 18. stol. Sredi 19. stol. zapade tudi zlatarska obrt historizmu, ki prevladuje do zač. 20. stol. Sele arhitekt Plečnik je v svojih številnih načrtih spodbudil staro obrt k novemu življenju in je dosti pripomogel k sedanji smeri.

Poudariti je treba, da so se iz razumljivih vzrokov ohranila skoraj izključno le zlatarska dela sakralnega značaja.

Razumljivo je, da dajejo tuja zlatarska dela boljšo podlago pri raziskovanju kot domača, saj že njihova kvaliteta vabi k obravnavi. To je tudi vzrok, da sem iz velikega števila zbranega gradiva izbrala prav take predmete, ki jih združuje isti izvor in jih je bilo mogoče krajevno in časovno točneje opredeliti.

²³ Joos: o. c., str. 202.

²⁴ Wolfbauer: o. c., str. 206.

Vse značke razen značke graškega mojstra Johanna Strohmayera in tlm. Taxstempel, ki so risane v velikosti 3:1, so posnete v velikosti 2:1. Risala M. Golija.

Natančeneje je obdelanih 5 predmetov augsburških zlatarjev: monštranea iz Malečnika, verjetno delo L. Schnelderja, kelih neznanega augsburškega zlatarja iz Slivnice, kelih iz minoritskega samostana v Ptuj u kelih iz ž. e. v Crni na Koroškem, delo Mihaela Maira in monštranea augsburškega mojstra z monogramom F. I. S. z Jarenine. Vsa omenjena augsburška dela so nastala konec 17. ali v začetku 18. stol. in jih odlikujejo določene skupne poteze pri obravnavi osnovne oblike in pri izbiri okrasnih motivov.

Dela z graško pregledno značko pripadajo vodilnim graškim mojstrom od konca 17. do 3. četrti 18. stol. Zastopani so J. Strohmayr, L. Vogtner, F. Pfäffinger, M. Pernhaupt, A. Römer, mojster A. I. in J. Petunfili.

EINIGE ARBEITEN DER GRAZER UND AUGSBURGER GOLDSCHMIEDE IN DER SLOWENISCHEN STEIERMARK

Zusammenfassung

Dem Goldschmiedehandwerk wurde in unserer Kulturgeschichte bisher keine grössere Aufmerksamkeit gewidmet. Der Artikel behandelt daher ein noch wenig bearbeitetes Gebiet aus der Geschichte unseres Kunstgewerbes. In der Einleitung versucht er die Problematik des bearbeiteten Themas aufzudecken.

Bei der Beschreibung der bisher evidentierten Goldschmiedearbeiten zeigte es sich, dass die Mehrzahl der Gegenstände ohne irgendwelche Bezeichnung sind. Es liess sich konstatieren, dass die aus dem Ausland eingeführten Arbeiten meistens signiert sind, bei den anonymen, unbezeichneten Arbeiten kann man meistens auf die Ausarbeitung unbekannten, heimischen Goldschmiedes schliessen. Bis jetzt kennt man nur wenige signierte Goldarbeiten aus der slowenischen Steiermark. Bekannt sind die Arbeiten der Mariborer Goldschmiede J. Reimann und J. A. Zeekl für die Zagreber Domkirche, die Arbeiten des Goldschmiedes A. Fritz aus Radgona für die Kirchen in Radgona, Marija Bistrica in Kroatien, für die Kirche des hl. Nikolaus in Varaždin und für die Domkirche in Zagreb, die Arbeit des Goldschmiedes F. Schüller aus Ptuj und einige Arbeiten der Goldschmiede aus dem 18. Jahrhundert. Doch dieses erst so armselig scheinende Bild des Goldschmiedehandwerks bei uns ergänzen die Angaben aus den Archiven. Aus der Zeit vom 14. bis zum Ende des 19. Jahrh. sind uns 136 Meister bekannt, die in Maribor, Ptuj, Celje, Radgona und Konjace arbeiteten. Diese Zahl wird sich bei der systematischen Archivarbeit gewiss noch vermehren.

Die Goldschmiede in der slowenischen Steiermark waren an die Grazer Innung gebunden, die mit den Wienermeistern für unser Land denjenigen Mittelpunkt bildeten, bei dem ambiziosere Auftraggeber bestellten und bei dem sich unsere Goldschmiede Anregungen holten. Die ältesten, bei uns erhaltenen Gegenstände gehören in die Zeit der Gotik. In der 2. Hälfte des 17. Jahrh. wächst die Zahl der erhaltenen Gegenstände. Der Qualität nach sind augsburger Arbeiten vorhersehend, die in der 1. Hälfte des 18. Jahrh. Grazer und Wienerarbeiten ersetzten. Die Epoche des Rokoko stellt die letzte Blütezeit auf diesem Gebiet dar. Zu Ende des 18. Jahrh. wurden die kirchlichen Schatzkammern durch Kriege und erzwungene Abgaben dezimiert. Auch die, oft sehr flüchtig ausgearbeiteten Ersatzteile aus den Goldschmieden und Gürtelwerkstätten in der 1. Hälfte des 19. Jahrh. sind den Ausführungen derjenigen aus dem 18. Jahrh. nicht gleichwertig. In der Mitte des 19. Jahrh. verfällt auch das Goldschmiedegewerbe dem Historizismus, der bis zum Anfang des 20. Jahrh. vorherrscht. Erst Architekt Plečnik erweckte in seinen vielen Plänen das alte Gewerbe zu neuem Leben und trug zu seiner jetzigen Richtung viel bei.

Hier muss betont werden, dass aus verständlichen Gründen fast ausschliesslich Goldarbeiten sakralen Charakters erhalten blieben.

Es scheint verständlich, dass fremde Goldschmiedearbeiten eine bessere Grundlage für ihre Forschung ergeben als wie heimische Arbeiten, da schon ihre Qualität zur Bearbeitung lockt. Dies ist auch Grund, dass ich aus der grossen Zahl des gesammelten Materials gerade solche Gegenstände aussuchte, die durch gleiche Herkunft verbunden sind und die man nach Raum und Zeit leichter bestimmen konnte.

Genauer wurden 5 Gegenstände von augsburger Goldschmieden bearbeitet: die Monstranz aus Malečnik, vielleicht eine Arbeit L. Schnelder, der Kelch eines unbekannten augsburger Goldschmiedes aus Slivnica, der Kelch aus dem Minoritenkloster in Ptuj und ein Kelch aus der Pfarrkirche in Crna na Koroškem, Arbeiten des Michaels Mair und die Monstranz des augsburger Meisters F. I. S. aus Jarenina. Alle erwähnten Augsburgarbeiten entstanden zu Ende des 17. oder am Anfang des 18. Jahrhundert und zeichnen sich durch bestimmte gemeinsame Züge bei der Behandlung der Grundform und ausschmückenden Motiven aus.

Die Arbeiten mit Grazer Besehaueichen gehören führenden Grazer Goldschmieden aus dem Ende des 17. bis zum 3. Viertel des 18. Jahrh. an. Vertreten sind J. Strohmayr, L. Vogtner, F. Pfäffinger, M. Pernhaupt, A. Römer, Meister A. I. und J. Petunfili.

BIRIŠTVO IN BIRIŠKO IZRAZOSLOVJE V SOCIALNI ZGODOVINI SLOVENCEV

DAS SCHERGENTUM UND DIE SCHERGENNOMENKLATUR IN DER
SOZIALGESCHICHTE DER SLOWENEN

I. Birištvo in njega splošna strokovna imena

Pravopisna oblika občnemu imenu organa, ki ga obravnavamo v pričujoči razpravi, je po SP 1950, 94: birič-iča m., ne pa berič-iča m. ali celo brič-iča m. Ustrezno pravilo, da se piše črka r v staroslovenščini s polglasnikom za samoglasnik r, je pisal jezikoslovec Škrabec besedo birič-iča m. z dvema kratkima i, tako da nastane po primeru izgovarjave besed brv-i ž. in krč-krča m. enozložna izgovarjava brč-iča m. Etimologija besede birič še ni dognana¹. Škrabec je imel besedo birič za pristno slovensko besedo in jo je v vrsti besedi, ki so nesporno slovenske, navedel celo na prvem mestu. Tudi Pletersnik bržda ni bil prepričan, da smo si besedo birič izposodili od Italijanov, saj je nemškim terminom, ki jih našteva, pristavil besede: »primeri stsl. birišta, it. birro, der Scherge«². Tudi Mažuranič ni bil mnenja, da je izvor besede birič italijanski³. Navzlic temu se je v naši pravni književnosti uveljavilo Miklošičevo mnenje, da je beseda birič iz italijanščine: il birro, Kelemina pa se je v dokaz, da gre za ta izvor, sklical še na Bernekerjev etimološki slovar⁴. Tudi Metod Dolenc⁵ sodi, da je prišla beseda birič k nam iz italijanščine konec 13. stoletja, ko so na slovenskem ozemlju uvedli predpise o uporabi natezalnic v preiskavah proti heretikom, češ naziv birič je pomenil prvotno sodnega slugo, ki je imel opravka z natezalnico. Toda gotovo je, da je ustanova sodnega sluga vobč, zlasti pa pri Slovencih, mnogo starejša, tako da je verjetno, da so nazivali Slovenci tega organa še davno pred 13. stoletjem z imenom birič.

Ime birič v latinskih listinah 12. in 13. stoletja sicer res nikjer ni zabeleženo, vendar pa je ustanova sodnega sluga obče znana pod imenom **preco (praeco)-onis m.**, se pravi pod nazivom organa, ki je v starem Rimu opravljal službo uradnega sluga pri javnih oblastvih, poleg tega pa bil na voljo zasebnikom za dražbe, pogrebe in svedčane prilike. Podoba je, da je preco, ki ga omenjajo gorl imenovane listine, neposred-

¹ Stanislav Škrabec, Jezikoslovni spisi 1906, 55 st.

² Rajnki dr. Franc Ramovš, ki naj se mu tudi ob tej priliki zahvalim za prijazno objasnio, je menil, da glede besede birič še do danes ni prepričljive etimološke razlage. Stsl. birišta da je bil znan tudi vzhodnim Slovanom in celo v Lübecku pri zahodnih Slovanih, kar je dokaz, da je bila beseda znana vsem Slovanom. Tudi ital. birro da ne ustreza, ker mu manjka sufiks -ič. Povsod da so neke ovire.

³ Piet. I., 27, se je pri tem pozval na Mik. Et., se pravi na Miklošičev Etimologični slovar 1886.

⁴ Vl. Mažuranič, Prinosi za hrvatski pravnopovjesni rječnik 1922 s dodacima 1923 (kratkec Maž. Prin.).

⁵ Jakob Kelemina, Pravne starine v filološki luči (zanaprej kratko Pr. st.), GMS 1933, 74.

⁶ Metod Dolenc, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje 1935, 186 (zanaprej kratko: Dol. Pr. zg.).

ni naslednik nekdanjega rimskega organa tudi na slovenskih tleh. Pribislav birič in njegov sin Kocel sta navedena kot priči kodčila v listini z dne 25. maja 1140⁷. V nadaljnjih listinah s slovenskega ozemlja iz prve polovice 13. stoletja se pojavljajo biriči, imenovani preco, ob dveh določenih prilikah, namreč kot priče pravnih opravil, ki so izpričana z zapisi⁸, ali pa kot sopodpisniki svečanih izjav, s katerimi so razne gosposke izjavljale, da ima v bodoče za koga veljati oprostitev bremen, поблиže naštetih v listini, zlasti še, da naj bo kdo oproščen biriške nadlege⁹. Sporno je vprašanje, ali so v starini biriče jemali iz slojev svobodnih ljudi. V naši književnosti obstoji ta teza, ki da je podprta z dejstvom, da je v treh rokopisih Švabskega zrcala, nastalih okoli leta 1300, označen kot edelink tudi birič svobodnik, vrhu tega se pa trdi na splošno, da so opravljali biriška opravila tako kosezi kot tudi župani¹⁰. Pa najsi je resnična nasprotna teza, da so bili biriči te dobe nesvobodniki, v kasnejšem srednjem veku tudi ministeriali, vendar je gotovo, da je bil birič, scherig, preco še v 14. stoletju ugleden človek, pogosto župan, ki mu je bilo kdaj naloženo tudi to, da dodeljuje revnim kmetom na posodo živino za oranje od premožnih kmetov¹¹. Znamenitost birštva te dobe dokazuje tudi naziv *porkolab-a m.*, der Gerichtsdienner, po Miklošiču *exactor, castellanus*, ki je nastal iz nemškega naziva *der Burggraf*¹², pa pri kajkavskih Hrvatih kasneje dobil pomen krvnik, der Henker, carnifex, o čemer bo še govor prav na koncu naše študije.

Ugled birštva je proti koncu srednjega veka močno pojema, ker so nastopali biriči proti ljudstvu kot izvrševalni organi oblasti in gosposčin in sploh prevzemali nase razna redarska opravila. Primož Trubar našteva v svojem katehizmu iz leta 1575 poleg žlegarjev, hlapcev, županov in valptov tudi »beriče« kot opravnike, ki prisilno izterjujejo »štivro, pravdo, činže, nove cole, aufslöge, tlake«. Naravnost očrnilen pa je bil biriški poklic, odkar so naprtili biričem v mestih in pri deželskih sodiščih krvniška opravila. Posihdob velja birič v očeh ljudstva za rabljevega pomagača¹³.

⁷ Kos Grad. IV, 156. (Fran in Milko Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku: zvezki I do IV so Frana Kosa, zvezek V pa Milka Kosa.) V ieksu listine: Pribislav preco et filius ejus Chazel.

⁸ Kos Grad. V, 44 (Ulricus preco med leti 1202 in 1220), 123 (Johannes preco), 150 (Fridericus preco dne 26. junija 1209), 214 (Robertus preco terre, deželski birič, leta 1213), 215 (Cureipreco et frater eius Seic, leta 1213), 295 (Medved preco, 27. marca 1218). V tem času o italijanski kriminalisti na slovenskih tleh pač še ni bilo ne duha ne sluha.

⁹ Kos Grad. V, 488 (debeli enim esse immuns a peccationibus vel exactionibus precomum, 29. oktobra 1228), 507 (oprostitev nadlegovanja biričev, naslanjevanja uradnikov in pravice lovcev iz leta 1229), 554 (zastavljavec oziroma njegovi biriči in uradniki naj ne smejo razpolagati z »stavljajenmi zemljišči, v letih med 1231 in 1239), 671 (vojvodini Štajerski se prizna oprostitev nadlegovanja in zahlev avstrijskih biričev, iz aprila 1237), 806 (oprostitev biriške nadlege in nadlege lovcev, 26. januarja 1243), 873 (nad podejelnim posestvom naj nimajo nobene oblasni ne vojvodov uradnik, ne birič, niti davkar, iz leta 1245). Semkaj sodi pač tudi regest Kos Grad. V, 200, kjer daruje ogrski kralj Andrej II. bratom od božjega groba neobljudeno zemljo v Prekmurju z izrečno določbo, da ne sme noben izterjevalec zahlevati davkov od njihovih kmetov na trgih ali v lukah (iz leta 1212).

¹⁰ Josip Mal, Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen 1939 (zanaprej kratko: Probleme), 168 in 37.

¹¹ Milko Kos, Urbarji salzbürške nadškofije 1939, 36. Pisatelj izvaja glede biriča tole: »Nljje vsrje sodni organ je bil birič (preco, scherig). Leta 1309 oziroma 1322 se omenja v brežiškem, sevniškem in ptujskem uradu po en birič. Brežiški je 1309 stanoval na štem grad pri Vidmu in bil hkrati župan, v nagrado za službo je od svojih dveh kmetij oproščen dajave. Sevnški je imel 1309 svoj sedež v Pečjem in tudi ni bil od svoje kmetije, »pro iure suo« dožan kaj plačevati; omenja pa se v tej vasi poleg biriča tudi župan. Ptujski je stanoval v Novi vasi pri Plju in ni od svoje kmetije ničesar plačeval (urbar 1309, f. 31, 13, urbar 1322, f. 28). — Kaže se, da 1448 birič v salzbürskem Posavju ni bil več hkrati župan, pa tudi ne eden od kmetov. Njegovi dohodki v sevniškem uradu so bili na leto: od vsakega kmeta po dve piščeti, iz davkov podeželskega urbarja je prejemal po 80 denarjev, iz davkov trga Sevnice pa po 40 denarjev na leto. Birič je tudi moral skrbeti, da so kmetom, ki so bili izlokanj revni, da niso imeli lastne živine za oranje, le-to posodili drugi kmetje. Tak kmet je pa moral za vsako enodnevno oranje dati biriču po enega petelina (urbar 1448, f. 2, 2', 28).«

¹² Plet. II, 160. Pisatelj irči, da je beseda *porkolab* v pomenu sodni sluga v rabi pri ogrskih Slovenih, glede etimološkega izvora iz nem. der Burggraf pa se pozivlje na Mik. et. Kot kajkavsko besedo bereš ta naziv pri Miroslavu Križiču, Balade Petrice Kerempuha 1936, 162.

¹³ Dol. Pr. zg. 415. Rabelj je bil brezčasten poklic. Slovenske ljudske pesmi razglašajo krvne sodnike (Bannrichter) kraško malo za rablje (r. t. 183). Prešernova balada »Prekop« ima dve mesti, iz katerih moreš posneti, na kakšnem glasu so bili biriči. »Ker sem se sam bil vsmrtil, je zdaj prepri za io, al' rabeljom zapadlo, biričem je teio.« Konec pesmi se glasi: »Pokopat k

Organizacija vinskih gorá ni poznala institucije birača, marveč je gorsko skupnost upravljal in izvrševal sklepe gorskih pravn in gorske gospošćine zgolj górník-a m., oziroma góršek-ška m., ki je bil od sogornikov izbran in od gorskega gospoda potrjen. Če gornik ni mogel upornega sogornika prisiliti, da izpolni dolžno storitev, mu je na zahtevo gosposka dala v pomoč grajskega birača bodisi tako, da je birač samostojno opravil izvršbo, bodisi tako, da je bil gorniku ob strani kot asistenco, da bi nastopil, če bi se zavezanec tudi to pot uprl. Nekatere gospošćine na Dolenjskem so se obširno pečale z vinogradstvom in imele za izvršilna opravila v svojih vinskih gorah posebne gorske birače, po nemško imenovane Weinzeñl¹⁴. Ugled grajskih in gorskih biračev ni bil zavdanja vreden. Obstoji sodba gorske pravde, s katero je bil sogornik kaznovan z občutno kaznijo v vinu, ker je bil tožnika javno ozmerjal, da je birač (Schirge)¹⁵. Značilna je tudi sodba, s katero je gorska pravda obsodila sogornika, ker je bil pretepel sodnega birača: bijenemu da ima plačati tri mernike žita za udarce, gosposki pa vedro vina, toda zapisnikar je kasneje pripisal, da je bila kazen povečana (poena aucta), ker je moral tepeni birač cele tri tedne ležati v postelji¹⁶. Zaščita sodnih biračev je bila v 18. stoletju tako slaba, da se je mogel krivec s pridelki odkupiti za hudo telesno poškodo in javno nasilstvo.

Eno izmed starih imen, ki so dokaz, kako je bil biraški stan očrñjen, je naziv cáf-a m. ali cáp-a m. Ime cáf-a m. je poznal že Valvasor XI, 376. Nekateri pripisujejo temu nazivu pomen der Häscher¹⁷, drugi pa kar pomen der Gerichtsdienner, der Scherge, in posebej še der Überreiter¹⁸. Cáp pa je der Häscher¹⁹.

Na Goriškem, kjer niso poznali šefov (schöpf), namreč sodovcev, ki se v loških virih nazivljejo mojstri (moyster), je nastopal birač, ki se je imenoval scherger ali scarjo, der Scharführer, der Gerichtsbote²⁰. Še živo osebno ime Škarja kaže na to, da se je ta goriški birač po slovensko imenoval škárja-e m.

Na vzhodnem Štajerskem so baje nekđaj imenovali birača šérg-a m²¹. Slovarko pa je ugotovljena inačica šéreg-éga m. = die Schar²², torej ista osnova ko pri škárji, der Scharführer.

Občno biraško ime je dalje nemška izposojenka fajktel-fla m., ki jo je O. Gutsmann sprejel v svoj slovar leta 1789²³.

tolovajem, biračem ga dade,« torej ne duhovnikom, ampak biračem so izročili truplo nesrečnega pesnika, da so ga pokopali k tolovajem v neposvećeni zemlji.

¹⁴ Metod Dolenc, Gorske bukve v izvirniku, prevodih in priredbah 1940, 229 (zanaprej kratko: Dol. G. b.), glej tudi izvajanja islega pisatelja v 239. knjigi Rada Jugoslavske akademije znanosti i umjelnosti v Zagrebu 1930, 34.

¹⁵ Isti, Zbornik znanstvenih razprav (ZZR) 1926, 228. Gorska pravda na Telčjem vrhu v klevski gorski gospošćini je dne 14. septembra 1758 obsodila sogornika, da plača ložniku tri četrti sodovcem pa eno četrt vina. Tožnik je bil privezal toženčevu kozo k drevesu, ker je prišla v njegov vinograd v škodo. Toženec je tožnika, ki je bil tudi član sogorščine, ozmerjal v pričo ljudi, da je birač (Schirge), hoteč s tem izraziti, da si je ložnik upal sam izvršiti izvršilno opravilo, katerega se sme lotiti le birač kot izvrševalni organ. Navzile temu je beseda birač obveljala za zmerljivko, tako zelo je bilo birašivo vobče kompromilirano.

¹⁶ Isti, ZZR 1924, 99. Sodba gorske pravde v Kostanjevci z dne 2. julija 1741.

¹⁷ J. Kelemina, Pr. st. 74. Glagol haschen pomeni loviti koga.

¹⁸ Plet. I, 73, se pozivlje na Pohlinovo Malo besedišče (1781) in Miklošiča, glede pomena der Überreiter pa na Cafova slovarsko gradivo. Jezikoslovec Oroslav Caf (1814–1874) je tako dognal izvor svojega prilinka.

¹⁹ R. t. Pieteršnik se pozivlje na Cigalca in Cafa.

²⁰ J. Kelemina, Staroslovenske pravde, GMS 1925, 41/60. Pisatelj misli, da je imela na Goriškem vsaka župa po enega škárjo.

²¹ Fran Kovačič, Ljutomer 1926, 216. Pisatelj navaja, da imenujejo v Cvenu severozahodni vogal jarka pri prekopancem ovinku reke Murice »Sergova jama«, ker je baje tam grajski birač iz strahu pred Krucl polopil zaklad.

²² Plet. II, 624. S pozivom na Valjavca in Miklošiča domneva pisatelj, da izhaja ta beseda iz madž. šereg. Po Vuku (Vuk Stefanović Karadžić, Srpski rječnik 1898, 865) pomeni šereg = die Kompagnie, turma. Spomin na svnem. die Schar je očiten. Vuk trdi, da so šercžani služili »kao panduri u Hrvatskoj na suhoj medji, koji čuvaju, da iz Turske ne bi amo prelazili i zlo činili hajduci i drugi rdavi ljudi... Šercžani se kašilo vode i na vojsku ponajviše dike radi.« Tudi v kajkavščini pomeni šéreg-a m. = krđelo, četo, trumo, vojsko. Prim. pesem, ki jo je priobčil Anton Raič, v LMS 1887, 198. Neke vrste puška se zove šerežanka.

²³ J. Kelemina, Pr. sl. 74, je opozoril na to biraško ime iz Gutsmannovega slovarja.

Pri Vladimiru Mažuraniću bereš biriški naziv **podžup-a m.**, der Gemeindediener²⁴. Tega občinskega biriča omenjajo tudi drugi pisatelji²⁵. Pleteršnik pa pravi o tem imenu, da je z naglasom **pódžup-a m.** notranjska beseda, z naglasom **podžúp-a m.** pa goriška beseda iz Črnič²⁶.

Modernemu biriškemu nazivju je položil temelje Matevž Cigale, ko se je leta 1853 odločil za strokovne izraze sodni služabnik, der Gerichtsdienner, **uredski služabnik**, der Amtsdienner, in občinski púsel, der Gemeindebote²⁷. Staro občno ime birič-íča m. iščeš v obeh Cigaletovih znanstvenih terminologijah zaman²⁸, a tudi v Babnikovi pravni terminologiji ga ni²⁹, niti ga ne poznajo starejši hrvatski slovarji³⁰. Današnjemu poimenovanju biričev je kumoval Ivan Babnik, ki je priporočil nazive **sódni sluga**, der Gerichtsdienner³¹, **urađni sluga**, der Amtsdienner³², in **občinski sluga**, der Gemeindedienner³³. Pod vplivom srbsko-hrvatskega izrazoslovja se je potem v stari Jugoslaviji brž pojavil naziv **služitelj-a m.**, zdaj za ta, zdaj za oni poklic od pravkar navedenih treh vrst biritstva.

Naši splošni slovarji poznajo seveda tudi besedo birič-íča m. Cigale je svoje že omenjeno služniško imenoslovje izdatno pomnožil, ko je sestavljal Wolfov slovar³⁴. Za nemška termina der Gerichtsdienner in der Gerichtsknecht navaja Cigale 1860 izraze **berič**, **sodnijski hlapec**, **služabnik**³⁵, za termin der Amtsdienner nazive (**uredski**) **služabnik**, **berič**, tudi **pétar**³⁶, za termin der Amtsbote pa imeni **uredski púsel**, **uredni sél**³⁷. Nemški termin der Scherge je prevedel Cigale z imeni **sódni hlapec**, **bríč**, **beríč**, **birič**³⁸, za pojem das Schergenvolk pa je navedel besedo **beríči mn.**³⁹ Pri Pleteršniku najdeš samo izraz **občinski služnik**, zakaj drugi njegovi termini pač niso rabni⁴⁰, sicer je pa pisatelj ostal pri starem nazivu birič-íča m. v pomenu der Gerichtsdienner ter navedel celo vrsto izpeljank iz te besede⁴¹. Pri Bartlu⁴² bereš poleg naziva birič-íča m. tudi naziv **pandúr-rja m.**, ki je v rabi na Dolenjskem, kamor je bil prinesen s Hrvatskega. Pandúr je izraz za zastarelo figurativno besedo der Scherge (šerg) in pomeni v zemljepisnem smislu mesto na Ogrskem, v vojaškem smislu pa madžarskega vojak⁴³. Srbom je pandúr-a m. čuvar javne varnosti, ki lovi roparje in zločince, viator publicus, ali pa sodni sluga, apparitor⁴⁴.

Obči del našega prikaza o biritstvu je odkril, da je v socialni zgodovini Slovencev poleg splošnega imena birič-íča m. še cela vrsta biriških nazivov, ki jih moramo sicer

²⁴ Maž. Prin. 969.

²⁵ J. Kelemina, Pr. st. 93.

²⁶ Plet. II, 103.

²⁷ Mat. Cigale, Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs 1853 (krat. Cig. 1853), 214, 17 in 236.

²⁸ Isti je spisal še Znanstveno terminologijo 1860 (krat. Cig. 1860).

²⁹ Ivan Babnik, Nemško-slovenska terminologija 1894 (krat. Bab.)

³⁰ Bogoslav Sulek, Hrvatsko-njemačko-italijanski rječnik znanstvenog nazivja 1874.

³¹ Bab, 321, pod iztočnico Gericht.

³² Isti, 26, pod iztočnico Amt.

³³ Isti, 314, pod iztočnico Gemeinde.

³⁴ Wolfov slovar, ki ima naslov Deutsch-slowenisches Wörterbuch 1860, je uredil Mat. Cigale.

Zato zanaprej kratko: Cig. 1860.

³⁵ Cig. 1860 I, 617, 618.

³⁶ Isti 1, 51.

³⁷ R. t. Cigale nima pod iztočnico Gemeinde, 1 008 sl., nobenega drugega rabnega naziva za termina der Gemeindedienner in der Gemeindebote.

³⁸ Cig. 1860 II, 1354. K imenu birič je dodal Cigale opombo: tudi češki.

³⁹ R. t.

⁴⁰ Plet. II, 515 sl. Naziv občinski služnik je vzet iz deželne zakonika kranjskega 1802—1890. Pleteršnikovi nazivi so služga, služabnik, službenik in služebnik, dalje služee, služéčki človek, služnik (tu je dostavek občinski služnik) in služkinja.

⁴¹ Plet. I, 27. Poleg termina birič-íča m., der Gerichtsdienner, navaja pisatelj pridevnik biriški-a-o, samostalnika biričevina-e ž., die Fördergebühr, in birička-e ž., das Weib des Gerichtsdieners, ter nedovršni glagol biričiti-im, Schiergendienste leisten. Pleteršnik opozarja tudi, da pomeni beseda birič po Megiserjevem dikcionarju (1592 oziroma 1744) der Scherge, po Bohoričevih Areticac horulae (1584) pa der Stadtknecht.

⁴² Anton Bartel, Deutsch-slowenisches Handwörterbuch 1921, 305 (zanaprej kratko: Bart.).

⁴³ Svetomir Ristić — Jovan Kangrga, Enciklopedski nemačko-srpskohrvatski rečnik 1936, 1092.

⁴⁴ Vuk — gl. prejšnjo op. — navaja v svojem rečniku, str. 502, razen imena pandúra m. pridevnika pandúrov-a-o in pandúrski-a-o, nedovršna glagola pandúríti-im in pandúrováti-ujem ter samostalnice pandúrovanje-a s., der Pandurendienst, pandúreia-e ž., das Amt, die Stelle des Pandurs, ter pandúreia-e ž. tudi pandúrnic-a-e ž., die Pandurhütte.

imeti za prvotna posebna občna imena, ker se je z njimi zaznamovala kaka določena biriška dejavnost ali celo le kako posamezno biriško opravilo, pa vendarle sodijo tudi v obči del, ker so sčasoma dobili širši in mnogokrat kar splošen pomen. Tak imenoslovni vzpon je povzročila znamenitost kakenga opravila, ki je po svoji družbeno gospodarski in gotovo tudi po pravnoorganizacijski pomembnosti v očeh ljudstva zdaleč prekašalo druge dejavnosti biriškega stanū. Od tod izvira tista pestra nestalnost rabe biriških občnih imen, ko se premnoga posebna, za določeno dejavnost značilna občna imena čedalje bolj uveljavljajo kot splošna imena, dokler se ne povzpno na samo splošno imenoslovno pozicijo, kjer gospoduje od pomnjenja ime birič-lica m. V posebnem delu bomo videli dosti takih občnih imen, ki zaznamujejo opravila, ki so bila časom in so tudi dandanes zaupana drugim, čisto nebiriškim poklicem, toda v stariji so taka dela opravljali zgolj biriči. Kako velik pomen je pripisovalo ljudstvo ravno takim biriškim opravkom, se vidi po tem, da imamo prav nepregledno dolgo vrsto osebnih imen, ki razodevajo skrivnost, da se je pradež, ki je bil začetnik primka, ukvarjal z biriškim opravkom. To izrazje čaka jezikoslovnega strokovnjaka, da zbere, uredi in obdela slovenska osebna imena, ki imajo biriški pomen.

II. Posebna biriška imena

Slovenci so vzdevali biričem razna imena, ki so se nanašala na kako posebno službo ali opravilo birištva. Če je bilo biritu zaupano več biriških nalog, je bil pri poimenovanju odločen pač tisti biriški opravke, ki se je zdel ljudstvu najvažnejši in najpomembnejši med njimi. Prepričali smo se, da je takšno občno ime preneklikrat postalo splošno biriško ime.

Skoraj nedogledna je vrsta posebnih občnih imen, ki so se podeljevala biričem. Naša naloga je v tem, da spravimo v to obilno besedje preglednost s stališča pravne sistematike. S tega stališča razločujemo petro osnovnih biriških opravkov, ki so dobili v SP 1950 vsak svoje izrazoslovno pravilno ime. Pravnoorganizacijsko je bil birič 1. oklicevalec⁴⁵, 2. dostavljavec⁴⁶, 3. redar⁴⁷, 4. izvrševalec (izvrševalni organ)⁴⁸, in 5. krvnik (krvniški pomočnik)⁴⁹.

1. Oklicevalec-lica m.

Na Slovenskem se je pojavil birič v vlogi oklicevalca najprej kot razglaševalec konfinov deželskega sodišča. Po prastarem običaju je tak organ gosposštine razglaševal meje domačega deželskega sodišča na ljudskih shodih ob mejistihih dveh, treh gosposhtin, najraje pri cerkvah ondotnih obmejnih vasi.⁵⁰ Kasneje, gotovo pa še na prelomnici srednjega in novega veka, so razglaševali biriči na podoben način tudi ukaze, prepovedi in sploh zakonske predpise.⁵¹ Oklicevanje na sejmih so opravljali mestni in gosposhtinski biriči, imenovani precco (precco), oglasnik, der Ausrufer, Herald.⁵² Dokazano je, da je bil precco birič, ki je razglaševal po maši oglase kantonske gosposde.⁵³

Dolžnost srednjeveških vaških županov je bila tudi v tem, da so pobirali davke po vasi in skrbeli, da so vaščani redno opravljali tlako⁵⁴. Tlako so oznanjali s trobljenjem, pa so jih po trobi (trubi) nazivali trobar (trubar)-rja m. in trobež-a m.⁵⁵ Pri

⁴⁵ SP 1850, 463. Pod iztočnico oklicevali-čim.

⁴⁶ R. t. 161. Pod iztočnico dostaviti-čim.

⁴⁷ R. t. 691.

⁴⁸ R. t. 255. Pod iztočnico izvršiti-čim.

⁴⁹ R. t. 312.

⁵⁰ Anton Kaspret, O večah, ČZN 1907, 220. Običaj razglaševanja mej na biričih sega daleč nazaj v starejšo dobo srednjega veka, zakaj okoli leta 1500 je bil že prastara navada. Če se vpisi mej deželskih sodišč niso ujemali v kaki točki, je zabrusil birič biritu kar vpričo ljudi v obraz: ti lažeš! Ipd. V arhivih slovenskega ozemlja je dosti vpisov mej deželskih sodišč, ki so rabili biričem, da so razglaševali, do kam gre območje lastnega deželskega sodišča.

⁵¹ Dol. Pr. zg., 236. Zakone so brali v cerkvah s prižnice, v mestni hiši in tudi na sejmih.

⁵² SP 1950, 459. Pod iztočnico oglaš-a m.

⁵³ J. Kelemina, Pr. st., 74.

⁵⁴ Dol. Pr. zg., 128.

⁵⁵ Od tod osebni imeni Trobar in Trubar, ki so ju vzdevali, ker je županovila po več pokolenj ista rodbina.

lastninarjih v Lipnici, ki so dajali oprode in straže na Pusti grad (Wallenberg) pri Radovljici, je napovedoval turnus lastninar, ki so ga nazivali župàn-ána m.⁵⁶. V mnogih vaseh niso imeli birača, temveč je oklicevanje opravil kar sam župan⁵⁷. Kmet, ki je nad Volčjim grabnom klical delavce in kočarje na delo v steklarni (glazuti), se je imenoval lajavec-va m.⁵⁷.

Vzhodnoštajerska nemška beseda der Wetsch, sodni sluga, je v resnici pristna slovenska beseda več-a m. Gre za večevnega birača, se pravi za grajskega oklicevalca, ki je opravljal biraška opravila za več⁵⁸. Ista beseda je zabeležena v istem pomenu tudi za Srednje Štajersko⁵⁹. Če je res, da je ime tega birača ohranjeno ne le kol priimek, ampak tudi v krajevnih imenih, bi tudi to pričalo za veliko starost biraškega imena več-a m.⁶⁰.

Izvor Valvasorjevega oklicevalca, imenovanega satnik-a m. (satnico oder Ausrufer), je pojasnjeno tako, da je ta izraz prejoga pravnega izraza centenarius ali zentnaere, ki je npr. izpričan za Istrske komune kot ime prvemu sodovcu ali mojstru (moyster, der Schöpfenmeister)⁶¹. Občno ime satnik je prav klasičen primer, kako se je sodovska služba spremenila v biraško službo.

Biraško ime rotman-a m. je bilo dije časa nejasno ime⁶². Nemški termin die Rotte je soznačna beseda italijanskemu términu komùn-a m.⁶³. Beseda die Rotte je v kranjskem krajevnem repertoriju prevedena z besedo sosceska-e ž.⁶⁴. Rotman je isto ko prišastnik-a m.⁶⁵ oziroma prišastnik-a m.⁶⁶, namreč der Rotmann der Gemelde, ki mu je bila služba v tem, da je okliceval gosposčinske in sodne ukaze⁶⁷. Besedo prišastvo-a s., o katerem trdi Pleteršnik, da je to rotmanov poklic, spravlja Kelemina v zvezo s pridevnikom prišasten-stna = prihodnji, zukünftig, kommand, futurus⁶⁸, ta pa izvirja po Miklošiču⁶⁹ iz debila ched, šed, hod⁷⁰, in je blizek besedi obhodnik-a m., izpeljanki iz debila hod-. O biraču obhodniku smo govorili že v občem delu razprave, ko smo ugotovili, da gre za birača, ki je raznašal uradna obvestila, der Kurrendenträger, der Bote. Pleteršnik se pozivlja na Erjavca in objasnjuje, da gre za dvojce obhodnikov, za dekanjskega pa občinskega obhodnika, a ponekod da imenujejo obhodnika tudi kaplana, ki hodi po župniji kot župnikov pomočnik, npr. k bolnikom. Tudi Cig. 1860 in Zalokar, ta v svojem rokopisnem gradivu, trdita, da je obhodnik duhovni pomočnik.

Med biraške nazive sodi tudi ime pétar-rja m. oziroma vaški pétar⁷¹. Najprej se je pojavilo mnenje, da je ime petar naziv, s katerim se izraža izklieevanje (bieten), češ da gre za birača, ki je po maši razglaševal oglase kantonske gospode: pétar — der

⁵⁶ J. Kelemina, Pr. st. 68.

⁵⁷ Dr. Fr. Vatovec, Kolonizacija laškega okraja, ČZN 1929, 64.

⁵⁸ Dr. Karol Strekelj, Slovanski elementi v besednem zakladu štajerskih Nemcev, ČZN 1908 in 1909, 57. Pisatelj izvaja besedo der Wetsch po primeru zloženke *der Wetschdiener, *der Wetschbote, češ da so Nemci na ta način napravili besedo der Pollzel (redar) iz zloženke der Pollzelndener, der Pollzelwachmann. Po tej razlagi bi bilo še živo rodbinsko ime Več izposojeno iz nemške štajerske besede der Wetsch.

⁵⁹ J. Kelemina, Pr. st. 83.

⁶⁰ Isti r. t. Morda imata tak etimološki izvor krajevni imeni Večno brdo na Kozjanskem in Večna vas na Koroškem.

⁶¹ J. Kelemina, Staroslovenske pravde, GMS 1925, 40/30. Pisatelj je vzdel prvemu sodovcu ime prisódec-dea m. (subludex).

⁶² Piet. II, 439. Pisatelj trdi, pozivajoč se na Janežičev žepni slovar (1867), da je to porotnik (rota-e ž. = prisega, der Schwur, der Eid).

⁶³ Kostanjeviški urbar ima tudi besedo Comaun v pomenu die Nachbarschaft.

⁶⁴ J. Kelemina, Pr. st. 83.

⁶⁵ Isti, r. t. 79.

⁶⁶ Piet. II, 335. Pisatelj je vzel to zlijsko besedo iz Urb. Jarnikovega rokopisa.

⁶⁷ »Der Rotmann der Gemelde, der das Ansagen der Herrschaftlichen und gerichtlichen Befehle zum Geschäfte hat.«

⁶⁸ J. Kelemina, r. t.

⁶⁹ Mikl. Et. W. 86.

⁷⁰ Piet. II, 335. Pisatelj opozarja na reklo »prišastno jesen«, im kommanden Herbst, ki se bere v dolžnem pismu iz leta 1630, LMS 1837, 314.

⁷¹ Piet. I, 30. Ime pétar se rabi na Gorenjskem (Cig. 1860) in na Notranjskem (Burgerjevi rokopisni zapiski k Murkovemu slovarju). Luka Pintar je ugotovil to ime v Poljanski dolini (LMS 1895). Naziv vaški pétar je vzel Pleteršnik iz Zgodnje Danlee, ki je izhajala od l. 1848 dalje. Čaj je izvajal izvor iz n. der Büttel.

Bieter⁷². Bili so na pravi sledi, zakaj brž so zasledili v urbarjih nemško ime, der Bieter za biriča iz Davč⁷³, ime der Gebieter pa za biriče okrožnih županov v Selški dolini⁷⁴.

Birič oglasnik je dobil v novejši dobi ime birič z bobnom, ki je spomin nanj ohranjen v več naših ročenicah⁷⁵. Ta izraz ni bil sprejet v strokovno izrazoslovje. Cigale je bil za imena oklicovavec, izklicovavec, izklicaj in klicavec⁷⁶. Cigaletu je sledil Pletersnik, le da je imeni izklicovavec in oklicar-rja m., der Ausrufer, ločil od imena oklicovavec, ki mu pomeni oznanjevalec, der Verkünder⁷⁷. Babnik se je odločil zgolj za ime oklicevalec-lea m.⁷⁸, Bartel pa za imeni glásnik-a m. in oklicevalec-lea m.⁷⁹. Ko je bil leta 1896 izdan nov izvršilni zakon, se je že precej udomačeni izraz oklicevalec-lea m. moral umakniti novemu izrazu *izklicatelj-a m., toda ta srbskohrvatska izposojenka je morala svoje mesto brž prepustiti domači inachi izklicovalec-lea m., ki je edino pravo ime glasniku, ki napoveduje pri javnih dražbah izklicne cene in izklicuje dražbene ponudbe in nadponudbe⁸⁰. Toda izklicovalec je treba ločiti od oklicevalca, ki je splošno ime, prikladno vsem raznim organom, ki razglašujejo naredbe svojih oblastev, vtem ko nastopa izklicovalec samo v dražbenem postopku pri sodiščih in upravnih oblastvih.

2. Dostavljavec-vca m.

Najstarejši listinsko izpričani birič na Slovenskem, ki se je ukvarjal z dostavljanjem, je bil listar-rja m., ki je bil hitri sel, der Eilbote⁸¹. Beseda list-a m. je naš prvotni izraz za pismo, der Brief, epistola, litterae⁸². Beseda pismo-a s. se je zgodaj pojavila za pojem der Gerichtsbrief, litterae iudicis⁸³. Kosezi iz Žiganje vasi so bili dolžni, da na zahtevo deželskega sodišča dostavljajo strankam sodna pisma⁸⁴.

Birič searjo ali šerg, der Scharführer, se je imenoval v istrskih občinah sel-slá m., der Gerichtsbote⁸⁵. Pravdne stranke so pozivale svoje nasprotnike na sodišče prvotno kar same, pozneje, ko so sodili dobri ljudje, pa je najprej fakultativno, pozneje pa obvezno pozival stranke k sodniku samo sodni organ, ki se je pri Frankih imenoval *praco, der Bittel*⁸⁶. Birič sel, der Sendbote, je znan od protestantskih piscev do danes

⁷² J. Klemenina, Pr. st. 74 je prvi izrazil mnenje, da je bil petar isto kot praceo in da je osnova der Bieter.

⁷³ Rudolf Andrejka, Zupani Selške doline v letih 1500—1800, GMS 1933, 97. Pisatelj je dognal, da je birič ali sluga Miha Jemec iz Davč označen v urbarjih z imenom der Bieter.

⁷⁴ J. Klemenina, Staroslovenske pravde, GMS 1925, 39/19, je opozoril na to, da so ti biriči našli v Saalbachu iz leta 1501 pri župi Bitnje.

⁷⁵ To so npr. rekla: na boben priti, faltrati, bankrott werden; na boben spraviti, jmd. ruinieren; na boben prodati kaj — na dražbi prodati; vkup bobnati, Appell schlagen; bobnati-im = ukvarjati se z birštvom. Nekateri take fraze naveda tudi Pict. I, 36 sl.

⁷⁶ Cig. 1853, 50, ima naziva oklicovavec, izklicovavec in izklicaj, Cig. 1860 I, 147, pa se je omejil na dva izraza: klicavec in izklicovavec.

⁷⁷ Pict. I, 313, 310. Glede naziva oklicevavec-vca m. se pozivlje pisatelj na Cigaleta, Janežiča in Škrabca.

⁷⁸ Bab. 78. Babnik je navedel še besede: oklicati-čem = ausrufer; oklicnica-e ž. = die Ausrufergebühr; izklicna cena = der Ausrufpreis.

⁷⁹ Bart. 63. Za glagol ausrufer ima pisatelj izraze oklicati, oglasiti, razglasiti, *oklicevati, oglašati, der Ausrufpreis = izklicna cena. Iz Babnika in Bartla (izklicna cena) se vidi, da je pojem izklicanja začel spodrivati pojem oklicanja.

⁸⁰ SP 1930, 244. Gl. izročnico Izklicati-čem.

⁸¹ Karol Strekelj, CZN 1905, 154 sl. Pisatelj razpravlja o dveh glagolskih zapisih na obhodnem listu (Laufzettel) listarja Ahaca Pluta, ki je bil leta 1556 poslan iz Ljubljane na Kras in v Istro s pismi, ki so se nanašala na kranjski deželni zbor in neke druge javne zadeve.

⁸² General, das Generalpatent, se nazivlje v slovenskih besedilih zapovedni list, GMS 1942, 79, ali tudi le prosto list, Dol. G. b. 75, 205 (v Wagensberškem fragmentu se bere pasus »s tem listom«, v Receljovem prevodu pa besede »smozhio letoga Lystu«). Za pojem der Gerichtsbrief beremo v najstarejših slovenskih tekstih označbe »richtne Lysty« in »gerichtni list«, Dol. G. b. 148, 149, toda tudi že izraz pismo, r. t. 149 (Kateri od gorskega Gospuda ali gornika enu pismo ali pezat pogerule).

⁸³ [Opomba v originalnem rokopisu manjka.]

⁸⁴ Jos. Mal, Probleme, 51.

⁸⁵ J. Klemenina, Staroslovenske pravde, GMS 1925, 40/30. Gl. tudi SP 1930, 721.

⁸⁶ Dol. Pr. zg. 53 sl. Češki zgodovinar prava Karol Kadlec je nasprotno trdil, da ni dokazov za to, da bi bile tudi pri Slovanih kdaj stranke same pozivale nasprotnike pred sodnika na ta način, da bi jim poziv dostavile kar same. Gotovo je, da so nemški fevdalci tudi na slovenskem ozemlju že zelo zgodaj uvedli biriče, da so dostavljali strankam vabila in sodna pisma.

v vseh naših slovarjih in spisih⁸⁷. V poznem srednjem veku so kaznovali žalitev sla, enako kot žalitev sodnika, z dvojno globo, kakor je bila določena za razžaljenje zasebnega tožnika⁸⁸. Po gorskem pravu je zapadel za kazen hram ali domec, če bi bil sogornik razžalil sla gosposke⁸⁹.

Prastaro biriško ime je tudi naziv *pôsel-sla m.*, der Bote, vulgo *pôt-a m.*⁹⁰. Ime posel se bere v protestantskem knjištvu in se je ohranilo do najnovejšega časa⁹¹. Etimologijo je ugotovil Fran Levstik (glagol *šlati* = *schicken*)⁹². Cig. 1853, 100, 146, ima za pojem der Bote oba izraza, *sêl-slâ m.* in *pôsel-sla m.*, za pojem der Eilbote pa navaja nazive *naglosêl-slâ m.*, *pôsel-sla m.* in *jâdernik-a m.*

Prekmurska priredba gorskih členov ima v točki 11 določbo, da gornik, ki mu je tam ime *hedžmešter* (*hegymester*), »more vò poszlati szvojega csloveka, ki je na ton posztavljeni, i vkúpe zapoveidati czeiloga Hegysega Gasde«. Ta dostavljavec se je imenoval gorski birič (*Hegy Biro*)⁹³.

Zdaj udomačeni strokovni izraz *dostavljavec-va m.* je izposojen iz čščine⁹⁴. Cig. 1853 ga še nima⁹⁵, a niti Cig. 1860 ga ni sprejel⁹⁶, čeprav oba slovarja navajata glagol *dostaviti-im*, ki da izhaja iz Gutsmannovega slovarja ter iz ruščine in poljščine. Cigale je vprašanje biriča, ki dostavlja, reševal na drug način, najprej tako, da je pod iztočnico der Bote predlagal naziva *poslâni-ega m.* in *poslânc-nea m.*, pa pristavil, da se ta poslanec glasi pri Trubarju in Dalmatinu *sêl-slâ m.*, navadno ime da mu je **pôt-a m.*, češko ime pa *pôsel-sla m.*, ki pa pomeni v slovenščini der Dienstbote. Cigale je dalje predlagal naziv *glâsnik-a m.*, čeprav je srbska beseda (aus dem Serbischen). Pridevnik *Boten-* se glasi pri Cigaletu *poslanski*, *selski*, das *Botenamt* = služba poslanca, *glasnika*, *sla*, der *Botengang* = pot, hoja poslanega človeka, der *Botenlohn* = potnina-e ž., das *Botenwesen* = poslanstvo-a s. oziroma selstvo-a s., in naposled der *Botenmeister* = višji čez sodne hlapce. Cigale je zabeležil še izraze *hltri sêl-fêk-a m.*, *pôt-a m.*, *jâdernik-a m.* in *kurir-rja m.*⁹⁷.

Babnik se je celo popolnoma odvrnil od glagola *dostaviti-im* ter je prevedel: der Bote = *sêl-slâ m.* in *pôsel-sla m.*, der *Zusteller* pa = *vročnik-a m.* in *vročevalec-lca m.*⁹⁸. Tudi Pletersnik se je izrekel za término *vročevalec-lca m.* in *vročevanje-a s.*⁹⁹, čeprav je zapisal glagol *dostáviti-im* in več njegovih izpeljank¹⁰⁰. Bartel ima poleg

⁸⁷ Plet. II. 467. Pisatelj se skilleuje na Trubarja, Krelja, Dalmatina, na narodne pesmi, na Meglserja, Murka, Cigaleta, Levstika, Janežiča ter na Wolfov slovar (Cig. 1860). Pisatelj navaja nazive angel ali sel, božji sel, brzli sel, hltri sel, sel ali legat, posebni sel ter smrtni sel (der Totenkäfer).

⁸⁸ Dol. Pr. zg. 180.

⁸⁹ Metod Dolenc, CZN 1914, 63.

⁹⁰ SP 1950, 534. *Pôt-a m.* in *potovka-e ž.* sta iz osnove *Bot(e)*. Prlm. Cig. 1860, 275.

⁹¹ Plet. II. 164. Pisatelj se skilleuje na Krelja, Janežiča in Cigaleta. O pomenu besede *pôsel-sla m.* v pomenu der Dienstbote gl. Karel Strekelj, Slovenski element, 66.

⁹² J. Kelemlna, Pr. st. 77. Pisatelj opozarja na prastaro rodbinsko ime *Poselnik* (1329 *Pozelnik* v Pustriški dolini, kjer je pomenilo sla). Morda nam prav ta stari prilimek razrešuje skrivnost, da je bil mansus slumanj zemljišče podložnika, ki je moral skrbeti za konje in opravljati službo brzega sla za svojo gosposko. Prlm. Izvajanja, ki sta jih napisala M. Kos — J. Zontar v GMS 1939, 240.

⁹³ Dol. G. b. 79. Hedžmešter (gornik) je predsedoval gorskemu sodišču »hegysega«.

⁹⁴ Anton Breznik, Slovenske besede v slovenščini 1909, 9. Pisatelj objasnjuje, da smo vzprejeli glagol *dostáviti-im* oziroma *dostávijati-am* od Čehov na posodo, ti pa da so si izposodili to rabno besedo od Rusov.

⁹⁵ Cig. 1853, 678 sl. Toda ta slovar ima glagol *dostáviti-im* ter samostalnik *dostáva-c ž.* *dostávjanje-a sl.* in *dostavnina-e ž.*, dalje pa tudi še pridevnik *dostáven-vna-o* (*Zustellungs-l.*).

⁹⁶ Cig. 1860 II. 1970 sl. V tem slovarju je ostal Cigale pri términoih *vrôčba-c ž.*, *izrôčba-c ž.* in *vročilo-a s.* Die *Zustellungsgebühr* mu je *vročnina-e ž.*, der *Zustellschein* pa *vročlilni list*. Iztočnice der *Zusteller* slovar sploh nima.

⁹⁷ Cig. 1860 I, 315, 324. Kurirju je bilo usojeno, da se je vrnil v živo besedje pri naših borcih v osvobodilni borbi. Glede izraza sodni hlapec velja ugotoviti, da ga Cigale kot izraz za besedo der Bote ni zabeležil.

⁹⁸ Bab. 149, 327. V istem duhu se je izrekel pisatelj za término *vrôčba-c ž.*, *vročitev-tve ž.* in *vročevanje-a s.*

⁹⁹ Plet. II. 798 sl.

¹⁰⁰ Plet. I, 152. Pisatelj ima besedo *dostáva-c ž.*, vendar ji pripiše zgolj pomene dopolnilo (die Ergänzung), nadomestilo (der Ersatz) in remonta (die Remontierung). Pri glagolu *dostáviti-im* oziroma *dostávijati-am* pa je pač dodan tudi novoknjižni pomen *zustellen*: pismo dostaviti. Na kraju je naveden tudi še samostalnik *dostavnina-e ž.*, kot preloga nemškega término *die Zustellungsgebühr*.

nazivov vročnik-a m. in vročevalec-lca m. tudi naziv **dostavljavec-vea m.**¹⁰¹, pač zato ker so se bili pravniki odločili za ta naziv, ki je bil v letih 1895 in 1896 uradno sprejet v novo civilnopravno izrazoslovje. Zdaj pa je ime birača listarja zatrpelo spremembo v obrazilu, ker se je sodna praksa odločila za občo rabo oblike **dostavljáč-a m.** V naših dneh smo se vrnili k obliki **dostavljavec-vea m.**, ki je zdaj oficialno potrjena kot pravilna beseda našega strokovnega izrazoslovja¹⁰².

3. Redár-rja m.

Pri Slovencih se je pojavil birač razmeroma pozno kot čuvar javne varnosti. To je bilo takrat, ko se je začela v javni upravi oblikovati posebna varnostna služba. Prvi pravi policist je bil **birič-s helebardo**, ki ga poznamo bolj s slik iz srednjega veka kot iz pisemenih poročil. Varnostna služba je bila sploh le še bolj priložnostna naloga. Šele po francoski revoluciji so se pojavili poklicni redarji kot **občinski sluga** in izvrševalci oblastvenih povelj¹⁰³. To so naši **biriči z baldo**¹⁰⁴. Motiv birača s palico sega v 18. stoletje nazaj. Imenuje se ta birač, der Stockträger, po slovensko **paličúr-rja m.**¹⁰⁵. Obstajala je tudi inačica **pálkar-rja m.**, der Gehilfe des Suppan, ki je izvedena iz osnove **pálka-e ž.**, der Spazierstock¹⁰⁶. Isto opravilo, ki sta ga imela **paličur** in **palikar**, je imel tudi **podžúp-a m.**, o katerem smo govorili že gori v občem delu¹⁰⁷. Za občinskega redarja, ki je bil dolžan preganjati zločince, so obstajali različni krajevni nazivi¹⁰⁸. Znamenit je med njimi **podár-rja m.**, v kajkavskem narečju **puđár-a m.**, der Feld- und Weingartenhüter, der Flurschütz¹⁰⁹.

Občni imeni za nemška naziva der Feldwächter, der Flurwächter sta naziva **pólj-ski čuváj**¹¹⁰ in **polják-a m.**¹¹¹ oziroma **poljár-rja m.**¹¹². Zanimivo je to, da je zapisal Cigale za nemški términ das Feldaufsichtspersonal naziv **poljski pregledniki**, v oklepaj pa je postavil besedo **varovčín-a m.**¹¹³. Tale beseda je bila vzrok zmede, katero je nehote povzročil Ljudevit Pivko¹¹⁴ s svojo podmeno, da je štajerski barovčín sosesčkin pastir, to pa je Kelemino zapeljalo v zmoto, da je barovčín besedoslovno soroden besedi **bera-e ž.**, die Kollektur¹¹⁵. Stvar pa je preprosto v tem, da je bil barovčín prvotno občinski poljak, ki je varoval govedo na paši in pazil na polje, oboje hkrati. Zato so ga imenovali **varovčín**¹¹⁶. Ko je prišlo kasneje do delitve uprave, je ostalo ime **varovčín** zvezano s službo soseskinega pastirja, novi čuvar polja, ki je postal občinski uslužbenec, pa je dobil ime **poljak**, **poljski čuvaj**. Ta **poljski čuvaj** ni imel nobene zveze več s skupno pašnjo živine na pašnikih, lastnih agrarnim upravičencem vasí.

¹⁰¹ Bart. 371.

¹⁰² Dol. Pr. zg. 523.

¹⁰³ Plet. I, 11. Pisatelj pripominja k besedi **balda-e ž.**, da je to ein dleker Prügel, Stock, prim. Pomen sekira, das Bell, Hammerbell. G. tudi Miroslava Krleža Balade Petrice Kerempuha, str. 143. Balda izhaja pač iz [hele]barde.

¹⁰⁴ Anton Kaspert, Slovenske drobtinlee, nabrane iz starih urbarjev, aktov in listin, CZN 1900, 154. Pisatelj je našel ta izraz v pomeni Gemeindegewalt und Gehilfe des Suppan v turjaškem arhivu v tožbah kozljanskih podložnikov iz leta 1782.

¹⁰⁵ Plet. II, 5. Pálka je dolenjska beseda.

¹⁰⁶ Maž. Prln. 969, J. Kelemina, Pr. st. 93, in Plet. II, 103.

¹⁰⁷ Ivan Grafenauer, Cas 1936/37, 351. Pisatelj je opozoril na bližnjo imeni očeta Hilpollta *popadiga in *poprtiniga, oba m. neskl.

¹⁰⁸ Jak. Kelemina, Pr. st. 75. Pisatelj navede ta izraz po latinsko-kajkavskem slovarju Ivana Belostenca (1595–1875), objavljenem leta 1740. Tudi Vuk — gl. prejšnjo opombo²² — je zapisal naziv **puđár-a m.** der Wächter des Weinbergs, eustos vineae.

¹⁰⁹ Cig. 1853, 207, 213.

¹¹⁰ Plet. II, 131. Pisatelj je označil ta naziv za belokranjsko besedo in se skliceva na Cigaleta, Janežiča in Cafa.

¹¹¹ R. t. Pri tem se pozivlje pisatelj na Cafa.

¹¹² Cig. 1853, 207, in Plet. II, 749. Po Pletetškemu je **varovčín** der Hüter (Cigale, Caf), zlasti **poljski varovčín** (Caf), tudi pastir, der Viehhüter (Cigale, Miklošič, vzhodni del slov. Štajerskega, in Dav. Trstenjak), der Gemeindegewalt, der Gemeindegewalt (Murko, Cigale).

¹¹³ Dr. Ljudevit Pivko, Sosečka, CZN 1911, 16. Pisatelj izhaja, da je barovčín gonil živino past na skupne pašnike, jeseni pa hodil po zbiral, se pravi pobiratel po 5 merle ajde od vsakega repa.

¹¹⁴ Jak. Kelemina, Pr. st. 54.

¹¹⁵ Isti r. t. 64. Pisatelj opozarja na to, da je pisal Davorin Trstenjak obliko **varovčín-a m.** In jo spravil v zvezo s staroslovensko besedo **varož**, skotni dom (LMS 1877, 78). Jasno je, da gre za novo varovati-ujem. Glede obrazila -čín prim. besedi **merčín-a m.** = **mérjavee**, der Messer, Gometer ter **derčín-a m.** = **konjač**, der Wasenmeister.

Cela vrsta nadaljnjih nazivov je, ki jih je rabilo ljudstvo, da bi z njimi zaznamovalo občinskega črednika, der Gemeindegärtner¹¹⁶, na tak način, da se pravzaprav ne ve, ali gre za biriča politične občine ali pa za skupnega pastirja agrarne zadruge. Med nazive, s katerimi se meša občinsko birištvo s pašno na skupščini, sodita imeni *hērtar-rja m.*¹¹⁷ in *mītār-rja m.*, der Lohnhirt¹¹⁸. Dalje je važen izraz *nutār-rja m.*, ki je po ljudski etimologiji dobil obliko **notār-rja m.* Toda *nutār* in *govēdar-rja m.* sta že posebni oznaki za vaškega pastirja, ki ni bil birič¹¹⁹.

Soltār-rja m., bav. der Saltner, it. saltaro, lat. saltuarius, je bil prvotno gozdni čuvaj ali logār-rja m., s česom pa je iz njega postal poljski čuvaj, der Flurschütz¹²⁰. Pri nas je *soltār* v nekih krajih poljak, v drugih pa logar¹²¹. V malih razmerah sta bili službi gozdnega in poljskega čuvaja združeni v osebi istega biriča, ko se je pa z gospodarskim napredkom kraja razmahnilo eno od teh biriških opravil na škodo druge službe (na Krasu največkrat na škodo gozdne službe), je obveljalo ime *soltār* za izvrševalca novega glavnega opravila.

Pravi slovenski izraz gozdnemu čuvaju je *gozdār-rja m.*¹²². Tujka *bórštnar-rja m.* je dobila tudi obliko *fóšnar-rja m.*¹²³, gozdni čuvaj razsežnih gozdov je bil *logār na konju*, der Überreiter¹²⁴, o katerem smo že omenili, da mu je bilo vzdeto tudi biriško ime *čáf-a m.* (*cáp-a m.*)¹²⁵. Na nemškem Štajerskem se je ohranilo ime *Überreiter* do danes kot rodbinsko ime, med Slovenci pa je to ime v popačeni obliki *iblajtār-rja m.* doživelo izrazoslovno kariero, ki je vredna monografičnega opisa. Na Kranjskem je bil *iblajtār carinski redār*¹²⁶, v Ljubljani pa posebej mestni *užitninski páznik*¹²⁷. Biriško ime *cólnar-rja m.* se je ohranilo le kot priimek, biriška imena *cólnik-a m.*, *colni stražnik*, *stražnik proti tihotapeem* lpd.¹²⁸ pa so izginila iz izrazoslovja brez sledu prav tako, kot sta se zgubili biriški imeni *čestnar-rja m.*, der Mautner in *čestninar-rja*, der Zöllner¹²⁹. Naziv *carinar-rja m.* je novo knjižno ime¹³⁰, birič *cestar-rja m.* oziroma *čestnik-a m.*, der Strasseneinräumer¹³¹, je dobil tudi ime *zogar-rja m.*¹³².

¹¹⁶ Isti t. t. 54.

¹¹⁷ Karol Strekelj, Zur slawischen Lehnwörterkunde, Wien, Denkschrift der Akademie, Phil.-hist. Klasse 50. Sklicujoč se na Unger-Khulla, Steirischer Wortschatz, je pisatelj ugotovil, da naziv *hertar* ni nič drugega ko nemški der Herder (die Herde = čreda).

¹¹⁸ Piet. I, 586. Pisatelj se sklicuje na to, da je spajal Miklošič to besedo z osnovo *nūta-e ž.* der Lohn.

¹¹⁹ Fran Erjavec, Iz potne torbe, LMS 1881 in 1883, 218. Pisatelj trdi, da se je beseda *notār-rja m.* ohranila do današnjega časa kot rodbinsko ime, ker so nūto pasli v čredi, se pravi vsak dan je morala dati pastirja druga hiša, dokler se niso vse hiše obredile, ali pa so imeli plačanega govedarja, ki je dobil ime *nutār*. *Nūta-e ž.* je izraz za govejo čredo (Borjane nad Kobaričdom).

¹²⁰ Jak. Kelemina, Pr. str. 57. Opri na Amro trdi pisatelj, da je v južnonemških krajih saltuarius kraljevskega gozda ustrezal dekanu, a to da dopušča sklep, da je bilo ime *soltār-rja m.* šele v kasnejšem času preneseno na poljskega čuvaja.

¹²¹ Fran Erjavec, Iz potne torbe 239. *Soltār*, der Saltner, je bil v Rihemberku in Piažni poljak, v Vipavi pa gozdni čuvaj.

¹²² Cig. 1853, 216. Pisatelj ima arhaično obliko te besede *gojzdnār-rja m.* Cig. 1860 I, 534, je dokaz, da je pisatelj vztrajal pri tej obliki, kateri je dodal še besedo *logār-rja m.* in *bórštnar-rja m.* Pravilna oblika *gozdār-rja m.* se je pojavila pri Bart. 228. Gl. zdaj SP 1950, 206.

¹²³ Jak. Kelemina, Pr. str. 75. Glede tega izraza se pozivlje pisatelj na Belosteneo.

¹²⁴ Cig. 1860 II, 1167. Pisatelj razlaga, da izhaja nemško ime der Überreiter iz glagola *überreiten*, ki pomeni na konju jahati, a tudi na konju varovati, ogledovati. Prim. Cig. 1860 I, 218, kjer daje pisatelj za glagol *berreiten* razlago: *mejo objezditi, mejo na konju obhajati*.

¹²⁵ Piet. I, 290. Pisatelj trdi, da je naziv *iblajtār-rja m.* kranjska beseda.

¹²⁶ Ljubljancanom je bil birič *iblajtār* pred vsem drugim nekdanji mitničar užitninskega zaupa.

¹²⁷ Piet. I, 87.

¹²⁸ Piet. I, 81.

¹²⁹ Piet. I, 75. Pisatelj navaja, da se je pojavilo ime *carinar-rja m.* šele v Državnem zakoniku 1871-1882, kar pomeni, da mu je kumoval Mat. Cigale, ki je bil urednik slovenskega dela tega Zakonika. Besedo *carina-e ž.* je slovsko registriral najprej Cig. 1880, 154, pozivajoč se na staro-slovensko in Vukov srbski rečnik ter pristavljajoč več zloženek, tvorjenih s pridevnikom *carin-ski-a-o*. — Broznik, Slovenske besede v slovenščini I, 9, uči, da je naglas rabne besede *carina-e ž.* na prvem zlogu: *cárina-e ž.*, vendar pa ta naglas ni obveljal. Gl. SP 1950, 113.

¹³⁰ Piet. I, 81, za razliko od imen *čestnar* in *čestninar*.

¹³¹ Jak. Kelemina, Pr. str. 76. Izraz *zogar-rja m.* je tvorjen na osnovi nemške besede der *Sorger*. Pisatelj ga navaja kot besedo iz Novega mesta. *Sorger* pomeni *cestarja*.

odloga odvesti v graščino¹⁴⁶. Z začudenjem izvemo, da so imeli gorsko pravdo za pristojno, da sodi gorskemu biriču, ki bi v gori zakrivil kak službeni pregrešek¹⁴⁷.

V področju uprave so bili biriči v začetku 19. stoletja izvrševalci povelj svojih oblastev in so mnogo teh opravil prevzeli od županov¹⁴⁸. Po gorskem pravu je bil izvrševalec odločb gorske pravde in gorskega gospoda **gornik-a m.**, der Bergmeister, ki je bil zaradi izvrševanja pooblaščen po gorskem gospodu¹⁴⁹. Za pomoč se je obračal gornik po potrebi do **gorskega župana**, v čigar območju je bila vinska gora, oziroma do gornije, ki je na zahtevo odredila grajskega biriča za pomoč, če ni kar sama vzela v roke rubežni in je izvršila po rubežniku ali gorskem biriču.

Naziv izvrševalec-lea m. se je najprej rabil v obeh pomenih, ki ju izražata nemška termina der Vollstrecker in der Vollzieher¹⁵⁰. Vendar je nekam prisiljeno razločevati izvrševalca, der Vollstrecker, od izvrševatelja ali izvršitelja, der Vollzieher¹⁵¹. Naše uradno izrazoslovje takšne razlike ni vzelo v poštev, marveč je ob priložnosti, ko je bil leta 1896 uzakonjen nov izvršilni zakon, uvedlo edinstven izraz **izvršitelj-a m.** oziroma **izvršilni organ**, ki sta zdaj slovarsko potrjena, toda v obliki izvrševalec-lea m. oziroma izvrševalni organ¹⁵².

Kot izvrševalec kazni v kazenskem postopku se je pojavil birič sorazmerno pozno. Trdijo, da je bilo izvrševanje kazni prvotno zaupano oblastvenim zastopnikom z verskimi funkcijami¹⁵³. Gosposčine so imele že v starih časih zapore, v katerih je kak grajski hlapec pazil na jetnike in jih oskrboval s hrano¹⁵⁴. Zapor ali turen se omenja v naših ljudskih pesmih. Za konce 16. stoletja je turen tudi listinsko izpričan, npr. za mesto Brežice. Dolgo so ga nazivali keha-e ž. ali kajha-e ž. (die Keiche), a tudi ime temnica-e ž. je prastaro ime, zakaj kot die Temnizen, die Tunnzen, je bila sprejeta ta beseda v nemško izrazoslovje. Beseda vóza-e ž., der Kerker, ki jo poznajo naši protestantski pisci¹⁵⁵, je prišla v 18. stoletju v rabo kot ime kaznilnice, das Zuchthaus, maison de force. Birič je pazil na voznike (jetnike) in se imenoval **temničar-rja m.**, der Kerkermeister¹⁵⁶. Bereta se tudi že strokovna izraza **temničarica-e ž.**, die Kerkermeisterin, in **temničarstvo-a s.**, das Kerkermeisteramt¹⁵⁶. Imeli smo pa tudi druge nazive za tega biriča, tako naziv **ječár-rja m.**, tvorjen na osnovi jéča-e ž., dalje naziva

¹⁴⁶ Isti, r. t. 72. Ista gorska pravda je sklenila istega dne občno sodbo, da se ima takoj zarubiti živina, ki bi v vinogradih ali kje drugje v gori prišla v škodo; zarubljena živina da se ima po Weinzeidnu odvesti v Zužemberško graščino, ki živine ne bo izročila, dokler ne bo njen lastnik plačal škode.

¹⁴⁷ Isti, r. t. 75. Ob isti priliki je gorska pravda kaznovala sogornika kot osnovatelja, njegovega hlapca in pa Weinzeidna kot storilca, vse tri vsakega na 3 vedre mošta.

¹⁴⁸ Dol. Pr. zg. 523. Pisatelj naglaša, da so prevzeli biriči svoja opravila od soseskih, vaških in okrožnih županov. Toda ta stvar je še potrebna nadrobne raziskave.

¹⁴⁹ Isti, r. t. 79, 91. Gornik, v virih zvan perkmaister, je bil izvoljen od sogornikov iz lastne srede, potrjen pa je bil od gorskega gospoda kot zaupnik in organ gorske gosposke, zlasti pa kot izvrševalni organ.

¹⁵⁰ Cig. 1853, 199, 605 sl. Med nazivoma izvršnik-a m. in spoinovávee-vea m. pisatelj ni razlikoval. Cig. 1850 II, 810, zastopa drug vidik, zakaj zdaj so imena, dopovnovávee-vea m., zvéřnik-a m. in zverševávee-vea m., ki se navajajo za pojem der Vollstrecker, ločena od imena izpolnivee-vea m., ipolnovávee-vea m., izvršnik-a m. in zverševávee-vea m., ki stoje za pojem Vollzieher. Babnik, 799, je zavrgel to razlikovanje in uvedel enotni izraz izvrševálec-lea m., ima pa tudi vrsto izrazov, tvorjenih na osnovi samostalnika izvršilo-a s., zlasti pridevnik izvršilen-ina-o in samostalnik izvršilnost-i ž., die Vollziehbarkeit. Bartel, 793, je to stvar uredil kakor treba ter razločuje pridevnik izvršen-šna-o, vollziehbar, izvršilen-ina-o, Vollzugs-, izvrševálen-ina-o, vollziehend.

¹⁵¹ Bart. 793. Pisatelj je, kakor smo že videli, za termin izvrševalni organ, vendar pa navzlic temu razlikuje: der Vollstrecker = izvrševálec-lea m., der Vollzieher = izvrševátelj-a m. in izvršitelj-a m. Menimo, da takšno razločevanje niti s stališča pravnega izrazoslovja ni potrebno, ter da je SP 1950, 235, storil prav, ko se je odločil za enotna imena izvrševálec oziroma izvrševalni organ, ki sta stavljena na čelo odseka naše razprave.

¹⁵² Dol. Pr. zg. 177.

¹⁵³ Isti, r. t. 431 sl. Kako je prišlo v poznem srednjem veku do kaznovanja z zaporem, je Metod Dolenc nadrobno opisal v študiji Kazenska sredstva po sodbah slovenskih ljudskih sodišč, objavljeni v Lvovu, Historyczno-prawni Przewodnik 1933, 16 sl. Poprej je bil zapor zgolj nadomestna kazen za obsojence, ki niso plačali globe, na katero so bili obsojeni.

¹⁵⁴ Plet. II, 787. Besedo vóza-a ž. je zabeležil že Megiser.

¹⁵⁵ SP 1950, 803.

¹⁵⁶ Plet. II, 662, Pisatelj se pri tem pozivlja na Cig. 1860, Janežičev slovar in Zoro.

čuvaj jetnikov in predstojnik ječe¹⁵⁷, in še druge manj uspele nazive¹⁵⁸. V naši pravni terminologiji sta bila uradoma potrjena strokovna izraza ječar-rja m., der Kerkermeister, in jetniški čuvaj, der Gefangenenaufseher, der Gefangenewärter¹⁵⁹. V naših splošnih slovarjih pa beremo tudi izraze jetničar-rja m.¹⁶⁰, jetniški čuvaj in jetniški paznik¹⁶¹.

Kot izvrševalec telesnih kazni se je pojavil birič, der Scherge, praeco, šele v poznejšem srednjem veku takrat, ko so uvedli tudi na slovenskem ozemlju mučenje (torturo) jetnikov, ki je bilo v Italiji navadno¹⁶². Birič je združeval v svojih rokah čedalje več sodnih opravil kazenskega značaja. Postal je pomočnik krvniku, pogostokrat pa izvrševalec telesnih kazni sploh, torej krvnik, brž ko je leta 1532 zadobila zakonsko veljavo Constitutio Criminalis Carolina (CCC)¹⁶³. Dokaze tega razvoja je najti tudi v našem gorskem pravu¹⁶⁴.

5. Krvnik-a m. (krvniški pomočnik)

Med znanstveniki je bilo nekaj časa sporno, ali ni praeco ime predhodnika krvnega sodnika, der Freimann, češ da je ljudstvo nazivalo še krvnega sodnika, der Bannrichter, za krvnika¹⁶⁵. Zdaj se jemlje za gotovo, da praeco ni bil krvni sodnik, pač pa je bil najuglednejši med biriči, odkar ga je CCC izrecno oglasila za izvrševalca torture in smrtne kazni.

Stari pravi naziv krvnikov je bilo ime rabelj-blja m.¹⁶⁶. Rekli so mu pa tudi obešar-rja m. njegovemu pomočniku pa rabeljnov hlapec, rabeljnov pomagač ipd.¹⁶⁷. Za rablja je bila v rabi inačica rabin-a m.¹⁶⁸, a tudi kranjski izraz hēnkar-rja m., der Kenker¹⁶⁹, kl je bil znan tudi pri kajkavskih Hrvatih¹⁷⁰. Kot knjižno ime izvrševalcu smrtne kazni je prišla še v drugi polovici 19. stoletja¹⁷¹ v občo rabo beseda krvnik-a m.¹⁶⁹. Po sedanjem stanju našega izrazoslovja so v pisnem jeziku poleg besede krvnik-a m. in njenih izpeljank dovoljeni tudi izrazi rabelj-lja m., rabljev blapec, rabeljščina-e ž. (krvnina) in pridevnik rabeljski-a-o¹⁷².

¹⁵⁷ Clg. 1853, 229. Der Arrest se nazivlje r. t. 34: zapòr-òra m., vòza-e ž. in zaprtje-a s. (kazen zaporu ali voze).

¹⁵⁸ Clg. 1860 1, 588. Pisatelj je termin der Gefangenenaufseher prevedel zmotoma: strážnik vjetih, jetniški strážnik, ko da gre za bolniško strážbo. V to ga je zapeljala nemška dvojica der Gefangenewärter.

¹⁵⁹ Bab. 306, 393. Čudno je, da pisatelj ni vzprejel termina za tistega sodnega slugo, ki je bil pri okrajnih sodiščih na deželi čuvar zaporov in se je zanj v praksi udomačil izraz jetničar-rja m.

¹⁶⁰ Plet. 11, 368 in SP 1950, 261. Pisatelj se pozivlje na Janežičev slovar ter navaja še besedi jetnišnica-e ž. in jetnišče-a s. kot soznačnici za ječo.

¹⁶¹ Bart. 250.
¹⁶² Dol. Pr. zg. 186. Pisatelj je opozoril, da so nekateri pravni pisatelji (Praunshuber, Gräff) trdili, da je bil praeco predhodnik krvnega sodnika, Bannrichterja, da pa je ta podmena izpodbita (Vladimir Levec, Anton Mell).

¹⁶³ 1stl r. t. 415.
¹⁶⁴ Metod Dolene, ČZN 1914, 19. Toženeu, kl ni prišel k razpravi, je samostanski birič kostanjeviški priznal 25 udarecev s palico, drugih 25 batin pa mu je nameril tožnik, da bo tožence znanprej zmal spoštovati pravice svojega bilžnjega. Ta primer iz gorskega prava dovoljuje sklepati, da so bili biriči vobče priznani za izvrševalce telesnih kazni.

¹⁶⁵ Dol. Pr. zg. 188.
¹⁶⁶ Clg. 1853, 442, Clg. 1860 1, 732, Bab. 571, Bart. 595, SP 1950, 665.
¹⁶⁷ Clg. 1860 1, 732, 1339. Pisatelj je navedel še besede obešarilja-e ž., rabeljnova hliša, die Henkerel, obešnica-e ž. = pogubnica, das Henkergeld, dalje rabeljnov meč, das Henkerschwert, rabeljstvo-a s. in rabeljnova služba, das Scharfrichteramt, rabeljnovka-e ž., rabeljnova žena, die Scharfrichterin.

¹⁶⁸ Plet. II, 368 (iz Meglserjevega slovarja in rokopijsnega gradiva M. Kastelea) ter Jak. Kelemina Pr. st. 80. Kelemina sodi, da izhajata imeni rabelj-blja m. in rabin-a m. iz madžarskega naziva rabló m. = ropar, čeprav je Fran Ramovš (Istorična slovnica 111) učil, da izhajata iz nemške besede der Räuber = der Straftende, dlal. der Ráber, Räuber. Gre pač za ráber > rabelj.

¹⁶⁹ Jak. Kelemina r. t. Pisatelj spravlja ta izraz v zvezo z otroško govorico hēneat-am = obešati.

¹⁷⁰ Mr. Krleža, Balade 151.
¹⁷¹ Plet. II, 368. Pisatelj se je sklepeval na Janežičev slovar (1867) in Zvon ter navedel še pridevnik krvniški-a-o ter samostalni krvnina-e ž. das Henkergeld.

¹⁷² Bart. 314, SP 1950, 655. Lahko trdimo, da je danes edino beseda krvnik-a m. s svojimi izpeljankami priznana za pravi pravnozrazoslovni strokovni izraz. Zanimivo je to, da se je beseda krvnik povzpela do te imenoslovne pozicije, čeprav ji niso bili prvotno naklonjeni ne naši vodeči pravniki, niti naše splošno slovarstvo. Babnik, 571, ni vzprejel naziva krvnik, marveč

Bila pa so še druga krvniška imena, ki danes niso rabna, pa so važna za socialno zgodovino Slovencev. Naziv **frājman-a m.** je v ljubljanskih predmestjih še dandanes živa beseda ljudskega pogovornega jezika¹⁷⁴. V rubrikah mestnih knjig ljubljanskih se je naziv der Freymann prvokrat pojavil leta 1720 namesto imena der Nachrichten, ki je bilo dotistihmal izključno v rabi¹⁷⁵. Etimologija besede frajman je bila dolgo sporna, ne sicer v slovniškem pogledu, saj je bilo jasno, da gre za pojem frei = prost, svobodni, pač pa v socialno pomenoslovnem pogledu. Edini slovenski slovar, ki je posvetil pozornost socialni plati tega vprašanja, je postavil biriča frajmana v eno vrsto s svobodnikom, der Freibauer¹⁷⁶. Drugi naši jezikoslovci so se vprašanju semaziologije ognili. Nato se je pojavila podmena, da gre pri biriču frajmanu za polsvobodnika bavarskih in avstrijskih virov, za kasnejšega Freiholda ali sploh za nekakšnega puščenjaka, osvobojenca, libertina¹⁷⁷. Sodilo osebne svobode je dandanes dokončno opuščeno. Že dejstvo, da so še prej, ko so v krvniku mogli slutiti svobodnika, krvniško ime der Freiknecht prevajali z besedami **rabelj, konjederec, konjederski hlapec**¹⁷⁸, je jasno kazalo na to, da pomenoslovni kriterij ne tiči v osebni svobodi, marveč v neki prostosti, ki se nanaša na službo¹⁷⁹. Gre pač za pravico krvnika, da mu je posestvo, ki mu je zaradi službe podeljeno v užitek ali last, oproščeno davkov in opravkov razen deželskoknežjega davka¹⁸⁰. Okoliščina, da je bil krvnikov dom »fraj davkov«, je bila ljudstvu tisti važni tertium comparationis, da so metaforično nazvali za frajmana človeka, ki je bil posestnik »fraj« zemljišča.

Etimološke težave je povzročilo tudi staro krvniško ime **frās-a m.** Če je res, da izhaja to ime iz osnove der Freisass, ki je v Slovenskih goricah tako pogosto ohranjena v rodbinskem imenu Fras in njega inačicah¹⁸¹, tedaj velja vse, kar smo rekli glede frajmana, tudi za frasa, ker tudi pri frasu ne gre za sodilo osebnega statusa, marveč za oprostitev plačevanja davčnih obvez, ki ga je bilo deležno krvnikovo posestvo. Sicer pa obstaja še teza, da je beseda fras iz srvn. vreise m. in ž., ki ima med drugim tudi pomen das Gericht über Leben und Tod¹⁸². Razlaga, oprta na to podmeno, ima v mislih sinekdoho, po kateri bi se bilo ime opravila preneslo na osebo, ki je opravilo izvrševala¹⁸³. Morda imajo prav tisti, ki trdijo, da je pri prenosu imel svojo vlogo tudi motiv strahu¹⁸⁴.

Služba konjederca je bila združena s krvniško službo, ker sta bili obe službi enako nečastni. Imenoslovno se povezuje krvništva s konjaštvom dobro vidi ob krvniških

je ostal pri nazivu rabelj. Bartel je besedo rabelj postavil pred besedo krvnik ter glede ostale nomenklature zvesto sledil Cigaletu (rabeljska sekira, rabeljščina-e ž., rabeljev hlapec, rabeljski-a-o). Prim. prejšnjo op. 167.

¹⁷⁵ Jak. Kelemina. Pr. st. 58. Pisatelj navaja za besedo frajman tele pomene: 1. podložnik, ki sedi v prostu sadovno ime, die Freistift, 2. polsvobodnik, kasneje Freihold, 3. Freisass, ki mu pravi Cig. 1833, 219, svobodnjak, Cig. 1860 I, 546 pa svobodnjak, po Vodniku lontanjski kmec, 4. krvnik.

¹⁷⁶ VI. Fabjančič, Ljubljanski krvniki, GMS 1944/45, 101.

¹⁷⁷ Cig. 1860 I, 545. Pisatelj je zenačil frajmana s svobodnikom, imenovanim der Freibauer. Pod iztočnico der Freimann pa ima zgolj poziv: glej Freibauer, Scharfrichter! Der Freibauer mu pomeni r. t. 544 svobodnika, ki plačuje od svojega zemljišča samo cesarske davke.

¹⁷⁸ Jak. Kelemina. Pr. st. 85.

¹⁷⁹ Cig. 1860 I, 543, za njim pa Bart. 222.

¹⁸⁰ Dobesedna preloga »svobodni hlapec bi bilja pomenila contradicctio in adicctio. Iz okoliščine, da pomeni krvniški pomočnik, der Freiknecht, isto ko konjederski hlapec, se dodobra vidi, kako je bilo konjaštvo tesno povezano s krvništvom.

¹⁸¹ Zaradi nečastnosti je bil krvnik izključen iz družbe. Zato je dobil domačijo, ki ji pravi Cig. I 732 oz. II 1339 rabeljev dom ali obešarjja, ta pa je bila oproščena davkov.

¹⁸² Fran Kovačič, Slovensko Stajersko in Prekmurje 1928, 167.

¹⁸³ Davorin Trstenjak, Kres 1884, 136. Značilna je rečenica »der Landfrass übt höchstpeinliches Gericht«.

¹⁸⁴ Jak. Kelemina, Slovarsko gradivo, ČZN 1928, 142. Pisatelj opredeljuje frasa, da je 1. Freisen (dete je dobilo fras), 2. juridična oseba (zastarelo). Nvn. freis [e], srvn. vreis [e], stvn. freis [a], pomeni strah, die Angst, der Gegenstand der Angst.

¹⁸⁵ Isti, Pr. st. 80. Pisatelj trdi o krvniških imenih rabelj in rabelin, da izhajata verjetno iz štaj. rabelj-a m. das Schreckgespenst (Pajek, Črtice 63). To da je isto kot rabelj-bija m., oboje pa da izvira iz madž. nabíó m. der Räuber. — Najsi so otroke strašili z rabeljem, pa le ni verjetno, da bi bil krvnik dobil ime po otročjem strašilu. Z rabeljem je pač ista zadeva ko s frasom: rabelj strašilo je metafora imena rabelj krvnik.

imenih jahár-rja m.¹⁸¹, hahár-rja m.¹⁸², ahár-rja m. in hagár-rja m.¹⁸⁶, ter arár-rja m.¹⁸⁷. Vprašanje je, ali je tega izvora tudi madžarska beseda hohér m., ker živi v kaj-kavščini glagol hoherovati-ujem v pomenu biti krvnik¹⁸⁸.

Iz stare Italijanščine so sprejeli Slovenci krvniško ime mélgolt-a m., der Henker, rabelj, lopov¹⁸⁹. Inačica málgolt-a m., ki je oblikovno bližja italijanskemu il mangoldo, je bila zabeložena kot birliško ime, ki se rabi v Soški in Vipavski dolini¹⁹⁰.

V običnem delu naše razprave smo omenili občno ime porkolát-a m. kot naziv sodnega sluga¹⁹¹. Zagorskim Hrvatom pomeni ta beseda krvnika. Der Burggraf, gradnik, castellanus, je tu doživel imenoslovno ponižanje za nečastnega rablja.

BIRIŠTVO IN BIRIŠKO IZRAZOSLOVJE V SOCIALNI ZGODOVINI SLOVENCEV

Povzetek

Pisec daje zgodovinski pregled birlišstva na slovenskem ozemlju in si pri tem prizadeva, kolikor mogoče popolno prikazati obsežno in zelo razvejeno slovensko birliško izrazoslovje. V splošnem delu razprave navaja tista birliška imena, ki imajo značaj pravega občnega imena. Pri tem pisec posebej opozarja na to, da etimologija glavnega slovenskega termina birli-čca m. (Scherge, praeco) še ni dokončno dognana (pok. prof. Fran Ramovš). Medtem ko se del slovenskih jezikoslovcev (Škrabee, Pleteršnik) nagiblje k staroslovenskemu izvoru (birlišb), trdi naskih stran (Miklošič, Kelemina), da je to ime izposojenka, posneta po italijanskem terminu sprotna stran (Miklošič, Kelemina), da je to ime izposojenka, posneta po italijanskem terminu biro. Prof. Metod Dolenc je postavil domnevo, da se je ime birli na slovenskem ozemlju pojavilo kot naziv izvršilnega organa, ki je izvajal torturo, in sicer tedaj, ko je iz Italije prišla v javno to loriura za verske odpadnike. To pa bo komaj držalo, saj se pojavlja staroslovenski termin prav do Lübecka, tako da je morala biti ta beseda še v zgodnjem srednjem veku lastna vsem Slovanom. V posebnem, drugem delu razprave obravnava pisec tiste birliške službe in poklice ter njihovo nazivje, ki imajo poseben značaj. Birliške opravke te vrste dell organizacijsko na pet razredov. Tako je birli lukaj predstavljen kot 1. oklicevalec, 2. dostavljavec, 3. redar, 4. izvrševalec in 5. krvnik. To študijo si pisec zamlja kot slovenski prispevek k prihodnjemu slovenskemu glosarju, ki si ga je pred časom zamljal že Karel Kadlec.

DAS SCHERGENTUM UND DIE SCHERGENNOMENKLATUR IN DER SOZIALGESCHICHTE DER SLOWENEN

Zusammenfassung

Der Verfasser gibt einen historischen Rückblick über das Schergentum auf slowenischem Boden und trachtet hiebei, die umfangreiche und sehr verzweigte slowenische Schergennomenclatur möglichst vollkommen wiederzugeben. Im allgemeinen Teil der Abhandlung, worin jene Schergennamen angeführt werden, welche den Charakter eines richtigen Gattungsnamens zur Schau tragen, verweist der Verfasser insbesondere darauf, daß die Etymologie des slowenischen Hauptterminus birli-čca m. (Scherge, praeco) noch heutzutage keineswegs sicher feststeht (weiland Prof. Fran Ramovš). Während ein Teil der slowenischen Linguisten (Škrabee, Pleteršnik) zum altslawischen Ursprung (birlišb) hinelgen, behauptet der Gegenteil (Miklošič, Kelemina), der Name sei ein dem italienischen Terminus li biro nachgebildetes Lehnwort. Prof. Metod Dolenc hat der Vermutung Raum gegeben, der Name birli sei auf slowenischem Gebiet damals als Bezeichnung des mit dem Foltern betrauten Vollstreckungsorgans aufgetaucht, als die Tortur für Religionsabtrünnige aus Italien herüberkam, was jedoch kaum als stichhaltig angenommen werden kann, da ja das Vorkommen des altslowenischen Terminus bis nach Lübeck reicht, sodaß dieses Wort noch im frühen Mittelalter sämtlichen Slawen eigen gewesen sein muß. Im besondern zweiten Teil der Abhandlung bespricht der Verfasser jene Schergennamen und -berufe sowie deren Termini, welche einen ganz speziellen Charakter besitzen. Die Schergengeschäfte dieser Art teilt der Verfasser organisationsgemäß in fünf Klassen, sodaß der Scherge hier 1. als Ausrufer (licroid) 2. als Zusteller, 3. als Ordner (Polizeimann), 4. als Vollstrecker

¹⁸¹ Cig. 1860 I, 4. Pomen besede je konjač, der Abdecker.

¹⁸² Piet. I, 202. Hahár je der Henker pri vzhodnih Stajereh (Caf) in ogrskih Slovencih (Mat. Vajjavec).

¹⁸³ Jak. Kelemina, Pr. st. 80. Pisatelj izvaja te besede iz sravn. hahacre, der Hänger, Torcj koujač—krvnik.

¹⁸⁴ Fran Ramovš, CZN 1913, 145. To je Trubarjeva beseda, ki pomeni morilec, der Haher, der Henker.

¹⁸⁵ Mir. Kričža, Balade 150, 152.

¹⁸⁶ Jak. Kelemina, Pr. st. 80.

¹⁸⁷ Fran Erjavec, Iz polne torbe 212.

¹⁸⁸ Piet. II, 160. Gre za Cafovo besedo iz ogrskega knjištva.

(Vollstreckungsorgan) und 5. als Scharfrichter bzw. als Freiknecht, dem Leser vorgeführt wird. Die Studie des Verfassers ist als ein slowenischer Beitrag zum künftigen, bereits von Karel Kadlec in Aussicht genommenen slawischen Glossarium zu werten.

✽

Avtor tega članka dr. Franc Goršič je sodeloval v ČZN že l. 1929 z razpravo Zupanl in knezi v jugoslovanski pravni zgodovini. (Prim. ČZN 4 [n. v. XXXIX] str. 7). Rokopis razprave, ki jo tu objavljamo, je nastal že pred več leti in je sedanjo obliko dobil l. 1938. V njej združuje avtor na svojevrsten način terminološke raziskave z zgodovinskim. Pri njeni znanstveni uporabi bo priporočljivo upoštevati tudi razpravo L. Hauptmanna, Das Schöffentum auf slowenischem Boden, Zeitschrift des histor. Vereines für Steiermark X/1912, str. 181 sl., in novejšje edicije urbarjev.

Objava se razločuje od izvirnika po nekaterih manjših jezikovnih korekturah in po nekaterih popravkih očitnih pomanjkljivosti v navedbah literature.

Uredništvo

Drago Mušič

**JOANNES BAPT. MICHAEL NOBILIS
DE SAGAR (ŽAGAR) 1732 DO 1813,
LJUDSKOMEDICINSKO IN ETNOGRAFSKO
GRADIVO V NJEGOVIH DELIH**

JOANNES BAPT. MICHAEL NOBILIS DE SAGAR (ŽAGAR) 1732—1813,
VOLKSMEDIZIN UND ETNOGRAPHISCHES IN SEINEN WERKEN

Moj prispevek v spominskem zborniku Franja Baša naj bi bil oddolžitev za njegovo strokovno pomoč in prijetno sodelovanje v letih pred drugo svetovno vojno, ko sem bil zdravnik v Sevnici; predvsem pa mislim na Baševo sodelovanje v zvezi s pripravami za ustanovitev Muzejskega društva za okraja Krško in Brežice v Krškem (leta 1939) in v zvezi s pripravami za prvi posavski muzej v Krškem. Takrat je pokojni Baš skupaj s pokojnim Francetom Mesesnelom in drugimi obiskal celotno območje bodočega muzeja; poleg omenjenih so takrat sodelovali tudi Srečko Brodar, Rajko Ložar, Josip Mal, Marjan Mušič, Balduin Saria in pokojni Janez Žurga.

Neposredni pobudniki in člani pripravljalnega odbora za ustanovitev društva in muzeja v Krškem pa so bili domačini: dr. Josip Tomšič, Igor Puc, Josip Vutkovič, Karel Černetič in Oton Auman.

Baš se je za takrat nastajajoče muzejsko društvo in za porajajoči se posavski muzej (tedaj v Krškem), ki bi bil med prvimi te vrste v tedanji Sloveniji, zelo navduševal; kljub svoji obilni zaposlenosti na lastnem muzejskem ozemlju je ponovno obiskal kranjsko in štajersko Posavje in je pomagal z nasveti in bogatimi izkušnjami. Zaradi tega bi bil tudi pokojni Franjo Baš neljubo prizadet, če bi vedel, da pozneje — ko na istem kraju nastaja spomeniško jedro Krškega, z nekdanjo špitalsko cerkvico in razstavnim prostorom v njej, z Valvasorjevim spomenikom in z »Valvasorjevo hišo« — nihče več ne bi omenil, kar je bilo na istem kraju in s skoraj istim namenom že tudi napravljenega pred dobrimi 25 leti.¹⁻⁴

Porabil sem priložnost, da v spominskem zborniku Franja Baša predstavim predvsem etnografsko gradivo iz bogatega, še ne dokončno preučenega gradiva o znamenitem rojaku J. M. Zagarju.

Gradivo o dr. J. M. pl. Zagarju oziroma gradivo, ki je bilo zbrano v zadnjem času, in novo gradivo je zelo obsežno in mnogostransko, delimo pa ga lahko v medicinsko (medikohistorično), ljudskomedicinsko in etnografsko. Zaradi tega je treba, da v uvodu predstavimo najprej življenjsko delo in lik pomembnega rojaka, nato pa še gradivo, ki se nanaša na slednji dve strokovni področji. Poleg tega je treba še pri-

¹ gradivo: vabila, okrožnice itd. Pripravljalnega odbora za muzejsko društvo za okraja Krško in Brežice (1939) — v posesti avtorja.

² D. Mušič, Pomen novega Muzejskega društva v Krškem. Jutro, 23. sept. 1939. Ljubljana.

³ Idem, Ob ustanovitvi Muzejskega društva v Krškem, Slovence, 28. sept. 1939. Ljubljana.

⁴ J. Mesesnel, Nov svež veter v Krškem. Spomeniška obnova, nov razstavni prostor, Slovičkova razstava in še kaj. Delo, 9. junija 1966. Ljubljana.

pomniti, da je bil Žagar pri nas znan doslej predvsem le iz leksikalnih virov, manj pa s stališča novejših zgodovine medicine, zgodovine zdravstvene kulture in kulturne zgodovine.

Janez Krstnik Mihael pl. Žagar (Sagar), okrožni fizik v Jihlavi (v nekdanji Moravski), zdravnik, epidemiolog in avtor enega od nozoloških sistemov 18. stoletja, je bil rojen 2. novembra 1732 v Poljanah (najbrž v Predgradu, Pölland, Vornschloss, Ab arce ali v Starem trgu) ob Kolpi kot sin kmečkih staršev. Žagar omenja v enem svojih del, da je bila mati Ana iz rodu Barbičev in je umrla na porodu 14. otroka; poleg pa omenja Žagar tudi še brata Matijo. Rodbinsko ime Žagarjev je v teh krajih še danes pogostno, v krstnih knjigah župnije Stari trg ob Kolpi pa je od leta 1695

Predgrad (Polant, Polane) v 17. stoletju iz: Valvasor, Slava...

do 1719 samo v Predgradu in v bližnjem Dolu vpisanih šest družin s priimkom Žagar. Rojstnih podatkov o Janezu Mihaelu Žagarju v omenjenih knjigah žal ni, ker v njih mnogi listi manjkajo, tako predvsem tudi nista ohranjena letnika 1702 in 1732, ki bi sicer tudi s te strani pojasnila negotovost glede Žagarjevega rojstnega leta.^{5,6} Vendar pa so biografski podatki o Žagarju na voljo na več mestih in so tudi zadostno dokumentirani, čeprav nekateri avtorji navajajo tudi napačno letnico rojstva oziroma smrti (1702, 1778).⁷⁻¹² Podatki pa, ki se nanašajo na Žagarjevo mladostno dobo, šolanje in na družino staršev kot tudi na lastno družino, so raztreseni v besedilu Žagarjevih del, kar predvsem velja za glavno njegovo (nozološko) delo *Systema morborum symptomatum*... (glej tudi pozneje). Na ta način tudi zvemo, da je Žagarjeva žena Marija

^{5,6} Obvestila Župnega urada v Starem trgu ob Kolpi z dne 15. nov. 1939 in 7. marca 1968.
⁷ M. D. Grmek, Bilješke o našim liječnicima; Inauguralne disertacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika. Starine JAZU, knj. 43. 1951. Zagreb.

⁸ E. A. Ilruška, Tajemny doktor Sagar. Narodni listy, roč. 79, č. 236., 20. okt. 1939. Praha.

⁹ B. Borko, Skrivnostni dr. Sagar (Žagar). Jutro, 24. okt. 1939. Ljubljana.

¹⁰ P. P., Skrivnostni dr. Sagar. Ibidem, 27. okt. 1939. Ljubljana.

^{11,12} Obvestila prof. dr. dr. M. Malouška, Olomouc, dr. M. Otrube in V. Hajnovske, Praha.

Terezija rojena Klein v starosti 21 let v zvezi s porodnimi komplkacijami štirinajsti dan po porodu tretjega otroka umrla za tetanusom; preživela otroka sta bila Karel in Marija Veronika. Iz drugih vlvov zvedo, da je Zagar umrl v starosti 81 let 18. julija 1813 v Pragi, kjer je bil pokopan na tretjem olšanskem pokopališču; iz tamkajšnje nagrobne plošče, ki jo je dala postaviti hčerka (?) Veronika Guitler, zvedo, a tudi iz njegovih spisov, da je bil v mladosti pastir, se šolal kot siromašen dijak in ga je skozi vse življenje preganjala nesreča. Iz biografskih podatkov, ki so posejani v njegovih spisih, tudi zvedo, da se je šolal najbrž v samostanskih šolah, in sicer v Križevcih (Crisii in Croatia olim parvisti...) in v Zagrebu (pri kapucelnih — grammaticus, humanista...). Iz besedila, ki si ga je Zagar sam sestavil za svoj epitaf in ga je objavil med naslovnimi stranmi druge izdaje svojega *Systema morborum symptomatum*... (1784), povzemamo iste podatke ter zvedo tudi, da je bil »logicus«, torej študent višje študijske kategorije kvadriviuma na Štajerskem, mogoče pri pavlinah ali jezuitih¹³; celotno besedilo za epitaf, ki je drugačno, kot je bilo na nagrobni plošči na praškem pokopališču, je obenem kratek povzetek Zagarjevih biografskih podatkov in se glasi:

Crania me genuit, seduli docuere Croatiae
grammata, tum Logicus Stiriae ipsus eram.
Vindobonae physica et Medicina imbutus abivi
Iglaviam, haec Moravis eminet urbs in oris.
Hic physicus cycli pecorique hominique secundus.
De morbis scripsi, quos flet uterumque genus.

V času študija medicine ali morda že prej kot vojak ali celo kot pomočnik vojaškega kirurga je Zagar tudi moral biti nekaj časa nekje na Hrvaškem (v Križevcih, Sisku?), ker so v njegovih delih na več mestih pripombe, ki se nanašajo na tamkajšnjo ljudsko medicino, a tudi sicer na bolezni in različna zdravljenja. Na svoje bodoče službeno mesto okrožnega fizika v Jihlavi na robu Moravske pa je bil najbrž že vezan (kot štipendist?), še preden je diplomiral; diplomo je namreč opravil 26. februarja 1762 na Dunaju in je v seznamu diplomantov tudi omenjeno: Sagar Michael... »Locus et Mundus Iglaviae«.^{14, 15}

Za zasluge v zvezi z obsežnimi epidemijami trebušnega tifusa in morda tudi pegavice, kakor tudi živinskih kužnih bolezni, ki so razsajale v jihlavskem okrožju, v letih 1863, 1764 ter 1771 in 1772 in jih je Zagar uspešno preganjal in tudi opisal, kakor tudi v zvezi z znanstvenim publicističnim delom, ki je Zagarju kot glavnemu nozološkemu sistematiku v tedanji Avstriji prineslo evropski sloves, mu je cesarica Marija Terezija že leta 1764 podelila plemstvo; postal je tudi član akademije »naturae curiosorum« in »Leibarzt«. Žal pa v doslej dostopnih virih o Zagarju še manjkajo dragoceni podatki o njegovem neposrednem delovanju v jihlavskem okrožju. Če postavimo, da najdemo o vodilnih in pomembnejših zdravnikih terezijanske dobe, bi morala prav tako primer za bivšo Kranjsko in Štajersko, v arhivih obilno gradivo, bi morala prav tako o Zagarjevem delovanju obstajati v arhivih bivše Moravske ali Češke uradna poročila o okrožnega fizika deželni sanitetni oblasti itd. Tako tudi od Zagarjevih enajstih del in spisov doslej avtorju niso bila dostopna štiri njegova dela, vendar pa je celotna bibliografija Zagarjevih del znana. Zelo verjetno tudi še obstaja korespondenca med

¹³ V. Smid, Zgodovina šolstva in pedagogike. Sistem srednjeveškega šolanja. Samostanske in stolne šole. Ljubljana, 1903.

¹⁴ J. B. M. Sagar, Dissertatio (inauguralis) botanico-medica de Salsaria. Wien, 1762. Zagarjeva inauguralna disertacija je znana iz njegove (v mnogih virih citirane) bibliografije. V nekaterih virih je omenjena še kot »disertacija«. Besedilo v zvezi z obrambo diplome, ki je objavljeno v »Catalogus Medicinae Doctorum ab anno 1752 an 1821 incip. rigorose examinerum« (pag. 157), se glasi: »Sagar Michael Tempus examinis 26. Febr. 1762. Caicius in examine satisfecit, Defensione Aphor. Hypoeratis. Bene praestitit. Locus et Mundus Iglaviae.«

¹⁵ Iz pripombe »Locus et Mundus Iglaviae« lahko sklepamo, da je bil Zagar, še preden je končal medicinske študije, že dogovorjen (vezan?) s kresijskim uradom v Jihlavi, da tam takoj po diplomni nastopi mesto okrožnega fizika, ker so ravno v tem razdobju v tedanjem avstrijskem cesarstvu urejali okrožja in pri njih tudi okrožne fizike (po obvestilu prof. dr. dr. E. Lesky, Institut für Geschichte der Medizin der Universität Wien).

¹⁶ E. Lesky, Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Archiv für Österreichische Geschichte, 122. 1. Wien, 1969. Str. 10, 26, 27.

SAGAR.

Plemiški grb J. M. Sagarja (Zagarja)

Zagarjem in W. Cullenom (1712 do 1790), klinikom in začetnikom nevrnalne patologije v Edinburghu in mogoče tudi s F. Boissierom Sauvagesom de Laeroixom (1706 do 1767), klinikom in botanikom v Montpellieru. Tako je v knjigi (sinopsi) W. Cullena poleg štirih glavnih nozoloških sistemov objavljen tudi Zagarjev sistem. Zagarja omenjajo skoraj vsi učbeniki in večja dela o zgodovini medicine; s svojim nozološkim sistemom je Zagar v svoji dobi imel nedvomno tesne stike z različnimi avtorji nozoloških sistemov 18. stoletja in je po njih, predvsem pa prek objave v Cullenovi knjigi, ki je doživela vrsto izdaj, prišel v evropski okvir tedanje medicine in pozneje zgodovine medicine.

Preden bomo prikazali Zagarjev nozološki sistem, je treba še pripomniti, da sovpadajo Zagarjeva študijska leta na obnovljeni dunajski fakulteti s prvimi temeljitimi reformami medicinskega študija, ki so si prizadevale za osvoboditev šolanja od eehovskega zdravniškega stanu, pod katerega neposrednim vplivom je bilo dotlej. Reformo je leta 1749 izvršil Gerhard van Swieten, predsednik in ravnatelj medicinske fakultete in študijske knjižnice, telesni zdravnik cesarskega dvora in protomedik avstrijskega cesarstva; kmalu zatem je sledila vrsta zakonskih predpisov, ki so dobili leta 1770 končno obliko s sanitetnim normativom, temeljnim državnim zakonom o zdravstvu. V Zagarjevem času so na dunajski fakulteti poleg van Swietna delovali še A. de Haën, A. Störek in J. N. Crantz.¹⁸ Vse to in Zagarjevo živo zani-

¹⁸ Idem, Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert. Wien, 1963. Str. 16 do 18.

manje za razvoj medicine in stimulacija, ki je izvirala iz težkih vprašanj v medicinski praksi in v epidemioloških situacijah v delovnem območju okrožnega fizika, so vplivali tudi na Žagarjevo aktivnost glede njegove strokovne publicistike.

Poskusi, da bi mnogovrstne bolezenske znake spravili v smiselni in pregledni sistem bolezni, ki bi olajšal diagnozo in določanje pravilnega zdravljenja, segajo že v stare Atene. Pozneje je predvsem zasluga T. Sydenhama (1624 do 1689), da je ob vestnem kliničnem opazovanju poskušal iz simptomov priti do bistva in do pravilne uvrstitve določene bolezni. Pozneje se je F. Boissler Sauvages de Lacroix naslonil na Linnéjev naravni sistem razporeditve rastlin v razrede (classes), redove (ordines), družine (familiae), rodove (genera) in vrste (species) in je osnoval tako imenovani »naravni nozološki sistem«. Njemu je sledila cela vrsta pomembnih in manj pomembnih nozologov; vsi njihovi sistemi pa so bili v nevarnosti, da spričo vse večjega števila ugotovljenih bolezenskih znakov ne vidijo bolnega človeka kot sintezo in celoto. Čeprav so pomembnejši nozologi — in mednje prištevamo strokovno slovo tudi Žagarja — vložili v svoje sisteme mnogo kliničnega znanja in praktičnih izkušenj, so bili vendar vsi deležni mnogo kritike poznejših sistemov. Glavna tragika, ki so jo doživljali vsi tedanji sistemi, pa je bila v tem, da le-ti niso izhajali iz pravih osnov in izhodišč, ker so žal nastajali v dobi, ko še niso bili znani in odkriti mikrobi in ko še dolgo niso bila do kraja pojasnjena fiziološka in patološka dogajanja v organizmu, temveč so se tedanji sistemati, čeprav so bili med njimi tudi dobri kliniki, lahko opirali predvsem šele na zunanje in morfološke bolezenske znake, ali pa samo na domneve glede globljih vzrokov bolezni in njihove simptomatike.

Žagarjevemu sistemu priznavajo, da je prvi, ki je upošteval tudi kirurške bolezni; tudi je Žagar svoj sistem povezal s prakso, ker je vanj vpletel tudi kazuistiko in ustrezno terapijo. Tako ima Žagarjev Systema morborum symptomaticum... tudi značaj kompendija in vademekuma, ki je nedvomno odlično služil študentom in zdravnikom v praksi.¹⁷⁻¹⁹

Etnografsko gradivo v Žagarjevih delih obsega seveda tudi gradivo iz ožjega področja ljudske medicine, vendar je treba upoštevati, da Žagar svoje gradivo te vrste podaja že kot zdravnik in mnogokje nehoti dodaja tudi iz lastnih zdravniških izkušenj. Poleg tega so bile v tedanji dobi nekatere metode zdravljenja, predvsem pa široka uporaba domačih zdravilnih rastlin in drog, tudi v smislu avtarkične osamosvojitve od uvoza zdravil iz tujine po intencijah široko zasnovane zdravstvene politike protomedikusa terezijanske dobe van Swieten, takšne, da po današnjem pojmovanju medicine lahko tudi deloma spadajo v območje in na raven ljudske medicine. Ostra razmejitev med ljudskomedicinskimi podatki na eni strani, na drugi pa podatki iz Žagarjevega osebnega podoživljanja ter iz konkretne kazuistike iz kroga njegovih bolnikov, je precej težavna. Težavna je tudi, ker se je mnogo tega, kar Žagar v svojih spisih navaja, dogajalo že v njegovi zgodnji mladosti in je tudi verjetno, da so nekateri Žagarjevi podatki, ki bi sicer sodili v ljudsko medicino, mogoče deloma nekoliko deformirani in romantizirani; tako Žagar tudi zelo pogosto dodaja besede, ki razodevajo močno domotožje in občudovanje vsega, kar ga je v tujini v analognih situacijah spominjalo na domači kraj — tako na primer: »in mea cara patria Carniola«, »mei cari patriotae« ipd. Žagar v lastni kompleks nostalgичnega patriotizma povsod tam, kjer je govor o pastirjevanju ali o vzreji drobnice, o življenju v naravi, prav rad vpleta tudi stihe iz Vergilovih georgik; na mnogih mestih pa je obravnavana »pastirska problematika« skorajda identična z mnogimi mesti v omenjeni Vergilovi pesnitvi.

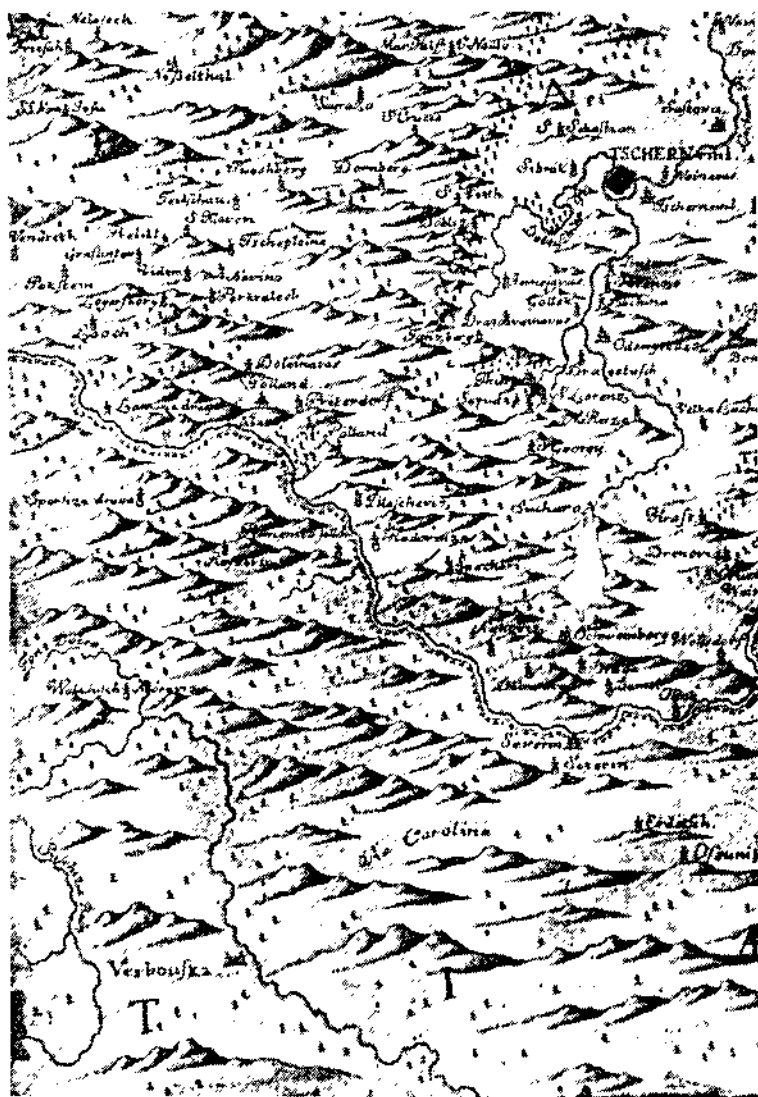
¹⁷ J. F. C. Heckel, Geschichte der neueren Heilkunde. Berlin, 1839.

¹⁸ P. Diepgen, Die Stellung der nosologischen Systeme in der Geschichte der Medizin. Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften. Bd 34. H. 1-4. Leipzig, 1941.

¹⁹ W. Karst, Zur Geschichte der »natürlichen Krankheitssysteme«. Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften. Berlin, 1941.

²⁰ E. Goldschmid, Natürliche Nosologie. Verhandlungen der Schweizer Naturforschenden Gesellschaft. Freiburg, 1947.

Op.: na tem mestu so omenjeni le važnejši viri, oziroma viri, ki natančneje obravnavajo tudi Žagarjev nozološki sistem idr.

Izrez iz zemljevida J. D. Florjancića (1744, 1791) Sredi slike se vijuga mejna reka Kolpa: severno skoro neposredno ob reki sta označeni obe naselji »Polland«, od katerih levo ustreza današnjemu Predgradu, desno pa Staremu trgu ob Kolpi

Etnografski podatki v Žagarjevih delih se nanašajo na neposredni življenjski prostor »Poljancev« ter njihovih uskoških in hrvaških sosedov onstran Kolpe; posebej pa je v Žagarjevih delih tudi nekaj analognih podatkov, ki se nanašajo na njegovo bivanje v Križevcih, Zagrebu in mogoče tudi še v drugih krajih Hrvatske, vendar ti podatki na tem mestu ne bodo objavljeni.

Nekdanji Polland — Poljane, kot ga opisuje Valvasor v XI. knjigi *Slave*, danes kot naselje s tem imenom ne obstaja, pač pa se naselje na tej lokaciji imenuje Predgrad (Vornschloss ali v latinskem prevodu arx, »ab arce«); stari ljudje še danes pravi, da so »od grad«, mlajši tudi »izpred grad«. Siroko, izbočeno in redko obraslo pobočje od naselja navzdol proti dolini Kolpe, kjer je bil obzidan »tabor«, ljudje danes imenujejo »konj«. Sicer pa Predgraščani dele naselje v šest delov, ki jih v smeri od

Starega trga proti Jelenji vasi po vrsti označujejo z nazivi: Purga, ki ustreza lokaciji (?) nekdanjega ortenburžanskega ali »Valvasorjevega« gradu, čeprav poznejši Auerspergov grad ni identičen z omenjenim ali kot je upodobljen v Valvasorju; sledi Valpet, skupaj s hišami do cerkve Fabijana in Sebastijana; zraven bivšega Auerspergovega gradu stoji sramotilni kamen; sledijo Tržič ali nekdanji Novi trg v bregu pod cerkviho (za razliko od Starega trga s prafaro), Dolenjska vas (od cerkve do Šmalcrlja), Središče ali Proces gasa (od tam dalje na Breg) in Gorenja vas ali Breg (do vrha vzpetine) in še Mala vas²⁰. Drugi »Pölland«, ki je označen na zemljevidu J. D. Florijančiča iz leta 1744 jugovzhodno od »Pöllanda«, ki ustreza sedanjemu Predgradu, pa je današnji Stari trg ob Kolpi²¹.

Pod Predgradom izvira Dolski potok, v bližini in tudi v goratem območju na drugih krajih so podzemeljske jame, v katerih so se ljudje skrivali v času turških vpadov. Izvir Dolskega potoka ljudje delijo v dva studenca — zgornji in spodnji, imenovan zbel(j), pa za žlvino; iz zbel(j)a je tekla voda v badenj, napajališče za žlvino. Dolski potok je gotovo tisti izvir in tok bistre vode, ki ga omenja Žagar, ko opisuje napajanje in druge vsakodnevne opravke z domačimi čredami in živino; deloma pa se podatki o tem gotovo tudi nanašajo na reko Kolpo, v katero se Dolski potok izliva že po kratkem toku.

Podatke o Žagarjevih delih, ki jih bolj ali manj upravičeno lahko spravljamo v zvezo z etnografijo v širšem in ožjem pomenu besede, najdemo predvsem v naslednjih njegovih delih:

System morborum symptomaticum secundum classes, ordines, genera et species cum characteribus, differentiis et therapeiis. Filium Ariadnacum ad lectulos aegrorum; (Wien 1776, 1784);

Libellus de aphthis pecorinis anni 1764, cum appendice de morbis pecorum in hac provincia tam frequentibus, eorundem causis et medicis praeservatoriis. (Wien 1765);

Abhandlung von dem Mehlthau als der grössten Ursache der Hornviehseuche, und derselben Curart. Den Landwirten ein sehr nützliches Werk. (Wien 1775);

Libellus de morbo singulari ovium anni 1765. (Wien 1765).²²

Poleg tega so enako zanimivi etnografski podatki prav gotovo tudi še v delu: *Historia morbi epidemici circuli Iglaviensis et adiacentibus regni Bohemiae plagis observati in annis 1771, 1772.* (Lelpzig 1773?) in pa v različnih Žagarjevih uradnih poročilih, glede katerih pa doslej še ni znano, ali še kje obstajajo.

Žagarjeva disertacija o »posebni bolezni ovac« (glej gori) je v nemškem jeziku odtisnjena v zbirki veterinarskih razprav, ki jih je leta 1786 v Pragi izdal Joh. Knobloch, doktor medicine, javni in redni učitelj živinozdravništva na visoki šoli v Pragi pod naslovom: *Sammlung der vorzüglichsten Schriften aus der Thierarzney, II. Band.* Žagar omenja v uvodu k prej omenjeni disertaciji, da mu je kot dolenskem rojaku iz Poljan povzročala težave nemščina »po finejšem okusu razsvetljene dobe. Ker pa latinsčino tudi izobraženci še kaj neradi beró in je knjižica predvsem namenjena kmetovalcu«, je bilo potrebno, da izide v nemščini, pri čemer je Žagarju pomagal sodobnik in najbrž prijatelj Joh. Jak. pl. Well, magister filozofije, doktor medicine in lekarnar na Dunaju (1725 do 1787)²³. Tako tudi povzamemo iz Žagarjeve razprave o rji (rubigo), glavnem vzroku kužnih bolezni rogate živine (*Abhandlung von*

²⁰ Krajevni leksikon dravske banovine. Ljubljana, 1937., str. 138.

²¹ Florianischische de Grienfeld, Joan. Dismas, Ducatus Carnioliae tabula chorographica ussu sumpuque incilitorum provinciae statuum geometricae exhibit. (Zemljevid je bil natisnjen leta 1791 v merilu 1:111.000; gl. tudi sl. št. 2 — torej v času, ko je do začetka svojega šolanja tudi Žagar prebival v Poljanah). Arhiv Slovenije.

²² Vsa tukaj našteja dela J. M. Zagarja (Sagar) in dr. sem imel priložnosti pregledati v inštitutu za zgodovino medicine dunajske univerze in v tamkajšnji knjižnici »Josephinum«; na tem mestu so tudi vsa važnejša dela J. M. Zagarja kakor tudi dela, važna za preučevanje neložskih sistemov in dela avtorjev, ki tudi omenjajo Žagarjevo življenjsko delo.

²³ K. Ganzinger, Die österreichische Provinzial-Pharmakopoe (1774—1794) und ihre Bearbeiter. Deutsche Apotheker-Zeitung. Gesellschaftsbeilage 14. 1902. Nr. 3.

JO. BAPT. MICH. SAGAR,
MED. DOCTORIS 'CIRCULI IGLAVIENSIS
IN MORAVIA PHYSICI REGII ET ACADEMIÆ
NATURÆ CURIOSORUM MEMERI,

SYSTEMA MORBORUM SYMPTOMATICUM

SECUNDUM

CLASSES, ORDINES, GENERA
ET SPECIES

CUM

CHARACTERIBUS, DIFFERENTIIS
ET THERAPEJIS.

FILUM ARIADNÆUM AD LECTULOS
AURORUM.

IMPENSIS JOANNIS PAULI KRASS

BIBLIOPOLÆ VIENNENSIS,
MDCCLXXVI.

72 24 433 1310

Systema morborum symptomaticum..., naslovna stran 1. izdaje

dem Mehlthaeue... gl. sl. št. 12 in slovstvo)²⁴, da je obdelana snov zbudila veliko zanimanje G. v. Swietna, protomedika avstrijskega cesarstva itd., ki je v zvezi s tedaj na novo urejenim javnim zdravstvom in tudi visokim šolstvom za potrebe zdravstva Zagarja celo povabil, da bi na Dunaju predaval živinozdravništvo; Zagar pa je v svoji skromnosti vabilo odklonil in je poleg drugih vzrokov navedel tudi, da ne obvlada v zadostni meri nemškega jezika, v katerem bi bil moral v smislu tedanjih reform in razsvetljenega absolutizma tudi predavati.

Etnografsko, ljudskomedieinsko gradivo (objavljeno v Zagarjevem Systema morborum symptomaticum...)

V zvezi z doživetji v otroški dobi Zagar opisuje, kaj se je dogajalo na domačem pokopališču, pri cerkvi v Starem trgu ali pa pri cerkvi Fabijana in Sebastijana v Predgradu (glej prej). Cerkev v Predgradu je spriču svojih patronov — starodavnih zaščitnikov proti kugi, takrat gotovo že obstajala in je bilo okoli nje morda tudi pokopališče. V svojem nozološkem sistemu Zagar med različne duševne motnje v smislu

²⁴ gl. J. M. Sagar, Abhandlung von dem Mehlthaeue als der grössten Ursache der Hornviehscuche..., Wien, 1775.

Priljetna dolžnost mi narekuje zahvalo inštitutu za zgodovino medicine dunajske univerze (Institut für Geschichte der Medizin der Universität Wien) in predstojniku inštituta prof. dr. dr. E. Leskyu, ter prof. mr. ph. F. Minafiku za strokovna pojasnila.

VIRO
ILLUSTRISSIMO, MAGNIFICENTISSIMO
AC
CLARISSIMO
ANTONIO L.B.deSTOERCK.

AUGUSTISSIMO.
IMPERATORIS ET IMPERATRICIS
A CONSILIIS,
ARCHIATRORUM COMITI,
STUDII MEDICI C. R. PRÆSIDI ET DIRECTORI
NOSOCOM. PAZMAN. PHYSICO, PLURIUM
ACADEMIARUM MEMBRO &c. &c.

VIRO
INGENIO SAGACISSIMO, INVENTIO
FELICISSIMO,
PRACTICO CONSUMATISSIMO,
GENERI HUMANO UTILISSIMO, MORIBUS MANSUETISSIMO,
PATRONO MEO GRATIOSISSIMO.

HOCCE FILUM ARIADNEUM AD LECTULOS
EGRORUM

MEÆ IN SESE PIETATIS TENERRIMÆ

MONUMENTUM

TONO, DEDICO ET CONSECO

JOANNES BAPT. MICHAEL SAGAR CARNIOLUS.

Systema morborum symptomati-
cum 2. naslovna stran 1. iz-
daje, s posvetili

delirijev šteje tudi demonomanijo in nje species vampirizem. Žagar v vampirizem si-
cer ne verjame in meni, da ga uporabljajo prebrisani zlikovci, da bi strašili neuko
ljudstvo in se na njegov račun kakorkoli okoriščali. Vendar se tudi Žagar v duhu te-
danje dobe ni še popolnoma osvobodil vsaj rahlega verovanja v nadnaravne pojave;
za takšno domnevo govori tudi nelogično speljano pripovedovanje o vampirjih na do-
mačem pokopališču.

Žagar pravi, da vampirji izkapljajo mrličce, ki so šele nedavno umrli; mrličce zba-
dajo in njihovo že razpadajočo in gnilo kri, ki jo po mnenju ljudstva umejo napraviti
tako, da redko in gladko priteče, tudi srkajo in pijejo. Vampirji povzročajo ljudem
mnogo strahu in potem mislijo, da mrličci vstajajo od mrtvih zaradi tega, ker je nji-
hova kri še tekoča in prihajajo na svoje nekdanje domove k sorodnikom in ponoči
pijejo tudi njihovo kri. Preprosti ljudje tudi mislijo, da vampirji sploh živijo od krvi
bližnjih sorodnikov umrlega.

Tako je nekoč vampir, ki je na domačem pokopališču izkopal mrliča, pustil nje-
govo kri teči okoli groba po snegu, truplo pa je zopet zakopal. »Mene,« pravi Žagar,
in vse vaščane je vampir s tem neznansko prestrašil. Jaz pa sem kot prebrisan deček
vprašal, kaj, če bi kdo izkopal in odprl grob takšnega pasivnega vampirja (op. avtor-
ja: mrliča, ki mu je, kakor pravijo, vampir pil kri)? — toda iz velikega strahu se nihče
ni upal lotiti preverjanja in ugotavljanja resnice.«

V zvezi s 6. razredom in 2. rodod po nozološki klasifikaciji bolezni oziroma v
zvezi z jalovostjo opisuje Žagar kastracijo svinj, kakor so jo v njegovi mladosti izvr-

ševali v njegovi domovini. Rezarji (castratores) režejo svinje tako, da z vzdolžnim rezom v dolžini dveh palcev v predelu lakotnice na eni strani (in lumbo uno) odluščijo kožo, fascijo in trebušno mreno; nato s kazalcem in sredincem poiščejo jajčnik, ga stisnejo in zmečkajo. Nato rano zopet zašijejo in jo potresejo s pepelom. Operacija je opravljena in rezarji zahtevajo zanjo sedem krajcarjev (cruciferos). Zagar pravi, da je bil nekajkrat tudi sam navzoč pri takšnih operacijah in se je čudil, kako so jo mogli preprosti ljudje tako srečno izvršiti. Operacijo delajo na svinjah, ki so že večkrat prasile in naj bi se hitreje spitale za zakol, v mesecu avgustu.

V vrsto stalno zvišane telesne temperature (febres continua) Zagar uvršča v 5. skupino hektiko in jo opisuje kot stalno in dolgotrajno vročično stanje. Kot posebno species vročičnosti pa Zagar omenja otroško hektiko in nostalgčno hektiko. V zvezi s prvo omenja Zagar, da se iz svoje mladosti spominja osirotelih otrok, ki so zgubili starše in prijatelje; zaradi tega so postali otožni, žalostni in tarnali in vse bolj so tudi oslabili. V zvezi z drugo »hektiko« pa Zagar omenja svoje drage rojake, ki jih poberejo k vojakom in jih odvedejo daleč stran od Kranjske. Tam zaradi vročičnosti, ki jo po Zagarjevem mnenju povzročuje domotožje (z vsem kompleksom vegetativnih motenj), slabijo, bolchajo in dostikrat tudi umirajo. Isto velja, meni Zagar, tudi glede nostalgije, ki nastane v veliki želji, da bi videli starše in sorodnike in se vrnili v domači kraj. Domotožje zna biti tako silno, da so prizadeti v resnični nevarnosti in

J. B. MICH. NOB. DE SAGAR

MED. DOCTORIS DISTRICTVS IGLAVIENSIS IN MORAVIA
PHYSICI REGII ET ACADEMIAE NATVRAE
CURIOSORVM MEMBERI

SYSTEMA

MORBORVM

SYMPTOMATICVM,

SECVNDVM

CLASSES, ORDINES, GENERA

ET SPECIES

CVM

CHARACTERIBVS, DIFFERENTIIS
ET THERAPIIS.

Filum ariadnæum ad lectulos ægrotorum.

Editionis alterius ab autore detectæ & nota.

Part II.

VIENNÆ,

SVMPTEBVS IOANNIS PAVLI KEAYS.

MDCCLXXXII.

Systema morborum symptomati-
cum ..., naslovna stran II. izdaje

APPARATUS
AD NOSOLOGIAM METHODICAM,
SEU

SYNOPSIS
NOSOLOGIAE METHODICAE

In Usum Studentiorum.

Auctore GULIELMO CULLEN

M. D. Et in Acad. Edinburg. Prof.

Editio nova, juxta secundam H. CULLENI in quatuor
partes Edinburgi ann. 1772. editam; nunc quintâ parte
aucta, Scitlicez

SYSTEMATE MORBORUM SYMPTOMATICO
A J. B. M. SAGAR propofus.

AMSTELODAMI;

Sumptibus FRATRUM DE TOURNES.

M. DCC. LXXV.

Exigebantur d. n. hinc. g. i. o. h. o. m.

Lez. g. i. o. h. o. m. g. i. o. h. o. m.

Apparatus ad nosologiam metho-
dicam seu Synopsis... W. Culle-
na nova izdaja, z dodatkom Za-
garjevega nozološkega sistema
(1773)

hudo trpijo; ker pa je duševnost tesno povezana s telesom, trpi vse čutno življenje, preneha tek in vse drugo. Če pa ti reveži vsaj za kratek čas pridejo zopet domov, je vse v redu.

Zagar, ki se z obravnavano snovjo v svoji knjigi skoraj izdâ, da je, morda v vojaški službi, neke imel opravka tudi s takšnimi vojaki rojaki, omenja različne pre-pričevalne in sugestivne prljeme, med katerimi priporoča tudi prigovarjanje »ad Venerem«, pa tudi strogost. Zagar tudi meni, da je nostalgična hektika kranjskim rojakom prirojena, lastna in tudi kvarna, in sodi, da bi bilo treba bolešno trmogla-vost in otožnost Kranjcev odpravljati s pravilno vzgojo in večjo ostrostjo; Zagar pravi, da so tudi njega, ko je bil še doma, vzgojitelji prepričevali, da so zunaj Kranj-ske vsi ljudje pravi barbari, ubijalci in neusmiljenosti. Zagar tudi pripoveduje, da Kranjel iz inkunabul prepevajo nekakšne starinske pesmi (cantilenas sat inepta me-lodia ab incunabulis cantant), v pesmih pa se poveličujeta sreča in prednosti kranj-ske dežele, obenem pa se grajajo vse druge dežele in narodi; vendar je Zagar, ki se s stvarjo nikakor ni strinjal, natančno besedilo in napev že pozabil.

V zvezi z anestezijami, kar pa ne pomeni stanje splošne ali lokalne neobčutljivo-sti ali omame v današnjem (kirurškem) pomenu besede, temveč »brezčutna stanja pri sicer ohranjeni gibljivosti miše...«, omenja Zagar tudi species pod imenom »aneste-zija novorojenčkov«, ki se roče v takšnem stanju oziroma navidezno mrtvi. V zvezi s to species opisuje Zagar dogodek ob porodu svojega mlajšega brata, ki ga je mati

nepričakovano hitro rodila ali tako rekoč stojc, oziroma med opravljanjem svojega dela. Brat se je rodil navidezno mrtev in brez znamenj življenja. Takrat so na asfikičnem novorojenčku po empiričnih izkušnjah domače medicine poskušali oživljati novorojenčka; s prstom so mu očistili usta, nalahko so ga tolkli po trebuščku, v črevo so mu pihali zrak. Tako so ga čez eno uro priklicali k življenju.

Ko Žagar opisuje različne vrste (prirojenih) kožnih znamenj (*naevus*), omenja tudi »*naevus maternus*«, za katerega pravi, da gre za barvno spremembo nekje na koži in se sprememba v določenih časovnih razdobjih zmanjšuje, lahko pa tudi zvečuje. Takšna znamenja so odraz nekih želja nosečice žene, lahko tudi dokaz nekih nasprotstev, kar vse vpliva na velikost in barvo znamenja. Žagar nadalje pravi, da se materino znamenje s prenehanjem mesečne čišče in v nosečnosti zvečuje.

Ko Žagar govori o zdravljenju ali odpravljanju znamenj, se vprašuje, ali bi mogoče koristil dotik z mrličem, ali bi mogoče koristilo vtiranje substance prvorojenčeve placente, kakor zdravijo znamenja nekatere babice. Žagarjevi lastni hčerki takšni ukrepi niso pomagali. Hčerka je imela prirojeno znamenje sredi čela, tik nad nosom, in to znamenje je bilo v zvezi s kostanji, ki jih je noseča mati nekoč pekla v ponvi in ji je pri tem skočila iskra v obraz. Mati se je takrat hudo prestrašila, zakrila svoje čelo z rokami in zavpila: »Joj, otrok, ki se bo rodil, bo imel sredi čela znamenje, nesrečni kostanj!«

William Cullen,
 der Königl. Medic. und Chirurg. Lehrers der praktischen
 Anweisung zu Edinburgh,
 Kurzer Inbegriff
 der
 medicinischen
 Nosologie:
 oder
 systematische
 Eintheilung der Krankheiten
 von Cullen, Linne', Sauvages,
 Vogel und Sagar.

Nach der dritten vermehrten Ausgabe
 mit einigen Zusätzen.

Erster Theil,
 welcher
 das Cullensche System enthält.

Leipzig,
 bey Caspar Grisch, 1786.

Kurzer Inbegriff der medicinischen Nosologie... nemška izdala Cullenovega, Linnéjevega, Sauvagesovega, Vogelovega in Žagarjevega nozološkega sistema (1786)

JO. BAPT. MICH. SAGAR

CIRCULI IGLAVIENSIS IN MORAVIA

PHYSICI

LIBELLUS

DE

MORBO SINGULARI OVIVM

ANNI 1765.

CUM APPENDICE

DE

CULTURA EARUNDEM.

VINDOBONÆ.

Typis JOANNIS THOMÆ DE TRATTNERN,

CAR. REG. AULÆ TYPOGR. ET BIBLIOP.

MDCCLXV.

Libellus de morbo singulari
ovium anni 1765 cum appendice
de cultura earundem

Vprašanje je, ali Žagar na tem mestu govori o odpravljanju prilojenega znamenja še pod vplivom spomina na mladostno dobo v domačem kraju, ali pa je nekaj ali vse povzel iz ljudskega verovanja in ljudske medicine v okolici Jihlave, predvsem pa mogoče tudi, kar zadeva način zdravljenja z vtiranjem (ali uživanjem?) placentine substance, ki je bogata s hormoni.

Žagar v 5. vrsti 4. razreda, ki nosi naslov *dolores* (bolečine), v 5. vrsto uvršča vse bolečine zunanjih delov telesa; med temi je tudi *genus proctalgia* in med temi species »proctalgia oestrualis« oziroma bolečine v ritniku in danki (*dolores podieis*) — v tem primeru pa s posebnim ozirom na konja, ki se mu v danko prisesa konjski obad (*gastrophilus equi*; Žagar imenuje lokalni pojav, ki je s tem v zvezi, *oestrus haemorrhoidalis*). Pripoveduje tudi, da so v njegovi domovini konji zelo izpostavljeni tej nevarnosti, poleg tega pa povzročajo konjem v njegovi domovini podobne sitnosti tudi gliste (*ascarides vermiculares*), ki so v danki in jih je treba odstraniti. S tem pa so se pečali ljudje, ki so za nagrado 17 krajevarjev segli z roko konju globoko v danko in so iz nje pobrali in odstranili nadležne zajedavce. Verjetno je Žagar tukaj zamenjal odstranjevanje obadov z odstranjevanjem glist, ki so v višjih predelih črevesja in tam niso dosegljive z roko, razen če so posamezne gliste dospеле z blatom tudi že v nižje dele črevesja.

Haemoptysis hereditaria, to je (dobesedno prevedeno) podedovano izkašljevanje in pljuvanje krvi, Žagar pravilno spravlja v zvezo s pljučno tuberkulozo, kljub temu

da blstvo bolezni takrat seveda še ni bilo znano; omenja tudi domače zdravilo, ki ga je videl uporabljati v svoji domovini. Pripoveduje, da se tistim, ki zgodaj spomladi pijejo sok, ki curlja iz narezanega hrastovega debela, močno okrepijo prsi; tudi sam je večkrat pokusil pomladanski sok iz hrastovega debela in se je prepričal, da je zelo osvežujoč. Obenem priporoča, da je treba telo že od zgodnje mladosti krepiti s tršim, kmečkim načinom življenja.

Med domačimi zdravili, ki pomagajo proti zaprtju in pospešujejo izpraznjevanje črevesja, pa omenja Zagar tudi grozdličje neke divje trte (?), ki so jo takrat v njegovem domačem kraju imenovali »lipovko«. Lipovka ima mesnate, spodaj belkaste lste, grozdličje pa je bledikaste barve in je zelo sladko.

V zvezi z različnimi oblikami asfiksije ali nezavesti (na splošno rečeno) omenja Zagar predvsem tri vrste asfiksije, za katere tudi daje podatke, kakor se jih spomnja iz svoje domovine in so podatki ali konkretni primeri tudi povezani z ljudsko medicino in empirijo. Gre za »asfiksijo« v zvezi z utopitvijo, v zvezi z zastrupitvijo z ogljikovim dvokisom, ki nastaja pri vrenju mošta, in pa za »asfiksijo« po poškodbah — opisan je primer »travmatske asfiksije« oziroma stanja nezavesti zaradi pretresa ali kontuzije možganov po padcu z višine.

Glede utopljenec, ki so navidezno mrtvi, a jih je dostikrat še mogoče zopet obuditi k življenju, pripoveduje Zagar o utopljenih, ki so utonili v Kolpi, na katere bregovih je bil rojen. Zagar pravi, da njegovi rojaki utopljenca obesijo za noge z gla-

JOA. BAP. MICH. SAGAR

CIRCULI IGLAVIENSIS

IN MORAVIA PHYSICI

LIBELLUS

DE

APHTHIS PECORINIS

ANNI MDCCLXIV.

CUM

APPENDICE

DE

MORBUS PECORUM

IN HAC PROVINCIA

TAM

FREQUENTIBUS, EORUNDEMQVE

CAUSSIS, ET MEDELIS

PRÆSERVATORIIS.

IMPENSIS JOANNIS PAULI KRAUS,

BIBLIOPOLÆ VIENNENSIS.

M. DCC. LXV.

Libellus de aphthis pecorinis
anni 1764 cum appendice...

17818. V. B. J. 22

Joh. Bapt. Michael Sagar

Leibarzt, des Iglaucr Creyses im Marg-
grafschum Mähren Kais. Kön. Physikus,

- Abhandlung

von dem

Mehlthau,

als

der größten Ursache

der

Hornviehseuche

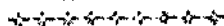
und

derselben Curart.

Den Landwirthen ein sehr nütliches Werk.

Zu finden bey Johann Paul Krauß, Buchhändler
nächst der Kay. Königl. Burg in Wien.

1 7 2 5.

Abhandlung von dem Mehl-
thau... (Tractatus de rubigi-
ne...)

vo navzdol in ga krepko stresajo; usta mu izbrišejo s prstom, pihajo mu v ušesa, mu vse telo drgnejo s kitovo maščobo, ga polagajo na vroč pepel ali pa ga zavijajo v secrete rute. Zatisnejo mu nosnice in mu vpihavajo zrak iz ust naravnost v njegova usta, s kovaškim mehom pa mu pihajo zrak v zadnjico; s kurjim peresom mu gredo v grlo in ga ščegečkajo z žrelu, da bi izzvali bruhanje ali dihanje. »Moji rojaki,« pravi Zagar, »so natančno poznali tiste, pri katerih vsi omenjeni poskusi oživljanja ne bodo več pomagali; če je bilo namreč meso utopljenca že ohlapno in koža zelo bleđa, oči že motne in če je zenica bila na vpad močne svetlobe že skoraj negibna, če je že bila na ustih pena in je bil sicer raven trebuh že izbočen in napihnjen — takšni, pravijo, ne bodo več oživel. Če se ljudje utope v mrzli vodi, pravijo, da ostanejo dalj časa živi, ker toplejša voda, ki je redkejša, hitreje prodira v pljuca. V motni vodi se utopljeni tudi zaduše hitreje; utopljeni, ki jih izvlečejo iz ledeno mrzle vode, so trdi, brez rdečice, oči jim niso več popolnoma bistre in je tudi takšne utopljenice treba imeti za zgubljene.«

»Asfiksijo« ali zadušitev v zvezi z moštom, ki vre, omenja Zagar, ko opisuje, kako v njegovi domovini brozgo v kadi tlačijo z bosimi nogami; ko zlezejo v kad, se pogostoma zgodi, da se onesveščajo, in vsako leto zaradi tega tudi mnogo ljudi zgubi življenje.

Zagar se spominja žalostnega primera, ko je neprevidni viničar primaknil usta k odprtini soda, v katerem je vrel mošt, in se je hipoma nezavesten zgrudil, kot da bi bil mrtev. Nesrečneža so brž zanesli na sveži zrak in so ga umivali s kisom in tudi v

usta so mu vlivali kis. »Moji rojaki,« pravi Žagar, »pri takšnih nesrečah najbolj zapujejo kisu.« Iz opisanega primera pa lahko tudi ugotovimo, da je v Žagarjevih časih v poljanskem območju tudi še rasla vinska trta, čeprav najbrž le na prisojnih po-bočjih doline proti soteski Kolpe.

»Asphyxia traumatica« imenuje Žagar podobo nenadne smrti, ki je nastala zaradi udarca, padca, ranitve ali zaradi pretresa možganov. Jurij Fortuna, približno dvanaest let star, je nekako ob enajstih dopoldne padel z visoke češnje, iz višine kakšnih pet-najst orgij (približno 27 m!) in je priletel na mokro, od dežja razmočeno in razme-hčano zemljo. Sele sedem ur pozneje so ga našli nezvestnega ležati pod češnjo in so ga prinesli domov. Tudi njemu so v zadnjico pihali s kovaškim mehcom zrak in je deček zopet prišel k zavesti.

V 8. razred (anhelationes) prišteva Žagar kot 3. red (dyscinesiae) 14. rodu **nemost** (**mutitas** = **impotentia proferendi voces articulatas**); kot posebno species nemosti omenja Žagar **nemost, povzročeno z narkotičnimi sredstvi**. Žagar pravi dobescdno, da povzroče »datura, atropa, hyoscyamus in opium«, zaužiti v večji množini, nemost. Pijanci, ki se napijejo vina — kar je še najmanj — jecljajo ali so tudi skoraj oneme-li. »V svoji domovini,« pravi Žagar, »sem videl, kako so iz hiosciamovega semena, iz stramonija, s prekajenim mesom in s krušnim testom pripravljali kot oreh velike svaljke. Takšne svaljke mečejo tatovi psom čuvajem, kadar hočejo iti krast in ne žele, da bi jih psl izdali z lajanjem. Če namreč pes požre tako pripravljene svaljke, ob-molkne in to pomeni: psom zapreti usta.«

Če vzamemo, da v Žagarjevih časih, v geografsko močno osamljenem območju Poljanske doline med Kočevskim in reko Kolpo prav gotovo ni bilo niti ranocelnikov niti šolanih babic, se moramo čuditi veliki iznajdljivosti tamkajšnjega ljudstva pri obravnavanju nezgod in bolezn kakor tudi živine. Čeprav je verjetno, da je na Ža-garjeva pripovedovanja tudi vplivalo dejstvo, da dogodke opisuje, potem ko je potek-lo petnajst in več let, in pri opisovanju dogodkov tudi zelo rad zaide na zdravniško področje, moramo vendarle priznati, da so Žagarjevi spomini vezani na določeno stopnjo samonikle zdravstvene kulture ljudstva, iz katerega je izšel in katero je skozi stoletja, navezano samo nase, oblikovalo empirijo svoje ljudske medicine, kakor tudi druge elemente, ki sestavljajo kulturno zgodovino na njegovem območju.

Gradivo v zvezi z ovčerejo in pastirstvom

Gradivo, ki se v omenjenih Žagarjevih delih nanaša na ovčerejo in pastirstvo, tu-di utegne biti zanimivo etnografsko gradivo z ozirom na ožje območje ob slovensko-hrvaški meji, v zgornjem teku Kolpe. Žagar pravi, da ne bo posebej govoril o re-zanju, odbiranju ali brakiranju ovac, kakor tudi ne bo govoril o zaznamovanju, ker gre za splošno znane stvari; raje pa bi nekaj več povedal o striženju ovac, o prehrani in zdravljenju ovac in drugih domačih živali.

V hribovitih in hladnejših krajih navadno strižejo le enkrat na leto, v maju ali v začetku junija; v toplejših krajih lahko strižejo tudi dvakrat v letu, v jeseni in spo-mlad. Obe striženji dasta približno enako dobro volno, vendar je volna prvega stri-ženja nekoliko daljša. Tudi kar zadeva striženje, se Žagar zavzema za kolikor mogoče naravno vzrejo in prehrano ovac.

Ovce je treba začeti striči okoli poldneva, ko se je volna po jutranji kopeli že osušila. Striže naj se v hrastovi ali lipovi senci; ostriči je treba najprej spodnji del trupa in noge, nato je treba noge zvezati in ostriči najprej glavo, s katere je volna nekoliko slabša in jo denejo na stran, posebej. Najboljša je volna od privezanega ovna; ostriženo volno posušijo na soncu in jo spravijo. Mlade ovce je treba striči v juliju in avgustu, napačno je, če bi jih strigli poprej ali pozneje. Če namreč strižemo prezgodaj, bo volne manj, če pa strižemo prepozno, izpostavljammo nežne živali vre-menskim nevšečnostim in nevarnostim.

Žagar pravi, da v njegovi domovini ostajajo ovce in goveja živina celo leto pod milim nebom, samo del hleva (staje) je treba, kakor bo opisano pozneje, pokriti s

Pokrajinski okvir Poljan — Predgrada. Prizorišče Zagarjeve mladosti; v sredi preostanki »tabora« (lako imenovani »konj«); nad »taborom« podružnična cerkev sv. Fabjana in Sebastijana v Predgradi, v ospredju Dolaki polok

streho, kamor se živali lahko zatečejo, če jih je volja. Tudi Štajerci prav nič bolj ne zapirajo živine in tudi divje živali so izpostavljene vsem nevšečnostim vremena in kljub temu žive v dobrem zdravju. Kako zdravo je spati pod milim nebom, o tem zgovorno pričajo divje živali in pastirji, ki so najbolj zdravo ljudstvo! Tako pravi Zagar in se spominja dobrega starega kozjega pastirja, ki ga je videl še pred petimi leti in je bil star 135 let, kar je občudovanja vredna starost.

Kaj dela pastir poleti? Zjutraj s sončnim svitom se poda s čredo na pašo, okoli desete ure gre s čredo k reki ali potoku, kjer ostane pet ur v senci topolov, kajti pod topoli najdejo ovce posebno hladno senco. Okoli treh popoldne pastir nadaljuje s pašo, ko se pokaže zvezda večernica, pa žene pastir čredo zopet k napajališču. V jeseni in spomladi naj se pastir strogo izogiblje rose in slane in smrdljivih megel, ki lahko imajo usodne posledice za živino; zaradi tega naj takrat ostane živina v hlevu tako dolgo, dokler sonce ni popolnoma očistilo paše in pregnalo vse megle in raztopilo vse rose in slane.

Zagar nadalje obširno govori o prehrani in paši ovac in koz, kakor je vedel iz svoje pastirske dobe; na široko in z očmi botanika opisuje vse vrste trave in drugega travniškega rastlinja in grmičevja. Posebno radi se hranijo ovce z robidovjem, katerega liste in poganjke ovce in koze hlastno obirajo; robidovje vedno zeleni, tudi če je pokrito z debelim snegom. Pozimi je kot pastir vedno poiskal robidovje in je z njim tudi doma napolnil jasli. Sploh pa se drobnica pase najraje po hribovitem in skalnatem svetu, kjer raste obilo leščevja, bezga, jesenja, bukovja, hrastja, krehlike in javorja. Najboljše je tisto seno ali krma, ki vsebuje največ zelišč, ki jih Zagar našteva vse po vrsti; najbolj pa tekne ovcam seno s hribovitih in višinskih krajev. Zaradi tega so zelo v zmoti tisti gospodarji, ki pokladajo ovcam seno, ki je rastlo po nizko ležečih, mokrih in močvirnih travnikih. S tem v zvezi tudi pravi Zagar, da kmetje na Moravskem napačno ravnavajo, ker spravljajo seno na podstrešju hlevov; seno se kvari, ker je izpostavljeno izpuhtevanju in sopari, ki se dviga iz hleva in je za živino zelo škodljivo. »Moji rojaki,« pravi Zagar, »so v tem oziru mnogo pametnejši; oni spravljajo seno v

posebnih šupah, vsaj dvajset korakov proč od hlevov, in prinašajo od tam vsakokrat le toliko sena, kotikor je treba.« Žagar pravi dalje, da ljudje v njegovi domovini uporabljajo še tudi drugo hrano; ko namreč v mesecu juniju začno kositi, obenem s travo posekajo tudi vejice štiri-, pet- ali šestletnih jesenov in jih razmečejo na soncu, da se njih listje dobro posuši. Nato pa posušene jesenove vejice zmotejo na kup in napravi- jo stog tako, da so vse na zunanji strani stoga, vejice z listi pa znotraj; povrh še na- ložijo seno in ima vse skup obliko stožca. Stogi ostanejo pozimi zunaj tako dolgo, dokler jih ne odnesejo v hleve. Preden pa krmo s stoga pokladajo živini, jo nasolje, po- brizgajo z vodo in pokladajo ovcam in kozam kot priboljšek, ki jih ohranja pri dob- rem zdravju. Takšen način prehrane drobnice Žagar vsakomur priporoča, kajti gren- ko in skominasto in s soljo začinjeno, posušeno jesenovo listje in vejice zelo dobro hranijo živati, preprečujejo bolezni in tudi zdravijo.

Ko Žagar govori o posebnostih koza, omenja pastirja Andraža, ki je bell skorjo raz jesenovih vej, jo rezal na kose in jo pomešano s kruhom pokladal kozam. Ko je videl, kako hlastno so se kože ponujene hrane lotile, jim je dal še več jesenove skorje, ki pa je ni več mešal s kruhom In tudi je ni rezal na kose, pa so jo kože enako hlastno žrle. Potem je Andraž začel lupiti skorjo z debet tako, da se je skorja na enem koncu še držala debta. Posledica je bila, da so kože začele same od sebe oglodavati jesenova debela in kmalu so bila olupljena vsa jesenova in kostanjeva debela. Oblast, ki je kmalu zvedela za škodo, je pozvedovala za krivci, vendar Andraža ni nihče izdal. Mnogi posestniki so zaradi tega zmanjšali število koza, drugi pa se še niso mogli odločiti, kaj bi; kože pa se niso počutile še nikoli tako dobro kot ob takšni hrani, čeprav so imele sena in drugih zelišč v obilju.

V zvezi s prehrano ovac opozarja Žagar še na krmo, ki jo nekateri morda po po- moti pokladajo ovcam; gre za rastlinje, ki ga v vlnogradih izrujejo s koreninami vred, največkrat gre za bar (ber) ali za species muhvič (panica«; Setaria glauca L.) in tudi navadni obrad (Andropogon ischaemum L.). Tudi če se ovce do sitga nažró sena zadnje košnje, ki jo Kranjci imenujejo otavo (octava) in jih potem ženó napajat, da srkajo studenčnico, pijejo z njo vred tako rekoč svojo smrt; nekatere ovce za tem še dolgo časa bolchajo in samo malokatera ozdravi. Na drugem mestu Žagar tudi še svari, naj nikar ne ženó, kot po navadi, ovce pozimi na pašo v vinograde, nato pa k napaja- nju k izvirom, ki se zde pozimi mlačni, v resnici pa niso; tudi to je za ovce nevarno. Verjetno se glede tega spominja ljudskomedičnih Izročit Iz svoje mladostne dobe v domovini. Zaradi podobne nespametnosti se je nekoč domači konj, ki je bil popot- noma zdrav, napil studenčnice, nato se mu je trebuh, ki je bil poln hrane, močno na- pel in se je konj zadušil. Poteg ljudskomedičnih modrosti se v Žagarjevih besedah tudi na tem mestu kažejo morda domneve tedanje medicinske vede, ki je v zvezi z na- stajanjem bolezni pripisovala važno vlogo tudi meteorološkim in astronomskim do- gajanjem. Tako na primer Žagar piše: »Ali je prav, da po eklipsi ali po streli brani- mo živini, da bi pila vodo?« Nekoč je na božični dan treščito v hrast zraven domače ovčje staje; čreda se je močno vznemirila in prestrašila In je večina ovac takrat zbo- lela za zlatenico (ikterusom). Vendar je verjetno, da se je z omenjenim dogodkom slučajno najbrž skladal izbruh infekcijske ali parazitarne bolezni (metiljavosti?).

Posebej Žagar tudi še govori o hrastovi in jelčni ometi, kajti omele od drugih dreves ovce in kože ne čislajo; prav posebno pa tjubijo ovce vejice hrastove omele (Loranthus europaeus Jacq., ohmelje, rumena omele), pa tudi lesni del rastline; skrbno oglodavajo vejice in peclje, ki so včasih debelejšje kot prst. Zaradi tega tudi ptezajo pastirji na visoke hraste in jelke in nabirajo omele, spodaj pa čakajo ovce, vzpenjajoč se na zadnjih nogah in sproti lakomno pohrustajo, kar pade z drevesa. Žagar pristavlja na tem mestu še tastno modrovanje zdravnika tedanje dobe in pravi, da pač ravna- jo pametnejše tisti zdravniki, ki kakor kože, dajejo prednost hrastovi ometi, ne pa dru- gim vrstam. »Bog vedi,« pravi Žagar, »ali je ta zajedavka v resnici tudi vedno bila omele?« S pripombo na tem mestu Žagar omenja botanika in kemika N. J. Jacquina, s katerim je takrat polemiziral, morda ravno v zvezi s parazitarntni rastlinami ali z ometami.

V zvezi z anatomijo in fiziologijo ovac pravi Žagar, da med drugim tudi vremenske spremembe, in če govorimo z Boerhavejem, narava in sestava hrane in pijače, vptivi in sile zunanjega sveta in tudi sestava organizma v celoti lahko povzroče prt ovcah prav

iste okvare in bolezni kot pri človeku. Tako lahko zdravimo in pomagamo ob kostnih prelomih, zvinu in izpahu, proti vnetnim oteklinaim po poškodbah; tako uporabljamo bezgovo evetje, listje rastline »Niederholder«, ki ga vlivamo poškodovani živali namočenega v vino in nato lahko (v omami?) uravnamo izpah ali prelom, skoraj vedno pa je obenem potrebno tudi nategniti poškodovani ud. »Ko sem bil tudi sam pastir,« nadaljuje Žagar, »sem uravnani ud obvezal in sem obvezo prepojil z obližem iz smole in voska,« da je bil poškodovani ud fiksiran, nato pa je poškodovana ovca lahko šla dalje s čredo. Rane je treba zdraviti pri ovcah na enak način, kakor jih pri človeku zdravijo ranocelniki. Najprej je treba odstraniti tujke, nato je treba izmiti rano z vinom, zaustaviti krvavitev s kresilno gobo (*Fomes fomentarius*) ali s podvezovanjem arterij; nato pride na rano balzam ali digestivno mazilo. Na tem mestu Žagar seveda zalde na zdravniško področje in uporablja zdravniške izkušnje ter jih deloma meša z načini empiričnega, starega domačega zdravljenja ovač, kakor se ga spominja iz mladostne dobe. Pri zdravljenju je tudi važen pripomoček dieta, ki sestoji iz kruha, izbranih trav, kuhane repe, slotke in vode. V zvezi z zdravljenjem živali Žagar še našteva tudi mnoge zdravilne rastline in omenja, da se ne smejo uporabljati kolmež (*Acorus calamus* L.), veliki zali klobuček (*Astrantia maior* L.) in poper. Tudi ni prav, če sol živini kar posujemo po tleh ali v jasli, temveč jo moramo dobro pomešati s travo in raztopiti v vodi.

Ce oveo plči strupena kača, pravi Žagar: »V moji domovini zdravijo kačji pik tako, da ovei zvežejo ud, v katerega jo je pičila kača, in ga zakopljejo v zemljo za 24 ur, ovei pa ta čas tudi vlivajo vino in kis. Isti način zdravljenja se je dobro obnesel tudi pri ljudeh, če jih je pičila kača. Če pa je bila žival pičena na del telesa, ki ga ni bilo mogoče zakopati v zemljo, »smo rano razširili z nožem in jo natrli z morsko soljo, nalili nanjo vina in kisa in navadno je šlo vse po sreči«.

Ko prebiramo Žagarjeve spise, v katerih obširno razpravlja o ovčereji, o pastirjih in njihovem življenju, moramo poseči tudi po podatkih o čredništvu, kakor je za Žagarjev domači kraj opisano v Krajevem leksikonu dravske banovine (Ljubljana, 1937, str. 138) in nas v mnogočem spominja tudi na Žagarjeva pripovedovanja. Tik pred 2. svetovno vojno je bilo čredništvo še ohranjeno v polovici poljanskih naselij. Na omenjenem mestu piše dalje, da črednik, ki ima vsak dan drugega poganjača, začne pasti v maju in pase vse do Martinovega; plačan je bil tedaj od glave po deset dinarjev ali po dogovoru z likofom, ki ga je pil pri tistem gospodarju, ki mu je moral dati jesti in piti po določenem vrstnem redu ravno tisti dan. Črednik ima poseben rog, s katerim pri odgonu in pri dogonu opozarja gospodarje na njih živino.

Ob koncu obravnavanja gradiva o ovčereji in pastirstvu, ki vsebuje tudi mnogo etnografskih in ljudskomediejskih zanimivosti in je povzeto iz Žagarjevih spisov, predvsem pa iz gori omenjene razprave »o posebni bolezni ovač«, je predvsem treba omeniti še poglavje, ki ga Žagar posveča »etiki pastirja«. Žagar pravi:

»Prav gotovo je — tudi če na splošno le prav malo cenijo delo pastirja — le-to vendarle zelo pomembno in komaj na vsakih sto najdemo enega zares dobrega pastirja. Pastir naj bo zdrav, svežega duha in bistroumen, boji naj se Boga, čeprav bo imel le malokdaj priložnost obiskovati njegova svetišča. Iz pastirjev oči naj sije pravičnost, vedno mora biti čuječen, ljubi naj svojo čredo, naj se ne ustraši sprememb vremena in neviht; tudi naj se nauči uporabljati orožje, da bo lahko odganjal volkove, medvede in tatove.«

JOANES BAPT. MICHAEL NOBILIS DE SAGAR (ŽAGAR) 1732 DO 1813,
LJUDSKOMEDICINSKO IN ETNOGRAFSKO GRADIVO V NJEGOVH DELIH

Povzetek

V uvodu avtor s priznanjem govori o strokovni pomoči, ki jo je pok. F. Baš dal pri snovanju muzejskega društva in prvega posavskega muzeja v Krškem l. 1939. Takratno avtorjevo sodelovanje s F. Bašem je dalo povod za današnjo razpravo, ki v okviru zgodovine medicine obravnava ljudskomediejsko in etnografsko gradivo, nanašajoče se na Poljansko dolino oziroma na Poljane (Predgrad, Stari trg) ob Kolpi, kjer je bil 2. novembra 1732 rojen Joannes

Bapt. Michael Sagar (Zagar), doktor medicine, okrožni fizik v Jihlavi, epidemiolog, avtor enega od nozoloških sistemov 18. stoletja in pisec večjega števila del in razprav.

Matodostna jeta J. M. Zagarja niso dokončno raziskana, vendar je dokazano, da se je rodil 1732 (ne 1702) in da je obiskoval nižje in srednje humanistične šole na Hrvaškem, višje pa nekeje na Stajerskem. Medicinski študij je končal l. 1762 na Dunaju kot učenec prve dunajske medicinske šole. Umrl je l. 1813 v Pragi. V jhlovskem okrožju je zdravil, preučeval in pobiral nalezljive bolezni ljudi in živine. V svojih delih (enajst po številu) je obravnaval nalezljive bolezni idr., najvažnejša pa je objava lastnega nozološkega sistema, pri čemer je izhajal od analognega dela, ki ga je prvič l. 1773 izdal F. Boissier Sauvages de Lacroix (Montpellier). Zagarjev nozološki sistem spada med pomembnejše od številnih podobnih sistemov 18. in 19. stoletja in je značilen tudi zaradi tega, ker sistematski razdelitvi bolezni po simptomih dodaja tudi kirurške bolezni, kazuistiko in ustrezno terapijo. Zagarjev sistem, ki je izšel v dveh izdajah, je poleg tega skupaj s sistemi štirih pomembnih sodobnikov nozologov odvisen tudi v sinopsi W. Cuillena (Edinburgh). Zagar je poleg stikov z W. Cuillenom gotovo imel ožje stike tudi z drugimi sodobniki, vendar o tem in tudi o njegovem neposrednem delovanju v Jihlavi doslej manjkajo podatki; tudi je Zagar v našem medicohistoričnem slovarstvu znan doslej le iz ieksilikalnih virov.

Zagar je s svojim sistemom kot avstrijski nozolog tedanje dobe in kot avtor številnih drugih razprav prišel v evropsko strokovno slovitost in pozneje v medicohistorično slovitost. Za zaslužno delo je bil povišan v plemiški stan in je postal tudi član akademije »naturae curiosorum«; G. v. Swieten ga je v zvezi s snovanjem veterinarske visoke šole na Dunaju povabil, da prevzame predavanja iz živinozdravništva, kar pa je Zagar v svoji skromnosti odklonil.

V pričujočem sestavku je najprej predstavljen lik J. M. Zagarja kot strokovnjaka, nato pa je opozorjeno na etnografsko in ljudskomedialno gradivo v njegovih delih. Oboje gradivo se nanaša na Zagarjevo ožjo domovino, detoma pa tudi na Hrvaško. Etnografsko gradivo je obsežno predvsem v delih, od katerih so na tem mestu objavljene nastavne strani, z izjemo sinopse W. Cuillena, katere naslovna stran je objavljena zaradi pomembnosti dejstva samega.

V Zagarjevem etnografskem in ljudskomedialnem gradivu, ki je objavljeno predvsem v njegovem *Systema morborum symptomatum*... je obravnavana naslednja tematika:

— »Demonomanija« in »vampirizem«, ki sta zasidrana v starodavnih verovanjih; Zagar jih deloma razlaga v zvezi z duševnimi motnjami (deliriji). Čeprav Zagar zavestno analizira in tudi odklanja misteriozne osnove »vampirizma«, je vendar tudi še sam v duhu tedanje dobe nekoliko nekritičen pri teh vprašanjih.

— »Kastracija svinj«, ki so jo v domačem kraju večje izvajali preprosti ljudje, je važen prispevek k zgodovini veterine.

— Simptomna slika z nazivom »febris continuac« in s podvrstama v smislu »otroške« in »nostalgicne hektike« je rabila Zagarju za opis psihosomatskega medicinskega kompleksa, ki se ga iz svoje mladosti spominja v zvezi z oiroki, ki so zgodaj osiroteili, kakor tudi v zvezi z rojaki, ki so odšli v vojaške, daleč v tujino. Mnogo je po Zagarjevem mnenju pri tem kriva vzgoja, ki povečuje domačo deželo in širši mišlino pred tujimi ljudmi in kraji; s tem v zvezi Zagar omenja besedilo in preprosti napev starinskih pesmi, ki jih njegovi Kranjci prepevajo iz inkunabul; vsebina pesmi po Zagarjevem mnenju v vzgojnem smislu ne vpliva ugodno.

— »Anestezija novorojenčkov« daje Zagarju povod, da opiše način oživljanja asfiktčnih novorojenčkov, kakor se ga spominja v zvezi z enim od štirinajstih porodov svoje matere; s prstom so novorojenčku očistili usta, ga narahlo tolkli po trebuščku, mu v ušesa in v zadnjico vpihovali zrak itd.

— Dogodek v lastni družini porabi Zagar, da v zvezi s svojo ženo, ki je bila noseča, ko ji je zletela v obraz iskra in je zato njen otrok ob rojstvu imel na obrazu »znamenje (naevus maternus)«, navaja nekaj podatkov, ki so deloma strokovne narave, večidel pa spadajo v ljudsko medialno. Tako meni Zagar, da bi se »znamenje« morda dalo odpraviti z dotikom mrliča ali pa po receptu »naših babic«, ki ga namreč zdravilo s placentno substanco. Iz teksta ni jasno, ali go babice apticirajo lokalno ali jo je treba uživati, vsekakor je placenta bogata s hormoni. Tudi ni jasno, ali misti Zagar na babice v svoji domovini ali na babice v jhlovskem okrožju.

— Med »dolores« omenja Zagar tudi bolečine v ritniku in danki (dolores podicis, »proctalgia«) in težave, ki jih na tem mestu konjem povzročajo konjski obad (*Gastrophilus equi*) in tudi gliste (askaridi); te-te so v Zagarjevi domovini odstranjevali konjem iz črevesa z roko posebnih ljudi. Verjetno pa Zagar zamenjuje ročno odstranjevanje glist z odstranjevanjem obadov.

— »Haemoptysis hereditaria« ima prav gotovo zvezo s pljučno tuberkulozo. Zagar omenja, da so v njegovi domovini za krepcanje prsi pil spomladanski sok iz narezanega hrastovega debila in pripravljali trši, kmečki način življenja. Kot zdravilo proti zaprtju omenja domače zdravilo »ilpovko«.

— Zagar omenja tri vrste »asfiksij« ali stanja nezvesti, namreč: v zvezi z utopitvijo, z zastrupitvijo z ogljikovim dvokisom pri vrenju mošta in v zvezi s poškodbo lobanje (možganov). Med načini obujanja k zavesti omenja pri utopitvenih (v reki Kolpi) poleg splošno znanih ukrepov tudi umejno dihanje »usta na usta«; pri vseh vrstah nezvesti igra pri obujanju veliko vlogo kis, ki ga uporabljajo kot kožno draženje ali pa ga viivajo nezvestnemu v usta. Tudi vpihovanje zraka v zadnjico s kovaškim mehkom je na več mestih omenjeno.

— »Nemost (mutitas = imbecillitas proferendi voces articulatas)« nastaja pri pijanosti in zastrupitvi z »narkotičnimi sredstvi (datura, airopa, hyoseyamus, opium)«. Zraven tega govori Zagar o tatovih, ki so v domačem kraju metali psom čuvajem svaljke iz prekajenega mesa in

krušnega tesja s primešanim hiosciamovim semenom in stramonijem. Zastrupljeni psi niso mogli lajati in opozarjati gospodarja na tatove.

V posebnem poglavju opisuje avtor Zagarjevo gradivo, ki se nanaša na ovčerejo in pastirstvo. V njem je govor o striženju, prehranjevanju in napajanju ovac in koza, o njihovih boleznih in zdravljenju, posebej še o zdravljenju kostolomov. Zagar tudi natančneje govori o različnih tipih ovčjakov, kakor se jih spominja iz časov lastnega pastirjevanja in svoja opažanja primerja z analogijami v Vergilovih Georgikah. Predlaga, da bi kranjsko ovčarstvo v vsem posnemali tudi žlvinorejci na Moravskem. Največ gradiva te vrste je povzela iz razprave »De morbo singulari ovium...« Avtor zaključuje razpravo s citiranjem Zagarjevega odstavka o »etiki pastirja«.

JOANES BAPT. MICHAEL NOBILIS DE SAGAR (ZAGAR) 1732 DO 1813,
VOLKSMEDIZIN UND ETHNOGRAPHISCHES IN SEINEN WERKEN

Zusammenfassung

In der Einleitung gedenkt der Verfasser mit Anerkennung der Mitarbeit des nun verstorbenen Franjo Baš anlässlich der Vorbereitungen für einen Muscaveerein und das erste Museum für das Gebiet der damaligen Bezirke Krško und Brežice. Die Ehrung von F. Baš gab dem Verfasser den Anlaß dazu, einiges über Joannes Bapt. Michael Sagar (Zagar), Doktor der Medizin, Kreisphysikus in Jihlava, Epidemiologe und Begründer eines der nosologischen Systeme des 18. Jahrhunderts usw., zu veröffentlichen. Die Abhandlung befaßt sich im Rahmen der Geschichte der Medizin vornehmlich mit Volksmedizinischem und Ethnographischem aus Zagars Schriften.

J. M. Zagar wurde am 2. November 1732 in Poljane (Pölland, Pregrad, Starl trg) an der Koipa geboren; die Jugendjahre Zagars sind noch nicht endgültig aufgeklärt, doch kann als Geburtsjahr mit Sicherheit das Jahr 1732 (und nicht 1702!) angenommen werden. Zagar starb am 18. Juli 1813 in Prag. Er hatte die humanistischen Mittelschulen in Kroatien und in der Steiermark besucht. Das Studium der Medizin absolvierte er im Jahre 1762 als Schüler der Ersten Wiener medizinischen Schule.

Im Jihlaver Kreis studierte und bekämpfte Zagar Menschen- und Viehseuchen und schrieb darüber in elf Werken. Sein wichtigstes Werk ist jedoch sein nosologisches System, wobei Zagar vom analogen Werk des F. Boissier Sauvages de Lacroix (Montpellier) ausging. Zagars System ist charakteristisch auch dadurch, daß es in der systematischen Klassifikation der Krankheiten (nach Symptomen) als erste auch chirurgische Erkrankungen enthält; nebst Kasuistik und entsprechender Therapie. Zagars System erlebte zwei Auflagen, außerdem wurde es in Gemeinschaft mit vier anderen Systemen namhafter Nosologen in die Synopsis von W. Culen (Edinburgh) aufgenommen. Zagar stand daher in engen wissenschaftlichen Beziehungen mit Culen und wahrscheinlich auch mit anderen Nosologen seiner Zeit, worüber, sowie auch über sein unmittelbares Wirken im Jihlaver Kreis, bisher konkrete Angaben fehlen; auch war Zagar im jugoslawischen medikohistorischen Schrifttum bisher eigentlich nur von lexikalischen Angaben her bekannt.

Zagar erlangte als österreichischer Nosologe jener Zeit sowie als Verfasser anderer Schriften europäische Reputation; desgleichen kam Zagars Name später in das Schrifttum der Geschichte der Medizin. Für verdienstvolles Wirken wurde er geehrt und ward auch Mitglied der Academia naturae curiosorum; G. v. Swieten forderte Zagar auf, in Wien die Lehrstühle für Tierarzneikunde zu übernehmen, was dieser in seiner Bescheidenheit jedoch ablehnte.

J. M. Zagar wird in der vorliegenden Arbeit vorerst als Fachmann vorgestellt, anschließend wird dann auch auf die ethnographische und volksmedizinische Thematik in seinen Schriften aufmerksam gemacht. Beide letzteren beziehen sich auf Zagars engere Heimat, teils aber auch auf Kroatien. Ethnographisches ist vor allem in jenen Schriften Zagars enthalten, von welchen auf dieser Stelle die Titelseiten veröffentlicht wurden.

Zagars ethnographische und volksmedizinische Materie (vor allem aus Systema morborum symptomatum...) bezieht sich auf folgende Thematik: »Daemonomania« und »Vampirismus« beruhen auf sehr alten Überlieferungen. Von Zagar werden sie teils mit Geistesstörungen in Zusammenhang gebracht, wodurch es beim einfachen Volke im heimatlichen Dorf zu phantastischen und miserablen Vorstellungen über verschiedene Untaten und das Treiben der Vampire auf dem Dorffriedhofe hatte kommen können; teils aber ist Zagar im Sinne der damaligen Zeit sich selbst noch nicht vollkommen im klaren darüber, so sehr er auch solchen Vorstellungen ablehnend gegenübersteht.

Die »Kastration der Schweine« ist, so wie sie im Texte Zagars und von einfachen Leuten sachgerecht ausgeführt wurde, ein wichtiger Beitrag zur Geschichte der Tierheilkunde.

Auf Grund des Symptomenbildes »febris continua« und im Sinne der »kindlichen« und der »nostalgischen Iktik« schildert Zagar den psychosomatisch-medizinischen Komplex, an welchen ihn Begebenheiten aus der Jugendzeit in seiner Heimat erinnerten. Es handelt sich um früh verwalte Kinder sowie um Landsleute, die in den Militärdienst eingezogen und weit weg von der Heimat gebracht wurden. Nach Zagars Meinung wurde das Krankheitsbild stark von einer unzweckmäßigen Erziehung beeinträchtigt, indem das Heimatland hochgepriesen, andererseits aber Kindern und jungen Leuten über fremde Völker und Länder nur Abschreckendes mitgeteilt wurde. Damit im Zusammenhang erwähnt Zagar den Wortlaut einfacher urarier Lieder, die von den Kriauern aus Inkunaben vorgetragen wurden, deren er sich aber nicht mehr entsinnen könne; auch dies hatte nach Zagars Meinung im erzieherischen

Sinne eine ungünstige Wirkung; Zagar riet zu strengerer Erziehung in bezug auf Nostalgie der heranwachsenden Jugend auch »ad Venrem«.

Die Anästhesie der Neugeborenen« gab Zagar Anlaß zur Beschreibung der Beibungsversuche an asphyktisch Geborenen, wie er sich solcher vor allem im Zusammenhang mit einer von den vierzehn Geburten seiner eigenen Mutter erinnern konnte. Dem Neugeborenen wurde der Mund mit dem Finger gereinigt, man versetzte sanfte Schläge auf sein Bäuchlein und blies Luft in seine Ohren und seinen After usw.

Ein Erlebnis in der eigenen Familie bildete für Zagar den Anlaß für die Erörterung des Muttermals »naevus maternus«. Zagars Frau flog, als sie schwanger war, ein Funke gegen die Stirn, daher wurde auch das Kind mit einem Naevus pigmentosus genau an der Stelle geboren. Es folgen einige Bemerkungen teils fachlicher Natur, größtenteils jedoch im Sinne volksmedizinischer Erörterungen in bezug auf die Erfahrungen »unserer Hebammen«, die eine Behandlung der »naevi« mit Einreibung von Placentasubstanz versuchten; auch könnte vielleicht die Berührung mit einem Toten helfen usw. Es ist aus der Beschreibung nicht zu ersehen, ob es sich um Hebammen in Mähren oder in Zagars Heimat handelte.

Unter »dolores« erwähnt Zagar auch Scherzen im After und Mastdarm (dolores podici, »proctalgia«), die an dieser Stelle bei Pferden durch die Pferdebremse (Gastrophilus equi) und durch Spülwürmer (Askariden) verursacht werden. Letztere wurden in Zagars Heimat von Leuten entfernt, die mit der Hand tief in den Mastdarm der Pferde eindringen. Es ist jedoch glaubwürdig, daß durch eine solche Manipulation vornehmlich der Gastrophilus und weniger Askariden entfernt wurden.

Unter »haemoptysis hereditaria« meint Zagar richtigerweise ein Krankheitssymptom der Lungentuberkulose und berichtet, dass in seiner Heimat zur Brustkräftigung im Frühjahr der Saft von angebohrten Eichenstämmen genossen wird. Als Abfuhrmittel hingegen wurde als Hausmittel »ilpovka« gebraucht.

Zagar spricht von dreierlei Arten »asphyxia« oder Bewußtlosigkeit und zwar infolge Ertränkung, Vergiftung mit Kohlendioxyd im Zusammenhang mit der Mostgärung und infolge von Schädel- und Hirnverletzungen (asphyxia traumatica).

In der Beschreibung der Ertrunkenen (in der Kolpa) erwähnt Zagar unter anderen Beibungsversuchen auch die »Mund-zu-Mund-Beatmung«, daß Einblasen von Luft in den After mit Hilfe des Schmiedehandgebläses usw.; allgemein wurde bei Bewußtlosigkeit äußerlich (zur Reizung der Haut) und innerlich (dem Bewußtlosen eingegeben) Weinessig angewendet.

Die »Stummheit (mutitas = impotentia proferendi voces articulatas)« kann durch Trunkenheit und durch Vergiftung mit »narkotischen Mitteln (datura, atropa, hyoscyamus, opium)« verursacht werden. Außerdem erzählt Zagar von Dieben, die in seiner Heimat Wachhunden Knödel aus Seichfleisch und Brotteig mit Beimischung von Hyoscyamussamen und Stramonium vorwarfen; dadurch erreichte man, daß die Hunde nicht beißen konnten und ihnen gewissermaßen »der Mund versperrt wurde«.

In einem besonderen Kapitel erörtert der Autor Zagars Schriften, die sich auf die Schafzucht und das Hirtenwesen beziehen. Es wird von der Wollschur, der Ernährung und dem Tränken der Schafe und Ziegen gesprochen, sowie von deren Krankheiten und Unfällen bzw. von ihrer Behandlung. Insbesondere wird in der selben Veröffentlichung über verschiedene Typen der Schafställe berichtet, wie sie Zagar aus seiner Jugendzeit in Erinnerung hatte. Zagar vergleicht seine Beobachtungen mit Analogien in Vergils Georgica und empfiehlt die Erfahrungen der krainerischen Schafzüchter den Bewohnern Mährens zur Nachahmung. Die diesbezügliche Thematik ist hauptsächlich der Zagars Schrift »De morbo singulari ovium...« entnommen.

Der Verfasser schließt seine Abhandlung mit Zagars Text von der »Ethik des Hirten«.

Marjan Mušič

VIZIONARNA REKONSTRUKCIJA IN TIPOLOGIJA POLJANSKIH OVČNJAKOV

VISIONÄRE REKONSTRUKTIONEN UND DIE TYPOLOGIE DER SCHAFSTÄLLE
IN POLJANA

Ko ga ni več, se šele prav zavedamo, kako ga pogrešamo ne le kot moža na svojem mestu, ampak tudi kot zagretega pobudnika, usmerjevalca in dragocenega sodelavca, ki ni nikomur odrekol pomoči, če je le odkril resno in pošteno prizadevanje. Te redke lastnosti, v katerih sta se družili znanstvena erudicija in emocionalna, skorajda umetniška vizionarnost, so dvignile Baša visoko nad vaše zaprto, življenju odmaknjeno učenjaštvo, spletle so intimno vez med raziskovalnim terenom in kabinetom, med življenjem in sistemom. Nepozabni so spomini na sodelovanje z njim v širokem razponu dejavnosti, ki so zaobjele tako racionalne kakor tudi emocionalno-iracionalne vrednote. Tu pa so tudi korenine njegovega humanističnega vrednotenja kulture kot nedeljive celote.

Najino poznanstvo sega daleč nazaj v visokošolska leta, ko je nemirno mladostno iskanje, bolj ali manj prepuščeno samemu sebi, potrebovalo roke, ki bi ga nevsiljivo ravnala in utrjevala. Tako je bil Bašev delež ploden tudi zame, ko me je spodbudil k sodelovanju v ČZN, ki ga je z Jankom Glazerjem mojstrsko urejal in usmerjal; neposredno pobudo za sodelovanje je dalo moje načelno in polemično razpravljanje o slovenski ljudski umetnosti leta 1938 v Sodobnosti. Bil je to čas, v katerem je bilo treba neizprosno vejati resnico in laž, pristnost in ponaredek, naprednost in nazadnjaštvo. S tem da je bojno geslo veljalo ponarejeni romantiki, je bilo tudi šele mogoče »rešiti dragoceno dediščino očetov za bodoče rodove«, kakor lepo pravi France Stelé. Baševa vloga se vključuje v napredna prizadevanja, ki so jih takrat pogumno oznanjali predvsem Stanko Vurnik in France Marolt pa sociologi Žgeč, Kerenčič, Möderndorfer in drugi.

Kasneje se je v novih, zahtevnejših razmerah sodelovanje okrepilo in zajelo raznolične probleme, ki so pritegnili najino zanimanje.

Najin prvi sestavek v ČZN se uvršča med takratna bojovita prizadevanja, zato naj počastim njegov spomin s temo, ki sodi v isto področje, obravnava pa mikaven prehod v zastrto, pri čemer se prepleta racionalno z emocionalno vizionarnim.

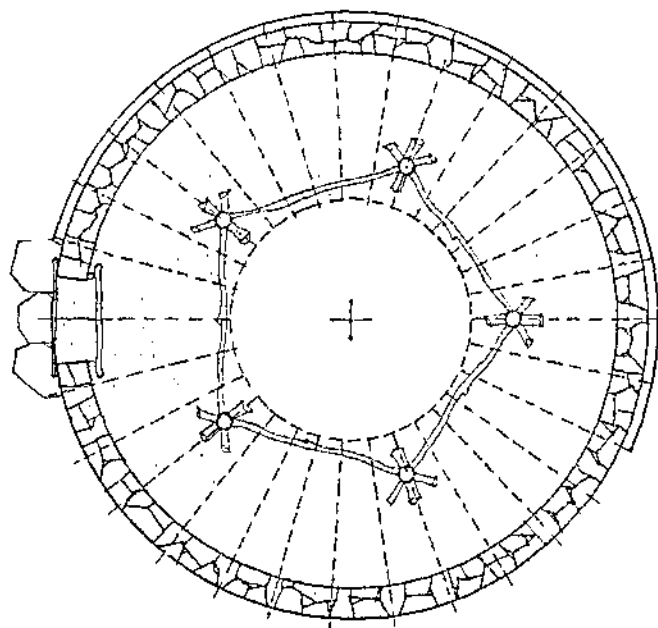
Hlevi naj bodo v zavetju, obrnjeni k soncu pozimi,
vedno le proti poldnevnu soncu, ko hoče zaiti
mrzli Vodnar in pozno že leto oznanja na nebu¹

Vergil, Georgika — prev. Fr. Brađač

¹ Te Vergilove verze je Zagor vpletel v opis čredništva in ovčnjakov. Tudi on je bil kot otrok časa naklonjen pesniku kmečke idile, še posebno pa so Georgika privlačevala, ker je v njih našel svoja mlada leta.

V delu »De morbo singulari ovium« je Žagar predstavil dve značilni obliki ovčnjakov, ki zaslužita našo pozornost, ker dopolnjujeta in obenem zaključujeta zbirko staj za drobnico na dinarskem območju. Njegov opis je v tolikšni meri tehten, da omogoča vsaj v bistvenih potezih rekonstrukcijo, a tudi verodostojen, saj je obe vrsti staj dobro poznal še iz časov pastirovanja in ju je ohranil v spominu, ko je kot izkušeni medicus daleč od domačega kraja ne brez čustvene prizadetosti ocenil njune prednosti in jih dal za zgled, ko je utiral pota novi miselnosti v veterini in humani medicini.

Ko graja zanikrne ovčnjake na Moravskem in Češkem, v katerih spe ovce poleti in pozimi ter je zato volna umazana, oguljena in vozlasta, hvali odreja pri Poljancih, kjer ostaja drobnica vso zimo na slami ali praprotni stelji, ki jo — kot pravi — sleherni večer izmenjajo, pa naj je še tako mrzlo; opoldne pa vodijo pastirji ovce iz staj

Tloris prve značilne oblike ovčnjakov.

k studencu ob Kolpi, medpotoma pa je priložnosti dovolj, da se čreda osveži in okrepi na zraku in soncu. Poleti spe ovce na prostem, najsi bo že v bližini doma ali zunaj po gričih; zato pa dajo ovce spomladi kar najbolj belo volno, ki je ni niti manj niti ni krajša od jesenske.

Prvo značilno obliko ovčnjakov je opisal Žagar takole:

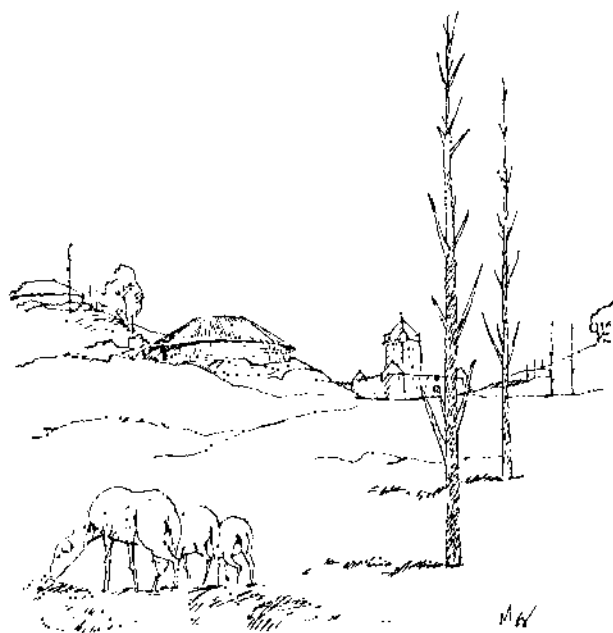
»Primo: Altum ducunt murum super peripheria circuli, cujus diameter sit e. g. orgyarum X.

Secundo: In circumferentia circuli minoris concentrici, qui diametro tantum orgyas columnae e. g. V crrigunt.

Tecti nunc imponent unum crus muro, alterum columnis, unde area Circuli minoris intermedia omnis manet absque tegmine, ex eaque liberrimus transitus undique sub tegmen.

Alii faciunt simili modo quadrata, polygona alii, et alia alii stabula, prout locus aut numerus animalium postulant. Circularia stabula capacissima sunt; notum enim est, quod figura circularis maximam inter isoperimetros comprehendat arcam.

Haec stabula aut trabibus sternunt, aut fimo solum bis in anno cvehendo insistent, incubat pecus. Et hoc est secundum responsum ad factam questionem: debent nimirum

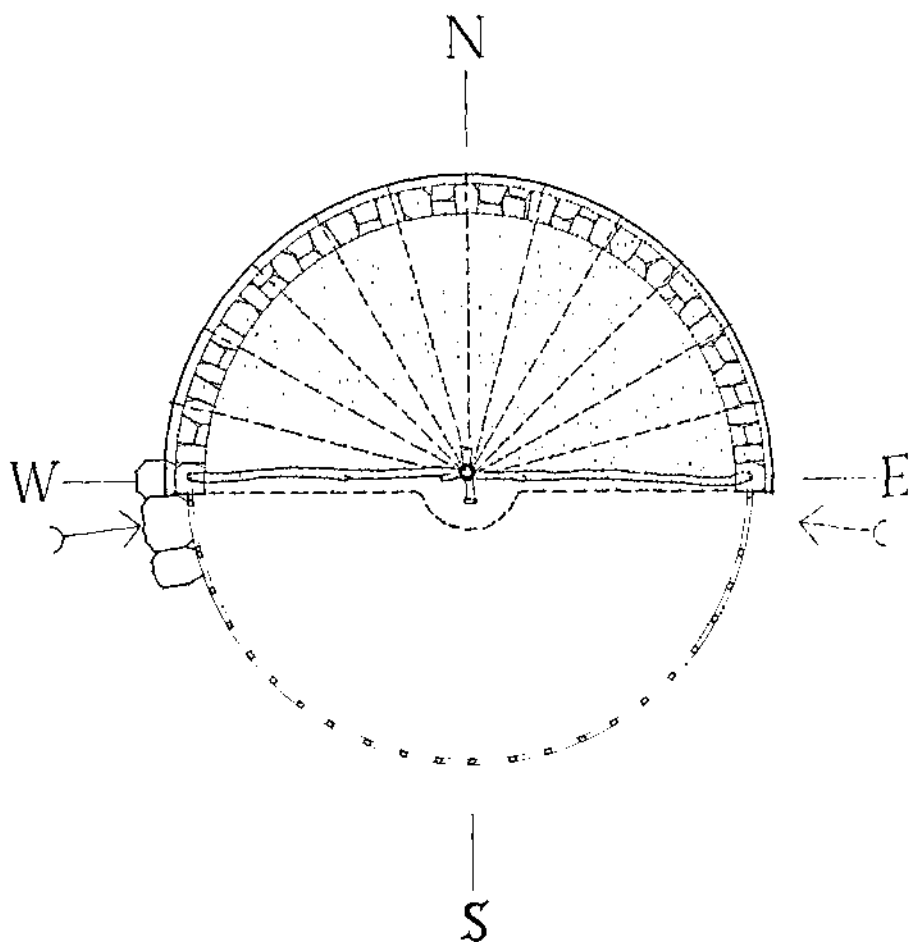

Vizionarna rekonstrukcija prve značilne oblike poljanskih ovčnjakov v historičnem pokrajinskem okviru.

*ad haec etiam Moraviae et Bohemiae quam proxime accedere stabula, vel ad minus spiraculis instrui suis, ut aeri libera sit eirculatio.*²

Tlorisna zasnova ovčnjaka te vrste je torej lahko okrogla, kvadratna ali poligonalna; najpogostnejša je okrogla, sicer pa je odvisna od oblike in reliefa tal ter števila ovac. Za vzrok, da je daleč najpogostnejša krožna oblika, navaža Žagar zračnost, ki je v takšnem prostoru pač najlzdlatnejša. K temu bi bilo treba dodati še konstruktivni vidik. V začetkih arhitekture, ki jih poznamo v redkih ohranjenih primerih, zato pa per analogiam v obilni meri v elementarnem, ljudskem stavbarstvu, so vplivali na krožno obliko gradivo in gradbeni način, pri čemer je spretna in krepka roka nadomestila manjkajoče orodje in konstrukcije, ki jih je le-to omogočalo. S kamnoseštvom, ki se je moglo do kraja razviti šele z železnim orodjem, sta se tudi oblika in struktura zidu osvobodili omejitev ki so značilne za najstarejše pa tudi za najpreprostejše recentne stavbe. Elementarno stavbarstvo je navezано na gradivo, ki je pri roki, pa naj gre že za kamen, llovico, les, trstiko, slamo, vrbovje idr., ter na konstrukcije in med njimi predvsem na zveze posameznih stavbnih členov, ki jih je mogoče izvršiti brez orodja in umetnih proizvodov (žebliji, spojke idr.). Zato pa ima krožna oblika kamnitéga zidu, ki ne zahteva skrbno prirejenega gradiva in tudi ne veziva, prednost pred štirikotno ali poligonalno obliko, pri kateri je odvisna trdnost od skrbno zgrajenih oglov. Krožna zasnova je temeljna arhitektonska oblika v razvoju arhitekture na vseh kontinentih in arhipelagih.

² »Najprej postavijo visok zid v krogu s premerom npr. 10 orglj. Nato postavijo v manjšem notranjem krogu, ki je s prvim koncentričen in ima samo 5 orglj v premeru, stebre, denimo pet po številu. Na zunanji krožni zid in na stebrovje notranjega kroga naslonijo streho, tako ostane znotraj okrogla ploskev, ki ni pokrita; od tu pa ima zrak prost pristop na vse strani pod ostrešje. Namesto krožnega zunanjega zidu nekateri postavijo zid v kvadratu ali mnogokotniku ali pa še drugače, kakor zahtevata lega ali število živali. Okrogli hlevi so najprostornejši, znano je namreč, da je krožna oblika med svojima polmeroma najbolj prostorna. Ta hleva utrdijo z bruni ali pa po tleh natresejo steljo, ki jo le dvakrat v letu izmenjajo in na kateri polega drobnica. V opisu obeh vrst hlevov je zapopaden tudi že odgovor na vprašanje, ali naj bodo hlevi zaprti ali odprti; tudi na Moravskem in Češkem bi seveda morali čimprej preiti na takšne hleve, ali pa vsaj napraviti okence za zračenje in za prost pristop svežega zraka.«

Tloris druge značilne oblike ovčnjakov.

Notranja nosilna konstrukcija, na kateri počiva streha, je iz lesenih soh, te pa so v preprostem stavbarstvu, h kateremu spadajo ovčnjaki, iz neobdelanih drevesnih debel. Sohe so lahko zabite v zemljo, v višji razvojni stopnji pa počivajo na kamnitih podstavkih. Na vrhu so sohe zaključene z rogovi med dvema odsekanima vejama. V rogovi počivajo grede, ki so le okleščene veje, pritrjene pa so na sohe z vrhovjem ali s srobotom. Na notranjem oklepu in na obodnem kamnitnem zidu počivajo radialno in krožno nameščene okleščene veje, ki nosijo strešni plašč. Razumljivo je, da je odvisen od te preproste konstrukcije tudi skromen razpon strehe, še toliko bolj, ker daje streha zavetje drobnici prek zime in mora poleg lastne teže premagovati še obtežbo snega in kljubovati vetrovom. Zato je nedvomno pretiran premer ovčnjakov, ki ga navaja Zagar. Ta naj bi bil namreč meril do deset orgij, tj. sežnjev ali klafter, in ker je seženj okrog 1,8 metra, doseže premer blizu dvajset metrov. Premostitev desetmetrskega razpona pri prvi obliki ovčnjaka, toliko bolj pa premostitev dvajsetmetrskega razpona pri drugi obliki ovčnjaka je ob sicer zelo jasnem opisu nosilne konstrukcije, ki jo navaja Zagar, iz konstruktivnih ozirov nemogoča.³ Pretiranje di-

³ Po izjubeznivem sporočilu arhitekta Aleksandra Freudenreicha je imel največji ovčnjak, t. i. »teza«, ki ga je videl, 12 metrov premera s štirimi sohami, in kakor pravi, je bil ta ovčnjak videti ogromen. Ugledni zagrebški strokovnjak poskuša Zagarjeve dimenzije pojasniti s tem primerom: Odprti ovčnjaki, t. i. »mrgare« na otokih Krku in Pagu (gl. N. Zdanovski

menzij je mogoče razložiti iz psihičnih zgibov, ki se porajajo v spominih iz otroških let in iz interesne preokupacije moža, ki se je zatem ves posvetil svoji stroki. Vendar ta spodrsrljaj v ničemer ne omaje verodostojnosti glede funkcije in ustroja ovčnjakov, ki jih navaja.

Preostane še, da razmislimo, kakšno je bilo strešno kritje. V nasprotju z ovčnjaki v planinskem dinarskem območju (npr. na Velebitu), kjer je drobnica prek zime v dolini in so zato staje brez strehe, ter v obmorskem območju, kjer varuje drobnico streha iz trnovega dračja pred sončno pripeko in zvermi, so bile pri Poljancih ovce tudi Prek zime v stajah. Zato so morali dati ovčnjakom takšno kritje, ki je zagotovilo zaščito pred dežjem in snegom. To pa so mogle nuditi v tem času in kraju le slama in škodle. Strehe kmečkih hiš so tod še danes v pretežni meri slamnate, toliko bolj pa velja to za gospodarske stavbe in med njimi posebno za ovčnjake. Predstavljamo si, da so bile s škodlami krite te grajske in cerkvene stavbe, vse druge pa s slamo.

Drugo značilno obliko ovčnjakov je Zagar opisal takole:

»Murum nempe hi eonterminum lateri luminis portae oviliariae, quae ortum vel occasum respicit propriori ad ursum errigunt super semiperiphriae circuli, cujus centrum est in meridiano loci, huiusque polus seu punctum eundem in duos quadrantes separans spectat Arcton. Murus iste altitudine stabuli murum superat, suaque altitudine in variis perpendicularibus est multum dissita, nam in polo suo hic murus est humilissimus, et hinc utrinque incurvus versus austrum recedens in ratione sui recessus altitudinem crescit, itaque tectum, quod hinc et columnae centro circuli flae imponitur, refert planum inclinatum eavum, cujus basis maxima est parallela plano aequatoris, altera in cylindrum perpendiculararem desinens spectat septentrionem. In semiperiphria alterius sesqui circuli, cujus polus cum antarctico, in eandem rectam, centrum cum centro prioris coincidit, septem ex viminibus IV vel V pedes altam extruunt; unde grex nunquam ovile intrare vel exire potest, qui hanc arcem transcat, quae necessario portam etiam suam habet, ut pceus hic retineatur, vel ad pascua educator, quando pastori libet.«⁴

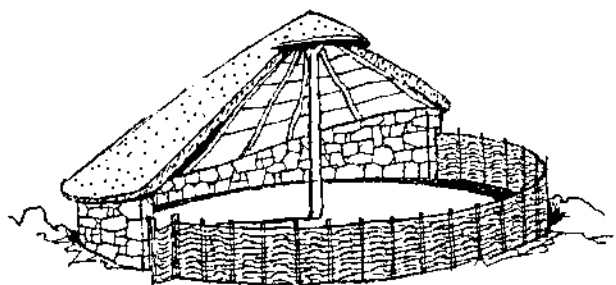
Ta vrsta ovčnjakov je prav gotovo edinstvena po zasnovi, ki se zdi, kakor da bi bila plod zavestno snujočega duha. Kompleksnost funkcij je dozorela do rešitve, ki

v Veterinarskem arhivu, knjiga 7. zv. 8, zatem objavljeno v Krškem koledarju za l. 1940) obstoji iz krožnega prostora, ki je oblikovan v skladu s terenom; ograjen je kot dvorišče, ki ga okoli in okoli obdajajo manjši prostori t. l. »mrgarieli«, kjer strižejo ovce. Ker strižejo več ovc hkrati, je tudi več mrgaričev, največ znanli je petnajst v občini Baška voda. Poleg mrgaričev je tudi »mužar«, prostor, kjer ovce molzejo, in »hramae«, to je sirarna, ki je tudi edini pokriti prostor, pokrit pa je s trsilko ali slamo. Takšen ovčnjak bi seveda lahko imel v premeru dvajset metrov. Vendar v poljanskem primeru, menim, da ne prilija ta rešitev v poštev, ker je Zagarjev opis ovčnjakov tako glede namena, kakor tudi glede oblike in konstrukcije v tolikšni meri točen, da ne dopušča nobene rešitve, ki bi poljanske ovčnjake bistveno spremenila.

⁴ »Domačini postavijo ta zid proti severu kot mejo ob strani vrat, ki puščajo svetlobo v ovčnjak in so obrnjena proti vzhodu ali zahodu. Postavijo pa ga nad obodom kroga, čigar središče je na južni strani tega prostora; tečaj ali tečajna os, ki deli ta prostor na dva kvadranta, je obrnjena proti severu. Ta zid po višini prekaša zid same staje, njegova višina pa je v raznih navpičnih preceh različna. Na svoji tečajni točki je zid najnižji, od tod zavija v krivlini na obe strani proti jugu in v zavoju mu višina postopoma raste. Zato oblikuje streha, ki sloni na tem zidu in na stebrih, prilevščem v središču kroga, ravno nagnjeno ravnino.

Na drugi polkrožnici, katere tečaj leži na isti črti, središče pa sovпада s središčem prvega polkroga, napravijo štiri do pet čevljev visoko ogrado iz vrbovja, ki brani čredi vstop in izstop. Da pa vendar lahko prihaja v ovčnjak in iz njega odhaja, so v ogradi predvidena tudi vrata. Na ta način lahko pastirji, kakor se jim zdi pač primerno, drobnico v ovčnjaku zadržijo ali pa jo spuste na pašo.«

Rekonstrukcija te vrste ovčnjaka je bila mogoča šele z neoporečnim prevodom. Da je ta Zagarjev latinski tekst predstavljal nepremostljive težave, pričuje sodba Joh. Knoblocha v knjigi: *(Sammlung der vorzüglichsten Schriften aus der Thierarznei II, ki je izšla l. 1786 v Pragi in je v nji v celoti objavljeno Zagarjevo delo »De morbo singulari ovium«*. Ko pride Knobloch do mesta, kjer Zagar govori o posebnem ustroju ovčnjakov, se opravičuje, da si njegovega latinskega teksta ne upa prevesti v nemščino z besedami: »Ich muss meinem Leser gestehen, dass ich nicht wagen konnte nachstehende lateinische Stelle in unsere Sprache übertragen, teils: weil ich bisher so glücklich nicht war, die Bauart, die Herr Sagar in Slane hat, selbst zu sehen; teils: weil ich glaube, dass die Sprache, in welcher der Verfasser seine mathematische Denkungsart vorzutragen beliebt, ihm nur allein am besten verständlich sein dürfte.« Ob tej priliki se zahvalim za učinkovito pomoč dr. K. Gantarju in prof. P. Kunaverju, še posebej pa svojemu bratu Dragu, ki je temeljito preučil Zagarjevo življenje in delo in mi v tej zvezi posredoval dragoceno gradivo.

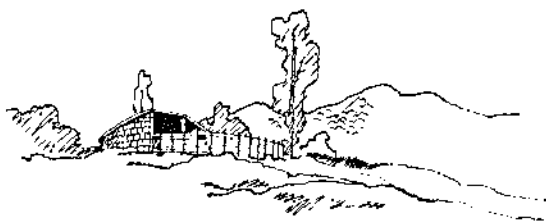

Perspektivna skica druge značilne oblike ovčnjakov.

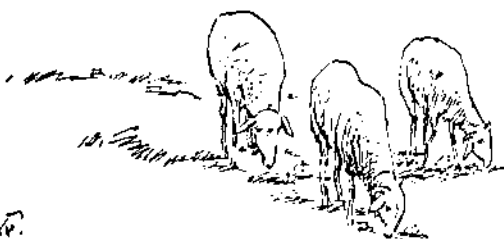
preseneča s svojim izbrušenim oblikovnim izrazom. Zaščito daje pred severnimi vetrovi in snežnimi zameti, obenem pa omogoča v največji meri pozimi, ko je sonce najnižje, soneu in blagim vetrovom dostop v globino ovčnjaka, pri tem pa tudi varuje drobnico pred zvermi.

Oblika te vrste ovčnjakov je edinole krožna, sestoji pa iz dveh polovic, ki jih deli središčena v smeri vzhod—zahod. Proti severu orientirana polovica ima kamniten obodni zid; ta zid je najnižji na severni strani in najvišji na središčeni vzhod—zahod. Od najnižje točke na severni strani pa do najvišje na vzhodni oziroma zahodni strani se zid vzpenja v enakomerni krivulji; vzpon krivulje določata najnižja točka in naklon strehe, ki je posledica vrste kritja in podnebnih razmer. Streha počiva na obodnem zidu in na leseni sohi, ki je v središču kroga. Njena konstrukcija je istovetna s strešno konstrukcijo že opisanih ovčnjakov. Druga polovica tega ovčnjaka je ograjena z leseno pregrado; konstruirana je z debli, ki so zabita v tla in prepletena z vrbovjem. Na vzhodni ali zahodni strani so vrata. Vse je izvršeno v tehniki, ki je dobro poznana v elementarnem stavbarstvu.

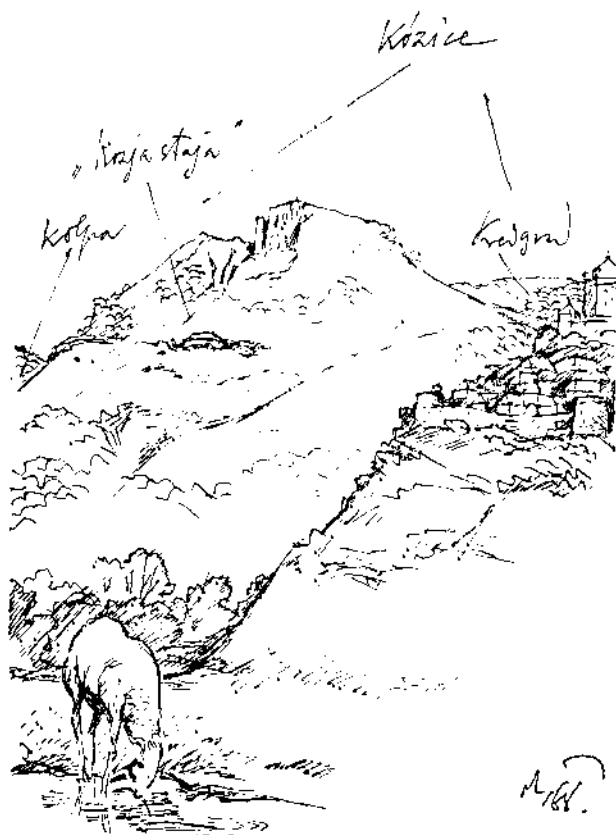
Ko se razgledujemo po geografskem prostranstvu in iščemo sorodstvo tega vrsta ovčnjakov, se moramo najprej seznaniti s pokrajino, v kateri je dozorela njuna dokončna oblika. Dozorela je v najsamotnejšem slovenskem predelu, v Poljanski dolini, ki se nagiba onkraj Poljanske gore h globoko vrezani soteski Kolpe; tod poteka meja

Vizionarna rekonstrukcija druge značilne oblike poljanskih ovčnjakov v historičnem pokrajinskem okviru.

Vizionarna rekonstrukcija pokrajinskega motiva z gradom in označenimi ledinskimi imeni; arhitektura Predgrada je povzeta po Valvasorjevi: »Slava...«, pokrajinski motiv pa po neposredni risbi na terenu.

s Hrvaško, a neposredno z Gorskim kotarjem. Poljanci so potomci Slovencev in Hrvatov pa Uskokov in Kočevarjev. S priseljenci in z neposrednimi stiki z mejaši so se posredovali vplivi s Kočevskega in iz Bele krajine, pa tudi iz Gorskoga kotarja in Velebita, kjer je še danes dalje proti Ogulinu razvito ovčarstvo.

Podnebne razmere so v Poljanski dolini, posebno ob Kolpi, dosti ugodnejše kakor na Kočevskem. Dežela je odprta k jugu in zavarovana proti severu; zato je tod topleje in tudi zima ni tako huda. Snega zapade največ meter visoko, pa tudi ta kmalu skupni. Zaradi teh ugodnih razmer je tudi razumljiv poseben način ovčereje in svojevrsten ustroj ovčnjakov.⁵

Med ovčnjaki dinarskega hrvaškega območja, ki imajo z ovčnjaki Poljanske doline nekatere skupne poteze, kaže imenovati kamnitne »torove« na Velebitu, ki imajo krožno obliko, so pa brez strche in brez zaščite pred soncem, pred zvermi jih varuje le bodeče dračje, s katerim je zid obrobljen. Streha jim ni potrebna, ker so ovce na planini le prek leta in jih na zimo spravijo v dolino. Še najbolj podobne so poljanskim ovčnjakom »teze« v Ravnih kotarih, na Bukovici in v Dalmatinski Zagori. Tudi teze imajo krožni tloris, pokrite pa so v vsem obsegu s streho, ki ima podobno konstrukcijo, kakršna je morala biti poljanska, le da je nanjo nametano bodeče dračje; varuje jo pred žgočo sončno pripeko in pred volkovi, ne pa pred padavinami in vetrovi, kar pa tudi ne bi bilo potrebno, saj so ta območja brez snega in le s pičlimi količinami dežja, zato so ovce pretežno na prostem.⁶

⁵ Po izjavah domačinov.

⁶ Gl. temeljno delo: Aleksandar Freudreich, Narod gradi na ogoljenom Krasu. Zagreb—Beograd 1962.

Kljub nekaterim podobnostim glede oblike in posebno glede konstrukcije je zasnova poljanskih ovčnjakov do kraja izvirna.⁷ Plod je snujočega kolektivnega duha, ki je v globokem poznavanju krajevnih razmer in materialnih možnosti v davni in iskal, spopolnjeval in nazadnje tudi dognal rešitev, kakršno imamo pred seboj. Ponuja se primerjava s kozolcem, ki je na naši zemlji končal razvoj in dosegel monumentalni izvor. Tako kakor kozolci oživljajo, bogatijo in prepričljivo predstavljajo značilnost slovenske zemlje, so tudi poljanski ovčnjaki dragoceno dopolnjevali v družbi z živahnimi skupinami stogov razgibanj svet ob Kolpi. To so nepopisno lepe variacije na témo slovenske ljudske ustvarjalnosti.

Ze davno ni več poljanskih ovčnjakov, izginili so z opustitvijo čredništva. Ljudje vedo povedati le to, da je bila v starih časih zelo razvita reja drobnice, ki se je še v naš čas ohranila dalje na hrvaški strani. O razvitem čredništvu pričujejo ledinska imena »Kózice« in »Kozja staja«. »Kozice« obsegajo južno pobočje masiva med Predgradom in Bilpo, »Kozja staja« pa je ime jase sredi pašniškega sveta v tem območju. Na »Koziceah« je bržčas pastiroval Zagar in gna čredo k bistremu studencu ob Kolpi. S spomini na pastirovanje je utrdil svoje daljnosežne, reformatorske nauke v zdravstvu, s tehtnim opisom izreje ovač in ustroja ovčnjakov pa je obogatil slovensko narodopisje in omogočil vsaj v glavnih potezah verodostojno rekonstrukcijo.

VISIONÄRE REKONSTRUKTIONEN UND DIE TYPOLOGIE DER SCHAFSTÄLLE IN POLJANA

Zusammenfassung

Im Werke »De morbo singulari ovium« schildert J. B. M. Zagar (Sagar) zwei Typen von Schafställen, die im dinarischen Raum die Sammlung solcher Stallungen ergänzen und gleichzeitig abschließen. Seine Schilderung ist dermaßen schwerwiegend, aber auch glaubwürdig, daß sie wenigstens in den wesentlichen Zügen eine Rekonstruktion ermöglicht.

Die häufigste Grundrißform des ersten Typs der Schafställe ist ein Kreis. Seine Eigenheit besteht vor allem darin, daß dieser Typ innen eine dachlose runde Fläche besitzt, so daß die Luft freien Zutritt in den abgedeckten Ringteil hat. Die Beschreibung der Trägerkonstruktion ist zwar sehr klar, stark übertrieben jedoch ist der Durchmesser der Schafställe, der aus Konstruktionsüberlegungen unmöglich erscheint. Diese Übertreibung der Dimensionen ist vielleicht aus psychischen Antrieben erklärbar, die aus den Erinnerungen der Kinderjahre und der interessvollen Voreingenommenheit dieses Mannes entstanden, der sich ja voll und ganz seinem Fach gewidmet hatte.

Während der erste Typ der Schafställe wenigstens formale Parallelen mit den Stallungen im benachbarten dinarischen Raum aufweist, ist die Konstruktion des zweiten Typs einzigartig. Der Funktionskomplex ist bei ihm zu einer Lösung herangereift, die in ihrer geschweiften Gestaltung überrascht. Er bietet Schutz vor nördlichen Winden und Schneeverwehungen, gleichzeitig aber ermöglicht er in größtem Maße im Winter, wenn die Sonne am tiefsten steht, den wärmenden Sonnenstrahlen und südlichen Winden Zutritt in die Tiefe des Schafstalles.

Die endgültige Form der Schafställe von Poljana ist trotz einigen formalen und konstruktionsmäßigen Ähnlichkeiten mit den Schafställen im kroatischen dinarischen Raum (»torovi« auf Velebit und »teze« in Ravni Kotari, Bukovica und im dalmatinischen Zagora) konsequent originell. Sie ist die Frucht schöpferischen kollektiven Geistes, der in tiefer Einsicht und Kenntnis der örtlichen Gegebenheiten und materiellen Möglichkeiten von jeher diese Lösung suchte, vervollständigte und schließlich zustande brachte.

Die Schafställe von Poljana gibt es schon lange nicht mehr. Sie verschwanden mit dem Auflösen des Herdenwesens. Vielleicht fände man bei gründlicher Durchsicht des Terrains noch hier und dort einen übrig gebliebenen steinernen Schutthaufen, alles andere aber mußte schon längst verfallen. Vom einstigen Herdenwesen zeugt immer noch die mündliche Überlieferung, die Erinnerung daran aber wird auch in verschiedenen Flurnamen bewahrt, so z. B. »Kozice« und »Kozja staja« in der unmittelbaren Nachbarschaft von Zagar's Geburtsort, wo höchstwahrscheinlich auch er Hirte seiner Herde gewesen war und diese zur klaren Quelle an der Kolpa getrieben hatte.

⁷ Po izjavi arhitekta A. Freudenreicha in prof. dr. Milovana Gavazzija. Prof. Gavazzi je poizvedoval še pri nekaterih drugih strokovnjakih, ki so pregledali hrvaško dinarsko področje, toda tudi ti so izjavili, da ne obstoje nikjer takšni ovčnjaki, kakršne opisuje Zagar. Ob ugodna strokovnjaka sta tudi pregledala v Etnografskem inštitutu JAZU neobjavljeni rokopisi B. Beioševića: Mrzlopolje, Zumberak, pa tudi tam ni ničesar takega.

⁸ Morda bi se našlo ob temeljitim pregledovanju terena še tu pa tam kamnitno groblje, ki je preostala, vse drugo pa je moralo že zdavnaj propasti.

Risbe so delo Marjana Mušiča.

PTUJSKI KOMERČNI URADNIK

Zgodovina mesta Ptuja in njegovih posebnosti je zgodaj pritegnila pozornost pokojnega profesorja Franja Baša; preučeval jo je z njemu lastno zavzetostjo in rezultati njegovega dela so nam dobro znani. Zato je prav, da počastimo pokojnikov spomin s kratkim prispevkom prav o Ptujju oziroma z odlomkom iz njegove gospodarske zgodovine v desetletju 1762—1772, torej v času, ko je aktivnost komerčnih konsesov dosegla svoj višek.

Najprej naj za uvod orišemo organizacijo komerčnih zadev v takratni habsburški monarhiji in njenih deželah, da bomo ob tem bolje videli pomembnost Ptujja kot emporija. Leta 1746 so v okviru terezijanskih reform ustanovili na Dunaju za pospeševanje manufaktur in trgovine poseben korpus, ki se je imenoval **univerzalni komerčni direktorij** in je 15 let vodil in pospeševal razrast komerčnih panog gospodarstva. Komerčne panoge ali — kot so takrat rekli — *commerce* je obsegal trgovino na velike razdalje, promet po kopnem, po rekah in po morju, manufakture, tkalstvo na deželi, šole za tkanje in predenje itd. Univerzalni komerčni direktorij so ukinili leta 1761, namesto njega pa ustanovili **dvorni komerčni svet**, ki je imel isto funkcijo, a so mu kompetence precej razširili. Tudi tega so po 15 letih delovanja razpustili (1776). Ob tej priliki so vodstvo komerčnih zadev prenesli na drugo ustanovo. Z ukinitvijo dvornega komerčnega sveta so opustili direktno državno nadzorstvo in vodstvo ter podporo trgovskih in manufakturnih podjetij v avstrijskih deželah.

Univerzalni komerčni direktorij je takoj po ustanovitvi novih političnoupornih uradov z imenom »*repräsentanz* in *komora*« v glavnih mestih notranjeavstrijskih dežel pooblastil tri njene člane, da upravljajo komerčne zadeve po njegovih navodilih. Ker se ta sistem dela ni obnesel, je direktorij ustanovil **komerčne konsese**, torej posebne organe, ki so bili glede svojega praktičnega dela podrejeni le njemu. Komerčni konsesi za Kranjsko je bil kompetenten za to deželo in nekaj časa tudi za Goriško z Gradiščansko; leta 1756 so v Gorici namestili za Gorico z Gradiščansko lastni **komerčni magistrat**. Od leta 1764 dalje se je tudi ta imenoval komerčni konses.¹ Komerčna konsesa v Celovcu in Gradcu sta bila kompetentna za Koroško oziroma Štajersko. Za Trst in obmorski pas (Litorale) je podobne posle opravljala **komerčna intendantca**, ki so jo ustanovili že leta 1731 z namenom, da skrbi za napredek obeh avstrijskih svojih pristanšč. — Notranjeavstrijski komerčni konsesi so se shajali na skupne seje v Gradcu.

Komerčni konsesi so bistveno pripomogli k boljši organizaciji gospodarskega življenja v Notranji Avstriji. O tem so dobili podrobna navodila. Da so dvorne ustanove mogle kontrolirati njihovo delo in imeti pregled nad napredkom komerčnih zadev, jim je bilo obenem zapovedano, naj pošiljajo dvornemu komerčnemu svetu poročila in statistike o stanju, napredku in problematiki tako trgovine kot manufaktur in tkalstva na deželi. Obveznost glede pošiljanja poročil na Dunaj je uvedel najprej dvorni cirkular z dne 15. marca 1763², ki je zapovedal sestavljanje komerčnih tabel za vsako

¹ Arhiv dvorne komore. Dunaj (ADK), Innerösterr. Kommerz, fasc. R Nr. 320.

² Ibidem, fasc. R Nr. 397.

leto, ter še dva posebna naloga z dne 2. novembra oziroma 14. novembra 1763³. S prvim nalogom so naročili gubernijem na Češkem, Moravskem in v Notranji Avstriji ter kraljevemu uradu v Šleziji, da bodi dvig komercija in manufaktur eden izmed prvih predmetov njihove prizadevnosti in glavno opravilo komerčnih konsesov. Zato so zapovedali gubernijem in uradu, da konec leta poročajo o konsesih, kaj so napravili koristnega za trgovske in manufakturne zadeve, česa niso mogli izpeljati, kaj bodo koristnega ukrenili in skončali v naslednjem letu. Z drugim nalogom so zahtevali od samih konsesov, da izdelajo za naslednje koledarsko leto komerčni operacijski načrt (Commercial-Operations-Plan), kjer naj povedo, katere fabrikature v deželi že obstajajo, katere je treba pomnožiti in zboljšati, katere pa naj se vpeljejo na novo in s kakšnimi sredstvi. Na ta in nekatera podrobna vprašanja so morali konsesi odgovoriti že v začetku leta 1764.

Nadaljnji opis dela komerčnih konsesov po raznih deželah bomo opustili ter se — prav zaradi Ptuj — omejili le na Štajersko. Štajerski komerčni konses je namestil za boljši napredek trgovine in manufaktur v vsakem okrožju ali kresiji posebnega komerčnega inšpektorja; nad njimi je bil deželni komerčni inšpektor. Njihova dolžnost je bila dobiti pregled nad tem, kaj se v okrožju proizvaja, kaj se dá tam predelati in kaj izvoziti; zvedeti so morali, koliko mojstrov in tkalcev je v njihovem okrožju ter kje se že morejo vpeljati nove manufakture. Dolžni so bili opazovati trgovanje v splošnem, še posebej pa imenovati premožnejše trgovce z vrsto njihove trgovine ter povedati, kdo od njih je osnoval enotno prodajo proizvodov raznih podeželskih obratov (kdo izmed njih je torej založnik); še več: navesti so morali, ali so nakup surovin, proizvodnja ter prodaja izdelkov teh obratov v celoti navezani nanje ali pa skrbijo ti trgovci zgolj za prodajo. Inšpektorji so tudi morali pospeševati predenje na deželi ter končno poročati še o stanju in načinu vzdrževanja vseh pomembnejših cest v deželi.

Organizacija komerčnih zadev je sčasoma šla še bolj v podrobnosti. Pričeli so se spuščati v problematiko posameznih podjetij, podrobneje so se zanimali za gradnje skladišč in pristaniških naprav v mestih ob rekah (in ob morju), za načine skladiščenja žita v magazinah itd. — vse to je seveda bila posledica razraščanja trgovine in manufaktur. Tako so v septembru 1766 pregledali tudi naš pomembni emporij Ptuj. Ugotovili so, da se po vseh treh cestah, ki se stekajo v mesto in prihajajo iz Radgone, iz Ormoža in iz vmesnega območja, prevaža največ žito, potem živina, dalje pepelika, nato tobak in vosek; žita in pepelike do pride največ iz Szombathelyja, Kaniže, Bolhota (?), največ živine pa da je tod skozi gnal znan beljaški monopolist Millesi. Takratni strokovnjaki so po ogledu ocenili, da dosega vrednost prometa skozi ptujsko skladišče proti morju približno milijon goldinarjev na leto. Ta množina denarja nam priča, da so bile količine blaga, ki so šle skozi Ptuj, kar precej velike ter da mesto potemtakem res ni bilo malo pomembni emporij.

Zaradi zelo živahnega trgovskega življenja je Ptuj še posebej dobil svojega specialnega **komerčnega uradnika** (Commercial-Beamter), ki je sicer bil podrejen komerčnemu konsesu oziroma določenemu inšpektorju, ki pa je bil glede svojega dela zelo avtonomna osebnost. Formalno so mesto uradnika ustanovili 4. februarja 1768 in to obenem z odločbo, da se dvigne Ptuj v mesto z glavnim skladiščem.⁴ Izredni napredek je mesto presenetil, da ne rečemo prehitel, kajti tu so po prav kratkem premisleku odgovorili, da nimajo nikogar, ki bi bil pripraven za takega uradnika. Ta izjava nam nedvoumno priča, da se je do takrat Ptuj udeleževal trgovine na velike razdalje precej pasivno in da je mogočni tok žita iz ogrskih pokrajin po kopnem in po Dravi in prav kratkem času narasel do takega obsega, da je prerasel dosedanje na mesto omejeno organizacijo trgovine na velike razdalje (majhno skladišče, zanemareni mostovi, nikakršno ali slabo nadzorstvo nad uskladiščenim blagom itd.). Ptujski komerčni uradnik bi moral biti zelo razgledan človek, saj bi po predloženih zahtevah opravljal vrsto dokaj zapletenih funkcij: njegova naloga je namreč bila opazovati plovbo po Dravi in Donavi; splave bi moral odpravljati samo na določen dan, da bi se trgovci znali po tem voznem redu ravnati in prav spekulirati; dalje je bila njegova skrb graditev skladišč, barak in podobnih objektov, paziti je moral na ptujске mosto-

³ Ibidem, fasc. R Nr. 391.

⁴ Ibidem, fasc. R Nr. 317.

ve, namestiti nočne čuvaje, skrbeti za razsvetljavo in snago v mestu; še več: poskrbeti bi moral za dobro sodstvo in za ustanovitev menjalnice ter dopisnega urada s Trstom, Reko in drugimi emporiji; ni manjkal tudi nalog, naj organizira tovarninski urad in izdela pravilnik za rokodelce; skrbeti bi moral za komercialno cesto v Maribor in za deželne ceste v Radgono, Ormož in Zagreb; moral bi se prepričati, ali je v Ptujju potrebna prisilna delavnica, in ugotoviti, kaj naj bi se tu izdelovalo — itd.⁵ Iz vsega tega vidimo, da bi ta uradnik moral biti kar dober organizator vse hitrejšega poteka trgovskih opravil, graditelj skladišč, sanitarni inšpektor, skoraj jurist, vodja cestnega nadzorstva in podobno.

Povečani promet skozi Ptuj nam dokazuje, da je imelo mesto vsaj v nekem smislu večje možnosti za akumulacijo kapitala kot Gradec, glavno mesto Štajerske. Leta 1768 na primer so vsi priznavali, da je položaj Gradca zelo ugoden za ogrske in sedmograške trgovce, celo bolj kot položaj Dunaja, toda to je bila v bistvu prodaja na drobno in sistemu dveh letnih sejmov prilagojena drobna kupčija. Ogrski trgovci so prišli na ta dva sejma, kupili, kar so potrebovali, in potem odšli. Pri kupčiji na veliko oziroma pri trgovini na velike razdalje (namreč z ogrskim blagom proti morju) pa ni Gradec imel skoraj prav nobenega deleža, ker ni imel naravnih možnosti za to; Ljubljana na primer ga je bistveno prekašala. Vsa ogrska trgovina na velike razdalje je šla mimo Gradca. Zato so temu mestu tudi spodbijali prošnje, da bi zgradilo velika skladišča, da bi s tem — tako je upalo — pritegnilo nase vsaj del kupčije z žitom. Ostalo je pri starem in Gradec se je hitro pomiril: cesarica Marija Terezija je na izvečjek protokola dvornega komerčnega sveta z dne 25. februarja 1768 svojeručno pripisala besedici »Ohne niderlagern« in s tem povedala, kje ima Gradec svoje mesto.⁶ Še dalje je ostal stranski rokav velikega žitnega toka, ki se je že nekaj let valil iz ogrskih dežel skozi Ptuj proti morju. Zato nismo presenečeni, ko vidimo, da so v Ptujju forsirali gradnjo novega skladišča (ali skladišč) in ustanovitev menjalnice ter dopisnega urada za stike z drugimi emporiji. Sicer je res, da so nekatera druga avstrijska mesta že imela menjalnice, velika skladišča, nadzorstvo nad cestami in mostovi itd., toda prav iz zahteve, naj se v Ptujju vse to čimprej ustanovi, spoznamo, da so mesto uvrstili med zelo pomembne emporije Notranje Avstrije.

Prav bo, da to misel podkrepimo z nekaterimi dejstvi. Tako naj izmed večjih novo nastalih trgovskih organizacij na prvem mestu omenimo kompanijo, ki se je ustanovila za dobo 10 let v Ptujju kratko pred novembrom 1762 in se je imenovala Johann Adolf Rlitter & Co. Družba tega nekdanj samostojnega trgovca je prejela že 3. novembra 1762 prost potni list za izvoz skoraj 2200 ton spodnještajerskega žita. Prav ob tem času si je firma organizirala skladišče v Celju, nekaj pozneje — kar je tudi pomembno — še v Trstu. Vrh vsega so jo za vseh 10 let oprostil vsakršnih mitnin, tako deželnoknežjih kot privatnih. Nedolgo zatem je kompanija razširila svoje poslovanje še na ogrsko blago. Slovela je kot največja notranjeavstrijska firma za kupčijo z žitom.⁷

Mnogi manjši trgovci so kupčevali včasih za svoj račun, mnogokrat pa so fungirali kot spediterji, nakupovalci, posredniki, agenti, liferanti. Tako so v drugi polovici leta 1766 ptujski meščanski trgovci in spediter Franc Ks. Turtltaub (= Grlica), firme Jordan & Co iz Leobna, Maximilian grof Wildenstein & Co, Flischhaus & Co ter Kajetan pl. Langenmantel (bil je tudi komerčni komisar) prepeljali v Trst in druga pristanišča skupaj 6700 ton pšenice. Viri dopuščajo domnevo, da so prevažali za tuj račun. V enem primeru vidimo celo, da so tudi podjetja iz severnih delov Štajerske (Leoben) hodila po zaslužek na veliko žitno cesto Ptuj—Ljubljana—Trst. Tržaška trgovca francoskega rodu Blanchenay in Le Chevalier sta nakupovala žito okoli Ptujja s pomočjo ljubljanskega korespondenta Friedricha Weitenhillerja, znanega kot lastnika ljubljanske suknarne. V Celju je kupčeval z žitom trgovec Marco Dimarchi; po vsej verjetnosti je bil posrednik za neko večjo firmo. Od leta 1751 dalje je bil v Trstu samostojni trgovec Grassin Vita Levi. Za agenta je imel Tržatana Simona Ferza. Ta je v letih okoli 1766 uvažal žito iz Ogrske skozi Ptuj pri mitnicah Nedelišče, Dokležovje, Kaniža,

⁵ Ibidem, fasc. R Nr. 315.

⁶ Ibidem, fasc. R Nr. 325.

⁷ ADK. Litorale Kommerz, fasc. R Nr. 590.

Varaždin, Vinica, Tišina itd. Ferz je prepotoval pol Ogrske in ko se je vračal, se je v Ptuj največ zadrževal pri spediterju Turtiltaubu. Ferčeva pota so dokaz, da so trgovci na velike razdalje in izvozniki sami prišli s pomočjo agentov k producentom in jih navezali nase, pa tudi spediterje so si znali pravočasno oskrbeti, ter da pri tem Ptuj ni imel neznatne vloge. Za Levija je nakupoval žito še ptujski spediter Primož Gruden in neki spediter z imenom Josef Schober iz Apač. Grassin Vita Levi je kupčeval tudi z ogrskimi tobakom. V letu 1762 ga je izvozil prek Ptuja kar 224 ton.⁸

Kupčija z žitom, ki se je močno razmahnila prav okoli leta 1760, je spodbudila k podjetnosti še druge manjše trgovce. Tako je meščanski kramar v Ormožu Andrea Forneggio leta 1768 prosil oblast, da mu podeli pravico do trgovine. Čeprav nam učinek prošnje ni znan, vidimo jasno, da je ta Roman prispel v oddaljeni kraj ob Dravi prav po veliki žitni cesti. Prezreti ne smemo tudi ne manjšega celjskega trgovca, prav tako Romana, ki ni kupčeval samo po spodnji Štajerski, ampak tudi po zgornjih predelih dežele, in se je pisal Joan del Negro.⁹ O njem moremo domnevati, da je bil v službi kakšnega večjega spediterja ali pa trgovca na velike razdalje. Končno in ne nazadnje je slovenjebistriški meščan Ignac Fortunat Lenz v jeseni 1772 prosil oblast, naj mu dovoli zgraditi v mestu skladišče in odpreti trgovino. Oboje so mu sieer zavrnili z motivacijo, da ni kvalificiran za to in da je na račun bistriškega trgovca Josefa Candalina izrekel krive obtožbe,¹⁰ je pa prošnja dokaz za zelo ugoden vpliv naraščajočega trgovanja v smeri Ptuj—Trst.

Treba je priznati, da je — ker ni bilo domačinov — za mesto ptujskega komerčnega uradnika kandidiralo več drugih ljudi iz raznih štajerskih kresij in da je preteklo še nekaj časa, preden so ga sprejeli v službo, da pa trenutno še nimamo podatkov o tem, kako je opravljal svojo službo, kaj mu je uspelo realizirati in kaj mu je spodletelo, katerim nalogam je bil kos in katerih ni obvladal ter koliko časa je sploh kdo vzdržal na tem mestu. Vendar pa pri vsem tem ne smemo prezreti bistva, da se je Ptuj v sorazmerno kratkem času v šestdesetih letih 18. stoletja povzpел v sam vrh pomembnih notranjeavstrijskih emporijev in s tem dokazal, da je bil že dolgo vrsto desetletij, če že ne stoletij, ključni posredovalec trgovine na velike razdalje med določenim delom srednje Evrope in severnojadranskimi pristanišči.

⁸ Ibidem.

⁹ Prim. opombo 4.

¹⁰ Prim. opombo 5.

ZUNAJ HALOZ LEŽEČA POSEST GOSPOŠČINE BORL V LUČI IMENJSKE CENITVE IZ LETA 1542

AUSSERHALB DER HALOZE GELEGENES BESITZTUM DER HERRSCHAFT
BORL IM LICHT DER GÜLTSCHÄTZUNG AUS DEM JAHRE 1542

Na današnjem ozemlju severovzhodne Slovenije je bila leta 1542 opravljena imenjska cenitev (Gültsehätzung) vrste gosposčin. Te listine so nam izredno dragocen vir podatkov o naseljih, številu in velikosti podložnih kmetij, številu živine, upravni razdelitvi in etnični sestavi prebivalstva. V obsežnejši študiji »Vzhodni del Haloz v luči cenilnega zapisa gosposčine Borl iz leta 1542« smo na osnovi teh listin obdelali haloški del gosposčine Borl, v pričujoči razpravi pa bomo na podoben način prikazali preostali del te gosposčine.

Gosposčina Borl (grad, ki se v listinah prvič omenja leta 1258, je imel nemško ime **Ankenstein** in madžarsko **Bornyl** — oboje pa naj bi pomenilo prehod čez reko — brod), so imeli od začetka 13. stoletja do izumrtja leta 1438 v posesti ptujski gosposde, leta 1488 pa je gosposčino v času ogrskega kralja Matije Korvina dobil skupaj z drugo posestjo (npr. gosposčino Ormož) njegov sorodnik, ogrski velikaš Jakob Szekely. Po kraljevi smrti so se Szekelyji priključili cesarju in tako obdržali pridobljeno posest, le vurburškimi Stubenbergom so morali vrniti v vojni prisvojeno posest (med to sodi tudi vas Stojanci pri Borlu — **Stayndorff** in Nova vas pri Markoveh — **Grossneudorff**). Priimek Szekely so zamenjali za nemški **Zakhel**.

V poznem srednjem veku je bila gosposčina Borl na Štajerskem med večjimi, saj je obsegala okrog 10.000 ha, od tega v Halozah 9413 ha oziroma 20 naselij in 20 vinskih goric z 209 podložnimi kmeti, 69 osebenjki in 423 sogorniki na vinskih goricah. Zunaj tega strnjene haloškega sveta je imela leta 1542 v posesti celotni naselji Muretnel in Gajeve na spodnjem Ptujskem polju, po pet podložnikov v Podgorcih pri Veliki Nedelji in v Zgornji Breznici nad Podgorci, naselje Nova vas pri Ptuj ter naselje Miklavž na Dravskem polju.

V tabelarnih pregledih naštevamo pri posameznem podložniku vrednost domačije v funtih fenigih, število živine, njiv in travnikov ter končno kategorijo velikosti posestva. Pri njivah pomeni število »**fabrech paw Velld**« število »**dnln**« ali »**njive**«, t. j. kosa zemlje, »**ki jo je mogoče obdelati s parom volov v enem dnevu**« (4, 211), to pa je zemlja velikosti blizu današnjemu oralu. Pri travnikih pomeni v imenjski cenitvi uporabljen izraz »**mad wissmat**« velikost travnika, ki ga pokosi kosce v enem dnevu. V primeri s prej navedeno razpravo smo tu ocenili za majhnega kmeta (m) tistega, ki je imel manj kot 10 oralov njiv in travnikov, za srednjega (s) tistega med 10 in 20 orali in za velikega (v) onega z nad 20 orali skupne zemlje. Kočarjev z manj kot 5 orali skupne zemlje tu nimamo.

V Muretnelch je imela graščina pristavo s hlevom, skednjem, vrtom, njivo in travnikom ter blizu vasi ležeči ribnik¹.

¹ Muretnelci so listinsko prvič omenjeni leta 1322 kot Meretinczen, nato leta 1433 kot Meritincz. Leta 1632 je pristavo kupil Maks Herberstein in jo kmalu zatem zamenjal za neko drugo

Zap. št.	Ime in priimek	Hiša	Voli	Mladi voli	Biki	Krave	Junice	Teleta	Svinje	Konji	Žrebata	Njive	Travniki	Kategorija posestva
1.	župan Mate	19	4	—	—	2	2	1	7	—	—	14	8	v
2.	Benedikt Peček	11	3	2	—	3	—	1	4	—	—	14	8	v
3.	Gregor Kendek	24	2	3	—	4	—	2	8	—	—	14	8	v
4.	Valentin Jurgec	28	4	—	—	2	—	1	3	—	—	7	5	s
5.	Mihol Kentek	38	3	—	—	2	—	1	7	—	—	14	8	v
6.	Pavel Kendek	12	—	2	—	5	—	—	4	—	—	7	4	s
7.	Klemen Forstnerič	13	4	—	—	4	—	1	8	—	—	6	4	s
8.	vdova Jurija Vlašinc	5	—	—	—	2	—	2	—	—	—	7	4	s
9.	Jurko Trena	16	2	—	—	5	—	2	3	2	—	7	4	s
10.	Janže Petrič	3	—	—	—	3	—	—	4	—	—	7	4	s
11.	Mate Možic	7	—	—	—	3	—	—	—	—	—	7	4	s
12.	Pavel Paradiž	17	4	—	—	3	—	—	7	—	—	21	12	v
		26	7	—	—	38	2	11	55	2	—	125	73	

Vas Muretinci ob cenitvi ni spadala v širšo upravno enoto-urad, zato je še imela župana, upravno-gospodarskega organa nižje vrste, ki je bil posrednik med kmeti in gosposko. Ocenjena vrednost doma kaže, da so bile domačije dokaj različne. Mihol Kentekova pa je bila sploh najvišje ocenjena v vsej gosposčini. Zanimiva je primerjava velikosti posestva ter odnosa med njivami in travniki. Ugotovimo lahko tri kategorije: 7 + 4, 14 + 8, 21 + 12. Le pri dveh v nižji kategoriji opazimo manjšo razliko (7 + 5 in 6 + 4). Po naši kategorizaciji je bilo torej 5 velikih in 7 srednjih kmetov. Vse živine so imeli 141 glav ali povprečno po 11,7 na gospodarstvo, pri tem pa največ 19 in najmanj 3. Goveje živine so imeli 84 glav ali povprečno 7 na gospodarstvo, od tega dve petini volov in skoraj polovico krav.

Ob visokem številu volov sta samo 2 konja razumljiv pojav. Krave so imeli pri vseh hišah, v poprečju pa po 3,1. Svinj v času ocenitve niso imeli pri dveh podložnikih, sicer pa povprečno po 5. V celoti smemo oceniti Muretince kot gospodarsko močno naselje s povsem slovenskim prebivalstvom. S primerjavo imen in priimkov smo ugotovili, da so imeli vsi podložniki iz Muretinc vinograde v Haložah, in sicer v Hrastovcu, Goričaku in Belskem vrhu.

Ober Bressnizadarff — Zgornja Breznica

Zap. št.	Ime in priimek												Kategorija posestva	
		Hiša	Voli	Mladi voli	Biki	Krave	Junice	Teleta	Svinje	Konji	Žrebata	Njive		Travniki
1.	Janže Marjaš	15	4	2	—	4	—	—	13	2	—	8	8	s
2.	Valant Jurgec	7	—	—	—	2	2	—	11	1	—	6	6	s
3.	Pavel Vajda	20	2	1	—	3	—	—	8	2	—	5	4	m
4.	Mate Vajda	26	2	2	—	4	—	2	13	1	—	8	8	s
5.	Lenart Vajda	21	5	—	—	4	2	—	12	1	—	10	7	s
		13	5	—	—	17	4	2	57	7	—	37	33	

posest s komendo nemškega križarskega reda pri Vel. Nedelji. Križarji so tu zgradili gradič, ki stoji še danes in je v njem ustanova za varstvo ostarelih občanov.

Zgornja Breznica nad Podgorci² leži na južnih obronkih Slovenskih gor. Ker tu ni župana, menimo, da je imela gosposčina Borl v Zg. Breznici le naštetih pet podložnih kmetov, medtem ko so bili ostali podložniki druge gosposčine.

Domove so imeli brezniški podložniki na splošno velike, čeprav so bili v glavnem srednji kmetje. Zanimivo je, da so imeli skoraj enake površine njiv in travnikov. Skupaj so imeli 103 glav živine ali poprečno po 21 na gospodarstvo. To je več kot kjerkoli v obravnavanih naseljih. Goveje živine so imeli skupaj 41 glav ali po 8 na gospodarstvo. Ob velikem številu volov, poprečno 3,5 na gospodarstvo, je izjemno število konj. Tudi v vprežni živini brezniški podložniki prednjačijo. Krav so imeli poprečno po 3,5 na gospodarstvo, svinj pa celo po 11, kar je prav tako nadpoprečno veliko. Po številu živine so bili podložniki v Zgornji Breznici bogati. In še eno posebnost moramo omeniti, vseh pet podložnikov je imelo rustikalni gozd. Priimki Vajda bi naj kazali na uskoški izvor.

Pottgorzndarff — Podgorci

Zap. št.	Ime in priimek	Hiša	Voli	Mladi voli	Biki	Krave	Junice	Teleta	Svinje	Konji	Zrebeta	Njive	Travniki	Kategorija posestva
1.	Blaž Kušica	19	—	2	—	3	1	—	4	1	—	7	7	s
2.	Blažev svak	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—
3.	Andrej Belec	18	4	2	—	2	—	—	10	—	—	6	6	s
4.	Ožbald Belec	19	6	—	—	1	1	1	10	—	—	6	5	s
5.	Simonov sin Klemen	11	4	2	—	2	—	2	23	—	—	8	7	s
			14	6	—	12	2	3	47	1	—	27	25	

Tudi v Podgorcih³ je imela gosposčna Borl samo pet podložnikov brez župana. Eden je bil celo brez lastnega doma in zemlje, živel je pri sorodniku in imel 4 krave. Ostali štirje so imeli večje domačije. Zemlje so imeli poprečno po 13 oralov, s skoraj enakim deležem njiv in travnikov. Vse živine so imeli 85 glav ali poprečno po 17 na gospodarstvo, oziroma celo po 21 na gospodarstvo, če štejemo samo podložnike s hišo in zemljo. Goveje živine so imeli skupno 37 glav ali po 7 oziroma 9 na gospodarstvo. Volov je bilo 20 ali poprečno po 5 na podložnika z zemljo. Manj so imeli krav, le po 2,5 na gospodarstvo. Dosti so imeli tudi svinj. Po številu živine so podgorski podložniki bogati in so tekmovali z onimi v Zgornji Breznici. Priimki kažejo na slovenski živelj.

V naselju Gajeveci⁴ je bil opuščen gosposki dvorec, ki so ga imeli do leta 1472 v lasti vitezj Pešničarji. Skozi vas je vodila cesta na dravski brod pri Zavrtu. Kaže, da se je tod razvijal takrat glavni promet prek Drave in naprej na Hrvaško proti Vaseždinu, torej po sledi nekdanje rimske ceste. Brod so opustili šele pred nekaj leti.

² Zgornja Breznica nad Podgorci je po Zahnu listinsko prvič omenjena leta 1318 kot an der Brezzent (niederthalb Pettauve); nato leta 1322 kot die Brezznicz, der Brezzentzerperg in šele leta 1486 prvič kot Ober Brechnitz, Nyder Presnitz.

³ Podgorci so po Zahnu prvič listinsko omenjeni šele leta 1442 kot in der Gorliczen, nato pa kot Podgorcezen.

⁴ Gajeveci se nam prvič javljajo pod imenom Cayautz leta 1322; leta 1443 kot Gayacz in dorf Gaytz, ter leta 1492 kot Geutz in Gaytz.

Gayouezdarff — Gajeveci

Zap. št.	Ime in priimek	Hiša	Voli	Mladi voli	Biki	Krave	Junice	Teleta	Svinje	Konji	Žrebeta	Njive	Travniki	Kategorija posestva
1.	Zupan Sebastijan	8	2	—	—	5	—	—	7	2	—	7	3	s
2.	Jurko Vietumb	10	1	—	—	1	—	2	6	—	—	5	1	m
3.	Martin Hrovat	1	1	—	—	1	—	2	6	—	—	10	3	s
4.	Venko Hrovat	1	—	—	—	3	1	—	2	—	—	5	1	m
5.	Stefan Hrovat	3	2	2	—	1	2	—	14	—	—	8	3	s
6.	Gregor Paradiž	3	2	2	—	2	—	—	4	—	—	8	3	s
7.	Jurij Makatar	19	—	—	—	3	2	—	7	—	—	25	1	v
8.	Jurij Peček	7	2	—	—	—	1	—	3	—	—	5	2	m
9.	Jurko Kolenko	15	2	—	—	1	—	2	3	—	—	30	4	v
10.	Juri Afatar	3	—	2	—	2	—	—	2	—	—	8	1	m
11.	Lukač	1	2	—	—	2	1	—	2	—	—	7	—	m
12.	Venko Veber	7	—	—	—	2	—	2	—	—	—	8	2	s
13.	Urban Sahajaš	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	2	m
14.	Primož Zapotok	4	—	—	—	2	—	2	—	—	—	20	2	v
15.	Mikloš Unger	5	—	2	—	2	2	—	4	—	—	23	1	v
16.	Marko Mihelič	15	—	4	—	5	—	2	10	2	—	23	3	v
17.	Ambrož Martincovič	7	—	2	—	4	—	1	—	1	—	12	1	s
		14	14	—	—	36	9	13	70	5	—	211	33	

Podobno kot v Muretincih so imeli župana tudi v Gajeveih. Večina podložnikov je imela manjše domove, nekateri celo prave kočice, saj je celo cenilec pri Lukaču napisal, da ima »Haysl«. Razlike pri velikosti posestva so v primerjavi z Muretinci mnogo občutnejše — petinpolkratne, medtem ko so imeli nasploh manj travnikov. V poprečju je imelo vsako gospodarstvo po 12,4 orala njive, najmanj 5 in največ 30. Odnos med njivami in travniki je povsem neodrejen. 6 podložnih kmetov smo prišli med majhne, 6 med srednje in 5 med velike. Skupno je bilo v vasl 161 glav živine ali v poprečju 9,4 na gospodarstvo, največ 23 in najmanj nič. Goveje živine je bilo 86 glav, oziroma poprečno po 5 glav na podložnika. Volov ni bilo pri petih hišah, sicer pa poprečno 1,6 oziroma 0,8 na gospodarstvo. Krav niso imeli pri dveh domačijah, sicer pa v poprečju po 2,1. Tudi svinj ni bilo pri vseh gospodarstvih. V primerjavi z Muretinci moremo oceniti Gajevece za socialno bolj diferencirane in gospodarsko šibkejše. Če smo našli v Muretincih med podložniki le Slovence, je v Gajeveih slika drugačna, saj imamo tri Hrvate in Ungerja, ki so zagotovo priseljenci. Tuje zveniljo tudi priimki Afatar in Sahajaš. Se skriva za priimkom Veber mogoče tkalec?

Cenilec je za podložniki iz Gajeve popisal tudi osebenjke (*«die Fraylaytta»*). Bilo jih je osem. Prvo navedeni Benedikt Bezjak je imel 2 kravi, sicer pa so on in ostalih sedem plačevali le osebni davke (*«leib steuer»*). Navedimo imena: Tontar (poročen), Antol Herolič (poročen), Blaž Ungar, Helena Naterin, Helena Kacijan ter Juri Nerat. Verjetno so to bili hlapci in dekle ter druga služinčad s pristave v Muretincih. Tudi za večino gajeviskih podložnikov smo lahko ugotovili, da so imeli v Halozah vinograde. Med sogorniki je bil tudi osebenjek Bezjak.

Zap. št.	Ime in priimek	Hiša	Voli	Mladi voli	Biki	Krave	Junice	Teleta	Svinje	Konji	Žrebeta	Njive	Travniki	Kategorija posestva
1.	Župan Gregor	6	2	2	—	7	—	2	5	2	—	10	4	s
2.	Stari župan Klemen	4	—	—	—	1	3	—	—	—	—	21	21	v
3.	Andrej Žuješ	1	—	—	—	1	—	1	—	—	—	10	4	s
4.	Cevljarjev sin Blaž	8	2	2	—	4	—	2	3	1	—	10	4	s
5.	Andrej Štruc	2	—	2	—	3	—	3	—	1	—	10	4	s
6.	Kozelov sin Gašper	7	2	—	—	1	—	1	4	1	—	10	4	s
7.	Juri Majcen	2	2	—	—	3	—	1	8	2	—	10	4	s
8.	Jurko Seliger	2	—	—	—	2	—	1	—	—	—	10	4	s
9.	Gregor Hrovat	6	2	—	—	2	—	2	16	—	—	20	8	v
10.	Stefan Pavkovič	4	2	1	—	1	—	—	10	—	—	6	4	s
11.	Juri Hercog	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
12.	Primož Krajnc	2	—	2	—	5	3	1	9	—	—	10	4	s
13.	Klemnov sin Avguštin	5	—	—	—	1	—	1	—	1	—	3	4	m
		12	11	—	—	33	6	15	57	8	—	130	69	

Miklavž na Dravskem polju oziroma pri Mariboru je bil od gosposčine Borl najbolj oddaljeno naselje (okrog 30 km). O njegovi zgodovini v srednjem veku zvemo iz prispevka J. Koropca v knjigi Pochtovo — Ptuj 69—1969. Samostojno upravljano naselje je imelo župana. Kaže, da je stari župan užival dve hubi in še dodatne površine travnikov. Podložniki so imeli dokaj skromne domačije, saj ni bila niti ena ocenjena nad 10 ff (primerjaj druga naselja, posebno Zgornjo Breznico). Eden od podložnikov pa sploh ni imel ne doma in ne zemlje in je torej živel pri sorodnikih.

Po velikosti posestva prevladujejo srednji kmetje, dva sta bila velika kmeta, eden pa majhen. Poslednji je imel mlin. Spet opazimo prevladujoč enak odnos med površinami njiv in travnikov. Stari župan je imel gozd pri cerkvi. Živine so imeli skupno 142 glav ali povprečno skoraj po 11 na gospodarstvo, najmanj 2 in največ 20 glav. Goveje živine je bilo 77 glav ali povprečno po 6 na gospodarstvo. Le trije niso imeli vprežne živine, sicer pa po 2,5 na gospodarstvo. Sorazmerno malo je bilo krav, po 2,5 na gospodarstvo, vendar samo po ena pri petih domačijah. Dve je imela tudi županova mati. Svinj v času cenitve niso imeli pri petih hišah, sicer pa pri drugih povprečno po 7. P. Kranje je imel tudi 8 gosi. Podložniki v Miklavžu so bili v večini Slovenci, priimka Hrovat in Kranje pa kažeta na priseljenca.

Miniehsdarff — Nova vas pri Ptuj

Zap. št.	Ime in priimek	Hiša	Voli	Mladi voli	Biki	Krave	Junice	Teleta	Svinje	Konji	Žrebeta	Njive	Travniki	Kategorija posestva
1.	Župan Blaž	14	2	2	—	2	—	—	6	1	—	12	3	s
2.	Miklavž Hvalec	8	2	—	—	2	—	2	3	3	—	12	3	s
3.	Andrej Hvalec	4	—	—	—	2	3	—	—	—	—	12	3	s
4.	Filip Hvalec	8	4	—	—	2	—	—	4	1	—	12	3	s
5.	Jakob Repce	7	—	—	—	—	3	—	5	—	—	12	3	s
6.	Arne Hvalec	4	—	—	—	2	3	—	—	1	—	11	3	s
7.	Juril	3	—	—	—	—	—	—	—	1	—	12	3	s
		8	2	—	—	10	9	2	18	7	—	83	21	

Kot zadnje naselje v imenjski ceniški gosposčine Borl je navedena Nova vas pri Ptuj. Vas je imela z županom Blažem na čelu sedem podložnikov. Vsi so bili srednji kmetje z enako velikimi posestvi in enakim odnosom med površino njiv in travnikov. Vse živine je bilo 56 glav ali po 8 na gospodarstvo, najmanj ena in največ 13. Goveje živine je bilo 31 glav ali po 4,4 na gospodarstvo. Vprežne živine je bilo precej, medtem ko je bilo krav sorazmerno malo, saj jih pri dveh domačijah sploh niso imeli, sicer pa po 2. Tudi svinj niso imeli v času ceniške pri treh hišah. Sploh moremo reči, da so po številu živine podložniki v Novi vasi precej zaostajali za drugimi podložniki v ravninskem svetu. Priimki govorijo za Slovence.

V šestih zunaj Halož ležečih naseljih je imela gosposčina Borl skupaj 59 podložnih kmetov in 8 osebenjkov. Prevladovali so srednji kmetje, saj jih je bilo 40, velikih je bilo 11, majhnih pa 8. Najbolj razslojena je bila vas Gajevci, kjer so bile razlike v velikosti posesti nad petkratne. Skupno so imeli 613 oralov njiv in za 254 koscev travnikov, v poprečju torej po 14,7 orala na gospodarstvo. Vse živine so imeli 690 glav ali poprečno po 11 glav na gospodarstvo, pri tem je bilo goveje živine 356 glav ali poprečno po 6. Sorazmerno mnogo so imeli vprežne živine, medtem ko nismo našli nobenega bika. Pri vsaki hiši so imeli poprečno po 2,5 kravi, sicer pa niso imeli krave štirje podložniki. Imeli so 304 svinje ali poprečno po 5. V primerjavi s haloškimi podložniki so imeli ti v nižinskih vaseh v poprečju dvakrat večja posestva, njiv pa celo trikrat več. Nekaj manj so imeli goveje živine (6,4 : 6), bistveno manj krav (3,3 : 2,5) in v poprečju celo manj svinj (6,4 : 5). Nekaj več so imeli volov in konj. Na splošno pa velja tudi za ta naselja trditev, da so imeli podložni kmetje v poprečju več živine, kot je imajo kmetje v istih vaseh danes. Živinoreja je bila torej pomembna gospodarska dejavnost.

Tudi haloški osebenjki so bili na boljšem, saj so imeli skoraj vsi svoje hiše, le 13 od 69 jih ni imelo krave in samo pri šestih nismo mogli ugotoviti vinograda.

Skupno je imela gosposčina Borl ob imenjski ceniški 1542. leta v 26 naseljih 268 podložnih kmetov in 77 osebenjkov, na 20 vinskih gorica pa 423 sogornikov. Med podložniki je bilo 12 kočarjev, 67 majhnih, 129 srednjih in 62 velikih kmetov. Podložniki so bili pretežno Slovenci.

VIRI, GRADIVO IN LITERATURA

1. Imenjska ceniška (Gülterschätzung) gosposčine Borl iz leta 1542. Deželni arhiv Gradec Iasekcl 8, str. 206—217.
2. Vladimir BRACIC: Vzhodni del Halož v luči ceniškega zapisa gosposčine Borl iz leta 1542. ČZN, nova vrsta 3. (XXXVIII.) letnik, Maribor 1967.
3. Hans PIRCHEGGER: Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte. München 1962.
4. Bogo GRAFENAUER: Zgodovina slovenskega naroda I, II. Ljubljana 1964, 1965.
5. Joseph von ZAJN: Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter. Wien 1893.
6. Jože KOROPEC: Miklavž na Dravskem polju v srednjem veku. Poetovio-Ptuj 69, 1969. Maribor 1969.
7. Milko KOS: Meja proti Ogrski in Hrvaški v štajerskem Podravju. Poetovio-Ptuj 69, 1969. Maribor 1969.
8. Dr. Josip MAL: Uskočke seobe i slovenske pokrajine. Beograd 1924.

ZUNAJ HALOŽ LEŽEČA POSEST GOSPOSCINE BORL V LUCI IMENJSKE CENITVE IZ L. 1542

Povzetek

Gosposčina Borl, ena med večjimi na Štajerskem, je v poznem srednjem veku obsegala strnjeno ozemlje vzhodnega dela Halož in nekaj naselij onstran Drave. Sorazmerno oddaljeno je bilo naselje Miklavž pri Mariboru. Haloški del gosposčine smo obdelali na osnovi imenjske ceniške iz leta 1542 v obširnejši študiji (glej literaturo), v priložni razpravi pa obravnavamo po istem načelu še preostali del.

V šestih naseljih (štirim od njih so načelovali župani, ker niso bila v sklopu višjih uprav nih enot — uradov, v dveh pa so imeli le po nekaj podložnikov) je bilo 59 podložnih kmetov in 8 osebenjkov, ki so imeli skupno 613 oralov njiv in za 254 koscev travnikov, poprečno torej po 14,7 orala na gospodarstvo (2/3 srednjih kmetov). V primerjavi s haloškimi podložniki te gosposčine so imeli dvakrat večja posestva, pri tem pa trikrat večje površine njiv. Čeprav so

imeli v poprečju na gospodarstvo po 11 glav vse živine in 6 glav goveje živine, so zastajali za haloškimi vrstniki. Na ravninskem svetu so se posvečali bolj poljedelstvu.

Skupno je obsegala gospoščina Borl v 26 naseljih 1268 podložnih kmetov in 77 osebenjkov, na 20 vinskih gorcih pa 423 sogornikov. Podložniki so bili skoraj izključno Slovenci.

AUßERHALB DER HALOZE GELEGENES BESITZTUM DER HERRSCHAFT BORL IM LICHT DER GÜLTSCÄTZUNG AUS DEM JAHRE 1542

Zusammenfassung

Die Herrschaft von Borl, eine der größten in der Steiermark, umfaßte im Mittelalter ein kompaktes Territorium des östlichen Teiles der Haloze und einige Siedlungen jenseits der Drau. Verhältnismäßig weit entfernt lag die Siedlung Miklavž bei Maribor. Den Haloze-Teil der Herrschaft behandelten wir auf Grund der Gülterschätzung aus dem Jahre 1542 in einer umfangreichen Studie (siehe Literatur!), in der vorliegenden Abhandlung hingegen wird auf dieselbe Art der restliche Teil der Herrschaft einer Untersuchung unterzogen.

In sechs Siedlungen (vier davon hatten Bürgermeister zu Vorstehern, weil sie nicht im Gefüge höherer Verwaltungseinheiten-Ämter waren, zwei aber hatten nur ein paar ihrer Untertanen) gab es 53 hbrige Bauern und 8 inwohner, die zusammen 613 Joch Ackerland und für 254 Mäher Wiesen hatten, durchschnittlich also je 14,7 Joch pro Wirtschaft ($\frac{2}{3}$ Mittelbauern). Im Vergleich mit den Hörigen der Haloze (dieser Herrschaft) hatten sie doppelt so großen Grundbesitz, dabei aber dreimal größere Ackerflächen. Obwohl sie im Durchschnitt pro Wirtschaft 11 Stück des gesamten Viehs und 6 Stück Rindvieh hatten, blieben sie hinter ihren Berufsgenossen in den Haloze zurück. In der Talandschaft widmeten sie sich mehr dem Ackerbau.

Insgesamt zählte die Herrschaft Borl in 26 Siedlungen 1268 hörige Bauern und 77 Inwohner, auf 20 Winzerleien 423 Berggenossen (Bergholde). Die Hörigen waren fast ausschließlich Slowenen.

MITNINA IN MITNICE V MARIBORU

DIE MAUT UND DIE MAUTHÄUSER IN MARIBOR

Ob prehodu čez Dravo in na dravskem pristanu so verjetno že od nastanka srednjeveškega Maribora pobirali mitnino. Prva ohranjena poročila o tem so iz 13. stoletja. V urbarju dohodkov iz regalov štajerskih deželnih knezov, nastalem pred letom 1237, so pri Mariboru po Dopschu zajeti poleg dohodkov od sodišča tudi dohodki od mitnine.¹ Domnevno listino Babenberžana Leopolda VI. za šentpavelske benediktince z dne 2. januarja 1222 so si, kot je dokazoval A. Jaksch, prejemniki ponaredili leta 1248 po neohranjenem originalu.² Kljub sumljivemu izvoru te listine pa moremo verjeti delu tega teksta, v katerem se samostanskim podložnikom pri Sv. Lovrencu na Pohorju dovoljuje trgovanje, prepoveduje pa se tam pobiranje mitnine in carine, da tako ne bi bil oškodovan deželnoknežji urad v Mariboru. Vsaj leta 1248 se torej posredno že omenja pobiranje mitnine v Mariboru. Izrecno pa se mariborska mitnina omenja med dohodki češkega kralja Přemysla Otakarja II. iz štajerskih regalov leta 1267.³ Tedaj je bila z mestnim sodiščem vred v zakupu za 300 mark denarjev. Že pred 1302 je deželni knez prepustil pobiranje mitnine v Mariboru mariborskim meščanom. Tega leta jim je namreč sporočil, da so vina, ki jih prevaža salzburški nadškof iz Ptuja na Koroško za lastne potrebe, mitnine prosta.⁴ Iz leta 1305 nam je sporočeno že ime mariborskega mitničarja »Schechel der Mautner«.⁵ Meščansko pobiranje mitnine se omenja ob potrditvi mestnih privilegijev leta 1332⁶ in med zapisi starih privilegijev, pogorelih ob požaru leta 1513, v mariborski mestni knjigi. Ti privilegiji pričajo, kako so deželni knezi kot mestni gospodje tudi z mitnino pospeševali razvoj svojega mesta ob Dravi. Samo pri mitnici na mariborskem pristanu se je na območju 4 milj naokoli smelo uskladiščiti blago, in to iz Koroške sploh vse blago, najsi je prišlo po vodni ali po kopni poti. Poleg mitnine za blago, ki se je v mestu skladiščilo in prodajalo, je pobiralo mesto tudi tranzitno mitnino (furfartt).⁷ Seveda so mnogi poskušali mariborsko mitnico in skladišče obiti, okoliški zemljiški gospodje so se s tem radi okoriščali. Leta 1448 je cesar Friderik III. ukazal viltuškemu graščaku, naj opusti brod prek Drave in skladišče, ki ju je proti »običaju« in na škodo Mariborčanom uredil na svoji posesti in tam pobiral mitnino.⁸ Leta 1642 pa je notranjeavstrijska komora naročila Mariborčanom, naj ji poročajo o mitnici v Laznici pri Limbušu, kjer samovoljno in brez deželnoknež-

¹ A. Dopsch, Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter, 1910, 48.

² A. Jaksch, Monumenta historiae ducatus Carinthiae, IV, 1906, 123–126. Morda je kakšna zveza med to prepovedjo pobiranja mitnine pri Lovrencu na Pohorju in v prvi znani tarifi mariborske mostne mitnine navedeno obveznostjo vsake kmetije pri Lovrencu na Pohorju, da prispeva letno po dva hleba sira za vzdrževanje mostu (Mariborska mestna knjiga, f. 361 a nove foliacije).

³ A. Dopsch, o. c., 60.

⁴ H. Wlessner, Monumenta historiae ducatus Carinthiae, VII, 1961, 55.

⁵ H. Wlessner, o. c., 107, 108.

⁶ Mariborska mestna knjiga (reprodukcija v Pokrajinskem arhivu v Mariboru), f. 7 nove foliacije.

⁷ Mariborska mestna knjiga, ff. 1 b, 2 a nove foliacije.

⁸ Mariborska mestna knjiga, f. 42 a nove foliacije.

jega privilegija pobira mitnino plemenita gospa Eybeswaldt.⁹ Deželni knezi so privilegirani položaj Maribora upoštevali. Ko je cesar Friderik III. okrog leta 1450 oprostil kranjske trgovce za njihovo trgovanje v pujsko smer od zanje odvečne poti k mariborskemu skladišču, so nanovo dovoljeno skladišče za kranjske trgovce v Slovenski Bistrii upravljali mariborski meščani in tam pobirali mitnino.¹⁰ Plemiči in cerkvena gospoda so večkrat prosili Mariborčane, da dopustijo mitnine prost prevoz vin, ki so jih prosilec rabili za lastno potrošnjo, skozi Maribor; v mestni knjigi so zabeležene take prošnje komturja velikonedeljskih križnikov, krškega stolnega prošta in limbuškega graščaka.¹¹

Vsaj iz začetka 16. stoletja so nam znane tudi že vse vrste mitnin, ki so jih tedaj Mariborčani pobirali, in mitninske tarife.¹² Na prvem mestu je v mestni knjigi zapisana vodna mitnina, ki se je pobirala od prometa po Dravi. Splavi so morali pristajati v Pristanu, če so izjemoma pristali zunaj Pristana, so morali splavarji prinesiti mitnino mariborskemu mestnemu sodniku, če tega niso storili, je blago zapadlo sodniku, ki pa je moral od njega dati mitnino. Mitnina se je pobirala v denarju, od splavov, ki so prevažali le les, pa tudi v določenem deležu od naloženega lesa. Splavi, ki so bili naloženi nad izlivom Velke v Dravo (t. j. nad Podvelko oziroma Breznom ob Dravi), so dajali mitnino le v denarju. Predpisana je bila tudi posebna tarifa za splave, ki so pluli mimo Maribora (furfartt). Mitnina na trgu se je pobirala od blaga, ki so ga pripeljali v mesto naprodaj. Pobirala se je v denarju pa tudi v naravi (npr. od tovara sira 1 hlebec, vsak sitar je moral dati po eno sito). O višini mitnine je odločal tudi izvor blaga, medtem ko se je od voza žita nasploh pobiralo 2 denarja, se je od voza ogrskega žita pobiralo 16 denarjev. Ob sejmih se je pobirala mitnina v dvakratnem znesku. V tarifi tranzitne mitnine je navedenih mnogo več vrst blaga kot v tarifah za blago, ki se je v Mariboru prodajalo. Tudi tranzitna mitnina se je pobirala tedaj v denarju ali pa v kosih blaga, izvor blaga je bil v nekaterih primerih odločilen za višino mitnine, saj bi naj bilo blago, ki je prihajalo od blizu, namenjeno prodaji na domačem trgu. Tako se je za voza iz Gorice ali od Mure plačalo 4 denarje, za glavo ogrske živine pa le 1 denar. Od šopa krzna sploh se je plačalo 1 denar, od šopa krzna iz Koroške pa 3 denarje. Mostna mitnina se je pobirala le v denarju, višina mostnine se je v glavnem ravnala po obremenitvi mostu, ki jo je povzročal zavezanec, najvišja je bila za težke vprege, najnižja za živino in pešce. Tudi tu je vplival izvor blaga, največ so morali plačati vozovi iz Ogrske. Ob sejmih se je mostna mitnina pobirala v dvakratnem znesku. Poleg teh glavnih mitnin so Mariborčani tedaj pobirali še denar za vzdrževanje ceste med mestom in košuškim klancem ter denar za vzdrževanje ceste pod plazovitim pobočjem Meljskega hriba proti Malečniku. Ti cesti so morali vzdrževati s tlako tudi okoliški podložniki. V tarifah so navedene tudi nekatere oprostitve od mitnin. Oproščeni so bili zemljiški gospodje za dajatveno blago, ki so ga dovažali in tovorili njihovi podložniki. Mostne mitnine so bili oproščeni le žički, vetrinjski in šentpavelski samostan, ki so imeli v Mariboru svoje dvorce. Vsi trije pa so se morali za to prostost odkupiti z letno dajatvijo po dve četrti rži vsak. Podložniki mariborskega gospostva so si morali oprostitev od mitnine prislužiti z letno trodnevno tlako za potrebe mesta. Za blago, ki so ga prevažali za svoje gospodinske potrebe, pa so bili oproščeni mitnine tako podložniki mariborskega kot tudi nekaterih drugih gospostev, ki so opravljali tlako za utrjevanje mesta.

Ze pred letom 1498 so dobili meščani od cesarja tudi mariborsko deželsko sodišče.¹³ Kot imetniki sodišča so morali ščititi tudi sejmski mir ob prošenjih na območju deželskega sodišča in so pobirali mitnino in stojnino na sejmih pri Sv. Juriju ob Pesnici, pri Sv. Petru (Malečniku), pri sv. Ulriku pred vzhodnimi mestnimi vrati, pri Sv. Jakobu v Slovenskih goriceh, pri Jarenini, pri Šentilju, v Selnici ob Dravi, v

⁹ Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Mestna občina Maribor, fasc. Mitnina 1580—1788.

¹⁰ Mariborska mestna knjiga, f. 2 a nove foliacije.

¹¹ Mariborska mestna knjiga, ff. 48—49 a.

¹² Mariborska mestna knjiga, ff. 293—296, 358, 361 a, 364 a, 367—368 nove foliacije.

¹³ J. Koropec, Slovenske gorice v luči mariborske mestne knjige, Svet med Muro in Dravo, Maribor, 1968, 314.

¹⁴ Mariborska mestna knjiga, ff. 280—281 nove foliacije.

¹⁵ Glej op. 9.

Kamnici in v Svečini. Pri sv. Marjeti ob Pesnici (Pernici) je mariborsko deželsko sodišče mejilo na hrastovsko, zato je mitnino in stojnino na tamkajšnjem sejmu pobiralo dopoldne mariborsko, popoldne pa hrastovsko deželsko sodišče. Sv. Magdalena na desnem dravskem bregu pri mestu je spadala že v območje zbelovskega deželskega sodišča, ki je tam pobiralo stojnino, mariborskemu pa je bilo pri sv. Magdaleni pridržano le pobiranje mitnine. Ob ruškem sejmu je mariborski sodnik uredil izpostavljenost mitnico pri Betnavi, kjer se je odcepila pot proti Rušam.¹⁴

Vsaj do začetka 18. stoletja so Mariborčani pridobili dve stalni mitnici daleč od mesta ob cestah, ki so vodile v Maribor: v koroški smeri mitnico pri Ožbaltu ob Dravi, v severni smeri pa pri spodnjem Plaču.¹⁵

V mestni knjigi je poleg prve nam znane mitninske tarife vpisana tudi tarifa, ki jo je 12. junija 1639 potrdila notranjeavstrijska dvorna komora. V naslovu te tarife je omenjeno, da mesto Maribor pobira mitnino zaradi vzdrževanja mosta in cest, pobirala se je le še v denarju. V tej tarifi ni vsebovana mitnina, ki se je pobirala od prometa po Dravi.¹⁶

Tudi po mestni mitnini so v 17. stoletju posegali deželni stanovi, če Mariborčani niso izpolnjevali davčnih obveznosti. Tako je bila meščanom mitnina zaplenjena leta 1654, potem ko so bili več let v zaostanku s kontribucijo. Še isto leto so stanovi mestu zaplenjeno mitnino oddali v zakup mariborskemu meščanu in mestnemu svetovalcu trgovcu Gregorju Niderlu, dokler Mariborčani zaostanka ne poravnajo.¹⁷ Mesto je kmalu potem ponovno pobiralo mitnino, a 1673 mu jo je dežela spet zaplenila zaradi zaostanka pri kontribuciji. S cesarskim ukazom z dne 27. septembra 1673 je bila mitnina mestu povrnjena, češ da je cesarjeva in ne mestna last, mesto mitnino poseduje le zaradi vzdrževanja cest, torej ne more biti upoštevana kot ostala mestna lastnina pri odmerji kontribucije in ni mogla biti zaplenjena zaradi zaostankov, ki jih mesto dolguje deželi.¹⁸

Iz virov, nastalih pred drugo polovico 18. stoletja, dobimo komaj kakšen namig o tem, kje se je v Mariboru pobirala mitnina oziroma kje so stale mariborske mitnice. Ena mitnica je morala biti na Pristanu, kjer se je pobirala vodna mitnina. Mostna mitnina se je pobirala pred mostom ali na mostu, kjer jo vidimo na prvih vedutah Maribora iz druge polovice 17. stoletja, na Vischerjevem bakrorezu iz leta 1681 je opremljena z dviznim mostičkom. Po Puffu bi mogli sklepati, da je stala mitnica na mostu še okoli 1750.¹⁹ Pozneje so pobirali mostno mitnino pri Dravskih vratih. Mitnina se je pobirala tudi na trgu, kot nam priča najstarejša tržna mitninska tarifa, zapisana v mestni knjigi. V ohranjenih mestnih računskih knjigah se konec 18. stoletja omenjata dva mitniška oboka pod rotovžem, tedaj že v zakupu za druge namene. Že v prvi tarifi pa je omenjeno tudi pobiranje mitnine pri mestnih vratih, od tovora lesa je pobiral čuvaj pri vratih po eno poleno. Ko leta 1810 in 1811 cenijo mitnice pri treh mestnih vratih — Dravskih, Graških in Koroških, ugotavljajo, da so prastare, moremo pa podvomiti o navedbi tega vira, da je tedanja mitnica pri Graških vratih že iz leta 1581. Pri treh mestnih vratih so bile mestne cestne mitnice do leta 1726, ko so se naselili vanje državni mitničarji, po teh mestnih vratih so se mitnice imenovale tudi še potem, ko so bile prestavljene daleč od svojega prvotnega mesta vse do ukinitve cestnih mitnin leta 1902.

V začetku 18. stoletja je za Karla VI. napočil tudi čas, ko je začela država v Mariboru, mestu ob »glavni komercialni cesti« Dunaj—Trst, prevzemati pobiranje mitnine v svoje roke. Cesarski patent z dne 21. julija 1725 je predvidel nov sklad za popravilo in vzdrževanje te ceste na odseku med Semmeringom in Vranskim, ki bi se naj nabiral po novi tarifi iz mitnine pri obstoječih mitnicah, del pobrane mitnine pa naj bi ostal tudi mestom in trgov za najnujnejše potrebe. Mariborčani so morali posebni dvorni komisiji za popravilo in vzdrževanje cest sporočiti vse podatke o svojih mitnicah in predložiti izkaze o znesku mitnine v zadnjih letih. 18. aprila 1726 je cesar

¹⁴ Mariborska mestna knjiga, ff. 60 a—61 a nove foliaetle.

¹⁵ Glej op. 9.

¹⁶ Glej op. 9. Prim. tudi F. Mensl, *Geschichte der direkten Steuern in Steiermark bis zum Regierungsantritt Maria Theresias*, III, 1936. 160—166.

¹⁷ R. G. Puff, *Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte*, 1847. II. 216.

v instrukciji notranjeavstrijski dvorni komori naročil prevzem vseh do tedaj privatnih, t. j. nedržavnih mitnic na glavnih cestah, zaradi pobiranja mitnin za vzdrževanje cest po novih tarifah, poleg teh naj bi se pobirale še nekatere stare mitnine na dotedanji način.²⁰ Tako se je v Mariboru leta 1726 vzpostavilo neko prehodno stanje. Država je prevzela mariborske mitnice in pri njih nastavila svoje mitničarje, ki so pobirali mitnino po novi tarifi, poleg teh pa so pri mitnicah pri treh mestnih vratih začasno še ostali mestni mitničarji in so pobirali mitnino, ki je mestu še preostala. Ta mestna mitnina je znašala tretjino vsega pri mitnicah pobranega zneska, zato so jo imenovali tretjinsko mitnino (Drittelmauth). Mariborčani so jo pobirali pri vseh mitnicah v mestu, pri Ožbaltu ob Dravi in na spodnjem Plaču, pri potrebnih popravilih mitnic in mostičkov čez mestni jarek pa so morali prispevati tretjino zneska. Ob začetku pobiranja mitnine po novem načinu so nastajali med mariborskimi meščani in državnimi mitničarji verjetno večkrat spori zaradi meščanom pridržane mitninske prostosti za njihove vprege in vino, ki so odhajale in se vračale z meščanskih zemljišč okoli mesta. Po odloku graške glavne konference z dne 27. septembra 1743 se je zato označilo pomirje, znotraj katerega morajo meščani opravljati svoj promet mitnine prosto. To pomirje je segalo do košaškega klanca, ob Dravi pod mestom do drugega mostička na poti pod Meljskim hribom, nad mestom to stran Drave do Kamniškega potoka in občinske opekarne na poti v Kamnico, na jugu ob Tržaški cesti do odcepa proti Betnavi, onstran Drave v zahodni smeri pa do določenih krajev na poteh proti Pekram in Limbušu.²¹ Pomen mitnine za mestno blagajno nam kaže podatek iz leta 1753, ko je od celotnega letnega dohodka mesta v višini 2863 gld 18 krc odpadlo na tretjinsko mitnino kar 2030 gld.²² 11. septembra 1754 je mesto oddalo svojo mitnino za letni znesek 2064 gld 30 1/4 krc v desetletni zakup ministrski administraciji ban-kalnih doklad za Štajersko in Koroško, po 10 letih je bil zakup obnovljen, zakupnina pa povišana na 2200 gld.²³ 1774 je zakup prenehal, mesto pa nato tretjinske mitnine ni več pobiralo v lastni režiji, ampak so jo pobirali državni mitničarji in jo oddajali mestu.

V jožefinski dobi so se mitninske uredbe korenito spremenile. 24. oktobra 1784 je bil razglašen zakon o novi ureditvi mitnin. S patentom z dne 8. marca 1786 je bila za Štajersko od 1. maja 1786 dalje uvedena nova cestna mitninska tarifa.²⁴ Po njej so v mariborskih mitnicah odslej pobirali le še državno mitnino. Mariborčani so izgubili svojo tretjinsko mitnino, usahnili je važen vir dohodka za mestno blagajno. Meščani so že v pritožbi na gubernij, ki so jo prek kresije vložili 13. aprila 1786, navedli, da bo moral magistrat prenehati s poslovanjem, ker po odpadu tretjinske mitnine, ki je bila najzanesljivejši dohodek mesta, ne bodo mogli kriti več stroškov za oskrbovanje obsežnega deželjskega sodišča, vzdrževanje šole, učitelja, babice in drugih upravnih poslov. Prosili so, da naj se mestu v nadomestilo za odpadlo mitnino odpusti plačevanje kontribucije.²⁵ Kresija je 29. novembra 1786 sporočila meščanom, da je gubernij njihovo prošnjo po odpisu kontribucije zavrnil, sklenil pa je povrniti mestu stroške, ki jih je imelo za vzdrževanje mitnic in mostičkov pred mestnimi vrati, in odpisati mestu od davčne osnove znesek davkov na vinotoče pred mestom, mlinarje in trgovce s kopro, ki jih je moral magistrat pobirati od leta 1756. O izvedbi gubernialnega sklepa je bila 7. decembra 1786 razprava pri mariborski kresiji, na kateri je magistrat ugotovil, da tisto, kar mu je bilo odobreno, nikakor ne more nadomestiti odvzete tretjinske mitnine. Medtem je dvorna resolucija z dne 20. novembra 1786 priznala upravičenost magistratovega zahtevka po nadomestilu, niso pa privolili v to, da bi se v ta namen odvajal del pobrane mitnine, ampak so naročili, naj začne mesto pobirati konsumno trošarino, ki naj bi se ne pobirala samo od tujcev, ki potujejo skozi

²⁰ Gicj op. 9.

²¹ Gicj op. 9.

Kammer und des alten Guberniums. 4. Finanzangelegenheiten, fasc. 112. Schleicher opus des Mährburgisch. Kreis.

²² Gicj op. 9.

²³ J. Kropatschek, Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländ. ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer systematischen Verbindung, 1786, Fünftes Band, Wien 1788, 94 sl.

²⁴ S d a, Die chronologische Aktenreihe der Repräsentation und Kammer und des alten Guberniums. 1. Wegdrittelmauth bei den Stetischen Städten und Märkten. Marburg 1628—1786.

mesto, ampak tudi od meščanov. Mariborčani so se uvedbi konsumne trošarine upirali. Dokazovali so, da dohodki od te davščine ne bi bili tako visoki, da bi mogli nadomestiti primanjkljaj, ki je nastal po odpadu tretjinske mitnine. Napovedali so, da bi zato še naraščala draginja, ki je že tako občutna zaradi nastanitve vojaške ekonomije v mestu.²⁶ Uvedba konsumne trošarine bi bila sprejemljiva le, če bi se prej mitnice prenesle daleč od mestnih vrat, da ne bi nova davščina prizadela najbolj prav meščana. Toda mestne pritožbe niso nič zalegle. S 1. aprilom 1788 se je začela trošarina pobirati pri treh mitnicah ob mestnih vratih. Uspeh pobiranja je potrdil napoved Mariborčanov. Dohodek od trošarine ni dosegel pričakovane višine, mestni sejm so bili slabše obiskani, zlasti pa je bila prizadeta mariborska vinska trgovina, ker zunanji trgovci niso hoteli kupovati v mestu zaradi trošarine podražencga vina. Naraščali so tudi seznam zaostankarjev pri vseh treh mitnicah, ker so se meščani zlasti branili plačati trošarino za svoja pridelana vina. Magistrat je neprestano protestiral proti pobiranju trošarine, zelo ohlapno opravljal vse formalnosti v zvezi s pobiranjem in zahteval, da se mu odpadla mitnina nadomesti na bolj učinkovit način. Zaradi slabih izkušenj s konsumno mitnino so meščani kmalu dosegli, kar so želeli. 19. julija 1790 jih je kresija obvestila, da jim je dvorna instanceska priznala letno odškodnino za odvzeto tretjinsko mitnino iz cestnega sklada, preračunano po šestletnem povprečnem znesku tretjinske mitnine, ko se je še pobirala. Odškodnina je bila priznana za nazaj do 1. maja 1786 in je znašala 2851 gld 35 krc letno, za preteklo dobo se pa je od odškodnine odračunal znesek, ki ga je mesto dobilo za tlakovanje odsekov tranzitnih cest v mestu. Zaradi primerjave navajamo, da je leta 1791 znašal dohodek mesta 22.291 gld 9 krc. 31. januarja 1791 je kresija tudi obvestila magistrat o ukinitvi konsumne trošarine. Do začetka rednega izplačevanja nadomestila so morali Mariborčani še nekaj časa počakati, ker so hoteli doseči zase kar najugodnejšo izvedbo zadevnega odloka dvorne komore. Zlasti izplačilo zneska za nazaj do leta 1786 se je zavleklo in mesto bi bilo 1793 skoraj zapadlo v izvršbo zaradi zaostalega izplačila kontribucije. Tega leta pa je bila odškodnina poravnana in nadomestilo za tretjinsko mitnino je dotekalo redno v mestno blagajno vse do ukinitve mitnin v začetku 20. stoletja.²⁷

Čeprav je mitnino v Mariboru od 1786 pobirala država, je prišlo med erarjem in mestom v prvi polovici 19. stoletja še do dveh dolgotrajnih sporov, ki so tizirali tiz nekdanje mestne posesti mitnine. Prvi spor je nastal leta 1810, ko je nameravala notranjeavstrijska bankalna administracija (carinsko oblastvo) preseliti mitninsko postajo iz zelo dotrajane stare mitnice pri Graških vratih v mežnarijo in njej prigradjeno šolo pri opuščeni cerkvi sv. Ulrika v Graškem predmestju nedaleč od Graških vrat. Magistrat je, sklicujoč se na navodila nadrejenih oblast, da mora tzkortstitt vse možnosti za povečanje dohodkov, zahteval, da se mu kot lastniku mitnice pri Graških vratih izplačata najemnina in letni hišni davek od 1. maja 1786, ko je ugasnila njegova pravica pobiranja tretjinske mitnine. Enako zahtevo je magistrat takoj nato postavil tudi glede drugih dveh mitnic pri Dravskih in pri Koroških vratih, najemnino pa je zahteval za nazaj vse do leta 1725, ko so začeli državni mitničarji v mestnih mitnicah pobirati mitnino. Bankalni inšpektorat je magistratovi zahtevki zavračal in zastopal stališče, da je erar dobil od začetka pobiranja mitnine leta 1725 mitnice na prosto razpolaganje kot odškodnino za režijske stroške. Magistrat je ugovarjal, dokazujoč, da so tudi po 1725 in 1786 pobirali mestu preostalo tretjinsko mitnino mestni mitničarji. Ker se stranki nista mogli sporazumeti, je dvorna pisarna 24. novembra 1814 odločila, naj se bankalni administraciji začasno prizna posest mitnic, magistrat pa sme začeti pravdo za priznanje lastnine treh mitnic na stroške mestne blagajne. 3. oktobra 1817 je magistrat vložil pri deželni pravdi v Gradcu obtožnico proti cestnemu erarju, v kateri je z obširnimi dokazovanjem zahteval, da se mu prizna lastnina mitnic.²⁸ Cestni erar je pravdo zavlačeval, še preden pa je prišlo do obravnave, je dvorna pisarna 29. maja 1819 odločila, da so mitnice nesporno meščanska lastnina,

²⁶ PAM, fond Mestna občina Maribor, fasc. Mitnina, odškodninska pravda 1788—1839. Vojaška ekonomija, omenjena pri Puffu, o. c. II, 200—1, je bila po F. Bašu, Vodnik po Mariboru, 1932, 53: "... prvi industrijski velcobrat v Mariboru."

²⁷ Glej op. 26.

²⁸ Glej op. 26.

da bi se prestavila mitnica od Graških vrat proti severu na Plač. Po večletnem odlašanju so se konec leta 1811 začele v Mariboru komisijske obravnave predlogov za prestavitev mitnice. V svojem poročilu o komisiji dne 14. januarja 1812 je kresija predlagala guberniju, naj se mitnica pri Graških vratih prestavi v Košake, mitnica pri Koroških vratih pa v Kamnico, zadeva se je ponovno obravnavala šele maja 1815, a predlagane prestavitve mitnic ni bilo. Zlasti so bili meščani prizadeti od pomladi 1816 naprej, ko je bil mednje za obdelavo razdeljen srenjski pašnik na Teznu onstran Drave. Po odredbi dvorne pisarne z dne 25. marca 1811 so bili namreč oproščeni od mitnine le za lastne in za v Mariboru najete vprege. Ker pa je imela svoje vprege le kaka četrtina meščanov, ki so jih za obdelavo sami potrebovali, so si morali drugi meščani izposojati vprege v sosednjih vaseh in od njih plačevati mitnino pri Dravskih vratih. Zalega ni niti prošnja na cesarja, ki so mu jo meščani izročili, ko je potoval skozi mesto, niti posredovanje nadvojvode Ivana. 2. junija 1818 so bili obveščeni, da je odredba, ki so se ji upirali, obveljala. Na prestavitev mitnice pa so morali meščani še čakati.³⁴ S 1. septembrom 1821 je začela država v Mariboru pobirati novo vodno mitnino od splavov in šajk na Dravi. Mitnina je bila uvedena zaradi pokritja stroškov regulacijskih del na Dravi nad Mariborom in pri Velki. Pobiral jo je mitničar pri Dravskih vratih.³⁵ 1. februarja 1823 je začela država oddajati cestno in mostno mitnino v Mariboru v zakup. Licitacija je bila vsaki dve ali tri leta. Leta 1827 so bili licitacijski pogoji in doseženi zneski naslednji: za mostno mitnino je bila izključna cena 3520 gld, najvišja ponudba pa 3819 gld; za cestno mitnino pri Dravskih vratih je bila izključna cena 1613 gld, najvišja ponudba pa 2104 gld; za cestno mitnino pri Graških vratih je bila izključna cena 1626 gld, najvišja ponudba pa 1751 gld; za cestno mitnino pri Koroških vratih je bila izključna cena 350 gld 30 kre, najvišja ponudba pa le 310 gld.³⁶

Po oddaji mitnic v zakup je kresija 26. marea 1824 obvestila magistrat, da je oblast dovolila prodajo mitnic. Magistrat je še isto leto vse trl cestne mitnice pri mestnih vratih prodal.³⁷ V letih med 1824 in 1827 so morale biti mariborske cestne mitniške postaje končno prestavljene od mestnih vrat, 1827. leta so bila namreč vsa tri mestna vrata porušena.³⁸ V mestu je ostala le še mostna mitnica pri Dravskih vratih, cestna mitnica Graška vrata je bila prestavljena na današnjo Sentiljsko cesto približno v višino cestnega viadukta nad železnico, cestna mitnica Dravska vrata pa na Tržaško cesto na kraj, kjer jo danes prečka koroška železniška proga. Mitnica Koroška vrata je bila prestavljena najbližje, verjetno k odcepu današnje Strme ulice od Koroške ceste.³⁹

Zakup mitnin je zamikal tudi mariborskega meščana, da je izkoristil priložnost za donosno naložbo svojega denarja. V tako pridobivanje se je usmeril v štiridesetih letih 19. stoletja izučeni irhar Johann Girstmayr, ki ni imel v zakupu le mariborskih mitnin, ampak tudi mnoge druge mitnine na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, poleg mitnin pa je imel v zakupu tudi druge davščine.⁴⁰

Leta 1851 se je območje mariborske občine razširilo tudi na predmestja. Mestna občina je 1856 zaprosila, da bi smela za kritje stroškov vzdrževanja mestnih trgov in ulic, ki jih ne uporabljajo le meščani, pobirati posebno mitnino (Pflastermuth). 28. novembra 1859 pa je okrajni urad obvestil občino, da notranje ministrstvo ni dopustilo uvedbe te mitnine, ker se po obstoječih uredbah privatne mitnine na državnih cestah polagoma odpravljajo in bi bila uvedba mestne mitnine v Mariboru že zato nedopustna. Nova mitnina bi ob že obstoječi cestni državni mitnini tudi hudo prizadela javni promet.⁴¹ Cestni mitnici Dravska in Koroška vrata sta, kot tudi mostna mitnica pri Dravskih vratih, ostali po letu 1851 znotraj povečanega občinskega ozemlja. Tako je bila spet dana možnost za nadaljnje spore med meščani in zakupnikom mitnin.

³⁴ Glej op. 26.

³⁵ Provinzial Gesetzsammlung für Steiermark, Dritter Theil, 1821, Nr. 118.

³⁶ Glej op. 26.

³⁷ PAM, fond Stara zemljiška knjiga, signat. šte. 1952, fol. 76; signat. šte. 1956, fol. 9; signat. šte. 1950, fol. 107.

³⁸ R. G. Puff, o. c., I. 24.

³⁹ R. G. Puff, o. c., I. 123, 133.

⁴⁰ Marburger Zeitung (MZ) 1836, št. 96.

⁴¹ PAM, fond Mestna občina Maribor, Splošna registratura, spis E 231/1856.

Girstmayrom. Zlasti so se duhovi razvneli po juliju 1867, ko je zakupnik prestavil mitnico na Tržaški cesti od železniških zapornic koroške proge tako, da je ostal priključek Ptujске ceste pred mitnico. Mestni občinski svet je 8. oktobra 1867 ugotovil, da je večina meščanov zapletena v mitninske spore, in je izvolil poseben odbor za preučitev pomanjkljivosti pri pobiranju mitnine.⁴² Mariborski okrajni zastop je 23. decembra 1867 zahteval, da se mitnica na Tržaški cesti prestavi do občinske meje. 3. februarja 1868 je bilo v Kartinovih dvorani v Koroškem predmestju protestno zborovanje, ki se ga je udeležilo 400 ljudi iz mesta in okraja. Zborovalci so izvolili deželnozborske poslane Seidla, Brandsteterja, dr. Dominkuša, dr. Radeja in radvanjskega veljaka Mihaela Wretzla v deputacijo, ki je na Dunaju predložila nadloge Mariborčanov in okoličanov finančnemu ministru in ministru za poljedelstvo. Potem ko je bila zaradi mitnice Dravska vrata posebna komisija, je bilo maja 1868 mitninskemu zakupniku Girstmayru naročeno, naj prestavi mitnico na prejšnje mesto k železniškim zapornicam, s 1. januarjem 1869 pa je bila mitnica prestavljena na mestno mejo na Tržaški cesti tako, da je vozovi, ki so prihajali s Ptujске ceste, niso več prečkali.⁴³ Z natančnejšim tolmačenjem odredb o oprostitvi meščanov od mitnin pa je finančno ministrstvo ugodilo tudi nekaterim meščanskim pritožbam v tej zadevi.⁴⁴

Leta 1869 so prestavili na ozemlje mestne občine mitnico Graška vrata, ki je bila po 1827. letu prestavljena od mestnih vrat na današnje Šentiljsko cesto v občini Košaki. Poletj 1868 se je sicer mestni občinski svet taki prestavitvi mitnice na mestno ozemlje, ki jo je želela občina Košaki, upiral. Novembra 1868 pa je bil seznanjen z odlokom finančne oblasti, da se mora mitnica prestaviti na mestno območje. Leta 1869 je bila mitnica Graška vrata prenesena v Graško predmestje na današnje Partizansko cesto malo niže od priključka današnjega Tomšičevega drevoreda, mitnška hišica, ki jo je dal postaviti Johann Girstmayr ml., je dobila hišno številko 64.⁴⁵

Isto leto so na seji mariborskega liberalnega nemškega društva »Fortschritt« razpravljali o predlogu, naj bi se kot drugi cestni mitnici prestavila na mestno mejo tudi mitnica Koroška vrata. Ker pa je bilo ugotovljeno, da se občani trenutno ne pritožujejo, društvo tedaj še ni dalo nobene pobude.⁴⁶ Še leta 1884 je bila ta mitnica na hišno številki 49 na Koroški cesti,⁴⁷ nekaj pozneje pa je morala biti prestavljena dalje po Koroški cesti na hišno številko 122. S ponovno prestavitvijo mitnice Koroška vrata nazaj na hišno številko 49 leta 1891 pa Mariborčani niso bili zadovoljni. Pritoževali so se, da mitničar od njih zahteva mitnino tudi, kadar s svojimi vozovi ne gredo prek mestne meje, da je mitnica sredi sklenjeno zazidane ceste prometna ovira in da so bližnji stanovalci moteni tudi pri nočnem počitku. O pritožbah je isto leto razpravljali občinski svet in prosil deželno namestništvo, naj premesti mitnico bliže k mestni meji. Kmalu potem se je to izvedlo in je bila vrh klanca nad kamniškim jarkom zgrajena nova mitnica, danes Koroška cesta št. 165.⁴⁸

Leta 1897 je občinski svet poskušal doseči, da bi se prestavila dalje tudi mitnica Graška vrata, ki je ostala najbližje mestnemu središču. Opustil pa je to prizadevanje, ko ga je okrajna finančna direkcija poučila, da bi to pomenilo prestavitev mitnice na ozemlje občine Košaki in bi zato meščani izgubili pravice do mitninskih olajšav, ki so jim šle kot prebivalcem s mitnicami obdanega kraja.⁴⁹

Bližal pa se je konec vseh tegob, ki so jih Mariborčani imeli zaradi mitnic, ki so oklepale mesto. Že za mitninskih sporov v šestdesetih letih se je tudi v Mariboru zahtevalo, naj država mitnine odpravi.⁵⁰ 23. maja 1878 se je mariborska občina pridružila peticiji okrajnega zastopa v Brucku za odpravo mitnin na državnih cestah.⁵¹ Leta 1891 je država predlagala mestu, naj prevzame vzdrževanje cest na svojem območju

⁴² PAM, fond Mestna občina Maribor, sejni zapisniki občinskega sveta z dne 8. okt. 1867 in 8. febr. 1868.

⁴³ MZ 1868 št. 12, 13, 16, 28, 41, 107.

⁴⁴ MZ 1868, št. 93.

⁴⁵ PAM, ..., sejni zapisniki občinskega sveta z dne 16. jul. in 5. nov. 1868, 4. febr., 4. marca in 3. jun. 1869. Jurik's Adressbuch der Stadt Marburg, 1884, 86, 112.

⁴⁶ MZ 1869, št. 29, 46.

⁴⁷ Jurik's Adressbuch ..., 1884, 90.

⁴⁸ PAM, ..., sejni zapisniki občinskega sveta z dne 29. marca in 23. apr. 1891.

⁴⁹ PAM, ..., sejni zapisniki občinskega sveta z dne 11. avg. 1897 in 19. jan. 1898.

⁵⁰ MZ 1868, št. 12.

⁵¹ PAM, ..., sejni zapisniki občinskega sveta z dne 23. maja 1878.

od cestnega erarja.⁵² Z zakonom z dne 26. avgusta 1891 je bila ukinjena mostna mitnina, z zakonom z dne 26. decembra 1892 so se s 1. januarjem 1893 odpravile državne vodne mitnine, po zakonu, objavljenem 1. avgusta 1902, pa so se s 1. januarjem 1903 nehale pobirati tudi državne cestne mitnine.⁵³

Mestni blagajni pa je država še nekaj let nakazovala nadomestilo za izgubljeno tretjinsko mitnino. Po preračunanju v kronsko veljavo in odtegnitvi davkov je mesto dobivalo na leto 1916 kron 26 vinarjev, kar je bil v primeri z mestnimi dohodki, ki so leta 1902, ko se je mitnina še pobirala, znašali 4,107.108 kron 12 vinarjev, že prav neznamenat znesek. Leta 1906 se je začelo finančno ministrstvo pogajati z občino o odkupu nadomestila. Na seji 3. novembra 1909 je mariborski občinski svet privolil v ponudbo deželne finančne direkcije. Mestna občina je dobila 47.900 kron v štiriodstotni kronski renti. Vrednostne papirje je do prodaje po ugodnem tečaju naložila v mestni blagajni, obresti od tega kapitla pa namenila za kritje stroškov rednega poslovanja.⁵⁴

Tradicija pobiranja mitnine se je v Mariboru v nekem smislu nadaljevala v pristaniški pristojbini za splave in šajke, ki so pristajali v Pristanu. Potem ko je bila stara mestna vodna mitnina leta 1786 ukinjena, iz ohranjenih mestnih računov za več let izgine vsaka sled kake davščine v Pristanu. Leta 1851 pa je začelo mesto pobirati pristaniško pristojbino po novi od okrožne vlade izdani tarifi. Ta pristojbina se je, seveda po spremenjeni tarifi, pobirala tudi še za stare Jugoslavije vse do okupacije.⁵⁵

MITNINA IN MITNICE V MARIBORU

Povzetek

Ze zgodaj se je v srednjeveškem Mariboru pobirala mitnina, s privilegiji in poznejšimi deželno knežji ukazi je bil utrjevan poseben položaj Maribora kot mitniškega kraja. Avtor omenja stare predpise o mitniški tarifi, o mitnicah, ki jih pobirajo meščani, ko dobijo deželno sodišče, in skuša nato dočeti mesta mariborskih mitnic v tej najstarejši dobi. Mitnino v Mariboru, ležečem ob cesti Dunaj-Trst, je prevzela v 18. stoletju država, 1726 celno, 1786 pa v celoti. Mestu je bila določena letna odškodnina za odpadce dohodke iz mitnin. V zvezi z bivšo mesino posejso mitnin in z izplačevanjem odškodnine so bile v prvih desetletjih 19. stoletja celo pravde med mestom in cestnim erarjem. Zaradi vprašanja mitniških olajšav za meščane pa so večkrat spori med meščani in mitničarji. Meščani so skušali zato tudi doseči, da bi se cestne mitnice prestavile čim dlje od mestnih vrat, po 1827 so v tem tudi uspeli. Razni spori med meščani in zakupniki mitnin in ponovne prestavitve mitniških postaj spremljajo nato zgodovino mariborskih mitnic do začetka leta 1903, ko so bile vse državne mitnine ukinjene. Pristaniška pristojbina, ki jo je pobiralo mesto še do okupacije 1. 1941, je bila neko nadaljevanje in spomin na mariborsko mitnino.

DIE MAUT UND DIE MAUTHÄUSER IN MARIBOR

Zusammenfassung

Im mittelalterlichen Maribor wurde schon sehr früh Maut genommen, mit Privilegien und landesfürstlichen Befehlen wurde die besondere Stellung des Marktes Maribor gefestigt. Der Verfasser erwähnt die alten Vorschriften über den Marktarif, die Mauten, die die Stadt einnahm, als sie das Landgericht bekam. Er versucht die Standorte der ersten Mariborer Mauthäuser zu bestimmen. Die Mauten in der Stadt Maribor, die an der Strasse Wien-Triest lag, wurden im 18. Jahrhundert vom Staate übernommen und zwar 1726 zum Teil, 1786 aber zur Gänze, der Stadt wurde eine jährliche Entschädigung für die entfallenen Einkünfte aus den Mauten zuteil. In Verbindung mit dem früheren städtischen Besitz der Maut und mit der Auszahlung des Mautäquivalents kommt es in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts sogar zu Prozessen zwischen der Stadt und dem Strassenärar. In der Frage der Mautbegünstigungen für die Stadtbewohner kommt es zu Zwistigkeiten zwischen den Bürgern und den Mautnern. Deshalb versuchen es die Bürger auch, die Versetzung der Mauthäuser womöglich weit von den Stadttoren zu erreichen, nach 1827 geschieht das auch. In zeitweiligen Streitigkeiten zwischen den Bürgern und den Mautpächtern und in neuen Verschiebungen der Standorte der Mauthäuser verläuft dann die Geschichte der Mariborer Mauten bis Anfang 1903, als alle Staatsmaturen aufgehoben wurden. Die von der Stadt bis zur Okkupation im Jahre 1941 eingenommene Lendgebühr kann als eine Fortsetzung und eine Erinnerung an die früheren Mauten in der Stadt aufgefasst werden.

⁵² PAM, ..., sejni zapisnik občinskega sveta z dne 23. aprila 1891.

⁵³ Reihengesetzblatt für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder 1891, št. 140; 1892, št. 231; 1902, št. 152.

⁵⁴ PAM, ..., sejni zapisniki občinskega sveta z dne 28. sept. in 17. okt. 1906, 19. maja, 23. jun. in 3. nov. 1909.

⁵⁵ PAM, ..., sejni zapisniki občinskega sveta z dne 25. aprila 1856, 3. marca 1857, in mestnega sosveta z dne 19. maja 1920.

Jan Sedivý

BORBA ZA VIŠJO ŠOLO V MARIBORU PRED 150 LETI

LA LUTTE POUR L'ÉCOLE SUPÉRIEURE À MARIBOR IL Y A 150 ANS

Ob stopetdesetletnici mariborske gimnazije je napisal prof. dr. Max Hoffer¹ za njeno izvestje leta 1908 kratko zgodovino tega zavoda. V njej omenja, da so namerali izročiti leta 1810 mariborsko gimnazijo benediktinskemu samostanu v St. Pavlu na Koroškem v sedanji Avstriji. Nihče pa se ni doslej natančneje posvetil temu vprašanju. V mariborskem pokrajinskem arhivu se je odkrilo nedavno med arhivalijami mariborske mestne občine gradivo, ki natančneje pojasnjuje to zadevo. Se več podatkov vsebuje arhiv šentpavelskega samostana. Njegovemu arhivarju p. Eduardu Rascherju se zahvaljujem za vso naklonjenost in pomoč.²

Predvsem nas zanima dvorna odločba z dne 26. julija 1810, ki ukazuje, da se ustanovi v Mariboru filozofski učni zavod (philosophisches Studium), ki so ga pri nas navadno imenovali licej. Pet profesorjev za filozofski študij in profesorje gimnazije, ki je imela tedaj šest razredov, naj bi polagoma prevzel šentpavelski samostan. Stroške naj bi kril bodisi iz premoženja ukinjenih minoritskih samostanov v Ptuj, Mariboru in Celju ali pa bi naj prevzel donosno mariborsko mestno župnijo. Ta nova višja šola bi se ustanovila v Mariboru zato, da bi se povečalo število duhovskega naraščaja in posebno take duhovščine, ki je zmožna slovenskega jezika (zur Beförderung des geistlichen Nachwuchses und besonders des der windischen Sprache künftigen Klerus).

V tej dobi je bil filozofski študij kot višja šola in kot dopolnitev gimnazije pogoj za vstop v bogoslovje in na univerzo. Ustanovitev te šole v Mariboru bi pomenila veliko gmočno razbremenitev za štajersko slovensko dijaštvo, ker ne bi bilo treba iti študirat v zelo drago mesto Gradec. Poleg tega so našli slovenski dijak v Mariboru mnogo dobrotnikov, ki jih ne bi imeli v Gradcu,³ nekaterim izmed njih pa je bil omočen študij s tem, da so dobivali od doma kruh, suh sir in suho sadje. Z licejem bi zrastel tudi ugled mesta, saj so bile take šole le v večjih mestih.

Gotovo pa je, da se v dunajskih dvornih krogih ni rodila misel o filozofskem študiju v Mariboru, ki bi koristil slovenskemu dijaštvu in bi pomagal povečati število slovenske duhovščine. Moral je biti nekdo, ki jih je prepričal, da je to koristno in potrebno. Taka oseba pa je mogel biti samo doktor filozofije in bogoslovja Andrej Kavčič, ki je študiral tudi pravo in je veljal za strokovnjaka v metodiki za osnovne in

¹ Prof. dr. Max Hoffer, Das k. k. Staatsgymnasium in Marburg von 1858—1908. Jahresbericht des k. k. Gymnasiums in Marburg. 1908. 5—37.

² Hotdekret vom 26. Juli 1810. — Archiv des Benediktinerstiftes St. Paul (dalje ASiP), fascikel: Acten über den projektierten Plan ein philosophisches Studium in Marburg oder Pettau zu errichten.

³ Protokoll, welches über Auftrag des löbl. k. k. Kreisamts vom 16. Jänner d. J. mit dem bürgerl. Ausschusse zu Marburg wegen Beibehaltung des Gymnasiums und wegen der Unterbringung der philosophischen Lehrer und Schüler aufgenommen wurde bei dem Magistrat Marburg am 22. Jänner 1811. (Dalje zapisnik.)

srednje šole, saj vsa slovenska Štajerska ni premogla tedaj drugega narodnega buditelja, ki bi se bil mogel vsaj primerjati z njim po izobrazbi, politični sposobnosti in praktični zavzetosti za slovensko stvar.⁴ Kot mariborski mestni župnik in okrožni dekan je bil od leta 1786 do 1794 obenem tudi direktor mariborske gimnazije. Od leta 1807 se je kot kanonik sekovske škofije v Gradcu pri vsaki priložnosti potegoval za Slovence in zbiral okrog sebe slovenske študente. Od leta 1808 do 1810 je bil začasni ravnatelj graškega bogoslovja. Nanj so mislili kot na izvedenca, ki bi naj predlagal primernega kandidata za stolico slovenskega jezika na graški univerzi.⁵ Ni se moglo zvedeti, po kakih zvezah je že kot mariborski mestni župnik dosegel pri vlad 20 štipendij samo za slovenske mariborske gimnazijce, torej ugodnost, ki je ni imel ne prej in ne pozneje noben drug učni zavod vse do razpada Avstro-Ogrske. Še toliko bolj je mogel vplivati na svojem visokem položaju v Gradcu, četudi ni bil pri graških odločilnih krogih dobro zapisan. Brez dvoma pa je bil v dobrih stikih s cesarjevim bratom nadvojvodo Ivanom, ki je bil Slovenceem naklonjen in je živel večinoma v Gradcu. Nadvojvoda Ivan, glavni poveljnik in organizator deželne brambe proti Francozom, se je pritoževal leta 1809 v Ptuj nadvojvodnemu glavarju grofu Ferdinandu Attemsju, da ni mogel tu slovensko nagovoriti Slovencev deželne brambe, ker ni slovenske slovnice, da bi se mogel z njeno pomočjo naučiti slovenščine. Tedaj je tudi omenil, da je štajerskim deželnim stanovom že ponovno priporočal ustanovitev stolce za slovenski jezik v Gradcu. Nadvojvoda je v Ptuj poklical k sebi Ivana Šmigoca in mu dal nalogo, da napiše slovensko slovnico,⁶ ki je nato izšla leta 1812. Tako bister in spreten narodni buditelj, kot je bil dr. Andrej Kavčič, ki se je enako kot njegov brat kaplan Martin Kavčič stalno zanimal za mariborske slovenske gimnazijce in sta jim oba zapustila v oporokah štipendije,⁷ je izrabljal pri nadvojvodi Ivanu izredno lepo priložnost za dosego kake večje koristi za Slovence leta 1809, ko se je prijavilo 59 mariborskih gimnazijcev v deželno brambo, saj je to veliko število zbujalo splošno pozornost.⁸

Dvorna odločba dokazuje že po svojem stilu, da ji je botroval dr. Andrej Kavčič, saj je namen liceja izražen skoraj enako kot pri slovenskih državnih štipendijah namreč »zaradi povečanja števila duhovščine, ki je zmogla slovenskega jezika«. Kdo drug bi bil postavil filozofskemu študiju v Mariboru tak cilj? Tudi vsebina te odločbe izpričuje očetovstvo dr. Andreja Kavčiča, saj razodeva tako poznavanje mariborskih razmer, kakor ga je imel samo dr. Kavčič.

Upravljanje premoženja minoritskih samostanov v Mariboru in Ptuj bi bilo šentpavelskemu samostanu mnogo olajšano že s tem, da je vedno kak benediktinec upravljal iz Maribora mnogoštevilna šentpavelska posestva v mariborski bližini. Če bi bil šentpavelski opat iz kakršnih koli razlogov odklonil uporabljati premoženje minoritskih samostanov za dotacijo mariborskih šol, bi si bil mogel kriti stroške s prevzemom donosne mariborske župnije. Za tak prevzem je bila prav tedaj ugodna priložnost. Največja ovira bi bila namreč, če se mariborski mestni župnik ne bi bil hotel odpovedati župniji. Prav tedaj pa ni bilo mestnega župnika, ampak jo je upravljal začasno kot provizor Matija Lešnik,⁹ ki je bil šele pozneje imenovan za župnika. Kot dolgoletni mariborski mestni župnik se je mogel dr. Kavčič pri mariborskem upravniku šentpavelskih posestev natančno poučiti o razmerah v šentpavelskem samostanu. Zato je vedel, da bi mogel edino ta samostan v bližini prevzeti mariborski licej in gimnazijo in da bi bili tedaj obe šoli v dobrih rokah. Na čelu samostana je bil tedaj sposoben opat Berthold Rottler, mož v zrelih moških letih, ki se je rodil 16. oktobra 1748 v Oberschachu pri Villinguenu v Nemčiji (umrl 16. oktobra 1826 v St. Pavlu). Samostan je štel 36 redovnikov, in sicer 32 duhovnikov in 4 brate. Devet duhovnikov je

⁴ Več o tem gl. J. Sedivý, Prvi izpiti iz slovenščine na mariborski gimnaziji. — Jezik in slovstvo, 1964, 200–202 in J. Sedivý, Posledice in pomen mariborskih slovenskih štipendij. — Jezik in slovstvo, 1964, 266–268.

⁵ Slovenski biografski leksikon I, 436.

⁶ Slovenski narod 18. II. 1876. — Dr. Avgust Reisman, Tujel in Slovenel — Nadvojvoda Ivan: V žilah mojega sina teče slovenska kri. — Magazin 7 dnl, priloga Večera z dne 2. avgusta 1963.

⁷ Kakor pod 4.

⁸ Diarium gymnasil Marburgensis (rokopis!) za l. 1809.

⁹ Kronika mariborske mestne župnije sv. Janeza Krstnika.

tedaj poučevalo, bili so profesorji bogoslovja in filozofije, devet pa je bilo gimnazijskih profesorjev. Red bi bil mogel odstopiti Mariboru takoj štiri profesorje.¹⁰

Ko bi bili šentpavelski benediktinci vzeli pod svoje okrilje obe mariborski šoli, bi bili nujno potrebovali tudi gimnazijsko cerkev sv. Alojzija med gimnazijskima zgradbama. Skoznjo sta imeli poslopji neposredno zvezo. Ko pa je Jožef II. spremenil Alojzijevo cerkev v vojaško skladišče sena, je bila zveza zazidana in cerkev se je spremenila v nadležen tujek. Opat Berthold je imel dovolj vpliva kot predstojnik uglednega šentpavelskega samostana in kot državni knez, da bi bil izrinil iz cerkve vojaško skladišče, iz gimnazijske stavbe vzhodno od cerkve, kjer so bili prej jezuitski samostan in stanovanja gimnazijskih profesorjev, pa tudi vojaški vzgojni zavod.

Z ustanovitvijo mariborskega liceja je imel dr. Andrej Kavčič brez dvoma še večje namene in ne samo olajšanje študija štajerskim slovenskim gimnazijem. Tedaj je bilo namreč pereče vprašanje prenosa lavantinskega škofijskega sedeža iz št. Andraža na Koroškem. Odkar so lavantinsko škofijo leta 1789 povečali za celjsko okrožje, je bilo pri tedanjih slabih prometnih razmerah zelo težavno upravljati škofijo iz kraja, ki je bil zelo daleč na robu škofije. Razpravljali so o tem, ali bi prenesli škofijski sedež v Maribor, Ptuj, Celje ali Slovensko Bistrico. Cesar Franc se je v začetku ogreval za Ptuj.¹¹ Ko pa je leta 1807 obiskal Maribor in so ga meščani prosili za prenos škofije v svoje mesto, ni izključeval tudi Maribora.¹² Končno se je moral izreči tudi lavantinski škof Leopold II. grof Firmian (1800—1822). Sporočil je mariborskemu okrožnemu uradu, da bi po proračunu znašali preselitveni stroški v Celje 95.856 gld, v Ptuj 94.097 gld, v Maribor pa le 52.267 gld, ker je ponudil mariborski grof Brandis za škofovo rezidenco svoj mariborski grad. Vojne z Napoleonom pa so preprečile selitev.¹³

V začetku leta 1810 se je pojavil nov načrt, da bi lavantinsko škofijo sploh ukiniti in celjsko okrožje pridružili krški, mariborsko pa bi zadržala sekovska škofija. Dekani celjskega okrožja so se nato zbrali 27. februarja 1810 in zahtevali od škofa grofa Leopolda Firmiana, naj na vsak način prepreči izvršitev tega načrta. Dvorna pisarna je sicer izdala načrt o ukinitvi lavantinske škofije in ukazala novo razmejitev škofij 26. julija 1810, toda škof Firmian je kmalu dosegel, da so se začela nova pogajanja. Istega dne kot ukaz o razmejitvi škofij je izšla tudi odločba o ustanovitvi mariborskega filozofskega študija.

Licej je zbudil Mariborčanom še željo po bogoslovju. In res je mariborski okrožni urad naročil mestnemu magistratu že 16. januarja 1811, naj nemudoma skliče mestni odbor, da med drugim poskrbi v mestu za vsekakor možno nastanitev profesorjev in študentov filozofije in bogoslovja v Mariboru (wegen der allenfalls möglichen Unterbringung der philosophischen und theologischen Lehrer und Schüler allhier).¹⁴ Že sam licej, posebno pa še bogoslovje v Mariboru bi končno izključila vsa druga spodnještajerska mesta od tekmovanja za sedež lavantinske škofije.

Toda šentpavelski opat Berthold se je branil izvršiti dvorno odločbo o prevzemu mariborske gimnazije in o ustanovitvi liceja v Mariboru. Niti šentpavelske niti mariborske arhivalije ne navajajo pravega razloga za tako njegovo stališče. Ne bo pa daleč od resnice trditev, da ga je že uplašil v dvorni odločbi izražen namen šole zaradi večjega števila slovensčine zmožnih duhovnikov, ki bi ga sili, da bi si moral di poskrbeti za dovolj velik slovenski benediktinski naraščaj. Ni upal, da bi se mu to posrečilo, saj ni imel niti nemških redovnikov iz Koroške. On sam in vsi benediktinci njegovega samostana¹⁵ so bili tedaj namreč iz Nemčije.

Premoženje mariborskega in ptujskega minoritskega samostana se mu ni zdelo zadostno, da bi mogel šentpavelski samostan vnaprej stalno kriti vse stroške za obe šoli, ker sicer ne bi bil razpravljajal s krškim in sekovskim škofom o odstopu mariborske mestne župnije samostanu. Ta župnija je morala oddajati krški škofiji na leto šest

¹⁰ Tagebuch des Fürstables Berthold Röllner. — AStP.

¹¹ (Frane Hrstelj), Selitev sedeža lavantinske škofije iz št. Andraža v Maribor 1. 1859, Koledar Mohorjeve družbe 1859, 94.

¹² Kakor pod 8 za l. 1807.

¹³ Kakor pod 11.

¹⁴ Dopis okrožnega urada v Maribor (dalje OUM) mariborskemu mestnemu magistratu z dne 16. januarja 1811. — Pokrajinski arhiv v Mariboru (dalje PAM).

¹⁵ Kakor pod 10.

štrtinjakov (po 588 litrov) vina, sekovski škof pa z izgubo mariborske mestne župnije ne bi imel prilmerne kraja za sedež okrožne dekanije, ki je torej ne bi hotel odstopiti lavantinski škofiji. Oba škofa sta izjavila, naj ostane pri mariborski mestni župniji vse po starem. Prepričala pa sta tudi šentpavelskega opata, da dohodki te župnije ne bi mogli vzdrževati profesorjev filozofije in gimnazije ter župnika z dvema kaplanoma, torej skupno 14 oseb.¹⁶

Dvorna odločba je pomenila sicer priznanje šentpavelskemu samostanu, toda opat se je vendar odločil, da je ne izvrši, ko je vse preudaril. Ni pa ji hotel nasprotovati odkrito. Poslal je cesarju spomenico¹⁷ z dne 20. oktobra 1810 in v njej je predlagal z razlogi, od katerih so nekateri malenkostni in prav nič prepričljivi, da se naj mariborska gimnazija z novo ustanovljenim filozofskim študijem preseli v minoritski samostan v Ptuj.

Mariborčane je spomenica vznemirila. Ko je prejel mariborski okrožni urad njen prepis, je pozval mestni magistrat, naj takoj skliče mestni odbor, da bi jo obravnaval in poslal čimprej obširen zapisnik seje okrožnemu uradu.¹⁸

Zapisnik¹⁹ je pravzaprav samo zavračanje spomenice. V uvodu razglasa spomenico s predlogom šentpavelskega opata o preselitvi mariborske gimnazije v Ptuj za žaljivo za Mariborčane. Mariborsko meščanstvo je namreč vedno zelo mnogo žrtvovalo za ta zavod in hoče po svojih močeh še vnaprej. Za razširjanje gimnazijskega posloppja je prispeval študijski fond le 3700 gld mestnemu magistratu, ki je vodil zldavo. Mesto je prispevalo iz svojega gozda brezplačno ves gradbeni les in tudi večino opeke iz svojih opekarn. Enako so navozili mariborski meščani brezplačno pesek, apno in vodo. Od ustanovitve gimnazije so dajali meščani siromašnim dijakom brezplačno ne le prehrano, marveč tudi razne podpore. Tako je gimnazija napredovala in izobrazila mnogo koristnih članov duhovskega, vojaškega in svetnega stanu.

Nato pobija zapisnik posamezne opatove razloge za premestitev mariborske gimnazije z licejem v Ptuj. Najprej izpodbija opatovo trditev, da sta velikost in lega mariborskega gimnazijskega posloppja neprimerni. Mestna straža ni nasproti gimnaziji, kakor trdi spomenica, marveč je tretja hiša na Koroški cesti. Doslej še straža ni motila pouka, ker bobnajo le opoldne in zvečer, ko ni pouka. Hrup Glavnega trga ne vznemirja profesorjev in dijakov, saj je pri gimnaziji le stranska ulica, kjer se redko vozi. Če bi zunanji nemir škodil pazljivosti učencev, ne bi bili učni uspehi doslej vedno tako dobri. Opat pobija sam sebe, ko predlaga, da bi se vsellli vsi razredi osnovne šole v gimnazijsko posloppje. Ko bi zunanji nemir res onemogočal pouk gimnazijcev in siušteijev filozofije, bi še tem bolj motil majhne učence osnovne šole, ki se še tem teže skoncentrirajo. Minoritski samostan v Ptuj pa je na glavni prometni cesti. Ob njej je glavna mitnica, nasproti pa velika gostilna Pri črnem orlu z dvoriščem za kmečke vozove. Tako je v Ptuj ob minoritskem samostanu res velik ropot in trušč. Kadar pa Drava močno naraste, poplavl tudi okolico samostana.

Mariborska gimnazija razpolaga z dvema stavbama. V cni (zahodni), so gimnazijski razredi in dva razreda osnovne šole, v drugi (vzhodni), pa vojaški vzgojni zavod, ki bi se mogli brez večjih stroškov isellti v minoritski samostan, kjer bi imel še velik vrt. Dokler je bila gimnazija jezuitska ustanova, so stanovali v (vzhodni) zgradbi poleg šole ne le vsi gimnazijski učitelji, marveč tudi več drugih članov jezuitskega reda. Zakaj ne bi zdaj zadoščala za profesorje gimnazije in filozofije? V drugi (zahodni) stavbi je 19 sob. Nekatere od njih so zelo velike in z lahkoto bi se uredili dve predavalnici filozofije. Profesorjem ne bi bilo treba hoditi v šolo čez ulico, kar ima opat ob slabem vremenu za nedostojno za duhovnike, ker bi se mogel zopet napraviti prehod, ki je nekoč vezal obe stavbi.

Če bi se uporabilo premoženje mariborskega minoritskega samostana za vzdrževanje gimnazije in liceja v Mariboru, bi se mogli vzeti iz minoritske samostanske cerkve potrebni cerkveni predmeti in mašna oblačila za nekdanjo gimnazijsko cerkev sv. Alojzija med gimnazijskima stavbama, ki je bila spremenjena v vojaško skladišče

¹⁶ Spomenica opata Bertholda Rottlerja cesarju Francu z dne 20. oktobra 1810 z naslovom: *Eure Majestät! — Prepis v PAM in ASIP.*

¹⁷ Kakor pod 16.

¹⁸ Dopis OUM mariborskemu mestnemu magistratu z dne 16. januarja 1811. — PAM.

sen. Alojzijeve cerkev bi mogla nadomestiti (predmestno) slovensko župnijo (tik ob mestni meji). Premestitev slovenske župnije v Alojzijevo cerkev v mesto bi bila primerna, ker je ta cerkev večja od minoritske (na mestu sedanje frančiškanske), ljudje z dežele pa tako in tako gredo v mesto nakupovat, ko pridejo v cerkev. Nekoč so prebivalci z dežele hodili v mestno župnijsko cerkev, kjer je bil vedno slovenski kaplan.

Ptujski meščani imajo od premoženja svojega minoritskega samostana zelo malo koristi, Mariborčani pa bi s preselitvijo gimnazije pretrpeli veliko škodo. Opat tudi ni pomislil pri svojem predlogu, da bi Ptujčani morali zgraditi novo poslopje za osnovno šolo, ki je zdaj v minoritskem samostanu, če bi se vanj vselila gimnazija in licej. V Mariboru pa gimnazijsko poslopje ni potrebno osnovni šoli, kakor trdi opat, ker je v ta namen kupljen nekdanji magdalenski samostan z vrtom. Nekdanja cerkev sv. Ulrika s cerkovnikovo hišo, z nekdanjo šolo in s posestvom pri njej, vse to je že prodano in z izkupičkom so že oskrbeli del gradbenega materiala, da se začne zidati nova šola takoj v začetku spomladi.

Nevzdržna je dalje opatova trditev, da bi oskrbovanje premoženja ptujskega minoritskega samostana bilo zelo drago zaradi daljave, če bi se uporabljalo za obe mariborski šoli, saj razdalja med Mariborom in Ptujem ni tako velika, da bi mogla znatno podražiti stroške skupne uprave. Še manj tehten je opatov pomislek, da bi bila kurjava liceja v Mariboru zelo draga, češ da temu mestu primanjkuje kuriva. Toda narobe je res, kajti Ptuj si oskrbuje drva za kurjavo prav tako v Dravski dolini kakor Maribor, a s to razliko, da jih mora Ptuj prevažati mimo Maribora še dalje.

V Ptuju ne bi bilo dovolj stanovanj, saj ima to mesto manj hiš kot Maribor in le neznatno predmestje, Maribor pa ima 243 hiš, a njegova predmestja so velika, saj šteje Graško predmestje 215, Koroško 135, Dravsko 60 hiš, a zelo blizu je še Meije s 191 hišami. V Mariboru je več deželno knežjih pisarn, zasebnih podjetij in oficirjev kot v Ptuju in je torej v Mariboru mnogo več uradnikov in oficirjev, ki bi šolali svoje otroke, a bi jim bilo težko pošiljati jih v drugo mesto. Poleg tega je v Mariboru tudi sedež okrožnega urada, ki vzdržuje in nadzira latinske šole.

Ce dobi mariborska gimnazija še prirastek v liceju, bosta oba zavoda zelo dobro uspevala. Slabšim gimnazijcem bodo namreč pomagali slušatelji filozofije, ki bodo s tem ponavljali svojo prejšnjo snov. Le v Mariboru pa je poskrbljeno tudi za bolne dijake. Nekdanji gimnazijski ravnatelj Johann Ringauf je namreč zapustil ustanovo, da z njenim denarjem mariborska bolnišnica brezplačno oskrbuje in zdravi siromašno mariborske gimnazijce.

Na koncu svojega 19 strani dolgega zapisnika obljublja mariborsko meščanstvo, da bo po svojih močeh prispevalo za filozofski študij, in upa, da bo cesar upošteval njegove res tehtne razloge in ne bo preselil gimnazije in liceja v Ptuj, ampak bo pustil oba zavoda v Mariboru.

Iz nam neznane vzroka niti spomenica niti zapisnik ne omenjata premoženja celjskega minoritskega samostana, ki bi naj po dvorni odločbi tudi pomagal vzdrževati gimnazijo in licej v Mariboru.

Iz listin je razvidno, da se je mariborski okrožni urad sicer prikrit, toda odločno zavzemal za Maribor. Bal se je, da bi se sejni zapisnik zakasnil, ker bi tedaj pridobili mariborski nasprotniki preveč časa, da bi vplivali na odločilnem mestu. Zato ga je kmalu po seji zahteval.²⁰ Ta zapisnik je ugodno odjeknil na odločilnih mestih. To dokazuje tudi naglica štajerske deželne uprave (Landesstelle). Nista še minila dva meseca, odkar so poslali sejni zapisnik, že je ukazala okrožnemu inženirju v Mariboru, naj takoj začne z delom.²¹ Že prej je namreč moral izdelati načrt in proračun za zbornajno dvorano v mariborski gimnaziji, ki bi jo potreboval filozofski študij. Gimnazijski ravnatelj Jos. Grimm²² je moral v ta namen izprazniti sobi št. 18 in 19, kjer sta imela pouk 2. in 3. razred osnovne šole, in jima dodeliti druge prostore. Tako je kazalo, da so Mariborčani zmagali na celi črti in da je ustanovitev filozofskega študija

¹⁹ Kakor pod 3.

²⁰ Kakor pod 14 z dne 26. januarja 1811. — PAM.

²¹ Dopis OUM mariborskemu mestnemu svetu z dne 7. marea 1811 gimnazijskemu prefektu — PAM.

²² Več o njem gl. ČZN 1967, 91—94.

le še vprašanje časa. Saj šentpavelski opat v svoji spomenici ni nikjer omenil, da ne bi bil voljan prevzeti gimnazije in liceja v Mariboru, dokazoval je le, da bi bil Ptuj primernejši za ti šoli. Ko je mariborski zapisnik razblinil opatove razloge, so pričakovali, da bo šentpavelski opat prevzel mariborsko gimnazijo in ustanovil in vzdrževal v Mariboru tudi licej.

Ko so nam zdaj znane razne posameznosti, za katere tedaj niso vedeli tedanji Mariborčani, in ko gledamo iz zgodovinske perspektive, nam je jasno, da se je v resnici opat še manj ogreval za Ptuj kot za Maribor. Če je opat poznal različne malenkosti v obeh mestih v zvezi s tem vprašanjem, je gotovo tudi vedel, da si Mariborčani ne bodo dali vzeti gimnazije za nobeno ceno in da tako odpade selitev mariborske gimnazije v Ptuj. Brez gimnazije pa Ptuj ne bi mogel upati na višjo šolo, na filozofski študij. Spomenica je dala torej opatu le priložnost, da se je trenutno izmuznil iz zadrege. Mariborski zapisnik z zahtevo, da bi gimnazijska cerkev prevzela tudi slovensko župnijo,²³ ga je še bolj utrdil v sklepu, da ne prevzame gimnazije in liceja niti v Ptuj niti v Mariboru.

Na odločilnem mestu so zavlačevali ustanovitev mariborskega liceja, kar je pomnilo, da so se skrivale za šentpavelskim opatom vplivne sile, ki so nasprotovale vsaj ustanovitvi tega učnega zavoda, če že niso mogle ukiniti lavantinske škofije. Lavantinski škof Leopold II. Firmian je bil namreč zelo močna osebnost in njegov vpliv je stalno naraščal. Pozneje ga je imenoval papež Pij VII. (1800—1823) na cesarjev predlog celo za dunajskega nadškofa. Glavne nasprotnike mariborskega filozofskega študija nam odkrijcjo tedanje cerkvenopolitične razmere.

Ko se je lavantinska škofija razširila leta 1786 na Štajerskem za celjsko okrožje, na Koroškem pa za plibersko, je bilo treba misliti na lastno bogoslovje, kakor to zahtevajo določila tridentinskega koncila. Te skrbi je rešil lavantinskega škofa grofa Vincenca Scharattenbaeha (1777—1790) Jožef II., ki je ustanovil za vse škofije Notranje Avstrije v Gradcu skupno generalno bogoslovje, ki bi naj vzgajalo v vsakem oziru cesarju vdane duhovnike. Po smrti Jožefa II. so z večino njegovih reform ukinili tudi generalno bogoslovje v Gradcu. V Celovcu so s šolskim letom 1801/2 zopet odprli krško škofijsko bogoslovje, kamor je pošiljala večino svojih bogoslovcev tudi lavantinska škofija, nekaj pa v Gradec v bogoslovje za sekovsko in leobensko škofijo.²⁴ Oba sosedna škofa, zlasti krški, sta lažje vzdrževala svoji bogoslovji, če sta imeli dotok bogoslovcev iz lavantinske škofije. Filozofski študij v Mariboru bi pripravil tla za prenos lavantinskega škofijskega sedeža v Maribor in za ustanovitev lastnega lavantinskega bogoslovja. Sekovski in zlasti krški škof torej nista bila samo proti odstopu mariborske mestne župnije za vzdrževanje gimnazije in liceja, ampak proti ustanovitvi liceja sploh.

Tako je tik pred začetkom novega šolskega leta 1810/11 poslala deželna uprava v Gradcu mariborskemu magistratu odlok,²⁵ ki je pomenil smrtni udarec ustanovitvi liceja. Kot novi pogoj za njegovo ustanovitev se zahteva primerno posestvo ali vsaj donosen vrt tik ob gimnazijskem poslopju. Mestni magistrat naj sporoči, ali je kaj takega na prodaj, v kakem obsegu in po kaki ceni. Vse iskanje je bilo seveda zaman, saj je bilo pri gimnaziji vse zazidano. Filozofski študij v Mariboru je bil s tem pokopan. Mariborčani so morali nato še izpolniti svojo obljubo v zapisniku, da so pripravljeni za svojo gimnazijo nositi tudi žrtve. Štajerska deželna uprava je že naslednje leto izdala odlok,²⁶ da mora mariborsko meščanstvo razbremeniti študijski fond in samo nositi stroške za manjša popravila, za čiščenje, ogrevanje in vzdrževanje gimnazijskega poslopja.

Komaj je propadla ustanovitev mariborskega filozofskega študija, je začelo v šolskem letu 1811/12 delovati v Celovcu skupno bogoslovje za krško in lavantinsko škofijo. Za lavantinske bogoslovce je bilo določeno največ 60 mest. Ravnatelj in njego-

²³ Kakor pod 3.

²⁴ Personalstand des Fürstbistums Lavant in Steiermark für das Jahr 1913, 262.

²⁵ Verordnung der Länderstelle in Graz z dne 9. septembra 1811, preko OUM z dne 21. oktobra 1811. — PAM.

²⁶ Dekret der Länderstelle in Graz an den bürgerlichen Aussehuß zu Marburg z dne 17. oktobra 1812. — PAM.

vega namestnika je imenoval iz srede svojih duhovnikov krški škof, spirituala pa lavantinski.²⁷

Prizadevanja dr. Andreja Kavčiča so se vsaj začasno končala z neuspehom. Alojzjeva cerkev je ostala vojaško skladišče do leta 1831, ko so jo po 48 letih z darovi dobrotnikov vrnili prvotnemu namenu. Nekdanjo gimnazijsko zgradbo vzhodno od Alojzijeve cerkve z 28 sobami je izpraznil vojaški vzgojni zavod šele leta 1856. Prenos lavantinskega škofijskega sedeža je začasno prišel z dnevnega reda, a kmalu so se zopet začela pogajanja. Šele Anton Martin Slomšek je po truda polnem prizadevanju po 13 letih škofovanja prenesel sedež lavantinske škofije leta 1859 iz St. Andraža v Maribor in jo arondiral tako, da je postala izrazito slovenska škofija in steber boja za narodni obstanek na severni meji. Filozofskega študija dr. Andrej Kavčič Mariboru sicer ni priboril, v svoji daljnovidnosti pa je jasno opozoril že pred 150 leti, da je že tedaj sodila višja šola v Maribor, ki jih je dobil šele 140 let pozneje, a nasprotnikov jim še tudi sedaj ni zmanjkalo.

LA LUTTE POUR L'ÉCOLE SUPÉRIEURE À MARIBOR IL Y A 150 ANS

Résumé

Le décret de la cour du 26 juillet 1810 ordonnait l'institution des études philosophiques à Maribor. Les professeurs de cette école supérieure et du lycée de Maribor devaient être progressivement pris en charge par le monastère bénédictin de St. Paul en Carinthie. Les frais devaient être couverts par les biens des monastères dissous des minorités à Maribor, Ptuj et Celje, au bien par la paroisse urbaine lucrative de Maribor. L'auteur démontre que ce décret fut obtenu, avec l'aide de l'archiduc Ivan, très favorable aux Slovènes, commandant et organisateur de l'armée territoriale contre les Français, par le docteur en philosophie et théologie Andrej Kavčič, auparavant curé de la ville de Maribor et à la fois directeur du lycée de Maribor. En tant qu'animateur national slovène le plus habile et instruit de ce temps-là, il sut tirer profit de la très favorable impression faite lorsque, en 1809, 59 lycéens de Maribor se présentèrent comme volontaires à l'armée territoriale.

Cette école supérieure faciliterait les études des étudiants slovènes styriens qui, après avoir terminé le lycée, n'auraient pas besoin d'aller à l'Université ou en théologie dans la ville coûteuse de Graz. Et à la fois avec cette école, Maribor exclurait en sa faveur toutes les autres villes de la Styrie inférieure de la compétition pour le transfert du siège de l'évêché lavantins.

Mais l'abbé du monastère de St. Paul, Berthold Rottler, se défendit de mettre à exécution cet ordre des bureaux de la cour. Il proposa le transfert du lycée de Maribor et la fondation des études philosophiques à Ptuj, dans un mémorandum spécial à l'empereur. Puis le Conseil municipal de Maribor envoya à l'empereur procès-verbal de sa séance, où il avait traité de cette question. Il réfuta toutes les considérations et affirmations de l'abbé, après quoi il attendit la fondation des études philosophiques. Sur l'ordre de l'administration provinciale de Styrie, le bureau de district ordonna aussi de préparer dans l'édifice du lycée une salle pour les besoins des études philosophiques. Mais même alors l'abbé de St. Paul ne voulut pas se charger des deux écoles de Maribor. Il reconnut qu'il ne pourrait pas exécuter le dessein du décret de la cour: former un nombre assez grand de prêtres sachant le slovène, puisque tous les bénédictins à St. Paul étaient alors originaires d'Allemagne. Il trouva un appui auprès des évêques de Klagenfurt et de Graz. L'abolition de la fondation des études philosophiques à Maribor fut convenable ou un jardin de rapport, ce qui était impossible, puisque tout le terrain environnant le lycée était bâti. Ainsi échouaient les études philosophiques à Maribor et aussi le transfert du siège de l'évêché lavantin à Maribor. Celui-ci fut transféré seulement par l'évêque Anton Martin Slomšek en 1859, lequel arrondit l'évêché lavantin, en sorte qu'il devint expressément slovène.

²⁷ Kakor pod 24 str. 264.

ŠTAJERSKA LJUDSKA »PESEM OD KOVAČA«

SLOWENISCHES VOLKSLIED »VOM SCHMIED« AUS DER STEIERMARK

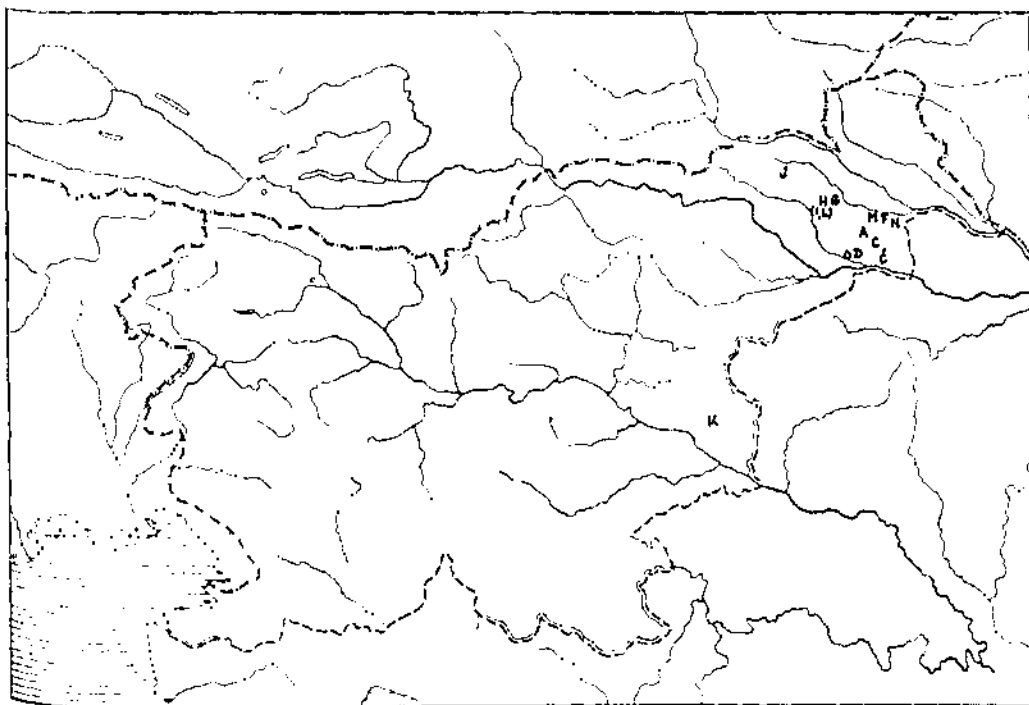
*Spominu štajerskega rojaka Franja Baša,
ki je bil kot človek in etnograf
prijatelj kroparskih kovačev.*

Pesmi o raznih poklicih so »pri nas le redke«, beremo v predgovoru k skupini teh pesmi v IV. knjigi Strekljeve zbirke. Vzrok za to vidi urednik v okoliščinah, da »je naš narod prav za prav edino le kmetiški« in »da je znal naš kmet prej tudi razna rokodelstva opravljati sam«. Zato da je večina »stanovskih« pesmi »bolj humoristične in satirične vsebine«. Pojo jih »zlasti na Štajerskem in Koroškem nemalo, toda na prvi pogled se jim vidi, da so umotvori umetnih pesnikov in pesnikov samoukov, ne pa prava narodna last.«

Glede števila slovenskih pesmi o poklicih gornja trditev nedvomno drži. V primeri z vsemi drugimi zvrstmi jih je presenetljivo malo že v Strekljevi zbirki »Slovenske narodne pesmi« in tudi poznejša zbiranja razmerja niso bistveno spremenila. Prav gotovo ne more biti odločilna samo okoliščina, da je bilo včasih pri nas kmečko prebivalstvo v večini, saj bi sicer tudi na Štajerskem, ki je enako kmečka pokrajina kot druge, ne moglo biti »stanovskih pesmi«. Če upoštevamo, da so na Štajerskem vsaj še do zadnje vojne nastajala »slova« ali »spominske pesmi« žrtvam nesreč, ubojev, umorov in raznih drugih vzrokov nenadne smrti, potem bi kvečjemu mogli domnevati, da je bila na Štajerskem pesniška žilica močnejša in spretnost verzificiranja izrazitejša kot drugod. V resnici so namreč skoraj samo s Štajerskega znane prave stanovske, pokliene ali bolje rokodelske pesmi. Kajti ni že vsaka pesem, ki omenja mlinarja, kovača, krojača itd. rokodelska. Marsikatera, ki je pri Streklju uvrščena v to skupino, bi spadala prej med ljubezenske (npr. št. 7272—74, 7276, 7278 idr.). Kako je v resnici z nastankom rokodelskih pesmi, se bo dalo zanesljivo reči šele, ko bo pojav rokodelstva med našim ljudstvom v predindustrijski dobi raziskan tako z etnografskega kot sociološkega vidika.

Izrazit primer »rokodelske« pesmi je poleg čevljarke, zidarske, lončarske in še katere zlasti kovaška, ki je bila doslej kar petnajstkrat zapisana in enkrat posneta na trak; od tega je 11 primerov v Strekljevi zbirki (eit. kot S), deloma z melodijo (v seznamu označeno z zvezdico), 5 pa v arhivu Glasbeno narodopisnega inštituta v Ljubljani (eit. kot GNI). Ti primeri so:

- *A. S 7303, Sv. Tomaž (zdaj: Tomaž) pri Ormožu, zps. Peter Majcen;
- B. S 7304, Štajersko, iz pesmarice Ant. Kovačiča, kamor je bila prepisana iz pesmarice nekega vojaka;
- *C. S 7305, Svetinje pri Ormožu, bes. zps. Fran Mohorič, mel. Domeljan Serajnik, pela Eva Damiš (pred 1907);
- C. S 7306, Puščenci pri Ormožu, zps. Alojzij Trstenjak, narekoval Ivan Koradi;
- D. S 7307 = GNI O 6120, Cvetkovec, zps. Frane Tušek, besedilo iz njegove pesmarice prepisal Fran Mohorič;
- E. S 7308, Slovenske gorice, zps. Niko I. Vrabl;

F. S 7309, Ljutomer, zps. Josip Štuhec;

G. S 7310, Sv. Jurij na Ščavnici (zdaj: Videm), zps. Jožef Kranje, narekoval Fr. Čagran;

H. S 7311, Sv. Anton v Slov. gorieah (zdaj: Cerkvenjak), zps. Jožef Tušak;

I. S 7312, prav tam zps. Josip Klemenčič;

J. S 7313, Sv. Ana na Krembergu, zps. Janko Siebinger;

*K. GNI O 721, Koprivnica pri Brestanici, zps. Jernej Hebar 1908;

*L. GNI O 1577, Sv. Anton v Slov. gorieah (zdaj: Cerkvenjak), zps. Gabrijel Majcen 1908, pela Marilja Vraz;

*M. GNI O 3064, Kamenščak pri Ljutomeru, zps. Fr. Zacherl 1907, pel Anton Slavčič (r. 1889);

*N. GNI O 3114, Podgradje pri Ljutomeru, zps. Fr. Zacherl 1908, pel Ignac Lipovec;

*O. GNI M 27.747, Osluševec pri Ormožu, 1965, pel Hanza Korpar (r. 1936).

Vsi primeri razen enega (K) so iz Slovenskih gor (gl. tudi zemljevid), torej iz vinorodnih, se pravi kmečkih krajev, ne pa morda iz delavskih, kot je recimo Kropa, kjer bi pač najprej pričakovali pesem o kovačih. Vsebinsko najpopolnejši je primer A od Tomaža pri Ormožu, zato naj bo za izhodišče raziskave in za zgled obravnavane kovaške pesmi:

1. Če mi kateri dobro plača,
te zapojem od kovača;
jas od njega dosti vem,
črni je kakor voglén.

2. Če ma gljh po llii saje,
iskre meče na vse kraje,
vender ženskam je lublén,
če vam to povedat smem.

3. Kmet brez njega nemre bitl,
ne gospod se kam vozitl,
more meti ga orač,
vsaki mešter,¹ še kopač.

4. Vsako reč on zna vkovati,
je na suhem ali v blati,
vsaki delavec od té
ma potrebno orožje.

¹ mešter = mojster, rokoделец.

5. Da bi pel od vsega dela, ne bi pesem konca mela! Le, kovač, si glaž nalij, kelko moreš, telko pij! 6. Še si ročko² k ognji nesi, zurč³ pa si na klin obesi: kda boš mokro čelo mel, pa se ga napij vesel. 7. Jas bom juter k tebi priša, cveka nema cela hiša, tudi vsaki mehki klin jas ognádti⁴ pustín.	8. Tudi babka⁵ že mi škriple, da se skoro ne rasiple: od glavé do črnih pet dam jo prekovati spet. 9. Tebe na nevolnem⁶ sveti nòben človek ne sme kleti, ti zaslužiš, kaj pojčš, záto tudi piti smeš. 10. Le kovaj, kak ti je drago, pòznaš delo, pòznaš blágo: samo prej se vmíti daj, kak boš šel v nebeški raj!

Refren po vsaki kitici:
Kuje, kuje: Bum, bum, bum!
Kuje: Bingl, bangl, bum!
Dnar mu v mošnjo vsak den gre,
lèhko piče, kelko če!

Vse druge variante so povprečno za polovico krajše: ponavadi vsebujejo samo začetne kitice in še morda zadnji dve. Pri nekaterih je vrstni red kitic zamenjan ali pa sta spojeni po dve v eno. V dveh primerih (B, N) manjka refren. Razvrstitev kitic in njih število v variantah sta lepo vidna iz preglednice, v kateri so kitice označene z zaporedno številko iz primera A:

B	1, 2, 3, 4, 5 _v , 10
C	1, 2, 3, 6 _v , 10 _v
C	1 _v , 2 _v , 3, 6, 10 _v
D	1, 2, 3, 5, 6, 9, 10
E	1 _v , 2 _v , 3, 6, 5/10
F	1, 3 _v , 2, 4, 5, 6, 9, 10
G	1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10
H	1, 2, 3, 4, 5, 6
I	1, 2, 4, 3, 6, 10
J	1, 2, 3, 4 _v , 6, 9, 10 _v
K	1, 3, 2, 6, 4, 9, 10 _v , 5 _v
L	1, 2, 3, 6, 9 _v , 10 _v
M	1, 2, 3, 6, 5/10
N	1, 2 _v
O	1, 3, 2, 10

Črka »v« pri nekaterih številkah pomeni, da je besedilo malo drugačno kot v primeru A. Vendar te spremembe niso znatne in so nastale večinoma zato, ker je pevec besedilo slabo razumel ali že malo pozabil, zapisovalcu pa približno zapel. Vzemimo za ponazoritev npr. 5. kitico in pogledjmo, koliko se v zapisih B, E, K in M razlikuje od »predloge« v A:

A Da bi pel od vsega dela, ne bi pesem konca mela! Le, kovač, si glaž nalij, kelko moreš, telko pij!	B Da bi dalje od njega odpeva, ne bi pesem konca mela. Kovač, si glaž nalij, kolk moreš, tolko pij!

² ročka = vrč z ročajem.

³ zurč, žurč = lesena posoda za vino.

⁴ ognádti, obnádti = okovati, previeči z jeklom.

⁵ babka = tu najbrž zgornji del stiskalnice za grozdje.

⁶ nevoljen = beden, reven.

K Da bi bil brez vsega dela,
ne bi pesem konca mela.
Le, kovač, si glaž nallj,
koliko moreš, tolko pij!

E, M Če bi pel od vsega dela,
ne bi pesem konca mela.
Lepo pred se vmlti daj,
kak boš šel v nebeški raj!

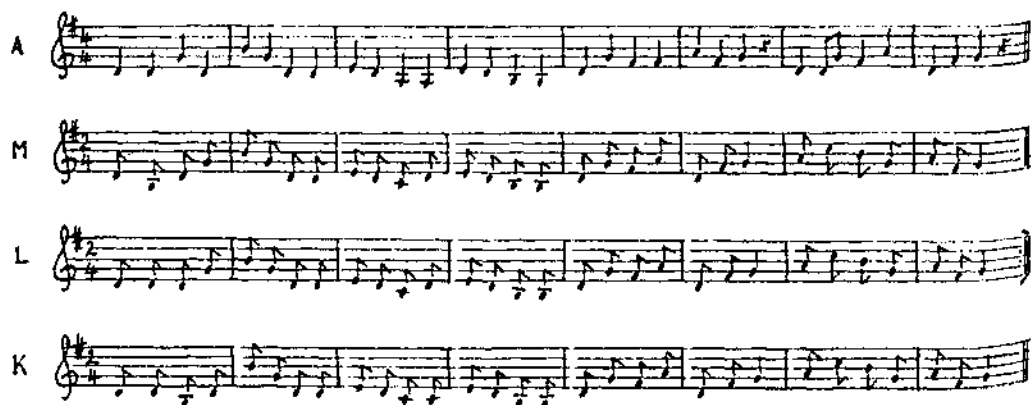
Zadnja dva verza zapisov E in M sta vzeta iz 10. kitice primera A in torej pomeni zgoraj napisana kitica zvarek dveh.

Take vrste variiranje kaže, da pesem še ne živi prav dolgo med ljudstvom in torej ni mogla biti deležna ustvarjalnega spreminjanja, kot ga ugotavljamo pri starih pesmih. Okoliščina, da je bila pozno zapisana — kvečjemu ob koncu 19. stoletja — namreč še ne bi bila zadosten dokaz za domnevo o njeni kratki življenjski dobi. Saj se včasih zgodi, da živi kje v odročnih krajih neka pesem stoletja dolgo, ne da bi kdo razen domačinov vedel zanjo.

Trdnejši dokaz za to, da kovaška ni posebno stara, je ritmično-metrična oblika kitic. Sestavljene so iz trohejskih osmerev in sedmercev v zaporedju 8—8—7—7. V tem obrazcu zložene pesmi so redko pripovedne ali obredne, pač pa večinoma šaljive (npr. *Od nemarnih deklin*, GNI O 765, O 9488 ali *Mož sne ženi med*, GNI O 9200, O 3228 ali *Baba po hiš klepeče*, GNI O 458), priložnostne zabavljice krajem (npr. *Višnjanom*, GNI O 9188 ali *Podgorjanom*, GNI O 2636), anekdotične (npr. *Lov na jelena v Lučah*, GNI O 1974), najdemo pa jih tudi med vojaškimi, pivskimi ali ljubezenskimi. Od drugih rokodelskih prpadajo temu obrazcu npr. še zidarska (gl. Š IV, str. 296, št. 21), mizarska (Š IV, str. 297, št. 42) in sodarska (Š IV, str. 299, št. 71). Značilno je, da so pesmi v tem obrazcu doma pretežno na Štajerskem. Torej ne bo naključje, če se po njem ravna tudi kovaška.

Prav tako ni brez pomena, da je največ zapisov kovaške iz okolice Ormoža, osrednjega dela Prlekije. Saj že izrazito narečno besedilo in iskriva šegavost izražanja stavljata pesem v to območje. Najbrž se ne bomo zmotili, če domnevamo, da jo je zložil neznani prleški godec po vzorcu drugih »meštrskih«, t. j. rokodelskih pesmi. Na to kaže že 1. kitica, ki se začne: *Če mi kerl dobro plača, / mu zapojem od kovača*. Avtor se torej obrača na poslušalce. Z nagovorom se začena npr. tudi zidarska (*Dragi zvoljeni kristjani, / čajte, kaj vam jaz povem...*, Š IV, str. 296, št. 21), mizarska (*Jaz čem tišlarom zapeti!...*, Š IV, str. 296, št. 42), krojaška (*Al zdaj bom zapeja / sabolskim ljudem...*, Š IV, str. 295, št. 2) ali kolarska (*Ljudje na sveti si gučijo, / kdo najboljši zna meštijo. / Povedat čem vam jaz, / pred natočim si en glaž...*, Š IV, str. 300, št. 99) ldr. Ze iz teh nagovorov je videti, da avtor ni pripadal rokodelskemu stanu, tudi ne kmečkemu ali gosposkemu (glej 3. kitico, kjer omenja kmeta in gospoda kot sebi tuja), marveč nekemu drugemu. In kateri naj bo to, če ne godčevski! Saj tudi iz refrena vzdihne vedno žejni in suhi godec, da je lahko kovaču, ki služi vsak dan, on sam — si misli na tistem — pa le ob posebnih priložnostih. Takrat pa za ljudskega godca ni dovolj, da zna dobro lgrati. Biti mora jezičen in šaljivec, ki zna zabavati družbo na svatbi ali kakšnem drugem ljudskem slavlju, hkrati pa dobi tudi vlogo cemoniarja. Zato so godci ponavadi polni domislic, šal in veselih muh, pa tudi poznamoniarja. Zato so godci ponavadi polni domislic, šal in veselih muh, pa tudi poznamoniarja. Zato so godci ponavadi polni domislic, šal in veselih muh, pa tudi poznamoniarja. Zato so godci ponavadi polni domislic, šal in veselih muh, pa tudi poznamoniarja.

Značilno je, da imajo mnoge rokodelske pesmi — tudi kovaška — refren. To bi moglo biti znamenje, da so jih avtorji namenili petju v družbi: glavno besedilo naj

Refren

bi pel eden, tisti, ki ga najboljše zna, drugi, hkrati poslušalci, pa bi pritegnili le pri refrenu.⁷ V »Popevki od svetih sabólov ali žnidarov« (GNI O 830, star rokopis v bohoričici, ki ga je učitelj Rudolf Vrabl dobil okoli leta 1907 od J. Tomažiča, nadučitelja na Stari cesti pri Ljutomeru) je pri refrenu izrecno napisano »Odpevek za Lerpajbe« t. j. za vajence. Pri kovaški je refren v vseh zapisih enak, če ne štejemo razlik v onomatopoetičnem posnemanju kovanja.

Nazadnje še nekaj besed o melodiji kovaške pesmi. Za primere B in Č–J ne vemo, kako so jih peli, ker zaplsovalci niso sporočili napeva. Verjetno je melodija primera L veljala tudi za H in I, ali je bila vsaj zelo podobna, ker so vsi trije iz Cerkvenjaka. Melodija zapisa N iz Podgradja pri Ljutomeru bi mogla biti sprejemljiva za primer F iz Ljutomera. Lahko pa da je imel primer F drugačno, saj spada napev primera N k ljubezenski pesmi »Jaz sem si pa nekaj zmisll«. Refrena tokrat ni, sicer pa je tudi besedilo pomanjkljivo, vsega dve kitici obsega. Ponavadi ima refren svojo melodijo, vsaj v prvem delu, le v primeru L se poje kar po melodiji glavnega besedila.

V ljudski pesmi besedilo ne more živeti samo, marveč vedno le v zvezi z melodijo. To pa ne pomeni, da mora imeti vsaka pesem svojo. Večkrat srečamo isto melodijo pri pesmih zelo različne vsebine, če le pripadajo istemu metro-ritmičnemu tipu verza. Melodije, ki bi bile zložene prav za določeno pesem, tako rekoč pomerjene nanjo, so zelo redke. Kovaška je taka izjema. Vzemimo za primerjavo po en primer iz okolice

⁷ Nehote se spomnimo vesele študentske pesmi o podgani, ki jo v operi »Hoffmannove pripovedke« poje Hoffmann s svojimi tovariši v Auerbachovi kleti v Lelpzlgu.

Ormoža (A), Ljutomera (M) in severnega dela Slovenskih goric (L), zraven pa še zapis iz oddaljene Koprivnice pri Brestanici (K). Nobene učene glasbene analize ni treba, da spoznamo istovetnost melodije vseh štirih primerov (glej prilogo). Ujemajo se namreč v prvih treh frazah prav do podrobnosti, če ne štejemo 1. in 7. takta glavne melodije pa malenkostnih odmikov v 3. taktu oziroma v primeru A še v 5. in 6. Refren si privoščijo v začetku večjo oblikovno samostojnost, zadnji dve frazi pa sta (v primerih M in K) ponovitev drugega dela glavne melodije, t. j. s formulo izraženo ABCD/EFCD (oziroma v K celo ABCD/AFCD). Taka zgradba je značilna za pesmi, ki so zložene po vzorcu umetnih pesmi.

Kakorkoli presojamo štajersko kovaško pesem, po besedilu ali melodiji, z vseh strani nam kaže sorazmerno mladostno podobo. Že dejstvo, da ima v resnici samo eno melodijo, je očitno znamenje, da od njenega nastanka še ni minila prav dolga doba. Mogoče ji smemo prisoditi kakšnih sto let, če ne celo manj. Ritem in metrum besedila, zgradba kitic in melodije razodevajo, da je moral biti njen avtor spreten verzifikator, ki je posnemal prej nepomembne umetne pesničke kot pa staro ljudsko izročilo. Besedilo ga izdaja za Prleka, zelo verjetno godeca. Čeprav je pesem omejena le na Slovenske gorice, ker se še ni utegnila razširiti daleč naokrog in se še niso mogle izoblikovati variante z znatnejšimi spremembami, pa bi je vendar ne mogli obsoditi, češ da ni »prava narodna last«. Saj spada kot rokodelska med najvidnejše značilnosti štajerskega pesemskega izročila in je torej kljub mladosti vredna pozornosti, kakršne so deležne vse pesmi, ki so nepotvorjen odsev ljudske miselnosti in čustvovanja.

SLOWENISCHES VOLKSLIED »VOM SCHMIED« AUS DER STEIERMARK

Zusammenfassung

Ständellieder sind in der slowenischen Volksliedüberlieferung nur selten; meistens findet man sie in der Steiermark. Ein typisches Beispiel solcher Stände- bzw. Handwerklieder ist vor allem das Lied vom Schmied. Es wurde bisher fünfzehnmal aufgezeichnet und einmal auf Tonband aufgenommen. Einige Aufzeichnungen (teilmweise mit Melodie) sind in Streklj's Sammlung »Slovenske narodne pesmi« (Ljubljana, 1895—1923) veröffentlicht worden, die übrigen befinden sich im Archiv des Glasbene narodopisni institut (Institut für Volksmusikforschung) in Ljubljana.

Es ist interessant, dass alle Beispiele dieses Liedes (mit einer Ausnahme) im Gebiet Slowenische gorice aufgefunden wurden. Die Entstehungszeit dürfte nicht allzu weit zurück liegen. Sowohl geringfügiges Variieren des Textes und der Melodie als die rhythmisch-metrische Form der Strophen zeigen, dass das Lied höchstens Ende des 19. Jh. entstanden sein müsste. Nach dem mundartlich gefärbten Text zu beurteilen, liegt das Entstehungsgebiet des Liedes in der östlichen Teil der Slovenske gorice. Sein Autor müsste ein im Versifizieren gewandter Musikant gewesen sein.

Obwohl das Lied nicht sehr alt ist und weder nach dem Text noch nach der Melodie bedeutend, gehört es doch als ein ausgeprägter Beispiel der Handwerklieder unter markante Eigenheiten der steirischen Volksliedüberlieferung, unter die Lieder, welche ungefälscht die Denkart und das Empfinden des Volkes widerspiegeln.

Marjan Britovšek

POLITIČNI NASTOP DR. ANTONA FÜSTRA V MARČNIH DNEH LETA 1848 NA DUNAJU

DR. ANTON FÜSTERS POLITISCHER AUFTRITT IN DEN MÄRZTAGEN
DES JAHRES 1848 IN WIEN

Dr. Anton Füstler, profesor teologije in pedagogike na dunajski univerzi, je v revoluciji 1848 odigral pomembno vlogo kot vojni kurat akademske legije in poslanec levega krila dunajskega parlamenta. Drzno in odkrito je v revoluciji izpričal svoje revolucionarne demokratične nazore, prepletene z radikalnim jakobinstvom. Postal je priljubljen propagandist novih idej med študenti in delavci, predstavniki starega reda pa so ga napadali kot avstrijskega Marata. Prav o njem, o njegovem političnem nastopu v marčnih dneh bo govor v naši raziskavi.

O Füstlu sta doslej obširneje pisala Leisching in Molisch.¹ Leisching osvetljuje Füstrovo politično vlogo v revoluciji leta 1848 v zvezi z odkritjem njegovega spomenika na dunajskem pokopališču, Molisch pa na osnovi neobjavljenih arhivalnih spisov tolmači njegove politične nazore; zlasti Füstrove demokratične poglede pa pogosto obravnava pristransko in okrnjeno ter skoraj povsem obide njegove spise s področja filozofije religije. Mnogi krajši leksikografski sestavki in zapisi prikazujejo Füstla, ne da bi pisci podrobneje poznali njegovo neobjavljeno gradivo.

Anton Füstler je izšel iz obrtniško-trgovske družine. Füstrov rod po očetovi strani se je nastanil v Radovljici že v začetku 17. stoletja. Njegov oče Martin Füstler, usnjar po poklicu, se je uvrščal — kot kaže njegovo premoženjsko stanje — med bogatejše radovljiške meščane. 14. januarja 1793 se je poročil z Marijo Scherin,² s katero je imel štiri otroke.³ Najmlajši med njimi je bil rojen 5. januarja 1808 v Radovljici št. 29. V krstni knjigi je zapisano, da so mu dali ime Antona Padovanskega.⁴

O Füstrovih otroških letih je na voljo le malo podatkov. Na mnogih mestih v svojih spominih piše, da mu je ob zibelki plapolala francoska trikolora. Iz njegove avtobiografije je razvidno, da je prišel z dvanajstim letom hoditi v glavno šolo v Ljubljani. V poročilih te šole ga zasledimo med najboljšimi učenca.⁵ Svoje šolanje je nato nadaljeval na liceju in ga končal 13. septembra 1828. V skupni opisni oceni iz

¹ Leisching E., *Denkschrift aus Anlass der Enthüllung des Grab-Monuments für weil. Prof. Dr. Anton Füstler gewesener Feldcaplan der akademischen Legion im Jahre 1848 im Auftrage des Denkmal-Comité. Wien 1892*; Molisch P., *Anton Füstler als Politiker und politischer Schriftsteller. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien. Bd. V., Wien 1925, str. 78—82.*

² *Liber Copiarum... Regae parochiae in Radmannsdorf 1773—1812.* V krstni knjigi so zapisovali materino dekliško ime tudi Marija Scher.

³ *Liber baptisatorum parochiae Radmannsdorf ab anno 1801 usque ad annum 1812.* — Füstrova sestra Marija Füstler, rojena 19. januarja 1793, se je poročila 26. decembra 1807 z Alojzijem Poliakom, oskrbnikom gosposke Radovljica; njegov brat Jožef je bil rojen 5. decembra 1802, Martin pa 7. decembra 1804.

⁴ *Liber baptisatorum parochiae Radmannsdorf.*

⁵ Glej *Classification der Schüler an der königl. Muster-Hauptschule zu Laibach nach geendigten Sommer Curse 1818.*

verouka, filozofije, čiste elementarne matematike in latinske filologije so mu zapisali v spričevalo, da je bil v študiju zelo prizadeven, njegovo vedenje pa so ocenili za povsem primerno akademskim disciplinarnim predpisom.⁶ Njegovi profesorji na liceju so bili pretežno duhovniki. Med njimi je bil tudi Franc Metelko, profesor slovenske filologije in katehet pri ljubljanski stolnici. Bibliotekar liceja je bil Matija Cop.⁷ Že v teh letih je Fuster kazal veliko zanimanje za jezike in pedagogiko. Se preden se je vpisal na teologijo, je opravil z odličnim uspehom izpit iz hebrejščine,⁸ v drugem letniku teologije pa je že imel za seboj izpit iz pedagogike.⁹ Teološki študij je opravil z odličnim uspehom. Po ocenah sodeč je bil med najmarljivejšimi teologi. Z očetovo smrtjo leta 1829¹⁰ se je njegov materialni položaj poslabšal. V naslednjih letih 1832/33 ga srečamo kot pomožnega kateheta na ljubljanski nedeljski šoli. 26. julija 1832 ga je deželni gubernij na osnovi poročila teološkega študijskega oddelka imenoval za dobo dveh let za pomočnika študijskega prefekta na tem oddelku z letno plačo 100 florintov iz kranjskega študijskega fonda,¹¹ teološki oddelak pa mu je dal vso oskrbo. V tej novi funkciji ga za leto 1833 navaja tudi katalog duhovnikov ljubljanske škofije.¹² V svojem poklicu se je Fuster vedno bolj uveljavljal. 7. avgusta 1833 je bil imenovan za kooperatorja župnije Sv. Nikolaja v Ljubljani.¹³ Nekaj tednov zatem, 1. septembra istega leta, je postal stolni kaplan in nemški predikant pri stolni cerkvi v Ljubljani. Skopo ohranjeno arhivsko in spominsko gradivo iz tega obdobja nam le fragmentarno osvetljuje njegovo podobo in aktivnost. Fuster se je med duhovniki že takrat odlikoval s svobodomiselnimi nazori. Že zgodaj se je uvrstil med tiste redke razumnike, ki so marljivo prebirali Börneja, Anastazija Grüna, Heineja, Mickiewicza in druge svobodomiselnih pisateljev; ta dela in spise je Metternichova cenzura najstrožje prepovedala. Povezovanje in aktivno sodelovanje z najnaprednejšimi ljubljanskimi literarnimi krogi je Fustera osvobajalo zadušljivega ozračja, v katero sta ga vklepala Metternichov režim in cerkvena hierarhija. Fran Levce je leta 1879 tedanje ljubljanske razmere opisal takole: »Lepo število obče omikanih in za vsak napredek vnetih mož živelo je okoli leta 1830 v mestu ljubljanskem. Prvaki tedanjega socialnega življenja bili so advokatje dr. Baumgarten, dr. Oblak in dr. Chrobat; profesorji Kersnik, Martinak, Franz Ksaverij Heinrich in osobito Schulz pl. Straznicki, slikar Langus in nemški pesnik Fr. Hermann pl. Hermannsthal, Prešeren in Andrej Smole, izmed ženstva ome-nja osobito duhovite žene Langusove in ljubeznivih hčera dra. Oblaka; izmed duhovstva smel bi se poleg Potočnika in prof. dra. Zupana temu krogu prištevati tedanji stolni kaplan, poznejši dunajski revolucionar in še sedaj iz prognanstva povernivši se, na Dunaju živeči Fister. Ostali duhovniki držali so se bolj Metelka in Pavška, Jerlna in Albrechta.«

V svojih tiskanih in neobjavljenih spomnih se je Fuster večkrat spomnil tega mladostnega razdobja, ki mu je začetalo prve brazde na poti k svobodoumnim političnim nazorom. S prebiranjem svobodomiselnih piscev in filozofov si je že tedaj oblikoval in širil obzorje, gibanje v naprednih literarnih krogih pa je utrjevalo in poglobljalo njegove demokratične nazore. Spomini na malo, provincialno Ljubljano so mu zato ostali tudi pozneje na njegovi revolucionarni življenjski poti topli in prijetni. S spoštovanjem in ljubeznijo je govoril in pisal o široki razgledanosti in visokem kulturnem nivoju ljubljanskih rojakov iz navedenega krožka. Fuster je bil tedaj tesno povezan s Prešernom in Copom. Žal nimamo izčrpnjših podatkov o njihovih medsebojnih stidh. Niti arhivske raziskave v tej smeri niti korespondenca med Prešer-

⁶ Archiv der Stadt Wien, Nachlass Fuster, fasc. 23.

⁷ DAS, Selski arhiv II/face 3.

⁸ Škofijski arhiv, Klassifikations-Katalog vom Schuljahre 1829 über die Hörer der Theologie im 1. Jahrgange für die Jahres Prüfung am k. k. Lyceum zu Laibach 20. November 1829.

⁹ Škofijski arhiv, Klassifikations-Katalog vom Schuljahre 1830 ... am k. k. Lyce um zu Laibach 15. October 1830; primerjaj tudi klasifikacijski katalog njegovih ocen za leti 1831 in 1832.

¹⁰ Liber mortuorum parochiae Radmannsdorfi ab anno 1812 usque ad annum 1838.

¹¹ Arhiv mesta Dunaja, Nachlässe Fuster-Hasenauer fasc. 23; glej tudi ljubljanski škofijski arhiv, Exhibiten und Expedits Protokoll de annis 1832. V repertoriju in protokolu se navaja vsebina odloka, medtem ko je sama listina izgubljena.

¹² Glej Catalogus clericis Dioecesis Labacensis anno 1833.

¹³ Glej Catalogus clericis Dioecesis Labacensis anno 1834; prim. tudi Exhibiten und Expedits Protokoll de annis 1833.

nom, Čopom in Anastazijem Grünom nam ne dajejo zadovoljivega gradiva, na osnovi katerega bi lahko pojasnili in osvetlili njihove tesne vezi. Iz fragmentarno ohranjenih podatkov si je mogoče ustvariti le pomanjkljivo sliko medsebojnih stikov, ki so jih vzdrževali.¹⁴ Združeval in krepil jih je »duh novega časa«.¹⁵

Mladi predikant pri stolni cerkvi Sv. Nikolaja je bil tedaj že tako prežet s tem duhom, da je svoje poglede izpovedal javno in odkrito s prižnice. V eni izmed svojih pridig je navedel verze iz Grünove pesmi »Naš čas«, v kateri je pesnik obsodil stari svet. Neobičajno je bilo slišati v času Metternichove cenzure in tajne policije Grünove verze s prižnice:

Lästert nicht die Zeit, die reine!

Schmäht ihr sie, so schmäht ihr euch!¹⁶

Zaradi teh drznih besed so Füstera zatožili škofu Alojziju Wolfu. Ta ga je poklical k sebi in ga »in oculo quarto« blagohotno opozoril. Fuster pa, kot je sam zapisal, visokemu gospodu ni preveč zaupal in je pričel iskati novo mesto. Zaradi priostrenega političnega ozračja je bil tako prisiljen zapustiti Ljubljano. Kmalu se mu je ponudila ugodna prilika, ko je tržaško-koprski ordinariat 2. marca 1835 razpisal mesto nemškega predikanta in kooperatorja pri tržaški novomesni farni cerkvi.¹⁷ Fuster je zaprosil za to mesto. Njegov nekdanji profesor, direktor filozofskega študija Matija Ravnikar, tedaj škof tržaški in koprski, je njegovi prošnji 7. novembra 1835 rade volje ustregel, saj se na ponovne razpise dotlej še ni nihče javil. Priporočil je Fustru, naj pri ljubljanskem ordinariatu doseže ekskardiacijo iz ljubljanske škofije. Ljubljanski škof je tej prošnji v nekaj dneh ustregel in pripisal, da »vso pravo in avtoriteto, ki jo ima škofija nad Füstrom, prenaša na tržaškega škofa«. Potrdil je, da Fuster ni podvržen nikaki cerkveni cenzuri ali kanoničnemu zadržku. Sporočil je tudi, da mu ni nič znane, da bi se bil pregrešil v vedenju, in ga celo priporočil novemu gospodarju.¹⁸ Ljubljanski mestni župnik Karel Zorn mu je za slovo napisal laskavo priporočilo, da se je v času svojega službovanja odlikoval kot dostojen, spreten in zaslužen dušni pastir in da je z marljivim branjem in vnetim študijem stalno izpopolnjeval svojo poklicno izobrazbo.¹⁹ Založen s takšnimi priporočili se je Fuster podal v Trst na novo službeno mesto. Nastanil se je v župnišču farne cerkve Sv. Antona. Za opravljanje njegove službe so mu določili plačo 600 goldinarjev. Iz dopisa tržaškega škofa Matije Ravnikarja guberniju je razvidno, da je službo nastopil 28. novembra 1835.²⁰ V Trstu je nato živel do konca marca 1839. Arhivski podatki iz tega obdobja so zelo skromni. V tržaškem škofijskem arhivu je mogoče najti nekaj drobnih fragmentarnih podatkov, ki osvetljujejo njegovo dejavnost. Matija Eržen, župnik tržaške novomesne farne cerkve, je ocenil tedanje Fustrovo delovanje za vzorno. Opozoril je, da se ni odlikoval le kot zgleden dušni pastir, ampak je v času epidemije kolere leta 1836 neglede na lastno smrtno nevarnost požrtvovalno in nesebično stregel bolnikom. Resničnost teh navedb je potrdil tudi tržaški škofijski ordinariat.²¹

¹⁴ Levec Fr., Odični pesniki in pisatelji slovenski III. Matija Čop. Zvon, ljubljanski list s podobami. Leto V. Dunaj 1879, str. 131.

¹⁵ Karakterističen je Levčev opis, kako je Fuster sprejel novico o Čopovi smrti: »Stolni kaplan Fister prišel je baš iz spovednice in, ko mu nekdo pred stolno cerkvijo oznani Čopovo smert,« je zapisal Levec, »lako sirašno na ves glas zajoka, da je bila hipoma okoli njega zbrana kopa radovednih ljudi. Preširen ves osupen prvi trenutek prestrašen novice noče verjeti, potem leče v bojnico in ko luček najboljšega prijatelja svojega res merivga najde, poljubuje mu lice, plače kakor dele ter se ne dá utešiti.« Levec Fr., Odični pesniki in pisatelji slovenski ... str. 132.

¹⁶ Glej Anastasius Grün's gesammelte Werke. II Bd., Berlin 1877, str. 388–389.

¹⁷ Tržaški arhiv, dopis tržaško-koprškega ordinariata guberniju z dne 28. XI. 1835; glej tudi ljubljanski škofijski arhiv, dopis škofa Ravnikarja Antonu Fustru z dne 7. novembra 1835.

¹⁸ Ljubljanski škofijski arhiv, glej Exhibiten und Expedits Protokoll de annis 1835; dopis škofa Ravnikarja Antonu Fustru z dne 7. novembra 1835.

¹⁹ Dom- und Hauptpfarr st. Nicolai zu Laibach am 26. November 1835. — Karl Zorn, Domherr und Dompfarrer.

²⁰ Tržaški arhiv, dopis tržaškega ordinariata guberniju z dne 28. XI. 1835; in dopis guberniju ordinariatu z dne 10. XI. 1835.

²¹ Vom Neustadt-Pfarramt: Mathias Ersehen. — Von Seite des Ordinariats wird sowohl die Echtheit der Unterschrift des hiesigen Neustadt Pfarrers, Mathias Ersehen, als auch die vollste Wahrheit des Inhalts hienit bekrundet. — Bischöfliches Ordinariat Triest-Capodistria, Matthäus, Elsehof.

Füster pa se v Trstu ni najbolje počutil. Z obžalovanjem je ugotavljal veliko duševno revščino velikega pristaniškega mesta v prlmerjavi z malo provincialno Ljubljano, z živahnim in razgibanim kulturnim življenjem, ki ga je v Trstu vse bolj pogrešal. Naporno duhovniško delo, zlasti pridiganje v neakustično zgrajeni cerkvi, ga je siliло, da si je poiskal novo službeno mesto. Ugodna priložnost se mu je kmalu ponudila, ko se je izpraznila stolica za veroslovje in splošno pedagogiko na filozofskem učnem zavodu v Gorici. Z ugodnimi priporočili nadrejenih mu je uspelo to mesto tudi dobiti. Ob nastopu službe profesorja za veroznanstvo in splošno pedagogiko je 2. aprila leta 1839 pred gubernijskimi uradniki v Trstu zaprisegel. V ozračju Metternichovega režima je bila formulaeija zaprisege temu primerna. Protokolirana Füstrova zaprisega je ohranjena. Glasila se je takole:

Eidlich werden sie schwören, das sie derzeit weder im In noch Auslande mit einer geheimen Gesellschaft in Verbindung stehen, dass wenn dieses der Fall wäre, sie sich allsogleich davon losmachen und sich in der Zukunft nie wieder in eine solche einlassen wollen.

— Eid —

Das was mir jetzt vorgehalten wurde, und ich wohl und deutlich verstanden habe, diesen will ich gewiss und getreu nachkommen.

— So wahr mir Gott helfe!

Triest 2, April 1839.²²

V Gorici je Füster preživel osem let, od 2. aprila 1839 do septembra 1847. Tudi arhivski podatki za to obdobje njegovega življenja so dokaj skopi. Ob večkratnem škartiranju arhivskega gradiva so uničili premnogo dragocenih svežnjev tega učnega pedagoškega zavoda; v goriškem škofijskem arhivu pa je na voljo le nekaj fragmentarnih podatkov. Iz njih je razvidno, da je Füster opravljal svoje delo z veliko tenkotutnostjo in skrbnostjo, prosti čas pa je izkoristil za poglobljanje filozofskega znanja. 31. oktobra 1843 je Füster na Dunaju promoviral za doktorja filozofije.

V Gorici Füster ni bil rad. Sam je pozneje v spominih zapisal, da se »v tem popovskem mestu« ni najbolje počutil, saj mu je bilo v takem okolju težko izpovedovati napredne nazore. Skupaj z Valentinom Staničem sta mnogo planinarila. Postal je eden izmed organizatorjev društva proti mučenju živali, ki so ga osnovali v Gorici leta 1846 kot prvo tako društvo v Avstriji. Na Staničevo prlgovarjanje je še istega leta napisal v nemščini zanimiv spis: »Der Verein wider Thierquälerei. Hrsg., durch den Görzer Verein wider Thierquälerei. Wien 1846«. Po vsebinski strani brošuro lahko uvrstimo med kmetijsko prosvetliljsko literaturo, kl so jo tedaj izdajale kmetijske družbe širom po Avstriji.

Füster je svojo brošuro razdelil na tri poglavja, v katerih podrobno razpravlja o namenu, sredstvih in nujnosti društva proti mučenju živali. Izrekel je vso pohvalo kmetijskim družbam v njihovem prizadevanju za pospeševanje in plemenitenje živine. Posebno je pohvalil Kranjsko kmetijsko družbo, ki je mnogo pripomogla k izboljšani razmer z izdajanjem Novie, ki jih je označil za »odlične časopise«. ²³ Iz literature, ki jo je uporabljal pri sestavi svojega spisa, je razvidno, da je bil zelo na tekočem s tedanjo kmetijsko problematiko. Fiziokratske težnje in prizadevanja kmetijskih družb so mu bile zelo blizu. Kljub izrazito filozofski izobrazbi je našel čas, da se je vključil tudi v tovrstna prizadevanja. Pri svojih nadrejenih in učeneih je užival vsestranski ugled. Preden je zapustil Gorico, je o Füsturu zapisal goriški škof Frane Ksaverij Lušn, da ima odlične govorniške sposobnosti ter prijeten govorni organ. Njegova predavanja so živahna, jezik čist, nastop pa primeren. Pri nadrejenih ni zbujal suma glede ne- lojalnosti. Njegova predavanja in izjave so njegovi kolegi sicer »s presenečenjem vze- li na znanje«. Kljub svobodomslensosti pa je užival neizpodbitno zaupanje visokih cerkvenih krogov. Sam škof je zapisal: »Pri verskem in moralnem nauku se drži pre- mišljeno in vestno katoliških osnov. Pri predavanjih za akademsko mladino si priza- deva zbrati primerno snov, ki jo podaja zelo urejeno, razumljivo in občuteno z na- menom, da zbudi pri mladini zanimanje, pozornost in sočustvovanje. Akademsko mla-

²² Tržaški arhiv, dopis gubernijskega arhiva z dne 2. aprila 1835.

²³ Füster A., Der Verein wider Thierquälerei. Wien 1864, str. 10.

dina ga poslušala v resnici zelo rada.²⁴ Po škofovem mnenju bi Fuster lahko nastopil, glede na svoje zmožnosti, sposobnosti in lastnosti, z velikim uspehom tudi pred zahtevnejšo akademsko publiko. Po škofovih navedbah se je kot učitelj veronauka skrbno držal katoliškega nauka.²⁵

S takšnimi priporočili najvišjih cerkvenih dostojanstvenikov je postal Fuster profesor veroznanstva in pedagogike na dunajski univerzi. Njegov odhod iz Gorice so zabeležile celo Novice s kratkim poročilom: »Postavljenje. Presvitli Cesar so po višjim sklepu od 26. rožniga cveta tega leta našiga častitiga rojaka in dozdanjiga c. k. učenika veroznanstva in odgojiteljstva na Dunaji izvolili.«²⁶

Tega imenovanja se je Fuster neverjetno razveselil. »Moja premestitev na dunajsko univerzo je bila izredna sreča,« je zapisal v spominih. »Za to se imam zahvaliti dobrim prijateljem in podpornikom. Kljub najboljšim spričevalom, kljub temu da so me na Dunajo od disertacije sem poznali in kljub mojemu pridigarskemu slovesu je zelo verjetno, da ne bi bil prišel na Dunaj, če ne bi bil imel podpornikov.«²⁷

Za svobodomiselnih profesorjev je bilo delo na tedanjih avstrijskih univerzah zelo težavno. Univerze pod Metternichovim absolutizmom so dejansko prenehale biti znanstvene institucije. Okostenela ustava jim je povsem onemogočila znanstveni razvoj. Univerze so dejansko opravljale zgolj funkcijo zavodov za vzgajanje pokornih uradnikov. Metternichov režim je profesorje in študente podvrnil najstrožjemu nadzorstvu. Rektor in dekani so bili sicer navidezno voljeni, v resnici pa so bili navadni državni uradniki. Direktorji in njihovi namestniki so v okviru univerzitetnih teles predstavljali nadzorne organe vlade in nadzirali profesorje pri izpolnjevanju učnih programov. Obseg in vsebino učne snovi so določali predpisani priročniki, ki so se jih morali profesorji pri predavanjih strogo držati. Aktivnost profesorjev je bila tako dejansko omejena na prebiranje priročnikov. Profesor je lahko prišel v položaj, da je moral učiti nekaj, kar je bilo proti njegovemu znanstvenemu prepričanju. Svojih učencev ni smel spodbujati k lastnemu razmišljanju ali opozarjati na sporna vprašanja, če jih priročnik ni obravnaval. Takšne vzgojne metode so preprečevale razvoj sleherne znanstvene misli. Če je profesor sestavljal priročnik, je bilo njegovo delo ostro cenzurirano. Literarna dela, ki so jih prebirali študentje kot privatno čtivo, so nadzirali študijski direktorji in splošni cenzurni uradi. V policijskem cenzurnem navodilu z dne 10. septembra 1810 so sleer opozorili cenzorje, naj z največjo prizanesljivostjo obravnavajo znanstvena dela in jih prepovejo le »v izredno pomembnih okoliščinah«. Prav ti cenzurni uradi pa so v zadnji instanci odločali, kdaj so nastopile te »izredne okoliščine«. Fakultete so imele le pravico, da so lahko vladi postavljale predloge glede učnih zadev, niso pa mogle vplivati na učne in izplne načrte.²⁸ Omejevanje svobode znanstvene kritike je onemogočalo poglobljeno znanstveno raziskovanje. Kritičen duh je lahko prišel do izraza le pri javnih obrambah disertacij. Probleme iz javnega življenja in svetovnonazorska vprašanja je bilo mogoče obravnavati zgolj formalno. Veliko nezaupanje, ki ga je oblast gojila do profesorjev, se je še potenciralo v odnosu do študentov. Imeli so jih za najnevarnejša bitja, ki jih je nujno treba nadzirati iz državnovarnostnih razlogov. Kljub takšnim represivnim ukrepom so se študentje ilegalno zbirali v čitalniških klubih, prebirali liberalno časopisje, režimu sovražne brošure, diskutirali in politizirali. V teh klubih so prepevali prepovedane pesmi, organizirali telovadne krožke in hodili na skupne izlete.²⁹ Celoten tedanji odnos oblasti

²⁴ Goriški škofijski arhiv, Gegeben aus der Erzbischoflichen Residenz, Görz, den 9. Decem-ber 1846 — Franz Xaver Lusehlin, Fürst-Erzbischof.

²⁵ Goriški škofijski arhiv, Ocena ordinariata o aktivnosti Fustra z dne 9. XII. 1846.

²⁶ Novice 1847, str. 116.

²⁷ Fuster A., Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849. Frankfurt/a M. 1850, str. 3—4.

²⁸ Spremembe v te razmere je prinesel šele provizoričen zakon z dne 30. septembra 1849, ki je predvidel reorganizacijo akademske oblasti.

²⁹ Gief Reschauer II., Das Jahr 1848. Wien 1872, str. 64—69; Silberstein A., Geschichte der Aula-Mannheim 1849, str. 9; Kussmaul A., Jugenderinnerungen eines alten Arztes, 3 Aufl., Stuttgart 1899, str. 360; Neusser E., Erinnerungen eines Mitgliedes der akademischen Legion an die Märztag 1848. Neue freie Presse, št. 12.031 z dne 20. II. 1898, str. 23—26; Aus den Memoiren eines alten Studenten. Neue freie Presse, št. 328 z dne 29. VII. 1895; Molisch P., Politische Geschichte der deutschen Hochschulen in Österreich von 1848 bis 1918. Wien—Leipzig 1893; Apfi J., Slovenci in 1848. leto. Ljubljana 1888; Globočnik A., K petdesetletnici slovenske narodne zavednosti. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko. L. VIII. 1898.

do profesorjev in študentov je mogoče najboljše izraziti s cesarjevimi besedami: »Ne potrebujem znanstvenikov, ampak dobre poštene uradnike. Njihova naloga je, da tako vzgajajo mladino. Kdor tega noče storiti ali ml prihaja z novimi idejami, lahko gre ali pa ga bom odstranil.«³⁰

V takih okoliščinah je Fuster pričel univerzitetno kariero. Svoje prve vtise o predmarčnem Dunaju je takole orisal: »Kakorkoli neugoden je bil moj uradni položaj zaradi mnogih tehnokratskih pisarniških poslov, neljubeznivih kolegov, farizejskega dunajskega klera, odvratne blokracije, nasploh zaradi hinavščine, ki sem jo srečeval na vsakem koraku, kljub temu se mi našel tolažbo in razvedrilo v predavanjih in nisem dopustil, da bi me zlomilo nenaravno, klavirno življenje. Na srečo je to trajalo le šest mesecev, nato se je z marčno revolucijo pričelo pomembno obdobje.«³¹

Na Füstrovem študijskem oddelku je bilo tedaj, po njegovih izjavah, zelo mnogo profesorjev, ki so se »odlikovali« z nepoznavanjem sodobne znanosti in z neverjetno grobostjo do študentov. Odkrito se je pritoževal nad nevzgojenimi in neljubeznivimi metodami svojih pedantnih proforsorskih kolegov.³² Že v prvih mesecih mu je uspelo, da si je s svojimi predavanji pridobil ugled med študenti. Veljal je za svobodoumnega profesorja, kar je bilo tedaj za zastopnika verskih znanosti dokaj nenavadno. Zapisal je, da je imel vedno pogum javno izpričati svoje svobodoumje, čeprav je dajal njegov predmet malo pobud za take izjave in je bil od vseh učnih predmetov, če bi ga obravnaval na predpisani način, najmanj privlačen. Svoja predavanja je prepletal z svobodomiselnimi pogledi. Poleg cerkvenih filozofov je obravnaval tudi Aristotela, Platona, Leibniza, Fichteja, Hegla, Börneja in druge.³³ Zaradi velike preobremenjenosti v prvih mesecih ni mogel predavati pedagogike. Fuster je zapisal, da nad njegovimi predavanji niso bili presenečeni šele v aprilu leta 1848 na Dunaju, temveč že osem let prej v pobožnjakarskem popovskem mestu Gorici.³⁴

Na Füstrov predlog so odpravili prisilne ukrepe, s katerimi so silili študente k obiskovanju cerkvenih obredov. Tirolski katoliški list je ta predlog in njegove pridige ter predavanja na katedri zelo pohvalno ocenil.³⁵ Fuster je pričel uživati sloves dobrega pridigarja in uglednega profesorja veroznanstva. Takšen položaj mu je nedvomno omogočal, da je lahko znatno bolj vplival na študente kot drugi redki napredni profesorji, ki jih je oblast nenehno nadzirala.

Že v prvih mesecih je Fuster vzpostavil neposreden kontakt s študenti in si pridobil njihovo naklonjenost. V spominih mu je uspelo orisati z velikim smislom za opazovanje politično razpoloženje študentov tik pred marčno revolucijo. Politično najbolj razgibano je bilo po Füstrovem mnenju življenje na medicinskem oddelku, kjer so bile v veljavi liberalnejše uredbe kot na drugih fakultetah. Medicincev je bilo tedaj na Dunaju zelo mnogo. Najvplivnejši so bili študentje iz svobodnejših nemških dežel, ki so se z velikim navdušenjem zavzemali za liberalno-demokratske ideje. Prav iz te fakultete so izšli mnogi borci, ki so pozneje aktivno posegli v revolucijo in odigrali v njej pomembno vlogo. Medicincem blizu so bili študentje politehnične šole. Politično najmanj razgibani pa so bili študentje teološkega oddelka. Fuster je o njih pikro zapisal: »Te kandidate so vzgajali za višjo onstransko domovno, pozemeljsko pa so morali pozabiti, če so hoteli pri svojih predstojnikih doseči priznanje in namestitve.«³⁶ Za teološki študij se je večina odločila zaradi finančne stiske. Bili so vključeni v klerikalni seminar, ki je dušil svobodo in bil prenasladen z dogmami, ki so bile nasprotno pozitivnemu mišljenju. Da bi študente teologije obvarovali pred kvarnimi vplivi časa, so jim omejevali svobodno gibanje in sestajanje z drugimi študenti. Politično najbolj zreli so bili študentje prava, ki jih je že sam študij silil k političnemu razmišljanju. Med študenti drugih fakultet so zato uživali poseben ugled. K naprednejši usmeritvi

³⁰ Reschauer II., Das Jahr 1848. Geschichte der Wiener Revolution. Wien 1872, str. 6.

³¹ Fuster A., Memoren vom März 1848 bis Juli 1849, str. 15.

³² Prim., Fuster A., Memoren vom März 1848 bis Juli 1849, str. 11.

³³ Ibidem, str. 14–15.

³⁴ Fuster A., Memoren vom März 1848 bis Juli 1849, str. 15.

³⁵ Glöb Katholische Blätter aus Tirol 1847, 11. Heft, str. 1073; ponatis je izšel v Illyrisches Blatt, št. 11, 1848, str. 44, pod naslovom »Ehrenvolle Erhöhung eines Kralners«. Clankar hvali Fustra, da je imel ognjevita predavanja in poučne, zelo obiskane pridige.

³⁶ Fuster A., Memoren vom März 1848 bis Juli 1849, str. 18–19.

teh študentov pa sta mnogo pripomogla liberalna profesorja Hye in Kudler, ki sta se močno odlikovala v prvih mesecih revolucije.³⁷ Študenti filozofije so bili prežeti s sovraštvom do starega servilnega vladnega sistema in so se navduševali za demokratične ideje. »Če mednje pade najmanjša iskra, takoj vzplamenijo,« je zapisal Fürster.³⁸ Akademsko mladina je vsekakor dajala svojevrsten pečat revolucionarnemu gibanju. Upravičeno je Fürster zato zapisal: »Marčna revolucija je izšla iz vrst študentov.«³⁹

O revoluciji leta 1848 v Avstriji, o vlogi študentov in njihovih zvezah v predmarčni dobi ter o dogajanju na univerzi sploh obstaja zelo obsežna historična in spominska literatura. Ne bo odveč, če se z njo seznanimo nekoliko podrobneje. Najizčrpnejše sta se ukvarjala s temi vprašanji Reschauer in Smets.⁴⁰ Zaradi pomanjkljivega navajanja virov in literature njunega dela o dunajski revoluciji ne moremo vrednotiti kot strogo historično znanstveno delo, priznati pa moramo, da ga doslej vsekakor ni nihče prekosil. Zelo številna je historična literatura, ki s konservativnih, reakcionarnih stališč presoja revolucionarno dogajanje.⁴¹ Obsežna je tudi spominska literatura udeležencev revolucije. Historična vrednost teh pričevanj pa je zelo različna. Posamezniki so imeli navadno le omejen pregled nad celotnim dogajanjem, ki so ga običajno tolmačili zelo subjektivno.⁴² Tako so npr. Franklov opis dogodkov mnogi zgodovinarji (Reschauer-Smets, Helfert, Springer) brez kritične analize vključevali v svoje tekste.⁴³

Dr. Anton Fürster je napisal svoje spomine pod neposrednim vtisom poraza dunajske revolucije. Historične ocene njegovih spominov so zelo različne. Demokratični in liberalni zgodovinarji jih ocenjujejo kot zelo dragocen vir za razumevanje dunajskih dogodkov, zlasti demokratičnega gibanja.⁴⁴ Konservativni avstrijski zgodovinar Anton Springer pa je Fürstrovim in Violandovim spisom apodiktično odrekel sleherno historično vrednost.⁴⁵ Takšne ocene so mnogi zgodovinarji (Mölsch, Reschauer) odločno zavrgli ali pa so se od njih distancirali.

Na tem mestu se ne bi spuščal v oceno njegovih objavljenih in neobjavljenih spisov, zdi pa se mi potrebno opozoriti na okoliščine, v katerih so ta dela nastala.⁴⁶ Lahko

³⁷ Reschauer H., *Das Jahr 1848*, str. 64.

³⁸ Fürster A., *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849*, str. 20.

³⁹ *Ibidem*, str. 15.

⁴⁰ Reschauer H., Smets M., *Geschichte der Wiener Revolution*, I–II Bd., Wien 1872.

⁴¹ Glej Meynert H., *Geschichte der Ereignisse in der österreichischen Monarchie während der Jahre 1848 und 1849 in ihren Ursachen und Folgen*, Wien 1853; Balleydier A., *Histoire des révolutions de l'empire d'Autriche années 1848 et 1849*, I–II Bd., Paris et Lyon 1853; Helfert J. A., *Revolution und Reaktion im Spätjahre 1848*, Prag 1870; Bach M., *Geschichte der Wiener Revolution im Jahre 1848*, Wien 1898; Springer A., *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden 1809*, I–II, Leipzig 1865.

⁴² Kudlich H., *Rückblicke und Erinnerungen*, I–III Bd., Wien, Pest, Leipzig 1873; Suess E., *Erinnerungen*, Leipzig 1916; Silberstein A., *Geschichte der Aufa*, Mannheim 1849. — Silberstein je bil član študentskega komiteja. V začetku novembra je zbežal v Breslavo, od tod pa sredi decembra v Leipzig, kjer je napisal svojo zgodovino.

⁴³ Frankel L., *Die drei Tage der Revolution in Wien*, von Augenzeugen und Theilnehmer geschildert, Wiener Sonntagsblätter VII, Jg. II.

⁴⁴ Glej Reschauer H., *Das Jahr 1848*; Mölsch P., *Die Wiener akademische Legion und ihr Anteil an den Verfassungskämpfen des Jahres 1848*, Wien 1922, str. 3; Anton Fürster als Politiker und politischer Schriftsteller. Ein Beitrag zum Lebensbilde eines Achtundvierzigers, Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien, Wien 1925, str. 78.

⁴⁵ Springer je izrazil pomisleke o memoarski in zgodovinski literaturi iz tega obdobja. Zapisal je: »13. marea ni bilo nobenega nepristranskega opazovalca, takoj nato pa se je pričelo kar najbolj bujno ustvarjanje mitov. Tudi politične spremembe so negativno vplivale na historično resnico. Neposredno po marčnih dneh se je skušal vsak udeležence v gibanju prikazati kot junaka in povečati teži svojih osebnih dejanj. Pozneje v času reakcije so si mnogi prizadevali, da bi dejstva previkili s plašnim nedolžnostjo. Povsem nekoristni pa so spisi avstrijskih emigrantov (Fürsta in Violanda).« — Springer A., *Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden 1809*, Bd. II, Leipzig 1865, str. 185–186.

⁴⁶ Fürstrove spisi, tiskani ali v manuskriptu, obravnavajo tematiko iz njegovega pedagoškega in političnega življenja. Natisnjena so bila take dela: dr. Anton Fürster, *Der Verein wider Thierquälerei*. Herausgegeben durch den Görzer Verein wider Thierquälerei, Wien 1846 (str. 56); *Memor des studierenden Jünglings. Anleitung zur Selbstbildung*, Wien 1848. *Wer hat die Freiheit verrathen?* Wien 1848. *Briefe an die Wiener akademische Legion und ihre Freunde*. Von Ihrem Feldpater, Mannheim, 1849; *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849*. Beitrag zur Geschichte der Wiener Revolution, I–II Bd., Frankfurt a/M 1850; Po vrnitvi iz ZDA so mu natisnili brošuro: *Vortrag über die Bildung in den Vereinigten Staaten Amerikas, besonders in politischer Beziehung*. Gehalten in der General-Versammlung des deutsch-liberalen Vereines in Penzing am 3. März 1878. Wien 1878.

trdimo, da imajo Füstrovi spisi močan avtobiografski značaj. Pomenijo iskreno izpoved demokratičnega revolucionarja o celi vrsti vprašanj: o stališču do študentov, delavcev, o židovskem vprašanju, o pojmovanju vloge države, cerkve in o odnosu do katolicizma. Manj razumevanja je pokazal do nacionalnih problemov Slovanov, ki so se v svojem prepovedilskem gibanju vse bolj vezali na fevdalne kroge.

V ospredju našega zanimanja so predvsem njegovi spomini na dunajsko revolucijo. Pisati jih je pričel neposredno po razpustu parlamenta v Kroměřížu, odkoder mu je pred aretacijo uspelo pobegniti. Sam je zapisal, da jih je pričel pisati v Leipzigu, kjer je nemoteno živel od srede marca do začetka maja 1849.⁴⁷ Delo je nadaljeval v Hamburgu, dokončal pa v Londonu tik pred odhodom v ZDA.⁴⁸ Spomini so bili natisnjeni pod naslovom: *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849. Beitrag zur Geschichte der Wiener Revolution. I—II Bd., Frankfurt a/M 1850*. Nadaljevanje in dopolnitev teh spominov so v manuskriptu ohranjeni zapiski pod naslovom: *Memoiren 28 Jahre in der Verbannung. Lehr und Wanderjahre. — Vom Juni 1848 bis zum März 1849 str. I—L; 1—6*. V njih omenja na kratko, kar ni zajeto v tiskanih spominih, ki jih je označil kot »ugotovitve o dunajski revoluciji«.⁴⁹

Pomen, vrednost in namen svojih memoarov je Füster v uvodu sam ocenil takole: »Napisati želim, kar sem pomembnega doživel v času marčne revolucije na Dunaju in v drugih krajih, z željo, da zbudi delo zaradi mojih znanih stališč pozornost in da lahko zgodovinarju revolucije služi kot vir, iz katerega bo lahko črpal gradivo. Svoje izkušnje in poglede bom podajal v skladu s svojim značajem, razumljivo in preprosto. Sama dejstva in dogodki naj govore ter spodbudijo pozornost in pritegnejo častitljivega bralca. Ob čitanju memoarov naj se moji prijatelji in borbeni tovariši prijazno spomnijo svojega zvestega vojnega kurata, moji sovražniki pa naj se me spomnijo s podvojenim sovraštvom. Njihovo sovraštvo mi je v čast. Iz te izjave je mogoče sklepati, da vsebujejo ti memoari vse prej kot moj zagovor pred avstrijsko vlado in njenimi privrženci. Ali sploh obstaja večja sramota, kot kapitulirati pred takšno vlado in se molče pred njo opravičiti? Isto velja za pripadnike absolutističnega gospostva, namreč za moje nekdanje sobrate po poklicu. Hvala bogu! Osvobodil sem se njih in strašnega jarma, ki sem ga prenašal sedemnajst let.«⁵⁰

Delo je napisano izrazito intuitivno in je prepleteno z njegovimi hegeljanskimi filozofskimi nazori: »Pišem, kot mi sami od sebe (na srečo) pritekajo v živem spominu misli in občutki. Pri navedenem delu, ki vsebuje dnevne vesti, spomine, in more biti nikakega govora o sistematičnem razvoju. Zaradi pomanjkanja vseh pomožnih virov pri osvežitvi kronološkega zaporedja bi mi bilo takšno kronološko podajanje težje. Takšno, kakršno je bilo moje življenje od marca prejšnjega leta, tako kot so se v mojem spominu razvijali dogodki, tako jih opisujem. Mislim, da to, kar opisujem, izvira iz moje neposredne zavesti, za resničnost tega pa jamčim. V tem vidim zadostno opravičilo za navidezni nered mojega prikaza.«⁵¹

V dunajskem mestnem arhivu (Archiv der Stadt Wien, Nachlass Füster, fasc. 23) so v manuskriptu naslednji spisi: *Memoiren 28 Jahre in der Verbannung. Lehr und Wanderjahre*. (Delo je napisal v ZDA, zaključno poglavje pa po povratku v domovino.) *Erziehung im Geiste der Freiheit. Boston 1850: Reden über Religion*. Ta sveženj vsebuje 39 govorov. Od tega jih je imel 17 v ZDA, ostale pa je zapisal po vrnitvi v domovino in so ostali v manuskriptu. *Drei Jahre in der Heimat Österreich; Der Kampf um Volks und Völker Freiheit*.

⁴⁷ Glej Füster A., *Memoiren 28 Jahre in der Verbannung. Lehr und Wanderjahre* (manuskript), str. 4.

⁴⁸ Celo Novice so tedaj zapisale: »Füster je, kakor se bere, 6. dan tega meseca London zapustil in se tudi v Ameriko podal. Ravno pred svojim odhodom je nek dokončal »Zgodovino dunajske revolucije meseca kozoperska«.
— Novice 1849, str. 191.

⁴⁹ *Memoiren 28 Jahre in der Verbannung. Lehr und Wanderjahre*, str. 3; sem spada tudi njegovo pastirsko pismo dunajski akademski legiji (*Hirtenbrief an die Wiener akademische Legion und ihre Freunde*, Mannheim 1849), ki ga je napisal v Leipzigu. (Glej Füster A., *Memoiren 28 Jahre in der Verbannung*, str. 4—5.)

Iz viškov registratur nekdanjega ministrstva za prosveto je razvidno, da so bili mnogi akti, ki so se nanašali na Füstra, uničeni. Prav tako ni ohranjenih veliko aktov iz registrature ministrstva za pravdo, ki obravnavajo Füstrovo politično dejavnost.

⁵⁰ Füster A., *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849*, str. 3—6.

⁵¹ Ibidem, str. 235.

Kot aktivni revolucionarni demokrat je svobodo pojmoval kot nenehen boj, zanjo se je treba boriti. Za moto svojih spominov je zato vzel Goethejev izrek, ki je najbolj ustrezal njegovi življenjski poti:

»Das ist der Wahrheit letzter Schluss:
Nur der verdient die Freiheit wie das Leben
Der täglich sie erobern muss.«

Marčna revolucija je po Füstrovem mnenju potrdila Heglove besede: »Der Duft der Geisterwelt dringt liberal hin.«⁵²

V obeh režima je bil Fuster vse do 12. marca lojalen; predstavniki vlade so tedaj pri pomirjevanju študentov računali na njegovo pomoč. Fuster je zapisal, da so prejeli profesorji ponoči 11. marca ob nenavadni uri poziv, naj se naslednjega dne navsezgodaj zberejo na univerzi, kjer je v zadnjih dneh pred 13. marcem vladalo veliko razburjenje.⁵³ Njegove navedbe potrjujejo tudi drugi pisci. Časopis »Sonntagsblätter« je navedel odlok višjega dvornega kanclerja grofa Inzaghija, Nordstein pa je v svojih spominih trdil, da je Inzaghi pooblastil profesorje, naj preprečijo študentom podpis peticije cesarju glede uvedbe času primernih reform, po Silbersteinu pa je policija zahtevala, naj kancler posreduje.⁵⁴ Časopis »Grenzboten« je zapisal, da je Inzaghi 11. marca zbral učno osebje in se z njim posvetoval, Kudlich pa je navajal, da je Sedlnitzky zahteval, naj profesor Kudler vpliva na študente. Druga spominska in historična literatura, z izjemo Suessa, tega odloka ne navaja.⁵⁵ 12. marca so se zbrali profesorji na univerzi, kjer so jim prečitali okrožnico višjega dvornega svetnika. V njej so profesorje pozvali, naj pomirijo študente. Studijski referent je poimensko pozval profesorje in jih osebno zavezal, vsakega posamič, naj odvrnejo študente od slehernega revolucionarnega koraka. Fuster je zapisal, da je bil »počaščen« s pozivom, naj prevzame pomirjevalno vlogo, toda prepustil jo je nekemu kolegu. Zaradi pridige v univerzitetni cerkvi je zapustil sešatek. »Eden od nadrejenih,« je zapisal Fuster, »pa je hotel pomirjevalni posej prenesti tudi v cerkev in me je skrivaj pozval, naj v pridigi pomirjevalno vplivam na mladino. Zavrnil sem predlog z opombo, da pridige tako hitro ne morem spremeniti, ker sem jo že pred nedeljo pripravil in našteval.«⁵⁶ »Stopil bom na prižnico in pridigal v skladu s svojim prepričanjem, menim pa, da je že zdavnaj čas, da izpolnijo želje avstrijskega ljudstva.«⁵⁷ V pridigi je v svetopisemskih prispodobah, prepletenih s hegeljanskim duhom, izrekel prepričanje, da bo rcs-nica zmagala in da bodo njeni sovražniki premagani, pa naj se zdijo še tako močni. »Božjemu duhu, ki veje skozi čas, se ne more postaviti po robu nobena zemeljska sila.« Bliznje viharne marčne dni pa je naslikal v svetopisemsko prispodobo Elije, ki se pelje skozi dolino sveta na gorečem vozu. »Kdor se mu upre, bo uničen. Povsod veje duh časa, podoba zemlje bo obnovljena.« Svoj govor je sklenil s pozivom k pogumu in močnatosti.⁵⁸ S svojimi spodbudnimi besedami, čeprav v ezopovskem jeziku, je drzno in pogumno izrekel svoje prepričanje. »Če ne bi bili zmagali,« je zapisal, »bi me bil ta govor zelo mnogo stal.«

Po maši se je Fuster udeležil zborovanja v avli, na katerem so živahno razpravljali o peticiji cesarju. Historična literatura o nastanku te peticije je zelo obsežna in protislovna.⁵⁹ Na zborovanju Fuster ni aktivno sodeloval. Svoje stališče je pojasnil takole: »Ko je šlo pri gibanju za iskanje pravnoveljavnih oblik, ni bila moja naloga,

⁵² Duh sveta duhov prodira povsod.

⁵³ Fuster A., *Memoiren 28 Jahre in der Verbannung*, str. V.

⁵⁴ Wiener *Sonntagsblätter* 1848, str. 148; Silberstein A., *Geschichte der Aula*, str. 15; Reschauer, *Das Jahr 1848*, I. Bd., str. 156.

⁵⁵ Die *Grenzboten* 1848, Leipzig, 11. Heft, str. 522; Springer A., *Geschichte Österreichs* II, str. 184; Suess O., *Erinnerungen*, str. 26; Helfert, *Geschichte der Revolution in Österreich* I, str. 237.

⁵⁶ Fuster A., *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849*, str. 23.

⁵⁷ Fuster A., *Memoiren 28 Jahre in der Verbannung*, str. 111.

⁵⁸ Glej Fuster A., *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849*, str. 23; *Memoiren 28 Jahre in der Verbannung*, str. VI.

⁵⁹ Reschauer II., *Das Jahr 1848*, str. 146–148; Molisch P., *Die Wiener akademische Legion und ihr Anteil an den Verfassungskämpfen des Jahres 1848*, Wien 1922, str. 46–47; Marx J., *Polizei und Studenten. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des 13. März 1848 in Wien*, Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien Bd. 19/20 1963/64, str. 218–250. Avtor je na osnovi kritičnega pretrisa arhivalnih virov in literature prišel do ugotovitve, da so spomenice cesarju v avli le prečitali in odobrili. Sestavil naj bi jo bil študent Schneider iz Laškega.

da se vmešavam v pravno-politična posvetovanja, saj se je celo tako izkušen profesor kot Hye, le s težavo uveljavil. Dotlej sem svojo nalogo opravil, prvič, ko sem se uprli povelju predstojnikov, da pomirim študente, in drugič, ko sem v pridigli storil celo nasprotno od pomirjevanja. Ne glede na to pa sem že prej vsaj nekaj prispeval k prosvetljevanju in revoluciji, ko sem v predavanjih iz veroznanstva brez strahu in sramu izpričal svojo svobodomiselnost. Proti običaju avstrijskih profesorjev, katerih pretežna večina se je distancirala od študentov in zato nanje ni imela večjega vpliva, sem se mnogo pogovarjal s študenti. V začetku so bili presenečeni zaradi moje usmerjenosti in mi niso zaupali. Še manj pa so zaupali tistim svojim kolegom, s katerimi sem se večkrat pogovarjal. Imeli so jih za ovađuhe. Moj predhodnik je namreč gojil ovađuški sistem. Ne samo on, tudi drugi profesorji so to delali. Bili so pač iz šole Sednitskega. Neki predstojnik se celo ni sramoval prositi profesorje, naj obljubijo denarno nagrado tistemu študentu, ki bi prijavil udeležence pri nemirih.⁶⁰

Nezaupanje vame in do študentov, s katerimi sem se družil, je takoj prenehalo, ko sem spoznal, kje so vzroki tega nezaupanja. V predavanjih sem takoj opozoril, da obojam vse ovađuhe, neglede na to, za koga delajo. Odtlej se je mladina brez strahu zaupljivo navezala name, izkoristil pa sem sleherno priložnost, da sem blagodejno vplival nanje, zlasti 12. marca. Besede, ki sem jih povedal posameznikom, so se hitro širile med študenti.⁶¹

Kolikor se je mogoče opirati na historične raziskave, zasnovane na arhivskem gradivu, dunajska polietija ni bila povsem obveščena o širini opozicijskega gibanja med študenti.⁶² Ko pa je zvedela o namenih dunajskih študentov, je bilo že prepozno. Šele 11. marca je dvorni kancler grof Inzaghi pozval profesorske učne zbornice, naj pomirjevalno vplivajo na študente. To je, kot vidimo tudi iz Füstrovega pričevanja, spravilo marsikaterega profesorja v zadrego, saj se je tudi v njihovem krogu ukoreninilo prepričanje o nevzdržnosti predmarčnega sistema. Nekateri so to javno izpričali v predavanjih.⁶³ Sedaj pa naj bi nastopili proti študentskim željam, čeprav so se nekateri med njimi z njimi celo strinjali. Mnenje vlade, da je možno obvladati vrenje študentov s pomočjo profesorjev, kaže, da je sicer slutila neko gibanje, katerega globine in obsega pa ni poznala. Profesorji so kmalu spoznali, kako brezupni so njihovi pomirjevalni poskusi. Ko so se študentje 12. marca zbrali na univerzi, da bi odobrili poslanico cesarju, jih je Hye sprva skušal odvrniti od njihovih namenov, toda kmalu je spoznal, da so vsa njegova prizadevanja zaman. Zato se je skušal omejiti predvsem na to, da bi preprečil »nezakonite korake študentov pri izražanju njihovih želja«, po Füstrovem pričevanju pa je le s težavo uveljavil svoje poglede.⁶⁴

Füster je bil v teh dneh globoko razdvojen. Svoje notranje občutke in dileme je sam najljepše podal, ko je zapisal: »12. in 13. marec spadata med najbolj vroče dni mojega življenja. Le redkokdaj sem se znašel v tako mučnem položaju. Vlada je zahtevala, naj ji po službeni dolžnosti ostanemo zvesti in mladino odvrnemo od revolucije in akeij. Kdor je ljubil svobodo, ji ni mogel postati nezvest. Na drugi strani pa ne opozoriti mladine pred groznim uničenjem, ki se ji odpira, in jo celo spodbujati k nespametni predrznosti. Kako pomisleka vredno in kako ogromno odgovornost je pomenilo takšno početje! Ko se revolucija začne, tedaj se zdijo nevarne situacije komaj tako strašne kot prve akeije.«⁶⁵

Tedanja revolucionarna situacija med študenti je Füstro intuitivno potegnila v tok dogajanja, njegova stališča pa so postajala vse bolj revolucionarno opredeljena. »Če kdo, tedaj so profesorji s tesnobo gledali na 13. marec,« je zapisal. »Študentov ni bilo mogoče zadržati.« Na univerzi je Füster tega dne opazil med študenti svojevrstno revolucionarno fiziognomijo. Študenti so bili povsem drugačni kot navadno. Gorell so od navdušenja. Njihove misli pri predavanjih so bile povsem drugače, čeprav si je Füster prizadeval, da bi jim naredil predmet kar najbolj zanimiv. Njegovi nadrejeni so ga ponovno pozvali, naj pomirjevalno vpliva. Mimogrede je omenil, da bo cesar uslišal

⁶⁰ Füster A., *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849*, str. 24–25.

⁶¹ Molisch P., *Die Wiener akademische Legion*, str. 45.

⁶² Prim., Reschauer H., *Das Jahr 1848*, str. 162.

⁶³ Füster A., *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849*, str. 24; prim., tudi Molisch P., *Die Wiener akademische Legion* . . . , str. 46–47.

⁶⁴ Füster A., *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849*, str. 26–27.

prošnje ljudstva in privolil v reforme. »Komaj pa sem izrekel cesarjevo ime,« so študentje začeli sikati in cepetati z nogami. Nisem več smel govoriti o njem, takšna sta bila razburjena in jeza, posebno še zoper kneza Metternicha. Ob devetih je bilo končno mučno predavanje končano.⁶⁵ Vsa prizadevanja profesorjev, da bi pomirili študente, so bila zaman. Fürst so tedaj ponovno naložili brezupno pomirjevalno misijo. Poslali so k njemu nekega redovnika. Fürst navaja njegove besede: »Gospod dvorni svetnik notranjeavstrijske vlade me pošilja k vam. Pozanimal se je namreč, kateri profesor ima največji vpliv na študente. Imenoval sem vas. Prosi vas, da takoj odidete v Gosposko ulico in posvarite študente, naj se takoj razidejo. V nasprotnem primeru bo vlada nastopila zoper nje z vsemi sredstvi. Vojaštvo je pravkar odkorakalo z nabitiimi puškami in bo streljalo, če ne bodo ubogali.«⁶⁶ Fürst se je odločil, da bo šel tja, da pa ne bo storil nič. Vlada je še mislila, da bo zadržala študente, ki so hiteli k deželni hiši. Ni bila poučena o odločnosti in nepopustljivosti študentov. Ko se je Fürst vrnil, ga je vladni poslanec naivno vprašal, ali je vplival na študente, da bi se mirno razšli. Fürst mu je odvrnil, da bi bilo to isto, kot če bi bil dejal razburkanemu morju: »Umiri se!« »Ogledal sem si vihar in šel stran, ni človeške sile, ki bi ga umirila. Čas je skočil s tečajev. Gorje tistemu, ki misli, da bo lahko kaj vplival.«⁶⁷

Kako daleč so bili predstavniki starega reda od realne presoje položaja, kažejo razmišljanja grofa Hartiga, ki se je tedaj ukvarjal celo z mislijo o sankcijah vlade proti študentom, ki so naslovili poslanico cesarju. Prebiral je kazenski zakonik in iskal paragrafe, po katerih bi sodili študentom.⁶⁸ Po Hartigovem nalogu so 13. marca izdali dve cesarski okrožnici, naslovljeni na prezidenta študijske dvorne komisije in višjega kancelerja grofa Inzagha.⁶⁹ V prvi okrožnici so zahtevali, naj takoj uvede preiskavo proti sestavljavcem in razširjevalcem spomenice in naj poroča o vedenju učiteljskega zbora. Hartigova okrožnica zgovorno priča, kakšna bi bila usoda revolucionarnih študentov, če bi bili sledili pomirjevalnim nasvetom profesorja Hyeja in potrpežljivo čakali na cesarjevo odločitev. V drugi okrožnici so opozorili vse urade na sankcije, ki bodo doletele po kazenskem zakonu tiste, ki bi skušali z adresami in peticijami vplivati na spremembo državnega in deželnega reda. Z zmago demokratičnih množic in izidom ustavnega patenta 15. marca so Hartigova »skrivnostna prizadevanja« propadla.⁷⁰

Za Fürstovo vedenje v teh dneh je bilo značilno, da se je edini od vseh profesorjev takoj brez pridržkov opredelil za študente in njihovo akademsko legijo, medtem ko so se drugi profesorji v začetku sicer priključili gibanju, nato pa so se previdno umaknili oziroma nasprotovali revoluciji. Tako je postal na primer Hye, ki je užival pred marcem med študenti velik ugled naprednega profesorja, zaupnik vlade in nasprotnik študentovskih teženj. Povsem drugačno je bilo Fürstovo stališče. Poln navdušenja je priskočil študentom na pomoč, organiziral prehrano in finančna sredstva za pomoč študentom. V tej zvezi je obiskal mnoge dunajske trgovce (Rotschild, Sino). Eden od njih mu je ob tej priložnosti zaupljivo dejal: »Naj cesarska visokost za ljudem tisto, kar zahtevajo, njegova visokost pa naj nato dela, kar hoče.« Te besede predstavnika velike buržoazije so Fürsta vznemirile, priznal pa je, da so izražale najvišji princip dvorne politike in morale: »Dajte ljudstvu obljube, ostalo pa naj ostane po starem!« »Imel sem neverjetno mnogo opravkov,« je zapisal Fürst. »Če sem prišel pozno ponoči domov in se spravil k počitku, je preteklo le nekaj minut in že so prišli študentje, poveljniki obhodnic s prošnjami, da preskrbim pomoč za izčrpane študente, ki so ves dan in dolgo v noč patrolirali v najoddaljenejših predmestjih, le redki med njimi pa so imeli denar za nakup okrepčil. Denarna podpora je postala zanje edina rešitev.« Z globokim občutkom za socialni položaj je Fürst takole opisoval njihovo bedo: »Pogosto sem sicer slišal govoriti o veliki revščini, ki vlada med dunajskimi študenti, nikdar pa si nisem mogel predstavljati, da je tako huda. Ta revščina preseda vse pojme; samo mladina, polna zaupanja, ki nosi v sebi nepremagljivo

⁶⁵ Ibidem, str. 27–29.

⁶⁶ Ibidem, str. 31.

⁶⁷ Fürst A., *Memolren 28 Jahre in der Verbannung*, str. VII.

⁶⁸ Staats-Hofarchiv, M. R. 624.

⁶⁹ Staats-Hof Archiv, M. R. 624.

⁷⁰ Glej Molisch P., *Die Wiener akademische Legion*, str. 43–45.

hrabrost, jo lahko prenaša. Niso redki študenti, ki cele tedne niso zaužili tople jedi; edina hrana sta jim bila kruh in voda. Ti reveži so si brez svoje krivde pokvarili zdravje za vse življenje, da ne govorimo o pomanjkanju obleke, perila in podobnem. Omenim naj samo stanovanja mnogih revnih študentov: temačne, vlažne, pozlmi nikdar zakurjene kletne prostore, ki jih lahko označimo za vse prej kot za človeška bivališča. Če bi jim fakultete in javne biblioteke ne bile dajale zavetišča, bi bili morali pozimi od mraza propasti... Kdor bi videl to revščino, bi se moral nad tem nepopisnim uboštvom globoko razjokati.⁷¹

Zmaga demokratičnih množic in izid ustavnega patenta dne 15. marca sta študente osvobodila pritiska starega režima. Füstrov oris teh dogodkov se ne razlikuje od druge zgodovinske in spominske literature. Z notranjo prizadetostjo je »v duhu novega časa« opisal svoj obisk na dvoru. Posebna delegacija — rektor, profesor Hye in Fuster — se je odpravila na dvor z namenom, da bi polzvedela, kakšna bo obljubljena ustava. Fuster je bil v preprosti dolgi suknji in visokih blatnih škornjih, ki jih niti ni utegnil očistiti, medtem ko sta bila njegova spremljevalca v svečani obleki.⁷² »Povsem nasprotju z dvorno etiketo sem šel na dvor v svoji navadni obleki. Kako so strmeli pozlačeni dvorni iluzni, ko so tu videli duhovnika v njegovi vsakdanji obleki, kajti duhovnik se je tu pojavil le v najboljši obleki. Prišla je nova Avstrija, brez ceremonij, duhovnik brez blišča in gotovo tudi brez hinavščine. Vodili so nas od sobane do sobane, ki so bile polne gardistov... Čeprav nismo videli cesarja, so videli dvorski iluzni v meni neeceremonialno revolucijo.«^{73a} Z vso ostrino je napadel Fuster tiste malomeščane, ki v marčnih dneh niso niti s prstom pomignili za svobodo, po zmagi pa so se vrivali v prve vrste.

Fuster se je tedaj ves posvetil skrbi za študente, ki so se v teh dneh začeli vpisovati v akademsko legijo. Med študentskimi zahtevami, ki jih je vsebovala spomenica z dne 13. marca, je bila tudi zahteva po oborožitvi študentov. Šele z uresničenjem te zahteve je bilo mogoče osnovati akademsko legijo, ki je pozneje odigrala v gibanju pomembno vlogo. Povod za oborožitev študentov je bil spopad demokratičnih množic z vojaštvom 13. marca v Gosposki ulici. Padlo je tudi nekaj žrtev. Študentje so nato postavili zahtevo po oborožitvi. Odposlanstvu medijske fakultete je v pogajanjih z dvornimi krogi uspelo uveljaviti to zahtevo. V noči med 13. in 14. marecem so se študentje oborožili, orožje pa so dobili iz mestne orožarnice »Am Hof.«⁷³

Z oborožitvijo študentov je bilo ustvarjeno pomembno oporišče za nadaljnji potek revolucionarnega demokratičnega gibanja, ki je preraslo zahteve po odstranitvi državnega kanclerja in se stopnjevalo v zahtevo po odpravi fevdalnega sistema. Pri izvojevanju ustavnih pridobitev so imeli študentje v teh dneh velike zasluge, ki jih je priznal celo konservativni zgodovinar Helfert. Opozoril je, da je odločno vedenje študentov bistveno pospešilo prevrat.⁷⁴ Meščanstvo bi brez pomoči študentov in demokratičnih množic ne bilo doseglo ničesar. Prav študentje so s svojim odločnim nastopom v marčnih dneh pripomogli, da je vlada izpolnila dane obljube. Doseženi uspeh jih je nenadoma postavil v središče javnega življenja. Postalo je jasno, da v nadaljnjem razvoju ne bodo ostali le gledalci. V govorih in tisku so jih proslavljali kot osvoboditelje. V nasprotju s predmarčno dobo so pričeli dobljati v javnem življenju vse večji vpliv. V predmarčni dobi so jih obravnavali kot šolsko mladino, ki se je smela zanimati le za cenzurirane priročnike, sedaj pa so bili poklicani, da ščitijo pridobitve revolucije. Z osnovanjem akademske legije so študentje dobili obsežno organizacijo, katere naloga je bila, da čuva ustavo. Komandant nacionalne garde je obvestil 18. aprila rektorja univerze Jenulla, da ga je višja oblast pooblastila, naj organizira akademsko legijo z grofom Colloredo-Mansfeldom na čelu. Študentje so se zelo hitro organizirali. V nekaj dneh je bila legija formirana kot sklenjena enota v okviru

⁷¹ Fuster A., *Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849*, str. 45—46.

⁷² Fuster A., *ibidem*, str. 49—51.

^{73a} *ibidem*.

⁷³ Uradno glasilo vlade »Wiener Zeitung« je zapisalo 14. marca: »Um die Ruhe in dieser seit gestern bewegten Residenzstadt zu sichern, haben Seine Majestät auch die Bewaffnung der Studierenden mit Ausschluss aller Ausländer und unter zweckmässiger Regelung anzuordnen geruht.«

⁷⁴ Helfert J. A., *Geschichte der österreichischen revolution*, I. Bd., str. 314.

nacionalne garde. Sestavljena je bila iz petih korpusov, razdeljenih na čete, ki so šteje po 150 do 200 mož iz posameznih fakultet.⁷⁵ V legijo se ni vključila samo teološka fakulteta z izjemo Füstera, ki je bil v legiji njen edini predstavnik.⁷⁶ V korpusu so se lahko vključili vsi redni študentje, doktorandi, doktorji in univerzitetni učitelji.⁷⁷ Poveljniki korpusov, ki so jih iz svojih vrst izvolili legionarji, so bili podrejeni poveljniku akademske legije, ta pa je bil po statutih podrejen enemu od poveljnikov nacionalne garde.

Füster je v teh dneh svojo usodo tesno povezal z legionarji. Prišel jih je označevati za svoje sinove, oni pa so ga po njegovih izjavah naredili za najsrečnejšega očeta. Bil je tedaj edini duhovnik, ki se je brez pridržkov vključil v akademsko legijo. Profesor verouka v predmarčni dobi je bil navadno zelo nevaren naprednim študentom, igral je vlogo inkvizitorja. Füster pa je nasprotno ob vsaki priložnosti cerkvene zlorabe javno kritiziral. Šibal jih je pri predavanjih, v seminarju, s prižnice in v privatnih razgovorih. Ob dogme se v predmarčni dobi še ni spotaknil. Z revolucijo pa je pričel razvijati svoje poglede na cerkev. Njegova stališča so dobivala vse bolj polcmično ost. Za fevdalne cerkvene kroge je postal odpadnik, na katerega so pričeli gledati s prezirom. Najboljši prijatelji iz njegovih vrst so ga zapustili. Ob izgubi dveh najboljših prijateljev je z bolečino zapisal: »Če nenadoma izgubimo stare preizkušene prijatelje, ki jim dolgujemo mnogo zahvale, nam ne more biti vseeno, če nismo ljudje brez čustev.« Dodal je, da mu je revolucija dala nadomestilo v legionarjih. Enega izmed njegovih dobrotnikov so obsuli z najostrejšimi očitki, ker ga je priporočil za profesorja na dunajski univerzi.

Füstera so pričeli označevati za enega od glavnih revolucionarjev. Obžalovali so, ker so se v njem zmotili. Kljub vsej njegovi priljubljenosti pa Füstrovca vpliva na akademsko legijo v prvih marčnih dneh ne smemo precenjevati. Pri izdelavi študentske poslanice cesarju 12. marca, kot vemo, ni aktivno sodeloval, čeprav je to akcijo z vso notranjo prizadetostjo podpiral. Z zmago revolucije v marčnih dneh pa je Füster prišel v vse ostrejši konflikt s fevdalno cerkveno politiko. Pričelo se je že ob pokopu marčnih žrtev. 16. marca so Füstera na univerzi pooblastili, naj vodi pogrebne svečanosti za marčnimi žrtvami. »Vsak infilirani duhovnik, vsak prelat bi si štel v čast, če bi mu podelili to funkcijo,« je poudaril Füster v svojih spominih.⁷⁸ Da bi zadostil formalnostim, se je odpravil v nadškofijski urad in sporočil, da je na univerzi dobil nalogo, naj opravi pogrebne svečanosti in govori v imenu filozofske fakultete. Ker ni bilo nadškofa, je svoje želje sporočil predstojniku škofijske pisarne. Ta ga je opozoril, da so po nekem vladnem odloku pogrebni govori prepovedani. Füster je nato svojega nadrejenega zasul z vrsto vprašanj. Ali revolucija ni odpravila nobenega vladnega odloka? Če umre kak škof, kralj ali cesar, ali nemara ni v njihovo čast pogrebni govori? Ali niso številni ljudje, ki so poleg tega padli za svobodo, več vredni kot kak škof ali cesar? Ali naj revolucijo pustimo že na njenem začetku cenzurirati? »Če vas od tega ni mogoče odvrniti, lahko imate pogrebni govor, toda ne v duhovniški obleki,« je strogo pripomnil častljivi kanonik. Füster mu je na kratko odgovoril, da se mu ne zdi primerno, da bi se na pokopališču pred

⁷⁵ Po Smetsu je julija 1848 legija štela:

Enote-korpusi:	število čet:	število članov:
pravniki	6	969
medicinci	11	1719
filozofi	4	500
tehnik	8	1204
akademija upodabljaajočih umetnikov	3	282
Celotna legija	31	4663

(Smets M., Das Jahr 1848, II. Bd., str. 24—25).

⁷⁶ Po cesarjevem odloku 16. aprila so vključili v legijo tudi študente medicinske vojaške kirurgije. (Glej Helml L., Mitteilungen aus dem Wiener Universitätsarchiv vom 12. März bis 22. Juli 1848, Wien 1848, str. 26.)

⁷⁷ Molisch P., Die Wiener akademische Legion . . . , str. 53—56.

⁷⁸ Füster A., Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849, str. 54.

tisoči ljudi preoblačil, posebno še, ker bi bilo videti, da cerkev obsoja osvoboditev Avstrije. Poudaril je, da bi bilo takšno obnašanje proti njegovemu prepričanju: »Mi duhovniki se ne vmešavamo v politiko, želimo biti nad vsemi gibanji, želimo biti višje kot drugi ljudje,« je Füstera skušal prepričati njegov nadrejeni sobesednik. »Stati tu v nadškofijski palači nad gibanjem in ga kritizirati, oziroma se umakniti v kak kot, ljudem pa v vsem pritrjevati in se zanimati le za svoj lastni jaz, je vsekakor zelo prikladna teorija,« je ugotavljal Fuster. »Povsem druga stvar je vključiti se v ljudsko gibanje, skrbeti in se boriti, ljudem svetovati in jih voditi.«⁷⁹

Fuster ni več čakal na sprejem pri nadškofu. Pripomnil je, da ne bo več prišel, ker lahko čas na univerzi koristneje porabi. Fuster je nato opravil pogrebno svečanost brez nadškofovega blagoslova. Proti cerkvenim pravilom je k pogrebnim svečanostim povabil tudi judovskega duhovnika, ker so bili med marčnimi žrtvami tudi Judje.⁸⁰

Značilno za Füstera je bilo, da se je javno zavzemal za versko toleranco. Religija je bila zanj akt notranjega človekovega prepričanja. Po njegovem mnenju je ni mogoče vsiliti. Vse religije naj bi bile enakopravne, država pa naj bi jih, kolikor niso nevarne, ščitila. Njegov princip je bila popolna toleranca vseh veroizpovedi. »Bog katolikov, protestantov, judov in mohamedancev je oče nas vseh.«⁸¹

Ze v prvih mesecih revolucije se je Fuster zavzel za reformo katoliške cerkve. »Bogoslužje naj se ne opravlja v latinskem jeziku, duhovnik ne sme biti tak kot čarovnik, ki mrmra besede v tujem jeziku. Bistvo reform naj bo, da bo duhovnik postal človek in meščan. Dokler pa bo obstajala srednjeveška institucija celibata, ki so jo uvedli proti ljudstvu, resnici in svobodi, bo ostal duhovnik izoliran tuje v meščanski družbi. Katoliška cerkev je bila prvotno demokratična institucija, šele cerkvena hierarhija je vanjo vnesla aristokratske zatiralne vplive.« Najostreje je Fuster napadel kontrarevolucionarno vlogo cerkve. Nastopil je proti širjenju samostanov in obžaloval, da ni več Jožefa II., da bi jih ponovno razpustil. Navdušeno je pozdravil pregon legurijancev in nun zaradi njihovih protirevolucionarnih spletk. »Oh, da bi se ljudstvo ne omejilo samo na legurijance in njihove ljubeznive spokorjenke..., da bi poslalo za njimi še mnoge mnoge druge posvete in duhovne pastirje. Kako mnogo krvi in revščine bi bilo prihranjene.«⁸²

Ze v prvih dneh po revoluciji je Fuster predlagal, naj bo pouk verouka na univerzi fakultativen. V predmarčni dobi je bil ta predmet pogoj za vpis v višje letnike. Študentje so se poslej lahko svobodno odločili za predavanja in izpite iz tega predmeta.⁸³

V veliko razburjenje profesorjev teologije je Fuster v diskusiji o reformi univerze predlagal, naj teološka fakulteta vključi tudi profesorje protestantskega teološkega zavoda, judovskemu ali protestantskemu rektorju pa naj bi priznali pravico, da lahko podeli doktorsko čast katoliškemu teologu. »Znanosti ne zanima veroizpoved, ker je nad njo vzvišena.«⁸⁴

Füstrovo izpovedovanje demokratičnih nazorov pa ni bilo po volji vladnim in dvornim krogom. Zavrnil so njegovo prošnjo, v kateri je zaprosil ministrstvo za prosveto, da bi predaval pedagogiko na filozofski fakulteti. Dvorski krogi so na vse načine intrigirali proti njemu. Očitati so mu, da s svojimi govori študentom vpliva »olje na ogenj«. To je priznal tudi sam, ko je zapisal: »Kjer je bilo razburjenje študentov potrebno, sem jih vedno vneto podpiral. Da pa sem često tudi pomirjeval in krotil, tega moji sovražniki ne morejo zanikati.«⁸⁵

Füstrovi govori v medenem tednu revolucije so bili polni revolucionarnega entuziazma. Z navdušenjem je govoril, kako je avstrijsko ljudstvo raztrgalo vezi absolutizma. Posebno mesto v boju z absolutizmom je pripisal znanosti. Filozofska znanost, ki jo je absolutizem zlasti vklepal in pačil, je bila zanj osnova vsake znanosti. »V njej je hotel imeti absolutizem cerkvenega advokata, nevesto slepe pokorščine. Ponižal

⁷⁹ Ibidem, str. 55–56.

⁸⁰ Smets M., Das Jahr 1848, str. 14–21.

⁸¹ Fuster A., Memoiren vom März 1848 bis Juli 1849 I, str. 223–224.

⁸² Ibidem, str. 88–89.

⁸³ Ibidem, str. 68.

⁸⁴ Ibidem, str. 252.

⁸⁵ Ibidem, str. 80.

jo je na stopnjo državne filozofije... morala se je poročiti z Gentzom in njegovimi privrženci. Iz take slabe poroke so izšli spački. Otroci filozofije so bili okrnjen rod, siromašni pligoni!... S filozofijo je vstala tudi pedagogika. Le-ta naj ne bo mehanično shematiziranje, tabeliranje, ne sme biti oropana ustvarjalnega duha in oživljajočega diha — misli; polna življenja naj osvobodena vseh spon pritiska izpolni svoje plemenito poslanstvo, naj doma in v šoli utemelji svobodno vzgojo, vredno ustavne države; pospešuje naj vzgojo, s katero bodo ustvarjeni boljši časi tudi za nižje sloje.⁸⁶

Ko ga je neki duhovnik v spovednici ostro kritiziral zaradi njegovih pogledov na državo in cerkev, mu je na kratko odgovoril, da glede tega sledi znanemu in slavnemu Heglu, ki dopušča, naj vsak človek časti Boga po svoje. Hkrati je tudi pripomnil, naj duhovniki raje bolj upoštevajo besede Gospoda: njegovo kraljestvo ni od tega sveta. Izpovedovanje Heglovih nazorov pa duhovnemu gospodu ni preveč ugajalo, kot je zapisal Füstler.

Pillersdorfova vlada je tedaj zahtevala, naj vzgojitelji usmerijo študente k univerzitetnim problemom. Füstler je šel prek teh okvirov ter postal eden od vidnih politikov levega krila v dunajskem parlamentu in propagandist novih idej med dunajskimi študenti.

Postavlja se vprašanje, kaj je vodilo Füstera, da se je s takšno predanostjo in odločnostjo priključil radikalno-demokratskemu gibanju leta 1848. Odgovor na to vprašanje nam daje njegova lastna izjava, ki jo je napisal po 28 letih, po svoji vrnitvi iz ZDA v Avstrijo: »Leta 1848 sem z vsem srcem sledil nagonu, da pomagam osvoboditi zasužnjeno ljudstvo. Preračunljivi razum me je od tega odvrčal, toda um s svojim kategoričnim imperativom je terjal, da se brezpogojno opredelim za dobro, ne glede na plačilo ali kazni, na prijetno ali neprijetno, ne glede na najbolj neprijetne posledice. Um s svojo npravnstveno zapovedjo in srce s svojo ljubeznijo do človeka, do resnice in svobode so me pritegnili v vrste borcev za svobodo ljudstva, da sem zanemaril svoj cerkveni in politični položaj in celo samo življenje. Kratak čas mlade svobode je hitro potekel, staro absolutistično gospodstvo se je ponovno vrnilo, borci za svobodo pa so končali po pokopališčih ali po ječah, ali pa morajo ječati v domovini, ki jim plačuje njihovo pripravljenost za žrtve z malodušnostjo ali z izgnanstvom.«⁸⁷ Na koncu je obžaloval, da se je vrnil v domovino, in resignirano zapisal: »Nekateri so bili celo tako neumni, da so sledili klicu svojega srca in so se vrnili v domovino, v kateri pa niso našli ničesar od tega, kar so želeli najti. V domovini se čutijo bolj nesrečni kot v tujini.«⁸⁸

Izrpen monografski prispevek piscu o Antonu Füstlu bo v kratkem izšel pri mariborski založbi Obzorja v knjigi pod naslovom Anton Füstler in revolucija 1848 v Avstriji.

POLITIČNI NASTOP DR. ANTONA FÜSTRA V MARČNIH DNEH LETA 1848 NA DUNAJU

Povzetek

Avtor prikazuje na osnovi arhivalnih virov in literature politični nastop dr. Antona Füstera, profesorja teologije in pedagogike na dunajski univerzi, v marčnih dneh leta 1848 na Dunaju.

V uvodu nas seznaja z ljubljanskim obdobjem njegovega življenja, ki mu je začrtalo prve brazde na poti k svobodoumnim političnim nazorom. S prebiranjem svobodomislelnih piscev in filozofov si je že tedaj širil obzorje, gibanje v naprednih literarnih krogih pa je utrjevalo in poglobljalo njegove demokratične nazore. Zaradi svojih naprednih pogledov je zapustil leta 1835 Ljubljano in dobil v Trstu mesto nemškega stolnega pridigarja, kjer je ostal do leta 1839. Odtod ga je pot vodila v Gorico, kjer je bil nastavljen za profesorja veroslovja in splošne pedagogike na filozofskem učnem zavodu. Po osmih letih uspešnega službovanja v Gorici je bil leta 1847 imenovan za profesorja veroznanstva in pedagogike na dunajski univerzi.

V ospredju raziskave so Füstrovo vključevanje v dunajsko univerzitetno razmere in učni proces ter njegov odnos do študentov. Avtor navaja tudi njegove objavljene in neobjavljene spise in skuša ovrednotiti Füstrove spomine na dunajsko revolucijo. S prikazom njegovega nastopa v marčnih dneh in s priključitvijo akademski legiji končuje razpravo.

⁸⁶ Ibidem, str. 81–84.

⁸⁷ Füstler A., *Memoiren 28 Jahre in der Verbannung*, str. XI–XXX.

⁸⁸ Füstler A., *Drei Jahre in der Heimat Österreich nach 28 Jahren Abwesenheit im England und im Amerika verlegt*. Str. 1 (manuskript).

DR. ANTON FÜSTERS POLITISCHER AUFTRIIT IN DEN MÄRZTAGEN DES JAHRES 1848
IN WIEN

Zusammenfassung

Der Autor schildert auf Grund von Archivalien und einschlägiger Literatur den politischen Auftritt Dr. Anton Füsters, des Theologie-professors und Pädagogen der Wiener Universität, in den Märztagen des Jahres 1848 in Wien.

In der Einleitung setzt er uns in Kenntnis über dessen Leben während des Aufenthaltes in Ljubljana, wo er bereits die ersten Ansätze zu freigeistigen politischen Ansichten zeigt. Durch die Lektüre liberaler Schriftsteller und Philosophen erweiterte er schon zu dieser Zeit seinen Horizont, die Bewegung in fortschrittlichen literarischen Kreisen festigte und vertiefte seine demokratischen Anschauungen. Wegen seiner fortschrittlichen Ausrichtung verließ er im Jahre 1835 Ljubljana und trat in Triest die Stelle des deutschen Dompredigers an, wo er bis 1839 blieb. Von Triest führte ihn der Weg nach Gorizia, wo er als Professor für Theologie und allgemeine Pädagogik am philosophischen Lehrinstitut unterrichtete. Nach achtjähriger erfolgreicher Tätigkeit in Gorizia wurde er im Jahre 1847 zum Professor der Theologie und Pädagogik an der Wiener Universität ernannt.

Im Vordergrund der Abhandlung ist Füsters Anteilnahme an den Wiener Universitätsverhältnissen und am Lehrprozeß sowie seine Beziehungen zu den Studenten. Der Autor führt auch seine veröffentlichten und unveröffentlichten Schriften an und versucht sich in der Bewertung von Füsters Memoiren betreffend die Wiener Revolution. Er zeigt seinen Auftritt in den Märztagen und seinen Eintritt zur akademischen Legion.

Sergej Vrišer

UNIFORME NARODNE GARDE NA SLOVENSKEM V LETIH 1848/49

UNIFORMEN DER NATIONALGARDE IN SLOWENIEN IN DEN JAHREN 1948/1949

S pričujočimi vrsticami želim osvetliti obdobje revolucije 1848/49 s kulturnozgodovinske, kostumske plati. Sestavek sem namenil spominu profesorja Franja Baša, saj se je ob neštevilnih vprašanjih, ki so ga zanimala, prav on s posebno zavzetostjo posvečal temu obdobju domače zgodovine.

Kakor v drugih deželah nekdanje Avstrije je tudi na Slovenskem z revolucijo 1848/49 najtesneje povezan nastanek narodne garde. Pomen in vloga te garde sta v splošnem znani, le bežno pa so se domači in tuji zgodovinarji dotaknili zunanjšega videza narodne garde — njenih uniform. Če niso o tem doslej pri nas posebej pisali, je vzrok v tem, da se je narodna garda v naših krajih nosila po skupnih in znanih določilih, ki so prihajala z Dunaja. A tudi zunaj meja naše dežele ne najdemo razcn splošnih opisov o uniformah garde kaj prida podatkov.

Uniforme narodne garde so bile v rabi le kratek čas in so razmeroma hitro tonile v pozabo. Zato menim, da je prav, če jih nekoliko nadrobneje opišemo. Poleg splošnih značilnosti, ki so jih določevali predpisi, pa velja omeniti še nekatere posebnosti v tej noši, ki so bile v rabi v posameznih krajih Slovenije.

Za uvod nekaj splošnih podatkov o namenu in sestavi narodne garde. Kakor je znano, so prve oborožene oddelke meščanov in študentov ustanovili v marčnih dneh 1848 na Dunaju, po dunajskem vzorcu pa so se naglo formirale nadaljnje enote po vsej monarhiji.

Garda naj bi skrbela za javni red in mir znotraj države, varovala naj bi ustavo, zakone in monarhično državno ureditev, po potrebi pa naj bi tudi branila državo pred zunanji sovražniki. Obveznost vstopanja v gardo je zajela vse moške državljanke od 19. do 50. leta starosti, službe v gardi pa so bili oproščeni le duhovniki, kot socialno neprimerni pa tudi nižji sloji prebivalstva, npr. trgovski pomočniki, dninarji in drugi. Prostovoljce so sprejemali do 60. leta.

Garda je bila podrejena civilni upravi — ministrstvu za notranje zadeve oziroma šefom posameznih deželnih uprav. Ob njeni ustanovitvi je bil vrhovni poveljnik garde feldmaršallajtnant grof Hoyos. Vrhovnemu poveljniku so bili podrejeni deželni poveljniki (»Oberkommandanti«), slednjim pa vse deželne enote narodne garde. Deželnim poveljnikom so stali ob strani generalni štabi. Poseben status je imel »Oberkommandant« Dunaja, ki je bil podrejen neposredno notranjemu ministrstvu.

Po določilih naj bi bile enote narodne garde samo v krajih z več kot 1000 prebivalci. Iz osnutka statuta o organizaciji narodne garde¹ razberemo sestavo gardnih enot. Garda je bila razdeljena v bataljone in kompanije. Slednje so štejele po 60 do 150 mož z oficirji in podoficirji vred. V kompaniji so bili po 1 stotnik, 1 nadporočnik,

¹ Entwurf eines Statuts über die Organisation der Nationalgarden in dem österreichischen Kaiserstaate, 1848 — Mestni arhiv v Ljubljani.

1 do 3 poročniki, 1 do 2 narednika, 6 do 12 korporalov, 1 do 2 bobnarja ali trobenlača in 2 lesarja.

Konjeniške enote so bile samo v krajih, kjer je bilo najmanj 12 gardislov, ki so zmogli vzdrževanje konj na lastne stroške. Kjer je bilo 40 in več konjenikov, so osnovali eskadron z ustreznim številom oficirjev, podoficirjev in trobenlačev.

Bataljoni garde so imeli po potrebi 4 do 6 kompanij. Bataljonu je načeloval bataljonski komandant z adjutantom. Bataljone so osnovali samo tam, kjer je bilo 500 in več mož garde. Vsak bataljon je imel svojo zastavo, eskadron pa standardo v deželni barvah. Zastavonaše so bili podoficirji. Osnutek ne omenja čelnih zastav, vemo pa, da so imele pozneje svoje zastave ali prapore tudi posamezne krajevne enote.

Integralni del narodne garde je bila tudi študentska akademska legija, ki je imela posebno upravo in organizacijo.

V osnutku statuta in njemu sledečih odredbah² najdemo dokaj določne opise uniform, opreme in orožja narodnih gardislov. Pehotne enote so nosile za pokrivalo čako ali klobuk. Čake so bile usnjene in položene in so spominjale na pokrivala francoskih kolonialnih enot — afriških lovcev (chasseurs d'Afrique). Krasile so jih srebrno rdeče kokarde, čopi konjske grive, črni za moštvo, rdeči za bobnarje in trobenlače, beli za godbenike, nadalje kovinske številkice — rimske za označbo okrožja in arabske za označbo kompanije, poleg tega še okrasni jermeni. V napotkih za uniformiranje ni navedenih podalkov o klobukih narodne garde. Vendar je iz ohranjen-

Slika 1

Uniforme narodne garde v Ljubljani (po litografiji A. Jurmana).

nega gradiva in ilustracij razvidno, da so uporabljali črne cilindre iz klobučevine in z visoko zavijanim levim krajcem, kakršni so bili že nekaj desetletij v rabi v armadi pri lovcih, topničarjih, ponlonirjih in drugih rodovih vojske (sl. 1). Gardisti so nosili nadalje za interno službo mehke laborne čepice. Le-te so bile bele ali modre in okrašene s srebrno rdečo kokardo.

Pehotne enote so nosile lemne, francosko modre, nekaj nad kolena segajoče suknjiče z visokim ovratnikom in dvema vrslama svetlih gumbov. Suknjiči so bili obšiti z rdečim robom (passe-poil) in so imeli na ramenih ob rokavih blazinice (Achselwulst). Hlače rusko sive barve so bile dolge in široke; ob stranskih šivih so bile rdeče obrobjene (sl. 2). Plašč paleto iz črno sivega sukna je bil brez okrasov. Imel je 6 gumbov v eni vrsti, mehek ovratnik, 2 žepa in hrbtno sponko, segal je nekoliko pod kolena.

Razpoznavni znaki za posamezne čine so bili naslednji: korporali so nosili na ovratnikih rumen ali bel volneni našilek, naredniki dva našitka. Zlati oziroma srebrni

² Ustrezne podatke o narodni gardi mi je prijazno oskrbel direktor štajerskega deželnega arhiva v Gradcu dr. Fritz Posch.

Slika 2

Pehotna uniforma narodne garde v Ljubljani, narodni muzej v Ljubljani

našitek je označeval poročnika, dva našitka nadporočnika, stotniki pa so imeli z enako borduro obšit ves ovratnik. Štabne oficerje je bilo moč spoznati po našitkih na ovratnikih in rokavih. Vsi oficirji so nadalje nosili po vzoreu vojske v službi svilene belo rdeče ešarpe s cofi in na sabljah zlate ali srebrne portepéje, prepletene z resami v deželni barvah.

K opremljenosti pehote je sodila še usnjena nabojnjuka za 20 nabojev, ki so si jo pritrjevali na pas in nosili po potrebi na hrbtu ali spredaj. Na pasu je prav tako visel bajonet, pri podoficirjih pa sablja v usnjeni nožnici. Gardisti so bili oboroženi s puškami in bajoneti, podoficirji s kratkimi, oficirji pa z dolgimi sabljami.

Konjeniški oddelki narodne garde so imeli nekoliko drugačen kroj uniforme kot pehota. Barve suknjičev, hlač in našitkov so bile sicer enake kot pri pešcih, pač pa so bili suknjiči krajši in z eno vrsto svetlih gumbov. Namesto naramnih blazinle so nosili konjeniki široke srebrne polkrožne in luskinaste epolete. Sablje so si opasovali z ozkim usnjenim pason, oficirji pa so nosili prek leve rame pološčen črn pas-banderliar, okrašen s srebrnim okovjem in verižico, na hrbtu pa konjeniško torbico-kartušo. Za razliko od pehote so bile hlače konjenikov okrašene z rdečimi lampasi, ob spodnjem robu pa so bile obšite z usnjem, kakor je bila tedaj navada tudi pri konjenici v armadi (sl. 3).

Pokrivalo konjeniških oddelkov narodne garde je bil usnjen in s srebrnim okovjem okrašen šlem s konico po vzoreu pruske pikače (Pickelhaube). Šlem je krasil dvo-glavi orol, prekrival pa ga je šop konjske grive. Moštvo je imelo črne, oficirji bele šope. Konjenica je bila oborožena z ravnimi konjeniškinimi sabljami (sl. 4).

Slika 3
Konjeniška uniforma narodne garde v Ljubljani,
narodni muzej v Ljubljani

Slika 4
Siem konjenice narodne garde v Ljubljani (per-
janca poznejša), narodni muzej v Ljubljani

Zanimiva so določila o uniformi, ali bolje noši akademske legije, ki jih je enotam legije prav tako razposlal vrhovni poveljnik narodne garde FML Hoyos. Po teh določilih naj nosijo legionarji »staronemške« črne, širokokrajne klobuke z zavihanim krajcem in črnimi nojevlmi peresi. Na klobuku naj bo označba korpusa in kompanije, ob strani nemška kokarda, znotraj pa usnjen podbradni jermen. Korpuse so označevali s črkami, tako npr. z I juriste, z M medicine, s P filozofe in s T tehnike. Pod to označbo so bile še kovinske številke kompanij (sl. 5).

Slika 5
Uniforma akademske legije na Dunaju (litografija)

Uniforma akademske legije je bila ukrojena iz blaga enakih barv, kot so jih nosile druge enote narodne garde. Suknjiči so bili torej temno modri z naramnimi blazinčkami, dolge hlače so bile sive. Obleka je bila brez rdečih obšitkov, gumbl, prišli v eni vrsti, so bili roževinasti in brez leska. Določila omenjajo še črne svilene ovratne rute, nlezke in razpete ovratnike pri srajcah in rumene usnjene rokavice.

V oborožitve in opremo legije so sodile puške, ki naj bi jih nosili po potrebi tudi oficirji, nadalje bajonetni in nabojnjače za 30 nabojev. V opremi oficirjev so bile še čarpe in rahlo ukrivljene konjeniške sablje. Pravico do nošenja sablje so imeli zunaj službe vsi člani akademske legije.

V celoti je bila vldeti noša akademske legije mnogo manj vojaška kakor pri ostali gardi. Studentje so se povečini zavestno izogibali odvečnemu vojaškemu blšču, revolucionarnost pa so želeli poudariti tudi s slikovitimi, nevojaškimi operjenimi klobuki, razpetimi srajcami in z opuščanjem oficirskih distinkcij. Vendar se lahko po ohranjenih risbah prepričamo, da so se nekateri študentje nosili zlasti v začetku revolucije na moč našemljeno, npr. s prsnimi oklepi in težkimi kirasirskimi sabljami.

Slednjič naj omenimo še neuniformirane pripadnike narodne garde. Ti so opravljal službo v vsakdanjih civilnih oblekah, nosili pa so razpoznavne znake v deželnih barvah, ki so jih določili deželni poveljniki garde.

Ce primerjamo uniforme narodne garde s sočasnimi uniformami avstrijske vojske, opazimo, da se je garda po barvah in krojih svojih oblačil precej oddaljila od vojaških tradicij. Kakor znano, so leta 1848 v avstrijski vojski še v popolni veljavi značilni beli suknjiči in svetlo modre hlače. V vseh rodovih vojske srečujemo še frake, kroj dokolenskega suknjiča, kot ga je nosila narodna garda, pa so dotlej nosili v vojski samo oficirji. Od oblačajnih vojaških oblik se je razlikovala tudi čaka po francoskem vzorcu, zlasti pa konjeniški šlem-pikača, ki ima svoj izvor v pruski armadi. Pri avstrijskih

uniformah se pikače v splošnem redkeje pojavljajo. Pozneje kot narodna garda so jih pričeli nositi v nekaterih enotah cesarjeve telesne straže in v vojaški žandarmeriji.

Ni težko ugotoviti, da je val sprememb, ki jih je prinesla revolucionarna pomlad 1848, zajel tudi področje uniform in da so pripadniki garde očitno težili za modernjšim in drugačnim videzom, kot ga je imela dotlej vojska. Po drugi strani pa je znano, da je razloček v uniformah ustrezal tudi vojski in da so po ukinitvi narodnih gard kaj hitro poskrbeli, da so gardne uniforme izginile iz javne uporabe.

V opisih iz te dobe pogosto naletimo na izraze »nemški vojaški suknjič (Waffenrock)«, »klobuki staronemške oblike« itd. Zgledovanje po nemških vzorih, ki je z revolucijo zajelo najrazličnejše panoge življenja od politike do modnega okusa, se zrcali tudi v oblačilnih napotkih narodne garde. Že ozki, dokolenski suknjiči gardistov močno spominjajo na nemške, zlasti pruske uniforme iz napoleonskih vojn. Podoba pa je, da je treba poseči pri iskanju »staronemških« vzorov še globlje. Prav v napoleonskih vojnah se je z odporom proti francoskemu modnemu okusu rodila želja po nekaki vse-nemški nacionalni modi. E. Thielova³ omenja, da se je za to modo posebej ogreval pesnik Ernst Moritz Arndt, ki je že 1814 priporočal Nemcem, naj se oblačijo v ozke, do kolen segajoče suknjice, ozke hlače, srajce z odprtimi ovratniki itd. Največ privrženecv te noše je bilo med študenti in umetniki. Romantičnost v modi so stopnjevali z umetniškimi kravatami, širokimi rubensovskimi klobuki, bradami in brki itd. Z letom 1820 so to nošo prepovedali, pa tudi sicer se je pričela v tem času izgubljati. Znova pa jo srečujemo v štiridesetih letih 19. stoletja. Po vzorcu italijanskih karbonarjev je prišel tedaj v modo kalabreški mehki klobuk z zavihnjanim krajcem in peresi. Leta 1848 je bil ta klobuk simbol nemških revolucionarjev. Po svojem voditelju Friedrichu Heckerju ga imenujejo »Heckerhut« in nosijo kot protest proti modi cilindrov — simbolu reakcije⁴. Po nemških študentih se je zgledovala akademska mladina na Dunaju, za njo pa so to nošo prevzeli z večjimi ali manjšimi različicami tudi študentje v drugih krajih monarhije.

Slika 6

Klobuk pchote narodne garde v Ljubljani, narodni muzej v Ljubljani

³ E. Thiel, *Geschichte des Kostüms*, Berlin 1963, str. 474.

⁴ E. Thiel, o. c., str. 521/22.

Iz arhivskega gradiva in po ohranjenih izvirnih delih oblačil moremo sklepati, da se je narodna garda na Slovenskem vsaj v večjih krajih držala določil statuta o uniformiranju garde.

Dokaj dobro je pričevanje o uniformah narodne garde v Ljubljani. Tu je garda štela 7 kompanij, imela pa je tudi svoj konjeniški oddelk. Predvsem so vredni pozornosti nekateri izvirni kosi uniform. Narodni muzej hrani klobuk in suknjič pehotnega gardista, šlem, suknjič in hlače pripadnika konjeniškega oddelka, nadalje dve ešarpi in nekaj sabelj. Predstavo o ljubljanski gardi je moč dopolniti še z ilkovnimi dokazili. Tako vidimo na kolorirani litografiji⁵ vse različice ljubljanskih uniform. Pehotne enote ljubljanske narodne garde so nosile klobuke (sl. 6). Ohranjeni klobuk ima na čelni strani dvoglavega orla, na zavihnjem levem kraju pa kokardo v kranj-

Slika 7

Janez Baumgartner, poveljnik narodne garde v Ljubljani (po litografiji J. Kriehuberja)

skih deželnih barvah — beli, modri in rdeči. Klobuk je brez perjanice, medtem ko kaže litografija gardiste s perjem na klobukih. Prav tako ima klobuk s perjanico Janez Baumgartner, poveljnik ljubljanske narodne garde, na Kriehuberjevem portretu (sl. 7). Ni znano, ali so morda nosili perjanice samo poveljniki. Iz konsignacijskega akta iz leta 1848 je vsekakor razbrati, da so nosili gardisti na klobukih tudi žimnate čopce (Rosshaarbusch)⁶. Ohranjeni pehotni suknjič povsem ustreza določilom statuta.

⁵ Litografija ima napis: Laibacher Nationalgarden, zu haben bei I. Gionfini in Laibach, gedr. bei R. Eger, gez. u. lith. v. A. Jurmann.

⁶ Consignation an Montur und Armierung, 1848 — Mestni arhiv v Ljubljani.

Tudi konjeniška uniforma je v skladu z izdanimi predpisi. Šlemu danes manjka šop konjske grive. Poleg izvirnega oblačila in litografije nas o noši ljubljanske konjenice pouči še portret meščana — narodnega gardista, danes v mestnem muzeju v Ljubljani. Upodobljence nosi uniformo s polkrožnimi epoletami, prek ramen pa ofirciski bandelier, poleg tega je videti še konjeniško sabljo s portepčjem in bel, rdeče podložen plašč ali pelerino (sl. 8).

Kakor je razbrati iz arhivskih podatkov, je povzročala precejšnje težave oborožitve garde. Ljubljansko poveljstvo se je v maju 1848 obrnilo na občino s prošnjo za 1500 pušk. Gardistov da bo okoli 2000, od teh pa ima le 500 orožje. Za nabavo obleke in orožja so si pomagali tudi z zbiranjem prostovoljnih prispevkov. Manj težaven je bil problem opremljanja konjeniškega oddelka. Oddelek je bil razmeroma majhen. V oktobru 1848 je štel poleg komandanta, 1 narednika in 3 podnarednikov samo 20 gardistov. Poleg tega so opravljali službo v oddelku skoraj izključno premožnejši meščani — trgovci, posestniki, tovarnarji in drugi.⁷

Slika 8

M. Stroy (?): Portret konjeniškega oficirja ljubljanske narodne garde, mestni muzej v Ljubljani

Tudi pričevanje o noši mariborske narodne garde je zadovoljivo. Garda je štela nad 400 mož in se je delila v 5 kompanij. Po ohranjeni uniformi v pokrajinskem muzeju v Mariboru vidimo, da so se tudi Mariborčani držali dunajskih določil o uniformiranju garde. Nosili so predpisano pehotno uniformo s temno modrim suknjičem in sivimi hlačami, za razliko od ljubljanske garde pa so imeli namesto klobukov usnjene čake z dvoglavim orlom, srebrno rdečo kokardo in žimnatim čopom (sl. 9). Čake v

⁷ Effectiv Liste der berittenen Nationalgarden Abtheilung, 1848 — Arhiv SRS.

mariborskem muzeju imajo črne in rdeče čope. Oficirji so nosili belo zelene ešarpe in ukrivljene sablje iz vojaške oborožitve. Tudi v Mariboru so imeli težave z nabavljanjem opreme in orožja. Gardisti naj bi si nabavljali uniforme na lastne stroške, le manj premožnejšim je pomagal magistrat. Za oborožitev naj bi skrbela država. Mariborska narodna garda je zaprosila za 400 pušk v Gradcu in na Dunaju, vendar jih tam ni mogla dobiti. Pač pa omenja A. Gubo, da sta celjski kompaniji narodne garde, vsaka po 80 do 100 mož, dobili puške in sablje iz graškega »Zeughausa«⁸.

V podobnih denarnih težavah glede opremljanja narodne garde so bili tudi v drugih krajih na Slovenskem. Izjema so bili kraji, kjer so že obstajale oborožene in uniformirane meščanske straže. Le-te so ob ustanovitvi narodne garde mogle koristno vskočiti za opravljanje dolžnosti garde. Med kraji s tradicijo oboroženih meščanskih polvojaških enot naj omenimo Ptuj. Ze v aprilu 1848 je to mesto postavilo 2 četi oziroma lastno »divizijo« narodne garde. Ptujski gardisti sicer niso mogli biti neposredni nasledniki meščanske straže, ker je bila slednja razpuščena že leta 1837. Vsekakor pa bi si upali sklepati, da so formirali gardo po tradiciji nekdanjih straž, pa tudi z izkušnjami in morda celo s staro opremo. Ptujška »divizija« je bila sprva oblečena v črne uniforme z zeleno belimi ešarpami (sl. 10). Moštvo je bilo opremljeno povečini z lovskimi puškami, oficirji pa s sabljami. Ze v juniju 1848 pa je pri paradi nastopil en vod narodne garde v novih uniformah »po dunajskem in graškem vzorcu«, t. j. v opreml, ki so jo določili skupni predpisi. O ptujskih izkušnjah v organiziranju vojaških enot priča tudi sestava garde, saj je omenjena »divizija« štela kar 233 mož in so poleg 2 kompanij ustanovili še mestni štab in 14-člansko godbo (»Hautboisten«)⁹.

Podoba je, da so pri nadrobnostih uniform veljala poleg dunajskih napotkov še deželna navodila, vsekakor pa so pri tem odločali vsaj vzori iz deželnih glavnih mest. Tako moremo sklepati, da so na Kranjskem posnemali ljubljansko narodno gardo, v štajerskih krajih pa je bolj ali manj odločal Gradec. J. Zontar omenja, da so v Kranju opremili gardiste — 2 kompaniji z 257 možmi in godbo s 24 godbeniki — z višnjevim suknjaml, siviimi hlačami z rdečim obšivom in klobuki s pokonci stoječimi žimnatimi čopi¹⁰. Kolikor ni kot »višnjeva« mišljena modra suknja, bi kranjska garda imela v uniformah svojo lokalno posebnost, vsekakor pa iz ostalega opisa spoznamo, da gre za enako nošo kot v Ljubljani. L. Stiasny navaja, da so tudi v Kamniku posnemali ljubljansko narodno gardo¹¹.

Na Slovenskem ni bilo enot akademske legije. Kakor znano, so poskušali ustanoviti tako legijo v Ljubljani, kar pa je notranje ministrstvo prepovedalo. Dovoljene so bile samo dijaške kompanije v okviru narodne garde, tako npr. v Ljubljani in Mariboru. Slovenske študente srečujemo predvsem v akademski legiji na Dunaju in v Gradcu. Poleg študentskih uniform, ki smo jih opisali zgoraj, so pomenili posebno poglavje narodnostni znaki. V Gradcu je prišlo v zvezi z nošenjem teh znakov do spora med slovenskimi in nemškimi študenti. Zanimiv je poziv Gradčanov, ki so ga v maju 1848 naslovili na študente obeh narodnosti. Nemci naj bi nosili na kokardah in našitkih na rokavih rdeče, zlate in črne barve, Slovenci rdeče, bele in modre. Nadalje predlagajo, naj bi vsi študentje spoštovali nemško zastavo z belo zelenimi štajerskimi trakovi, ker je graška univerza nemška. Pod to zastavo pa naj bi se zbrali v enotno legijo, vendar naj nosijo na klobukih in ovratnikih našitke v barvah dežel, katerim pripadajo.

Podobne težave z narodnimi barvami so imeli tudi v Mariboru. Poveljnik dijaške kompanije prof. R. G. Puff pa je rešil vprašanje na ta način, da je prepovedal tako nemške kakor slovenske tribarvnice in dovolil nositi samo štajerske belo zelene značke.

Ze prej smo omenili romantično noto v oblačenju akademske legije. Da študentje niso jemali navodil o uniformi preveč resno, nas prepričajo tudi meči akademske mladine v Gradcu, ki imajo izrazito dekorativno, renesančno obliko in so bili pač vse prej kot prikladni za praktično rabo. Nekaj teh mečev hrani kot spomin na slovenskoštajerske pripadnike graške legije tudi mariborski muzej.

⁸ A. Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli*, Graz 1909, str. 364.

⁹ F. Ralsp, *Pettau Steiermarks älteste Stadt*, Graz 1858, str. 203/11.

¹⁰ J. Zontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana 1939, str. 309.

¹¹ L. Stiasny, *Kamnik*, Ljubljana 1894, str. 56.

Slika 9

Uniforma oficirja mariborske narodne garde.
Pokrajinski muzej v Mariboru

Razumljivo se zdi, da se narodna garda ob vseh navodilih o uniformiranju po videzu ni mogla meriti z redno armado. Bila je v bistvu polvojaška, meščanska organizacija, katere člani so opravljali službo v gardi poleg svojih poklicnih civilnih dolžnosti. Revolucionarni značaj garde se je najbolj izrazil na Dunaju, v provinci pa se je njena vloga sprevrgla v rodoljubarsko bedenje nad tradicionalnimi meščanskimi privilegiji.

Slika 10

Čeka narodne garde v Pljuju, Pokrajinski muzej v Pljuju

Kot smo videli, je povzročalo mnogo problemov nabavljanje oblek in vojaške opreme. V primerjavi z armado ni bila narodna garda opremljena za zahtevnejšo terensko službo, pač pa predvsem za akcije znotraj mest in v glavnem za reprezentančne namene — parade, sprevede, častna spremstva in pa seveda za opravljanje stražarske službe. Čeravno se je rodila v revoluciji, se je v teku razvoja po vlogi in videzu močno približala ustaljenim meščanskim stražam («Bürgerwehr»). Mnogokje pa so uniformirane meščanske straže ob revoluciji kar prešle v narodno gardo in so se po njeni ukinitvi zopet prelevile v svoje stare formacije.

Prav gotovo so nekatere meščanske straže po ukinitvi narodne garde nosile določen čas še uniforme te garde. O tem nas prepriča arhivska zapuščina ljubljanske narodne garde¹². Strelsko društvo v Ljubljani se je leta 1851 obrnilo na magistrat s prošnjo, da bi dovolil opremiti društveno godbo z uniformami nekdanje narodne garde. Godba brez uniform da spomnja na potujoče muzikante («elne Espece von wandernden Musikanten...»), medtem ko smejo nositi uniforme in sibi je celo ob-

¹² Podatki iz mesinega arhiva v Ljubljani.

Nekaj podatkov o narodni gardi in njenih formacijah ter uniformah sem črpal tudi iz naslednjih del: M. Bach, *Geschichte der Wiener Revolution*, Wien 1897. — F. Baš, *Leto 1848 v Mariboru*, Nova obzorja 1948, str. 45/52. — J. Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, Ljubljana 1934, zv. 12. — H. Reschauer, *Das Jahr 1848*, Wien 1872.

činski uradniki in sluga. V odgovoru magistrata beremo, da ta sicer prošnji ne ugovarja, da pa je pri nošenju uniform nekdanje narodne garde odstraniti sleherne znake, ki bi spominjali na vojaštvo ali gardo. Tako je prepovedano nositi klobuke, pa tudi svetle gumbje v dveh vrstah in rdeče obšivke na oblekah, kar je bilo še v rabi leta 1851. Strelci naj nosijo kape ali klobuke, vendar ne takšne kakor vojska in tudi ne gardnih. Odradbo magistrata je potrdilo še ljubljansko vojaško poveljstvo. Ljubljansko strelsko godbo so razpustili leta 1853, z njo pa so se umaknile iz javnosti preostale gardne uniforme. V Kranju so ukinili gardo že 1850. J. Žontar omenja, da so si dale kranjske gospodinje iz gardnih mečev narediti kuhinjske nože. Tudi v Ptujju se je leta 1851 končalo delovanje narodne garde.

Podoba je, da novih uniform po vzorcu narodne garde po njeni ukinitvi niso več izdelovali. Kakor nam kažejo fotografije meščanske garde v Novem mestu, so nosili pripadniki te organizacije v letu 1865 uniforme, ki so do potankosti posnemale uniforme armade. Prav tako vidimo, da je nosila meščanska garda v Krškem vse do začetka prve svetovne vojne po vojaško ukrojene uniforme. Uniforme narodne garde so bile torej izključno povezane z revolucionarnim obdobjem 1848/49 in deloma še z začetkom petdesetih let. Nekaj ohranjenih oblačil in opreme teh enot na Slovenskem je zato dragocen prispevek k podobi kratkega, a pomembnega obdobja naše zgodovine.

UNIFORME NARODNE GARDE NA SLOVENSKEM V LETIH 1848/49

Povzetek

V sestavku so v uvodu podani splošni podatki o vlogi in organizaciji narodne garde. Sledijo opisi uniform pehotnih in konjeniških enot garde ter akademske legije, kakor so jih doočili predpisi vrhovnega poveljstva narodne garde na Dunaju. Avtor sestavka meni, da je iskati vzore za te uniforme že v nemški modni noši in uniformah iz časov napoleonskih vojn. V nadaljevanju omenja izvirne uniforme, arhivske in likovne dokumente o narodni gardi, ki so se ohranili na Slovenskem. Zadovoljivo so izpričane zlasti uniforme garde v Ljubljani, Mariboru in Ptujju.

UNIFORMEN DER NATIONALGARDE IN SLOWENIEN IN DEN JAHREN 1848/49

Zusammenfassung

Die Abhandlung befaßt sich eingehend mit der Organisation der Nationalgarde in den österreichischen Ländern. Es folgen Beschreibungen der Infanterie- und Kavallerieuniformen sowie der Uniformen der akademischen Legion. Die Adjustierung wurde durch Anordnungen des Oberkommandierenden der Nationalgarde in Wien bestimmt, als Vorbilder für diese Uniformen scheinen jedoch zum Teil sogenannte »altdeutsche« Modetrachten und Uniformen aus der Zeit der napoleonischen Kriege gedient zu haben. In Slowenien haben sich einige Uniformstücke der Nationalgarde in Ljubljana, Maribor und Ptuj erhalten, ebenso ist die Bekleidungsart aus Archivalien und Bilddokumenten ersichtlich.

Franc Minařik

NEKAJ O POHORSKIH STEKLOSLIKARJIH TER O POSLIKANEM IN BARVNEM STEKLU

EINIGE NACHRICHTEN VON DEN GLASMALERN AUF DEM GEBIRGE POHORJE
UND VON BEMALTEM UND GEFÄRBTEM GLAS

1. GORNJA GLAŽUTA POD AREHOM

O Gornji glažuti pod Archom v matičnih knjgah do danes nismo mogli ugotoviti še nobenega imena kakega stekloslikarja.¹ Za zdaj smo tu odvisni od ustnega izročila domačinov in od zelo maloštevnih najdenih predmetov.

Da so bile gornjeglažutskim steklarskim mojstrom znane razne lepe steklarske barve, nam kažejo steklene čreplnje, ki smo jih izkopavali blizu kraja, kjer je nekdanja steklarna. Bile so med njimi prozorne, zelenkaste, temno modre, zlato rubinasto rdeče, rumene, zelenkasto rumene, tudi neprozorne črne, mlečno bele in svetlo modre. Te najdbe so bile seveda v glavnem koščki stekla, ki je bilo barvano skozi in skozi, torej v »masi«. Toda iste barve so se dale porabiti tudi za slikanje barvanih slik, vžganih na površini steklenih predmetov.

Slika 1

Gornja Glažuta pod Archom. Kozarec iz brezbarvnega stekla. Zgoraj naslikan širok trak poln evetle raznih barv. V traku monogram M. R.

¹ Fr. Minařik: Pohorske steklarne. 1966. Založba Obzorja, Maribor, str. 11—152, str. 212—258.

Da so izdelovali lepe barvane in slikane steklenice in kozarec, sta nam pripovedovali domačinki iz Lobnice, Ramšakova in Kopova. Poslikali so jih z vrtnicami, vijolicami, šmarnicami ter z venčki in šopki.²

Frančiška Kopova je bila rojena na Gornji glažuti in je do leta 1886 tam obiskovala šolo. Tudi Ramšakova je še na Gornji glažuti hodila v šolo. Glažuta je leta 1889 nehala delati. Torej so izdelovali na tej glažuti gotovo vsaj v zadnjem desetletju, če ne že mnogo prej, tudi slikano in barvano steklo.

Od tisočev izdelanih barvanih in slikanih steklenih predmetov sta nam za zdaj postala znana le dva z barvami poslikana oziroma prevlečena kozareca gornje glažute, ki ju bomo tu opisali.

Prvi kozarec iz prozornega, brezbarvnega stekla je valjaste oblike. Visok je 9 cm, v premeru ima 7 cm. Zgornji rob je brušen in pozlačen. Tudi dno je brušeno. V zgornjem delu prozornega kozarca je naslikan širok trak z zlatim robom. V traku je monogram, dve črki: MR. Ostali del traku je poln rdečih rož, rumenih evetk in modrih spominčle med zelenim listjem. Slika 1. To čašo je Ana Robnik, posestnica na Pohorju (po domače »pri Candru«), ki je sosedka nekdanje Gornje steklarne, podarila Pokrajinskemu muzeju v Mariboru. Dokazuje nam, da je na tej glažuti deloval umen stekloslikarski mojster, ki je bil tudi pozlata. Njegovega imena pa še ne vemo.

Tudi drugi kozarec izvira iz hiše Candrovih in stoji danes v domu Glazerjevih v Rušah. Stena kozareca je debela 4 mm. Visok je 8,5 cm, v premeru ima 6,5 cm. V brušenem dnu je vrezana dvanaajsterokraka zvezda, prevlečena z zlato rumeno barvo. Gornji debeli rob je trikrat brušen. Srednji del kozarca krasijo v globino vbrušeni, z zlato rumenim steklom prevlečeni, 2,5 cm visoki ovali. V dveh ovalih sta v rumeno zlato podlagi umetno zbrušeni nežni beli rožici, v obeh ostalih nasproti si stoječih zlato rumenih ovalih je v nežnih črtah vbrušena slika rimskega templja. Med rumenimi ovali so z rdečim steklom prevlečeni listi z belimi v rdečo podlago vdelenimi

Slika 2

Brušen kozarec iz prozornega stekla prevlečen na nekaterih mestih z zlato rumenimi in rdečimi okraski.

Slika 3

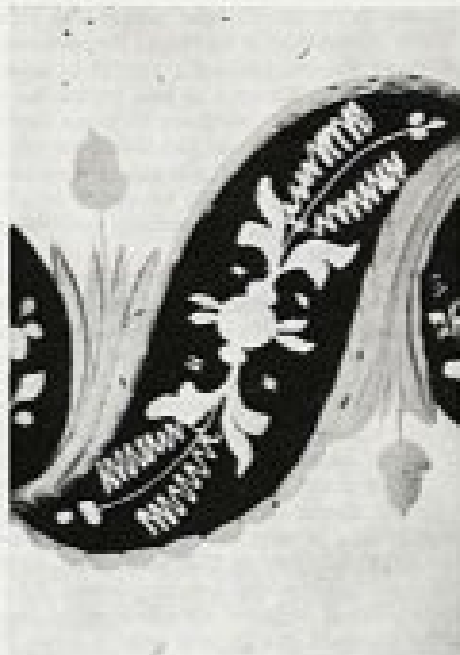
V zlato rumeni oval vbrušena cvetka.

² L. c. str. 145, 151.

Slika 4

V zlato rumeno podiago vbrušena slika templja.

Slika 5

V rdečo podiago vdeleni ornament.

ornamenti. Slika templja na našem krasnem kozarcu nas spominja na poslopje templja, ki stoji nad Templovim vrelcem v Rogaški Slatini, in na dobo pred sto leti, ko je postala navada, da so gosti in bolniki po zdravilščih pili mineralno vodo iz kozarcev, ki so bili okrašeni s slikami in motivi tistega zdravilišča. Take kozarce so bolniki po zdravljenju vzeli kot spomin s seboj domov. Profesor dr. Režek, zgodovinar rogaških vrelcev, opisuje v svoji knjigi³ tri spominske kozarce Rogaške Slatine, na katerih je vbrušena slika Rogaškega vrelca Tempela. In je tudi napis tega vrelca na kozarcu, medtem ko na našem kozarcu žal Rogaška Slatina ni omenjena. Njegov najmanjši kozarec je visok 10,2 cm, torej nekaj višji kot naš kozarec Gornje glažute. Tudi kustosinja celjskega muzeja Milena Moškon je našla dva spominska kozarca, enega iz Rogaške Slatine, drugega iz zdravilišča Dobrne pri Celju. Oba sta v celjskem muzeju.

V splošnem, poroča zgodovinar prof. Adolf Režek, so se taki kozarci pojavili v dobi od 1850 do 1860. V tej dobi je tudi Gornja glažuta pod Vincencijem in Jožefom Zlnkejem na novo razcvetela.¹ Rabili pa so take kozarce posamezniki tudi še po letu 1900.²

V tej dobi naše domače steklarne že niso več izdelovale le preprostega zelenega stekla, ampak že mnogo popolnoma belega stekla. Kakih 10 do 20 odstotkov izdelave pa je bilo kristalno, brušeno, barvano, luksuzno in umetniško rezano steklo. V tej dobi so se naše steklarne mogle že s svojimi izdelki meriti v vsakem oziru s češkimi tovarnami, tako glede lepih oblik izdelkov kakor glede lepih barv, brušenih okrasov in gravur. Verjetno so nastali te vrste kozarci v češkem zdravilišču Karlovih Varih, kakor poroča dr. Režek. Ni pa treba, da izvirajo iz čeških tovarn, ker so tedaj že stale naše domače tovarne na višku svojega strokovnega in obrtno umetniškega razvoja in so seveda bile zmožne take kozarce izdelovati in okrasiti.

V tej dobi so delali na Gornji glažuti naslednji mojstri steklorezci: Martin Friedrich (od leta 1829 do ?). Doma je bil iz Češke. Steklarezec. Venceslav Schlenz (od leta 1841), steklorezec; bil je sin steklorezca Jurija Schlenza v steklarni Jankovcu

³ Adolf Režek: Rogaška Slatina na starih slikah, fotografijah, zemljevidih, spomenikih in kozarcih. Rogaška Slatina 1964. Slika 32, 59, 60.

v Slavoniji. Zeman Jožef, steklorezec, omenjen leta 1854 do 1858. Zinke Jožef, brat lastnika Vincencija Zinke. Bil je znan steklar in steklorezec. Omenjajo ga v letih od 1840 do 1866. Leta 1862 je bil direktor steklarne. Umrl je verjetno leta 1866.

Mogoče je bil še kateri mojster steklorezec pod Archom, ki je omenjen v knjigah kot steklobruscec. Pisni matičnih knjig včasih niso razlikovali steklorezcev od steklobruscev.

Naša lepa čaša z dekorjem v prevlečenem zlato rumenem in rdečem steklu in z vrezanimi slikami templja s stebrički in rožami je verjetno iz dobe steklarja Vincencija Zinkeja.

Omenim naj še, da je najstarejša slička, ki je ohranjena od te glažute, miniatura risba v barvah, ki jo je narisal inž. Viktor Zinke. Rad se je ukvarjal z risanjem in slikanjem pohorskih motivov. Umrl je leta 1899. Slika 6.

2. SPOMINSKE ČASE IZ RUŠKE GLAŽUTE

Ce gremo iz Ruš po vozni poti proti zahodu na levi strani mimo pokopališča, mimo hiše Bečelove do potoka Lobnice in mimo železarne (nekdaj Pogačnik) ob Lobnici naprej, pridemo do mosta, ki vodi čez Lobnico. Tu stojijo na desnem bregu Lobnice ostanki nekdanje Ruške glažute, katero je ustanovil Benedikt Vivat leta 1834 in ki je nehala delati leta 1892. O tem sem že nekaj poročal.¹

Slika 6

Gornja Glažuta pod Archom v Zinkejevi dobi (pred 1870). Miniaturalni akvarel je naslikal Ferdinand Zinke, sin Vincencija Zinke, lastnika steklarne. Najstarejša ohranjena slika Gornje Glažute. Na sliki z leve proti desni: upravno poslopje, kapelica, delavnica.

V soboto pred ruško nedeljo in na ruško nedeljo meseca septembra je prihajalo v Ruše in v Lobnico mnogo tujcev in romarjev. Na velikem prostoru pred steklarno so te dni na dolgih mizah in zabojih nastavili in razstavili razne izdelke steklarne na ogled in naprodaj. Obiskovalci so si radi ogledali notranjost steklarne in steklarje pri zanimivem delu. Videli so, kako pred njihovimi očmi nastaja kak lep steklen predmet. Nabavili so si tudi nekaj steklenic za spomin ali komu za darilo.

Za posebnost spominskih kozarcev iz Ruške steklarne smemo imeti romarske spominske čaše, ki so jih gotovo v teku let odnašali številni romarji v domače in mnoge tuje kraje. Znani pa so nam dosedaj le trije ohranjeni kosi takih spominskih kozarcev iz Ruš. Te hočemo tu opisati.

V tej dobi je nastal v steklarni v Rušah prozorni brezbarvni romarski kozarec, ki sem ga že omenil v knjigi o pohorskih glažutah. Čašo hrani rodbina profesorja Janka Glazerja v Rušah. Čaša je pihana v lesenem kalupu. Visoka je 9 cm, zgornji premer je 6,5 cm. Na sprednji strani je v reliefu prikazana ruška madona, na hrbtni strani pa slika sv. Jožefa. Slika ima napis: MARIA RAST, na hrbtni strani pa S. Josef. Slika 6a.

Slika 6 a
Spominski romarski kozarec iz Ruš, plhan v le-
senem kalupu.

Slika 7
Spominski romarski kozarec iz Ruš, deloma
barvan.

Drugi ruški romarski kozarec, ki sem ga pred kratkim dobil od inozemskega lastnika v dar, je bil dosedaj neznan. Ta kozarec je preprost, za kraj Ruše pa zanimiv. Hranila ga je neka družina Pelikanovih v Avstriji. Kozarec je plhan v lesenem kalupu. Podoben je prej opisanemu, ni pa brezbarven, ampak je poslikan. Njegov premer je 7 cm, zgoraj kakor spodaj. Visok je 10 cm. Zgornji in spodnji rob je malo razširjen. Kozarec je enostavno delo. Ni brušen, obliko ima valjasto. Zgornji rob je primitivno odrezan s steklarskimi škarjami. Slika 7.

Na dnu je v sredi geometričen ornament iz štirih vodoravnih in štirih navpičnih črt, ki se režejo pravokotno. Ornament je obdan s širokim obročem. Stekljeni prozorni ročaj kozarca je spodaj nastavljen približno v višini enega centimetra, zgoraj pri osmem centimetru. Pod zgornjim robom je približno 2 cm širok prazen trak. Pod njim je vtisnjen dekor okoli vsega kozarčka v obliki dveh valovitih črt, ki se rečeta. Tudi sliki sta vtisnjeni in oblikovani v kalupu.

Glavna je slika ruške Madone. Visoka je kakih 6 cm, široka okoli 7,5 cm z angeli vred. Pod sliko je napis »Marla Rast« (ruška Marija). Slika je barvana in prevlečena z nežnimi prozornimi barvami. Krona je rumena, obleka madone rdeče vijoličasta, plašč moder. Ob vsaki strani plava angel.

Na drugi, nasprotni strani kozarca je prikazana slika sv. Jožefa z detetom v rokah. Dete ima v rokah cvetice. Obleka svetnika je rjava. Lice svetnika in otroka ima kožno barvo.

Med slikama so v reliefih nebarvani rastlinski dekorji.

Tudi ta kozarec je spominska in romarska čaša iz Ruš, izdelana v Ruški steklarni.

Tretji ruški spominski kozarec s sliko Madone je v mariborskem pokrajinskem muzeju. Tudi o njem še nismo poročali. Slika 8.

Kozarec je 14,5 cm visok, premer na dnu je 8,5 cm. Vsebina je pol litra. Je iz prozornega brezbarvnega stekla, valjaste oblike in ima ročaj. Slika Madone je vžgana. Madona nosi rdečo obleko in moder plašč. Krona je rumena. Okoli Madone je lep bel dekor iz listov in grozdov vinske trte.

Slika 8

Ruški romarski spominski kozarec v Pokrajinskem muzeju. Delo sieklarja Jožefa Dinebirtja v Ruški steklarni.

Po podatkih iz matičnih knjig sta v tej dobi delala v tej steklarni dva mojstra stekloslikarja. O teh naj še tu poročam.

V drugi zidani hiši na levi strani dovodne ceste iz Ruš na začetku steklarske naselbine na vznožju brega sta stanovala oba slikarja na steklo. Tu je bila tudi njuna delavnica.⁴

Eden od njiju, po imenu Dinebur, je slikal posebno lepe in dovršeno vžgane slike na steklo.

Prvi slikar (Glasmahler) na steklo v Rušah je bil Venčeslav Michl (Michel). Prišel je s Češkega (Niederrochlitz). Rojen je bil leta 1816 kot sin steklarja. V Ruše je prišel verjetno že nekaj pred letom 1840, torej kmalu po ustanovitvi steklarne. Leta 1840 ga omenjajo kot slikarja na steklo v Vivatovi steklarni v Rušah. V tem letu se je poročil s Terezijo Schlesinger, ki je tudi prišla s Češkega. Pred poroko je živela pri Vivatovih. Oba sta bila pismena.

Stanovala sta v hiši Smolnik št. 31. Leta 1841 se jima je rodil sin Reinhold. Botra sta bila Jakob Ruckner, gozdar, in Marija Feilhauer, žena steklarja. Priči sta bili neplsment. Babica je bila Johana König.⁵ Leta 1846 se je rodila hčerka Marija. Tokrat so klicali babico Marijo Weisch. Bila je prva diplomirana babica pri Ruški steklarni.

Leta 1861 srečamo Venčeslava Michla kot slikarja na steklo v Mariboru. Postal je samostojen obrtnik, slikar na steklo v Mariboru.

O Michlovem življenju nam poročajo še mariborske matične knjige. Kažejo nam, da ni ostal samostojen stekloslikar, ampak je stopil v službo pri južni železnici kot slikar in pleskar. Pri železnici je verjetno imel trajno službo in zagotovljeno plačo. Mogoče se je le še v prostem času pečal s stekloslikarstvom.

Leta 1901 čitamo v mrliški knjigi magdalenske župnije, da je dne 28. februarja 1901 umrl Venčeslav Michel, pleskar pri železnici (Bahnanstrelcher) v starosti 86 let. Rojen je bil 10. februarja 1815 v Falknovem (Sokolovem, Falkenau) na Češkem.^{6a}

Kmalu za njim je umrla dne 14. aprila 1901 tudi njegova žena Terezija Michel, stara 83 let, vdova po pleskarju pri železnici, rojena v Falknovem (Sokolovem) na Češkem 21. marca 1818. Stanovala je v Perkovi ulici 14. Umrla je za starostno oslabelostjo (Marasmus senilis).^{6a}

Michlov sin, ki je bil rojen še v Rušah leta 1841, z imenom Reinhold, je postal vlakodovja in je umrl dne 5. januarja 1914, star 73 let, za tuberkulozo. Stanoval je na Tržaški cesti 73.^{6a}

Marija Michel, vdova, rojena 1841, ki je umrla, stara 74 let, dne 7. aprila 1916 za pnevmonijo, je bila verjetno žena vlakovodje Reinholda. Umrla je kot občinska reva (Ortsarme), stanovala je na Tržaški cesti 29.^{6a}

Ti zbrani podatki nam kažejo, da stekloslikar Venčeslav Michel ni imel potomcev, ki bi bili nadaljevali njegovo obrt ali poklic.

Drugi slikar na steklo v Ruški glažuti je bil Jožef Dinebir (plšejo ga tudi Tinibir, Tinaber in Tinebur). Potomci pišejo ime še danes Dinebir. Ko je ravnatelj steklarne Jožef Minařik nastopil službo v Ruški steklarni (1875), je bil Dinebir že najmanj okoli 20 let v tej steklarni. Matične knjige ga omenjajo v Rušah že v letih 1856 do 1879. Prišel je s Češkega, mogoče iz kraja ali okolice kraja Tetschen pri Aussigu ob reki Labi. V Ruše se je verjetno preselil na vabilo ustanovitelja Benedikta Vivata, ki je klical iz Češke tudi druge strokovne delavce.

Rojstni list, ki ga hrani Drogenikova rodbina, piše, da je rojen dne 30. oktobra 1815 v kraju Oberpreschkau št. 8.⁶

Verjetno je bil dvakrat poročen in mu je prva žena kmalu umrla.

Prvikrat čitamo o njem, da je bil poročen 25. novembra 1838 v cerkvi Šurátka z Antonijo Nittli. Stanoval je tedaj v Millauu h. št. 29.⁶

⁴ Usno poročilo Eme Tribnikove rojene Vivat, vnukinje ustanovitelja Benedikta Vivata. Ruše, rojstne knjige 1841, fol. 17; 1846, fol. 91.

^{5a} Arhiv Matičnega urada mesta Maribor, Magdalenska fara, Letnik 1901 — Loco citato Mrliška knjiga letnik 1914, 1916.

⁶ Prepis rojstnega lista in drugi rodbinski podatki. Pismeno poročilo arhitekta Herberta Drogenika od 7. sept. 1968.

Slika 9

Literska steklenica iz Ruške steklarne. Posiljena v Dinebirjevi delavnici.

Slika 10

Prozoren kelih iz Ruš. Posiljen v Dinebirjevi delavnici.

Slika 11

Trebušasta brezbarvna steklenička (300 cm³) poslikana s šopki belih in modrih cvetk. Dinebirjevo delo. Zamašek manjka.

Povečan detajl iz slike 11.

Tu se mu je rodil 12. maja 1841 sin Jožef Dinebir v kraju Krišanež št. 26, sodni okraj Hlinsko, politični okraj Chrudin. Oče otroka Jožef Dinebir je bil tedaj v službi v steklarni v Millauu. Tega sina je stekloslikar Jožef Dinebir vzel s sabo, ko se je preselil v Ruše. Drugič se je poročil Dinebir še na Češkem (1852). Žena mu je bila Antonija, rojena Pettner (Pettich, Pitak). Bila je na glasu kot zelo dobra kuharica.

Sin stekloslikarja Dinebirja, po imenu Jožef, je bil stari oče arhitekta Drofenika. Rojen je bil še na Češkem.⁶ Stekloslikar Dinebir je ob preselitvi s Češkega v Ruše vzel s sabo verjetno samo tega sina, hčerka pa je ostala na Češkem. Drugi otroci so bili rojeni v Rušah, a so vsi kmalu pomrli.

Leta 1856 se jima je v Rušah rodila hčerka Marija, ki je še istega leta umrla.⁷

Leta 1857 se jima je rodila hčerka Elizabeta. Betra sta bila zopet Joh. Pock, steklar pri Vivatu, in njegova žena. Babica je bila Joha : König.⁷

⁶ Ruše, rojstna knjiga leta 1856, 1857, fol. 244, fol. 266; leto 1861, fol. 339. — Ruše, poročni protokol l. 1862, 1870. — Ruše, mrliška knjiga 1856, fol. 422; 1866, str. 75. — Ruše, mrliška knjiga 1879, stran 181.

Slika 12
Prozoren frakeljček, vsebuje okoli 125 cm³.
Cvetlični venec je sličen v barvah večjemu ven-
cu na litrski steklenici (sl. 1). Iz delavnice moj-
stra Dinebirja.

Leta 1861 se jima je rodila hčerka Marija, ki je umrla leta 1866 za otroško bož-
jastjo. Botra pri krstu sta bila stekloslikar Venčeslav Michel in njegova žena Tere-
zija. Michel je bil v tem letu že obrtnik v Mariboru.⁷

Dinebir je nasledil Michla kot stekloslikar v Ruški steklarni. Stanoval je ob gla-
žuti v hiši št. 31, pozneje v hiši št. 27.⁷

Dinebir je umrl v Smolniku (Ruška glažuta) 6. februarja 1879 za starostno one-
moglostjo. Star je bil 63 let.⁷

Dinebirjevi potomci živijo pri nas. Sin stekloslikar Jožef Dinebir je bival s svojo
družino v Zgornji Polskavi. Bil je strojni ključavničar v tovarni železnih izdelkov
(danes Impol). Poročen je bil z Marijo Koren. Dne 26. decembra 1864 se jima je rodila
deklica Marija v kraju Gaberniku, hiša št. 28. Botra sta bila Jožef in Frančiška
Bräuer. Bräuer je bil kolarski mojster. Babica je bila Ana Haložan (krstni list).⁷

Marija rojena Dinnebir se je poročila dne 26. oktobra 1907 v Mariboru v magda-
lenski cerkvi z Jožefom Drofenikom, sinom Andreja Drofenika, kmeta. Drofenikovi
so bili doma v Topolah, hiša št. 8, fara Sv. Križ pri Rogaški Slatini. (Poročni list
župnije Sv. Križ pri Rogaški Slatini.)

Dinnebirjeva je stanovala v Mariboru, Stefensonova ulica 1. Umrla je v Mariboru.
Je mati mariborskega inženirja in arhitekta Herberta Drofenika in zadnja potomkinja
stekloslikarja in pozlatarja v Ruški steklarni.

Ker sta slikarja na steklo Michel in Dinebir bila edina slikarja te dobe v Rušah,
je gotovo, da sta oba slikana spominska kozarca iz njune delavnice, bodisi njuno
delo ali delo njihovih pomočnikov.

Rodbina arhitekta Drofenika hrani še steklenico iz dobe svojega pradedu steklo-
slikarja v Rušah.

Iz zapuščine ruškega stekloslikarja in pozlatarja Dinebirja (+ 1879) se je ohranilo
nekaj steklenine, poslikane z Dinebirjevo roko:

Slika 13

Lepa kobaltno modra doza iz stekla za konfekte s pokrovom. Dekor obstoja iz listov in grozdov vinske trte. Delo steklo slikarja J. Dinebirja v ruški steklarni (1856—1879).

1. Litrska steklenica, okoli 26 cm visoka. Premer na tleh je 9,5 cm. Steklenica je iz prozornega stekla, trebušasta. Okoli in okoli jo krasi venec iz pisanih cvetk. Rdeče in modro in zeleno listje. Rdeča barva je v teku skoraj sto let nekaj obledela, ostale barve so bolj ohranjene. Pod vencem, nad vencem in okoli vrata steklenice so motno brušeni krogi.

2. Prozoren kelih, 13,5 cm visok. Premer na dnu meri 6 cm, zgornji rob 6,5 cm. Zgornji rob je brušen. Gornji del keliha krasi dvanajst temno rdečih cvetk. Nad njimi se vije rdeča bordura okoli roba. Na nogi je obroč iste barve.

3. Majhna prozorna trebušasta steklenica kakih 300 cm³ vsebine, visoka 17,5 cm. Premer na dnu je 7,5 cm, talna ploskev je razširjena. Steno steklenice krasijo štirje nežni šopki iz belih in modrih cvetk, med njimi je po en večji zlati list, pod njimi širok zlat krog; rob vratu je malo lijakasto razširjen. Stekleni zamašek manjka.

4. Prozoren frakeljček, vsebuje okoli 125 cm³, je 14,5 cm visok. Pri dnu meri v premeru 5,50 cm. Cvetlični venec in rožice so v barvah podobni večjemu vencu na litrski steklenici (glej 1).

5. Krasna modra doza iz kobaltnega stekla s pokrovom iste barve za konfekte, sladkor ali bonbone. Pokrov ima na vrhu gumb za prijetanje. Venec na steni doze in na pokrovu je iz belih slikanih listov in grozdov vinske trte. Pod venci in nad njimi so zlati krogi, tudi okoli noge je zlat krog.

Ta dekor listov vinske trte nas spominja na isti dekor okoli slike Madone na spomlinskem kozarcu iz Ruš, ki ga je tudi slikal Dinebir in ki smo ga že opisali.

Teh pet omenjenih steklenih predmetov so izdelali v Ruški steklarni. Poslikal jih je stekloslikar Jožef Dinebir. Nastale so torej v dobi med leti 1856 in 1879, kajti ugotovili smo, da je mojster Dinebir v tej dobi živel in delal v Ruški steklarni.

EINIGE NACHRICHTEN VON DEN GLASMALERN AUF DEM GEBIRGE POHORJE UND VON BEMALTEM UND GEFÄRBTEM GLAS

Zusammenfassung

Im ersten Teile beschreibt der Autor zwei Gläser aus der Glashütte Gornja glazuta. Ein Glas schmückten gemalte Blumen verschiedener Farben. Das zweite Glas ist teilweise mit gefärbtem Glas überzogen (Überfangglas), in welches die Motive eingeschnitten sind. Der Name des Glasmalers ist uns noch nicht bekannt, wohl aber die Namen einiger Glassehneider. Die in der Nähe der ehemaligen Glashütte ausgegrabenen Glasscherben verschiedener Farben und die mündliche Überlieferung der Einheimischen bezeugt uns, daß auf dieser Hütte schönes, bemaltes Glas erzeugt wurde, und Glas, welches in der Masse gefärbt war. Es muß hier ein tüchtiger Glasmalermaler und Vergolder und tüchtige Glassehneider gearbeitet haben.

Das zweite Glas ist nicht mit bunten Blumen bemalt. Sein schönster Schmuck sind die mit goldgelben Glas überzogenen Ovale (Überfang). In diese Ovale sind zarte weiße Röschen eingeschnitten und eingesehiffen und Bildehen eines römischen Tempels. Die übrigen Ornamente sind in rote Überfangflächen eingeschnitten.

Die beiden Darstellungen des römischen Tempels erinnern uns an das Tempelgebäude, welches über der Tempelquelle in Rogaška Slatina aufgebaut ist. Vielleicht waren diese schönen Gläser für die Kurgäste in Rogaška Slatina bestimmt. Dieses Glas scheint aus der Zeit des Glassehneiders Josef Zinke zu sein (1840—1866).

Im zweiten Teil seines Berichts beschreibt der Autor drei noch erhaltene Andenken-gläser (Pilgergläser) aus der Hütte in Ruše mit dem Bilde der Madonna von Ruše. Solche Gläser kauften die Pilger und Gäste von Ruše gerne, besonders im September in den Tagen der Feier des Sonntags von Ruše (Mäster Sonntag), da dann viele Fremde in die Hütte kamen. Das erste Trinkglas ist aus durchsichtigem Glas in einer Holzform geblasen.

Das zweite Glas ist ebenso entstanden. Nur das Bild der Madonna und des hl. Josef sind hier mit zarten, durchsichtigen Farben übermalt.

Auf dem dritten Glas sind die Farben auf dem Bilde gedeckt und eingebrannt. Das Bild der Heiligen ist von Weinlaub und Weintrauben umgeben. Die Malerei auf diesem Glas wurde in der Werkstätte des Glasmalers Jos. Dinabur in der Glashütte in Ruše gemalt.

Der erste Glasmaler in Ruše war Venceslav Míchl aus Böhmen. Er kam um 1840 zu uns. Später war er in Maribor selbständiger Glasmaler. Er starb i. J. 1901 als Bahnanstreicher. Sein Sohn ergriff einen anderen Beruf.

Die Nachkommen des Glasmalermalers Jos. Dinabur leben in unserer Stadt. Auch er war von Böhmen gekommen. In Ruše lebte er von 1856—1879. Einige schöne Glasgegenstände, die von Dinabur selbst bemalt wurden, sind noch in der Familie erhalten. Diese Gläser beschrieb der Autor am Ende seines Berichtes.

LASTNA IMENA V SEVERNEM PASU CELJSKE OKOLICE

DIE EIGENNAMEN IN DER GEGEND NÖRDLICH VON CELJE

Lastna imena se dele v dve skupini.

Prvo skupino tvorijo imena ljudi (antroponima). Če se nanašajo na posamezne osebe, jih označujemo kot osebna, v krščanskem svetu tudi kot krstna imena. Če se nanašajo na vrsto medsebojno po rodbini povezanih oseb, so priimki. Izjemoma jih dajemo tudi posebljenim bitjem in predmetom. Vmesno stopnjo zavzemajo vzdevki, ki izražajo kako slučajno osebno lastnost. Osebna imena imajo za seboj dolgo zgodovino, nastala so v določenem kulturnem krogu in so v tem smislu mednarodna. Včasih so pa tudi resnično ali domnevno narodna.

Priimki so pa v svojem bistvu narodni; če so tujega izvora, so se navadno prilagodili značaju narodnega jezika. Često jim seveda nositelji po tradiciji čuvajo prvotno obliko.

Druga skupina so zemljepisna imena, ki označujejo večje ali manjše pokrajine (horonima), posamezne kraje (toponima), vode (hidronima) ali gore (oronima).

Študirajoč lastna imena, jih gledamo s trojnega gledišča: ugotavljamo njihovo poreklo, njihov pomenski izvor ali njihovo jezikovno obliko. Vedno pa moramo imeti pred očmi njihov zgodovinski razvoj. V praksi se vsa tri gledišča medsebojno prepletajo, vendar v splošnem prevladuje zdaj eno, zdaj drugo. Tako je prišlo do tega, da se s študijem lastnih imen pečajo tako zgodovinarji kakor jezikoslovci in narodopisci.

Skupno ime za celoto lastnih imen — antroponomastiko in toponomastiko — je onomastika.

Sloveneč imamo o onomastiki več manjših spisov. Manjka nam sinteza onomastičnega znanja. Na tem področju znanosti znatno zaostajamo za sorodnimi slovanskimi in drugimi evropskimi narodi.

O osebnih imenih in priimkih je Mohorjev koledar objavil več spisov (1925, 1940, 1942), pisca sta bila Jože Pogačnik in Anton Breznik. Zadnji spis o tem je objavil Mohorjev koledar leta 1967. Breznik in Venceslav Bolč sta o tem predmetu pisala leta 1925 tudi v goriškem Mohorjevem koledarju. Ivan Koštičič je razpravljal o priimkih v Domu in svetu v letih 1904—1906.

Breznikovo razlaganje lahko beremo zdaj v izboru jezikovnih razprav, ki jih je leta 1967 v zbirki »Glotta« izdala mariborska založba Obzorja. Tudi zgodovinarji po potrebi razlagajo krajevna imena. To velja posebno za Frane Kosa in njegovo »Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku«.

Bolj kot antroponomastiko so pri nas gojili toponomastiko. Kot dokazilno sredstvo so toponomastična dejstva uporabljali vsi naši zgodovinarji: Anton Kasperč, Frane Kovačič, Frane in Milko Kos, Ljudmil Hauptmann, Pavle Blaznik, Rudolf Andrejka, Fran Mišič, Ivan Mlinar idr. Ob pomanjkanju gradiva za starejša stoletja res niso mogli mimo sorazmerno številnih, čeprav čisto v potvorjeni obliki ohranjenih besed.

V tej zvezi nikakor ne moremo prezreti starejših piscev Petra Hiclngerja in Davorina Trstenjaka, ki sta ju domišljija in zanos često zavedla na stranska pota, a sta vendar tu in tam imela tudi kako pravo misel. Narodopiscu se često imena kar vsiljujejo, med njimi tudi toponima.

Zemljepisci so često dopolnjevali svoje spise z razlago krajevnih imen. To velja zlasti za Antona Melika, znanstvenika širokega obzorja in izredno plodnega pisca. Znaten prispevek k toponomastiki je Rudolfa Badjura Ljudska geografija (1953), katere težišče je sicer na določitvi splošne zemljepisne terminologije, a vendar mestoma podaja tudi važne toponomastične navedbe.

Ze znatno prej, leta 1902, je Dragotin Šanda v Domu in svetu strokovnjake pozival, naj bi izdali slovar slovenskih krajevnih imen.

Vsekakor največ so se pri nas pečali s toponomastiko jezikoslovci. Na čelu jim je Franc Miklošič z razpravo »Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen im Slavischen«, ki jo je dunajska akademija znanosti izdala leta 1864. Graški profesor slovenstike Karel Štrelkel je obravnaval slovenska krajevna imena z nemško-slovenske jezikovne meje in s ponemčenega ozemlja (Casopis za zgodovino in narodopisje, letnika 1904 in 1906).

Luka Pintar je v Ljubljanskem zvonu leta 1910 in 1912—1915 objavljal obsežne črtice o krajevnih imenih. Ob toponomastiki se je tu in tam zadržal tudi Vatroslav Oblak. Globoko so se spuščali v toponomastična razmišljanja in presojanja Peter Skok, Karel Oštir in Fran Ramovš (v Casopisu za slovenski jezik, književnost in zgodovino). Ramovš je v svoji Historični gramatiki uporabljal toponomastična dejstva predvsem za prikaz posameznih pojavov v razvoju slovenskega konzonantizma in vokalizma.

Pregled naše toponomastične literature in glavnih nalog stroke je objavil Stanko Bunc v Slavistični reviji leta 1951, drugič je o tem predmetu razpravljal v letniku 1962/63 Jezika in slovstva.

Medtem je izšlo veliko delo Franca Bezlaja Slovenska vodna imena (1958, 1961), ki se jim pridružujejo njegove Krčevine, objavljene v Slavistični reviji leta 1955. Bezljaj piše svoje spise na širši slovanski jezikovni osnovi.

V posebnem se je s toponomastiko v celjski okolici bavil Josip Brinar (spis: Jezikoslovni sprehodi po okolici celjski, 1925). O priimkih v celjski pokrajini je na osnovi matičnih knjig priobčil bogato razpravo Maks Goričar (v Slovenskem etnografu leta 1939).

Ko govori o dveh vitanjskih steklarnah, mestoma poseže na celjsko antroponomastično in toponomastično področje tudi Fran Minažik v svoji knjigi Pohorske steklarne (1965).

Med Nemci so s svojega stališča razpravljali o slovenskih krajevnih imenih Primus Lessiak in E. Kranzmayer na Koroškem, H. Pirchegger pa na Štajerskem.

O problemih toponomastike nas lahko najboljše pouči knjiga Vladimirja Šmilauerja Úvod do toponomastiky, Praha 1966, o problemih antroponomastike pa knjiga Josefa Beneša O českých příjmeních, Praha 1962.

V tem sestavku imam namen kratko obravnavati lastna imena (zemljepisna in ljudska) na sorazmerno ozkem področju. Res je, da so se povsod razširjala po neki določeni shemi, vendar izkazujejo tudi pokrajinske in krajevné posebnosti. Za jezikovnozgodovinske viře mi služijo: urbar gosposčine Lemberg iz leta 1687 (v celjskem zgodovinskem arhivu), urbarji gosposčin Dobrne (iz leta 1643) in Vojnika (iz leta 1624), nadžupnijskega imenja v Novi cerkvi (iz leta 1712), ki jih je objavil Ignacij Orožen v VIII. zvezku svojega bogatega dela Das Bisthum und die Diözese Lavant, v katerem obravnava dekanijo Novo cerkev, urbar celjske župnijske gosposčine (iz leta 1754, ki je v celjskem zgodovinskem arhivu), starejšo zemljiško knjigo, začeto konec 18. stoletja in večinoma ohranjeno v celjskem zgodovinskem arhivu, novejšo zemljiško knjigo, nastalo po letu 1880. Mestoma sem uporabil tudi druge urbarje: celjskega iz leta 1498 in novoceljskega iz leta 1751, vitanjskega (po skrajšani objavi Ignacija Orožna in po spisu Pavla Blaznika Topografija vitanjskega urada v luči urbarja iz leta 1404, objavljenem v Casopisu za zgodovino in narodopisje, 1966). Gradivo teh pisanih virov sem po potrebi dopolnjeval s sedanjim stanjem.

Med vodami ima Savinja ime po imenu reke Save, ki je predslavanskega, celo predrimanskega izvora. Staro ime nosi morda tudi njen pritok Voglajna, ako ni nastalo po skrajitvi iz s predlogom »v« sestavljenega samostalnika, »dvoglasnik aj« v drugem zlogu bi mogel biti refleks prejšnjega ija, saj priteka potok s Kozjanskega in Šmarškega, kjer često diftongizirajo. Voglajna dobiva pri Sentjurju pritok Kozariec, ki se, preden pride v dolino, imenuje Odersna. Potok izvira tik pod svetlnjsko cerkvijo. Vas na kraju, kjer potok prehaja v razširjeno dolino, se imenuje v ljudskem govoru Voderšna, iz tega so v pisarnah napravili obliko Vodruž. Komaj pol ure je od izvira Odersne do studenca Odra, ki prihaja na dan sredi pobočja Grmade pod celjskim platinjskim domom na terasi pod Tovstom. Odersna in Odra očitno spominjata na češko-poljsko Odro (osnovni pomen: voda). Mnogi potoki v obravnavanem območju izražajo s svojim imenom posebnosti sveta, po katerem teko: Hudinja (huda voda), Sušnica (potok, ki se rad osuši), Koprivnica (potok, ob katerem rasto koprive), Ločnica (potok, ki teče skozi loge), Brnica (blatni potok, brno = blato), Ločnica (potok, ki loči), Tesnica (potok, prihajajoč iz tesni), Drečnica (potok, tekoč skozi gozd, starosl. dręga = gozd), Ponikva (potoček, ki ponikne). Mnogi manjši potočki so za ljudi kratko malo grabni.

Cesto označujejo potoke po krajih, domačijah itd.: Bezovičica — Bezoviea, Pirešnica — Pirešica, Dobrnica — Dobrna. Nerazložljivih vodnih imen v pokrajini skoraj ni.

Med imeni višin so nekatera brez težav razložljiva: (Paški) Kozjak, Stenica, (Koniška) Gora, Gozdnik, Malič, Tolsti vrh ali Tovst, Grmada. Imena Hum, Kum in Kal so manj jasna, vendar imajo prvotno pomen višine. Kum se javlja tudi v napol tuji sestavljenki kot Kjumberg, kot Kum ga imamo v imenu kraja Konjsko, ki ga novocerkovski urbar še navaja kot vinsko gorieo Komsko (Khomsskcho). Ime Kal spravlja Badjura v zvezo z vodo; kaluža, luža, kalen, kaliti. Romance nad Svetino so morda hrib, kjer raste rman, Kisovec ali Kiselec med Frankolovim in Vitanjem je dobila svoje ime skoraj gotovo po tisah, ki se na njej še najdejo. Pojasniti pa ni mogoče imen: Vipota, Bojanski vrh, Basališče. Nekaj višin nosi svetniška imena: Šent Jungert, Sv. Ana, Jožefov hrib, Šmiklavški hrib, Gora Oljka. Umevno je, da so se izrinila starejša imena, ki so se večinoma izgubila. Ohranilo se je npr. ime za Goro Oljko, kjer je cerkev nastala šele leta 1757: Dobrič.

Krajevna imena so različnega nastanka. Samo Celje nosi predslavnsko ime. Rimljani so ga za svojo Celejo prevzeli od predhodnikov. Ako je res, da so Kelti z izrazom Kel, ki spominja na latinsko besedo cella, germansko Zelle, slovensko celica, označevali utrjen kraj, tedaj ne kaže kratko malo zavračati mnenja, da je ime Celje keltskega izvora. Sicer dancs navadno trdimo, da je ilirsko ali celo praevropsko. Po ugotovitvi Frana Ramovša je slovenska oblika Celje nastala iz latinskega roditelnika, ki so ga Rimljani uporabljali za naš mestnik. Oblikovno se je naslonila na slovensko naglasno skupino: ženā, čelō, trsje in je v smislu njenega razvoja potegnilo naglas na predhodni zlog: Cēlje.

Na našem in nekoliko širšem območju imamo tudi več zemljepisnih imen domačega izvora, ki nas spominjajo na starejše, polatinjene prebivalce naših krajev: Lahovna (pri Vojniku), Laška vas (pri Štorah in Jurkloštru), Lahov graben in Lahovnica pri Jurkloštru, Laško samo in Lahomno, Lahomšek in Lahomščica v njegovi bližini. Pri teh imenih se je izgubil prehodni v, ki ga srečavamo v besedi Vlah, označujoči balkanske romanske predhodnike Slovanov.

Tuja ali deloma tuja imena nosi večina gradov na našem območju. Gradova Planina (nemški Montpreis iz latinskega Mons Paradis) in Zbelovo (nemški Plankenstein s francosko določilno besedo — blane, blanehe je bel) sta sicer v nekoliko širši okolici, vendar sta zgodovinsko vedno spadala v celjsko območje. Slovensko ime Zbelovo je v zvezi s francosko določilno besedo, najverjetneje ji je služilo za osnovo; čeprav je dobilo predlog Z (s), je vendar prvotno, ako bi bilo nastalo iz tuje sestavljenke, bi bilo tudi samo sestavljeno.

Grad Lemberg pri Dobrni se po H. Pircheggerju stalno označuje kot Löwenburg, Lemberg = Levji grad, medtem ko se za Lemberg med Poljčanami in Šmarjem redno navaja ime Lengenber, Lengenbureh. V ozadju šmarskega Lemberga je Dolga gora

(= der lange Berg), v ozadju prvega Lemberga pa sleme Langer. Žovneški gospodje se kot lastniki Lemberga označujejo zdaj kot — von Leumburch, zdaj kot — von Lengenburch. Pircheggerjeva razporeditev imen torej ne drži. Ni dvoma, da so bili Žovneški kot Lemberški v resnici gospodarji šmarskega Lemberga, vendar ne nosijo samo pridevka von Lengenburch, ampak tudi pridevek Leumburch (vsaj Ignacij Orožen je čital obe obliki). To prav nič ne nasprotuje sicer popolnoma jasni Pircheggerjevi ugotovitvi, da je bilo ozemlje prvotne celjske grofije okrog šmarskega in ne okrog dobrnskega Lemberga.

Dobrnski grad (all dvorec) se je prvotno imenoval po Dobrni. V času med 1224 in 1257 ga listine označujejo kot Novi grad, Novo hišo (Castrum novum, Domus nova). Ko so Gačniki postali gospodarji gosposčine, so grad na strmem hribu začeli označevati kot Schlangenburch, očitno zato, ker so čutili, da je osnova njihovega imena v samostalniku »kača«, pri katerem se je začetni glas prilagodil nemškemu izgovoru (kakor v priljmu Klančnik — Glančnik). Ko so se Dienersbergi po propadu starega gradu leta 1772 preselili v novo graščino na gričku pod njim, je prišlo v veljavo prejšnje ime Neuhaus — Nova hiša.

Pod bližnjim vrhom v Rupah pri Šmartnem je že pred dobrnskimi nastal grad s tipičnim nemškim grajskim imenom Rabensberg. Hrib, na katerem je stal, se danes imenuje Gradlšče. Ta grad je propadel že konec srednjega veka, izginila je tudi naslednica, niže ležča graščina, ime se je pa ohranilo v poleg graščine ležečem starem kmečkem naselju Lanšperku. Iz rabensberške pristave nastala graščina Prečnik (Maierberg) je svoje nemško ime naslonila na tamkajšnje slovensko naselje Gorica (= Berg). Nemško ime za Dobrnico (Gutenegg), ki je ob koncu srednjega veka nastala ob vhodu v tesni Zlodejev graben (nedomačini so ga začeli označevati kot Hudičev graben, pri čemer jih je mogel zavesti Hudičev graben pod Tolstim vrhom pri Celju), je nastalo ob naslonitvi na slovensko ime potoka Dobrnice. Tudi Socka — Soteska (Einödt) in Tabor (Weixelstatten) sta se glede svojih nemških imen naslonili na imeni slovenskih vasi: Soteska in Višnja vas. Pri Višnji vasi domačini seveda trde, da se je prej imenovala Višja vas, češ da je stalo naselje poprej na planotici nad sedanjim naseljem.

Slovensko ime za drugi grad (ki po gradnji prehaja h graščini) nas opozarja na to, da je kmetom služil ali mogel služiti za zatočišče, saj je sicer nastal v času, ko so bili turški napadi najhujši. Tu se lahko spomnimo na to, da so ljudje opušteni laški grad začeli tedaj označevati kot Tabor. To ime imajo razvaline še danes. Starejše ime Tyver pa spravlja Ignacij Orožen v zvezo z imenom zaselka: Debro, Deber. Stari grad Lindek ima v svojem imenu slovensko osnovo samostalnika lipa, kakor se še zdaj imenuje večje naselje, ki je v bližini na nasprotni strani Savinje.

Frankolska graščina je nastala v začetku novega veka v večinoma raztresenem zaskelu Verpete. Leta 1580 se prvič navaja z imenom kot »Rephenhof«, kar je vsekakor v zvezi z imenom Verpete. Nekoliko pozneje je novl lastnik dr. Collin, župnik v Brucku, dvorec prezidal v obliki zvezde in deželni knez mu je dovolil, da ga preimenuje v »Sternstein«.

Ime za nekdanji vojniški grad, v prvotni obliki imenovan Hohenekke in podobno, je nastalo ob naslonitvi na slovensko ime naselja pod njim: Hvojniki, Vojniki.

Gradovi v okolici Sentjurja pri Celju Blagovna (Reichenegg), Rifnik (Reifenstein), Anderburg in Ploštajn (Planstein ali Blumenstein) so dobili nemška imena. Ime že v srednjem veku propadlega gradiča Prežin (Presing) ima pa vsekakor za osnovo slovenski glagol »prežati«, s strme skale je gradič zares prežal.

Iz tega vldimo, da je nemška grajska gospoda svoje gradove sicer označevala z imeni, ki so zvenela po nemško, so pa imela v sobi čisto slovensko osnovo. Imela je prirodno nekaj posluha za jezik svojih podložnikov. To je treba povedati, da se da prava mera trditvi nemškega zgodovinarja, češ da ima v celjski pokrajini slovensko ime samo graščina Zalog (Sallach), trditev, ki lahko nepoučenega in nacionalnega pristranskega človeka zavede v napačen sklep o narodnostnem značaju pokrajine v prejšnjih stoletjih.

Med krajevnimi imeni jih je mnogo, ki izražajo posebnost kraja. Že kar pri Dobrni imamo: Dole, Klanec, Strmec, Brdce, Zavrh, Vratce, Ponikvo, Poljane, Loke, Lokovino in tri Gorice.

Sicer pa ima skoraj vsako naselje svojo Gorico. Večnoma je viden nastanek iz občega imena, označujočega vinsko gorico. Toda ne vedno. Na meji med žalsko in celjsko občino so trije zaselki (prvotno tri domačije), ki nosijo ime Gorica. Celjski urbar iz leta 1498 jih označuje kot Prohartovo, Vojvodovo in Janžetovo Gorico. Novoceljski urbar iz leta 1751 pozna Mernikovo, Čokanovo in Krušičevo Gorico. Še danes so tu tri Gorice. Na bližnji Lopati je Lednikova Gorica. Nekoliko severneje je ob graščni Prešnik Prešniška Gorica. Zelo plodna je osnova imena Log. Severozahodno od Celja imamo na severni strani doline Medlog (Zgornji, Srednji in Spodnji), Podlog, Zalog in Založe ter na vmesno ime potoka Ložnice naslonjeno ime Ložnica (Zgornja in Spodnja) pri Celju in Zalcu. Severovzhodno od Celja je pri Trnovljah mlajši zaselek Gaj, starejši zaselek s tem imenom je pri Kampilah vzhodno od Štor. Frankolovo ima svoj Dol, v bivši občini Višnja vas so v ozadju Vojniškega hriba Velike in Male Dole, raztreseni naselji. V isti bivši občini so v dolini Tesnice Globoče, vzhodno od njih je Ilovca (il = ilovica).

Severno od Ilovce so globoke Rove sredi izrazitih grčev, južno od Rov je vinorodno slenc Plate. Druge Plate so v bivši občini Nova cerkev. Spominjajo nas na Plat pri Rogatcu, na Podplat pri Rogaški Slatini, a tudi na Plat pri Gradcu. Nekoliko čudno, vendar izrazito slovensko ime. Dobrnska Loka ima svojo inačico v frankolskih Lokah.

Logično spadajo sem stari, zdaj že opuščeni pridevki k svetniškim krajevnim imenom: Sv. Marija na jezeru (Dobrna), Sv. Lenart na jezeru (Nova cerkev), Sv. Peter na jezeru (Vitanje), a tudi Sv. Marja na jezeru (Šmarje pri Jelšah). V Višnji vasi govore, da je nekdaj njihovo dolino napolnjevalo jezero. Res je vsaj toliko, da je Hudinja kraj skoraj vsako leto zalivala. Vizore pri Novi cerkvi (Strmcu) pa imajo svoje ime po jezeru (oblika: izer). Navidežno nerazložljivo ime Perovž (kmet Parežnik) je nastalo ob naslonitvi na Porečje, kajti urbarialno ime navedenega kmeta je Poreški — v bližini se stekata dva potoka.

Nekatera krajevna imena spominjajo na funkcijo, ki jo je kraj imel. Stražo imamo pri Kampilah in nad Novo cerkvijo, nad Dobrno pa Stražišče.

Izraz Gradišče se navadno nanaša na kak hrib, lahko pa tudi na zaselek. Eden je v celjskem Pečovniku in drug vzhodno od Tomaževca hriba pri Vojniku (pod bivšim izginulim srednjeveškim gradom (Miltenberg), tudi Gradišče pri Dobrni je naseljeno.

Po potoku Hudinja se ne imenuje samo zaselek ob njenem izviru, to ime nosita že izza leta 1025 izpričani zdaj že z mestom zrasi naselji Spodnja in Zgornja Hudinja. Pod frankolskim Lindekom je ob potoku istega imena in nad njim zaselek Beli potok.

Obilo je krajev, imenovanih po rastlinah: Vine so pri Lembergu, Lipa je pri Frankolovem, za Ljubčno je Lipovec, pri Celju je Gaberjc. Ime Vojnik je nastalo iz oblike Hvojnica, vzhodno od njega je Bezovica (imenovana po bezgu) s Hrastnikom. Severno od Vojnika je Višnja vas. V bližini so Ivnica, Črešnjec, Črešnjevec in Grušovec. Imena Dobrna (in Dobrnica), Dobrova, Dobje so gotovo v zvezi z osnovo dob (spomnimo se na dvojno še živo obliko: hrib — hriber). Tisovca pri Svetini ima ime po tisi.

Zanimivo je ime bivše škofjevaške gmajne Boznc, na kateri je zdaj naselje Zdobrova. Prvotna oblika je bila Bezina. Tako se še zdaj imenuje vas pri Konjicah. Ker je bil naglas na osnovi, je i v predzadnjem zlogu onemel, e v osnovi se je pa okrepil v o. Na bukev spominjata imeni: Bukovje (zdaj z določilno besedo, Bezenškovo) in Zabukovje pri Frankolovem. Trnovlje imajo ime po trnju, sosedni Leskovce po leskah, Polšnica pri Svetini (ki se uradno napačno navaja kot Požnica) po polkih, Volčje jame pri Lembergu so dobile svoje ime posredno po volkovih, neposredno po rudniških jamah. Nenaseljene Volčje jame so pod Loko pri Dobrni.

Smartno v Rožni dolini ima svoje ime po patroninju (cerkvenem patronu zdaj župne cerkve). Oblikovno omahuje ime med samostalnikom in pridevnikom, vendar pridevniška oblika prevladuje: Nova cerkev se po mnenju prof. Kovačiča označuje kot nova zato, ker je dobila cerkev pozneje ko sosednji pražupniji Šempeter v Savinjski dolini in Konjice. Svetina ima ime po svetnikih. Čeprav je cerkev posvečena Materi božji, ima vendarle urbar iz leta 1498 za naselje ime »Zu Allerheiligen«. Ime Frankolovo čitamo prvič v krstni knjigi leta 1670 novocerkovski urbar iz leta 1712 navaja župana Franka. Očitno je, da gre za po osebnem imenu nastali priimek. Iz tega

prilimka je gotovo nastala tudi oblika Vrenko, ki jo večkrat srečamo v okolici. Ime nas sicer spominja na Frankovce v Prlekiji in na rodbino Frankopanov.

Nekatera imena so nerazložljiva: Tremarje, Teharje. Ime Teharje (nemški Tüchern) nas spominja na Tuhinj. Blagovna v bližini Teharja ima za osnovo obliko blago, ki po mnenju zgodovinarjev in jezikoslovcev označuje ljudskega sodnika fevdalne dobe. Zgodovinarji zlasti opozarjajo na dejstvo, da se imeni Blagotinšek in Koseznik (kosez = kmečki plemič) navadno nahajata v sosesčini.

Brž ko se Celju v severni smeri oddaljimo, smo v območju majhnih zaselkov, dvojnih in samotnih kmetij.

Take samotne ali dvojne kmetije imajo često imena, ki se po obliki prav nič ne ločijo od imen večjih naselij. Za primer navajam: Verhole, Prašnice ali na Prahu, Kalše, Pristova, Prepenice, Kugla, Jezerja (prejšnja občina Šmartno v Rožni dolini); Groblja — pozabljeno, naslednica graščina — vlla Ružička, Duple, Plate, Hoste, Smolje, Kaniža, Tičnica, Okročca, Dobovica, Kraguca (prejšnja občina Dobrna); Foršt — v ljudskem govoru tudi Oršt, Lakuža, Gorica, Korbelje, Travnik (prejšnja občina Nova cerkev), Arta — pozabljeno, Hrib (prejšnja občina Frankolovo), Gorica, Jelovo (prejšnja občina Teharje); Vreča (prejšnja občina Št. Lovrenc), Blagotin (okolica Vojnika, prejšnja občina Škofja vas).

Prilimki

Iz takih imen so pa večinoma nastala prava hišna imena: Grobelnik, Dupelnik, Plaćan, Hoščan, Okročnik, Dobovičnik, Kragu(lj)ček ali tudi Kragel, Kanižar, Lakužnik, Goričar in Gó(r)čan, Arčan, Štor, Ravniček (Ravnšek) — Ramšak; Travnšek — Tramšak, Hrib(er)šek, Jelovšek, Vrečer, Blagotinšek itd.

Vsekakor so zanimivi primeri, ko ima ena izmed kmetij ime, skladno z imenom naselja: Gaberje — Gaberšek, Kresnike — Kresnik, Lipa — Lipček, Zabukovje — Zabukovšek, Selo — Selan, Ternovlje — Ternovljak, Prekorje — Prekoršek, Runtole — Runtolšek, Šmartno — Šmarčan, Rupe — Ropan, Jezerce — Jezernik, Kob(i)l(j)ek — Kob(i)lšek. Težko je reči, ali je domačija s takim imenom najstarejša v naselju. V najnovejši dobi se je zgodilo, da je kmetija Kompolšek dala novo ime naselju Št. Lovrenc.

Tu gre za hišna ali domača imena. Od navadnih prilimkov so se pričela ločiti, ko je prišel h kmetiji rod z drugačnim imenom. Obojna imena so po nastanku v bistvu prilimki.

Prilimki so začeli pri nas nastajati v XV. stoletju. Najstarejša oblika prilimka utegne biti dodatek h krstnemu imenu, izražajoč kraj bivanja, npr.: v Vrbl, na Travniku, v Sedovcih, na Arti, v Straži. V terezijanskem katastru je še mnogo takih primerov. Še danes ima neka kmečka rodbina v Vratcih (k. o. Zavrh pri Dobrni) hišno ime in prilimek: Zgrušovcam (Grušovec je namreč hrib, na katerega je naslonjeno sleme Zavrha, (Eden izmed frankolskih županov v dobi stare Jugoslavije se je pisal Uliipi (naselje Llipa).

Kakor drugod so tudi na našem območju prilimki nastajali ob naslonitvi na imena rastlin in živali, na poklic, osebne lastnosti, na krstna imena, na rod itd. Navajam tipičen primer: okrog Dobrne, zlasti v njenem gorskem ozadju, je razširjen prilimek (tudi kot hišno ime) Orlič, Arlič, Arličnik, Orličnik, ki ima za osnovo ptičje ime oreč. Tam je tudi hišno ime Kragu(lj)ček.

V tej zvezi navajam nenavaden, gotovo pa ne osamljen primer. Severno od Frankolovega je zaselek Beli potok. V urbarju in drugih fevdalnih spisih so kmeta v Bellem potoku označevali s prevedenim imenom Weissenbach(er). Ta prilimek nosijo njegovi potomci še danes. Nekoliko osamljen primer imamo iz Vrbja pri Zalcu. Na sedanjem Agrokombinatovem posestvu je gospodaril Nidorfer, nedaleč pa je Dolenja vas. Na podoben način, toda na osnovi opravka, so dobili svoj prilimek razni Vebri itd. Glilžverti, potomci vitanjskih steklarjev, imajo prvotno nemško ime. Pri Dečmanih — Deutschmannih je izvor sporen, ker ima slovenščina plodno besedotvorno prilipo — man.

V pokrajini najbolj razširjeni prilimki (hišna imena): Vrečer, Gajšek, Kompolšek, Štor (okrog Kompol — Štor), Gorišek, prej tudi Resnik in Jelovšek, Koštomaj — sta-

rejša oblika vedno Koštomajn (Teharje in okolica Vojnika), Bezenšek (okolica Frankolovega), Lipičnik ipd. (Smartno v Rožni dolini in okolica, Lemberg in okolica), Orlič ipd., Božnik, Orozel (Dobrna in okolica).

Samostalniki Gaberje, Brezje, Bukovje so edninska skupna imena srednjega spola. Njim morajo po vsej priliki slediti tudi samostalniki, kot sta Teharje in Tremarje, ki jima sicer ne poznamo osnove, delata pa vtis skupnih imen.

Samostalnik Otemna, Ljubečna, Creskova ipd. so bili prvotno pridevniki srednjega spola, zato najdemo v starejših zapisih redno oblike: v Olemnem, Ljubečnem, Creskovem. To velja gotovo za Mislinjo, o kateri se je nedavno precej razpravljalo.

Hišna imena Hudournik, Plahutnik, Grmadnik, Pungarlnik, Pušnik, Konačnik, Kačnik ipd. so v ljudskem govoru dobili oblike: Hudourjek, Plahuljek, Grmadjek, Pungariljek, Pušjek, Konačjek, Kačjek.

Samostalnik Jurko, Janko, Borko so v ljudskem govoru prešli v srednji spol: Jurk, Jank, Bork.

V nekaterih primerih se zaradi po naglasu izpremenjene artikulacije menjajo vokali:

e in o: Prežin — Prožin, Bezina — Boz(i)na

o in a: Orlič — Arlič, Kalšek — Kolšek

i in a: Lindek — Landek

e in a: Jerneje — Arnejc, Arnšek

u in o: Rupe — Ropan

Pogoste so dublete: Orlič, Arlič, Orličnik, Orlčnik; Lipičnik, Lipovšek, Lipež, Lipuž, Lipček; Brenko — Vrenko; Brlišar, Brešar, Vrišer, Friško in Friškovlč (primeri: plazoviti — brisani kraj Briše pri Zidanem mostu); Jamnišek — Jevnišek.

DIE EIGENNAMEN IN DER GEGEND NÖRDLICH VON CELJE

Zusammenfassung

Zweck der Abhandlung ist der Hinweis auf die Eigennamen in der Gegend nördlich von Celje, die zwar den allgemeinen Wortbildungsprinzipien folgen, aber doch einige Besonderheiten aufweisen.

Von den Gewässern führt einen dem Stamm nach vorslawischen Namen der Hauptfluss Savinja, vielleicht auch der Bach Voglajna. Alle anderen Gewässernamen sind slawisch und drücken charakteristische Eigenschaften der Gewässer selbst beziehungsweise ihrer Umgebung aus.

Die Berg- und Geländenamen sind fast alle slawisch, nur bei einigen ist ihre ursprüngliche Bedeutung nicht mehr erkennlich.

Der Hauptort Celje führt einen vorslawischen Namen, doch ist es nicht erwiesen, ob er keltisch, illyrisch oder ureuropäisch ist. Einige Ortschaften führen Namen, die an die romanisierten vorslawischen Bevölkerungselemente erinnern: Lahovna (bei Vojnik), Laška vas (bei Store und Jurkloster), Laško etc. Die meisten Ortsnamen drücken die natürlichen Eigenschaften der ihre Existenz bestimmenden Natur aus. Nur bei wenigen ist ihre ursprüngliche Bedeutung nicht bestimmbar.

Die feudalen herrschaftlichen Besitzer waren meistens deutscher Abstammung, doch sind die meisten Burgnamen, ob sie auch deutsch klingen, durch Anlehnung an schon bestehende slawische Ortsnamen entstanden.

Auch die Namen von einzelnen (später teilweise verdoppelten) Gehöften haben häufig den Charakter von Ortsnamen. Doch haben sich für alle auch förmliche Haus- oder Vuigonamen entwickelt. Diese Namen waren ursprünglich identisch mit den Familiennamen, später gingen sie jedoch häufig auseinander. Ihre Bildung begann im XV. Jahrhundert. Sehr bezeichnend für dieses Gebiet sind Haus- und Familiennamen, welche als Beifügungen die Form von Hauptwörtern mit vorgesetztem Vorworte haben. Einige solche Namen haben sich bis heute erhalten: Zagrašovec — (hinter dem Berg Grašovec — wohnend), -Ulipi (aus dem Dorf Lipa — stammend).

Die Grosszahl der Haus- und Familiennamen bezieht sich jedoch auf die Natur der Gegend (Pflanzen und Tiere etc.), auf die Abstammung und persönliche Eigenschaften, auf die Beschäftigung etc. Die Namen sind fast ausschliesslich slawisch. Da die Namen in herrschaftlichen Kanzleien geschrieben wurden, kam es häufig zu Verdeutschungen, so gibt es bei Frankolovo eine Ortschaft, die slowenisch den Namen Beli potok (weisser Bach) führt. Der Schreiber in der herrschaftlichen Kanzlei hat den ansässigen Bauer als Weissbach(er) geschrieben. In dieser Form hat sich der Name erhalten. Die vielen Weber sind ihrer Abstammung nach Slowenen. Wohl ist aber der Familienname Glitschwert deutsch, ihre Träger haben als Vorfahren Glasereibhaber aus Vitanje, einer anliegenden Ortschaft.

OGNJIŠNA PEČ SLOVENSKOGA - HRVATSKOGA GRANIČNOG PODRUČJA

FOUR À FOYER DE LA ZONE FRONTIÈRE SLOVÈNO-CROATE

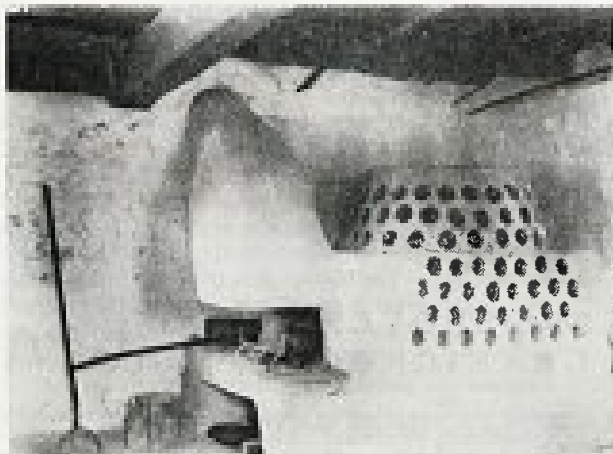
Predmet ovoga priloga nije nov ni nepoznat a i nekoliko autora ga uključuje u svoja izlaganja u studijama o unutrašnjem uređenju seljačkih kuća u jednom dijelu Evrope. Svrha mu je da u jednu ruku proširi poznavanje rasprostranjenja i oblika ognjišnih peći uopće, napose sobnih, a u drugu ruku da rekapitulira i koliko je potrebno još precizirati probleme, koji su se postavljali ili se kao novi pojavljuju o starini i podrijetlu ognjišnih peći uopće a napose na ovdje obuhvaćenom prostoru.

Ognjišna peć je onaj tip peći, od kamena, od zemlje, od cigala pa od petnjaka, koja stoji u glavnoj prostoriji (sobi) seljačke kuće a nije joj osnovna svrha samo da zimi tu prostoriju grije, da se na njoj ili nad njom nešto suši ili pače sjedi ili leži, da se u njenoj šupljini peče kruh ili kuha u posudama neposredno nad vatrom unutar šupljine, nego da se može štošta prirediti u posudama i nad otvorenom vatrom (ili pored nje), koja gori na (redovno neveliku) ognjištu ispred njezina otvora (zjala, kroz koji se loži). Ima ih dvije osnovne vrste s obzirom na smještaj toga s peću organski vezanoga ognjišta: mnogo je poznatija vrsta, gdje je sama peć, smještena u sobi, sa svih strana zatvorena tako da se njezina šupljina ne može iz sobe nego naslutiti, a spomenuto se ognjište nalazi pred otvorom peći na drugoj strani u zidu susjednoga prostora do sobe (veži, hodniku, češće upravo kuhinji, u kojoj se može nalaziti još i posebno veće otvoreno ognjište ili štednjak i dr.); manje je poznata ognjišna peć, gdje su i peć i njen otvor za loženje i onakvo ognjište pred tim otvorom u samoj sobi. Dok se u prvom slučaju dim sa ognjišta (i iz peći) diže ravno u potkrovlje kuće (s eventualnim ostalim dimom iz te prostorije) pa napolje¹, u drugom slučaju dim se ili posve slobodno širi pod strop prostorije da izađe napolje npr. kroz osobit otvor povisoko u stijeni prostorije, ili nad ognjištem i zjalom peći ima udešen poseban odvod dima, u različnim oblicima, koji ga hvata pa neke vrste širom cijevi odvodi u susjedni prostor (vežu, kuhinju) a odatle se vije dalje kao u prvom slučaju.²

Ognjišnih peći sa zjalom u glavnoj prostoriji doma (sobi, »hiži«) ima na dva prostora Evrope: jednom velikom, gdje je zahvaćena Slovačka, znatan dio Poljske,

¹ Ako i ima tu nad vatrom neka zaštita (od iskara), obično od pletera omazana zemljom (zvana na hrvatskoj strani »lesa«, »kobača« i dr.)

² Kako su svi ti oblici peći bili više obrađivani u njemačkoj stručnoj literaturi nego u drugoj kojoj, služe tu za njih i specifični termini, koji su kao kompoziti pregnutni i praktični (ako bi se i mogli drukčije oblikovati da još preciznije odgovaraju svim ovakvim suvrsticama) (ako bi se i mogli drukčije oblikovati da još preciznije odgovaraju svim ovakvim suvrsticama) i to: »Rauchofen« za peć s otvorenim ognjištem pred njenim zjalom, u sobi, bez odvoda dima; »Kochofen« za pec, u kojoj se unutra kuha (i peče), nema pred zjalom ognjišta a ima odvod dima (što može biti u samoj sobi pa tada ima tu i udešen odvod dima) ili u susjednom prostoru. — U ovom prilogu ne ulaze u razmatranja onakve peći, koje pred zjalom nemaju nikakva ognjišta (bilo da je zjalo u samoj sobi — po njemačkoj terminologiji »Vorderlader«, ili da je okrenuto u susjednu prostoriju — po njemačkoj terminologiji »Hinterlader«, koji je posljednji slučaj neisporedivo češći i kod naših starijih seljačkih kuća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj).

Peć u sobi s ognjištem pred zlatom, s odvodom dima i ognjišnim pomagailima. — Trg (Kod Ozija — Kariovea — Hrvatska). Foto: V. Tknjić, 1928 (fototeka Etnografskoga muzeja u Zagrebu).

Ukrajina, napose karpatska, ali i dalje velik dio ruskoga prostora (napose u prošlosti)³ — i drugom manjem, gdje su zahvaćene istočne Alpe sve do jednoga sad užega sad širega pojasa duž slovensko-hrvatske granice, na sjever negdje do Porablja.

Ognjišne peći svih gore zabilježenih vrsta predmet su niza dosadašnjih studija. Razlike, koje su se tu pojavile među nekoliko autora u tome, kakve su starine odnosno kako su nastale, kuda i kako i kojim posredstvom su se širile na prostorima, gdje su u 19. i 20. stoljeću (i nešto u predašnjima) nađene, dobile su značaj problemâ, koji nisu ni danas bez ostatka razrješeni. Tako se i neki noviji autori priklanjaju starijoj koncepciji: da su takve seljačke peći posljedica križanja dvaju oblika vatrišta seljačkih kuća Evrope — s jedne strane otvorenoga vatrišta-ognjišta (usred ognjišne prostorije ili negdje u njoj sa strane), bez odvoda dima, pretežno i bez zaštite od iskara, a s druge strane vrste zatvorenoga vatrišta pod neke vrste kupolom ili svodom, s otvorom za loženje s jedne strane. Za prvi oblik, otvoreno ognjište, uporno se podržava teza, da su značajke negdašnje zapadno- i srednjeevropske germanske (njemačke) seljačke kuće a da nije bilo svojslveno narodima (napose slavenskima) istočne Evrope u davna vremena, nego da je ovima bio svojstven onaj drugi, zatvoreni oblik vatrišta, zapravo peć.⁴ Prema ovim shvaćanjima do pojavâ ognjišnih peći došlo je negdje u historijsko doba susretom onih dvaju »prvobitnih« oblika vatrišta, pri čemu se ona prvobitna peć i uvećavala i razvijala s obzrom na njene viševrsne funkcije (kuhanje i pečenje u njoj, grijanje prostorije, ležanje oko nje ili na njoj, sušenje nečega nad njom ili pri njoj) a pridodana joj je pred ušćem sad manja sad veća ravna ploha kao ognjište tako da se nje vatra morala (za neke potrebe) ložiti u samoj šupljini peći nego na tom ognjištu. Zastupnici teze o ovakvu nastanku ognjišnih peći ističu kao razloge takvoj kontaminaciji praktičke pobude — da se npr. vatrom u utrobi ne ugrije odviše čitavo tijelo peći pa po tome i sva prostorija a u doba, kad to nije potrebno, nego je za potrebe priređivanja jelâ dovoljna manja vatra pred ušćem na onakvu ognjištu.

Potporu zamisli o takvom nastanku iz susreta prvobitnoga srednje i zapadnoevropskoga otvorenog ognjišta i istočnoevropske zatvorene peći vide u činjenici, da se

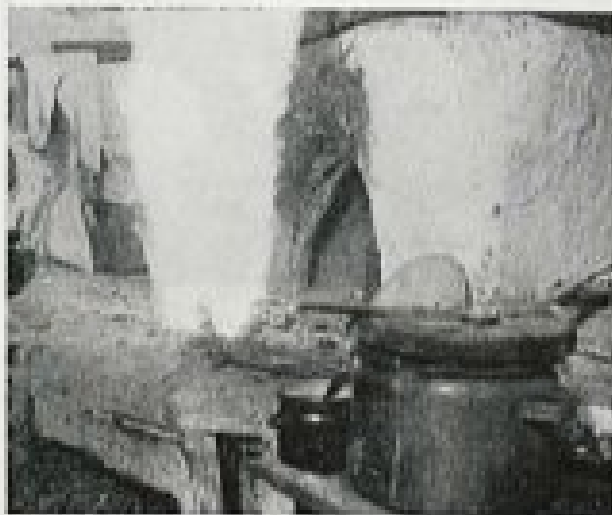
³ Pa i dalje rasprostranjena po Fenoskandiji (v. niže navedenu osnovnu literaturu o ovom predmetu).

⁴ U prvom redu Schier B.: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Göttingen 1966 — u poglavlju »Die Feuerstätten« uvelike na temelju opširnih i obilno dokumentiranih izlaganja o ovom istom predmetu V. v. Teramba: *Die Feuerstätten des volkstümlichen Hauses in Österreich-Ungarn*, u »Wörter und Sachen« 3 (Heidelberg 1911); *Die geographische Verbreitung und Dichte der ostalpinen Rauchstuben*, u »Wiener Zeitschrift für Volkskunde« 30 (Wien 1925); *Die Kulturgeschichte der Rauchstuben*, u »Wörter und Sachen« 9 (Heidelberg 1926) pa još prije K. Rhamma: *Ethnographische Beiträge zur germanisch-slavischen Allertumskunde*, II. Abteilung, 2. Teil, 1. Buch (Die altslawische Wohnung). Braunschweig 1910.

peč s ognjištěm před njenim otvorem nalazi, u više varijanta, rasprostranjena u jednom pojasu krosred Evrope od sjevera prema jugu — približno tamo, gdje su se (u davнини srednjega vijeka) susretati istočnoevropski (slavenski) narodi sa srednjeevropskim (njemačkim). Obje su strane bile nosioci tradicija različitih vatrišta u svojim seljačkim kućama i te su se pri susretu mogle povezati, kontaminirati u jednom na svoj način boljem, savršenijem obliku: ognjišne peći. Da li u prvo vrijeme bez ikakve zaštite odnosno odvoda dima pa postije s građenim takvim odvodom (kao kapom, tuljcem, pače s cijevi za provod dima — ako i to nije nigda savršeno kao npr. kod štednjaka, nego se nešto dima sa onoga ognjišta pred ušćem peći odnosno iz nje same uvijek širilo po sobi) — to pri gornjoj tezi i nije bitno.

Toj tezi suprotstavlja se međutim u novije vrijeme od vlše autora ponavljana druga, koja se upire u prvom redu o učestale nove konstatacije prostih otvorenih ognjišta i na prostorima istočne Evrope, posebno ovdje važnih istočnih pa i zapadnih Slavena, suprotno tvrdnjama, da je takvo otvoreno ognjište bilo (i donedavna ostalo) upravo značajka samo (zapadnoevropskoga) germanskog seljačkog doma a ne slavenskoga. Takva se recentna (pače do naših dana, ma i sve rjeđe u upotrebi) otvorena ognjišta u glavnoj prostoriji doma dosta obilno potvrđuju po Slovačkoj (uglavnom planinskoj), Poljskoj, Ukrajini i dalje na ruskom prostoru.⁵ A k tome pridolaze i češći arheološki nalazi otvorenih ognjišta iz doba oko razlaza slavenske zajednice u ranom srednjem vijeku (pored poznatih nalaza kupolastih i sličnih zatvorenih vatrišta kao peći).⁶

Peć u sobi s ognjištěm pred zlatom (na podstavku od greda). — Papradno — Brusné (pod Javorňikom — zapadna Slovačka). Foto: J. Vařeka, 1936 (fototeka arhiva Slovenskej národopisnej spoločnosti u Bratislavi).

⁵ Kwaśniewski S.: Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym (Studium na podstawie materiałów etnograficznych z drugiej połowy XIX oraz XX wieku). Wrocław—Warszawa—Kraków 1963. Влоквиет Е. У.: Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов, Москва 1965. (Труды Института этнографии им. Минюхо-Маклая, т. с. XXXI — Восточно-славянский сборник), с. 232—283; Piessingerová A.: Vývoj topeniště, jeho využívání a význam ve slovanských obeh pod Javorňiky. Sborník Národního muzea v Praze (Řada A — Historie) XVII (Praha 1963); Oheň v životě slovanských obeh pod Javorňiky. Časopis Národního muzea v Praze, oddíl věd společ., 3 (Praha 1962); Pražák V.: Vývoj a typy lidových topenišť v Čechanech v rámci jejich obecného vývoje v Československu. Sborník Slovenského národního muzea 61 (Martin 1967) — Einografia 8; Pražák V.: Die sozialen Zustände als Grund für die Formenänderungen im Bereiche der materiellen Kultur. Veranschaulicht an der Formenänderung des slowakischen Bauernhauses. Folk-Liv 4 (Stockholm 1938); Pražák V.: Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovanském lidovém obidí. Český lid 53 (Praha 1966); Svěcová S.: Ohniště na Juhozápadnom Slovensku (I. č.). Zborník Slovenského národního múzea 62 (Bratislava 1968) — Einografia 9, s. 122 i d. — i brojne druge publikacije pomenute. U navedenim studijama i dalja literatura.

⁶ Kwaśniewski, o. c. s. 23 i d., 17, 252 i sl. — Piessingerová, Vývoj etc., s. 218 i d. — Skl. n. j. Pšpěvek k třídění a biologii slovanských topenišť na území CSSR. Příspěvky archeologické LIV (Praha 1963).

Peć u sobi s ognjištem pred otvorom, s odvodom dima (na podstavku od greda i ugaonom kamenju). — Foto: B. Bratanić, 1948 (fototeka Etnoškolaškoga zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu).

U okviru cjelokupnoga ovoga pojava ognjišne peći u Evropi izdvaja se (i kod niza ovdje navođenih autora posebno pretresa) jedan uži skup takvih peći u istočnoalpskom i njemu na istok rubnom pojasu. Tu postoje (ili bolje: postojale su, jer su do danas osim manjih sačuvanih slučajeva nestale) u glavnom dvije suvrstice sobne ognjišne peći. Jedno su one većih dimenzija, glomazne, grublje građene, s ognjištem s jedne strane pravokutnoga postamenta (rijetko upravo na njegovu uglu), bez naprave za odvod dima, u najboljem slučaju s neke vrste svodom nad samim ognjištem, pogotovu u kućama, gdje je ta glavna prostorija kuće imala već drven strop, pa su i prozvale takve kuće (dimnice, Rauchstubehaus). Drugo su tu ognjišne peći manjih dimenzija, no redovno s manjim ognjištem na jednoj strani, često dijelom ili čitave od »petnjaka« (lončarskih proizvoda), uvijek s neke vrste »kapom« nad samim ognjištem i dalje odvodom dima (širokom eljevi, različno građenom). Postament peći, redovno povisok tako da ravninska ognjišta i donjega ruba ušća peći leži u visini ruku onoga tko tu rukuje posudama, pomagalicama, vatrom, ima u oba slučaja šupljinu pod peću (u kojoj se ili sprema gorivo drvo ili zatvara perad, pače i praščići).⁷

Rasprostranjenje ovih dviju vrsta ognjišnih peći na gore označenom prostoru pokazuje prema dosadašnjim ispitivanjima dva areala i među njima prostor na kome su bilo jedna bilo druga vrsta rjeđe ili ih uopće nema pa se, bar prema stanju novijih vremena, dolma kao da su to dvije prostorne jezgre. Na jednoj se strani tako razabira jedna kao jezgra s ognjišnim pećima »dimnica«, što dalje u prošlost to pro-

⁷ Isp. gore navedena djela K. Rhamma, V. v. Geramba, B. Schlera (s daljom literaturom o ovome).

Peč u sobi s ognjištem pred zjalom, s odvodom dima i ognjišnim pomagalićima. — Bjstra (Hrv. Zagorje). — Foto: V. Tkalčić, 1922 (fototeka Etnografskog muzeja u Zagrebu).

stranija, na drugoj takva jezgra u slovensko-hrvatskom graničnom pojasu, katkada dosta široku, i nešto dalje od njega na sjever do Porablja. Dok je poznavanje »dimnica« — »Rauchstuben« i njihove negdašnje i sadašnje rasprostranjenosti gotovo bez praznina, dotle je poznavanje one druge vrste vrlo ograničeno, i što se tiče pojedinosti građe, dimenzija, funkcija i nomenklature njihove i što se tiče njihova raširenja. Nedostatan poznavanje napose ovoga raširenja⁸ ima ovaj prilog da bar donekle smanji. A osim toga da problematici postanka i daljih genetskih veza ove vrste sobnih ognjišnih peći pridoda koji novi element.

Dok sa slovenske strane ima u nekoliko navrata uopćenih, ali geografski nepreciznih data o rasprostiranju ovakvih peći i u par navrata lokalno potvrđenih (napose za kraj oko Brežica)⁹ dotle je sa hrvatske strane dosad ovakva peć zabilježena konkretno negda (prvi put) iz Hrvatskog Zagorja (Sv. Križ Začreće — v. napomenu 11). Mogla bi se iz ove situacije steći pače kriva predodžba, da frekvencija sobnih ognjišnih peći istočne Slovenije pada prema zapadnoj Hrvatskoj. Tu se međutim dosad sabralo toliko potvrda ovih peći i na tako velikom prostoru, da se mora steći predodžba o relativno vrlo gustoj zastupljenosti njihovoj. I to još do vremena među ratovima,

⁸ Kako svjedoči i B. Sehler u odlomku: »Es unterliegt übrigens keinem Zweifel, dass die leider noch arg vernachlässigte Forschung der kroatischen Feuerstätten eine Fülle rauchstubenähnlicher Räume zu Tage fördern wird...« — o. c., s. 213.

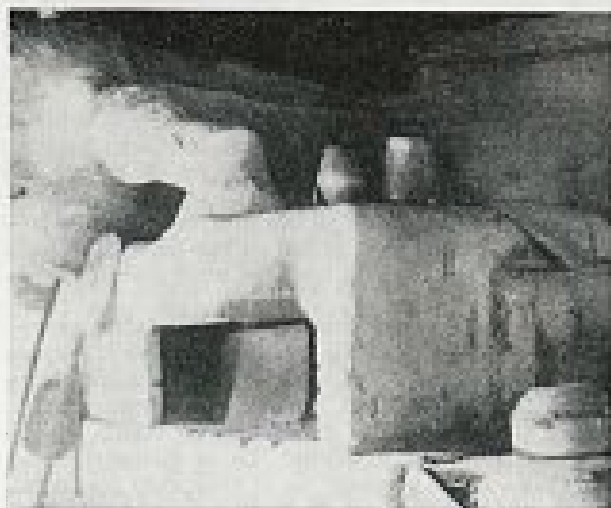
⁹ Narodopisje Sloveneev I (Ljubljana 1944), s. 76. — Geramb V., o. c. WuS 9, s. 10. — Sarf F.: Vrste ognjišč na Slovenskem in njih današnje stanje. Slovenski etnograf XVI—XVII (Ljubljana 1964), ne osvrće se na ovaj oblik.

s brojnim slučajevima ovakvih peći održanih još u upotrebi u mnoštvu sela s ovu stranu Kupe i Sutle — zaostallma samo od inercije kao reliktima, kraj kojih se šire drugi noviji i moderni oblici vatrišta. S juga polazeći kao da se krajnji slučajevi ovakvih peći pojavljuju sporadično na sjeveru Gorskoga Kotara da dalje na sjever po hrvatskoj strani Pokuplja veoma učestaju,¹⁰ nestaju u Žumberku (posve?) da opet od donje Sutle učestaju i mogu se gotovo kontinuirano pratiti do Hrvatskoga Zagorja po njegovu zapadnom pojasu.¹¹ Da li se mogu pratiti kontinuirano i dalje na sjever do zapadnog Međimurja, nije izvjesno. Ali se potvrđuju dalje još na sjever u Prekmurju.¹² Tu im dalje prestaje trag — bar po pristupnim podacima novijih vremena.

Kako daleko od onoga užeg pojasa pri hrvatsko-slovenskoj granici sežu (ili su negda sczale) nije još utvrđeno ali svi znaci upućuju na to, da se dalje prema istoku od onoga pojasa razređuju i sasvim gube.

Naočigled ove situacije raširenja sobnih ognjišnih peći po hrvatsko-slovenskom graničnom prostoru nameće se pitanje: zbog kojih su razloga upravo ovdje gušće zastupane u seljačkim kućama nego npr. dalje u unutrašnjost u Hrvatskoj, sa stanovništvom u osnovi iste starije etnografske baštine i istoga kajkavskog narječja, i dalje: da li se može uspostaviti ne samo izraziti prostorni kontinuitet od ovoga prostora do onoga ognjišnih peći »dimnica« nego i razvojni, njihovo stvarno najuže genetsko srodstvo?

Ovo je posljednje pitanje odlučno za konačni sud o odnosu »dimničnih« ognjišnih peći i ovih drugih — odnosno za dilemu: da li su se ove negdje u prošlosti organski razvijale iz onih (na obrnuto bi se jedva moglo pomišljati, iako ne a limine odbiti i takva mogućnost) ili nisu? Raščistiti bi se to moglo tek kad bi se raspolagalo neisporodivo većom količinom pojedinosti (konstrukcije, toka njihove gradnje, nomenklature idr.) nego do sada. A ako bi se na kraju takva raščišćavanja stekla možda spoznaja da se sobne ognjišne peći slovensko-hrvatskog međašnog pojasa nisu organski razvijale od (elementarnih) »dimničnih« nego svojim, drugim putem, mogla bi takva spoznaja imati i dalje konsekvencije: prvu pomisao, da su i ognjišne peći ovoga pojasa mogle ponići po onoj općoj tezi o nastanku ognjišnih peći križanjem (kontaminacijom) prvobitnih samostalnih otvorenih ognjišta i prvobitnih peći samih (v. gore).

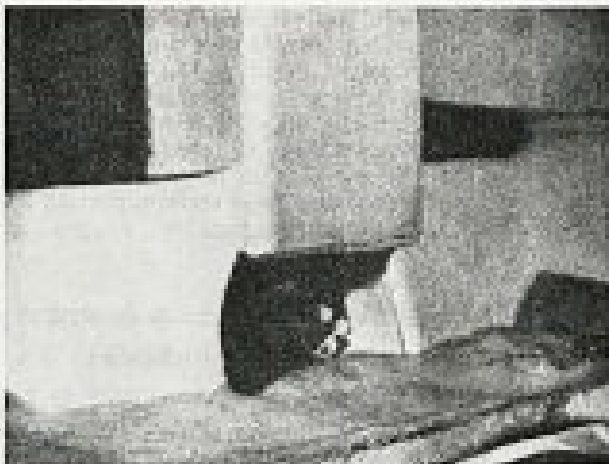
Peć u sobi s ognjištem pred otvorom, s odvođom dima i ognjišnim pomagalicama (desno dograđen štednjak). — Pačetina (Hrv. Zagorje). — Foto: M. Davila, 1942 (fototeka Etnografskog muzeja u Zagrebu).

¹⁰ Potvrđuju se na pr. u selima Polje (kod Trga), Trg (kod Karlova), Jugovae, Zaluka (u srednjem Pokuplju) — prema fototekama i podacima u Etnografskom muzeju u Zagrebu i Etnološkom zavodu Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

¹¹ Potvrđuju se na pr. u Blstri, Pačetini, Petrinu (kod Krapine), Bobovju, Vnučecima (kod Pregrade), Maloj Erpenji, oko. Bednje — prema fototekama i podacima u Etnografskom muzeju u Zagrebu; Sv. Križ (Začreće) prema Rhamm, o. . . 363 (sl. 116).

¹² Pavel A.: Odprta ognjišča v kuhinjah pri slovenskih Slovencev, Etnolog IV (Ljubljana 1930/31).

Peć u sobi s ognjištem pred otvorom, s odvodom dima. — Prislop (sjeverno od Ilusta — karpatska Ukrajinska SSR). Foto: M. Gava-zzi, 1926.

nezavisno, a ne kao dalji razvojni stupanj (»usavršenih«) »dimničnih« peći, koliko se ona teza uspije konačno održati.

Ali za njihovu pojavu na ovom prostoru otvara se međutim i drugo alternativno rješenje, također bez veze s »dimničnom« vrstom ognjišnih peći: da su naime u vrijeme dolaska (dijela) Slovenaca i Hrvata na jug mogle već biti sastavni dio njihova kućnoga uređaja kao baštine su sjevera, u kojem bi se mogućem slučaju dale neposredno povezati s uvelike srodnima na slovačkom pa ukrajinskom, poljskom i dijelom daljem ruskom području (ostavivši u ovom slučaju po strani kao zasebno nastanak i starinu samih »dimničnih« ognjišnih peći).

U smjeru ovako postavljenoga problema mogao bi zauzeti važnije mjesto pri rješavanju npr. spominjani postament (podstavak, podzid) ognjišne peći. Među poznatim primjerima sobnih ognjišnih peći ima i na ovom našem prostoru takvih, gdje je taj postament vrlo izrazito, vidljivo konstruiran od nekoliko debelih i dosta širokih greda, koje se pružaju od stijena sobnoga kuta, gdje se nalazi sobna ognjišna peć; vezane su na sjecištu usjecima (u pravom kutu) i okrajci im vrlo često dosta strše preko sjecišta upravo kao kod brvnara s vanjskim neotesanim uglom. Takav se postament u nekim slučajevima može opravdano samo naslućivati (prema poznatim snmkama). Možda ima toga i mnogo više nego se može prema dosadašnjim poznatim slučajevima zaključivati. A pri tome se može kao vrlo odlučna pokazati činjenica da je postament takve vrste i konstrukcije kod ognjišnih peći (pa i otvorenih ognjišta) čest upravo kod peći iste ove vrste i kod sjevernih Slavena. Pokazuju ih podaci i snimke npr. iz Slovačke, s beskidskog prostora, kod Hucula i dalje.¹³ Upravo taj arhitektonski element izaziva potrebu da se najprije potankim poređenjem i konstrukcije toga postamenta i načina kako ga seljački majstori po tradiciji grade i njihove nomenklature raščisti odnos takvih postamenata 1. među ognjišnim pećima ovdje obuhvaćenog prostora na jednoj i onoga kod navedenih zapadnih i istočnih slavenskih ogranaka na drugoj strani — i 2. među ovakvim postamentima kod prostih otvorenih ognjišta, koja su često također na takvima građena, i istim takvima kod ovakvih ognjišnih peći. Na osnovi tih jednom raščišćenih odnosa moguće je da se i zamisao o podrijetlu sobnih ognjišnih peći ovdje obuhvaćenoga prostora izmijenl — t. j. da one ne moraju biti organski razvojni nastavak (i usavršenje) »dimničnih« peći istočnoalpskoga prostora, da nisu dakle s njima izravno genetski vezane, nego da su neposredne srodnice onih jednaka lika i funkcija i u bitnom konstrukcije kao što su takve u Slovačkoj, karpatskoj Ukrajini (i dalje u Poljskoj pa ostalom ruskom prostoru). U slučaju da se ova koncepcija daljim

¹³ Plessingerová, Oheň v Životě, slika 152 (Podjavorník-R. ...), 157 (Papradno-Modlatín); Pražák, o. c. s. 50/51.; Wörterbuch der Slawischen Archäologie, s. 11, 12 (L. ... F. Kalndius); Kvaš-niewski, o. c., s. 88, sl. 33 (Kornatka, ...).

proučavanjem pokaže kao valjana i bude otvoren put njezinu konačnom dokazu,¹⁴ moglo bi se to donekle odraziti i na shvaćanju »dimničnih« pečii istočnoalpskoga prostora i njihovu podrijetlu. Pogotovu ako se uzmu na oko prave pravacate »dimnične« pečii npr. u Slovaka¹⁵, pa u Rusa¹⁶ (da se druge neke ne spominju) — a te se u raspravljanjima o istočnoalpskim »dimnicama« i njihovim pečima gotovo i ne pojavljuju. I za jedne i za druge moglo bi se pokazati kao vrlo vjerojatno da su oboje kulturni elementi alpskih Slavena (davnih Slovenaca) i sjeverozapadnih Hrvata (danas dijela kajkavaca) jednakoga podrijetla sa sjevera, pridošli s njihovom cjelokupnom baštinom ovamo u doba seoba Slavena na jug.

FOUR À FOYER DE LA ZONE FRONTIÈRE SLOVÈNO-CROATE

Résumé

L'objet de cet article est un type particulier de four dans les chambres des maisons paysannes, dont l'ouverture pour le chauffage est dans la chambre même et qui a devant lui un foyer, plus ou moins grand, où l'on peut faire le feu ainsi que dans le four et préparer les aliments. La fumée est évacuée par une hotte construite au-dessus du foyer et de l'ouverture du four, de formes différentes, avec un large tuyau d'évacuation allant vers la pièce voisine et de là vers le grenier. Tandis que ce type de four à foyer était très répandu jusqu'au 20e siècle même dans une zone des deux côtés de la frontière slovène-croate, surtout dans le bassin de la Kupa (Koipa), puis au nord de la Sutia (Sotia), et même de la Raba, en dehors de cet espace il y a principalement des fours de chambre différents, autrefois en majorité faite de faïence, avec l'ouverture pour le chauffage de l'autre côté du mur dans la pièce voisine (cuisine, vestibule), ou bien ce sont des fours de formes bourgeoises nouvelles. Différents des fours à foyer étudiés ici sont les fours de bien plus grandes dimensions et de foyer plus grand, connus dans les maisons de la région alpine orientale, nommés dimnica, dimanea, Bauchstube, qui n'avaient pas d'évacuation de la fumée. L'espace (de la dernière période) de la diffusion de ces fours à foyer et celui des premiers poêles de faïence sont séparés, sauf quelques points de contact. On se pose la question de l'origine et de l'âge de ces fours de la frontière slovène-croate et on essaie de trouver la voie de leur solution: à savoir s'ils peuvent être expliqués comme une forme ultérieure de développement perfectionné des fourneaux dans les chambres enfumées, ou bien si les uns et les autres peuvent être reliés génétiquement directement avec le grand espace des fours à foyer de chambre de la même espèce, fonction et construction comme ceux d'ici, que l'on trouve bien plus loin au nord et à l'est, de la Slovaquie montagneuse et de certaines parties des Carpates à la Pologne et à l'Ukraine, où il y en a de l'une et de l'autre espèce.

¹⁴ Na mogućnost ovoga puta širenja upućuje obilan broj drugih silčnih slučajeva, koji se svi mogu svesti na potpuno opravdanu, uostalom gotovo ni od koga osporavanu predodžbu o podrijetlu znatna dijela etnografske baštine Slovenaca i (kajkavskih) Hrvata putem širega potpisa, kojim su kroz zapadnu Panoniju (i istočne rubove Alpa) selili u ranom srednjem vijeku prema jugu. — Isp. Gavazzi M.: Zapadnopanonski slavenski pojas u davnini. Etnografija polska 3 (Kraków 1960).

¹⁵ Piessingerová, Vývoj, s. 190 i d.

¹⁶ Вломквер, о. с., s. 254 i d.; Gavazzi M.: Karpatoruské příspěvky. Národopisný sborník československý 19 (Praha 1926), s. 279 i d. — osim brojnih drugih potvrda za курные хыжи dimnjani (ukr.).

Milenko S. Filipović

DOLAPI ILI KOLA ZA NAVODNJAVANJE U JUGOSLAVIJI

WASSERSCHÖPFRÄDER IN JUGOSLAWIEN

Povodom Prvog kongresa balkanologa koji je držan u Sofiji 1966, nemačka zajednica za naučno-istraživački rad objavila je Zbornik priloga proučavanju Jugoslovenske Evrope (Beiträge zur Südosteuropa-Forschung, München, 1966). U tom Zborniku je i kraći članak: Wilhelm Giese, Wasserschöpfträder auf der Balkanhalbinsel, str. 179 — 182.

O dolapima u Bugarskoj autor Giese znao je samo ono što je o dolapima izneo Hr. Vakarelski u svojim radovima. U Jugoslaviji pak, video je veći broj drvenih dolapa 1954. u Bosni (zapadno od Sarajeva) i u Makedoniji (zapadno od Skoplja). Ima ih i u Hercegovini: na tabli 90 u delu K. Hielscher, Jugoslawien, Berlin 1926, prikazan je jedan dolap iz okoline Trebinja; verovatno da je iz Hercegovine i dolap koji je na slici str. 114 knjige A. Siegner, Jugoslawien (München — Pullach, bez godine). Giese je 1957. video severno od Niša jedan dolap koji je okretao jedan konj.¹

Nisam imao nameru da se bavim proučavanjem i naših dolapa za navodnjavanja, ali sam u toku svojih mnogih ekskurzija po našim zemljama ipak ponešto zabeležio a nešto našao i u objavljenoj građi i drugoj literaturi. Pošto se tim ni inače kod nas nije niko bavio, izneću ono što sam prikupio i saznao kao svoj prilog poznavanju tog elementa iz materijalne kulture a naročito kao osobit primer širenja jedne kulturne tekovine.

U našim zemljama bilo je i u starini, kao i danas, dve vrste zemljoradnje: zemljoradnja koja se oslanjala samo na viagu u vidu padavina (kiše) i zemljoradnja sa veštačkim navodnjavanjem, tzv. hidraulična zemljoradnja. U srednjovekovnoj Srbiji veštačko navodnjavanje bilo je veoma razvijeno u nekim oblastima. Ima dosta pisanih podataka o navodnjavanju u današnjoj oblasti Kosova i Metohije i u Makedoniji, osobito u Skopskoj Kotlini. Izgleda, međutim, da se je koristila samo voda iz reka i potoka koja je gravitacijom sprovedena kroz vade i jazove na površine koje je trebalo natapati a da nije bilo naročitih sprava za navodnjavanje odnosno za crpanje vode. Ti stariji načini, pa i sami hidrotehnički sistemi i vodno pravo, održali su se ponegde do danas, osobito u Makedoniji; njihovom održanju kroz vekove i tolike ekonomske i društvene promene doprineli su u prvom redu velika potreba za navodnjavanjem, jednostavnost toga sistema kao i njegov rentabilitet odnosno jeftinoća, pošto nije bilo potrebe ni za kakvim skupim spravama, a kopanje kanala je bilo stvarno besplatno, pošto se radna snaga nije u selu plaćala a radilo se mobom.

Naročite naprave za navodnjavanje (kombinovano i sa navodnjavanjem samo pomoću gravitacije) javljaju se u balkanskim zemljama tek za vreme Turaka, ali se ne zna tačno kada: prve pouzdane vesti su o tome iz 16. veka. Uvođenjem sprava za navodnjavanje, dolapa ili kola, koristi se i dalje voda iz vodenih tokova — reka i potoka — naročito tamo gde se radi o navodnjavanju površina koje su više od nivoa

¹ W. Giese: pom. rad. 181.

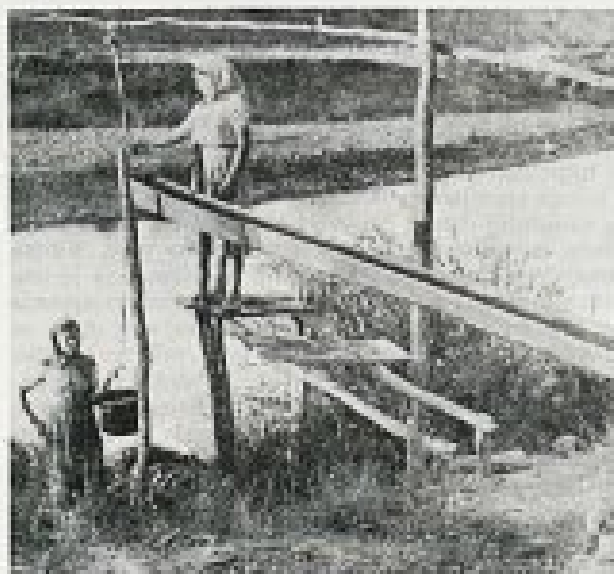
tekućih voda; takve sprave se koriste i kada se radi o korišćenju izdanske vode, koja treba da se podiže na visinu.

Tih naprava ima različitih i mogu se najbolje klasifikovati po tome kakva se energija koristi za njihovo pokretanje. Ima tih dolapa ili kola koje pokreće svojom snagom samo reka. Zatim, ima ih koje pokreće životinjska radna snaga: to su oni dotapi pomoću kojih se koristi izdanska voda. Zatim, ima jednostavnih naprava za crpanje vode iz vodenih tokova ljudskom snagom. U novije vreme voda za navodnjavanje se crpe i pomoću električnih motora ili motora na pogon benzinom ili naftom, a i kod nas se primenjuje veštačka kiša. Ostavljajući po strani te moderne naprave, ja ću se zadržati samo na tome da saopštim što sam video i saznao o onim starijim oblicima mehaničkih naprava za navodnjavanje, koje su u naše zemlje uvedene verovatno tek za vreme turske vladavine. Naime, nema nikakvih pisanih vesti niti drugih podataka da ih je bilo i ranije, a da su uvedene za vreme Turaka govori u prvom redu i njihov oblik, koji je istočnjački i u svemu isti kao u Srednjoj Aziji, pa i turski naziv dolap, koji je najčešće u upotrebi.

Najstarija vest o navodnjavanju na Balkanu pomoću naročitih naprava blće svakako ona koju je ostavio Nemač Hans Dernschwam u svom putopisu kroz Tursku 1553—1555. Vraćajući se 1555. iz Carigrada, Dernschwam i njegovo društvo »na putu od Jedrena do Mustafa-paše videli su bašte sa »vodenim točkom za navodnjavanje bašta'. Pored puta od Mustafa-paše ka Plovdivu videli su i polja sa pirinčem.²

Dernschwam nije, nažalost, dao više nikakvih pojedinosti o tim napravama; naročito je za žaljenje što nije rekao kako su bili postavljeni ti točkovi (tj. da li horizontalno ili vertikalno) i kako su pokretani. Može se smatrati kao vrlo verovatno da su to bili vertikalno postavljeni točkovi za crpenje vode iz reka, pošto takvi točkovi predstavljaju objekte koji se lako zapažaju u pejzažu i koji su, inače, osobito karakteristični za Prednju Aziju, odakle su sigurno i preneti.

Jedrene je bilo prva turska prestonica u Evropi (od 1366 do 1453). Pošto su tu bili sultanov dvor kao i dvorovi mnogih drugih vladara, koje je trebalo snabdevati velikim količinama povrtnih proizvoda, koji se u to vreme nisu tako lako kao danas mogli donesti iz udaljenih mesta, u Jedrenu je nužno moralo doći do razvitka povrtarstva. Tome su na ruke išle i povoljne lokalne prilike: Kotlina čijim

Fot. 1

² Milan Z. Vlačina: *Putopis Hansa Dernschwama 1553—55. god* Bratstvo, XXI (Beograd, 1927), 92.

Fot. 2

dnom teku reke Marica i Arda, koja se tu i saliva u Maricu. Brojni turski kolonisti preneli su tu i mnoge svoje tekovine da bi mogli da produže življenje na svoj način, pa svakako među njima i dolap za navodnjavanje. Odatle je taj dolap mogao da se raširi i po drugim balkanskim zemljama već u ranije vreme. U poznije vreme njega pouzdano šire i po zapadnim krajevima Balkana povrtari Bugari. Povrtarstvo su kao profesiju mogli Bugari da prihvate već radeći u baštama kod Jedrena, ali je pouzdano da je na to najviše bio od uticaja Carigrad gde je u samom gradu živelo dosta Bugara a mnogi sve do oslobođenja Bugarske dolazili iz Bugarske kao sezonski radnici, osobito za rad po vrtovima.

Iz znatno docnijeg vremena je još jedna vest o dolapima u Bugarskoj: turski geograf Hadži-Kalfa (umro 1655/56) kaže da je video dolape u okolini Jambola: na reci (Tundžl) su mnogi točkovi kojima se voda izvlači i vodl u uzvišenija mesta.³ Ne saopštavajući izvor, bugarski etnolog Hr. Vakarelski iznosi da je dolap dospeo u Bugarsku oko 1720. i da su ga uveli profesionalni baštovani, koji su ga onda u toku 19. veka preneli i u mnoge druge zemlje Srednje Evrope.⁴ Vakarelski je prevideo Hadži kalfu.

Prve mehaničke naprave za navodnjavanje doneli su, vrlo verovatno, sami Turci ili predstavnici drugih istočnjaških naroda koje su Turci dovozili ili oni dolazili

³ St. Novaković: Hadži-Kalfa ili Džntib Celeb... turski geograf XVII veka o Balkanskom Poluostrvu. Sponienik S. K. A. (Beograd, 1892), 30.

⁴ Chr. Wakarelski: Etnografija Bułgarii (Wrocław, 1965), 124—125.

Fot. 3
1961
Oreovec — Kičevo

uz njih. A kad su se te naprave udomaćile na balkanskom tlu, one su se i dalje širile zahvaljujući i samim balkanskim ljudima. Međutim, bilo je i toga da su bili sa Balkana i sami »otkrivali« dolap na Istoku pa ga prenosili u svoj kraj. Vrlo je verovatno da je toga bilo i da su se u tome isticali hadžlje. Nažalost, o tome nema konkretnih podataka. Samo u Trebinju u Hercegovini tako kazuje narodno predanje.

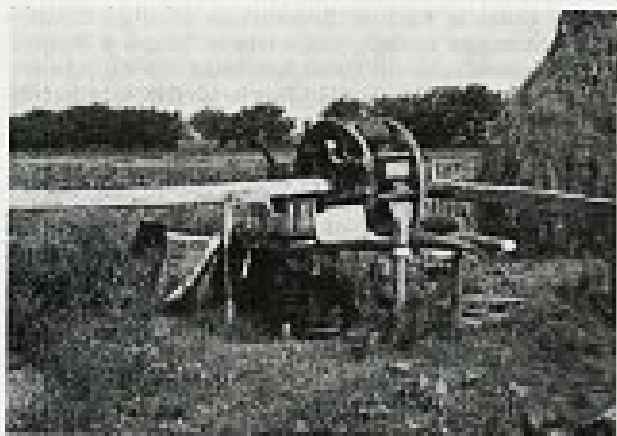
Vrlo jednostavnu mehaničku instalaciju za crpenje vode iz reke i njeno izdizanje na viši nivo a pomoću ljudske snage video sam 1947. u predelu Toplici u selu Krčmaru. Pored reke je postavljen običan đeram, na čijem je jednom kraju okačena motka, a na njenom donjem kraju sud za vodu. Žena koja stoji na jednoj platformi spušta kofu do površine reke Toplice; druga žena puni kofu vodom onda prva izdiže pa iz kofe izliva u žleb od dasaka kojim onda voda otiče kuda treba (fot. 1. 2). U selu Pranjanima (predeo Takovo) video sam 1954. na imanju Ilije Tošića dolap za natapanje vrta koji je pokretan ljudskom snagom: nogama i rukama. Nažalost, fotografski snimak mi nije uspeo. I u okolini Trebinja bilo je dolapa koji su pokretani ljudskom snagom, nogama. M. Begović je u okolini Trebinja zabeležio kao narodni naziv za tu vrstu dolapa »mrtvo kolo«.⁵ Drugde više nigde nisam naišao na takvu napravu odnosno način navodnjavanja; upotreba i ljudske energije u navodnjavanju pomoću sprave je veoma karakteristična za Klnu i jugoistočnu Aziju, gdje ima dolapa koji se pokreću nogama.

Tehnčki i ekonomski su mnogo savršenije naprave koje pokreće sama voda ili energija domaćih životinja. Naprave koje će pokretati sama voda grade se samo pored vodenih tokova. Osnovno je kod jedne takve naprave velik drveni točak sa prečnikom od nekoliko metara. Točak se okreće oko horizontalne osovine koja je dobro učvršćena na obali, a tako postavljena da točak svojom periferijom zaranja u vodu. Na točku su sa spoljašnje strane pričvršćeni sudovi od drveta ili lima. Vodena struja pokreće točak udarajući u isprečene daske na njemu i ulazeći u te sudove. Kako koji sud uđe u reku, on se napuni vodom pa, krećući se dalje, pošto prođe 180°, dođe u položaj da mu je otvor dole a dno gore, i voda se iz njega izruči u drveni žleb, kojim onda otiče dalje kuda se želi (fot. 3). U okolini Skoplja takvi dolapi se u jesen rasklope i konstruktivni delovi sklone, a u proleće se opet dolap sklapa.

Gde se radi o crpljenju izdanske vode, upotrebljava se složenija instalacija: prethodno se iskopa kao bunar. Gore će se pored njega napraviti dolap — koło sa horizontalno postavljenim drvenim masivnim kolom, koje će oko vertikalne osovine pokretati domaće životinje: konj, magarac, vo, jedan ili dva, i pomoću transmisije stav-

⁵ M. Begović: Narodnopravni običaji o natapanju zemalja uz reku Trebišnjicu i njene pritoke. Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, XIII, 1965, 244.

Fot. 4

Fot. 5

ljati u pokret vertikalno postavljeno kolo sa zatvorenim nizom sudova: kako se koji sud spusti do površine vode i zaroni, on se napuni, a kad se okretanjem nađe napolju on se automatski isprazni u žleb (fot. 4. i 5.). U novije vreme dolapi ove vrste su veoma usavršeni: prave se od metala, a za pogon se upotrebljavaju električni ili motori s unutrašnjim sagorevanjem.

U nedostatku podesnijih termina, ja ću ova dva tipa dolapa zvati rečnim i bunarskim dolapom.

Vertikalni dolapi su srazmerno star izum i možda balkanskog porekla, kako su u južnoslovenske zemlje dospeli s Orijenta u srazmerno novije vreme. Smatra se da je prvu napravu za navodnjavanje, pokretanu ljudskom snagom, konstruisao slavni grčki matematičar Arhimed: Iz Mediterana su se te naprave raširile po Orijentu. U drugom veku st. ere, te naprave po Arhimedovom principu uvedene su u Egipat.⁶ Međutim, verovatno se je radilo samo o nekom tehničkom usavršenju ili novom tipu sprave za navodnjavanje, pošto se za sprave za navodnjavanje u Mesopotamiji znalo i mnogo ranije (već oko 2000. god. st. ere): čl. 259 Hamurabijeva zakonika govori o kazni za onoga ko na polju ukrade točak za navodnjavanje.⁷

⁶ G. Childe: What happened in History (Penguin Books, New York, 1946), 227; Fritz M. Heichelheim: Effects of Classical Antiquity on the Land, U delu: William J. Thomas (Ed.): Man's Role in Changing the Face of the Earth (The University of Chicago Press, Chicago, 1956), 169.

⁷ Čed. Marković: Zakonik Hamuraba, vavilonskog cara (Beograd, 1925, 60).

Dolapi su se gradili da se pomoću njih crpe voda i u druge svrhe, sem za navodnjavanje, ali su takvi dolapi bili zaista retki. U Krivoj Palanki, u Makedoniji, bio je jedan dolap pomoću kog je crpana voda iz vodeničkog jaza i izdizana u hanamski kazan. A neposredno ispod vrela Trebišnjice, u Hercegovini, bilo je »kolo« pomoću kog je iz Trebišnjice vadena i izdizana voda za mrestilište, koje je bilo podignuto posle drugog svetskog rata i nedavno napušteno, pa napušteno i to kolo, jer se taj kraj pretvara u jezero. Drugo kolo je niže od toga, kod manastira Dobričeva, i služilo je za izdizanje vode u jaz za jednu vodenicu; i ono je napušteno.

Značajno je da su naprave za navodnjavanje u balkansko-slovenskim zemljama ipak ograničenog rasprostranjenja i ograničene upotrebe: Iako njih ima po Bugarskoj tako i po Jugoslaviji (Srbija, Makedonija, Bosna, Hercegovina), njih u tim zemljama ima samo u blizini većih gradova i upotrebljavaju se gotovo jedino radi navodnjavanja površina pod povrtarskim kulturama. To nije samo uslovljeno klimatskim uslovima nego i rentabilitetom.

Kao što sam pokazao, dolapa je na bugarskom etničkom području (u koje uključujem i Jadrano) bilo pouzdano već u 16. veku. Vesti o dolapima u ostalim balkansko-slovenskim zemljama javljaju se tek u 19. veku.

Najstarija takva vest je iz 1830. iz Srbije. Po knjizi rashoda »Suda narodnog srpskog« u toku 1830. izvršeni su sledeći izdaci iz državne blagajne za dolap (u Kragujevcu): 13. maja izdat je 1 groš za 1 konopac za ham »za vučenje dolapa u bašti«; 14. jula kupljene su za 1 groš i 14 para dve daske »za dolac baštanski«, a 21. jula izdato je 8 para za katran »poradi mazanja dolapa na bašti«. Bio je to, dakle, bunarski dolap.

Moguće je da su i sami Turci, kojih je bilo po gradovima u Srbiji, uveli dolape i pre 1804. odnosno 1815. Izgleda, ipak, verovatnije da je do njihova uvođenja došlo tek u 19. v., posle oslobođenja od Turaka, kada je u Srbiji počeo da se razvija intenzivniji gradski život: da Srbi smenjuju Turke u gradovima, da se osnivaju mnoge nove varoši, da se stvara novi red građanskog stanovništva sa novim potrebama i navikama među koje spada i ta da se povrće i varivo kupuju od specijalizovanih proizvođača. Kao takvi, javljaju se rano u Srbiji baš Bugari koji rade sa dolaplama.

Više takvih vesti nema. Prema podacima u memoarima Bogomira Stojkovića iz Čačka (rod. 1894), njegov je ded Jordan došao iz okoline Trnava u Bugarskoj kao dečak od 9 godina (a Jordanov otac bio iz Čačka emigrirao u Bugarsku). Jordan je u Čačku zatekao bugarsko baštovanstvo, a Bugara baštovana bilo je tada i u drugim mestima po Srbiji. Bugara baštovana bilo je u Čačku verovatno već u drugoj četvrtini 19. veka. Bugarski baštovani u Čačku imali su za navodnjavanje (bugarske) dolape pomoću kojih su crpili izdansku vodu i sa dubine od 10 m. Te dolape su okretali volovi. (Sada u okolini Čačka imaju dolape i Srbi seljaci, ali su ti dolapi s električnim ili s motorima na naftu. A pored drvenih ima i potpuno metalnih dolapa).

Dolapa toga tipa, tj. bunarskih dolapa, ima odnosno bilo je i u okolini Kruševca, u Rasini. Pomoću dolapa, koji okreću volovi ili konji, izvlači se voda iz »gata« ili »bunjanja« pa se odatle pomoću vadnica razvodi po bašti gde treba.⁸ Takvih dolapa ima, ali su sada veoma retki, i u predelu Takovu: u Gornjem Milanovcu, Pranjanima i dr.

Povrtarstvo je veoma razvijeno naročito duž Toplice, a u Dobriču u svakom selu, jer se odatle velike količine povrća (paprike, kupusa i dr.) izvoze. U Dobriču se bašte navodnjavaju vodom izdanskom koja se crpe pomoću »dolapa« a u selima pored Toplice i drugih reka vodom iz reka koja se razvodi jazovima ili se mora dolapima da vadi iz reke pa onda razvodi jazovima.

Dolapi u tom kraju su većinom tako građeni da se voda vadi korišćenjem stočne snage, ali ima i jednostavnih dolapa ili naprava kojima se voda vadi iz reke ljudskom snagom (fot. 1 i 2).

Na reki Ibru i njegovoj pritoci Raškoj video sam 1933. više dolapa za navodnjavanje; neki od njih su bili još iz turskog vremena.

⁸ M. Petrović: Finansije i ustanove obnovljene Srbije do 1842, III (Beograd, 1899), 729, 735.

⁹ Te memoare stavio mi je ljubazno na raspolaganje Bogomirov sin Dr. Andrija Stojković, prof. univ., kome na tome i ovom prilikom najsrdačnije zahvaljujem.

¹⁰ St. M. Milatović: Zanati i esnaf u Rasini. Srpski etnografski zbornik, XLII (Beograd, 1928), 132.

Dolapa je bilo i u okolini Kragujevca i u naše vreme. Tako ih je bilo u selu Masleševu na reci Jasenici a radi natapanja povrća za domaće potrebe.

U predelu Jadru »od pre 15 godina« (pisano 1964) baštenski usevi se natapaju dolapima (»dolafima«). U celom Jadru je 7 dolapa, od kojih 6 u selu Jelavu (gde je i napravljen prvi dolap u tom kraju) i jedan u Donjem Dobriču. Po konstrukciji dva su vertikalna (fot. 4 i 5), ostali horizontalni. Vertikalni su pored reke, a horizontalni uz bunare. Pravljeni su pod uticajima iz Mačve i Srema. Vertikalni su pravljani po šumadijskim uzorima. Te dolape u Jadru okreće konj ili krava, ali je težnja da se uvedu motori, jer su ekonomičniji.¹¹ Po usmenim obaveštenjima D. Maslovarića te dolape u Jadru gradio je majstor iz Šumadije. I u Resavi, takođe po saopštenju D. Maslovarića, ima rečnih i bunarskih dolapa.

Dolapa je pre nekoliko decenija bilo i u samom Beogradu. Na mestu gde je sada tzv. Bajlonova pijaca bila je velika bašta i u njoj dolap koji je ovekovečio u pesmi Milan Rakić; zatim bilo je, dok je bilo Turaka u Beogradu, dolapa i na Bulbul-deru (sada ul. Dimitrija Tucovića) kao i na Belim Vodama kraj Beograda (za te podatke zahvaljujem Boži Kovačeviću, književniku, koji ml je skrenuo pažnju i na Rakićevu pesmu). Nekada je bilo dolapa i na rečici koja teče kroz selo Železnik kod Beograda: služili su za navodnjavanje bašta. Po selima oko Obrenovca (Zvečka, Grabovac, Veliko selo i dr.) za natapanje površina s povrćem koristi se izdanska voda, koja se crpe pomoću dolapa (bunarskih). Te dolape pokreću konji (u novije vreme i motori). U jesen se ti dolapi delimično demontiraju; ostanu samo veliki točkovi. Bunarskih dolapa bilo je u neposrednoj okolini Niša i 1967.

U neposrednoj okolini Požarevca razvilo se povrtarstvo radi zadovoljavanja potreba gradskog stanovništva. Pošto hidrografski uslovi nisu tako povoljni kao pored Morave, vrši se navodnjavanje pomoću dolapa i vada.¹² Očigledno se radi o bunarskim dolapima. U selu Trnovcu, u dolini Mlave, veći baštovani, oni kojima je povrtarstvo gotovo jedino zanimanje, imaju u baštama velike bunare i dolape koje okreću konji. U Trnovcu ima (1954) preko 100 dolapa.¹³ I danas ih je mnogo i na Jezavi u okolini Smedereva.

Na Južnoj Moravi ima takođe dolapa u okolini gradova, počevši već od Giljana. Pored rečnih, u toj oblasti ima i bunarskih dolapa. Bilo ih je mnogo u okolini Leskovca; ima ih i sada gde nisu ušle u upotrebu motorne pumpe.

Dolapl su obična pojava u Makedoniji. Stojan Novaković je bio u Skoplju 1880, a tada video na Vardaru »kolo« za vađenje vode.¹⁴ U godinama pre poslednjeg rata viđao sam mnoge dolape u Makedoniji oko Skoplja i Veleša, na Vardaru. Kako me obavestava dr. Jovan Trifunovski, prof. univ. iz Skoplja (kome i ovom prilikom zahvaljujem na tome), dolapa ima u Makedoniji i na drugim rekama; radi se o rečnim dolapima kraj reka koje su usekle dublje svoje korito, pa da se pomoću dolapa izdiže voda na više površine. Ima ih oko 20 na Tresci u okolini Kičeva. Ima ih i u Pologu kod Gostivara i Tetova, zatim na Vardaru uzvodno i nizvodno od Skoplja, pa na Vardaru kod Veleša kao i u njegovoj pritoci Babuni. Pomoću dolapa u okolini Gostivara se navodnjavaju ne samo povrće nego i hostani i kukuruz. I u Makedoniji lšćezavaju dolapi: moderna hidrotehnička postrojenja ih čine izlišnim, a zamenjuju ih i moderne pumpe.

Devedeset godina 19. veka u selu Brezovici kod Plava Elmaz Redžepagić napravio je na Limu »čekrk« »(poznati »dolap«, točak)« pomoću kog je izvodio vodu za vodu i još tom vodom natapao njlve i llvade. To je blo jedini »točak« te vrste u čitavom kraju.¹⁵

Dolapa za navodnjavanje moglo je biti u Sarajevskom Polju u 19. veku ako ne i ranije. Sarajevo je bilo znatan grad i Sarajevsko Polje ga je snabdevalo povrtarskim

¹¹ D. Maslovarić: (Jadar-Vukov zavičaj) Zemljoradnja. Stočarstvo sa vinogradarstvom i baštovanstvom. Glasnik Etnogr. muzeja, XXVII (Beograd, 1964), 123–124.

¹² Dušan Dugonjić: Biljno-geografski i privredno-geografski pojasi u okolini Požarevca. Zbornik radova SAN, XV (Geografski institut, 3; Beograd, 1951), 72.

¹³ M. Lutovac: Sliv Mlave. Zbornik radova SANU XLI (Geografski institut, 9; Beograd, 1954), 34.

¹⁴ St. Novaković: Balkanska pitanja (Beograd, 1906), 31–32.

¹⁵ M. Vlahović: Navodnjavanje u okolini Plava i Gusinja. Glasnik Etnogr. muzeja, XII (Beograd, 1937), 170.

proizvodima. Vrlo je verovatno da su prve dolape u tom kraju izgradili Bugari. U godinama pre prvog svetskog rata u Sarajevskom Polju bilo je mnogo baštovana Bugara, koji su proizvodili ne samo za trg u Sarajevu, nego svoje proizvode, osobito paprike, kolima vozili i putem prodavali i daleko od Sarajeva: toga se dobro sećam iz svog detinjstva. Bilo je tih Bugara za neko vreme i posle prvog svetskog rata, kada proizvodnju povrća preuzimaju domaći seljaci. Bilo je tu i dolapa od oba tipa, tj. rečnih i bunarskih. Bilo ih je na reci Bosni i nliže Sarajevskog Polja. Jedan dolap na reci Bosni su imali u Podlugovlma dvadesetih godina 20. veka, braća Jokić, dok su se bavili baštovanstvom.

Dolapa ima i u Hercegovini. Ima ih na Neretvi kod Mostara i na Treblšnji kod Trebinja. Ti kod Mostara su sa vrlo velikim prečnikom, jer treba vodu iz Neretve izbacivati na veliku visinu. Ne znam kakvog su porekla ti dolapi u Mostaru: da li su i njih uveli Bugari ili su nastali po ugledu na one na Treblšnji. Nisam naišao ni na kakve podatke da je u Mostaru bilo Bugara baštovana. Mostar je već deceniju značajan proizvođač povrća.

Sem kod Mostara, dolapa ima na Neretvi kod Čapljine, zatim na Buni niže Mostara, pa na Bregavi i Trebižatu, pritokama Neretve (podaci od Z. Pecelja, prof.).

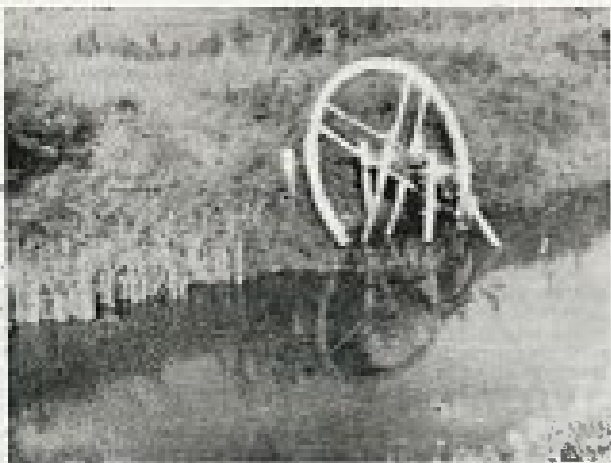
Na Treblšnji, ali samo u hataru grada Trebinja, video sam i krajem pedesetih godina nekoliko dolapa, koji su služili za natapanje povrtarskih kultura. Tu ima rečnih i bunarskih dolapa. Značajno je da se u tom kraju upotrebljava kao termin samo naša reč »kolo«. Čuveno je bilo »begovo kolo« u samom gradu Trebinju, sada u ruševinama. Prema podacima koje sam naknadno dobio od prof. Milenka Kruševca i Vuka Roganovića iz Trebinja, na Treblšnji je od samog Trebinja (počevši sa Begovim kolom) pa do sela Mostaća bilo oko dvadeset kola. Bilo ih je i uzvodno od Trebinja, od kojih su neka radila i 1967, a bilo ih je i kod Lastve. Najstariji pomen tih »kola« u Trebinju koja iznose vodu iz Treblšnjice je tek iz 1895.¹⁸ Tu se ne zna ni za kakve Bugare ili druge Baštovane sa strane. Ja sam u Trebinju slušao da je dolape uveo u ovaj kraj Ali-paša Rizvanbegović-Stočević (oko 1761—1851), veliki feudalac i bivši hercegovački vezir, koji ih je video negde na Istoku i odatle doveo majstore koji su mu ih sagradili. Ali-paša, kako je bio veliki nasilnik, trudio se oko privrednog unapređenja Hercegovine (i podizanja svog bogastva), pa je uvodilo kulturu maslina, pirinča i dr. i vršilo razne melloracije. Vrlo je verovatno da su se i dolapi na Neretvi pojavili pod uticajima Alipašinim iz donje Hercegovine. Međutim, prof. Kruševac i V. Roganović su slušali da je neki nepoznati Trebinjac još početkom 18. veka donco s puta na hadžiluk maketu kola kakvo se tamo upotrebljavalo i poklonio je Osman-paši Resulbegoviću, kapetanu od Slanog. On je, po predanju, na osnovu te makete napravio prvo kolo na Treblšnji, i to je bilo Begovo kolo i jaz. Posle toga su

Fot. 6

¹⁸ St. R. Delić: Crkva Kostadinovića u Gomiljanima. Bosanska vila H (Sarajevo, 1895), 57.

Fot. 7

I drugi gradili takva kola (fot. 6): imućniji samo za sebe a ekonomski slabiji su se udruživali pa nekolicina gradila zajednički. Po ugledu na ta kola građena su početkom 19. veka kola i na drugim rekama u Hercegovini.

Značajno je da se u Hercegovini ta naprava naziva našom narodnom reči »kolo«, kako su se u srednjem veku nazivale slične naprave (npr. gvozdeno kolo). I to se može uzeti kao dokaz da je »kolo« dospelu u Hercegovinu bez posredovanja Turaka i da je sprava tako nazvana analogno vodeničnom kolu i uopšte po tome što je u obliku kola.

Dolapa za navodnjavanje, pod imenom točak, bilo je i u Bačkoj, a verovatno i drugde u Vojvodini. Nažalost, o njima nisam mogao mnogo da saznam. U zbirci fotografija Vojvođanskog muzeja u Novom Sadu našao sam fotografski snimak (inv. br. 1965) »točka« iz 1949. godine u selu Bilovu-Loku (u Šajkaškoj, Bački), koji je bio na kanalu za odvodnjavanje a služio za natapanje povrća. Točak je snimio P. Nikolić, koji me je ujedno obavestio da takvih točkova više nema.

Ti stariji tipovi dolapa iščezavaju iz naših pejzaža. Negde ih smenjuju naprave sa više metala u konstrukciji koje pokreću motori razne vrste, zatim razne pumpe i instalacije za veštačku kišu. Tako je u onim krajevima u kojima je intenzivna proizvodnja povrća. Negde tih dolapa nestaje sasvim, bez zamene, kao npr. u okolini Beograda i Sarajeva. Nestaje ih, na prvom mestu, stoga što nestaje površina za gajenje povrća usled širenja samih gradova; zatim, nestaje ih stoga što se više ti veliki gradovi ne snabdeavaju povrćem iz svoje neposredne okoline nego često iz krajeva veoma udaljenih (npr. u Beograd se dovozi povrće i čak od Strumice i sa donje Neretve), pa i iz inostranstva, što je omogućeno brzim i jeftinim transportom kao i novom tehnologijom konzerviranja svežeg povrća.

U Beogradu i bližoj njegovoj okolini uopšte više nema tih dolapa. Nestalo ih je a da čak ni naši muzeji nisu dospeli da sačuvaju uspomenu na njih. Tako je jedina uspomena na dolape u Beogradu sačuvana u dlvnoj pesmi Milana Rakića (1876—1938) koja se i zove Dolap, a u kojoj je on izneo i svoja sećanja iz detinjstva na dolap koji je bio tamo gde je sada tako zvana Bajlonova pljaca. Prve dve strofe te pesme, koja je ušla u Antologiju srpske lirike od Bogdana Popovića glase:

DOLAP

Ja znam jedan dolap. Crn, glomazan, truo.
Stoji kao spomen iz prastarih dana.
Njegovu sam škripu kao dete čuo.
Stara gruba sprava davno mi je znana.

Jedan mali vranac okreće ga tromo,
Malaksao davno od teškoga truda
Vuče bedno kljuse sipljivo i hromo,
Bič ga bije, ulap steže, žulji ruda.

WASSERSCHÖPFRÄDER IN JUGOSLAWIEN

Zusammenfassung

Anlässlich des I. Balkanologen-Kongresses in Sophia 1966 hat die Deutsche Forschungsgemeinschaft die Sammelchrift Beiträge zur Südosteuropa-Forschung (München, 1966) veröffentlicht. Unter vielen anderen Beiträgen befindet sich auch der kurze Artikel von Wilhelm Giese: Wasserschöpfräder auf der Balkanhalbinsel. Da aber W. Giese in seinem Beitrag die Wasserschöpfräder in Jugoslawien nur sehr flüchtig behandelt, werden in diesem Artikel seine Ausführungen ergänzt. Der Verfasser hebt zuerst hervor, dass die Bewässerung der Äcker im mittelalterlichen Serbien sehr entwickelt war, leider aber fehlen Beweise, ob es damals auch besondere Anlagen dafür gegeben hat. Die ersten Nachrichten von Bewässerungsanlagen auf dem Balkan sind aus dem Jahre 1555, als der deutsche Reisende H. Dernschwamm die Wasserschöpfräder in der Umgebung von Edirne (Adrianopel) erwähnt, und aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts, als der türkische Geograph Hadsehi Kaifa Wasserschöpfräder in der Umgebung von Jambol in Bulgarien festhält.

Es ist sehr wahrscheinlich, dass die Türken als ersten die Bewässerungsanlagen auf den Balkan gebracht haben; ebenfalls konnten es Pilger (sog. Hadsehi) vom Balkan sein, die die orientalischen Muster der Wasserschöpfräder auf den Balkan verpflanzt haben, worüber die Tradition in Trebinje (Herzegowina) berichtet.

Der Verfasser unterscheidet Brunnenwasserschöpfräder zum Schöpfen des Grundwassers und die Flusswasserschöpfräder zum Schöpfen und Weiterleiten des Flusswassers in höhere Lagen. Es wird weiter die Verbreitung der Wasserschöpfräder in Mazedonien, Serbien, Bosnien und der Herzegovina geschildert; die Wasserschöpfräder wurden in der Herzegovina im 18. Jahrhundert eingeführt und zwar unmittelbar aus dem Orient und unabhängig von ihrer Einführung in die anderen Balkanländer.

Es kam vor, obgleich sehr selten, daß mittels der Wasserschöpfräder Wasser auch zu anderen Zwecken nicht nur zur Bewässerung geschöpft wurde: zum Treiben der Mühlen, zur Versorgung eines Badehauses und einer Leihanstalt.

In neuester Zeit sind Wasserschöpfräder in Jugoslawien im Verschwinden: sie werden durch verschiedene Pumpen und vom künstlichen Regen verdrängt.

Petar Vlahović

POJAVE INCESTNE I DRUŠTVENE ENDOAMIJE KOD NEKIH JUGOSLOVENSKIH ETNIČKIH GRUPA

INSTANCES OF INCESTUOUS AND SOCIAL ENDOGAMY AMONG SOME
YUGOSLAV ETHNICAL GROUPS

Endogamiji i njenom značaju u etničkom razvitku naših naroda, etnološka nauka nije posvećivala ozbiljniju pažnju. Pored nagoveštaja o ovoj pojavi u radovima Cvijićeve antropogeografske škole i njenih sledbenika¹, i to kada je reč o poreklu i pokretima stanovnika, značajni su podaci T. Đorđevića u radu »Uzimanje u rodu«² i M. Filipovića »Brak između prvih rodaka kod srpskohrvatskih muslimana«³. U novije vreme, na endogamiju kao biološki i društveni fenomen u našim uslovima, skrenuli su pažnju svojim istraživanjima ljubljanski antropolozi prof. dr. Božo Škerlj i dr. Zlata Dolinar-Osole⁴. Tim radovima pridružuje se i ovaj prilog s ciljem da skrene pažnju istraživača našeg narodnog života na pojave incestne i društvene endogamije kod nekih jugoslovenskih etničkih grupa.

U etnologiji se pod endogamijom podrazumeva običaj međusobnih ženidbenih veza u okviru istoga roda (horde) ili bratstva⁵. Ali, kod nekih etničkih grupa javlja se i kod članova istoga staleža-plemičkog, svešteničkog i vojnog⁶. Već iz ove opšte formulacije samog pojma **endogamija** može se zaključiti da se ona, kao i sve druge pojave iz društvenog narodnog života, stepenuje.

U našim uslovima, kao što će se iz daljih izlaganja videti, postoje dva izrazita vida endogamije, u čijim se okvirima takođe može vršiti stepenovanje. Prvi je endogamija u užem smislu reči, poznata u nauci i pod nazivom **incest, rodoskrnavljenje** ili **uzimanje u rodu**. Drugo je endogamija uopšte koja nastaje u okvirima društvenih grupa, pod specijalnim uslovima društvenog i istorijskog razvitka.

Incest (rodoskrnavljenje, uzimanje u rodu) je običaj stupanja bliskih srodnika u bračne ili polne odnose. Smatra se da se preko incesta mnoge nepovoljne nasledne osobine tokom generacija pojačavaju i da one dovode do degeneracije. Zbog toga incest, odnosno rodoskrnavljenje ili uzimanje u rodu, u pravom smislu reči, kod naših naroda predstavlja izuzetak, jer su društvena shvatanja o bračnoj zajednici bila vrlo visoka. Svako rodoskrnavljenje smatrano je neoprostivim grehom i podlezalo je javnoj osudi od članova dotične zajednice. Ali, ipak, bilo je izuzetnih slučajeva u kojima se pominju polni odnosi između oca i kćeri, majke i sina, sestre i brata⁷, koje narodna

¹ Srpski etnografski zbornik, Beograd

² T. Đorđević, Uzimanje u rodu, Naš narodni život II, Beograd 1930, 42 i dalje

³ M. Filipović, Brak između prvih rodaka kod srpsko hrvatskih muslimana, Sociologija, sv. 3-4, Beograd 1960, 53-66

⁴ Otok Susak, Zagreb 1957

⁵ J. Erdeljanović, Osnove etnologije, Beograd 1938, 46

⁶ J. Erdeljanović, Osnove etnologije, na navedenom mestu

⁷ T. Đorđević, Uzimanje u rodu, Naš narodni život II, Beograd 1930, 42 i dalje

tradicijska oštro osuđuje. Ali, ova mešanja kao i mešanja u bližem srodstvu, kojih je takođe bilo⁸, a kod srpskohrvatskih muslimana zabetežene su pojave ove vrste i u novije vreme⁹, nisu imale teže biološke posledice. Čak ni u narodnom predanju mešanja u širem srodstvu nisu uvek tako tragično shvatana kao incest u prvom stepenu. Ustvari incest u prvom stepenu više je shvatan kao greh sa društvenog stanovišta nego kao biološki fenomen. No, koliko se zna, incestna endogamija u našim slučajevima se ne javlja sa degenerativnim posledicama.

Posebno je pitanje šta uslovljava incestnu endogamiju i zbog čega se ona javlja?

Pored društvenih činitaca incestnu endogamiju može ustoviti i geografska izolacija određenog regiona ili naselja. Pojava te vrste bito je na zadarskim i šibenskim ostrvima¹⁰, kao i u naselju Mala Crna Gora na Durmitoru¹¹. Zbog prirodne izolovanosti incestna endogamija je nastala i kod stanovništva koje naseljava otok Susak u Severnom Jadranu¹². »Današnje stanovništvo otoka Suska — kaže profesor Škerlj — je rezultat endogamnih »križanja« tih mišanja nekih sedam do deset obitelji, dakle, genetski, verovatno izvanredno jedinstveno u uporedbi na primer sa stanovništvom nekog velegrada«. Ali, nastavlja on dalje, »ovo relativno genetsko jedinstvo svakako ne sprečava veliku individualnu raznolikost, koja je zajamčena i sa izvanredno visokim brojem gena u genomu čovjeka«¹³. No, profesor Škerlj ovo dalje objašnjava u prvom redu uticajem prirodne sredine, a sa druge strane i socijalna sredina je relativno jedinstvena. »Nalme, u pitanju je mali otok na kome vetika većina naroda (verovatno je pogrešno prevedena slovenačka reč jer je u pitanju stanovništvo — prim. P. V.) živi od vinogradarstva, a samo mali broj od ribarstva. Prirodna okolina, međutim, — nastavlja dalje profesor Škerlj — utiče na sve ipak podjednako«¹⁴.

Ova Škertijeva konstatacija, kao i rezultati do kojih su došli njegovi saradnici kod stanovnika na otoku Susku, posebno nedvosmislen i naučno utvrđen zaključak dr Zlate Dotinar-Osole, »morfološki utisak o ljudima, a još više sama antropometrijska analiza nam je pokazala da tu nije očito ispoljen loš utjecaj na potomcima, pa ne možemo govoriti o degeneraciji — barem ne o degeneraciji s obzirom na tjelesnu konstituciju«¹⁵, može se primeniti i na ostale, napred pomenute, nama dosad poznate incestne zajednice, pogotovu za porodicu Šipčić u selu Mala Crna Gora na Durmitoru.

Verovatno su slučajevi incestne endogamije u prošlosti bili češći jer su tome pogodovali nerazvijeni društveni odnosi i slabe komunikacije između pojedinih naselja. Naprimjer, neke etnične grupe živele su ne samo u geografskim već i u društvenim izolatima, kao što je slučaj i danas sa Ciganima, pa su sitom prilika upućene na međusobne bračne veze. Ali, ovakve i slične pojave nisu ni do danas proučene detaljnije pa se o njihovom značaju za etnogenezu za sada konkretnije ne može govoriti.

U poređenju sa incestnom, znatno rasprostranjenija je tzv. društvena endogamija, koja se takođe, kao i incestna, može stepenovati. Pre svega društvena endogamija se ne mora zasnivati na bračnim vezama krvnih srodnika jer se brakovi sklapaju među pripadnicima određene grupe koja je nastala kao posebna zajednica pod uticajem raznih društveno istorijskih zbivanja. Zahvaljujući takvom svom specifičnom razviku koji uslovljava njeno održavanje takva grupa, prvenstveno svojom zatvorenosti prema drugima (endogamijom), se razlikuje od susednih. Ovakva grupa, a često to može biti i teritorijalna zajednica, radi održanja se zatvara izvesno vreme prema susedima i kroz to zatvaranje do izvesne mere čuva svoju etničku, odnosno društvenu (ili teritorijalnu) individualnost. Tek kada se opšti društveno istorijski uslovi izmene menja se i unutrašnja organizacija ovakve zajednice (ili oaze). Naravno, opštim interesima su

⁸ J. Erdejjanović, Neke erle u formiranju plemena kod dinarskih Srba, Glasnik Geografskog društva 5, Beograd 1921, 71

⁹ M. Filipović, Sociologija, sv. 3-4, Beograd 1960

¹⁰ L. Marčić, Doseljavanje i iseljavanje na zadarskim i šibenskim ostrvima, Glasnik Geografskog društva XV, Beograd 1929, 61

¹¹ P. Vlahović, Neke etničko-antropološke karakteristike sela Crne Gore na Durmitoru, Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju II, Cetinje 1962, 141 i dalje

¹² B. Škerlj, Dobne skupine stanovništva, Otok Susak, Zagreb 1937, 413

¹³ B. Škerlj, nav. rad, na navedenom mestu

¹⁴ B. Škerlj, nav. rad, na navedenom mestu

¹⁵ Dr. Z. Dotinar-Osole, Prilozi poznavanju genealogije, Otok Susak, Zagreb 1937, 466

u okviru ovakve zajednice podređene i bračne veze. Prema tome, društvena endogamija je, za razliku od incestne, običaj po kome u bračne veze mogu da stupaju samo članovi jedne iste grupe (bratstva, plemena, staleža, kaste ili klase). Te zajednice se u mnogo čemu oslanjaju na sopstvene društvene i privredne snage, sve donde dok njihovu spoljnu ogradu ne poremete nova društvena zbivanja. Naprimera, preseljenici iz jednog predela, gonjeni istim društvenim potrebama u tuđini se grupišu i međusobno, bar u prvo vreme, više oslanjaju jedni na druge, nego na zatečeno stanovništvo, uprkos tome što i sami potiču iz raznih krajeva. Takav slučaj je bio sa kolonistima, u Vojvodini na primer, koji su se sticajem okolnosti, po zakonu o agrarnoj reformi i kolonizaciji, po drugom svetskom ratu našli u zajedničkim naseljima. Kroz prethodno međusobno upoznavanje i oslanjanje na sopstvenu društvenu organizaciju oni su se postepeno uključivali u novu društvenu zajednicu, delimično primajući, a delimično namećući kulturne i druge elemente. Na taj način, međusobnim prožimanjem, stvarali su nove društvene odnose u kojima je, makar i potpuno otpor prema »dodošima« postepeno otklanjao.

U nauci je utvrđena i prihvaćena činjenica da su se Sloveni, prilikom naseljavanja Balkanskog Poluostrva, nalazili na rodovsko plemenskom stupnju društvenog uređenja¹⁶, i da su tom prilikom došli u dodir sa starim romanizovanim i poluromanizovanim stanovništvom. Razumljivo, ovo novonaseljeno slovensko stanovništvo dugo vremena se nije mešalo sa zatečenim Španjima, Lužanima, Matarugama, Kričima i srodnim im grupama, već su brakovi — bilo poligamni ili monogamni, dobrovoljno ili otmicom sklapani prvenstveno u okviru svoje uže etničke zajednice. Činjenica da i slovenska tradicija ove starije zatečene etničke grupe izdvaja, da o njima govori kao o stanovništvu koje je »nekud otišlo«, »otselilo«, »izumrlo«, ili na neki drugi način, uglavnom »po kazni božjoj« nestalo, može donekle potvrditi da sa njim, bar u početku, nisu održavane prisnije, a pogotovu ne, ženidbene veze. Ali, isto tako, ne može se s druge strane poreći činjenica, bar što se Krlča tiče, da se oni nisu održali i do naših dana zahvaljujući endogamiji, jer se zna da je proces raslojavanja zahvatio njihove društvene zajednice tek od XVIII veka naovamo, sa teritorijalnim širenjem hercegovačkih plemena po srednjem Potarju¹⁷. Može se pretpostaviti da je slično tekao asimilativni proces i kod drugih starijih etničkih grupa koje su Sloveni zatekli na Balkanskom Poluostrvu. Uostalom, kulturni i antropološki ostaci tog stanovništva su prisutni i danas u savremenim društvenim zajednicama. Veliki je broj »stivivača« koji to potvrđuju, mada su neki od njih vremenom postali sastavni deo jugoslovenske kulture. Ovo je shvatljivije utoliko pre kada se zna da nijedna etnička zajednica ne silazi sa istorijske pozornice a da u bilo čemu nakon sebe ne ostavi izvesnog traga, katkad i u kulturnoj grupi koja je smenjuje¹⁸. Na taj način su nastajale nove tvorevine značajne za tu novu grupu, pa često i za njen društveni i fizički razvoj.

Navedeni primeri pokazuju da »čiste« endogamije nema, jer ni jedna zajednica nije isključivo samonika i postala samo iz jednog jedinog jezgra, svojim samostalnim, često unutrašnjim razvitkom. Svakako je tome doprinosila i egzogamija, zabrana uzimanja u okviru određene grupe. Na bilo koji način, makar sopstvenim širenjem, grupa je primila kulturno etničke uticaje iz svoje bliže ili dalje okoline, reduovala ili dopunjavala ta dostignuća, odnosno prilagođavala ih svojim potrebama i time ih činila specifičnim. Te osobine su vremenom postajale svojlina dotične grupe, ulazile u njen sastav i posle izmena i dopuna smatrane njenim specifičnim tvorevinama¹⁹.

Svaki pokret ili seoba stanovništva praćen je poremećajem izvesnih dotadašnjih društvenih normi. Sličan proces je zahvatio i slovenska plemena po dolasku na Balkansko poluostrvo. Stare etničke zajednice su u novim uslovima života morale biti poremećene, ako ni zbog čega drugog, ono iz razloga što su se jedni pored drugih našli doseljenici iz raznih krajeva sa sličnim navikama i jedinstvenim etničkim obeležjima.

¹⁶ K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 77

¹⁷ K. Jireček, nav. rad, na navedenom mestu

¹⁸ Uporedi B. Škerlj, *Ljudstva brez kovin*, Ljubljana 1962

¹⁹ Uporedi J. Erdelljanović, *Etnološka građa o Sumadinima*, Srpski etnografski zbornik LXIV. Rasprave i građa 2, Beograd 1951, 6—8

Naprimjer, u okviru jedne župe živjele su različite grupe sa svojim lokalnim obeležjima, ali su kao celina istupale prema susedima izvan župe. Zbog toga je kod ovih grupa vremenom moralo doći do konsolidacije, a posle prve faze poremećaja tih odnosa, nastupilo je postepeno niveliranje lokalnih razlika, što je poslužilo kao osnova da se iz ovog etničkog amalgama razviju nove društvene zajednice, pored ostalog i posredstvom unutrašnjih bračnih veza. Ta nova društvena zajednica, oslanjajući se na sopstvene društvene snage, stvarala je nov unutrašnji društveni odnos prerastanjem u savez plemenskih zajednica. Dakle, bar u prvo vreme, društvena endogamija, šire shvaćena, bila je od značaja za unutrašnje učvršćenje određenih zajednica. U kasnijim razdobljima, a posebno u vreme razvijenih feudalnih odnosa, sve češća je endogamija u okviru staleža (feudalci, meropsi, pastiri itd.). Ovakve društvene odnose sa svoje strane sankcioniše i državna vlast, a slično čini i crkva, koja takođe u međuvremenu stupa na istorijsku pozornicu.

Druga značajna etapa za razvoj endogamije, bar u južnim i istočnim delovima Balkanskog Poluostrva, nastupila je po dolasku Turaka. Pod turskom vlašću, u izmenjenim političkim prilikama, nastupila su nova etnička raslojavanja i sažimanja, naprimjer u okviru porodične zadruge, koja su trajala intenzivnije do pred dvesta trista godina. To je razdoblje velikih metanastazičkih pokreta kojima su bili zahvaćeni skoro svi delovi današnjih jugoslovenskih zemalja. Izlišno bi bilo tvrditi da ovom prilikom etničke granice nisu bile poremećene. Ali, isto tako, zahvaljujući unutrašnjoj povezanosti, svaka grupa je pokušavala da sačuva, koliko toliko, svoje specifičnosti i etnička obeležja. Ustvari, reklo bi se, to je period kada se određene grupe zatvaraju u same sebe i skoro potpuno utiru unutrašnje međusobne nijanse, kao što je slučaj sa Bunjevcima²⁰ ili Bokeljima²¹, naprimjer. Zahvaljujući čvršćoj unutrašnjoj organizaciji u Boki se očuvao veliki broj starih plemena koja su uticala i na kasnije doseljenike, a sličnih pojava je bilo i na drugim stranama. Ne treba naročito isticati da je proces asimilacije u novim uslovima određenu etničku grupu odmah zahvatio. Ustvari, to je nastupilo odmah čim su popustile unutrašnje (endogamne) veze. Takav je slučaj, naprimjer, sa svim etničkim grupama koje su se nalazile u Vojnoj granici, a posebno sa Uskocima oko Krke, po Hrvatskoj i Sloveniji (Marindol, Žumberak, Bela Krajina i neki delovi Istre)²². Još i danas se, konstatuje dr Josip Mal, mogu osetiti razlike u društvenim manifestacijama liirski predisponiranih Belokrajinaca i kasnije doseljenih Uskoka, naprimjer²³. No, danas je, nema sumnje, vrlo teško ustanoviti šta je sve bilo karakteristično za te ranije grupe i šta je od toga do sada ostalo²⁴.

Endogamija se može uočiti kod svih zajednica nastalih preseljavanjem iz jedne sredine u drugu. Naprimjer, »Banačani« iz Aleksandrova, pripadnici jedne inverzne migracione struje koja se krajem XVIII. veka naselila po Dobriču, sve do drugog svetskog rata su sklapali bračne veze isključivo u okviru svoje grupe ili sa svojim zemljacima, takođe naseljenicima po Toplici²⁵. Slična pojava se zapaža i kod »Madžara«, hrvatskog stanovništva iz okoline Bihaća, koje dugo vremena nije sklapalo ženičbene veze sa susednim Ličanima. »Kao nigdje u Bosni ovdje je neka manija da se žene rodaci između sebe.« Samo onaj »Madžar« koji ne može u svom mestu da se oženi dovodi devojkicu iz Like (»Kaurkinju«)²⁶. Takođe je u Turopolju, naselju iz XIII. veka, po usmenom saopštenju Višnje Huzjak, direktora Narodnog muzeja iz Velike Gorice, postojala društvena endogamija. Naprimjer, »plemenitaši« su u svom užem krugu sklapali bračne veze i iz tog okvira nisu izlazili sve do najnovijeg doba²⁷. U endogamiji je živelo i hrišćansko makedonsko stanovništvo do naših dana u slivu Kadine Reke kao i u nekim naseljima okruženim šiptarskim življem na Kumanovskoj Crnoj Gori

²⁰ J. Erdeljanović, O poreklu Bunjevaca, Beograd 1930

²¹ J. Erdeljanović, Etničko srodstvo Bokelja i Crnogoraca, Beograd 1914, 71 i dalje

²² J. Mal, Uskočke seobe u slovenske pokrajine, Srpski etnografski zbornik XXX, Naselja i poreklo stanovništva 18, Beograd 1924

²³ J. Mal, navedeno delo

²⁴ J. Erdeljanović, Etnološka grada o Sumadineima, 8—9

²⁵ D. Zečević, Aleksandrovo — »banačansko selo« — u Dobriču, Glasnik Etnografskog Instituta SANU IV—VI, Beograd 1937, 215

²⁶ D. Drljača, Prilog proučavanju imena »Madžar«, Zbornik Kraljevskih muzeja I, Banja Luka 1902, 124—125

²⁷ Po usmenom saopštenju Višnje Huzjak, direktora Narodnog muzeja u Velikoj Gorici

i Suhoj Gori (između Pologa i Poreča). Nagoveštaja slične vrste ima i u Skopskom polju, jer devojke iz ravnice ne udaju se, sem u krajnjoj nuždi, za stanovnike po obodu kotline²⁸. Dakle ostaju u okviru svoje društvene zajednice i u njoj traže bračne drugove.

Pored pomenutih, endogamiju su uslovljavali i drugi činioci. U tom pogledu se posebno ističe konfesionalna pripadnost, nacionalna i socijalna struktura stanovništva.

Endogamija se dosta dugo održala, takoreći sve do drugog svetskog rata, kod onih etničkih grupa koje su iz bilo kojih razloga živele odvojeno od svog matičnog jezgra. Takav je slučaj sa katoličkom oazom u okolini Janjeva i u Letničkoj župi na Skopskoj Crnoj Gori²⁹. Bez obzira na društveno istorijska zbivanja ove etničke grupe su, takoreći sve do naših dana, čuvale svoju individualnost i etničko jedinstvo zahvaljujući endogamiji u kojoj je presudnu ulogu imala verska pripadnost. Slična pojava je zapažena i kod one etničke grupe koja je iz Crne Gore dospela u istarsko selo Peroj³⁰, kod koje, po usmenom saopštenju dr Stjepana Urbana, profesora Medicinskog fakulteta iz Rijeke, i danas (1967. godine) ima endogamije.

Preko endogamije su neke etničke grupe čuvale svoju nacionalnu svest. Stanovništvo Petrovog sela u Ključu, poreklom je iz Crne Gore. Zbog toga, da bi očuvalo svoju individualnost, sve do završetka drugog svetskog rata nije se mešalo sa pripadnicima vlaške govorne grupe već je živelo u endogamiji, ili su se ženili iz nekadašnjeg zavičaja svojih predaka. U sličnim uslovima, ako ne i nepovoljnijim, živelo je stanovništvo jedne srpske oaze kod Carigrada, koje se sticajem okolnosti moralo oslanjati na sebe i sopstvene unutrašnje veze³¹. Profesor M. Filipović, raspravljajući o Galipoljskim Srbima, zapaža da su počeli napuštati endogamiju i mešati se sa susedima tek pošto su se preselili u novu sredinu, koja je za njihov društveni život bila povoljnija³².

Katkada je, pored pomenutih razloga, i jezička pripadnost bila povod za endogamiju. Lep primer za to su Klimenti koji se tokom XVII. i početkom XVIII. veka pomniju po Sremu, posebno u selima Nikinci, Hrtkovci i Jarak³³. Čak do pred drugi svetski rat stariji ljudi u ovim naseljima znali su izvestan broj arbanaških reči, a zatim su te razlike (verovatno je tome doprinela i katolička crkva) nestale, mada su izvesne osobenosti u materijalnoj kulturi i danas osetne. Na sličan način, t. j. međusobnim ženidbenim vezama, čuvali su svoje etničke karakteristike Čitaci iz metohijskih naselja, pogotovu kada su se kao stanovništvo turske govorne grupe našli u šip-tarskoj etničkoj sredini³⁴. Zahvaljujući endogamiji dosta dugo su neka svoja etnička obeležja sačuvali stanovnici Ptujškoga polja koji su se svojevremeno doselili iz jugoistočnih oblasti naše zemlje³⁵. Iz razgovora sa profesorima dr Stjepanom Urbanom (Medicinski fakultet, Rijeku) i dr Živojinom Gavrilovićem (Medicinski fakultet, Novi Sad) saznao sam da i etnička grupa Čića, posebno iz sela Žejana u Istri, održava svoje jezičke i druge specifičnosti zahvaljujući društvenoj endogamiji. (Ovu endogamnu grupu nameravao je da prouči pokojni prof. dr Božo Škerlj, ali ga je u tome prerana smrt omela). Postoje pretpostavke da se samo ime Čići vremenom proširilo i na druge endogamne grupe slovenskog porekla, posebno Uskoke, koji su se doselili u ove krajeve³⁶. Ali, za ovu priliku je bitno da se kod žejanskih Istro-rumuna, kako sebe još na-

²⁸ Po usmenom saopštenju Dr. Jovana Trifunskog, profesora Univerziteta iz Skoplja

²⁹ A. Urošević, Janjevo, Glasnik Skopskog naučnog društva XIV, Skoplje 1935, 187 i dalje; K. Jireček, Istorija Srba II, Beograd 1932, 94; A. Urošević, Katolička župa Crna Gora, Glasnik Skopskog naučnog društva XIII, Skoplje 1934, 161 i dalje

³⁰ M. Barjaktarović, Peroj i njegovi stanovnici, Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju I, Cetinje 1951, 63—100

³¹ V. Corović, Jedno staro srpsko naselje kod Carigrada, Glasnik Geografskog društva XX, Beograd 1931, 105—106

³² M. Filipović, Galipoljski Srbi, Beograd 1946, 124

³³ Uporedi M. Kostić, Glasnik Skopskog naučnog društva VII—VIII, Skoplje 1930; R. Veselinović, Ko su »Albanci« i »Klimenti« u austrijskim izvorima s kraja XVII veka, Separat iz Naučnog zbornika Matice srpske za 1959. godinu, 93 i dalje

³⁴ Uporedi A. Urošević, Čitaci, Glasnik Skopskog naučnog društva V, Skoplje 1929, 319 i dalje

³⁵ J. Cvijić, Metanastazička kretanja... Srpski etnografski zbornik XXIV, Naselja i poreklo stanovništva 12, Beograd 1922

³⁶ Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1955, kod reči Čići

zivađu, čuvaju ne samo u jeziku³⁷, već i u društvenim običajima, specifične endogamne karakteristike.

Zahvaljujući endogamiji svoja etnička obeležja u našoj sredini čuvali su i pripadnici onih etničkih grupa koje su Turci dovodili na Balkansko poluostrvo, kao što su Cerkezi i Negri, naprimer³⁸. Nije suviše skrenuti pažnju i na činjenicu da Gigan koji žive u našoj zemlji, ni u najnovije vreme ne napuštaju endogamiju. Šta više, čak se ni pojedince njihove grupe, koje se po jeziku ili vremenu doseljavanja međusobno unekoliko razlikuju, ne mešaju, već bračne veze sklapaju samo u okviru svoje uže etničke zajednice³⁹. To su potvrdila i novija ispitivanja koja su vršili na našem terenu stručnjaci iz Antropološkog instituta Univerziteta u Ljubljani (nedavno branjena doktorska disertacija A. Pogačnika o Ciganima u Prekomurju), kao i ispitivanja u Makedoniji prof. dr. Hajnriha Šadea i asistenta Medicinskog fakulteta u Zagrebu Georgine Pilarić⁴⁰.

Endogamija je poznata i kod cincarskih grupa koje žive u našoj zemlji. Ovu pojavu je zapazio prof. M. Filipović kod Cincara na Ograždenu⁴¹, koje je svojevremeno proučavao, a slične primere navodi, dvadesetak godina kasnije, sa planine Goča i Leposava Žunić⁴².

Najzad, endogamija je imala dosta veliki značaj u onim grupama čiji su pripadnici promenili veru a zadržali jezik, nošnju i druge tekovine duhovne i materijalne kulture, kao što je slučaj sa muslimanskim življem iz Gore i Opolja na Šar-planini⁴³, kao i nekim drugim etničkim zajednicama iz Makedonije (Torbeši, naprimer). Pod uticajem vjerske podjele stanovništva u Bosni i Hercegovini postepeno se formirala zatvorena muslimanska grupacija u kojoj je sigurno prevladala i klasna endogamija. Ona je dovoljno jasna iz prezirnog odnosa prema seljacima - balijama i poturima. »Begovi nisu nikada smatrali ni age sobi ravnima, teško su se i ženili među sobom« — kaže Š. Kulišić, u jednom svom radu. »Zanimljivo je« — nastavlja on dalje — »da su i kasnije, potpuno deklasirani i osiromašeni begovi — koji su se bavili zemljoradnjom ili koji nisu imali ništa, osim praznog naziva beg — prezirali obične težake balije. Zbog toga je muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini od početka u ogromnoj većini ostalo slovensko. Ono je bilo rezervoar iz kojeg se pojačavalo i muslimansko gradsko stanovništvo gdje se pretežno i vršila asimilacija stranih doseljenika«⁴⁴.

Kada je reč o endogamiji i njenoj ulozi u društvenom razvitku ne mogu se zaobići ni staleški društveni odnosi. U svetu uopšte, pa i kod nas, bračne veze se češće i lakše sklapaju među pripadnicima istog staleža. Često se vodi računa o tome da porodice mladenaca imaju približno jednak društveni ugled i da su približnog imovnog stanja. Čak se u takvim slučajevima »zažmuri« ponekad i na krvno srodstvo. Staviše, bliži su poznati i incestni brakovi ove vrste među zemljoradnicima, stočarima, zanatlijama, trgovcima, vlastelom, plemstvom i drugim društvenim staležima, daleko češći od onih koji bi mogli nastati iz veštačkog srodstva⁴⁵.

Na osnovi napred iznetih podataka može se zaključiti da su kod etničkih grupa u našoj zemlji postojala dva oblika endogamije. Prvi je incestni ili uži, a drugi društveni ili širi. No, ipak, te grupe u kojima se javlja jedan ili drugi oblik nisu bile nikada sasvim izolovane u toj mери da nisu mogle primati uticaje svojih suseda ili im nameštati svoja etnička obeležja i specifičnosti, što potvrđuju i najnovija ispitivanja dr. M. Draškica i N. Pantelića u Resavi kod stanovništva vlaške govorne grupe⁴⁶. Međusob-

³⁷ Dr. R. Flora. Prilog pitanju klasifikacije Istrorumunskog. Južnoslovenski filolog XXV, Beograd 1961—62, 329 i dalje

³⁸ T. Đorđević, Naš narodni život VII, Beograd 1933

³⁹ T. Đorđević, Naš narodni život VI, Beograd 1932

⁴⁰ Separat iz časopisa »Homo«, knj. 12, sv. 4, 1961. 186 i dalje

⁴¹ Glasnik Geografskog društva XXIV, Beograd 1938, 72

⁴² Glasnik Etnografskog instituta SANU VII, Beograd 1958, 87 i dalje

⁴³ M. Lutovac, Gora i Opolje, Srpski etnografski zbornik LXIX, Beograd 1953, 280

⁴⁴ S. Kulišić, Razmatranja o porijeklu Muslimana u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja NS. VIII, Sarajevo 1953, 151

⁴⁵ T. Đorđević, Uzimanje u rodu, Naš narodni život II, Beograd 1930, 42 i dalje

⁴⁶ M. Draškić — N. Pantelić, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 23—29, Beograd 1967, 26 i dalje

nim mešanjima su umnogome doprinosila i istorijska zbivanja koja su s vremena na vreme potpomagala razbijanje zatvorenosti i ubrzavala proces simbioze. Na taj način su nastajale nove grupe, sa novim biološkim i društvenim stremljenjima, u kojima endogamija, kao u današnjem gradskom načinu života ili u industrijskim naseljima sa izmešanim stanovništvom, nema više nekadašnju ulogu. Danas su sve češći i međunarodni brakovi.

Važno je istaći da je endogamija vezana za rodovsko plemensku i kasnije za stalešku klasnu i nacionalnu društvenu organizaciju. Nema sumnje, tome su znatno doprinosili društveni odnosi određene epohe, usled čega se endogamija mora proučavati i vremenski i prostorno.

Ne treba izgubiti iz vida činjenicu da je ponekad u endogamiju vodila i slučajnost, osobito u vreme razvijenog plemenskog društva. Naprimer, kaže Marko Miljanov: »Drekalovići se nijesu jedan od drugoga ženili do 1875. godine jer su govorili: „Radiji sam te zvati brate no prijatelju“⁴⁷.« Međutim, od Drekalovića je bio prvi vojvoda Marko Miljanov koji se oženio devojkom iz svoga bratstva, (znači još uže od plemena), i time dao primer ostalim bratstvenicima, koji su ga u tom, kao i u drugom, sledili⁴⁸. Ovo je učinjeno iz razloga, kako je rezonovao Miljanov, da dobre odive ne odlaze u druga bratstva, već da ostanu u njihovoj sredini i da njima rađaju primerno potomstvo.

Uopšte uzeto, društvena endogamija je u prošlosti, posebno u vreme robovanja tuđinu, bila čuvar etničkih obeležja određene grupe, pa se o njoj prilikom proučavanja etnogenetskog procesa, mora povesti više računa. Na zaključak takve vrste upućuju i primeri o kojima je napred bilo reči.

INSTANCES OF INCESTUOUS AND SOCIAL ENDOGAMY AMONG SOME YUGOSLAV ETHNICAL GROUPS

Conclusion

On the territory of Yugoslavia have been observed two forms of endogamy. The first one, incestuous endogamy has a narrower extent and occurs in socially and geographically isolated areas (Island of Susak, for instance). Although it is of a more ancient origin, this form has not in Yugoslavia marked degenerative consequences as in other ethnical groups.

The second, far more widespread form is the so-called social endogamy which appears as a consequence of different sociohistorical events. After having migrated to a new environment, the ethnical groups remain closed at first towards their neighbours and do not mingle with them. However, they gradually adopt their cultural values and transmit their own to them; in the long run, life in common in the same environment ended by creating specific social forms characteristic of this determined community. Such communities were formed most frequently within gentilital or tribal communities and later also in a territorial one. The causes leading to social endogamy, comparatively widespread among the Yugoslavs, are different. Of a particular importance was the confessional, further national, and to a much wider extent, class membership. For this reason, in studying the ethnogenesis of the Yugoslav population, an account should be taken also of endogamy as a social phenomenon.

⁴⁷ M. Miljanov, *Pleme Kući u narodnoj priči i pjesmi*, Beograd 1904, 59

⁴⁸ J. Erdeljanović, *Kući — pleme u Crnoj Gori*, Srpski etnografski zbornik VIII, *Naselja i poreklo stanovništva* 4, Beograd 1907, 204

Dušan Kermavner

O PREPOVEDI GORENJSKEGA TABORA IN O BOHINJSKEM UPORU LETA 1871

ÜBER DAS VERBOT DER GROSSVOLKSVERSAMMLUNG (TABOR) IN
OBERKRAIN UND ÜBER DEN AUFSTAND IN BOHINJ (WOCHEIN) IM JAHRE 1871

Leta 1861 je poslal radovljiški volilni okraj kmečkih občin v kranjski deželni zbor dr. Lovra Tomana, takrat advokata v Radovljici, ki je bil domačin iz Kamne gorice in že iz leta 1848 znan po svojem narodnobudiljskem pesnikovanju. Toman je deželni zbor poslal tudi v dunajsko poslansko zbornico, kjer je postal poglaviti glasnik slovenskih teženj, ko je Karl Dežman še leta 1861 odpadel od slovenstva. Takrat so mu narodnjaki iz več slovenskih pokrajin podpisovali »zahvalnice« ali zaupnice. O takšni podpisni akciji zanj v njegovem volilnem okraju je sporočal dopis v »Novicah«: »Po mnogih straneh na Gorenjskem so se že nabrali podpisi — in se nabirajo še vsak dan — za zahvalno pismo, ki se bo našemu junaškemu boriveu za slovenske pravice dr. Lovru Tomanu poslalo. Podpisana je od gg. duhovnov, srenjskih županov, svetovavcev, posestnikov, kmetovavcev in rokodelcev, z eno besedo od vseh znamenitih deželnih prebivavcev... Dosihmal je podpisov že več sto.«¹ Dopisnik iz Kroke je sporočil prav tam o posebni zahvalnici Tomanu »mnogih tukajšnjih veljavnih fužinarjev in posestnikov«. O splošni gorenjski zaupnici pa so pozneje poročale »Novice« v dopisu iz Predddvora, da »jo je podpisalo 953 domoljubov vseh stanov in mnogih župnij«.²

Iz Tomanovega imena je slovenstvu sovražna nemško-liberalna žurnalistika takrat skovala za »Slovenijo«, katere ni hotela poznati, zaničljiv naziv — »Tomanija« (nemško: Tomanien), narodnjaki pa so mu poleg zaupnice priredili 15. avgusta 1861 posebne ovacije na zboru na Bledu, ki mu je sledil naslednje leto istega datuma še drugi, večji tak zbor ali pravzaprav banket. Drugi blejski zbor je po sedmih letih opisal Fran Levec tako živo, da občutimo vso domoljubno navdušenost tistega trenutka, hkrati pa je odlično označil takratni vzpon in poznejši padec prvega »ljubljenega naroda«: »Nikoli ne bom pozabil, kako je dr. Toman, takrat še na svoje slave vrhuncu stoječi, regent bodoče Tomanije'... belo oblečen... s povzdignjenim glasom prisegel pri Triglavu in vseh družih slovenskih snežnikih... da, Bled mora postati slovenska Olimpija, kjer se bodo zbirali pesniki in pisatelji od vseh vetrov slovenske domovine ter boreči se za lovorov venec svojo in prelube Slovenije slavo in čast raznašali po vsej Evropi... Ko so moji tovariši dr. Toman vzdignili na svoje rame, sem ga tudi jaz zgrabil za eno peto ter mu na vse kriplje 'živio' kričal... Sedem kratkih let je minilo od tega časa, pa kako se je vse spremenilo! Dr. Toman ne misli več na slovensko Olimpijo, ampak na tantieme, ki mu jih bo donašala mimo Bleda zidana železnica...«³

Ko se je leta 1867 dal dr. Toman izvoliti za deželnozborskega poslanea v Ljubljani, kamor se je bil leta 1865 preselil iz Radovljice, je v radovljiškem volilnem okraju za njim kandidiral in se mu tako v kranjskem deželnem zboru kakor tudi v držav-

¹ Novice, list 33 z dne 14. avgusta 1861, str. 273.

² Novice, list 36 z dne 4. septembra 1861, str. 297.

³ Slovenski Narod, št. 102 z dne 31. avgusta 1869.

nem zboru pridružil njegov prijatelj še iz leta 1848 Lovro Pintar, takrat župnik na Breznici, prej pa zelo zgođen domoljubni agitator še izpred leta 1840 v ljubljanskem bogoslovju in znamenit sadjar izza časa svojega kaplanovanja v Predvdvoru.

A še v prvih treh letih taborovanja po Slovenskem — 1866—1870 — se na Gorenjskem še ni nič zganilo, da bi se rodila pobuda za prireditve gorenjskega tabora. To mrtvilo je bržčas v zvezi s posebnim neugodnim položajem dr. Lovra Tomana, ki je bil v očeh slovenske javnosti predvsem odgovoren za takrat težko umljivo popustljivo ravnanje slovenskega državnoborskega predstavništva v letu 1867 in ki ga ni kazalo izpostavljati na kakšnem taboru mogočim izrazom množičnega nezadovoljstva zaradi sumljivega plačila, ki ga je za tisto ravnanje prejel v obliki vladne koncesije za gradnjo gorenjske železnice — ta se je namreč dala izvrstno vnovčiti! Čeprav je dr. Toman v tistih taborških letih vodil za dr. Bleiweisov krog visoko slovensko politiko kljub nekim pojavom bolehnosti skoraj tik do svoje smrti poleti 1870, se na nobenem taboru ni pokazal. A kakor ga je bilo na drugih taborih prav lahko pogrešati, si ni bilo mogoče zamisliti gorenjskega tabora brez tega prvega gorenjskega narodnjaka. Domnevno zaradi tega so se njegovi prijatelji šele po njegovi smrti odločili za tabor na Gorenjskem.

Dne 6. januarja 1871 je na občem zboru političnega društva »Slovenija« v Ljubljani predložil R. Mihelač iz Radovljice, naj bi »se letos napravil tabor v Leseah«.⁴ Dne 20. marea so gorenjski pobudniki razposlali po Sloveniji od 18 podpisnikov odobrena vabila »k posvetovanju o zadevi gorenjskega tabora«, ki naj bi bilo dne 11. aprila v blejskih Mlinih in naj bi izvolilo »taborški odbor in določilo dan, kraj in program tabora«. Med podpisniki je bil tudi Lovro Pintar s še dvema župnikoma poleg nekaj trgovcev, gostilničarjev in fužinarjev iz Lese, Radovljice, Kamne gorice in Kroke ter po enega posestnika iz Hraš, Mojstrane, Gojzda, Podkorena in Kranjske gore. Vabilo je z vsemi podpisi objavil »Slovenski Narod«, ki je hkrati sporočil še, da naj bi bil tabor dne 29. maja in da naj bi razpravljali o naslednjih vprašanjih: »Zedinjenje Slovenije (jugoslovansko vprašanje) — Vpeljava slovenskega jezika v urade — Gozdne zadeve na Gorenjskem — Občinska samouprava — Glavna šola v Radovljici — oziroma srednje šole na Kranjskem.«⁵

Sest dni pred posvetom v Mlinih, dne 5. aprila, je javno pozdravil pobudo za tabor na Gorenjskem dopisnik »Novice« iz Srednje vasi v Bohinju in je izkoristil priliko, da seznani javnost z »Živimi željami Bohincev«.⁶ Najprej je utemeljeval »občno željo vseh pravih Gorenjcev milostljivega cesarja in vlado prositi, da se [tudi] za zgornji Korotan, Tolmin in okraj radoljski ustanovi... brambno krdelo cesarskih loveev, kakor so »Kaiserjäger« v Tirolih, ki so kot nekakšni »graničarji« proti Italiji služili vojaški rok v domačih krajih, medtem ko so odhajali Gorenjci v »kužne kasarne« gorenje Italije in na ogrske »puste«. Menil je, da naj bi »se ta domorodna želja na... taboru v Leseah na postavni poti vprilo Triglava pod milim nebom« razglasila. Preden je na koncu še zaželel, naj bi prišel »mlostljivi cesar ogledat naš tirolski Bohinj« — kar moramo razumeti v zvezi s takratnimi poročili o cesarjevem obisku na Tirolskem — je dopisnik omenil še najbolj perečo in bolečo bohinsko zadevo: »Tudi pri- tožbe zoper sekvestracijo Jelovsko, vprašanje, zakaj se Komna posestnikom krati, in prošnja, naj se že enkrat pravice v goščah bohinskih med blejsko graščino, barona Zoisa fužinami in Bohinjem natančno po pravici zagotove, boče tabor slišal.« Lahko si mislimo, da bi Bohinjeci kar pridrli na takšen tabor, ki bi se zavzel za njihove stare pravice, v imenu katerih so se poleti 1871 — uprli oblastem!

A naj tu najprej pojasnim, kako je prišlo do tega, da so dali leta 1853 gozd na Jelovici pod sekvester ali v državno upravo. Ko so že v prvi polovici 19. stoletja tudi v tem gozdu vse bolj sekali les za prodajo, so se vneli hudi spori med blejsko graščino ali gospodstvom, ki je pozneje prešlo v last Kranjske industrijske družbe, in fužinarji v železarskih krajih, ki so od davnih časov smeli pridobivati v Jelovici oglje za fužinarjenje, pa pripadniki okoliških srenj, ki so prav tako imeli starodavno pravico, da

⁴ Novice, list 2 z dne 11. januarja 1871, str. 14.

⁵ Slovenski Narod, št. 38 z dne 1. aprila 1871.

⁶ Novice, list 14 z dne 5. aprila 1871, str. 111—112.

so se oskrbovali z lesom iz bližnjih gozdov.⁷ Vsi so sekali in drug drugemu odrekali pravico do sečnje ne samo z besedami, ampak tudi dejansko, tako da »so si medsebojno zažigali drvarske in ogljarske kolibe, razsekavali podrti debela in se končno v letih 1846—1848 spopadali v pravih bitkah«. To dobo Jelovice je živo opisal leta 1855 v »Novicah« Josip Levčnik, učitelj v Železnikih: Ko so si fužine in blejska graščina medsebojno branile les sekati, »so kmetje na vrat na nos začeli prodajati tuj les na vse strani«; kupecv je bilo dosti in »gojzdi so se pokončavali, da je bilo strah«, žage so rasle kakor gobe po dežju, »oglja že nihče ni maral kuhati, ker so se dilice veliko boljje prodati zamogle«, med upravičenimi in neupravičenimi izkoriščevalci gozda pa so se dogajali »strašni prepiri, nove tožbe, sovraštva, tatvine, boji, in konec vsega tega je bila sekvestracija Ilovic«. ⁸ Državna uprava, za katero so zaprosili lastniki fužin, je ustavila vse sekanje lesa za prodajo in odmerjala skopo in slabo »Jesnino« služnostnim upravičencem iz fužin in sosesk. Pravdanje za Jelovico je teklo do leta 1869, potem pa je 12 let počivalo; znova ga je sprožila pritožba fužinarjev iz Kroke leta 1881. Šlo je samo še za dodelitev služnostnim upravičencem gozdnih parcel, s katerimi bi jih dokončno »izplačali«, da v drugem gozdu ne bi imeli nižesar več iskati. Dotlej pa je bilo vsakršno pridobivanje lesa iz gozda odvisno od logarjev, ki niso samo preprečevali prosto sečnjo, ampak tudi ovirali prosto pašo »planincem«.

Istega dne, ko je v »Novicah« izšel bohinjski dopis, ki je omenil tudi »sekvestracijo Jelovsko«, pa je kranjski deželni predsednik baron Conrad odposlal novemu ministrskemu predsedniku in hkrati notranjemu ministru grofu Hohenwartu pismo z argumentacijo proti dovolitvi slovenskih taborov sploh, posebej za gorenjskega, ne da bi bil pri tem opozoril na napetost zaradi »gozdnih zadev« v zvezi s sekvestracijo, kl je šele pozneje v obravnavi prepovedi tabora v Lescah stopila na prvo mesto. Pisal mu je: »Kakor je opaziti, bodo voditelji slovenske stranke na Kranjskem tudi letos izkoristili bližajoči se ugodni letni čas za to, da bi s prirejanjem ljudskih shodov pod milim nebom pridobili nadaljnjih pristašev svojim strankarskim težnjam in nazorom zlasti pri podeželskem ljudstvu in da bi tako okrepili svoje osebne pozicije. — Tokrat utegnejo posvetiti pozornost predvsem prebivalstvu Gorenjske, kjer doslej še niso prodrle strankarske težnje tako vsestransko v širino in globino, kakor si to ti voditelji želijo. — Že so napovedali za 11. t. m. posvet na Bledu o prireditvi takšnega tabora, in vse kaže, da na njegovem dnevnem redu, ki ga bo posvet določil, ne bo manjkala niti točka o ustvaritvi upravne enote Slovenije niti točka o odobritvi sklepov ljubljanske konference z dne 1. decembra t. l. o jugoslovanskem programu. — Takšni tabori že sami po sebi nimajo nobenih dobrih nasledkov, ker tako predstava, ki si jo ustvarja zbrana množica o namenu in pomenu shoda, kakor tudi govori na njem in vsa spremljava z vnanjim pompom vred komaj lahko kaj prispevajo k razjasnitvi nazorov o vprašanih, ki se tičejo občin koristi, pač pa povzročajo vznemirjenjce, ki se stopnjuje do ogorčenosti v narodnem smislu in — kakor je poučilo izkustvo — marsikje do zlovoljnosti, ki ogroža osebno varnost. — Tem nujnejša je naloga vladnih organov, da preden se odločijo dovoliti takšne shode, dobro presodijo, ali so zakonito dopustne posamezne točke dnevnega reda, zlasti še tiste, ki zadevajo upravni organizem in državnopravni položaj posameznih dežel monarhije. — V tem oziru se mi zdi, da zlasti omenjeni jugoslovanski program... zbuja preveč pomislekov, da bi mogli imeti njegovo obravnavanje na taboru za nenevarno, in zato ne nameravam dovoljevati ljudskih shodov pod milim nebom, kjer naj bi obravnavali ta program zlasti v zvezi z razpravljanji o ustvaritvi Slovenije, če mi Vaša Ekselencija ne bi nasprotno ukazala...«⁹ Hkrati je prav ta deželni predsednik ukazal okrajnima glavarjema v Radovljici in v Kranju, da mu morata sporočiti, če bi nameravala dovoliti tabor, in navesti razloge za takšno odločitev; dopustil jima je tako samo, da prepoveda prijavljen tabor, dovolitev pa je pridržal sebi. Končno je naložil radovljiškemu glavarju, da mu poroča o sklepih, udeleženceh in drugo o posvetu v Mlinih dne 11. aprila.

⁷ Nekaj podatkov zajemam iz »promemorije« kropskega fužinarja Benjamina Schullerja z dne 1. junija 1881, ki se je ohranila v ostalini dr. Janeza Bleiweisa v Narodni in univerzitetni knjižnici; ta omenja le fužine v Bohinjski Bistrici, Kropi in Kamni gorici, medtem ko je tiste v Železnikih izpustil.

⁸ Novice, list 12 z dne 10. februarja 1855, str. 47.

⁹ Arhiv Slovenije, predsedstveni spisi kranjske deželne vlade, št. 376 iz 1871.

O tem posvetu izvemo nekaj iz radovljiškega dopisa »Novicam«, nekaj pa iz dveh poročil okrajnega glavarja deželnemu predsedstvu.¹⁰ Na posvetu se je zbralo »mного rodoljubov« — po glavarjevih informacijah med 80 in 100; med njimi je bilo več duhovnikov, prevladovali so kajpak kmetje »iz vseh kotov« okraja. V glavarjevem drugem poročilu so imena treh »gostov od drugod«, ki pa so bili vsi odseljeni domačini: Ivan Zupan z Rodin pri Begunjah — brat Toma Zupana — je bil profesor na Reki, iz Ljubljane sta prišla Janez Murnik z Otoka pri Radovljici, prej advokatski pripravnik pri dr. Tomanu še v Radovljici, takrat pa že tajnik trgovsko-obrtno-zbornice za Kranjsko in pomočnik dr. Janeza Bleiweisa v uredništvu »Novic«, in dr. Josip Poklukar iz Krnice pri Gorjah, takrat advokatski ali notarski pripravnik in že nekaj let politični pobočnik dr. Bleiweisa. Za predsednika »osnovnega odbora« za tabor v Lescah so izvolili brezniškega župnika Lovra Pintarja in enajst odbornikov. Glavar je označil za »glavnega agenta« v tej zadevi zelo nevarnega in predrznega knjižgoveškega pomočnika Franca Mihelača.

Na posvetu so sprejeli dnevni red tabora v Lescah s petimi točkami, ki jih navajam po prevodu prijav v spisih deželnega predsedstva, ne po omenjenem dopisu v »Novicah«, kjer točki 3. in 4. nista v pravem vrstnem redu in kjer »brezverske šole« niso omenjene: »1. Zedinjenje vseh Slovencev v eno celoto z enim deželnim zborom v Ljubljani; 2. Gozdne razmere na Gorenjskem; 3. Sedanjí šolski zakoni naj se deželnim potrebam ustrezno spremenijo; brezverske šole naj jenjajo; 4. Uvedba slovenščine v urade in šole ter 5. Naj bi vplivni možje delovali na to, da bi se ustanovilo pomožno [hranilno-posojilno] društvo za Gorenjsko ali zavarovalnica itd.«¹¹

Kakor razvidimo iz nedatiranega Tomšičevega — morda nedposlanega — odgovora odboru, da je voljan prevzeti govor o uvedbi slovenščine v javne urade in da »isto velja o g. dr. Zarniku«, ki so ga bržčas naprosili za govor o 1. točki, je taborski odbor povabil k sodelovanju tudi mladoslovenske govornike.¹²

Moramo si misliti, da je prav baron Conrad po svojih zvezah sprožil gonjo v nemškoliberalnem tisku proti dovolitvi gorenjskega tabora. Začela jo je že 13. aprila vodilna dunajska »Neue Freie Presse« z »dolгим dopisom iz Ljubljane«, ki ga je dunajski dopisnik »Slovenskega Naroda« — takrat Fran Levstik — označil, da v njem »na vse grlo na pomaganje ključ polcijo, da se ne bi dovolili taborji po Gorenjskem, koder je do zdaj bil še lep mir, ker so tamkajšnji kmetje izobraženejši, torej politično mirnejši, kajti mnogo občila jim je s Korošci in drugimi sosednimi Nemci,« nato pa je še navajal: »Mi nočemo, da bi se v narodni srd ščuvali tudi naši gorenjski, do zdaj pametni kmetje... da bi se vnovč razvnel črt [= sovraštvo]... Naj vlada ozbiljno premisli... ali [jej] dovoljevati nesrečne taborje, po katerih se ljudem glave belijo s puhlimi utopijami, celo z mislimi o združitvi vseh Slovanov.« Ob tej priliki je Levstik naslikal — svojemu značaju ustrezno — prav črnogledno sliko o pomanjkljivi narodni zavesti na Gorenjskem: »Kar se dostaja [= tiče] gorenjskega ponemčevanja, sami, kakor težko in celo ne radi, priznavamo, da se res od leta do leta širi doll proti Ljubljani. Čemu bi se zakrivala rana, katero je treba poznati, ako jo hočemo kdaj zaceliti? Čemu bi se zvito molčalo o stvari, katero more vsak videti sam, kolikorkrat popotuje po Gorenjskem? Vse prikrivanje nekaterih domorodcev, vse rodoljubo lepotečenje tu nič ne pomaga! Jaz govorim, kakor sem videl na svoje oči, slišal na svoja ušesa. Ponemčevanje se brez milosti širi poleg vsega slovenskega napredka, in baš za tega radi ga je treba ustaviti, ako je še možno; baš za tega radi je treba gorenjskih taborjev, na katerih se ne bode oznanjal odpad od avstrijske države, kakor ga javno in skrito pripravljajo dunajske, o pruskih drobtinah pasene novine — taborjev, na katerih se budi v srcih narodna svest in narodnega značaja bramba nemškemu zmaju, kateri je obznil že vsa dolitavsko Avstrijo! Nadejemo se torej, da kreketanje dunajskih novlin taborjev ne izpodkoplje na Gorenjskem, ko jih dozdej nikjer ni izpodkopalo, niti sre ne podere možem, ki taborje snujejo.« Nato je pisec še pribil: »Ako Slovenec noče narodno propasti, onda mu je neogibno treba, da se zedini v celotno Slovenijo, katere

¹⁰ Novice, list 16 z dne 18. aprila 1871, str. 126, in Arhiv Slovenije, predsedstveni spisi... št. 417 iz 1871.

¹¹ Arhiv Slovenije, predsedstveni spisi... št. 547 iz 1871.

¹² Zapis je v Tomšičevem fondu v Jurčičevi ostalini in v Narodni in univerzitetni knjižnici.

potem roko poda južnim Slavenom. To je denes alfa in omega vsacega slovenskega politika.« Na koncu je posebej poudaril, da »Slaveni, ter še posebno malobrojni Slovenci, zdaj ne snujejo Avstriji pogibelnih črtežev, kakor jih pač snujejo avstrijski Lahi... ali avstrijski Nemci!«¹³

Med Slovenci, ki jim v preteklih treh letih nenaklonljive nemško-liberalne vlade niso prepovedovale taborov, se pač ni mogla pojaviti nobena bojazen, da bi jim moglo novo proticentralistično ministrstvo z grofom Hohenwartom na čelu, ki je dva meseca prej prišlo za vladno krmilo, prepovedati leški tabor. Lahko se je razmahnila zanj običajna navdušena agitacija, ki jo je opisal v »Novicah« dopisnik iz Kamne gorice pod naslovom »Tabor gorenjski«¹⁴ takole: »Komaj se je razširila po našem okraju novica, da bode tabor v Lescah, in že je ni kočice, kjer bi o njem ne bilo pomenkov. Narod naš se je začel zavedati, on pretčtuje svoje sedanje razmere, se posvetuje o zadevi razširjenja svoje izobraženosti, premišljuje svojo bodočnost in začel je marljivojši skrbeti za svoje boljše blagostanje; na kratko rečeno: slovenski narod na Gorenjskem se je začel v narodnih in političnih zadevah gibati. Kdor še ne priznava, da so tabori najboljši pripomoček za izbujo zavesti in politično omiko ljudstva, ta naj se potruži v naše kraje in naj stopi med preprosti narod, in prepričal se bo tega sam. Domače ljudstvo samo že se pripravlja za to, da vredno sprejme taborite in priljubljena sokolovska društva iz Ljubljane, Kranja, Planine in Vipave, ki bodo pomogla v slovesnost tega dneva. Naznanila iz vseh krajev domače dežele, pa tudi naznanila s Prlorskega, Koroškega in Štajerskega nam dajejo radostno upanje, da se 29. maja Slovenci iz vseh pokrajin zedinijo v podnožji častitljivega Triglava in visoki vladi enoglasno naše težnje razodenejo; in še več: čuli smo že tudi o pohodu nekterih Hrvatov in Srbov, da pokažejo, da ideja jugoslovanska ni prazna domišljija. Po vsem pričakujemo, da gorenjski tabor glede ljudske udeležbe ne bo zaostajal za taborom vižmarskim«¹⁵. Da pa tabor ljudstvu bolj v spominu ostane, nameravajo ustanovitelji, kakor slišimo, ako jim bode čez taborske stroške kaj novcev ostalo, osnovati kako društvo, katero bode imelo namen za duševno ali materično blagostanje naroda skrbeti, in s tem mislijo postaviti prvi duševni spominek narodnemu borbilju rajnemu dr. Tomanu, našemu [kamnogoriškemu] rojaku. Bog daj le lepo vreme in gotovo sijajen bode tabor gorenjski; zato že zdaj navdušeno kličemo: Živili taboriti v obliči veličastnega Triglava!«

Naslednji dan je prinesel »Slovenski Narod« podoben dopis iz Lesca: »Popotniki iz raznih krajev nam pripovedujejo, da se domoljubni slovenski narod misli v veliki množini našega tabora udeležiti... Naznanila smo že čitali, da se bodo udeležili rodoljubi iz vseh slovenskih pokrajin, tedaj bomo na gorenjskem taboru [sredi krajev], kjer nam žuga najhujl germanizem, pravo zedinjenje Slovencev praznovali. Iz Zagreba se nam je dopisalo, da nam je gostov iz Hrvatske in Slavonije pričakovati. Ako se tudi to uresniči, potem se bo z leškimi taborom začelo jugoslovansko zedinjenje vršiti.« Kot apel na Hohenwartovo vlado moramo razumeti upanje dopisnika, da si bo vlada, brž ko bo slišala zahteve po enakih pravicah za Slovence, »gotovo prizadevala, da tudi enkrat nas usliši«¹⁶.

Lahko si mislimo, da je kakor z jasnega treščilo, ko je »osnovalni odbor« za tabor v Lescah prejel na prijavo tabora od radovljiškega okrajnega glavarja odklonilni odgovor z dne 2. maja z obrazložitvijo, da »dovoljenja za tabor ali ljudski shod ne more dati zavoljo 1. in 3. člena v programu, pretresovanje katerih v pravice državnih in deželnih postavodajalstev sega, zraven bi pa še v nučnih zadevah ljudstvo motiti in ljudem do vlade in njenih udov nezaupnost vtisniti zamoglo in potemtakem gotovo občinskemu [= občnemu] blagru škoduje.« Poleg »Slovenskega Naroda«, ki je ta prepovedni odlok ponatisnil »od črke do črke«,¹⁷ so se tudi »Novice« v dopisu iz Radovljice zgražale nad »ubogo ,kranjščino« ali spakedrano slovenščino odloka, zraven pa

¹³ Slovenski Narod, št. 44 z dne 18. aprila 1871. Dopis je uvrščen tudi v »Zbrano delo« Frana Levstika IX, str. 442–444.

¹⁴ Novice, list 18 z dne 3. maja 1871, str. 144.

¹⁵ Udeležbo na vižmarskem taboru dne 17. maja 1869 so cenili na 30.000 in so ga imeli za največjega. V političnih poročilih najdemo nižje številke (20.000 in manj).

¹⁶ Slovenski Narod, št. 51 z dne 4. maja 1871.

¹⁷ Slovenski Narod, št. 53 z dne 9. maja 1871.

so povprašale, »kakšna je ustava v Avstriji in ali je bilo pod [nemškoliberalnim notranjim ministrom] dr. Giskro svobodnejše kakor pod grofom Hohenwartom?«¹⁸ »Slovenski Narod« je najprej mirneje pripomnil: »Za zdaj hočemo verovati, da je prepovedi kriva nižja birokratiška kratkoglednost in da više oblasti poravnajo, kar so zakriville nižje.« A v naslednji številki je urednika minila ta mirnost in se je v uvodniku »Menda smo dotaborovali!«¹⁹ spravil nad dunajsko vlado v prepričanju, da je ona zapovedala prepoved leškega tabora. Medtem je bilo tržaško namestništvo prečrtalo dve prijavljeni točki dnevnega reda za hrvaško-slovenski tabor v Kastvu, namreč razpravljanje proti upravni združitvi Istre in Goriške s Trstom in pa »o združenju Jugoslovancev«, hkrati pa se je potrdila novica s Češkega o prepovedi spomladnih taborov; zato je pisec uvodnika v »Narodu« sklepal, da je napočil konec taborovanju. Povpraševal je vlado, zakaj se ne bi smelo na taborih govoriti o težnjah, ki jih vendar izražajo tudi »deželnega zbora [kranjskega] govori in adrese«, in vzkliknil je: »All vlada ve, da so za zedinjeno Slovenijo po taborih govorili možje kakor Bleiweis, Costa, Razlag, Vošnjak, Zarnik, Tonkli, Lavrič itd., in ali misli, da so to ljudski puntarji?« Ali ob takšnih odlokih oblasti še kaj ostane od »svobodnega zborovanja«, ali o čem se bo smelo še govoriti na dovoljenih zborovanjih: nemara »o kresilni gobli, babjem pšenu, kozjem prskanju ...?«

Nihče v slovenski narodni stranki kajpak ni zvedel, da se je Conrad zarotil proti nadaljnjemu taborovanju za zedinjeno Slovenijo — ali celo za novi jugoslovanski program, sklenjen v Ljubljani v dneh 1.—3. decembra 1870 — in da je vplival tudi na tržaško namestništvo, da je prepovedalo omenjeni dve točki dnevnega reda za kstavski tabor.²⁰ A tudi grof Hohenwart nemara ni bil nič bolj naklonjen slovenskemu — in češkemu — taborovanju kakor baron Conrad, gotovo pa se z le-tim ni hotel raziti v tem vprašanju; mislil je na to, da se bo moral nanj opirati še drugje, kamor ga bo prestavil s Kranjskega (kar je storil maja 1871).

Preden si ogledamo, kako so višja oblastva reševala pritožbo »osnovalnega odbora« zoper glavarjevo prepoved, pa mora priti na vrsto še domače nezadovoljstvo z eno izmed točk dnevnega reda za leški tabor. Ob namero prirediteljev, da bi na taboru »grajali šolstvo po sedanji naredbi«, t. j. po novem zakonu o ljudskih šolah, ki je odstranil cerkveno nadzorstvo nad njimi, se je obregnil »Slovenski Narod« v dopisu »Gorenjski tabor in slovensko ljudsko šolstvo«.²¹ Dopisnik je sploh podvomil, da bi bilo takšno taborško razpravljanje »primerno za naše slovensko preprosto ljudstvo in za našega nevednega kmeta«, ki »nima še dosti prepričanja o šolski koristli« in ki bi mu bilo treba šolo priporočati! Po njegovem mnenju »je pri nas potrebno šole zidati, otroke v šolo pošiljati, učitelja tako plačevati, da bode mogel pošteno živeti in srenji več koristiti«, medtem ko ni prav nič treba »iskati brezverskih šol na Slovenskem, kjer jih ni«, saj vendar »po vseh šolah pri nas ... duhovniki ... podučujejo v sv. veri kakor popred«, ko jim je bilo šolstvo podrejeno.

Ko je mladoslovensko glasilo tako odklanjalo prenapeto cerkveno nasprotovanje proti »novi šoli«, je zavzemalo nekakšno katoliškoliberalno stališče v zaskrbljenosti za to, da ne bi odbilo od slovenskega gibanja učiteljev, ki so šele s sprositvijo šolstva od cerkvenega nadzorstva prosto zadihali, a so se tudi mimo liberalne šolske reforme nasploh nagibali k liberalstvu. Ne smemo pa prezreti, da je bilo od katoliškoliberalnega stališča »Slovenskega Naroda« do celega liberalstva, ki je na vsej črti prevladalo pri drugonarodnem meščanstvu po Slovenskem in v sosesčini, še velik korak, ki ga mladoslovenci niso storili v vsem »prvem ali Tomšičevem obdobju mladoslovenske politike«.²² Tujerodni liberalci so še nadalje s proticerkvenim gesli, ki jih med Slovenci ni nihče zastopal, pritegovali k sebi. Ta položaj nam ilustrira dogajanje v nekem gorenjskem kraju sredi leta 1871. Nekaj dni pred objavo omenjenega katoliškoliberalnega dopisa o šolstvu v »Narodu« so poročale »Novice«, da so ljubljanski nemškoliberalni učitelji poslali »zaupnico izključenemu [namreč iz katoliške cerkve izob-

¹⁸ Novice, list 19 z dne 10. maja 1871, str. 152.

¹⁹ Slovenski Narod, št. 54 z dne 11. maja 1871.

²⁰ Arhiv Slovenije, predsedstveni spisi ... št. 460, 494 in 501 iz 1871.

²¹ Slovenski Narod, št. 56 z dne 16. maja 1871.

²² Prim. ekskurz pod tem naslovom v mojih političnozgodovinskih opombah k IV. knjigi I. Prijatelja »Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848—1895 (1961), str. 561—584.

čenemu monakovskemu proštu Döllingerju, ki se je uprl zoper novo dogmo nezmotljivosti papeževe, in da se je nemškoliberalni ljubljanski dnevnik »čutil, da... od mladoslovenske strani nihče ne trobi v rog teh brezvercev.«²³ Šest tednov zatem pa je nemškoliberalni tisk razglasil, da so tudi z Jesenice dne 24. junija 1871 poslali v München dr. Döllingerju »priznavalo adresno z mnogimi podpisi«, kar je »Laibacher Tagblatt« pozdravil z besedami: »Tudi tukaj se je končno vendarle začelo daniti in si je utrl pot zdravi človeški razum.«²⁴ To zadevo je omenil neki dopis »Novicam«, nekdo iz uredništva — bodisi dr. Bleiweis ali Janez Murnik — pa je pripisal: »Zalibog! da na naši slovenski zemlji in prav v Jesenicah in Kranjski gorl nekteri ptujci in poplujenci zvonce nemškutarstva in brezverstva nosijo na sramoto domovine naše! Še Döllingerju, o katerem niti mladi Schrey niti mladi Ruard vse svoje žive dni nista nič vedela in slišala, so Asslingerji, ne pa Jeseničani, poslali čestitke!!«²⁵ Dopisnik iz Radovljice »Slovenskemu Narodu« je najprej potožil, da že po petih tednih ni ministrske rešitve na pritožbo taborskega odbora zoper prepoved tabora v Lescah, ki jo je potrdilo deželno predsedstvo, nato pa se je tudi dotaknil jeseniške adrese Döllingerju, ki se mu je zdela »smešna«, zakaj: »Jaz, ki te gospode, kateri so to adresno podpisali, vse dobro poznam, moram pač reči: da niso vedeli, kaj delajo. Slišal sem že takega junaka nekaj blebetati, otrobe vezati o veri in verskih rečeh, ali bilo je zlo neslano. Kakor znano, zmazali so to adresno mladi Ruard in Šrajl v sodružbi z nekterimi železničarji.« Tisto pozdravljanje Döllingerja se je po dopisnikovi sodbi le »prav po nemškutarsko« lahko strinjalo z razsvetlitvijo oken v Šrajevl hiši-gostilni na čast papežu nekaj dni prej.²⁶

Tako, kakor se nam kaže jeseniški primer iz srede leta 1871, moramo gledati tudi na dosti bolj pomembno — in usodno — podobno dogajanje na Koroškem v tistem času; tam smemo označiti za liberalno le odkrito proticerkveno agitacijo neslovenskih radikalnih društev, med katerimi najdemo tudi podjunsko »demokratsko društvo«, ki je po pravilih in dejansko uporabljalo v svoji agitaciji poleg nemščine tudi slovenščino zlasti v govorih na ljudskih shodih.²⁷

Od tega ekskurza v vprašanje, kako je bilo takrat pri nas s celim liberalstvom, ki je bilo praktično izključno tuje, in s katoliškim liberalizmom mladoslovencev, se vračam k takrat še ne dokončno pokopanemu gorenjskemu taboru. Deželni predsednik je dne 17. maja zavrnil pritožbo »osnovalnega odbora« in je potrdil glavarjevo prepoved, le razloge prepovedi je — kakor je dne 19. maja sporočil grofu Hohenwartu na Dunaj — »bistveno spremenil, ko je poudaril posebno nevarnost 2. točke dnevnega reda«, ob katero se okrajni glavar sploh ni bil spotaknil, namreč točke o »gozdnih razmerah na Gorenjskem«; pri tem je opozoril na »skrajno zamotano pravno stanje pri gorenjskih gozdovih, ki je že v štiridesetih letih in ponovno privedlo do javnih nasilstev in katerih razpravljanje na taboru bi utegnilo imeti nevarne nasledke spričo razdražljivosti prebivalstva, ki že desetletja čaka na rešitev te zanj življenjske zadeve.«²⁸

Ko so »Novice« z Gorenjskega poročale o pritožbi taborskega odbora na ministrstvo zoper potrjeno in na 2. točko dnevnega reda raztegnjeno prepoved, so poudarile,

²³ Novice, list 19 z dne 10. maja 1871, str. 153—154.

²⁴ Laibacher Tagblatt, št. 146 z dne 28. junija 1871.

²⁵ Novice, list 27 z dne 5. julija 1871, str. 218.

²⁶ Slovenski Narod, št. 78 z dne 8. julija 1871.

²⁷ Pril. Laibacher Tagblatt, št. 190 z dne 21. avgusta, in Slovenski Narod, št. 100 z dne 29. avgusta 1871, pa tudi J. Pleterski, Narodna in politična zvesta na Koroškem (1963), str. 180—181. — J. Pleterski omenja za leto 1873 kot slovenskega govornika v Podjuni in pisca »liberalne voilne brošure v slovenskem jeziku« tudi »nekega Gornika« (str. 202). »Laibacher Tagblatt« (št. 56 z dne 8. marca 1873) je poročal o Gornikovem predavanju v podjunske »demokratskem društvu« o »Slovenstvu (Slovenentum) v Avstriji«, kjer je razvijal nekakšne deshmannovske ideje. V tem Gorniku ni težko prepoznati tistega industrijskega uradnika v Prevaljah, ki ga je Fran Koblar (Ivan Gornik, Slavistična revija IX/1956, str. 118—146) predstavil kot zanimivega kritika takratne slovenske književnosti, a mu je njegova politična dejavnost na Koroškem ostala neznana. — Naj tu opozorim še, da J. Pleterski v omenjenem delu ni ugotovil v dejavnosti takratnega slovenskega političnega društva na Koroškem »Trdnjave« nobenega liberalstva v pravem pomenu te besede, a je vendar menil, da lahko piše o njem kot sadu »mladoslovenskega liberalizma« (str. 133, 184 in 183), čeprav mu je znano, da so mladoslovenci šele leta 1873 — drugje, ne pa na Koroškem — razvili odkrit liberalni prapor.

²⁸ Arhiv Slovenije, predsedstveni spisi... št. 597 iz 1871.

»da se taboru v Lescah prepoveduje, kar se je dovolilo vsem drugim taborom na Slovenskem«, ki so skozi tri leta obravnavali točko o združenju Slovencev, tako da »jo že vrabci na strehah pojo«, hkrati pa so se obregnile ob »Slovenski Narod«, zato ker »je točko o novem položaju naših ljudskih šol za neugodno razglasil«, v čemer mu je sledila tudi uradna »Laibacher Zeitung«. V taborskem odboru očitno še niso izgubili upanja, da bo dovoljenje z Dunaja le prišlo; to lahko razberemo iz formulacije na koncu dopisa, češ da bo odlok z Dunaja pokazal, »ali je birokracija pod ministrstvom grofa Hohenwarta, ki se vsem narodom avstrijskim prijazno kaže, še bolj mogočna, kakor je bila pod ministrstvom Giskre, kteremu so Slovani bili trn v peti«. ²⁹ Nekaj dni zatem je tudi radovljiški dopisnik »Slovenskega Naroda« napovedoval, da »hoče o svojem času že zopet poročati, ali, kako in kdaj se bode taborovalo ... ako bi tudi imeli govoriti le, kako se korenje žanje, repa strže in pšenica sadi«. ³⁰

Medtem je bil v drugi polovici maja zamenjal barona Conrada na mestu deželnega predsednika za Kranjsko Carl Wurzbach von Tannenberg, brat radovljiškega okrajnega glavarja. Ko je notranje ministrstvo dne 31. maja zahtevalo od deželnega predsedstva v Ljubljani poročilo o zadevi, da bo vedelo, kako je rešiti rekurz Lovra Pintarja in tovarišev proti prepovedi tabora v Lescah, si je novi deželni predsednik vzel časa in je zaprosil radovljiškega okrajnega glavarja, naj mu zadevo obrazloži. ³¹

Upanja, da bo minister dovolil tabor, ni mogla okrepiti novica v juniju, da je prepoved tabora v Renčah na Goriškem potrdil tržaški namestnik. ³² Sredi julija pa je prišla ohrabrujoča vest, da so dovolili tabor pri Grabštajnu na Koroškem. ³³ Nemara je v tem primeru odločil v prid dovolitvi dnevni red, ki je bil brez točke o zedinjeni Sloveniji. ³⁴

Se pod svežim vtisom tega koroškega primera je »Slovenski Narod« objavil obširno odprto pismo Radivoja Serafa Mihelača z dne 18. julija »visokorodnemu g. grofu Hohenwartu, c. kr. ministrskemu predsedniku«. V njem je »ud taborskega odbora« Mihelač natančno prikazal ves potek taborske zadeve in sklenil, da je taborski odbor opravičeno »videti moral, da se tabor prepoveduje le iz hudovoljne nevednosti, ne pa zaradi skrbi pred neredom«. Za poglobitni razlog prepovedi je označil »le 2. točko o gozdnih zadevah na Gorenjskem — kajti boje se nekteri gospodje, da ne bi govornik ... [kaj] vpletel ... o sekvestraciji«, to je o državni upravi gozdov, ki so jo Gorenjci tako boleče občutili! O okrajnem glavarju je zapisal, da »nima pravega pojma o ustavnosti, kajti drugače ne bi mogel biti tolik sovražnik vsega političnega napredka« in »se ne bi bil stavil na smeh pred vsem omikanim svetom s famoznimi besedami, ktere je izrekel nasproti udu taborskega odbora in ki so vredne biti zapisane v zgodovino: »Prav ta čas je najbolj nesrečno izbran za tabor, poglejte dogodke na Francoskem [pariško komuno spomladi tistega leta] — in all mislite, če pade moja glava, da bo vaša varna?!« Pisec je menil, da neutemeljenost takšne bojazen najboljše pokaže, če zastavi »vprašanje: Kteri slovenski tabor je le dozdej kalil javni mir all povzročil kak nemir?« ³⁵

Res se je bil pri vseh taborih ohranil popoln javni mir in red, toda radovljiški okrajni glavar je takrat, ko je skušal »udu taborskega odbora« — bržčas njegovemu predsedniku župniku Lovru Pintarju — obuditi bojazen pred ljudstvom, imel pred očmi dejanski »nemir«, ki se je ravno takrat pokazal v njegovem okraju in ki se je zaostрил zlasti v Bohinju.

O dogajanju, ki se je uvrstilo v zgodovino kot »bohinjski upor«, niso mogli bralci »Novic« dobiti nobene predstave, ko so dne 9. avgusta 1871 prebrali v en sam stavek stlačeni »prikaz«: »Iz Bohinja se nam poroča o neki obžalovanja vredni gozdni silovitosti.« Bohinjski dopisnik je seveda opisal ves potek dogodkov, a uredniku so bržčas namignili, naj ne objavi nobenega opisa, ali pa se je sam obrzdal, da ne bi tvegall

²⁹ Novice, list 22 z dne 31. maja 1871, str. 176.

³⁰ Slovenski Narod, št. 64 z dne 6. junija 1871.

³¹ Arhiv Slovenije, predsedstveni spisi, ... št. 661 iz 1871.

³² Slovenski Narod, št. 71 z dne 22. junija 1871.

³³ Slovenski Narod, št. 81 z dne 15. julija 1871.

³⁴ Slovenski Narod, št. 82 z dne 18. julija 1871; isti list je že prej objavil — v št. 70 z dne 20. junija — skoraj enak, a še ne dokončno napovedani dnevni red za tabor pri Grabštajnu.

³⁵ Slovenski Narod, št. 84 z dne 22. julija 1871.

zaplemba lista. Tistemu stavku je sledilo pomirjevalno svarilo vsekakor iz Bleiweisovega peresa: »Dvojni nauk posnemamo iz te dogodbe. Eno je to: naj nihče ne misli, da s silo do pravice pride; le v škodo in žalost pokoplje sebe in rodovino; — drugo pa je to, naj vlada vendar že dožene to toliko let zavlečeno pravdo o gozdnih zadevah, čeravno je razsodba po celi grmadi aktov težavna.«³⁶

Precej več je izvedel bralec iz »Slovenskega Naroda«, ki je v dopisu pod naslovom »Velika pravda« slikal bohinjske dogodke v odsekanih stavkih: »Bohinj blizu Triglava je zatožen hudodelstva vstaje in kalenja javnega miru etc. — in naš radovljiški okrajni glavar... je 27. pretečenega meseca [julija] v svoji uradniški jezi zarotil se proti Bohinju in mu v strahovanju napovedal soldaško silo. — Dne 2. t. m. sta bila res tukaj dva visoka častnika soldaška in z jezera ogledaje triglavske pečine lahko študirala 'landkarte' [= zemljevide]. — Dne 3. t. m. je bil tukaj deželni sodnik plemeniti naš gospod Romé, obišče Staro fužino, najde ta kraj ves miren, vidi ljudstvo prično delati in pričujoči moške pozdravijo še celo prav prijazno visocega gospoda iz Ljubljane. — Po poučljivem pogovarjanju obljubijo zatoženci zvestobo in prosijo pomoči in milosti cesarjeve. — Dne 4. t. m. je že preiskovanje začeto in pisarna ustanovljena v Radovljici. Prvi so na vrsti [za zaslišanje] sovražni dražljivci [= izzivalci] — logarji Kranjske obrtniške družbe — in potem pride dolga rajda zatoženih [iz] okoli 150 hiš — !! — Bog je visoko, cesar pa daleč.«³⁷ Tako je bil dopisnik z vsem poudarkom na strani zatoženih Bohinjcev, ni pa povedal, kakšen upor so zagrešili.

Dva dni nato je v »Slovenskem Narodu« nov dopis iz Bohinja odkril nekoliko zgodovine državne uprave bohinjskih gozdov, da bi pojasnil, »zakaj je Bohinj zatožen mnogo največjih hudodelstev«. »Čudna prikazen [= pojav] v narodnem gospodarstvu je sekvestracija borštov, kateri naj bi se varovali in skrbno glečali in dobro gospodarjem in prebivalcem. — Naša Jelovica je pod sekvestracijo že 18 let... [Pozneje] je servitutna komisija prizvela še bližnje gore in hribe do Savice. V teh delih ima pa srenja Stara Fužina-Studor svojo borštno lastnino... Blizu tega kraja je planina Komna, s katere je pred enajstimi leti ena tukajšnjih srenj, Češnjica, bila pregnana tako, da ne sme več paše uživati.«³⁸ Naj zanemarim podrobni opis tistega »provizorija«, ki ga je dosegla Kranjska obrtna družba, ko je prevzela v last gozdove blejskega gospostva, in naj sežem le še po dopisnikovi obrazložitvi, kaj je razdražilo Bohinjce: »Tudi zatožena srenja Stara Fužina-Studor se boji svoje pravice in posestva izgubiti; in ptujl sovražni logarji dražijo planince [= bohinjske planšarje ali pastirje po planinah], katerim obetajo koze streljati in gošo lastnikom v prepoved djati. Zoper provizorij logarji obrtniške družbe odkazujejo les oglarjem in se ošabno in zabavljivo obnašajo. Zoper postavbo delajo logarji, ktere srenja ne [prilpozna za postavne in jim torej brani po gošči Vogar in Voje hoditi z orožjem. — Taki logarji si pa upajo še pritožiti se pri c. kr. okrajnem glavarstvu, ktero v svoji birokratični jezi z žandarsko in soldaško silo žuga... ubogemu kmetu in planincu, ktereга skrb je svojo družinico pošteno izrediti in cesarju davke in vojake dati. In plačilo za to je tožba pri milostljivem cesarju [pač: sodna kazenska preiskava]. — 'Pa vsaka reč le en čas trpi,' je rekel Kranjec, ko je Francoza zibal. Tudi pri nas mora priti na bolje.«³⁹

Podoba bohinjskega upora je razgrnila šele kazenska glavna razprava pred deželnim sodiščem v Ljubljani proti 62 obtožencem iz Stare Fužine in Studorja po enajstih mesecih. O njej je poročal »Slovenski Narod« pod naslovom »Velika pravda«. Začelo se je tako, da so se »kmetje zmenili, da gozdarjev... [Kranjske obrtniške] družbe ne puste več v njih loge«, in so svoj sklep takole izvedli: Dne 3. julija 1871 so tri gozdarje iz teh logov »sicer z lepo tirali k županu v Srednjo vas, kjer so jim sporočili, da denes so jih odpravili z lepo, prihodnjič jih bodo z grdo«. Ko so tako »iztirali« tiste, ki so jim branili sečnjo lesa v Vogarju in Vojah, so se lotili sekanja. Nato se je pojavil dne 18. julija komisar iz Radovljice s štirimi žandarji z namenom, »da bi [iztirane] gozdarje peljal v gozd in precenil škodo, ki so jo med tem časom [s sekanjem]

³⁶ Novice, list 32 z dne 9. avgusta 1871, str. 261.

³⁷ Slovenski Narod, št. 91 z dne 8. avgusta 1871.

³⁸ Podatek, da »je 1. avgusta 1861 dalo blejsko gospostvo po orožnikih odgnati češenjsko žlvino s Komne in razdreti njihove stanove in stajle«, najdemo pri V. Novaku, Odkup in ureditev služnostnih pašnih pravic v Bohinju, Zbornik filozofske fakultete v Ljubljani II/1955, str. 297.

³⁹ Slovenski Narod, št. 92 z dne 10. avgusta 1871.

napravili». Komisarja pa je v Stari fužini »obstopilo kakih 50 do 60 kmetov«, ki mu »odločno izrečejo, da pač njega in žandarje pustijo v gozd, gozdarjev pa na noben način ne«. Pri tem »so kmetje s pestmi žugali in rekli, da se žandarjev ne boje, če bodo „na solati snedli“, pa tudi vojakov ne, „saj je soldata kmet storil“, a gozdarjem »ne puste v gozd, če jim prav njihove hiše propadejo, potem odidejo v Ameriko«; eden je celo dejal: »Tudi na Kranjskem bode še tako, ko v Parizu, da bode eden žež drugega padel.« Komisar je odšel s spoznanjem, »da brez sile ni nič storiti«. A »kar se ni gospodu komisarju posrečilo izvršiti«, je hotel dne 27. julija doseči okrajni glavar, pa »tudi on se je umaknil sili.«⁴⁰ To je bilo zadnje uporno dejanje Bohinjcev. Po poročilu v »Soči« so ti glavarju dejali: »Gozd je naš in mi ne pustimo nikogar vanj, ki nima nič opraviti v njem«, a »ko g. okrajni glavar vendarle v gozd gredo, jim zastavijo pot, tako da so se morali vrniti.«⁴¹ Z ravnanjem upornih Bohinjcev smo tako zadosti seznanjeni, manjka nam pa še vednost o tem, koliko oborožene sile so uporabila oblastva, da so upornike zastrašila.

Na razpravi je obtožence zagovarjal dr. Radoslav Razlag, ki je uveljavljal, da niso zagrešili nobenega upora, ampak le prestopok rabuke »v strahu pred izgubo svojih logov, brez katerih ne bi mogli živeti«. Sodišče je spoznalo vse razen treh krivc upora in jih je obsodilo na težko ječo v različni izmeri: šest jih je dobilo po dve leti in pol, 25 po dve leti, 28 pa se jih je odrezalo bolje s kaznimi do devet mesecev; vsem je naložilo tudi plačilo sodnih stroškov.⁴²

Iz pisanja časnikov ob tem procesu pa izvemo, da Bohinjci niso bili prvi Gorenjci, ki so jih sodili zaradi obrambe starih pravic do užitka v srenjskih gozdovih. Tako so v poročilu o obsodbi »Novice« pisale: »Nihče ne more izgovarjati in zagovarjati nikogar, ki se pregreši zoper postave; razžaljena postava zahteva kazen, to je gotovo. Ali kar je deželni zbor kranjski že leta 1863 in skor vsa leta pozneje do leta 1868 enoglasno poudarjal, to poudarjamo tudi mi: Naj se hitro doženo gozdne zadeve na Gorenjskem, da se odpravi... sekvestracija... ona črna rana gorenjskih krajev, iz katere izvirajo oni žalostni nasledki, ktere je tedanji poslanec Brolich živo popisal v zboru leta 1863«, ko je govoril takole: »Na klopi zatožencev sedijo možje, sicer neomadeževani v svojem življenju in poštenju, ki spoštujejo postave in gosposko, pa so se uprli misleči, da branijo svojo lastnino, in so tako hudodelci postali.«⁴³ O tem nekdanjem procesu je pisal štiri mesece za »Novicami« »Slovenski Narod« takole: »Leta 1862 je smatral župan v Dovjem... za svojo dolžnost varovati interese občine... Župan in 10 občinskih odbornikov je protestiralo proti postopanju pri sekvestraciji. Predaleč so šli, bili so djani v preiskavo in kot zločinci obsojeni«, ker so hoteli »v poštenem namenu braniti pravice.«⁴⁴

A tudi v letu 1872 je bil pred razpravo proti Bohinjem že podoben proces proti neki drugi skupini Gorenjcev, o katerem pa izvemo le iz interpelacije, ki jo je vložil v državnem zboru dr. Josip Poklukar in jo začel s stavkom: »Pretekli teden je c. kr. sodnja v Ljubljani 59 kmetov iz Bohinja... zavoljo upora obsodila, ko je šele malo pred enako obsodba 23 kmetov istega okraja zadela.«⁴⁵ O tem procesu nisem našel poročil v listih. Domnevamo pa lahko, da je šlo za »upornike« iz dveh krajev, ki sta dosti bliže Lescam od Bohinja, če upoštevamo sporočilo iz Ljubljane graški »Tagespost« iz jeseni 1871, ki ga je povzel ljubljanski nemškoliberalni dnevnik. Edinole iz tega sporočila izvemo, da so se v tistem poletju »po eni strani prebivalci Žirovnice in Most, po drugi pa Stare fužine in Studorja dali zapeljati v odkrito vstajo«, spričo katere je deželna vlada »v spoznanju, da neogibno mora zadušiti upor proti zakonu in proti oblastvenim ukrepom ter ogrožanje javnega miru in reda«, dala ustrezna navodila radovljiskemu okrajnemu glavarstvu, deželno sodišče pa je odposlalo deželnega sodnega svetnika Rométa kot preiskovalnega sodnika na kraj »zločina«, kjer »se mu je posrečilo po dveh tednih napornega dela napraviti red«. Na koncu govori sporočilo

⁴⁰ Slovenski Narod, št. 68 z dne 15. junija 1872.

⁴¹ Soča, št. 25 z dne 20. junija 1872.

⁴² Slovenski Narod, št. 70 z dne 20. junija 1872.

⁴³ Novice, list 25 z dne 19. junija 1872, str. 201.

⁴⁴ Slovenski Narod, št. 122 z dne 22. oktobra 1872.

⁴⁵ Novice, list 26 z dne 26. junija 1872, str. 208.

o 104 obdolženceh iz »omenjenih krajev«, t. j. ne samo iz obeh bohinskih vasi, marveč tudi iz tistih dveh pod Stolom.⁴⁶

Preden se obrnem k ministrski potrditvi odloka o prepovedi tabora v Lescah, naj odpravim še zadnje odmeve bohinskega upora v letu 1872 v cesarski pisarni na Dunaju: Jeseni 1872 je kranjski deželni zbor na predlog dr. Razlaga »skoraj soglasno« sklenil naprositi cesarja za pomilostitev obsojenih Bohincev.⁴⁷ Prošnji so ugodili toliko, da so obsojencem še tisto leto odpustili polovico kazni.⁴⁸

Medtem ko je sodni svetnik Romé v Radovljici zasliševal bohinske upornike, je izgotovil deželni predsednik poročilo, ki ga je bilo dne 31. maja zahtevalo od njega ministrstvo v zvezi z rekurzom taborskega odpora proti prepovedi tabora v Lescah, in ga je odposlal na Dunaj dne 19. avgusta. Zdaj je lahko preprosto pribil, da je prepoved tabora »videti zlasti proti dopustitvi 2. točke dnevnega reda [o »gozdnih zadevah na Gorenjskem«] tolikanj bolj opravičena spričo raznih odtlej ravno v radovljiškem okraju izvršenih uporov prebivalstva zoper gozdarsko osebo in zoper naredbe okrajnega glavarstva«, uporom, ki so jim sledile kazenske preiskave.⁴⁹ Na temelju tega poročila je dobila prepoved naposled tudi še najvišjo potrditev ministra notranjih zadev in ministrskega predsednika grofa Hohenwarta, ki se je lahko nasproti vsakemu ugovoru skliceval na bohinski upor; ni pa pri tem opustil graje deželnemu predsedniku zato, ker je zadevo tako zavlačeval, da je zahtevano poročilo poslal šele po skoraj 12 tednih.⁵⁰

Ko si je ministrovo potrditev prepovedi tabora ogledal, je radovljiški dopisnik »Novic« nekoliko pogodrnjal predvsem zaradi tega, ker je »e. kr. ministrstvo rešilo našo slovensko pritožbo, vloženo že 29. maja, šele 27. avgusta — v nemškem jeziku« in je s tem dalo slab zgled narodne enakopravnosti; hkrati je napovedal, da kmalu »spregovori tudi besedico o naših gozdnih zadevah, ktere edine so dale povod, da je tabor prepovedan«, a te obljube potem ni izpolnil.⁵¹

Sicer pa — »vse tiho je bilo«! To je tudi umljivo. Takrat se je Hohenwartova vlada uspešno sporazumevala s predstavniki državnopravne opozicije s Češkega. Slovenski politiki so »čakali le še ... da se [za Čehi] tudi zaupni možje Slovencev ... pokličejo v razgovor na Dunaj«.⁵² Bili so prepričani, »da je ministrstvo Hohenwartovo trdne volje dosegati svoj blagi cilj ... spravo med narodi, tako da bode vsak pošten Avstrijan kakršnega koli naroda zadovoljen«.⁵³ Upanje, da bo Hohenwartova vlada tudi za Slovence uvedla jamstva narodne enakopravnosti, je skokoma naraslo, ko je Hohenwart jeseni 1871 imenoval dr. Razlaga za kranjskega deželnega glavarja.

A brž ko se je Hohenwart sporazumel s Čehi, so ga zrušile nasprotné politične sile. Posebno naglo — še jeseni 1871 — so poslali strmojavljenu Hohenwartu zaupnico Bohinjci z županom — bodisi srednjevaškimi ali bistriškimi — na čelu. Izjavljali so mu, da »je z veseljem ves Bohinj pričakoval« od njegovega ministrstva »pomoči za ... slavno Avstrijo« in da vanj stavijo svoje »zaupanje v dobro prihodnost«; prosili so ga, naj bi ohranil »Bohinj v dobrem spominu«.⁵⁴ K tej zaupnici je tudi »Slovenski Narod« zaklical Bohincem »Slava!« in pohvalil njihovo »politično zrelost«.⁵⁵

Dobro poldrugo leto zatem pa so mladoslovenci na Notranjskem rušili grofa Hohenwarta kot — staroslovenskega kandidata pri direktnih volitvah v državni zbor in takrat so mu med drugim očitali tudi greh, da je potrdil prepoved tabora v Lescah oziroma sploh tabore prepovedoval.⁵⁶ To očitanje je Anton Domicelj, ki je bil v začetku izhajanja »Slovenskega Naroda« eden najbolj vnetih njegovih sodelavcev, a se je obrnil od njega proč šele, ko je — v potomščicvem razdobju — list razvil zastavo liberalizma, zavrnil v »Slovenca« takole: »Ko da je ‚Narod‘ že čisto pozabil, da Hohen-

⁴⁶ Laibacher Tagblatt, št. 208 z dne 12. septembra 1871.

⁴⁷ Slovenski Narod, št. 130 z dne 9. novembra 1872.

⁴⁸ Arhiv Slovenije, predsedstveni spisi ... št. 790 iz 1872 in št. 200 iz 1873.

⁴⁹ Prav tam, št. 698 iz 1871.

⁵⁰ Prav tam, št. 1013 iz 1871.

⁵¹ Novice, list 33 z dne 20. septembra 1871, str. 309.

⁵² Novice, list 33 z dne 16. julija 1871, str. 268.

⁵³ Novice, list 35 z dne 30. avgusta 1871, str. 285.

⁵⁴ Novice, list 49 z dne 6. decembra 1871, str. 397—398.

⁵⁵ Slovenski Narod, št. 141 z dne 2. decembra 1871.

⁵⁶ Slovenski Narod, št. 233 z dne 10. oktobra 1873.

Im Juli 1871 vertrieben die Bauern aus zwei Wocheiner Dörfern zuerst die Förstner, traten dann gegen den Kommissar auf, welcher die Förstner wieder in die Wälder zurückführen wollte, und endlich auch gegen den Bezirkshauptmann, der es auch versuchte. Es folgte die Repression und eine eilige Strafuntersuchung. Im Jahre 1872 fand die Hauptverhandlung gegen 62 Angeklagte statt; es wurden 59 des Verbrechens des Auftritts schuldig gefunden und die Mehrheit zum schweren Kerker von zwei bzw. zweieinhalb Jahren verurteilt. Noch vor den Wocheinern waren einige derselben Straftat angeklagte Bauern aus zwei Dörfern, die näher Lesee gelegen sind, verurteilt.

Als schon nach den Juliunruhen in Oberkrain auch Graf Hohenwart als Innenminister die Entscheidung über das Verbot des Tabors in Lesee treffen mußte, begründete er seine Bestätigung des Verbotes auf die Bedenklichkeit des zweiten Verhandlungspunktes über die Forstverhältnisse in Oberkrain.

Vasilij Melik

KLERIKALNO-LIBERALNA TRENJA IN KONEC TABOROV

ZWISTIGKEITEN ZWISCHEN KLERIKALEN UND LIBERALEN
UND DAS ENDE DER »TABORI«

Obe struji v slovenskem narodnem gibanju v zadnjih šestdesetih letih prejšnjega stoletja, liberalna in klerikalna, sta se delili na strpni in nestrpni del, če lahko rabimo ta izraz. V prepričanju, da je slovenski politični stranki v nastopanju na zunaj treba enotnosti in da bi bili notranji razpori narodni stvari predvsem škodljivi, so bili strpni na obeh straneh pripravljeni marsikaj popustiti in se zadovoljevati s kompromisi, da le ne bi trpela narodna stvar. Nestrpni morajo marsikdaj odnehati tudi zato, ker ni popularno načenjati stvari, ki vodijo v razdor, ker zbuja tako početje dokaj splošen odpor. Dogodki v svetu okrog nas, kakor zlasti veliki liberalno-klerikalni boj v monarhiji ter rastoča splošna organizacija konservativnega katoliškega tabora pritiskata na domače razmere in podpirata ekstreme. Klerikalna struja se zaveda velike vloge duhovščine v organiziranju slovenskega političnega gibanja in njegovih volilnih uspehov, pa more zato tudi groziti in celo izsiljevati. Liberalna struja, ki te zavesti moči nima, mora bolj popuščati ter nastopati dostikrat dvolično in nelskreno. Razmerje sil se ne-prestano spreminja, isti ljudje spreminjajo svoja stališča, strpni postajajo nestrpni.

Vodstvo liberalnega tabora, če naj s tem označimo krog, ki izdaja Slovenski narod in mu določa politiko, se je v začetku držalo prepričanja, ki je obenem prav gotovo med inteligenco tudi večinsko mnenje, »da naš narod ne podnese verskega poleg narodnega boja«, kakor je pisal Jurčič Vošnjaku 1871¹, da se je torej verskemu boju treba izogibati. Janko Pajk je dejal, da je versko vprašanje »nas Slovence nepričakovano prehitelo, da ne rečem — neugodno«². Slovenski liberalci si skoraj gotovo niso želeli, da je prišlo cerkveno vprašanje s tako silo na dnevni red prav v času, ko je bilo treba reševati nacionalno vprašanje.

Liberalci se torej skušajo držati nekake nevtralnosti, ki ne napada cerkvenih stališč, ne hvali liberalne zakonodaje, pa tudi ne zagovarja cerkvenih stališč, ne napada liberalne zakonodaje. Obenem pa priznavajo katoliške verske temelje in so pripravljene tudi dajati nekatere splošne izjave, naklonjene katoliški cerkvi. Na taki podlagi si včasih predstavljajo, da bo sožitje z drugo strujo kar lahko, nekako v smislu protodušne Jurčičeve formulacije v že citiranem pismu: »farji so pa tako zadovoljni ako se jih v miru pusti in ako se pohvali kako konservativno društvo, kar je lahko in glede naših okolištin potrebno.« Toda tako preprosto to ni bilo. Nevarnosti tej taktiki so pretile z obeh strani, liberalne in klerikalne.

Z liberalne strani so se pojavljale med politiki, zlasti na Štajerskem, razne javne liberalne izjave, odločno liberalno so bili usmerjeni študentje, svobodomiselnost se je kazala v slovenski literaturi. Morebiti se je bilo v literaturi še sploh težje odreči svobodni besedi kakor v politiki. Zvon je začel Stritar izdajati leta 1870, kakor sam

¹ Nedatirano pismo, Vošnjakova korespondenca v Arhivu Slovenije v Ljubljani.

² J. Pajka Izbrani spisi, I, Maribor 1872, str. 17.

piše Luizi Pesjakovi, v upanju, »da se zbere pri nas s časom stranka, na političnem in na literarnem polju, imenujemo jo, ako Vam drago, mlado Slovenijo, ki bo de nosila na svoji zastavi, v svojem serej zapisano: Za svobodo, omiko, narodnost, bratovsko ljubezen med posameznimi narodi!«³ Liberalnemu vodstvu, če je hotelo ostati zvesto svoji taktiki izogibanja verskemu boju, spor glede Zvona ni mogel biti simpatičen in mu je bilo njegovo pisanje neprijetno. V tem smislu bi bilo razumeti Levčevo poročilo, »da Zvon glavnih sovražnikov nijma v Ljubljani, kakor bi človek mislil, ampak — v Mariboru pri naših 'mladoslovenskih' prijateljih, ki so tudi Pavliho pobili.«⁴ Levstikov poskus politične brezkompromisnosti ni mogel uspeti, posebej še, ker Zarnikovo vedenje ob trebanjskih volitvah junija 1870 nikakor ni bilo niti prvo niti izjemno; podobno so postopali domala vsi, če ni bilo drugače mogoče. Nekaj prlmerov za to bom navedel pozneje.

Na drugi strani se je konec šestdesetih let katoliški tabor v Avstriji vedno bolj organiziral. Nastajajo katoliške čitalnice, poltična in tiskovna društva, vrstijo se najrazličnejše katoliške prireditve in manifestacije. Ta val zajame tudi slovenske dežele. Kakor je Štajerska med vsemi slovenskimi deželami vodilna v organiziranju mladoslovenske aktivnosti in radikalizacije slovenskega narodnega programa, tako je vodilna tudi v organiziranju klerikalne aktivnosti. Zgled za to dejavnost je gibanje v avstrijskih nemških deželah, zlasti še v Gradcu.

Septembra 1868 je pisala Zgodnja danica, da so »nekateri neduhovni v Ljubljani« sprožili misel, da bi se ustanovila katoliška čitalnica, ki bi služila katoličanom vseh narodnosti⁵. 29. novembra je bil sestanek, na katerem je bil izvoljen začasni odbor, ki je pripravil pravila Katoliške družbe za Kranjsko. Prvi občni zbor je bil nato 3. marca 1869; toda to društvo je bilo po svojih pravilih nepolitično. (Mimogrede naj tu omenimo, da jemljejo nekateri za ustanovitev tega in drugih društev te dobe dan sestave začasnega odbora, ki je moral izdelati pravila ter jih predložiti oblastem v potrditev, drugi pa dan prvega, ustanovnega občnega zbora, ki je izvolil prvi stalni odbor; zato beremo marsikdaj za posamezna društva tudi različne letnice ustanovitve.)

Prva prav politična katoliška društva so začela nastajati na Štajerskem proti koncu leta 1868⁶. 13. novembra 1868 je prinesla Zgodnja danica dopis »iz Štajerskega«, ki ga je z datumom 7. novembra napisal J. Š., to je dr. Jože Šuc, kaplan v Slovenski Bistrici. Članek opisuje, kako močno katoliško gibanje se je začelo po raznih evropskih državah, pa tudi v Avstriji, npr. med štajerskimi Nemci, »le med nami slovenskimi katoličani ga ni najti!«. Sklicujoč se na Kristusove besede **Kdor ni z menoj, je zoper mene**, se ne zadovoljuje z nevtralnostjo (»nam slovenskim katoličanom v sedanjih naših okolišinah zadosti ni in ne more zadosti biti, ako nas samo le ne napadate, ne pikate, ne šipljete«), ampak zahteva aktivno obrambo vere in cerkve. Če pa do tega ne bo prišlo in »ako se tudi po taborih ne bo nikdar nobena beseda v prid katoliške cerkve povedala«, bodo duhovniki in drugi zavedni katoliki prisiljeni ustanoviti svoje lastne katoliške časnike, čitalnice in poltična društva, prirejati svoje tabore in si voliti svoje poslance, vse na podlagi dvojnega, katoliškega in narodnega programa. Narodni program poleg katoliškega, »vzlasti zedinjenje vseh Slovencev v eno slovensko kronovino«, Šuc posebej naglašja. Duhovniki in drugi so se že, kakor pravi, »tudi tu pa tam« shajali »in se posvetovali«, kako bi začeli izdajati veliki političen dnevnik, kako bi bil potreben bolj po domače pisan tednik, posebno pa so vsi čutili, da je najprej treba ustanoviti posebno politično družbo, »ki bi imela v vsaki fari svojega poverjenika in v vsaki vasi ali okolici svojega podpoverjenika, ki bo de v svojem kraju družbo razširjeval in od posameznih členov družbe ob svojih časih prav male doneske pobiral v prid družbene blagajnice«. Tako družba s cerkvenim in narodnim programom bi lahko v kratkem narasla na 50.000 članov. Ker bi bil razcep v cerkveno in narodno stranko Slovencev v škodo, »prašamo tukaj javno«, piše Šuc,

³ Josip Stritar: Zbrano delo IX, Ljubljana 1957, str. 299—300.

⁴ France Bernik: Pisma Frana Levca, I, Ljubljana 1967, str. 83; glej tudi str. 224.

⁵ Zgodnja danica, 4. kimovec 1868 (str. 243).

⁶ Ne 1869, kakor sva po Erjavčevi Zgodovini katoliškega gibanja na Slovenskem (Ljubljana 1928, str. 18) napisala v knjigi F. Gestrin-V. Melik: Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918, Ljubljana 1966, str. 185.

»popred ko v tej reči kaj več počnemo,« ali bi hotela »družba za brambo narodnih pravic« (politično društvo, poznejša Slovenija, ki se je bila tedaj ustanovila v Ljubljani) svoja pravila tako razširiti, da bi poleg narodnih branila tudi cerkvene pravice. »Ako je pri volji to storiti, njej obljubimo svojo pomoč, da se njenih članov število po poprejši naznanjeni poti berž jako razširi po celi Sloveniji do zadnje vasi.«

Tu imamo torej pred seboj že povsem izdelan načrt katoliške politične organizacije, ne vemo pa, kdo je bil poleg Šuea v tem krogu, ki se je posvetoval in delal načrte. Vsekakor je značilno, da je urednik Zgodnje danice Luka Jeran opremil dopis z bolj rezerviranim in previdnim kot pa navdušenim komentarjem: »Morebiti ne bo odveč pristavek, da naj bi se v vsaki potrebnih zadevi početniki dorazumeli tudi s cerkvenimi oblastmi, da se v kako zadrego ne pride. Tako delajo katoličani po družih krajih, kjer jim cerkveni vikši pastirji njih društva slovesno pričenjajo, včasih pri njih nazočevajo itd.« Seveda Šueva ideja, da bi narodna društva dobila še katoliški značaj, ni mogla naleteti na ugoden odziv niti pri mladoslovenskih niti pri staroslovenskih. Za Bleiweis vemo, da je pozneje, leta 1871, odklonil, »da bi se ime njegove Slovenije dopolnilo s pristavkom „katoliško politično društvo“,⁷ toliko bolj je bil torej verjetno proti leta 1868 — če je tedaj kdo Šucovo idejo sploh resno jemal v poštev in diskusijo.

Toda še pred novim letom 1869 so nastala po Šucovem prizadevanju v okolici Slovenske Bistrice prva katoliška politična društva. V prvih mesecih 1869 jih je že šest (Cigonca, Ložnica, Zgornja Bistrica, Devina, Nova vas, Fram)⁸ in Zgodnja danica prinaša o njih hvale polna poročila.

11. avgusta 1869 je prišlo v Celju do pomembnega zborovanja slovenske duhovščine na Stajerskem (vabljeni so bili tudi duhovniki iz Kranjske, vendar razen enega niso prišli⁹). Na dnevnem redu je bilo razpravljanje o mladoslovenskih (z vprašanjem, ali je res, da se hočejo izneveriti katoliškim načelom), o organizaciji katoliške narodne stranke (z vprašanjem, ali je potrebna), o katoliškem časopisju, o katoliškem tiskovnem ter duhovniškem literarnem društvu¹⁰.

Kosar, referent o prvi točki, je prišel do sklepa, da na Slovenskem ni stranke, ki bi prešla meje katolicizma. »Naše geslo,« je dejal, »bode vseskozi katoliška ljubezen; in ta nas uči, da, če se včasih po novinah ali društvih kaj prikaže, kar je proti načelom katoliškim, bomo z vso potrpežljivostjo ... sobrate svoje ... skušali prepričati pomote.« Poudarjal je, da bo duhovščina s posebno ljubeznijo podpirala slovensko mladino, »ki nam je toliko milejša, ker je narodna, in gori za blagor naroda«. V diskusiji je bilo omenjeno, da so bili sporov krivi tudi nekateri duhovniki. Glede Slovenskega političnega društva v Mariboru, ki je bilo osnovano v letu 1868, imelo ustanovni občni zbor 15. junija 1869 in so ga vodili mladoslovinci (pa je potem zaradi nepojasnjenih sporov kmalu zaspalo¹¹), je dejal Kosar, da želi duhovščina delati »v lepi, prijateljski slogi« z njim. »Pripoznavaje popolno opravičenje načel pol. društva ne tirjamo nič družega, kakor da tudi ono pripoznava svobodo katol. cerkvi, ter nam na pot ne stopi, če bi treba bilo v tej ali onej zadevi potezati se za katol. pravico.« Kosarjev govor je naletel na splošno odobravanje in Božidar Raič je na vprašanje, kaj meni, odgovoril: »s tem se mora vsak strinjati in vam z veseljem desnico podati«; tudi njegovo poročilo o zborovanju v Slovenskem narodu¹² je bilo ugodno.

K drugi točki je dr. Uлага podal zelo temno sliko o položaju katoliške zavesti na Stajerskem. Rekel je, da je tega stanja delno kriva tudi cerkev, ki je nekdanj pogosto pomagala vladi pri nemškutariji. Predlagal je, naj se osnuje katoliško društvo, toda ne v Mariboru, kjer so razmere za to skrajno neugodne, ampak v Celju. Glede škofovega stališča je bilo sporočeno, da se strinja »s snovanjem kat. političnega društva

⁷ F. Erjavce, v op. 6 cit. delo, str. 12.

⁸ Franjo Baš: K zgodovini narodnega življenja na Spodnjem Stajerskem, ČZN 26, 1931, str. 40.

⁹ Zgodnja danica, 30. maj, serpana 1869 (str. 249), 20. vel. serpana 1869 (str. 269).

¹⁰ Naslednje poročilo o zborovanju je sestavljeno predvsem na podlagi opisov v Zgodnji danici 20. vel. serpana 1869 (str. 269—271), medtem ko Baševa (v op. 8 cit. delo str. 41, 42) in Prijateljska (Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina III, Ljubljana 1938, str. 292—294) slika temeljita predvsem na Slovenskem narodu in Slovenskem gospodarju.

¹¹ Baš, v op. 8 cit. delo, str. 43, 44.

¹² Slovenski narod, 14. avgusta 1869.

za celo lavantinsko škofijo, samo da ni enostransko-narodno«. Izvoljen je bil petčlan-ski pripravljalni odbor, vendar iz tega načrta ni bilo potem nič.

V tretji točki je šentviški župnik Ulaga za tedanje razmere odsvetoval ustanovitev katoliškega političnega dnevnika. Sklepa ni bilo nobenega. Izražene so bile misli o podpiranju Slovenskega naroda, če ne bo nasprotoval katoliški reči, pa o Zgodnji danici, ki naj bi začela pogosteje izhajati. Omenimo naj tu, da je tudi Danica še pred tem sestankom v dopisu iz Maribora¹³ zavrnila misel na slovenski katoliški list v Celju, češ da je Slovenski narod že dolgo zmeren in previden, »tako da zamore tudi vsak klerikalec ž njim zadovoljen biti«, kot cerkveno-katoliški list pa je Danica čez in čez dovolj, zlasti še, če bi mogla pogosteje izhajati. Misel na katoliško tiskovno in literarno društvo je bila zavrnjena kot nerealna.

Franjo Baš je imenoval ta celjski sestanek »prvi sestanek na Slovenskem sploh, ki kaže bodoče smernice katoliško-politične organizacije z mladinsko, politično, tiskovno in znanstveno orijentacijo«¹⁴, vendar pa je treba reči, da praktičnih rezultatov ni bilo, da je bila širokopotezna akcija, ki jo je verjetno Šucov krog imel v načrtu, odklonjena, da je nestrpna struja doživela poraz in da je ves sestanek izzvenel v duhu sloge z mladostenci.

Če sta tako v letu 1868 in 1869 propadla že dva velika načrta, je dalo pa leto 1870 glede katoliških organizacij na Štajerskem povsem drugačno, izredno aktivno podobo. Zdaj je propagiral dr. Šuc katoliške politične organizacije v dolgem članku, ki je izhajal v Zgodnji danici od 15. aprila do 10. junija pod naslovom **Slovenci! Snujte si katoliško-slovensko-politična društva** ter v posebni brošuri, ki je izšla istega leta.

Ideje so prav take kakor pred dvema letoma, toda ton članka je precej ostrejši. Nič več ni vpljudno indirektno, ampak ostro napadalen, nič več ne govori o nevtralnosti, ampak o nasprotni stranki. Doslej so katoliki »brezpogojno in zaupljivo«, pravi, podpirali narodne naprave in narodne poslance, ne da bi posebej zahtevali katoliško usmerjenost, kakor da je vsak narodnjak tudi zvest katoličan. »Pa žalibog, na Štajerskem smo se prepričali, da saj tukaj vseskozi ni več taka! Neka sicer čisto mala, pa neutrujena svojat je tudi pri nas sv. veri in cerkvi neprijazna in slaboverna, kakor nemški liberalizem, in si prizadeva strup verskega indiferentizma in slaboverstva med ljudstvo spraviti. Večkrat nam je že roglje pokazala, pa jih je kakor polž zopet skrila, kadar jo je kdo po njih kljuknil.«¹⁵ Ti ljudje bi radi slogo, zanikavajo razlike, pa le zato, ker pri volitvah brez pomoči duhovnikov ničesar ne bi mogli doseči. Za bližnje volitve zahteva Šuc, da je dolžan »katoliški slovenski narod« »svoje kandidate za poslanstvo pred volitvijo na odgovor poklicati, ter jih vprašati, so li pripravljeni se potezati za sv. vero«. Od poslancev pa zahteva še, da morajo podpirati vse zagovornike sv. vere, »naj si bodo kterelega naroda koli, akoravno bi bili v drugih političnih vprašanjih z njimi navzkrižnih misli«¹⁶ — to se pravi, da se morajo povezati z nemškimi konservativci.

Ceprav katoliško-politična društva niso rasla tako, kakor so si želeli njih najvnetejši zagovorniki, da bi — po Šucovem načrtu — obstajala v vsaki fari ali celo v vsaki vasi, potem posebej za vsak sodni okraj, za vsako okrajno glavarstvo in za ves slovenski del dežele¹⁷, jih je vendar precej nastalo. Za leto 1870 navaja Baš ustanovitve v naslednjih krajih: Smartno pri Slovenjem Gradcu (1871 preseljeno v Slovenj Gradec), Nova Cerkev, Donačka gora, Sv. Rupert v Slovenskih goricah, za leto 1871 pa: Konjice, Globoko, Vurberk, Sentjur pri Celju, Vuzenica, Vitanje (oživel), Sv. Lenart v Slovenskih goricah, Laško, Velenje¹⁸. Najpomembnejše je bilo seveda konservativno politično društvo v Mariboru, ki je imelo svoj ustanovni občini zbor 17. julija 1870. Poleg tega pa je bilo po zgledu podobnega društva v Gradcu, ki je izdajalo Grazer Volksblatt, in zlasti na pobudo Mihaela Hermana konec leta 1870 osnovano Katoliško tiskov-

¹³ Zgodnja danica, 9. mal. serpana 1869 (str. 223).

¹⁴ Baš, v op. 8 cit. delo, str. 42.

¹⁵ Zgodnja danica, 10. rožnika 1870 (str. 181, 182).

¹⁶ Prav tam (str. 182).

¹⁷ Prav tam, 3. rožnika 1870 (str. 173).

¹⁸ Baš, v op. 8 cit. delo, str. 50, 52.

no društvo, prvo te vrste na Slovenskem¹⁹. Društvo je kupilo Prelogov tednik Slovenski gospodar, ki mu je že ob meji prvega polletja 1871 postal urednik dr. Jožef Ulag.

V ta društva vabijo konservativci tudi liberalce, tako zaradi gesla sloge v narodnem gibanju kot zaradi načelnega katolištva, ki so ga liberalci večinoma deklarirali, pa iz taktičnih razlogov. Liberalci so v začetku ta vabila sprejemali, a njihova dejavnost je bila vedno manjša. Slovenski narod je pisal o ustanovnem občnem zboru Konservativnega političnega društva dokaj simpatično²⁰. V začasnem odboru Katoliškega tiskovnega društva so bili poleg predsednika grofa Brandlsa, duhovnikov Kosarja, Modrinjaka, Lfpolda in Ulage poslanec Herman, zdravnik dr. Prelog, profesorji Majciger, Pajk in Šuman ter predstavnik Slovenskega naroda Tomšič in Rapoc,²¹ torej precej liberalcev, za pooblaščenca v Ljubljani pa sta bila določena Luka Jeran in Razlag²². Tudi razglas tega začasnega odbora ni bil izživajoče klerikalen, več je govoril o narodnosti kot o veri²³. Na prvem občnem zboru 12. aprila 1871 je že večji del liberalcev izpadel iz odbora, toda za predsednika je bil izvoljen Janko Pajk, ki je sodeloval tudi v konservativnem političnem društvu in predaval v podeželskih katoliških društvih. Zaradi napadov na Ralča in zaradi Ulagovega članka ob obletnici italijanske zasedbe Rima pa je odstopil kot predsednik tiskovnega društva in s Šumanom vred sta izstopila iz konservativnega političnega društva²⁴. Na drugem občnem zboru Katoliškega tiskovnega društva 29. aprila 1872 je, kakor kaže, ostal od vseh neduhovnikov v odboru le konservativni Herman²⁵.

Dejavnost po drugih slovenskih deželah je za Štajersko nedvomno zaostajala. Zgodnja danica piše 24. februarja 1871,²⁶ kako se je po Šucovem članku in brošuri katoliško-političnih društev »napravilo po Štajerskem obilno, da je veselje. Ali žali Bog! pri nas se je to bralo, pa je kakor evangeljsko seme na skalo ali med ternje padlo ter brez sadu ostalo«. Na Kranjskem je Danica »do zdaj brez vspeha« klčala in budila za taka društva. Do konca leta 1871 je poleg katoliško-političnega društva v Ljubljani zrastle edinole še tako društvo v Smartnu pri Kranju²⁷. Kakor so bili slovenski klerikalci s položajem cerkve na Kranjskem v glavnem zadovoljni (slovenska večina deželnega zbora je bila cerkvi prijazna, »katoličanje na Kranjskem pa tudi ne bodo pozabljili, kar narodni voditelji za cerkev store«²⁸), pa svoje lastne dejavnosti niso mogli preveč pohvaliti. Prvaška politika oportunitizma in konservativnosti ni dušila samo liberalne miselnosti, ampak je brzdata tudi klerikalni tabor. Tudi to, da so bili nasprotniki šibki, da ni bilo velike liberalne aktivnosti, ni spodbujalo lastne podjetnosti, ki je mnogo bolj rasla na liberalnem Štajerskem in Koroškem.

Kako so reagirali liberalci na klerikalne organizacije? Simpatične jim seveda niso bile. Poskušali so nastopati proti njim z različnimi argumenti. Prvič, z istim argumentom, s katerim so se odrekli širjenju svojih lastnih pogledov: »da je naša narodnost v veliko večji nevarnosti kakor katoličanstvo«²⁹. Dobili pa so odgovor, da ima vera primat pred narodnostjo³⁰. Liberalci so se zelo trudili, da bi preprečili povezavo z nemškimi konservativci in s konservativnimi aristokrati, kakršen je bil grof Wurmbrand, predsednik Katoliškega društva za Kranjsko. Poudarjali so, da nemški konservativci nikakor ne mislijo Slovencem priznati Zedinjene Slovenije³¹. »Za narodnost slovensko in za narodno politiko ne bomo ničesar pridobili od »wurmbrandovcev«, naj se nekateri motijo kolikor hoté. Dokler smo jim potrebni, tako dolgo smo dobri. Volksfreund, Vaterland in cela ta caterva ni nič boljše od neoliberalnih liberalcev,« je pisal

¹⁹ Erjavec, v op. 6 cit. delo, str. 16, Novice, 22. 2. 1871, Zgodnja danica, 10. 3. 1871, Slovenski gospodar, 20. 4. 1871.

²⁰ Baš, v op. 8 cit. delo, str. 49; Franjo Baš: Maribor v avstrijski ustavni dobi, CZN 36, 1907, str. 207.

²¹ Novice, 22. febr. 1871 (str. 62).

²² Zgodnja danica, 10. sušca 1871 (str. 76).

²³ Novice, 22. febr. 1871 (str. 61, 62).

²⁴ Baš, v op. 8 cit. delo, str. 57; Slovenski biografski leksikon, geslo Pajk Janko.

²⁵ Slovenski gospodar, 2. maja 1872.

²⁶ (str. 57), glej tudi 6. 1. 1871 (str. 4) in 13. okt. 1871 (str. 330).

²⁷ Zgodnja danica, 22. kimovca 1871 (str. 310) in 29. kimovca 1871 (str. 315).

²⁸ Prav tam, 16. rožnika 1871 (str. 193).

²⁹ Slovenski narod, 31. dec. 1868.

³⁰ Zgodnja danica, 8. prosinca 1869 (str. 15).

³¹ Slovenski narod, 31. dec. 1868.

Levstik³². Posebej je nastopal Levstik proti aristokraciji, ki je nepoboljšljiva, fevdalna, tudi če se dela liberalno, hinavska, tudi če se dela krščansko. Poudaril je, »da mi nismo konservativni, da mi nočemo ohraniti tega, kar je, temveč gremo naprej, hočemo napredovati, hočemo svobodo. Aristokracija, katero naše ljudstvo iz časa tlake in desetine pozna, nima nobenih tal med našim narodom. Naša slovenska reč je demokratska skozi in skozi«³³. Na Štajerskem je pred konservativnostjo in pred zvezo z nemškimi konservativci zlasti svaril Božidar Raič³⁴.

Odnosi med taboroma slovenskega narodnega gibanja se neprestano spreminjajo. Pisal sem že o tem,³⁵ da slovenska politika (politika Bleiweisovih Novic) do leta 1867 nima klerikalnega pečata, da pa ob novih volitvah v kranjski deželni zbor marca 1867 že sprejme v svoj program tudi obrambo vere in staro geslo vse za vero, cesarja in domovino. Odtlej ima slovenska politika na Kranjskem katoliški pečat. Temu se podreajo tudi liberalci. Razlaga kandidira v deželni zbor (1869) Slovenija z besedami: »vrh vsega tega je tudi njemu, kakor sedanji narodni večini našega deželnega zbora, v vsem nepremakljivo sveto geslo: za vero, dom in cesarja!«³⁶ Zarnik je za svojo prvo kandidaturo (1869) napisal v program: »da je v verskih in šolskih zadevah za naš narod ta politika najkoristnejša in najshodnejša, katero večina zdanjega kranjskega zbora sledi. Jaz sam, ako bi bil v zboru sedel, nikdar ne bi bil drugače v omenjenih zadevah glasoval. Posebno pa mi do tega stoji, da se šola od cerkve ne loči; vsako delovanje za ločitev zdi se mi vedno jako škodljivo in pogibeljno za naš narod.«³⁷

Drugače je na Štajerskem. Slovenski narod začne tudi tu izhajati z načelno katoliško deklaracijo, toda tabori (tudi v vseh drugih deželah) govore samo o narodnostnih zadevah, o verskih pa nič in se ne postavljajo v obrambo vere, kar vsekakor priča o splošni okrepitvi liberalne struje. Janko Sernec piše v Slovenskem narodu v liberalnem duhu o novem zakonu o zakonu³⁸. Dominkuš izda leta 1869, potem ko je bil propadel proti nemškemu kandidatu v mariborskem kmečkem volilnem okraju, brošuro z naslovom *Die nationalen Bestrebungen der Slovenen* in pravi v njej med drugim: »trdi je izvoljeni kandidat, da prav za prav ni narodne stranke, ampak klerikalna, in ta je bila premagana. Tu moram vprašati, kdo je zvezo med narodnjaki in klerikalci sklenil in podpisal? Ali smo se kedaj poganjali za klerikalne koristi, kolikor se te ne zlagajo s tirjativami napredka in omike? Ali smo podpisovali adrese za konkordat, nabirali darila za papeža, ali rekrutirali papeževe zuave? To pa, ker posamezni delajo ali opuščajo, ne more se podtikati vsej stranki, ravno tako malo, kakor bi bilo to pri Nemcih neopravičeno. Naši nasprotniki in naši prijatelji poznajo naše misli v cerkvenem vprašanju, saj jih nismo nikdar skrivali. Njim torej tudi ne more biti neznano, da se je dr. Vošnjak v deželnem zboru izrekel za verske postave in da je pisatelj teh vrst od tega svojo kandidaturo odvisno storil. Torej je premišljena laž, ako nam naši nasprotniki očitajo ultramontanske namene. Res pa je, da imamo v svojem taboru mnogo duhovnikov, ki so nam ljubi in v ponos, ker se zvesto drže naše narodne stvari; res je, da nismo prijatelji popotnih pridig in razkolništva; res ne more biti po našem okusu, ako veliki in majhni fantalini običaje naše vere in njene služabnike dan za dnevom po časnikih, glediščih in šemarijah pred ljudstvom zasmehujejo, vendar pa mislimo, da se še dolgo ne smemo prištevati klerikalcem in ultramontancem.«³⁹ Taka stallšča so seveda zbujala v klerikalnih slovenskih vrstah odpor; zaradi Dominkuševega volilnega programa menda duhovščina skoraj da ni nič delala zanj⁴⁰ in nekateri so celo to imeli za vzrok poraza.

Leta 1870 je položaj že drugačen. Volilni program slovenske stranke za junijske deželne volitve je že govoril tudi o veri, dasi na spretno zaviti, indirektni način, tako da ni zvenel jasno klerikalno. Povsem v smislu Sueovih navodil so pred volitvami po-

³² Fran Levstik: Zbrano delo IX, Ljubljana 1961, str. 320–321 (Slov. narod 15. dec. 1868).

³³ Prav tam, str. 326 (Slov. narod 1. jan. 1869).

³⁴ O tem glej zdaj Jože Ftičar: Delež Božidarja Raiča v mladoslovenskem gibanju, Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 346–381.

³⁵ Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 153–171; 19–20, 1965/66, str. 309–317.

³⁶ Novice, 31. marca 1869.

³⁷ Novice, 12. maja 1869.

³⁸ Kritika v Zgodnji daniel 7.—21. vel. serpana 1868.

³⁹ Slovenski narod, 20. aprila 1869.

⁴⁰ J. Vošnjak: Spomini II, Ljubljana 1906, str. 73; Zgodnja daniel, 10. rožnika 1870.

nekod spraševali kandidate, kakšno je njihovo stališče do katoliške vere; tako Dominikuš kot Vošnjak in Sernec so se potrudili dati zadovoljive odgovore⁴¹. V brežiškem okraju je klerikalna akcija proti uradnemu kandidatu, liberalnemu Lenčku, vodila do izvolitve Kosarja za poslanca.

Ta volitve so v štajerskem deželnem zboru ustvarile precej nov položaj. Poleg 6 slovenskih poslancev je bilo izvoljenih še 11 nemških konservativnih katoliških. Opozicija 17 članov je bila seveda v deželnem zboru s 60 voljenimi poslanci le majhna, toda imela je večino v kmečki kuriji, ki je med 23 člani imela le 6 nemških liberalcev, izvoljenih v mariborskem in treh zgornještajerskih okrajih. To je postavilo seveda na dnevni red vprašanje sodelovanja obeh opozicijskih strank. 22. avgusta sta nastopili s skupnim predlogom, da se »ob notranjih homatijah in zunanjih dogodkih« sestavi adresa cesarju⁴². 27. avgusta je bil za deželnega odbornika kmečke kurije izvoljen Mihael Herman, nemški konservativec Karlon pa za njegovega namestnika⁴³; s tem je bila slovenska stranka prvič zastopana v štajerskem deželnem odboru. 31. avgusta je Maassen prebral skupno izjavo, ki je odrekala decembrski ustavi pravno veljavnost, pa vendar sprejemala volitve v državni zbor zaradi morebitnih izdatkov za vojsko in volitev v delegacije⁴⁴. Čeprav so slovenski poslanci v začetku mislili, »sami zase izreči, da le pogojno volijo«, so se pa le »končno zedinili« z nemško konservativno federalistično stranko⁴⁵.

Herman, ki je leta 1869 po Sucovi oceni⁴⁶ prvi od slovenskih poslancev v štajerskem deželnem zboru začel zagovarjati katoliška stališča, se je, od deželnih slovenskih poslancev edini, vedno bolj povezoval s štajerskimi nemškimi konservativci. Leta 1871 je izdal brošuro *Zur Organisation der niederen öffentlichen Dienste in Steiermark und zur Revision des Gemeindegesetzes*, v kateri je nastopil proti novemu upravnemu in sodnemu sistemu, češ da so bili kmetje bolj zadovoljni s sistemom, kakor je bil pred letom 1848 (pri tem je poudaril, da ne gre za podložništvo, ampak za upravo), zahteval je manjše okraje, združitve sodstva in uprave ter zmanjšanje opravil, ki se nalagajo občinam⁴⁷. Ta stališča, ki so bila stališča konservativne nemške stranke na štajerskem, so bila predmet številnim peticijam katoliško-konservativnih društev in občin v nemškem pa tudi slovenskem delu dežele⁴⁸. Zbudila pa so ostro kritiko s slovenske liberalne strani, češ da so reakcionarna⁴⁹.

Tako so konflikti neprestano rasli. Pred septembrskimi volitvami 1871 pa sta morala Sernec in Dominikuš spet dajati izjave o svojem odnosu do katoliške vere⁵⁰. V brežiškem okraju je bil to pot Kosar uradni kandidat, liberalci pa so proti njemu naskrivaj agitirali za Lenčka⁵¹. Končni rezultat je bil, da je zmagal nemški kandidat Jančič. To so bile prve volitve, v katerih je volilni okraj prešel v nemške roke zaradi razporov med slovenskima strujama; v naslednjih letih jih je bilo še več.

Te septembrske volitve 1871 se pogosto omenjajo kot mejnik, po katerem so se odnosi med liberalno in klerikalno smerjo še bolj zaostri. Slovenski gospodar piše 15. februarja 1872, da je od volitev naprej nastala »tudi tukaj kakor po mnogih drugih krajih nekaka poparjenost in razdvojenost, ki žuga društveno življenje čisto vničiti«.

V deželnem zboru nastopajo zdaj zelo pogosto ločeno, Herman sam na eni, vsi ostali štirje (Adamovič, Dominikuš, Sernec in Vošnjak) na drugi⁵². V šolskih zadevah (vprašanje šolnine) glasujejo slovenski liberalni poslanci skupaj z večjim delom nemških liberalcev, Herman pa skupaj z nemškimi konservativci in konservativnejšimi ustavoverci. Želeli smo, piše Slovenski gospodar 14. novembra 1872, da bi se sloven-

⁴¹ Zgodnja danica, 15. mal. serpana 1870 (str. 224), Slovenski gospodar, 28. septembra 1871.

⁴² Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages, 20. 8.—3. 9. 1870, str. 15.

⁴³ Prav tam, str. 46, 47.

⁴⁴ Prav tam, str. 114, 115.

⁴⁵ Slovenski narod, 3. sept. 1870.

⁴⁶ Zgodnja danica, 10. rožnika 1870 (str. 182).

⁴⁷ Slovenski gospodar, 8. junija 1871.

⁴⁸ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steierm. Landtages, 13. 9.—14. 10. 1871, Anhang C, str. XXXIV—XXXV.

⁴⁹ Slovenski narod, 22., 29. julija 1871, Novice, 12. julija 1871 (str. 227).

⁵⁰ Slovenski gospodar, 24. avgusta, 28. sept. 1871.

⁵¹ Prav tam, 28. sept. 1871.

⁵² Slovenski narod, 17. okt. 1871.

ski poslanci v graškem deželnem zboru pridružili nemškim konservativcem, v odgovor pa smo dobili »večkrat že prav pikrih, s surovimi psovskami zasoljenih besed«.

Ce še enkrat premotrimo, kar smo pokazali bolj podrobno, vidimo, da so se liberalno-klerikalni odnosi na Stajerskem razvijali takole: Leti 1868 in 1869 pomenita liberalno prevlado. To je čas, ko morejo liberalci uresničevati svojo formulo sloge, svoj koncept nevtralnosti v cerkvenih vprašanjih. To je čas najodločnejšega nacionalnega boja, s tabori in z interpelacijo o Zedlnjeni Sloveniji v deželnem zboru, Hermanovim tekstom, najostrejšim, kar jih je bilo sestavljenih v tem času. To je čas, ko prevladuje v katoliškem taboru strpna struja nad nestrpno. Leta 1870 pride do spremembe. Posebno katoliško gibanje se okrepi, doseže v nemških deželah prvič velike uspehe, liberalci so v defenzivi, njihova formula sloge, njihov koncept nevtralnosti se podira, od njih se zahteva vedno bolj neizprosno aktivna obramba cerkvenih interesov. Leta 1870 in dober del leta 1871 se liberalci prilagajajo, skušajo s popuščanjem rešiti, kar se rešiti da. Toda obenem narašča njihov odpor, dasi se še dolgo skriva in taji. V zadnjih mesecih leta 1871 se začneja ločitev, skupnega dela in nastopov je vedno manj. Korespondenca Vošnjak-Jurčič iz leta 1872⁵³, ki se tiče pisanja Slovenskega naroda, nam lepo kaže to stanje: govorjenje o »naši« in nasprotni stranki, omahovanje, ali se je spustiti v boj ali ne. Trstenjak ustanovi proti Slovenski matici Društvo slovenskih pisateljev.

Končni idejni razcep in s tem odkrit nastop liberalne struje prinese občni zbor Slovenske matice (kjer se je bil že nekaj časa boj med strujama glede tiskarne) 26. septembra 1872 z volitvami dela odbornikov. Za te volitve postavi vsak tabor svojo listo. V predvolilnem boju in polemikah objavi Slovenski narod 21. septembra Vošnjakovo izjavo, ki se končuje s poudarkom prepričanja, »da dospemo k srečnejši prihodnosti cellega našega naroda le tedaj, ako delamo vsi vse za domovino, omiko in svobodo«. Novice takoj odgovorijo (25. septembra), da so mu hvaležne za te besede: »Dose smo Slovenci vsi imeli prislovico, ki je sveta bila vsacemu rodoljubu: vse za vero, domovino in cesarja. Dr. Vošnjak je zdaj razvil zastavo svojih: vse za domovino, omiko in svobodo. Sedaj menda vendar čitatelji spoznajo, kam veslja g. dr. Vošnjak in svojbina njegova, ki se 'razumništvo' zove. Isti 'liberalizem' je, ki stoji na praporu Tagblattovem, kateri svojbino svojo tudi zmlrom 'Intelligenz' imenuje.« Slovenski narod odgovarja 28. septembra z uvodnikom pod naslovom Vse za domovino, omiko in svobodo in ugotavlja, da se ne sramuje te zastave, »pod katero se bomo, in z nami vsi misleči Slovenci borili in žrtvovali«. Prva številka Slovenskega naroda, ki izide po preselitvi iz Maribora v Ljubljani 6. oktobra, izpove: »Strogo narodni, pri tem svobodomiselni pravec, katerega so požrtvovalni ustanovniki listu dali, ta nam ostane tudi za naprej.« 12. oktobra je objavljen Raičev članek O narodno-liberalni stranki. V njem je rečeno, da je Havliček pred 20 leti nasvetoval, da je treba za uspeh narodne stvari čimprej očistiti narodno-liberalno stranko »vseh življev nesvobodomiselnih, nazadnjaških, ljudi rabečih narodnost na svoje osobne koristi in sebičnost«. Tedaj se mu je zdelo, pravi Raič, to prestrogo, zdaj pa vidi, da je imel prav. V novembru razlaga Raič (21. do 26. novembra) v vrsti člankov Vse za domovino, omiko, svobodo pomen novega gesla.

Stranki sta zdaj konstituirani, idejna stališča jasna. To seveda ne izključuje teženj po skupnem nastopanju, toda državnoborske volitve 1873 prinesejo tudi na tem političnem področju dvojne kandidature in medsebojni volilni boj.

Ce po vsem tem razmišljamo, zakaj je zamrlo taborsko gibanje, to se pravi, zakaj potem, ko je Hohenwartova vlada v letu 1871 prepovedovala ali bistveno okrnjevala tabore, kljub nadaljnjim prepovedim, ki so jih izrekle liberalne vlade, ni bilo več poskusov, da bi jih nadaljevali, se nam odgovor ponuja sam od sebe. Prav gotovo ne moremo reči, da bi se bili naši liberalni mladostovski krogi ustrašili kakega radikalizma slovenskih kmečkih množic, ker bi bili prišli v nevarnost njihovi lastni interesi, pa naj bi bilo to v zvezi s komuno, kakor smo svoje čase mislili, ali pa brez zveze z njo. Radikalizem, ki se je kazal na taborih, je bil nacionalne, ne pa socialne narave, ali, da rečemo natančneje, bil je socialen toliko, kolikor je še veljalo, da je

⁵³ V rokopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani ter v Arhivu Slovenije v Ljubljani.

gospoda tuja, ljudstvo pa slovensko, še daleč pa se niso kazala na njih socialna nasprotja med bogatimi in revnimi kmečkimi plastmi ali med slovensko gospodo in slovenskim kmetom. Interesi mladoslovenske inteligence in meščanstva še daleč niso bili ogroženi od spodaj, zato tudi strah pred kmetom ni mogel igrati nobene vloge. Nevarnost je prišla od zgoraj: to je bil razdor med strujama slovenskega narodnega gibanja, liberalno in klerikalno, nasprotje, ki je seveda telo že od začetka, ki ga je z določenimi kompromisi bilo mogoče še nekaj časa gasiti, ki pa je začelo neustavljivo plameneti, ko je začel klerikalni tabor ustvarjati svoje lastne organizacije in se povezovati z nemškimi konservativci ter se ni več zadovoljeval z liberalno nevtralnostjo. Domači prepiri so dostikrat najhujši prepiri. V takem ozračju tudi na tabore ni bilo misliti.

ZWISTIGKEITEN ZWISCHEN KLERIKALEN UND LIBERALEN UND DAS ENDE DER »TABORI« (VOLKSVERSAMMLUNGEN UNTER FREIEM HIMMEL)

Zusammenfassung

Am Ende der 60iger Jahre des 19. Jahrhunderts versuchten die slowenischen Liberalen (der Kreis um die Zeitung »Slovenski narod«) in den Streitigkeiten zwischen Kirche und Staat neutral zu bleiben. Dabei wurden sie von der Überzeugung geleitet, daß in erster Linie die nationale Frage zu lösen sei und darum die nationale Eintracht notwendig. Ihr Konzept störten einerseits die energischen liberalen Erklärungen, andererseits aber die speziellen katholischen Organisationen, die um diese Zeit im Entstehen begriffen waren. Wie die Steiermark im Kampfe für ein geeintes Slowenien unter allen slowenischen Ländern die führende Rolle spielte, so führte sie auch die Organisation der Liberalen ihr Gepräge. In den Jahren 1868 und 1869 gaben der nationalen Bewegung die Liberalen ihr Gepräge. In der klerikalischen Bewegung behielt um diese Zeit die gemäßigte Richtung über die Unduldsamen die Oberhand; die Aktionen dieser Letzten hatten noch keinen Erfolg. Im Jahre 1870 änderte sich die Lage. Die katholische Bewegung erstarkte in ganz Österreich, errang die ersten Wahlerfolge, die slowenischen Katholiken verlangten von den Jungslowenen eine aktive Verteidigung der kirchlichen Interessen. Im Jahre 1870 und im größten Teil des Jahres 1871 versuchten die Liberalen mit Nachgiebigkeit und Anpassung die nationale Eintracht zu retten. In den letzten Monaten des Jahres 1871 begann die Trennung, es gab immer weniger gemeinsame Arbeit und gemeinsames Auftreten. Im steirischen Landtag traten die slowenischen Liberalen öfters getrennt vom konservativen Abgeordneten Herman auf, der für eine größere Annäherung an die deutschen Konservativen eintrat. Im September 1872 traten anläßlich der Generalversammlung der »Slovenska Matica« die Liberalen zum ersten Male offen mit der Parole »Alles für Vaterland, Bildung und Freiheit« auf. Die klerikal-liberalen Konflikte waren der Hauptgrund für das Ende der Tätigkeit der politischen Volksversammlungen unter freiem Himmel, genannt »Tabori«.

Albert Struna

ZA ZGODOVINO NAŠIH ŽIČNIC

Izvor žičnic*, kakršne poznamo dandanes za prevoz ljudi in tovara, sega v davne stare čase. Zamisel je — tako sklepajo najboljši poznavalci — posneta po »vzpenjanju« opic, ko so jim vrtoglave ovijalke med drevjem imenitno rabile kot zračni mostovi po visokih nadtalnih poteh.

Zato ni čudno, da so že kdove kdaj pred nami na kulturnem Vzhodu poznali v te in podobne namene prosto napete vrvi za premoščanje deročih rek in globokih sotesk.

Žičnice imajo dolgo vrsto predhodnic. Prve so bile seveda izdelane po prastarih vzorih tako, da je po vrvi tekkel na kolesčkih obešen voziček z bremenom in se spet vračal k nakladališču. Take »žičnice« so poznali npr. že Španci okoli leta 1536, ko so zavzemali Južno Ameriko, in še dolga je izbira podobnih boljših in slabših vzorcev za najrazličnejše namene.

Ko se je Nizozemec Adam Wybe leta 1644 pri gradnji trdnjaviških okopov v Gdan-sku domislil neprekinjenega zaporedja in kroženja vozičkov za prevažanje zemlje, je vse kazalo, da bo ta rešitev prinesla še več obetajoči razvoj. Kakor pa se v zgo-dovini izumov večkrat dogaja, pa je ostal Wybe dolgo let povsem pozabljen...

Šele sredi 19. stoletja so se spet pojavili graditelji žičnic, tokrat v gozdarstvu, ki so začeli povsem na novo, da bi iz sicer težko dostopnih gozdov v strmih gorah spravljali hlude v dolino. Razpetina in obremenitev teh spuščalnih žičnic (pravzaprav žičnih drč) sta bili tolikšni, da so morali konopljene vrvi že nadomeščati s 6 do 8 mm moč-nimi žicami. Nanje so hlude obešali z lesenimi kljukami, ki so po njih drseli navzdol, spodaj pa so se ustavljali na snopih v kupe zloženega dračja, se pravi na prav gotovo najpreprostejših »odbijačih« in popolnoma brez zaviranja. Žične drče te vrste so ostale dolgo let v rabi in verjetno so še kje... Z napravami v nasprotni smeri pa še dan-danes zajemajo vodo iz globokega korita Soče in jo v vedrih vlačijo po žici navzgor.

Žičnice so dobile pravi pomen šele z iznajdbo žičnih vrvi. Na dolgi poti do tega dosežka sta kos spiralno pletene bronaste žične vrvi iz Pompejev in omemba, da je žične vrvi poznal tudi Leonardo da Vinci, res brez posebnega pomena.

Spričo čedalje temeljitejšega rudarjenja v razumljivo vse globljih jaških so mo-rali konopljene vrvi zamenjati z verigami. Toda te so bile proti koncu že šibkejšje,

* Strokovni naziv »žičnice« smo tehniki privzeli in ga ne mislimo preganjati, tem bolj, ker se je v zadnjih letih prav dobro »prijel« tudi v pogovornem jeziku. Strokovno bi se mu zares dalo nekoliko oporekati, saj pri njem ni prišlo do veljave pravo bistvo, t.j. žična vrv, ampak samo žica, iz katere je vrv narejena. Seveda pa nas hkrati že zdavnaj ne moti več še mnogo manj dosledna železnica, iz katerega pojma prav tako ni razvidno, da gre za progo iz železnih (pravzaprav jeklenih) tirnic. Po analogiji bi se morali torej pri žični progi zateči h kakšni »vrvnici«, ki pa je z »vrvenico« že zasedena z drugačnim pomenom, t.j. vrvnim kolutom. Tako nam ne preostaja nič drugega, kakor da se zadovoljimo z žičnico kot skupnim imenom za naprave vseh vrst za prevoz oseb in tovorov po žicah (se pravi po žičnih vrveh).

Kako bi — denimo — po tem kriteriju brez ugovora poimenovali nemško »Standseilbahn«, ki ima tirnice kakor železnica in povrh teh še žično vrv? Zagovorniki vzpenjače iz vrst pla-nincev (po kateri se vzpenjajo) so v tem primeru povsem razumljivi. Tehniški termini naj bodo kolikor mogoče prijemljivi in nedvoumni vsaj v osnovi, kar za vzpenjačo velja, ker se samo vzpenja in spušča, za žičnico pa je najznačilnejša žična vrv, ki prenaša osebe ali tovor navzgor ali navzdol pa tudi celo kar po ravnem.

da bi bile lažje; ko tudi ta rešitev ni več zalegla, so si prvenstvo pridobile žične vrvi zaradi mnogo večje nosilnosti od konopljenih in znatno manjše teže od verig.

Nemec I. Albert, rudarski svetnik — toda netehnik — velja za izumitelja žičnih vrvi, odkar je leta 1834 dal izdelati prvo žično vrv, ki so jo v jami pri Clausthalu tudi uspešno uporabljali.

Pri žičnicah pa so začele žične vrvi prihajati v uporabo šele potem, ko je Anglež Hodgson leta 1867 ponovno izumil Wybejevo enovrveno izvedbo; zato so jo kar preimenovali v »angleško«. Vsekakor se je transportna tehnika nato oprijela žičnic, predvsem v Ameriki in Angliji, pa tudi strojni inženirji v Evropi pri tem niso držali križem rok.

V Nemčiji si je na tem področju najprej pridobil dobro ime A. Bleichert v Leipzigu, v Avstriji pa dunajski inženir T. Obach, in sicer oba z dvovrvnim sistemom, ki je znan kot »nemški«. Obach je leta 1875 (ali 1873) izdelal štiri kilometre dolgo žičnico za transport premoga iz rudniškega revirja na Ojstrem do železniške postaje v Hrastniku, kar potrjuje, da smo prav na slovenskem ozemlju imeli prvo industrijsko žičnico v srednji Evropi.

Tudi o proizvodnji žičnih vrvi je ohranjen zapis, da je že leta 1858 začela industrijsko izdelovati žične vrvi Wodleyeva tovarna v Rutah pri Plajberku na Koroškem, kar spet dokazuje določeno osredotočenje industrijske dejavnosti v naših krajih, ki se je — kakor iz Prevalj — kaj kmalu preselila proti severu.

Žičnice — večinoma seveda za tovorni promet in v posamičnih primerih tudi za prevoz oseb — so dobivale čedalje večji pomen, pri čemer sta se poleg že omenjenega Bleicherta najbolj izkazali še podjetji Pohligh v Kölnu in Ceretti & Tanfani v Milanu (slednja šele po letu 1894).

Ravno naštetim je bila v prvi svetovni vojni zaupana kočljiva naloga z gradnjo žičnic na avstrijsko-italijanski fronti od Gorice prek dolomitskih vrhov do Švice, tako da je tak obširen »laboratorij« priskrbel dovolj možnosti za izkušnje in izpopolnitve — se pravi, da je tudi v tem primeru vojna — poleg vseh trpkih resnic o njej — prispevala k razvoju tega področja transportnih naprav.*

Poleg že omenjenih klasičnih prevoznih nalog so žičnice in njihove različice prevzele še nemara najdonosnejšo vlogo v turizmu po gorskem svetu, ki se ne samo pri nas, ampak po vsem svetu bohotno razrašča pod vplivom sedanjega delovnega ritma in s tem združenih potreb po čim izdatnejši rekreaciji delovnih ljudi.

Ni namen tega sestavka posegati podrobneje v zgodovino žičnic vseh vrst, še manj seveda presojati in opredeljevati precej različna stališča glede škode, ki jo povzročajo gorskemu miru in pokrajinskim idilam nasploh hkrati s koristmi, ki so jih marsikje v višinskem svetu prinesle prav te sodobne prevozne naprave, ki se ob vsaki novi pobudi za tako novoto pojavljajo v zmerom ostrejših nasprotjih.

Sestavek naj bi bil v bistvu le pobudnik za podrobnejšo zgodovinsko raziskavo in obravnavo o razvoju te zvrsti tehniškega napredka v naših krajih, pa zato ni popoln, in celo namenoma ne, ker ima staro tradicijo in izkazuje mnoge vrzeli.

PRIPIS:

Sestavek je napisan v spomin pokojnega profesorja Franja Baša, ravnatelja Tehniškega muzeja Slovenije v Ljubljani, v času, ko sem krojil gradivo za »Vodne pogone na Slovenskem« marsikje tudi po njegovih napotkih. Zato ni čudno, da so v tehniški zgodovini Bohinja bežno omenjene žičnice, da bi spričo pomembnih prvenstvenih dosežkov — tudi v drugih naših krajih — ne ostale pozabljene.

Avtor

* Inž. Milko Sinkovič: Turizem in problemi turističnih žičnic. Planinski vestnik 1960, št. 10, str. 461—467.

Branko Rudolf

IZ KORESPONDENCE ANE SERNEC

Ana Sernec je bila sestra dr. Janka Serneca, odvetnika, prvega predsednika mariborske čitalnice, in dr. Josipa Serneca, odvetnika v Celju. Rojena je bila 12. julija 1847 in je neporočena umrla 18. septembra 1940, torej tik pred okupacijo Jugoslavije v že okupirani Avstriji. Moja mati Josipina Rudolf, rojena Sernec, je bila po očetu njena prava nečakinja in Ana Sernec — kakor pri drugih nečakinjah — je bila od časa do časa pri njej v gosteh, v tem primeru v Konjicah. Osebnost Ane Sernec še dobro spominjam iz otroških let, postavne, pokončne starke, ki se je gibala z umerjeno (tako, kakor danes gledam), z določeno staromodno eleganco, sicer pa se je vedla prijazno, mirno in neprisiljeno. Mi otroci smo jo imeli prav radi. Njena slovenščina je bila nekoliko nenavadna, starinska; »teta Ana«, kakor smo ji pravili, pa je imela izrazit smisel za humor in je pripovedovala sveže in sočno. Vse to so — nedvomno — spomini izpred prve svetovne vojne in leta 1914; med vojnami se ne spominjam, da bi jo bil videl več kakor dva- ali trikrat in vem samo to, da je tudi takrat pripovedovala zložno in šegavo. Njeno življenje je bilo čudno, čeprav pravzaprav ne zapleteno. Žensko učiteljsko je leta 1876 končala v Celovcu. Služila je v Slovenski Bistrici do upokojitve leta 1903. V mladosti se je zaljubila v nekega častnika, po rodu avstrijskega Nemca. Kakor je znano, se častnik nekoč v času stare Avstrije ni mogel poročiti brez kavicje. Oba sta bila revna, vendar je Ana Sernec ostala izvoljencu neomajno zvesta. Mnogo kasneje, med vojnami, ko sta bila že oba starca, se je preselila v Avstrijo, v Mödling (stanovala je v Fürstengasse 8), v bližino nekdanjega, že tudi dolgo upokojenega častnika. Tako sta se oba stara človeka vsaj lahko še ob večerih sestajala, kartala in se pogovarjala. Častnik je umrl pred njo, o njeni smrti pa obstaja mračna povest, ki je ni lahko preveriti. Na Dunaju mi je leta 1964 pripovedovala njena prijateljica in daljna sorodnica Sernečevih, da je bila kljub starosti še krepka in je »rada živela«, da ji je pa ob neki neznatni bolezni neki hitlerjanski zdravnik dal injekcijo, po kateri je prav nanaglo umrla.¹ Njena zapuščina je prispela k sorodnikom v Maribor.

V otroških letih se (ob nujno že zbujenem smislu za narodnostne boje) gotovo nisem mogel prav zavedati, da je Ana Sernec živa priča prav zanimive in razgibane narodnostne zgodovine spodnje Štajerske. Ni mi prišlo na misel, da bi lahko bila nekaj drugega kakor Slovenka. Seveda, saj smo bili vsi Slovenci in ona je z nami govorila po naše. Da so Slovenci narodnjaki v tistem času med seboj govorili včasih tudi po nemško, pa ni bilo nič nenavadnega. Zelo po malem, z leti, sem dobil o stvari nekoliko drugačno podobo. Dejstvo je, da je bila mati slovenjeblstriških Serncev, Janka, Josipa, Ane in še nekih (za nas manj pomembnih) otrok, po rodu Nemka. V določenem življenjskem razdobju se je kasnejši dr. Janko Sernec odločno razglasil za Slovenca in pri tem pritegnil k aktivnemu delu za narodno stvar vsaj svojega brata Josipa in Ano. Redkokateri zgodovinar je doslej zasledoval »premlke v narodnostni

¹ Tako je pripovedovala Pita Valii, roj. Hrauda, medtem že tudi pokolna, ki je (mlado dekle in daljna sorodnica) nekoč mnogo občevala pri Sernečevih. Sodba stare dame, ki sem ji tudi rekel »teta« (»Tante«), je bila zelo določna. Izjavila je: »Umoril so jo!« (»Man hat sie umgebracht«).

[Ana Sernee okrog l. 1870]

zavesti« na Stajerskem pri virih, prek arhivov in izjav, prek jezikovnih oblik, ki so se značilno spreminjale, nihče preostankov ilirskih vplivov. Zato je mogoče zanimivo načeti problematiko s te strani, ki bi očitno še lahko zanimala zgodovinarje kakor jezikoslovce. Zase vem, da sem osupnil, ko mi je leta 1945 prišla v roke mapa s korespondenco družin Sernee-Srebre (dr. Janko Sernee se je poročil z Josipino Srebre, hčerko kirurga Juriša Srebreta, ki je bil član čitalnice v Mariboru, katerega žena pa je bila prav tako Nemka). Če se zelo ne motim, je nekje dr. Josip Vošnjak zapisal, da je Ana Sernee pomagala pri diletantskih predstavah v čitalnici. V tistih letih po osvoboditvi sem² mapo odnesel v Državni arhiv v Mariboru, iz katerega navajam dve »dosegljivi« pismi Ane Sernee z drobnimi podatki iz ostale (v celoti še skorajda neraziskane in še neurejene) korespondence Sernecev.³

Ana Sernee je npr. pisala svojemu bratu Janku 1. februarja 1865, torej skorajda natančno pred sto leti, zanimivo pismo, še po nemško in v »kurentici«:

»Moj ljubi brat!

Z žalostnim sreem primem za pero, da bi Ti sporočila, kako naš oče ne dovoljuje, da bi nastopala na odru, v kakršni koli družbi bi to tudi bilo. Zato se prav

² ... s privoljenjem lastnice, svoje tete Božene Sernee. Mapa je nekoč bila last Ivanke Sernee, druge sestre moje matere, ki je slino vestno hranila dokumente o družini in fotografije.

³ Nekaj tega so gotovo porabili dr. Lončar, Baš in drugi.

res ne morem potolažiti, ker bi Ti rada izpolnila to malo željo in imam tudi sama, kakor si opazil, še od otroške dobe sem, veliko veselje do tega, da bi sama kdaj nastopila na kakšnem majhnem odru, posebno še v naši prijazni Čitavnici, kjer ne bi bila izpostavljena preostri kritiki.⁴

(V originalu sledi zdaj nekaj vrstic o materi in očetu, ki pozdravljata.)

Ako bi gledališko knjigo potreboval, jo bom prav hitro vrnila, v nasprotnem primeru pa bi se naučila vsebine, zato da bi se vadila v slovenščini.⁵

Podpis:

Tvoja iskrena sestra (»Deine aufrichtige Schwester«)

Anna

Ana Sernec je pisala tudi svakinji Josipini Sernec, rojeni Srebre, po nemško in v »kurentici«. Med drugim:

»Raimund⁶ mi je tudi iz Maribora prinesel sporočilo, da želijo mojega sodelovanja pri gledališkem igranju v Čitavnici (to pot piše »Čitavnica«), vendar oče o tem noče ničesar slišati...«

V nadaljnjem pismu pravi Ana, da ga bosta mogoče njena (svakinjina) starša pregovorila, materino privoljenje da že ima, ker, pravi, »osem dni me že lahko pogreša in jaz nimam večje želje, kakor to, da bi sodelovala pri kakšnem gledališču«.

(Oče Josipine Sernec je bil kirurg Jurij Srebre, njena mati pa, rojena Mayr, je bila Nemka iz Koroške.)

Ze prej (in očitno kar spočetka) piše Josipina Sernec svojemu možu dosledno slovensko, vendar vseskozi s težavo, recimo »z veselji (sic.) tebi naznanjam...« itd. Narodnjaku Janku Sernecu očitno žena ni mogla in ni smela pisati drugače kakor slovensko. Jezikoslovcu bi pa ta pisma pravzaprav morala biti zanimiva. Očitno je »rodoljubom« tistega časa na Štajerskem beseda »poljubiti« bila tako tuja, da so si sposodili besedo »celivati«. Žena piše Janku Sernecu »celivam Te« — in to v prav številnih pismih. Besedo »drugače« pišejo v dialektu, skrajšano »nači« itd.

Očitno se zdi, da se je Ani Sernec posrečilo premagati očetovo negodovanje proti njenemu nastopanju. Oče, stari mlinar Sernec v Slovenski Bistrici, ni imel proti čitavnici nič, očitno pa je bil trdno prepričan, da se za pošteno dekle ne »spodobi«, da bi nastopala na odru pri diletantskih gledaliških predstavah. Tudi drugi dogodki iz tistih časov kažejo na to, da so nekateri ljudje pri nas imeli izredno ostro začrtane, stroge poglede na to, kaj se spodobi in kaj se ne. Mati Ane Sernec je očitno bila bolj svobodnih misli, prav tako Jurij Srebre, ki se je navadno podpisoval Georg in pisal tudi v ohranjenih pismih v gotici, bil pa hkrati član čitalnice.

Korespondenca Ane Sernec očitno ni popolnoma ohranjena. Spominjam se, da sem videl pismo Ane Sernec, ki je imelo datum kmalu po prej navedenem 1. februarju 1865 in kjer je Ana Sernec že pisala slovensko, čeprav s težavo.

Nato je ohranjeno pismo bratu z dne 21. avgusta 1867, ki je slovensko:

»Predragi Brat!

Upam, da ste vsi zdravi ino veselji, le škoda, da pri nas doma ni tudi celo tako. Najn oče je pred šest dneh v desni nogi krč dobil, ino se je moral včeraj na Toplice ali Krapina (pisana v gotici) voziti...«

V istem pismu piše Ana Sernec o citrah in da je »godba moje edino veselje«.

⁴ »... und auch selbst, wie Du bemerkt hast, von meiner Kindheit an, grosse Lust habe, einmal auf einer kleinen Bühne aufzutreten (sic.) besonders in der gemüthlichen Citavnica (dobesedno tako, in — razen imena Janko — edina beseda, ki je pisana z latinskimi črkami), wo ich keiner schroffen Kritik ausgesetzt wäre.«

⁵ »Soltest Du das Theater Buch brauchen, so werd (sic.) ich es baldigst zurücksenden, im entgegengesetzten Falle aber um mich in der slovenischen Sprache zu üben, (mir) den Inhalt einstudieren...«

⁶ Raimund, po slovensko so ga imenovali Rajko, je bil eden med brati, katerega precej zanimiva pisma (bil je pruski ujetnik pri Sadovi) so tudi med korespondenco v arhivu.

[Ana Sernec okrog l. 1900]

Celo nehotene neuglajenosti v pisanju Ane Sernec so zanimive. Grafolog bi očitno rekel, da kažejo zelo živahen temperament, ki nehoti protestira proti tesnim in neudobnim mejam predpisov, ki jih mora spoštovati. Za nas je prav zanimivo, kako je postala Slovenka tudi v pisanju. Ker je bila slovenska učiteljica, je po nekem času svakinjo močno prekašala v izražanju.

Bila je narodnjakinja od glave do pete — kljub vsem začetnim težavam s slovenščino. Jasno je, da je tudi že v prvi svetovni vojni zelo jasno vedela, kje je prihodnost Slovencev, in iz vsega srca želela zmago nasprotnikom Avstrije in Nemčije. Hudodelski nacistični zdravnik, ki jo je (po vsej verjetnosti resnično) umoril, se vsaj v enem ni zmotil: stara žena je bila odločna nasprotnica vsega, kar je predstavljal.

Ana Sernec torej v življenju ni storila nič »velikega«. Tisti premik v zavesti, ki ga je doživljala, pa je bil odsev nečesa »velikega«, dogajanja v ljudeh in okoliščinah, brez katerih tudi vsa novejša zgodovina slovenske Štajerske ne bi bila mogoča. Nadalje je Ana Sernec zanimiva kot eden med svobodoumnimi narodnjaki iz družine Sernec (v treh generacijah). Po svoje je opravila uspešno delo kot nedvomno prav razgledana slovenska učiteljica. Onstran teh vidikov pa je bila dovolj originalna osebnost svojevrstnega, šegavega humorja, ki bi najbrž, razen obstoječe, pa še neraziskane korespondence, sam po sebi zaslužil nekaj pozornosti. V korespondenci te vrste prav gotovo mnogokrat ni iskati odmevov na velika dogajanja dobe, pač pa — večkrat — barvo določenih trenutkov zgodovinskega dogajanja. In ravno različni prav moderni zgodovinpisci so zelo dobro razumeli ilustrativno vrednost takih pism.

Niko I. Vrabl

DONESKI K ZGODOVINI LJUDSKE KNJIŽNICE V MARIBORU

Na željo uredništva, da se v zborniku, posvečenem spominu Franja Baša, oglasijo tudi nekdanji njegovi sodelavci, objavljam tu nekaj gradiva o Ljudski knjižnici v Mariboru, ki se mi je ohranilo še iz dijaških let.* Kar objavljam, je sicer drobiž, vendar po svoje osvetljuje takratne razmere. Tudi je Ljudska knjižnica, prva slovenska javna knjižnica v Mariboru, opravljala v takrat še nemškem mestu važno kulturno delo in zasluži, da se je spomnimo. Posebno važna je bila za dijaštvo, ki bi bilo brez nje le težko prišlo do slovenskih knjig, posebno do novih.

Med velikimi šolskimi počitnicami po četrtem razredu gimnazije leta 1903 sem tri tedne preživel pri ucu dr. Ivanu Dečku v Celju. Vpisal me je takoj v celjsko čitalnico v Narodnem domu, kamor sem nato vsak dan zahajal čitat časnike in knjige. Ker mi je bilo znano, kako slabo je dijaška knjižnica na mariborski gimnaziji preskrbljena s slovenskimi knjigami, ki jih tudi obe mariborski knjigarni takrat nista imeli naprodaj (Max Isling in Karl Scheidbach), mi je prišlo na misel, da bi si dijaki lahko sami pomagali. Sicer je bila v škofijskem dijaškem semenišču knjižnica z večinoma starejšo literaturo v raznih jezikih, a ta je bila na voljo le razmeroma majhnemu številu semeniščanov.

V petem razredu nas je bilo v začetku leta 49 dijakov, med temi 39 Slovencev. Od teh jih je bilo 26, to je dve tretjini, kmečkega rodu, pet jih je bilo sinov obrtnikov, štirje sinovi učiteljev, trije sinovi trgovcev in en sin profesorja. Do knjig iz morebitne domače knjižnice jih je moglo priti kvečjemu pet, sin profesorja (Košan), ter sinovi učiteljev (Moric, Pirkmajer, Viher, Weixl). Vsem drugim so bile doma na voljo kvečjemu mohorske knjige.

Tako sem 22. novembra 1903 po šolski maši sklical sestanek tovarišev petošolcev v dijaškem semenišču, dasi sam nisem bil semeniščan, da se dogovorimo in ustanovimo lastno »bralno društvo« ali knjižnico. Vsak, ki bi pristopil, naj bi prispeval na mesec po eno krono; vsi takega mesečnega prispevka niso zmogli in so plačevali večinoma manj, nekateri pa sploh niso postali člani.

Kot iniciator sem za predsednika in blagajnika bil izvoljen jaz, za knjižničarja pa moj sošolec Albert Zavodnik. Jaz sem vodil vse upravne posle: blagajno, naročanje in izposojanje knjig, pri izposojanju mi je pomagal Zavodnik.

Prve knjige, ki sem jih naročil že v decembru, so bile: Cankar, Na klancu in Tujei; Sienkiewicz, Quo vadis in Križarji I in II. Kakor so dotekali prispevki, sem naročil v januarju časopis Slovan in Gabrščkov Slovansko knjižnico ter knjige: Zupančič, Čaša opojnosti in Čez plan; Meško: Ob tihih večerih; Silvín Sardenko, V mladem jutru; Sorli, Človek in pol; Prešernov album — in tako naprej v nadaljnjih mesecih.

Najbolj brane knjige so bile: Čaša opojnosti (12), Križarji in Na klancu (11), Kvedrova, Iz naših krajev (10), Quo vadis (8), Tujei (7), Čez plan, V mladem jutru, Človek in pol (6).

* Zdjaj v Pokrajinskem arhivu v Mariboru.

Knjige sem naročal pri L. Schwentnerju v Ljubljani, ki mi jih je pošiljal poštne prosto na moj »tekoči račun«. Vso pošto sem dobival na gimnazijo. Ker sem bil vsa leta tudi poverjenik mesečnika Omladine, glasila narodno-radikalnega dijaštva, (v letu 1904/5 je bilo 40, v letu 1905/6 52 naročnikov), je imel šolski sluga pogosto precej na moj naslov prispere pošte na svoji mizi pred ravnateljevo pisarno. Brez dvoma so morali to opaziti ravnatelj J. Glowacki pa tudi nemški profesorji, vendar nisem imel zaradi tako številne in take pošte nikoli sitnosti. Tudi nemški sošolci so v razredu samo molče opazovali izposojanje in vračanje slovenskih knjig pri svojih slovenskih kolegih.

Enako smo gospodarili v šestem, sedmem in osmem razredu. Za osmi razred so se mi beležke izgubile, na spomin pa se ne zanesem več, zato za to leto (1906/7) podatkov ne morem navesti. V prvih treh letih (1903/4—1905/6) pa je naša razredna knjižnica naraščala tako:

v petem razredu: prispevkov 89 kron od 29 dijakov, izdatkov 80,15 krone za 25 knjig in Slovan;

v šestem razredu: prispevkov 116,85 krone od 32 dijakov, izdatkov 111,65 krone za 36 knjig, Slovan in Ljubljanski zvon;

v sedmem razredu: prispevkov 92,80 krone od 30 dijakov, izdatkov 92,13 krone za 32 knjig, Slovan in Ljubljanski zvon.

Ker je v prispevku za šesti razred prištet ostanek iz petega razreda 8,85 kron, v prispevku za sedmi razred pa 5,20 krone iz prejšnjega leta, skupaj 14,05 krone, je naš razred v treh letih žrtvoval iz svojih skromnih sredstev 284,60 krone za 93 knjig in več letnikov Slovana in Ljubljanskega zvona.

Kako potrebno je bilo, da smo si knjižne novosti nabavljali sami, kaže pregled, kako se je v teh letih pomnožil slovenski oddelček gimnazijske dijaške knjižnice. V šolskem letu 1903/4 je za 324 slovenskih dijakov bilo dvanaest knjig kupljenih, osem darovanih, v letu 1904/5 za 342 dijakov petnajst kupljenih, sedem darovanih, v letu 1905/6 za 331 dijakov šest knjig kupljenih, dve darovani. V treh letih je torej za slovenske dijake celega zavoda prirastlo v šolski knjižnici 50 knjig — 33 kupljenih in 17 darovanih.

Ze v šestem razredu smo sklenili, da bomo s knjigami, ki se bodo nabrale do konca gimnazije, po maturi ustanovili kako ljudsko knjižnico. K temu nas je stalno spodbujala Omladina; narodno-radikalno dijaštvo je takrat ljudskim knjižnicam posvečalo posebno pozornost.

Po zgledu našega (petega) razreda so se še v istem šolskem letu (1903/04) tudi takratni šestošolci (26 Slovencev) in sedmošolci (34 Slovencev) odločili za lastno kupovanje slovenskih knjig. Tudi oni so sklenili, da bodo knjige pozneje odstopili kaki javni knjižnici.

Ta sklep je bil potem izvršen tako, da so vsi trije razredi po maturi (v letih 1905, 1906 in 1907) predali knjige Slovenski čitalnici v Mariboru kot osnovo, da se ustanovi Ljudska knjižnica.

V Slovanski čitalnici zasledimo prvo misel na ljudsko knjižnico na seji dne 18. julija 1905. V sejnem zapisniku beremo: »Vzame se dopis slovenskih abiturientov z veseljem in dostavkom na znanje, da se bodo darovane knjige uporabile za ljudsko knjižnico... Odbornik dr. Poljanec se pooblašča, ukreniti vse potrebne predpriprave za ustanovitev knjižnice, tako glede nabave knjig, njih vezanja, lokala za shranjevanje, oddaje itd. Blagajniku g. Avsenaku se naroči, omisliti primerne nabiralnike v korist ljudske knjižnice in nabirati tudi osebno prispevke za ustanovne stroške.« Pripraviti je bilo treba primeren lokal za knjižnico, naročiti police za knjige (pri slovenskem mizarju Volčiču), razne tiskovine in drugo.

Predlog nekaterih članov čitalnice, naj se tudi knjižnica čitalnice prepusti Ljudski knjižnici, je bil na izrednem občnem zboru v maju 1906 po daljšem posvetovanju odklonjen.

Priprave za otvoritev knjižnice so se zavlekle do poletja 1906, medtem pa so že osmošolci letnika 1906 oddali svoje knjige in pozneje tudi naš razred, ki je za Ljudsko knjižnico prispeval največ knjig, kakor je na občnem zboru 21. decembra 1907 poročal tajnik dr. Pivko.

Ljudska knjižnica je bila odprta in je začela redno poslovati 17. junija 1906. Organiziral in vodil jo je prof. dr. Leopold Poljanec, pomagal pa mu je največ prof. dr. Ljudevit Pivko, pozneje tudi visokošolca Dobravec, Weixl in drugi, seveda vsi brezplačno. Poslovala je v mali sobi desno od takratnega vhoda iz Kopališke (zdaj Svetozarevske) ulice, ki je zdaj zazidan. Pridno so jo obiskovali zlasti dijaki, ki jim je bila v prvi vrsti namenjena. Posebne važnosti za višješolce je bila nabava 25 letnikov Ljubljanskega zvona, za katerega nakup je daroval bivši predsednik čitalnice dr. Fran Rosina 198 kron.

Na rednem občnem zboru čitalnice 22. decembra 1906 je dr. Poljanec z ozirom na to, da je Ljudska knjižnica nastala iz treh dljaških volil in jo čitalnica le upravlja, predlagal, naj se napravi posebna volilna pogodba. Posebno zahvalo so izrekli blagajniku Avsenaku, ki je imel mnogo truda z nabiranjem denarnih prispevkov itd.

Konec leta 1907 je imela knjižnica že 606 vpisanih knjig, z novim letom 1908 pa je od Češkega kluba prevzela še češko knjižnico. Ljudska knjižnica je uspešno poslovala do prve svetovne vojne, ko je vojaštvo 1914. leta zasedlo Narodni dom.

Po končani vojni je v novi državi Ljudska knjižnica poslovala naprej ter ji je od leta 1921 Slovanska čitalnica posvečala vso skrb. Dala ji je na razpolago tudi svoje prostore v prvem nadstropju. V novih razmerah se je staro delovanje čitalnice preživelo in ni zmogla več visokih izdatkov za revije in časopise.

Novo življenje je prinesel v Ljudsko knjižnico mladi dr. Avgust Reisman, ki je več let zaporedoma organiziral s knjigovodjem Lojzedom Doležalom nabiralne akcije in cvetlične dneve, ki so prav dobro uspeli.

Leta 1925 je knjižnica prevzela iz zapuščine dr. Pavla Turnerja dve omari lepo vezanih slovenskih, deloma tudi čeških leposlovnih knjig.

S. 30. aprilom 1927 je Posojilnica odpovedala čitalnici dotedanje njene prostore v prvem nadstropju Narodnega doma in ji dodelila večjo sobo v pritličju, desno od glavnega vhoda iz Tattenbachove (zdaj Ulice kneza Koclja). Tja se je preselila tudi knjižnica, za katere novo opremo je Posojilnica prispevala večji znesek.

Na Izrednem občnem zboru 30. maja 1927 je Slovanska čitalnica spremenila svoje delovno območje in je od tega dne vzdrževala samo še Ljudsko knjižnico. Ta je dobro uspevala z majhno izposojnino in vsakoletno podporo Posojilnice; tudi mestna občina je nekajkrat dala večje zneske. Največji obseg je Ljudska knjižnica dosegla v tridesetih letih, ko je bilo na primer leta 1933, 1934, 1935 izposojevalcev: 7689, 7272, 7812; izposojenih knjig: 19.491, 18.905, 19.412, od teh slovenskih: 6209, 6719, 6844, srbsko-hrvatskih 2026, 1974, 1672, mladinskih: 832, 618, 1234. Ščasoma se je pojavila konkurenca, ko je dijaštvo začelo obiskovati Studijsko knjižnico, drugi pa knjižnice Delavske zbornice in Prosvetne zveze.

Ljudska knjižnica je zvesto opravljala svojo narodno in vzgojno nalogo v smislu namena njenih ustanoviteljev, slovenskih abiturientov iz let 1905, 1906 in 1907, prav do začetka druge svetovne vojne, ko je njo kakor tudi druge slovenske kulturne ustanove v Mariboru uničil nemški okupator.

France Stelè

SPOMENIŠKO VARSTVO V SLOVENIJI DO LETA 1941

Mislim, da ne morem bolje počastiti spomina rajnkega prijatelja in nepozabnega sodelavca Franja Baša, kakor če mu posvetim črtico o zgodovini spomeniškega varstva v Sloveniji do druge svetovne vojne. V glavnem gre pri tem za posnetek referata na konservatorskem simpoziju v Piranu leta 1965.

Rajnki Baš se je aktivno vključil v spomeniško varstvo leta 1932, ko je postal banovinski arhivar v novo ustanovljenem pokrajinskem arhivu v Mariboru. Takrat je bil imenovan tudi za zaupnika banovinskega Spomeniškega urada za mariborsko okrožje. Ta posel je z vnemo vršil vse do izbruha druge svetovne vojne in se prizadevno poglobljal v problematiko spomeniškega varstva. Še tesneje ga je s to dejavnostjo povezal pokrajinski muzej v Mariboru, ki ga je organiziral v mariborskem gradu in ga vodil do leta 1950, ko se je preselil v Ljubljano in prevzel pri ministrstvu za znanost in kulturo referat za likovno vzgojo, na univerzi pa predavanja o muzeologiji in varstvu spomenikov. Najpomembnejše pa je postalo v tem času njegovo prizadevanje za varstvo tehniških spomenikov, ki je bilo kronano leta 1953 z ustanovitvijo Tehniškega muzeja v Bistri, ki ga je kot ravnatelj vodil do upokojitve leta 1963.

Baš je bil izredno dragocen sodelavec spomeniškega urada tudi zato, ker je bil kot znanstvenik izredno široko razgledan, saj se je enakovredno uveljavljal tako kot geograf in zgodovinar kakor kot arheolog in narodopisec. Spočetka je njegovo sodelovanje veljalo spomenikom štajerskega območja, kjer od nastopa službe banovinskega arhivarja dalje ni bilo nobene važnejše spomeniške akcije, pri kateri ne bi bil aktivno sodeloval. Zelo pomembno dejanje v tem smislu je bila preureditev mariborskega gradu za muzejske namene, ki je pomenila obenem zgledno spomeniško obnovo cele stavbe z dragocenimi slikarji in štukaturami. Ko je po vojni začela strope ogrožati goba, je spretno rešil vprašanje novih konstrukcij tako, da spomeniški značaj prostorov in stavbe ni bil oškodovan. Ko se je preselil v Ljubljano, je osredotočil vso skrb na ohranitev tehniških spomenikov in na ustanavljanje tehniških muzejev. Osrednje dejanje predstavlja v tem oziru tehniški muzej v bivšem kartuzijanskem samostanu v Bistri. Pri tem je šlo za zgledno adaptacijo zgodovinsko in funkcionalno komplicirane skupine zgradb, tako da je ustregla novemu namenu, obdržala pa je neokrnjen svoj spomeniški značaj. Sad njegovih prizadevanj sta tudi železarski muzej na Jesenicah in tekstilni muzej v Trzinu. Še pomembnejše pa je za zgodovino tehniške kulture pri nas odkritje in rekonstrukcija nekaterih posameznih tehniških spomenikov kakor so predvsem rekonstrukcija »kanšti« v Idriji, obnova »slovenske peči« in »vigenca« v Kropi, stari plavž v Železnikih, bakrarne na Hublju v Ajdovščini, žaga v Bistri, plavajoči mlin na Muri itd. Po vsem povedanem je jasno, da Baš ni bil samo dragocen sodelavec banovinskega konservatorja, temveč je tudi sam bistveno prispeval k času ustreznih razširitvi področja našega spomeniškega varstva posebno po osvoboditvi. Pravo njegovo vlogo v tej dejavnosti pa lahko osvetli samo pogled na razvoj te stroke pri nas.

Varstvo spomenikov ima namreč pri nas že stoletno izročilo. Pobudnik za to dejavnost je bila leta 1853 ustanovljena c. kr. Centralna komisija za varstvo umetnostnih in zgodovinskih spomenikov na Dunaju. Ta je po prvi reformi leta 1873 poverila krajevni nadzor nad spomeniki častnim konservatorjem in korespondentom. Leta 1911 se je začela reorganizacija v smislu decentralizacije službe z ustanavljanjem Deželnih konservatorskih uradov. Urad za Kranjsko v Ljubljani je začel poslovati spomladl leta 1913. Po ustanovitvi države SHS se je bivši deželni urad reorganiziral kot spomeniški urad za vso jugoslovansko Slovenijo. To delo nadaljuje po letu 1945 tudi na varstvo prirode razširjeni republiški Zavod za spomeniško varstvo v Ljubljani; končna reorganizacija te službe v duhu nove ustave in decentralizacije po občinah se opira na občinske ali medobčinske zavode za varstvo spomenikov.

Náša spomeniškovarstvena zavest se je oblikovala v tesnem naslonu najprej na Rlegl-Dvořákovo reformo avstrijske centralne komisije za varstvo spomenikov, nato v zadnjih štiridesetih letih vzporedno razvoju v srednji Evropi in v Jugoslaviji. S prenosom skrbi za varstvo z mreže ljubiteljskih varuhov, častnih konservatorjev in korespondentov centralne komisije, na strokovno kvalificirane deželne konservatorje se je z ustanovitvijo Deželnega konservatorskega urada za Kranjsko leta 1913 začel tudi premik od individualne spomeniške skrbi na celotnostno, domačijsko, prirodno, urbanistično in končno kratko povedano ambientalno vlogo spomenikov. Zunanji znak tega napredka spomeniške zavesti je bila leta 1913 v Ljubljani ustanovljena Deželna centrala za varstvo domačije. Pojavili so se članki in predavanja o lepotnem in spomeniškem vrednotenju mestne slike in njenih sestavin, o domačijem izrazu vaških naselij in o estetskih potezah pokrajinskih predelov.

Sele po letu 1919, ko je bil ustanovljen Spomeniški urad za Slovenijo, so ta spoznanja začela dobivati konkretnije oblike in doživela znaten napredek v stalnem stiku s tovrstnimi prizadevanji v vodilnih kulturnih deželah. Premagati pa je bilo treba najrazličnejše težave že zato, ker v Jugoslaviji, kakor prej tudi v Avstriji, ni bilo spomeniškega zakona in je bil odmev na prizadevanje konservatorskih in spomeniških uradov odvisen od uvidenosti državnih in cerkvenih oblasti. V Avstriji je ščitil ta prizadevanja posebno ozlr na protektorja, ki je bil član vladarske hiše. V času reforme pred letom 1914 je bil to prestolonaslednik Franc Ferdinand sam. V državi SHS take opore ni bilo več, takoj pa se je začela borba za spomeniški zakon, ki je bila do druge svetovne vojne sicer brezuspešna, kljub temu pa je razčistila mnogo osnovnih vprašanj spomeniške problematike in zakonodaje. Posrečilo se je namreč, da so bili spomeniški interesi upoštevani v nekaterih drugih zakonih. Tako je gradbeni zakon z dne 7. junija 1931 predvidel zaščito zgodovinsko-umetniških mest; po tej določbi je smel mlrtister za zgradbe razglasiti tudi vse mesto ali ves trg za vredne, da se ohrani njih zgodovinsko-arhitekturni značaj. Nove zgradbe morajo biti tako projektirane in izvedene, da slika kraja ali ulice ne zgubl ničesar od svoje zgodovinske ali umetnostne vrednosti. Zakon o gozdovih z dne 21. decembra 1929 pa je razglasil splošno načelo varstva spomenikov v gozdovih. Naredba z dne 20. julija 1930 ga je dopolnila in vsebuje že tudi podrobna načela ukrepov, ki so potrebni za ohranitev takih predmetov. Za predmete zgodovinske vrednosti se predpisuje, da je treba ohranjevati njihovo strukturo, dokler je to mogoče (filzična preživelost in razpadanje); za predmete znanstvene vrednosti se predpisuje, da se sme njihova struktura spremeniti samo po potrebah znanstvenega raziskovanja, kakor je na primer prekopavanje gomil itd.; za predmete umetnostne vrednosti je določeno, da se sme njihova struktura spremeniti samo po umetniških vidkih; za naravne lepote in redkosti pa je določeno, da se mora njihovo stanje ohranjati vse dotlej, dokler se jim more priplsovati takalačnost.

Na podlagi gradbenega zakona je izdala na začetku leta 1931 mestna občina v Ljubljani na predlog gradbenega odbora pravilnik o varstvu zgodovinskih izkopanin ter zgodovinskih in umetnostnih spomenikov in zgradb, ki je za staro, nekdanje obzidano mesto predpisoval upoštevanje zgodovinskega tlorisa, glavnih višinskih črt zgradb in dotedanj način kritja streh z bobrovi. Ta pravilnik je ostal do leta 1941 vzoren za podobne pravilnike v drugih slovenskih mestih.

Kljub vsemu temu pa smo bill med vojnama še daleč od resnične urbanistične, naravne in domačijske zaščite. Oba navedena zakona pa dokazujeta, da je prav ta

problematika po letu 1919 vedno bolj trkala na vrata spomeniških zavodov in občin-
skih uprav. Do prve svetovne vojne se je zdel svet miren, trden v osnovah, svet spo-
menikov je bil ogrožen predvsem s katastrofami, ki pa niso vsakdanji pojav. Tudi
prva vojna razen v Prtmorju v Sloveniji ni zapustila hujših posledic. Med vojnami
pa so se vse bolj nasilno začele uveljavljati nove sile, ki so posebno urbanistične ce-
lote in njih spomeniške sestavine množično ogrožale. To sta bila predvsem nagli raz-
voj motoriziranega prometa in industrializacija naselbinskih in spomeniško in turi-
stično pomembnih okolišev. Svoj del sta prispevala tudi pretirana težnja po higieni in
udobnosti pa tudi po estetski modernizaciji žitljenjskega okolja. Prvi spopad s kon-
servativnimi naziranjmi je pomenil že Fabianijev regulacijski načrt za Ljubljano po
potresu leta 1895, ki ga je pa razvoj po prvi vojni naglo prehiteval in je bil potreben
ponoven poseg v urbanistično dediščino našega mesta; Jože Plečnik je obzirno kom-
promisno premoščal neskladnosti med staro in novo Ljubljano in postopoma reševal
tudi vedno bolj zahtevno prometno vprašanje.

Ker je manjkalo zakonske podlage, se je spomeniški urad v tem razvoju le pola-
goma uveljavljal. V skrajnih primerih se je tudi po prvi vojni opiral celo na petdeset
do sto let stare avstrijske dekrete dvorne pisarne; sicer pa so bile njegove interven-
cije do leta 1930 samo posamezne in se še niso spoprijemale s celoto ogrožajočimi na-
črti, ki so se od tega časa vse bolj množili. Edini dotični pomembnejši spopad z
novimi težnjami, ki so nasprotovali osnovnim načelom spomeniškega varstva, je iz-
vojeval konservatorski urad že pred prvo svetovno vojno. Šlo je za novogradnjo tr-
govske hiše na Mestnem trgu št. 13. Načrt je predvideval zanjo golo, enotno stekleno
pročelje, ki bi zarezalo bolečo vrzel v sklenjeno ostenje hiš nasproti rotovža. Lastnik
hiše je bil Nemec, ki je s spretnim izigravanjem obeh vodilnih strank v občinskem
svetu dosegel, da je konservatorjev ugovor v občinskem svetu propadel, čeprav ga je
v senci protektorjeve avtoritete podprl sam župan dr. I. Tavčar. Kljub temu pa radi-
kalni načrt ni bil izvršen, ker je centralna komisija privolila v kompromisni načrt
arhitekta Schmiedingerja, ki je kot Nemec le prepričal lastnika hiše, da gre s svojimi
nazori o maksimalni osvetlitvi predaleč in je ta privolil v sedanjo fasado, ki je v naj-
večji sprejemljivi meri uveljavila zunanji in notranje funkcionalni značaj trgovske
hiše.

Drugi razburljiv primer je pomenil leta 1928 predlog nacionalno prenapetih do-
moljubov, ki so hoteli, da se podre rimski zid, ker bi ga Italijant utegnili uporabiti
kot dokaz o romanstvu Ljubljane; njegov prostor naj bi se porabil za zidavo stano-
vanjskih hiš z idealno južno osvetljavo. Konservatorja so takrat izdatno podprli ju-
goslovanski in avstrijski vodilni arheologi, v Ljubljani pa posebno arhitekt Jože
Plečnik.

Tretji tak spopad je pomenil v dvajsetih letih sproženi načrt, da se iz prometnih
ozirov podre tako imenovana Kozlerjeva hiša v Tltovi ulici. Boj za to baročno hišo se
je vlekel več kot trideset let in je postal kar simbol borbenega spomeniškega varstva
v Ljubljani. V tem boju so aktivno sodelovali s konkretnimi predlogi ureditve prometa
z ohranitvijo te hiše v smislu spomeniške zaščite najuglednejši arhitekti Jože Plečnik,
Marjan Mušič in Edo Ravnikar. Nazadnje je padla kot žrtev pretiranega uveljavljanja
prometnih ozirov.

Do leta 1930 je bil stik med banovinskim konservatorjem in mestnim gradbenim
uradom še službeno birokratski, to leto pa mu je uspelo, da se je neposredno vključil
v delo gradbenega odbora najprej tako, da je sam zagovarjal sporne zadeve na sejah,
od leta 1935 naprej pa je deset let sam predsedoval gradbenemu odboru in neposredno
vplival na njegove sklepe. V tem desetletju so se naglo in bistveno spreminjali pogle-
di na urbanistično problematiko Ljubljane. Najprej se je začelo z načrtnim preureja-
njem glavnih vpadnih cest, Celovške, Titove in Tržaške, po sodobnih načelih, ki jih
je zastopal prof. inž. A. Hrovat. Sledil je boj za poglobitev železniške proge, ki je
obetal, če se ne odločimo za preložitve na Posavje, urbanistično najuglednejšo rešitev
za bodočo Ljubljano, ki se najbolj širi prav v ti smeri. Napredujoča urbanizacija oko-
liških naselij in zasilne divje zldave pa so narekovala radikalnejše, urbanistično ee-
lotnostne ukrepe, ki bi bili izvedljivi samo, če Ljubljana dobi enoten urbanistični na-
črt za široko območje Velike Ljubljane. Sledil je razpis natečaja, v katerem je zmagal
arh. Edo Ravnikar. Osnovne poteze njegovega koncepta so se izkazale kot daljnovid-

no pravilne tudi po osvoboditvi, čeprav je revolucionarno razpoloženi novi čas po osvoboditvi nekaj časa zamolčeval že dosežene rešitve.

Podobne težnje so se istočasno uveljavljale tudi drugod, posebno v Mariboru, kjer je konservatorsko stališče zastopal zaupnik banovinskega konservatorja Franjo Baš. Tudi on si je priboril direktno sodelovanje z občinskim gradbenim odborom.

Vzporedno z bojem za spomeniškim načelom ustrezne urbanistične načrte in spomeniške pravilnike pa so zorela tudi druga z glavnim zvezana vprašanja. Kočljivo je postajalo posebno vprašanje urbanizacije okoliških naselij in usklajitev okoliških vasi z razširjajočo se Ljubljano. Najzanimivejši tak poskus pomeni načrt arh. M. Mušiča za ureditev Gornje Siške, Kosec in Dravelj in njegove deloma s sodelovanja Fr. Baša že pred drugo vojno spočete misli o sodobnem življenju prilagojenl slovenski vasi, ki jih je dozorele že v spremenjenih razmerah po osvoboditvi objavil v knjigi o obnovi slovenske vasi leta 1947. Aktivno se je v ta prizadevanja vključil v tridesetih letih posebno tudi prof. arh. Ivan Vurnik z regulacijskimi načrti za Bled, Grosuplje in Srednjo vas v Bohinju. Ob teh posameznih poskusih pa je po prizadevanju ahr. M. Mušiča dozorevalo spoznanje, da bo vsa taka vprašanja mogoče uspešno reševati samo v okviru regionalnih načrtov, ki bodo usklajevali težnje sodobnega razvoja s težnjami urbanistov, konservatorjev, varuhov domačije in narave.

V tridesetih letih se pojavijo odmevi teh prizadevanj končno tudi v strokovnem tisku. Posebno Kronika slovenskih mest je priobčila več študij in poročil o problematiki urbanizma, sanacije prezazidanih historignih mestnih delov ipd.

Ta kratki pregled razvoja naše spomeniškovarstvene zavesti od Individualnega zanimanja za spomenike in njih zgodovinske in umetnostne vrednosti do problematike ohranjanja spomenikov v urbanističnem, zgodovinskem, domačijskem in naravnem okolju daje prav skromno sliko o tem, kar je bilo doseženo do leta 1941. Površni opazovalec nam bo mogoče celo očital pomanjkljivo razvit čut za to problematiko, ki so jo drugod ta čas že globlje doživljali in stvarno reševali. Kljub takemu videzu pa je naš rezultat poučen, ker prlča o stalnem širjenju obzorja te problematike in sistemiziranju spočetka slučajnostnih reakcij na načrte in dejstva, ki so ogrozili našo spomeniško dediščino. Če hočemo ta razvoj pravilno razumeti, ne smemo pozabiti, da problem niso nekaj, kar je zunaj razmer in zahtev prostora in časa v kraljestvu breztesnih idej zasidrano, temveč so v življenju in v zgodovini vselej izraz resničnih konstelacij, ki sprožijo njihovo aktualnost in zahtevajo odgovor nanjo. Zgodovina sodobnega varstva spomenikov sama zadosti jasno izpričuje to dejstvo. Ni dvoma namreč, da je uravnovešeni družbeni red sam najboljša garancija za ohranjanje podedovanih in v lastni kulturi utvarjenih vrednot. Zgovoren dokaz za to je barok, ki mu dolgujemo zadnjo celotnostno in vsestransko harmonično zgodovinsko podobo naše domovine. Ta podoba je tudi prl nas zrcalila celotnost fevdalnega družbenega reda in je veljala po hieratični lestvici prilagajanja dosežkov za vse družbene plasti in za ves življenjski horizont svojega časa. Šele pred našimi očmi razkrajaja ta po svoje privlačno idilični svet uveljavljajoči se socialistični družbeni red. Razumljivo je po povedanem, da se tudi ob tem zgodovinsko neizogibnem dogajanju oglašaja klic po ohranjanju podedovanih vrednot pod geslom varstva spomenikov.

Ce pogledamo nazaj v zgodovino, ugotovimo, da pomeni rojstvo sodobnega spomeniškega varstva velika francoska revolucija. Ni se bil še polegel jek revolucionarnih gesel, ko so se dekreti leta 1790 in 1792 ter instrukcija začasne umetnostne komisije konventa leta 1793 zavzeli za varstvo ogroženih umetnostnih spomenikov. Spomnimo se oktobrske revolucije v Rusiji, ko je babilonsko zmedo revolucionarnih gesel in dejanj prevpil klic komisarja za kulturo Lunačarskega, ker sta bila v nevarnosti moskovski Kremelj in spomeniški Petrograd: Spoštujmo in ohranjajmo spomenike preteklosti! Pomislimo dalje na obe veliki vojni: za vsako se je močneje oglašal klic po varstvu, obnovi in ohranjanju spomenikov in k sreči vselej nazadnje zmagal nad radikalnimi gesli o brezobzirno obnovljenem svetu. Prvotno na izobražensko plast omejeno gibanje se je razvilo v drugi polovici XIX. in v prvi polovici XX. stoletja v znanstveno, metodološko in organizacijsko vsestransko izdelan instrument sodobnih kulturnih prizadevanj, brez katerega si ni več mogoče misliti kulturne države. Zato ne preseneča, da so bila osnovna načela, na katera se opira spomeniško varstvo v socialistični Jugoslaviji, izoblikovana že na partizanskem ozemlju pred osvoboditvijo.

Kar smo spredaj povedali o zgodovini našega spomeniškega varstva, je sicer res le medel odmev svetovnih prizadevanj. Pozabiti pa ne smemo, da so slovenske dežele do ustanovitve države SHS živele v dokaj idilličnem zatišju. Njih se z razdejanji spomenikov ni dotaknila velika revolucija in sledeče ji vso Evropo vznemirjajoče vojne, tudi v prvi svetovni vojni smo samo na skrajnem zahodnem robu občutili bes razdejanja, tako da je naša domovina spoznala uničujočo moč tega zgodovinskega dejavnika šele v drugi svetovni vojni. Do leta 1941 pa je vladalo v naši domovini v glavnem še vedno dokaj mirno zatišje in je še slabo reagirala na pritiske, ki so drugod že povzročali spomeniškovarstvene alarme. Probleme obujajo k življenju, kakor smo spredaj poudarili, zgodovinske konstelacije; kadar dozore, se postavljajo z neizprosno nujnostjo; če jih pravočasno ne spoznamo, nas poteptajo nasprotni sile. Da smo se jih vendarle še pravočasno zavedeli, je pokazal zgodovinski pregled. Čas po osvoboditvi je imel v izvršenem delu zadostil elementov, na katere je lahko oprl svoje obnovitveno delo, tudi če bi jih še tako kritično presojal. To velja tem bolj, ker so nositelji naše povojne urbanistične in regijske načrtovalne razgibanosti glavni sodelavci pri regulacijskem načrtu za Veliko Ljubljano.

Tudi zgodovina naših urbanistično, domačijsko in naravnovarstvenih prizadevanj dokazuje, da se problemi oglašajo na pritisk, ki je po svojem izvoru lahko zelo različen. Prvi krik po ohranjanju in obnavljanju spomeniške dediščine nas je presunil leta 1895 ob katastrofalnem potresu v Ljubljani. Po letu 1919 so sledili drugi, čeprav ne katastrofalni pritiski na našo spomeniško zavest po vrsti, kakor smo jih spredaj označili. Ti pritiski so izvirali iz teženj sodobne civilizacije, predvsem iz zahtev motoriziranega prometa in industrializacije, ki sta ogrožala urbanistično skladnost zgodovinskih mest, domačijski mik naših vasi in idiliko naše narave. Svojevrsten odmev teh pritiskov je bilo tudi največje Baševo spomeniškovarstveno dejanje, organizacija varstva tehniških spomenikov. Da pa ustvari soglasje med upravičenimi težnjami civilizacijskega napredka in spomeniškim vrednotami, med novo nastajajočim in podedovanim, je najgloblji smisel varstva spomenikov. Žal opažamo, da si stopajo pogosto radikalne civilizatorične težnje in načela spomeniškega varstva drug drugemu nasproti kot nepomirljivi nasprotniki. Spomeniški varuh gleda v projektantu cest, železnic, tovarn, vodnih naprav, daljnovodov in podobnega načelnega nasprotnika, s katerim se ni mogoče pametno pogovoriti; prav tako vidita zelo pogosto inženir in arhitekt v konservatorju samo nazadnjaškega laudatorja temporis peracti, kar povzroča številne nesporazume in nepotrebna razburjenja. Skušnje v svetu in tu in tam tudi doma pa kažejo, da je izmiritev obeh stališč mogoče, v interesu kulturnega napredka pa celo nujna. Tudi varuh spomenikov ne sme pozabiti, da imajo daljnovod, most, železnica avtomobilska cesta, tovarna itd. isto življenjsko upravičenost kakor zgodovinski spomeniki in naravne danosti; uveljaviti pa se mora v soglasju z obdajajočim svetom kakor drevo, rastlina, reka in gora. Srednjeveški gradovi in njih razvaline, mesta, baročni dvorci in vsakovrstna naselja niso motili značaja svojih položajev, ker so, kakor se izražamo, prirasli iz njih in se zrasli z njimi kot dopolnitev, ki je celo povzdignila njih prirodno učinkovitost.

Zdenka Rogl

OKUPATORSKI DOKUMENTI IZ ARHIVA MUZEJA NARODNE OSVOBODITVE MARIBOR

DOKUMENTI IZ LETA 1941

V zadnjem času smo v arhivu muzeja NO ponovno pregledali okupacijski arhivski fond, kazenski oddelek komandanta varnostne policije in varnostne službe pri šefu civilne uprave v Spodnji Štajerski ter našli precej novih dokumentov. Nove dokumente o NOB na slovenskem Štajerskem smo našli tudi ob pregledu sicer skromnega arhiva nemških orožniških postaj Ruše in Vransko. Da bi postali ti dokumenti dostopni, jih bomo objavili v Časopisu za zgodovino in narodopisje.

Tokrat objavljamo 23 dokumentov iz leta 1941. S tem nameravamo dopolniti doslej objavljene vire za zgodovino NOB na Štajerskem v letu 1941, ki so objavljeni v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov VI, 1. knjiga. Za Štajersko je tu zelo malo dokumentov. Zbornik dopolnjujejo Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, kjer so v prvi knjigi objavljeni dokumenti političnih in oblastnih organov iz leta 1941. V Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja 1961, št. 1—2, je Tone Ferenc objavil 78 okupatorskih dokumentov o diverzantskih akcijah in partizanskih bojih na Štajerskem v letu 1941. Tretjina teh dokumentov je iz našega arhiva. V ČZN, 1. letnik, pa je Tone Ferenc objavil še članek Stiri Heydrichova poročila o sabotažnih, diverzantskih in partizanskih akcijah v letu 1941.

Pri objavljanju dokumentov se bomo držali principov, ki so se uveljavili pri omenjenih izdajah virov. Dokumenti, ki jih objavljamo, so vsi pisani v nemščini, objavili pa jih bomo v slovenskem prevodu. Dokumente bomo opremili z najnujnejšimi opombami. Vse priloge k dokumentom bomo navedli v opombah. Če priloge še niso bile objavljene, jih bomo objavili v opombah. Priloge so navadno letaki v izvirnikih, prepisih ali v nemških prevodih. Le nekaj letakov, ki so namenjeni Nemcem, je pisanih v nemščini. Večkrat so v dokumentih omenjene priloge, ki pa dokumentu niso priložene. Kdaj so te priloge izginile, ni mogoče ugotoviti. V takšnem primeru v opombi povemo, da priloge ni.

Po vsebini lahko delimo objavljene dokumente v tri skupine. Največ dokumentov obravnava za leto 1941 tako značilne napisne in trosilne akcije. Ravno v teh primerih so dokumentom pogosto priloženi letaki, ki so večkrat ohranjeni le v tej obliki. Med temi je zlasti zanimiv letak, ki sta ga izdala KP Avstrije in Zveza komunistične mladine Avstrije. Ta letak je omenjen v komunikatu CK KPS iz novembra 1941 v Slovenskem poročevalcu 24. novembra 1941, doslej pa še ni bil znan.

Druga skupina govori o sabotažnih akcijah, ki jih je bilo leta 1941 na Štajerskem zelo veliko. Velikokrat gre za požige na posestvih, s katerih so Nemci gospodarje izgnali posestva pa zaplenili in jih je upravljal komisar za utrjevanje nemštva. Pomembnejši je dokument, ki govori o požigu vagona, naloženega z letalskimi deli, na tovarni postaji na Teznu, o katerem doslej v naših arhivih nismo imeli podatkov.

Trečja skupina dokumentov so okrožnice o partizanskih dejavnostih, ki so jih prejemale orožniške postaje.

Vsak od teh dokumentov nam po svoje priča o borbi proti okupatorju v letu 1941. Priča nam o večjih akcijah in manjših dejanjih, ki so pa vsa del zgodovine NOB v letu 1941 na Štajerskem.

Dokumente objavljamo po kronološkem redu.

1

POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE RUŠE Z DNE 7. JULIJA 1941 POSTAJI TAJNE DRŽAVNE POLICIJE V MARIBORU O NAPISNI AKCIJI V RUŠAH V NOČI NA 7. JULIJ 1941

Orožniška postaja Ruše, Maribor II, Štajerska
Štev. dnev. 280

Vransko, 7. 7. 1941

Tajni državni policiji, postaji državne policije v Mariboru ob Dravi

Predmet: protidržavna propaganda komunistov v Rušah

Poročam, da so v noči na 7. julij 1941 doslej neznani komunisti izvedli propagandno akcijo s protidržavnimi napisi na različnih zgradbah in pločvih.¹

Napisi so bili napisani z barvnimi kredami v slovenščini. Tekst se glasi: »Živela Rusija«, »Živela Slovenija«, »Živela Rusija hočemo kruha«, »Živel Stalin«, »Živela Rdeča armada«, »Dol s Hitlerjem«, »Dol s fašizmom«.²

Po navodilih, ki jih je po telefonu dal gestapo iz Maribora, bo o domnevnih storitvah zaupno poizvedovala tukajšnja orožniška postaja, hujskajoče napise bomo odstranili in sestavili listo ruških komunistov, iz vrst katerih naj bi bili storilci.

Prijavo pošiljamo: gestapu v Maribor s seznamom,
šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko,
političnemu komisarju in komandantu orožništva
pri šefu civilne uprave v Spodnji Štajerski

Vodja postaje:
Meiher

2

POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE VRANSKO Z DNE 7. JULIJA 1941 KOMAN- DANTU VARNOSTNE POLICIJE IN VARNOSTNE SLUŽBE V SPODNJI STA- JERSKI O NAPISNI AKCIJI V SAVINJSKI DOLINI V NOČI NA 7. JULIJ 1941

Orožniška postaja Vransko, okrožje Celje, Štajerska
Štev. dnev. 235

Ruše, 7. julija 1941

Komandantu varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski,
Tajni državni policiji
Izpostava Celje

Predmet: prepovedana strankarska dejavnost komunistov.

V noči na 7. julij 1941 so bili smerokazi in krajevne table v smeri državne ceste Zalec—Vransko delno prebarvani z rdečo barvo in delno popisani z napisi: »Živijo Rusija — Živijo Stalin«, kakor tudi s sovjetskimi simboli (srp in kladivo).¹

¹ Akcijo so izvedli ruški komunisti. Na posvetu PK KPS za Štajersko, ki je bil konec junija 1941 v Mariboru, je bilo sklenjeno, da se 7. julija organizira po vsej Štajerski velika napisna akcija, po kateri naj bi se vsi kompromitirani komunisti umaknili v ilegalo. Glej: F. Filipč: Prvi pohorski partizani. Maribor 1965, str. 58. Akcija je bila izvedena v Savinjski, Salski in Mislinjski dolini ter ob cestah od Ruš do Maribora.

² V dokumentu so napisi citirani v slovenščini, v oklepaju pa v nemškem prevodu.

³ Akcija je bila izvedena po navodilih PK KPS za Štajersko tudi v Savinjski dolini. Glej: Med Mrzlico in Dobrovijami, Celje 1955, str. 129.

Po vsem videzu gre tu za splošno akcijo komunilstov. Takojšnje polzvedbe do sedaj še niso dale nobenih pozitivnih izsledkov. Verjetno so storilci komunisti iz obmejnih tovarniških krajev (Zalec, Št. Pavel pri Preboldu).

Do tako imenovanega Pihlvirta v Kapli, občina Št. Jurij — Tabor, je bila uporabljena blede rdeča vodena barva, medtem ko so od tod do Čepelj table prečrtane oziroma poplrsane z rjasto rjavo oljnato barvo.

Tako pomazane krajevne table in smerokaze so zaradi tega že v jutranjih urah čistili cestarji.

V teku je preiskava oseb, ki stanujejo na tukajšnjem območju in zanje domnevamo, da simpatizirajo s komunisti.

Enak dopis pošljamo političnemu komisarju okrožja Celje, poveljniku redarstvene policije Alpenland v Mariboru in orožniškemu okrožnemu vodji v Celju.

Vodja orožniške postaje
Grögl, orožniški stražmojster

3

POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE RUŠE Z DNE 16. JULIJA 1941 MARIBORSKI IZPOSTAVI TAJNE DRŽAVNE POLICIJE O NAJDBI KOMUNISTIČNIH LETAKOV V RUŠAH 16. JULIJA 1941

Orožniška postaja Ruše, Maribor II, Štajerska
Štev. dnev. 267

Ruše, 16. 7. 1941

Tajni državni policiji, Izpostavi državne policije v Mariboru ob Dravi

Predmet: letaki veleizdajalske vsebine v taborišču za vojne ujetnike v Rušah.

V noči od 15. na 16. 7. 1941 so neznani komunisti raztrosili po dvorišču taborišča za vojne ujetnike v Rušah letake veleizdajalske vsebine.¹ Ker je taborišče za vojne ujetnike z vseh strani obdano s kamnitim zidom, so letake vrgli na dvorišče prek zidu. Vsebinska letakov je po smislu naslednja: »Nemški vojak!, dvignite orožje proti svojemu vodstvu in se priključite komunistom.«² Kraj, kjer so našli letake, je dostopen le straži.

Letake je pobrala straža in vse poslala s prijavo na vojno pošto enote 12.593 b v Maribor.

Enak dopis pošljamo šefu civilne uprave v Spodnji Štajerski, komandantu orožništva pri šefu civilne uprave v Spodnji Štajerski v Mariboru in političnemu komisarju za okrožje Maribor okolica.

Dodatno smo našli v taborišču za vojne ujetnike še šest letakov in smo jih poslali v Maribor na gestapo.

Vodja orožniške postaje
orožniški stražmojster
Melher

¹ Akcijo so izvedli ruški komunisti in skojevci.

² Letak ni priložen poročilu, vsebina pa je zajeta le v enem stavku. CK KPS je izdal že konec maja 1941 letak z naslovom »Proletarci vseh dežel, združite se! Vojakom nemške in italijanske vojske!« Po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo pa je CK KPS izdal letak »Nemškim vojakom«. Verjetno so v Rušah trosili drugi letak. Oba letaka sta objavljena v publikaciji Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1, Ljubljana 1962, št. 8, 12. (dalje citiram Dokumenti ljudske revolucije 1, št. ...)

PRIJAVA DRŽAVNE KRIMINALNE POLICIJE Z DNE 18. JULIJA 1941 O POŽARU V VAGONU NA TOVORNEM KOLODVORU NA TEZNEM 17. JULIJA 1941

Državna kriminalna policija,
Urad Maribor ob Dravi

Maribor, 18. 7. 1941

Predmet: požar v vagonu na tovnem kolodvoru Tezno pri Mariboru

Prijava:

18. 7. okoli 8. ure je gestapo iz Maribora obvestil urad, da je 17. 7. 1941 približno ob 23. uri na tovnem kolodvoru Tezno izbruhnil požar v vagonu. Na kraj požara so prišli gasilci iz Maribora.

Podpisani sem bil pooblaščen s kriminalnim asistentom mariborske mestne policije Zanglom in K. H. P. Krobinom, da ugotovimo dejansko stanje in vzrok požara. Omenjeni smo se peljali z osebnim avtomobilom na postajo Tezno in smo lahko ugotovili naslednje:

17. 7. 1941 je pripeljal na postajo Tezno iz južne smeri vojaški transportni vlak, ki je bil naložen z različnim vojnim materialom in se je moral iz tehničnih razlogov za daljši čas ustaviti na postaji Tezno.¹ Transportni vlak, ki je stal na tiru št. 6, je čuvalo spremstvo.

Ob 23. uri 13 min. je izbruhnil iz doslej nepojasnjenih vzrokov v vagonu št. Jdž 359004 vojaškega transportnega vlaka požar, ki se je zaradi lahkega nočnega vetra zelo hitro razširil in uničil tovor. Vagon je bil zaradi požara samo na dnu nekoliko poškodovan, medtem ko je bila zaviračeva kabina močneje poškodovana. Požar je vse-kakor izbruhnil na strani zaviračeve kabine in so zadoščale za vžig oziroma povzročile požar, medtem ko sprednja stran ni pretrpela tako hude škode.

Za vzrok požara lahko imamo v tem primeru iskro iz mimo vozeče lokomotive, ker je malo pred izbruhom požara vozil skozi tezensko postajo sanitetni vlak, in tako obstaja možnost, da so iskre od lokomotive, ki je peljala na sever, zaradi severnega vetra padle na rob zaviračeve kabine in so zadoščale za vžig oziroma povzročile požar.

Poškodovani vagon je bil takoj po izbruhu požara izločen iz vojaškega transportnega vlaka in je bil potisnjen na sprednji tir, kjer je še sedaj.

K. H. P. Krobin je napravil več fotografskih posnetkov poškodovanih vagonov, ki bodo priključeni poročilu, ko bodo izdelani.²

O točnih okoliščinah požara so potrebna še nadaljnja poizvedovanja in bomo rezultat naknadno sporočili.³

Kohlhauser,
kriminalni sekretar

¹ Vlak je bil sestavljen iz 15 vagonov. 12 jih je bilo naloženih z letalskimi deli.

² Dokumentu je priloženih 6 fotografij.

³ K prijavi je priloženo poročilo z dne 11. 8. 1941, ki pripisuje vzrok požara iskram in izključuje možnost sabotaže. Verjetno so dale kasnejše raziskave druge rezultate, saj v poročilu, ki ga pošilja Heydrich, šef varnostne policije in varnostne službe v Berlinu, 24. 10. 1941 zunanjemu ministru v. Ribbentropu, omenja to akcijo kot sabotažno dejanje slovenskih komunistov. Glej: Tone Ferenc: Stiri Heydrichova poročila o sabotažnih, diverzantskih in parizantskih akcijah v letu 1941. Časopis za zgodovino in narodopisje, nova vrsta, 1. letnik 1963, str. 192. Nimamo podatkov, kdo je izvedel to akcijo, verjetno je bil kdo iz kroga železničarjev, ki so bili 1941. leta zelo aktivni. Ze tega leta so bili med laici usrejeni tudi železničarji Hazim Hadihalilović, promeninik železniške postaje Hnoče (30. 10.), ter telegrafista tezenske železniške postaje Anton Mohar in Ljuzje Tomec (15. 11.).

POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE RUŠE Z DNE 21. JULIJA 1941 KOMANDANTU VARNOSTNE POLICIJE IN VARNOSTNE SLUŽBE V MARIBORU O TROSILNI AKCIJI V RUŠAH V NOČI NA 21. JULIJ 1941

Orožniška postaja Ruše, okrožje Maribor II, Štajerska
Štev. dnev. 289

Ruše, 21. julij 1941

Komandantu varnostne policije in varnostne službe v Mariboru

Predmet: komunistični letaki.

V noči na 21. 7. 1941 so neznani storilci raztrosili po Rušah v manjši količini sedem različnih letakov veleizdajalske vsebine v nemškem in slovenskem jeziku. Navedenega dne je okoli 23. ure neka oseba opazila tri kolesarje, verjetno mlade fantke, in menimo, da so bili ti storilci. Čeprav so obratna straža tovarne dušika v Rušah in uslužbeni orožniške postaje takoj pričeli z zasledovanjem, teh treh kolesarjev ni bilo mogoče dobiti.¹

Letaki so napisani s pisalnim strojem in razmnoženi z razmnoževalnim strojem. Letake smo pobrali še ponoči in bomo po 7 primerkov priključili poročilu komandantu varnostne policije in gestapu.

Po en prepis prijave pošiljamo: tajni državni policiji, uradu v Mariboru, komandantu orožništva pri šefu civilne uprave v Mariboru, političnemu komisarju v Mariboru in orožniškemu okrožju v Mariboru.

Vodja postaje
orožniški stražmojster
Melher

Priloga lističi!

¹ Akcijo so izvedli ruški skojeveci. Dokumentu je priloženih 7 eiklostiranih potrosnih lističev, ki jih objavljamo:

1. S l o v e n e i !

Osvobodilni pokret slovenskega naroda je po intelativi in pod vodstvom Komunistične Stranke Slovenije postal živo in razgibano dejsivo. Sodelujče v njem brez razlikel

V b o j z a s v o b o d o !

Druga stran:

NE

AMPAK

JE ZNAK SOCIALIZMA!

2. R a z m i s l i t e . . .

Nemški fašisti so izgubili v enem letu in desetih mesecih vojne na zapadni fronti, na Poljskem, Norveškem, v Jugoslaviji, Grčiji, na Kreki in v Severni Afriki preko 600.000 mrtvih in ranjenih, 3300 letal, 2000 lankov in nekaj tisoč topov... v treh tednih borbe s Sovjetsko Zvezo pa preko milijon mrtvih in ranjenih, 3200 letal, 3000 lankov in več kakor 100.000 ujetnikov!!!

Druga stran:

Ne nasedajte
lažnim
vestem!

Zaupajte v zmago
Delavsko-krmelske
Rdeče Armade!

3. V BOJ PROTI DENUNCIANSTVU!

Druga stran: nemško besedilo, ki se v prevodu glasi:

Največji podlež v vsej deželi!
je in ostane denunciant!

4. »NITI ZRNA ŽITA OKUPATORJEM...!«

Na drugi strani je isto besedilo v nemškem jeziku.

5. ŽIVELA SVOBODA!

ŽIVELA RDEČA ARMADA
ŽIVELA KOMUNISTIČNA STRANKA JUGOSLAVIJE IN NJEN
NEIZPROSEN BOJ PROTI FASIZMU!

Na drugi strani je isto besedilo v nemškem jeziku.

6. Slovenci!

Osvobodilni pokret slovenskega naroda je po inelativni Komunistične Stranke Slovenije in pod njenim vodstvom postal živo in razgibano dejstvo. Sodelujte v njem vsi brez razlike.

V boj za svobodo!

Druga stran:

PRISPEVAJTE ZA »NARODNO OSVOBODILNI FOND« IN ZA »LJUDSKO POMOC«!!!

Iz fronte v zaledju. v Budimpešti je zletela v zrak smodnišnica in rafinerija petroleja; v grških lukah je doletela ista usoda štiri nemške rušilce; na Poljskem se vodijo ogorčeni in uspešni partizanski boji, ki onemogočujejo dovoz hrane in municije nemški vojski; demonstracije žena v Berlinu in Antwerpnu se ponavljajo; akcija za zbiranje prostovoljcev v nemško vojsko na Norveškem in v Danski je popolnoma propadla ... itd.

7. Dan za dnem prehajajo sovjetsko-nemško mejo tisoči in tisoči nemških, finskih in romunskih vojakov ter se prostovoljno predajo sovjetskim vojnim oblastem. Tudi nemški letalci pristajajo vedno pogostje v Sovjetski Zvezi. Poslušajte njihove izjave in pozive tovarišem-letalcem v rednih oddajah moskovskega radia!

Redne oddaje v srbskem jeziku so dnevno ob 8. uri zjutraj, pol štirih popoldan in zvečer ob 20.45, 22.30, 24. uri na kratkih valovih 31,17 in 25,41.

V vseh zasedenih deželah, tudi v nemškem zaledju samem, se vrši organizirana borba vseh naprednih elementov proti fašizmu. V Srbiji, Črni Gori, Romuniji, na Poljskem se bijejo ogorčeni in uspešni partizanski boji. Vesti o sabotažnih akcijah in demonstracijah prihajajo od vsepovsod.

Slovenci!

Zganimo se! Naj nas odločini trenutki najdejo pripravičene!

V boj za našo sveto in pravično stvar!

Na drugi strani je nemško besedilo, ki se v prevodu glasi:

Dan za dnem prehaja tisoče nemških, finskih in romunskih vojakov k rdeči armadi. Dnevno se veča število nemških letalcev, ki preletijo nemško-rusko mejo in se prostovoljno predajo sovjetom. Poslušajte njihove izjave in apele nemškim letalcem v rednih poročilih moskovskega radia v nemškem jeziku na kratkih valovih 25-31-19-18 ob 7, 13, 21, 20.30, 22.30, 0.30 uri.

Nemški vojaki. Vzhodna fronta je vaš gotov grob! V 3 tednih najhujše vseh vojn je bilo preko milijon izgub mrtvih in ranjenih, za katere so neme priče brezkončni bojniški transporti, ki vozijo z vzhoda na zapad.

Osvobodite se fašističnega jarma!!

POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE DOBOVA Z DNE 26. JULIJA 1941 KO-MANDANTU VARNOSTNE POLICIJE IN VARNOSTNE SLUŽBE V MARIBO-RU O POŽIGU V GLOBOKEM PRI BREŽICAH 24. JULIJA 1941

Orožniška postaja Dobova, okrožje Brežice ob Savi, Štajerska
Štev. dnev. 207

Dobova, 26. julija 1941

Komandantu varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski,
oddelek za kazenske zadeve v Mariboru

Predmet: požar na posestvu Urek v Globokem, ki ga upravlja komisar

Zveza: ni

24. 7. 1941 ob 22. uri 45 min. je na zaplenjenem posestvu Ivana Ureka (sedaj ga upravlja komisar) v Globokem 14, občina Globoko, okrožje Brežice, gorel senik, ki stoji sredi polja.¹

Pri tem je bilo uničenega 5 centov sena, nekaj malega slame, dva voza neomlačene rži in dvoje sani. Škoda znaša 2000 RM in je deloma pokrita z zavarovanjem.

Požar ni ogrozil oseb niti drugih objektov. Kot smo izvedeli, je izbruhnil požar 24. 7. 1941 približno ob 22. uri 45 min. pod senikom na vozu, ki je bil naložen z neomlačeno ržjo. Voza z ržjo so pripeljali v senik 23. 7. 1941 popoldne in ju tam pustili. Od tedaj pa do požara po podatkih oskrbnika Mihaela Zidaniča skednja ni prestopil nihče od osebja, zaposlenega na posestvu, ki ga upravlja komisar. Neprevidnost pri osebju tako ne pride v poštev.

Ker je požar nastal pri vozu, ki je bil naložen z ržjo, lahko domnevamo, da je bil to požig. Oseb, ki bi jih lahko osumili tega dejanja, do sedaj nismo mogli najti. Prejšnji posestnik Urek kot storilec ne pride v poštev, ker je s svojci že junija odšel neznano kam.

Prelskave in poizvedovanja za storilci bomo nadaljevali. Točen izid bomo naknadno sporočili gornjemu uradu.

Vodja orožniške postaje Krugfurh,
glavni orožniški stražmojster

POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE LOČE Z DNE 29. JULIJA 1941 O TROSIL-NI AKCIJI NA OBMOČJU LOČ V NOČI NA 29. JULIJ 1941

Orožniška postaja Loče, okrožje Maribor II, Štajerska
Št. dnev. 365

Loče, 29. julija 1941

Komandantu varnostne policije in varnostne službe,
oddelku za kazenske zadeve
Maribor ob Dravi

Predmet: komunistična propaganda (trosenje letakov) na območju občine Loče

V noči na 29. julij 1941 so neznanl storilci v krajih Draža vas in Loče pri Z(belo-
vem) raztrosili nekaj komunističnih letakov.¹

¹ Ivan Urek, pred vojno župan občine Globoko in poslanec, je bil 21. junija 1941 izgnan, njegovo posestvo pa zaplenjeno. Ne vemo, kdo je povzročil prvi požar 24. julija. Drugič je gorelo 19. novembra 1941, ko je Brežiška četa zažgala gospodarsko poslopje na tem posestvu. Glej: Tone Ferenc: Okupatorjevi dokumenti o diverzantskih akcijah in partizanskih bojih na Štajerskem leta 1941, dokument št. 70, prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1961, 1-2 (dalje citiram Prispevki 1961 dok. št. ...).

² Pri Ločah je bila izvršena napisna akcija že 18. julija 1941, ko je tam delovala rasna komisija Štajerske domovinske zveze. O akciji z dne 18. julija 1941 je ohranjeno poročilo orožniške postaje Loče, ki je objavljeno v Prispevkih 1961, dok. št. 5. Pri objavi pa je napačno preve-

Najdeni letaki komunistične vsebine so napisani s strojem oziroma razmnoženi z razmnoževalnim strojem. Trosilna akcija je bila izvedena tako, da so bili ti propagandni letaki položeni pri hišah v veže oziroma pred hišna vrata.²

Odkrili smo jih šele v zgodnjih jutranjih urah 20. julija.

Po en primer odvzetih letakov pošiljamo v prilogi.

Nadaljevali bomo poizvedbe za storilci in vam bomo v primeru pozitivnih izsledkov poslali naknadno prijavo oziroma vam bomo javili.

Vodja orožniške postaje Matz,
orožniški stražmojster

6 prilog

Delovnemu ljudstvu Slovenije!

V hudih dneh, ki jih danes preživlja slovensko ljudstvo pod vojaškim škornjem nemških oblastnikov, se obrača komunistična partija Avstrije s komunistično mladinsko organizacijo na vas, slovenski delavel, na vas, slovenska mladina.

Srea avstrijskega delovnega ljudstva so polna plamenečega sovraštva proti brezobzirnim nasiljem, ki jih počenjajo oblastniki iz Berlina sedaj tudi proti ponosnemu slovenskemu narodu. Nemški Imperializem, ki se sedaj že približno dve leti bori za »pravico« biti zaslužnjevalec Evrope, dviguje sedaj svoj bič tudi proti slovenskemu narodu. Kot v časih najhujšega srednjega veka podijo nemški okupatorji slovenskega kmeta z njegove grude, slovenske družine, žene, otroke in staree ponoči iz poselij in jih izganjajo iz njihove slovenske domovine. Pod masko »utrjevanja nemštva« kradejo premoženje slovenskega delavstva. Jiltierjeve besede »Napravile mi to deželo nemško« so postale geslo brezmejnega terorja proti slovenskemu narodu. Tolpa korumpiranih kreatur bogati in to imenujejo novi biriči slovenskega naroda »utrjevanje nemštva«. Nemški oblastniki mislijo z ječami in deportacijami, s terorjem in ropanjem narod uničiti, toda zgodovina kaže, da se jim to ne bo nikoli posrečilo. Na svetu je samo en red, ki mu je tuje vsakršno nacionalno hlapčevstvo, in to je socialistični red, v katerem danes živi že 200 milijonov ljudi. To je stalinska ustava, ki ji je tuje vsakršno nacionalno podjarmljenje.

Mi avstrijski delavel, ki sami trpimo pod jarmom komisarjev iz Berlina, podajamo roko vam, slovenski delavel. Vaša borba je naša borba, naša borba je vaša borba. Vse od nemških Imperialistov podjarmljence narode združuje skupna borba za nacionalno in socialno osvoboditev in to borbo je treba voditi z ramo ob rami z nemškim delavstvom, z nemškim delavstvom, ki stoka pod jarmom nemškega kapitala. Nikoli ne pozabite, da nemški narod ni svoboden. Ne podjarmijajo vas delavel iz Berlina, Hamburga in Düsseldorfa, niti Nemčija Thälmann, temveč Nemčija kapitalistov Kruppa, Göringa in kompanjonov. Ti so sovražniki tako slovenskega kakor tudi nemškega naroda.

Delavstvo vsehkonemške ječe narodov dviguje vedno glasneje svoj glas proti podjarmljenju, proti roparski vojni, za mir med narodi, ki bo prinesel vsem narodom vroče zaželeno svobodo.

Nemško govoreče delavstvo!!!

Mi vemo, da se mnogim od vas stadi početje nemških nacionalističnih komisarjev. Razen peščice šovinistov, ki so naredili dobro kupčijo iz sovraštva med Sloveni in Nemci, pa ljudstvo -- delavel in kmetje -- nikoli ni gojilo medsebojnega sovraštva. Mi avstrijski delavel in kmetje apeliramo na vašo odkritosrčnost, dvignite svoj glas proti gonji komisarjev in domačih konjunkturalistov. Pomislite na to, kar so vam »osvoboditelji« sami prinesli. Starši, preprečite, da bi ti »osvoboditelji« hujskali in zastrupljali vaše otroke. Kjer je mogoče, pomagajte lajšati trpljenje slovenskega naroda in otežkočajte komisarjem delo. Mislite na stari nemški pregovor:

»Največji podlež v eeli dežel
je in ostane denunciant«!!!

dena nemška krajevna označba Hellgengelst v Sv. Duh na Ostrem vrhu. Iz vsebine dokumenta je razvidno, da gre za Loče, ki so jih Nemci preimenovali v Hellgengelst in Lolsche, in praksi so pa večkrat uporabljali samo Hellgengelst.

² Dokumentu so v prepisu priloženi naslednji letaki:

a) Besedilo za sedem potpisnih lističev v slovenskem in nemškem jeziku. Gre za enake potpisne lističe, kakor so bili raztreseni tudi v Rušah v noči na 21. julij 1941 in so objavljeni v tej seriji dok. št. 5.

b) Letak »Slovenskemu narodu!«, ki ga je izdal centralni komite KPS in je objavljen v Dokumentih ljudske revolucije 1, št. 11.

c) Letak »Nemškim vojakom!«, ki ga je izdal Centralni komite KPS v nemškem jeziku in je tudi objavljen v Dokumentih ljudske revolucije 1, št. 12.

d) Letak »Delovnemu ljudstvu Slovenije!«, ki sta ga v nemškem jeziku izdala centralni komite komunistične partije Avstrije in centralni komite zvezce komunistične mladine Avstrije. Ta letak je omenjen v komunikaciji Centralnega komiteja KPS iz novembra 1941, pod točko 3, ki ga objavlja Slovenski poročevalce 21. novembra 1941. leta. Glej tudi Dokumenti ljudske revolucije 1, št. 75. Letak še ni objavljen, objavljamo ga v slovenskem prevodu:

POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE VELENJE Z DNE 4. AVGUSTA 1941 TAJNI DRŽAVNI POLICIJI, IZPOSTAVI CELJE O PREISKAVI PRI PAVLI STROPNIK V PRELOGAH PRI PESJEM 1. AVGUSTA 1941

Orožniška postaja Velenje, okrožje Celje, Spodnja Štajerska

Štev. dnev. 472

Velenje, 4. avgusta 1941

Predmet: Strobnišnik Pavla ni oddala orožja in municije in komunistično deluje
Zveza: ni

1. 8. 1941 smo opravili v hlevu posestnice Pavle Strobnišnik v Prelogah št. 2 pri Pesjem, občina in pošta Velenje, neuspešno preiskavo zaradi suma, da se tam zadržujejo pobegli komunisti.¹

Neposredno zatem smo opravili preiskavo tudi v stanovanjski hiši Pavle Strobnišnik in pri tem našli v kuhinjski kredenci komunistični letak (»Leto II, St. 7), v sobni peči 30 nabojev za pištolo kalibra 9 mm in na podstrešju pod podom 2 bajoneta.²

Naboji in bajoneta so na tukajšnji postaji.

Tako Pavla Strobnišnik, ki je pobegnila, ni prekršila le objave o oddaji vojaškega in civilnega orožja, temveč tudi komunistično deluje.³

Še naprej bomo poizvedovali za pobeglimi in bomo o izidu naknadno poročali.
...⁴

1 priloga

Vodja orožniške postaje Freisinger,
orožniški stražmojster

Štev. dnev. 472

Komandantu varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski
v Mariboru

To poročilo vam pošiljamo s prošnjo, da ga vzamete na znanje

Freisinger,
orožniški stražmojster

Avstrijeci, avstrijski vojaki!!!

Ne pozabite, da tudi naša domovina leži v sponah in da morajo sinovi avstrijskega naroda krvaveti daleč od domovine, samo zato, ker hočejo gospodje iz Berlina vladati vsemu svetu. Avstrijski narod nima nobenih interesov v Sloveniji, na Kreti in v Libiji. Medtem ko v Avstriji sami razsaja vojska komisarjev, ukazovalcev in vsevednežev, rasijejo po vsem svetu gomile, ki pokrivajo sinove avstrijskega naroda. Mi, ki sami nismo svobodni, naj bi za gospode iz Berlina nosili svojo kožo na prodaj in pomagali držati druge narode pod bičem. Avstrijeci, ne pustite se nikjer izrabiti za valpte in rablje. Pokažite povsod, da ste vredni sinovi avstrijskega delovnega razreda, avstrijskih kmetov in ne bodite slepo orodje imperialistov. Ne poslanite sokrivci zločinov nemških imperialistov. Slovenski delavci niso vaši sovražniki, temveč vaši zavezniki v boju proti skupnemu sovražniku — nemškim kapitalistom — ki se hranijo s krvjo in potom narodov Evrope.

Do! z imperialistično roparsko vojno!

Do! s podjarmljenjem narodov!

Naj živi prijateljica vsega delavstva, začetje miru — socialistična Sovjetska zveza!

Naj živi proletarski internacionalizem!

Naj živi svobodna, neodvisna in srečna Slovenija!

Naj živi svobodna Avstrija!

Naj živi skupna borba z nemškim delavskim razredom, proti skupnemu sovražniku imperializmu!

Centralni komite komunistične partije Avstrije
Centralni komite zveze komunistične mladine Avstrije

S tem dokumentom se centralni komite KPS in pokrajinski komite SKOJ popolnoma v vsem strinjata in pozdravljamo ta manifest bratskega sodelovanja z avstrijskim delovnim ljudstvom v borbi proti skupnemu sovražniku!!!

¹ Pavla Stropnik (in ne Strobnišnik, kakor piše v dokumentu) se je z begom izognila aretaciji in odšla z mladoletnim sinom v ilegalo. Glej: Milan Zevart — Sane Terčak: Od vstaje do zmage; Narodnoosvobodilna vojna v Šaleški dolini, Maribor 1966, str. 29, 30.

² Mišljen je Slovenski poročevalec, št. 7, ki je izšel 4. 7. 1941 in dokumentu ni priložen.

³ Seč evlinske uprave v Spodnji Štajerski je 17. maja 1941 izdal odredbo, ki najstrožje prepoveduje in kaznuje celo s smrtno kaznijo posest orožja in razstreliva.

⁴ Osebnost podatke Pavle Stropnik izpuščamo.

OKROŽNICA OROŽNIŠKEGA OKROŽJA CELJE Z DNE 11. AVGUSTA 1941
 OROŽNIŠKIM POSTAJAM CELJSKEGA OKROŽJA O SABOTAŽNIH AKCI-
 JAH V ZAČETKU AVGUSTA 1941

Orožniško okrožje Celje

Štev. dnev. 735

Celje, 11. avgusta 1941

Predmet: sabotažna dejanja v preteklem tednu

Vsem orožniškim postajam okrožja Celje

V preteklem tednu so bile izvršene sabotaže v različnih krajih tega okrožja. Podtaknjeni so bili štirje požari, v noči na soboto je bila napadena postaja Zagorje, obstreljevana in obmetavana z ročnimi granatami, pri čemer je bil hudo ranjen orožniški stražmojster.¹

Za nedeljo je bil predviden napad na postajo Vransko. Zaradi preudarnosti vodje postaje se je posrečilo pravočasno zvedeti za namero sovražnika in preprečiti napad s pritegnitvijo dodatnih moči.

Pozivam vodje postaj in vse orožnike, naj se temeljito pripravijo, da bi preprečili napade in si zagotovili zaupnike, ki bi pravočasno odkrili sumljiva shajanja, in se tako pripravili na obrambo.

Orožniške postaje smo opozorili, naj vzpostavijo stalno zvezo med orožniškimi postajami in uradom v Celju, tako da bodo imele postaje tudi ponoči možnost poklicati bodisi mene (Kolmanitscha) ali vodjo orožniškega glavarstva na št. 42.

Vodje postaj se morajo prepričati, ali je bila ta trajna zveza dejansko vzpostavljena.

Vodja orožniškega okrožja Kolmanitsch,
 odn. poročnik orožništva

Orožniška postaja Vransko

Prispelo 12. 8. 1941

Štev. dnev. 440

10

POROČILO CELJSKE IZPOSTAVE DRŽAVNE KRIMINALNE POLICIJE Z DNE
 15. AVGUSTA 1941 KOMANDANTU VARNOSTNE POLICIJE IN VARNOSTNE
 SLUŽBE V SPODNJI ŠTAJERSKI O POŽIGU V GRADIŠČU PRI ŠKOFJI VASI
 12. AVGUSTA 1941

Komandant varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski
 Državna kriminalna policija
 Izpostava Celje

Štev. dnev. 1019/41

Celje, 15. 8. 1941

1. Komandantu varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski v Mariboru ob Dravi.
2. Državni kriminalni policiji, uradu v Mariboru ob Dravi.

Zadeva: požar na posestvu Bikovšek Terezija v Gradišču, občina Škofja vas

12. 8. 1941 približno ob 4. uri 30 min. je bil podtaknjen ogenj na dveh kozolcih, ki sta približno 30 m narazen, posestnice Terezije Bikovšek v Gradišču 7, občina Škofja vas, okrožje Celje. Oba objekta sta pogorela ter v njih seno, žito, 4 vozovi in okoli 2 m³ desk.

¹ 4. avgusta je Celjska četa zažgala gospodarsko poslopje posestva Bežigrad pri Teharjah; istega dne so bili zaneteni požari na zaplenjenih župniških posestvih v Gotovljah in Smartnem ob Paki ter na posestvu Franciške Kukec v Levcu pri Celju. Gospodarji teh posestev so bili izgnani. 9. avgusta je revirška četa napadla orožniško postajo in obratno stražo v Zagorju. Glej: Prispelki 1961, dok. št. 18, 30, 31, 32, 53.

Zgorelo je približno 20 q neomlatene pšenice in ovs, 30 q sena, tako da znaša celotna škoda okoli 5400 RM; od tega je 750 RM pokritih z zavarovalnino.

Zakonca Jože in Terezija Bikovšek, ki sta od leta 1928 ločena, sta si v tem času razdelila posest. Jože B. je obdržal žago in mlin, hiša z gospodarskim poslopjem in obema kozolcema pa je ostala Tereziji B. Februarja 1941 je Jože Bikovšek prodal svojo posest izseljenemu Ivanu Likarju iz Nove cerkve.

Ker na kraju samem o storilcih nismo mogli ničesar ugotoviti, menimo, da storilec ni iz tega kraja, ker je mislil, da sta zažgana kozolca last izseljenega Likarja. Tudi v tem primeru, kot pri dosedanjih drugih požarih, je treba storilce iskati v krogu komunistov, ki se pri svojih požigih omejujejo samo na posest izseljenih posestnikov.¹

Poizvedovanja za neznanimi storilci bomo nadaljevali in pozitivne izsledke sporočili.

Priloga: 2 fotografiji

V odsotnosti Schönbacher,
kriminalni sekretar

Zig:

Državna kriminalna policija
Izpostava Celje

Zig:

Državna kriminalna policija
Urad Maribor ob Dravi

Prispelo 18. 8. 1941, Štev. dnev. 1885, Priloge

11

TELEFONSKO SPOROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE RIBNICA NA POHORJU
Z DNE 22. AVGUSTA 1941 DRŽAVNI KRIMINALNI POLICIJI, URADU V MARIBORU O POBEGU EDA GRUBELNIKA

Zig:

Državna kriminalna policija
Urad Maribor ob Dravi

Maribor, 22. 8. 1941

Zig:

Državna kriminalna policija
Urad Maribor ob Dravi

Prispelo: 21. VIII. 1941

Štev. dnev. 2038/41. Priloge¹

22. 8. 1941 ob 11. uri 50 min. je orožniška postaja Ribnica na Pohorju, orožnik Schmied, poslala naslednje telefonsko sporočilo:

Edvard Grubelnik, rojen 3. 11. 1911 v Ribnici na Pohorju, rimski katolik, samski, kamnoseški delavec, stanujoč na Janževskem vrhu št. 79, je vključen pobegnil, ko ga je peljala straža. Grubelnik je 180—185 cm visok, vitek, ovalnega obraza, blede, brez brk, temno plavih gostih las, nosi sivo obleko z dolgimi hlačami in temno moder turistični klobuk. Pozornost zbujajo njegov zbadljivi pogled.²

Grubelnik je komunist in je osumljen, da je sodeloval pri umoru orožnikov v Ribnici.³ Grubelnika sta spremljala dva pomožna policista, enega je z zvijačo nekako

¹ Dokumentu sta priloženi dve fotografiji pogorišča. V navodilih partijski organizaciji na Spodnjem Stajerskem so bili na prvem meslu požigl nemških gospodarstev in sabotaže. Tu so mlajša posestva, katerih lastniki so bili izgnani. Takih požigov je bilo avgusta največ na celjskem območju. Glej: Prispevki 1961. dok. št. 9, 13, 30, 31, 32.

² Datum 21. VIII. v spremnem žigu je napačen, ker je bilo telefonsko sporočilo poslano šele 22. 8. 1941.

³ Edvard Grubelnik, kamnosek iz Janževskega vrha pri Ribnici na Pohorju, je bil med prvimi organizatorji vstaje na ribniškem območju. Ustreljen je bil 24. avgusta 1941 v Mariboru. Nemci so ga osumili, da je sodeloval pri napadu Pohorske čete na orožniško postajo Ribnica na Pohorju 11. 8. 1941, in ga aretirali.

⁴ Pri napadu Pohorske čete na orožniško postajo Ribnica na Pohorju sta bila ustreljena ribniški župan Wilhelm Witzmann in vodja orožniške postaje Alfred Pildner.

odvrnil stran, drugega pa je napadel in premagal. Pobegnil je in ga še nismo ponovno prijeli.

Grubelnik ima v Mariboru v gostilni Šparek dekle, ki bi jo utegnil oblskati.

Pri aretaciji je priporočljiva previdnost.

Kriminalni sekretar

Zaznamek: Po telefonskem sporočilu je orožniška postaja Ribnica kamnoseškega delavea Edmunda Grubelnika, ki je 22. 8. 1941 pobegnil, 23. 8. 1941 prišla. Tukajšnja tajna policija je s tem seznanjena.

KOA Packer

12

**POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE VRANSKO Z DNE 30. AVGUSTA 1941
POLITICNEMU KOMISARJU OKROŽJA CELJE O KOMUNISTIČNIH PRO-
PAGANDNIH IN SABOTAŽNIH AKCIJAH**

Orožniška postaja Vransko, okrožje Celje, Štajerska

Štev. dnev. 524

Vransko, 30. 8. 1941

Političnemu komisarju za okrožje Celje okolica v Celju

Predmet: komunistična sabotaža in propaganda

29. 8. 1941 je našla patrolja gasilske straže iz Ojstriške vasi (prej Št. Jurij — Tabor) na občinski poti, ki vodi k cerkvi, sedem primerkov v slovenskem jeziku napisanih letakov, takih, kot jih v enem primerku prilagamo prijavi.¹

Letake je verjetno raztrosil kolesar, ki se je malo prej peljal po cesti v smeri proti cerkvi. Temu je moralo biti znano, da bo 30. 8. 1941 v cerkvi jutranja maša, in je hotel, da bi tako prišli do letakov ljudje, ki bodo šli k maši. Gasilska straža je letake pobrala kmalu potem, ko so bili razstroseni, kakor smo že na začetku omenili, in se ljudje, ki so šli v cerkev, niso mogli seznaniti z njihovo vsebino.

O tem dogodku je ojstriški župan 30. 8. 1941 obvestil v jutranjih urah orožniško postajo Vransko. Letake smo spravili na varno.

Kdo je bil ta kolesar, s takojšnjo preiskavo ni bilo mogoče izvedeti. Vsekakor gre za komunista iz okolice Št. Pavla pri Preboldu ali iz Žalea.

Tukajšnji vodja orožniške postaje je osebno izročil po en primerek letaka orožniškemu okrožju Celje, za tajno državno policijo, izpostavo Celje, za varnostno službo, izpostavo Celje, in za političnega komisarja.

V isti noči so prav tako komunistični elementi izvedli sabotažo na državni telegrafski napeljavi za krajevnim pokopališčem na Vranskem tako, da so splezali na preiskovalni drog in tam s kleščami prerezali 8 žic v smeri proti cesti Celje—Ljubljana. Železni klini, ki so na preiskovalnem drogu, so bistveno olajšali izvedbo dejanja in tako brez uporabe krampeža ni bilo težko priti do montažne deske, ki je pod izolatorjem.

Sabotažo je opazil poljski delavec na poti na delo 30. 8. 1941 približno ob 5. uri 45 min. in je to javil poštarju Avgustu Križniku, ki je o tem obvestil tukajšnjo postajo. Pri preiskavi ni bilo mogoče ugotoviti, od kod so prišli storilci. Vendar menimo, da prihaja tu v poštev nekdo, ki nekoliko pozna delo, ker je najprej zrahljal obojke. Škoda še ni znana. Telefonski vod sedaj popravljajo in bo verjetno v teku popoldneva telefonski promet vzpostavljen.

Enak dopis pošljamo poveljniku redarstvene policije Alpenland v Mariboru ob Dravi, komandantu orožništva pri šefu civilne uprave v Spodnji Štajerski v Mariboru ob Dravi, političnemu komisarju za Celje, gestapu, izpostavi Celje, v roke SS hauptsturmführerju Fastu, kriminalni policiji, izpostavi Celje, in orožniškemu okrožju v Celju.

Vodja orožniške postaje Grögl,
poveljnik orožništva

¹ Letak z naslovom »Slovenski javnosti« je v preplsu in v nemškem prevodu priložen dokumentu. Izdal ga je okrožni odbor komunistične stranke Slovenije za Savinjsko dolino in je objavljen v Dokumentih ljudske revolucije 1, št. 28.

POROČILO URADA DRŽAVNE KRIMINALNE POLICIJE V CELJU Z DNE 3. SEPTEMBRA 1941 URADU DRŽAVNE KRIMINALNE POLICIJE V MARIBORU O UNIČENJU CELJSKE ČETE 27. AVGUSTA 1941

Komandant varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski
Državna kriminalna policija
Urad v Mariboru ob Dravi
Izpostava Celje

Štev. dnev. 1160/41

Celje, 3. 9. 1941

1. Komandantu varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski
2. Državni kriminalni policiji, uradu v Mariboru ob Dravi, Tegetthoffova ulica 34

Predmet: banditi napadli in ustrelili orožnika Antona Totterja¹

Zveza: moje poročilo z dne 30. 8. 1941 B. št. 1160/41

Dodatno k svojemu poročilu vam sporočam še tole: Pri razčiščevalnih delih, ki smo jih izvedli 29. 8. 1941 na pogorelem posestvu mlinarja Martina Zavška v Št. Rupertu št. 78, občina Laško, smo na pogorišču našli še dve popolnoma zgleneli trupli in ožgano plišto. Potem ko so mlinarjevi ljudje videli 27. 8. 1941 samo tri bandite, moramo domnevati, da sta se dva bandita neopazno splazila na skedenj in se tam skrila. Mlinarjev sin Franc Zavšek trdi, da je videl le tri bandite, čeprav je dvakrat splezal na skedenj, medtem ko so ga oblegali orožniki.²

Za katere osebe gre pri štirih zgorelih banditih, do sedaj še nismo mogli ugotoviti. Ker smo tako uničili pet banditov, dva pa je videl neki otrok, oborožena s puškami, tričetrt ure stran od pogorišča, lahko skoraj z vso gotovostjo trdimo, da gre tu za tistih sedem banditov, ki so na Planini napadli orožnika Neuwirtha. Potemtakem sta dva bandita še na svobodi in še nadalje ogrožata varnost ljudi.³

Naknadno najdeni trupli smo s trupli, ki smo jih že prej našli, in s truplom ustreljenega pokopali na pokopališču v Št. Rupertu.

Zlg:

Državna kriminalna policija
Izpostava Celje

V odsotnosti Schonbacher,
kriminalni sekretar

¹ Orožnika Totterja je ranil partizan, ki je skušal pobegniti iz gorečega mlina, a je bil pri tem ustreljen. Totter je naslednjega dne umrl v celjski bolnišnici.

² 27. avgusta je bila v Zavškovem mlinu v Št. Rupertu po izdaji uničena Celjska četa. Borec so se zatekl v mlin in ker se Nemcem niso hoteli predati, so ti mlin zažgali, da jim partizani ne bi ušli.

³ Komandirja orožniške postaje Neuwirtha je ustrelila celjska četa 26. avgusta na Pustil nji pri Planini. Glej tudi: Stane Terčak, K zgodovini I. celjske čete, Celjski zbornik 1961; Pri-
spevki 1961, dok. št. 23, 24.

**POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE VRANSKO Z DNE 22. SEPTEMBRA 1941
OROŽNIŠKEMU POVELJSTVU V CELJU O PROPAGANDNI AKCIJI NA
VRANSKEM 20. AVGUSTA 1941**

Orožniška postaja Vransko, okrožje Celje, Štajerska
Stev. dnev. 644

Vransko, 22. 9. 1941

Orožniškemu poveljstvu v Celju.

Predmet: komunistična propaganda¹

20. 9. 1941 so popoldne našli otroci na travniku v Št. Lenartu, občina Ojstriška vas, okrožje Celje, letak v slovenskem jeziku s protidržavno vsebino, ki ga je izdala KP Trbovlje in okolica.²

Načelje sta bila 21. 9. 1941 najdena v cestnem jarku v Ojstriški vasi dva letaka protidržavne vsebine. Enega so izdali partizani, drugega pa komite komunistične partije za severno Slovenijo.³

Letaki so bili 21. 9. 1941 predani občinskemu uradu v Ojstriški vasi in je bila o tem obveščena tukajšnja orožniška postaja.

Takojšnje poizvedbe za razširjevalci letakov so ostale brez uspeha, tudi več primerkov niso našli.

Tri najdene originalne letake bomo poslali državni tajni policiji, izpostavi Celje.

Dopis je poslan v prepisu: poveljniku redarstvene policije Alpenland v Mariboru ob Dravi, komandantu orožništva pri šefu civilne uprave v Spodnji Štajerski v Mariboru ob Dravi, političnemu komisarju okrožja Celje okolica, gestapu, izpostavi Celje, v roke SS untersturmführerju Jungu, izpostavi varnostne službe Celje, v roke hauptsturmführerju Fastu, izpostavi kriminalne policije v Celju in orožniškemu okrožju v Celju.

Vodja orožniške postaje Rudolf,
vodja orožniške postaje v odsotnosti

¹ Poročilu po priloženi prepisi treh letakov v slovenskem jeziku.

² Letak z naslovom »Delavci vseh dežel združite se«, ki ga je izdal operativni odbor Komunistične stranke Slovenije za Trbovlje, Zagorje, Hranstnik in okolice, je objavljen v Dokumentih ljudske revolucije 1, št. 30.

³ Letak z naslovom »Vsem zavednim Slovencem v vednost« ni objavljen in ga objavljamo v celoti:

Vsem zavednim Slovencem v vednost!

Pri zatiranju, preseljevanju in streljanju slovenskega ljudstva pomagajo fašistom nekateri odpadniki, ki so postali hlapei fašizma.

Sil so v svoji sramotni vlogi tako daleč, da izdajajo sosede, znance in celo sorodnike.

Vohunijo za ilegali in partizani ter sestavljajo polmenske predloge nemškim oblastnikom, koga naj zapro ali izselijo.

Zeje si z izdajstvom pridobiti papirnate nagrade, ki so jih razpisali nemški roparski osvajači.

Nekateri od njih so se celo vpisali v žandarske službe.

Vsi tisti, ki opravljajo to podlo izdajsko vlogo, so nam po imenu znani. Naj ne mislijo, da bodo ušli sodbi slovenskega naroda, sodbi, ki jo zasluži — izdajalec!

Nekateri od teh izdajalcev so že prejeli zaslužno kazen, ostali pa naj dobro premislijo, preden se odločijo za nadaljevanje izdajanja slovenskega ljudstva.

Sloveneli Odstopajte od vaških straž, da ne pride do nesreč, ne bojte se za svoja postopja, uničena bodo le postopja, zasežena od nemških roparjev.

Zivela partizanska vojska!

Dol s fašizmom!

Partizani Savinjske doline

Tretji letak z naslovom »Slovenskemu narodu« in podpisom Komunistična stranka Slovenije, Pokrajinski komite za severno Slovenijo je objavljen v Dokumentih ljudske revolucije 1, št. 22.

POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE SLATINA RADENCI Z DNE 22. SEPTEMBRA 1941
TAJNI DRŽAVNI POLICIJI V MARIBORU O NAJDBI KOMUNISTIČNEGA LETAKA V HRASTJU-MOTI 20. SEPTEMBRA 1941

Orožniška postaja Slatina Radenci, okrožje Ljutomer, Spodnja Štajerska
Štev. dnev. 851

Slatina Radenci, 22. 9. 41

Tajni državni policiji v Mariboru

Predmet: komunistični letak, najden v Hrastju-Moti.¹

Zveza: brez

Priloge: ena

20. 9. 1941 je našel verman štajerske domovinske zveze Karel Korošec ob 7. uri v Hrastju-Moti na klopi pred gostilno Štefana Drvariča v slovenskem jeziku sestavljen komunistični letak (napisan s strojem, odtrgan, nemški normalni format), ki se začneja s: »Hitlerjev teror se stopnjuje« in končuje s: »Komunistična stranka Slovenije Pokrajinski komite za sever. Slovenijo«. Ta odtrgani letak, ki spodbuja napade proti nacionalsocialistični Nemčiji in poziva k nasilnemu odporu Slovencev proti Nemcem, je datiran s 4. 8. 1941 in ga je po vsem videzu nekdo že dalj časa nosil v žepu.²

O storilcih manjka vsaka sled. Preiskave so do sedaj ostale popolnoma brezuspešne. Pozitiven izid preiskave bomo prijavili naknadno.

Obenem poslano v prepisu:

Komandantu orožništva pri šefu civilne uprave v Mariboru, kriminalni policiji v Mariboru, političnemu komisarju okrožja Ljutomer v Radgoni, sodišču v Ljutomeru, žandarmerijskemu okrožju in varnostni službi, izpostavi v Ljutomeru.

Videl:

(podpis nečitljiv)

orožniški stražmojster

Kaldernwolf,

orožniški nadstražmojster

16

OKROŽNICA OROŽNIŠKEGA OKROŽJA CELJE Z DNE 24. SEPTEMBRA 1941
OROŽNIŠKIM POSTAJAM CELJSKEGA OKROŽJA Z NAVODILI ZA PRAVILNO JAVLJANJE POROČIL

Orožniško okrožje Celje

Štev. dnev. 1472

Celje, 24. septembra 1941

Predmet: pravilno javljanje poročil

Vsem postajam orožniškega okrožja Celje

V zadnjem času je bilo več napadov oboroženih banditov. Telefonska poročila, ki so jih semkaj pošiljale orožniške postaje, so bila velikokrat pretirana. Opozarjam vodje orožniških postaj, da morajo takšna poročila, kolikor je le možno, ustrezati resnici, da bomo tukaj lahko ocenili, kakšno okrepitev je treba poslati.¹

¹ Letak ni priložen dokumentu.

² Letak, ki se začneja z besedami »Hitlerjev teror se stopnjuje« in je naslovljen slovenskemu narodu, je izdal Pokrajinski komite KPS za severno Slovenijo. Objavljen je v Dokumentih ljudske revolucije 1, št. 22, kjer je datiran z dne 23. avgusta 1941. Enak letak, ki je priložen v prepsu objavljenem dokumentu št. 14, ima le napoi viden datum, verjetno 1. avgust 1941. Več takšnih letakov so v noči na 21. september 1941 našli na območju Zalca, Prebolda in Braslovca.

¹ V tem času so bile izvedene sabotaže na telefonskih in brzojavnih vodih v Savinjski dolini, bilo pa je več napadov na posamezne Nemce oz. nemčurje v Kapiji vasi, v Preboldu in Prekopi pri Vranskem ter požgana domačija škalskega župana, ki je sodeloval z Nemci.

Tako je javila neka postaja o velikem streljanju, v resnici pa ni bil izstreljen niti en sam strel.

Vodja orožniške postaje se mora, kolikor je le mogoče, prepričati o dogodkih in šele nato javiti, da ne bomo potem od tod pošiljali poročil, ki so daleč od resnice, in ne bomo zbirali ter odpošiljali nepotrebnih policijskih sil.

Orožniški okrožni vodja
Kolmanitsch c. h. B.,
orožniški poročnik

Orožniška postaja Vransko, Štajerska
Dospelo 25. 9. 1941
Štev. dnev. 653, priloge
V odsotnosti Fell, orožnik

17

POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE ŠT. PAVEL PRI PREBOLDU Z DNE 29. OKTOBRA 1941 KOMANDANTU VARNOSTNE POLICIJE IN VARNOSTNE SLUŽBE V SPODNJI ŠTAJERSKI O KOMUNISTIČNI PROPAGANDNI AKCIJI V NOČI NA 29. OKTOBER 1941

Orožniška postaja Št. Pavel pri Preboldu, okrožje Celje
Dnev. 771/1941

Št. Pavel pri Preboldu, 29. 10. 1941

Komandantu varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko, oddelku za kazenske zadeve v Mariboru ob Dravi, Carnerijeva ulica 7

Predmet: komunistična propaganda
Prilogi: 2

V noči na 29. oktober so bili na tukajšnjem območju, in sicer v Št. Pavlu pri Preboldu, Gornjem Št. Pavlu, Dolenji vasi, Latkovi vasi in v Št. Lovrencu položeni na vrata in okna hiš številni letaki komunistične vsebine, sestavljeni v slovenskem jeziku.¹

Ti letaki so veliki 34 × 21 cm, razmnoženi so po izvirniku, ki je napisan s pisalnim strojem, in verjetno izvirajo iz precejšnje naklade.

Prepis izvirnika v nemškem jeziku je priložen.

V isti noči je bilo v že navedenih krajih pritrjenih na drevesih in telegrafskih drogih večje število zastavic v srbski barvi (modro, belo, rdeče), velikost 20 × 20.

Prelskava za storilci je bila do sedaj neuspešna.

Letake in zastavice smo odstranili 29. 10. 1941 zjutraj.

Videl: Koch
vodja orožniške postaje

Mantschko, nadstražmojster

Dopis pošljamo: komandantu varnostne policije in varnostne službe v Mariboru, komandantu orožništva pri šefu civilne uprave v Spodnji Štajerski v Mariboru, političnemu komisarju okrožja Celje, orožniškemu okrožju v Celju, tajni državni policiji, izpostavi Celje v roke SS untersturmführerju Jungu v Celju, izpostavi varnostne službe v Celju v roke SS hauptsturmführerju Fastu in državni kriminalni policiji v Celju.

¹ K poročilu je priložen ciklostiran letak in prepis v nemškem jeziku. Letak z naslovom »Slovenski narod« je izdal Pokrajinski komite KPS za severno Slovenijo, objavljen je v Dokumentih ljudske revolucije I, št. 64. Pokrajinski komite KPS za severno Slovenijo je izdal ta letak v dneh pred 29. oktobrom. Izvršni odbor OF je namreč izdal odlok o praznovanju 29. oktobra, obletnice razpada Avstro-Ogrske, ki je objavljen tudi v Slovenskem poročevalcu 22. oktobra 1941. 29. oktobra je bila v Ljubljani prva velika plebiscitna akcija. Za Štajersko nimamo podatkov razen za akcijo na območju Prebolda.

POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE DOBOVA Z DNE 6. NOVEMBRA 1941 KOMANDANTU VARNOSTNE POLICIJE IN VARNOSTNE SLUŽBE V SPODNJI ŠTAJERSKI O POŽIGIH NA POSESTVIH IZSELJENIH POSESTNIKOV V GABERJU PRI DOBOVI 6. NOVEMBRA 1941

Orožniška postaja Dobova, okrožje Brežice ob Savi, Spodnja Štajerska
Št. dnev. 461

Dobova, 6. novembra 1941

Komandantu varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski, oddelku za kazenske zadeve
Maribor ob Dravi

Predmet: požar pri bivših posestnikih Francu Kežmanu, Mariji Tolas in Francu Ferenčaku v Gaberju, občina Dobova.

Zveza: brez

Priloga: 1 pregledna skica

6. 11. 1941 približno ob 1. uri in 30 min. je izbruhnil požar na gospodarskih poslopih prejšnjih posestnikov (izseljeni) Franca Kežmana, Gaberje št. 9, in Marije Tolas, Gaberje št. 10, občina Dobova; oba objekta sta do tal pogorela. Gospodarski poslopji sta bili zgrajeni v celoti iz lesa in večidel kriti s slamo. Zraven tega je bilo v poslopih spravljeno veliko sena in slame.¹

Približno ob 2. uri so ogenj opazili poljski delavci, ki so tam v službi in prebivali v neposredni bližini. Ti so tudi rešili iz hleva vso živino (4 konje, 5 krav) kakor tudi nekaj voz.

Medtem so opazili, da se dviga dlm pri prejšnjem posestniku Francu Ferenčaku, Gaberje št. 16 (od gospodarskega poslopja Tolasove oddaljenem približno 80 m). Nato so našli na skednju tega poslopja nekaj gorečega sena, približno 50 kg. Iz tega se da sklepati, da je bil ogenj podtaknjen. Ogenj pa se kljub temu ni mogel razširiti, ker zgoraj ni bilo sena na tlsti strani ostrešja, kjer je bil ogenj podtaknjen. Storitcu se je moralo zelo muditi, ker bi bil sicer na drugi strani skednja moral opaziti seno, ki je bilo na ostrešju. Tej nepazljivosti se je treba zahvaliti, da ta stavba in eventualno tudi sosednje stavbe niso pogorele oziroma postale žrtev ognja.

Tri poslopja ležijo med drugimi stanovanjskimi in gospodarskimi poslopi, od koder so bile vse družine preseljene. Poljskim delavcem, ki skrbijo za živino, je pod odločnim vodstvom župana Dobove Antona Kramarja uspelo preprečiti razširitev ognja na bližnje stavbe. Prostovoljna gasilska četa iz Brežic je prišla z 18 možmi, tako da je bil požar v kratkem času lahko lokaliziran. V gospodarskem poslopiju so bili seno, stelja, dva voza, koruza in v eni kleti 900 litrov vina. Ker sta bila oba objekta že zelo stara, znaša celotna škoda okoli 3000 RM. Nismo mogli izvedeti, ali so bile družine zavarovane, ker so bile v celoti preseljene.

V celi katastrski občini Gaberje živi samo še nekaj hrvatskih državljanov in železniških delavcev, o katerih pa ne moremo misliti, da bi bil kdo od njih podtaknil ogenj. Ker pa živi veliko sorodnikov in znancev bivših posestnikov na Hrvaškem v bližnji meji in so tudi nekatere družine pobegnile tja, da bi se izognile preselitvi, je mogoče, da so se ti ljudje tako maščevali.

Vodja orožniške postaje
Bernhart,
glavni orožniški stražmojster

¹ Dokumentu je priložena 1 skica. Akelejo je izvedla Brežiška četa, ki je bila v tem času zelo aktivna. Akelejo omenja tudi Slovenski poročevalec 9. decembra 1941, št. 29: »6. 11. na predvečer Oktobrske revolucije partizanska patrulja zaneti požar na treh mestih na izseljenem Gaberju (občina Dobova). Zgorela so tri poslasta z gospodarskimi poslopi.«

POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE RUŠE Z DNE 10. NOVEMBRA 1941 KO-MANDANTU VARNOSTNE POLICIJE IN VARNOSTNE SLUŽBE V SPODNJI STAJERSKI O TROSILNI AKCIJI V RUŠAH 8. NOVEMBRA 1941

Orožniška postaja Ruše, okrožje Maribor, Spodnja Štajerska
Štev. dnev. 663

Ruše, 10. novembra 1941

Komandantu varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski
Tajni državni policiji, uradu Maribor, Maribor ob Dravi

Predmet: trosenje komunističnih letakov protidržavne vsebine

Ponoči na 8. 11. 1941 so pred upravno zgradbo tovarne dušika in na cesti od trgovca Knifiča do pokopališča v Rušah, na območju te orožniške postaje, raztrosili doslej neznani storilci posamezne rdeče zastavice, ki imajo na sprednji strani srp in kladivo, na hrbtni strani pa različne napise veleizdajalske vsebine, kot npr. »Živijo Stalin« in podobno. Ko smo letake našli, so bili od dežja in snega tako premočeni, da so razpadli pri dotiku z golimi rokami. Le nekaj jih je bilo še dobrih. Te smo takoj pobrali, da jih prebivalstvo ni moglo videti. Letake so verjetno raztrosili delavci tovarne dušika. Domnevamo, da so bili izdelani v Mariboru.¹

Enako poročilo pošljamo političnemu komisarju okrožja Maribor okolica, komandantu orožništva pri šefu civilne uprave v Mariboru in orožniškemu okrožju v Mariboru.

Vodja postaje na dopustu
Klein,
glavni orožnik stražmojster

20

POROČILO CELJSKE IZPOSTAVE KRIMINALNE POLICIJE Z DNE 13. NOVEMBRA 1941 DRŽAVNI KRIMINALNI POLICIJI V MARIBORU O POŽIGU V ŽUPNIŠČU V ARTIČAH 28. OKTOBRA 1941

Komandant varnostne policije in varnostne službe v Spodnji Štajerski
Državna kriminalna policija
Izpostava Celje
Št. dnev. 1809/1941

Celje 13. 11. 1941

Državni kriminalni policiji v Mariboru ob Dravi

Predmet: požar v župnišču v Artičah pri Brežicah
Zveza: tam št. dnev. 3038/41
Prilogi: 2 fotografiji

28. 10. 1941 okoli 19. ure je izbruhnil požar na kozolcu župnišča v Artičah, pri čemer so bili uničeni kozolec, ki je bil v celoti zgrajen iz lesa, in v njem 3 do 4 vozovi sena ter približno 2 m³ trdega lesa.¹ Škoda se suče okoli 1000 RM in niso mogli ugotoviti, ali je pokrita z zavarovalnino. Kozolec je bil majhne gradnje, približno 20 m dolg in 8 m širok. Na kraj požara so prišli gasilci iz Artič in vod gasilcev iz Brežic, ki so mogli le preprečiti, da se požar ni razširil na skedenj župnišča, ki leži v neposredni bližini kozolca. V župnišču sta bila od 28. 10. 1941 od 15. ure 30 min. dva

¹ Dokumentu je priložena zastavica trikotne oblike (obseg 7 x 16 x 16 cm), na rdeči strani je odtis srpa in kladiva, na hrbtni strani napis niso vidni. Akeji so izvedli ruški skojevci.

² Poročilu o sabotaži akeji sta priloženi dve fotografiji pogorišča.

uradnika DAG (nemška naselitvena družba), ki sta imela nalogo zasesti prazno župnišče, ker je 26. 10. 1941 kot zadnja zbežala iz župnišča župnikova kuharica Marija Krabonja ter pustila brez oskrbe kravo in svinjo, ki sta bili njena last. Pri svojem odhodu iz župnišča je povedala, da bo uničila ključke od župnišča, da ne bi mogel nihče v župnišče. Bivališče imenovane je sedaj neznano.

Po podatkih posestniške hčere Cecilije Kncz, ki stanuje v Artičah št. 33, in deklet Marije Haber iz Artič št. 16 sta ti dve ob 19. uri 30 min. opazili njima neznanega moškega s prižgano lučjo pri pogorcu kozolcu. Takoj zatem je kozolec v plamenu zgorel. Zaradi teme nista mogli dati o tem možu nobenih točnejših podatkov, skoraj z gotovostjo pa lahko trdimo, da je požigalec v zvezi z osebjem bivšega župnišča, saj je bil hitro po prevzemu župnišča po uradnikih DAG zaneten požar. Zaradi pomanjkanja preiskovalcev nismo mogli ugotoviti nikakršnih izhodišč za krivdo. Poizvedbe o tem bo nadaljevala pristojna orožniška postaja Brežice.

Žig:

Državna kriminalna policija

Izpostava Maribor

Prispelo: 14. XI. 1941

Št. dnev. 3083

V odsotnosti Schönbacher,
kriminalni sekretar

21

OKROŽNICA OROŽNIŠKEGA OKROŽJA CELJE Z DNE 15. NOVEMBRA 1941
OROŽNIŠKIM POSTAJAM CELJSKEGA OKROŽJA, KI GOVORI O PREVID-
NOSTI PRI NASTOPANJU PROTI PARTIZANOM

Orožniško okrožje Celje

Št. dnev. 2191

Previdnost pri nastopanju proti komunističnim bandam

Celje, 15. 11. 1941

Vsem orožniškim postajam celjskega okrožja

V zadnjem času smo opazili, da so se pojavili v različnih krajih člani band v manjših skupinah, celo posamezno, da bi za bando priskrbeli potrebne stvari. Zato je treba vse kakorkoli sumljive ljudi ustaviti in jih silno natančno preiskati. Pri nastopanju proti takim je treba ravnati odločno, vendar z največjo previdnostjo, kar je treba upoštevati zlasti pri vstopanju v hiše in stanovanja, ker so vsi člani band dobro oboroženi.¹

Stražmojstra Niggasa s postaje Braslovče sta 14. 11. 1941 ob 18. uri ustrelila dva bandita, čeprav je pri nastopu izvedel daljnosežne varnostne ukrepe.²

Pri nastopu proti sumljivim mora vodja postaje skrbeti za to, da je patrulja oborožena s puškami. Vsak primer bom zelo natančno preiskal, ali ne zadene krivda vodje postaje ali samih orožnikov.

Vodja orožniškega okrožja
Kolmanitsch

Orožniška postaja Vransko

okrožje Celje

Prispelo 16. 11. 1941

Št. dnev. 846, priloge

¹ V tem času se je po brežiškem pohodu dekonecentriral I. šlajerski bataljon. Borci so se razšli v razne kraje in tam prezimovali v manjših skupinah.

² Orožnik Niggas je prišel s štirimi vojaki 14. 11. 1941 na Breg pri Polzeli, kjer je bil sestanek OF, ki ga je nekdo javil. Prišlo je do streljanja, Niggas je bil smrtno zadet. Padla sta tudi Franc Pečnik, sekretar okrožnega komiteja KPS za Savinjsko dolino, in Franc Lapajne, ki sta se udeležila tega sestanka. Glej: Prispevki 1961, dok. št. 76, 77, in Med Mrzlico in Dobrovijami, str. 100.

POROČILO OROŽNIŠKE POSTAJE LENART V SLOVENSКИH GORICAH Z DNE 19. NOVOEMBRA 1941 TAJNI DRŽAVNI POLICIJI V MARIBORU O NAJDBI PROTINEMŠKEGA LETAKA V JUROVSKEM DOLU 12. NOVOEMBRA 1941

Orožniška postaja Lenart v Slovenskih goricaх, okrožje Ptuj, Spodnja Štajerska.
Št. dnev. 1031

Lenart, 19. novembra 1941

Tajni državni policiji urad v Mariboru

Predmet: najdba komunističnega letaka v Malni, okrožje Ptuj

Zveza: komandantov ukaz

Priloga: 1

12. 11. 1941 ob približno 10. uri je bil najden komunistični letak pri hiši cestarja Srečka Škerleca v Jurovskem dolu št. 60, občina Malna okrožja Ptuj.¹

Ta letak so našli na slepem oknu, na cestni strani hiše, približno 6 m od poti, ki vodi tam mimo. Na zidu je bil pritrdjen z dvema risalnima žebličkoma v višini 170 cm. Opazile so ga osebe, ki so tedaj šle mimo po cesti, in sicer posestnik Frane Škerlec, pleskar iz Varde št. 24, občina Malna, in posestniška hči Elizabeta Vogrin iz Malne št. 30. Obe omenjeni osebi sta o tem obvestili hišne stanovalce, in sicer ženo cestarja po imenu Valerijo Škerlec, ki je snela letak in ga izročila možu Srečku Škerlecu, ko se je vrnil z dela. Ta je takoj nato prijavil najdbo pri občinskem pooblaščenцу Verglezu iz Malne. Tukajšnja postaja je bila s tem seznanjena in je takoj vpeljala polzvedbo. Letak je iz belega papirja iz zvezka, velikosti 19 × 12 cm, črtanega z modrimi črtami, in je popisan z naslednjim besedilom v slovenskem jeziku:

1. stran: Dol s Hitlerjem! Smrt nemško mislečim, Smrt ljudskim izdajalcem, Dol s terorjem, Naj živi svoboda. Naj živi Jugoslavija! Naj živi kralj Peter!

2. stran: Risba srpa in kladiva, spodaj napis: Dol s Hitlerjem, Živijo Stalin!

Besedilo je napisano z rdečo barvo v tiskani pisavi debeline 2 mm.

Ker smo osumili posestnika Frane Šumandla, smo pri njem naredili hišno preiskavo 17. 11. 1941, ki pa ni uspela. Barve in pisalnega pribora tam sploh nismo našli. Šumandl sicer stanuje v bližini kraja dejanja v Jurovskem dolu št. 53, občina Malna, vendar ne more priti v poštev kot storilec.

Sedanje preiskave so bile neuspešne, preiskavo za storilec nadaljujemo in bomo pozitiven rezultat sporočili.

Prepis te prijave pošljamo kot poročilo komandantu varnostne policije in varnostne službe v Mariboru, političnemu komisarju v Ptuj in orožniškemu okrožju v Ptuj.

Vodja postaje
podpis nečitljiv
orožniški stražmojster

¹ Letak ni priložen poročilu. Po podatkih, ki jih je zbral muzej NO Maribor, je akcijo izvedel Frane Ornik, bogoslovec iz Jurovskega dola, na lastno pobudo. Ustreljen je bil v Mariboru 3. aprila 1942. Glej: Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih, Maribor 1965, str. 168.

OKROŽNICA OROŽNIŠKEGA OKROŽJA CELJE Z DNE 29. DECEMBRA 1941
 OROŽNIŠKIM POSTAJAM CELJSKEGA OKROŽJA O ZATIRANJU PARTIZANOV

Orožniško okrožje Celje
 Št. dnev. 2606

Celje, 29. decembra 1941

Predmet: rovarjenje band, zatiranje.

Vsem postajam orožniškega okrožja Celje

Po dosedanjih ugotovitvah so partizanske bande razpuščene za najbližji naslednji čas. Člani teh band se klatijo okoli po vaseh večinoma posamezno — deloma oboroženi, deloma tudi neoboroženi, kjer najdejo pri kmetih zatočišče in podporo. V zadnjem času smo več takih posameznikov izsledili in jih napravili neškodljive.¹

Opozarjamo orožniške postaje, da ob vsaki priložnosti, ki se ponudi, iznenada izvedejo hišne preiskave po seznamih, ki morajo biti pri roki. Osebe, ki niso vpisane na hišnih seznamih, je treba silno natančno preiskati in jih pri najmanjšem sumu prijeti. Posebno priporočamo največjo previdnost vsem orožnikom pri tem uradnem postopku.

Orožniška postaja Vransko
 Prispelo 30. 12. 1941
 Št. dnev. 995
 Grögl, orožniški stražmojster

Vodja orožniškega okrožja
 Kolmanitsch

¹ Gre za prezimovanje partizanov I. štajerskega bataljona, ki se je dekonecentriral po brežinskem pohodu novembra 1941.

Niko Kuret

NAŠE NARODOPISJE, PROBLEMATIKA IN RAZVOJNI PREDLOGI

DIE SLOWENISCHE VOLKSKUNDE, PROBLEMATIK UND
ENTWICKLUNGSVORSCHLÄGE

Predvojni letniki »Časopisa za zgodovino in narodopisje« zgovorno pričajo o vodilni vlogi, ki jo je imel rajni Franjo Baš v narodopisju severne Slovenije. Nemajhna njegova zasluga je, da je bil »Časopis za zgodovino in narodopisje« v svojem času po znanstveni veljavi med prvimi časopisi svoje vrste pri nas.

V prelomu dob, ki ga doživljamo, se nam ob spominu na neutrudnega delavea Franja Baša¹ sama ponuja priložnost, da — po Župančičevo — tudi v narodopisju spet izmerimo »daljo in nebesno stran.«²

I. Izhodišča. — Dejal bi, da je slovenska posebnost, če glede folklore in ljudske kulture sploh v Sloveniji še zmerom strašijo predsodki. Nekateri ljudje ne razumejo, da je raziskovanje ljudske kulture v vseh njenih oblikah od naselitve naših prednikov do socialistične sodobnosti bistvene važnosti za ugotovitev prave podobe našega naroda. Narodopisci zato zahtevajo, da se njihovi vedi v skupini tako imenovanih nacionalnih ved — poleg npr. slovenistike in domače zgodovine — prizna prvenstvo. To pomeni, da bi bilo treba uravnati našo politiko dotacij in našo kadrovsko politiko v to smer. Pod tem vidikom je treba določiti perspektivni razvoj narodopisja pri Slovencih. Program, ki ga je orisal slovenskemu narodopisju leta 1896 Matija Murko³, ohranja svojo veljavo, čeprav je že močno zapadel pozabljenju. Z njegovih izhodišč se nam rišejo naloge v neposredni prihodnosti. Od družbe upravičeno pričakujemo, da nam omogoči izpolnjevanje nalog, ki nas čakajo. Finančne možnosti so namreč v večini naših narodopisnih znanstvenih ustanov danes takšne, da dovoljujejo le životarjenje.

II. Situacija. — 1. Socialistična družbena ureditev je prinesla tudi slovenskemu narodopisju razvojne možnosti, kakršne so bile pred vojno neznane. Osvoboditev je našla v Sloveniji Etnografski muzej (ust. 1923), Maroltov Folklorni inštitut (ust. 1934) in na pragu svetovne vojne v življenje poklicano stolico za etnografijo z etnologijo na ljubljanski univerzi. Novi čas je ustavil izhajanje »Etnologa« (od 1923, 17 letnikov), vojna pa je že prej uničila »Časopis za zgodovino in narodopisje« (od 1904, 35 letnikov).

Ustanove so z novim razmahom obnovile svoje delo, »Etnologu« je sledil 1948 ustanovljeni »Slovenski etnograf«. »Časopis za zgodovino in narodopisje« mu je sle-

¹ Prim. Odkritje spominskega kamna Franju Bašu v Bistri. Glasnik Slovenskega etnografskega društva (= SED, Ljubljana 1967), št. 4, str. 6—7.

² Temu je bilo posvečeno posvetovanje narodopiscev ob obćnem zboru Slovenskega etnografskega društva v Kranju dne 21. junija 1886. Gl. povzetek mojega referata v Glasniku SED 9 (1969), št. 3, str. 1—4.

³ Matija Murko: Narodopisna razstava čečkoslovanska (sle) v Prazi l. 1895. LMS 1896, str. 75—137, zlasti str. 132—137 (V. Nauki za Slovence).

dil (z novo vrsto) šele 1965. Vodstvo Etnografskega muzeja je prevzel 1945 Boris Oreš (od njegove smrti 1962 je ravnatelj Boris Kuhar). Po smrti Franceta Marolta (1951) je Valens Vodušek prevzel vodstvo Folklornega instituta, ki se je že 1950 osamosvojil izpod zavetja Glasbene matice in privzel novo ime **Glasbeno-narodopisni inštitut**. Na etnološki stolici filozofske fakultete je do 1957 deloval kot ordinarij Niko Zupanič, ki mu je sledil Vilko Novak. Na večini starih in novih muzejev v provinci so nastali **etnografski oddelki**.⁴

Med najpomembnejše pridobitve nove dobe šteje slovensko narodopisje ustanovitve **Inštituta za slovensko narodopisje** pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti v Ljubljani. Inštitut je nastal 1951 iz prvotne komisije za slovensko narodopisje pri SAZU na predlog najpomembnejšega slovenskega narodopisca zadnjega časa Ivana Grafenauerja, ki mu je bil upravnik do smrti 1964; sledil mu je Franc Bezlag. Po namenu in položaju bi moral biti ta inštitut **središče narodopisnega raziskovalnega dela med Slovenci**.⁵ V sedanjí sestavi se omejuje na raziskovanje duhovne kulture, točneje: ljudskega slovstva ter ljudskih šeg in iger. Bistveno dopolnilo tega inštituta je Glasbeno-narodopisni inštitut. Po smrti Franceta Marolta (1951) je predsedstvo SAZU sprejelo predlog o združitvi obeh inštitutov v okrilju SAZU, posebne okoliščine pa so realizacijo tega sklepa odložile. Združitev obeh inštitutov je slej ko prej aktualna, ker se po svoji dejavnosti dopolnjujeta in tudi vse doslej redno sodelujeta.

2. Etnografski muzej (od 1965 Slovenski etnografski muzej) je — poleg izdajanja novega narodopisnega glasila — začel organizirati kompleksne narodopisne ekipe, pri katerih so sodelovali večidel vsi aktivni slovenski narodopisci (od 1948 do 1968 vsega 20 ekip). Slovensko ozemlje sicer še zdaleč ni do kraja sistematično raziskano, vendar so zbrale ekipe na obdelanih okoliših bogato gradivo.⁶ V sedanjem položaju se posvečajo muzejski delavej v glavnem le toliko raziskovalnemu delu, kolikor terjajo priprave za precej pogostne občasne razstave.⁷ Tudi etnološki oddelki muzejev zunaj Ljubljane so zbrali mnogo gradiva in organizirali celo kompleksne ekipe na svojih terenih (Celje, Maribor). — Svoječasna ekipa rajnega dr. Fr. Kotnika v Celju je oživela kot celjska sekcija Slovenskega etnografskega društva in začela spet z rednim delom poleti 1969!⁸

Glasbeno-narodopisni inštitut je uredil gradivo bivšega avstrijskega »odbora za zbiranje ljudskih pesmi« (okoli 13.000 zapisov) in dopolnjuje zbrani fundus s terenskimi obiski, tako da dosega arhiv že okoli 22.000 zapisov. Svoje delo je razširil koreološki oddelček (nad 600 labanotacij ljudskih plesov).⁹

Etnološka stolica na filozofski fakulteti je dala v 20 letih 36 diplomantov, ki jim je etnologija glavni (A) predmet.¹⁰ Poudarek dela na stolici je predvsem na pedagoški plati. V raziskovalno delo se uvajajo slušatelji v počitniških praksah (ekipno delo na terenu).

Inštitut za slovensko narodopisje opravlja raziskovalno delo v glavnem v dveh smereh: v ljudskem slovstvu raziskuje zlasti **praviljico** (sistematično zbiranje v Reziji), med šegami in običaji pa je zastavil med drugim načrtno in sistematično raziskovanje slovenskih mask, deloma tudi že ljudskega gledališča in otroških iger (ak-

⁴ Gl. Etnografsko delo slovenskih muzejev. Glasnik SED 9 (1968), št. 1, str. 1—4.

⁵ To upošteva tudi naša zakonodaja, ko npr. v zakonu o avtorski pravici varstvo pravice ljudskih književnih in umetniških stvaritev poverja akademijam znanosti in umetnosti, kar pomeni za SRS naši SAZU oz. njenemu inštitutu za slovensko narodopisje (Ur. list SFRJ št. 30/68).

⁶ Gradivo ostaja, žal, znanstveni rabi nedostopno, ker še ni prepisano in urejeno.

⁷ Želeli bi, da bi se izsledki (z bibliografijo vred) znanstveno fiksirali in ohranili v katalogih teh razstav. Zato mora biti katalog vsaj tako dobro pripravljen kakor razstava sama!

⁸ Prim. Kotnikov zbornik. Narodopisni zapiski z Gornjegrajskega in Kozjanskega. Celje 1935. — O novi dejavnosti gl. Drago Predan: Delo celjske sekcije našega društva. Glasnik SED 10 (Ljubljana 1969) št. 3, str. 2—3.

⁹ Opozorjam na njegove »Slovenske narodopisne študije« (4 zvezki, 1935—1954) in »Slovenske ljudske ples« (3 zvezki, 1958—1968).

¹⁰ Po vojni je diplomiralo pod (A) 37 etnologov, od teh je eden medtem umrl. Od ostalih 36 delujejo: v visokem šolstvu 2, v narodopisnih raziskovalnih ustanovah 4, v muzejih 11, v spomeniškem varstvu 2, v srednjem šolstvu 7 (!), v raznih poklehih 7 (!). Nezaposleni so 3. — Dejstvo, da je skoraj polovica mladih narodopiscev zunaj stroke, je več kot zaskrbjujoče!

cija iz 1954—55: 1300 zapisov otroških iger). Dosedanje raziskovanje slovenskih mask (1956—1957) bo dopolnjeval (od 1969 dalje) s sistematično terensko akcijo, ki jo je omogočil Sklad Borisa Kidriča. Isti Sklad je podprl tudi veliko novo, za več let namenjeno inštitutovo anketo o šegah in verovanjih tako imenovanega »življenjskega cikla« (rojstvo, svatba, smrt). Prva vprašalnica (Svatba) je bila razposlana konec 1969. V ta namen mora dobiti dosedanja inštitutova informatorska mreža trdnejšo organizacijsko obliko.¹¹

Na strokovno združevanje so pomislili najprej folkloristi. Ustanovili so 1955 Društvo slovenskih folkloristov, ki se je 1957 preimenovalo v Slovensko etnografsko društvo (SED). Pridružila se mu je 1961 podružnica Etnološkega društva Jugoslavije. Društvo izdaja od 1959 svoj »Glasnik Slovenskega etnografskega društva« kot nadaljevanje »Glasnika Inštituta za slovensko narodopisje« (1956—57). V zadnjem času prireja obe društvi vzajemno vsakoletna strokovna posvetovanja o aktualnih temah.¹² Obetavni so tečaji, ki jih je Slovensko etnografsko društvo začelo prirejati s podporo izobraževalne skupnosti SRS 1968 za učiteljsiščnike.¹³

Iz skromnih razmer pred prvo svetovno vojno prek prvih organiziranih dosežkov med vojnama je doživela narodopisna veda pri Slovencih po osvoboditvi spodbudne obete. Recentni razvoj finančnih in kadrovskih možnosti pa vzbuja resno zaskrbljenost.

III. Organizacija raziskovalnega dela. — Pred narodopisci je

- a) neodložljivo zbiralo delo,
- b) obdelava in raziskava zbranega ali dotekajočega gradiva.

Obsežnejša zbiralna dela doslej nismo opravljali, ker je število strokovnega kadra premajhno. Še več. Tudi s kadri, ki so na voljo, se terensko delo zaradi pomanjkanja denarja reducira na najmanjšo mero.

Cc upoštevamo, da industrializacija in urbanizacija zlasti v Sloveniji nezadržno izrivata ostanke predindustrijske ljudske kulture, ki z umiranjem starega rodu grozi izginiti v pozabo, in opazujemo spremembe in inovacije, ki jih v ljudsko kulturo vnaša novi čas in ki hočejo biti registrirane, potem bi tudi zadosti številni strokovni kader sodobnim nalogam narodopisja pri nas sam ne mogel biti kos. Znanstveni kadri se tudi drugod opirajo na pomožne sodelavce, predvsem na terenske informatorje.

V večini dežel so narodopiscem najboljši terenski informatorji učitelji. To za Slovenijo, žal, ne velja. Po slovenskih izkušnjah se narodopisci na šole, to je na učiteljestvo, niso mogli skoraj nikoli opreti. Dosedanja dezinteresiranost učiteljskega kadra izhaja predvsem iz neinformiranosti. Le-to bi bilo mogoče uspešno odpraviti samo z uvedbo nauka o ljudski kulturi v redni učni program pedagoških gimnazij. Najnovejši razvoj našega osnovnega šolstva pa je to stanje še poslabšal. Z ukinitvijo velikega števila osnovnih šol izgublja učiteljestvo še dosedanjí rahli stik s prebivalstvom svojega širšega področja.¹⁴

Medtem pa bi bilo treba kljub težavam najti možnosti, da se organizira vsaj redka informatorska mreža. Za zgled so nam nekatere socialistične dežele, kjer na tak način organiziranemu terenu pripisujejo izredno važnost. Dva primera: Poljski etnografski atlas je že pred leti organiziral svojo informatorsko mrežo; vsak informator odgovarja za okoli 25 kvadratnih kilometrov terena. V NDR so informatorji učitelji; univerza jih šola z dopisnimi tečaji in seminarji, nato si lahko pridobijo ustrezno diplomu. Informatorji bi odgovarjali na občasne vprašalnice in pomagali pri individualnih terenskih obiskih ali ob večjih narodopisnih akcijah (ekipah, filmanju itd.).

¹¹ Njegove publikacije: Dela (8 zvezkov od 1951). Gradivo za narodopisje (Slovenec (1 zvezek od 1964), Razprave (11 enot v 6 zbornikih od 1936), kot nadomestilo Razprav redni letni Zbornik inštituta (od 1970).

¹² Prim. Glasnik SED 3 (1961), št. 3, str. 1—3 (posvetovanje 16. maja 1967: Temeljne naloge in usmeritve slovenske etnologije). Gl. še zgoraj op. 21.

¹³ Gl. Glasnik SED 9 (1968), št. 2, str. 4—5 (Enodnevni etnografski tečaj za učiteljsiščnike).

¹⁴ Prim. Naša žena št. 11, nov. 1969, str. 2: »Danes je 'premer' učiteljevega delokroga vsaj 10—15 in več kilometrov in večina sploh ne pozna ne razmer ne družin svojih učencev ... « — Gl. k temu še: Niko Kuret: Vprašanje etnografskih informatorjev. Glasnik SED 3 (1960/61), št. 2, str. 9—10.

Redno delujoča informatorska mreža tudi pripravlja pot kompleksnemu ekipnemu raziskovanju posameznih območij. Delo, ki ga je začel pred 20 leti Slovenski etnografski muzej, je treba nadaljevati in tako sistematično obdelati vse slovensko ozemlje, tudi zamejsko.

IV. Znanstveni kadri. — Po informatorski mreži, z individualnimi terenskimi obiski in po ekipah pridobljeno ali iz literature izčrpano gradivo zahteva arhivsko obdelavo in njej sledečo znanstveno raziskavo. Tu se pokaže potreba po novih kadrih.

Slovenskemu etnografskemu muzeju za njegove raziskovalne ambicije sedanjí kader (z zunanjiimi sodelavci vred 12—15 moči) trenutno ustreza. Težje je Glasbeno-narodopisnemu inštitutu v Ljubljani. Že njegovi 4 znanstveni delavci ne zadostujejo za obširno delovno področje. Vrh tega morajo opravljati zahtevne in zamudne manipulativne posle pri tehnični opremi (presnemanje za arhiv, snemanje na terenu ipd.). Kritično je stanje v Inštitutu za slovensko narodopisje pri SAZU. Za dve področji, ki se jim doslej posveča, so na voljo 3 znanstvenoraziskovalni delavci in 1 pomožni uslužbenec (knjižničar). Na teh štirih sloni vse zbiralno in raziskovalno delo in z njim vsi manipulativni kustodiatski posli pri zbirkah, ki so zato pomanjkljivo urejene ali sploh neurejene. Načrt sistemizacije delovnih mest predvideva 8 znanstvenoraziskovalnih delavcev in 2 tehnična uslužbenca! Boj za ta delovna mesta se vleče že od 1955, doslej brez uspeha, ker so denarna sredstva vsako leto nezadostna.

Znanstveni kadri v ustanovah so potrebni šolanja pri dosedanjih aktivnih raziskovalcih, torej nekakega »staža«, da se razvijejo v samostojne znanstvene delavce. Vsakemu od njih bi bilo vrhu tega omogočiti vsaj enoletno delo v kaki veliki in renomirani etnološki ustanovi v inozemstvu.

V. Tehnično-manipulativni kadri. — V naših ustanovah se je udomačila praksa, da znanstveni delavci opravljajo tehničnomanipulativne posle na škodo svojega znanstveno raziskovalnega dela. K temu jih seveda sili pomanjkanje tehničnomanipulativnega kadra. Po mednarodni praksi naj bi prišli na enega znanstvenega delavca 2—4 tehničnomanipulativni delavci. V naših razmerah bi se za zdaj zadovoljili z najnižjo normo, vsekakor pa dosedanja praksa ne sme postati pravilo. Kljub relativno bornim plačam je ura znanstvenega delavca predraga, da bi jo trošili za posle, ki jih lahko opravi nižje ali specialno tehnično kvalificirana moč. V narodopisnih ustanovah gre predvsem za daktilografske posle, za upravljanje tehničnih aparatov (tonsko snemanje in presnemanje — terensko in laboratorijsko, filmanje z montažo, fotografiranje za diateko ipd.) ter za manipulativne posle pri dokumentacijskih enotah (inventariziranje, skrb za arhivske zbirke, evidenca ipd.).

VI. Razvojne perspektive. — 1. Raziskovalni predlogi. Tako zbiralno kakor raziskovalno delo bosta morala organsko nadaljevati dosedanjí razvoj. Pri kompleksnem pregledu naše vede izstopajo nekatere naloge, ki terjajo raziskave v neposredni prihodnosti.¹⁵

A. TEORIJA IN ZGODOVINA. — Nadaljevanje teoretičnih raziskav (zlasti npr. o pojmu ljudstva in ljudskega ter o meji med narodopisjem in sociologijo). Poiskati avtorja za zgodovino slovenskega narodopisja.

B. DUHOVNA KULTURA. — a) Ljudsko verovanje in znanje. Raziskovanje obojega v preteklosti in sedanjosti, upoštevajoč važno dejstvo, da zgolj racionalno-socialnoekonomske osnove človekove eksistence, ki se nanje pogosto omejujejo sodobne družbene vede, ne morejo zajeti vsega človekovega bivanja; iracionalnost zavzema tudi v sodobni družbi pomembno mesto (astrologija, telepatija, praznoverje, čarovništvo). Realistična podoba človeka upošteva tudi vse te pojave! — Nadaljevanje raziskav o naši ljudski medicini. — b) Ljudsko slovstvo. aa) Raziskovanje ljudske pesmi v njeni organski celovitosti (besedilo in napev) v zvezi s pripravami za novo izdajo »Slovenskih ljudskih pesmi«. bb) S pritegnitvijo novih sodelavcev pospešiti izdelavo »Kazala slovenskih pravljic«. cc) Sprožiti izdajo vsega pripovednega gradiva iz starejših rokopisnih zbirk (Štrekljeva zapuščina idr.) ter novejših ročnih in tonskih zapisov. dd) Pripraviti izdajo slovenskih bajnih pripovedi, ki

¹⁵ Vsak pregled nalog, kakršen je naslednji, je kot delo posameznika nujno subjektiven, v nekaterih panogah enostranski in zato zmerom nepopoln. Naj velja kot osnova za podrobnejšo izdelavo vsaki panogi posebej!

naj bi pokazale gradivo v drugačni luči kakor Kelemlnova zbirka. ee) Sistematično zbiranje pregovorov, rekov in prilik za znanstveno izdajo slovenske paremiologije, ki je še nimamo. ff) Isto velja za znanstveno zbirko slovenskih ljudskih ugank. — e) Običaji. aa) Raziskovanje običajev »življenjskega kroga«: ob rojstvu, svatbi, smrti — laicizacija in desakralizacija življenja naglo odpravljata običaje, ki so obdajali te tri najvažnejše mejnike človeškega življenja. Rešiti je treba stara pričevanja in pripraviti gradivo za znanstveno raziskovanje. bb) Raziskovanje delovnih običajev zlasti kmečkega človeka; mehanizacija v kmetijstvu odpravlja čez noč stare običaje ob najvažnejših kmečkih opravilih, ki bodo že jutri pozabljeni. Znanstvene raziskave čaka nadalje tipična stara kultura nekdanjih rudarjev, fužinarjev, kovačev in drugih rokodelcev. Registrirati je treba nastajajoče nove običaje industrijskega delavstva. cc) Maske so v zadnjih letih v ospredju zanimanja evropske etnologije. Ker je slovensko ozemlje po bogastvu svojih mask očitno med najzanimivejšimi v Evropi, je nujno, da se že začetno raziskovanje dokonča ter gradivo monografično in evropsko-primerjalno obdela. dd) Sistematično dokumentarno filmanje zlasti izumirajočih običajev; poskusi rekonstrukcije izumirlih običajev za filmanje, ako je zajemljena zadostna pristnost rekonstrukcije. — Filmanje tudi nekaterih primerov iz naslednjega odstavka d). d) Igra in gledališče. aa) Folklorna otroška igra je — kakor ljudsko gledališče — dosegla svojo prelomnico. Gradivo v inštitutu za slovensko narodopisje SAZU bo zato v znanstveni obdelavi tem zanimivejše. bb) Folklorno gledališče je danes v glavnem le še muzejski pojav. Njegove baročne oblike so pri nas tako rekoč odmrle, njegove predkrščanske oblike se degenerirane ohranjajo v drobcih obredij, ki tudi naglo ginejo, in v nekaterih običajih z maskami. Raziskovanje običajev s tega vidika, dalje kritična izdaja Drabosnjakovega dramskega opusa in nekaterih drugih ohranjenih baročnih in pobaročnih ljudskih dramskih besedil je neposredna naloga našega narodopisja. cc) V območje narodopisnega raziskovanja stopa tudi ljubiteljsko (diletantsko) ljudsko gledališče, ki pri nas sploh še ni bilo predmet znanstvene obdelave. — e) Etnomuzikologija. aa) Zbiranje gradiva na doslej manj raziskanih ali sploh še neraziskanih območjih (Haloze, Kozjansko, Pohorje, Koprsko, Kanalska dolina, del Beneške Slovenije). bb) Transkripcija terenskih tonskih posnetkov in čistopisi kinetografskih plesnih zapisov. cc) Analiza in sistematična kartotečna klasifikacija ter evidenca novega in še neobdelanega starejšega gradiva. dd) Sistematično publciranje kritično urejenega in komentiranega gradiva; izdaja strokovno reprezentativnega gradiva na gramofonskih ploščah, izdelava dokumentarnih (16mm) filmov o ljudskih glasbilih, plesih in običajih, zvezanih s petjem in plesom. — f) Ljudska umetnost. aa) Raziskava ljudske plastike po posameznih mojstrih in delavnicah. bb) Nadaljevanje raziskovanja slik na steklo glede proveniencije ter domačih delavnic in umetnikov. cc) Nadaljevanje raziskovanja motivike panjskih končnic. — g) Ljudski jezik. Nadaljevanje raziskav s posebnim ozirom aa) na vedno močnejšo nivelizacijo narečij, bb) na asimilacijo pogovornega jezika knjižnemu jeziku (šola, tisk, radio), cc) na spremembe besednega zaklada (»modne« besede, »aktivistični« jezik), dd) raziskava vzklikov (pogajanje živine, klici kolporterjev in uličnih prodajalcev).

C. SOCIALNA KULTURA. — a) Pravno narodopisje. Revizija pojma, razmejitev predmeta. — b) Raziskava važnejših združenj v preteklosti in sedanjosti (fantovščine; društva; gasilska in druga društva). — c) Raziskava družbene vloge raznih poklicev (izumirlih, odmirajočih, še živih, novih). — d) Raziskava družbenih odnosov pri sodobni urbanizaciji podeželja. — e) Raziskava načina življenja v starih in novih delavskih okrožjih in naseljih.

D. ETNOPSIHOLOGIJA, ETNOKARAKTEROLOGIJA. — a) Slovenska etnopsihologija je popolna ledina: raziskovanje psihe slovenskega človeka posameznih pokrajin, stanov, poklicev, družbenega položaja po posebnostih, razvidnih iz ljudskega verovanja in šeg, po pričevanjih iz ljudskega slovstva in drugih virih (sodni akti ipd.). — b) Površno označevanje značaja prebivalcev posameznih pokrajin (in krajev) je treba nadomestiti z znanstveno fundiranimi karakterskimi raziskavami, ki bodo upoštevale psihološka in antropološka dognanja in druga pričevanja.

E. MATERIALNA KULTURA. — a) Zemljišče, naselje. aa) Raziskava zemljiščnih problemov v zvezi z recentnimi agrarnimi ukrepi in komasacijo. bb) Raziskava sodobnega razvoja kmečkih, industrijskih in predmestnih naselij. — b) Stavbe. aa) Dokončna sistematika in klasifikacija slovenske kmečke hiše (kategorizacija po tipih oziroma pokrajinah). bb) Raziskovanje gospodarskih poslopj, zlasti opuščenih oblik (pašve, kašče) in oblik, ki nimajo bodočnosti (kozolce), dalje novih oblik (garaže v poprejšnjih hlevih!). — c) Pohištvo. Inventarizacija pohištva in druge

opreme v sodobnem kmečkem in delavskem stanovanju. — d) **Gospodarstvo.** Raziskovanje spremembe kultur s posebnim ozirom na sodobne industrijske rastline, njih spravlanje, hrambo in prodajo. — e) **Obrti.** Evidenca še živih panog domače obrti s posebnim ozirom na nove panoge. — f) **Prehrana.** Raziskava ljudske prehrane po pokrajinah, letnih časih in posebnih priložnostih. — g) **Lov.** Dopolnitev dosedanjih raziskav o ljudskem lovu. — h) **Promet.** Raziskave o tovarniku, vožarju (furmanu), brodniku, brodarju, o njihovih prometnih poteh in sredstvih, k temu registracija novih oblik v sodobnem prometu (železničar, šofer). — i) **Noša.** aa) Dopolnitev dosedanjih dognanj o noši. bb) Kategorizacija noš po krajih (pokrajina, vas — mesto), času, poklicu in družbenem položaju. cc) Izdaja monografije o slovenskih nošah, dalje barvnih map in razglednic.

2. **Mentorske naloge.** Posredna naloga znanstvenih raziskovalcev je skrb za relativno pristnost elementov pri folklornih prireditvah, v stvarjalnosti in reproduciranju »poljudne« glase folklorne značaja, v raznih oblikah ljudske obrti (tekstil, spominkarstvo, lončarstvo idr.).¹⁶

V. **Naloge narodopisne prakse.** Naloga bližnje bodočnosti, ki bo zahtevala koordinirano sodelovanje vseh slovenskih narodopiscev in jo bo verjetno zmogla samo bodoča Slovenska narodopisna skupnost (sestavljena iz vseh slovenskih narodopisnih ustanov in samostojnih raziskovalcev), je novo »Narodopisje Slovencev«. Zanj so potrebne osnovne priprave. Naj naštejem glavne: a) **Znanstvena bibliografija** je za vsako raziskovalno delo osnovnega pomena. Potrebna nam je slovenska narodopisna bibliografija kot samostojna publikacija za določeno obdobje (npr. od začetkov do 1970), za naprej pa redno vsako leto v eni izmed periodičnih narodopisnih publikacij.¹⁷ — b) **Sodelovanje pri Etnološkem atlasu Jugoslavije** ostaja naša dolžnost. Ne moremo pa mimo dejstva, da je rasla slovenska ljudska kultura v drugačnih razmerah kakor ljudska kultura drugih narodov Jugoslavije. Enotne vprašalnice, ukrojene za vso Jugoslavijo, naši ljudski kulturi zato ne morejo biti zmerom pravične. **Slovenski narodopisni atlas** kot samostojno znanstveno podjetje postaja zato nujnost. — c) **Močna pobuda raziskovalnemu delu** bi bile priprave za **Slovenski narodopisni besednjak.** Pobuda zanj sega že v leto 1946. Delo zanj naj bi se začelo čimprej. — d) **Velika pomanjkljivost** našega zbiralnega dela je zanemarjanje **arhivov.** Treba je z narodopisnega stališča izžrpati naše mestne, škofijske, župnijske in morebitne zasebne arhive.¹⁸ — e) **Vse zainteresirane vede** bodo morale ustanoviti telo, ki bo skrbelo za slovenski znanstveni film. V tem telesu bo moral zavzemati važno mesto tudi **narodopisni film.**¹⁹ Z namenskimi sredstvi bo treba po vnaprejšnjem načrtu realizirati dokumentarna in arhivska snemanja.²⁰ — f) Ker stopa znanstveni film danes polnovredno ob stran npr. tiskanim publikacijam, je nujno, da se filmski posnetki — kakor knjige v bibliotekah — zbirajo na določenem mestu. Ustanovi naj se zato

¹⁶ Temu je bilo posvečeno posvetovanje ob obnem zboru Slovenskega etnografskega društva 6. junija 1967. — Prim. s tem v zvezi: Niko Kuret: Turizem in folklor. Glasnik SED 4 (1962), št. 1, str. 1.

¹⁷ Razveseljivo je, da je Glasnik SED začel 1. 1969 z rednim objavljajanjem bibliografije: Janez Bogataj, Etnološka bibliografija za leto 1969. Glasnik SED 10 (Ljubljana 1969) št. 2, str. 6—10. Bibliografija naj bi zanaprej izhajala redno vsako leto. — Bibliografski podatki o slovenskih narodopisnih objavah izhajajo sicer redno, toda le v izboru, v »Bibliographie internationale des Arts et Traditions Populaires« v Baslu (sodelavce za slovenica od 1948 Vilko Novak, od 1950 dalje Niko Kuret), vendar se naši podatki izgubljajo v morju mednarodnih objav.

¹⁸ Gl. o tem tudi Niko Kuret: Pota do narodopisnega gradiva. Glasnik SED 3 (1960/61), št. 3—4, str. 15—16.

¹⁹ Gl. Milovan Gavazzi: Etnografski film, njegovo značenje i primjene. SE 16—17 (1963), str. 57—64.

²⁰ Projekt (s scenarijem, potrebno dokumentacijo in predračunom) za realizacijo dokumentarnega filma »Zliljska vaseit (oheet)«, ki ga je Inštitut za slovensko narodopisje SAZU predložil skladu SRS za pospeševanje proizvodnje in predvajanja filmov pri republ. sekretariatu za prosveto in kulturo SRS, doslej že dvakrat, 1. 1966 in 1967, pri izbiri scenarijev nobenkoli ni prišel v poštev. To smo izvedeli iz časopisov, pismene rešitve namreč nismo dobili (gradivo so nam drugič vrnil brez spremnega dopisa, prvič je nekeje obljeto). Vladimir Koeh je v »Deju« (O znanstvenem filmu: Neurejena vprašanja. Zapis na filmskem traku je prav tako pomemben kot druga dokumentacija. »Delo« 10, 13. jan. 1968, pril. Za konec tedna, str. 20) opozoril širšo javnost na problem znanstvenega filma pri nas. Sam sem s predlogom z dne 26. jan. 1968 naprosil predsedstvo SAZU, naj v stvari prevzame iniativo pri skladu Borisa Kidriča. Do nadaljnjega je položaj našega narodopisnega filma brezupen, ker namenskih sredstev zanj še ni, ustanove same pa relativno visokih stroškov ne zmorejo.

centralni arhiv slovenskega narodopisnega filma, kjer bi hranili v kopijah vse naše narodopisne filme in filmske fragmente (izrezke) z narodopisno tematiko s slovenskega etničnega ozemlja brez ozira na producenta.²¹ — g) V ta okvir sodi naposled tudi **informatorska mreža**, ki pa sem o njej obširneje govoril že zgoraj. — h) Terenskega zbiralnega dela si danes ne moremo misliti brez modernih **tehničnih pripomočkov**. Zlasti ekipna oprema mora biti na višku. Magnetofoni (terenski in laboratorijski s presnemalnimi napravami), fotokamere (velikoslikovnega in maloslikovnega formata za črno-bele in barvne posnetke) in kinokamere (16 mm, tudi 8 mm) s potrebnimi dodatki (različnimi objektivimi, svetlobnim parkom itd.) so danes nujne! Zato pa tudi (terensko) **vozilo**, ki lahko sprejme nemajhno in težko prtljago ter omogoča gibljivost ekipi in posameznemu raziskovalcu, ni več nikak luksuz, temveč živa potreba.

VI. Sklep. — Republika bo morala zanaprej v svojem proračunu vsako leto oddeliti za naše narodopisje tolikšna sredstva, da se bodo naše narodopisne ustanove tako po številu kadrov kakor po svoji opremi razvijale, kakor zahtevajo tekoče potrebe. Le zadostni in visoko kvalificirani kadri ter zadostna finančna sredstva bodo — kakor v vsaki disciplini — pripomogli, da bo slovensko narodopisje stopalo v korak z narodopisjem drugih narodov, k ugledu naše znanosti sploh in naše domovine. Le tako bo tudi lahko opravljalo svojo temeljno nalogo: **odkrivati našo narodno podobo in pomagati pri aktualnih nalogah, ki se porajajo iz naše socialistične družbene ureditve.**

DIE SLOWENISCHE VOLKSKUNDE. PROBLEMATIK UND ENTWICKLUNGSVORSCHLÄGE

Zusammenfassung

I. Ausgangspunkte. — Einleitend betont Verf. die Wichtigkeit der Erforschung der Volkskultur, wie sie den Slowenen schon 1896 von Matthias Murko dargestellt wurde.

II. Lage. — In der Schilderung des gegenwärtigen Standes der slowenischen Volkskunde erwähnt Verf. die bestehenden volkskundlichen Institutionen (Slowenisches ethnographisches Museum, Institut für musikalische Volkskunde, Lehrkanzel für Volkskunde an der Universität, Institut für slowenische Volkskunde an der Slowenischen Akademie der Wissenschaften, volkskundliche Abteilungen an den Museen in der Provinz), weiters die volkskundlichen Zeitschriften bzw. Organe: *Etnolog*, *Časopis za zgodovino in narodopisje* (*Zeitschrift für Geschichte und Volkskunde*), *Slovenski etnograf* (*Der slowenische Ethnograph*) *Glasnik Slovenskega etnografskega društva* (*Mitteilungsblatt des Slowenischen Vereins für Volkskunde*) und die Vereine: *Slovensko etnografsko društvo* (*Slowenischer Verein für Volkskunde*), *Etnološko društvo Jugoslavije* (*Ethnologischer Verein Jugoslawiens*).

III. Gliederung der Forschungsarbeit. — Verf. unterscheidet die Sammeltätigkeit und die eigentliche Forschungsarbeit. Für die erstere fordert er die Gründung eines Informatorennetzes, welches ganz Slowenien umfassen sollte.

IV. Forscherzahl. — Zur Bearbeitung und wissenschaftlichen Erforschung des Materials ist die bisherige Anzahl der wissenschaftlichen Arbeiter unzureichend, besonders weil viele von ihnen auch mit manipulativen Beschäftigungen belastet sind. Es soll für eine möglichst hohe Befähigung der Forscher Sorge getragen werden (zusätzliches Studium im Ausland u. ä.).

V. Technisch-manipulative Kräfte. — In den Institutionen soll eine genügende Anzahl von technisch-manipulativen Kräften angestellt werden, damit die wissenschaftlichen Arbeiter sich lediglich der Forschungsarbeit widmen können.

VI. Entwicklungsvorschläge. — Die Forschungsarbeit soll planmässig vor sich gehen und an den bisherigen Ergebnissen anknüpfen. Verf. führt die hauptsächlichsten Forschungsaufgaben nach den einzelnen Gebieten an: A. Theorie und Geschichte. — B. Geistige Kultur (Volks-glauben und -wissen, Volksliteratur, Brauchtum, Spiel und Schauspiel, Ethnomuskologie und -choreologie, Volkskunst, Volkssprache). — C. Soziale Kultur (Stünde, Vereinigungen, rechtliche Volkskunde). — D. Ethnopsychologie, Ethnocharakterologie. — E. Materielle Kultur (Boden, Siedlung, Bauten, Hausrat, Wirtschaft, Gewerbe, Nahrung, Jagd, Verkehr, Traht). — Als sekundäre Aufgabe der Volkskunde erwähnt Verf. das Mentorentum (bei folkloristischen Veranstaltungen, in «Volksbildungsreferaten» u. ä.).

VII. Aufgaben der volkskundlichen Praxis. — An den Volkskundler treten in der Praxis eine Reihe von Aufgaben heran: a) die Sorge um die Bibliographie, b) der Slowenische Volks-

²¹ Tudi za ustanovitev tega arhiva je Institut za slovensko narodopisje (SAZU) predložil 1967 izdelan projekt gori imenovanemu filmskemu skladu. Uspeh kakor zgoraj!

kunde-Atlas, weleher zur Notwendigkeit wird, e) ein Wörterbuch der slowenischen Volkskunde, d) die Erschöpfung der Archive, e) der volkskundliche Film als ein Teil des wissenschaftlichen Filmes überhaupt, f) die Gründung eines Zentralarchives des slowenischen volkskundlichen Filmes g) die Gründung eines Informatorennetzes, h) die zeitgemässe Ausrüstung mit technischen Beheifen (Tonbandgeräte, Foto- und Klnokameras u. dgl.) sowie mit Geländewagen.

VIII. Schluss. — Zur entsprechenden Entwicklung der Volkskunde sollten alljährlich im Haushaltsplan der Republik die nötigen Mittel vorgesehen werden, damit die Volkskunde mit ausreichenden wissenschaftlichen Kräften und genügender Ausrüstung ihre Aufgaben reibungslos ausführen kann.

K A Z A L O

	Stran
Janko Glazer: FRANJO BAŠ (Očrt življenja in nekaj spominov)	5
Ivanka Žmave-Baranova: DELO PROFESORJA FRANJA BAŠA	36
Eman Pertl: SPOMINI NA PROFESORJA FRANJA BAŠA	73
Roman Savnik: BAŠEVO MESTO V NAŠI GEOGRAFIJI	83
Niko Kureč: ETNOGRAFU FRANJU BAŠU V SPOMIN	87
Stanko Pahič: ARHEOLOŠKA DEJAVNOST FRANJA BAŠA	89
Bogo Teplý: FRANJO BAŠ — MUZEALEC	108
Antoša Leskovec: FRANJO BAŠ IN MARIBORSKI ARHIV	113
Melitta Pivec-Stelč: FRANJO BAŠ IN ZBOROVANJA SLOVENSКИH ZGODOVINARJEV	119
Franjo Sevnik: SPOMINI GOZDARJA NA PROFESORJA BAŠA	122
Albert Struna: V SPOMIN PROFESORJU BAŠU (Ob počastitvi v Blstri pri Vrhniki dne 27. oktobra 1967)	125
Tone Knez: SPODNJE POSAVJE V PRAZGODOVINI	127
Das untere Saveland (Posavje) in der Urgeschichte	135
Iva Mikl-Curk: URBANISTIČNI RAZVOJ ANTIČNEGA POETOVİJA	137
Balduin Saria: LOCA FORNICATA, ZUR KENNTNIS DER URBANISTIK VON POETOVIO	141
Loca fornicata, prispevek k urbanizmu Poetovia	145
Bogo Grafenauer: ZGODOVINARJEVA PARALEGOMENA K NOVI IZDAJI FREISINSKIH SPOMENIKOV	146
Historische Paralegomena zur Neuausgabe der Freisinger Denkmäler	171
Sergij Vilfan: PRISTOJNOST PTUJSKEGA DEŽELKEGA SODNIKA PO URBARJU IZ LETA 1322 IN PO PTUJSKEM STATUTU	173
Die Zuständigkeit des Landrichters nach dem Salzburger Urbar von 1322 und dem Statut von Ptuj—Pettau	180
Milko Kos: RED ZA BREŽICE IN SEVNICO IZ LETA 1381	181
Eine Ordnung für Brežice und Sevnica aus dem Jahre 1381	187
Ivan Zelko: STENSKI TABERNAKLJI V PREKMURSKIH CERKVAH	188
Wandtabernakel in den Kirchen von Prekmurje	198
Marijan Zadnikar: PLETERSKE »ŠTIMANICE«	200
Resonanzgefäße von Pleterje	210
Pavle Blaznik: TOPOGRAFIJA SREDNJEVEŠKE PTUJSKE DOMINIKANSKE IN MINORITSKE HUBNE POSESTI V JESENISKEM URADU	211
Topographie des mittelalterlichen Hubenbesitzes der Dominikaner und Minoriten von Ptuj im Jesenice Amt	216

Gerhard Heilfurth: ERZÄHLÜBERLIEFERUNGEN VOM BERGBAU IN IDRIJA	217
Pripovedno izročilo o idrijskem rudniku	220
Ignacij Voje: TRGOVSKI STIKI MED DUBROVNIKOM IN SLOVENSKIMI KRAJI V DRUGI POLOVICI 15. IN V ZACETKU 16. STOLETJA	221
Contacts commerciaux entre Dubrovnik et les lieux slovènes dans la seconde moitié du 15 ^e et au début du 16 ^e siècle	226
Ferdo Gestrin: PRISPEVEK H GOSPODARSKI ZGODOVINI PTUJA V PRVI POLOVICI 16. STOLETJA	228
Contributo alla storia economica di Ptuj nella prima metà del secolo XVI	235
Jože Koropec: SREDNJEVEŠKA DEŽELNOMARŠALSKA FRAMSKA GOSPOŠČINA	236
Die mittelalterliche Landesmarschall-Herrschaft von Fram	241
Franc Šebjanič: AGENDA VANDALICA — PREKMURSKI TISK IZ 16. STOLETJA	242
Agenda vandalica — Buchdruck aus dem 16. Jahrhundert in Prekmurje	245
Marijan Smolik: GRGUR MEKINIČ IN NJEGOVI PESMARICI 1609 IN 1611	246
Grgur Mekinič und seine zwei Liederbücher 1609 und 1611	271
Ivan Škafar: GERGUR MEKINIČ PYTHIRAEUS, HRVATSKI PROTESTANTSKI PISATELJ, IN ZACETKI SLOVSTVA PRI GRADIŠČANSKIH HRVATIH	273
Gergur Mekinič (Pythiraeus), kroatischer protestantischer Schriftsteller, und die literarischen Anfänge bei den Burgenländer Kroaten	295
Gerhard Pferschy: URSACHEN UND FOLGEN DES BAUERNAUFSTANDES 1635 ZU NOVI KLOSTER	296
Vzroki in posledice kmečkega upora v Novem kloštru 1635	312
Jože Curk: VEDUTE ŠTAJERSKIH TRGOV IN MEST	313
Marjetica Šetine: NEKAJ DEL GRAŠKIH IN AUGSBURŠKIH ZLATARJEV NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM	331
Einige Arbeiten der Grazer und Augsburger Goldschmiede in der slowenischen Steiermark	352
Francé Goršič: BIRIŠTVO IN BIRIŠKO IZRAZOSLOVJE V SOCIALNI ZGODOVINI SLOVENCEV	353
Das Schergentum und die Schergennomenklatur in der Sozialgeschichte der Slowenen	367
Drago Mušič: JOANNES BAPT. MICHAEL NOBILIS DE SAGAR (ŽAGAR) 1732 DO 1813, LJUDSKOMEDICINSKO IN ETNOGRAFSKO GRADIVO V NJEGOVIH DELIH	369
Joannes Bapt. Michael Nobilis de Sagar (Žagar) 1732—1813, Volksmedizin und Ethnographisches in seinen Werken	389
Marjan Mušič: VIZIONARNA REKONSTRUKCIJA IN TIPOLOGIJA POLJANSKIH OVČNJAKOV	391
Visionäre Rekonstruktionen und die Typologie der Schafställe in Poljana	398
Jože Šorn: PTUJSKI KOMERČNI URADNIK	399
Vladimir Bračič: ZUNAJ HALOZ LEŽEČA POSEST GOSPOŠČINE BORL V LUČI IMENJSKE CENITVE IZ LETA 1542	403
Ausserhalb der Haloze gelegenes Besitztum der Herrschaft Borl im Lichte der Gülterschätzung aus dem Jahre 1542	409
Antoša Leskovec: MITNINA IN MITNICE V MARIBORU	410
Die Maut und die Mauthäuser in Maribor	418

	Stran
Jan Šedivý: BORBA ZA VIŠJO SOLO V MARIBORU PRED 150 LETI	419
La lutte pour l'école supérieure à Maribor il y a 150 ans	425
Zmaga Kumer: ŠTAJERSKA LJUDSKA »PESEM OD KOVAČA«	426
Slowenisches Volkslied »Vom Schmied« aus der Steiermark	431
Marjan Britovšek: POLITIČNI NASTOP DR. ANTONA FÜSTRA V MARČNIH DNEH LETA 1848 NA DUNAJU	432
Dr. Anton Füst's politischer Auftritt in den Märztagen des Jahres 1848 in Wien	447
Sergej Vrišer: UNIFORME NARODNE GARDE NA SLOVENSKEM V LETIH 1848/49	448
Uniformen der Nationalgarde in Slowenien in den Jahren 1848/49	459
Franc Minašnik: NEKAJ O POHORSKIH STEKLOSLIKARJIH TER O POSLIKANEM IN BARVNEM STEKLU	460
Einige Nachrichten von den Glasmalern auf dem Gebirge Pohorje und von bemaltem und gefärbtem Glas	471
Janko Orožen: LASTNA IMENA V SEVERNEM PASU CELJSKE OKOLICE	478
Die Eigennamen in der Gegend nördlich von Celje	478
Milovan Gavazzi: OGNJIŠNA PEČ SLOVENSKOGA-HRVATSKOGA GRANIČNOG PODRUČJA	479
Four à foyer de la zone frontière slovène-croate	486
Milenko S. Filipović: DOLAPI ILI KOLA ZA NAVODNJAVANJE U JUGOSLAVIJI	487
Wasserschöpfräder in Jugoslawien	496
Petar Vlahović: POJAVE INCESTNE I DRUŠTVENE ENDOGAMIJE KOD NEKIH JUGOSLOVENSKIH ETNIČKIH GRUPA	497
Instances of incestuous and social endogamy among some Yugoslav ethnical groups	503
Dušan Kermavner: O PREPOVEDI GORENJSKEGA TABORA IN O BOHINJSKEM UPORU LETA 1871	504
Über das Verbot der Großvolksversammlung (Tabor) in Oberkrain und über den Aufstand in Bohinj (Wochein) im Jahre 1871	515
Vasilij Melik: KLERIKALNO-LIBERALNA TRENJA IN KONEC TABOROV	517
Zwistigkeiten zwischen Klerikalen und Liberalen und das Ende der »Tabori«	525
Albert Struna: ZA ZGODOVINO NAŠIH ŽIČNIC	526
Branko Rudolf: IZ KORESPONDENCE ANE SERNEC	528
Niko I. Vrabl: DONESKI K ZGODOVINI LJUDSKE KNJIŽNICE V MARIBORU	532
France Stelè: SPOMENIŠKO VARSTVO V SLOVENIJI DO LETA 1941	535
Zdenka Rogl: OKUPATORSKI DOKUMENTI IZ ARHIVA MUZEJA NARODNE OSVOBODITVE MARIBOR	540
Niko Kuret: NAŠE NARODOPISJE, PROBLEMATIKA IN RAZVOJNI PREDLOGI	561
Die slowenische Volkskunde, Problematik und Entwicklungsvorschläge	567

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

NOVA VRSTA

5. (XL.) LETNIK. 1969

BAŠEV ZBORNIK

UREDIL

S SODELOVANJEM UREDNIŠKEGA ODBORA JOŽE KOROPEC

IZDALO

ZDRUŽENJE VISOKOŠOLSKIH ZAVODOV V MARIBORU
V SODELOVANJU S PODRUŽNICO ZGODOVINSKEGA DRUŠTVA
V MARIBORU

ZALOŽILA

ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

ZA ZALOŽBO JOŽE KOŠAR

NATISNILO

FEBRUARJA 1970 ČP MARIBORSKI TISK
V MARIBORU